

नैषधचरितम् ।

द्वितीयखण्डम् ।

[दशमावधि द्वाविंशसर्गपर्यन्तम्]

महाकवि श्रीहर्षविरचितम् ।

मल्लिनाथकृतां व्याख्यामवलम्ब्य

वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकृतपतिना

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासार्गं भिष्टापर्य्याणा

विरचितया तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषणपण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितया प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया

समुद्भासितं ताभ्यामेव प्रकाशितम् ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कालिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ १८३३ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीभाशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २१०, रमानाथ मञ्जुमदार स्ट्रीट, बाम्हाष्ट्र;
इस्ट पोस्ट-ऑफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मञ्जुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

नैषधचरितम् ।

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः ।
स्वयंवरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥
नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
नास्थादपत्या धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपत् व्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्तं वर्णयति, रथैरित्यादि ।—अथ नल-
प्रयाणानन्तरं, कुलजाः कुलोनाः, शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु, शास्त्रेषु
त्रय्यादिषु च, दृष्टं पारं यैस्ते दृष्टपाराः पारदृष्टानः, शम्बर-
वैरिणः कामस्य, यः कायव्यूहः शम्बरासुरजयार्थं मायया
गृहीतो यः शरीरसमूहः, तस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां ते
कन्दर्पकल्पा इत्यर्थः, श्रिया सम्पदा, जितो यक्षराजः कुवेरो
यैस्ते, कुमाराः राजकुमाराः, “कन्या वरयते रूपम्” इत्याद्युक्त-
समग्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः, रथैः साधनैः, स्वयं त्रियतेऽस्मिन्निति
स्वयंवरस्तं स्वयंवरभुवं, तदा आयुः आयाताः, [आङ्पूर्वान्
यातेर्लङि “लङः शाकटायनस्यैव” इति वैकल्पिको भेर्जुसादेशः]
अत्र कायव्यूहश्रिय इति निदर्शना, श्रीजितयक्षराजाश्च
व्यतिरेकः इत्यलङ्कारयोः संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे उपेन्द्रवज्रेन्द्र-
वज्रा-तदुपजातयश्च वृत्तानि ॥ १ ॥

र्नात ।—कुलजः कुलोनाः, कोऽपीति शेषः, कुमारः स्मर-
सायकानामभूमिरविषयः, नाभूत्, तथा अगन्ता स्वयंवराप्रयाता
च, नाभूत् । किञ्च राज्ञां व्रजेषु युगपत् व्रजत्सु सत्सु धरणेः
कणोऽपि भूलेशोऽपि, अपत्या अपत्यं, मार्गशून्य इत्यर्थः, [“पथा

योग्यैर्ब्रजद्विनृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसमेन हर्तुम् ।
 द्रष्टुं परैस्ताननुरोद्धमन्धैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥३॥
 लोकैरशेषैरवनिश्रियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।
 स्ववर्त्तितत्तज्जनयन्त्रणार्त्तिविश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥४॥
 तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।
 भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूयत् भवितुं पुरस्तात् ॥५॥

विभाषा” इति विकल्पात् समासान्ताभावः] नास्यात् न स्थितः, [“गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक्] । अत्र राज्ञां कात्स्न्येन स्मरेषुविषयत्व-स्वयंवरगन्तृत्वाभ्या सकलभूमेः पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ २ ॥

योग्यैरिति ।—योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धार्हं, नृपजां भैमीं, वरीतुं [“वृत्ता वा” इति दीर्घः] अनर्हैः रूपयौवनादिशून्यैः, वीरैः प्रसमेन बलेन, हर्तुं, परैः कौशलिः स्पृहैः, केवलं द्रष्टुमेव, स्वयंवरमिति शेषः, अन्यैस्तु तान् राजन्यादीन्, अनुरोद्धमुपासितुं, ब्रजद्विः करणैस्तद्राजन्यैरित्यर्थः, ककुभो दिशः, स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः, लोकशून्या इत्यर्थः, बभूवुः । अत्रापि ककुभां स्वमात्रशेषत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । अनुरोद्धमित्यत्र उपरोद्धमिति च पाठः ॥ ३ ॥

लोकैरिति ।—अवनिश्रियं भूलोकलक्ष्मीं, ता भैमीम्, उद्दिश्याभिसन्धाय, दिश्यैर्दिल्लु भवैः, [दिगादिभ्यो यत्] अशेषैर्लोकैर्जनैः, प्रयाणे विहिते सति ककुभां विभागाः प्रदेशाः, स्ववर्त्तिनां स्वनिष्ठानां, तेषां तेषां जनानां यन्त्रणया सम्बन्धेन आर्त्तैः पौडायाः, विश्रान्तिं विरतिम्, आपुः, भारराहित्यात् सुखावस्थानं चक्रुरित्यर्थः । तददन्तक्षतेत्यप्रेक्षा गम्या ॥ ४ ॥

तलमिति ।—यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्ताः, तिलास्तलं

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपटाभिषेकं लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥
राज्ञां पथि स्थानतयाऽऽनुपूर्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।
आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पेर्दधुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

भूतलं, नेयुः नाप्रयुः, सैन्यैः सैनिकैः, (“सेनायां समवेता ये
सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते” इत्यमरः) [“सेनाया वा” इति ख्यप्रत्ययः]
राजपथा राजमार्गाः, तथा तिलमात्रावकाशरहिताः, बभूवुः,
ताट्टक्सम्बन्धासम्बन्धेऽपि मस्बन्धस्योक्तेरतिशयोक्तिभेदः ।
किञ्च तत्र समये, यो भूभृद्राजा, पुरस्ताद्भवितुं गन्तुं, प्राप
शशाक, स राजा, भैमीं लब्ध्वामिव मेने पूर्वमुपस्थितं मामेव
भैमी वरीष्यते इति ज्ञानादहंपूर्विकया सर्वं समाजग्म-
रित्यर्थः ॥ ५ ॥

नृप इति ।—पुरःस्थैर्जनैः, प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः, पश्चा-
त्तनैः पश्चाद्भवैः, पृष्ठत आगतैरित्यर्थः, [“मायं चिरम्—”
इत्यादिना व्युत्पत्ययस्तुटागमश्च] नुद्यमानः प्रैथ्यमाणः, कश्चन
नृपः, यन्त्रस्थस्य तैलाकषणयन्त्रलग्नस्य, सिद्धार्थस्य सर्षपस्य, पदं
स्थाने, अभिषेकं लब्ध्वाऽपि सर्षपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः, स्वमात्मानम्,
असिद्धार्थमसर्षपम्, अमन्यतेति विरोधः ; अपिशब्दो विरोध-
व्योतनार्थः ; असिद्धार्थं भैमीप्राप्तिरूपसिद्धिरहितममन्यतेत्य-
विरोधाद्दिरोधाभासोऽलङ्कारः । अत्र सम्पदे यन्त्रस्थसर्षपवद्
विशीर्णस्य मे कुतोऽर्थसिद्धिरित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राज्ञामिति ।—विदर्भेन्द्रपुरो कुण्डिनपुरं, तस्या पताकाः
अग्रकम्पैः स्वाग्रचलनैः, पथि मार्गं, स्थानतया संहततया, सैन्य-
सङ्कीर्णतयेत्यर्थः, [“संयोगादेरातो धातोर्यत्नतः” इति स्थायते-
निष्ठानत्वम्] आनुपूर्वीविलङ्घनाशक्त्या अक्रमचङ्क्रमणाशक्त्या,

प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।

भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेशाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

विलम्बभाजां राज्ञाम् आह्वानसंज्ञानम् आकारणचेष्टां, दधु-
रिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

प्रागिति ।—भुवस्तले भूपृष्ठे, कुण्डिनगामिनां [श्रितादिषु
गमिगामिनामुपसङ्ग्रहानात् द्वितीयासमासः] राज्ञां सम्बन्धि,
सकम्बलं सप्रावारम्, उच्चैर्मेहत्, यन्नागबलं गजबलं, [कर्म] अटती-
त्यटकः शीघ्रं गन्ता, हृद्यगतिं वा, [“बहुलमन्यत्रापि” इत्याद्यादिकः
कृन्प्रत्ययः] कर्कः श्वेताश्वः, (“पृष्ठः स्थीरो सितः कर्कः”
इत्यमरः) [जातावेकवचनम्] प्राग्भूय अग्रसरो भूत्वा,
[प्रागिति सुवन्तस्य गतित्वाद्गतिसमासे क्त्वा ल्यप्] आचकर्षः
आकृष्टवान् ; अश्वपूर्वं गजा गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । तन्नागबलम्,
अश्वतरो गर्दभादश्वानुत्पन्नो विसराख्यो वाहनविशेषः,
[“वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे” इति ष्टरच्प्रत्ययः, “तस्य तनुत्वमन्य-
पिष्टकता” इति काशिका] सोऽन्वगच्छत् । [अत्रापि जातावेक-
वचनम्] अग्रतोऽश्वास्ततो गजास्ततोऽश्वतरा जग्मुरित्यर्थः ।
अन्यत्र—भुवस्तले रसातले, कुण्डिनगामिनः वासुकेशासुकिमहा-
नागस्य सम्बन्धि, सकम्बलं कम्बलाख्यनागेन्द्रसहितं, (“कम्बलो
नागराजि स्यात् साम्नाप्रावारयोरपि” इति विश्वः) यदुच्चै-
र्नागबलमहिंसैन्धं, (“नागश्चाहो गजे च ना” इति वैजयन्ती)
कर्कोटकनामनागविशेषः प्राग्भूयाचकर्ष, तन्नागबलमश्वतरो
नाम नागराजविशेषोऽन्वगच्छत्, (“अश्वतरो विसरे च नाग-
राजान्तरेऽपि च” इति विश्वः) कम्बलकर्कोटकाश्वतरादियुक्तो
वासुकिश्च सबल आगत इत्यर्थः । अत्रोभयोः अहि-करिवलयोः
प्रकृतत्वात् केवलं प्रकृतिश्लेषः ॥ ८ ॥

आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरिणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।
 विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥८॥
 आखण्डतो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।
 भैस्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टैर्यये तदुद्वाहरसान्न शेषैः ॥१०॥
 मन्त्रैः पुर भीमपुरोहितस्य तद्द्वरक्षं विशति क रक्षः ? ।
 तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥११॥

आगच्छदिति ।—आगच्छतामुर्वीन्द्राणां राज्ञां, चमूसमुत्थै-
 भूरिणुभिः पाण्डुरिता धूमराकृता, दिशां मुखश्रीः पातत्याग-
 दशानुरूपं भृत्प्रशमावस्थोचितं, रूपं “प्रोषितं मलिना कृशा”
 इत्युक्ताकारं, जनेषु विषये, विस्पष्टम् आचष्ट जनेभ्यः प्रकटोचका-
 रित्यर्थः । अत्रान्यधमस्यान्यत्रासम्भवादिशां प्राषितभर्तृकारूप-
 सदृशरूपमिति सादृश्यात्त्रिपादसम्भवस्तुमस्वभ्यास्यो निदर्शना-
 भेदः । हरिद्वधनामिति पाठि रूपक व्यक्तम् ॥ ८ ॥

अथिन्द्रादिलांमपालवृत्तान्तमाह, आखण्डल इति ।—
 आखण्डलः इन्द्रः, दण्डधरो यमः, कृशानुः अग्निः, पाशी वरुणः,
 इति प्रसिद्धैः चतुर्भिः ककुभा नाथैः भैस्य स्वगुणन स्वसौन्दर्य-
 गुणेनैव, गुणरञ्जिते श्लिष्टरूपकं, बद्धा कृष्टैरिवत्युत्पत्ता,
 तदुद्वाहरसान्नैमोपरिणयरागादेव, यये कुण्डिनं प्रति यात्,
 [यातेर्भावे लिट्] शेषैरवाशिष्टैः नैर्ऋतादिभिः षड्भिः, न यये ॥१०॥

अथ षड्भिर्नैर्ऋताद्यनागमनं कारणमाह, मन्त्रैरित्यादि ।
 —भीमस्य भीमभूपतेः, पुरोहितस्य मन्त्रैः रक्षाभयनाशकमन्त्रैः,
 बद्धरक्षं कृतरक्षणं, तत् पुरं कुण्डिनपुरं, रक्षां राक्षसः, क कुतः,
 विशति ? न कथाच्चिदपीत्यर्थः ; ततः रक्षाबन्धाद्धेतोः, यानु-
 धानो नैर्ऋतः, दिक्पतिः जातु कदापि, तत्र पुरे, यातुं गन्तुम्,
 उद्यमं न आततान न चकार ॥११॥

कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगम्भीरुहनिर्जितं यत् ।
 तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥१२॥
 जाती न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य्य एव प्रवणः स वामः ।
 स्वच्छस्वशैलेक्षितकुम्भवेरस्तां प्रत्यगात्र स्त्रितरां कुबेरः ॥१३॥
 भैमीविवाहं सहतेऽस्य कस्मादहं तनुर्या गिरिजा स्वभर्तुः ? ।
 तेनाव्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥१४॥

कर्तुमिति ।—गन्धवाहो वायुः, भैम्याः दृगम्भीरुहाभ्यां नयनार-
 विन्दाभ्यां, निर्जितं मृगं स्ववाहनमृगम्, अभिमुखं कर्तुं न शशाकेति
 यत् तेनाशक्तत्वेन, तद्वाहनो मृगवाहनः, स इति शेषः, तस्याः
 भैम्याः, विवाहाय विदर्भान् जनपदान्, न ययौ वाहनं विना
 गन्तुमशक्यत्वादन्धवाहनाभावाच्च तत्र न गत इति भावः ॥१२॥

ननु श्रुतवित्तादिसम्पन्नः कुबेरः किमिति न यातस्तत्वाह,
 जाताविति ।—कामः कुमार्याः अभिलाषः, जाती अभिजने,
 कौलोन्ये इत्यर्थः, न प्रवर्णा न तत्परः, वित्ते धनं च, न प्रवणः,
 गुणे विद्याशीलादौ च, न प्रवणः, किन्तु सौन्दर्य्य एव प्रवणः ;
 कुतः ? स कामः, वामो वक्रः सुन्दरश्च इत्यर्थः ; अत एव भणन्ति
 —“कन्या वरयते रूपम्” इति । इति विचार्य्य स्वच्छे स्फटिक-
 मयत्वादिभ्रम्राहिणि, स्वशैले कैलासे, ईक्षिता कुम्भा गर्हा, यस्य
 तादृशं वेरं शरीरं यस्य सः सम्यगवगतस्वकीरूप्य इत्यर्थः.
 कुबेरः स्त्रितराम् उत्कृष्टस्त्रीं, त्रैलोक्यसुन्दरोमित्यर्थः, [“नद्याः
 शेषस्यान्यतरस्याम्” इति घादिपरो ङस्त्रः] तां दमयन्तीं
 प्रति, न अगात् कौरूप्यलज्जया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीति ।—गिरिजा पार्वती, स्वभर्तुः ईश्वरस्य, भैमीविवाहं
 कस्मात् सहते ? न कस्मादपीत्यर्थः । असहने कारणमाह,—या
 अस्य भर्तुः, अहं तनुः [समांशपरत्वान्नपुंसकत्वम्] (“पुंस्यर्होऽहं”

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवमासहिः कः ? ॥१५॥

ययौ विमृष्योर्द्धुदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु श्रुतो वा समं विवाहः क्व पितामहेन ? ॥१६॥

समेऽंशके"इत्यमरः) भर्तुरर्द्धाङ्गभूता कथं सापत्न्यं सहते ? इति भावः । तेनासहनेन निमित्तेन, विदभान् जनपदान्, अत्रजन्त्या अगच्छन्त्या, तथा देव्या, ईशानस्य ईश्वरस्य, यानाय विदभान् प्रति प्रयाणाय, अन्तरायो विघ्नः, विदधे विहितः ; अचलत्यर्धे कथमर्धं चलेत् ? चक्षुने वा शरीरं विशीर्येत निष्क्रियं स्यात् तस्मात् ईशानदिकपालो नायात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयंवरमिति ।—दिशः पतिरधोदिकपालः, शेषः शेषाहिः, भीमनरेन्द्रजायाः भैम्याः, स्वयंवरं न प्रविवेश । कुतः ? स शेषः, भारं भूभारं, कस्मिन् निवेश्य निधाय, प्रयातु ? न कस्मिन्न-पोत्यर्थः ; तथा हि, महीगौरवं महीभारं, सासहिर्भृशं सोढा, [सहिवहचलिपतिभ्यो यजन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ इति किकिनौ, तयोर्लिङ्गवद्भावात् लोकेत्यादिना षष्ठीर्वाशि-षेधात् कर्मणि द्वितीया] अहिः अन्यः सर्पः, कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति ।—वीक्षितं सम्यक् परिशीलितं, धर्मशास्त्रं येन सः, ऊर्द्धुदिशः पतिर्ब्रह्मा, विमृश्यायुक्तमिति निश्चित्यैव, स्वयं-वरं न ययौ । तथा हि, पितामहेन ब्रह्मणा पितुः पित्रा च, समं विवाहः, ("पितामहो विरिञ्चिः स्यात्तातस्य जनकोऽपि च" इति विश्वः) लोके क्व व्यलोकि दृष्टः ? श्रुतिषु वेदेषु, वा क्व श्रुतः ? न क्वापीत्यर्थः, "असपिण्डां यवीयसीम्" इति स्मरणादिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

भैमोनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या सुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
 स्यन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्यं चित्तस्य ते राजसमाजमोयुः ॥१७॥
 नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कटाचिदस्मानिति शेषिताशा ।
 अभूत्सहेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलौकरूपा ॥ १८ ॥
 प्रयस्यतां तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परं ।
 तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने स्वाभाविकात् क्वत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

भैमीति ।—अथ ते पूर्वीक्ताश्चत्वार एव, इन्द्रप्रमुखा दिगीशाः
 दूत्याः स्वप्रेषितदूतिकायाः, सुखात् स्वमात्मानं, भैम्या निरस्तं
 परिहृतम्, अवेत्य ज्ञात्वा, चित्तस्य मान्यं विषादजाद्यं, स्यन्दे
 गत्यां, मुखेन्दौ च वितत्य विषादात् मन्दगतयो विवर्णमुखाश्च
 भूत्वित्यर्थः ; एतेन सानुभावो विषाद उक्तः ; राजसमाजमोयुः
 किल ॥ १७ ॥

अथोपायान्तरवैफल्यादिन्द्रादयः तां वञ्चयित्वा गृहीतुं प्रवृत्ता
 इत्याह, नलेति ।—अथ राजसभाप्राप्तनन्तरं सा महेन्द्रादीनां
 चतुष्टयी भैमी कदाचित् कस्याञ्चिद्वेलाया, नल इति भ्रमण
 मीत्याऽपि, अस्मान् भजेत वृणीत, इत्येव शेषिताशा एता-
 वन्मात्रावशेषितमनोरथा सती, उपायान्तरापगमादिति भावः ;
 अलौकरूपा काल्पनिकस्वरूपा, अत एव काचिदनिर्वाच्या,
 चतुर्नली नलचतुष्टयी, अभूत् चत्वारोऽपि नलरूप दधुरित्यर्थः ।
 [तद्वितार्थेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां
 “द्विगोः” इति ङोप्] ॥ १८ ॥

प्रयस्यतामिति ।—असः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं,
 [तच्छब्दादभूततद्भावे च्विः] प्रयस्यतां प्रयतमानानां, [यस्यतः
 देवादिकाङ्गतः शत्रुदेशः] सुराणां सम्बन्धिनी, द्वयोर्भावो
 द्विता, द्वितैव द्वैतं, [प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः] तस्य नलस्य,

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखोचक्रुरनिद्रमजम् ।
 स्ववक्त्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं बभञ्चुर्न तथाऽतिमञ्चु ॥२०॥
 तेषां तथा लब्धुमनीश्वराणां श्रियं निजास्येन नलाननस्य ।
 नालं तरौतुं पुनरुक्तिदोषं वह्निर्मुखा नामनलाननत्वम् ॥२१॥

इतं तस्मिन्निर्दितीयनलत्वसिद्धिः, तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति
 यावत्, दृष्टेन असौ नलतुल्यो जातो न वेत्यवलीकितेन,
 तथा पृष्टेन अहं नलतुल्यो जातो न वेति जिज्ञासितेन, पर-
 स्परेण नानुमेने अतिप्रयासेनापि नलतुलां नारोहदेवेति भावः,
 वर्तते खेदे । तथा हि, स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धाद्रूपात्,
 क्रियया निवृत्तं कृत्रिमं कृतकं रूपं, [“द्वितः क्लिः” “क्लिमेप्
 नित्यम्” इति क्लिमैप् च] अन्यद्विलक्षणमेव, हीनमेवेत्यर्थः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

पूर्णेन्दुमिति ।—ते देवाः, पुनः पूर्णेन्दुं पूर्णचन्द्रमेव, आस्यं
 विदधुः मुखं चक्रुः, तथा पुनरनिद्रं विकचम्, अजं पद्मं, मुखौ-
 चक्रुः, नलमुखसाम्यलाभाय पुनश्चन्द्रेण पद्मन च मुखानि
 निर्ममुरित्यर्थः ; अथानन्तरं, स्ववक्त्रमादर्शतले दृपंशस्तः,
 दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, पुनः पुनर्दृष्टेत्यर्थः, [आभीक्ष्ण्ये
 णमुल् द्विर्वचनञ्च] तथा नलमुखवत्, अतिमञ्चु अतिसुन्दरं,
 नेति बभञ्चुर्भग्नं चक्रुः, निनिन्दुरित्यर्थः । अत्र पूर्णेन्दादि-
 कारणसामान्येऽपि विवक्षितकार्यानुत्पत्तिकथनादिशेषोक्ति-
 रलङ्कारः । “तस्मामग्रामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निर्गद्यते” इति
 लक्षणात् ॥२०॥

तेषामिति ।—तथा तेन प्रकारेण, निजास्येन प्रयोज्येन, नला-
 ननस्य श्रियं लब्धुं लभयितुम्. [इति णिजर्थो याञ्चः] यद्वा—
 निजास्येन साधनेन, तां श्रियं लब्धुं प्राप्तुम्, अनीश्वराणाम्-

प्रियावियोगकथितात् किमैलाञ्चन्द्रात् गृहीतेर्ग्रहपीडितात्ते ।
 धाताङ्घ्रिभेन स्मरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम्? २२ ॥

समर्थानां, वर्हिर्मुखा नामग्निवक्त्राणाम्, “अग्निमुखा वै देवाः”
 इति श्रुतेः (“वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजः” “वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा”
 इति चामरः) तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि, अनलाननत्वं वर्हि-
 मुखत्वम्, अथच नलस्याननमिव आननं येषां ते नलाननाः,
 [इत्युपमानपूर्वपटो बहुव्रीहिः] ते न भवन्तीत्यनलाननास्तेषां
 भाव इत्यनलाननत्वं नलाननतुल्याननराहित्यं, पुनरुक्तिदोषम्
 “अग्निमुखा वै देवाः” इति श्रुत्या तेषां वर्हिमुखत्वे पूर्वं सिद्धेऽपि
 पुनर्वर्हिमुखत्वमम्पादनमिति पुनरुक्तिः, अथच पूर्वं नलरूपा-
 प्राप्या नलाननतुल्याननराहित्ये सिद्धेऽपि पुनरलीकनलीभृत्वा
 चन्द्रादिनाऽपि नलसदृशाननत्वाप्राप्या अनलाननत्वमिति
 पुनरुक्तिरित्येतादृशपुनरुक्तिदोषमित्यर्थः, तरीतुं परिहर्तुं, नालं
 न समर्थं, न तु नलाननत्वसम्भावनाऽपीत्यर्थः । द्वयोरप्यनलानन-
 त्वयोर्भेदेऽपि श्लिष्टपदोपादानमहिम्नैकत्वाभिधानात् पौनरुक्त्य-
 व्यपदेशः । अत्र चन्दाननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तदभावः,
 प्रत्यत दुस्तरतरपुनरुक्तिदोषरूपानर्थात्पत्तिश्चेति द्वितीयविषमा-
 लङ्कारभेदः, “यत्रानर्थस्य वा भवेत्” इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियेति ।—ते देवाः, प्रियावियोगेन उर्वश्रीविरहाग्निना,
 कथितात् निष्पन्नात्, ऐलादिलात्मजात् पुरुरवसः, कर्पूरादे-
 रिवेति भावः ; तथा ग्रहपीडितात् राहुनिष्पीडितात्, चन्द्राञ्च,
 यन्त्रनिष्पीडितात्तिलसर्षपादेरिवेति भावः ; भवेन हरण,
 धातात् स्मरतोऽपि कामाञ्च, मुखमारुतसम्बुद्धिताग्निदग्धात्
 खदिरकाष्ठादेरिवेति भावः ; गृहीतेरूपात्तैः, सारैः साधनैः, स्वम्
 आत्मानं, नलस्यानुकल्पं प्रतिनिधिं, कल्पयन्ति स्म किम् ? (

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तेर्भेमीति भूपान् विधिराहृतास्यै ।
 स्रष्टां दिगोशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥ २३ ॥
 सभा नलश्रीयमकैर्धमाद्यैर्नलं विनाऽभूद्भूतदिव्यरत्नैः ।
 भामाऽङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

इत्युपेक्षा, अन्यथा तदनुकल्पताऽपि कुत इति भावः । अन्येनापि
 कथननिष्पीडनाग्निदाहादिना वस्तुसारः समाकृत्यते । एतेन
 प्रियावियोगादिः अन्यकथनादिरहितैलचन्द्रादितोऽपि नलस्य
 सौन्दर्याधिक्यं व्यज्यत । (“मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनु-
 कल्पस्तु ततोऽधमः” इत्यमरः) ॥ २२ ॥

नलस्येति ।—विधिर्ब्रह्मा, नलस्य तेर्भूपैः सह, इयत् एतत्-
 परिमितम्, अन्तरं तारतम्यम्, इयं भैमी पश्यत्विति हेतोः, एतान्
 भूपानाहृत आहृतवान्, [हरतेर्लुङि तड्, “ह्रस्वादङ्गात्” इति
 तकारलोपः] किञ्च दिगोशानपि स्रष्टां कारयित्वा नलरूप-
 धारणादिद्वारा दिगोशानपि नलेन सह मत्सरं कारयित्वेत्यर्थः,
 [“हृक्कोरन्यतरस्याम्” इति विकल्पाटणिकर्तुः कर्मत्वम्] तस्य
 नलस्यैव, तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि, [“पञ्चमौ विभक्ते” इति पञ्चमौ]
 प्रथिमानमाधिक्यम्, अस्यै भैस्यै, आख्यदाख्यातवान्, [ख्यातेर्लुङि
 “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इति च्लेरडादेशः] त्रैलोक्याति-
 शायि लावण्यमस्येति भैमीं प्रत्याययितुमेव ब्रह्मा स्वयंवरव्याजेन
 त्रिलोकौमेकत्वाचकर्षत्वत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

समेति ।—सभा मा राजसभा, नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ता-
 कारैः, तद्रूपधारिभिरित्यर्थः, धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तैः
 रत्नाभरणधारिभिरित्यर्थः, यमाद्यैश्चतुर्भिर्नलं विना तदा
 नलस्थानागमनात्तद्दिनाभूतैरित्यर्थः, अत एव पारिजाते
 पारिजातास्यै देवद्रुमे, भामायाः सत्यभामायाः, अङ्गणस्य चत्स-

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषा-भस्मोपलेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानः प्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥२५॥

द्वीपान्तरैभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः ।

तत्कालमालम्बि न केन यूना स्मरेषुपक्षानिलतूललीला ॥२६॥

रश्मि, प्राघुणिके अतिथौ सति, तथा उपाहृते सतीत्यर्थः, ("आवेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृतः" इति हलायुधः) धृतदिव्यरत्नैर्मूलादप्रपर्यन्तं धृतमुक्तादिदिव्यरत्नैः, चतुर्भिर्देव-द्रुमैर्मन्दारादिभिः, ("पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्" इत्यमरः) द्यौः स्वर्ग इव, अभूत् अभादित्यर्थः, मन्दारादिषु सत्स्वपि पारिजातं विना यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिषु यमादिषु सत्स्वपि नलं विना स्वयंवरसभा न शुशुभे । सभायामिन्द्रादयः समागता नलो नागत इति भावः ॥ २४ ॥

तत्रेति ।—ईशभूषा योगपट्टसम्पादनार्थं तत्र वासात् ईश्वराभरणभूतः, अत एव भस्मनः उपलेहेन उपलेपेन, तदङ्गरागभस्मसङ्क्रमणेन, स्फुटगौरदेहः शुभ्राङ्गः, वासुकिः फणीन्द्रवृन्दैः सर्पराजगणैः, प्रणिगद्यमानो व्याहृत्यमाणः, ["निर्गदनद—" इत्यादिना णत्वम्] प्रसीदजीवशब्दावादि-र्यस्य सोऽनुजीविवादः सेवकजनकोलाहलः यस्य सः, आदि-शब्दाज्जयादिशब्दसङ्ग्रहः; वासुकिः तत्र स्वयंवरे, आगमत् आगतः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरैभ्य इति ।—तत् पुटभेदनं कुण्डिनपुरं, द्वीपान्तरैभ्यः प्लक्ष्मादिभ्यः, [अपादानं पञ्चमौ] सुराश्च भूमिपालाश्च तैः, अथवा सुरभूमयः देवभूमयः द्वीपान्तरलक्षणाः, देवानां भोगदेहशालित्वेन द्वीपान्तराणाञ्च भोगभूमित्वेन सुरभूमित्वः

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरञ्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्त्तिदारे ।

श्रीदार्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयी रक्षणसौविदल्लाः ॥ २८ ॥

व्यपदेश इति भावः, ताः पालयन्ति ये तैः राजभिरित्यर्थः, क्षणादवापे अवाप्तम् । तथा हि, तस्मिन् काले तत्कालं स्वयंवर-कालमित्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] केन यूना स्मरेषूणां पक्षानिलेन तूलस्य कार्पासादेः, लोला इव लीला विलासः, नालम्भि ? न प्राप्तः ? [“चिण् भावकर्मणो.” इति लभेः कर्मणि लुङि चिण्, “विभाषा चिस्समुलो.” इत्युपसृष्टाद्वैभाषिको नुमागमः] । अत्राखिलयूनां कामुकत्वेन कुण्डिनप्राप्तिरूप-कारणेन द्रोपान्तरस्यभूपानां भ्रष्टिति कुण्डिनप्राप्तिरूपकार्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, स च तूलेति निदर्शनासङ्कोर्णः ॥ २६ ॥

रम्येष्विति ।—सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनन्द्रो भोमः, राजचक्रं राजमण्डलं, रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन स्थापनेन, सपर्यया अर्घ्यपाद्यादिपूजया, तथा प्रियोक्तिः प्रियवचनं दानं गन्धमाख्यताम्बूलादिममर्पणम्, आदरः समादरः सम्मानो वा, नम्रता विनयाचरणम्, एवमाद्यैरुपचारैः, आव्यशब्दाज्ञोजनादि-संविधानमङ्गहः ; चारु सम्यक्, उपाचरत् सन्तापितवान् ॥ २७ ॥

युक्तञ्चैतदित्याह, चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्री, सा परिखा बलयं यस्य तस्मिन्, वासिताः स्थापिताः, कीर्त्तय एव दाराः कलत्राणि यस्मिन्, नृपाणा राज्ञाम्, अन्तःपुरे पृथ्वीरूपे इति भावः, श्रीदार्यं त्यागः, दाक्षिण्यं परचित्तानु-वचनं, दया कृपा, दमः इन्द्रियसंयमनं, तेषां चतुष्टयी एव रक्षणे रक्षणार्थं, सौविदल्लाः कञ्चुकिनः, (“सौविदल्लाः कञ्चुकिनः”

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षहृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥२६॥

अङ्गे विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न सम्ममौ नैष तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्थहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारिः ॥३०॥

इत्यमरः) । श्रीदार्यादिगुणचतुष्टयेन नृपाणा कीर्तिः रक्ष्यते, तद्विहीनानां कुतः कीर्तिरिति भावः । स्वकीर्तिरक्षणार्थं तेन राज्ञा भोमेन ते राजानः सत्कृता इति तात्पर्यम् । रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

अभ्यागतैरिति ।—अभ्यागतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य भौमस्य सम्बन्धिषु, परोक्षहृत्तेषु गूढनिष्पन्नेषु अपि, अपिना प्रत्यक्षहृत्तानां परिग्रहः ; तेषु तेषु पिप्राक्त्याद्युपचारेषु, जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य, प्रयत्नान्वेषणौयस्य इत्यर्थः, [सनन्तात् कर्मणि क्तः] स्वेप्सितलाभस्य भैमीलाभस्य, लिङ्गं चिङ्गं, गमकभूतः इति भावः, स्वल्पोऽपि विशेष उपचारतारतम्यं, नावापि न लब्धः ; यस्मिन् नृपे उपचारविशेषः पारिलक्ष्येत तस्मै एव भैमी, दान्धतीति हेतोः मङ्गलानुपचारविशेषः कस्य क्रियते इति पारिज्ञानेच्छायां नृपैः कुत्रापि तद्विशेषो नावगतः ; भोमेन सर्वेषां राज्ञां तुल्य एव समादरः कृतः, तत एव सर्वेऽप्यमंसत यत् भैमीलाभो ममैव भविष्यतीति भावः ॥ २९ ॥

सर्वेषां राज्ञां कुण्डिननगरे समावेशो जात इत्याह, अङ्गे इति ।—विदर्भेन्द्रपुरस्य कुण्डिनपुरस्य, अङ्गे अभ्यन्तरे, एष समाजो राजसङ्घः, अगस्थहस्ते पयोराशिः समुद्रः यथा, मुरारिः नारायणस्य, जठरे उदरे, जगद्वा यथा, तथा न सम्ममौ न सम्मितः इति न, किन्तु सम्ममावित्यर्थः ; शङ्के इत्युत्प्रेक्षायां, सुनिहस्तहरिकुक्ष्यौपम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्मितः

पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्रोक्तान्युत्सववाञ्छयैव ।
 नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महौभुजामाभरणप्रभाभिः ॥३१॥
 विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां तथाऽभूत् परिचारकेऽपि ।
 अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं यथागतं नायकमेव कञ्चित् ॥३२॥
 अस्वेदगात्राञ्चलचामरौघैरमीलनेत्रा. प्रतिवस्तुचित्रैः ।
 अन्लानमाला विपुलातपत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥३३॥

त्वोपेक्षणाटुपमोपेक्षयोः सङ्करः, तेनाधारापेक्षया आधेय-
 स्याधिक्यलक्षणाधिकालङ्कारः नगरस्य महत्त्वमत्यद्भुतं वस्तु च
 व्यज्यते ॥ ३० ॥

पुरे इति ।—तत्र पुरे उत्सववाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण,
 पत्न्यान्वो द्वाराणि गृहाणि च तान्येव चित्रोक्तानि, तेषामभ्या-
 गतानां, महौभुजामाभरणप्रभाभिः नभः अपि तद्देशवर्ति
 इति भावः, किर्मीरं चित्रम्, अकारि, अपिशब्दात् पथिद्वार-
 गृहाणि च चित्रोक्तानोति किं वाच्यम् ? । (“चित्रं किर्मीर-
 कल्पाघशत्रुलेताश्च कर्बुरे” इत्यमरः) । अत्र समृद्धिमहस्तुवर्णना-
 दुदात्तालङ्कारः ॥ ३१ ॥

विलासेति ।—तेषां राज्ञां, परिचारके सेवकेऽपि, विलासानां
 कटाक्षविक्षेपादिशृङ्गारचेष्टानां, वैदग्ध्यस्य वक्रोक्त्यादिभाषणे
 चातुर्यस्य, विभूषणानाञ्च श्रीः सम्पत्तिः, तथा अभूत्, यथा
 स्त्रियः शिशवो बालिशः अज्ञाश्च, (“शिशवञ्चे च बालिशः”
 इत्यमरः) तं परिचारकम्, आगतं कञ्चिन्नायकं राजानमेव,
 अज्ञासिषुः अमंसत; विवेकिनस्तु तत्त्वत एव जानन्तीति भावः ।
 राजभृत्याश्च राजकल्या इति राज्ञामैश्वर्यात्तेरतिशयोक्तिः ॥३२॥

अथ श्लोकद्वयेन राज्ञां देवानाञ्च भेदो दुर्लभ्य इत्याह,
 अस्वेदेत्यादि ।—चलचामराणाम् ओघैः अस्वेदानि गात्राणि येषां

अन्योऽन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृतिमाभिव्यवहारवत्सु ।

दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः सौवर्गवर्गो न नरैरचिञ्चि ॥ ३४ ॥

ते तथोक्ताः, वस्तुनि वस्तुनि प्रतिवस्तु, [वीष्पायामव्ययीभावः] चित्त्रैरङ्गुतैः, (“विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्” इत्यमरः) मौला मौलकाः [“गुरोश्च हलः” इति स्त्रियामप्रत्यये टाप्] तदगृहीतानि अमीलानि अनिमिषाणि, यद्वा—न मीलन्तौत्यमीलानि, [पचाद्यच्] तानि नत्राणि येषां ते तथोक्ताः अनिमिषट्टय इत्यर्थः, तथा विपुलैः आतपत्रैर्निमित्तैः अस्नानमाला देवाः इन्द्रादयः, नृदेवाः राजानश्च, भिदा भेदं, [षिञ्चिदादिभ्योऽङ्] न भेजुः ; [देवपक्षे सर्वत्र उपलक्षणे ढतोया, राजपक्षे हेतौ ढतीया] देवानां स्वेदाद्यभावस्य स्वाभाविकत्वात् चामरौघादीनामुपलक्षितत्वं, राजपक्षे तु स्वेदाभावस्यास्वाभाविकत्वेन चामरौघादीनां तत्तत्साधनत्वबोध्यम् । अत्रास्वेदमात्रादिपदार्थानां विशेषणमत्या देवभेदाभावहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३३ ॥

अन्योऽन्येति ।—दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु, नरेषु मनुष्येषु, अन्योऽन्यासा भाषाणाम् अनवबोधेन निर्मितेन भीतेः सङ्घोचात्, संस्कारेण निर्घृताः संस्कृताः, [“ङितः क्ति” “क्तेर्मप् च नित्यम्”] ताभिर्वाग्भिव्यवहारोऽभिवादनव्यापारः, तद्वत्सु देवभाषयैव भाषमाणेष्वित्यर्थः, स्वर्ग भवाः इति सौवर्गा देवाः, [भवार्थे “तत्र भवः” इत्यण्, “हारादौनाञ्च” इत्यैजागमः आद्यस्वरस्य वृद्धिनिषेधश्च] तेषां वर्गः समूहः सौवर्गवर्गो देवसमूहः, नरैः कुण्डनवासिभिः, नाचिञ्चि देवत्वेन नाञ्चायि, [चिञ्चि शब्दात् “तत्करोति” इति ष्यन्ताङ्गुडि णाविष्ठवद्भावे “विस्मतोर्लुक्” इति मतुपो लुक्] । भेदे अमेदलक्षणाऽतिशयोक्तिः ॥ ३४ ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
 निरीक्ष्य निन्द्यर्दिवसं निशाञ्च तत्स्वप्नसम्भोगकलाविलासैः ॥३५॥
 सा विभ्रमं स्वप्नगताऽपि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
 तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥३६॥
 वैदर्भद्रूतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववत्सु ।
 स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥३७॥

त इति ।—ते सर्वे देवा नृपाश्च, तत्र तस्यां, पुरि कुण्डिने,
 पौरैः चित्रे आलेख्ये, लेखितानि चित्राणि नानाविधानि
 आश्चर्याणि, (“आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्” इत्यमरः) भैम्या-
 श्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्द्यः ; तस्याः सम्बन्धिभिः स्वप्न
 याः सम्भोगकलाः सुरतचेष्टाः, ता एव विलासाः विनोदास्तैः,
 निशाञ्च निन्द्यः । एतेन जागरावस्थोक्ता ॥३५॥

सेति ।—सती सा भैमी, तस्या निशि स्वयंवरात् पूर्वरात्रौ,
 स्वप्नगताऽपि अपि सम्भावनाया, जागरेऽसम्भावितत्वादिति
 भावः, एभ्यो देवभ्यो राजभ्यश्च, स्वलाभस्य स्वप्राप्तेः, विभ्रमं
 भ्रान्तिम्, अलोकसङ्गतिमित्यर्थः, ददे दत्तवतीति यत्, तत्
 तस्मादलोकदानाद्वितीः, वदान्या दात्री, सती भवन्ती, स्वप्राप्ति-
 दानाददान्यत्वं प्राप्तेति मिथ्याख्यात् पतिव्रता च सतीत्यर्थः.
 अर्थिनां देवाना भूमिभुजाञ्च कामं मनोरथं, पूरयति स्म, एवं
 स्वकामुकानेकलोकोत्तरयुवसमुदायेऽपि सा नलैकजीवितैव सती
 स्थितेत्यर्थः । पतिव्रतायाः स्वकामुकाना सर्वेषां कामपूरकत्वं
 विरुद्धं, तस्याः स्वप्नदर्शनस्य अलोकत्वात् तेन तथाविधसर्व-
 कामपूरणेऽपि दोषाभावात् परिहारः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति ।—परत्र दिने परेऽहनि, वैदर्भस्य भीमनृपतेः,
 द्रूतैरनुनयेन प्रार्थनेन, उपहृतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभाव-

भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव ।
 प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साऽशोभि सभा नलेन ॥३८॥
 धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।
 गता वताक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य क्व चक्ष्णन् चक्षुःकुलस्य लक्ष्मोः ? ॥३९॥

विजृम्भणेषु, येऽनुभावाः कटाक्षविक्षेपादयः तद्वत्, शृङ्गारभङ्गीषु
 अनुभाववद्भिरिति पाठे—शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः ;
 तैर्दिगन्तागतैः वीरैः, स्वयंवरस्थानभूतो जनाश्रयो मण्डपः,
 (“मण्डपोऽस्त्रौ जनाश्रयः” इत्यमरः) अलमकारि अलङ्कृतं,
 स्वयंवरस्थानं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषाभिरिति।—विबुधाधिनाथ इन्द्रः, यं नलं, वीक्ष्य
 भूषाभिर्भूषणैः, उच्चैरतिशयेन, संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि, प्रसूनबाणे
 मन्मथे, प्राकृतबुद्धिं पृथग्जनबुद्धिमेव, नौचबुद्धिमेवेत्यर्थः,
 (“प्राकृतस्तु पृथग्जनः” इत्यमरः) अकृत कृतवान्, न तु
 सुन्दरबुद्धिमित्यर्थः, [कडः कर्त्तरि लुङि तड् “ङ्स्वाटङ्गात्”
 इति सकारलोपः] अथ राजागमनानन्तरं, तेन नलेन सा
 सभा अशोभि शोभा गमिता, अलङ्कृतमित्यर्थः, [शोभवतः कर्माण
 लुङ् । विबुधाधिनाथः पण्डितश्रेष्ठः सन्नापि संस्कृते प्राकृतबुद्धिं
 संस्कृतभाषितं प्राकृतभाषितत्वबुद्धिमकर्तति विरोधाभासः
 सूच्यते ॥ ३८ ॥

धृतेति।—धृतोऽङ्गरागोऽनुलेपनमेवाङ्गरागः अङ्गस्य चन्द्र-
 विम्बस्य, रागो रक्ताता येन तस्मिन्, राजचन्द्रे नले, कलितद्यु-
 शोभा कलिता प्राप्ता, द्युशोभा स्वर्गीयशोभा अकाशशोभा च
 यया तां, सभां चुम्बति प्राप्ते सति, चक्ष्णाणि चक्ष्णिया एव,
 नक्षत्राणि तत्कुलस्य लक्ष्मोरक्ष्णोर्विषय विलङ्घ्य दृष्टिपथमतीत्य,
 क्व कुत्र, गता ? वतत्याश्चर्यं ; नक्षत्रकुलमिव नलोदये सर्वं चक्ष्-

प्राक् दृष्टयः क्षीणिभुजाममुष्मिन्नाश्चर्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।
 अनन्तरं दन्तुरितभ्रवान्तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा दृगन्ताः ॥४०॥
 सुधांशुरेष प्रथमो भुवीति स्मरो द्वितीयः किमसावितीमम् ।
 दसस्तृतीयोऽयमिति क्षितीशाः सुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ॥

४१ ॥

कुलं निष्प्रभं जातमित्यर्थः । द्युशोभेत्यत्र शोभेव शोमेति
 सादृश्याच्चेपात् निदर्शना, तथा सहाङ्गाङ्गिभावेन रूपकस्य
 मङ्गलः ॥३६॥

प्रागिति ।—प्राक् पूर्वम्, अमुष्मिन्नले, क्षीणीभुजां राज्ञां,
 दृष्टयः पूर्णदृष्टयः, आश्चर्येण विस्मयपारवश्येन, पर्युत्सुकिताः
 उत्काण्डताः मत्यः, निपेतुः, अनन्तरं तु दन्तुरितभ्रवां
 द्वेषाद्विषमितभ्रवा, दृगन्ताः कोणदृष्टयः, नितान्तमीर्ष्या
 कलुषाः मन्तो निपेतुः । अत्रौत्सुक्येर्थाप्रयुक्तानां पूर्णापूर्णदृष्टीनां
 द्वयोना क्रमेणैकस्मिन्नले निपतनोक्तोर्द्वितीयः पर्यायभेदः । एक-
 मनेकस्मिन् अनेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्याय इति सूत्रणात्
 तथौत्सुक्येभ्यां लक्षणविस्मयद्वेषसञ्चारिभावनिवन्धनात् भावा-
 लङ्कारः प्रियोऽपरपर्याय इति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ४० ॥

सुधांशुरिति ।—मत्सरिणः परशुभद्वेषिणः, क्षितीशाः
 भुवीति किमिति च पदद्वयस्य सर्वत्रान्वयः कार्यः ; भुवि
 भूतले, एषः प्रथमः नवावतीर्णः, सुधांशुः मुख्यचन्द्रः, किम् ?
 इति, असौ भुवि द्वितीयः स्मरः किम् ? इति, अयं तृतीयः दसः
 आश्विन्यः, भुवि किम् ? इति च, [दस्योर्द्वित्वेऽप्येकत्वविवक्षया
 एकवचनं, द्वैकत्वेऽपि द्वित्वविवक्षाया द्वौ चन्द्रावविरुद्धम् ;
 पुष्यवत् दारादिशब्दवन्नियतवचनत्वाभावात्] इतीत्यम्, इमं
 नलं, सुतिच्छलात् निनिन्दुः असमानसमीकरणेन सुति-

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवाऽसौ रतिवल्गुभस्य ।
 नासत्ययोर्मूर्त्तिरियं तृतीया इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः ॥४२॥
 इहेदृशाः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः ।
 आत्मापकर्षे किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्दनया समाधिः ॥४३॥

लीकोत्तरस्य निन्दैवेति भावः । चन्द्रत्वाद्युत्प्रेक्षात्रयस्य
 संसृष्टिः ॥ ४२ ॥

आद्यमिति ।—स एष नलः, भूमौ भूतले, विधोरिन्दोः,
 आद्यं जन्म प्रथमावतार इत्यर्थः, युवाऽसौ रतिवल्गुभस्य कामस्य,
 द्वैतं द्वित्वं, द्वितीयकाम इत्यर्थः, इयं नलरूपा, नासत्ययोरश्विनोः,
 तृतीया मूर्त्तिः, इति स नलः, मत्सरैर्मत्सरवद्भिः, (“मत्सरोऽन्य-
 शुभद्वेषस्तदत् कृपणयोरपि” इत्यमरः) “अर्थ आदिभ्योऽङ्”
 इति मत्वर्थीयोऽकारः] तैः स्तुतः किल ? स्तुतः खलु ? पूर्व-
 श्लोकेन पुनरुक्तमपि कविना लिखितत्वात् स्थितं पूर्ववत् ॥४२॥

इहेति ।—दुष्टैः खलैः, तैर्नृपैः, इह सभायाम्, ईदृशाः
 नलसदृशाः, कति कियन्तोऽपि, सन्तीति अलीकनलावली
 इन्द्रवरुणयमानलपङ्क्तिः, दृष्टान्तिता दृष्टान्तोक्तता, तथा च
 अलीकनलावलीं निर्दिश्य अत्र सभायां बहवो नलेन तुल्यरूपा
 विद्यन्ते, तत् कथं नलमेव पुनः पुनः वर्णयथ ? इति भावः । ननु
 नलसदृशानां बहूनां मत्सेऽपि स्वस्य कथं रूपोत्कर्षः ? इत्यत
 आह—मत्सराणां मत्सरिणाम्, आत्मनोऽपकर्षे शत्रुसकाशात्
 न्यूनत्वे सति, द्विषः प्रतिपक्षस्य, परेण पुरुषान्तरेण, स्पर्दनया
 सङ्घर्षणया, कीट्यन्तरसाधारणापादनेनैत्यर्थः, [स्वार्थं ख्यन्तात्
 युच्] समाधिः किल आत्मापकर्षपरिहारः खल्वित्यर्थः,
 एतादृशाः कति सन्तीति समानकीट्यन्तरोद्घाटनेन दूषयित्वा
 सुथत्तीति समुदायार्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम् ।
रूपेण तत्संमददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४४ ॥
नलानसत्यानवदत् स मत्यः कृतोपवेशान् सविधे सुरेशान् ।
नोभाविलाभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुजौ भवन्तः ? ॥४५॥

गुणेनेति ।—केनापि गुणेन अनवद्ये अगर्ह्ये, सर्वगुणसम्पन्ने इत्यर्थः, [अवद्यपथेत्यादिना निपातनात् साधुः] जने दोषान्तरोक्तिः कस्यचिदनवद्यधर्मस्य दोषत्वेनोद्घाटनमित्यर्थः, तत्खलत्वं तदेव तस्य वक्तृदृष्टत्वं खलु ; कुतः ? यद् यस्मात्, रूपेण सौन्दर्येण, तस्यां संसदि तथा संमदा वा अदूषितस्य, प्रत्युत स्तुतस्यैवेति भावः, तस्य नलस्य सम्बन्धि, नरत्वं मनुष्यत्वं, सुरैरिन्द्रादिभिः, अदूषि अतिसौन्दर्यशालो अपि नरोऽयं न तु देव इति दोषत्वेनोद्घाटितमित्यर्थः । [दूषयतः कर्मणि लङ्] । सामान्योक्तस्य खलत्वस्य नरत्वदूषणेन समर्थनाद्दिशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

नलानिति ।—मत्यः स नलो यथार्थनलः, असत्यान् नलान् अलीकभूतान्, नलरूपधारिणः इत्यर्थः, सविधे समीपे, कृतोपवेशान् उपविष्टान्, सुरेशान् सुरेन्द्रादीन्, अवदत् ; किमिति ? हे धन्याः ! भवन्तः असत्यौ सत्वरहितौ न भवत इति नासत्यवशिखनी दस्त्री [इति निपातनान्नडो नलोपाभावः] ताभ्यां युज्येते इति तद्युजौ तद्युक्ती, [“सत्सूहिष—” इत्यादिना क्विप्] उभाविलायामिलादव्या भवति इति इलाभूरैलः पुरुरवाः, [क्विप्] दर्पकः कामश्च, न भवन्ति किमु ? इति प्रश्नः । [“शेषे प्रथमः” इति प्रथमपुरुषः] चत्वारो यूयमशिखनी पुरुरवाः कामश्च किं न भवथ इत्यपृच्छदित्यर्थः, तेषु निजरूपदर्शनादन्येषामिव स्वस्यापि विस्मयावेशाच्च इत्यमप्राचीदिति भावः ॥४५॥

अमी तमाहुः स्म यदत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।
अदर्पकाः स्मः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नापि बिभर्त्ति कश्चित्
॥ ४६ ॥

तेभ्यः परान्नः परिभावयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ
॥ ४७ ॥

अमी इति ।—अथामी देवाः, तं नलम्, आहुः स्म जचुः,
[“लट् स्मे” इति भूते लट्] उत्तरश्लोके “तेभ्यः परान्नः परि-
भावयस्व” इति वक्ष्यते, तत्र हेतुमाह, यदिति ।—यत् यस्मात्
कारणात्, ते तव, सविधे समीपे, स्थिताः, ये वयमिति शेषः,
अत्रैतेषु चतुर्षु अस्मासु, मध्ये कस्यापि इलायां बुधकलत्रे
इलादेव्यां, भूमौ च, उत्पत्तिर्नाभूत्, अत्र न कोऽप्येकः पुरुरवाः
न कोऽपि च भौमः इत्यर्थः, किन्तु अदर्पका दर्पकात्
कामाङ्घ्रिणाः, दर्पशून्याश्च, तव सौन्दर्यातिशयदर्शनेन गर्वशून्या
इत्यर्थः, स्मः भवामः ; कश्चिन्नासत्यताम् आश्विनेयत्वं सत्यत्वञ्च,
न बिभर्त्ति अस्मासु न कोऽपि नासत्यः, अथ च तव रूपधारणात्
न कोऽपि सत्यः किन्तु सर्वे वयमसत्या इत्यर्थः । (“नासत्या-
र्धश्चिनी दस्री” इत्यमरः) नामत्यतां सत्यतां न बिभर्त्तीति
किन्त्वसत्यनला वयमित्यर्थान्तरम् ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ।—पूर्वश्लोकस्थयच्छब्दापेक्षया तदो व्यवहारः ।
तत्तस्मादिलाभघताद्यभावात्, श्रिया सौन्दर्येण, विदूरीकृत-
कामदेवान् अधरीकृतमन्थान्, नोऽस्मान्, तेभ्यः ऐलादिभ्यः,
परानन्दान्, परिभावयस्व निश्चिनुष्व ; अन्यञ्च—हे सौम्य !
श्रिया विदूरीकृतकामदेवानोऽस्मांस्तेभ्यः परानुत्कृष्टान्, विद्धि ।
असु तावत्, अत्र किमर्थमागताः ? तत्राह—असौ भैमी अस्मिन्

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।

तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र ! धिक् चेदमस्माद्द्विबुधत्वमस्तु ॥४८॥

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशाङ्कितवाक्कुलेन ।

स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्नमेनं न हि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥४९॥

समाजि राजसङ्घे, बहुषु मध्ये भ्रमन्ती पर्यटन्ती, अस्मासु घटिष्यते संयोच्यते, तथा बहुषु अस्मासु नलरूपोऽप्यति भावः, अत एव भ्रमन्ती नल इति भ्रान्तिमती सती, अस्मासु घटिष्यते मङ्गमिष्यते, किल इति सम्भावनायाम्, इत्याशयेनात्रास्माक-
मागमनमिति भावः । अत्रार्थद्वयस्यापि विवाच्यतत्वात् केवल-
प्रकृतश्लेषः ॥ ४७ ॥

असामेति ।—हे नरेन्द्र ! यत् यस्मात्, तव नाम रूपञ्च खन
आत्मना, अधिगत्य ज्ञात्वाऽपि, श्रितमुग्धभावाः स्त्रीकृतमूढ-
भावाः सन्तः, इह स्वयंवरे, असाम भवाम, तिष्ठामेति
यावत्, [अस्तेर्लीट्] तत्तस्मात्, आशापतितान् भैमोलाभाशया
आर्पातितानागतान्, नः अस्मान्, धिक्, इदञ्चास्माकं विबुधत्वं
देवत्वं विपाश्चत्त्वञ्च धिगस्तु ; अन्यञ्च—यत्तव रूपमधिगत्य त्वद्देशं
धारयित्वा, श्रितमुग्धभावाः लब्धसौन्दर्याः सन्तः, (“मुग्धः
सुन्दरमूढयोः” इति विश्वः) असाम नाम दिव्यामहे खलु,
[अस गतिदोऽस्यादानेष्विति धातोर्लीट्] तत्तस्मात्, नोऽस्माकम्,
आशापतिता दिक्पतित्व, धिक्, (“आशा दृष्ट्यादिशोरपि” इति
विश्वः) इदमस्माद्द्विबुधत्वञ्च धिक्, तुच्छव्यापारत्वादिति भावः ।
(“विबुधः परिङ्कितं देव” इति विश्वः) । पूर्वं एवालङ्कारः ॥४८॥

साति ।—अनाशाङ्कितवाक्कुलेन अनाकामितदेववाक्पटेन,
नलेन तेषा देवानां, सा वाक् पूर्वोक्ता व्याजोक्तिः, अवा-
! ज्ञायितमाम् अतिशयेनावज्ञाता, देववाक्यस्य पुरःस्फूर्तिक

यः स्पृहया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

कः स्पृहितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ?

॥ ५० ॥

गौर्देवतागौतयशःप्रशस्तिः श्रिया तडित्वल्ललिताभिनेता ।

मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५१ ॥

एवार्थो गृहीतो न तु तास्विक इत्यर्थः । [जानातेरवपूर्वात् कर्मणि लुङि “तिङञ्च” इत्यनेनातिशयार्थे तमप् प्रत्ययः, ततस्तस्य घसंज्ञा, ततः “किमेत्तिङव्ययघादास्वद्वयप्रकर्षे” इत्यनेनामुप्रत्ययः] कुतः ? हि यस्मात्, स्त्रीरत्नलाभे यः उचित-यत्नो योग्यव्यापारो देवताऽनुध्यानादिः, तत्र मग्नम् आसक्तम्, एनं नलं प्रति, किञ्चित् किमप्यन्यत्, न प्रतिभाति स्म न स्फुरति स्म ; व्यामङ्गो हि महान् विवेकप्रतिबन्धक इति भावः ॥४६॥

देववाक्त्रावज्ञां प्रति हेत्वन्तरमाह, य इति ।—योऽपक्वष्टः, येनोत्कृष्टेन सह, स्पृहया सङ्घर्षणेन, निजप्रतिष्ठामुत्कर्षे, लिप्सुः लब्धमिच्छुः, [लभेः सनन्तादुप्रत्ययः । सः स्पृहमान एव, तस्योत्कृष्टपुरुषस्य, उन्नतत्वमुत्कृष्टत्वम्, आह ब्रवीति, तच्छ्रेयैव तेष्यापक्वष्टत्व स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथा हि, कः प्रेक्षावान्, स्वेनैवाभिहिता स्वहानिः स्वापकर्षो येन तस्य, स्पृहितुर्बहुलां भूयसीम्, अवहेलामवज्ञां, न कुर्यात् ? कुर्यादेवेत्यर्थः । (“गौढा-वमाननात्रज्ञाऽवहेलनमसूर्चणम्” इत्यत्रावहेलयेति चौरस्वामी) स्थाने युक्तं, (“युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) भैमोलाभार्थं नलरूपधारणरूपया इन्द्रादिदुष्येष्टया नलस्य महानुत्कर्ष एव आमोत्, ततः नलेन तेषामवज्ञा युक्तैवेति भावः ॥५०॥

गौरिति ।—तदा तस्मिन् काले, केशवो विष्णुः, गौर्देवतया ब्राह्मेवतया, गौता यशःप्रशस्तिः कौर्त्तिप्रबन्धो यस्य सः,

अष्टौ तदाऽष्टासु हरित्सु दृष्टौः सदोदितदृष्टुर्निदिदेश देवः ।
 लैङ्गीमदृष्ट्वाऽपि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृषावादि तकेतकीकः ॥५२॥
 एकेन पर्यक्षिपदात्मनाऽद्रिं चक्षुर्मारुरिभवत् परेण ।
 तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकापूर्णाः ॥५३॥

श्रिया लक्ष्मोदेव्या स्वशरीरस्थया, तडित्वतः सविद्यतो मेघस्य,
 ललितस्य विलासस्य, अभिनेता अनुकर्ता सन्, अम्बरस्थः त
 स्वयं वराङ्गम्बरं स्वयं वरसभायोजनं, मुदा हर्षेण, अवैक्षत,
 किमुतान्य इति भावः । लक्ष्मीसरस्वतीसहितः नारायणः
 स्वयं वरं द्रष्टुमाजगाम इति निष्कर्षः ॥ ५१ ॥

अष्टार्वात ।—तदा तस्मिन् काले, सदः स्वयं वरसभां, दिदृक्षुः
 द्रष्टुमिच्छुः, आगत इति शेषः, देवस्य तु मुखः, अष्टासु हरित्सु
 दिदृक्षु, अष्टौ दृष्टौः निदिदेश प्रेरयामास, अष्टदिगाहृतजनता-
 ऽवलोकनार्थमित्यर्थः । यो देवः, लैङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गमखन्धिनीं,
 शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः, अदृष्ट्वाऽपि दृष्टौ लिङ्ग-
 शिरोदर्शनविषये, मृषा वदतीति मृषावादिनो सा कृता
 मृषावादिता मृषावादीकृतित्यर्थः, [मृषावादिशब्दात्तत्करो-
 तीति श्यन्तात् कर्माण क्तः, पुंवद्भाव-टिलोपाद्यर्थं णाविष्म-
 वद्भावोपसङ्गानादिलोपः] केतकी येन स कूटसाक्षोक्तकेतकी-
 कुसुम इत्यर्थः [“नद्युतश्च” इति कप्समासान्तः] । पुरा किल
 ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदंशमदृष्ट्वाऽप्यद्राक्षामित्यस्यमुक्त्वा तत्र
 शिवशिरःपाततं केतकीकुसुम “शिवशिरःस्थितं मा ब्रह्मा तत्र
 आनीतवान्” इति कूटसाक्षोचकारिति पौराणिकी कथाऽत्रानु-
 सन्धेया । तथा च शिवशिरःपारमिव स्वयं वरागतजनतासागर-
 मष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्यदिति निष्कर्षः ॥ ५२ ॥

एकैर्नति ।—द्वादश आत्मनो रूपाणि यस्य स द्वादशात्मा

प्रदक्षिणं देवतहर्म्यमद्रिं सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥५४॥

विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसी रसोत्काः ।

जनाम्बुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरश्वोरुहकाननानि ॥५५॥

न यत्तल्लक्षैः किमलक्षि ? नो सा सिद्धैः किमध्यासि सभाऽऽप्तशोभा ?।

सूर्यः, एकेन आत्मना रूपेण, अद्रिं मेरुं, पर्थ्यक्षिपत् प्रदक्षिणी-
कृतवान्, परेणात्मना, सुरारविष्णोः, चक्षुर्दक्षिणनत्रम्, अभवत्,
शेषैरवशिष्टैः, दशभिस्तैरात्मभिस्तु, लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः, दश
दिशोऽलोकत आलोकितवान् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ।—शर्वरीशश्चन्द्रः, देवतानां हर्म्यं वासगृहम्,
अद्रिं मेरुं, सदैव प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेन्द्रानुजस्य उपेन्द्रस्य
विष्णोः, दृष्टिमूर्त्या वामनेत्ररूपेण, द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य,
दर्शनविघ्नेन यस्तापस्तं न प्राप ; चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वेऽपि
तत्र विष्णोरागतत्वात्तद्वामनयनरूपेणाद्राक्षीदेवेति कुतस्तस्या-
दर्शनक्लेश इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकमाना इति ।—रसेन रागेण, उत्का उन्मनसः,
दर्शनरसोत्सुकाः सत्यः, (“उत्क उन्मनाः” इत्यमरः) [उत्क इति
निपातसिद्धम्] तात्कालिकीं तत्कालभवां, वरलोकलक्ष्मीं
परिषेद्वजनशोभां, विलोकमानाः अप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ
सभास्यजनरूपार्णवे, जलाशये एव कमलसम्भवात् जनेऽम्बुधि-
त्वारोप इति भावः ; निजाननानि स्वमुखानि, अश्वोरुहकान-
नानि कमलवनानि, वितेनुः दधुः ; तदन्तर्गतानि तन्मुखानि
पद्मानोव रेजुरित्यर्थः, तथा चाप्सरसोऽपि स्वयंवरसभा दृष्टु-
मागता इति भावः ॥ ५५ ॥

निति ।—तदा आप्तशोभा लक्ष्यकान्तिः, सा सभा यद्भाषां

सा किन्नरैः किं न रसादसेवि ? नादशिं हर्षेण महर्षिभिश्च ? ॥५६॥
 वाल्मीकिरश्लाघत तामनेक-शास्त्रयोभूरुहराजिभाजा ।
 क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवो दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥५७॥
 प्राशंसि संसत् गुरुणाऽपि चार्वा चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।
 आस्थानपटं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥५८॥

लक्ष्मैः शतसहस्रैः, नालक्षि नादशिं किम् ? सिद्धैर्वा नाध्यासि
 नाध्यासिता किम् ? किन्नरैः रसात् रागात्, सा सभा, नासेवि न
 सेविता किम् ? महर्षिभिः हर्षेण नादशिं च न दृष्टा किम् ?
 तथा च सर्वैरदर्शीत्यर्थः । [सर्वत्र कर्मणि लुङ्] ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ।—तां सभां, वाल्मीकिर्मुनिः, अश्लाघत
 अस्तुत, अनेकाः शाखाः कथकाः, आश्वलायनादिवेदविभागाः
 इति यावत्, वृक्षावयवविशेषाश्च यस्याः सा अनेकशाखा, त्रयाणां
 वेदानां समाहारः त्रयी, अनेकाशाखा चासौ त्रयी च अनेक-
 शास्त्रत्रयी, सा एव भूरुहराजिः तरुपङ्क्तिः, ता भजतीति तद्भाक्
 तेन, [भजां खः] (“शाखा वेदप्रभेदेषु बाह्यौ पार्श्वद्वययोः”
 इति वैजयन्ती) पथिकविश्रामवृत्तवतेत्यर्थः, यस्य कण्ठ एव पथ्याः
 तेन कण्ठपथेन दैवो वाक् छन्दोमयी सरस्वती, “मा निषाद ।
 प्रतिष्ठां त्वम्” इत्यादिरूपेण, क्लेशं विना अनायासेन, दिवः स्वर्गात्,
 प्राक् भुवं भूलोकम्, आगमत् आगता एव, छन्दोबद्धा सरस्वती
 येन प्रथमं भूलोकमवतारिता तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥५७॥

प्राशंसतीति ।—चार्वा चारुः रम्या, [“वोतो गुणवचनात्” इति
 ङीप्] संसत् सभा, चार्वाकतया चार्वाकसिद्धान्तितया, नास्तिक-
 तया हेतुना इत्यर्थः, सर्वविदूषकेण वेदादिसर्वशास्त्रखण्डकेन,
 गुरुणा ब्रह्मस्यतिनाऽपि, प्राशंसि, किमुत अन्यैरिति भावः,
 नास्तिकप्रतारणार्थं चार्वाकशास्त्रं प्रणीय ब्रह्मस्यतिना वेदादिशास्त्रं

नाकेऽपि दौष्यनमद्विष्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित् कविर्यः ।
 दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाषीत् ॥५९॥
 अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षदितान् दमनस्वमेव ।
 इदं विधाताऽपि विवित्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ६० ॥

दूषितमिति प्रसिद्धिः । यदीयां रसनां जिह्वा, वाचामधिदेवतायाः
 सरस्वत्याः, आस्थानपट्टम् आस्थानपौठ, सिंहासनमित्यर्थः,
 जानामि, (“आसनान्तरपौठयोः पट्टम्” इति विश्वः) । सर्वविदूष-
 केण वाचस्यतिनाऽपि स्तूयते इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति
 भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ।—यः काव्यः अतिशयेन दौष्यन्त्यः दौष्यत्तमाः
 देदीप्यमानाः, [“तमिलादिष्वाकृत्वसुचः” इति पुंवद्भावः] ।
 द्विष्यवाचः संस्कृतवाचः यस्मिन् तादृशे, नाके स्वर्गेऽपि, वचःस्रजां
 वाग्गम्फनानाम्, आचार्यकम् आचार्यकत्वं, [“योपधाद्गुरूपोत्त-
 मात् वुञ्”] तद्वित् कवितामार्गोपदेष्टा, कविः स्वयं कवयिता
 च, दित्याः अपत्यानि पुमांसो दैतयाः दैत्याः, [दितिशब्दात्
 “कृदिकारात्” इति डोषन्तात् “स्त्राभ्यो ढक्” अन्यथा “दित्य-
 दिति—” इत्यादिना ण्यप्रत्ययस्य पूर्वविप्रतिषेधेन ढगपवाटिक-
 त्वात्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषा त्वनित्येति गतिः, भाष्यवार्त्तिक-
 कथोरनुकृत्वात्साधुरिति केचित्, अभियुक्तप्रयोगादभियौक्तिक-
 प्रसिद्धेश्च तन्नाद्विद्यन्ते] तेषां नीतेः पथि दैत्यनीतिमार्गं, सार्थं
 वहतीति सार्थवाहः अग्रणीः, पथप्रदर्शकः इत्यर्थः, [कर्मस्थण्]
 स काव्यः कवेरपत्यं शुक्रः, [“कुर्वादिभ्यो ण्यः”] सभां तां
 स्वयंवरसभा, काव्येन प्रबन्धेन, अभाषीत् अवर्णयत् । (“काव्यं
 ग्रन्थे ग्रहे काव्ये” इति विश्वः) ॥ ५९ ॥

अथ षड्भिस्तत्काव्यमेवाह, अमेलयदित्यादि ।—एतान्

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तङ्गीसमाधानममुष्य काय-निकायलीलाः किममी युवानः ? ॥ ६१ ॥

पूर्णेन्दुविम्बाननुमासभिन्नानस्यापयत् क्वापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पौ निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६२ ॥

यूनः युवजनान्, भीमनृपः परं केवलं, न अमेलयत् स्वयंवरार्थं न मेलितवान्, तथा दमनस्वसा दमयन्त्येव, नाकर्षत्, स्वगुणेनेति शेषः ; किन्तु विधाताऽपि विचित्य एकत्र सङ्गृह्य, इदं पुरो-वर्त्ति युवरूपं, स्वशिल्पसर्वस्वं स्वनिर्माणकौशलसम्पदं, नः अस्माकम्, अदर्शयत् । राज्ञः प्रयत्नात् भैरमीसौन्दर्यसम्पदा ब्रह्मणः स्वनिर्माणकौशलप्रकाशनव्यसनाच्चेदं युवमेलनं, न स्विकस्मादित्युपेक्षा ॥ ६० ॥

एकाकीति ।—यः पुरारिः पुरा एकाकिभावेन असहायत्वेन हेतुना, पञ्चशरं कन्दर्पं, पञ्चानां भावः पञ्चता, सा च भौतिकस्थ शरीरस्य स्वस्वाशस्य स्वेषु स्वेषु प्रवेशः, मरणमिति यावत्, ता निनाय, अमो युवानः अमुष्य कामस्य सम्बन्धिन्याः, तस्मात् पुरारिः, भियः समाधानं निवारणं, निवारका इत्यर्थः, कार्य-कारणयोः (भेदोपचारः ; कायनिकायलीलाः शरीरममूढ-विलासाः, कामकायव्यूहाः इति यावत्, किम् ? पूर्वं महा-देवः सहायहीनं कन्दर्पं संजहार इति कन्दर्पस्यासहायत्वात् ततो भयमासीत्, इदानोम् एतद्दुयुवशरीरैरात्मनो बहुत्वात् ततो न भयमिति भावः । इयमुत्प्रेक्षा । सर्वे कामकल्पा इति निष्कर्षः ॥ ६१ ॥

पूर्णेति ।—शिल्पौ निर्माणकुशली, वेधाः अनुमासं मामि मासि, भिन्नान् नानाभूतान्, पूर्णेन्दुविम्बान् संसारस्यानादित्वा-दसङ्गानिति भावः ; क्वापि निधाय निक्षिप्य, आच्छाद्येति

मुधाऽर्पितं मूर्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।

स्वतः प्रकाशि परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरहृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दसौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६४ ॥

यावत्, अस्थापयत् स्थापितवान्, चिरमरत्नदित्यर्थः । अथ
तैः पूर्णेन्दुविम्बैरेव, अमौषां यूनां, लावण्यमयानि मुखानि
निरमात् निर्मितवानिति मन्ये । उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

मुधेति ।—एतैः नृपैः, मूर्धसु रत्नं मुधा अर्पितं
शिरोमणिर्हृथा धृतः इत्यर्थः ; कुतः ? यत् यस्मात्, एत
स्वयमेव तानि रत्नानि, नाम खलु, तथोक्तृष्टा इत्यर्थः ।
(“रत्नं स्वजातो अष्टेऽपि” इत्यमरः) किं रत्नधारणेनेति
वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन वैयर्थ्याक्तिः । तथा हि,
स्वतः प्रकाशि स्वयंप्रकाशि, परमात्मबोधे परमात्मविषयके
तत्स्वरूपे वा ज्ञानं विषये, स्फुरणार्थं तज्ज्ञानप्रकाशनार्थं,
बोधान्तरम् अनुव्यवसायादिरूपं ज्ञानान्तरं, न अर्थं नापेक्ष्यम् ।
दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ।—दसौ अश्विनौ, उच्चैः महत्, इदं सुन्दर-
हृन्दं रमणीयवर्गं, मुदा कौतुकेन, प्रवेक्ष्यतः अन्तःप्रविष्टौ
भविष्यतः, चेत् तत्तर्हि, विमिश्रं मिलितम्, इतरेतरम् अन्योऽन्यं
स्वभ्रातृरूपं, वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं मदीयः अयमेव
भ्राता इति विविक्ततया ग्रहीतुं, न शक्यतः शक्नो न भविष्यतः ;
तत्र सभायां स्थिताः सर्वे राजानः अश्विनौकुमारतुल्या इति
भावः । अत्र दस्योः सौन्दर्यगुणसामान्येन सुन्दरहृन्दैक-
तादात्म्यात् सामान्यालङ्कारः, “सामान्यं गुणसाध्येन यत्र
वस्त्वन्तरैकता” इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

स्थितैरियद्विर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ? ।
 एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशिः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ? ॥ ६५ ॥
 इति सुवन् हृङ्ङितिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
 श्रीङ्कारभूम्ना पठतैव वेदान् महर्षिवृन्देन तथाऽन्वमानि ॥ ६६ ॥
 न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान् सिंहामनौघेषु विटर्भराजः ।
 शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कात्तस्वरभूधरस्य ॥ ६७ ॥

स्थितैरिति । -विदग्धैः प्रगल्भैः अदग्धैश्च, स्थितैः इयाङ्गः
 एतावद्भिः, युवभिः, उपलक्षितस्येति शेषः, जगतः कामे दग्धेऽपि
 का क्षतिः ? न्यूनता न काऽपीत्यर्थः । तथा हि, पूर्णस्य अम्बु-
 राशिः एकाम्बुविन्दुव्ययं कः शोष एव दोषस्तं शंसति ? न
 कोऽपि दोषत्वेन शंसतीत्यर्थः ; यथा समुद्रस्य एकाविन्दु-
 जलव्ययं समुद्रः शुष्कः इति न कोऽपि कथयति, तथा
 कामसदृशाना बहूनाम् एतेषा विद्यमानतायाम् एकस्य
 कामस्य नाशे पृथिव्याः का क्षतिः ? इति भावः । दृष्टान्ता-
 लङ्कारः ॥ ६५ ॥

इतीति ।—इतीत्यं, सुवन् स काव्यः, गायतैव गन्धर्ववर्गेण
 हृङ्ङृतीनां वर्गणाः पुनः पुनरुच्चारणानीत्यर्थः, ताभिः अन्व-
 मानि अनुमोदितः, [कर्मणि लुङ्] तथा वेदान् पठतैव
 महर्षिवृन्देन श्रीङ्कारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेन, अन्वमानि अनु-
 मोदितः । अत्र गानार्थेऽङ्कारैः वेदपाठार्थे. श्रीङ्कारैश्च काव्य-
 वाक्यानुभोदनं कृतमिवेत्युत्प्रेक्ष्यते । (“श्रीमित्यनुमते प्रोक्तं
 प्रणवं चाप्यपक्रमे” इति विश्वः) ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ।—अथ विटर्भराजः भीमः, तान् राज्ञः
 सिंहानिव राजसिंहान् राजश्रेष्ठान्, सिंहामनौघेषु न्यवीविशत्
 उपवेशयामास, [विशेषी चङ्] यत्र येषु सिंहामनेषु, एभिः

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसङ्कीर्त्यां चरित्रगोत्रान् ।
 कथ्याः कथङ्कारममौ सुतायामिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥ ६८ ॥
 अह्वालुसङ्कल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
 तदाऽऽकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६९ ॥
 तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।
 स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्त-वक्त्रीभिहृत्वां करवाणि वाणि ! ॥ ७० ॥

राजसिंहैः, कार्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः सुमेरोः, शृङ्गेषु त्रिदशैः
 देवैरिव, अशोभि शोभितम् । [भावे लुङ्] ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ।—तेन क्षितिपेन भीमेन, नानाभुवनेभ्यः
 नानाप्रदेशेभ्यः, आगतान् तान् यूनः, मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्त्त-
 यितुं शक्यानि, चरित्राणि गोत्राणि कुलानि नामानि च,
 येषां ते न भवन्तीति तथोक्ताः तान् तथाविधान्, विचिन्त्य अमो
 युवानः, सुतायां विषये, कथङ्कारं केन प्रकारेण, [“अन्यथैवं
 कथम्” इत्यादिना णमुल्] कथ्याः कथनीयाः, इति हेतोः, व्यषादि
 विषयेन अभावि, [भावे लुङ् । “प्राक्सितादङ्गव्यवायेऽपि”
 “सादरप्रतः” इति षत्वम्] एतेषां चरित्रगोत्रादीनि नरलोके वर्ण-
 यितुमशक्यत्वात् दमयन्ती कथं ज्ञास्यतीति विषयो बभूवेति
 भावः ॥ ६८ ॥

अह्वाल्विति ।—अथ विषादानन्तरम्, आकुलः असौ भीमः,
 तदा अह्वालूनां भक्ताना, [“सृष्टिगृह्—” इत्यादिना आलुच्-
 प्रत्ययः] सङ्कल्पितकल्पनायाम् ईप्सितार्थसम्पादने, कल्पद्रुमस्य
 इच्छापूरकस्य, कुलदैवतस्य वंशपरम्परोपासितस्य, रथाङ्गपाणेः
 नारायणस्य, स्मृतिं स्मरणं, क्षणं व्याप्य एकतानः अनन्यवृत्तिः
 सन्, ततान, (“एकतानोऽनन्यवृत्तिः” इत्यमरः) ॥ ६९ ॥

तदिति ।—तस्य भीमस्य, चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव,

कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।
 एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ? ॥ ७१ ॥
 जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा ।
 राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्घ्रावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥ ७२ ॥

स देवो हरिः, सरस्वतीं सस्मितमाह स्म । [“लट् स्मे” इति भूते लट्] किमिति ? हे वाणि ! इह स्वयंवरं त्वां राज्ञां समूहो राजकं, [“गोत्रोच्च—” इत्यादिना वृष् तस्य गोत्राणां नाम्नां कुलानां, वृत्तानां चरित्राणाञ्च, वक्तौम् आख्यात्रीं, कर-वाणि, [प्रैषार्थं लोट्] अहमिति शेषः ॥ ७० ॥

कुलमिति ।—हे वाणि ! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च जानासि, अतः कारणात्, त्वम् एषां वावदूका वक्तौ, वंशवीर्यादि गुणतो वर्णयित्रीत्यर्थः, भव, (“वावदूकोऽति-वक्त्रि” इत्यमरः) [वावदूक इत्यस्य यङ्लुगन्तात् वदेः “उलूका-दयश्च” इत्यनेन औणादिक ऊकप्रत्ययः, कुर्वादिगणे वावदूक-शब्दपाठात् ऊकप्रत्यय इति माधवः] तथा हि, तव मूकायितुं मूकवदाचरितुं, तूष्णीं स्यातमित्यर्थः, [मूकशब्दादाचारार्थं क्यजन्तात् “कालसमयविलासु तुमुन्”] अयं कः समयः ? को वाऽवसरः ? अपि तु न कोऽपि इत्यर्थः । वाग्मिनाम् अवसरे तूष्णीन्भावो न युक्तः इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

वागवसरत्वमेवाह, जगदिति ।—हे वाणि ! जगत्त्रय्यां ये पण्डिताः वाचस्पत्यादयः, तैः अशेषैः मण्डिता एषा सभा न भूता न च भाविनी वा, अतो राज्ञां गुणज्ञापिनकैतवेन गुण-प्रकाशनच्छ्लेन, सङ्घ्रावतः पण्डितान्, वाङ्मुखानि उप-न्यासान्, (“सङ्घ्रावान् पण्डितः कविः” इति, “उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्” इति चामरः) श्रावय ; पण्डितमण्डिलिविलसिते

इतीरिता तञ्चरणात् परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।
 तस्य प्रसादेन सहाज्ञयाऽसावादाय मूर्द्धाऽऽदरिणी बभार ॥ ७३ ॥
 मध्येसभं साऽवततार बाला गन्धर्वविद्यामयकण्ठनाला ।
 त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्त्तितादृक्तरङ्गा ॥ ७४ ॥
 आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी-मूलात् विनिर्गत्त्व वितायमाना ।
 नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररामरेखा ॥ ७५ ॥

विदुषां वाग्विजृम्भणम् उचितं, तत्रापि तूष्णीन्भावे वाग्बिफल-
 त्वमयोग्यता च स्वादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीति ।—इति इत्यम्, ईरिता विष्णुना आज्ञप्ता, असी
 वाणी, तस्य हरः नारायणस्य, चरणात् गोर्वाणानां देवाना,
 चूडामणिभिः शिरोरत्नैः, मृष्टस्य प्रोच्छ्रितस्य, शेषं अवशिष्टं,
 परागं रेणुं, तस्य आज्ञया आज्ञारूपेण, प्रसादेन अनुग्रहेण,
 सह आदाय मूर्द्धा आदरिणी आदरवती सती, बभार ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति ।—सा वाणी, मध्ये सभायाः मध्येसभं [“पारि
 मध्ये षष्ठ्या वा” इत्यव्ययीभावः] अवततार । कौटुशी ? बाला
 बालस्त्रीरूपधारिणी, गन्धर्वविद्या गानविद्या, तन्मयस्तद्विकारः,
 कण्ठनालः यस्याः सा, त्रयीमयीभूताः त्रिधाभूताः, अन्यत्र—वेद-
 विकारीभूताः, वलीविभङ्गाः त्रिवलीसर्वस्त्रानि यस्याः सा,
 साहित्येन कवित्वेन, निर्वर्त्तिता निष्पादिताः, दृशः दृष्टयः,
 तरङ्गा इव यस्याः सा ॥ ७४ ॥

अथ चतुर्दशश्लोक्या वाग्देवीमेव वर्णयति, आसीदिति ।—
 अथर्वा श्रुतिः अथर्ववेदः, तिस्रो बलयः त्रिवलिः [त्रिवलिप्रसिद्धिः
 संज्ञा चेदिति वामनः] तद्रूपा त्रिवेदी, सैव मूलं तस्मात् विनि-
 र्गत्य वितायमाना वितन्वमाना, [तनोतेरनुनासिकस्य विकल्पा-
 दात्वम्] अथर्वणस्तु त्रय्युद्धार इति प्रसिद्धिः । नानाविधानाम्

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रियाऽऽकल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्य्यणंसीत् ॥७६॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं कृन्दो भुजद्वन्द्वमभूत् यदीयम् ।

श्लोकार्द्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयौसन्धिसुचिङ्गमध्यम् ॥७७॥

अभिचाराणां हिंसाकर्मणाम्, उचिता पापातिशयात् युक्ता, मेचकश्रीः कृष्णकान्तिर्यस्याः सा, अन्यत्र—अनाभिचारो न भवतीति नानाभिचारः नाभिसञ्चरणमित्यर्थः, तस्य उचिता सा च सा मेचका श्रीयस्याः सा तथोक्ता, यदीया यस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनी, उदरे रोमरेखा रोमराजिः, आसीत् ॥७५॥

शिक्षेति ।—शिक्षा तदाख्यग्रन्थ एव, साक्षात् स्वयमेव, यदीयं चरितम् अभूत्, परोपदेशरूपत्वादिति भावः । यदीयः आकल्पविधिः प्रसाधनविधिः, कल्पश्रिया कर्मकाण्डभूतया कल्पसूत्रलक्षणा, निर्वृत्त इति शेषः । निरुक्तविद्या खलु एव यस्याः समस्तार्थानां सर्ववेदार्थानां, निरुक्तिरूपैः निर्वचन-भङ्गिभिः, पर्य्यणंसीत् तद्रूपेण आसीदित्यर्थः । [णमैर्लुक् “अस्तिसिचोऽष्टुक्ते—”इतीडागमः, “यमरमनमातां सक् च” इति सक् इडागमश्च “इट ईटि” इति सिचो लोपः, “उपसर्गाद-समासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम्] ॥ ७६ ॥

जात्येति ।—जात्या मात्रावृत्तरूपेण आर्यादिना च, वृत्तेन वर्णवृत्तरूपेण अक्षरसङ्घातेन उक्थादिना च, भिद्यमानं द्विधा-भूतं, तथा श्लोकार्द्धे विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्तिरूपतामा-पन्नं, कृन्दः कृन्दोद्यन्ः, यदीयं पर्वणीः कूर्परपूर्वीत्तरभागयोः, द्वयौ तस्याः सन्धिः तेन सुचिङ्गं सुव्यक्तं, मध्य कूर्परस्थानं यस्य तादृशं, भुजद्वन्द्वम् अभूत्, द्विविधं कृन्दो भुजयुगत्वेन श्लोकार्द्धविश्रान्तिः कूर्परत्वेन पर्य्यणंसीदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभाव-कृतां दधाना विततिं यदीया ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां किञ्चारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥७८॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हार-लता बभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्गजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्गेन भृता विशङ्के ॥७९॥

असंशयमिति ।—किञ्च गुणस्य पट्टसूत्रस्य, दीर्घभावेन दैर्घ्येण, कृता विततिं विस्तारं, दधाना, अन्यत्र—गुणश्च दीर्घश्च भावप्रत्ययश्च कृत्प्रत्ययश्च तेषां विततिं दधानेनेति विभक्ति-विपरिणामः; शब्दपरम्पराणां शिक्षितपरम्पराणां, विधायिका जनयित्री, अन्यत्र—सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकेनेति विभक्तिविपरिणामः; सा प्रसिद्धा, यदीया काञ्ची व्याकरणेन अरचि रचिता, असंशयं संशयाभाव इत्यर्थं, [“अव्ययं विभक्ति—” इत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययी-भावः] ॥७८॥

स्थितेति ।—कण्ठे वाचि, अन्यत्र—ग्रौवाथां, परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य, स्थिता, उदिता उक्ताः, तारा अश्विन्यादयो येषु तानि, वृत्तानि पद्यानि यस्या सा, अन्यत्र—उदिततारा प्रकाशितशुद्ध-मौक्तिका, सा च भा वृत्ता च वर्त्तना च तथोक्ता, (“तारो मुक्तादि-संशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके” “वृत्तं पद्ये चरित्ते त्रिष्वतीते दृढ-निस्तले” इति च विश्वामरौ) अङ्गानां शिक्षाकल्पादीनाम्, अन्यत्र—करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं, [“पारि मध्ये” इत्यादिनाऽव्ययी-भावः] अङ्गेन एकदशादिसङ्ख्याया चिङ्गेन, भृता पूर्णा, अन्यत्र—अङ्गेन क्रोडेन, वक्षसा इत्यर्थः, भृता धृता, [भरतर्विभर्त्तेश्च कर्मणि क्तः] (“अङ्गं क्रोडेऽन्तिके चिङ्गे” इति वैजयन्ती) ज्योतिर्मयी उत्तमप्रधाना, अन्यत्र—भास्वती, (“ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः” इति मेदिनी)

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ-स्वपक्षरागेण विराजमाने ।
 ती पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ८० ॥
 ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदात् द्विधा विधाय स्थितयाऽऽत्मदेहम् ।
 चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥ ८१ ॥
 एद्वेषपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
 आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८२ ॥

विद्या ज्योतिर्विद्वैव, यद्भजनाय यस्याः सरस्वत्याः सेवनाय,
 हारलता बभूव इति विशङ्के इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

अवैमोति ।—वादिप्रतिवादिनोः गाढेन निविडेन, स्वपक्षे
 रागेण अभिनिवेशेन, अन्यत्र—अन्तःपार्श्वरक्तत्वेन, विराजमाने
 पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे यदीयौ ती प्रसिद्धौ, रदच्छदौ ओष्ठौ,
 भूतवती बभूवतुः, [भवतः क्तवतुप्रत्ययः] अवैमि उत्प्रेक्षे । अत्र
 ओष्ठावपि वादिनावभिवदनव्यापारवन्ती पूर्वोत्तरीभूती चेति
 द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मोति ।—पराच्छादनचारु उत्कृष्टवसनाभिरामं, मांस-
 मस्यास्तोति मांसलं पौवरं, । सिद्धादित्वात् नच्] यस्याः
 सरस्वत्याः, ऊरुयुग्मं परेषां प्रतिवादिनाम्, आच्छादनेन तिर-
 स्करणेन, चारु शोभनम्, आत्मदेहं स्वस्वरूप, [चार्विति विशेषणा-
 त्पुंसकं ब्रह्मम्] (“कायो देहः क्लीवपुंसोः” इत्यमरः) ब्रह्मै-
 वार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य सः, कर्मवार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य सः
 [“शेषाद्विभाषा” इति कपि भावप्रधानो निर्देशः] ताभ्या ब्रह्म-
 काण्ड-कर्म काण्डाभ्यां, यो वेदस्य भेदः द्वैविध्यं तस्माद्धेतोः, द्विधा
 विधाय पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा, स्थितया प्रति-
 ष्ठितया, मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृतमिति गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

एद्वेषेति ।—यस्याः सरस्वत्याः, दशनानां द्वयोर्मालयोः

तर्का रदा यद्ददनस्य तर्का वाटेऽस्य शक्तिः क्व ? तथाऽन्यथा तैः ।
पत्रं क्व दातुं गुणशालिपूगम् ? क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ?

॥ ८३ ॥

समाहारो द्विमाली दन्तपङ्क्तिद्वयी, [“आवन्तो वा” इति स्त्रीत्वे “द्विगोः” इति डीप्] तामिव आकलितां गुम्फितां, मुक्तैव मुक्तिका, [मुक्ताशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन “केऽणः” इति ऋस्वे तस्य “अभाषितपुंस्काञ्च” इति कात् पूर्वस्येत्वम्] तां मुक्तावलीम् इत्यर्थः, उद्देशो नामतः कौर्त्तनं, तस्य पर्वणि अवसरेऽपि, समाना-समानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिञ्चपि, द्विधोदितैः उद्देशतया लक्षणतया च निर्दिष्टैरित्यर्थः ; अन्यत्र—उद्देशपर्वणि उद्देश्य-पर्वदिवसे, तथा लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे च, द्विधोदितैः द्वैगुण्ये-नोक्तैः, अत एव द्वात्रिंशद्व्ययकैरित्यर्थः, उभयषोडशदशानत्वस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः ; षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणादि-नियमस्थानान्तैः उपलक्षिताम् ; मुक्तिं मोक्षं कामयन्ते इति मुक्तिकामाः सुमुच्यवः, [“शीलकामिभक्ष्याचारेभ्यां णः” इति णप्रत्ययः] तैराकलिताम् अभ्यस्तां, प्रमाणादिसूत्रेण एतेषां तस्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति भावः ; तां प्रसिद्धाम्, अनु पश्चात्, वेदश्रवणानन्तरमित्यर्थः, ईक्षा परौक्षण-मित्यन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्या इत्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या, [“प्रयोजनम्” इति ठक्] तां प्रतीमः जानीमः, [प्रतिपूर्वादिणो लट्] द्विरावृत्तषोडशपदार्था द्वात्रिंशद्व्ययपङ्क्तियुगलत्वेन परि-णता इत्युत्प्रेक्षार्थः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारत्वात् आन्वीक्षिक्येव तथा परिणतैत्युक्तं दशनिद्विमालीभिवाकलितां मुक्तिकामिति स्निष्टपदीपात्तेन रूपकत्वेनोत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ ८२ ॥
पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उत्प्रेक्षते, तर्का इति ।—यद्ददनस्य

सपत्नवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयौभविष्णु ।

तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं वहते पुराणम् ॥ ८४ ॥

सम्बन्धिनः रदाः दन्ताः, (“रदना दशना दन्ताः रदाः” इत्यमरः) ।
 तर्काः ऊहाख्याः प्रमाणानुमापकज्ञानविशेषाः, तन्मयाः इत्यर्थः,
 तर्क्याः उत्प्रेक्ष्याः ; अन्यत्र—तर्कवत् कर्कशा इत्यर्थः । तथा हि,
 अस्य वदनस्य, तैः दन्तैस्तर्कैश्च, अन्यथा विना, वादे कथाया-
 मभिवदनव्यापारे च, तथा तादृशो, शक्तिः क्व ? दन्तैस्तर्कैश्च
 विना वादः कर्तुं न शक्यते इत्यर्थः ; एव तर्कैर्विना वादतः वाद-
 निमित्तात्, पत्रं प्रतिवादिने स्वपक्षसमर्थकं पत्रम्, अथवा
 प्रतिवादिनेः प्रतिज्ञापत्रं, दातुं खण्डयितुं, क्व शक्तिः ? दन्तैर्विना
 च अदतः भक्षयतः, पत्रं ताम्बूलीदलादिकं, दातुं खण्डयितुं,
 शक्तिः क्व वा ? सामर्थ्यं न भवतीत्यर्थः ; [द्यतेष तुमुन् ।
 तर्कैर्विना गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वावदूकानां, पूगं हृन्दं,
 वादतो वादेन, खण्डयितुं भङ्क्तुम्, अन्यत्र—वा इति छेदः,
 दन्तैर्विना अदतो भक्षयतः, “पदादयः पृथक् शब्दाः” इति मतेन
 न विद्यन्ते दतो दन्ता यस्य इत्यदतः दन्तरहितस्य वा, गुण-
 शालि रसाब्जं, पूगं पूगीफलं, (“पूगः क्रमुकहृन्दयोः” इत्यमरः)
 खण्डयितुं शकलयितुं, प्रभुत्वं सामर्थ्यं, क्व वा ? श्लेषध्वनितेयं
 दन्तानां तर्कपरिणतत्वेन उत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८३ ॥

सपत्नवमिति ।—व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीत-
 त्वात्, उभयौभविष्णु महापुराणोपपुराणतां प्राप्त, [“भुवश्च”
 इतीष्णुच्] यद्यप्यष्टादशपुराणानां कर्त्ता सत्यवतोसुतः, तथाऽपि
 “पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वन्दे पराशरम्” इत्यादि प्रसिद्धमेव-
 मुक्तम् ; तत् प्रसिद्धं, मत्स्यपद्मादि मत्स्यपद्मपुराणादिसंज्ञादिः,
 आदिशब्दात् कूर्मस्कन्दादीनां सङ्ग्रहः ; अन्यत्र—मत्स्यपद्मादि-

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।

पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ?

॥ ८५ ॥

भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।

सामुद्रिकरेखादिः, आदिशब्दात् ध्वजकुलिशादिसङ्ग्रहः, तैः उपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानमित्यर्थः, सपल्लवं कथाऽऽख्यायिकादिना सविस्तरं, (“पल्लवं त्वस्त्री प्रकोष्ठे चापि विस्तृती” इति वैजयन्ता) अन्यत्र—सह सदृशं पल्लवेन सपल्लवं किसलयसदृशम् । [“अव्यय विभक्ति—” इत्यादिना सहशब्दस्य गुणोभूतसादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावे चाकाले” इति सहशब्दस्य सभावः] (“सहसादृश्यसाकल्य-योगपद्यमनृद्विषु” इति विश्वः) पुराणं मन्त्र्यपद्मादि, यस्याः सरस्वत्याः, पाणियुग्मं वदते पाणिपद्मत्वेन परिणतमित्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ।—आकल्पं कल्पान्तपर्यन्तं, विच्छेदेन विवर्जितः अविच्छिन्नसम्प्रदायोत्यर्थः ; अन्यत्र—आकल्पः अलङ्कारादिः, तद्विच्छेदविवर्जितः तत्सहितः, नित्यभूषित इत्यर्थः, श्रुतिर्वेदः एव, मूलं प्रमाणं, तेन शालते ; अन्यत्र—श्रुतिमूलाभ्यां कर्णमूलाभ्यां, शालते इति तथोक्तः, (“वेदे अवासि च श्रुतिः” इत्यमरः) अथवा—श्रूयते यः स श्रुतिः शब्दः, तस्य ग्रहणे मूलं कारणं, कर्णौ इत्यर्थः, ताभ्यां शालते ; कण्ठे स्थितो मुखस्थितः, अन्यत्र—कण्ठोपरि स्थितः, यो धर्मशास्त्राणां मन्वादिस्मृतीनां, व्रजः स एव यस्याः देव्याः, मूर्धा वृत्तः संवृत्तः, परिणत इत्यर्थः, अन्यत्र—वृत्तः वर्तुलः, मूर्धा कस्य मुदे न ? सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः, पश्यामि इति उत्प्रेक्षे, अहमिति शेषः ॥ ८५ ॥

तद्वृचन्द्रेण विधिविपञ्ची-निक्वाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥
 द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
 कैश्यं मसीना स्मितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः
 ॥ ८७ ॥

अथ नागरलिपेरोङ्काराक्षरमाश्रित्योत्प्रेक्षत, भ्रुवाविति ।—
 विधिः ब्रह्मा, प्रणवस्य ओङ्कारस्य, दलाभ्याम् उभयप्रान्तरेखाभ्या,
 यस्याः देव्याः, भ्रुवी, तथा तस्य विन्दुना विग्न्हाकाररेखया,
 भाले ललाटे, तमालपत्रं तिलक, (“तमालपत्रातिलक-चित्रकाणि
 विशेषकम्” इत्यमरः) तस्य प्रणवस्य, अर्द्धचन्द्रेण अर्द्धचन्द्राकार-
 रेखया, विपञ्चराः वीणायाः, (“वीणा तु वल्लको विपञ्ची” इत्य-
 मरः) निक्वाणनायै वादनार्थं, कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुरा-
 कारं वाद्यसाधनञ्च, (“कोणो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) प्रणिन्ये
 निर्मम । [“उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम्]
 उत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति ।—यदीये काये देहे, हयोः कुण्डलयोः
 समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलद्वयं, वृत्तायाः वर्तुलायाः,
 समाप्तिलिप्या अवसानरेखायाः, विन्दुद्वयरूपायाः विसर्गाकाराया
 इति यावत्, सारैः श्रेष्ठांशैः, निरमायि निर्मिता, [माडो लुडि
 “आतो युक् चिण्कतोः” इति युगागमः] लेख्यान्ते समाप्ति-
 व्यञ्चको विसर्गः लिख्यते, स एव कुण्डलद्वयत्वेन परिणत
 इत्यर्थः । विसर्गस्य रूपं यथा—“शृङ्गवत् बालवत्सस्य बालिका-
 क्षुचयुग्मवत् । नत्रवत् कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः ।”
 तथा च कराङ्गुली कराङ्गुल्यः, [जातावेकवचनम्] काञ्चनलेख-
 नीनां सौवर्णलेखनीनां सारैः, तथा केशानां समूहः कैश्यं,
 [“केशाश्चाभ्यां यजू-क्षावन्यतरस्याम्” इति यजुप्रत्ययः] मसीनां

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८८ ॥

भीमस्तयाऽगद्यत मोदितुं ते विला किलेयं तदलं विषद्य ।

मया निगाद्यं जगतौपतीनां गोचं चरित्रञ्च यथावदेषाम् ॥ ८९ ॥

सारैः, तथा स्मितभा मन्दहासकान्तिः, कठिन्याः खटिकायाः,
(“खटिकायान्तु कठिनौ” इति विश्वः) सारैः निरमायि
इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

येति ।—या देवी, सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनम्, अथ च—
सोमस्य इन्दीः, सिद्धान्तः अखण्डरूपञ्च, तन्मयम् आननं यस्याः
सा इव स्थिता ; तथा आत्मानो न सन्तीति वादः शून्यात्मता-
वादः माध्यमिकबौद्धविशेषदर्शनं, तन्मयं तदेव, उदरं यस्याः सा
तादृशीव, अथ च—शून्यात्मता निस्वरूपता, तद्वादो नास्ति-
वादः, तन्मयमुदरं यस्याः सा अतिक्रमोदरोत्थर्यः, [“नासकोदर-
—”इत्यादिना विकल्पादनोकारः] विज्ञानस्य निराकारविज्ञान-
मात्रस्य, सामस्यं साकल्यम् इति योगाचारबौद्धविशेषमतं,
तन्मयं तदेव, अन्तरं यस्याः सा इव, अथ च—विज्ञानसामस्य-
मर्थविशिष्टज्ञानसम्पत्तिश्च, तन्मयमन्तरं यस्याः सेव ; तथा
साकारता साकारविज्ञानवादी सौत्वान्तिकः ज्ञानानां नील-
पीताद्याकारता, तस्मिद्धिस्तन्मयाः, अथ च—शोभनाकारता-
सम्पत्तिश्च तन्मयाः अखिलाः सर्वाः यस्याः सेव, स्थितेति शेषः,
इति सर्वत्रोत्प्रेक्षा ; एवम्भूता सरस्वती मध्येसभम् अवततार
इति ७४ श्लोकोक्ताक्रियापदेन अन्वयः ॥ ८८ ॥ कुलकम् ।

भोम इति ।—अथ तथा देव्या सरस्वत्या, भीमां भोम-
भूपतिः, अगद्यत उक्तः । किमिति ? हे राजन् ! इयं ते तव,
मोदितुं हर्षं कर्तुं, विला किल समयः खलु ; [“कालसमय-

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।
 अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तटाञ्जावशगाऽस्मि काऽपि ॥८०॥
 तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तमवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।
 तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ८१ ॥

वेलासु तुमुन्”] तत्तस्मात्, विषय खेदित्वा, अलं विषादो न कर्तव्य इत्यर्थः, [“अलंखल्वो.” इत्यादिना क्ताप्रत्ययः] कुतः ? एषां जगतीपदानां राज्ञां. गीत्रं कुलं नाम च, (“गीत्रं नाम्नि कुलेऽपि च” इति विश्वः) चरित्रञ्च मया निगाद्यं वक्तव्यम्, अहं वक्ष्यामीत्यर्थः । [“ऋहलोर्ष्यत्” “गदमद—” इत्यादिसूत्रे अनुपसर्ग एव यतो विधानात्] ॥ ८८ ॥

का त्वम् ? किमर्थमागता च ? इत्याकाङ्क्षायामाह, अविन्द-
 तेति ।—असौ प्रसिद्धा, मन्दाकिनो यस्य पुंसः, चरणारविन्दे
 पादपद्मे, मकरन्दलोला पद्ममधुविलासम्, अविन्दत, तस्य पुंसः
 श्रौविष्णोः, आञ्जाया वशगा वशवर्त्तनो, काऽपि या काचित्,
 अस्मि अहं, राज्ञां गुणवर्णनाय अत्र स्वयंवरसभायाम्,
 अवतीर्णा, अस्मि इति शेषः, किं विशेषचिन्तया ? इति
 भावः ॥ ८० ॥

तत्कालेति ।—लोकपालैः इन्द्रादिभिः सह, एकधुरं वहती-
 त्येकधुरीणः समानस्कन्धः, [“एकधुराङ्गक् च” इति खप्रत्ययः]
 लोकपालसदृशः इत्यर्थः, एष नृपतिर्भीमः, अवाप्तम् अकस्मात्
 सभायां प्राप्तां, तां वाग्देवीं, तत्काले वेद्यैः वेदयितुं शक्यैः,
 शकुनं शुभाशंसिनिमित्तं, (“शुभाशंसिनिमित्ते च खगे च
 शकुनं विदुः” इति शाश्वतः) स्वरः नासानिलः, आद्यशब्दादक्षि-
 स्यन्दादिसङ्ग्रहः, तैरुपायैः, आप्तां हितां, प्रतीत्य निश्चित्य,
 तस्यै उचिता सपर्यां पूजा, दिदेश समर्पयामास ॥ ८१ ॥

दिगन्तरंभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥६२॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फोटं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिमुद्देलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ६३ ॥

दिगिति ।—ततो देवीपूजानन्तरं, सः क्षितीशः भौमः, दिगन्तरंभ्यः पृथिवीपतीनाम् आकर्षकौतूहले आकर्षणकर्मणि, सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्रस्वरूपाम्, अमोघवृत्तिमित्यर्थः, सौन्दर्येण सर्वाकर्षणकारिणोमिति भावः, निजां तनूजां मध्येमहाराजकं महतो राजसमूहस्य मध्ये, आजुहाव आहूतवान्, [द्वयर्तलिटि “अभ्यस्तस्य च” इति द्विर्भावात् प्राक् सम्प्रसारणे रूपसिद्धिः] ; भौमः सभायां दमयन्तीम् आनयामास इति भावः ॥ ६२ ॥

अथ षोडशश्लोक्या दमयन्तीं वर्णयति, दासोष्वित्यादि ।— कौटुशीम् १ नासीरे चरन्तीति नासीरचरीषु अयेसरीषु, [चरेष्टः, टिष्वात् ङोप्] दासीषु परिचारिकासु, वीक्षितासु सतीषु, जातम् उत्पन्नं, क्रमेण अलिषु सखीषु, वीक्षितासु स्फोट पट्टवं, [“स्फायः स्फौ निष्ठायाम्” इति स्फोभावः] अथानन्तरं, रूपोत्थं सौन्दर्य-जन्म, अवलोककानां प्रेक्षकाणाम्, अद्भुताब्धिं विस्मयसागरं, स्वाङ्गेषु दमयन्त्या अवयवेषु, वीक्षितेषु ससु उद्देलयन्तीम् उद्देलं कुर्वती, वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः ; भैमीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः इति १०८ श्लोकोक्तेन अन्वयः । [उद्देलशब्दात् “तत्करोति” इति ण्यन्ताच्छतरि ङीप्] । अत्र एकस्मिन्नद्भुताब्धौ क्रमेणानेकेषां जातत्वस्फोटत्वोद्देलत्वानां वृत्तिकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः ;—“एकस्मिन्ननेकमनेकस्मिन्नेकम्” इति लक्षणात् ॥६३॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोप-सयन्नरत्नाशुभ्रजांशुकाभाम् ।

नपथ्यहोरद्युतिवारिवर्त्ति स्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ८४ ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किञ्चिदिवोच्यमानाम् ॥ ८५ ॥

स्निग्धत्वेति ।—पुनः किञ्चूताम् ? स्निग्धत्वाय मासृण्यगुणाय,
मायाजलं जलगर्भताऽऽख्यो दोषः, “रागस्त्रासश्च विन्दुश्च
रेखा च जलगर्भता । सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषाः साधारणा
मताः ॥” इति वाग्भटः । तथा लेपः वर्णात्कर्षकारो द्रव्यविशेष-
संयोगः, तयोः लोपः अभावः, ताभ्यां सयन्नानि कृतप्रयासानि,
कथमपि तानि अनङ्गीकुर्वाणानि इत्यर्थः, यानि रत्नानि,
[उपलक्षणमेतत्], गुणसम्पत्तिदोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः, [यती
प्रयत्ने इति धातोः “श्वीदितो निष्ठायाम्” इति इण्प्रतिषेधः]
तेषां रत्नानाम् अशुभ्रजा किरणप्रसादः, सेव अंशुकाभा
वस्त्रप्रभा यस्यास्तां, तथा नपथ्यहोरद्युतिवारिवर्त्तिस्वच्छायम्
आभरणवच्चप्रभास्वगतस्वप्रतिविम्बं, [“विभाषा सेना” इत्यादिना
ह्यायाशब्दस्य नपुंसकत्वम्] तेन सच्छायं सवर्णं, निजालिजालं
स्वसखीकुलं यस्यास्ताम् । अत्र भूषामणिप्रभाभ्रमग्नेन
स्वप्रतिविम्बेन सह सखीजनसादृश्योत्प्रेक्षया तासामपि
तत्समानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ८४ ॥

विलेपनेति ।—पुनः किञ्चूताम् ? विलेपनस्य चन्दनाद्यङ्ग-
रागस्य, आमोदेन सौरभेण, मुदा प्रीत्या, आगतेन, तथा तस्याः
दमयन्त्याः, कर्णपूरोत्पलं सपतीति तत्सर्पिणा तद्भ्रन्नाकृष्टेन
च, रतीशदूतेन कामसन्देहहारकेण, तदुद्दीपकेनेत्यर्थः,
मधुव्रतेन भ्रमरेण, कर्णे किञ्चित् रहः रहस्यं, नल एव
सभ्येषु सुन्दरतमः अतः स एव वरणोय इत्यादिरूपम्,

विरोधवर्णाभरणाश्मभासां मल्लजिकीतूहलमौक्षमाणाम् ।
 स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासात् वलिते वहन्तीम् ॥८६॥
 सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं किशोरशाखाग्रशयालमालाम् ।
 वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्त्रैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥८७॥

उच्यमानामिव कामदेवसन्दिष्टं किमप्युपदेश्यमानामिव स्थिताम्
 इत्युत्प्रेक्षा । एतेन तस्यास्तदा किलकिञ्चितादिशृङ्गारचेष्टा-
 विर्भावो व्यज्यते ॥ ८५ ॥

विरोधीति ।—पुनः किभ्रूताम् ? विरोधवर्णानां श्वेत-
 कृष्णादिनानावर्णानाम्, आभरणाश्मनां भूषणमणीनां, या
 भासः तासां, मल्लजिकीतूहलं मल्लयुद्धकीतुकं, परस्पर-
 क्रमणसंरम्भमिति यावत्, ईक्षमाणानां, पुनर्विलासात् वलिते
 स्त्रीस्वभावाङ्गीलाचलिते, तत्रोत्प्रेक्षा—स्मरणे तुल्यतया स्वचाप-
 भ्रमाञ्चालिते नु आदातुं कम्पिते इव स्थिते इत्यर्थः ;
 [चल कम्पने इति मिच्छेऽपि “ज्वलङ्गलङ्गलनमामनुपसर्गात्
 वा” इति विकल्पनाद्वस्त्राभावः] एवभ्रूते भ्रुवौ वहन्तीं
 धायरन्तीम् ॥ ८६ ॥

सामोदेति ।—पुनः किभ्रूताम् ? सामोदम् अतिमनोहर-
 तदङ्गरूपवस्तुलाभेन सहर्षं यथा तस्या, पुष्पाशुगेन कामेन,
 वासितम् अधिष्ठितम्, अङ्गं वपुर्यस्यास्ताम्, अन्यत्र—सामोद-
 पुष्पाणि सुगन्धिकुसुमानि, आशुगो मलयानिलक्ष, तैः वासिताङ्गीं
 सुरभौजताङ्गोम्, (“आमादो हर्षगन्धयोः” “आशुगौ वायु-
 विंशखौ” इति विश्वामरी) पुनः, किशोरशाखाः कोमलाङ्गलयः,
 अग्रशया अग्रपाणयो यासां तादृश्यः, आलमालाः सखीपङ्क्तयो
 यस्यास्तां, (“पञ्चशाखः शयः पाणिः” इत्यमरः) अन्यत्र—
 किशोरशाखानां नवपल्लवानाम्, अग्रेषु ये शिरसे इति तच्छ्रयाः,

पीतावदातारुणनीलभासां देहीपलेपात् किरणैर्मणीनाम् ।
 गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैण-नाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ६८ ॥
 स्मरं प्रसूनेन शरामनेन जेतारमश्रद्धतीं नलस्य ।
 तस्मै स्वभूषादृशदंशुशिल्पं बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ६९ ॥

[“अधिकरणे श्रुतेः” इत्यच् प्रत्ययः] तादृश्यः अलिमाला
 भृङ्गश्रेणयः यस्यां तां, तैः राजभिः कल्पद्रुमैरपि सर्वाभिलाषपूर-
 कैरपीति भावः ; अभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव, स्थितामिति
 शेषः ; यथा सर्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पवृक्षैर्वसन्तलक्ष्मीरपेक्ष्यते
 तद्वद् राजभिरपीति सास्त्वकोक्तिः ॥ ६७ ॥

पीतेति ।—पुनः किञ्चूताम् ? पीता गौराः, अवदाताः शुक्लाः,
 अरुणा रक्ताः, नीलाः कृष्णाश्च. भासो दीप्तयो येषां तेषां, मणौनां
 किरणैः देहस्य शरीरस्य, उपलेपात् अनुलेपनात्. गोरोचनादि-
 चतुष्टयलेपान् पुनरुक्तयन्तीं सावर्ण्यात् पुनरुक्तान् कुर्वतीम् ।
 एणनाभिः कस्तूरा । दमयन्त्याः पौतादिमणिप्रभया गारोचना-
 द्यनुलेपनानां विफलत्वं साधितमिति भावः । अत्र गोरोचना-
 द्यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्ग्रहसम्बन्धेन पौतादिमणिकिरण-
 कैतवकथनात् यथासङ्ग्रहसङ्कीर्णसामान्यालङ्कारः । लक्षण-
 मुक्ताम् ॥ ६८ ॥

स्मरमिति ।—पुनः किञ्चूताम् ? प्रसूनेन पुष्पमयेण, शरा-
 सनेन धनुषा, अतिकोमलेन पुष्पचापेन करणेन इत्यर्थः, नलस्य
 जेतारं जैत्रं, स्मरम् अश्रद्धतीं स्मरः पुष्पमयकोमलधनुषा नलं
 कथमपि जेतुं न शक्नुयादिति अविश्वसतीम्, अत एव तस्मै
 स्मराय, स्वभूषादृशदंशुभिः निजाभरणमणिकिरणैः, शिल्पः
 निर्माणं यस्य तादृशं, तस्मिन्मितमित्यर्थः, बलाद्विषः कार्मुकम्
 इन्द्रचापम्, अर्पयन्तीम्, इन्द्रधनुर्विव नानावर्णा तस्या आभरण-

विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक् पुनः क्वापि न राजकस्य पातुं दृशा धाढकृतावकाशाम्

॥ १०० ॥

प्राक् पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्विरफैः ।

तद्भौतिभुग्नेन ततो मुखेन विधेरहो ! वाञ्छितविप्लयन्नः ॥१०१॥

रत्नशोभेति भावः । वीरधीरेयः नन्नः पुष्पचापदुर्जय इति मत्वा नलजयाय स्वाभरणमणिकिरणकल्पितम् ऐन्द्रं धनुः द्रढीय-
स्तस्मै कन्दर्पाय ददानामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
ङ्गस्या ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ।—पुनः किञ्चिन्ताम् ? विभूषणेभ्यो वरं प्रथमं विभूषणेषु आसज्य ततोऽधिकं यथा तथा, अंशुकेषु वस्त्रेषु, सक्तया इति शेषः, ततो वरमधिकं, सान्द्रमणिप्रभासु, सक्तया इति शेषः, राजकस्य राजसमूहस्य, [“गोत्राच्च—” इत्यादिना वृज्प्रत्ययः] दृशा दृष्ट्या, सम्यक् पातुं पुनः स्वैर्य्येण भूषणादिकं पुनः ईक्षितुं, क्वापि कुक्वापि, न धाढकृतावकाशां धात्रा विधात्रा, कृताऽवकाशो दर्शनावकाशा यस्या एवभूतां, दमयन्त्याः किमपि अङ्गं स्थिरतया द्रष्टुं राजकदृष्टेरवकाशो विधात्रा न विहितः इत्यर्थः, उत्तरोत्तरविषयाकृष्टा पूर्वपूर्वविस्मरणेन राजकदृष्टिर्न क्वापि क्षणमवस्थितेति भावः । अत्र विभूषणाना-
मुत्तरोत्तरोत्कर्षद्वारेण राजकदृष्टेः क्रमेण विभूषणाद्यनेकाधार-
सम्बन्धोक्तेः सारालङ्कारः ; “उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः” ॥१००॥

प्रागिति ।—पुनः किञ्चिन्ताम् ? प्राक् प्रथमं, वियतः अस्व-
गात्, पताङ्गः पुष्पवर्षैः दमयन्त्या रूपदर्शनेन तदुपरि सन्तुष्टदेव-
गणमुक्तकुसुमवर्षणैः, अथ अनन्तरं, तद्विरफैः तत्पुष्पाकृष्टभृङ्गैः,
ततोऽनन्तरं, तद्भौतिभुग्नेन भृङ्गभयनस्त्रेण, मुखेन च द्रष्टुं न

एतद्वरं स्वामिति राजकेन मनोरथस्य आतिथ्यमवापिताम् ।

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात् कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०२ ॥

स्मितच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिग्भरोभूतरदाश्रुवन्दः ।

आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०३ ॥

दत्ताम् एतैः प्रतिबद्धदर्शनामित्यर्थः, राजकस्येति शेषः । तथा हि, विधेः देवस्य, वाञ्छितविघ्नयद्वा वाञ्छितार्थविघातव्यसनिता, अतो ! आश्चर्य्यरूपः, इत्यर्थान्तरन्यासः एकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भैमोददर्शनप्रतिबन्धकपुष्पवृष्ट्याद्यनकाधारसम्बन्धोत्थेन पर्यायेण सङ्गरः ॥ १०१ ॥

एतदिति ।—पुनः किञ्चूताम् ? एतत् सखीमुखं, वरं स्वामि-
 अस्माकम् एतन्मुखत्वे सति भैमोददृष्टि लाभः संख्यति अतो
 राजत्वापेक्षया अहं तदात्मको वरं भवेयं, [प्रार्थनाया लिङ्]
 इति राजकेन राजसमूहेन, मनोरथस्य आतिथ्यम् अतिथित्वम्,
 अभिलाषविषयताम् इति भावः, [ब्राह्मणादित्वात् थङ्प्रत्ययः]
 अवापिताय प्रापिताय, सखीमुखाय अपाङ्गात् नत्रप्रान्तात्,
 कर्पूरस्य कस्तूरिकायाश्च [स्वार्थे कः, “केऽणः” इति ईकारस्य
 ङस्त्वः] प्रवाहं श्वेतकृष्णकान्तिप्रवाहम्, उत्सृजतीं प्रवर्त्तयन्तीं,
 सखीमुखमेव कटाक्षैः वीक्षमाणामित्यर्थः । [“आच्छीनद्यानुम्”
 इति विकल्पाद्भवभावः] । दृष्टीनां सितासितत्वेन निर्देशः,
 अत एव विषयनिगरणेन विषयिमात्रोपनिबन्धात् भेदे
 अमेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १०२ ॥

स्मितेति ।—पुनः किञ्चूताम् ? आनन्दितानि मां प्रतीयं
 प्रसन्नेति बुद्ध्या हृष्टानि, अन्यत्र—विकसितानि ; उर्वीन्द्रमुखार-
 विन्दानि राजमुखरूपपद्मानि यैस्तैः, अत एव स्मितच्छोः ईषडा-
 स्यादयुक्तयोः, दन्तच्छुदयोः अधरौष्ठयोः, कम्पेन किञ्चिद्दिग्भरो-

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यत्नग्नतान्निश्वललीकनत्राम् ।

हाराग्रजाग्रदरुडाश्मरश्म-पोनाभनाभोकुहरान्धकाराम् ॥१०४॥

तन्नौरसारस्मितावास्मितन्दु-प्रभाशिरःकम्पकचोऽभिनतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामराली-नानामरालीकृतलास्यलोलाम्

॥१०५॥

भूतैः ईषत् प्रकाशोभूतैः, यद्वा—दिशाम् अम्बरीभूतैः आच्छादन-
स्वरूपैः, दिग्व्यापिभिर्हित्यर्थः, रदांशूना दन्तकान्तीनां, वृन्दैः
कौमुदीनां हृदि, स्थितामिति शेषः, मदं गवं, नुदन्तीं खण्ड-
यन्तीं, कौमुटीमधुरमन्दहासामित्यर्थः, कौमुद्यां हि पद्माविकासने
रुसमर्थाः, एतैः रदांशुवृन्दैस्तु नृपमुखपद्मानि विकीर्णतानि
इति भावः, व्यतिरेकालङ्कारश्च ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ।—पुनः किम्भूताम् ? प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं, ये
भूषाच्छमणयः अलङ्कारस्थानमलरत्नानि, तेषां छलेन येषु अङ्गेषु
लग्नानि तेषु अङ्गेषु निश्चलानि, हर्षपारवश्यादिति भावः ;
[खञ्जकुञ्जवत् समामः] लीकनत्राणि दशनोत्सुकजननत्राणि
यस्यास्तामिव ; वस्तुतः नानाविधरत्नालङ्कारभूषितामिति भावः ।
अत्र दमयन्तोदर्शनोत्सुकानां नेत्राण्येवैतानि, न तु रत्ना-
नोति सापङ्गवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । पुनः हाराग्र-
जाग्रतः प्रकाशमानस्य, गरुडाश्मनः गरुत्मद्रत्नस्य, रश्मिभिः
पोनाभं सान्द्रप्रभं, नाभीकुहरान्धकारं यस्यास्ताम् । अत्र
मरकतच्छायस्यान्धकारैः साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥१०४॥

तदिति ।—पुनः किम्भूताम् ? तस्याः भैम्याः, गौरमारस्मितेन
विशदोत्कृष्टमन्दहासेन, विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः, इन्दु-
प्रभायाः चन्द्रिकायाः, शिरःकम्पकचोऽभिनतुम् अनुकर्तुमिव ;
इत्युत्प्रेक्षा ; विपाण्डुतामण्डिता धावत्यशोभिताः, चामराण्यः

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तक्रमकुण्ठतानाम् ।
 स्वयं धृतामप्सरसा प्रसादं क्रियं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥१०६॥
 तारा रदानां वटनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
 आकण्ठमक्षोर्द्वितयं मधूनि महोभृतः कस्य न भाजयन्तीम् ?
 ॥१०७॥

चामरपङ्क्तय एव, नाना मरान्यः हंस्य, नाभिः कृता
 नास्यलीना नृत्यचेष्टा यस्यास्ता, निजमन्दहासजनितविस्मय-
 कम्पप्रमानचन्द्रिकांशरःकम्पचारुचामरचयवोज्यमानामित्यर्थः
 ॥ १०५ ॥

तदङ्गेति ।—पुनः किञ्चूताम् ? सैवाङ्गं काव्यार्थतया शरीरं
 यामां ताः तदङ्गाः तद्विषया इत्यर्थः, “शब्दादौ मूर्त्तिभिः
 ख्याती” इति लक्षणात् ; तासां भोगावलीनां प्रबन्धविशेषाणां,
 गायन्यः गायिकाः, [कर्त्तरि ल्युट् ङोप् तासां, मध्ये गानमध्ये,
 निरुक्तक्रमेषु निष्कृष्टोच्चारणप्रकारेषु, कुण्ठतानां लुप्तप्रतिभा-
 नाम्, अप्सरसां स्वयं धृतां हृदः स्वान्तस्य वक्षसश्च, मण्डनम्
 अलङ्कारभूता, क्रियं लज्जामिव, प्रसादं पारितोषिकम्, अर्पयन्तीं
 प्रयच्छन्तीं, तद्विषयज्ञानेन ताः अपि हेलयन्तीमित्यर्थः, गाय-
 केभ्यः स्वधृतवस्त्रालङ्कारादिकं प्रीत्या प्रयच्छन्तीम् इति भावः ।
 तस्याः मौन्दर्यस्तुतिकरणासामर्थ्यादप्सरसोऽपि लज्जिता इति
 तात्पर्यम् । अत्र तु क्रीदानमेव तद्दानमित्युत्प्रेक्षा क्रिया अपि
 स्वयं धृतत्वादलङ्कारत्वात् तदायत्तत्वाच्चेति बोद्धव्यम् ॥१०६॥

तारा इति ।—पुनः किञ्चूताम् ? रदाना दन्ताना, रुचा
 कान्त्या, ताराः नक्षत्राणि, वटनस्य रुचा चन्द्रं, कचानां केशानां,
 रुचा नभश्च जयन्तीम्, अत एव कस्य महोभृतोऽक्षोर्द्वितयं
 चक्षुर्द्वयं, मधूनि क्षीद्राणि, आकण्ठम् आगलम्, अतितरामित्यर्थः,

अलङ्कृताङ्गाङ्गतकेवलाङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०८ ॥
कुलकम् ।

आसीदमौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्ररोमाङ्गुरदन्तुराणि ॥ १०९ ॥

न भोजयन्तीम् ? न पाययन्तीम् ? अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः ।
[नडर्थस्य नशब्दस्य “सुष्पुपा” इति समासः । “गतिबुद्धि”
इत्यादिना अणिकर्तुरक्षिद्वितयस्य कर्मत्वम् । “निगरणचलनार्थे-
भ्यश्च” इति परस्मैपदम्] दमयन्तीरूपदर्शनं राजनत्राणाम्
अमृतनेव तृप्तिर्जाता इति भावः । सकलराजलोकलोचनासेचन-
कमासीत् सा इति निष्कर्षः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थ-
हेतुकत्वात् काथ्यलिङ्गं, तच्च ताराद्युपमाभिः सङ्कीर्यते, तस्य
नभो जयन्तीं न भोजयन्तीमिति यमकेन संसृष्टिः ॥ १०७ ॥

अलङ्कृतिति ।—पुनः किभूताम् ? अथ आह्वानानन्तरम्,
अलङ्कृताङ्गेभ्यः भूषिताङ्गेभ्यः, अङ्गतानि वासुध्याङ्गाणि, केवलानान
अनलङ्कृतानि, अङ्गानि यस्यास्ता, स्तवात् स्तुतेः, अधिकाः
स्तोतुमशक्याः, अध्यक्षनिवेद्याः प्रत्यक्षगम्याः, लक्ष्म्यः श्रीभाः
यस्यास्ताम्, [इति बहुवचनान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः, अन्यथा
एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतिकत्वात् कप्रसङ्गः, शैषि-
कस्तु वैभाषिकः] विमानेन नरवाङ्घ्रेण चतुरस्रयानेन, सभां
विशन्तीम्, इमां भैमीं, राजराजिः नृपश्रेयो, अपाङ्गैः
नेत्रप्रान्तेः, पपी अत्यादरेण सविलासमद्राक्षौदित्यर्थः ॥ १०८ ॥
इति कुलकम् ।

अथ तामङ्गतचेष्टां वर्णयति, आसीदिति ।—तत्र मभायाम्,
असौ ईदृशः, भूपः कोऽपि नासीत्, तस्याः भैम्याः, मूर्तिरूपेण

अङ्गुष्ठमूर्द्धा च निपीडिताया मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।
 आस्फोटि भैमौमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ? ॥११०॥
 अस्मिन् समाजे मनुजेश्वराणां तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।
 पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ? ॥१११॥
 स्वयंवरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैमौमथ भूमिनाथैः ।
 इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्वजिह्वम् ॥११२॥

अङ्गुलीन्दर्थेण, उद्वन् अङ्गतः अङ्गतरसो यस्य एवभूतस्य, यस्य भूपस्य, अङ्गानि मुदा हर्षेण, विनिद्वैः उदितैः, रोमाङ्गुरैः पुलकैः, दन्तुराणि विषमाणि सन्ति, न उल्लेसुः न उल्लासितानि, सर्व-
 स्यापि अङ्गानि उल्लेसुरिवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अङ्गुष्ठेति ।—तत्र सभायां, भैमौम् अवलोक्य अङ्गुष्ठस्य मूर्द्धा
 अग्रेण, मध्यमायाः मध्यमाङ्गुलेः, मध्येन भागेन च निपीडितम्
 अग्रं यस्याः सा तर्जनी केन नाम जनेन, नास्फोटि ? न
 वादिता ? न अभाजि ? इति यावत् । [स्फुट भेदन इति घातोः
 चोरादिकात् कर्मणि लुङ्] सर्वेषापि अङ्गुतानुभावस्फोटिका
 क्ततैवेत्यर्थः ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति ।—अस्मिन् समाजे सभायां, खञ्जनस्य इव
 अस्मिणी यस्यास्तादृशीं, तां भैमौम्, अवलोक्य लोलितमौलिना
 आश्चर्यात् कम्पितकिरीटेन, केन वा मनुजेश्वरेण राज्ञा,
 भ्रुवोर्द्वयो भ्रूद्वयं, पुनः पुनर्न उदक्षेपितराम् ? सर्वेण अतिशयन
 उत्क्षिप्ता एवेत्यर्थः, [क्षिपेः कर्मणि लुङि तिङन्तात् घात् आमु-
 प्रत्ययः] । अत्र शिरःकम्पभ्रूविकारावङ्गुतानुभावावृत्तौ ॥१११॥

अथ राज्ञां वागारम्भाः प्रवृत्ता इत्याह, स्वयंवरस्येति ।—अथ
 अनन्तरं, स्वयंवरस्य अजिरं चत्वरप्रदेशम्, आजिहानां प्राप्नुवन्तीं,
 हाजः कर्त्तरि शानच्] भैमीं विभाव्य निर्वर्ण्य, भूमिनाथैः

रश्मादिलोभात् कृतकर्मभिर्भूः शून्यैव मा भूत् सुरभूमिपाण्यैः ।
इत्येतयाऽलोपि दिवोऽपि पुंसां वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम् ॥११३॥
रूपं यदाकण्ठं जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्तात् वयमागमामः ।
सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्मात् बहुना कनीयः ॥११४॥

राजभिः, मुदा हर्षेण हेतुना, विह्वलचित्तभावात् व्यग्रचित्तत्वा-
हेतोः, इदं वक्ष्यमाणं, खण्डान्तरम् अर्द्धोक्तवर्णम्, अत एव
जिह्वाजह्वं कुण्डजिह्वं यथा तथा, अवादि उक्तम् । [कर्मणि
लुङ्] ॥ ११२ ॥

अथ विशतिश्लोक्या वागारश्मानेव वर्णयति, रश्मेत्यादि ।—
रश्मादिषु अपसरःसु, लोभात् कृतं कर्म यागादि यैस्तैः. सुरभूमि-
पाण्यैः स्वर्लोकप्रथिकैः, [“पथो ना नित्यम्” इति नाप्रत्ययः] भूरेव
शून्या मा भूदिति हेताः, अतिक्रान्ताः सौन्दर्यादिना अपसरसो
यया सा तथा अत्यप्सरसा, एतया भैम्या, दिवः पुंसामपि देवा-
नाम् अपि, रसाया भूलोकं, वैमत्यं वैराग्यम्, अलोपि लुप्तम्
इव, इत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयागात् गम्या । [लुपेः कर्मणि लुङ्]
अत्यप्सरस. भैम्याः सौन्दर्यात् स्वर्लोकम् अतिशतं भूलोक-
मिति भावः । अत्रान्यपादे मत्यमत्य रसारसंति व्यञ्जन
युग्मावृत्त्या क्लृप्तानुप्रासः, अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः, तयोः पूर्वोक्तो-
त्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ।—वयं जनाननेभ्यः यद्रूपं सौन्दर्यम्, आकण्ठं
तच्च तच्च अमी दिगन्तश्च, [वीप्सायां द्विभावः] तस्मात् तस्मात्
दिगन्तात् प्राच्यादिदिक्प्रान्तात्, आगमामः आगताः स्मः,
[गमेर्नाडि चेरडादेशः] तत् रूपम्, अस्मादनुभूयमानात् प्रत्यक्ष-
परिदृश्यमानात्, सौन्दर्यसारात् [“पञ्चमी विभक्तेः” इति पञ्चमी]
बहुना भूम्ना प्रशिक्ष्ना, [भावप्रधानो निर्देशः] कनीयः अल्पीयः,

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क्व नाम जागर्त्ति महानुदन्वान् ।
 कस्माद्दुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवेदग्धनिधिः पयोधेः ५ ॥ ११५ ॥
 साक्षात् सुधांशुमुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लार्क्षाणकः शशाङ्कः ।
 एतदुभ्रवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तङ्गणमात्रवृत्त्या ॥ ११६ ॥

यादृशं रूपं लोकमुखात् श्रुतं तदपेक्षयाऽधिकरूपलावण्यं दृश्यते
 इति भावः [“युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्” इति विकल्पात्
 कनादेशः] ॥ १४ ॥

रसस्येति ।—शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रसिद्धस्य, रसस्य शृङ्गार-
 रसस्य सम्बन्धे इत्यर्थः, महान् उदन्वान् उदधिः, [“उदन्वानु-
 दधौ” इति निपातनात् साधुः] क्व नाम जागर्त्ति कुत्रापि किल
 प्रदेशे विद्यते एवत्युत्प्रेक्षा । कुतः ? अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे,
 लावण्यवेदग्धयोः सोन्दर्यचातुर्ययोः, निर्धारयं पुरोवर्त्तिनौ
 भैमीरूपा, श्रीर्लक्ष्मीः, कस्मात् पयोधे उदस्थात् ? श्रीः मसुद्रात्
 उत्पन्नेति प्रसिद्धः, इयन्तु तदपेक्षयाऽधिकसुन्दरौ, अत इयं
 भैमीरूपा श्रीः शृङ्गाररससमुद्रादेवोत्पन्नेति तादृशसमुद्रः
 कुत्रापि देशे वर्त्तते एवेति भावः । अत्रेय श्रीरिति विषय-
 निगरणेन विषयिमात्रनिबन्धनाद्देऽप्यभेदात् सातशयोक्त-
 रेतन्मूला च पूर्वोक्तशृङ्गाररससागरसङ्गावोच्छेत्वनयोरङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्करः ॥ ११५ ॥

साक्षादिति ।—भैम्याः मुखमेव साक्षात् मुख्यः, उपमानत्वेन
 प्रसिद्धः इति यावत्, सुधांशुः भैमीमुखमेव ओष्ठरूपसुधा-
 सम्बन्धात् मुख्यवृत्त्या सुधांशुपदाभधयमेवत्यर्थः, दिवोऽन्त-
 रिक्षस्य, शशाङ्कः चन्द्रस्तु, लार्क्षाणको लक्षणागम्यो लाञ्छनकश्च,
 [शैषिकष्टक्] लक्षणावृत्त्या सुधांशुपटेन बाध्यः, न तु
 अभिधावृत्त्यर्थः, अभिधेयार्थापेक्षया लक्ष्यार्थस्य जघन्यत्वेन

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताडङ्गयुग्मं स्मरधन्विने किम् ? ।

सत्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ? ॥११७॥

तनोत्यकीर्त्तिं कुसुमाशुगस्य सैषा वतेन्दीवरकर्णपूरौ ।

यतः श्रवःकुण्डलिकाऽपराह-शरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम्

॥११८॥

एतस्या मुखचन्द्रापेक्षया गगनस्थचन्द्रस्य जघन्यत्वमिति भावः ; स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । तथा एतस्याः भ्रुवाविव मुख्यं प्रधानं, मुख्यवृत्त्या अभिधेयमित्यर्थः, अमोघत्वादिति भावः ; [“दिगादिभ्यो यत्” इति भवार्थे यत्प्रत्ययः] अथ च मुखे भवं मुख्यं, भ्रूरूपमिति यावत्, अनङ्गचापं कामधनुः । पुष्यं पुनः यत् पुष्यम् अनङ्गचापत्वेन व्यवहियते तत्तु, तयोर्भ्रुवोः, यो गुणः उद्दोषकत्वादिः, तन्मात्रवृत्त्या तत्सदृशगुणवत्त्वादित्यर्थः, पुष्ये-ऽनङ्गचापत्वव्यवहारस्तु गौण एवेति भावः । उपमा । अत्रापि स्फुटमित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षेति द्वयोर्निरपेक्षत्वात् संसृष्टिः ॥११६॥

लक्ष्ये इति ।—सुदत्या भैम्या, ताडङ्गयोः कर्णभूषणयोः, युग्मं स्मर एव धन्वी, [ब्राह्मणादित्वादिनिः] तस्मै, [तादर्थ्यं चतुर्थी] लक्ष्ये शरव्यभूते, कुण्डल्याविव कुण्डलिके चक्रे, धृतं किम् ? ताडङ्गयुग्ममेव शरव्यचक्रत्वेन धृतवती किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । अत एव तेन स्मरधन्विना, सव्यम् अपसव्यञ्च यथा तथा विसृष्टाः विमुक्ताः, विशिखाः बाणाः, एतयोः शरव्यचक्रयोः, अन्तरेण यान्ति प्रसरन्ति किम् ? इत्युत्प्रेक्षा सापेक्षत्वात् सङ्करः । सव्यसाचिनो धानुष्काः शरव्यद्वये शरान् मुञ्चन्ति इति प्रसिद्धिः । भ्रूचापयोजिताः कटाक्षबाणाः कर्णताडङ्गकुण्डलाभ्यन्तरेण निर्यान्तीति भावः ॥११७॥

तनोतीति ।—शैषा भैमी, इन्द्रीवरकर्णपूराविव तद्रपा-

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं हित्वाऽऽत्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां म भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥११८॥

पद्मान् हिमे प्राह्वषि खञ्जरीटान् क्षिप्र्यमादाय विधिः क्वचित्
तान् ।

सारण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

मित्यर्थः, कुसुमाशुगस्य अकौर्त्तिम् अपकौर्त्तिं, तनोति ताभ्यां
तस्याकौर्त्तिं ज-यतीत्यर्थः ; आयुर्धृतमितिवत् कार्यकारणयो-
रभेदोपचारः, कारणेन्दोवरगुणादकौर्त्तिश्च कालिमेति भावः ;
वतेति खेदे । कुतस्तत्कारणम् ? तदाह—यतः खलः कश्चिदोषा-
न्वेषी दुर्जनः, आभ्यां कामशराभ्याम् इन्दोवरकर्णपूराभ्याम्,
इमाविव निदर्शयित्यर्थः, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] तं कुसुमशरं,
अवमोः कर्णयोः, कुण्डलिकं ताडङ्करूपे लक्ष्ये चक्रे इत्यर्थः,
ताभ्याम्, अपराहशरं च्युतनीलोत्पलरूपसायकम्, (“अपराह-
पृषत्काऽसौ लक्ष्यात् यश्चरतसायकः” इत्यमरः) ख्यापयिता
ख्यापयिष्यति, [कर्त्तरि लुट्] इन्दोवरयोरपि कामशरत्वात्
कुण्डलिकावहिर्भागे लग्नत्वाच्च एतद्वृष्टान्तेनैवान्यत्रापराह-
पृषत्कदोषाद्वाटनसौकर्यात्तयोरकौर्त्तिकारणत्वोत्प्रेक्षेत्यर्थः ॥११८॥

रज इति ।—अद्य आत्मभूः स कामः, रजसां पदं स्थानं,
परागाश्रयं काष्ठचूर्णाश्रयश्चेत्यर्थः, षट्पदैरेव कौटैः क्रिमिभिः,
जुष्टं सेवितं, घृणादिसेवितश्चेत्यर्थः, पुराणं जीर्णं, पुष्पमय-
मात्मनश्चापं हित्वा त्यक्त्वा, अन्तर्मध्ये, धृतमुष्टि मुष्टिपिहितत्वाद-
दृश्यमध्यमित्यर्थः, भैम्या भ्रूयुग्मं भ्रूइयरूपं चापमेव, आद्रियताम्
अङ्गो करोतु, अमोघत्वात् नूतनत्वाच्चेति भावः ॥ ११८ ॥

पद्मानिति ।—विधिः स्रष्टा, यं सारं, पद्मगतमुत्कृष्टांशं
तथा खञ्जरीटगतमुत्कृष्टांशश्चेत्यर्थः, आदाय तान्निःसारान्,

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गी जनः पृच्छतु तद्गणज्ञी ।

इतीव धात्राऽकृत नारकालि-स्त्रोपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

व्यधत्त मौधौ रतिकामयोस्तद्-भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।

पद्मान् हिमे शिशिरकाले, तथा खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः, प्राहृषि वर्षर्तौ, क्वचित् क्वापि, क्षिप्रुः प्रक्षेपणशीलः सन, क्षिप्त-वानित्यर्थः, [“त्रसिगृधि” इत्यादिना क्लृन्प्रत्ययः, “न लोक—” इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधात् द्वितीया] तेन सारिण प्रतवर्षं प्रतवत्सरम्, एतदीय दृष्टिद्वयम् उच्चैः पुष्पातोत्युत्प्रेक्षा ; अन्यथा कथमौदृशो शोभेति भावः ॥ १२० ॥

एतादिति ।—जगः उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोकः, एतद्दृशोः भैमीदृश्योः, अम्बुरुहैः सह विशेषं तारतम्यं. तद्गणज्ञी अम्बुरुह-नेत्ररमज्ञी, भृङ्गी भृङ्गी च भृङ्गश्च ती, पृच्छतु पृच्छेत् [दुहादित्वात् द्विकर्मकत्वम्] इतीव इति मत्वेव, धात्रा इह एतदीये, अक्षियुग्मे तारकं कनीनिके एव, अलिस्त्रीपुंभौ अलिदम्पती, [अचतुरादिना समासान्तनिपातः] तयोर्माध्यस्थ्यं पद्मानि उल्कृष्टानि उत एतन्नेत्रे उल्कृष्टे इति लोकानां संशयं अकूटसाक्षित्वम्, अक्षिमध्यवर्तित्वञ्च, अकृत कृतवान् । करोतः कर्त्तरि लङ् ताडि “ङ्खादङ्गात्” इति सकारलोपः] विवाद-पटतत्त्वज्ञो मध्यस्थश्च साक्षी संशयच्छेत्ता च भवति ; तथा चालिदम्पती पद्मं विहायात्राधिष्ठानेन पद्मापेक्षया एतन्नेत्रयोः रमणीयत्वं व्यञ्जयतः, तस्मात् एतन्नेत्रे पद्मापेक्षया मनो-हरे भ्रमरवस्त्रोलकनीनिकाविशिष्टे चेति भावः । भैमीदृगम्बुरुहतारतम्यकथनाय धात्रा स्थापितमलिमिथुनमिष भाति कनीनिकायुग्ममित्युत्प्रेक्षा ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ।—तयोः रतिकामयोः, भक्तं विधेयं, वयः यौवनं

तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुम्भकुम्भौ न सम्भावयति स्तनी कः ? ॥१२२३॥
अस्या भुजाभ्या विजितात् विमात् किं पृथक् करोऽगृह्यत
तत्प्रसूनम् ? ।

इहेच्छते तन्न गृहं श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ? ॥१२३॥

इदमेव तच्छम्बरजं विसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रपद्म ।

उत्कण्टकादुद्गमनेन नालादुत्कण्टकं शातश्रिखैर्नखैर्येत् ॥१२४॥

कर्त्तुं, अस्याः भैर्याः, हृदि वासभाजोः निवसतोः, रतिकामयोः,
कृते इति शेषः, सौधी प्रासादौ, व्यधत्त निर्भेम, अन्यथा
तयोस्तत्र निवासायोग्यत्वमिति भावः ; यस्मात् हेताः को
जन, स्तनी, अस्या इति पूर्वानुपङ्गः, तथाः सौधयोः, अग्र
जाग्रतो प्रकाशमानौ, पृथू पोवरौ च, शातकुम्भकुम्भौ कनक-
कलशौ, न सम्भावयति ? न वितर्कयति ? सर्वोऽप्येवमुत्प्रेक्षत
एवत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ।—अस्याः भैर्याः, भुजाभ्या विजेदभ्यामिति
भावः, विजितात् विमात् मृणालात्, पृथक् प्रत्येकमेव, तत्प्रसूनं
विमप्रसूनं, पद्ममवेत्यर्थः, करो बलिर्हस्तश्च, अगृह्यत किम् ?
गृहीतं किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ; (“बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः)
अतुजितात् करग्रहणमेव तत्करस्य पद्मत्वञ्चोचितमिति भावः ।
तथा हि, इहास्या भुजयोः, तत् करत्वेन गृह्यते पद्म, कैर्लोकै-
र्जनैः, श्रियो लक्ष्म्याः शोभायाश्च, गृहम् आलयः, नोच्छते ?
वा अथवा, कर एव करशब्देनैव, न गायते ? नोच्छते ?
सर्वैरपि तथा कौर्त्स्यते इत्यर्थः । एतद्भस्तस्य श्रीगृहत्वात् पद्मत्वं
करत्वप्रसिद्धेर्विसात्मकत्वेन ग्रहणं सिद्धमित्युत्प्रेक्षा युक्ता ॥१२३॥

इदमेविति ।—विसिन्याः कमलिन्याः मन्वान्भि, तत् पद्मं,
शम्बरजं शम्बरात् जन्तात् जात, इदमेवालौकसेव, अथ च शम्बर-

जागर्ति मर्त्येषु तुलार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।
यद्यस्ति नाके भुवनस्थवाऽधस्तदा न कौतस्क्रुतलोकबाधः ?

॥ १२४ ॥

दनुजजातं, कृद्यैव मायैव, न तु पारमार्थिकमित्यर्थः, ("दैत्ये ना
शम्बरोऽम्बुनि" इति वैजयन्ती) तु किन्तु, अस्याः भैम्याः, भुजाग्रं
सङ्ग स्थानं यस्य तादृशं, तत् पद्मं पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः ;
कुतः ? यत् यस्मात्, उत्कण्ठकात् उद्गताः कण्टकाः सूचयः
पुलकाश्च यस्य तस्मात्, नालात् पद्मदण्डात् भुजदण्डाच्च,
उद्गमनेन प्रादुर्भावेण हेतुना, शातशिखैः तौष्णाद्यैः, नखैः
उत्कण्ठकम्, एतत्प्राणिपद्ममिति शेषः ; विसपद्मन्तु उत्कण्ठक-
नालादुद्भूतमपि नोत्कण्ठकं, पद्मे कण्टकविरहात्, किन्तु
भूमोपाणिपद्ममेव प्रकृतपद्म सकण्टकत्वात्, यतः कारणगुणाः
कार्यगुणमारभन्ते इति शास्त्रात् सकण्टकनालकार्यस्य
सकण्टकत्वेन भवितव्यमिति भावः । भूमोपाणिपद्मस्य
प्रसिद्धपद्मव्यतिरेकोक्त्या व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १२४ ॥

जागर्तीति ।—मर्त्येषु, अस्याः भैम्याः, तुलार्थं तुलायै,
श्रीपम्याय इत्यर्थः, योग्या अर्हा, काचिदस्तौति शेषः,
इति अत्र, नः अस्माकं, योग्यानुपलम्भनं योग्यानुपलम्बिरव
बाधकप्रमाणं, जागर्ति विलसति ; तथा च मर्त्येषु यदि
एतत्सादृश्ययोग्या रमणी स्यात्, तदा उपलभ्येत इत्यनुपलम्बि-
रेव तत्र तदभावसाधिकेति भावः । नाके स्वर्गे, अथवा
अधोभुवने पाताले च, यदि अस्ति, एतत्सादृशीति शेषः, तदा
तर्हि, कौतस्क्रुतानां कुतः कुतः स्वर्गादिलोकात् आगतानां,
["तत आगतः" इत्यण्प्रत्ययः, अव्ययात् टिलोपः, कस्कादि-
ब्र्यात् सः] लोकानां देवनागादिरूपाणां, बाधः अत्र सम्भवे, न,

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वाऽस्तु सृष्टं धियाऽप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पमनोभुवोऽनङ्गतयाऽनुरूपम् ॥ १२६ ॥
इमां न मृद्वीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।
शृङ्गारधारा मनसा न शान्ति-विश्रान्तिधन्वाध्वमहोरुहेण ॥ १२७ ॥

स्यात् ? इति शेषः, तत्रत्या नागच्छेयुः ? इत्यर्थः, अतः अनुप-
लब्धार्थापत्तिभ्यामस्यास्त्रिलोक्यामपि तुलाभावो निश्चित इति
निष्कर्षः । अत एवोपमानलोपाल्लुप्तोपमालङ्कारः ॥ १२५ ॥

नम इति ।—विधेः सृष्टः, करेभ्यः हस्तेभ्यः, नमः
नमस्कारोऽस्तु, यैरिदं शिल्पमकल्पोति भावः [“नमःस्वस्ति”
इत्यादिना चतुर्थी] वा अथवा, नास्तु, नम इति पूर्वानुषङ्गः,
कुतः ? अस्य विधेः, धिया मनसाऽपि, न सृष्टम्, इदं
शिल्पमिति शेषः, तैः करैः, किं पुनः ? वाच्यमिति शेषः,
न सृष्टमिति भावः । हि यस्मात्, स्पर्शात् करस्पर्शात्, इदम्
अतिकोमलं, शिल्पं लुलितं तत्र तत्र मृदितं, स्यात्, किन्तु
अनङ्गतया अङ्गराहित्येन हेतुना, मनोभुवः कामस्य, अनुरूपं
युक्तम्, इदं शिल्पमिति शेषः ; हस्ताद्यवयवस्पर्शं विनैव
निर्माणसम्भवात् त्रैलोक्यविजयिनः तस्य अनङ्गत्वेन विनिर्माण-
शक्तिसम्भवाच्चेति भावः । अत्र भैमीशिल्पस्य विधिकरण-
मन्वन्धोऽपि असम्बन्धोक्तेरतिशयाक्तिस्तत्सापेक्षा चेयम् अनङ्ग-
सृष्टित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२६ ॥

कुतोऽपि हेतोर्न वैधसृष्टिरियमित्याह, इमामिति ।—वेधाः
सृष्टा, मृद्वीं कोमलाङ्गोम्, इमां कुशाध्यासनेन कुशा-
क्रमणेन, कर्कशाभ्यां कराभ्यां नासृजत्, अयोग्यत्वादिति भावः ।
तथा शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनौम् इमां, शान्तेः विषय-

विरतेः, विश्रान्त्यै धन्वाध्वमहोरुहो मरुमागवृक्षः, (“समानौ
नै—६

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणी किमेषा स्तनयोर्गुर्वा ।
 तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिबलीविलासा ॥१२८॥
 निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
 कृत्वेन्दुरस्या सुखमात्मनाऽभूच्चिद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥१२९॥

मरुधन्वानौ" इत्यमरः) तेन विविक्तेन विषयरसानभिज्ञेन,
 मनसाऽपि, नासृजत् इति पूर्वानुषङ्गः, स्वयमशृङ्गारिणः
 शृङ्गारिणोऽसृष्ट्यशक्तेरिति भावः । अत्र विधिकरमनःसम्बन्धा-
 भावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिसंश्लिष्टः ॥ १२७ ॥

उल्लास्येति ।—एषा दमयन्ती, श्रोणी नितम्बदेशे, गुरुः गुर्वी,
 ["वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पात् ङोषभावः] स्तनयोः
 कुचयोः, वा गुरुः ? इति संशय्येति शेषः, [इति-शब्दस्य गम्य-
 मानार्थत्वादप्रयोगः] धातुः करेण उत्तानपाणिना, उल्लास्य
 नीवीम् अपसार्य, उदरे गृहीत्वा उन्नमयेत्यर्थः, तुलिता
 समं धारितेत्युत्प्रेक्षा ; तेन तुलनेन, अङ्गुलीनां चतसृणां त्रिभिः
 अन्तरालैः अभ्यन्तरैः, उदीतः उन्नतः, [इज् गताविति धातोः
 कर्त्तरि क्तः] मध्ये मध्यदेशे, त्रिबलीविलासो बलित्रयशोभा
 यस्याः सा, जाता इति शेषः, अतो नूनं तुलितेत्यर्थः ॥१२८॥

निजेति ।—इन्दुः निजम् आत्मीयम्, असृतं पीयूषं, क्षीर-
 दध्यादिगोरसश्च, ("असृतं व्योम्नि देवान्ने मोक्षे हेम्नि च गोरसे"
 इति वैजयन्ती) तस्मात् उद्यत् उत्पद्यमानं, नवनीतं दधि-
 सारः, ("दधिसारी नवनीतम्" इति हलायुधः) तज्जमङ्गं यस्या-
 स्ताम्, अत एव क्रमोन्मीलितपीतिमानं नवनीतवदेव क्रमावि-
 भूतपीतवर्णाम्, एता भैमीं, कृत्वा निर्माय, निद्रालुना रात्रौ
 निमोलनशीलेन, अथ च अलसेन, अम्बुजेन पद्मेन, अस्या
 सुखं, दुर्घटं साधु न साध्यं, विलिख्य इति शेषः, आत्मना अभूत्

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
 अमूनि पुष्यैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥१३०॥
 कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा नास्या हि शिल्पोतरकारुजयः ।
 रूपस्य शिल्पे वयसा स वेधाः निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥१३१॥
 गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठ-निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुः ।

स्वयमेवाभूदित्युपेक्षा ; अन्यथा दमयन्त्याः कथमोदृशी अङ्ग-
 लावण्यसम्पत्तिः चन्द्रवदनत्वञ्चेति भावः ॥१२८॥

अस्या इति ।—चारुः चतुरः, सः प्रसिद्धः, मधुर्वसन्त एव,
 नान्यः इति भावः, अस्याः भैम्याः, कारुः शिल्पी, यतो मलया-
 निलेन उपादानेन, अस्याः श्वासं निःश्वासमारुतं, वितेने
 चकार ; पुष्यैरमूनीति हस्तनिर्देशः, अङ्गकानि विदधे ;
 वाचं पिकपञ्चमेन कीकिलस्वरेण, “पिकः कूजति पञ्चमम्”
 इति वचनात्, चकार ससर्ज, इत्युत्प्रेक्षा ; अन्यथा कथमेषा-
 मोदृशानि सौरभमार्दवमाधुर्याणौति भावः ॥ १३० ॥

कृतिरिति ।—एषा भैमी, स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिः, धातुः न,
 कृतिरिति शेषः, हि यस्मात्, अस्याः भैम्याः, शिल्पो निर्माता,
 इतरकारुभिः शिल्पान्तरैः, जेयो जेयः, न, अस्याः शिल्पिना
 अपराजितेन एव भवितव्यमित्यर्थः ; ब्रह्मा तु पराजित
 इत्याह—रूपस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां, स च वेधाः
 स्मरकिङ्करेण कन्दर्पाधौनेन, वयसा यौवनेनापि, निर्जीयते,
 बाल्यशरीरापेक्षया यौवनशरीरस्याधिकरमणीयत्वादिति भावः ;
 अतस्तत्स्वामिना स्मरेण असी जित इति किमु वक्तव्यम्
 इति युक्ता स्मरकृतिरेवैषेत्युत्प्रेक्षा । स्वभावरमणीयं तद्रूपं
 यौवनमदनाभ्यां जगन्मोहनं जातम् इति तात्पर्यम् ॥१३१॥

गुरोरिति ।—अथ गुरोः बृहस्पतेरपि, इमां भैमीं, भणतु

अमः स्मरस्यैष भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥१३२॥
 आख्यातुमक्षिप्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृष्टु ।
 गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलक्षकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥१३३॥
 स्मितेन गौरी हरिणी दृश्यं बौणावती सुस्वरकण्ठभासा ।

वर्णयत्, ओष्ठकण्ठम् ओष्ठः कण्ठश्च [प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । “न
 लोका—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] तयोः
 निरुक्तिगर्वच्छ्रद्धया सौन्दर्यातिशयादिवर्णनविषयेऽसाधारण-
 वक्तृत्वाद्गङ्गारखण्डनेन, [“षिद्धिदादिभ्योऽङ्” इत्यङ्] विनंतुः
 शिचयितुः, [ताच्छीले ढच्प्रत्ययः] त्वया निर्वक्तम् अशक्यमस्या
 रूपनिर्माणमेवेति शिचयितुरिति भावः, स्मरस्यैष अम ईदृश्रूप-
 निर्माणप्रयासः, भवं संसारबन्धं, विहाय मुक्तिं गतानामनु-
 तापनाय भैमीसद्भावेन सदानन्दमयत्वात् संसार एव मोक्षः,
 वयं संसारं त्यक्त्वा वृथा मुक्ताः स्म इति पश्चात्तापजननाय,
 भवतीत्युत्प्रेक्षा, तथा किमुतान्येषामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते । दम-
 यन्तीसम्बन्धरहितां मुक्तिं धिगिति भावः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ।—अथ इन्द्रः अक्षां व्रजेन नलरूपधार्यधि
 निजशक्त्या नेत्रसहस्रेण, सर्वेषु अङ्गेषु, पीताम् आदरदृष्टां, भैमीं
 तस्याः भैम्याः, एकस्मिन्नेवाङ्गे निखाते प्रवेशिते, दृशौ येषां तेषु
 द्विनेत्रेषु मनुष्येषु विषये, आख्यातुं तभ्यः कथयितुं, सर्वविशेषज्ञो
 हि अङ्गेषु सविस्तारं, कथयतीति भावः, गाथासुधायाः श्लोका-
 मृतस्य, श्लेषकलायाः श्लेषालङ्कारविद्यायाः, विलासैः, अन्यत्र—
 अमृतसम्पर्केण षोडशभागविलासैश्च, आननमेव चन्द्रः तम्
 अलक्षकार श्लिष्टार्थेन वक्ष्यमाणश्लोकेन चाकथयदित्यर्थः ॥१३३॥

तमेव श्लोकमाह, स्मितेनेति ।—इयं भैमी, स्मितेन गौरी
 गौरीसंज्ञा काचिद्देवाङ्गना, सिता च, (“गौरोऽरुणे सिते पीते”

हेमैव कायप्रभयाऽङ्गशेषेस्तन्वी मतिं क्रामति मे न काऽपि ॥ १३४ ॥

इति सुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्यांचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १३५ ॥

स्वं नैषधादेशमहो ! विधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

इति वैजयन्ती) मे मतिं क्रामतीत्युत्तरेणान्वयः ; एवमुत्तरत्रापि ;
दृशा दृक्शोभया, हरिणो काचिद्देवाङ्गना, कुरङ्गो च ; सुस्वर-
कण्ठभासा सुमधुरकण्ठध्वनिमप्यत्या, वोणावती अप्सरोविशेषः,
वोणायुक्ता च ; कायप्रभया अङ्गकान्त्या, हेम अप्सरोविशेषः,
सुवर्णञ्च, अङ्गेषु शेषैः अवशिष्टाङ्गैः, तन्वी मेनकाऽपि
अप्सरोविशेषोऽपि, मतिं क्रामति, एतस्या अङ्गानि दृष्ट्वा मेनका
अप्सरा अपि स्मर्यते इति भावः ; अथ च काऽपि तन्वी
उपमानार्हा स्त्री. मे मतिं न क्रामति बुद्धिं नारोहति, अमर्त्य-
मर्त्यांचितार्थद्वयमाश्रित्वावादोदिति द्रष्टव्यम् । अत्र एकस्या
भैम्या गौरीत्यादिरूपेणोल्लेखादुल्लेखालङ्कारः ; “नानाधर्मबला-
देकं यदि नानेव गृह्यते । नानारूपसमुल्लेखात् स उल्लेख
इति स्मृतः ॥” इति लक्षणात्, स च श्लेषप्रतिभोत्यापित
इति सङ्करः । एतावतैव कविनाऽपि श्लेषकलाविलासैरित्युक्तम्,
अस्य च गृह्योत्प्रेदात् कारकभेदाच्चोत्यानादत्र स्मितानुकारक-
भेदादुत्यानमिति सङ्केपः ॥ १३४ ॥

इतीति ।—इति सुवानः गौरीप्रभृत्यप्सरःस्वरूपत्वेन भैमीं
वर्णयन्, आखण्डलः इन्द्रः, सविधे समीपे, शङ्कितमानसेन
अमर्त्यांचितार्थापन्यासात् नूनमर्थं मदीयरूपधारी इन्द्र एवेति
शङ्कितचित्तेन, नलेन विलोकितः सन् उक्तेः स्मितेनेत्यादिना
वाक्यस्य, मर्त्यांचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं,
व्याकृत्य व्याख्याय, तस्य नलस्य, शङ्कां नुनोद ॥ १३५ ॥

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं ताटक्कृतव्याकरणः पुनः सः? ॥१३६॥

अत्र कविराह, स्वमिति ।—स इन्द्रः, कार्यस्य भैमीलाभ-
रूपकार्यस्य, हेतोर्निमित्तं, [“षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी] स्वम्
आत्मानं, नैषधस्य नलस्य, आदेशं नलात्मकादेशं, विधाय कृत्वा,
नलो न भवतीत्यनलः, [नङ्समासः] अनलः न भवतीति
नानलः नलः एव सन्, नलरूपधारी सन्नित्यर्थः, पुनः पश्चात्,
नलस्य इन्द्रशङ्कानन्तरमित्यर्थः, ताटक् तथा कृतं मर्त्योचितं
कृतं, व्याकरणं रागपारवश्योक्तस्यान्यथाविवरणं येन सोऽपि
सन्, स्त्रोक्तेरन्यथा व्याकुर्वाणः सन्नित्यर्थः, स्थानी प्रसक्तिमान्
यत्रादेशो भवति स इत्यर्थः, तद्वत् इन्द्रवदित्यर्थः, किं किमर्थं,
दुष्टं पापिष्ठभावं, परस्त्रोवाञ्छामित्यर्थः, अधत्त ? अहो !
महेन्द्रस्यापि दुर्व्यसनितेत्याश्चर्यम् ; इन्द्रेण नलस्वरूपधारिणा
सता नलस्यादुष्टस्वभावोऽपि धर्तुमुचितः, किन्तु तं विहाय
परप्रतारणरूपस्त्रकौयदुष्टस्वभावो धृत इत्येवाश्चर्यमिति भावः ।
अन्यञ्च—ताटक्कृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्तापि सन्,
सः पण्डितः इन्द्रः, नैषधादेशं विधाय तद्रूपधारणेन तदादेशो
भूत्वा, न अल् अनल्, स न भवतीति नानल् [पूर्ववत्
समासः] अलित्यर्थः, तस्य अल्सम्बन्धिनः कार्यस्य हेतोः
तदर्थं, दुष्टं निषिद्धं, स्थानिवद्भावं स्थानिवदादेश, “स्थानि-
वदादेशोऽनल्विधौ” इत्यनेनाल्सम्बन्धिकार्यं स्थानिवदादेशस्य
निषेधादिति भावः, किं कथम् अधत्त ? इति अहो !
आश्चर्यम् !! अन्यञ्च—ताटक्कृतव्याकरणः तथाकृतसंस्कारः,
स इत्ययं शब्दः, स्वं स्वकौयम्, आदेशं विधायेति खण्डविश्लेषः,
त्यदाद्यत्वं प्राप्येत्यर्थः, नानलः कार्यस्य हेतोः अल आश्रित
हृत्स्वादिज्ञानस्थानिकार्यार्थं, किम् इति दुष्टम् अल्;

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्चः
विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजघ्ने
नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥१३७॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहौरः सुतं
श्रीहौरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंमौञ्जहा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गा निसर्गाञ्ज्वलः ॥१३८॥

विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं, स्थानिवद्भावमधत्त ? अहो !
विरुद्धमित्यर्थः । अत्रोक्तस्य विरोधात् प्राथमिकार्थेनैव समाधानेन
विरोधाभासोऽलङ्कारः, स च श्लेषप्रतिभोत्यापित इति सङ्करः,
दृतीयार्थे, नञ् इति विशेष्यस्य अपि सिद्धं तत् सृष्ट्यं तदपि
वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वात् वाच्यसिद्धाङ्गमित्यनु-
सन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति ।—नेपथ्येन प्रसाधनेन, मञ्चः मनोज्ञा, उर्व्याः
पृथिव्याः, उर्वशी भूतलावर्षी, सेयं दमयन्ती, इयम् इयमिति
पुरोनिर्देशः, [सम्भ्रमे हिरुक्तिः] अधिरथ्यं रथ्यायां, [विभक्त्यर्थ-
ऽव्ययीभावः] याति रथ्यायां गच्छतीत्यर्थः । वेदीं स्वयं-
वरवेदिकां, विशति विशति इति एवं, जनैः दर्शकजनैः,
जनितैः कृतैः, सानन्दनादैः सहर्षघोषैः कर्तृभिः, नलहृदि
परिषां समोपस्थजनानां, भैमीवर्णनस्य आकर्णनाप्तिः श्रवणसुख-
लाभः, विजघ्ने विहृतः ; दमयन्तीसन्दर्शनेन सम्भ्रान्तानां
लोकानां कलरवेण अन्यजनकृता दमयन्तीरूपवर्णना नलेन
न श्रुता इति भावः । मालिनीवृत्तम् ॥१३७॥

श्रीहर्षमिति ।—तर्केष्वपीति न केवलं कवितायामेवेत्यर्थः ।
गतमन्त्रत् ॥ १३८ ॥

एकादशः सर्गः ।

तां देवतामिव मुखेन्दुलसत्प्रसादाम्
अक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भौम-
भूमौन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

तामिति ।—तदनु तस्मादानन्दनादोत्थानादनन्तरमित्यर्थः,
[अनुशब्दस्य लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्व्योगे द्वितीया]
भौमभूमौन्द्रजा भैमी, मुखेन्दुषु, राज्ञामिति भावः, देवताया
मुखेन्दौ च, लसन् प्रसादः प्रसन्नता, भैम्यागमनजन्यहर्ष इति
यावत्, पक्षे—काङ्क्षितं वरय इत्यादि अनुग्रहवचनं यस्यास्तां,
तस्यै वरं प्रदातुमुद्यतामिति भावः, (“प्रसादोऽनुग्रहे काव्य-
प्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु” इति विश्वः) तथा रसात् अनुरागात्,
अनिमिषेण निमेषशून्येन, अक्ष्णा चक्षुषा, निभालयन्तीम्
ईक्ष्णमाणां, (“दर्शनक्षणिध्याननिर्वर्णननिभालनम्” इति
वैजयन्ती) [भल निरूपणे इति धातोश्चौरादिकाच्छ्रुतरि डौप् ।
यद्यपि प्रायेणायं धातुरात्मनेपदी, यदाह भट्टमल्लः,—
“निभालयते ईक्ष्णते” इति, तथापि अस्य भुवादिषु अपि
पाठादुभयत्र पठितादुभयपदी इति मतमाश्रित्यायं परस्मै-
पदप्रयोग इति द्रष्टव्यम्] पक्षे—स्वभावतो देवतानाम्
अनिमिषेण चक्षुषा रसात् साधकस्य भक्त्यातिशय्यात् भक्तं जनं
पश्यन्तीं, तां राजसभां राजसमूहं, (“सभा द्यूतसमूहयोः ।
गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम्” इति हैमः) [“सभा राजा-
ऽमनुष्यपूर्वा” इत्यत्र “पर्यायस्यैवेष्यते” इति नियमात् सभायाः

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
 रत्नेषु च प्रतिफलन्नजदेहदम्भात् ।
 दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः
 सर्वात्मनैव सुतनौ युवाभर्ममज्जे ॥ २ ॥
 द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा
 यदन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
 चारुः स यादृग्भविष्यदभूद्विमानैः
 तादृक् तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥

अनपुंसकत्वम्] देवतामिव चेतसि धृतस्य चिन्तितस्य, वरस्य
 वोढुर्नलस्य, देवदेयार्थस्य च, (“वरो ना रूपजामात्रोर्देवा-
 देरोप्सिते वृत्तौ” इति वैजयन्तो) लाभाय प्राप्त्यर्थं, बभाज
 प्राप, सिधेवे च । अस्मिन् सर्गे वसन्ततिलकं वृत्तं, लक्षण-
 सुक्तम् ॥ १ ॥

तदिति ।—तैर्युवभिः सुतनौ दमयन्त्यां, दृष्ट्या परं दृष्ट्यैव,
 न केवल ममज्जे न मग्नं, [भावे लिट्] हृदयेन हृदयेनैवापि,
 न केवलं ममज्जे, किन्तु निर्मलासु अवयवभित्तिषु गण्ड-
 स्थलादिषु, तस्या विभूषारत्नेषु च प्रतिफलतां निजानां देहानां
 दम्भात् तत्क्षणप्रतिफलितशरीरव्याजात्, (“कपटोऽस्त्री व्याज-
 दम्भापधयश्छद्मकैतवे” इत्यमरः) सर्वात्मना एव सर्वाङ्गनैव,
 ममज्जे ; दृष्टानामज्जनं तावदास्तां किन्तु प्रतिविम्बव्याजेन
 सर्वाङ्गमज्जनं जातमिति सापङ्गवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

द्यामिति ।—गाधेर्जन्म यस्य स गाधिजन्मा विश्वामित्रः,
 [“अवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः]
 द्यां वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योः अन्तराले, [“अन्तराऽन्तरेण
 युक्ते” इति द्वितीया] अन्यमेव नाकलोकं, स्वर्गलोकं, निरमा-

कुर्वङ्गिरात्मभवसौरभसम्प्रदानं
 भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
 आलोकनाय दिवि सञ्चरतां सुराणां
 तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥
 तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
 निपथ्यगन्धमयगन्धवहप्रवाहम् ।
 आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी
 संरुध्य सौरभमगाह्यत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

स्यत यदि निर्मिमीते चेत्, [“माङ्गः क्रियातिपत्नी लृङ्”] स
 नाकलोकः, यादृक् चारुः अभविष्यत् भवेत्, [पूर्ववल्लृङ्] तत्
 स्वयंवरसभोपरिस्वम्, अभ्रम् अन्तरिचं [कर्त्तृ], अवलोकितुं,
 स्वयंवरमिति शेषः, आगतानां, देवानामिति शेषः, विमानैः
 तादृक् तथा चारु, अभूत् ; स्वयंवरसभाया ऊर्ध्वमाकाशमण्डलं
 देवानां विमानैः अन्तरीक्षसृष्टस्वर्गसदृशं शुशुभे इति
 भावः । अत्राभ्रस्यान्तराले नाकलोकासम्बन्धेऽपि सम्भावनया
 तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । अभूतोपमिति केचित् ॥ ३ ॥

कुर्वङ्गिरिति ।—भूपालचक्रस्य राजलोकस्य, चलानां चलतां,
 चामराणां मारुतस्यौघं प्रवाहम्, आत्मभवसौरभस्य स्रजन्ध-
 गन्धस्य सम्प्रदानं सम्प्रदानपात्रं, कुर्वङ्गिः स्वसौरभं तत्र सद्भ्राम-
 यङ्गिरित्यर्थः, अधिवासधूपैः वासनार्थधूपैः, आलोकनाय
 स्वयंवरदर्शनाय, दिवि आकाशे, सञ्चरतां सुराणां देवानां, तत्र
 स्वयंवरे, अर्चनाविधिः पूजाहृत्यम्, अभूत्, राज्ञां चामरवायुभिः
 अधिवासधूपा आकाशव्यापिनोऽभूवन् इति भावः । अत्राधि-
 वासधूपस्य सुरार्चनाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-
 भेदः ॥ ४ ॥

उत्तुङ्गमङ्गलसृदङ्गनिनादभङ्गी-

सर्वानुवादविधिबोधितसाधमेधाः ।

सौधस्रजः भ्रुतपताकतयाऽभिनिन्युः

मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

तत्रेति ।—तत्र स्वयंवरे, आलीभिः श्रेणीभिः, श्रेणीसम्बन्धात्
 आपततः आगच्छतः, अनङ्गशरान् अनुसरतीति तदनुसारी
 तत्सदृशः, भङ्गवर्गः. अवनीन्द्रचयस्य राजलोकस्य, चन्द्रं चन्द्रः
 कर्पूरश्च, (“अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसारः चन्द्रसंज्ञः” इत्यमरः)
 तयोर्लपः, स एव नेपथ्यम् अलङ्कारः, तस्य यो गन्धस्तन्मयस्य तत्-
 प्रचुरस्य, गन्धवहस्य वायोः, प्रवाहं संरुध्य मध्ये मार्गमाहृत्य,
 अथवा—आलीभिः स्त्रीश्रेणीभिः, तादृशवायुप्रवाहं संरुध्य
 अन्यत्र कुत्रचित् गन्तुमदत्त्वा इत्यर्थः, सौरभम् आमोदम्,
 अगाहत विलोडितवान् उपभुक्तवान् वा । सौगन्ध्यलोभात्
 भ्रमराः श्रेणीभूताः सन्तः सभायां विचरन्ति स्म इति
 भावः ॥५॥

उत्तुङ्गेति ।—उत्तुङ्गाः अतिताराः, ये मङ्गलसृदङ्गनिनादाः
 माङ्गलिकविवाहसुरजध्वनयः, तङ्गङ्गीनां तत्प्रकारविशेषाणां,
 सर्वानुवादविधिना प्रतिध्वनिरूपेण क्लृप्तप्रत्युच्चारणेन, बोधिता
 निवेदिता, साध्वी उत्कृष्टा, मेधा धारणाशक्तिः यासां ताः
 तथोक्ताः, (“धोर्धारणावतो मेधा” इत्यमरः) परोक्तसर्वविशेषानु-
 वादस्य मेधाकार्यत्वात् तस्याः तङ्गित्वमिति भावः ; सौध-
 स्रजः प्रासादपङ्क्तयः, भ्रुतपताकतया चलत्यताकतया, चलत्-
 कररूपपताकतयेति भावः, जनेषु सभास्थितेषु विषये, समीपे
 वा, निजताण्डवपण्डितत्वं स्वस्य नृत्यकौशलं, (“ताण्डवं नटनं
 नाम्नां लास्यं नृत्यञ्च नर्तनं” इत्यमरः) अभिनिन्युः व्यञ्जयन्ति

सम्भाषणं भगवती सदृशं विधाय
 वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।
 ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या
 तत्ताश्चिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥
 अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा
 येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
 अस्यां हृणोष्व मनसा परिभाव्य कञ्चित्
 यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥ ८ ॥

स्म, मन्य वाक्यार्थः कर्म । सृदङ्गप्रतिध्वानात् पताकाचलनाच्च
 नर्त्तकीवत् वाक्यानुवादं हस्ताभिनयं चक्रुरिवेत्यत्येक्षा, मौधपङ्-
 क्तिषु नर्त्तकीव्यवहारममारोपात् समासोक्तिः अलङ्कारश्च ॥६॥

सम्भाषणमिति ।—चतुर्दशानां जगतां समाहारश्चतुर्दशजगत्,
 तत्र जनतायाः जनसमूहानां, नमस्याः नमस्कार्या, [“नमो-
 वरिव—”इति क्यचि धातुसंज्ञायामचो यत्, “क्यस्य विभाषा”
 इति क्यचो लोपः] भगवती वाग्देवता सरस्वती, तत्र सदसि,
 विनयेन बन्धुरकन्धरायाः नम्रग्रीवायाः, [“बन्धुरी नम्रविषमौ”
 इति वैजयन्तो) अस्याः भैम्याः, दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वम्, अथच
 अनुकूलपक्षम्, आश्रिता आस्थिताः, पूज्यत्वाद्दक्षिणपार्श्वस्थिता
 सतीत्यर्थः, सदृशं तत्कालोचितं, सम्भाषणं विधाय “आगच्छ
 वत्से! पश्य” इत्यादि वाक्यमुक्त्वा, ऊचे वक्ष्यमाणमुवाच ।
 दक्षिणपक्षमित्यनेन दमयन्तोपक्षपातित्वं सूचितम् ॥ ७ ॥

अभीति ।—हे वत्से! इह स्वयंवरं, मखभुजां देवानाम्,
 एषा कोटिः अनन्तमङ्गला, अभ्यागमत् अभ्यागता, येषां मख-
 भुजां, पृथक् प्रत्येकमेव, कथनं वर्णनम्, अब्दानां वत्सराणां,
 श्रुतानि श्रुतिपति श्रुतकामतोत तथोक्त, तावता कालेनापि

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा
 स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाऽभूत् ।
 आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैः
 मुग्धे ! विधावमृतपानमपि द्विधाऽस्तु ॥ ८ ॥
 एषां गिरः सकलरत्नफलस्तरुः सः
 ग्राक् दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।
 मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्वन्
 आभाति विन्दुभिरिव स्फुरितः पयोभिः ॥ १० ॥

कर्तुं न शक्यते इत्यर्थः, अस्यां सुरकीट्यां, यं कश्चित् सुरं,
 तवेयं तावकीना त्वदीया, [“युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च
 इति खञ् । “तवकममकावेकवचने” इति तवकादेशः ।
 चित्तवृत्ति अनुधावति अनुयाति, मनसा परिभाव्य आलोच्य,
 तं हृणोष्व स्त्रीकुरु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एषामिति ।—एषां सुराणां, त्वदीक्षणे रसात् अनुरागात्,
 एषा प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना, अनिमेषता निमेषराहित्यं, यथा
 स्वाभाविक्या [“स्त्रियाः पुंवत्” इत्यादिना पुंवद्भावः । न निर्मिष-
 तीत्यनिमिषा [इगुपधलक्षणं कः] तेषां भावस्तत्ता अनिमिषता
 निर्निमेषता, तथा मिलिता सङ्गता मतौ, द्विधा द्विगुणिता,
 अभूत्, तथैव ननु अयि, मुग्धे ! सुन्दरि । विधी चन्द्रे, अमृत-
 पानमपि तव आस्ये आस्यचन्द्रे, अधरोपभोगैः अधरामृतपानैः,
 मिलितं सत् द्विधाऽस्तु द्विगुणितमस्त्वित्यर्थः ; स्वभावतो निमेष-
 रहिता देवा यथा त्वद्दृशेनकार्येण निमेषशून्या जाता, तथा
 चन्द्रामृतपायिनाऽपि त्वदधरामृतपायिनो भवन्तु इति भावः ।
 अत्रानिमिषत्वामृतपानयोर्द्विविध्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिः ॥८ ॥

वक्रोन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-

इन्दुभ्रमक्षममथाञ्जलिमात्ममौली ।

कृत्वाऽपराधभयचञ्चलमौचमाणा

साऽन्यत्र गन्तुममरैः कृपयाऽन्वमानि ॥ ११ ॥

एषामिति ।—सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्व-
रत्नप्रसूतिरित्यर्थः. फलनं शस्यत्वेन सम्पादनं, [“फल निष्पत्तौ”
इति धातोर्लुट्] तेन सान्वयम् अन्वर्थं, नाम यस्य तन्मुक्ताफलं
तन्वन् मुक्ताफलं तादृशं कुर्वन्, मुक्तानां शुक्त्यादिमश्रूतत्वेन
तासां फलत्वं न उपपन्नं, किन्तु कल्पवृक्षप्रसूतत्वेनैव फलत्व-
मुपपन्नमिति मुक्ताफलस्य नाम सार्थकमेव कुर्वन्निति भावः,
एषां सुराणां सम्बन्धौ, स प्रसिद्धः, तरुः कल्पवृक्षः, प्राक् पुरा,
दुग्धा भूमिरेव सुरभिः गौः, गोरूपधरा भूमिः ओषधिरत्नादीनि
दुग्धा इत्यर्थः, येन तस्य ; तदुक्तं,—“प्रमाणं श्रूयते दुग्धा पुन-
र्दिव्यैर्वसुन्धरा । ओषधीश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ॥
वत्सस्तु ह्रिमवानासौत् दोग्धा मेरुर्महागिरिः” ॥ इति ; गिरेर्मरोः
सम्बन्धौ, पयोभिः क्षीररूपैः, विन्दुभिः कृत्रितः सर्वतो व्याप्तः,
पञ्चशास्त्रः पाण्डुरिव, आभाति खलु इत्यप्येता । (“पञ्चशास्त्रः
शयः पाणिः” इत्यमरः) अथ च पञ्च शास्त्राः वृक्षावयवविशेषाः
यस्य सः शास्त्रापञ्चकविशिष्टः ; पाणिना विना गोदाहनस्य
असम्भवात् कल्पवृक्षः सुमेरोः कर आसौत्, दोग्धः पाणिः दुग्ध-
विन्दुभिर्दोग्धो भवतीति प्रसिद्धे; अत्र रत्नानामेव दुग्धत्वात्
कल्पवृक्षस्य च रत्नादिसम्पर्कात् सुतरां मेरोः कर एव कल्पवृक्षः
इत्यर्थः ; सुरवरणेन कल्पवृक्षः तथा मेरुस्ती हस्तगामो
भविष्यतीति भावः ॥ १० ॥

वक्रोन्द्विति ।—अथ सरस्वतीवाक्यानन्तरं, वक्रोन्दोः सन्नि-

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाऽधरस्थाः

साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः ।

आसन्ननायकविषस्यमुखानुमेय-

भैमीविरक्तचरितानुमया नु जङ्गः ॥ १२ ॥

धिना सन्निधानेन, निर्मालीनि सङ्कुचन्ति, दलानि पत्राणि ययोस्तयोः अरान्दयोर्द्वन्द्वस्य युग्मस्य, भ्रमक्षमं भ्रान्तिजनन-शक्तं, सङ्कुचद्वलपद्मयुगलतुल्यमित्यर्थः, अञ्जलिम् आत्ममौली स्वमूर्ध्नि, कृत्वा देवान् नमस्कृत्येत्यर्थः, अपराधात् अपरणादितोः, यद्भयं सुरेभ्यः शापादिभयं, तेन चञ्चलं यथा तथा ईक्षमाणा देवान् पश्यन्ती, सा भैमी, असुरैः कृपया अन्यत्र गन्तुम् अन्व-मानि अनुमता, दमयन्तीं स्वजातिमनुष्येषु अनुरागिणीं ज्ञात्वा यत्र ते अनुरागस्तं वृणु, मा भैषारिति कृपयाऽनुमतेत्यर्थः; प्राणपातप्रमाद्याः खलु महान्त इति भावः । अत्राञ्जली वक्त्रेन्दु-सन्निधिसङ्कुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनात् रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलङ्कारः इति सङ्करः । “कविसम्मतमाट्टश्यात् वस्व-न्तरप्रतिविम्बनं भ्रान्तिमान्” इति लक्षणात् ॥ ११ ॥

तत्तदिति ।—शिविकायाः यानविशेषस्य, अधरस्था अधः-स्थिताः, यानस्य धुर्याः धूर्वहाः, शिविकावाहिनः इत्यर्थः, [शिव-भागवतवत् समासः “धुरो यद्भुकी” इति यत्-प्रत्ययः] उदितम् उत्पन्नं, तत्तत् विरागं तस्याः भैम्यास्तेषु तेषु नायकेषु विषये विरागम अपरागं, मनाक् ईषदपि, साक्षात् प्रत्यक्ष, न विदुः न विन्दन्ति स्म [“विदो लटो वा” इति लिट् “भोर्जुम्” इति जुमादेशः, “लट् स्मि” इति भूते लट्] किन्तु आसन्नानां पुरो-वर्तिनां, नायकानां विषस्यैः ग्लानियुक्तैः, मुखैरनुमेयानां भैम्या विरक्तचरितानां प्रत्याख्यानसूचकनमस्कारादिरूपचेष्टितानाम्,

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो
 विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।
 गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य
 तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिवर्गः ॥ १३ ॥
 दीनेषु सत्स्वपि कृताफलावत्तरक्षैः
 यच्चैरटांशे न मुखं त्रपयैव तस्याम् ।
 ते जानते स्म सुरशास्त्रिपतिव्रतां किं
 तां कल्पवीरुधमधिच्छिति नावतीर्णाम् ? ॥ १४ ॥

अनुमया अनुमानेन, [“आतस्योपसर्गे” इत्यङ्] नु एव, जङ्गः
 अज्ञासिषुः, तत्तद्विरागमिति शेषः, नायकमुखचेष्टया भैमी-
 वैराग्यमनुमितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रक्षःस्विति ।—यानं वाहनमस्तोति यानिनः शिविका-
 वाहिनः, तेषां वर्गः समूहः, रक्षःसु राक्षसेषु, निजं स्वकीयम्,
 अरक्षणं विनाशनम्, अवेक्ष्य विविच्य, तेषां हिंस्रत्वात् तेषु
 गमनमनुचितं निश्चित्येत्यर्थः, निवृत्तः तेभ्यः पराङ्मुखोऽभूत्,
 राक्षसानां समीपगमने ते यदि अस्मान् भक्षयेयुः इति भयेन
 तेषां समीपेऽपि न जग्मुः इति भावः । विद्याधरेषु देवयोनि-
 भेदेषु, भैम्याः भैमीतः, [“पञ्चमी विभक्तेः” इति पञ्चमी] वपुषा
 एव अधरतां निरकष्टत्वं, विमृश्य निश्चित्य, तथा गन्धर्वाणां संसदि
 सङ्घे, तस्याः भैम्याः, स्वरस्य गन्धमपि लेशमपि, न विमृश्य
 लेशस्याप्यभावं ज्ञात्वा इत्यर्थः, [नडर्थेन नगच्छेन सुस्पृपति
 समासः] (“गन्धो लेशे मञ्जीगुणे” इति वैजयन्ती) विमुखोऽजनि
 पराङ्मुखो जातः । [जनेः कर्त्तरि लुङ् “दीपजन—” इत्यादिना
 कर्त्तरि षिष्ठादेशः] ॥ १३ ॥

दीनेष्विति ।—दीनेषु दरिद्रेषु, सखु विद्यमानेषु अपि,

जन्यास्ततः फणभृतामधिपं सुरौघात्
 माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाह्विपदौष्ठलक्ष्मीम् ।
 तां मानसं निखिलवारिभरात् नवीनाः
 हंसावलीमिव घना गमयास्वभूवः ॥ १५ ॥

कृता अफला निष्फला, वित्तरक्षा धनगुप्तिः येस्तेः कृपणैः, यक्षैः
 त्रपयैव तस्यां भैरव्यां विषये, मुखं न अदर्शितं न दर्शितं, [दृश्ये-
 ष्यन्तात् कर्मणि लुङ्] तथा हि, ते यक्षाः, तां दमयन्तीम्,
 अधिच्छितिं क्षिती, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] भवतीर्णाम् उत्पन्नां,
 सुरशाखिपतिव्रतां सुरशाखिना पत्युः कल्पवृक्षस्यैव, व्रतम्
 इच्छापूर्कत्वलक्षणं यस्यास्ताम्, अथ-च कल्पवृक्षस्वरूपक-नल-
 पत्नीं, कल्पवौरुधं कल्पलतां, न जानते स्म किम् ? बहुदात्रीं तां
 ज्ञातवन्त एव ; ततः तेषां निधिगोपकानाम् अतिवदान्याया-
 स्तस्याः कुतो वरणवार्त्ताऽपीति भावः । अस्या वदान्यतया
 तेषां युक्ता लज्जेति कारणात् कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः ॥ १४ ॥

जन्या इति ।—ततोऽनन्तरं, जनीं बधूं वहन्तीति जन्याः
 बधूभृत्याः, (“जन्या भृत्या नवोदायाः” इति केशवः) [“संज्ञाया
 जन्याः” इति यत्-प्रत्ययान्तो निपातः] माञ्जिष्ठया रागद्रव्यविशेषण
 रक्तं माञ्जिष्ठं [“तेन रक्तम्” इत्यण्] तस्य मञ्जिमानं रामणो-
 यकं, विगाह्वते इति तद्विगाह्विनौ तादृशरक्तवर्णेत्यर्थः, पदौष्ठस्य
 पदयोरोष्ठयोश्च, लक्ष्मीः शोभा यस्यास्ताम् ; विशेषणमेतत्
 हंसावल्यामपि योज्यम्, [“ओत्वीष्ठयोः समासे वा” इति पररूपं
 वक्तव्यम्] तां भैरवीं, नवीनाः घनाः मेघाः, हंसावलीं
 हंसश्रेणीं, निखिलत्वात् वारिभरात् जलप्रवाहात्, मानसं
 मानसाख्यं सर इव, सुरौघात् सुरौघं विहाय, [इति ल्यब्लोपे

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽयम्
 आख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।
 उद्भवराश्रितकरार्द्धपरार्द्धभालां
 बालामभाषत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥
 आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन
 यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।
 यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः
 सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

पञ्चमौ] “जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः” इति
 कविसमयप्रसिद्धिः ; फणभृतामधिपं वासुकिं, गमयाम्बभूवुः,
 निन्युः ॥ १५ ॥

यस्या इति ।—अयम् अखिलवाङ्मयविस्तरः शब्दप्रपञ्चः,
 मुनिभिर्यासादिभिः, विभोः महाशक्तेः, यस्याः देव्याः सरस्वत्याः,
 परिणतिः रूपान्तरम्, आख्यायते, सभासु सततप्रगल्भा सा
 देवो सरस्वती, उद्भवरास्य उदित्वरस्य, उदीयमानस्य इत्यर्थः,
 [“गत्वरश्च” इति गमेः क्करवन्तो निपातः] अमृतकरस्य इन्दोः,
 अर्द्धमिव परार्द्धमुत्कृष्टं, भालं ललाटं यस्यास्तां, बालां भैमीं,
 पुनः अभाषत उक्तवतो ॥ १६ ॥

आश्लेषेति ।—यो वासुकिः, आश्लेषात् आलिङ्गनात्, लग्नेन
 सक्तेन, गिरिजायाः पार्वत्याः, कुचयोः कुङ्कुमेन पट्टसूत्रस्य परि-
 रम्भणात् परिवेष्टनादिव, शोणशोभः अरुणकान्तिः सन्, शम्भो-
 र्यज्ञोपवीतस्य पदवीं पदं, भजते ; यज्ञोपवीतञ्च शुभ्रं ग्रन्थिस्थाने
 पट्टसूत्रेण रक्तवर्णं भवतीति प्रसिद्धिः ; सेवासु शम्भोः परिचर्यासु,
 प्रसितस्तत्परः, (“तत्परे प्रसितासक्तौ” इत्यमरः) सितश्रीः शुभ्र-
 कान्तिः, स वासुकिरयमिति पुरोवर्त्तिनिर्देशः ; वासुक्तः

पाणौ फणौ भजति कङ्कणभूयमैशे
 सोऽयं मनोहरमणोरमणीयमूर्त्तिः ।
 कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-
 व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥
 धृत्वैकया रसनयाऽमृतमीश्वरेन्दोः
 अप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
 आस्वादयन् युगपदेष परं विशिषं
 निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

सततं शश्वसेवातत्परतया सश्वोगाद्यसश्ववान्नेष वरणीय इति
 भावः ॥ १७ ॥

पाणाविति ।—मनोहरैः मणिभिः रमणीयमूर्त्तिः सोऽयं
 फणौ वासुकिः, ऐशे ईशमन्वन्धिनि, पाणौ करे, कङ्कणभूयं
 कङ्कणत्वं, [“भुवो भावे” इति क्यप्] भजति प्राप्नोति ; भूतभर्तुः
 महादेवस्य, काटीरबन्धनं कपर्दबन्धनं, जटाजूटग्रन्थिबन्धनमिति
 यावत्, धनुषा गुणो मौर्वी, योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवन-
 लक्षणस्य, पारगं पारौणं, तत्तत्कार्यकुशलमिति भावः, अमुं
 वासुकिं, भज वृणीष्व ; तादृग्विशिषणेनास्य वरणायाग्यत्वं सूचि-
 तम् । अत्रैकस्य वासुकेः अनेकेषु कोटीरादिषु क्रमण वृत्तेः पर्याय-
 भेदः । अथानुभावविशेषात् यौगपद्यसम्भवे तु समुच्चयः ॥ १८ ॥

धृत्वैति ।—द्विजिह्वो रसनाहयवान्, एष परम् एष वासुकिः
 एव, एकया रसनया जिह्वया, ईश्वरेन्दोः हरश्वरश्चन्द्रस्य,
 अमृतम्, अन्यया रसनया, त्वदधरस्यापि रसम् अमृतं, धृत्वा
 युगपदास्वादयन् एतदुभयस्य एतस्य रसहयस्य, विशिषमन्तरं,
 निर्णेतुं यदि क्षमः समर्थः, स्यात्, नान्यः कश्चित् क्षमः इत्यर्थः ।
 ऐन्द्रमृतादतदधरामृतमेव ज्याय इति भावः ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदानम्
 एतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।
 बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने
 पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥
 तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः
 कम्पञ्च वीक्ष्य पुलकञ्च ततोऽनु तस्याः ।
 सञ्जातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्यान्
 नृत्याग्र्यषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥

आशीविषेणेति ।—आशीषि दंष्ट्रायां विषमस्येत्याशीविषः
 विषधरः, [पृषोदरादित्वात् साधुः] (“स्त्रो त्वाशीर्हिताशंसाऽहि-
 दंष्ट्रयोः” इत्यमरः) तादृशेन, एतेन वासुकिना, ते पुनः तव तु,
 रदनच्छदस्य अधरस्य, दंशदानं दंशनकरणम्, अनर्थतया न
 गण्यम् अपमृत्वग्राह्यनिष्टहेतुत्वेन न मन्तव्यं, चुस्वने विषसञ्चार-
 सन्भावनया एतद्वरणं न त्याज्यमिति भावः ; कुतः ? हि
 यस्मात्, पीयूषसारेण घटिते निर्मिते, तावकीने त्वदीये,
 अधरे बाधां दंशेन पीडां, विधातुम् अस्य दंशनस्य वासुकेर्वा,
 शक्तिर्न घटते न सम्भवति, अमृतघटितस्य कुतो विषभयमिति
 भावः ॥ २० ॥

तदिति ।—ततोऽनु वाणीवाक्यानन्तरं, तस्य वासुकेः,
 विस्फुरतां स्फारयतां, फणानां विलोकनेन भूतभीतेः सञ्जात-
 साध्वसायाः, तस्याः दमयन्त्याः, कम्पं वेपथुं, पुलकञ्च वीक्ष्य
 सञ्जाता सात्त्विकविकारधीः शृङ्गारसात्त्विकभ्रमबुद्धिः येषां
 तान्, स्वभृत्यान् विलक्षो भैमीभावज्ञानलज्जितः, उरगाधिपतिः
 वासुकिः, नृत्यात् आनन्दनर्तनात्, न्यषेधत् न्यवारयत्,
 स्वस्वामिवैलक्ष्यात् भैमोवैराग्यप्रतीतेस्ते श्विन्ना इत्यर्थः । अत्र

तद्दृशिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशैः
निःश्वस्य तत् किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा
हा हा ! प्रतीपपवनाशकुनात् न जग्मुः ॥ २२ ॥
क्लौमङ्कचत्फणगणादुरगप्रधानात्
तां राजमङ्गमनयन्त विमानवाहाः ।
सन्ध्यानमद्वलकुलात् कमलात् विनीय
कङ्कारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

भृत्यानां मैत्रीभयसात्त्विकेषु शृङ्गारसात्त्विकभ्रान्त्या भ्रान्ति-
मद्वलङ्कारः । “स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अशु-
वैस्वर्थ्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” ॥ २१ ॥

तदिति ।—तद्दृशिभिः वासुकिवृत्तान्तसाञ्जात्कारिभिः, अत
एव स्ववरणे निराशैः कैमुत्यपराहतैरित्यर्थः, फणिभिः अन्यैः
कर्कोटकादिनागैः, निःश्वस्य निःश्वासं कृत्वा, तत् निःश्वसित-
रूपं, किमपि अवाच्यम्, आत्मने हितम् आत्मनीनम्, [“आत्मन्-
विश्वजनभोगोत्तरपटात् स्वः” इति स्वः] तद्विरुद्धम् अनात्मनीनं,
सृष्टं निःश्वामेनात्मनो महाननर्थहेतुराचरित इत्यर्थः ; कुतः ?
यत् यस्मान्निःश्वासकारणात्, तान् फणिनः प्रति, प्रयातुमनसः
गन्तुकामा अपि, विमानं वहन्तीति विमानवाहाः दमयन्ती-
शिविकावाहिनः, [कर्मखण्] प्रतीपपवनः प्रतिकूलवायुः एव,
यत् अशकुनम् अथाद्विकचिह्नं तस्मात् हेतोः, न जग्मुः दूरत
एव तान् परिजङ्गरित्यर्थः, अत एव हा इति खेदे ॥ २२ ॥

क्लौति ।—विमानवाहाः शिविकावाहिनः, तां दमयन्तीं,
क्लिशा लज्जया, सङ्कचन् फणगणो यस्य तस्मात् उरगप्रधानात्
उरगराजात् वासुकेः, विनीय अपनीय, इन्दुकिरणाः हासभासं

देव्याऽभ्यधायि भव भोरु ! धृतावधाना
 भूमौभुजः ! त्यजत भौमभुवो निरीक्षाम् ।
 आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशैताम्
 इच्छाऽपगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः ॥ २४ ॥
 लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार
 शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
 पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन
 सङ्घोभयन् वितनुतां वितनुर्मुदं वः ॥ २५ ॥

विकासलक्ष्मीं, सन्ध्यायां नमहलकुलात् सङ्घत्पत्रचयात्,
 कमलात् पद्मात्, विनीय अपनीय, कङ्कारं सौगन्धिकमिव,
 राजसङ्घं नृपसमूहम्, अनयन्त प्रापयन् । [डिप्त्वादात्मने-
 पदं “नीवद्धारर्तेश्च” इति वचनात् द्विकर्मकत्वम्] । उप-
 मालङ्कारः ॥२३॥

द्रव्येति ।—देव्या वाग्देव्या सरस्वत्या, अभ्यधायि अभि-
 हितम् ; किम् ? तदाह—हे भोरु ! भयशोले ! [भोरुशब्दात्
 “ऊङ्तः” इत्यूङ्प्रत्यये सम्बुद्धौ नदीकृत्स्वः] धृतमवधानं यथा सा
 भव अवहिता शृण्वत्यर्थः । हे भूमिभुजः ! भूपाः ! यूयश्च
 भौमभुवः भैम्याः, निरीक्षाम् ईक्षणं, [“गुरीश्च हलः” इति
 स्त्रियाम् अ-प्रत्ययः] त्यजत मा कुरुत ; कुतः ? युष्मासु पश्यन्तु
 तमयन्तो क्रौपारवश्यात् युष्मान् प्रति दर्शनं न दास्यति, अतो
 नैना विलोकयत इति भावः ; आलोकिताम् ईक्षिता, दृष्टा-
 मपीत्यर्थः, एतां पुनर्दृशा पिबताम् आस्थया पश्यतां, वो
 युष्माकं, वत्सरकोटिभिः अनन्ताब्दैरपि, इच्छा दर्शनेच्छा, न
 अपगच्छति, अतो महाकथमवहिताः शृणुतेत्यर्थः ॥२४॥

लोकेषेति ।—योऽनङ्गः, लोकेशकेशवशिवान् ब्रह्मविष्णु-

पुष्पेषुणा ध्रुवममृनिषुवर्षजस-
हृङ्कारमन्त्रबलभस्मितशान्तिशक्तीन् ।
मृङ्कारसर्गारसिकद्वरणुकोदरि ! त्वं
ह्रीपाधिपान् नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥
स्वादूदके जलनिधौ सवनेन साङ्गं
भव्या भवन्तु तव वारिविहारलौलाः ।

महेशानपि, मृङ्कारेण मृङ्काररसेन, सान्तरः सावकाशः, विरल इत्यर्थः, भगो गाढः, आन्तरः आभ्यन्तरः, शान्तभावः शान्तरमो येषां तान् रागजर्जरितवैराग्यान्, चकार ; पञ्चाना सङ्घः पञ्चकं, [“सङ्घायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु” इति कन्प्रत्ययः] इषूणां पञ्चकेन जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, सङ्घोभयन्, व्याकुलयन्, स वितनुः अनङ्गः, वो युष्माकं, मुदं वितनुतां विस्तारयतु ; विश्वविजयिनो भगवतः कामदेवस्य प्रसादः कस्य न श्लाघ्यः ? इति भावः ॥ २५ ॥

पुष्पेषुणेति ।—रसोऽस्यास्तीति रसिकम्, [“अत इनिठनी” इति ठन्प्रत्ययः] हावणु कारणत्वेनास्यास्तीति द्वरणुकम् अणुद्वयारब्धद्वयं, [शैषिकः क-प्रत्ययः] द्वरणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यारम्भ इति ताकिंकाः ; मृङ्कारस्य सर्गं निमाणे, रसिकं प्रवृत्तं, यत् द्वरणुकं तद्देवोदरं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः ; मृङ्कार-भावोद्दोषका अतिक्रमोदरोति भावः, त्वं पुष्पेषुणा ध्रुवं सत्यम्, इषुवर्षे वाणमोक्षकाले, जसः उच्चारितः, यो हृङ्कारः कोपप्रयुक्तः, स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन, भस्मिता भस्मोक्तता, [“तत् करोति—”इति ष्यन्तात् कर्मणि क्तः] शान्तिशक्तिः इन्द्रिय-निग्रहसामर्थ्यं येषां तान्, अमून् ह्रीपाधिपान् पुष्करादिह्रीपपाल-कान् राक्षः, नयनयोर्गोचरत्वं दृष्टिविषयत्वं, नय पश्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
 निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणचमाक्षि ! ॥ २७
 सावर्त्तभावभवदङ्गतनाभिकूपे !
 स्वर्भूमिमेतदुपवर्त्तनमात्मनैव ।
 स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीयाम् ?
 एतद्गृहे परिगृह्णाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

स्वादिति ।—हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणचमाक्षि ! उन्मिद्र-
 प्रज्ञविजयसमर्थनेत्रे । कमलायताक्षीत्यर्थः, पुष्करस्य पुष्कराख्यस्य
 द्वीपस्य, पति सवनम्, अमुं भज वृणोष्व, ततः स्वादूढकं
 जलनिधो मधुरादकसमुद्रे, सवनन सवनाख्येन राज्ञा,
 साहे तव भय्याः मनोहराः, वारिविहारलीलाः जलक्रीडा-
 विनोदाः, भवन्तु सन्तु ॥ २७ ॥

सावर्त्तति।—रोमाम् अश्वसाञ्च भ्रमः आवर्त्तः, आवर्त्तनं
 सह वर्त्तमानः सावर्त्तः तस्य भावः तेन सावर्त्तभावेन
 सावर्त्तत्वेन, भवत् प्रादूर्भूतम्, अङ्गतम् आश्चर्यं यस्मात् स
 चित्तीयमाणः, नाभिरेव कूपो यस्याः सा तस्याः सम्बुद्धिः
 सावर्त्तत्यादि ; कूपे सावर्त्तत्वं चित्रमिति भावः ; एतस्य
 राज्ञः सवनस्य, उपवर्त्तनं देशः, (“देशविषयी तूप-
 वर्त्तनम्” इत्यमरः) आत्मनैव स्वयमेव, भूमिं भूमिभवं,
 स्वः स्वर्गः, अतः एतदीयां श्रियं स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं, [“रो-
 रि” इति रेफलोपे “दृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” इति दीर्घः]
 नार्जयसि ? इति क्राकुः, अर्जयस्येवेत्यर्थः, एतद्गृहे शचीविलासं
 शचीसोभाग्यं, परिगृह्णाण स्त्रीकुर । एतद्गृहे स्वर्गः,
 एतद्राज्यमेव स्वाराज्यम्, अयमेवेन्द्रः, त्वमेवेन्द्राणो भवेति
 रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भूः
 न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।
 स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं
 सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥
 न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेः
 न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरांशैः ।
 तं तस्य पार्श्वफलनीलदलद्युतिभ्यां
 ह्योपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥

देव इति ।—तत्र पुष्करद्वीपे, हिमवच्छीतले न्यग्रोधः वट-
 वृक्षः, (“न्यग्रोधो बहुपाद्वटः” इत्यमरः) तस्य मण्डले मण्डला-
 कारे, तले अधस्तले, स्वयम्भूः यः देवः ब्रह्मा, स्वयं साक्षात्,
 वसति किल खलु, स देवः, ईषटममाप्तमन्यदन्यकल्पम् अन्य-
 मदृश, तत्र भवतीत्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम्, [“ईषट-
 ममाप्तो कल्पम्” इति कल्पप्रत्ययः । निजशिल्पं स्वनिर्माणं,
 त्वा विलोक्य त्वल्लक्षणं निजशिल्पकार्यं दृष्ट्वेत्यर्थः, सर्वेषु कारुषु
 शिल्पेषु मध्ये, करेण करप्रदर्शनम्, दर्पं करोतु गर्वं करोतु,
 मदन्यशिल्पकर्तुरेवं रूपनिर्माणदत्तो हस्तो नास्तीति स्वहस्तं
 प्रदर्श्य गर्वं करिष्यतीत्यर्थः ; स्रष्टुः कौर्तिकरं तं रूपनिर्माण-
 शिल्पमिति भावः ॥ २९ ।

न्यग्रोधनादिति ।—दिवः अन्तरीक्षात्, पततः आपततः,
 आतपादेः, आदिशब्दात् वर्षादेश्च, न्यक् निम्नीभूय, अधःस्थित्वा
 इत्यर्थः, रोधनान्निवारणादिव, न्यग्रोधं न्यग्रोधशब्दवाच्यम्,
 [इति पचाद्यच्] उपेक्ष्यम् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणातपत्रत्वोपेक्षो-
 पयोगिनो ; तथा अवरोहन्तीत्यवरोहः शाखाभ्यः अधोलम्बिन्यः
 शिखाः, शाखामूलानीत्यर्थः, (“शाखाशिखाऽवरोहः स्यात्”

न श्वेतताम् ? चरतु वा भुवनेषु राज-
 हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ? ।
 चित्रन्तु तद्विशदिमाऽहयमादिशन्ती
 क्षीरञ्च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥

इत्यमरः) तैः, अवरोहरूपैरवष्टम्भैरित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य, भारं
 धरतीति आत्मभारधरः, तमिव भूमिस्पष्टैरवरोहरूपैरवलम्बनैः
 आत्मानमवष्टभ्य इव स्थितमित्यप्येक्षा, [धरतेः कर्मस्थानप्रत्ययः]
 किञ्च पाकः एषामस्तोति पाकानां पक्वानां, फलानां नील-
 दलानां नीलपलाशानाञ्च, द्यतिभ्यां रक्तश्यामकान्तिभ्यां
 निमित्तेन, तस्य द्वापस्य पुष्करद्वीपस्य सम्बन्ध, शिखिपत्रजं
 मयूरपिच्छाद्भवम्, आतपत्रं तद्वत् स्थितम्, इति निमित्तगुण-
 जातिस्वरूपात्पेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, अस्याश्च प्रथमो-
 त्येक्षयाऽङ्गाङ्गभावेन सजातीयमङ्करः, द्वितीयया सजातीय-
 संसृष्टिः ; त प्रसिद्ध न्यग्रोधवृक्षं, पश्य ; एतद्राजवरणादेवं-
 विधोऽङ्गतदर्शनीत्सवलाभो भविष्यतीति भावः ॥३०॥

नेति ।—राजहंसस्य नृपश्रेष्ठस्य, अस्य सवनस्य, प्रियतमा
 इष्टतमा, कीर्तिः, अन्यत्र—राजहंसस्य कलहंसस्य, (“राजहंसो
 नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयाः” इति विश्वः) कीर्तिः शुभ्रत्वात्
 कीर्तिरूपिणौ, प्रियतमा तत्त्वान्ता वरटा, कथं न श्वेतताम् ?
 कथं न धवलीभवतु ? अपि तु श्वेतैव भवतु, [“श्विता वर्णे”
 इति द्युतादौ पठ्यते, तस्माल्लोट्] भुवनेषु लोकेषु, सलिलेषु
 च, (“भुवनं सलिलं न्नाकः” इति विश्वः) कथं वा न चरतु ?
 तु किन्तु. विशदिमाऽहयं धावत्याहैतम्, आदिशन्ती जनयन्ती,
 कीर्तिरिति शेषः, स्वप्रभयेति भावः, क्षीरञ्च अम्बु च मिथो-
 ऽस्थोऽन्यं, पृथग्विभक्तं, नातनोति न करोति, इति यत्तच्चित्रम् ॥

शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्चितेऽपि

शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।

तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम

यत् कोमलं न किञ्चन तस्य नलीति नाम ॥ ३२ ॥

भ्रूवन्मिक्लिञ्चननिकुञ्चितमिङ्गितं सा

लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।

हंसानां क्षीरनीरविवेकस्य जातिधर्मत्वेऽपि तद्विवेकाभावो विरुद्ध इति भावः । स चाविवेकः कीर्त्तार्थावस्थेन तत्रत्यजलानामपि क्षीरसदृशशुक्लत्वात् धावत्यगुणतो न स्वरूपत इति विरोधममाधानाद्विरोधाभावोऽलङ्कारः ; तथा विशदिमाऽद्वयमादिगन्तीत्यनेन सामान्यालङ्कारः ; “सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्वन्तरेकता” इति ; तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, पूर्वाह्निं च शैत्य-भुवनचारित्वराजहसप्रियतमात्वाख्यश्लिष्टी श्लिष्टप्रस्तुतकीर्त्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंसप्रतापैः श्लेषसङ्कोणाऽर्थसमासोक्तिरित्येतैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वाक्तस्य विरोधाभासस्य सङ्करः ॥३१॥

शूरे इति ।—इयं दमयन्ती, शूरे वीरेऽपि, सूरिपरिषत्सु विद्वत्सभासु, प्रथमार्चिते अग्रपूज्येऽपि, शृङ्गारभङ्गिमधुरे शृङ्गारविलासकान्तेऽपि, कलाकरे सकलविद्यानिधानेऽपि, तस्मिन् सवनाख्ये राज्ञि, कोमलं कर्णाभूतं, किल प्रासङ्गं, नलीति नाम नामधेयं तस्य सवनस्य, न नास्ति, इति यत्, तदेव नलनामराहित्यमेव, अवद्यं दूषणम्, आप नाम जग्राह खल्वित्यर्थः ; अनलत्वातिरिक्तमरुचिकारणं किञ्चिदपि नाभूदिति भावः । नलानुरागात् हि एवं गुणवन्तमपि तं नृपतिं न वरणयोग्यत्वेन स्वीकृतवती इति निष्कर्षः ॥ ३२ ॥

राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवक्त्रेः
 चिह्नीबभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥ ३३ ॥
 राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां
 जन्याजना हृदयवेदितयैव निन्युः ।
 अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-
 वाचां भवत्यवसरः मति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

भ्रूवल्लीति ।—विशेषेण जानातीति विज्ञा अभिज्ञा, [“इगु-
 पधज्ञाप्रोक्तिरः क.”] सा दमयन्ती, भ्रूवल्लीः भ्रूलतायाः,
 किञ्चन किञ्चित्, निकुञ्चितं मङ्गीचः, [किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽव्ययं,
 तस्य विशेषणनमासः] तदेवेङ्गितं चेष्टितं, तस्मिन् सवने,
 अनादरणस्य लिङ्गं चकार भ्रूनिर्कोचनेनैव तदनादरं सूचित-
 वतीत्यर्थः, तस्य राज्ञोऽपि, मलिनच्छविभूमा वैवर्ण्यभूयस्त्वं,
 स एव धूमः, तस्याः दमयन्त्याः, अलाभेन जातस्तज्जः तस्य
 तापवक्त्रेः सन्तापान्नेः, चिह्नीबभूव अनुमापको जात इत्यर्थः ;
 अन्यत्र धूमं दृष्ट्वा वङ्गिरनुमीयते, अत्र तु सवननृपे देहस्य
 श्यामवर्णरूपधूमं दृष्ट्वा दमयन्त्यप्राप्तिजन्यतापवाङ्गिरनुमीयते
 इति भावः । अत एवानुमानालङ्कारः “साध्यसाधननिर्देशो-
 ऽनुमानम्” इति लक्षणात् ; किन्तु इह धूमाग्न्यो रूपक-
 शब्दात्मकयोरलङ्कारगर्भीकरणे विच्छित्तविशेषाश्रयणात्
 तर्कानुमानाद्भेदः ॥ ३३ ॥

राजान्तरंति ।—अथ जन्याजनाः भृत्यजनाः, जन्या
 व्याख्याताः ; हृदयवेदितया दमयन्त्याः चित्तज्ञतयैव, प्रेरणां
 विनैवेत्यर्थः, इन्दुमुखीम् एनां भैमीम्, अन्यो राजा राजान्तरं,
 [सुप्पुपेति समासः] तस्य अभिमुखं यथा तथा निन्युः ।
 स्वामिप्रेरणां विना कथं निन्युरत आह—अन्यानपेक्षितः अन-

ऊचे पुनर्भगवतो नृपमन्यमस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमये ! कुलशौलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यविम्बम् ॥ ३५ ॥
एतत्पुरःपठदपश्चमवन्दिवन्द-
वाग्दम्बरैरनवकाशतरङ्गम्बरैस्सिन् ।
उत्पत्तुमास्ति पदमेव न मत्पदानाम्
अर्थोऽपि नार्थेपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

पेक्षितान्य, स्वान्यादेशनिरदत्त इत्यर्थः, [बहुव्रीहौ “सर्वनाम-
सङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्” इति अन्यशब्दस्य पूर्वानपातः] विधिः
कार्यस्य अनुष्ठानं यस्य तस्मिन् स्वतः समर्थ, भव्ये सुयोग्ये,
(“भव्यं शुभं च मत्ये च योग्य भाविान च विपु” इति मैदिनी)
भृत्ये कर्मकरे, सति प्रधानवाचा स्वान्यादेशानाम्, अवसरो न
भवति न अस्ति खलु इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

ऊचे इति ।—भगवतो भःरतो, पुनः भूयः, दृश्यतमतया
दर्शनोपनमत्वेन, सौन्दर्यातिशयेन इति यावत्, अवमती
अवधोरितौ, आश्विनेयो अश्विनोकुमारौ येन तम्, अन्यं नृपम्
अस्यै भैस्यै, निर्दिश्य हस्तं प्रदश्ये, अय ! भैसि, कुलेन शालेन
सहत्तेन च, शालते इति तच्छाला, अयं नृपः, शालीनतया
लज्जया, [“शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः” इति ख-प्रत्ययान्तो
निपातः] नतं निजास्यविम्बं निजमुखमण्डलम्, उदस्य उन्नमय्य,
आलोक्यताम् इत्युचे उक्तवती, । ब्रूतः कर्त्तरि लिटि तड् ।
लज्जां परित्यज्य अयं दृश्यताम् इति भावः ॥ ३५ ॥

एतदिति ।—एतस्य पुरः अग्रे, पठताम् अपश्चमवन्दिनां
यथार्थगुणवर्णने अमशून्यानां स्तावकानां, वन्दस्य वाग्दम्बरैः

नन्वत्र ह्यव्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-
 द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्याः ।
 एतद्भुजाविरुद्वान्दिजयाऽनयाऽपि
 किं रागि राजनि गिराऽजनि नान्तरं ते ? ॥ ३७ ॥
 शाकः शुकच्छदसमच्छविपत्रमाल-
 भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।

वागाटोपैः, अनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशे, अस्मिन् अम्बरे
 अन्तरिक्षे, मत्पदानां मदृवाक्यानां, (“पदं शब्दे च वाक्ये च”
 इति विश्वः) उत्पत्तमेव पदम् अवकाशः, नास्तीत्यतिशयोक्तिः ;
 आकाशगुणः शब्द इति तार्किकाः ; कथञ्चिदुत्पत्तौ अपि
 अर्थपुनरुक्तिषु अभिधेयपौनरुक्त्येषु, पातुकानां पततां, वन्दि-
 वाक्ये, पुनरुक्तार्थानामित्यर्थः, [“लषपत—” इत्यादिना लकञ्-
 प्रत्ययः] मत्पदानाम् अर्थाऽपि प्रयोजनमपि, नास्ति, गताथे-
 त्वादिर्ति भावः ; अस्य वन्दिक्ताः स्तवाः याथार्थकतया मम
 अतीव सभ्रताः, अतः एनं वृणीष्व इति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

नन्विति ।—ननु भैमि । अत्र अस्मिन्, ह्यव्य इति विश्रुत-
 नाम्नि द्रव्यातनामधेये, शाकद्वीपं प्रशास्तीति तत्रशासिनि
 तत्स्वामिनि, राजनि विषये, सुधीषु विद्वत्सु, सुधीभवन्त्याः
 विदुषीभवन्त्याः, ते तव, अन्तरम् अन्तरात्मा, अनया श्रूयमाणया,
 एतस्य भुजाविरुद्वान्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्तोत्रभ्यः ; “गद्यपद्यमयो
 राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते” इति ; जाता तज्जा तथा, गिराऽपि रागि
 अनुरागवत्, नाजनि ? नाजनिष्ट किम् ? इति प्रश्नः, [जनेः
 कर्त्तरि लुङि “द्वीपजन—” इत्यादिना विकल्पात् चिण् प्रत्ययः,
 “चिणो लुक्” इति तस्य लुक्] ॥ ३७ ॥

शाक इति ।—तत्र शाकद्वीपे, शुकच्छदसमच्छवीनां कीर-

यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन
 ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥
 स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजम्भा
 यन्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।
 कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः
 अद्वां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

पक्षसदृशदोमोनां, पत्राणां मालां पङ्क्तिं, भरतीति तन्माल-
 भारी, [“इष्टकेशीकामालानां चित्तूलमालभारिषु” इति ऋषः]
 शाकस्तरुः शाकवृक्षः, “शेगुन” इति प्रसिद्धवृक्षविशेष इत्यर्थः,
 तव चित्तं हरिष्यति । हरितो दिशः, यस्य शाकतरोः,
 पल्लवस्य शोधानां राशोनां, परिरम्भविजृम्भितेन व्याप्तिमहिम्ना,
 हारितः हरिद्वर्णाः सत्यः । (“हारितः । सृगं ना कनके क्लीवं
 दिशं स्तो हारते विषु” इति विश्वः) जगत्सु ख्याताः हारित
 इति ख्याताः, स्फुरन्ति प्रथन्ते । टिप्पु हारिच्छब्दप्रवृत्तेः हारितवर्ण-
 निमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाच्छरणनिर्मितत्वाम्बुधेऽपि
 तत्सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तः, तथा च तस्य तरोः ख्यातिः
 व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेनेति ।—तत्र द्वीपे, किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जम्भा यस्य
 तज्जम्भा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण, कमप्यनिर्वचनार्थं, सम्मदम्
 आनन्दम्, आददातीति यत् तदानन्ददानरूपं, कौतूहलं कौतुकं,
 विस्मयजनकव्यापारमित्यर्थः । (“कौतूहलं कौतुकञ्च कुतूकञ्च
 कुतूहलम्” इत्यमरः) अनुभूय भूयः पुनरपि, पराशरपुराणे
 विष्णुपुराणे, यत् कथान्तरम् अन्या कथा तत्र, अद्वां विधेहि
 विश्वासं कुरु, तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्तकथनादेकदेशसंवादस्य
 यथार्थत्वेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीयत्वादिति भावः ।

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटानाम्
 अध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।
 वेलावनी-वनततिप्रतिविम्बचुम्बि-
 किर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

अत्र विष्णुपुराणवाक्यं—“शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्व-
 सेवितः । यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः” ॥ इति ॥३८॥

क्षीरिति ।—हे आयताक्षि ! तत्र शाकडोपे, क्षीरार्णवस्तव
 कटाक्षरुचिच्छटानां कटाक्षकान्तिजालानां, (“वृन्दं जालं
 चक्रवालं जालकं पेटकं छटा” इति वैजयन्ती) विकटायितं
 विकटभावम्, आतिशय्यमित्यर्थः, (“कटः श्रोणी हयोः पुंसि
 किलिञ्चेऽतिशये शवे” इति मदिना) यद्वा—विशालभावं, सौन्दर्य-
 विलासितमित्यर्थः, (“विशाले विकराले च विकटं कवयो
 विदुः” इति शाश्वतः) [विकटशब्दात्लोहितादिक्यङन्ताद्भावे क्तः ।
 लोहितादिराक्ततिगणः । वेलावनी कूलभूमिः, (“वेला कूलेऽपि
 वारिधेः” इति शाश्वतः) तत्र या वनततिर्वनपङ्क्तिः, तस्याः
 प्रतिविम्बं चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तस्य तदयुक्तस्य इति
 यावत्, अत एव किर्मीरितस्य कर्बुरितस्य, नानावर्णमिश्रित-
 स्येति यावत्, (“चित्रं किर्मीरकल्पावशबलैताश्च कर्बुरे” इत्यमरः)
 ऊर्मिचयस्य तरङ्गपङ्क्तेः, चारिमा चारुता, [“पृष्ठादिभ्यः
 इमनिच् वा” इति इमनिचि “टेः” इति टेलोपः] चापलं चाञ्चल्यं,
 [युवादित्वादण्-प्रत्ययः] ताभ्यां स्मारकाभ्याम्, अध्येतु स्मरतु,
 अनुकरोतु इति यावत्, “इक् स्मरणे” इत्यस्मात्तोऽटि शेषत्व-
 विवक्षायाम् “अधोगर्थ—” इत्यादिना षष्ठौविधानात्तदभावे
 कर्मणि द्वितीया] तव चक्षुषोः कट्यक्षेषु परितः श्वेत्यं मध्ये
 नीलत्वं चपलता च, अतः क्षीरसमुद्राऽपि तत्सदृशो भवतु

बालातपैः कृतकगैरिकातां कृतां द्विः
 तत्रोदयाचलशिखाः परिशीलयन्तु ।
 त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि-
 पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयाऽपि ॥ ४१ ॥
 नृणां करम्बिनमुद्रामुदयन्मगाङ्ग-
 शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि ! परिभ्रमन्त्याः ।
 तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं
 काश्मोरसश्रवसमारचनाभिरामम् ॥ ४२ ॥

इति भावः । अत्र किर्मीरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात्
 तद्विलामस्य कटाक्षविलमितस्मारकत्वात् स्मरणालङ्कारः ॥ ४० ॥

बालातपैरिति ।—तत्र शाकद्वीपे, उदयाचलशिखाः बाला-
 तपैः तथा तव विभ्रमभ्रमणेन सलीलचङ्क्रमणेन, जातं तज्जं,
 श्रमवारि स्वेदाम्बु, तद्धारिणीभ्यः पादाङ्गुलिभ्यः गलितया
 स्रुतया, नखलाक्षयाऽपि द्विर्द्विवारं, कृतां द्विगुणीकृतामित्यर्थः,
 [क्रियाभ्यावृत्तिगणने “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” इति सुच्] कृतकानि
 क्वचिमाणि, यानि गैरिकाणि धातुविशेषाः, तत्र परिशीलयन्तु
 अनुभवन्तु, तत्राभूनाः सन्तु इत्यर्थः ; उदयाचलविहारे यदि
 तव रुचिः अस्ति तदा एनं वृणोष्व इति भावः ॥ ४१ ॥

नृणामिति ।—हे अनघजङ्घि ! सुन्दरजङ्घाशालिनि !
 वामोरु । इति यावत् [“नासिकोदर—” इत्यादिना विकल्पेन
 ङौष्-प्रत्ययः] तत्र द्वीपे, उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्याः
 विहरन्त्याः, तव काश्मोरसश्रवसमारचनेन कुङ्कमानुलेपनेन,
 अभिरामम् अत एव दृश्यं दर्शनीयम्, [“ऋगुपधाच्चाक्लृपिचृतेः”
 इति क्यप्] तवास्यं [कर्तृ] करम्बितमुद्रां सम्मिलितानन्दानां,
 नृणां पुंसां, [“टृ च” इति विकल्पात् दौर्घः] उदयन्मगाङ्गशङ्काम्

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्
 कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।
 अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यैः
 लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४३ ॥
 लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि
 वाग्देवताऽऽयतनमञ्जमुखाम्बुजेऽपि ।
 साऽमुत्र दूषणमजीगणटेकमेव
 नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ४४ ॥

उदीयमानचन्द्रसन्देहं, भ्रान्तिं वा, सृजतु करोतु । अलङ्कारो-
 ऽपि सन्देहभ्रान्तिमतोरन्यतरोऽस्तु ॥ ४२ ॥

एतेनेति ।—ननु भैमि ! एतेन ह्यव्याख्येन राज्ञा, ते तव,
 विरहपावकम् एत्य वियोगाग्निं प्राप्य, स्व स्वकीयं, नाम ह्यव्य-
 संज्ञा, कामं प्रकामं, कलितान्वयं प्राप्तान्वयं, सार्थकमिति
 यावत्, अन्वभावि तावत् अनुभूतमेव, अग्नौ हुतत्वाद्द्वय-
 संज्ञा सार्थाऽजनीत्यर्थः ; अङ्गीकरोषि यदि इत्यम् अनुरक्तं
 तं नृपं वरत्वेन स्वीकरोषि चेत्, तत् तदा, अयं नृपः, स्वम्
 आत्मानमपि, तव नन्दनाद्यैः त्वय्युत्पादितपुत्रपौत्रादिभिः,
 लब्धान्वयं लब्धवंशप्रतिष्ठम्, आतनोतु ; धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थ-
 त्वाद्धारपरिग्रहस्येति भावः ॥ ४३ ॥

लक्ष्मीलतेति ।—लक्ष्मीरेव लता तस्याः समवलम्बः आधार-
 भूतः, भुज एव द्रुमो यस्य तस्मिन्नपि, भुजार्जितसम्पद्यपोत्यर्थः,
 तथा वाग्देवतायाः सरस्वत्याः, आयतनं स्थानं, मञ्जु मनोज्ञं,
 मुखाम्बुजं यस्य तस्मिन् अपि, चतुःषष्टिकलाऽभिज्ञेऽपि,
 लक्ष्मीसरस्वत्योरेकाधिकरणेऽपीति भावः, अमुत्र अमुष्मिन्
 ह्यव्ये रात्रि, सा भैमी, एकमेव दूषणम् अजीगणत् गणयामास,

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यात्
 अस्मात् विकृत्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।
 स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-
 वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४५ ॥
 भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा
 हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनाम् ।
 एनं स्वबाहुवहुवारनिवारितारिं
 चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! ॥ ४६ ॥

[गणेशो चङ् “इं च गणः” इत्यभ्यासस्येकारः] किं दूषणम् ?
 तदाह—अमुष्य ह्यस्य राज्ञः, देवो मघवा महेन्द्रः, यत् अर्थो
 याचकः, न बभूव ; किन्तु नलस्य यत् दूष्य ययाचे तत् कथं
 नलात् होनमेनं स्वीकरिष्यामि इति भावः ॥ ४४ ॥

लक्ष्मीविलासेति ।—तदनु तत्परिहारानन्तरं, विमान-
 वाहाः भुवि लोके, लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना, अन्यत्र—घ्राण-
 तर्पणेन च, प्रसिद्धिः यया ताम्, इमां तां दमयन्तीं, गन्धवाहाः
 वायवः, सुरभिता सौरभसम्पदमिव, लक्ष्म्याः सम्पदः, अन्यत्र—
 पद्मायाः, विलासवसतेः लीलागृहात्, सुमनःसु विद्वत्सु, अन्यत्र
 —पुष्पेषु, मुख्यात् अस्मात् नृपात्, पद्माच्च, विकृत्य अपनीय,
 पुनः स्थानान्तरं राजान्तरम्, अन्यत्र—पुष्यान्तरं, निन्युः ॥ ४५ ॥

भूय इति ।—ततः अनन्तरं, भूयः पुनरपि, निखिलवाङ्मय-
 देवता सकलवाग्धिदेवता, सा मरस्वती, हेन्ना उपमेया
 तनुभाः शरीरकान्तिः यस्याः ताम्, एनां दमयन्तीम्, अभाषत,
 हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! पद्मरागसदृशदशने ! [“नासिको-
 दर—” इत्यादिना विकल्पादीकारः । “कुरुविन्दः पद्मरागः” इति
 विश्वः । सकान्तोत्यत्र समानस्य स-भावश्चिन्त्यः] स्वबाहुना

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतं
 क्रीञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
 यन्मण्डले स किल पाण्डुलसन्निवेशः
 पुरश्चकास्ति दधिमण्डमयः पयोधेः ॥ ४७ ॥
 तत्राद्विरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची
 क्रीञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
 हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः
 स्कन्देषुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ४८ ॥

बहुवारं निवारितारिं निर्जितमत्रम्, एनं राजानं, चित्ते कुरुष्व
 अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्वीपस्येति ।—द्युतिमन्तं नाम एतं क्रीञ्चस्य द्वीपस्य दयि
 तम् अधिपतिं, चञ्चलस्य दृगञ्चलस्य कटाक्षस्य, विभ्रमेण
 विलासेन, पश्य. यन्मण्डले यस्य देशे, पयोधेः समुद्रस्य, स
 प्रसिद्धः, पाण्डुलसन्निवेशः पाण्डुलः पाण्डुवर्णः, सन्निवेशः
 अवस्थानं यस्य तादृशः, दधिमण्डमयः दध्नी मण्डं मस्तु “मात्”
 इति प्रसिद्धम् ; (“मण्ड दधिभवं मस्तु” इत्यमरः) तन्मयः पुरः
 तोयराशिः, चकास्ति किलेत्यैतिह्ये ॥ ४७ ॥

तत्रेति ।—तत्र क्रीञ्चद्वीपे, भवत्याः अङ्घ्रिविहारयाची
 मविलासभ्रमणकामुकः, क्रीञ्चो नामाद्विः अस्ति, योऽद्विः,
 हंसावलीकलकलानां हंसश्रेणीविरुतानां, प्रतिनादाः प्रति-
 ध्वनय. एव, वाची वचनानि येषां तैः, स्कन्दस्य कुमारस्य,
 इषुवृन्दानां विवरैः तत्कृतच्छिद्रेः, तेरेव मुखैरित्यर्थः,
 त्वदीयान् गुणान् विवरीतुकामो व्याख्यातुकाम इव, स्फुरिष्यति
 प्रकाशिष्यते, [स्फुरतिः कुटादित्वात् गुणाभावः], पुरा कार्तिके-
 श्चैन बाणैः क्रीञ्चपर्वतस्य विवराणि कृतानि इति पुराणम् ॥ ४८ ॥

वैदभि ! दर्भदलपूजनयाऽपि यस्य
 गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।
 तस्यार्चनां रचय तत्र सृगाङ्गमौलेः
 तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ४९ ॥
 चूडाग्रचुम्बिमिहिरोटयशैलशील-
 स्तेनाः स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य ।
 तस्मिन् सुवर्णरसरूपणरस्यहर्म्य-
 भृशृष्टा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५० ॥

वैदभीति ।—हे वैदभि ! यस्य दर्भदलैः कुशपत्रैः, पूज-
 नयाऽपि, किमुत कमलदलादिपूजनयेति भावः, जनो जन्तुः,
 जातु कटाऽपि, पुनर्मातुर्गर्भे न उदेति न जायते, तत्पूजनस्य
 मुक्तिरेव फलमित्यर्थः, तत्र पर्वते, तस्य सृगाङ्गमौलेः ईश्वरस्य,
 अर्चनां रचय पूजां कुरु; तथा हि, स देशः तन्मात्रं स एव, शिव
 एवैक इत्यर्थः, दैवतं येषां तेषां जनानाम् अभिजायते अस्मि-
 न्निति अभिजनो जन्मभूमिः; इत्यर्थान्तरन्यासः । (“ख्यातः
 कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यां कुलध्वजे” इति विश्वः) तत्रत्याः सर्वे
 तदेकशरणास्तत्त्रेययोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्मुच्यन्तीति भावः ॥ ४९ ॥

चूडाग्रेति ।—तस्मिन् देशे, स्तनं धयतीति स्तनन्धयः,
 [“नासिकास्तनयोर्धाधेटीः” इति खड्ग-प्रत्यये सुमागमः] स्तन-
 न्धयसुधाकरशेखरस्य बालेन्दुशेखरस्य शम्भोः, हेमघटावतंसाः
 उपरिस्थापितकनककलमभूषिता इत्यर्थः, अत एव चूडाग्र-
 चुम्बिमिहिरस्य शिखराग्नसूर्यस्य, उदयशैलस्य उदयाद्रेः,
 शीलं स्वभावः, तस्य स्तेनाः चौराः, तत्रत्या इत्यर्थः, सुवर्णरस-
 रूपणेन हेमद्रवच्छरणेन, रम्याणि हर्म्याण्येव भृशृतः पर्वताः,
 तेषां घटाः पङ्क्तौ, घटय निर्मापय, कनककलसमंयुक्तानेक-

तस्मिन्मल्लिञ्ज च इव स्मरकेलिजम्ब-
 घर्मोदविन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।
 जालैर्मिलन् दधिमहोदधिपूरलांल-
 कल्लोलचामरमरुत् तरुणि ! छिनत्तु ॥ ५१ ॥
 एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं
 वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण ।
 अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्
 गन्तुञ्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान् ॥ ५२ ॥

सौवर्णप्रासादनिर्माणेन तं भगवन्तमिन्दुशेखरं प्रीणयेत्यर्थः
 ॥ ५० ॥

तस्मिन्निति ।—हे तरुणि ! हे उड्डृतयीवने ! तस्मिन् द्वीपे,
 दधिमहादधेः पूरं प्रवाहे, लोलाः चञ्चलाः, कल्लोलाः तरङ्गाः
 एव, चामराणि तथा मरुत् वायुः, मल्लिञ्जः चौर इव. (“चौरै-
 कागारिकस्तैत-दस्यतस्करमोषकाः । प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाट-
 च्चरमल्लिञ्जवाः ॥” इत्यमरः) जालैः गवाक्षरन्ध्रैः, मिलन् अन्त-
 श्चरः सन्, स्मरकेत्या जम्ब यस्य तादृशं घर्मोदविन्दुमयं खेदोत्कर-
 विन्दुरूपं, [“मत्स्योदन—” इत्यादिना उदकस्य विकल्पादुदा-
 देशः] मौक्तिकमण्डनं मुक्ताभरणं, [स्वार्थे ठक् । “मौक्तिकमिति
 विनयादिपाठात्” इति वामनः] छिनत्तु, छित्त्वा हरतु; चौरा
 हि केनचिच्छिद्रेण प्रविश्य हारादिकं छित्त्वा आदाय पलायन्ते ;
 अस्मिन् वृते सति दधिममृद्रवायुना तव रतिश्रमो न भविष्यति
 इति भावः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥५१॥

एतदिति ।—नवनवं प्रत्यहं नूतनप्रकारं, [“प्रकारे
 गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः] हंसस्येव वेशः सर्वत्र
 प्रवेशश्चापारः, श्वेतात्मकरूपान्तरं वा यस्य तत्, एतस्य

• तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्वैः
तन्वी न मा हृदयबन्धमवाप भूपे ।
दैवे विरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हन्त ! प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५३ ॥
ते निन्धिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मात्
अंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।

राज्ञः, यशः वेशन्सन्तरणं पल्लवतरणं, (“वेशन्तः पल्लव-
ञ्चाल्यमरः” इत्यमरः) दूरगमो दूरगमनं, [“ग्रहवृष्टनीचि-
गमश्च” इति अप्-प्रत्ययः] तयोः क्रमेण रीत्या, हंसस्य
रीत्येत्यर्थः, इतोऽस्माद्देशात्, निःश्रमं श्रमरहितं यथा तथा,
समुद्रान् सन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुञ्च अभ्यासम्
अर्जयति खलु ? जिज्ञासायां खलुगच्छः, तेन, पुनः पुनरेवम्
अभ्यस्यति किम् ? अन्यथा कथमस्य सकललोकलङ्घित्वमित्यु-
त्प्रेक्षा लभ्यते ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति ।—तन्वी क्रुशाङ्गी, [“वीतो गुणवचनात्” इति
विकल्पात् डीष्] मा भैमी, गणनादरिद्वैः सङ्ग्राशून्यैः, असङ्घैर-
रित्यर्थः, गुणैः भृतेऽपि पूर्णेऽपि, तस्मिन् भूपे द्युतिमटाख्ये राज्ञि,
हृदयस्य बन्धं मनःसङ्गं, नावाप ; तथा हि, दैवे भागधेये,
विरुन्धति प्रतिबध्ति सति, प्रयासेन दुःखबाहुल्येन, परुषाणि
दुष्कराणि, पौरुषाणि पुरुषकाराः, [युवादित्वादण्-प्रत्ययः]
निबन्धनतां कार्यहेतुत्वं, न वहन्ति इत्यर्थान्तरन्यासः ; हन्तेति
खिदे । वागुरापाशकाटौ हरिणो यत् बन्धनं नाप्नोति तत्र दैव-
विडम्बना एव हेतुः इति ध्वनिः ॥ ५३ ॥

ते इति ।—ते प्रकृताः, अंसावतंमान् स्कन्धभूषणस्वरूपान्,
शिविज्ञायाः अंशान् अवयवान्, बिभ्रति ये ते, पुमांसो यान्,

रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां
 लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५४ ॥
 एकैकमुद्गतगुणं धुतद्रूषणञ्च
 हित्वाऽन्यमन्यमुपगम्य परित्यजन्तीम् ।
 एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा
 पद्मामिवाच्यतभुजान्तरविच्युतां सा ॥ ५५ ॥
 ईशः कुशेशयसनाभिश्ये ! कुशेन
 द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।

वाहिपुरुषाः. लेखानुजीविपुरुषाः देवात्मकानुचराः, (“अमरा
 निर्जरा देवाः...लेखा अदितिनन्दनाः” इत्यमरः) रत्नाकरात्
 रत्नाकरसकाशात्, तुषारमयूखलेखां चन्द्रकला, गिरिशोत्तमाङ्गं
 शिर्वाशर इव, इमां भैमीम्, अमुष्मात् एतद्राजसकाशात्, अमुं
 नृपं विहाय इत्यर्थः, अन्यम् इतरं, नृपतिं निन्धिरे प्रापयामासुः
 [जिह्वाटात्मनेपदम्] ॥ ५४ ॥

एकैकमिति ।—जगद्भिः अर्चितपादपद्मा जगद्वन्द्या, सा
 सरस्वती, उद्गतगुणं गुणाढ्यं, धुतद्रूषणं निर्दोषञ्च, एकैकम् एक-
 मेकं नृपं, [वोष्पायां द्विर्भावः । “एकं बहुव्रीहिवत्” इति बहु-
 व्रीहिवद्भावात् सुपो लुक्] हित्वा अन्यम् अन्यं नृपतिं,
 [पूर्ववत् द्विर्भावः] उपगम्य परित्यजन्तीं तमपि परिहरन्तीम्,
 अच्युतस्य विष्णोः, भुजान्तरात् वक्षःस्थलात्, विच्युतां
 पद्मां साक्षाद्भ्रमौमिव स्थिताम्, इत्युत्प्रेक्षा, एतां भैमीं,
 जगाद ॥ ५५ ॥

ईश इति ।—हे कुशेशयसनाभिश्ये ! कमलसदृशपाणि !
 (“पञ्चशाखः शयः पाणिः” इत्यमरः) कुशेन दर्भस्तम्बेन,
 लाञ्छिततनोः चिह्नितस्वरूपस्य, द्वीपस्य कुशद्वीपस्य, ईशः

ज्योतिष्मता सममनेन वनीघनासु
 तत् त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥५६॥
 वातोर्मिलोलनचलद्दलमण्डलाग्र-
 भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जनजातसेकः ।
 स्तम्बः कुशस्य भविताऽम्बरचुम्बिचूडः
 चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५७ ॥
 पाथोधिमत्यसमयोत्थितमिन्धुपुञ्जी-
 पत्तङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

स्वामो, ते तव, वाञ्छितः इष्टः, यदि तत्तद्धि, त्वं ज्योतिष्मता
 ज्योतिष्मन्नामकेन, अनेन कुशद्वीपेश्वरेण, समं सह, वनीभिः
 घनासु वनसान्द्रासु, घृतम् उदकं यस्य सः घृतोदः घृतसमुद्रः,
 [“उदकस्योदः सन्नायाम्” इत्युदादेशः] तस्य तटीषु तीरेषु, चेतः
 चित्तं, विनोदय विनोदं कारय, [विपूर्वात् नृदधातो. घञन्तात्
 विनोदशब्दात् “तत् करोति—” इति ख्यन्ताङ्गोऽसिप्] ॥५६॥

वार्ताति ।—तत्र कुशद्वीपे, अम्बरचुम्बिनो गगनतललग्ना,
 चूडा अग्रं यस्य सः अभ्रङ्कषाय इत्यर्थः, अत एव वातस्य
 वायोः, ऊर्मिणा तरङ्गभङ्गा, लोलनेन कम्पनेन, चलद्भिः दलैः
 कुशानां पत्रैरेव, मण्डलाग्रैः खड्गैः, कुशपत्ररूपखड्गैरित्यर्थः,
 (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टयः । कौत्सेयका मण्डलाग्रः
 करवालः कृपाणवत् ॥” इत्यमरः) अत्र रूपकालङ्कारः ; भिन्नात्
 विदारितात्, अभ्रमण्डलात् मघमण्डलात्, गलद्भिः स्रवद्भिः,
 जलैः जातः सेको यस्य सः, कुशस्य स्तम्बः दर्भगुल्मः,
 (“अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ” इत्यमरः) नेत्राभ्यां निपीयमानः
 आदरात् दृश्यमानः सन्, तव चित्राय विस्मयाय, भविता
 भविष्यति ॥ ५७ ॥

पत्या सहाऽऽवह विहारमयैर्विलासैः
 आनन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ५८ ॥
 आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र
 सोपानशोभिवपुरश्मबलिच्छटाभिः ।
 भोगीन्द्रवेष्टशतष्टिक्रताभिरब्धि-
 क्षुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ! ॥ ५९ ॥
 मन्या नगः स भुजगप्रभुवेष्टष्टि-
 लेखाचलद्वलनिर्भरवारिधारः ।

पाथोधोति ।—हे इन्दुमुखि ! तत्र कुशद्वीपे, पाथोधि-
 मन्थस्य अब्धिमथनस्य, समये उत्थितायाः उद्गतायाः, समुद्र-
 मन्थनकाले तज्जलमध्यादुद्गताया इत्यर्थः, सिन्धुपुत्र्याः लक्ष्म्याः,
 पत्पङ्कजयोः चरणकमलयोः, (“पटङ्घ्रिः चरणोऽस्त्रियाम्”
 इत्यमरः) अर्पणेन पवित्राः शिलाः यासु तासु मन्दरकन्दरासु
 पत्या भर्त्रा सह, विहारमयैः विहाररूपैः, विलासैः विनोदैः,
 आनन्दम् आवह धारय ॥ ५८ ॥

आरोहणायेति ।—कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं, गोत्रम्
 अभिजनो यस्य तत् तादृशं, तस्य गोत्रं मन्ततिर्वा, गात्रं यस्याः
 तस्याः सम्बन्धिः, तद्गात्रि ! तत्सदृशगात्रीत्यर्थः, [“अङ्गगात्र-
 कण्ठेभ्यः” इत्यादिना ङीष्] तत्र कुशद्वीपे, भोगीन्द्रस्य
 वासुकैः, वेष्टशतष्टिभिः वेष्टनशतानां घर्षणैः, क्रताभिः अश्रमसु
 शिलासु, बलीनां वेष्टनमार्गाणां, छटाभिः समूहैः हेतुभिः,
 सोपानैः शोभते इति तच्छोभि वपुः यस्य सः बलिक्रतसोपान-
 पङ्क्तिः, अब्धेः क्षुब्धाचलः मन्दराद्विः, [“क्षुब्धस्त्रान्त—”
 इत्यादिना निपातनात् साधुः] तवारोहणाय सज्जः सज्जित इव,
 अस्ति वर्त्तते, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्त्रितशौर्षशेष-
 शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६० ॥
 एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
 पाणिद्वयेन दिविषद्भ्रमपल्लवानि ।
 आस्येन स स्मरतु नौरधिमन्यनोत्यं
 स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि ! मन्दराद्रिः ॥ ६१ ॥

मन्येति ।—भुजगप्रभोः वासुकेः, वेष्टैः वेष्टनैः, याः वृष्टि-
 लेखाः घर्षणमागाः, घर्षणजन्यवल्गुकाररेखा इति यावत्, तासु
 चलन्त्य. प्रवहन्त्यः, धवलाः निर्भरवारिधारा यस्य तादृशः,
 सः प्रसिद्धः, मन्या मन्यनदण्डः, (“वैशाखमन्यमन्यानमन्यानो
 मन्यदण्डके” इत्यमरः) नगोऽद्रिः, मन्दराद्रिरित्यर्थः, त्वन्नेत्रयोः
 तव चक्षुषोः, स्वस्य मन्दरस्यैव, भरणे भारेण, यन्त्रितानि कुञ्चि-
 तानि, शौर्षाणि यस्य तस्य शेषस्य अनन्तस्य, भूभारं वहतः
 शेषाहेरित्यर्थः, शेषाङ्गेन अवशिष्टकायेन, वेष्टिता तनुः शरीरं
 यस्य स इति भ्रमम् आतनोतु भ्रान्तिं जनयतु ; सर्पी हि
 शिरसि क्रामतोऽङ्गं स्वाङ्गेन वेष्टयतीति प्रसिद्धिः । शेषस्य
 शुभ्राङ्गतया वारिधाराणाञ्च धवलत्वात् लेखासु वल्यितत्वाच्च
 भ्रमः सम्भाव्यते इति भावः । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूल-
 भ्रान्तिवर्णनात् भ्रान्तिमटलङ्कारः ॥ ६० ॥

एतेनेति ।—हं सुन्दरि । स मन्दराद्रिः, एतेनेति पुरोवर्त्त-
 निर्देशः, अस्य च तृतीयान्तपदत्रयेण सम्बन्धः, ते तव, स्तनयुगेन
 सुरेभस्य एरावतस्य, कुम्भौ, पाणिद्वयेन दिविषद्भ्रमस्य कल्प-
 वृक्षस्य, पल्लवानि, आस्येन इन्दुमपि, एवं नौरधिमन्यनोत्यं समुद्र-
 मन्यनोद्धूतं, समुद्रमथनोत्थानि सर्वाखेतानि वस्तूनि इत्यर्थः,
 [“नपुंसकमनपुंसकनैकवच्चास्मान्यतरस्याम्” इति नपुंसकत्वं

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने
 हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
 मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमीलौ
 तस्मिन् महौभुजि तयाऽनुमतिर्न भेजे ॥६२॥
 तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं
 राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।
 स्त्रीभावधावितपटामभिमृश्य याञ्जाम्
 अर्थी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६३ ॥

वकल्पिकमेकत्वञ्च] स्वच्छन्दं निरवग्रहं, यथेष्टमित्यर्थः,
 ("स्वच्छन्दा निरवग्रहः" इत्यमरः) स्मरतु । अत्र कविसम्मत-
 सादृश्यमूलस्मृतिनिबन्धनात् स्मरणालङ्कारः ॥ ६१ ॥

वेदैरिति ।—अखिलैः समस्तैः, अन्यत्र—अखिलैः अवि-
 च्छिन्नसम्प्रदाये, वेदैः वेदतुल्यैः, वचोभिः सत्पुरुषवाक्यैः, अन्यत्र
 —“यतो वा”इति वेदवाक्यैः, कृतं प्रकाशितम्, अन्यत्र,—प्रति-
 पादितं, कीर्तिरत्नम् अमूल्यरत्नरूपं यशः, अन्यत्र—स्तुति-
 रूपरत्नं यस्य तस्मिन्, हेतुं विनैव स्वोपकारमनपेक्ष्यैव, धृतः
 नित्यं मदा, परार्थयत्नः स्वयमवाप्तसकलकामत्वेन परार्थैक-
 प्रवृत्तः येन तादृशे, तस्मिन् ज्योतिष्मन्नास्ति, महौभुजि तया
 भगव्या, भगवति अमृतांशुमीलौ ईश्वरे, मीमांसया पूर्वमीमांस-
 येव, अनुमतिः अङ्गोकारः, न भेजे न प्राप्तः, [भजेः कर्मणि
 लिट्] वेदापौरुषेयवादिनी मीमांसा भगवन्तमोश्वरं न सहति ।
 ईश्वरबोधकवेदवाक्यनाञ्च नेश्वरप्रामाण्यतात्पर्यकत्वं, परन्तु
 अन्यवाक्यैकवाक्यतया अन्यत्र तात्पर्यकत्वं, “यत् परः शब्दः स
 शब्दार्थः” इति शास्त्रात् इत्याशयः । पूर्णोपमा ॥ ६२ ॥

तस्मादिति ।—अथ अनन्तरं, जन्यजनः वाहकलाकः, स्त्री

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा

वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्यारिनिष्कृपकृपाणमनाथपाणेः

पाणिग्रहाटनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६४ ॥

भावेन स्त्रीलौलया, (“भावो लीलाक्रियाचेष्टामृत्युभिप्राय-
जन्तुषु” इति वैजयन्ती) धावितपदां चालितचरणां, स्त्रीजनोचित-
चरणचेष्टयैव अन्यतो गमनमनुजानतीमित्यर्थः, अन्यत्र—स्त्री-
भावे स्त्रीलिङ्गे, धावितं पदं याञ्जेति पदं यस्याः तां, “यज-
याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ्” इति नङ्-प्रत्ययस्य यजादिभ्यः
पुंसि प्रयोगे याचेरेव स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिति भावः, तन्वीं
कशाङ्गीम्, इमां भैमीं, तस्मात् नरपतेः अपनौय अर्थी याचकः,
अभिसृश्य विसृश्य, याञ्जाम् उक्तरूपां याञ्जावृत्तिं, विधनात्
निर्धनात् पुंसः, निवर्त्य वित्तेन धनेन, वित्तः प्रतीतः, विख्यात
इति यावत्, [“वित्तो भोगप्रत्यययोः” इति विदेल्लोभार्थान्निष्ठा-
नत्वाभावाच्चिपातनात् भोग्ये प्रतीते चार्थे उभयं साधु, भुज्यते
इति भागो धनादि, प्रतीयते इति प्रत्ययः ख्यातिः इति कर्म-
साधनावेती । तथाऽऽहुः,—“वित्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न
इष्यते । वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥” इति]
तं वित्तवित्तं धनाख्यमिव, अन्यं राजन्यं राज्ञोऽपत्यं,
राजानमित्यर्थः, [“राजश्चशुरात् यत्” । “राज्ञोऽपत्ये जाति-
ग्रहणम्” इति वचनात् राजन्यं क्षत्रियः] निन्दे । श्लेषोपमयोः
संस्मृष्टिः ॥ ६३ ॥

देवीति ।—पवित्रितः चतुर्भुजस्य विष्णोः, वामभागो यथा
सा, लक्ष्मीमरस्त्रयौ देवस्य दक्षिणवामपार्श्ववर्तिन्यावित्था-
गमः । वाक् देवौ सरस्वती, गरिमया गुणगौरवेण, अन्यत्र—

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः
 पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनाऽयम् ।
 अस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ
 रक्ता तिलप्रसवनासिकि ! नासि किं वा ? ॥ ६५ ॥
 विप्रे धयत्युदधिमैकतमं व्रसत्सु
 यस्तेषु पञ्चसु विभाय न शोधुसिन्धुः ।
 तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं
 साहै विधेहि मधुरा मधुपानकैलौः ॥ ६६ ॥

अर्थगौरवेण, अभिरामां गिरम् आलपत् उवाच । किमिति ?
 हे वत्से ! अरिषु निष्कृपः यः कृपाणः खड्गः, तेन सनाथः
 सहितः, पाणिः यस्य तादृशस्य, अस्य राज्ञः, गुणानां गणं
 पाणिग्रहात् अनु विवाहानन्तरं, गृहाण जानीहि, तदा
 ज्ञास्यसि महिमानमस्येत्यर्थः ; यद्वा—पाणिग्रहात् पाणिग्रहणं
 कृत्वा, अमुं नृपं वरोत्वा इत्यर्थः, अनुगृहाण समाद्रियस्व, गुणेषु
 आदरं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्वीपस्येति ।—हे तिलप्रसवनासिकि ! तिलकुसुमसमान-
 नासिके ! [“नासिकोदरीष्ठ—” इत्यादिना विकल्पात् डीष्] अयं
 राजा, सुरा मद्यमेव, अम्बु यस्य तादृशेन, पाथोधिना समुद्रेण,
 सुरासमुद्रेणेत्यर्थः, वलयितस्य सञ्जातवलयस्य, वेष्टितस्येत्यर्थः,
 शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य नाथः स्वामो ; गुणाब्धौ अस्मिन्
 वपुष्मति वपुष्मदाख्ये, अथ च प्रशस्तशरीरशालिनि राज्ञि, किं
 न विस्मयसे ? अस्य गुणेषु किं आश्चर्यान्विता न भवसि ? रक्ता
 वा अनुरक्ता च, किं नासि ? उभयमप्यचितमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

विप्रे इति ।—शेरते अनेनेति शोधुः आसवः, (“मैरिय-
 मासवः शोधुः” इत्यमरः । शीडो धुक्-प्रत्यय औणादिकः)

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
सौभाग्यकर्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्द्वापदोप इव द्रोणिभिरोषधीना

चूडामिलज्जलदकज्जलदशनोयः ॥ ६७ ॥

यः शीघुसिन्धुः आसवसमुद्रः, विप्रे अगस्त्ये, एकतमम् उदधिं
लवणसमुद्रं, धयति पिबात सति, [लटः शब्द-प्रत्ययः] तेषु पञ्चसु
दधिमण्डादिसमुद्रेषु, तसत्सु अयमस्मानपि पास्यतीति मत्वा
विभ्यत्सु सत्सु, न विभाय स्वयं न भोतः, “ब्राह्मणो न सुरां
पिबेत्” इति निषेधादिति भावः, तस्मिन् सुराब्धौ, अनेन राज्ञा
च, निजेन आलिजनेन च साहं मधुराः मनोहराः, मधुपान-
कैलीः मद्यपानक्रौडाः, विधिहि कुरु ॥ ६६ ॥

द्रोण इति ।—तत्र शास्त्रालिङ्गोपे, ओषधीना ढणज्योतिषां,
द्रोणिभिः तस्य द्वोपस्य दोप इव, स्थितः इति शेषः, अत एव
चूडायां शिखर, मिलद्भिः सङ्गच्छमानैः, जलदैरेव कज्जलैः
दशनोयः दृष्टिप्रय, स प्रसिद्धः, द्राणो द्रोणाख्यः, गिरिः, ते तव,
भाग्यैरेव लभ्य सौभाग्यं पातवाङ्गलभ्य, तस्य कर्मणं मूलकर्म,
ओषधीना मूलैः साध्यं वशोकरणादिरूपं कर्म, (“मूलकर्म
तु कर्मणम्” इत्यमरः । “तद्दयुक्तात् कर्मणोऽण्” इति
स्वार्थोऽण्-प्रत्ययः) तन्मयीं तद्रूपाम्, उपदाम् उपायनम्,
(“उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथापदा” इत्यमरः) वितरि-
ष्यति दास्याति ; उपलक्षणमेतत्, सञ्जीवन्याद्यनकदिव्योषधि-
लाभस्ते भविष्यतीति भावः । अत्र कामणमयीमुपदामिति
परिणामालङ्कारः, आराध्यमाणा यदीयस्तादृषयकर्मणाकार-
परिणामेन प्रकृतप्रभुचित्तावर्जनीपयोगित्वात् आरीप्यमाण-
मारार्पावषयात्मत्वेन स्थितम् ; “प्रकृतस्यापयोगित्वे परिणाम

तद्दीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः
 क्षीणोतले सृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
 लीलाविहारसमये चरणार्पणानि
 योग्यानि ते सरसमारसकोषसृष्टि ! ॥६८ ॥
 एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-
 तल्लाचनाञ्चलनिर्कोचनसूचितस्य ।
 भावस्य चक्ररुचितं शिविकाभृतस्ते
 तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ६९ ॥

उदाहृतः” इति लक्षणात् ; अस्य च दीप इवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टिः,
 तस्यास्तु जलदकञ्जलेति रूपकेण मङ्करः ॥ ६७ ॥

तद्दीपेति ।—सरसम् अभिनवं, यत् मारुतं पद्मं, तस्य
 कोषः मुकुलं, तद्वत् सृष्टौ कोमला, तत्सम्बुद्धौ हे सरस-
 सारसकोषसृष्टि ! अभिनवकमलकोरककोमले ! मारुतेन चारु
 यथा तथा कीर्णैः, तद्दीपस्य लक्ष्म चिह्नं, पृथुः महान्, यः
 शाल्मलिः तटाख्यया प्रसिद्धवृक्षविशेषः, (“स्थिरायुः शाल्मलि-
 र्दयोः” इत्यमरः) तस्य तूलजालैः तूलसमूहैः, सृदुनि कोमले,
 क्षीणोतले तं तव, लीलाविहारसमये क्रौडासञ्चरणकाले,
 चरणार्पणानि पादविन्यासाः, योग्यानि अनुरूपाणि, भवि-
 ष्यन्तीति शेषः ; अतिकोमलायास्ते अतिकोमलस्थले एव गमनं
 युक्तं, तच्चातिश्चाध्यमिति भावः । अत्रानुरूपयोगोक्तेः समा-
 लङ्कारः, “सा समालङ्कृतिर्योगि वस्तुनोरनुरूपयोः” इति
 लक्षणात् ॥ ६८ ॥

एतदिति ।—तां भैमीम्, एकतः एकस्मात्, क्षितिपतेः
 अपरं क्षितिपतिं, नयन्तस्ते शिविकाभृतो जन्त्याः, एतस्य
 दाहः, गुणश्रवणकाले विजृम्भमाणायाः तस्याः दमयन्त्याः,

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्
 काश्मीरपङ्कनिभलग्नजनानुरागे ।
 श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजि-
 राजङ्गे भज मङ्गीभुजि भेमि ! भावम् ॥ ७० ॥
 द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे । प्रशास्ति
 प्लक्षीपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
 मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या
 साक्षात् यथैव कमला यमलार्जुनारः ॥ ७१ ॥

लोचनाञ्चलस्य नेत्रप्रान्तस्य, निकोचनेन सङ्कोचनेन,
 सूचितस्य ज्ञापितस्य, भावस्य अभिप्रायस्य, उचितम् अहं
 कृत्यं, चक्रुः ; अपरागज्ञानानन्तरमपसरणमेव उचितमिति
 भावः ॥ ६९ ॥

तामिति ।—भारती तां भैमीं, पुनरभाषत । किमिति ?
 ननु भैमि । काश्मीरपङ्कनिभेन कुङ्कुमानुलेपनाभिषेपेत्यपङ्कवः ;
 लग्ना जनानुरागे यस्मिन् तस्मिन्, श्रीखण्डलेपः चन्दन-
 लेपनं, तन्मयीभिः दिग्जयकीर्तिनां राजिभिः राजन्तौ
 शोभमानौ, भुजौ यस्य तस्मिन्, अमुष्मिन् मङ्गीभुजि राज्नि,
 भावम् अनुरागं, भज । अत्र श्रीखण्डलेपे कीर्तित्वोत्प्रेक्षा
 गम्या ॥ ७० ॥

द्वीपमिति ।—द्विपाधिपतेः गजेन्द्रस्येव, मन्दम् अलसं, पदं
 गमनं यस्याः तस्याः सम्बद्धिः, अयं क्षितिपः प्लक्षेण प्लक्ष-
 वृक्षेण, उपलक्षितं चिह्नितं, द्वीपं प्लक्षद्वीपं, प्रशास्ति पाल-
 यति, तत् तस्मात्, मेधातिथेः मेधातिथिनाम्नः, अस्य राज्ञः,
 उरसि सृष्टसौख्या जनितानन्दा सती, यमलयोः यम्नयोः,
 अर्जनयोः ककुभहक्षयोः, तद्रूपधारिणोः असुरयोरिति यावत्,
 नै—१०

मूले महीयसि महीवलयातपत्रे
 तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।
 खिलां विधातुमधिशाखविलम्बितोला-
 लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७२ ॥
 पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधाशुः
 न श्रद्धातु रसमिन्दुरसोद्वाराम् ।
 ह्यौपस्य तस्य दधतां परिवेशवेशं
 सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७३ ॥

अरेर्विष्णोः, उरसि साक्षात् कमला लक्ष्मोः, यथा तथैव
 स्फुर भाङ्गि ॥ ७१ ॥

मूले इति ।—तत्र मूलेऽपी, अधिशाखं शाखायां, विलम्बि-
 नीभिः दोलाभिः लोलानि अखिलानि समस्तानि, अङ्गानि
 यस्याः तादृशी या जनता जनसमूहः, तथा जनितोऽनुरागो
 यास्मिन् तास्मिन्, महीवलयात्पत्रे कृत्ररूपे, महीयसि मङ्ग-
 लान्तरे, मूले मूलेऽपि, ईक्षिते सति, तवापि खिलां दोलाक्रीडां,
 (“क्रीडा खेला च कूर्दनम्” इत्यमरः) विधातुं कर्तुं, मतिः
 इच्छा, भवित्री भाविनी खलु ; परकौयविहारदर्शनात् स्वस्यापि
 तदाभिलाषा भवतीति भावः ॥ ७२ ॥

पीत्वेति ।—हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! चकित-
 चकोरचञ्चलनयनं ! वसुधासुधाशुः भूचन्द्रः, सोऽयं मेधातिथिः,
 तव अधरसुधाम् अधरामृतं, पीत्वा तस्य ह्यौपस्य परिवेशवेशं
 वेष्टनस्वरूपं, परिखाकारमित्यर्थः, (“परिवेशो वेष्टने स्यात् परि-
 धावपि पुंस्ययम्” इति मेदिनी) दधताम् इन्दुरसः एवोदकं
 यस्य तस्य इन्दुरसाब्धेः, वारां वारीणां, रसं स्वादं, न श्रद्धातु न
 अभिलषतु (“श्रद्धाऽऽस्तिव्याभिलाषयोः” इति वैजयन्ती) ;

सूरं न सौर इव नेन्दुमवेक्ष्य तस्मिन्
 अश्नाति यस्तदितरत्रिदशानभिन्नः ।
 तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव
 दर्शेऽश्रुतोऽपि न भवत्ववकीर्णिभावः ॥ ७४ ॥
 उक्षर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
 त्वन्नेत्रयोरहह !! तत्र विपाशि जाता ।
 नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ताम्
 अत्राञ्जसाऽनुरज राजनि राजमाने ॥ ७५ ॥

अमृतास्वादलोलुपस्य किमिच्छुरमगण्डूषैरिति भावः । चकोरा
 एव चन्द्रस्य अमृतं पिबन्ति, किन्तु चकोराद्याः तव अधरामृतं
 भूचन्द्रोऽयं पिबति अतः चमत्कृतपदस्य सार्थकता अवगन्तव्या
 इति निष्कर्षः ॥ ७३ ॥

सूरमिति ।—तस्मिन् प्लक्ष्मीपे, तस्मादिन्दोः, इतरेषां
 त्रिदशानाम् अनभिन्न. इन्दोरन्यं देवमभजमानः, यः चन्द्रभक्तो
 जनः, सूरं भक्तिर्यस्य स सौरः सूर्यभक्तः, [“भक्तिः” इत्यर्थः] सूरं
 सूर्यमिव. इन्दुं न अवेक्ष्य न दृष्ट्वा, नाश्नाति न भुङ्क्ते, तस्य
 ऐन्दवस्य इन्दुभक्तस्य, [पूर्ववदण्-प्रत्ययः] भवत्याः आस्य-
 निरीक्षयैव त्वन्मुखदर्शनैव, [सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः]
 दर्शं अमावास्यायाम्, अश्रुतो भुञ्जानस्यापि, अवकीर्णिभावः क्षत-
 व्रतत्वम्, (“अवकीर्णी क्षतव्रतः” इत्यमरः) न भवतु ; त्वन्मुखस्यैव
 मुख्येन्दुत्वात्तद्दर्शनादेव इन्दुदर्शनव्रतिनां भोजनाधिकारसिद्धिः
 नास्ति च व्रतभङ्गदोष इति भावः । एतेन तन्मुखे मुख्येन्दु-
 भ्रमात् भ्रान्तिमटलङ्कारो व्यज्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥७४॥

उक्षर्पिणीति ।—तस्य द्वीपस्य, या विपाट्-नाम्नो, तरङ्गिणी
 उक्षर्पिणी उक्षज्य सर्पिणी, उद्धतप्रवाहा इत्यर्थः, न किल, तत्र

एतदुयशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसाः
 दुग्धोक्तते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।
 क्षीरे पयस्यपि पदे हयवाचिभूयं
 नानार्थकोषविषयोऽद्य सृषोद्यमस्तु ॥ ७६ ॥

तस्यां, विपाशि विघाशायां नद्यां, (“विपाशा तु विपाट्
 स्त्रियाम्” इत्यमरः) जाता नवा नीरजराजिः पद्म-
 पङ्क्तिः, लव्नेत्रयोः तव चक्षुषोः, नीराजनाय निर्मञ्चनाय,
 आस्तां तिष्ठतु, अहह !! इत्यङ्गते ; विपाशायाम् उक्त-
 तरङ्गाभावात् पद्मानि सदा जायन्ते, अतः तव अक्षिनीराजनं
 सन्ततं भविष्यति इति भावः ; अत एव राजमाने दीप्यमाने,
 अत्र अस्मिन् मेधातिथिनाम्नि, राजनि अञ्जसा द्रुतम्,
 (“स्राक् भटित्यञ्जसाऽङ्गाय द्राङ्गङ्गुसपदि द्रुतम्” इत्यमरः)
 अनुरज अनुरज्यस्व, [रञ्जेर्भौवादिकात्लोपि सिप् “रञ्जेश्च” इत्य-
 पधानकारस्य लोपः] ॥ ७५ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, यशोभिः अखिले अम्बुनि
 जले, दुग्धोक्तते क्षीरोक्तते सति, हंसाः तस्य उभयस्य दुग्धाम्बु-
 हयस्य, व्यतिभेदे परस्परविवेके, मुग्धाः मूढाः, सन्तु । किञ्च,
 क्षीरे पदे पयसि पदेऽपि क्षीर-पयःपदयोर्विषये इत्यर्थः,
 नानार्थकोषस्य “क्षीरं नीरे च दुग्धे च” “पयोऽम्भसि च दुग्धे
 च” इत्यादिना अनेकार्थनिघण्टीः, विषयस्तत्पतिपाद्यभूतमित्यर्थः,
 हयवाचिभूयमर्थहयवाचकत्वं, [“भुवो भावे” इति क्वप्] अद्य
 तव परिग्रहादिति भावः, सृषोद्यं मिथ्योदितम्, अस्तु ; सलिल-
 स्यापि दुग्धभावेन द्वितीयार्थमश्रवादिति भावः । [“राजसूय-
 सूर्ग्यसृषोद्य—” इत्यादिना निपातनात् साधुः] । अत्राखिलेऽम्बुनि
 दुग्धोक्तते इति सामान्यालङ्कारः, तदुपजीवनेन हंसानां क्षीर-

ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुह्वोः
 कौत्तिं स चैष च समादिशतः स्म कर्तुम् ।
 स्वद्वीपसीमसरिद्वीश्वरपूरपार-
 वेलाबलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७७ ॥
 अश्वोजगर्भरुचिराऽथ विदर्भसुभ्रूः
 तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।
 वैराग्यरूपमवलोकयति स्म भूपं
 दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ७८ ॥

नीरविवेकसम्बन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वयसम्बन्धे तद-
 सम्बन्धरूपातिशयाक्तिद्वयोत्यापनात् सङ्करः ॥ ७६ ॥

ब्रूम इति ।—नलं नैपधम् अपि, अलम् अत्यर्थम्, आजुह्वोः
 मस्यर्द्धमाह्वातुमिच्छोः, नलममानगुणस्येत्यर्थः, [ह्वयतेराड्पूवात्
 स्पृहायामात्मनेपदिनः सनन्तात् उ-प्रत्ययः, “न लोक—”
 इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधान्नलम् इति कर्मणि द्वितीया] अस्य
 मेधातियेः, माहात्म्यमिति शेषः, किं ब्रूमः ? यत्तुमशक्य-
 मित्यर्थः ; तथा हि, स नलश्च, एष मेधातिथिश्च, अक्रमेण
 योगपद्येन, स्वद्वीपयोः जम्बूद्वीपयोः, सीमनि सरिद्वीश्वर-
 पूरस्य अश्विप्रवाहस्य, पारवेलायाः परतोरमर्यादायाः, बलेन
 आक्रमणमेव विक्रमं पराक्रमं, कर्तुं कौत्तिं प्रयोज्यकर्त्री,
 समादिशतः स्म समादिष्टवन्ती ; द्वीपान्तरेषु अपि अनयोः
 कौत्तिमञ्चार इति भावः ॥ ७७ ॥

अश्वोजेति ।—अथ एतहाक्यश्रवणानन्तरम्, अश्वोजगर्भ-
 वत् रुचिरा रम्या, तद्वत् कोमलाङ्गोत्यर्थः. विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी,
 प्रशस्तां गर्भो गर्भरूपस्तं पूर्ववयमं, युवानमपीत्यर्थः, [प्रशंसायां
 रूपप्] रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौन्दर्येण, जितास्त्रयो

ते तां ततोऽपि चक्रषुर्जगदेकदीपा-
 दंसखलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
 चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
 सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ७९ ॥
 भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
 विस्मेरया वचनदेवतया तथाऽथ ।
 वाणीगुणोदयद्वणीकृतपाणिवोणा-
 निक्ताणया पुनरभाणि सृगेक्षणा सा ॥ ८० ॥

लोका येन तं, पुष्यचापेऽपौदं योज्यम् ; तं भूपं मेधातिथिं,
 पुष्यचापं कामं, पुरत्नधरिपोः ईश्वरस्य, दृष्टिरिव वैराग्यरूक्षं
 वैराग्येण अपरागिण, रूक्षं परूषं यथा तथा, अवलोकयति स्म ;
 असुन्दरेऽपि तस्मिन् राज्ञि न अनुरक्ता अभूत् इति भावः ॥ ७८ ॥

ते इति ।—अंसखलेषु स्कन्धेषु, स्थितः समानः एकरूपः,
 विमानदण्डो येषां ते समावभक्तभरा इत्यर्थः, ते धुर्याः, तां
 मैमीं, सोत्कण्ठायाः चन्द्रलेखीत्सुकायाः, कैरववन्द्याः कुमुदिन्याः,
 सुकृतप्ररोहाः सौभाग्योन्मेषाः, उदयिनीम् उदयोन्मन्त्रीं, चन्द्र-
 लेखाम् अमावस्याया सूर्यमण्डलप्रावृष्टां चन्द्रकला,शुक्लपक्षो-
 प्रतिपदादितिथिरूपामित्यर्थः, जगदेकदीपात् तेजास्वनया जग-
 तामहितोयप्रकाशकस्वरूपात्, चण्डद्युतेः सूर्यादिव, जगदेक-
 दीपात्ततो मेधातिथेरपि, चक्रषुः आकषयामासुः, तत्सकाशात्
 राजान्तरं प्रापयामासुरित्यर्थः । सूर्यस्य तेजासि एव चन्द्र-
 मङ्गान्ततया कुमुदानन्दकरत्वेन प्रसिद्धानि ; तथा च वराह-
 मिहिरः,—“यत्तेजः पितृधाम्नि शौतमहमः पाथोमये मण्डले
 सङ्गान्त कुमुदाकरस्य कुरुते काञ्चित् विकासश्रियम्” इति ॥ ७९ ॥

भूपेष्विति ।—सृगेक्षणा सा मैमी, तेषु भूपेषु द्वीपाधि-

यन्मौलिरत्नमुदिताऽसि स एष जम्बू-

द्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ।

दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्पः

कन्दर्पलोक इव खात् पतितस्तुटित्वा ॥ ८१ ॥

विष्वग्गतः परिजनैरयमन्तरोपैः

तेषामधोऽ इव राजति राजपुच्छ ! ।

पतिषु, मनाक् ईषदपि, दत्तचित्ता अर्पितहृदया, आमन्त-
मानमा इत्यर्थः, न, जातेति शेषः, अथ अनन्तरं, दमयन्त्याः
चित्तवृत्तिज्ञानानन्तरमित्यर्थः, विभ्रेरया विस्मितया सहास्यया
वा, [“नामिकम्पि—” इत्यादिना विपूर्वात् स्मिधातोः र-प्रत्ययः]
वाणीगुणोदयेन माधुर्यादिवाग्गुणप्रकर्षेण, तृणीकृतः तिरस्कृतः,
पाणित्रौणायाः हस्तस्थितविपञ्चगाः, निक्काणः ध्वनिः यया तथा
त्रौणाधिकमधुरभाषिण्या, वचनदेवतया वाग्देव्या, तथा
सरस्वत्या, पुन. अभाणि ॥ ८० ॥

यदिती ।—हे भूमि । त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य, मौलिरत्नं भूत्वा
उदिता उत्पन्ना, असि, स एष जम्बूद्वीपः त्वदर्थं तुभ्यं, मिलितैः
युवभिः हेतुभिः विभाति ; क इव ? भवभोत्या रुद्रभयेन, कम्पः
कम्पनशौल, अत एव बहुना अनेकेन, प्रबलेनेत्यर्थः, दोलायितेन
दोलनेन, त्रुटित्वा विच्छेद्य, खात् स्वर्गात्, (“स्वमिन्द्रिये सुखे
स्वर्गं शून्ये विन्दो विहायसि” इति विश्वः) पतितः कन्दर्पलोकः
कामजगदिव, इत्यप्येता ; विभातीत्यन्वया वा । कम्प वस्तु
बहुदोलनेन त्रुटितं शून्यमार्गात् पतति इति प्रसिद्धिः ।
समास्थिताः सर्वे राजानः कन्दर्पतुल्या इति भावः ॥ ८१ ॥

विष्वगिति ।—हे राजपुच्छ ! अन्तगता आपः तेषां तानि
अन्तरीपाणि सिंहलद्वीपादीनि, (“द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्”

हेमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्रः
 कैलामरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८२ ॥
 एतत्तरुस्तरुणि ! राजति राजजम्बूः
 स्थूलोपलानिव फलानि विमृथ यस्याः ।
 सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-
 यूथानि केन तरुमारुह्युः पथेति ॥ ८३ ॥

इत्यमरः) तैरेव परिजनैः विष्वक् समन्तात्, वृत्तः, तथा हेमाद्रिणा मरुणा, कनकदण्डमयं कनकमयदण्डम्, आतपत्रं कनकमयमयातपत्रं यस्य सः, मेरोः शिरसि विशालत्वादन्यत्र तनुत्वाच्च एकस्यैव दण्डत्वेनातपत्रत्वेन च रूपणम् ; तथा कैलामस्य रश्मिचय एव चामरचक्र चामरजालं, तदेव चिह्नं यस्य सः, अयं जम्बूद्वीपः, तेषाम् अन्तरोपाणां, सिंहलादि-द्वीपान्तराणामित्यर्थः, अधोश्च इव राजतीत्युत्प्रेक्षा ; सुमेरुगिरिस्तस्य आतपत्रं, कैलामपर्वतस्तु चामरचयरूपं राजचिह्नम्, अतो जम्बूद्वीपः नृपतिचक्रवर्त्वात् राजा एव, सिंहलद्वापादयस्तु तस्य चतुर्दिक्षु परिवृता भृत्या इव तिष्ठन्ति इति भावः ॥ ८२ ॥

एतदिति ।—हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य, तरुः चिह्न-भूतो वृत्त, राजजम्बूः जम्बूविशेषः, (“राजजम्बूस्तु जम्बूभित्-पिण्डवर्जयोः स्त्रियाम्” इति मदिनी) राजति ; सिद्धस्त्रियः यस्याः जम्बूः, स्थूलोपलान् गण्डशैलानिव स्थितानि, फलानि दन्तियूथानि करिघटाः, विमृथ विविच्य, केन पथा तरुं जम्बूवृक्षम्, आरुह्युः ? दन्तियूथानि इति शेषः, इति इदं वचः, प्रिय स्वदयितं, निगदन्ति पृच्छन्ति ; गजप्रमाणानि तत्-फलानौति भावः । [“ब्रुविशासिः—” इत्यत्र बुवेरर्थग्रहणात्

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना
 क्तस्नाऽपि सा तव रुचा विजिताश्च यस्याः ।
 तज्जाम्बवद्रवभवाऽस्य सुधाविधाब्जः
 जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठ ! ॥ ८४ ॥

गर्देर्दिकर्मकत्वम्] अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्ति-
 मदलङ्कारः ॥ ८३ ॥

जाम्बूनदमिति ।—कम्बोः शङ्खस्य, कण्ठ इव कण्ठः
 रेखात्रयविशिष्टग्रीवा यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः, हे कम्बुकण्ठ !
 हे रेखात्रयाञ्चितग्रीवे ! [“रेखात्रयाञ्चितग्रीवा कम्बुग्रीवेति
 कथ्यते” इति हलायुधः । “अङ्गात्रकण्ठ—”इत्यादिना ङीष्]
 तेषां पूर्वोक्तानां, जाम्बवानां जम्बूफलानां, [“जम्बूः स्त्री जम्बू
 जाम्बवम्” इत्यमरः । “जम्बू वा” इति फलरूपार्थे अण्-प्रत्ययः,
 “लुप् च” इति विकल्पादणो न लुप्] द्रवात् रसात्, भवा
 उत्पन्ना, सुधायाः विधेव विधा प्रकारो येषां तानि सुधाविधानि
 सुधाप्रकाराणि, अम्बूनि यस्याः सा अमृतमदृशजला, जम्बूः
 जम्बूाख्या, सरित् अस्य जम्बूहीपस्य, सीमनि सीमायां, वर्हाति
 प्रवहति; यस्याः जम्बूनद्याः, सम्बन्धिनो क्तस्ना समस्ता-
 ऽपि, सा प्रसिद्धा, मृत्स्ना प्रशस्तमृत्तिका, [“मृत्तिका प्रशस्ता
 तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका” इत्यमरः । “सस्त्री प्रशसायाम्”
 इति मृत् शब्दात् स्त्र-प्रत्ययः] तव रुचा शरीरकान्त्या,
 विजिताश्च निर्जितशोभ, [नपुंसके ङस्त्वः] जम्बूनद्या भवं
 जाम्बूनदं सुवर्णम्, इति जगति विश्रुतिं विख्यातिम्,
 एति । तथा च विष्णुपुराणं,—“तौरभूस्तत्र सम्प्राप्य शुद्ध-
 वातविशोधिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं देवभूषणम् ॥”
 इति ॥ ८४ ॥

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्रम्
 अस्माश्रुमान्द्रिपुतद्वनितेषु तेषु ।
 रभोरु ! चारु कतिचित्तव चित्तवन्धि-
 रूपान्धिरूपय मुदाऽहमुदाहरामि ॥ ८५ ॥
 प्रत्यर्थीयौवतवतंसतमालमालो-
 म्भीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्यसूर्य्ये ।
 अस्मिन्नवन्ति नृपती गुणसन्ततीनां
 विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति ! किं ते ? ॥ ८६ ॥

तस्मिन्निति ।—रभो कदलिस्तम्भाविव ऊरु यस्याः सा
 रभोरुः [“ऊरुत्तरपदादौपम्ये” इत्युङ्-प्रत्ययः] तस्याः सम्बुद्धिः,
 [नदीकृत्स्नः] हे रभोरु ! तस्मिन् जम्बूद्वीपे, महस्रं सहस्र-
 सङ्ख्याकाः, बहुसङ्ख्याका इत्यर्थः, जगतीपतयः भूपतयः, जयन्ति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ; अस्मैः शोणितैः, अशुभिः वाष्यैश्च, यथा-
 सङ्घं सान्द्राः सिक्ताः, रिपवः तद्वनिताश्च येषां तेषु हतारिषु
 इत्यर्थः, तेषु सर्वोत्कर्षेषु भूपेषु मध्ये, तव चित्तवन्धि चित्तग्राह्यं,
 रूपं येषां तान् त्वन्ननोद्धारिसौन्दर्यान्, कतिचित् कांश्चित्
 भूपान्, अहम् उदाहरामि कथयामि, मुदा हर्षेण, चारु
 निरूपय सम्यगवधारय ॥ ८५ ॥

प्रत्यर्थीति ।—हे दमयन्ति ! प्रत्यर्थीनां प्रतिद्वन्द्विनृपाणां,
 यौवतं युवतिसमूहः, [भिक्षादित्वाद्ङ-प्रत्ययः] तस्य वतंसाः
 कर्णभूषणभूताः, तमालमालाः तमालदलसमूहाः एव,
 उम्भीलत्तमामि उद्गच्छदन्धकाराः, तेषां प्रकरस्य समूहस्य,
 तस्करम् अपहारकं, शौर्यं शक्तिः एव, सूर्य्यो यस्य, तादृशशौर्य्यं
 सूर्य्य इव यस्येति वा तादृशे ; सूर्य्यो यथा अन्धकारम् अपनयति
 तथा एष नृपतिः शत्रुपत्नीनां वैधव्यसम्पादनेन कर्णभूषण-

तत्रानुतीरवनवासितपस्विप्रो
 सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।
 आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
 हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहाऽऽस्या ॥ ८७ ॥
 अस्याधिश्य्य पुरमुज्जयिनी भवानी
 जागति या सुभगयौवतमौलिमाला ।
 पत्याऽहंकायघटनाय सृगाक्षि ! तस्याः
 शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययाऽपि ॥ ८८ ॥

भूततमालमालाम् अपनयति इति भावः । गुणसन्ततीनां गुण-
 समूहानां, विशान्तिधामनि विश्रामस्थाने, अस्मिन् अवन्ति-
 नृपती अवन्तिदेशाधिपे, ते मनः किम् ? वर्त्तते इति शेषः ।
 अत्र तादृशशीर्ष्यसूर्ये इति रूपकोपमयाः सन्देहसङ्करः ॥ ८६ ॥

तचेति ।—तत्र अवन्तिदेशे, अनुतीरं तीरे, [विभक्त्यर्थं
 “यस्य चायामः” इति तद्दृष्ट्यसदृशदर्ष्टोपलक्षितार्थकनानुशब्दन
 वा अव्ययोभावः] यानि वनानि यावत्तीरमायतानोत्थर्यः,
 तद्दामिनस्तपस्विनी विप्रा यस्याः सा, सिप्रा नदी, तव जल-
 केलिकाले हास्यं विकासः स्मितञ्च, तदनुबन्धेन नद्योगिन,
 रमणीयं सरोरुहेनेव आस्यं यस्याः सा सती, ऊर्मिरेव भुजा
 तथा आलिङ्गनानि दधती कुर्वती, वयस्या भविता सखी
 भविष्यात् । यथा सहास्यवदना सखी कलिसमये बाहुभ्यां
 आलिङ्गति तथा शिप्राऽपि त्वाम् आलिङ्गिष्यात् इति
 समासोक्तिः अलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अस्येति ।—भवस्य पत्नी भवानी पार्वती, [“इन्द्रवरुण-
 भव—” इत्यादिना डीष् आनुगागमश्च] अस्य अवन्तिनाथस्य,
 उज्जयिनी पुरमाधिश्य्य आधिष्ठाय, [“अयङ् यि क्ङिति”]

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्गुभस्य
 देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।
 तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रः
 तद्देहदाहफलमाप स किं न विद्वः ॥ ८९ ॥

इत्ययद् आदेशः ; “अधिशोङ्स्थासां कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मत्वम्] जागर्ति प्रकाशते, या भवानी, सुभगस्य पति-
 वल्गुभस्य, यौवतस्य युवतिसमूहस्य, मौलिमाला शिरोभूषणम् ।
 हे मृगाक्षि ! पत्या भर्ता सह, अङ्गे कायस्यार्द्धकायः,
 [“अङ्गे नपुंसकम्” इति समासः] तस्य घटनाय एकीभाव-
 सम्पादनायेत्यर्थः, तस्या भवान्याः, चिरं वरिवस्थया परि-
 चर्यया, [“नमोवरिवश्चित्रङ्गः क्यच्” इति क्यच्-प्रत्ययः, ततः
 “अ प्रत्ययात्” इति स्त्रियामकारप्रत्यये टाप्] शिष्याऽपि
 भविष्यसि, न केवलं पूर्वाक्तसिप्राविहारादिसम्पत्तिरेव, किन्तु
 सर्वसौभाग्यभूतं भवानोशिष्यत्वमपि ते भविष्यतीत्यर्थः ;
 भवानीवत् पत्या सह तव क्षणमपि विरहो न भविष्यतीति
 भावः ॥ ८९ ॥

निःशङ्कमिति ।—तत्र उज्जयिन्यां, स देवो रुद्रो महाकाल-
 नाथः, सुदृशां तत्रत्यानां स्त्रौणा, हृदयेषु अन्तःकरणेषु, स्व-
 चन्द्रकिरणामृतसेचनेन निजचूडामणिभूतचन्द्रकिरणामृत-
 वर्षणेन, रतिवल्गुभस्य कामस्य, निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा,
 अङ्कुरिततां सञ्जाताङ्कुरत्वं, पुनरुत्पन्नत्वमिति यावत्, चन्द्रभासां
 स्मरांद्दीपकत्वादिति भावः, अवलोक्य तद्देहदाहस्य स्वकृतस्य
 कामदेहदाहस्य, किं फलम् आप प्राप ? न विद्वः,
 स्वदग्धस्य कामस्य स्वशिरश्चन्द्रिकासेकादेव दग्धबदरादिवत्
 पुनः सहस्रधा प्रादुर्भावात् स्वप्रयासस्य किं साफल्यं प्राप्तवान् ?

आगःशतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमीलिशयालुरिका
नाध्यायहेतुर्ताथिकेतुरपैति लेखा ॥ ६० ॥

न किमपीत्यर्थः । “आप” इत्यत्र “आह” इति पाठान्तरम् ; तादृशप्रयामस्य किं प्रयोजनं ब्रूते ? इति तदर्थः । विषमालङ्कारः ॥ ६६ ॥

आग इति ।—समिद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः, वामाः वक्रशीला अपि स्त्रियः, (“प्रतौपदर्शिनौ वामा” इत्यमरः) आगसाम् अपराधाना, शतं विदधतः कुर्वाणस्यापि, अस्य राज्ञः मन्त्रे, परुषमक्षरं निष्ठुरवाक्यं, नाधीयते न पठन्ति, न जल्पन्तीत्यर्थः ; अत्रानध्यायि हेतुमाह—तवोज्जयिन्यः, नाध्यायहेतुतिथेः अनध्यायहेतुतिथेः प्रतिपदः, केतुश्चिह्नभूता, हरमीली शयालुः स्थायुका, [“सृष्टि-गृहि-पति—” इत्यादौ आलुच्-विधायकसूत्रे “शौडो वाच्यः” इति वाचिकात् आलुच्] एका चान्द्री लेखा शुक्लप्रतिपदस्वरूपेत्यर्थः, नापैति, तत्र हरस्य नित्यस्थित्या तदोर्गशिरोगतैकेन्दुकनानित्ययोगात् सर्वोसामपि तिथोना शुक्लप्रतिपदबुद्ध्या परुषाक्षरश्रुतीना नित्यानध्याय इत्यर्थः ; तत्र नित्यसन्निहितहराशिरश्चन्द्रिको-द्दोषित-मन्मथाग्निकतया स्त्रिण्डितादयोऽपि नायिकाः शतशोऽपराध्यन्तम् आप एनं परुषम् आभाषितुं नात्सहन्ते इति भावः । “प्रतिपत्पाठशौलाना विद्येव तनुतां गता” इति वचनात् प्रतिपदि पाठनिषेधात् तत्र च नगर्थ्या प्रत्यहं हरशिरःस्थितैक-चन्द्रकलया प्रतिपदबुद्ध्या स्त्रियः भर्तृसमोषे श्रुतिपरुषाक्षरपाठं न कुर्वन्ति इति निष्कर्षः ॥ ६० ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
 सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
 अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
 जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥ ८१ ॥
 भैमोङ्कितानि शिविकामधरे वहन्तः
 साक्षात् यद्यापि कथञ्चन जानते स्म ।
 जङ्घस्तथाऽपि सर्वाधस्थितसम्मुखीन-
 भूपालभूषणमणिप्रतिविम्बितेन ॥ ८२ ॥

भूपमिति ।—कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनभूमोन्द्रस्य
 भीमभूपस्य, नन्दना दुहिता, [नन्द्यादित्वात् ल्युट्-प्रत्यये टाप्]
 सा दमयन्ती, दूरतरानुरक्तम् अत्यनुरागिणमपि, तं भूपं न
 व्यलोकत नैक्षत ; अत्रैतदेव वरमित्याह—या अथवा, अन्यानु
 रागात् अन्यस्मिन् नले अनुरक्तत्वात्, विरसेन विरागेण,
 अश्रद्धेत्यर्थः, विलोकनात् विलोकनमपेक्ष्य, दर्शनापेक्षेत्यर्थः,
 [यवर्थे पञ्चमौ] सम्यक् सर्वथा, अविलोकनमेव अदर्शनमेव,
 रम्यं श्रेष्ठं, समीचीनमित्यर्थः, इति जानामि ॥ ८१ ॥

भैमोति ।—शिविकामधरे अथरप्रदेशे, वहन्तो वोढारः,
 भैमोङ्कितानि भैमोचेष्टितानि, यद्यपि कथञ्चन कथञ्चिदपि,
 साक्षात् प्रत्यक्षं, न जानते स्म न अजानन्त, तथाऽपि
 सविधे स्थितेषु, मङ्गलं दृश्यते एष्विति सम्मुखीनेषु
 साम्मुख्येन प्रतिविम्बग्राहिवित्यर्थः, [“यथामुत्तमङ्गलस्य
 दर्शनः खः” इति ख-प्रत्ययः] भूपालस्यावन्तिराजस्य, भूषण-
 मणिषु प्रतिविम्बितेन भैमीप्रतिविम्बेन हेतुना, जङ्घः भैमी-
 ङ्कितानि अङ्गांसु, ऊहितवन्त इति यावत् । [जानाते-
 लिट्] ॥ ८२ ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं
 गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदौपः ।
 गाङ्गेयपीतकुचकुश्रयुगाञ्च हार-
 चूडाममागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ८३ ॥
 तां मत्स्यनाञ्छनदराञ्चितचापभासा
 नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा ।
 व्रीडाजडे ! किमपि रूपय चेतसा चेत्
 क्रौडारसं वहसि गौडविडोजसीह ॥ ८४ ॥

भैमीमिति ।—जन्यजनो वाहकजनः, गाङ्गेयं हेम, तद्वत्
 पीतं गौरवर्णम्, अन्यत्र—गाङ्गेयेन भीषेण, पीतं पुत्रत्वात्
 पानकर्माभूतं. (“कशेरुहेत्नोर्गाङ्गेयं गाङ्गेयो गुहभीषयोः”
 इति वैजयन्ती । “पीतं स्यात् पीतगौरयोः” इति विश्वः) कुच-
 कुश्रयुगं यस्याः तां, च तथा, हाराः मुक्ताहाराः, चूडा बाहु-
 विभूषणाः. (“चूडा बाहुविभूषणे” इति विश्वः) अन्यत्र—
 हरस्येयं हारी, चूडा शिखा हारचूडा महादेवशिरोभागः,
 [“पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” इति पुंवद्भावः] तत्समागम-
 वशेन तदवस्थितिवशेन, विभूषिताञ्च भैमीं रघुवंशदौपो
 भगौरथः, गङ्गां भागौरथीं, क्षितितलमिव तत् ततः, अन्यं
 नृपम्, अवापयत निनाय, [अवपूर्वकात् आप्नोतेर्ष्यन्ताङ्गि
 “षिचञ्च” इति तड्] । उपमालङ्कारः ॥ ८३ ॥

तामिति ।—भाषितानां वाचाम्, ईशा अधिष्ठात्री,
 वाग्देवता सरस्वती, मत्स्यनाञ्छनस्य कामस्य, दराञ्चितस्य ईषदा-
 कुञ्चितस्य, चापस्य भासा कान्त्या, नीराजिते निर्मञ्छते, तद-
 पेक्षयोत्कृष्टे इति भावः, भ्रुवौ यस्याः तादृशीं, तां भैमीम्,
 अभाषत ; किमिति ? व्रीडाजडे ! हे लज्जाऽस्ये ! इह

एतद्दृशोभिरमलानि कुलानि भासां
 तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणोक्तानि ।
 स्थाने ततो वसति तत्र सुधास्वसिन्धौ
 रङ्गस्तदङ्गरवनीकवलाभिलाषात् ॥ ८५ ॥
 आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
 श्यामः सुमेरुशिखरियेव नवः पयोदः ।

गौडविडोजसि गौडदेवेन्द्रे, गौडदेशाधिपे इत्यर्थः, चेतसा
 क्रोडारस क्रीडारगं, वहमि चेत् तदा किमपि रूपय साक्षात्
 वक्तुमशक्यत्वेऽपि किञ्चित् इङ्गितादिकं सूचय । अत्र स्मरचाप-
 भासा नीराजितत्वेन भ्रुवोस्तदपेक्षया आधिक्यवर्णनात्
 व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ८४ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, यशोभिः तुषारकिरणस्य इन्दोः,
 अमलानि भासा कुलानि कान्तिवृन्दानि, तृणोक्तानि तृणत्वं
 प्रापितानि, नैर्मल्यगुणेन तुच्छीकृतानि इत्यर्थः, तथ्यं सत्यम् ;
 ततः तृणीकरणादेव, रङ्गः अङ्गसृगः, तदङ्गरवनीकवलेषु
 तथाभूततृणाङ्गरसमूहप्रासेषु, अभिलाषात् ; तेषां कान्तिरूप-
 तृणानाम, अङ्गुराः प्ररोहाः, वनी च जलञ्च, तत्कवले तृणजल-
 ग्रामं, अभिलाषादिति वाऽर्थः, [वनीत्यत्र गीरादित्वात्
 ङोष् । “वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने” इति मेदिनी]
 सुधास्वसिन्धौ सुधास्वनः अमृतरूपजनस्य, सिन्धौ मसुद्रे,
 तदाश्रये इत्यर्थः, तत्र इन्दौ, वसतीति स्थाने युक्तं, (“युक्ते हे
 साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) तृणोदकसम्पन्नस्थले सृगा-
 स्तिष्ठन्तीति । उत्प्रेक्षा ॥ ८५ ॥

आलिङ्गित इति ।—कमलवन्ती सौभाग्यसूचकपद्मरेखा-
 युक्ती, करौ पाणी यस्य सः [श्लेषकः कप्] अन्यत्र—कमल-

कन्दर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्-

दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितञ्चकास्तु ॥ ८६ ॥

एतेन सम्मुखमिलत्कारिकुम्भमुक्ताः

कीद्वेयकाभिर्हतिभिर्विवभुर्विमुक्ताः ।

एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः

प्रखेदविन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्मणा ॥ ८७ ॥

वन्तो जलवन्तः, तदारन्ध्रः इति यावत्, करकाः वर्षीपला यस्मिन् सः, ("सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरः) श्यामः उभयत्र —श्यामवर्णः, नवः नूतनः, पयोदः सुमेरोः शिखया शृङ्गेणैव, अयं गौडनृपः, त्वया आनिङ्कितः सन् कन्दर्पस्य मूर्धरुहाणां केशानां, मण्डनं यच्चम्पकस्रग्दाम चम्पकपुष्पमान्यं, तदिव यत् त्वदङ्गं तस्य रुच्या कान्त्या, कञ्चुकितः आवृतः, सस्फूर्जित इत्यर्थः, पयोदपक्षे—चम्पकस्रग्दाममदृशस्य त्वदङ्गस्य क्विवरिव रुचिर्यस्याः तादृशया सुनेरुगित्वयेत्यर्थः, कञ्चुकितः समिश्रितः, चकास्तु प्रकाशतु, दीप्यतामित्यर्थः ; श्यामवर्णः, नवीनो मर्षो यथा मौत्रर्णं सुमेरुगिरिं प्राप्य शोभते, तथा श्यामवर्णः अयं नृपतिः सुवर्ण-चम्पकगौरीं त्या स्वीकृत्य शोभितो भविष्यति इति भावः ॥ ८६ ॥

एतेनेति ।—एतेन राज्ञा, कीद्वेयकाभिर्हतिभिः असिघातैः, कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यः श्लाऽऽन्यलङ्कारिषु' इति अमिरूपेऽर्थं कुक्षि-शब्दात् ङ इण्-प्रत्ययः] विमुक्ताः कुम्भस्थलेभ्यः भूमौ विक्षिप्ताः, सम्मुखं यथा तथा मिलतां सङ्गच्छमानानां, युद्धार्थं सम्मुखा-गतानामित्यर्थः, करिणां गजानां, कुम्भेषु मुक्ताः कुम्भस्थलस्थ-मौक्तिकानि, एतस्य राज्ञः, भुजोष्मणो भुजप्रतापस्य, भृशं निः-न, ("निर्निश्चयनिषेधयोः" इति वररुचिः) गहते इति निःसहा असहा, [पचायच् । तथा सोढुःशब्दव्या, भुजाष्मसन्तप्तयेत्यर्थः,

आश्चर्यमस्य ककुभामवधौनवापत्
 आ-जानुगाङ्गजयुगादुदितः प्रतापः ।
 व्यापत् सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
 जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ ९८ ॥
 औदास्यसंविटवलम्बितशून्यमुद्राम्
 अस्मिन् दृशीर्निपतितामवगम्य भैस्याः ।
 स्वेनैव जन्यजनताऽन्यमजोगमत्तां
 सुज्ञं प्रतीङ्कितविभावनमेव वाचः ॥ ९९ ॥

अरिनरेन्द्राणां लक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः, प्रखेदविन्द्व इव
 विवभुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ९७ ॥

आश्चर्यमिति ।—अस्य राज्ञः, आ-जानु जानुपर्यन्तं गच्छ-
 तीति तस्मात् आ-जानुगात् जानुमात्रलम्बिनः इत्यर्थः,
 अत्यल्पदूरप्रसारिणीऽपीति भावः, भुजयुगात् उदितः उत्थितः,
 प्रतापः ककुभाम् अवधौन् दिगन्तान्, अवापत् प्राप, एतत्
 आश्चर्यं, किञ्च सता शुद्धेन, आशयेन चित्तेन, विसारितेभ्यो-
 ऽनुष्ठितेभ्यः इत्यर्थः, सप्ततन्तुभ्यः क्रतुभ्यः, (“सप्ततन्तुमखः क्रतुः”
 इत्यमरः) अन्यत्र—सदा सर्वदा, शयेन पाणिना, विसारितेभ्यः
 प्रसारितेभ्यः, सप्तभ्यः तन्तुभ्यः सूत्रेभ्यः, उपादानकारणेभ्यः
 इत्यर्थः, जन्म यस्य सः यशःपटश्च चतुर्दश जगन्ति व्यापत्
 व्यानशं, इति च प्राश्चर्यम् ; क्रत्वनुष्ठानं दिगन्तविश्रान्तक्रांति-
 समर्पितश्च आ-जानुवाङ्गत्वस्य फलमिति भावः । अत्रात्यन्तादूर-
 गामिनः भुजशृङ्गरूपात् कारणात् अतिदूरगामिप्रतापस्य तथा
 सप्ततन्तुरूपात्कारणाच्चतुर्दशभुवनव्यापि-यशःपटस्य चोत्पत्त्या
 विरुद्धकार्योत्पत्तिरन्वेषणी विषमालङ्कारः ॥ ९८ ॥

औदास्यमिति ।—जनीं बधूं बहन्तीति जन्थाः, ता जनता

एतां कुमारानपुणा पुनरप्यभाषोत्
 वाणो सरोजमुखि । निर्भरमारभस्व ।
 अस्मिन्नसङ्कुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-
 निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०० ॥

जनसमूहश्च [षष्ठीसमासे अमामर्थ्यात्तदन्तविध्यभावाच्च विशेषण-
 समासः] आस्मिन् गौडभूपे, निपतिता भैम्या दृशोः चक्षुषाः
 सम्बन्धिनीम्, उदास्ते इत्युदासा [पचाद्यच्, स्त्रियां टाप्]
 तस्या भाव श्रीदास्यमौदासोऽन्यं, [ब्राह्मणादेः आर्कातगणत्वात्
 थङ्] श्रीदास्यमंविदा उपेक्षाबुद्ध्या, अवलम्बितां शून्यमुद्रां
 निःस्पृहावस्थानत्वम्, अवगम्य स्वेनैव स्वत एव, वाचं विनैव
 इत्यर्थः, ता भैमीम, अन्यं नृपम्, अजीगमत् गमितवती, [गमर्णां
 चङ्] तथा हि, सुज्ञं विज्ञं, प्रति इङ्गितविभावनं नेत्रादि-
 चालनाविशेषेण ह्यहतभावप्रकटनमेव, वाच आदेशवाक्यानि,
 प्रेरणानि इत्यर्थः, स्वामीङ्गतज्ञस्य हि किं तद्वाग्भिरात भावः ।
 अत्र सामान्येन विशेषसमर्धेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८८ ॥

एतामिति ।—वाणो वाग्देवो, कुमारी च सा निपुणा चेति
 ता कुमारानपुणा कुमारीत्वेऽपि नल-तादितरयोः वैशिष्ट्याभङ्गा-
 मिति भावः, [“कुमारः अमणादिभिः” इति समासः । “स्त्रियाः
 पुंवत्—” इत्यादिना पुंवद्भावः] अथवा—कोः पृथिव्याः, सारो
 कन्दर्पभूते नले इत्यर्थः, निपुणाम् आमक्ताम्, एता भैमी, पुन-
 रप्यभाषोत् अवोदत् ; हे सरोजमुखि ! अस्मिन् नृपे, असङ्कुचि-
 तेन वचनितेन, पङ्कजेन सह सख्यशिक्षाया मैत्रीकरणे,
 निष्णातया कुशलयया, तत्सदृशया इत्यर्थः, [“निनदीभ्या स्वातः
 कौशले” इति पत्वम्] दृष्ट्या परिरम्भविजृम्भितानि अस्मिन्न-
 चक्षितानि, निर्भरं गाढम्, आरभस्व कुरु, एत पश्येत्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्य-
 पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराऽधिनाथः ।
 अश्मशुजातमनुयाति न शर्वरीशः
 श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाजमस्य ॥ १०१ ॥
 बाले ! ऽधराधरितनैकविधप्रबाले !
 पाणौ जगद्दिजयकार्मणमस्य पश्य ।
 ज्याऽऽघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-
 तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०२ ॥

प्रत्यर्थीति ।—प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथे वैरिभूपाब्धि-
 मन्यने, मन्यपृथ्वीधरो मन्याचलः मन्दरः, अतिवीर इत्यर्थः,
 पृथुर्महान्, अयं पुरोवर्ती नृपः, मथुराऽधिनाथो मथुरानगरीशः,
 जातं श्मश्रु अस्य इति श्मश्रुजातं, तन्न भवतीति अश्मश्रुजातम्
 [आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः] अनुत्पन्नश्मश्रु,
 अस्य राज्ञः, वदनाजं मुखपद्मं, श्यामेन कृष्णेन कलङ्केन,
 कर्बुरवपुः शवलाङ्गः, शर्वरीशः चन्द्रः, नानुयाति नानुकरोति,
 सकलङ्कनिष्कलङ्कयोः कुतः साम्यामिति भावः । अश्मश्रु-
 जातम् इति वयःसन्धौ वर्त्तमानः एष तव वरपयोग्य इति
 तात्पर्यम् ॥ १०१ ॥

बाले इति ।—अधरेण ओष्ठेन, अधरिता अधरीकृता, नैक-
 विधा अनैकविधाः, [नज्ममासः] प्रबालाः विद्रुमपल्लवरूपाः
 यया सा तथाविधे ! हे बाले ! अस्य मथुरेश्वरस्य, पाणौ
 जगद्दिजयस्य कार्मणं वशीकरणीपधं, ज्याऽऽघातजेन किणेन
 आन्यना, उपरज्य उपरागं प्राप्य, श्यामवर्णतां प्राप्येत्यर्थः,
 स्थितामिति शेषः, रिपोः शत्रुभूतस्य, राजकस्य राजसमूहस्य,
 धूमकेतुतारायमाणं धूमकेत्वाख्यनक्षत्रवदाचरन्तं, राजक्षय-

एतद्भजारणि मनुद्भवत्रिक्रमाग्नि
चिह्नं धनुर्गणकिणः खलु धूमलेखा ।
ज्ञातं ययाऽरिपरिषन्मशकाथेयाऽशु-
विस्त्रावणाय रिपुदारदृगम्बजेभ्यः ॥ १०३ ॥
श्यामीकृता मृगमदैरिव माथुरीणां
धीतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तत्रामकालियमहाङ्गटनाभिशीभां
रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमिः ॥ १०४ ॥

कारकत्वात् तददृपप्लवायमानमित्यर्थं, [आचारे क्वडन्ताल्लटः
शानच] मणिं कङ्कणमाणिक्यं. पश्य ॥ १०२ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, भुजाया एव अरण्येः निर्मन्त्या-
काष्ठात्, (“निर्मन्त्याटारुणि त्वराणर्हयोः” इत्यमरः) मसृद्भवस्य
मसृत्पन्नस्य. विक्रमाग्नेः चिह्नमनुमापकं लिङ्गं, धनुर्गणकिणो
ज्याऽऽघातरेखा, धूमलेखा धूमरेखा, खलु निश्चये ; अरिपरि-
षटः अरिमङ्गाः, ता एव मशकास्तदर्थेया तन्निवृत्त्यर्थेया.
| “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । अर्थेन मंह
नित्यममामः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । यया धमलेखया,
रिपुदाराणां दृगम्बजेभ्यो नयनारविन्देभ्यः. अशुविस्त्रावणाय
वाष्पोद्गमाय, जातम् ; धूमोत्पीडनादशुस्त्रावो जायते ; अयं
शत्रुघातो बलवांश्चेति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ १०३ ॥

श्यामीति ।—माथुरीणां मथुरानगरीजातस्त्रीणां, [“तत्र
जातः” इत्यण्-प्रत्यये ङीप्] धीतैर्जलक्रोडासु चालितैः, मृगमदैः
कस्तूरिकाभिरिवेत्यत्प्रेक्षा ; श्यामीकृता, मध्यदेशे अध इति
अधिमध्यदेशं मध्यदेशविशेषे देहमध्यभागं च, [विभक्त्यर्थ-
ऽव्ययीभावः] आसा प्रासा, कालियस्य कालियनागस्य, महाङ्गद

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-
 निर्वासिताह्नि घने सुरभिप्रसूने ।
 तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं
 वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०५ ॥
 भावौ करः कररुहाङ्गुरकोरकोऽपि
 तद्वक्षिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
 अन्तस्त्वदाप्यहृतमारतुषारभानु-
 शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०६ ॥

एव नाभिः तस्याः शोभा यया ताम्, अत एव भूमः रोमावली-
 मिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा, कलिन्दतनयां कालिन्दीं, तत्र मथुरायां,
 विलोकयितामि विलोकयिष्यमि ॥ १०४ ॥

गोवर्धनेति ।—गोवर्धनाचले ये कलापिचयाः केकित्रजाः.
 तेषां प्रचारेण सञ्चारेण, निर्वासिताह्नि निष्कामितभुजङ्ग-
 मण्डले, अत एव सुखमञ्चारे इत्यर्थः, घने निविडे, अत
 एव निरातपे इति भावः, सुरभिप्रसूने सुगन्धिकुसुमसमृद्ध्या
 विहारयोग्ये इत्यर्थः, तस्मिन् प्रसिद्धे, यत्र पुरा गोपालमूर्तिः
 कृष्णो विजहारेति भावः ; वृन्दावने वृन्दाख्ये वने, अनेन राज्ञा
 सह, निर्विशङ्कं विस्रब्धं, वनविहारकुतूहलानि काननक्रौडा-
 सुखानि, निर्विशो भुङ्क्त्व, (“निर्विशो भृतिभोगयोः” इत्यमरः) ।
 नाभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरानुहारः ॥ १०५ ॥

भावौति ।—त्वदाख्येन अनेन तव मुखेन, हृतसारस्य
 हृतकान्तिसर्वस्वस्य, तुषारभानोः चन्द्रस्य, या शोभा पराजय-
 निमित्ता पाण्डुच्छाया, तदनुकारौ तत्सदृशः, यः करिदन्तः
 तस्य कङ्कणमङ्कशिङ्कं यस्य तादृशः, तव करः कररुहा नखाः,
 अङ्गुरा अभिनवोद्भिन्ना इवेत्युपमितसमासः ; त एव कोरकाः

तज्जः श्रमाब्जु सुरतान्तमुदा नितान्तम्
 उक्कण्टके स्तनयुगे तव सञ्चरिष्णुः ।
 खञ्जन् प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः
 पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥ १०७ ॥

कलिकाः यस्य तादृशः सन्नपि, लोहितत्वात् कोमलत्वाच्च अयं
 कररुहः कोरको वेति सन्देहविषयोभूतोऽपीत्यर्थः, तद्वृत्ति-
 पल्लवचये वृद्धावनलताकिसलयजाले, अन्तर्मध्ये, सौख्येन
 अनायासेन, लक्ष्यः दर्शनोयः, अदुर्ग्रह इति यावत्, भावो ;
 करिदन्तजातवलयार्चङ्गन अयं कर इति निश्चितो भविष्यतीति
 भावः । अत्र पल्लवोपचयकाले तन्नाट्यशात् सन्दिग्धस्य भैमौ-
 करस्य दन्तवलयेन निश्चयान्निश्चयान्तःसन्देहालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तज्ज इति ।—सुरतान्ते सुरतक्रियावसाने, या मुत् तथा
 मुटा आनन्देन, नितान्तमुत्कण्टके कण्टकिते पुलकाञ्चिते च,
 तव स्तनयुगे सञ्चरिष्णुः सञ्चरणशीलः, खञ्जन् तरुलतादि-
 गहनत्वात् मन्दीभवन्, अन्यत्र—कण्टकवेधात् खोडन्, विकलं
 गच्छन्नित्यर्थः, [खञ्जे गतिवैकल्यार्थी लोटः शयादेशः । गता-
 वित्यनुवृत्तौ विकलायान्तु इयं खञ्जति खोडतीति भट्टमल्लः ।
 पथिकः सदागतिः अध्वगमनशान्तश्च, अत एव पिपासुः क्षपितः,
 तस्मिन् वृद्धावने जातः तज्ज, [“सप्तम्या जनर्जः” । प्रभञ्जनो
 वायुः, स एव जनः कुरङ्गमदेन सुगमदेन, पङ्किलं निर्मलजला-
 भावात् सपङ्कमपि, श्रमाब्जु सुरतजन्यस्वेदोदकम्, अशङ्कम्
 अपङ्कोचं, निर्विचारं यथा तथा इत्यर्थः, पाता पास्यति, स्वेदं
 हरिष्यतीत्यर्थः [पिबतेः कर्त्तरि लुट्]; यथा अतिशान्तः
 क्षपितः पात्य, कण्टकाङ्गीर्णदेशस्य तथा पङ्किलमपि जलं प्रायेण
 खोदरपूरं पिबति तद्वदिति भावः ॥ १०७ ॥

पूजाविधौ मखभुजासुपयोगिनो ये
 विद्वत्कराः कमलानिमलकान्तभाजः ।
 लक्ष्मीमर्नेन दधताऽनुटिनं वितीर्ण-
 स्ते हाटकेः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥ १०८ ॥
 वौराश्रयं प्राति नियुद्धमनाभूवन् यः
 किञ्चिन्नं दृष्यति धरावलयेकवीरः ।
 स त्वामवाप्य निपतन्मदनपुत्रन्द-
 स्यन्दानि दृष्यतु मधूनि पिबान्निवायम् ॥ १०९ ॥

पूजेति ।—मखभुजा देवानां, पूजाविधौ यज्ञादिकर्मणि,
 उपयोगिनः प्रतिग्रहोपकारिणः, ये विदुषा कराः पाणयः,
 कल्पनेन जलेन, दानसखन्धिजलेन इति भावः, निर्मला या
 कान्तिः तद्भाजस्तद्विगिताः ; अथवा—कमलानां या निर्मल-
 कान्तिस्तद्भाजः पद्मसदृशाः, ते विद्वत्कराः, लक्ष्मीं दधता
 श्रौमताः, अर्नेन राज्ञा, अनुटिनं वितीर्णं दत्तैः, हाटकैः सुवर्णैः,
 (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्” इत्यमरः) स्फुटाः
 लज्जलाः, वराटकाः कर्णिकाः, (“वीजकीशो वराटकः कर्णिका
 कर्णिकवृ” इति वैजयन्ती) तद्वत् गौराः पीता अरुणा वा, गर्भा
 अभ्यन्तराणि येषां ते तादृशाः, कृता इति शेषः । (“गौरोऽरुणे
 सिने पीते” इति विश्वः) कमलानां कर्णिकावत् पापिकमलानां
 हाटकैस्तद्वत्त्वमस्यादितमित्यर्थः ; अतितानशोलेऽयं नृपति-
 रिति भावः ॥ १०८ ॥

वैरोति ।—धरावलये भूमण्डले, एकवीरः अद्वितीययोद्धा,
 यः मथुरापतिः, वैशिश्रियं प्रति शत्रुलक्ष्मीं लक्ष्यीकृत्य, नियुद्धं
 निनरां युद्धं, बाहुयुद्धमित्यर्थः, (“नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ” इत्यमरः)
 अनाभूवन् किञ्चित् ईषदपि, न दृष्यति न गादिना सन्तुष्यती-

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-
मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयव
व्याचक्षते स्म शिविकानयने नियुक्ताः ॥ ११० ॥
भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
त्वस्यञ्चमूरुचलचक्षुषमाचक्षते ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-
मक्ष्णोर्मुदं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ! ॥ १११ ॥

त्यर्थः, अस्य भयात् युद्धं विनैव प्रत्नृपतिममर्षितराजलक्ष्मी-
लाभेऽपि युद्धेच्छाविगमाभावात् अयं न किञ्चिदपि मन्तुष्य-
तीति भावः ; स नियुद्धप्रियोऽयं राजा, त्वाम् अयाप्य निपतता
मदर्नेपृणा कन्दर्पवाणभूताना कुसुमाना, वृन्दात् स्यन्दन्ते
स्रवन्तीति स्यन्दीनि, मध्वान् मकरन्दान्, पिबन्निव तृप्यतु ;
त्वमस्य राजलक्ष्म्यपक्षयाऽपि तस्मिदायिनीति भावः । अत्र
मदर्नेपुभृतकुसुममधुपानोत्प्रेक्षया तेषामिवेपृणां त्वक्तमागमात्
गाढानन्दकारित्वप्रतीतः अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०८ ॥

तस्मादिति ।—इयं भैमी, तस्मात् नृपात्, अवतारिताक्षी
निवारितदृष्टिः सती, क्षितिपतीना गन्तव्यनृपाणा, क्रमेणानु-
पूर्या, गम्यमानम् अध्वानम् ऐक्षत ; अथ शिविकानयने
नियुक्ताः शिविकावाहिनः, तस्या भावबोधे अभिप्रायज्ञाने,
बुधता पाण्डित्यं, निजचेष्टया अन्यतो नयनक्रिययैव, व्याचक्षते
स्म ज्ञापयामासुरित्यर्थः ॥ ११० ॥

भूयोऽपीति ।—भारती सरस्वती, भूयोऽप्यपरं भूपं राजानं,
प्रति लक्ष्मीकृत्य, त्वस्यञ्चमूरुचलचक्षुषं चकितहरिणचलाक्षीं, तां
भैमीम्, आचक्षते ; किमिति ? खञ्जनमञ्जुनेत्रे ! हे खञ्जनाक्षि !

एतस्य साऽवनिभुजः कुलराजधानी

काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारिः ।

यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि

पापं निरस्य चिरजं विरजीभवान्त ॥ ११२ ॥

आलोच्य भाविर्वाधकर्तृकलाकसृष्टि-

कष्टानि रोदति पुरा क्लपयेव रुद्रः ।

मञ्जुनाच्चीत्यर्थः, त्वम् एतस्य काशिनृपतः काशिराजस्य, [काशते इति काशिः “सर्वधातुभ्य इन्” इत्युणादिसूत्रेण काशधातोरिन्-प्रत्ययः, ततः “कृदिकारादर्शित्तन” इति सूत्रे ङीषो वैकल्पिकत्वेनात्र न ङीप् ; अत एव काशी काशिः इति रूपद्वयमेव साधु] लक्ष्मीं शरीरशोभाम्, अवलोक्य अक्षणाः चक्षुषोः, मुदं हर्षं, जनय सम्प्रदाय ॥ १११ ॥

एतस्येति ।—स्मरारिः संनारार्णवकर्णधारस्य महादेवस्य सम्बन्धिनी, भवोत्तरणे लोकाना भवाब्धितरणे, धर्मतरिः मूल्यमगृह्णीत्वा पारकारिणी तरणिः, धर्मतरिग्रहणात् केवलं धर्मार्था नोः इत्यर्थः ; (“स्त्रिया नोस्तरणिः तरिः” इत्यमरः) सा काशी एतस्यावनिभुजः काशीराजस्य, कुलराजधानी वंशपरम्परागतराजधानी ; दुरितपूरितचेतसोऽपि अतिपापात्मानोऽपि, या काशोम, आगताः चिरजं चिरसञ्चितं, पापं निरस्य परित्यज्य, आविरजसो विरजसः सम्पद्यमाना भवन्ति विरजोभवन्ति बीतरजोगुणाः सत्त्वप्रधाना मुक्ता भवन्तोत्यर्थः । [अभूततद्भावे च्चिः “अकर्मनश्चक्षुषेतोरहोरजसां लोपश्च” इति सकारलोपः] ॥ ११२ ॥

आलोच्येति ।—रुद्रो हरः, भाविन्याः विधिकर्तृकाया ब्रह्मकर्तृकायाः, लोकसृष्टेः सृष्टप्राणिजातस्य, कष्टानि दुःखानि,

नामिच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां
 संमारतारणतरोमसृजत् पुरीं सः ॥ ११३ ॥
 वाराणसौ निविशते न वसुन्धरायां
 तत्र स्थितिमखभुजां भुवने निवासः ।
 तत्तौर्धमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः
 स्वर्गात् परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ? ॥ ११४ ॥

आलोच्य विचार्य, कृपयैव न तूपाध्यन्तरेणेत्यर्थः, पुरा रोदिति
 अरुदत्, [“पुरि लुङ् चास्त्रे” इति चकारात् पुरा-शब्दयोगे
 भूतानद्यतनार्थं लट्] ननु यत् श्रूयते “साऽरोदोत्, यदरोदोत्
 तत् रुद्रस्य रुद्र-व्रम्” इति, तत् व्याजमात्रमित्याह. नामेति ।—
 नामिच्छयेति रोदनाद्दुद्रनामाकाङ्क्षयाऽरोदोत् इति, यत् तत्
 मिषमात्रं व्याजमात्रम्, अत्रत्त धृत्वान्, वस्तुतः प्राणिना कष्ट-
 मवलोक्यैवःरुदत् न तु स्वीयरुद्रनामिच्छयेत्यर्थः ; कुतः ? यत्
 यस्मात्, स रुद्रः, संमारतारणतरिं तां पुरीं काशोम्, असृजत् ;
 कृपालवो हि परदुःखेन दुःखायन्ते तन्नतीकरणापायञ्च
 कुर्वन्तीति भावः । ततो नूनं कृपयैव अरोदोदित्यत्प्रेक्षा ॥ ११३ ॥

वाराणसोति ।—वाराणसो काशो, वसुन्धराया न निविशत
 भूलोकान्तःपातिनौ न भवतीत्यर्थः, अत एव तत्र वाराणस्यां,
 स्थितिर्लोकानां निवासः, मखभुजा देवानां, भुवने लोके, स्वर्गे
 इत्यर्थः, निवासः स्वर्लोकवसतिः, अत एव तस्याः स्वर्गत्वादेव,
 तस्मिन् तीर्थे मक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां, मुक्तिरपवर्ग एव ;
 तथा हि, स्वर्गात् स्वर्गरूपात् काशीतः, परम् उत्कृष्टं, कीदृक्
 पदन्तु कीदृशं स्थानं पुनः, मुदे प्रौतये, उदेतु ? उद्गच्छतु ?
 भवतु इत्यर्थः, तव इति शेषः. स्वर्गवान एव मर्त्यानां कास्यतमः.
 अतस्त्वं काशीराजं वरीत्वा काशीरूपस्वर्गवाससुखमनुभव इति

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियादः
 तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्राः ।
 भूताभिधानपटमद्यतनीमवाप्य
 भीमोद्भवे ! भवतिभावमिवास्तिधातुः ॥ ११५ ॥
 निर्विश्य निर्विरति काशिनिवासि भोगान्
 निर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम् ।

भावः । यद्वा—स्वर्गादपवर्गात्, परमधिकम्, अपवर्गादन्यादृशं,
 कीदृक् पदन्तु स्थानं पुनः, मुदे आनन्दाय, उदेतु ?
 उत्पद्यताम् ? ते इति शेषः, न किञ्चिदन्यदित्यर्थः । [सम्भाव-
 नायां लोट्] भूलोकवाभिनां मृतानां स्वर्गः, स्वर्गवाभिनान्तु
 मृतानाम् अपवर्ग एव परं पदं, न तु स्वर्ग एवोचितः, अतः सा
 काशी स्वर्ग एव इति भावः ॥ ११४ ॥

सायुज्यमिति।—भीमोद्भवे ! हे भैमि ! भवाब्धियादः
 संसारसागरजजन्तुजातं, [कर्तृ । “यादामि जलजन्तवः”
 इत्यमरः] नगराजपुत्राः पत्युः पार्वतीपतेः सम्बन्धिनीं, तां
 नगरीं काशीम्, एव्य अस्तिधातुः ‘अम भुवि’ इत्ययं धातुः,
 भूताभिधानपटम् अतीतकालाभिधानसमर्थाम्, अन्यत्र—भूतस्य
 सत्यस्य, तारकब्रह्मरूपस्येत्यर्थः, अभिधाने उपदेशप्रापणे, पटं
 समर्थाम्, इति नगरीपत्ने योज्यम् ; अद्यतनीं लुङ्म्, अवाप्य
 [अद्यतनीति लुङ् पूर्वाचार्याणां संज्ञा आर्द्धधातुकोपलक्षण-
 मेतत्, अस्तेर्भूभावस्यार्द्धधातुकाधिकारात् । अद्यतनीग्रहणन्तु
 उपमानोपमेययोरभिन्नलिङ्गत्वायेति द्रष्टव्यम्] भवतीति भावम्
 इव “अस्तेर्भूः” इति विधानात् अस्-धातोर्भूधातुत्वमिव,
 भवस्य ईश्वरस्य, सयुजो भावः सायुज्यं तादात्म्यम्, ऋच्छति
 गच्छति ॥ ११५ ॥

गौरोगिरीशघटनाधिकमेकभावं

शर्मोर्मिकञ्चकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११६ ॥

न अद्धानि यदि तन्मम मौनमस्तु

कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।

न स्यात् कनीयसितरा यदि नाम काश्या

राजन्वतो मुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११७ ॥

निर्विश्येति ।—काशि. काशी. [“कटिकारात् अक्तिनः” इति डोषो वैकल्पिको भावः] तस्यां निवासि । अस्त्यं, मिथुनं स्त्रीपुंसजात, यथेच्छं, भुञ्जते इति भागान् विषयान्. निर्विशति निर्विश्कटे यथा तथा, निर्विश्य उपभुञ्च, तथा सिधोऽन्वोऽन्वं रहसि वा, नर्म क्रोडाञ्च, निर्माय कृत्वा, पञ्चतायः सूची संख्या, गौरोगिरीशघटनादत्राङ्गमङ्कटनात्, अधिकमुत्कृष्टमव, तत्र शरीरहयत्वेन प्रकाशः अत्र तु शिवशरीर एकत्वेनात तदपेक्षया उत्कृष्टत्वमिति भावः, शर्मोर्मिभिः अन्तःकनडरभिः, कञ्चकित मञ्चतकञ्चकम, आप्तमर्वाङ्गमिन्द्रः, एतन्भावम् एतन्नरूपम्, अञ्चति प्राप्नोतिः अन्वत् नश्चामार्तलेगात् त्तिः, इह तु भागपूर्वकटेष्ट्यामीनापि सुक्तिरिति भावः ॥ ११६ ॥

नेति ।—न अद्धानि यदि स्वर्गादपि काश्या आश्विन-वर्णनरूपं महाक्यं न विश्वसितं चेत्, तत्तर्हि, मम मौनमस्तु अहं तु क्षामासं, तव निजया आत्मायया, आप्ततमया निजरां हितकारणया, अनुभूत्या परमाणुतन्वायान्भावेनच, कथ्या कथनायार्थसिः किं कथ्या ? तदाह,—मुदिरा जीवूनाः, (“मरुजोसूतमुदिर—” इत्यमरः) तेषां मण्डन मृत्प्रभृतं, धनुष्येभ्य स तदन्वा देवेन्द्र, [“धनुषश्च” इत्यणडादेशः] तेन राजन्वतो शोभनराजविशिष्टा, भूः स्वर्गभूः, [“राजन्वान्

ज्ञानाधिकाऽसि सुकृतान्यधिकांश्च कुर्व्याः

कार्यं किमन्यकथनेरपि यत्र मृत्योः ।

एकं जनाय सतताभयदानमन्यत्

धन्ये ! वहत्यमृतमत्रमवारितार्थि ॥ ११८ ॥

सीराज्ये” इति निपातनात् साधुः] काश्याः काशीतः,
[“पञ्चमौ विभक्ते” इति पञ्चमौ] अतिशयेन कनीयसी
कनीयसितरा ह्येनतगा, [“युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्”
इत्यल्पयदस्य कनादेशः, “घरूपकल्प—” इत्यादिना ङोपो
ङ्गसः] न स्यान्नाम यदि, आप तु स्यादेवंत्यर्थः ; द्विवः
स्वर्गात् अधिका काशी, द्विवस्यतेर्गधिकः काशीराज इत्यन्तं
वार्त्ताभिः, एतत्पाणिग्रहणानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति
भावः ॥ ११७ ॥

ज्ञानंति ।—धन्ये ! हे श्लाघ्ये । भैमि ! ज्ञानेन अधिका
उत्कृष्टा, असि भवसि, अतः अधिकांश्च काश्या, [विभक्त्यर्थ-
ऽश्वयोभावः] सुकृतानि एतत्परिणयेन दानादवावध-
सत्कर्मणि कुर्व्याः ; अथवा अन्यकथनेः कत्तेव्यान्तरापदेशः,
किं कार्यम् ? किं प्रयाजनम् ? न किञ्चिदित्यर्थः, यत्र
काश्या, मृत्योरपि मृत्युमकाशादपि, जनाय एकं केवलं, सतत-
मर्वाच्छन्नम्, अभयदानं मृत्युवशाना मद्य एव मृत्युञ्जयत्वप्राप्ते-
रिति भावः ; अन्यत् अपरम्, अवारिताः अनिंवारिताः, अधिनो
याचकाः याम्भन् तत्, अमृतमत्रं मोक्षदानं गङ्गादकदानञ्च,
(“अमृतं तूदके मात्से” इति केशवः । “सत्रमाच्छादनं यज्ञं सदा
दानं वर्णऽपि च” इति चामरः) वहति प्रवर्त्तते ; काश्यास्ताना
शिवमारूप्यममृतत्वञ्च सिद्धमिति अन्यत्र जीवनात् मरणमपि
काश्यां वरमिति भावः ॥ ११८ ॥

भूभर्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि ! मूर्त्ता
सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्त्तः ।
भातञ्च ताविव युवां गिरिशं विरुद्ध-
माराहुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ ११८ ॥
कामानुशामनशते सुतरामधीती
सोऽयं रद्वो नखपटैर्महत्तु स्तनौ ते ।
रुष्टादिजाचरणकुङ्कुमपङ्कुराग-
सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२० ॥

भूभर्तुरिति ।—हे मृगाक्षि ! त्वमस्य भूभर्तुः काशी-
राजस्य, मूर्त्ता मूर्त्तिमती, रतिः कामपत्नी, एधि भव, [अस्तेः
सिचि हेधिगादेशे “घ्नोरेद्धावभ्यासलोपश्च” इत्येकारादेशः]
सोऽयं राजा च, तव मूर्त्ता मूर्त्तिमान्, कुसुमायुधः कामः एव,
अस्तु भवतु, किञ्च युवां विरुद्धं द्विष्टं, पुरा कोपितमित्यर्थः,
गिरिशमोश्वरम, आराहुम् आराधयितुं, तदीयकोपशान्त्वर्थ-
मिति भावः, तत्र पुरि काश्याम्, आशु अधुना, कृतावतारौ
अवतारौ, ताविव रतिकामाविव, भातं विराजतञ्च, [भाते-
र्लोपि यमस्तमादेशः] ॥ ११८ ॥

कामेति ।—कामानुशामनाना कामशास्त्राणां, शतं समूहे,
सुतरां नितराम्, अधोतमनेनेत्यधोतो [“इष्टादिभ्यश्च” इति
इनि प्रत्यये सममाविधानं “क्तस्येनविषयस्य कर्मण्यपमङ्गानम्”
इति समसो] कृतमध्ययनः, सोऽयं राजा, रुष्टा कुपिता, अदिजा
पावेती, तस्याश्चरणकुङ्कुमपङ्कुरागण सङ्कीर्णा पार्वत्याः कोपाप-
नोदनाय पादग्रहणकाले कुङ्कुमरञ्जिततदीयचरणसम्पर्कित
रूपिता, या शङ्करशशाङ्ककला महादेवशिरःस्थितचन्द्रकला,
तया सह अङ्ककारैः कलङ्कारिभिः, तदनुकारिभिरित्यर्थः,

पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गताप-
 मालिङ्ग्य कीर्त्तिचयचामरचारुचापः ।
 सङ्ग्रामसङ्गतविरोधिशिरोधिदण्ड-
 खण्डिच्युरप्रसरसम्प्रसरत्प्रतापः ॥ १२१ ॥
 वक्षस्वदृशविरहादपि नास्य दीर्घं
 वञ्चायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।

कुङ्कुमरञ्जितचन्द्रकलामट्टशैरिति यावत्, [कर्मण्यण् । “अङ्कः
 कलहचिह्नयोः” इति विश्वः] नखपटैर्नखद्वतचिह्नैः, ते स्तनौ
 कुक्षौ, रह. निर्जन, महत्तु पूजयतु, अलङ्करात् इत्यर्थः । [मह
 पूजायामिति धातोर्भावाटिकात्तोट्] ॥ १२० ॥

पृथ्वीश इति ।—कीर्त्तिचय एव चामरवत् चारुः मनोहरः,
 चापो यस्य सः कीर्त्तिधन्वा, महाशूरोऽयमिति कीर्त्तिधनुषः एव
 रिपुदमनकारा इत्यर्थः, अत्र चामरचारुचाप इति प्रयोगस्तु कर्त्तः
 कविमयमिहातिनमन्यव्यापनार्थमिति बोद्धव्यम् ; “यस्मि
 धवलता वर्ण्यते हासकोत्थ्या” इति कविप्रसिद्धेरिति । अत्र
 एव सङ्ग्रामं सङ्गतानां विरोधिना शत्रूणां, शिरोधिदण्डान्
 कण्ठनालान्, खण्डयन्तीति तेषां, च्युरप्राणा शरविजेषाणां,
 सरेण प्रसरण, सम्प्रसरन् सम्यक् प्रसरन्, समधिकं वर्धमानः
 इत्यर्थः, प्रतापः यस्य तादृशः, एष पृथ्वीशः भूपतिः, आदिङ्
 तत्र अनङ्गतापं कामसन्तापं, नुदतु अपनयतु ; समर-सुरपदोः
 समरस एष इति भावः । अत्र प्रकृततापश्रालिन आनिङ्जन
 तापनोदनमिति आपातत विरोधीऽवभासते, प्रकृतव्याग्यायात्
 तत्परिहारः ॥ १२१ ॥

वक्ष इति ।—हे भैमि । तव उयात् दुःसहात्, विरहादपि
 य दीर्घम् अविद्वीर्णं, तथा पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि,

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
वङ्गिर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनाऽपि ॥ १२२ ॥
किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसङ्ख्याः
तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ? ।
स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसम्प्रदानं
कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२३ ॥

भग्नधाराणीत्यर्थः, शत्रूणां शस्त्राणि आयुधानि यत्र तत्,
अस्य राज्ञः, वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति, वज्रमेवेत्यर्थः,
अन्यथा कथमोद्गमेद्यमिति भावः । [आचारक्यडन्ताल्लट्]
तत् वक्षोवज्रमे., कन्दो मूलं, तस्य कन्दलतया प्ररोहत्वेन,
हृदयदाढ्यमूलत्वात् तत्प्ररोहभृतभुजतेजसोऽपि दार्ढ्यता इति
भावः, भुजयोस्तेजोवङ्गिः प्रतापाग्निः, अरिवधूनयनाम्बुनाऽपि
न नमति न शाम्यतीत्यर्थः, वज्राग्नेरिव अरिनिधनकारि-
त्वादिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्यत्वेन वज्रायितवक्षः-
कार्यताद्वारादन्यतेजस्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्-
गम्या ॥ १२२ ॥

किमिति ।—तुल्यं निर्विशेषं यथा तथा, उपनीतः
सम्पादितः, पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो यैस्ते,
लक्षसङ्ख्या द्रुमा वृक्षाः, जगति न जाग्रति किम् ? न स्फुरन्ति
किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः, तु किन्तु, अमृतैकवृत्तीन् सुधैक-
जीवनान्, विबुधान् देवान् विदुषश्च, फलसम्प्रदानम् ईप्सितार्थ-
प्रतिग्राहिणः, कुर्वन् सर्वाभिरमनोरथपूरकः इत्यर्थः, स एष
कल्पविटपी कल्पवृक्षः, कल्पवृक्षकल्पोऽयं काशीराज इत्यर्थः,
स्तुत्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः, अन्ये नृपतयः
असत्पात्रेभ्यः दानं कुर्वन्ति, अयं काशीराजस्तु पण्डितेभ्य

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मात्
 अस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।
 देवात् यदा प्रवितरन्ति न ते तदेव
 नेदङ्कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२४ ॥
 एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराय-
 स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।

एव ददाति इति भावः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात् प्रस्तुत-
 काशिराजप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, “अप्रस्तुतस्य कथनात्
 प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसियं सारूप्यादनियन्विता ॥”
 इति लक्षणात् ॥ १२३ ॥

अस्मै इति ।—अस्मै राज्ञे, नृपाः अन्ये सर्वे राजानः,
 कस्मात् कारणात्, करं बलिं, न प्रवितरन्तु ? न दद्युः ?
 दद्युरेव, [सञ्भावनायां लोट्] कराप्रदानमसञ्भावितमेवेत्यर्थः,
 कुतः ? यत् यस्मात्, तत्र करदाने, अस्य राज्ञः, कृपाणः खड्गः
 एव, प्रतिभूर्लङ्गकः, अभूत्, (“स्युर्लङ्गकाः प्रतिभुवः” इत्यमरः)
 अथ कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति—यदा देवात्ते नृपाः, न
 प्रवितरन्ति, करमिति शेषः, तदेव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन,
 ग्रहाय ग्रहणाय, अन्यत्र—निजकृपाणात् प्रतिभूस्वरूपकृपाण-
 सकाशात्, करस्य बलेः, ग्रहणाय (“बलिहस्तांगवः कराः”
 इत्यमरः) अस्य कृपा इदङ्कृपा, न, भवतीति शेषः, निष्कृपः
 सन् कृपाणमुत्तोल्य तेभ्यः प्रसङ्ग्य करं गृह्णाति इत्यर्थः, कृपाण-
 पातभीत्यैव करदानात् कृपाणस्य प्रतिभूत्वव्यपदेश इति
 भावः ॥ १२४ ॥

एतदिति ।—एतद्वलैः एतद्वलैर्न्यभूतेः, रयवशात् वेगवशात्,
 भुवि पृथिव्यां, खुरायाणां वे स्वर्गाः संयोगाः, तेषां यान्चायूंषि

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहैः

वाहैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवर्गः ॥ १२५ ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-

शोभावलोकनपरा तमसौ परासे ।

मानौ तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ

तद्भूयतां सदसि दुर्यशसेव मन्त्रौ ॥ १२६ ॥

अवस्थानरूपजीवितानि, स्थायित्वकाला इत्यर्थः, तेषां, क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायितामपि, असमापर्याङ्गः अनिर्वर्त्तयद्भिः, खुराग्रेण भृशगर्जनं क्षणमपि अकुर्वद्भिरित्यर्थः, किन्तु दृक्पेया अर्वाच्छन्नतया दृष्टिग्राह्याः, न तु सङ्क्रान्तुं शक्या इति भावः, केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगातपरम्परा येषां तैः केवलखेचरैरित्यर्थः, अतिवेगगामिभिरिति भावः, वाहैर्वाजिभ, सहस्रदृग्वर्गणः सहस्राक्षवाजिनः उच्चेश्रवसः, (“वाजिवाहार्वागन्धर्व—” इत्यमरः) गर्गः मद्पेक्षया वेगशालो आकाशमात्रचारो अन्योऽश्वा नास्तौत्येवंरूपाहङ्कारः, अलुप्यत लोपतः ; सहस्राक्षस्य त्वेकैक एव खेचरोऽश्वः, अस्य तु एतादृशाः परःसहस्राः अश्वाः विद्यन्ते इति भावः । अत्र इन्द्राश्वपेक्षया एतदृशानामाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेका-लङ्कारः ॥ १२५ ॥

तदिति ।—असौ दमयन्ती, तस्य काशीराजस्य, वर्णनासमये स्तोत्रकाले एव, समेतलोकाना समागतजनाना, शोभावलोकनपरा सती तं काशीराजं, परासे व्याजिनपरिजहारित्यर्थः, [“उपसर्गादस्यत्वृद्धार्षेति वाच्यम्” इत्यस्यते-स्तद्धि लिट्] मानौ अभिमानौ, असौ राजा, गुणविदा गुणज्ञया, तथा भैम्या, यत् यस्मात्, अनादितः, तत्तस्मादनादरणादेव,

साऽनन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान् दिष्टभाजः
चित्तेनाशापुषस्तान् समसमगुणान् मुञ्चती गूढभावा ।
पारिवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसौमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२७ ॥

भूयतां राज्ञां, सदसि दुर्यशसा दुष्कीर्त्यं, मन्त्री वैवर्ष्यं
गतः इत्यर्थः, वस्तुतः गुणत्रया भैम्या कृतानादरेण लज्जावशात्
स्नानोऽभूत् इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १२६ ॥

सति ।—अनन्तान् अपरिमितान्, दिष्टभाजो भाग्यभाजः,
चित्तेन आशम् अभिलाषं, पुष्णन्ति इति आशापुषः
भैमीं कामयमानानित्यर्थः, तान् प्रसिद्धान्, असमगुणान्
असाधारणशौर्यादिगुणान्, तेजसः सखायः तेजःसखाः तेजस्विन
इत्यर्थः, [“राजाह.सखिभ्यष्टच्”] निखिला मरुतो देवा
इन्द्रादयः, पार्थिवाश्च तान्, आप्य प्राप्य, सम युगपत्, मुञ्चती
परिहरन्ती, उपनिषत्पद्ये तु—सानन्तान् आकाशसाहतान्,
(“अनन्तं सुरवर्त्म खम् । पुंस्याकाशविहायसो” इत्यमरः)
दिष्टभाजः कालयुक्तान्, (“दिष्टं भाग्ये च काले च” इति
विश्वः) चित्तेन मनसा, समं सह, आशापुषो दिग्गुप्तान्,
(“आशा दिग्गतिदृग्णयोः” इति वैजयन्ती) असमगुणान्
न्यूनाधिकमह्यतररूपरसादिगुणकान्, अपां विकारः आप्यं,
(“त्रिषु हे आप्यमम्लयम्” इत्यमरः । आप्यञ्चेति चान्द्रसूत्र-
निपातनात् साधुः) तेजःसखाः तेजोद्रव्यसंहिताः, निखिलाः
मरुतः वायवः, (“मरुतो पवनामरो” इत्यमरः) पार्थिवाः
पृथिवीविकाराः, [अत्रापि आप्यपार्थिवशब्दौ तद्धितान्तावपि
प्रकरणात् प्रकृत्यर्थमात्रपरी द्रष्टव्यौ] तान् मुञ्चती तार्किकोक्त-
पृथिव्यादिनवद्रव्येषु आत्मातिरिक्तद्रव्याष्टकस्य “एकमेवाद्वितीयम्”

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
 काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१२८॥

“नेति नेति” इत्यादि श्रुतिवाक्यैः निषधं कुर्वतीत्यर्थः, गूढभावा
 गूढः गोपायितः, भावः नलानुरागो यथा सा, अन्यत्र—ब्रह्म-
 रूपगहनाद्यप्रतिपादनात् दुर्बलाहाभिप्राया, शुभाङ्गो अनवद्य-
 गात्रो, अन्यत्र—सम्पर्णाङ्गो, षडङ्गयुक्ता इत्यर्थः, सा टमयन्ती,
 वाचां पारं परपारं पारंवाक् [“पारं मध्यं षष्ठ्या वा” इत्यव्ययी-
 भावः] तद्वर्ति वाचा वर्णयितुमशक्यं, रूपं सौन्दर्यं यस्य तम् ;
 अन्यत्र—“यतो वाचः—” इत्यादि श्रुतः वाग्व्यापारातीतस्वरूपं,
 चिदभोधि सकलशास्त्रपारगत्वेन ज्ञानमागरम् ; अन्यत्र—तद्रूपं,
 ज्ञानघनामत्यर्थः, एक स्वसमानगुणशालिद्वितीयराहितम् ;
 अन्यत्र—अद्वितीयं, निःसोमा आनन्दो यस्येति [अद्वैतोद्दिः]
 अपारानन्दयुक्तम्, अन्यत्र—अनन्तसुखस्वरूप, [कर्मधारयः]
 पुरुष नलरूपं पुमामं परमात्मानञ्च, अनु लक्षयित्वा, तं
 प्रतीत्यर्थः, [“अनुर्लक्षणं” इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया]
 भूयो भूयिष्ठं, तत्परा तस्मिन् नले आसक्ता भूत्वा, अन्यत्र—
 परब्रह्मरूपं तात्पर्यवतो भूता, उपनिषत् वेदान्तवाक्, उपमानं
 यस्याः तदुपमा तत्कल्या, आमोर्द्वित श्लष्टविशेषणयमुपमा,
 श्लेष एवेति केचित् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२७ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ।—शृङ्गार एव अमृतं तस्य शीता गावः
 किरणा यस्य सः शीतगुः तस्मिन् शीतगौ चन्द्रे [“गोस्त्रियोः
 उपसर्जनस्य” इति श्रीकारऋषः] ॥ १२८ ॥

द्वादशः सर्गः ।

प्रियाङ्गियाऽऽलम्ब्य विलम्बमाविला

विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।

समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमाः

तमासमुद्रादपरि परि नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैस्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्लसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।

* चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुराद्भिरानन्दमहाणवैर्नवैः ॥२॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह,
प्रियेति ।—अथा अनन्तर, (“मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकात्स्नैय्यथो
‘अथ’ इत्यमरः) प्रियाभ्यः स्वकान्ताभ्यः, या क्लोः लज्जा, तामाम
क्वात्रसानुरागे कपटदाक्षिण्यप्रदशनमिति यावत्, तथा विलम्बम्
आलम्ब्य आविलाः कलुषाः, आलोडितहृदया इत्यर्थः, व्यथाः
इति यावत्, विलासिनो विलमनशीलाः, [“वो कषलमकत्य-
मन्भ—” इति घिणुन्-प्रत्ययः] रथेरुत्तमाः रथोत्तमाः महा-
रथाः ; एतेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रगमनं सूचितम् ; परि श्रेष्ठाः,
अपरं अन्ये, नृपाः आसमुद्रात्, समुद्रपर्यन्तात् [अपादानात्]
कुण्डिनस्य कुण्डिननामनगरस्य, मण्डनायितम् अलङ्कारभृतं,
[मण्डनगब्दादाचारक्यडन्तात् कर्त्तरि क्तः] तं समाजं
राजसभाम्, आजग्मः आपुः । अत्र विलाविलेत्यादौ माज-
माजेत्यादौ च नियमेन मक्तत् व्यञ्जनयुग्मावृत्त्या क्लिकानुप्रासः,
अन्यत्रानियमात् वृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संश्लेषः । “मङ्गलानियमे
पूर्वं क्लिकानुप्रासः अन्यथा वृत्त्यनुप्रासः” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति ।—ततो राजान्तरागमनानन्तरं, तर्कितं तद्-
विरागिता भैसौवैराग्यं यैस्तैर्निश्चितभैस्यपरागैः, अत एव

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके ।

अमं गता यानगतावपीयमित्युदौर्ध्वं धुर्यः कपटाञ्जनीं जनं ॥३॥

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् मनातनीं सा सुषुवे सरस्वती ।

विगाहमारभ्य सरस्वतीं सुधासरःस्वतीवार्दतनूरनृत्थिताः ॥४॥

विनिःश्वसद्भिः विषाटात् दीर्घं निःश्वसद्भिः, चिरागतैः पूर्वागतैः, नृपैः, तथा स्फुरद्भिः स्फूर्तिमापद्यमानैः, हर्षाधिक्यात् प्रसन्न-
मुखाकारैरित्यर्थः, आनन्दमहार्णवैः यतः पूर्वागता नृपा न
वृताः, ततः समागतान्मान् दमयन्ती नियतं वरिष्यतीति
निश्चित्य परमानन्दभरितैः, नवैः तत्कालागतैः, नृपैर्वृते पृष्णे,
मदसि मः प्रकृतः, स्वयंवरः ववृते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

चलदिति ।—चलत्पदः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्व-
वटेकत्रानवस्थितचरणः, इति भारवाहिकस्वभावोक्तिः ; धुरं
वहतीति धुर्यो जनः शिविकावाहिकजनः, [“धुरो यद्भुको” इति
यत्-प्रत्ययः] तस्या भैम्याः, पदयन्त्रणेङ्गितेन पटेन शिविका-
पटान्तर्वर्त्तिचरणेन, यत् यन्त्रणं धुर्यजनस्य पीडनं, तदेव
इङ्गितम् अवस्थापनार्थं हृद्गतभावः तेन, स्फुटः आशयः राज-
दर्शनार्थम् उपवेशनाभिप्रायो यस्यास्तां, जनीं बधूं दमयन्ती,
(“जनीं सीमन्तिनीबध्वाः” इति विश्वः) इयं बाला दमयन्ती,
यानेन गतावपि गमने कृतेऽपि, अमं गता आन्ता, इति उदौर्ध्वं
कपटात् अमव्याजात्, राजके राजसमूहमध्ये, आसयति स्म
उपवेशयामास [णिजन्तादास्-धातोः स्मिन् योगेऽतीते लट्] ॥३॥

नृपानिति ।—मनातनीं चिरन्तनीं, [सना-शब्दात् “सायं-
चिरम्—” इत्यादिना व्य-प्रत्यये ङीप्] सा सरस्वती वाग्देवता,
विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहासनान्, सिंहासनोपविष्टान्
इत्यर्थः, नृपान् उपक्रम्य उद्दिश्य, सुधासरःसु अमृतसरसीसु,

वृणीष्व वर्णनं सुवर्णकेतकौप्रसूनपर्णादृतुपर्णमादृतम् ।

निजामयोध्यामपि पावनौमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥५॥

न पोयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदतेनम्खचन्द्रचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी ? चिरं चकोरस्य भवन्मखस्यशी ॥६॥

विगाहम् आरभ्य अवगाहं प्राप्य, अनृ पञ्चात्, अविलम्बेनेत्यर्थः,

उत्थिताः तस्मान्निर्गताः, अत एव अतौवार्द्धतनूः अमृताद्रेस्वाङ्गाः,

सर्वाङ्गेष्वमृतवर्षिणीरित्यर्थः, सरस्वतीगिरिः, सुषुवे उवाच । अत्र

एत्येक्षावाचकवादिप्रयोगाभावात् गम्योपेक्षा ॥ ४ ॥

वृणीष्वेति ।—वर्णनं अङ्गकान्त्या, सुवर्णकेतकौप्रसूनस्य पर्णात्
दन्नात्, अपीति शेषः, आदृतं तर्ताऽप्यधिककम्पृहणीयम्, ऋतुपर्णम्
ऋतुपर्णाख्यं नृपं, वृणीष्व । अयं अवनीपतिः पृथिवीशः, भवतो
एव भवन्मयस्त्वदात्मकः सन्, स्वार्थं मयट-प्रत्ययः । सर्वेनाम्नो
वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । पावनीं पवित्रकारिणीं, निजां स्वायत्तां,
पुरुषपरम्परागतामिति यावत्, अयोध्याम् अयोध्यानगरीमपि,
मुक्तिदायिनीं पुरीमपीति भावः, न ध्यायति न चिन्तयति ;
परमानन्दस्वरूपत्वात् तव प्राप्तिसुखपेक्षयाऽधिकादरविषयेत्यतः
त्वय्यधिकमनुरक्तोऽयम्, एनं वृणीष्वेति भावः ॥ ५ ॥

नेति ।—एतन्मखचन्द्रचन्द्रिका एतस्य ऋतुपर्णस्य, मुखमेव
चन्द्रस्तस्य चन्द्रिका प्रसन्नतारूपा ज्योत्स्ना, चकोरस्य जिह्वया
कथञ्चिदपि न पोयतां नाम चकोरजिह्वया सत्यचन्द्रचन्द्रिकैव
पोयते इत्यन्तु अलौकिकमुखचन्द्रचन्द्रिकेति पातुमशक्यत्वादिति
भावः, तथाऽपि भवन्मखस्यशी भवन्मखवर्तिनी, त्वञ्चक्षुरात्मना
परिणते इत्यर्थः, [“सृशोऽनुदके किन्”] चकोरस्य चक्षुषो
[कर्मणी] इमाम् एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका, किं चिरं न
आचामयसे ? न पाथयसे ? चक्षुषा एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरि पृषदुत्करस्तरन् ।
 कठोरपौनोच्चकुचद्वयौतटे व्रुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥
 अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया कुले किलास्य प्रसभं स भन्त्यत ।
 विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो । सतां महत्सम्पुखधावि पौरुषम् ॥८॥

किमिति न पीयते ? किमित्येनं न पश्यसीत्यर्थः । [अत्राचमः
 प्रत्यवसानार्थत्वात् “गतिबुद्धि—” इत्यादिना चक्षुषोरणिकर्तुः
 कर्मत्वं, “निगरणचलनार्थभ्यश्च” इति चमेर्णिचि परस्मैपद-
 नियमात्, किन्तु “संज्ञापूवको विधिरनित्यः” इति परिभाषया
 अत्र परस्मैपदं न भवतीति] अत्र भवन्मुखस्यृशोः चकारचक्षुषाः
 विषयानिगरणेन भैमोचकारचक्षुषोः अभेदप्रतीतिः भेदे अभेद-
 लक्षणातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अपामिति ।—हे भैमि ! तव अपां विहारे अनेन मह
 जलक्राडाया, जलक्राडाकाले इत्यर्थः, नीरि जले, तरन्
 प्रवमान., सारवेषु आरवसाहितेषु, सारवेषु सरयुभवेषु, लास्येषु
 जात । [“टावकायां सरयुञ्च भवे दाविकमारवी” इत्यमरः ।
 “टाण्डिनायन—” इत्यादिना निपातनात् साधु] पृषदुत्करो
 जलावन्दुसन्दोहः, कठोरि कठिने, पौने पौवरे, उच्चे उन्नत,
 कुचद्वयौतटे व्रुटत्तरः विशीर्यमाणः सन्, [व्रुट्तिर्वात् तीर्दादिक्-
 व्रुट्धातोः भतरि] हारविभ्रमं मुक्ताहारभ्रान्तिं, करोतु ;
 जलक्राडावशात् विच्छिन्नस्तव मुक्ताहार इव शोभमानः सन्
 पश्यती लोकस्य भैमोहाराख्यं, किमयामिति भ्रान्तिं जनयतु
 इति भावः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानोति ।—अस्य ऋतुपणस्य, कुले वंशे, जातैः सगरसुतै-
 रिति शेषः, सिन्धुः उदधिः, अखानि खातः, [खनतः
 कर्मणि लुङ्] इन्द्रहतयज्ञीयाखान्वेषणार्थं पातालपथ्यन्तं

एतद्यशःक्षौरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम्

एतद्गणानां गणनाङ्घ्रपातः प्रत्यर्थिकीर्त्ती खटिकाः क्षिणोति ॥६॥

खनित्वा उत्पादित इत्यर्थः, तथा स सिन्धुः, गङ्गया भागीरथ्या,
समपूरि पूरितः, अस्य कुले जातेन भगीरथिनेति भावः,
पातालस्थकपिलमुनिशापदग्धानां तेषां मगरसुतानामुद्धारार्थं
तदंशाद्भूतेन भगीरथिनानौतया गङ्गया स सागरः पूणेः कृत इति
निष्कर्षः ; तथा स सिन्धुः, प्रसभ बलात्कारेण, भंक्ष्यते
एतत्कुल्येनैव रामेण बहः कश्चिन्नेति भावः ; कर्मणि लृट्]
कृतयुगापेक्षया त्रेताया भावित्वात् भविष्यत्प्रयोगः ; किलेति
पुराणप्रसिद्धमेतत् । इदानीं स सागरः अस्य ऋतुपणेस्य,
यशःशतैर्विलङ्घ्यते च । नन्वेतत्कुले सम्भूता, सर्वं समुद्रमेव
पौरुषस्य प्रतिपक्षतां किमिति कृतवन्त इति शङ्कामुचितत्वेन
निराकरोति, सतामित्यादिना ।—तथा हि, सता मज्जनाना,
पौरुषं महतां सम्प्रखं धावति प्रसरतोति महत्सम्प्रखधाव ;
सतामेवं स्वभावः यत् तेषां पौरुषविक्रमादि महान्तमेवाक्रामति
न तु क्षुद्रमिति भावः । अत्रार्थान्तरन्यासानङ्कारः ॥ ८ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, यश एव क्षौरधिः क्षौराधिः,
तस्य पूरं प्रवाहं, गाहते इति तद्गाहि तद्गणेनप्रवृत्तमित्यर्थः,
कवीना वचनम् अगाधे असौमि, अतलस्पर्शं स्थानं इत्यर्थः,
पतति निमज्जति, न त्वस्य यशः निःशेषं वणयितुं शक्नोतीत्यर्थः ।
किञ्च एतद्गणानाम् अस्य नृपतेः शौर्यादिगुणानां, गणनाङ्घ्र-
पातः सङ्घानरेखाविन्यासः, प्रत्यर्थिकीर्त्तीः शत्रुयशामि एव,
खटिकाः लेखनार्थकठिनौः, क्षिणोति कश्यति, एतद्गणवृद्धेः
प्रत्यर्थिकीर्त्तितिरोधायकत्वादित्य निर्देशः । अत्र रूपकानु-
प्राणितानि शयोत्तलङ्कारः ॥६॥

भास्वदंशकरीरतां दधदयं वोरः कथं कथ्यताम् ?

अध्यष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्गराः ।

नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षतिभृतां दोःस्तम्भकुम्भानसान् ॥ १० ॥

भास्वदिति ।—भास्वदंशकरीरतां सूर्यकुलाङ्गरत्वम् उज्ज्वल-
वेगवङ्गरत्वञ्च. दधत् अतिर्तजस्वो (“ही वशी कुलमस्करौ”
“वंशाङ्गरे करीरोऽस्ती” इति चामरः), वोरः शूरः, अयन्तुपणैः,
कथं कथ्यताम् ? वण्यताम् ? कथयितुमशक्य इत्यर्थः ;
तथा िह, समरे युद्धकाले युद्धक्षेत्रे वा, अस्य राज्ञः अध्यष्टा
माहेत्रिमङ्गरावगिष्टा कोटिः, माहेत्रयकोटिरित्यर्थः, अध्यष्टति
माहेत्रयस्य मञ्जा, [“तिस्रः कोट्याऽहेकोटौ च यानि रोमाणि
मानवे” इत्यादि स्मरणात् । “विंशत्याद्याः सदैकत्वं सर्वाः
सङ्गप्रयमङ्गप्रयो” इति सङ्गप्रयेऽप्येकवचनम्] रोमाणि
शरीरस्थानि तनुरूहाणि, सत्त्व व्यवसायः, [उत्साहवोरस्य
स्थायिभावः] तस्य अङ्गरा इवाङ्गरा वह्निकृताः वाररमाङ्गरा
इत्युपेक्षा (“द्रव्यासुव्यवसायिषु सत्त्वमस्त्वो तु जन्तुषु” इत्यमरः)
वंशकरीरस्य समन्तात् लोमवटङ्गरप्रादुर्भावां युक्त इत्यर्थः ;
अत एव संयति युद्धे, वान्दिभिर्वीरैर्तालकैः, श्रुतिपथं कणपथं,
नीतः श्रावित इत्यर्थः, यस्य ऋतुपणस्य, नामवर्णावली ऋतु-
पणैर्नामाक्षरपङ्क्तिरेव, मन्त्रः प्रतिक्षतिभृता शत्रुभूपाना
दोस्तम्भा एव कुम्भानसाः क्रूरसर्पाः, क्रौय्याद्वैद्योच्च इति भावः,
तान्, (“कुम्भानसः क्रूरसर्प” इति मोटनी) स्तम्भयति
प्रतिबध्नाति : सर्पा हि मान्द्विककृतगारुडमन्त्रोच्चारणेन यथा
स्तम्भिताः भवन्ति तद्वदेतन्नाममात्राकर्णेनात् भीताना शत्रूणा
बाहवां युद्धाय न प्रसरन्तीति भावः ॥ १० ॥

तादृग्दोर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
 शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे बाडवः ।
 व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः
 कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ? ॥११॥
 द्वेष्याकीर्त्तिकलिन्दशैलसुतया नद्याऽस्य यद्दोर्घ्यौ-
 कीर्त्तिश्रेणिमयो समागममगात् गङ्गा रणप्राङ्गणे ।

तादृगिति ।—तादृग्दोर्घस्य “चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो
 दिनमुच्यते” इत्युक्तमहापरिमाणस्य, विारञ्चः ब्रह्मणः, वासरस्य
 टिवसस्य, विधौ विधानं, यस्य प्रतापतपनस्य, न तु प्रमिद-
 तपनस्थोत भावः, कर्तृता जानाम, कल्पान्तावस्थायौ यस्य
 प्रताप इति भावः ; अम्बुधिपयःपूरस्य समुद्रजलराशिः, उदरे
 अभ्यन्तरे, बाडवो बडवानलः, यस्य प्रतापतपनस्य, प्रतिविम्ब-
 मेव शङ्के उत्पन्ने, व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधनः,
 राजकस्य राजसमूहस्य, यशास्वेव तारा नक्षत्राणि, तदयशसा-
 मल्पत्वात् नक्षत्ररूपत्वमिति भावः ; ताः पराभावुकः स्वतजसा
 तरोधायक इत्यर्थः, [“लषपत—” इत्यादिना उकञ्-प्रत्यये “न
 लोका—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् तारा इति कर्मणि
 द्वितीया] सः सर्वव्यापित्वर्थः, अस्य राज्ञः प्रताप एव तपनः
 कासा गिरा पारं परभागं, न गाहते ? सर्वासामपि गाहते
 इत्यर्थः, न कासामपि गिरा गोचरः वर्णयितुमशक्यत्वादिति
 भावः । अत्रोत्प्रेचालङ्कारद्वयम् ॥ ११ ॥

द्वेष्येति ।—यत् यस्मात्, अस्य राज्ञः, दोर्घ्यौकीर्त्तिश्रेणि-
 मयो भुजयुगजनिनयशःपरम्परारूपा, गङ्गा भागीरथी, यशसां
 श्वेतत्वेन गङ्गारूपत्वमिति भावः, रणप्राङ्गणे युद्धक्षेत्रभूतप्रयागे
 इति यावत्, द्वेष्याणां द्वेषाम्, अकीर्त्तिरयश इति यावत्

तत्तस्मिन् विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भ रम्भापरी-
 . रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥
 इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोल्लया ।
 शिरास्तरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्वत ॥ १३ ॥

शुभ्रत्वेन वर्णितायाः कीर्त्तिर्विरुद्धत्वात् कृष्णवर्णिति भावः, मैव
 कालिन्दशैलसुता कालिन्दी, यमुनेत्यर्थः, तथा, अकीर्त्तिः कृष्णत्वेन
 यमुनारूपत्वमिति भावः, नद्या समागमम् अगात्, तत् तस्मात्,
 तस्मिन् रणप्राङ्गणरूपगङ्गायमुनासङ्गमे इत्यर्थः, विनिमज्ज्य
 विशिषेण निमग्ने भूत्वा, तत्र टहं परित्यज्येति यावत्,
 बाहुजभटैः क्षत्रियवोरैः, एतत्प्रतिपक्षभूतैरिति भावः (“बाहुजः
 क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः) रम्भायाः तटास्थ्यायाः प्रसिद्धायाः
 स्वर्वश्यायाः, परोरम्भानन्दः आलिङ्गनसुखम्, [“उपसर्गस्य
 अजामनुष्ये बहुलम्” इति टोषः] तस्य निकेते स्थाने, नन्दन-
 वने क्रीडादराडम्बरी विहारच्छाविजृम्भणम्, आरम्भ आरब्धः,
 एतद्विराधिना मरणमवश्यम्भावि इति भावः । अत्र कोट्ये-
 कीर्त्त्योर्गङ्गायमुनारोपाद्रूपकालङ्कारः । “मितामिति सरितो यत्र
 सङ्गते तत्राप्लतास्ते दिवसुत्पतन्ति । ये वै तन्वा विस्मृजन्ति
 धोरास्ते जनास्ते अमृतत्वं भजन्ते ॥” इति श्रुतिरत्र
 प्रमाणम् ॥ १२ ॥

इतीति ।—भीमजा भैमी दमयन्ती, इतीत्यं, श्रुतिस्वादिता
 श्रोत्रगृहीता, तस्य ऋतुपर्णस्य, गुणानां स्तुतिः यया तादृशो
 सती, सरस्वत्या देव्याः, वाङ्मये वाक्प्रपञ्चविषये, यां विस्मयः
 तदुल्लया शिरसस्तरःकम्पनयैव अवज्ञासूचकमस्तकचालनेनैव,
 मनोः अन्वयं मनुवंशोद्भवं, मनुमन्तानमित्यर्थः, तम् ऋतुपर्णे,
 न अन्वमन्वत अनुमोदनं न कृतवती, न्यषेधोत् इति यावत् ;

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यक्तमत्तकोकिला ।
 शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥
 न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने ! विलोचनेनापि नृपं पिपासमि ? ।
 शशिप्रकाशाननमेनमोच्चितुं तरङ्गयापाङ्गदिशा दृशस्त्विषः ॥ १५ ॥

विस्मयाभिनयशिरःकम्प एव प्रसङ्गान्विषेधार्थोऽपि संवृत्त इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति ।—स्वर एवामृतं तेन न्यक्तस्तिरस्कृतः, मत्तः वसन्तकालदृष्टः, कोकिलो यया सा तादृशी, वंचसामधीश्वरा वाग्देवता, सा सरस्वती, अन्यं युवानं युवान्तरं, [सुस्पृपेति समासः] तस्य यूनः, दिशा दिग्भागेन, संसक्तकरा व्यापृत-हस्ता, हस्तेन तं निर्दिशन्ती एवेत्यर्थः, निशाकरज्ञातिमुखी चन्द्रसदृशमुखीमित्यर्थः, ज्ञातिसोदरबन्धादिशब्दाः सादृश्य-वाचका इत्याहुः, इमां भैमीं प्रति शशंस, दमयन्तीम् आमन्त्र्य आचख्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

नेति ।—एणलोचने ! हे मृगाक्षि ! पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्यदेशस्य भूषणं, तद्देशस्य चूडामणिस्वरूपमिति यावत्, नृपं विलोचनेनापि न पिपासमि ? पातुं न इच्छसि ? साग्रह-दृष्टिदानेनापि एनं सुखयितुं न इच्छसि किम् ? इति भावः ; शशिप्रकाशाननम् इन्दुसुन्दरास्यम्, एनम् अपाङ्गदिशा कटाक्ष-मार्गेणापि, नेत्रप्रान्तेनापि इत्यर्थः, ईक्षितुं दृशस्त्विषः चक्षुषोः ज्योतीषि, तरङ्गय प्रवर्त्तय, एनं साग्रहं द्रष्टुं न इच्छसि चेत् न पश्य, परन्तु कटाक्षविक्षेपेणापि सक्तदेव एनं पश्येति भावः । अत्र एणलोचने इत्यस्य एणस्य लोचने इव लोचने यस्यास्तत्-सम्बुद्धौ, अत एवान्न निदर्शनालङ्कारः । एवमुत्तरत्रायैवंविध-स्थले बोध्यः ॥ १५ ॥

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्त्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥

१६ ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वनात्
अटङ्गिश्चैरटवीत्वमीयुषी ।
निजाऽपि साऽवापि चिरात् पुनः पुरी
पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

भुवौति ।—कीर्त्तिरेव नर्त्तकी लासिकी, [“शिल्पिनि ष्वन्” इत्यत्र “नृतिस्त्रनिरञ्जिभ्यः एव” इति नृत्यतः ष्वन्-प्रत्ययः । “पिन्नोरादिभ्यश्च” इति डीप्] भुवि भूतले, भ्रमित्वा भूचारिणी भ्रुत्वैत्यर्थः, अथ अम्बरे आकाशे, अनवलम्बं निरालम्बं यथा स्यात् तथा, विहर्त्तुं विचरितुम्, अभ्यासानां परम्परा श्रृङ्गः, सेव परं प्रधानं यस्याः सा तादृशो सर्ती, अम्बरदेशे नर्त्तेनाभ्यासा-सक्ता सर्तीत्यर्थः, महावंशं महाकुलीनं महावेणुञ्च, (“वशो वेणो कुले वर्गं” इति विश्वः) अमुं पाण्ड्या, समाश्रिता सर्ती सकौतुकं यथा तथा नृत्यति अहो ! आश्चर्यम् ; यथा काचित् नर्त्तकी प्रथमं भुवि भ्रमित्वा विर्यात् निरालम्बं भ्रमणार्थं वेणु-भाश्रित्य नृत्यति तद्वत् कीर्त्तिरपि नृत्यति इति निष्कर्षः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इत इति ।—इतोऽस्मात् राज्ञः, भिया भयेन, वनात् वनम् अटङ्गिः भ्रमाङ्गिः, भूपतिभिः प्रातिभूपैः, उच्चरटवीत्वं चिरं जनह्येनतया अवस्थानात् महाटवीत्वम्, ईयुषी प्राप्ता, सा पूर्वावासभृता, निजा स्वकौया, पुरी नगरं अपि, चिरात् अहोः कालात् परं, पुनरवापि वनान्तरभ्रमणं पुनः प्राप्ता, स्व स्वकौयं, विलासमन्दिरं क्रीडागृहञ्च, पुनरध्यासि वनान्तर

आसीटामीमभूमौवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिः

सप्ताकूपारपारीमटनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीराटस्मात् परः कः पटयुगयुगपत्यातिभूपातिभूय-

शृङारत्नोडपत्नौकरपरिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दुः ॥ १८ ॥

भ्रमेणैवाध्यामितम्. [आसेरधिपूर्वात् कर्मणि लुङ्] एतस्य
राज्ञो भयात् पुरीं त्यक्त्वा पलायिताः प्रतिभूपाः बन्धाः
कालाटरण्यभृते स्वनगरे स्वविलासमन्दिरे च पुनः समागताः
तं वनान्तरं बुद्ध्वा स्वं गोपायन्तीति भावः । विलेषु आसते इति
विलासा विलेशया, सर्पास्तेषा मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि
योज्यम् । अत्रैकस्य अरिवर्गस्य अनेकासु अटवेषु अटवीभूत-
पुरेषु च क्रमात् वर्त्तमानत्वेन तथा पुराण्यपि पुरीत्वाटवीत्वयोः
क्रममन्वन्थोक्त्या च “एकम् अनेकास्मिन् अनेकमकास्मिन् वा
क्रमेण पठ्यायः” इत्युक्तलक्षण पथ्याशभेदद्वय द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति ।—वीरात् अस्मात् पाण्ड्यात्, परोऽन्यः, की
वीरः, सोभाया आ इत्यासोमं समुद्ररूपसोमामभिव्याप्य,
सोमामासहितमिति यावत्, [आभिविधाःव्ययोभाव] यत् भूमि-
वलय तस्य मलयजालेपनेपथ्यं मलयजन चन्दनेन, यत् आलेपः
अङ्गरागः, तद्रूपं यत् नेपथ्यं भूषणं, तदिव कीर्त्तयेस्य सः,
आसमुद्रार्त्तितं व्याप्य विस्तृतयज्ञसौरभ इत्यर्थ, सप्तानाम्
अकूपारपाराणा समुद्रपरतौराणा समाहारः सप्ताकूपारपारी
[“तद्वितार्थ—”इत्यादिना समाहारद्विगो डोप्] सदनं येषां
ते. तत्रस्थैर्जनैः घन निरन्तरम्, उद्गीतश्चापप्रतापी धनुषा
माहात्म्यं, चापश्च प्रतापश्च वा यस्य सः, पटयुगे चरणयुगले,
युगपत्यातना समकाल नमस्कारकारिणा, भूपानाम् अति-
भूयासि अतिबहुलानि, शृङारत्नान्येव उडुपत्नयः क्षुद्रत्वात्

भङ्गाकीर्त्तिमसौमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-
 श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।
 अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
 भालोद्भूतभवाच्चिभानुद्भूतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १८ ॥
 एतद्दन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
 सङ्ग्रामाङ्गणसौमिन्नि जङ्गमगिरिस्तीमभ्रमाधायिभिः ।

वर्तुलत्वाच्च नक्षत्ररूपाः स्त्रियः, तासां करा अंशवो हस्ताश्च,
 (“बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः) तेषां परिचरणेन परा-
 मर्गेन, अमन्दम् अतिमात्रं, नन्दन्तः उल्लसन्तः, नखाः पदनखाः,
 एवंन्दवो यस्य स तादृशः, आसीत् ; यशःसुरभिताऽऽसमुद्र-
 क्षितिमण्डलः दिगन्तविश्रान्तप्रतापः समस्तराजवन्यश्चायमेव
 नान्यः कश्चिदित्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ १८ ॥

भङ्गेति ।—अस्य पाण्ड्यस्य, प्रताप एवानलः भङ्गेन परा-
 जयेन, या अर्कीर्त्तिः, श्यामत्वादिति भावः, सैव मसौ तथा
 मनौमसतमाः अत्यन्तमलिनाः, प्रत्यर्थिसेनाभटश्रेण्यः शत्रु-
 सैनिकवोरसमूहाः एव, तिन्दुककाननानि श्यामत्वात् काल-
 स्कन्धवनानि, (“तिन्दुकः स्फुजैकः कालस्कन्धश्च शितिसारके”
 इत्यमरः) तेषु विलसति प्रज्वलति । भालोद्भूतभवाच्चि
 भानाललाटात्, उद्भूतं भवाच्चि हरदत्तौयनेन, तच्च भानुश्च
 सूर्यश्च, हुतभुग्निश्च, जम्भारिदम्भोलिः कुलिशश्च ते, अस्मात्
 तिन्दुकवनदाहकतदौयप्रतापानलात्, उत्पतिता उत्पिताः,
 स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः, जगदुत्सङ्गे जगतां पृथिव्यादीनाम्, उत्सङ्गे
 क्राडं, अभ्यन्तरे इति यावत्, स्फुरन्ति प्रकाशन्ते, स्फुटम् असंशय-
 मित्यन्तेचा रूपकसङ्कीर्णा । तिन्दुककाष्ठेभ्यो दह्यमानेभ्यो
 मद्दान्तः स्फुलिङ्गा उत्तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १८ ॥

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमग्रप्रेक्षीपनस्त्रामर-
 श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेत्राय धत्ते धियम् ॥ २० ॥
 शशंस दासौङ्कितवित् विदर्भजाम्
 इतो ननु स्वामिनि ! पश्य कौतुकम् ।
 यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्चले
 चलेऽपि काकस्य पदार्पणञ्चः ॥ २१ ॥

एतदिति ।—एतस्य पाण्ड्यस्य, उग्रस्य भयङ्करस्य, समरस्य
 प्रेक्षायै प्रेक्षणाय, [“गुरोश्च हलः” इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्]
 उपनस्त्राणाम् उपगतानाम्, अमराणां याः श्रेण्यः समूहाः,
 तन्मध्ये चरतीति तथाक्तः, स्त्रयमपि तद्दृष्टमागत इत्यर्थः.
 पृथुर्वैश्या नाम, पृथ्वीन्द्रः सङ्ग्रामाङ्गणसौमित्र रणाजिरभूमौ,
 जङ्गमाः सञ्चारिणः, गिरीणां स्तोमाः समूहाः इति भ्रम-
 मादधतः इति तथोक्तेः, तथाविधभ्रान्तिजनकैरित्यर्थः, अत एव
 भ्रान्तिमटलङ्कारः. एतस्य पाण्ड्यस्य, दन्तिबलेर्गजघटाभिः.
 निखिलां भुवम् आलिङ्गिताङ्गीम् आक्रान्तस्वरूपां, विलोक्य
 पुनः क्षितिधराणां क्षेत्राय धनुषा प्रोत्सारणाय, धियं धत्ते,
 नृनमिति शेषः; अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वाक्तभ्रान्तिमटलङ्कारो
 त्यजति सङ्करः। तेनैतत्केनागजाः गिरिप्रसाणा असङ्क्षेपयाश्च
 इति गम्यते। अत्र पराशरः,—“तत उत्सारयामास शैलाः
 शनसहस्रशः। धनुष्कोट्या तथा वैश्वस्तीन शैलविवर्जिता ॥”
 इति ॥ २० ॥

शशंसेति ।—इङ्कितवित् दमयन्त्यभिप्रायञ्चा, दासौ किङ्करी,
 विदर्भजां दमयन्ती, शशंस बभूवुः; किमिति ? ननु हे
 स्वामिनि ! इतो नस्या दिशि, कौतुकम् आश्चर्यं, पश्य, किं
 तत् ? तदाह, सौधाग्रे सुधाधरानितरहोर्द्वदेशे वर्तमाने, नटे

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।
स्फुटाऽजनि स्नानिरतोऽस्य भूपतेः भित्ते हि जायेत शितैः

सुलक्षता ॥ २२ ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरे सा जगटेकवन्द्या ।
तदार्जवावार्जिततर्जनीकया जनौ कयाचित् परचिरस्वरूपया

॥ २३ ॥

चञ्चलत्वात् नर्त्तकतुल्ये, अत एव चले वायुवशात् चलत्यपि,
पटाञ्चले ध्वजाञ्चले, काकस्य एष पदार्पणग्रहः पाटन्यामाभि-
निवेशः, इति यत् तत् कीतुकमिति पूर्वणान्वयः । एतेन भैम्याः
तस्मिन् पाण्डेः महान् अनादरः इति मख्या सूचितम् ॥ २१ ॥

तत इति ।—ततोऽनन्तरं, तदप्रस्तुतभाषितेन उत्थितैः
सदःसदां सभामदां, हसैर्हासैः, [“स्वनहसोवा” इति विकल्पात्
अ-प्रत्ययः] तत् सदः ससत्, सभा इत्यर्थः, अश्वेति सितीकृतं,
शुभ्रोक्तम् इति यावत् ; [शिवातधातोर्णन्तात् कर्मण
लुङ्] अतः सदःश्वेत्यात् हेतोः, अस्य पाण्डस्य, भूपतेः स्नानिः
विवर्णता, स्फुटा व्यक्ता, अजनि जाता, [कर्त्तरि लुङ्
“दोषजन—” इत्यादिना विकल्पाच्चिण्-प्रत्ययः] तथा हि भित्ते
धवलिस्त्रि, शितनीलिस्त्रिः, (“अशितिः शितिकृष्णे च कानं
नीलञ्च मेवकम्” इति हलायुधः) सुलक्षता सुग्रहत्वं, जायेत
हि स्फुटं दृश्यते इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यामोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

ततोऽन्विति ।—ततोऽनु तदनन्तरं, महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्र-
पर्वताधोश्वरे विषये, तं लक्ष्योक्त्येत्यर्थः, तदार्जवेन तस्य महे-
न्द्राधिपस्य, आर्जवेन मरुततया, आर्जिता नमिता, तर्जनी
ग्रदेशिनी यया तया तादृक्तर्जनीकया, तम् अङ्गुल्या निदिश्ये-
त्यर्थः, [“नद्यृतश्च” इति कप्] कयाचित् अनिर्वाच्यया,

स्वयंवरोद्वाहमहे हृषीष्व हे ! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।
कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिं गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः

॥ २४ ॥

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।
श्रुतास्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः पठद्भिरत्रासि शुक्ैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

परचित्स्वरूपया परज्योतिरात्मिकया, जगदेकवन्द्यया देव्या
सरस्वत्या, सा जनो बधूः, जगदे गदिता ॥ २० ॥

स्वयंवरोद्वाहमहे इति ।—हे ! इति सम्बोधने, ("अथ
सम्बोधनार्थकाः । स्युः पाट् प्याङ्ङ हे है भोः" इत्यमरः) हे
भैमि ! स्वयंवरेण स्वयंवरकर्मणा, य उद्वाहमहो विवाहोत्सवः
तस्मिन्, आगतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रपर्वतस्य, महेन्द्रम अधीशं,
हृषीष्व ; तत्र महेन्द्रशैले, कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां,
गजानां कुम्भयोः स्वस्य आत्मनः, कुचद्वयश्रिया मह कलिं
कलहं, तव कुचद्वयम् अधिक पौनोन्नतं गजानां कुम्भद्वयं वा
अधिकं पौनोन्नतमिति मोक्षामार्थमेव इति भावः, शृणु ;
तद्देशस्य गजप्रायत्वात् कुचकुम्भयोः कश्चि कुम्भयोश्च साम्यं
व्यक्तौभविष्यतीति निष्कर्षः ॥ २४ ॥

अयमिति ।—अयं महेन्द्रनाथः, आयातः किल इतीरिणाम्
इतिवादिनां, पौराणां वाग्भ्यो जनवादेभ्यः, भयात्
अस्य रिपुर्वृथा वनम् अयात् ; वृथात्वमेवाह—श्रुताः
आकर्षिताः, शुक्ैरिति भावः, तान्येव अक्षराणि अयमायातः
किलेत्येवंरूपाणि यासु ताः तदक्षराः, तस्य एतदीय-
रिपोः, उत्स्वापगिरो वासनायातान् उत्स्वप्रायितप्रलापान्,
पठद्भिः उच्चारयद्भिः, शुक्ैर्वनेऽपि सः रिपुः, अत्रासि त्रानितः,
[त्रसेष्यन्तात् कर्मणि लुङ्] । अत्र सत्यपि त्रानित्वत्कारणे

इतस्त्रसद्बिद्रुतभृष्टदुञ्जिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।
 शशंस पृष्टाऽद्भुतमात्मदंशजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥२६॥
 इतोऽपि किं वीरयसे ? न कुर्वतो नृपान् धनुर्वाणगुणैर्वशंवदान् ।
 गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भर तमेनमुर्वीवलयोर्वशी वशम् ॥२७॥

शुकवाक्यनिमित्तेन तदुत्पत्तेः उक्तनिमित्तरूपो विशेषोक्तिभेदः
 अलङ्कारः, “कारणसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः” इति
 सामान्यलक्षणात् ॥ २५ ॥

इत इति ।—इतः अस्मात् महेन्द्रनाथात्, त्रसता बिभ्यता,
 अत एव बिद्रुतेन पलायितेन, भृष्टता प्रतिपक्षभ्रुजा, उञ्जिता
 वने त्यक्ता, प्रिया तत्कान्ता, वनमानवीजनैः किरातोजनैः, दृष्टा ;
 अथ दशनानन्तरम्, आत्मदंशजम् अद्भुत त्वद्देशे किमद्भुतमस्तौति
 पृष्टा सती [अप्रधाने दुहादानामित्यप्रधाने कर्मणि क्तः] शशि-
 त्विषः चन्द्रिकायाः, शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां, शशस
 किल कथयामास खलु ; अभिनवप्राप्तविरहाया मुग्धायाः
 चन्द्रकिरणानां विरहे दुःसहत्वमजानत्याः स्वदंशे
 शीतलत्वमत्र वने च उष्णत्वमिति भ्रान्तिरिति
 भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपौति ।—हे शैमि ! उर्वीवलयोर्वशी भूलोकाप्सरो-
 विशेषा, त्वं शुद्धेन अक्षरशून्येन, गुणेन सौन्दर्यगुणेन मौर्व्या च,
 एकेनैवेति भावः, तस्मिन् महेन्द्रनाथं, निर्भरं नितान्तं, वशं
 विधाय वशीकृत्य, धनुर्वाणगुणैः त्रिभिः साधनभूतैः, नृपान्
 वशंवदान् वश्यान्, [“प्रयवशं वदेः खच्”] कुर्वतः कुर्वाणात्,
 इतोऽस्मादापि, महेन्द्रनाथा उपोत्थयः, [पञ्चमी] किं न वीरयसे ?
 न पराक्रमसं ? [“वीर शूरविक्रान्ता” इति चौरादिकात्]]

* व्यतिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

एतद्गीतारिनारी गिरिविलविगलदासरा निःसरन्ती
 स्वक्रीडाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।
 आक्रन्दत् भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुविम्ब-
 प्रत्यासत्तिप्रहृष्यतनयविहसितैराश्वमौश्वमीञ्च ॥ २८ ॥
 अस्मिन् दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायति
 कम्प सास्विकभावमञ्चति रिपुचीणौन्द्रदारा धरा ।

एतदिति ।—एतस्मात् भीतस्य अरिनारी गिरिविलेषु पर्वत-
 गुहासु, विगलन् वासरो यस्याः सा, तत्रैव नौतदिवमेत्यर्थः,
 निःसरन्ती सायं विनाद्वहिः निष्कामन्ती, स्वक्रीडाहंसमोहेन
 मदीयः क्रीडाहंसोऽयमिति भ्रान्त्या, ग्रह आग्रहः तद्वान् ग्रहिलः
 [पिच्छादित्वादिलच्-प्रत्ययः] तेन साग्रहेण, शिशुना बालकेन,
 भृशम् अत्यर्थं, प्रार्थितो धृत्वा दीयतामिति याचितः, उन्नद्रः
 परिपूर्ण इत्यर्थः, चन्द्रो यस्याः सा मती, भूरि भूयिष्ठं यथा तथा,
 आक्रन्दत् क्रन्दितवती, यत् यस्मादाक्रन्दनात्, तस्या मातुः,
 नयनजले मिलन् मङ्गामन्, चन्द्र एव हंसः तस्य योऽनुविम्बः
 प्रतिविम्बः, तस्य प्रत्यासत्त्या समीपप्राप्त्या, प्रहृष्यतः तनयस्य
 विहसितैः मध्यमहामैः, किञ्चिदुच्चहास्यैरित्यर्थः, (“मध्यमः
 स्यात् विहसितम्” इत्यमरः) आश्वमौत् तस्याग्रहशान्त्या
 आश्वामं प्राप्नोती, किन्तु न्यश्वमौञ्च शोकेन दीर्घनिश्वामं
 परित्यक्तवती च इति दुर्दशानुभवसूचकोक्तिः । [“ह्यप्रन्त-
 क्षणश्वस—” इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधः] अत्र नारीशिशोः
 चन्द्रविम्बे तत्प्रतिविम्बे च हंसगतसादृश्यात् हंसभ्रान्ति-
 निबन्धनात् भ्रान्तमदलङ्कारः ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति ।—अस्मिन् महेन्द्रनाथे, दिग्विजयोद्यते मति,
 रिपुचीणौन्द्राणां दाराः कलत्रभूताः, धरा अयं महेन्द्रनाथ

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्विरुद्धं निजः
 पन्था भास्वति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २६ ॥
 विद्राणे रणचत्वरादरिगणे वस्ते समस्ते पुनः
 कोपात् कोऽपि निवर्त्तते यटि भटः कौर्त्या जगत्युद्धटः ।
 आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
 द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पाच्छराः ॥ ३० ॥

एव, मे मम, पतिः स्तात् अस्तु, [अस्तेर्लोपि “तुह्योस्तातड्” इति
 तु स्थाने तातडादेशः “असोरलोपः” इति अकारलोपः] इति
 ध्यायति सङ्ख्ययात्, कर्म्यं कम्पाय्यं सात्त्विकभावम्, अङ्घति
 प्राप्नोति, औत्पातिकं भूकम्पे सात्त्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रदोपात्
 गम्या ; किञ्चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्य आगत्य, ऊर्द्धम्
 ऊर्द्धलोकं, यास्यद्विः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डले,
 विलमयः छिद्ररूपः, निजः पन्था दृश्यते ; आसन्नसृत्याः आदित्य-
 मण्डल सर्च्छिद्रमिव दृश्यते इत्यागमः । अत्र आत्मोद्योगमन-
 मागतोत्प्रेक्षा पूर्ववत् गम्या । “हाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य-
 मण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥”
 इति ॥ २६ ॥

विद्राणे इति ।—समस्ते अरिगणे वस्ते रणचत्वरात् रणाङ्ग-
 णात्, विद्राणे विद्रुते मति, [विद्रातः कत्तरि क्तः । “संयोगादे-
 रातो धातार्यखितः” इति निष्ठा-तकारस्य नत्वम्] कौर्त्या
 जगति उद्धटः प्रसिद्धः, कोऽपि तेषामरिगणानां मध्ये कोऽपि-
 त्यर्थः, भटः कोपात् पुनर्निवर्त्तते यटि, तटा सम्मुखम् अभिमुखम्,
 आगच्छन् अपि अमौ भटः, द्राक् सपदि, एतस्य कुरिकायाः
 शस्त्रविशेषस्य, रयेण ठणिति कश्चिदनुकरणशब्दः, तदुपस्था तथा
 छिन्नम् अपसर्पत् अपगच्छत्, शिरो यस्य स तादृशः मन् विमुखतां

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गलिनालदायिनी ।
 विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेकितैव ताम् ॥३१॥
 अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं तदध्वदत्तारतरङ्गरिङ्गणा ।
 ढणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥३२॥

पराङ्मुखत्वमेव, अधिगच्छति । अत्र सम्प्रत्यागतस्य विमुखत्व-
 मिति विरोधः, विगतमुखत्वमिति तदर्थतया विरोधपरिहारा-
 द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

तत इति ।—ततस्तद्दर्शनानन्तरं, तस्य उर्वीन्द्रस्य
 महेन्द्रनाथस्य, गुणेषु अद्भुतात् आश्चर्याविशादिव, वस्तुतस्तु
 अनादरादिति भावः, स्ववक्त्रपद्मे अङ्गलिमेव नालं पद्मदण्डं
 ददातीति तदायिनी, पद्मस्य नालाविनाभावादिति भावः ;
 सा दमयन्ती, वैदग्ध्यमयं चातुर्यप्रचुरम्, डाङ्कितं चोष्टितं यस्याः
 मैव सती, तां सरस्वतीम्, आननमुद्रणा मौनं, विधीयता-
 मिति जगाद, वाक्यमन्तरेणैव मुखे अङ्गुलिदानरूपा
 निजमुखमुद्रैव तस्याः सरस्वतीं प्रति मौनोपदेशोऽभूदित्यर्थः ;
 विदग्धा हि स्वेङ्कितेनैव परं बोधयन्तीति भावः । वचन-
 निषेधार्थं आश्चर्यरसाभिनयार्थञ्च लोकैर्मुखेऽङ्गुलिर्दीयते ।
 सरस्वत्यास्तद्वर्णननिषेधार्थं भैम्याः स्वमुखेऽङ्गुलिदानं तद्गुणाद्भुता-
 दिवेति उत्प्रेक्षितं लोकैरिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षा-
 लङ्कारः ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति ।—अनन्तरं तद्दर्शननिषेधावगत्यनन्तरं,
 सरस्वती तस्य नृपान्तरस्य, अध्वनि दिशि, दृशोः तारतरङ्गरिङ्गणा
 नयनव्यापारप्रौढोर्मिरचना यस्याः सा सती, नृपान्तरं दृशा
 निर्दिशन्तीत्यर्थः, ता दमयन्ती, ढणीभवन् पुष्पशरो यस्य
 तं ढणीकृतमन्मथं, स्वस्य तीव्रेण तेजसा परिभूतं भूतलं येन

तदेव किञ्च क्रियते न ? का क्षतिः ? यदेष तद्गतमुखेन काङ्क्षति ।
प्रसौद काञ्चीमयमाच्छिनत् ते प्रसङ्ग काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥३३॥
मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगीव तु स्तम्भतया विलङ्घ्यते ।
इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशत् द्विषः ॥३४॥

तं, नृपान्तरम् अन्यं नृपं, लक्ष्मीकृत्य इति शेषः, अवदत् ।
[ब्रुविसमानार्थकत्वात् द्विकर्मकत्वम्] ॥ ३२ ॥

तदिति ।—हे भैमि ! एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्ची-
नगरालङ्कृतदेशाधीश्वरः, तस्य त्वां प्रति प्रेषितस्य, दूतस्य मुखेन
यत् त्वद्वरणादिकं, काङ्क्षति, तत् काङ्क्षितमेव, किं नु कथं, न
क्रियते ? त्वयेति शेषः, अपि तु कर्त्तव्यमेव तदित्यर्थः,
का क्षतिः ? तत्कारणे तव का हानिः ? प्रत्युत अथ एवेति
भावः ; अथ तत्काङ्क्षितमेव विज्ञापयति, अथ काञ्चीपतिः. ते
नवसङ्गमे नाञ्जितायाः तव इति भावः, काञ्चीं वसनबन्धदाकार्यं
बह्वां मेखलां, प्रसङ्गं बलात्, आच्छिनत्, आच्छिद्य गृह्णातु,
काञ्चीपतिः वलपूर्वकं काञ्चीग्रहणस्य उचितत्वादिति भावः,
अत एव प्रसौद प्रसन्ना भव, अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मयीति ।—अथ काञ्चीपतिः, चापं दधत् आशुगं बाणं,
क्षिपन् सन् द्विषः शत्रून्, मयि मच्छमोपि, नम्रतयैव अवनत्या
एव प्रणत्या च, स्थितिः अवस्थानं, स्वराज्ये प्रतिष्ठा इत्यर्थः,
लभ्यते, स्तम्भतया अनम्रतया तु, दिगीव विलङ्घ्यते अतिक्रम्यते,
स्वराज्यं त्यक्त्वा दिगन्तरं गम्यते इत्यर्थः, इति नयं नीतिं,
सम्यक् उपादिशदिव, [ब्रुव्यर्थत्वात् द्विकर्मकः] उभय-
त्रापि युष्माभिरिति शेषः । धनुर्बाणदृष्टान्तेन द्विषां नम्रत्वे
स्वराज्ये स्थितिः, अन्यथा स्वराज्यं त्यक्त्वा दिगन्तरगमन-
मिति वचनं विनैवोपादिशदिवेत्यत्र प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अटःसंमित्स्मृत्स्ववोरयौवतत्रटङ्गजाकम्बुसृणालहारिणी ।
 द्विषद्गणस्त्रैणदृगम्बुनिर्भरे यशोमरालावलिंरस्य खेलति ॥३५॥
 सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि घृतस्कन्धावधिश्यामिके
 व्योमान्त स्पृशि मिन्दुरेऽस्य समरारम्भीङुरे धावति ।
 जानीमीऽनु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रमन्ध्याधियै-
 वास्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥३६॥

अट इति ।—अस्य काञ्चीपतेः, यशसामैव मरालानां हंसा-
 नाम्, आवलिः श्रेणी. अमुष्य भूपतेः, समित्स्मृत् युद्धेषु, स्मृत्स्वानां
 वीराणां यानि यौवतानि युवतीसमूहाः, (“गार्भिणं यौवतं
 गणे” इत्यमरः । “भिन्नादिभ्योऽण्” इति युवतिशब्दस्य भिन्नादि-
 पाठात् समूहार्थोऽण्-प्रत्ययः, “भस्याङ्गे तद्धिते” इति
 पंञ्चमस्य] तेषां वैधव्यवशात् त्र्यन्ति भ्रश्यन्ति, भुजाभ्यः
 यानि कम्बूनि शङ्खवलयानि, (“शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्”
 इत्यमरः) तान्येव सृणालानि तानि हरतीति तद्धारिणी सती
 द्विषद्गणस्य तटीयारिवर्गस्य, स्त्रैणे स्त्रीसम्बन्धिनि, दृगम्बुनिर्भरे
 नेत्रजलप्रवाहे, खेलति क्रीडति । [“स्त्रीणां पुंसाञ्च यत्किञ्चित्
 स्त्रैणं पौंसमिति क्रमात्” इति कौषः । “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सर्वी
 भवनात्” इति नङ्] । रूपकालङ्कारः ॥३५॥

सिन्दुरेति ।—सिन्दूरं (“सिन्दूरं नागसम्भवम्” इत्यमरः)
 तस्य द्युतिभिः मुग्धमूर्धनि सुन्दरमस्तके, घृता स्कन्धोऽवधिः
 यस्याः सा श्यामिका येन तस्मिन्, स्कन्धपर्यन्तश्यामले तत
 उपरि सिन्दूरारूपे इत्यर्थः, व्योमान्तःस्पृशि उच्चतया अभ्रङ्क्षि,
 अस्य काञ्चीपतेः, मिन्दुरे गजे, समरारम्भेषु उद्दुरे निर्भरे,
 अनर्गले इत्यर्थः, [“ऋकपूरब्धुः—” इत्यादिना समासान्तः]
 धावति अभिमुह्यते सति, अनु अनन्तरं, समस्तबाहुजानां

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सौदन्मर्कटकौटकृत्रिममितच्छ्वीभवत्कीस्तुभम् ।
उज्जिभत्वा निजमद्म पद्ममपि तत् व्यक्तावनङ्गीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥
सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्त्तिपृत्ताङ्गतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः १ ।

समस्तक्षत्रियाणां, भुजातेजांसि भुजप्रतापा एव, सहस्रांशवः
सूर्याः, प्रदोषतिमिरण सह व्यामिश्रमन्ध्यायाः मिलित-
मन्ध्यायाः, धिया बुद्ध्या एव, भ्रान्त्या एव इत्यर्थः, अस्तं यान्ति
इति जानीमः यदि, यदि शब्दः सम्भावनायां, श्यामारुणमिन्धुरे
तिमिरमिश्रमन्ध्याभ्रान्त्यैव ते अस्तं यान्ति इति सम्भावयामः
किम् ? इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३६ ॥

हित्वेति ।—श्रीः लक्ष्मीः, स्वभवनं निजनिवासं, दैत्यरिपोः
विषाणोः उरः शून्यत्वदोषेण लक्ष्म्यास्त्यागजन्यरिक्ततादोषेण,
स्फुटमासौदन्तः प्रत्यासौदन्तः, ये मर्कटकौटास्तन्तुवायकौटाः,
(“लूता स्त्री तन्तुवायोर्णेनाभमर्कटकाः समाः” इत्यमरः) तेषां
मन्ध्वि यत् कृत्रिममितच्छ्वं मितच्छ्वकाकारं लूतातन्तुवितानं
मण्डलं, तथाभवन् तदृपीभवन्, कौस्तुभः तदास्थो मणिः
यास्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा हित्वा, निजमद्म
नित्यनिवासभवनं, तत् प्रसिद्धं, पद्ममपि लूतातन्तुभिः व्यक्तं
अवनङ्गीकृतं बद्ध यथा तथा, उज्जिभत्वा अद्य सम्प्रति, अस्य
भुजयोरन्तर्विश्राम्यति । अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानिकाधार
हृत्पत्न्या पर्यायालङ्कारभेदः, तेनैव तद्भुजयोः श्रीरञ्जने विश्वरः-
प्रज्ञाभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति ।—अयं काञ्चीपतिः, सिन्धोः, जैत्रं कौट,

यद्विन्दुत्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरौ
 यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्त्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥
 अन्तःसन्तोषवाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्यन्
 नाङ्गेनानस्ति लोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।
 न क्षीणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
 शृग्वन्नतस्य कौर्त्तिः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ? ॥ ३९ ॥

जयशीलमित्यर्थः, ततोऽप्यधिकमिति भावः, [जेष्ठशब्दात्
 लज्जन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थोऽण्-प्रत्ययः] पवित्रं पावनं, तत्तथा
 प्रसिद्धं, कौर्त्तिरेव पूर्त्तं खातं, [“न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्”
 इति निष्ठा-तस्य नत्वप्रतिषेधः] तदेवाद्भुतमसृजत्, यत्र पूर्त्तं,
 जगन्ति लोकाः, स्नान्ति, यत्र यस्मिन् विषये, के वा कवयः
 कवयितारः, वाचं यच्छन्तीति वाचंयमाः निरूद्धवाचः, न सन्ति ?
 सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ; [“वाचि
 यमो व्रते” इति खच्-प्रत्ययः । “वाचयमपुरन्दरौ च” इति
 निपातनाद्गुमागमः] इन्दुः यस्य पूर्त्तस्य, विन्दुत्रियमञ्चति
 प्राप्नोति, तदपेक्षया अल्पत्वात् इन्दुः यदोयो विन्दुरिवेति भावः,
 असौ इन्दुः, यस्य जलञ्चाविश्य दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यः,
 जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषथासौ स्फटिकाद्भवतीति
 स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवः, यागेश्वरः सन् जागर्त्ति ; स्फटिकलिङ्गे
 यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति।—एतस्य राज्ञः, कौर्त्तिः शृग्वन् उरगपतिः श्रेष्ठः,
 ताभिः दृग्भिः, आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन्, अत एवान्तःसन्तोष-
 वाष्पैः दृशः न स्थगयति नाच्छादयति, अन्यथा चक्षुःश्रवसांऽस्य
 रूपग्रहणवच्छब्दग्रहणस्यापि तैः प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ;
 यती, सः अङ्गेन वपुषा, [“येनाङ्गविकारः” इति तृतीया]

आचूडाग्रममज्जयज्जयपट्यच्छल्यकाण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

आ सेवाऽस्य पृथः प्रमोदमि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कच-

स्यर्द्धागर्द्धिषु तेषु तान् धृतवर्त दण्डान् प्रचण्डानपि ? ॥ ४० ॥

स्मितश्रिया सृक्कणि लोयमानया वितोर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाह्वसन् कौर्त्त्यमहत्त्वमेव तं गिरा हि पारं निषधेन्द्रवैभवम् ॥ ४१ ॥

अङ्गे नेति पाठे—यतः सः अङ्गे वपुषि ; अस्ति लोमा न भवतीति अनास्ति लोमा अविद्यमानलोमा . [अस्मान्यशयं विद्यमानपर्यायः, तस्य सखान्धि अस्ति लोमादिवचनात् यद्यत्राहिः] अत एव आनन्दकण्ठाम आनन्द पथ कण्ठ मूलं यस्याः ताम् आनन्दजनिता, पुलकश्रणि न आरभ्यते तथा लोणोभङ्गभोरः पृथिवोपतनभोतः, शरः कम्पनस्य, ललापस्य प्रकर्मिति भावः, न कलयति, तत्तस्मात्, कण्ठ केन प्रकाशय, प्रातिमाविष्कराति ? उरगपतिर्गति शेषः इति न विद्मः [वाक्यार्थः कर्म] ॥ ३६ ॥

आचूडोति ।—जय पटः समर्थः, अयं राजा, सरम्भ सङ्ग्रामि, रिपुराजकुञ्जरघटानां प्रातिपक्षभूपहास्तसङ्ग्रहानां, कुञ्जरघटस्थिरान् दण्डान्, शल्यकाण्डान् शरकाण्डान्, आचूडाग्रम आचूडाग्रममज्जयत् निश्चातवान्, इति यत् सा अस्य राज्ञे कृपा, पृथमहती, सेवा, तवति शेषः ; तथा सेवया, उपाहाभ्याः महत्स्यर्द्धागर्द्धिषु सादृश्यात् मत्सरघटध्रुवु, तेषु कुञ्जरघटध्रुवु अपराधेषु, प्रचण्डान् उग्रान्, तान् दण्डान् धृतवर्तव्य अस्मै राज्ञे, कुतो न प्रमादसि ? एतं वृणोष्व इति भावः ॥ ४० ॥

स्मिताति ।—सा ममा, तस्य काञ्चापतः, गुणशर्मणा इव गुणश्रवणजन्यसुखेनव, वस्तुतस्तु अनादरादिति भावः ,

निजाञ्जिलक्ष्मीहसितैणशावकामसावभाणीदपत्रं परन्तपम् ।
पुरेव तद्द्विग्वलयश्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभामभाजितम्

॥ ४२ ॥

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हाहा शिरसा रमादृशाम् ।
भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्जला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

वितीर्णया विसृष्टया, सृक्कणि अधराञ्जले, लीयमानया सङ्गचन्त्या,
स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया, कौत्स्यं वर्णयितुं शक्यं, महत्त्वं
यस्य तमेव वाच्यमानमहत्त्वमेव, तं काञ्चीपतिम्, उपाहसत्
उपहसितवती; हि यतः, निषधेन्द्रैर्भवं नलमाहात्म्य,
गिरां पारि वागविषयो न भवतीत्यर्थः; नलमाहात्म्यं वर्णना-
तीतम् अस्य तु वर्णनासाध्यम्, अतो नलापेक्षया न्यूनत्वात् तमुप-
हसितवतीति भावः । अत्र नलानुरागाख्येन कारणेन एतद-
परागरूपकार्यसमर्थनात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति ।—असौ सरस्वतो, सभासु सभाजितं पूजितं,
परन्तपं रिपुतापक, [“द्विषत्परयोस्तापे.” इति खच्-प्रत्ययः,
“खचि ऋस्व.” इति ऋस्वः, “अरुद्विषदजन्तस्य—” इति सुम्]
अपरमन्यं नृपं, पुरेव पूर्ववत्, तस्य राज्ञः, दिशो वलये या
श्रोः तस्या भुवा स्थानेन, तद्द्विग्वलितयेत्यर्थः, भ्रुवा दृशः
ऊर्ध्वावयवेन, (“ऊर्ध्वं दृग्भां भ्रुवौ स्त्रियो” इत्यमरः)
विनिर्दिश्य निजाञ्जिलक्ष्म्या स्नेत्रशोभया, हसितैणशावकाम्
उपहसितसृगशावकां, विशालतया अधःकृतसृगाञ्चीमित्यर्थः,
भैमीमिति शेषः, अभाणीत् बभाण ॥ ४२ ॥

कृपेति ।—हे भैमि ! नतेन अवनतेन, शिरसा रसा भुवं
पश्यन्तीति तेषां रमादृशाम् अधःपश्यतां, त्वत्कृतप्रत्याख्या-
नात् लज्जया अधोमुखानामित्यर्थः, नृपाणामुपरि ते तव, क्वचित्

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयके सन्ति परं विहंसितुम्
अतीव विश्वामविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स टाम्बिकः शरः

॥ ४४ ॥

रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णतामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।

भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निःकृत्य यत्तानसृजाऽसृजद्वयुधि

॥ ४५ ॥

कुत्रापि, कृपा न, हाहेति खेटे ; तव लोचनाञ्जलाः कटाक्षाः,
निपेया ग्राह्या, नेपालनृपालस्य नेपालभूपतेः, पालिः कोटिः,
तद्विभाग इत्यर्थः, येषां तादृशाः, तावत् साकल्येन, सर्वथा
इत्यर्थः, भवन्तु, कटाक्षदृष्ट्या तं पश्येत्यर्थः (“स्त्रियां पाल्यश्चि-
कोटयः” इत्यमरः) ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति ।—यदीयके शरे, ऋजुत्वम् अवक्रता परच्छुन्दा-
नुकूलता च, मौनं निःशब्दता वाचयमत्वञ्च, श्रुतिपारगामिता
कर्णान्तगामित्वं वेदपारगत्वञ्च, ताः सन्ति, तथा परं शत्रुम्
अन्यञ्च, विहंसितुं हन्तुम् अनपकर्तुं च, अतीव अत्यन्तं,
विश्वामं विगतश्वासं, विगतासून् इत्यर्थः, अथ च विश्वामं
प्रत्ययं, विधत्ते इति विश्वासविधायि, चेष्टितं चरित्रम्, अस्ति ;
अस्य राज्ञः, बहुरनेकशः, [जातावेकवचनम्] महानधिकः
अतिदीर्घञ्च, टम्भ, कपटं प्रयोजनमस्येति दाम्बिको लोकवञ्चकः,
स तादृग्वचविशिष्टः, शरः, अस्तौति शेषः, (“कपटोऽस्त्रो व्याज-
टम्भो—” इत्यमरः) दाम्बिकेन यद्वयत् क्रियते एतस्य शरेण
तत्तत् क्रियते इत्यर्थः ।* अत्र शरे दाम्बिकत्वोपेक्षा व्यञ्जका-
प्रयोगाद्गम्या ॥ ४४ ॥

रिपूनिति ।—यावज्जनानां सकलजनानां, रञ्जनमेव
व्रतमस्यास्तीति तद्गती [सर्वधन्वीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः]

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कटाचित् यटि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापट्टदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थन विधिना

कथञ्चित् क्षीराभ्यानिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

यावत् पौलस्त्यवास्तृभवदुभयहरिक्लोमरेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैली चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

अयं नेपालभूपः रिपुन् अवाप्य प्राप्य अपि, अवकीर्णितां
 क्षतव्रतत्वं, न गतः ; कुतः ? यत् यस्मात्, भृशं विरक्तान्
 प्रतिपत्तनृपे विह्वलसम्पन्नान्, अथवा युद्धकाले स्वशरीरादि-
 रक्षणविषयेऽननुरक्तानपि, अथ च एनं दृष्ट्वा भयात् विगत-
 रुधिरानपि, रिपुन् शत्रून्, युधि समरे, निष्कृत्य कृत्वा, [क्लन्तः
 क्लो ल्यप् । असृजा रक्तवत्तरान् अतिशयेन रक्तवर्णान्
 अनुरक्तांश्च, [रञ्जे. क्तवत्वन्तात्तरप्] असृजत् अकरोत् ; रिपुनपि
 रक्तेन रञ्जयतः कुतोऽपि न रञ्जनव्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति ।—पतङ्गः सूर्यः, एतस्य राज्ञः, तेजोहुतभुजि
 प्रतापान्गौ, कटाचित् पतति यटि तदा अङ्गीकृततमो भृशं
 स्वीकृतः, एतङ्गस्य शलभस्य, आपट्टदयः टेहटाहात्मक-
 विषयार्थः येन तथाभूतः स्यात् शलभताम् इयादित्यर्थः,
 (“पतङ्गः शलभे साधौ मार्जारिऽर्के खर्गश्वरे” इति वैजयन्ती)
 किञ्च अमुष्य राज्ञः, यश्च उपार्जयितुम् असमर्थनव विधिना
 ब्रह्मणा, कथञ्चिदपि, न तु सम्यगिति भावः, तस्य यशमः,
 प्रातिनिधिः प्रतिरूपकः, क्षीराभ्यानिधिः क्षीरसमुद्रः, कृतः,
 क्षीरसमुद्रस्तदनुकल्पत्वेन सम्पादितः इत्यर्थः ; मुख्यापेक्षया
 प्रतिनिधिवस्तुनो न्यूनत्वेन न तु तादृश्यशो लब्धमिति भावः ।
 सूर्यादिभिरुपतापः विधेरपि अधिक्यशास्त्रेति निष्कर्षः ॥ ४६ ॥

यावत् प्राक्प्रत्यगाशपरिवृद्धनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-
वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावभौ च ॥ ४७ ॥
युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

यावदिति ।—पौलस्त्ययोर्विभीषणवैश्रवणयोः, वास्तुभवन्थो
वैश्वभूमिभूते, गृहभूते इत्यर्थः, (“वैश्वभूर्वास्तुरस्त्रियाम्”
इत्यमरः) उभे च तं हरितौ उभयहरितौ दक्षिणोत्तरदेशा-
वित्यर्थः, [“उभाद्दत्तो नित्यम्” इत्यत्र “पृथक् योगकरणा-
देवायजादेशस्य नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं वृत्ताविषये उभ-
शब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगनियमज्ञापनार्थम्” इति कैयटः]
तयोर्यथासङ्गं श्यामत्वात् शुभ्रत्वाच्च लोमरेखा लोमराजिः,
उत्तरीयञ्च तं सन्ती सितुप्रालेयशैली यावत् यावद्दूरं, स्थिताविति
शेषः, किञ्च प्राक्प्रत्यगाशे प्राचीप्रतीची द्विशी, [“स्त्रियाः पुवत्
—” इत्यादिना पुवद्भाव] तयोः परिवृद्धौ प्रभू, इन्द्रावरुणौ इति
यावत्, [“प्रभौ परिवृद्धः” इति निपातः तयोर्नगरयोरारम्भण-
यो स्तम्भौ मूलस्तम्भौ, तयोरिव मुद्रा सन्निवेशो ययोस्ती स्तम्भ
सदृशाकारौ इत्यर्थः, सन्ध्याधीरेव सायं-प्रातःसन्ध्यारूपयोः द्वयोः,
पताकयोः रुचिभिः रक्तभाभिः, रचितयोः शिखयोरग्रयोः,
शोणशोभा रक्तशोभा ययोः तावुभौ अर्द्धौ उदयास्तशैली, यावत्
यावत्पर्यन्त, तिष्ठतः इति शेषः, तावत्पर्यन्तम् एतस्य नरपतेः
कीर्तिश्चरति चतुर्दिगन्तावश्रान्तकीर्तिः अयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति ।—अदसोयस्य अमुष्यायम् अदसोयं तस्यामुष्य
सम्बन्धिन इत्यर्थः, अभिमुखं मुखं प्रारम्भम्, अभि लक्ष्मीकृत्य
इत्यर्थः, रणस्याभिमुखं युद्धप्रारम्भे, बाणावलीः शरसमूहान्,
उन्मुच्य युद्धार्थं निःक्षिप्य, युद्धा युद्धं कृत्वा, निपततां निहतानां,

क्खिन्नं वाऽवनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
 राज्ञःऽनेन हठाद्दलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
 न तूणादुद्दारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
 समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्यस्य क्वचन विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विषद्वत्तःश्वभैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

वा अथवा, अन्तः अन्तःकरणे, स्वस्य आत्मनः, परस्य शत्रोश्च,
 अन्तरं न्यूनाधिकतया पार्थक्यं, बुद्ध्वा ज्ञात्वा, अदमोयस्य चरणस्य-
 वाभिमुखं बाणावन्तारुन्मुखं त्यक्त्वा, निपतता निरायुधोभूय
 एतच्चरणमभीपे नस्त्रोभवतामित्यर्थः, अरीणां शत्रूणां, क्खिन्नं वाणैः
 कर्तितं नत्, वा अवनतीभवत् भूमौ पतितं सदित्यर्थः, अत्रावा
 निजभियं भरेण स्वायभयातिशयेन, खिन्नं सत् अवनतीभवत्
 नस्त्रोभवत्, शिरौ मस्तकम्, अनेन राज्ञा हठात् वन्तात्कारिण,
 भूमौ विलाठितं पुनः पुनः परावर्तितम्, अभूत् ; एतस्य राज्ञः
 शत्रवो यदि युध्यन्ते तदा म्रियन्ते एव, अथवा ये शत्रवः
 विवेचका भौरवश्च ते एनमेव शरणं गच्छन्ति तेषां नान्या
 गतिर्निति भावः ॥ ४८ ॥

निति ।—नृणां रणदृष्ट्यां पृंसां, [“नृ च” इति विकल्पात्
 “नामि” इति दीर्घप्रतिषेध] दृष्टिः अस्य राज्ञः, विशिखान् शरान्,
 क्वचन काम्बर्नाप, इत्यस्य सवत्र सख्यन्व, , तूणात् निषङ्गात्,
 उद्दारे उद्दरणकाले, न पश्यतीति सवत्र सख्यन्ते, गुणो
 मौर्वी, [“मौर्वी गुणो ज्या” इति धनञ्जयः] तेन घटने मन्थानं,
 न, आश्रुतिशिखं आकर्णन्तं, समाकृष्टौ गुणाकर्षणं, न,
 वियति मोचनानन्तरम् आकाशं, न, लक्ष्ये वध्ये, न, भुवि शत्रून्,
 विद्ध्वा ततो निर्गत्य प्रविशाश्रये भूप्रदेशं, च क्वचन कुत्रापि, न

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हामिका जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यामि ? ।
 भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्कटवासयातना ॥५०॥
 ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते ।
 अहो! सभा साधुरितोरिणः क्रुधा न्यषेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः
 ॥ ५१ ॥

पश्यति, किन्तु पतितानां युद्धहतानां, विषतां वक्षःसु श्वभ्रैः
 शरवेधजन्यरन्ध्रैः, (“रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः” इत्यमरः)
 अनुमितिरानुमानिकज्ञानम्, अमून् विशिखान्, गोचरयति
 विषयोक्नोति, एतद्राजनिःक्षिप्तबाणानां विद्यमानत्वे कुत्रापि
 प्रत्यक्षप्रमाणाभावेऽपि शत्रुवर्त्तास दृष्टच्छिद्रस्य अन्यथाऽनुपपत्त्या
 तद्दर्शनेनैव बाणानामनुमितिः भवतीति भावः । इत्यञ्च बाणानां
 वेगातिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

दमस्वसुरिति ।—हासयतीति हामिका हामयित्री, काचित्
 चेटोति शेष, दमस्वसुश्चित्तमवेत्य बुद्ध्या, देवीं मरस्वतीं, जगाद,
 किमिति ? हे देवि ! अस्य राज्ञः सम्बन्धि, कियद्वक्ष्यामि ?
 कियत् प्रपञ्चयामोत्यर्थः, निखिलगुणाधारस्यास्य गुणानां प्रत्येकं
 कथं वर्णयितुं शक्तासि ? इति भावः ; प्रभूते महति, जगति
 स्थितेऽपि विशाले जगति विद्यमानेऽपि, गुणैः मौन्दर्यादिभिः,
 इह अस्मिन्नेव राज्ञि, सङ्कटवासने सङ्कीर्णस्थित्या, आधाराल्पतया
 अतिक्रच्छ्रणावस्थानात्, यातना ताव्रवदना, आप्यते अनुभूयते,
 इति भण ; सर्वे गुणा सर्वे जगत् परित्यज्यास्मिन् एकास्मिन्नेव
 राजनि परस्परसङ्घर्षेण निरवकाशं निवसन्तोत्येकयोक्त्या वद
 इति भावः । सर्वगुणाकरम् अपि एनं दमयन्तो न वृणुते इति
 निष्कर्षः ॥ ५० ॥

ब्रवीतीति ।—इह सभाया, दासी भैम्याः किङ्करी, किमपि

अथान्यमुद्दिश्यं नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा ।
 दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियम् ॥ ५२ ॥
 विलोचनेन्द्रीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गुध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।
 त्रपामपाङ्गत्व निभास्त्रिभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः

॥ ५३ ॥

असङ्गतं ब्रवीति प्राक् “खलेऽपि काकस्य” इत्यादि अभाषत,
 [वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट्] ततो दासौतोऽपि, नीचा
 तुच्छा, इयं चेटौ, अतिप्रगल्भते इदानीं पुनरपि उच्छृङ्खलतया
 ब्रूते, अहो ! आश्चर्यं, मभा माधुः, आश्चर्य्येति सोल्लङ्घोक्तिः ;
 इतोरयन्तोति इतोरिणः स्वस्वामिगुणवर्णनप्रतिबन्धात्
 आक्रोशतः, एतस्य क्षितिपस्य अनुगान् अनुचरान्, जनः
 तटस्थजनः, क्रुधा क्रोधेन, न्यषेधत् निवारयामास ॥ ५१ ॥

अथेति ।—अथ कृपामयी सा गिरा देवता इलाभुवा ऐलेन
 पुरुरवसा तुल्यम् इलाभूवत, [“तेन तुल्य क्रिया चेदतिः”
 क्रियाऽत्र स्मरातिक्रमः] अतिस्मरश्रियम् अतिक्रान्तमदन-
 लावण्यम्, अन्यं नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य, दिङ्मुखसम्मुखेन
 तद्दिग्भागाभिमुखेन, मुखेन करणेन, तेन उपलक्षिता सतौ
 वा, दमस्वसारं दमयन्तीं, वदति स्म ॥ ५२ ॥

विलोचनेति ।—विलोचने एव इन्द्रीवरे नीलोत्पले,
 तयोर्मध्ये वासेन स्थित्या, वासितैः सुरभितैः, नयननीलस्त्रा
 नीलीकृतैरित्यर्थः, सितैः स्वभावात् अश्वदातैः, नीलश्वेतकार्णिक-
 विशिष्टैरिति यावत्, अपाङ्गुध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपमार्गवर्त्तिन्याः,
 चन्द्रिकायाः नेत्रमध्यस्थनीलगोलकस्य, अञ्चलैः प्रान्तभागैः,
 कटाक्षैरिति यावत्, करणैः रुचः कान्तेः, आलयम् आकरं,
 मालयं मलयदेशीयं, क्षितिक्षितं क्षितीशं, तदाख्यदेशस्य

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मृधाऽविशत् ।
न वेत्ति यत्नातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते

॥ ५४ ॥

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगोक्तो भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
तथा विदूराद्विरदूरतां गमौ यथा स गामौ तव केलिशैलताम्

॥ ५५ ॥

राजानमित्यर्थः, [च्छितिं च्छिणोतीति च्छितिच्चित् च्छितीशः
च्छिधातोरैश्वर्यार्थात् क्विप्] निभात वस्त्वन्तरदर्शनव्याजात्, त्रपां
लज्जाम, अपाकृत्य त्यक्त्वा, निभालय विलोकय, [निभालय इत्यस्य
चौराटिकात्मनेपदिभलधातोः रूपत्वात् परस्मैपद चिन्तनौयम् ;
अथवा निभालः निभालनं तद्द्वान् निभालवान् तादृशं कुरु
“तत् करोति—” इति णिचि मत्तुपो लोपेन साधनौयम्] ॥५३॥

इमामिति ।—अरिः एतच्छत्रुः, रणात् समरात्, भग्नः मन्,
परम अरिं श्रेष्ठं वा, इमं नृपं, परित्यज्य शरणं न प्राप्य, मृधा
वृथा, स्व स्वकीयं, शरणं गृहमेव, शरणं रत्नकम, अविशत
प्रविष्टः ; [शरणस्य द्विरावृत्त्या सम्बन्धः] कथं वृथा ? इति
तदाह, यत् यस्मात्, कृतस्मयः कृताहङ्कारः, सोऽरिरिति शेषः,
दुर्गया दुर्गमया, शैलभुवा शैलप्रदेशेन, गिरिदुर्गेणापौत्यर्थः,
अथ च शैलभुवा पर्वतकन्यया, दुर्गया दुर्गादेव्याऽपि, पार्वत्याऽपि
इत्यर्थः, इतोऽस्माद्राज्ञः, त्वात् न शक्यते, किं पुनः स्वगृहेण
अन्येन वा पुरुषिणेत्यापिशब्दार्थः ; इति न वेत्ति ; यो गिरिदुर्ग-
प्रविष्टमपि शत्रुं हन्तुं शक्नोति स स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति ।—अनेन राज्ञा अर्थिषु विषये दुर्भगोक्तः
तुच्छीकृतः, यथेच्छम् अर्थिभिः उपादीयमानरत्नोऽपि यः अनेन

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमृगकमलस्नानतामृङ्गजात-
 च्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणोयनेत्रे ! ।
 दृप्तारिप्राणवातामृतरमलहरीभूरिपानेन पीनं
 भूलोकस्यैष भर्ता भुजभुजगीयुगं सांयुगीनं विभर्ति ॥५६॥

राज्ञा उपेक्षितः इत्यर्थः, तथा घनध्वानजैः नवमेघशब्दोत्थैः, रत्नैः
 वैदूर्यैः, मेढुरः पूर्ण एव, भवन् अतिव्ययेऽपि अक्षीणरत्न एव
 तिष्ठन् इत्यर्थः, विदूरद्रिः वैदूर्याचलः, तथा तेन प्रकारेण,
 अदूरताम् आसन्नतां, गमी गमिष्यन्, यथा सोऽद्रिः, तव केलि-
 शैलतां गामी गमिष्यन्, [“भविष्यति गम्यादयः” इति
 गमिगाभ्योः साधुत्वम् । “न लोका—” इत्यादिना षष्ठीप्रति-
 पेधात् कर्मणि द्वितीया] अस्य राज्ञः नगर्याः अतिमान्निध्यात्
 बहुरत्नयुतः वैदूर्याचलः ते क्रीडाशैलो भविष्यति इति
 तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥

नम्रेति ।—एषा इमे ऐणोये (“ऐणोयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैण-
 सुभे त्रिषु” इत्यमरः । एषा ढक्) ते च ते नेत्रे च, ते इव
 नेत्रे यस्याः तस्याः मखुडिः, ऐणोयनेत्रे ! हे मृगशावात्ति ।
 [उपमान-पूर्वपटवहुत्रौहावुत्तरपटनीपः] नम्राणां पाटप्रान्ते
 अवनताना, प्रत्यर्थिपृथ्वीपतीनां पराजितशत्रुभूपानां, मुखान्यत्र
 कमलानि तेषु या स्नानता अपमानजनितवैवर्ण्यं, सैव मृङ्ग-
 जातस्य भ्रमरममूडस्य, क्राया नौलभाः, तस्या अन्तःपातेन
 मध्यगतत्वेन, स्वच्छनखे प्रतिफननादिति भावः, चन्द्रा-
 यिना चन्द्रवटाचरिता, मलिनमृगच्छायारूपकलङ्कमस्यत्तेरिति
 भावः, चरणनखश्रेणिर्यस्य तादृशः, भूलोकस्य भर्ता एष राजा,
 दृप्तारिप्राणवाताः गर्वितशत्रुप्राणवायवः एव, अमृतरसस्य लङ्घ्यः
 ऊर्मयः, तासां भूरिणा भूयसा, पानेन पीनं मासलम्, अत एव

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
स्याहेर्भूयःफणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।
दुग्धाब्धोधेर्मुनितुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः
कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्यदःकोर्त्तिपूरः ? ॥ ५७ ॥

संयुगे युद्धे, साधु सांयुगीनं युद्धे अपराजयं, भुजभुजगयुगं हस्त-
रूपपद्मगयुगलं, विभर्त्तीति रूपकालङ्कारः । वायुपानेन यथा
सर्पाः स्थूला जायन्ते तथा अस्य राज्ञः हस्तौ शत्रूणां प्राणवायु-
पानेन स्थूलौ सञ्जाती इत्यर्थः ; चरणपतितान् शत्रुनृपान्
रक्षति गर्विताश्च तान् मारयति इति भावः ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति ।—स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य कलामात्रा-
वशिष्टचन्द्रस्य, अध्याहारः शेषपूरकः, पञ्चदशकलासम्पादकः
इति यावत्, एतेन कोर्त्तिपूरस्य स्वर्गव्यापित्वमायातम् ; शेषस्य
अहेः अनन्तारगस्य, शुभ्रकायस्यति भावः, भूयसा महस्र-
मङ्गकानां, फणानां समुचितः योग्यः, काययष्टीना सहस्र-
नङ्गकानां शरीराणां, निकायः समूहभूतः इति यावत् ;
फणसङ्गकैः कायैः भवितुर्माचिख्यात् अवशिष्टशरीरसम्पादकः
इति भावः, एतेन पातालव्यापित्वमायातम् ; दुग्धाब्धेः
क्षीराब्धेः, मुनेः अगस्त्यस्य, तुलुकनात् गण्डूषेण ग्रहणात्,
त्रासस्य नाशे अभ्युपाय उपायभूतः, कायव्यूहः कायमङ्गात्.,
क्षीराब्धेः प्रतिनिधिरित्यर्थः, पूर्वं क्षीराब्धेरकाकित्वेन तुलुक-
ग्रहणात् भयमासोत्, इदानीमित्कोर्त्तिपूरस्य पृथिवीव्यापत्वात्
तच्छोकैरेण सर्वजलानां शुक्लतया दुग्धवत् प्रतीयमानत्वात् इदं
क्षीराब्धेः वारि अन्यत् वारि वा इति निश्चेतुमशक्यत्वेन नास्ति
अगस्त्यगण्डूषात् तादृशभयमिति भावः ; अदःकोर्त्तिपूरः
अमुष्य यशोराशिः, क्व जगति न जागर्त्ते ? त्रैलोक्ये एव

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं ? कृतं
 लक्ष्मिदः दृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।
 कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
 तत् सङ्ग्रापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्वैतद्विषाम् ॥ ५८

जागर्तीत्यर्थः । अत्र कीर्त्तिपुरस्य त्रैलोक्यव्यापित्वासम्बन्धेऽपि
 तत्सम्बन्धोक्तेः तद्रूपातिशयोक्तिः, सा च अस्य चन्द्रशेषाध्याहार-
 त्वादिरूपकात्यापितेति सङ्करः ॥ ५७ ॥

राज्ञामिति ।—शतघ्नीं नाम हेतिम् आयुधं, [“शतघ्नो तु
 चतुःशत्या लौहकण्टकसञ्चिता” इति यादवः ; शत हन्तीति
 शतघ्नीति च गम्यते “अमनुष्यकर्त्तृके च” इति ठक्प्रत्यये ङीप्]
 कलयतो धारयतः, अस्य नृपते, राज्ञा शतेन किम् ? न
 काऽपि क्षतिरित्यर्थः ; शतमाखण्डममर्थमस्त्वं गृह्णताऽस्य शत-
 सङ्ग्रहकैः शत्रुभिर्न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । लक्ष्मिदो
 लक्ष्मिदिनः, लक्ष लक्षसङ्ग्रा, तद्विशिष्टशत्रुहन्तुश्च, (“लक्षं
 शरव्ये सङ्ग्रायाम्” इति च विश्व.) कुत्रचिदप्यप्रतिहतशायकस्य
 अस्य इत्यर्थः, राज्ञा लक्षैः कृतम् अलम् ; कृतम् इति शब्दः
 अलमित्यर्थऽव्ययम् । दृशा दृश्यव, पद्मानि अजानि, तत्सङ्ग्रहक-
 शत्रुश्च ; (“पद्मं स्यात् पद्मगे व्यृहे निर्धौ सङ्ग्रान्तरऽम्ब्रज”
 इति विश्वः) जयतोऽस्य राज्ञ पद्मैः पद्मसङ्ग्रहकैः शत्रुभिः,
 अलम् ; किं बहुना ? सर्वपरच्छिदः समस्तशत्रुच्छिदाऽस्य
 राज्ञः, राज्ञां परार्द्धेन वा तत्सङ्ग्रहकराजभिर्वा, परेषाम्
 अराणाम् अर्द्धेन वा, किमपि कर्तुं नो शक्यम् ; तत् तस्मात्,
 वत स्त्रिटे, एतद्विषाम् अस्य शत्रुणां, सङ्ग्राया अपगमम
 अपगमसङ्ग्रात्वन्, असङ्ग्रात्वमिति यावत्, अथ च सङ्ग्रात्
 युद्धात्, अपगमम् अपसरणं, विना काचित् गतिर्नास्ति ;

वयस्ययाऽऽकृतविदा दमस्वसु स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥५६॥

कृताऽत्र देवो वचनार्थकारिणो
त्वमुत्तरं दासि ! ददासि का सती ? ।
इतीरिणस्तन्नपपरिपाश्विकान्
स्वभक्तुरव भ्रुकुटिन्यवत्तयत् ॥ ६०

(“सङ्घं समिति सङ्घा स्यादेकत्वादिविचारयोः” इति
मैटनी) अत्रैव द्विषद्गतिमत्त्वस्य सङ्घापगमतदपगमयोः उभयोः
प्राप्तस्य पूर्वत्र निषेधस्य उत्तरत्र नियमनात् पारसङ्घा ;
तथा च सूत्रम्—“एकस्य अनेकप्राप्तावेकत्र नियमनं
पारिसङ्घा” इति ॥ ५८ ॥

वयस्ययति ।—अथ दमस्वसुः आकृतविदा अभिप्रायज्ञया,
वयस्यया सख्या, स्मितं वितत्य हास्य कृत्वा, भारती वाग्देवी,
आभदधे आभिहित्वा, किमिति ? भवन्मुखेन त्वन्मुखेन,
याचता स्ववचनं प्रार्थयमानानाम्, इतीऽस्मात् राज्ञः, परेषाम्
अन्येषामपि राज्ञा, स्वनिवेदने आत्मपरिचयकथने, त्वरा
द्रुतकथनत्वं कालावलम्बामहत्वं वा, पश्य, एतद्दर्शनात् विरम्य
परान् वर्णयत्यथः ॥ ५६ ॥

कृतेति ।—हे दासि ! अत्र स्वयंवरे, देवो वाग्देवो,
वचने नृपतिवर्णने, अधिकारिणा कर्त्री, कृता नियुक्ता, त्व का
सती का भवन्ती, केन प्रयुक्ता सतीत्यर्थः, असती कुन्टा,
का त्वामिति च गम्यते ; उत्तर ददासि ? इति ईरिणः
एवं ब्रुवाणान्, तस्य नृपस्य, पारिपाश्वं वर्त्तन्ते इति पारि-
पाश्विकान् सेवकान्, [“पारिमुखञ्च” इति ठक् चकारात्
पारिपाश्विक.] स्वभक्तुः स्वस्वामिन एव, भ्रुकुटिः

धराधिराजं निजगाद भारती तत्सम्मुखेदलितान्ङ्गसूचितम् ।
 दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥६१॥
 कुतः कृतैवं नवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ? ।
 अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलाऽस्तु ते वरम्
 ॥ ६२ ॥

न पाहि पाहोति यदब्रवीरमुं मदोष्ठ ! तेनैवमभूदिति क्रुधा ।
 रणञ्चितावस्य विरोधिमुर्द्धभिर्विदश्य दन्तैर्निजमोक्षमास्यते ॥६३॥

न्यवर्त्तयत् तेषां स्वामो एव तान् भ्रूभङ्गेण निवारितवान्
 इत्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति ।—भारती सरस्वती, कुलेन वंशमर्यादया, शीलेन
 सदृत्तेन च, राजसु मध्ये उचित योग्यं, सर्वलोकपरिचित-
 मित्यर्थः, सारवत्तरं श्रेष्ठम्, अतिबलिष्ठं वा, तस्य वर्णनोयनृपस्य,
 सम्मुखं यथा तथा ईषदलितेन वक्रितेन, अङ्गेन वपुषा, सूचितं
 निर्दिष्टं, धराधिराजं भूपतिं, प्रति लक्ष्मीकृत्य, दमस्वसारं
 निजगाद तस्यै कथयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुत इति ।—हे मैमि ! आगतं स्वयंवरार्थमुपस्थितं, नव-
 लोकम् अपूर्वजनं प्रति, एवं परिदृश्यमानप्रकारेण, अनवलोकनाय
 वा अनवलोकितुमेव, अवधारणार्थी वा-शब्दः ; कुतः कस्मात्
 कारणात्, प्रतिज्ञा कृता ? न युक्तमतदिति भावः ; भवतु तावत्
 एनं पुरोवर्त्तनं, मिथिलापुरन्दरमपि मिथिलापतिमपि, निपाय
 सम्यक् निरीक्ष्य, सकृदप्येति भावः, ते तव, इयम् दृष्टिः
 शिथिला शिथिलादरा, एतस्य रूपवत्तायामिति भावः,
 अस्तु, वरम् इत्यपि श्रेष्ठं, वीक्ष्य उपेक्षणम् अपि अदर्शनात्
 किञ्चित् प्रियमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति ।—मदोष्ठ ! हे मदीयाधर ! यत् यस्मात्, पाहि

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
धनुः परीरन्धमिवास्य सम्मटात् महाहवे दिक्षति वामबाहवे

॥ ६४ ॥

पाहि इति अमुं राजानं, न अब्रवीः, दुरभिमानादिति शेषः, तेन पाहि पाहीति अवचनेनैव, एवमीदृशी मे दशा, अभूदिति हेतोः, क्रुधा क्रोधेन, रणक्षिणौ अस्य विरोधिभूर्धभिः शत्रुशिरोभिः कर्तृभिः, टन्तैः करणैः, निजमोहमधरम् : ओष्ठशब्दस्य अधरार्थकत्वमपि दृश्यते, विटस्य आय्यते स्थीयते : अस्य राज्ञः शत्रूणामितञ्चरणमेव शरणम्, अन्यथा मरणमेवेति भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्थिविषयक्रोधहेतुकस्य ओष्ठदंशनप्योष्ठविषयक्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् हेतुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ६३ ॥

भुजे इति ।—महाहवे महारणे, अस्य राज्ञः, धनुः कर्त्त, दक्षिणे अपसर्प्ये, अथ च सरले, अनुकूनेऽपीत्यर्थः, भुजे हस्ते, इषुणा मह गुणं ज्याम्, आदाय अपसर्पति अपगच्छति, कर्णपश्चाद्देशं गच्छति मत्प्रीत्यर्थः, अथ च रणस्थलात् पलायनं कुर्वत्यपि, पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने, गुणसहायाभावेऽपि रिपुसम्मुखयायिने इति भावः, वामबाहवे वामहस्ताय, अथ च प्रतिकूलायापि भुजाय, सम्मटात् रिपुविनाशाय रणक्षेत्रपरीभागगमनजन्यमन्तोषात्, परीरन्धम् आलिङ्गनम्, [“उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम्” इति टीर्घः] दिक्षतीव दातुमिच्छतीव इत्युत्प्रेक्षा [दटातेः मनन्ताल्लट् “सनि मौमा—” इत्यादिना इटादेशः अभ्यासलोपश्च] मध्यस्थः सुवंशजो जनः गुणिनि अनुकूलेऽपि जने स्वजनमादाय सङ्ग्रामात् पलायिते सति सङ्ग्रामं कर्त्तुं पुरोगामिने प्रतिकूलायापि जनाय निपुणोऽयमिति मत्वा

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यमज्जं यशः

सर्वाङ्गोज्ज्वलगर्वपर्वतमितश्रौगर्वनिर्वासि यत् ।

तत् कम्बुप्रतिविम्बितं किमु ? शरत्पर्जन्यराजिश्रियः

पर्यायः किमु ? दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ? ॥ ६५ ॥

हर्षाटालिङ्गनं दटाति इति निष्कर्षः । वामहस्तस्थितधनुषः दक्षिणहस्तेनाकर्णान्तगुणाकर्षणात् वामहस्ते कोटिद्वयमनमेवाल्लिङ्गनत्वेनोत्प्रेक्षितम् । जिगीषुभिः दक्षिणोऽपि भीरुः न समाद्रियते वामाऽपि रणोत्साहौ शूरः समाद्रियते इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्यति ।—अस्य उर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि, पर्वणि भवः पार्वणः तादृशस्य विधोः राकाचन्द्रस्य, द्वैराज्यं द्वयो राज्ञो-रिदं कर्म द्वैराज्यं राजद्वयसम्बन्धि कर्मत्वर्थः, चन्द्रद्वय-सम्बन्धि धावन्त्यमिति भावः, [द्विराजशब्दात् बहुव्रीह्यन्तात् ब्राह्मणादित्वात् थङ्प्रत्ययः] तत्र सज्जं मन्त्रहं, तत्कार्य-कारकमित्यर्थः, पार्वणविधुमदृशमिति समुदितार्थः, सर्वाङ्गे उज्ज्वलस्य धवलस्य, शर्वपर्वतस्य कैलामस्य, सितः सितिमा, धावन्त्यमित्यर्थः, (“गुणे शुक्लादयः पुंसि” इत्यमरः) तस्य श्रिया सम्पदा, यो गर्वस्तं निर्वासयति लुम्पतौति तन्निर्वासि, कैलामस्य शुभ्रताया अपि अधिक शुभ्रमित्यर्थः, यत् यशः, तत् कम्बूनां शङ्खाना, प्रतिविम्बितं प्रतिविम्बं, प्रतिच्छाया इत्यर्थः, किमु ? किं वा शरत्पर्जन्यराजिश्रियः शरत्प्रेषावनिधावत्यसम्पदाः, पर्यायो रूपान्तरं किमु ? अथवा दुग्धसिन्धोः क्षीराब्धेः, पयसा क्षीराणां, सर्वानुवादः सर्वस्यापि पुनरुक्तिः किमु ? कृत्स्नं तत् क्षीरमेवेदं किमित्यर्थः । उत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशत्त्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटावट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकात्करकिरः कैरस्य नायं करः ।

उन्नोतश्चतुरङ्गमैत्र्यसमरत्वङ्गत्तरङ्गचुर-

क्षुष्मासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षीणोजवीजव्रजम् ? ॥ ६६ ॥

अर्थिभ्रंशबह्वभवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः

सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

निस्त्रिंशेति ।—निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गलिभ्यः इति निस्त्रिंशः
त्रिंशदङ्गल्यधिकः खङ्गः इत्यर्थः, [उच्-प्रकरणे “मङ्गायास्तत्पृ-
षस्य—” इति उच्-प्रत्ययः] तेन त्राटतेषु खण्डितेषु, अरिवारण-
घटाकुम्भेषु शत्रुगजसमूहकुम्भेषु, अस्थिकूटानाम् अस्थिनङ्गाना-
नाम्, अवटस्थानेषु गर्त्तप्रदेशेषु, स्थायुकाः स्थायिनः, [“लत्रपत-
—” इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः] तेषां मौक्तिकोत्कराणां
मुक्तामसूहानां, किरतीति किरः क्षेपकः, [“इगुपधञ्चा—” इति
कः] अस्य नृपस्य, अयं करः चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादीनि येषां
तादृशानां सैन्यानां समरेषु त्वङ्गतां मञ्चरता, तुरङ्गाणां चुरैः
करणैः, क्षुष्मासु कष्टासु, क्षितिषु यशःक्षीणोजस्य कौर्त्तिवृत्तस्य,
वीजानां व्रजं समूहं, क्षिपन् किरन्, वपन्निव इत्यर्थः, स्थित इति
शेषः, इति कैः जनैः न उन्नोतः ? न उत्प्रेक्षितः ? गजकुम्भस्थ-
मुक्तानां श्वेतत्वात् चद्रत्वाच्च यशोवृत्तवीजस्वरूपत्वेन तेषाञ्च
रणभूमौ निपातनात् वपनत्वेन चात्प्रेक्षणादत्रोत्प्रेक्षाद्वयम् ॥ ६६ ॥

अधीति ।—अस्मिन् राज्ञि, अतिदानभाजि अतिदानशौण्डे
सति, मनसा अकल्पितमप्यर्थं ददति सतोत्यर्थः, सः
प्रसिद्धः, कल्पद्रुमः मनःकल्पितार्थमात्रप्रदः कल्पवृक्षः,
अर्थिनां भ्रंशेन असङ्गावेन, बह्वभवतः व्ययाभावादुपचौय-
मानस्य, फलभरस्य व्याजेन क्लेने, कुञ्जायितः कुञ्जीभूतः

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदयः कथं याचक-
श्रेणोवर्जनदुर्ययोनिर्वाङ्मत्तत्रोडस्तु रत्नाचलः ? ॥ ६७ ॥

सृजामि किं विघ्नमिदन्नृपस्तुता-
वितोङ्गितैः पृच्छात तां सखीजन ।
स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयत् बधू-
स्तदेव वैमुग्ध्यमलक्षितनृप ॥ ६८ ॥
दृशाऽथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं
मधुस्वरा वक्तुमधोश्वरा गिराम् ।

सन्, वस्तुतस्तु लज्जयैवेति भावः, [लोहितादेराकृतिगणत्वात्
क्यपि कर्त्तारि क्तः] कथमपि कृच्छ्रेण, आस्तां निम्नतया
अन्येदृष्टत्वात् कथमपि लज्जावरणसम्भवादिति भावः ;
किन्तु निर्व्ययाणां व्ययरहितानां, रत्नसम्पदाम् उदयेन वृद्ध्या,
उदयः उच्छ्रितः, उच्चशिखरः इति भावः, रत्नाचलो
रोहणाद्रस्तु, याचकश्रेणोभिः कर्त्तारिभिः, वर्जनन परिहारेण,
यत् दुर्यथः तेन निर्वाङ्मत्तत्रोडो घनोक्तलज्ज. सन्, कथमास्ते ?
कथं तिष्ठति ? उच्चतया स्थित्या सर्वेदृष्टत्वात् लज्जासंवरणो-
पायासम्भवादिति भावः । अत्र द्रुमशैलयोः लज्जाऽसम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

सृजामिति ।—अथ सखीजने तां भैमोम्, इदन्नृपस्य एत-
न्नृपस्य, स्तुतो विघ्नं सृजामि किम् ? इतोङ्गितैः चाष्टतः, पृच्छन्नि-
सात बधू. भैमो, स्मिताय स्मृतं कर्त्तुं, [क्रियार्थत्यादिना चतुर्थी]
वक्त्रम् अवक्रयत् वक्त्राचकार, इति यत् तत् वक्त्राकरणमेव,
तन्नृप तास्मिन् नृपे, वैमुग्ध्यं नैस्पृह्यम्, अलाक्ष लाक्षतम् ॥ ६८ ॥

दृशाति ।—अथ मधुस्वरा मधुरकण्ठो, गिरामधोश्वरा सर-
स्वती, नरेश्वरान्तरं राजान्तरं, वक्तुं वर्णयितं, दृशा निर्दिश्य

अनूपयामास विदमर्भजाश्रुतौ
 निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥
 स कामरूपाधिप एष हा ! त्वया
 न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।
 त्वमस्य सा योग्यतमा हि वल्लभा
 सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥
 अकर्णधाराशुगसम्भृताङ्गतां
 गतैररित्रेण विनाऽस्य वैरिभिः ।

निरूप्य, विदमर्भजाया वैदुर्भ्याः, श्रुतौ श्रोत्रे, निजास्यचन्द्रस्य
 सुधाभिः उक्तिभिः वचनामृतेरित्यर्थः, अनूपयामास मरमो-
 चकार, वचनामृतवर्षणेन भैम्याः श्रावणद्वयमत्यर्थमाद्री-
 चकारित्यर्थः, [“जलप्रायमनूपं स्यात्” इत्यमरः । अनुगता श्रापो
 यस्येति अनूपम् “ऋक्पूरव्यूः—” इत्यादिना समासान्तः,
 “ऊदनोर्दंश” इत्युकारः, तस्मात् “तत्करोति—” इत्यादना
 श्यन्ताङ्गत् ॥ ६९ ॥

स इति ।—एष पुरोवर्त्ति, यः कामात् कन्दर्पादपि रूपणा-
 धिकः, सः प्रसिद्धः, कामरूपाधिपः कामरूपदेशाधीश्वरोऽपि,
 त्वया नैक्ष्यते हा ! तव नैतदुक्तमिति भावः ; कुतः ? यस्याः
 तव इति भावः ; प्रतिमल्ला प्रातद्वान्दना, भाः कान्तियस्याः
 सा यत्प्रतिमल्लभा यत्सदृशसौन्दर्यशालनोत्थः, परा अन्या
 रमणा, सुदुर्लभा अतिदुर्लभा, एवम्भृता सा त्वमस्य राज्ञः,
 योग्यतमा हि अत्यन्तानुरूपव, वल्लभा दयिता, समानसौन्दर्य-
 तया समागमयाग्योऽयं त्वया वीक्ष्यतव्य एवत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णति ।—कण इव कणः प्रतिमुखशब्दं तद्राहितः
 अकर्णः, न कर्णभिर्नापि दिग्धैरिति निषेधादिति भावः,

विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो !
 निमज्ज्य तौणः समरे भवाणवः ॥ ७१ ॥
 अमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिः
 तपत्तुरिव क्रियतेऽरिविश्मनि ।
 प्रपा न तत्रारिवधूस्तपास्त्रिणी
 ददाति नत्रात्पलवासिभिजलैः ? ॥ ७२ ॥

अकर्णा वारा यस्य स अकर्णधारः, स चासौ आशुगः विशिखः,
 तैः सम्भृतानि सम्पूरितानि, अङ्गानि येषां ते तदङ्गा तत्ता, गतैः
 अस्य वारभिः अत्राभः, आरभ्यः त्रायते इत्यरित्रं वर्मादि तेन,
 विना तादृहाय, समरे निमज्ज्य पातत्वा, तरणेः सूर्यस्य, भिदां
 भेदं, विधाय कृत्वा, यावत् सूर्यमण्डलं भित्त्वेव, भवः ससार
 एव, अणवः समुद्रः, तौणः, अहा ! आश्चर्यम् । “डाविमौ
 पुरुषो लोके सूर्यमण्डलभेदिनो । पारत्राड् योगयुक्तश्च रण
 चाभिमुखा हतः ॥” इति दर्शनादिति । कर्णधारः नाविकः,
 तस्य अभावात् आशुगेन पवनन, सम्भृताङ्गतां चाल्यमानदेहत्व,
 गतैः प्राप्तैः, जनैः अरित्रेण कानपातन, नोकापञ्चाङ्गागावह-
 काष्ठदण्डावशेषणेत्यर्थः, त्वना तरणेः नोकायाः, भिदा भेदं,
 विधाय कृत्वा, समुद्रे निमज्ज्य भवाणवः तौणः उत्तौणः इति
 च गम्यते ॥ ७१ ॥

अमुष्येति ।—यस्मात् अमुष्य भूलोकभुजः पृथिवीलोक-
 स्थितस्य राज्ञः, न तु सूर्यवत् आकाशमागचारिण इति
 तात्पर्यम् ; भुजोष्मभिः भुजप्रतापैः, अरिवश्मनि शत्रुगृहे,
 तपन्तुः श्रोत्रपत्तुरिव, क्रियते नित्यसन्तापः क्रियते इत्यर्थः,
 तस्मात् तत्र अरिविश्मनि, तपस्त्रिणी शोच्या धमशोला च,
 अरिवधनेत्रात्पलयोर्वसन्तीति तद्वासिभिः जलैरशुभिः, उत्पल-

एतद्वृत्तामिघातस्रवटसृगसुहृद्वंशसार्द्धेभ्यनैत-
 हीरुहामप्रतापज्वलदनलमिलङ्गमधूमभ्रमाय ।
 एतद्विग्जैत्रयात्राऽममसमरभरं पश्यतः कस्य नामी-
 देतन्नामोरवाजित्रजम्बुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ? ॥ ७३ ॥
 क्षीरोदन्वटपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
 स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।

वासनावद्भिश्च जलैः, प्रपीयते अस्यामिति प्रपा पानीय-
 शालिका, [पाधातोः अङ्] तां न ददाति ? इति काङ्क्षिः,
 ददानोत्यर्थः, धार्मिका हि श्रेष्ठकाले वामितोटकप्रायाः प्रपाः
 प्रवर्त्तयन्तीति । एतेन राज्ञा शत्रुमारणात् सर्वाः शत्रुस्त्रियो
 निरन्तरं रुदन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

एतदिति।—आजिस्थनोषु रणभूमिषु, एतस्य राज्ञः, नामीरे
 सेनामुखे, वाजित्रजाना खुरैः जाता रजसा राजिः पङ्क्तिः, एतस्य
 राज्ञः, दिशो जेत्रासु । तच्चन्तत्वात् षष्ठोममामनिषेधः । यात्रासु
 दिग्बज्रयात्रासु, अममम् अमदृशम्, अतुलनीयमित्यर्थः,
 समरभर समरव्यापारं, पश्यतः अवलोकयतः, कस्य जनस्य,
 एतेन राज्ञा, दत्तैः प्रयुक्तैः, अमिघातैः खड्गप्रहारैः, स्रवटसृजः क्षर-
 द्रक्ताः, असुहृदः शत्रुवर्गाः एव, वंशाः वेणवः, (“वंगो वर्गं कुले
 वेणौ” इति विश्वः) त एव सार्द्धेभ्यनानि सरसानि दाह्यकाष्ठानि,
 यस्य एतादृशो यः एतस्य राज्ञः, दोणोः भुजयोः, उहामः
 प्रचण्डः, प्रताप एव ज्वलदनलः तस्मिन् मिलता सङ्गच्छमानाना,
 वन्तेमानानामिति यावत् भूम्ना बहूनां, धृमाना भ्रमाय भ्रान्त्यै,
 न आमोत् ? सर्वव्यापि आमोदेवेत्यर्थः । अत्र रजोराजौ
 कविसम्पत्सादृश्यात् धूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमान् अलङ्कारः ॥ ७३ ॥

क्षीरोदन्वदिति।—अमरैः देवैः, क्षीराणाम् उदन्वतः

केषां नञ्जनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वाऽमृत-
स्रोतः प्रोतपिपासुकर्णकलमीभाजाऽभिषेकोत्सवः १ ॥७४॥

क्षीराब्धेः, आपः दुग्धरूपजलानि, क्षीरोदन्वदपाः [“ऋक्पूः—”
इत्यादिना समासान्तः । ताः प्रमथ्य विलोड्य, मथितं तक्रं,
मथनोद्भवो निर्जलोदधिक्षीरविकारः इत्यर्थः, । “तक्रं ह्युद-
श्विन्मथितं पाटाभ्वुर्धाभ्वनिर्जलम्” इत्यमरः) तद्भूते आदेशे
इवादेशे रूपान्तरे, निर्मिते सम्पादिते सति, रूपान्तरापादनेन
क्षीराब्धौ अभावं गमिते सतीत्यर्थः, अथवा द्रवोपरि
अवस्थानामश्ववात् दुग्धरूपे तज्जले अतिघने कृते सतीत्यर्थः,
तत् तथा, क्षीरत्वेन प्रसिद्धम उदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीराब्धिः,
[“उदकस्योदः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः] तद्रूपं सिंहासनं स्वेन
आत्मना, सु सुखेन वा, आक्रम्यम् उपवेशनयोग्यं, सृजतः कुर्वतः,
घनोभूतं क्षीरसमुद्रमुपविशतः इत्यर्थः ; यशसो विशेषणमेतत्
बोध्यम् ; अस्य राज्ञः, यशसः एतस्य राज्ञः सम्बन्धि, कवित्वम्
एतद्रचितं काव्यम्, अथवा कविनिर्मितम् एतत्सम्बन्धि कीर्त्ति-
वर्णनरूपं काव्यमित्यर्थः, तदेवाऽमृतं कर्णरसायनत्वाद्ऽमृतरूप-
मित्यर्थः, तस्य स्रोतसा प्रवाहेण, प्रोते पूरिते, पिपासूनां पातु-
मिच्छूनाम्, अत्यादरेण कवित्वाऽमृतशुश्रूषणां जनानामित्यर्थः,
कर्णाविव कलस्यौ अभिषेचनकुश्लौ, भजतीति तद्भाजा, केषां वा
जगतां भुवनानां सम्बन्धिना, जनेन अभिषेकोत्सवः अभिषेक-
जम्बुः आनन्दोत्सवः, न अजनि ? न जनितः ? [जनेर्ग्यन्तात्
कर्मणि लुङ्] भुवनान्तरस्था अपि कवयः आ-क्षीराब्धि-
प्रसृतमेतद्दयशः सर्वत्र आनन्दकरं वर्णयन्ति स्म इत्यर्थः ;
एतद्दयशः लोकपरम्परया क्षीरसमुद्रपर्यन्तगामीति भावः ।
द्विवैः क्षीरोदसमुद्रे मथिते सति तत्र जलाभावात् अधुना

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्घ-

प्रतिनृपतिमृगाचौलक्षवक्षःशिलासु ।

रचितलिपिरिवोरस्ताङ्गनव्यस्तहस्त-

प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्त्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्गगां बभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयानया वक्त्रपरिश्रमं श्रमम् ॥७६॥

चौरोदसमुद्ररूपसिंहासनम् अधिकृतवति एतद्राजयशसि
एतद्यशःचौरोदस्य वर्णयितारः अखिलाः कवय एव अभि-
षेक्तारः कवित्वमेव जलं श्रोतृजनकर्णा एव कलसाः
तत्सम्भवायाः सारतः प्रसर्पणात् स्तुतिः एवाभिषेक इति
रूपकालङ्कारः । अथवा लोके यथा कस्मिंश्चित् राजनि
केनचित् मथिते तदौयं सिंहासनम् आक्रम्याधितिष्ठतोऽन्यस्य
जनैर्जलपूर्णकलसनाभिषेकः क्रियते तद्वदिति भावः ॥ ७४ ॥

सामतीति ।—अस्य राज्ञः, कीर्त्तिः प्रशस्तिः प्रशंसा, समिति
आज्ञो, पतिनिपातस्य भर्तृमरणस्य, आकर्णनं श्रवणेऽपि, द्राक्
सद्य एव, अदीर्घासु अभिज्ञासु, अक्षरविन्यासयोग्यासु ज्ञात यावत्,
प्रतिनृपतिमृगाचौलक्षणां अक्षरराजस्त्रीलक्षसङ्ग्रहकानां, वक्षः-
शिलासु पाषाणकाठनवक्षःस्थलेषु, पतिमरणश्रवणक्षणे एवा-
विदीर्घत्वात् वक्षसः शिलात्वं बोध्यम्, उरस्ताङ्गने वक्षस्ताङ्गने,
व्यस्तानां व्यापृतानां, सवेगं पतितानामिति यावत्, हस्तानां ये
प्रखरनखाः तीक्ष्णनखाः, तैरेव टङ्कैः पाषाणदारकद्रव्यविशेषैः
(“टङ्क पाषाणदारण.” इत्यमरः) रचितार्त्तापरिव कृत्वाक्षर-
विन्यासा इव, भाति इति शेषः । दुःखातिरेकात् वक्षःकृतनखाले-
खनेषु कीर्त्तिप्रशस्तेः अक्षरत्वोपेक्षणात् उदप्रचालङ्कारः ॥ ७५ ॥

विधायेति ।—ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी,

समुन्मुखोक्त्य बभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।
 ततस्त्रमदुवालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥७०॥
 अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरमोत्कलोचनः ।
 स्पृशन्तु रूपासृतवापि ! नन्वमुं तवापि दृक्त्तारतरङ्गभङ्गयः ॥७८॥

दमस्वसुः दमयन्त्याः, भावं तद्राजवर्णननिषेधरूपमभिप्रायम्,
 अवेत्य ज्ञात्वा, ताम्बूलपुटीं ताम्बूलवीटिकां, कराङ्गगा करतल-
 संस्थां, विधाय कृत्वा, अनया वीटिकया, वक्त्रपरिश्रमं बहुक्षणं
 व्याप्य एतद्राजगुणकथनजन्यम् आस्यशोषं, शमं शान्तिं, नय
 इति भारतीं बभाण ; अम्ब ! नायमस्यै रोचते कृतं वृथा
 एतद्वर्णनश्रमेणेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखोति ।—अथ भारती सरस्वतो, रतीशकल्पे
 कामनुत्थे, अन्यनृपे नृपान्तरि विषये, निजं भुजं समुन्मुखोक्त्य
 मस्यगाभमुखोक्त्य, बभार धारयामास, दमयन्त्यै तं दर्शयितुं,
 तदभिमुखं कृतवतीत्यर्थः । ततो हस्तोद्यमानन्तरं, त्रमद्वाल-
 पृषद्विलोचनां चकितमृगशावाज्ञीं, संसज्जनरञ्जनीं सभास्थ-
 जनमनोहारिणीं, जनीं बधूं, दमयन्तीमिति यावत्, शशंस
 उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति ।—ननु हे ! रूपासृतवापि ! सौन्दर्यसुधा-
 रसदोर्घिके ! गुणौघैः सौन्दर्यादिभिः, अनुरज्यन्तः अनुरक्ताः,
 उत्कलाः तद्देशीयलोकाः यस्मिन् स तादृशः, अयं राजा, भवत्याः
 तव, मुखस्य आस्यस्य, आलोकरसेन आलोकनकौतुकेन,
 उत्कलोचनः उत्सुकाक्षः, भवतीति शेषः ; तवापि दृशोः ताराः
 विशालाः, तरङ्गभङ्गयः पुनःपुनर्निक्षेपरूपवीर्चावन्यासाः, अमुम्
 उत्कलाधिपतिं, स्पृशन्तु, स्वानुरागिणि अनुराग उचित इति
 कृटाक्षरेणं पश्येत् भावः ॥ ७८ ॥

अनेन सर्वार्थिक्तार्थताकृता हृतार्थिनी कामगवीसुरद्रुमी ।

मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७८ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पटद्वयं ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपाटरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान्न ककुभि स्थमानमालम्बते

जातं यद्दहनकाननैकशरणप्राप्तेन टावाग्निना ।

अनेनेति ।—सर्वार्थिनां सर्वयाचकानां, कृतार्थताकृता पूर्ण-
कामत्वकारिणा, अनेन राज्ञा, हृतार्थिनी स्वयं सर्वार्थदाना-
दार्थिहरणेनार्थिरहितौ कृतौ इत्यर्थः, कामाना दात्री गोः
कामगवी कामघ्नुः, [“गौरतद्धितलुकि” इति समामान्तष्टच्]
सा च सुरद्रुमः कल्पवृक्षश्च तौ, मिथोऽन्योऽन्यं प्रति, पयःसेचनं
क्षीरसिकं, पल्लवाशनं पल्लवभोजनञ्च, प्रदाय दत्त्वा, दानव्यसनं
दानासक्तिं, समाप्नुतः समापयतः । टाचकाकाराभावात्
अन्योऽन्यं प्रति सम्प्रदानीयपयःपल्लवमात्रदानेन कथञ्चिद्दान-
कण्डूत्यपनोदनं कुरुत इति तात्पर्यम् ॥ ७८ ॥

नृप इति ।—अयं नृपः निजे पटद्वयं पततः प्रणमतः, यान्
नृपान् कराभ्यां हस्ताभ्याम्, उदतोलयत् उत्तोलयामास, कृपयति
शेषः, तदीयासु तेषा राज्ञा सखान्धिनीषु, चूडासु किरोटेषु, ये
कुरुविन्दाः पद्मरागाः, (“कुरुविन्दस्तु सुप्ताया कुल्पाषत्रोर्ह-
भेदयोः । हिङ्गुले पद्मरागे च” इति विश्वः) तेषा रश्मिभिः एतस्य
राज्ञः, करपादयोः करयोः पादयोश्च, रञ्जना प्रणामेन चरणयो-
स्तेषामुत्तोलनेन च करयोः रक्तमत्वं बोध्यम्, इयं स्फुटा, लक्ष्यते
इति शेषः । स्त्राभाविककरपादरागे राजाकिरोटमार्णव्यमयूख-
रञ्जनत्वोत्प्रेक्षणेनास्यानिकराजविजयित्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरीचितौ
 धिक् तं बाडवमश्रसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥८१॥
 अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-
 रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।
 न कम्पन्तामन्तः प्रतिभटनृपाः ? स्नायतु न तद्-
 बधुवक्त्राभोजम् ? भवतु न स तेषां कुदिवसः ? ॥ ८२ ॥

यदिति ।—भानुमान् भास्वान् सूर्यः, कस्याम् अपि ककुभि
 कुत्रापि दिशि, स्थेमानं स्थिरत्वं, [स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात्
 “वर्णदृढादिभ्यः षञ्च” इति चकारादिमनिच् । “प्रिय स्थिर—”
 इत्यादिना स्यादेशः] न आलम्बते इति यत्, तथा दावाग्ना
 घनं निविडं, काननमेव एकशरणम् एकमात्ररक्षितारं, प्राप्तेन
 [“द्वितीया श्रित—” इत्यादिना समामः] जातम् इति यत्,
 [जातमिति भावे क्तः] एषा एतदुभयमपौत्यर्थः, [विधेय-
 प्राधान्यात् स्त्रालङ्गता] एतस्य राज्ञः, भुजतेजसा भुजप्रतापेन,
 विजितयोः तयोर्भानुदावाग्न्योः, श्रीचितौ तावत् श्रीचित्यमेव,
 भौतस्य व्याकुलत्वादेकत्वानवस्थानं वनाश्रयणञ्च युक्तामिति
 भावः ; किन्तु त बाडवं बडुवाग्निं, धिक्, येन बाडवेन, पुनः
 भिया भयेन, द्विषि स्वस्य सहजद्वेषिणि, अश्रसि जले, प्रविष्टम्
 [भावे क्तः] स्वशत्रुमंश्रयणात् अन्यत्र पलायनमपि वरमिति
 भावः । अत्र स्वाभाविकस्य सूर्यादिपर्यटनादेः एतद्गोहेतु-
 कत्वोत्प्रेतणात् उत्प्रेतवा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ८१ ॥

अनुष्येति ।—अमुष्य उर्वीभर्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः,
 [“सृघस्यटः क्करच्”] तभ्यः चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यः, भवैः
 वमथुभः करशोकरैः, (“वमथुः करशोकर.” इत्यमरः) अव-
 श्यायसमये नौहारकाले प्रारब्धे सति, अवैमि जानामि, मन्थे

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याहोतरामौचिती
 यद्वात्रान्तरवर्जनाटजनयङ्गुजानिरेष द्विषाम् ।
 भूयोऽहङ्कियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्
 तस्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्मीषबाणव्रजः ॥ ८३ ॥

इत्यर्थः. वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म, प्रतिभटनृपाः शत्रुभूपाः, अन्तः
 अन्तःकरणे, न कम्पन्ताम् ? न कम्पिरन् ? अपि तु
 कम्पन्तामिवेत्यर्थः, इति काकुः, एवमुत्तरत्र । तद्बधूनां
 शत्रुभूपस्त्रीणां, वक्तमेवाभोजं पद्मं, न स्नायतु ? स्नायतु
 एव इत्यर्थः । स सेनागजवमथकृतावश्यायाच्छुद्धदिवसः.
 तेषां प्रतिभटनृपाणां तद्बधूनाञ्च, कुट्टिमो दृढिनञ्च, न
 भवतु ? भवेदेवेत्यर्थः । अत्र करशीकरादौ नीहारादिरूपणा-
 द्रूपकालङ्कारः ॥ ८० ॥

आत्मनोति ।—आत्मनि स्वस्मिन्नेव, समुच्चितीकृतगुणस्य
 समाहृतसौन्दर्यादिनिखिलगुणस्य, अस्य राज्ञः, औचितो
 औचित्यम्, अहोतराम् अत्याश्चर्यं, [“किमेतत्—” इत्यादिना
 अव्ययादाम्-प्रत्ययः] औचित्यमेवाह, समिति युद्धे, कर्मणे क्रियायै
 अलम् अलंकर्मीणः कर्मक्षमः, [“कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः”
 इत्यमरः । “पर्याटयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” इति कृतममामादल-
 कर्मशब्दात् “अषडक्षासितंग्वलंकर्म—” इत्यादिना ख-प्रत्ययः]
 समिदलंकर्मीणो युद्धकर्मपटुः, बाणव्रजो यस्य स तथोक्तः
 अमोघबाण इत्यर्थः, एष भूर्जाया यस्येति भूजानिः भूपतिः.
 [जायाया जानिरादेशः] द्विषा शत्रूणा, येन च हृदा हृदयेन,
 भूयो भूयिष्ठम्, अहङ्कियते स्म [अहङ्करोतर्भावे लट् “लट्
 स्मे” इति भूते लट्] यस्य स्कन्धो भुजशिरः, न अनमत् न
 प्राणमत्, (“स्कन्धो भुजशिरोऽंसोऽस्त्री” इत्यमरः) गात्रान्तरा-

दूरं गौरगुणैरहङ्कृतिमतां जैत्राङ्गकारे चर-
त्येतदोयेशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।
धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसा माला भिया लीयते
पीयूषस्रवकैतवाद्दृतरः शीतद्युतिः स्वियति ॥ ८४ ॥

णाम अवयवान्तराणां, हृत्स्कन्धेतराणामित्यर्थः, वर्जनात्
वर्जनं क्वेत्यर्थः, तेषाम् अनपराधित्वादिति भावः, [ल्यब्लोपे
पञ्चमो । तानि हृदयस्कन्धरूपाणि, मर्माणि जीवस्थानानि, दलं
दलं भृशं दलयित्वा, [“आभीक्ष्ण्ये णमुल् च” इति णमुल्-
प्रत्ययः । “आभीक्ष्ण्ये हे भवतः” इत्यपसङ्गानात् द्विर्भावः] यत्
अजनयत् यद्दण्डनमकरोदित्यर्थः, तदेतद्दण्डमात्रदण्डनं राज्ञ
उचितमाश्चर्यतरञ्चेत्यर्थः ; अहङ्कारात् अनस्रम् अरिं समूल-
घातं हन्ययमिति भावः ॥ ८३ ॥

दूरामिति ।—एतस्य राज्ञः, दोष्णो भुजस्य, यशसि गौरै-
र्धावल्यैरेव गुणैः, (“गुणो शुक्लादयः पुंसि” इत्यमरः) दूरमत्यन्तम्,
अहङ्कृतिमताम् असाधारणामिमानवतां कुमुदादिधवलवस्तूनां,
जैत्राङ्गकारे जैत्रञ्च तत् अङ्गकारञ्चेति तास्मिन्कर्मधारयः ; तदह-
ङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्धकारिणि, चरति भ्रमति मति (“अङ्क
इत्यनुवृत्तौ च चित्रयुडे विभूषणे” इति विश्वः) कुमुदं विभ्यत्
भीतं सत्, निशि निद्रा स्वापं मुकुलनञ्च, न प्रयाति न प्राप्नोति ।
मल्लिकासुमनसां माला भिया तव धम्मिल्ले संयतकेशपाशे,
(“धम्मिल्लाः संयताः कचाः” इत्यमरः) लीयते अन्तर्हन्ते । शीत-
द्युतिः चन्द्रोऽपि, घृतरः प्राप्तवासः सन्, पीयूषस्रवकैतवात्
अमृतस्रावव्याजात्, स्वियति स्वेदं त्यजति, निद्रापरिहारादीनि
भीतिविह्वानोति भावः । अत्र दोयेशः प्रभृतीनाम् अहङ्काराद्य-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते, अतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

एतद्गन्धगजस्रुषाऽभ्रसि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः

फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्ररिजयक्रीडायशःस्यर्द्धिभिः ।

दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराभ्रोवमि-

व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भूतं न्यमौलदास्वादयितुं हृदीव सा ।

मधुस्रजा नैषधनामजापिनो स्फुटीभवद्ग्रानपुरःस्फुरन्मला ॥ ८६ ॥

एतदिति ।—दृष्या पिपासया, अभ्रसि जले, भृशं कण्ठान्तं कण्ठपथ्यन्तं, मज्जन्ती तनुः शरीरं यस्य सः, स्वेन आत्मना, दिक्करोणा जयेन या क्रीडा तस्याः तज्जनिनितानि इत्यर्थः, यशास स्यर्द्धन्ते ये तः तादृशे. तत्स्यर्द्धिभिः तत्सदृशैः, फेनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः, दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुविम्बनेन प्रतिविम्बपातेन, चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान्, एतस्य राज्ञः, गन्धगजो दृष्टगजः, कराभ्रसा वमिवमयुः, करशाकर इत्यर्थः, (“प्रच्छर्दिका वमिश्च स्तो पुमास्तु वमयुः समाः” इत्यमर. । “वमयुः पुंसि वमने गजस्य करशाकरं” इति मिटिनी) तस्या व्याजात् अम्बुधेः समुद्रस्य, अभ्रमुवल्लभेन ऐरावतेन, स्वपुत्रणति भावः, विरहं विरहताप, निर्वापयति शमयतीति सापङ्गवोत्प्रेक्षा व्यञ्जका-प्रयोगाद्गम्या ॥ ८५ ॥

अथात ।—अथ सा दमयन्ती, मधुस्रजा वरणार्थया मधुद्रुममालया, मधुकपुष्पमालया इत्यर्थः, तयैवाक्षमालयेति भावः. (“मधु पुष्परसे चोद्रे मद्य ना तु मधुद्रुमे” इति मिटिनी) नैषधस्य नलस्य, नाम जपतीति तज्जापिनो, अत एव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिना, प्रत्यक्षीकरणसाधने-नेत्यर्थः, ध्यानं पुरोऽग्रे, स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन्, नलो यस्याः तादृशी सती, एतस्य उरिपितं, उक्कलेश्वरस्य, वर्णमिव अद्भुतम्

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।
गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥८७॥

तथाऽधिकुर्या रुचिरे ! चिरेऽप्सिता

यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।

अपाङ्गुरङ्गस्थललास्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कोकटाधिपः ॥ ८८ ॥

इदं यथासि द्विषतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्विषतः किमाननम् ।

यथोभिरस्याखिललोकधाविभिर्विभीषिता धावति तामसौ मसौ

॥ ८९ ॥

आश्चर्यरमं, हृदि हृदये, आस्वादयितुम् अनुभवितुमिव,
न्यमोलन् निर्मोनिताक्षो जाता, परमार्थतम् नलसाक्षात्कार-
सुखास्वाटनायैवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुमिति ।—दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायंसन्ध्या-
कालस्य, देवता अधिदेवता सरस्वती, सन्ध्याविध्यर्थे सरस्वतीति
श्रुतः ; संसदुपान्तरञ्जिनं सभास्थानेकप्रान्तरञ्जकमित्यर्थः, श्रिया
सौन्दर्येण, जिनं जिनाख्यं देवं, सोऽतिसुन्दर इति प्रसिद्धेः, जयन्तं
ततोऽपि सुन्दरम इत्यर्थः, जगतीश्वरं पृथिवीपालं, प्रशंसितुं स्तौतुं,
पुरावदेव पूर्ववदेव, ताः प्रसिद्धाः, गिरः प्रतस्तार प्रपञ्चयामास ॥८७॥

तथाता—रुचिरे ! हे सुन्दरि ! उत्सुकः उत्काण्ठतः, कोकटा-
धिपो मगधेश्वरः, चिरेऽप्सिताः चिरात् प्रभृता आकाङ्क्षिताः,
अपाङ्गो नेत्रप्रान्तः, स एव रङ्गस्थल, तत लास्यनर्तनं, लम्पटाः
लालसाः, तव कटाक्षधारा कटाक्षपरम्परा, यथा सम्प्रति
दृष्टानीं, सम्प्रतीच्छति मम्यक् लब्धमर्हेतौत्यर्थः, तथा अधिकुर्याः
प्रसारयेत्यर्थः, कटाक्षदृष्ट्याऽपि एन पश्यति भावः ॥ ८८ ॥

इदमिति ।—अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तादृशैः

इदन्नृपप्रार्थिभिर्ऋजितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृष्य रोहणः ।

कियाद्दिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥८०॥

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरणोपार्जितानि क्रमात्

एतस्य सुमहे महेभदशनस्यर्हीनि कैरक्षरैः ? ।

अखिललोकधाविभिः त्रिलोकव्यापिभिः, अस्य कीकटेश्वरस्य, यशाभिः विभौषिता वित्रासिता, तमस इयं तामसौ ममौ तमोमालिन्यम्, इदंयशांसि एतत्कीर्त्ती, द्विषतो विरुन्धानस्य, [“द्विषाऽमित्ते” इति शब्दप्रत्ययः “द्विषः शतुर्वा” इति विकल्पात् षष्ठीप्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया] सुधारुचः सुधांशाः, अङ्गं कलङ्गं सन्निधिञ्च, किं धार्वत ? गच्छति किम् ? तथा एतादृषतः एतच्छ्रुतोः, आननञ्च धार्वत किम् ? एतद्यश-स्यान्द्रकाभयात् तमः चन्द्रे कलङ्गरूपेण एतच्छ्रुतमुखञ्च मालिन्यरूपेण प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते अन्यथा कथमनयोः अजसम् ईदृङ्मालिन्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

इदमिति ।—इदन्नृपप्रार्थिभिः इमं नृपमेव प्रार्थयमानैः, आर्थिभिः याचकैः, उज्ज्वलतः परित्यक्तः, अनेन नृपणेव सकला-भोष्टपूरणात् इति भावः, रोहणो रोहणाद्रेः सुमेरुः, मणि-प्ररोहेण नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन, विवृष्य अव्ययोभावात् वडित्वा, कियाद्दिनैः कातिपर्यादिनैः एव, अम्बरम् आकाशम्, आवारिष्यते आच्छादयिष्यति, मुनिः अगस्त्यः, मुधा हृथैव, विन्ध्यं भूधरम् अरुद्ध स्तम्भयामास, रोहणस्य तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र रोहणाद्रेः ईदृङ्गवधत्वासम्बन्धोऽपि तत्सम्बन्धोक्ते-रतिशयोक्तिः ॥ ८० ॥

भूशक्रस्येति ।—भूशक्रस्य भूदेवेन्द्रस्य, एतस्य राज्ञः सम्बन्धोऽपि, विक्रमभरणे पराङ्गमातशयेन, क्रमात् उपार्जितानि

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-
 रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ८१ ॥
 यद्भक्तुं कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतीद्भलना ।
 शम्भोर्मा वत सान्धिवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
 क्षीणौ नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽसृग्दृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ८२ ॥

अहेमदशनस्यर्द्धीनि गजेन्द्रदन्तसवर्णानि, अतिशुभ्राणीति भावः,
 यशांसि के. अक्षरैः अकारादिभिर्वर्णैः, सुमहं ? वणयामः ?
 एतस्य यशमामानन्यात् वर्णानान्तु पञ्चाशन्मात्रत्वात् स्तोतुं न
 शक्यन्ते इत्यर्थः । तथा हि, लिम्पाद्भिः स्वर्णगिरिमेव रञ्जद्भिः,
 राज्ञाम् अरिभृपाणां, यशाभिरेव पारदैः रसैः, (“रसः सूतश्च
 पारदै” इत्यमरः) कृतकं कृत्रिमं, रजतं कृतोऽपि स्वर्णगिरिः
 हेमाद्रिः, अस्य प्रतापदहनैः प्रतापरूपैरग्निभिः, पुनः स्वर्णं
 निर्मितः कृतः, पारदालिससुवर्णं रजतवत् श्वेतौभवति तत्
 पुनरग्निदाहात् प्रकृतिस्थं भवतीति प्रसिद्धमेव । अत्राप्युक्तरूपा-
 सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८१ ॥

यदिति ।—भुवः शक्रो भूदेवन्द्रः, अयं राजा, यस्याः
 क्षीण्याः, भर्तुः अभिषेणनं सेनया अभियानं, कुरुते (“यत्
 सेनयाऽभिगमनमरी तदाभिषेणनम्” इत्यमरः) अष्टवपुषः
 अष्टमूर्त्तः शिवस्य, मूर्त्तिरष्टान्यतमा मूर्त्तिः, सा क्षीणौ मघवता
 इन्द्रेण, सृष्टैर्दिग्दाहैः श्रौत्यातिकदिग्दाहोद्भवैः, भस्मभिर्निव
 धृताद्भलना धृतभस्मानुलेपना सतौ, शिवस्य भस्मालिसत्वेन तन्मूर्त्तः
 क्षीण्या अपि भस्मनि अनुरागस्य श्रौचित्यादिति भावः ; अत्र सेना-
 पदात्यधृनिपटलाच्छुद्धक्षीण्याः भस्मालिसत्वोत्प्रेक्षा ; असृग्दृष्टौ
 सत्याम् श्रौत्यातिकरक्तवर्षणे सति, सन्ध्याधिया सायं सन्ध्या-

प्रागितद्वपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समग्रस्त्रिषां

कोशः शोषमगादगाधजगतौशिल्पेऽप्यनल्पायितः ।

निःशेषद्यतिमण्डलव्ययवशाटीषल्लभैरेष वा

शेषः केशमयः किमन्धतमसां स्तोमैस्ततो निर्मितः ? ॥२३॥

भ्रान्त्या, शशोर्महादेवस्य, सन्धिवेनायां भवं सान्धिवेनं
[“सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण्”] तच्च तन्नटनञ्च सान्धिवेननटनं,
व्रतं सन्ध्यानर्त्तनरूपनियमः, मा भाजि भग्नं मा भूत्,
[भजेः कर्मणि लुङ् “भञ्जेष चिणि” इति विकल्पान्नलोपे
उपधावृद्धिः] इति, मत्वेति शेषः ; इति-करणादेव गम्यमानार्थ-
त्वादप्रयोगः ; द्राक् सपदि, नृत्यति कम्पते, ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा,
वर्तति विस्मयसूचकमव्ययम् ; मन्ध्याममये भस्मनिप्तो महादेवो
नृत्यति, अतः तन्मूर्त्तेः क्षौण्या अपि नर्त्तनं बोद्धव्यम् । एतद्-
यातव्यराष्ट्रेषु दिग्दाहपाशुवर्षणरक्तर्वाष्ट्रभुकम्पादयो जायन्ते
इति भावः ॥ २२ ॥

प्रागिति ।—प्राक् प्रथमं, सर्गाद्यकाले इत्यर्थः, एतस्य राज्ञः,
वपुः आमुखेन्दु मुखेन्दुपर्यन्तमित्यर्थः, [आभिमुख्यार्थेऽव्ययौ-
भावः] सृजतः रचयतः, स्रष्टुः ब्रह्मणः सम्बन्धो, अगाध-
जगतौशिल्पेऽपि अखिलजगन्निर्माणेऽपि, अनल्पायितः अनल्पी-
भूतः, अक्षौणः इत्यर्थः, [लोहिताटेराकृतिगणत्वात् क्वाडि
कर्त्तरि क्तः] समय त्रिषां कोशः तेजोराशिः, शोषं रिक्तताम्,
अगात्, ततो निःशेषद्यतिमण्डलव्ययवशात् समयतेजोराशि-
नाशवशात्, ईषल्लभैः सुलभैः, तेजःसामान्याभावस्यैव न्यायमते
तमोरूपतया सुप्रापैरिति भावः, [“ईषद्,—” इत्यादिना
अकच्छार्थं खल्-प्रत्ययः] अन्धयन्तीत्यन्धानि तमांसि अन्धतमांसि
गाढान्धकाराः, [“अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इति समासान्तः]

तत्तद्दिग्जैत्रयात्त्रोद्धरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं
 निर्वाणारिप्रतापानलजमिव ज्वल्येष राजा रजोभिः ।
 भूगोलच्छायाभयमयगणितविदुन्नेयकायो भियाऽभूत्
 एतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराह्वयमानः ॥ ८४ ॥
 आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याऽधिगच्छ त्रिलीकी
 सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशात्तत्र नैतद्यशांसि ।

तेषां स्तोमैरेष केशमयः केशपाशात्मकः, शेषो वपुःशेषः,
 निर्मितो वा ? निर्मितः किम् ? इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन चास्य
 लोकातिशयतेजो व्यज्यते ॥ ८३ ॥

तत्तदिति ।—एष राजा तासां तासां दिशां प्राच्यादीनां,
 जैत्रासु यात्रासु उडराणाम् उच्छृङ्खलानां, तुरगाणाम् अश्वानां,
 खुराग्रैः उद्धतैः रजोभिः धूलिभिः करणैः, निर्वाणात् शान्तात्,
 अरिप्रतापानलात् जातं तज्जमिव शत्रुप्रतापाग्निनिर्वाणजन्यमिव
 स्थितमित्यर्थः, तदभावहेतुकत्वादन्धकारस्येति भावः ; अन्धकारं
 सृजति रात्रिं कल्पयतीत्यर्थः । एतस्य कीर्त्तिप्रतानैः कीर्त्ति-
 पटलैरेव, विधुभिः चन्द्रैः, युधे युद्धाय, आह्वयमानः इव राहुः
 सैहिकेयः, भिया भयेन, भूगोलस्य भूविम्बस्य, छाया तच्छायं,
 [“विभाषा सेनासुरा—” इत्यादिना नपुंसकत्वम्] तदेव
 माया कपटं, तन्मयः स चासौ गणितविदुन्नेयो गणितशास्त्रैक-
 वेद्यः, कायो यस्य सोऽभूत् । ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकं यत्
 राहोः भूच्छायात्मकत्वं तदेतत्कीर्त्तिचन्द्रभियेत्युत्प्रेक्षा, तथा
 च राहुभीषकत्वेन कीर्त्तिचन्द्राणां प्रसिद्धचन्द्रात् आधिक्येन
 व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते ॥ ८४ ॥

आस्ते इति ।—या इयं त्रिलीकी दामोदरस्य इमां दामो-
 दरीयां वैष्णवीम्, उदरदरीं कुच्चिकुहरम्, अधिगच्छ्य अधिष्ठाय,

तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
 च्छद्मापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥२५॥
 अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
 कम्पोन्मीलदराललोलबलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
 सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धीषधीवीरुधः
 पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥२६॥

आस्ते, तानि प्रसिद्धानि, द्विपदशनसनाभीनि गजदन्तसन्निभानि,
 एतद्यशासि प्रथिमभरवशात् महिमातिशयवशात्, मात्वा-
 बाहुन्यादिति भावः, तत्र विष्णोरुदरस्थिताया त्रिलोक्या, सम्पातुं
 वर्त्तितुं, सुखेन स्थातुमित्यर्थः, न शक्तिमन्ति अशक्तानि सन्ति,
 ताम् एतां दामादरोदरदरीं, पूरयित्वा मधुध्वंसिनो विष्णोः,
 पाण्डुपद्मच्छद्मापन्नानि नाभिपुण्डरीकव्याजापन्नानि सन्ति,
 नाभोपथेन नाभिविवरेण, निरगुरिव वह्निः निर्गतानि इव,
 रेजुरात् शेषः, विष्णोरुदरे सङ्कटवासयातनाभयात् नाभि-
 रूपमार्गेण वह्निर्निगतानोवत्यर्थः । अत्र पद्मच्छद्मना निरगु-
 रिवेति सापङ्गवोत्प्रेक्षा, सा च त्रिलोक्येशमोः आधाराधेययोः
 आनुरूप्यवैलक्षण्यात् विलक्षणालङ्कारश्च इत्यनयोः सङ्करः ॥२५॥

अस्येति ।—स्वकोशात् चर्ममयनिजापिधानादेव, विवरात्
 विलात्, आकृष्ट उद्धृतः, स्फुरत्कृष्णिमा व्यक्तकृष्णवर्णः, कम्पेन
 धूननेन, उन्मीलन्तो प्रकाशमाना, अराललोला वक्रावलासा, यस्य
 तादृशं बलनं गमनावशेषः यस्य सः प्रकटकुटिलगतिः इत्यर्थः,
 अस्य असिः एव भुजगः तेषां भूभुजां राज्ञा, भिये भौतये,
 भवति इति शेषः, यैर्नाम यैः नृपतिभिः किल, सङ्ग्रामेषु युद्धेषु,
 निजाङ्गुलीमयो स्वाङ्गुलीरूपा, महती सिद्धा अमोघा, ओषधी-
 वीरुत् ओषधिलता तस्याः, [ओषधी इति जातिविप्रयत्नात्

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रताम्
 अस्मिन्नेव विभर्त्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।
 दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
 विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सौमा गुणग्राहिणाम् ॥६७॥

स्त्रीत्वे वा ङीप्] पर्व ग्रन्थिं, (“ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी” इत्यमरः)
 आस्ये मुखे, विनिवेश्य निधाय, जाङ्गलिकता विषवैद्यता,
 (“विषवैद्यो जाङ्गलिकः” इत्यमरः) न आलम्बिता न स्वीकृता ;
 यथा मुखान्तर्गतौषधं गार्कडिकं सर्पी न हान्ति तथा तटादेशे
 मीनमवलम्ब्य प्रणिपाताञ्जलिम् अकुर्वतः शत्रुनृपान् असौ
 नृपतिः हान्ति इति भावः । रूपकालङ्कारो व्यज्यते एव ॥ ६६ ॥

य इति ।—यः चापः कश्चित् सैन्यश्च, युधि अरिभटश्रेणीषु
 शत्रुवीरमसूहेषु विषये, पृष्ठं पश्चाद्भागं, दर्शयति, धनुष आकर्ष-
 णेन सैन्यस्य चरणस्थलात् पलायनेन पृष्ठदर्शनं सम्भवतीति भावः,
 यः अस्मिन्नेव नृपे स्वस्वामिन्येव च विषये, वक्रता ज्याकर्षणेन
 कोटिहयस्य वक्रत्व, कृतघ्नत्वादिरूपानार्ज्वञ्च, विभर्त्ति, यश्च
 अस्मिन्नेव निष्ठुरः काठिना निर्दयश्च सन् क्रूरध्वनिं शत्रूणां भयावह-
 टङ्कारशब्दम् अनेन सहाप्रियवाक्यञ्च, किरति विस्तारयतीत्यर्थः,
 दोषं भुजं, भजत आश्रयतः, (“भुजवः ह्यप्रवेष्टो दोः” इत्यमरः)
 दोषमकार्यमाचरतश्च, तथाविधस्य तस्य चापस्य तथाविधस्य तस्य
 सैन्यस्य च, गुणं ज्यां, पूर्वप्रदर्शितशीर्यजैत्रत्वादिकञ्च, गृह्णन्
 आकर्षन् वर्णयंश्च, एष नृपतिः कोकटन्द्रः, एक एव गुणग्राहिणां
 सौवीरग्राहिणा, धनुर्ग्राहिणामित्यर्थः, दोषं परित्यज्य गुणमात्र-
 ग्राहिणा सज्जनानामित्यर्थश्च, सौमा अवधि, श्रेष्ठ इति यावत्,
 स्फुटं व्यक्तं, विख्यातः प्रसिद्धः । अत्र गुणग्राहिणीमात्रस्य पूर्व-
 ग्राहिण्यर्थे हेतुकत्वात् वःकार्यहेतुकं साव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥६७॥

अस्थारिप्रकरः शरश्च नृपतेः मङ्गेऽपतन्तावुभौ
 सीत्कारश्च न मन्मखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्नोतः ।
 तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जामर्त्तिं यन्मृत्तयो-
 रैकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यङ्गतम् ॥८८॥
 धूर्लोभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
 र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मकयन् ।

अस्येति ।—अस्य नृपतेः अरिप्रकरः शत्रुमङ्गः, शरश्च
 एतौ उभौ मङ्गेऽपतन्तावुभौ युद्धे, मन्मखौ युगपत् एतदभिमुखं पराभि-
 मुखश्च, पतन्ती मन्ती, सीत्कारश्च दुःखश्चञ्चकं दन्तमध्य-
 निर्गतं पक्षशायुजन्यश्च शब्दविशेषं, यत् न रचयतः,
 कम्पश्च यत् न प्राप्नोतः, बाणपतनक्षण एव मरणेन
 दुःखानुभवमयाभावात् सीत्कारकम्पामन्धवः दृढमुष्टितया
 मुक्तबाणस्य दुर्निगतत्वाभावात् सीत्कारकम्पामन्धवश्चेति भावः,
 किञ्च मुक्तयोः एकत्र—संभारात्, अन्यत्र—चापाञ्चेति भावः,
 उभयोः परशरयोः, यत् न पुनर्निवृत्तिः पुनर्जन्म प्रत्यागमनश्च,
 जागर्ति तत् सर्वं युक्तं तयोरेव समानधर्मत्वात् इति भावः ;
 किन्तु तत्र तयोः मध्ये, एकोऽरिसङ्घः, मित्रं सूर्यं,
 भिनत्ति, अपरः शरश्च, आमित्रं शत्रुं, भिनत्ति इति अङ्गतम्,
 अत्र अमित्वं भिनत्तोत्यक्त्या मित्रं न भिनत्ताति च प्रतीयते
 असूर्यमप्येतिवत् नञ्, प्रमञ्च प्रतिषेधार्थकत्वात् ;
 इत्यश्च तुल्यकर्मणोस्तयोर्मित्रभेद-मित्रभेदाभावरूपविरुद्धकर्म-
 कारित्वाद्दङ्गतम् । “हावेतौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
 परिव्राड्योगशुक्लशरणे चाभिमुखौ हतः ॥” इति स्मृतं । मित्र-
 पदेन सूर्यमण्डलभेदनस्य वीरपुरुषायत्तत्वेन सम्भवात् अमित्व-
 पदेन च शत्रून् भिनत्तोत्यविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥८८॥

धर्मांराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाऽधिष्ठितः
 मान्द्रोत्फालमिषात् विगार्याति पटा स्पष्टं तुरङ्गोऽपि गाम् ॥८८॥
 यतनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाव्याङ्गतानां
 कष्टं द्रष्टैव नाभूत् भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।
 अश्वैरश्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्गमङ्गभ्यमान-
 क्ष्मापृष्ठोत्तष्ठदन्धङ्करणरणधुरारिणुधाराश्वकारात् ॥१००॥

धूलोभिरिति ।—संयति युद्धे, खुराणां धूलोभिः दिवम्
 अन्वयन् अन्तरोक्षचारिणां दृष्टोः प्रतिबध्नन्नित्यर्थः, रवैः शब्दैः,
 खुराणामिवति शेषः, आशाः दिशः, तत्रत्यान् प्राणिन इत्यर्थः,
 बधिरयन् बधिरौकुर्वन्, जवजयैः वेगजयैः करणैः इत्यर्थः,
 अनिलानामिति भावः, वातं वायुं, खञ्जयन् पङ्कुकुर्वन्, वायो-
 रप्यधिकवेग इत्यर्थः, गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः गुणसमूहैः,
 स्तोतृन् मूकयन् मूकीकुर्वन्, गुणाधिकतया स्तोतृमशक्य
 इत्यर्थः, धर्मांराधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्मैकमाधनकारिणा,
 अमुना राज्ञा अधिष्ठितः आरूढः, तुरगोऽपि अश्वोऽपि,
 मान्द्रोत्फालमिषात् वेगातिशयत्वात् निरन्तरम् ऊर्ध्वचरण-
 निक्षेपव्याजात्, पटा एकेनापि चरणेन, इति वेगातिशयोक्तिः,
 गां भुवं धेनुञ्च, स्पष्टं विगार्याति निन्दति, न स्पृशति इति
 यावत्; “गोब्राह्मणानलान् भूमिं गोच्छिष्टं न पटा स्पृशेत्”
 इति निषेधात् अयं राजा पापकारिणः उटामीनानपि
 दण्डयति अतः अहमस्य वाहको भूत्वा यदि पटा गोस्पर्शरूपं
 पापं कुर्यां तटा अहमपि दण्डनीयः स्यामिति बुद्ध्या
 एतदीयाश्वः पटा भुवं न स्पृशतीवेति भावः । अयं राजा
 धार्मिकी जवनाश्वशाली चेति तात्पर्यम् ॥ ८८ ॥

एतेनेति ।—समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धप्रेक्षकजनालये-

उन्मीलनीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-
 क्रोडक्रोडद्विजालीगरुददितमरुतस्फालवाचालवोचिः ।
 एतेनाखानि शाखानिवह्नववह्नरित्पर्णपूर्णाद्रुमाली-
 व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥१०१॥

ऽपि, भुवि युद्धभूमौ, अस्त्रैरवेगैः अमन्दवेगैः, (“मन्दस्त्रच्छन्दयोः
 स्त्रैः” इत्यमरः) अश्वैः कृताभिः खुरखुरलोभिः खुरमश्वारैः,
 मङ्ग सपदि, (“द्राक् मङ्गु सपदि द्रुते” इत्यमरः)
 सङ्गभ्यमानात् मञ्चण्यमानात्, क्ष्मापृष्ठात् भूतलात्, उत्तिष्ठताम्
 उत्पतताम्, अन्धाः क्रियन्ते एभिरित्यन्वङ्करणः दृष्टिर्शक्त-
 रोधिनः तेषाम्, [“आव्यसुभग—” इत्यादिना ख्युन्-प्रत्यय]
 रणस्य युद्धक्षेत्रस्य, धूरयं रणधुरा, [“ऋक्पूः—” इत्यादिना
 समासान्तः । तस्यां रेणूना धूलोना, धारा मन्ततिः, मैत्रान्ध-
 कारः तस्माद्धेतो, एतेन राज्ञा, उक्ततकण्ठैः छिन्नकण्ठैः,
 प्रतिमुभटे परवारैः एव, नटैर्नर्तकैः, कबन्धरूपैरिति यावत्,
 आरब्धानाम् आचरितानां, नाट्याङ्गतानां विस्मयावहनाटक-
 प्रबन्धानाम् इत्यर्थः, द्रष्टैव दर्शक एव, न अभूत् द्रष्टुं न समर्थ
 एव इत्यर्थः, कष्टम् एतद्दुःखकरम् ॥१००॥

उन्मीलदिति ।—उन्मीलनीलाना स्फुरद्विलासना, नीलो-
 त्पलदलानां दलनेन विकासेन, य आमोदस्तेन मेदस्त्रिनि
 परिपुष्टे, तद्दहले इत्यर्थः, पूरक्रोडे जलराशिः उल्लङ्घे. क्रोडन्तोनां
 द्विजालीना पाल्त्रगणाना, गरुदुदितस्य पक्षोत्थस्य, मरुतः वायो,
 स्फालेन आस्फालनेन, वाचालः सुखरः, वोचिः तरङ्गः यस्य
 सः, शाखानिवह्नेन नवैर्हरिभिः हरितैः, नीलपौतमिश्रितवर्णै-
 रित्यर्थः, पर्णैः पत्रैः, पूर्णाभिः द्रुमालीभिः तद्वृक्षैर्णोभिः,
 व्यालीढैः व्याप्तैः, उपान्तैः समोपवर्तितारप्रदेशैः, शान्तव्यथानां

वृद्धो वार्द्धिरमौ तरङ्गबलिभं विभ्रद्वपुः पाण्डुरं
 हंसालोपलितेन यष्टिकलितस्तावदयोर्बहिमा ।
 विभ्रञ्चान्द्रकया च क विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
 स्थानं स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्याऽपि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

शमितमन्तापानां, पष्टिकट्टशां दत्तरागौ जनिताह्लाटः. तडाग
 एतेन राज्ञा, अखानि निखानितः ; इति अस्य धर्मकार्येषु
 अनुरागः सूचितः ॥ १०१ ॥

पुनस्तडागमेव वर्णयति, वृद्ध इति ।—तरङ्गैर्बलिभं बलि-
 युक्त, [“तन्दिर्बलिवटेर्मः” इति मत्वर्थीयो भ-प्रत्ययः] हंसाल्येव
 पलित शुककेगत्वं तेन, (“पलितं जरसा शीक्ष्यं केशादौ”
 इत्यमरः) पाण्डुरं शुभ्रं, वपुर्विभ्रत्, यष्टिः प्रणालीस्तम्भः, जल-
 परिमाणार्थं जलमध्ये निक्षिप्तस्तम्भरूपा वा, अवनस्वनटण्डुश्च,
 तथा कलितोऽवष्टब्धः, तावान यष्टिसङ्घातः, यष्ट्या अनुमित-
 श्चेत्यर्थः, वयोर्बहिमा पक्षिवाहुल्यं, वयोवाहुल्यञ्च यस्य सः,

“प्रियस्थिर—” इत्यादिना बहुलशब्दस्य बंहादेशः । “खग-
 वाल्यादिनोर्वयः” इत्यमरः । विकचया स्फुटया, विलुप्तकेशया
 च, चन्द्रिकया ज्योत्स्नया, शिरोरोगविशेषेण च, मह योग्यं
 स्फुरच्च सङ्गतं सखन्धा यस्य तत्, एकत्र—तत्सदृशनिर्मलम्, अन्यत्र
 —तद्युक्तश्चेत्यर्थः, कं जलं, शिरश्च, विभ्रत् स्नानविधायिनां
 स्नानाद्यनुष्ठातृणां, धार्मिकाणां धर्मचारिणाञ्च, स्त्रीपुंसामिति
 शेषः, [धर्मं चरतीति ठक्] शिरसां नत्या नमनेनापि,
 निमज्जनेन नमस्कारिण चेत्यर्थः, नित्यमादृतोऽमौ अयं, वार्द्धिः
 वारु वारि धोयत अस्मिन्निति वार्द्धिः तडागः, वृद्धः स्थविरो-
 ऽतिपूर्णश्च, स्थाने युक्तम्, (“युक्ते हे साम्प्रतं स्थानं
 इत्यमरः) । रूपकालङ्कारः ॥ १०२ ॥

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकलिर्वलासु बाले !
 नालेनासु त्वदाक्षप्रतिफलनभिदा तत्र नालोत्पलानाम् ।
 तर्प्याथोदवताना विशतु तव तनुच्छायमेवाधकारे
 तत्पुल्लाभोजराज्ये भवतु च भवदोयाननस्वाभिषेकः ॥१०३॥
 एतत्कान्तिविवर्त्तधीतानाखलत्रैलाक्याननिर्वासितै-
 विश्रान्तः कलिता कथासु जरता श्यामैः समग्रैरपि ।
 जज्ञे कोर्त्तमयादहं ! भयभरैरस्मादकोर्त्तैः पुनः
 सा यन्नास्व कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥१०४॥

तस्मिन्नाति ।—हे बाले ! तस्मिन् तडागं, यूना एतेन राज्ञा
 सह, विहर क्रोडा कुरु, पयःकालिवलासु जलक्रोडाकालेषु,
 तत्र तडागं, नालोत्पलाना त्वदक्ष्णो. प्रातफलनात् प्रातावम्ब-
 नात्, भिदा भेदः, [“प्राङ्गदादभ्यांऽङ्”] नालेनासु नालमेव
 त्वन्नेत्रप्रातावम्बसदृशनालोत्पलाना भेदकमस्तु इत्यर्थः, तव तनाः
 छाया तनुच्छायं कायकान्तिः, शरारप्रतिविम्ब वा, [“विभाषा
 सेना—” इत्यादिना नपुंसकत्वम्] तस्य तडागस्य, पाथोदवताना
 जलदेवतानाम्, आधकारे आधिपत्ये, विशतु आधिपत्यं
 करोतु इत्यर्थः, भवदोयाननस्य तस्य तडागस्य, पुल्लाभजाना
 विकचपद्माना, राज्ये आधिपत्य, आभिषेकश्च भवतु, त्वन्नेत्रादिकं
 तदोयोत्पलादकम् अतिशय्य वार्त्तथ्यत इत्यर्थः ॥१०३॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, कोर्त्तववर्त्तैः यथाविस्तारैः,
 धीतात् चालितात्, नाखलत्रलोक्त्वात् निर्वासितैः निष्कासितैः,
 समग्रैः समस्तैरपि, श्यामैः श्यामवस्तुभिः, जरता वृद्धानां, पुरु-
 षाणामिति शेषः, [“प्रवयाः स्यविरो वृद्धा जीनो जीर्णो जरत्तपि”
 इत्यमरः । “जाय्यतेरत्न” इत्यत्न-प्रत्ययः] कथासु विश्रान्तः
 अत्रस्थानं, नालोत्पला स्वकृता ; एतद्वयमव्याप्त्या श्यामवस्तुजातं

अथावदह्मसुताङ्गतात् सखा जनैरकोत्तर्यदि वाऽस्य नैष्यते ।
मथाऽपि सा तत् खलु नैष्यते परं सभाश्रवणपुरतमालवाङ्गताम् ?

॥ १०५ ॥

अस्य चौणपतः पराङ्घ्रिपरया लक्षोक्तताः सङ्घप्रया
प्रज्ञाचक्षुर्वच्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकोत्तयः ।

प्राचानजनाना कथामात्रषु शेषमामादत्यथः ; अकोत्तः
अपकोत्तः, पुनः कोत्तमयात् कोत्त्यात्मिकात्, अस्मान्नृपात्,
भयभरः भयरागभिः, जज्ञे जातं, [भावे लिट्] कोत्त्य-
कोत्त्याविराधेन अकोत्तिः कोत्तमयात् अस्मात् सुतराम्
अभवाद्यथः, कुतः ? यत् यस्मात्, मालनच्छाया सा अकोत्तः,
अस्य कः प्रापद्यऽपि एतत्सखान्विवाङ्गार्गऽपि, स्थितं न बबन्ध
अवास्थानं न प्राप, अकोत्तिल्लोऽप्यस्य नास्तात्यथः ; यत
एतत्कथोदये अकोत्तकथाऽपि न श्रूयते इति भावः ॥ १०४ ॥

अथेति ।—अथ सखा भोमसुताया डाङ्गतात् अनाभ-
गतसूत्रकवेष्टित परिज्ञाय, अवदत्, किम् ? इत्याह, अस्य
अकोत्तजननैष्यते नाङ्गाङ्गियते, [इपेः कर्मणि लट्] यदि
वा तत्ताह, मया सा एतदकोत्तः, सभायाः श्रवणपुरः कणावतमः,
या तमालवाङ्गता ता, परमृश, नैष्यते अपि ? परन्तु प्रापयिष्यत
खलु, [नयतेः कर्मणि लट्] अहमस्य अपकोत्तिं सभाया
आवायिष्यामि इत्यथः ॥ १०५ ॥

खय आवर्थात्, अस्थिति ।—पराङ्घ्रि चरमा सङ्घप्रया,
ततोऽपि परया आधक्या, सङ्घप्रया लक्षाङ्गता विषयोक्तताः,
तत्सङ्घप्रया इत्यथः, प्रज्ञेव चक्षुर्यथा ते प्रज्ञाचक्षुषा
जात्यन्ता, तैर्वच्यमाण तदकग्रह्यं, यत्तिमिर तदप्रख्याः,
तत्सङ्गाया, आतक्षणाः इत्यथः, अस्य चौणपतः अकोत्तयः

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्यादरात्
मूकानां प्रकरणं कूर्मरमणोदुग्धोदधः रोधास ॥ १०६ ॥

तदक्षरेः सास्मत्विस्मृतानना

निषीय तामोक्षणभाङ्गभिः सभाम् ।

इहास्य हास्य किमभून्न वातं

।वदभजा भूपमाप न्यभालयत् ॥ १०७ ॥

नलान्यवोक्षा विदधे दमस्वसुः

कनोानकाऽऽगः खलु नोलमालयः ।

अष्टमं स्वरं निषादादिभक्तस्वरात् अतिरिक्तं स्वरं, कलयता प्रयुञ्जानेन, वन्ध्याया अनपत्याया, उदरात् जातेन मूकानां प्रकरणं जङ्घेन, कूर्मरमणोना कूर्मस्त्रोणा, दुग्धान चोराणां, तेषामुदधे, अथ, राधान तोरं, गायन्ते किल, तत् कथं जननाकथ्यन्ते इत्यर्थः, एतेनास्य अकोर्त्तय सान्त जनैरपि श्रुता इत्यर्थः प्रथमं प्रतीयते पथ्यवसानं तु सङ्ग्राहोना पराङ्ग-परत्वादिकं यथा अलोकां तथा एतस्याकोर्त्तयोऽपि खपुष्यादवत् अलोका इति स्तुतिरेव गम्यते । अत्र निन्दया स्तुतिप्रतीत्यत्र स्तुतिभटालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तादाता—विदमजा वेदभी, तस्याः सख्याः, अक्षररूपक्रमे अकोर्त्ताविधिरूपः पथ्यवसानं तु निषेधरूपेवाक्ये, सास्मतानि हास्ययुक्तानि, विस्मृतानि दिग्गतास्मृतानि च इति विरोधः आश्चर्य्यमयुक्तानोत तत्परिहारः, आननानि यस्यास्तादृशी, ता सभाम् इक्ष्णभाङ्गाभर्त्ताष्टवसपः, निषीय ससृष्ट इहा, इह एतद्वाक्ये, अस्य कोकाटेश्वरस्यापि, हास्यं स्मृतम्, अभूत् किम् ? न वा अभूत् इति तं भूपम् अपि न्यभालयत् आलाकयत् ॥ १०७ ॥

कोकाटेश्वररक्षोक्त्यात् दनान्या, पातत्रत्सभङ्गं

चकार सेवां शुचिरक्ततोचिता

मिलनपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥

दृशा नलस्य श्रुतचुम्बनेषुणा करेऽपि चक्रच्छलनस्त्रकार्मुकः ।

स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनोमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः

॥ १०८ ॥

परिहरति, नलेति ।—खलु यस्मात्, दमस्वसुः दमयन्त्याः, कनोनि का तारका, (“तारकाऽच्छः कनोनि का” इत्यमरः) नालिन्ना नैल्यस्य मालिन्यस्य च, आलयः आश्रयः, अत एव नलादन्यस्य पुंसः, वाचां वीक्षणं, [“गुरोश्च हलः” इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्] तदेवागोऽपराधं पापुच्च, (“पापापराधयोराम्” इत्यमरः) विदधे, मालनात्मानो हि मालन-कृत्यमिवाचरन्तीति भावः ; अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः, सविधे समापस्थे, नैषधे सत्यनले, मिलन् ससक्तः, शुचिरक्तः श्वतरक्तो निमलानुरक्तश्च तस्य भावस्तत्ता तदुचितां सेवां रञ्जनं, चकार, साधवः साध्वेवाचरन्तीति भावः । एतन्न कौकटपतावृजुर्दाष्टपातादनुरागाभावो नैषधे. कटाक्षपातादनुरागश्चेति गम्यते ; अत एव ऋजुदृष्ट्या कौकटवीक्षणम् अपि सखीवाक्यनिमित्तस्थानुसन्धानलौल्यात् ; अपाङ्गेनान्यदर्शने एव दोषः न तु ऋजुदृष्ट्या इत्यदोषः ॥ १०८ ॥

तदा नलाऽपि तां सानुरागम् अवेक्षत इत्याह, दृशति ।—स्वयम् अनङ्गोऽङ्गराहतः, अत एव स्मरो नलस्य दृशा दृष्ट्यैव, कटाक्षरूपयेति भावः, श्रुतचुम्बना कणान्ताकृष्टेन, इषुणा करणेन, तथा करेऽपि नलस्यैव करेऽपि, चक्रच्छलनं राजलक्षणचक्ररखाव्याजेन, नम्रः अत्यन्ताकर्षणात् कौटिहय-संलक्षणे, आननी, कौटिह्यस्य सः, पराङ्गः परस्मै नलस्य, अङ्गः

उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपत्रराजि-
रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

रुद्रक्रुधस्तटरिकामधिया नले मा
वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥

दृगादिभिः परकीयमाधनैरेवेत्यर्थः, धन्वितां धानुष्कत्वम्, अनुकल्प्य. मूल्याभावे प्रतिनिधिरपि अङ्गत्वेन कल्प्यते इति शास्त्रात् कृशकाशवत् धानुष्कत्वेन सम्पाद्य. ततो जनीं बध्म्, आर्दयत अपीडयत् ; दमयन्त्यपि नलकटाक्षेण कामपोडिता अभूदिति तात्पर्यम् ॥ १०८ ॥

उत्कण्ठकेति ।—उत्कण्ठका उद्गतपुलका, अन्यत्र—उदग्र-सूचिका, विलसन्ती शोभमाना, उज्ज्वला नीलपीताटिवर्णटीप्ता, कान्तिमती च, पत्रराजि पत्ररचना. अन्यत्र—दलपङ्क्तिः यस्याः मा. आमोदं हर्षं. परिमलञ्च भजतीति आमोदभाक् [भजो ग्विः । “आमोदो गन्धहर्षयोः” इति विश्वः] अतिशयेन अपरागतराग न भवतीत्यनपरागतरा अतिशयानुरागवती, अन्यत्र—नास्ति परागः पुष्परजां यस्यामिति अपरागा, अतिशयेन सा न भवतीति अनपरागतरा अतिशयपरागयुक्ता इत्यर्थः, [उभयत्राप्यनिशयार्थं तरप् । गौरीं पार्वतीम् अतिक्रान्ता गूणैरित्यतिगौरी अत्यन्तगौरवर्णेति चोभयत्रापि योज्यम् ; मा दमयन्ती, रुद्रक्रुधः रुद्रे महादेवे. क्रुधः शापाधीन-स्वपरित्यागजन्यक्रोधात्, तटरिकामधिया अयं रुद्रशत्रुः काम इति भ्रान्त्या, आगता इति शेषः, काञ्चनकेतकी-वेत्यग्नेक्षा, नले वासार्थितां स्वयंवरेण निवामाकाङ्क्षाम, अधृत धृतवती. [धरतः कर्त्तरि लुङ्. स्वरितत्वात्तङ्] ; दमयन्ती नलाभिलाषुका आसीत् इति तात्पर्यम् ॥ ११० ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्याम्बनागप्यभू-
 दप्यग्रे चतुरः स्थितान् चतुरा पातुं दृशा नैषधान् ।
 आनन्दाम्बनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्तला-
 लङ्कारोभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥ १११ ॥
 सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्रदाय
 प्रापत्तदृष्टिमिष्टार्तिथिममरदुरापामपाङ्गीत्तरङ्गाम् ।

तदिति ।—सा दमयन्तो तत् तस्मिन्, नालीकनले
 अलीकनलो न भवतीति नालीकनलस्तस्मिन् सत्यनले इत्यर्थः,
 चलेतरमना अदृष्टवशात् निश्चलचित्ता सती, तत्रैव दृढानु-
 रागिणी सतीत्यर्थः, आनन्दाम्बनिधौ निमज्ज्य नितरा दूरं गता
 आनन्दस्य चरममौमां गता, अन्यत्र—समुद्रस्य तलं प्राप्ता, तस्य
 तलस्य अलङ्कारोभवनात् आभरणौभावात्, अन्यत्र—तत्राव-
 स्थानादित्यर्थः, जनाय आलोकायद्वजनाय, पातालकन्या-
 भ्रमं नागकन्याभ्रमं, ददती सौन्दर्यातिशयात् आनन्दातिशय-
 जनितनिमेषरहितत्वात् समुद्रतलगमनाच्च किमियं नाग-
 कन्येति बुद्धिं जनयन्ती सती, अग्रे स्थितानपि चतुरो नैषधान्
 इन्द्रादिमायानलान्, साम्यात् सत्यनलमादृश्यात्, मनागौषत्
 अपि, दृशा कटाक्षेण, पातुं द्रष्टुं, [“शकृष्ट—” इत्यादिना
 अस्यर्थयोगात्तुमुन्] चतुरा निपुणा, नाभूत् ; सा दमयन्तो
 व्यवाहितमपि सत्यनलं प्राक्तनादृष्टवशात् कटाक्षैः पश्यति स
 इन्द्रादिमायानलांस्तु सम्मुखस्थान् ऋजुदृष्ट्येव पश्यति स्मृति
 तात्पर्यम् ॥ १११ ॥

सर्वस्वमिति ।—नृपतिरपि सत्यनलोऽपि, चेतसो हृदयस्य,
 सर्वस्वं सर्वधनभूतां, हृदयात् अनपेतामित्यर्थः, तां दमयन्तीं,
 दृशे स्वचक्षुषे, प्रातिदाय पारितोषिकदान, (“दायो दाने

आनन्दान्धेन बन्ध्यानकृत तदपरान्कृतपातान् स रत्याः
 पत्या षोडशधाराबलनविरचितेनाशुगेनाशु लोटः ॥ ११२ ॥
 श्रीहर्षं काविराजराजिमुकुटालङ्कारहौरः सुतं
 श्रीहौरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामङ्गदेवौ च यम् ।
 तस्य द्वादश एष माहचरणान्भोजालिमीलेर्महा-
 काव्येऽयं व्यगलनलस्य चरिते सर्गो निसर्गाञ्ज्वलः ॥ ११३ ॥

यौतुकार्दधने वित्ते च पैठके इति वैजयन्ती) प्रदाय
 पूर्वं निरन्तरध्यानन मनसैव सा साक्षात्कृता, इदानो चक्षुषा
 तां साक्षात्कृत्येति भावः, अमरैरपि दुर्गापां दुष्प्रापाम्,
 अपाङ्गैः उत्तरङ्गां तरङ्गितां, तस्याः दमयन्त्याः, दृष्टिं तत्कटाक्ष-
 रूपदृष्टमेव, इष्टातिथिं प्रियबन्धुं, प्रापत् लब्धवान्, स्वयञ्च
 तया कटाक्षेण वीक्षित इत्यर्थः ; अथ स नृपः, रत्याः पत्या कामिन,
 षोडशधाराबलनविरचितेन अमृतधारानिष्यन्दलिप्तेन, आशुगेन
 शरेण. तत्तिथ्यग्दृष्टिरूपेणेत्यर्थः. आशु लोटः विद्धः सन्, आनन्देन
 आन्ध्यं मोहं, पारवश्यामिति यावत्. तेन, तदपरान् तस्या
 भैमीदृष्टेः, अपरान् प्रथमदृष्टिपातानन्तरभाविनः, आकूतेन
 पातान् साभिलाषदृष्टिपातान्, बन्ध्यान् अफलान्, अकृत
 कृतवान्, प्रथमदृष्टिपातजनितानन्दमग्नस्तस्यास्तदनन्तरदृष्टि-
 पातान् नावलोकयामासत्यर्थः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षमिति ।—माहचरणान्भोजयोः अलिमीले. भङ्गाय-
 माणमौलेरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

द्वयोदशः सर्गः ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव भृङ्गमाला-
मात्माश्रया निखिलनन्दनशाखवृन्दात् ।
तां राजकाटपगमय्य विमानधुर्याः
निन्यूनैलाकृतिधरान्बुध पञ्च वीरान् ॥ १ ॥
साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा
तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।

कल्पद्रुमानिति ।—अथ नले कटाक्षपातानन्तरं, विमान-
धुर्याः शिविकाभृतः, आत्माश्रयाम् आत्मा स्वम्, आश्रयोऽधि-
करणं यस्याः तां स्वाधारा, स्ववाह्याविमानावास्थतत्वेन
परम्परया धुर्याश्चितामित्यर्थः, ता दमयन्तीं, परिमलाः
सौरभविशेषाः, आत्माश्रया स्वापजौविनीं, परिमलाश्चिता-
मित्यर्थः, भृङ्गमाला निखिलात् नन्दनशाखवृन्दात् अपगमय्य
कल्पद्रुमान् पञ्चामरतरुनिव, राजकात् राजसमूहात्, [“गात्रो-
त्तोरङ्गारभ्रराज—” इत्यादिना समूहार्थे वुञ्] अपगमय्य
अपनोय, नलाकृतिधरान् नलरूपधारणः ; यस्य या आकृति-
स्तद्वारित्व तस्यापि सम्भवतीति नलस्यापि नलाकृतिधारित्व
सङ्गच्छते ; पञ्च वीरान् नलसहितान् इन्द्रादीन्, निन्युः
प्रापयामासुः ॥ १ ॥

साक्षादिति ।—अथ पञ्चवीरप्रापणानन्तरं साक्षात्कृतम्
अखिलजगत् जनताया जनसमूहस्य, चरित्रं यया तादृशी, सा
सरस्वती, तत्र पञ्चसु मध्ये, दिवाऽधिनाथम् इन्द्रम्, अधिकृत्य

ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
 प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ २ ॥
 ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि ! वीरसेनो-
 द्भूतिं द्विषद्वलविजित्वरपौरुषस्य ? ।
 सेनाचरौभवदिभाननदानवारि-
 वासेन यस्य जनितासुरभी रणश्रीः ॥ ३ ॥

निर्दिश्य, तथा तेन प्रकारेण, ऊचे उवाच, यथा येन प्रकारेण,
 स च शचीपतिः इन्द्रः, अभ्यधायि अभिहितो भवति, तस्य
 इन्द्रस्य, नैषधकायमाया नलरूपकल्पना च, न प्राकाशि न
 प्रकाशिता भवति ॥ २ ॥

अथ लोकपालान् नलञ्च प्रत्येकं चतुर्भिः श्लोकैः शेषभङ्गा
 वर्णयति, ब्रूम इत्यादि ।—वरवर्णिनि ! हे उत्तमाङ्गने ! (“उत्तमा
 वरवर्णिना” इत्यमरः) द्विषतः शत्रोः, बलस्य बलासुरस्य, अन्यत्र
 —द्विषतो बनाना, (“बलाऽसुरं बलं मैत्र्ये” इति वैजयन्ती)
 विजित्वरपौरुषस्य जित्वरपराक्रमस्य, अस्य वरस्य, इन्द्रनलयोः
 मामान्यनिर्देशः, वारसेनाना पराक्रान्तसैनिकानाम्, उद्भूतिम्
 उज्जृम्भण, शौर्यप्रकाशनामित्यर्थः, अन्यत्र—वारसेनात् तदाख्य-
 नृपात्, उद्भूतिम् उत्पत्तिं, किं ब्रूमः ? कथं वर्णयामः ? यस्य
 वीरस्य, रणश्रीः सेनाचरोभवता. सैनिकायमानयोः, इभानन-
 दानवार्याः विनायकावष्णाः, वासेनाधिष्ठानेन, जनिता
 असुराणां भौर्यया सा तादृशी. जातिं शेषः । अन्यत्र—
 सेनाचरोभवता सेनासञ्चारिणाम्, इभानां गजानाम्,
 आननेषु दानवारोणा मदजलानां, वासेन वासनया,
 सुरभिः जनिता सुगन्धिः कृता । [“द्रुलोपे पूर्वस्य
 दीर्घोऽणः”] ॥ ३ ॥

शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्ग-
 सुखोन्द्रचापखचितद्युमणिप्रभाभिः ।
 अन्वास्यते समिति चामरवाहिनोभि-
 र्यात्रासु चैष बहुलाभरणाचिंताभिः ॥ ४ ॥
 भूमोभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं
 जानीहि न त्वमघवन्तममुं कथञ्चित् ।
 गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि ! बाहुनेत्रं
 नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदोयम् ॥ ५ ॥

शुभ्रेति ।—एष वीरः, इन्द्रनलयोः सामान्यनिर्देशेऽपि अत्र
 इन्द्र इत्यर्थः, शुभ्रांशुः चन्द्रः, हरस्थेमे हाराः, गणाः प्रमथाः,
 हरस्यापत्यं पुमान् हारी स्कान्दः, पयोधराङ्गसुखिना मेवात्सङ्ग-
 मङ्गिना, इन्द्रचापेन खाचताः मिश्रिताः, द्युमणिप्रभाः सूर्य-
 तेजांसि यत्र तादृशोभिः, बहुरनेकः, लाभः त्रिलोकाविजयादिः
 र्यास्मिन् तादृशे रणे अर्चिताभिः पूजिताभिः, [अर्चं पूजायां कर्मणि
 क्तः] अमरवाहिनोभिः सुरसेनाभिः, समिति रणे च, युद्धक्षेत्रे च
 इत्यर्थः, यात्रासु रणयात्रासु च, अन्वास्यते अनुगम्यते उपास्यते
 च । अन्यत्र तु—एषः नलः, शुभ्रांशुभिः उज्ज्वलमयुखैः, हारगणैः
 मुक्ताहारजालैः, हारिपयोधराङ्गसुखिभिः मनोहरकुचोत्सङ्ग-
 मङ्गिभिः, इन्द्रचापैः तत्तत्खावविधवर्णविशिष्टभूषणदीप्तिभि-
 रित्यर्थः, खाचता मिश्रिताः, द्युमणेः सूर्यस्य, सूर्यकान्तमणे-
 रित्यर्थः प्रभाः यासा तादृशोभिः, बहुलैः आभरणैः अलङ्कारैः,
 अर्चिताभिः भूषिताभिः, चामरवाहिनोभिः चामरधारिणोभिः,
 सर्मात् सभाया, यात्रासु देवतामहोत्सवेषु च, अन्वास्यते ॥ ४ ॥

भूमाति ।—घटप्रतिभटस्तनि ! घटस्य प्रतिभटौ प्रतिस्पर्दिनी,
 स्तनी यस्यास्तथाभूत, हे घटपरामतकुचे ! समिति संयति,

लेखा नितम्बिनि ! बलादिसमृद्धराज्य-
प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम् ।
एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
सार्द्धं शचीव हरिणा मुदमुदहस्य ॥ ६ ॥

भूमौभृतः पर्वतान्, जिष्णुं जेतारं, [“न लोका—” इत्यादिना
षष्ठीपतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] अविद्यमानः पविः वक्षस्य,
अपायो यस्य तम् अपव्यपायं नित्यवज्जहस्तम्, अमुं वीरं,
कथञ्चित् अपि अमघवन्तं मघवत इन्द्रादन्यं, न तु जानीहि नैव
विद्धि, इन्द्रमेवामं विद्धि इत्यर्थः । इन्द्रश्चेदत्तिसहस्रं क्व गतम् ?
तत्राह, गुप्तं नलरूपधारणार्थमेव निगूहितम्, अतिशयम् अद्भुतम्
एतदीयं बाहुनेत्र बहुनेत्रत्वं, [युवाटित्वादण्-प्रत्ययः] नालोकसे
न पश्यसि । अन्यत्र तु—समिति भूमौभृती राज्ञः, जिष्णुं
जेतारम्, अपव्यपायम् अपगतः व्यपायः रणात् पलायनं यस्य तं
रणादपलायमानम्, अमुं वीरं नलं, त्वं कथञ्चित् अपि अघवन्तं
पापवन्तं, न जानीहि, पुण्यश्लोकत्वादस्येति भावः । गुप्तं
राक्षतम्, अद्भुतम् इत्यर्थः, बहूनां नेता तस्य भावस्तं बाहुनेत्रं
राजाधिराजत्वं, [पूर्ववदण्-प्रत्ययः] हे दमयन्ति ! नालोकसे
किम् ? इति काकुः । अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

लेखा इति ।—नितम्बिनि ! हे प्रशस्तनितम्बे ! [प्रशंसा-
यामिनिः] बलादीनां बलाद्यसुराणां, यानि समृद्धानि
राज्यानि तेषां प्राज्यापभोगस्य प्रभूतसुखानुभवस्य, पिशुनाः
खलाः, हेष्टार इत्यर्थः, तदसहमानाः इति यावत्, लेखाः देवाः,
[“अमरा निर्जरा देवा लेखा अदिति नन्दनाः” इत्यमरः] एतस्य
वीरस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः, पाणिचरणं पाणिचरणौ, [प्राण्यङ्-
त्वादेकवक्त्रावः] सरागं सानुरागं, दधते शिरसा धारयन्ति,

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
 माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।
 रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
 श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ७ ॥

प्रणमन्तीत्यर्थः. [धाङ्: कर्त्तरि लट्तिङि बहुवचनम्]
 तत्तस्मात्. अनेन हरिणा देवेन्द्रेण. पत्या साङ्ं शचीव मुदम्
 उदहस्व, शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः ; इत्येकोऽर्थः । अन्यस्तु—
 सरागम आताम्रम्. एतस्य वीरस्य, नलस्येत्यर्थः, पाणिचरणं
 कर्त्तृ, बलादौनि राज्याङ्गानि, (“स्वाम्यमात्यसुहृत्कीश-राष्ट्र-
 दुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः—” इत्यमरः) तैः
 समृद्धस्य राज्यस्य यः प्राज्योपभोगः तस्य पिशुनाः सूचकाः,
 लेखाः चक्रध्वजादिरेखाः, दधते [दध धारणे इति धातो-
 र्भावाटिकाञ्जट्ठेकवचनम्] तदनन वीरेण, नलेनेत्यर्थः,
 पत्या साङ्ं हरिणा शचीव मुदम उदहस्व ॥६॥

आकर्ण्यति ।—सुदती शोभना दन्ता यस्याः सा, [अत्र
 दन्तस्य दत्तादेशलक्षणाभावात् “अयान्त—”इत्यादिसूत्रे
 चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् दत्तादेशः इत्येके । सुदत्यादि-
 शब्दाना स्त्राभधायितया योगरूढत्वात् “स्त्रिया सन्नायाम्”इति
 विकल्पात् दत्तादेश इति केचित् । एतदवाभिप्रेत्य “सुदत्यादयः
 प्रातिविधेयाः” इत्याह वामनः । उगितश्चेति ङीप्] असौ भैमी,
 आखण्डलेऽपि च इन्द्रेऽपि च, नलेऽपि च, तुल्यम् अविशेषण,
 लगन्तीं सम्बद्धतौम्, एताम् अखिला वाचम् आकर्ण्य उभयत्र
 इन्द्रनलयोः, समानं निर्विशेषं, रूपम् आकारं, विगाहमाना
 अग्रे दर्शं दर्शम् आलोचयन्ती, श्रोत्रात् श्रवणेन्द्रियात्,
 निर्णय न अवापत् सरस्वतीकृतवर्णनाया व्यक्तिविशेषाः

शक्रः किमेष निषधाधिपतिः स वेति ?
 दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
 निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
 भूयोऽसृजत् भगवतो वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
 एष प्रतापनिधिरुहतिमान् सदाऽयं
 किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ? ।

बोधकत्वादयम् इन्द्रो नलो वेति निश्चयं न लेभे । [आप्रोतेः
 लुङि लृडित्वात् “पुषाट्थुत्—”इत्यादिना चूरडाटेशः]
 नेत्रात् चक्षुरिन्द्रियाच्च, न निर्णयमवापत् इन्द्रनलयाः समानाः
 कारतया पुनः पुनष्टेष्टाऽपि न निश्चेतुं शक्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

शक्र इति ।—अथ सा भगवतो वरस्वगी, भैमीम् एष वीरः,
 शक्रः किम् ? स स्वप्राणनाथ, निजप्राधिपतिः नलः, वेति दोलाय-
 मानमनसं देव्याः शेषोक्त्वा आकारसान्ध्याय सान्द्रहानाचक्षां,
 परिभाव्य समवेक्ष्य, तत्र पञ्चवीरमध्ये, पवनस्य सखायम् अग्निं,
 निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य, अस्यां भैम्या विषये, भूयो वचसा स्रजं
 वाक्यपरम्पराम्, असृजत् जगादित्यर्थः ॥ ८ ॥

एष इति ।—एष वारः, प्रतापस्य तेजसः, निधिः, अयं
 सदा उद्गातमान् ऊर्ध्वज्जगन्वान्, धमानि विचित्रवस्तूनि
 जयतीति धनञ्जयो धनञ्जयसंज्ञकः पार्थः, अर्जुनः इति यावत्,
 । “सज्ञाया भृतृहृजि—”इत्यादिना खञि सुमागमः । तेन
 कक्षां, अनेन अग्निना करणेन, किं नाम किं किल, नार्जितम् ?
 न लब्धम् ? खाण्डवदहनकाले सन्तुष्टस्याग्नेः सकाशात्
 रथाक्षयतूष्णगाण्डीवादिकां प्राप्य पार्थेन विजित्य सर्वञ्च
 उपलब्धमेवेत्यर्थः ; केचित्—धनञ्जयेन अग्निना, (“धनञ्जयः
 सर्पभेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽग्नी” इति मेदिनी) अनेन

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचिरमुष्मात्

नास्येव कस्यचन भास्वररूपसम्पत् ॥ ८ ॥

अत्यर्थं हेतुपटुताकवलीभवत्-

त्तत्पार्थिवार्थिककरणप्रभवस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य

सञ्जायते रुचिरकाणि ! तपस्विनोऽपि ॥ १० ॥

कर्त्ता, किं नाम अग्निर्वेश्वाङ्गरो वङ्गिरित्यादिकं किं नामधेय-
मिति व्याचक्षते, हेम सुवर्णं, शुचेः शुचिनामकात्,
अमुष्मात् अन्ते, ("शुचिर्वाजितम्नश्चङ्गारखाषाढे शुद्धमन्त्रिणम्"
इति मेदिनी) प्रभूतम् उद्भूतम्, अधिगच्छ विधिः ; "अग्नेरपत्य
सुवर्णम्" इति स्मृत्यादिति भावः । भास्वररूपस्य रूपान्तर-
प्रकाशकरस्य, सत्यं सृष्टिः, कस्यचन इतोऽन्यस्य
कस्यापि, नास्येव । अत्र तु—एषः प्रतापस्य कौषट्ण्डज-
तज्जाविश्रयस्य, निःशः, ("स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कौष-
ट्ण्डजम्" इत्यमरः) धर्मं नष्टः, सदा उन्नतिमान् उदयवान्,
नित्याभ्युदयः इत्यर्थः ; अनेन कर्त्ता, जयेन करणेन, किं नाम
धनं नाजितम् ? जयेनैव सर्वं सम्पादितम् इत्यर्थः, "क्षत्रियस्य
वाजितम्" इति स्मृत्यादिति भावः ; शुचेः पावतात्,
अमुष्मात् ननात्, प्रभूतं प्राज्यं, हेम सुवर्णम्, अधिगच्छ
प्राप्तिर्ह, एतत्परिधनात् आख्या भवेत्यर्थः ; भाः कार्त्ताः,
स्वरः कण्ठध्वनिः, रूपं यादर्थ्यं, तया सम्पत् कस्यचन इतोऽन्यस्य
कस्यापि, नास्येव ॥ ८ ॥

अत्यर्थंति ।—सात्पर्याणि ! हे कमनीयकर्णे ! ["नासि-
कोटर—" इत्यादिना विख्यात् डीष् । अत्यर्थया अतिमात्रया,
हेतुपटुतया ज्वालापाटनेन, कवलीभवत् आसीभवत्, इन्नोः

एतन्मखा विबुधसंसदमावशेषा

माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेंद्रतोऽपि ।

एन महस्विनमुपैहि सदारुणोच्चै-

र्येनामुना पिष्टमुखि ! ध्रियते करश्रीः ॥ ११ ॥

भवदिति यावत्, तत्तत् पार्थिव दृणकाष्ठादिपार्थिवद्रव्य-
मेव, अधिकारणम् आश्रयः, तदेव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारण
यस्य एवम्भूतस्य अग्नेः सम्बन्धिनो, भूतिभस्मान्नाप, तपस्विना
महेश्वरस्याप्यङ्गरागजननाय अनुरागात्पादनाय, सञ्जायते
भवति । अन्यत्र तु—अत्यर्थं हेतिपटुता आयुधसामर्थ्यं, (“हेतिः
स्यादायुधज्वाला-सूयतेजःसु योषति” इति मेदिनी) तस्याः
“ कवलोभवाद्भः तैः तैः पाथैवैः राजभिः नह, अधिको रणः स
एव प्रभवः कारण यस्य तादृगस्य, रणात् राज्य नाशेन रणस्य
राज्यकारणत्वोऽपि राजकारणत्वमुपच्यते इति बोध्यम् ;
नलभ्यात शेषः, भूतिः विजयलब्धः सम्पत्, (“भूतिभस्मान्
सम्पाद” इत्यमरः) महेश्वरस्य महेश्वर्यशालिनोऽपि, तपस्विनः
अपि निवृत्तरागस्यापि जनस्य, रागजननाय अनुरागात्पादनाय,
आकर्षणार्थित्यर्थं, सञ्जायते, अङ्गत्यामन्त्रणे ॥ १० ॥

एतादिति ।—पितुर्मुखाभव मुखं यस्याः तस्याः सम्बन्धिः
‘हे पिष्टमुखि !, (“धन्या पिष्टमुखा कन्या धन्यो माष्टमुखः
सुतः” इति सामुद्रिकवचनात्) श्रेष्ठया समया, असौ विबुधससत्
देवसभा, एष अग्नि एव, मुखमास्यं यस्याः सा एतन्मखा,
(“आग्निमुखा वे देवाः” इति श्रुतेः, “वाह्निमुखः क्रतुभुजः”
इत्यभिधानाच्च) अस्य अग्नेः, यमतो महेंद्रतोऽपि यमस्य
महेंद्रस्य च, [पष्ठार्थं सावावभक्तिस्तसिन्] माध्यस्थ्यं
* मध्यस्थानवर्तित्वे, मध्यादग्वर्तित्वमित्यर्थः, आग्निनापस्वितत्व-

नैवाल्पमिधसि पटोः क्वचिमत्त्वमस्य

मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ? ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वौ

शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनाऽयम् ? ॥ १२ ॥

मिति यावत्, अग्निक्रोणाधिपस्याग्नेः दक्षिणपूर्वदिग्गुधिपयोः
यमेन्द्रयोः मध्यवर्त्तित्वादिति भावः, महस्त्रिनं तेजस्त्रिनम्,
एनम् उपेहि प्राप्नुहि, सदारुणा दारुसहितेन, सेन्धर्ननेत्यर्थः,
येनामुना अग्निना, उच्चैर्महती, करश्रीः अंशुसम्पत्, प्रियते
धार्यते । अन्यत्र तु—अशेषा अनी विबुधसंसत् विह्वलभा,
एतन्मृखा एतत्प्रधाना, एतदेकशरणेत्यर्थः, तथा अस्य नक्षस्य,
यमतो यमात्, महेन्द्रतो महेन्द्राश्च, [पञ्चन्यासामिल्]
माध्यस्थ्यम् श्रीदासीन्धं, शत्रूमित्तयोः समानदण्डशानादपव-
पातित्वेन समदर्शित्वमित्यर्थः, महस्त्रिनं तेजस्त्रिणात् उत्त्वववत्त्वं
वा, (“महस्तृत्सवतजसो.” इत्यमरः) एनमुपेहि, सदा सर्वदा,
येनामुना नलेन, अरुणा आताम्रा, उच्चैः करश्रीहेस्तयोभा,
(“बालहस्तागवः कराः” इत्यमरः,) प्रियते ॥ ११ ॥

नेति ।—पटोर्दाहसमर्थस्य, अस्य वीरस्य अस्त्रेः, एधमि
इत्यने, क्वचिमत्त्वं दाहाभिलाषित्वं दोषिगालित्वं वा, अल्प नैव
अनल्पमिव इत्यर्थः ; समिधा काष्ठानां मध्ये मध्येसमित्, [“पारि
मध्ये षष्ठ्या वा” इत्यञ्जयीभावः] निवसतः, पक्षेति शेषः,
तृणानि रिपवः विद्विषः, किम् ? इति काःकुः, काष्ठानि
दहतोऽस्य तृणानि न गच्छानोत्यर्थः ; उत्थानवानृपुमति-
मान्, तरस्वो वेगवान्, प्रबलवेगेन प्रज्वलित इत्यर्थः, अयम्
अग्निः, पुनरिह सृष्टौ, विरोधिना केन अयुना, (“कं
शिराऽम्बुनाः” इत्यमरः) पराभावितुं शक्यो भवति किम् ?

साधारणीं गिरमुषर्बुधनैषधाभ्या-
मेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्याः ।
ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं
ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितीदमीयम् ॥ १३ ॥

इति काकुः, नैव शक्य इत्यर्थः, दिव्यस्य अस्य अनिर्वाणत्वादिति भावः । अन्यत्र—पटोः अतिप्रगल्भस्य, वाग्मिन इत्यर्थः, अस्य नलस्य, अल्पमेधमि मन्दप्रज्ञे, [“नित्यमसिच् प्रजामेधयो ” इत्यत्र नित्यग्रहणमामर्थ्यात् “मन्दात्पाभ्याञ्च मेधायाः” इति वृत्तिकार-वचनाच्च नजाटिभ्योऽन्यत्राप्यसिच्-प्रत्ययः । रुचिमत्त्वमाटरः, नैव ; मध्येममित् युद्धमध्ये. (“ममित्याजिममिद्यूधः” इत्यमरः) निवसतः अस्य रिपवः तृणानि तृणप्राया इत्यर्थः ; उत्थानवान् पौरुषसम्पन्नः. उत्थमशीलो वा, (“उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पस्तके रणे” इति मेदिनी) तरस्वी शूरः. (“वेगि शूरो तरस्विनी” इत्यमरः) अयं पुनः केन विरोधिना पराभवितुं शक्यो भवति ? न केनापीत्यर्थः । भवतीति दमयन्त्याः सम्बोधनं वा ॥ १२ ॥

साधारणोमिति ।—उषसि बुध्यते इत्युषर्बुधोऽग्निः, [“अग्निर्वैश्वानरो वङ्गिः शोचिष्केश उषर्बुधः” इत्यमरः । “इगुपध—” इति कः, “अहारादीनां पत्यादिषु वा रेफः” इति रेफादेशः । स च नैषधो नलश्च ताभ्यां, साधारणीं समानाम्, [“आग्नीध्र-साधारणादञ्” इति वक्तव्यादजि “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना ङीप्] एतां गिरं निपीय आकर्ण्य, विशेषं परस्परभेदकधर्मं, नावाप्तवत्याः अप्राप्तवत्याः, भैम्याः इति शेषः, एकं चित्तं दमयन्तोमम्बन्धिनी एका बुद्धिः. तं पुरोवर्त्तिपुरुषं प्रति, अयं नल इत्यचे ; इदमीयं दमयन्ती-

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
 मन्देहचित्रभयचित्रिताचित्तवृत्तिम् ।
 देवस्य स्रुनुमरविन्दविकासिरश्मे-
 षुदृश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥ १४ ॥
 दण्डं विभर्त्स्यमहो ! जगतस्ततः स्यात्
 कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।
 स्वर्वेद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-
 रेतस्य हृग्भिरमरः खलु कश्चिदस्ति ? ॥ १५ ॥

सम्बन्धि, अन्यदपरं चित्तम्, अयमनलोऽग्निः, इति ब्रूते स्म ;
 अनलनलकोटिद्वयावलम्बो संशयो न निवृत्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतादृशीमिति ।—अथ सरस्वती तां भैरवीम्, एतादृशीम्
 ईदृशीं, मन्देहः प्रागुक्तः, चित्रं देव्यास्तादृशस्त्रिष्टवाक्यश्रवणात्
 उभयोः समानरूपदर्शनाच्च आश्चर्य्यं, भयं नलनिश्चयाभावेन
 नलप्राप्ती नैराश्यात् त्रासः, एतैर्भावैश्चित्रिता विस्मिता,
 विस्मयविमूढा इत्यर्थः, चित्तवृत्तिर्यस्यास्तादृशीं, विलोक्य
 अरविन्दानि विकासयन्ति ये तादृशा रश्मयो यस्य तस्य
 पद्मिनीमुद्राभङ्गनस्य, देवस्य सूर्यस्य, स्रुनुं पुत्रं, दिक्पतिं यमम्,
 उदृश्य उदीरयितुं व्याहर्त्तुं, प्रचक्रे प्रस्तावं चक्रे, प्रचक्रमे
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दण्डमिति ।—अयं यमः, दण्डं दुष्टदमनं स्वकीयास्त्रं,
 भालम्बनयष्टिञ्च, विभर्त्सि, ततो दण्डधारणात्, कम्पाकुलस्य
 सकलस्य जगतः पङ्के पापे, कर्दमे च, पातो न स्यात् अहो !
 अन्यस्य दण्डधारणादन्यस्य अपतनमित्याश्चर्य्यम् । अन्यत्र—
 नलस्य यथापराधदण्डनाज्जगतो निष्पापत्वमित्यर्थः ; “गुरु-
 राजवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् । इह प्रच्छन्नपापानां

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य
संज्ञा श्रुतासुहृदयं न जनस्य कस्य ? ।
छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि
तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव ॥ १६ ॥

शास्त्रा वैवस्वतो यमः ॥” इति स्मरणात् ; तथा “राजभिर्धृत-
दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः
सुकृतिनो यथा ॥” इत्यभयार्दण्डधारणस्मरणादिति भावः ।
किञ्च, स्वर्गद्वयोः *अश्विनौकुमारयोरपि, मद्व्ययदायिनीभिः
अहङ्कारहारिणीभिः, कर्मजरागाणां चिकित्सासाध्यत्वाभावात्
तयोरप्यनाध्याभिरित्यर्थः, अन्यत्र—सौन्दर्येण प्रसिद्धयोस्तयोः
सौन्दर्यगर्वहारिणीभिः, एतस्य यमस्य नलस्य च, रुग्णः कर्म-
विपाकानुसारेण एतस्मिन्प्रादितरोगैः, [“स्त्री रुग्णजा चोप-
तापरीगव्याधिगदामयाः” इत्यमरः । रुजिर्धातोः क्लिप्] अन्यत्र—
शरीरशोभाभिः, देहिकनौन्दर्येणेत्यर्थः, (“रुक् स्त्री शोभाद्युतौ-
च्छासु” इति मेदिनी) न स्मियते मृतप्रायो न भवतीत्यमरः,
[पचाद्यच्] कश्चिदस्ति खलु ? अपि तु न कोऽपि अमरोऽस्ति,
सर्वे एव मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः ; अन्यत्र च—तादृशशरीर-
कान्तिभिरुपलक्षितः, अमरः देवः, कश्चिदस्ति खलु ? अपि तु
न कोऽप्यस्ति, देवेषु सुन्दरतमयोस्तयोर्जातत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

मित्नेति ।—संज्ञा संज्ञादेवोति, श्रुता प्रसिद्धा, मित्रप्रिया
अर्कदायिता, अस्य यमस्य, उपजननम् उत्पत्तिं, प्रति हेतुः
कारणं, जननोत्यर्थः ; अयं यमः, कस्य जनस्य असून् हरतीति
असुहृत् प्राणहरः, न ? सर्वस्यैवासुहृत् सर्वान्तकत्वादिति भावः ;
छाया च छायाख्या मित्रप्रिया च, अस्य यमस्य, ईदृक् ईदृशो,
उत्पत्तिहेतुर्जननोत्यर्थः, इति कुत्राचत् क्वापि शास्त्रे, नाध्यगामि

किञ्च प्रभावनमिताखिलराजतेजा

देवः पिताऽम्बरमणौ रमणौयमूर्त्तिः ।

उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः ?

कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान्नियोक्तुः ॥ १७ ॥

न अधिगता, सूर्यस्य हे भार्य्यं संज्ञा छाया च, तत्र संज्ञैव
अस्य जननीति श्रूयते न छायेत्यर्थः ; यमेन यमाख्येन,
अमुना नियमेनैव इन्द्रियनिग्रहेणैव, तपस्तप्तम् । अन्यत्र तु—
अस्य वीरस्य, संज्ञा हस्तादिचेष्टा, नलेति नाम वा, (“संज्ञाऽर्क-
भार्या चेतन्यं हस्ताद्यैः सूचनाभिधा” इति वैजयन्ती)
मित्राणां सुहृदां, (“मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्क” इति विश्वः)
प्रियोपजननम् इष्टमम्पादन, प्रति हेतु, श्रुता ; अयं कस्य
जनस्य सुहृत् मखा, न ? अपि तु मवेख्येव सुहृत् ; अन्येदृक्
छाया कान्तिः, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः” इत्यमरः) कुत्रचित्
कापि पुरुषान्तरे, न अध्यगामि न अधिगता ; अमुना
नलेन, यमेन नियमेन च यमनियमाभ्यां, तपस्तप्तमेव, अन्यथा
कथमयं महिमैति भावः ॥ १६ ॥

किञ्चेति ।—किञ्च प्रभाभिः अवनामितम् अधःकृतं, अखिलं
राज्ञः चन्द्रस्य, तेजो येन सः, रमणौयमूर्त्तिः देवः अम्बरमणिः
सूर्यः, [“द्रलोपे पूर्वस्य दोर्घोऽणः] अस्य पिता ; अस्य शक्तिः
कासूनामायुधं, कमनु कं जनं प्रति, उत्क्रान्तिदा प्राणोत्क्रमण-
प्रदा, न प्रतिभाति ? अपि तु प्रतिभात्येव ; परेषु अन्येषु,
गदान् रोगान्, नियोक्तुः कर्मविपाकानुसारेण प्रेरयितुः, [तन्नन्त-
त्वात् “न लोका—” इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधात् कर्मणि
द्वितीया] अस्य कृष्णत्वं कृष्णवर्णत्वं, परपोडाजनकत्वेनास्य
दुर्यग्रसा कृष्णत्वमित्यर्थः । अन्यत्र—देवः देवतुल्यः, अम्बर-

एकः प्रभावमयमेति परितराजौ
 तज्जीवितेश्चिधयमत्र विधाह मुग्धे ! ।
 भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-
 भावं समाश्रयति दस्रमहोदरस्य ॥ १८ ॥

१९

मणी सूर्यः, [“कटिकारात्—” इति विकल्पात् ङीष्] तद्वत्
 रमणीयमूर्त्तिः अस्य पिता वीरमेनः, प्रभावेण प्रतापेन,
 नमितान्याखिलानां राज्ञा तैजांसि येन मः, (“राजा प्रभौ च
 नृपती क्षत्रिये रजनीपती” इति मदिनी) अस्य शक्तिः प्रभाव-
 मन्वोत्साहलक्षणं सामर्थ्यं, (“कासूमामर्थ्ययोः शक्तिः” इत्यमरः)
 परेषु शत्रुषु, गदाम् आयुधविशेषं, नियोक्तः निक्षेपयितुः, अस्य
 नलस्य, कृष्णत्वं विष्णुत्वं, गदाधरत्वादिति भावः । शेषं
 पूर्ववत् ॥ १७ ॥

एक इति ।—अयमेकः परेतानां प्रेतानां, (“परितप्रेत-
 संस्थिताः” इत्यमरः) राजौ पङ्क्तौ, प्रभावं प्रभुत्वम्,
 एति, दस्रमहोदरस्य अश्विनीभ्रातुः, यस्य यमस्य भूतेषु प्राणिषु,
 मध्ये (“भूतं प्राणिपिशाचादौ” इति वैजयन्ती) भूरि अनेकं
 भूतं, वशं गतो वश्यः तस्य भावं वश्यत्वं, समाश्रयति खलु ।
 हे मुग्धे ! तत् तस्मात्, अत्र अस्मिन् पुंसि, जीवितेश्चिधयं
 यमबुद्धिं, विधाह । अन्यत्र तु—अयमेकः परेषां शत्रूणाम्,
 इतरंषाञ्च आजौ युद्धे, प्रभावं सामर्थ्यम्, एति, दस्रमहोदरस्य
 अश्विसदृशस्य, यस्य अस्य नलस्य, भूतेषु क्षमादिषु, पृथिव्यादिषु
 मध्ये इत्यर्थः, (“क्षमादौ जन्ती च भूतं क्लोवम्” इति
 वैजयन्ती) इयं भूवश्यभावं समाश्रयात् खलु, तत् तस्मात्,
 अत्रास्मिन् नले, जीवितेश्चिधय कान्तबुद्धिं, प्राणेश्वरबुद्धिमित्यर्थः,
 (“जीवितेशो यमे कान्ते” इति विश्वः) विधाह ॥ १८ ॥

गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः
 शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।
 चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
 यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥ १९ ॥
 तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयाली-
 रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्थाः ।
 पाथःपतिं प्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
 पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुम् ॥ २० ॥

गुम्फ इति ।—शमननैषधयोः यमनलयोः, समान एष गिरां
 गुम्फः सन्दर्भः, अनेकेषां नलाना दर्शनेन जातशङ्के विदर्भवसुधा-
 ऽधिपतेः सुतायाः वैदर्भ्याः, चित्ते शङ्कां निर्ममे इति यत् तत्
 पिष्टं पिपेष खलु प्रागेव साशङ्के पुनः शङ्कोत्पादनं पिष्टपेषणं-
 प्रायम् इत्यर्थः । अत्र साशङ्कशङ्कोत्पाद-पिष्टपेषणवाक्यार्थयोः
 एकत्रासम्भवेन सादृश्याद्वेपात् असम्भवइस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थ-
 वृत्तिनिदर्शनानलङ्कारः ॥ १९ ॥

तत्रेति ।—सा भवती तत्रभवती पूज्या, [“इतराभ्योऽपि
 दृश्यन्ते” इति त्रल्-प्रत्ययः] सा सरस्वती, तत्रापि तस्मिन्
 पुरुषेऽपि, यमंऽपीत्यर्थः, भृशं संशयालाः साशयिक्थाः, [“शीङो
 वाच्य” इत्यालुच्] अस्या दमयन्त्याः, विधिनिषेधयोः प्रवृत्ति-
 निवृत्त्योः, निर्वात्तमभावम्, शीदासौन्यामिति यावत्, आलोक्य
 क्रमोचितं क्रमप्राप्तं, पाथःपतिम् अप्यतिं वरुणं प्रति, धृताः
 प्रसारिताः, अभिमुखा अङ्गुथो यस्य स धृताभिमुखाङ्गुलीकः,
 [“नद्युतश्च” इति कप्] तादृशः पाणिर्ग्यस्थाः सा तादृशो सती,
 अभिधातुम् उपाक्रमत उपक्रान्तवती, [क्रमिर्लब् “प्रोपाभ्यां
 समर्थाभ्याम्” इति तड्] ॥ २० ॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा
यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥२१॥

येति ।—या चमूः सेना, सर्वतोमुखतया सर्वतो मुखं
यस्येति सर्वतोमुखं जलं तस्य भावः तत्तया जलत्वेनेत्यर्थः,
(“आपः स्त्री भूमिर्वावृरि सन्निलं कमलं जलम् । पुष्करं
सर्वतोमुखम्” इत्यमरः) व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थितस्वरूपा,
जलरूपेत्यर्थः, नैके नैके, [नङर्थस्य न-शब्दस्य सुप्पूर्वात्
ममासः] विदारकाः कूपकाख्याः शुष्कनटादर्जलधारणयोग्याः
कूपप्रतिकृतयो गर्त्ता यस्यां तादृशी, (“कूपकास्तु विदारकाः”
इत्यमरः) या चमूः, वारिनिधिरूपेत्यर्थः, यादसां जल-
जन्तूनां, रणैः शब्दैः, जयति प्रकाशते, यस्याः वारिनिधि-
रूपायाः चम्बा इत्यर्थः, परतो रोधः परं बीरं, [सार्वविभक्तिक-
स्तमित्] प्रतीतिविषयो न अदृश्यम् इत्यर्थः, एतस्य
वरुणस्य, सा चमूर्भूरितरो महत्तरः, वारिनिधिः समुद्रः ।
अन्यत्र तु—या चमूः सर्वतोमुखतया सार्वपथिकतया,
व्यवतिष्ठमाना वर्त्तमाना, नैकान् अनेकान् विदारयन्तीति
नैकविदाराः अनेकरिपुनाशकाः, [कर्मण्यण्] काया
विग्रहा यस्यां सा तादृशी, या चमूर्दीर्घां रणैः दोरणैः
बाहुयुद्धैः, (“भुजवाह्व प्रवेष्टो दौः” इत्यमरः) जयांत,
यस्याः परतः परेभ्यः, रोधः प्रतिरोधः, प्रतीतिविषयो ज्ञान-
विषयोभूतः, न या केनापि प्रतिरोद्धं न शक्यते इत्यर्थः, एतस्य
बलस्य, सा चमूः भूरीणां तरवारीणाम् आयुधविशेषाणां,
निधिः आकरः ॥२१॥

नासौरसौमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
 कुम्भीरवान् समकरः सहदानवारिः ।
 उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति
 रत्नैरलङ्करणभावमितैर्नदीनः ॥२२॥

नासौरिति ।—नासौरसौमनि पुरोभागे, तटसमीपे इति यावत्, घनध्वनिः महाघोषः, मध्ये निस्तरङ्गत्वादिति भावः, भूयान् महान्, कुम्भीरवान् नक्रवान्. (“नक्रस्तु कुम्भीर” इत्यमरः) समकरो मकरमङ्कितः, दानवारिणा विष्णुना, क्षीरादशायनेति भावः, सह वर्तते इति सहदानवारिः. [“वाप-सजेनस्य” इति सहशब्दस्य सभावाविकल्प] उत्पन्नकानना-नाम् उत्पन्नानाम् उदितपद्मानाम्, उत्फुल्लपद्मानामित्यर्थः, उत्-शब्दोऽत्र उदयार्थकः : काननानां विकीर्णतपद्मवनानां, सखा विकसितपद्मवनमङ्कितइत्यर्थः, [“राजाहः सखिभ्यष्टत्”] नदीनाम् इनः पतिः नदीनः समुद्रः, अलमित्यर्थः, करणभावम् उपकरणत्वम्, इतैः प्राप्तैः, रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिः, (“रत्नं स्वजाति-श्रेष्ठेऽपि मणार्वाप नपुंसकम्” इत्यमरः) अस्य वरुणस्य, सुखम् आतनोति । अन्यत्र तु—घनस्य मेघस्येव, ध्वनिः ह्वहित यस्य सः, भूयाननेकः, समकरः समानशृणु, ऋष्वदोर्घस्थूलाणु-रहितशृणु इत्यर्थः, सहदानवारिः मटजलमङ्कितः, उत्पन्नकस्य उद्भूतविन्दुजालकस्य, आननस्य सखा तद्द्युक्तः, पद्मकाल-ङ्कितानन इत्यर्थः, (“पद्मकं विन्दुजालकम्” इत्यमरः) अलङ्करण-भावम् इतैः अलङ्कारत्वं प्राप्तैः, रत्नैः मणिभिः, न दीनो न शून्यः, तद्द्युक्त इत्यर्थः, अस्य नलस्य, कुम्भी दन्तो, हस्ती इत्यर्थः. (“कुम्भी कलशटन्तिनोः” इति वैजयन्तो) सुखं यथा तथ-नासौरसौमनि सेनामुखभागे, रवान् बृहणानि, आतनोति ॥२२॥

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं
 का वाहिनो न तनुते पुनरस्य नाम ? ।
 तस्या विलामवति । कर्कशताश्रिता या
 ब्रूमः कथं बहुतया सिकता वयं ताः ? ॥२३॥
 शीघ्रं पटप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
 किञ्चास्य सेवनपरैव सरस्वती मा ।

सस्यन्दनैरिति ।—विलामवति । हे भैमि ! अस्य वरुणस्य
 सम्बन्धिनो, का पुनर्वाहिनो नदी, सस्यन्दनैः स्रुतिमहितैः,
 अविच्छेदेन प्रवत्तनशालैः इत्यर्थः, प्रवहणैः प्रवाहैः, तरङ्गैरिति
 व्यावत, प्रतिकूलं कूले कूले, पातं, न तनुते नाम ? सर्वाऽपि
 सर्वं कूलं पातयतीत्यर्थः ; किञ्च तस्या वाहिन्याः सम्बन्धिन्यः,
 कर्कशता कार्कश्यं, श्रिता याः सिकता बालुकाः, ता बहुतया
 अपरिमितत्वेन, वयं कथं ब्रूमः ? कथं सह्यातुं शक्नुमः इत्यर्थः,
 नैव शक्नुम इति भावः । अन्यत्र तु—सस्यन्दनैः सरथैः, प्रवहणैः
 कर्णारथैः उपलक्षिता, (“कर्णारथः प्रवहणम्” इत्यमरः) अस्य
 नलस्य, का वाहिनो सेना, प्रतिकूलानां प्रत्यर्थिना, पातं
 नाशं, न तनुते ? किञ्च कर्काणां श्वेताश्वानां, (“कर्कः कर्केतन
 वङ्गी शुक्लाश्वे टर्पणे घटे” इति मेदिनी) शतैः आश्रितायाः
 तस्या वाहिन्याः, ताः प्रसिद्धाः, असिकताः अमिः प्रहरण-
 मेषामस्तीति असिकाः तेषां भावः असिकता ताः खड्गिकत्वानि,
 [“प्रहरणम्” इति ठक्] बहुतया वयं कथं ब्रूमः ? ॥२३॥

शीघ्रमिति ।—अस्य वरुणस्य, पटप्रणयिनं पाटोपसर्पिणं,
 गुणं गुणिनं, रक्तवर्णजलविशिष्टमित्यर्थः, शीघ्रं शोणाख्यं नदं,
 पश्य, किञ्च सा सरस्वती नदी, अपीति शेषः, अस्य वरुणस्य,
 सेवनपरैव, सकलनदीनदनायकोऽयम् इत्यर्थः ; ततः कारणात्

एनं भजस्व सुभगं भुवनाधिनाथं
 के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ? ॥२४॥
 शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बां
 वाणौ न वर्द्धयतु तावदभेदिकेयम् ।
 भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
 तुल्यं तथाऽपि यदवर्द्धयदत्र चित्रम् ॥ २५ ॥

भुवनाधिनाथं जलाधिपतिं (“मलिलं कमलं जलम् । पयः
 कौलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥” इत्यमरः) सुभगम् एनं
 वरुणं, भजस्व समाश्रय, तमिमं सुभगं वरुणं, के वा कमलाशया
 जलाधाराः, न भजन्ति ? अपि तु सर्वेऽपि भजन्तीत्यर्थः ; अथवा
 —के वा प्राणिनः, कमलाशया जलाकाङ्क्षया, न भजन्ति ? अन्यत्र
 तु—अस्य नलस्य, पदप्रणयिन पादतलगतं, शोण रक्तं, गुणं
 पय्य, भाग्यलक्षणत्वादिति भावः ; किञ्च सा मरस्वतो वाग्देवता,
 (“मरस्वतो मरिञ्जेट गोवाग्देवतयोर्गिरि” इति विश्वः) अस्यैव
 नलस्यैव, संवनपरा, लक्ष्मोमरस्वत्योरयमेकाधिकरणमिति
 भावः ; तता भुवनाधिनाथं लोकनाथं, नराधिपमित्यर्थः,
 (“भुवनं विष्टपे लोके मलिले पथि यद्यपि” इति विश्वः) सुभग
 सुन्दरम्, एनं नल, भजस्व समाश्रय, के वा जनास्तमिमं नलं,
 कमलाशया लक्ष्मणाकाङ्क्षया, धनाकाङ्क्षेत्यर्थः, (“कमला श्रीः
 जल पद्मः कमलं कमला सृगः” इति विश्वः) न भजन्ति ? ॥२४॥

शङ्केति ।—जलेश्वरं वरुणे च, नले च तुल्यं यथा तथा,
 प्रयुक्तौ शेषः, अत एव भीमोद्भवां भैमीं प्रति, अभेदिका
 आविशेषा, अन्यतरार्थापरिच्छेदिका इति यावत्, इयं वाणौ
 सरस्वतीवाक्, अनेके पद्म, नलाः नैषधाः, पीटगलाख्याः
 दुग्धेद्यास्तृणविशेषाश्च, अवलम्बो विषयः आधारश्च यस्याः

बाला विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तौ-

रच्छद्भिर्तामयमल्लोकनलोकृतस्त्रैः ।

आह स्म ता भगवतो निषधाधिराजं

निर्दिश्य राजपरिषत्परिशेषभाजम् ॥ २६ ॥

तादृशीं. (“नलः पोटगले राञ्जि” इति विश्वः) शङ्का एव
लताः तामा ततिं परम्परां. न वर्द्धयत् तावत् न छिनत् एव,
समानधमदर्शनात् सशयो भवत्येव अतः समानार्थिका वाणी
एषु कः सत्यनल इति भेदः संशयं कथं छिनत् इत्यत्र
न चित्रामति भावः. [वृध् च्छटनपूरणयोरित् चौराटिकात्]
किन्तु तथाऽपि अवर्द्धयत् आच्छनाटात् यत् तदत्र चित्रं,
छेदनार्थत्वे या न छेदका मेव आच्छनत् इति विरोधात् चित्रं,
वर्द्धयामास इति वृद्धयर्थत्वे त्वावरोध इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ।
[वृधु वर्द्धनं इति भौवाटकात् णिच्] नलाख्यत्वमिच्छलता-
तातमिवानकनलावलाख्यत्वमिच्छलता-
सन्देहततिम् इयं वाणी नवाच्छिनत् प्रत्यत् वृद्धिं प्रापयदवत्यहो
कष्टम् इत्यर्थः ॥ २५ ॥

बालामात ।—अथेयं भगवतो सरस्वती, ता बालां भैमीं,
मायिभिर्मायाविभिः, “ब्रह्मादित्वादिनि”] अत एवालोक-
नलोकृतानि मायानलोकृतानि. स्वानि आत्मानो यैस्तदृशैः,
तै. विबुधै. देवैराप, अच्छद्भिस्ताम् अप्रतारिता, नलबुद्ध्या
तेषामवरणादात् भावः, [कश्चिद्व्यात् “तत्करोति—” इति
श्रुत्यात् कमाण क्तः] त्वलाक्य राजपरिषदि राजसभायां,
परिशेषभाजम् अवशिष्टता गतं, निषधाधिराजं नलं, निर्दिश्य
हस्तेन प्रदर्श्य, आह स्म उवाच । परिशेष इत्यत्र परिवेष
इति पाठे तु—राजपरिषदः परि सर्वतोभावेन, त्रैषमलङ्कारं,

अत्याजिलब्धविजयप्रसवस्त्वया किं
 विज्ञायते रुचिपटं न महौमहेन्द्रः ? ।
 प्रत्यर्थिदानवशताऽऽहितचेष्टयाऽसौ
 जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ? ॥ २७ ॥

भजतीति तादृशं राजसभानङ्कारभूतमित्यर्थः । राजपरि-
 षद्रूपपरिधिभाजमित्यर्थस्यापि बोधनात् नलस्य चन्द्रत्वं
 ध्वन्यते ॥ २६ ॥

अथ नलमेकैकश्लोकेन क्रमात् इन्द्राद्येकैकश्लेषेणाह,
 अत्याजौति ।—अत्याजिषु महायुद्धेषु, लब्धो विजयप्रसवो
 जयरूपफलं येन सः, रुचिपटं त्वदनुरागास्पटं, महौमहेन्द्रो
 भूदेवेन्द्रः, त्वया किं न विज्ञायते ? अर्थेषु विषये प्रत्यर्थि,
 [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] दानस्य वशतया तन्निष्ठतया,
 आहितया कृतया, चेष्टया वितरणव्यापारेण, असौ नलः,
 कस्य जीमूतवाहनः तन्नामा महात्यागी काश्चित् विद्याधरराजः,
 तद्धियं तद्धि, जीमूतवाहनभ्रान्तिमित्यर्थः, न करोति ? न
 जनयति ? तस्मात् ननोऽयमिति भावः । अन्यत्र तु—लब्धो
 विजयः पार्थ एव, (“ विजयस्तु जये पार्थ” इति विश्वः)
 प्रसवोऽपत्यं येन सः, रुचीनां तेजसा, पटं स्थानं, मह उल्लवः
 तद्वान् महौ नित्यो सव इत्यर्थः, महेन्द्रः देवेन्द्रः, त्वया अत्याजि
 त्यक्तः, किं न विज्ञायते ? अपि तु विज्ञेय एव ; प्रत्यर्थिनां
 प्रतिपक्षाणां, दानवानां शतेषु आहितया कृतया, चेष्टया
 शत्रुनाशानुकूलपौरुषेण, असौ कस्य जीमूतवाहनः मेघवाहनः,
 इन्द्रः इत्यर्थः, (“ इन्द्रो मरुत्वान् मघवा तुराषारमेघवाहनः”
 इत्यमरः) तद्धियम् इन्द्रोऽयमिति बुद्धिं, न करोति ? अपि तु
 करोत्येव ॥ २७ ॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्व-
 राज्याभिषेकविक्रमग्रहमा बभूवे ।
 आवर्जनं तमन् ते ननु साधु नाम-
 ग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २८ ।
 यच्चण्डिमा रणावाध्वयमनश्च तत्त्वं
 बुद्धाऽऽशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।

येनेति ।—येनामुना नलेन, बहु यथा तथा, विगाढः क्षुब्धः, आचरित इत्यर्थः. सुरेश्वरस्य इन्द्रस्य, अध्वा लोकपालन-रूपमार्गो यत्र तादृशे राज्ये अभिषेकादिकमन्ति वर्द्धितानि, महान्त्युत्सवाः तेजासि वा यस्य तादृशेन, बभूवे भूतम् । अत्र समाया, मया नामग्राहं नाम गृहीत्वा, [“नाम्न प्राटिशियहोः” इति णमुल्-प्रत्ययः] एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, उदीरितम् उक्तं, नलं नलनामानं, तमेतम्, अनु लक्ष्योक्त्य, ते तव, आवर्जन-माकर्षणं, साधु ननु युक्तं खलु, अयमेव सत्यो नल एतद्वरणं युक्तमेवेत्यर्थः । अन्यत्र तु—येनामुना अग्निना, बहु वारं वारं, विगाढा आहूता इति यावत्. सुरेश्वराः इन्द्रादयो देवश्रेष्ठाः येषु तादृशेषु अध्वरेषु यज्ञेषु, आज्याना घृतानाम्, अभिषेकात् अन्तःसेकात् करणात्, विक्रमग्रहसा वर्द्धमानतेजसा, बभूवे । मया अनलम् अग्निम्, अन्यत् समानम् ॥ २८ ॥

यदिति ।—अमुष्य नलस्य, चण्डस्य भावः चण्डिमा रणेषु अतिकोपनत्वं, [“चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः” इत्यमरः । पृष्वा-टित्वाटिमनिच्-प्रत्ययः] रणविधौ युद्धकर्मणि, व्यसन-मामक्त्य, (“व्यसनन्त्वशुभे मक्तौ” इति विश्वः) आशयाश्रितं चित्ताश्रितं, दक्षिणत्वं दक्षिण्यञ्च, इति यत् तत् मवे चण्डिमादिकं, [“नपुंसकमनपुंसकेन” इत्यादिना यत्तदिति

सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
 नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ? ॥ २९ ॥
 किं ते तथा मतिरमुष्य यथाऽऽशयः स्यात्
 त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ? ।
 कान् मानवानवति नो भुवनं चरिष्णु-
 नासावमुत्र न रता भवतीति युक्तम् ? ॥ ३० ॥ ।

नपुंसकैकनिर्देशः] बुद्धा विचार्य, सैषा त्वम् अमुष्मिन्
 धर्मप्रधानो राजा तस्मिन् धर्मराजे, नले नलनामान् वीर,
 सहजरागभरात् अकृत्रिमानुरागातिरेकात्, आत्मानम्
 अर्पयितुं न अर्हसि ? किमिति शेषः, अपि तु अर्हस्येव, एतद्वरण-
 मिव तव योग्यमिति भावः । अन्यत्र तु—चाण्ड ! हे कोपने !,
 [गौरादित्वात् ङोष्] अमुष्य यमस्य, यत् मारणावाधव्यसनं
 मारणकर्मासक्तिम्, आशया दिशा निमित्तेन, श्रितं प्राप्तं,
 दाक्षिण्यत्वं दाक्षिण्यदिक्पतित्वञ्च, तत् सर्वं तत्त्वं यथार्थं, बुद्धा
 सैषा त्वम्, अनले नलात् अन्यास्मिन्, अमुष्मिन् धर्मराजे यमे,
 इत्यादि पूर्ववत् ॥ २९ ॥

किमिति ।—हे वत्से ! त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितये तव
 पाणिग्रहणकरणाय, अमुष्य नलस्य, आशयोऽभिप्रायः, यथा
 अपाशः अपगताशो न भवतीत्यनपाशः साभिलाषः, ते तव,
 मतिरपि तथा अनपाशा, स्यात् किम् ? साभिलाषा चेत् तत्
 युक्तमित्यर्थः । असी नलः, भुवनं लोकम्, [अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया] चरिष्णुः सन् कान् मानवान् मनुष्यान्, नो
 अवति ? न रक्षति ? अपि तु सर्वानेव रक्षति इत्यर्थः, भवतीति
 त्वम्, अमुत्र अमुष्मिन् नले, रता अनुरक्ता, न इति न युक्तम्,
 ईदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया अभिरन्तव्यमिति भावः । अन्यत्र—

श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
 धूमध्वजेन शमनेन समं ढृतौयात् ।
 तुर्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
 सा जानती पुनरवादि तया विमुग्धा ॥ ३१ ॥
 त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्माः
 क्व स्यान्निकर्षणममुत्र चतुष्टये ते ? ।

अमुत्र वरुणस्य सम्बन्धी. शयः पाणिः, त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितये
 नास्ति पाशो यत्रेति नपाशः पाशास्त्रशून्यः, यथा स्यात् तथा ते
 मतिः किम् ? पाशास्त्रं त्यक्त्वा त्वत्पाणिग्रहणं किं तेऽभिमतम् ?
 इत्यर्थः । मानवान् समुद्रतांचित्तः, (मानश्चित्तसमुद्रतिः”
 इत्यमरः) असौ वरुणः, भुवनं जलं, (“सलिलं कमलं जलं
 जोवनं भुवनं वनम्” इत्यमरः) चरिष्णुः जलरूपेण सञ्चरन्,
 कान् नो अर्वात् ? जलस्यैव सर्वेषां जीवनस्वरूपत्वादिति
 भावः ; अमुत्र वरुणे. नरता नरत्वं, न भवति नास्ति, इति
 युक्तं, तस्य देवत्वादिति भावः ॥३०॥

श्लोकादिति ।—इह श्लोकचतुष्टये, प्रथमतः प्रथमात्,
 श्लोकात् हरिणा इन्द्रेण समं, द्वितीयात् श्लोकात्, धूमध्वजेन
 अग्निना समं, ढृतौयात् श्लोकात्, शमनेन यमेन समं, तुर्यात्
 चतुर्थश्लोकात्, [“चतुरम्बुयतावाद्यक्षरलोपञ्च” इति साधुः]
 वरुणेन समं नलस्य समानभाव साकृष्य, जानती अवगच्छन्ती,
 अत एव विमुग्धा विभ्रूढा, सा भैमौ, तथा देव्या, पुनः अवादि
 उदिता, [वटेः कर्मणि लुङ्] ॥ ३१ ॥

अथ पुनर्देवो देवेषु दाक्षिण्यात् दमयन्तीं श्लेषभङ्गान्तरेण
 क्लिप्नाति, श्लोकद्वयेन त्वमित्यादि ।—या त्वं नलेन निमित्तेन,
 अर्थिनी अर्थवती, किल, [“अर्थाञ्चासार्थाहितं” इति इनि-

इन्द्रानलाय्यमतनूजपयःपतीनां
 प्राप्यैकरूप्यामह संसदि दीप्यमाने ॥ ३२ ॥
 देवः पतिर्विदुषि ! नैष धराजगत्या
 निर्णीयते न किमु न त्रियते भवत्या ? ।

प्रत्ययः] तस्यास्तुप्रार्थिन्याः, ते तव, ऐकरूप्यं नलसारूप्यं,
 प्राप्य इह अस्यां, संसदि स्वयवरसभाया, दीप्यमाने राजमाने,
 अमुत्रामुषन्. इन्द्रानलाय्यमतनूजपयःपतीनाम् इन्द्रवाङ्म-
 यमवरुणानां, चतुष्टये चतुष्टयमध्ये, क्व कस्मिन्. निजापेणम्
 आत्मसमपेणं, शुभाय मङ्गलाय, स्यात् ? एतेषु कस्मिन्नापि
 आत्मदानं ते शुभाय न स्यादेव. यत एते इन्द्रादयः नलरूप-
 धारिणः न त्वेषु कोऽपि वास्तविकनल इति तव प्रार्थना सफला
 न भवेदिति भावः । अन्यत्र—नलसारूप्यं धृत्वा इन्द्रादीनां
 चतुष्टये इह संसदि दीप्यमाने जाज्वल्यमाने सति, अमुत्र
 नले, निजापेणं क्व कुतः, शुभाय स्यात् ? अपि तु न कुतोऽपि
 स्यात्, इन्द्रादीनपरितोष्य नलवरणं ते न शुभकरमिति
 भावः । एवम् अर्थद्वयेन क्रमात् नलप्राप्तौ नैराश्यं तन्नैस्त्वृह्यरूपेण
 ताम् अनापयदिति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

देव इति ।—विदुषि ! हे विदग्धे । मदुक्तिवैचित्र्याभिज्ञे !
 एष धराजगत्याः भूलोकस्य, पतिः न, किन्तु देवः [जातावेक-
 वचनम्] एते न भूपाः किन्तु देवा इत्यर्थः, भवत्या न
 निर्णीयते किमु ? न त्रियते किमु ? मर्त्यवरणात् वरम्
 अमर्त्यवरणमिवेति भावः । अथवा—धरान् पर्वतान्, अजति
 क्षिपतीति धराज इन्द्रः, स एव गतिः शरणं यस्या इति धराज-
 गतिः प्राचौटिक् तस्याः, पतिः एष देव इन्द्रः, न निर्णीयते इति
 न, अपि तु निर्णीयते एव, अत एव उद्भूत सम्बोधनम्, उभाः !

नायं नलः खलु तवातिमहा नलाभः

यद्येनमुज्झसि वरः कतरः पुनस्ते ? ॥ ३३ ॥

भवत्या किं कथं, न त्रियते ? अयमेव ते वरणीय इति भावः ।
 अग्निपक्षे तु—धरो वाहनम्, अजः क्रागः यस्येति धराजो वाङ्म, वङ्गेरजवाहनत्वश्रवणात्, स एव गतिः शरणां यस्याः तस्याः
 आग्नेय्या दिशः, पतिरंष देवोऽग्निः, न निर्णीयते इति न,
 अन्यत् पूर्ववत् । यमपक्षे तु—धरान् पर्वतान्, अजति शृङ्गाभ्यां
 खुरैर्वा क्षिपति इति धराजः महिषः, तेन या गतिर्गमनं
 तयोपलक्षितः, पतिः धर्मरूपत्वात् पालकः, देवः यमः, अन्यत्
 पूर्ववत् । वरुणपक्षे तु—धराया पृथिव्यां, जायन्ते इति धराजांन
 स्थावरजङ्गमानि भूतानि, तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्याः,
 पतिः जलाधिपतिरित्यर्थः, देवः वरुणः, न निर्णीयते इति न,
 अन्यत् पूर्ववत् । अयं तव सम्बन्धो त्वत्प्रार्थित इत्यर्थः, नलो
 न खलु, किन्तु अतिमहा मनुष्यापेक्षया अतिर्तजाः,
 नलाभः नलकल्पः, नैते नलाः किन्तु नलप्रतिरूपका इत्यर्थः ;
 यद्येनम् उज्झसि एषाम् अन्यतमं न वृणांषि चेदित्यर्थः,
 पुनः पश्चात्, ते तव, त्रियते इति वरो वरणीयः, [वृडोऽप]
 कतरः ? न कश्चिदस्ति, सत्यनलस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।
 अन्यत्र—भवत्या एष धराजगत्याः भूलोकस्य, पतिः रत्नकः,
 देवो राजा, (“देवः सुरे घने राञ्जि” इति विश्वः) नैधध-
 राजगत्या नलमहाराजरूपेण, नैधधराजस्य ननस्य, गत्या
 ज्ञानेन वा, अथवा—नैधधराज एव गतिर्जीवनोपायो
 यस्यास्तया, भवत्या इत्यस्य विशेषणम् ; पतिर्भर्ता,
 न निर्णीयते किमु ? न त्रियते किमु ? अयं ना पुरुषः, #
 नलः खलु अतोऽयमेव वरणीय इत्यर्थः, एनं नलम्, उज्झसि

इन्द्राग्निदाक्षणिदिगोश्वरपाशिभिस्तां
 वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय ।
 सा सिन्धुवेणिरिव बाडववीतिहोत्रं
 लावण्यभूः कमपि भौमसुताऽऽप तापम् ॥३४॥
 प्राप्तं प्रयच्छति न पचचतुष्टये तां
 तस्माभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

यदि तव अतिमहान् अलाभोऽनर्थः, वर इत्यादि
 पूर्ववत् ॥३३॥

इन्द्रेति ।—अथ लावण्यभूः सौन्दर्यभूमिः, अन्यत्र—लवण-
 रसाश्रयः, सा भौमसुता दमयन्ती, नले विषये. तां पूर्वोक्तां,
 वाचम इन्द्राग्निदाक्षणिदिगोश्वरपाशिभिः इन्द्राग्नियमवरूपैः,
 समां श्लिष्टतया तस्माधारणी, प्रमाय अनभूय, तरलिता नल-
 निश्चयाभावात् काम्पितहृदया सती, सिन्धुवेणिः समुद्रान्तरः,
 समुद्रगर्भ इत्यर्थः, समुद्रप्रवाहो वा. (“वेणी केशस्य बन्धनं ।
 नद्याटेरन्तरं देवताडे” इति मेदिनी । “वेणो सेतुप्रवाहयोः ।
 देवताडे केशबन्धे” इति हेमच) बाडववीतिहोत्रं बाडवाग्नि-
 मिव, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रवीतिहोत्रो धनञ्जयः” इत्यमरः)
 कमपि अवाच्यं, तापम् आप ॥ ३४ ॥

प्राप्तुमिति ।—पचचतुष्टये इन्द्रादिमायानलव्याक्तचतुष्टये,
 तां प्राप्तिकर्त्री दमयन्ती, प्राप्तुं सत्यनलं प्राप्तुं,
 मत्वनलत्वेन निश्चेतुमित्यर्थः, न प्रयच्छति न ददति
 सति. सत्यनलमारूप्यात्तत्प्राप्तिप्रतिबन्धके सतीत्यर्थः ;
 (प्रायेणैवं भाषानुसारिणोदोच्याः प्रयुञ्जते यथा स्मर्त्तुं
 दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरौभ्य इति भारती) तस्माभ-
 शंसिनि दमयन्तीप्राप्त्याशंसिनि, अन्यत्र—विद्यालाभाकाङ्क्षिण,

अद्यां दधे निषधराड्विमती मताना-
मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥३५॥
कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य
ता द्वापरस्तु सुतनूमदृगोत् पुरस्तात् ।
भैमौनलोपयमनं पिशुनी सहेते
न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् ॥३६॥

सत्यतरेऽपि अत्यन्तपारमार्थिकेऽपि, पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चम-
नलैकव्यक्ती, द्वितैव द्वैतं भेदः, तद्रहितम् अद्वैतम् अद्वितीयं,
तत्त्व ब्रह्मतत्त्वम्, अद्वयब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः, तस्मिन्निव,
मतानां पञ्चमलोगोचरज्ञानानां, निषधराट् नलः, इति
विमती अयमेव ननोऽयमेव वेति विप्रतिपत्ती सत्यां, लोको
जिज्ञासुजनः, अद्या पारमार्थिकविषयकविश्वासं, न
दधे, सद्विनक्षणत्वेन असद्विनक्षणत्वेन सदसत्समुच्चय-
विलक्षणत्वेन चतुष्टयाध्यात्मिकशरीरेन्द्रियाद्यसत्यपञ्चसंवलना-
न्नित्यापरोक्षसत्यब्रह्मतत्त्वे इव असत्यनलचतुष्टये सन्निधानात्
सत्यनले पञ्चमे प्रतीयमानेऽपि सत्योऽयमिति जनो न
विश्वसितुमशक्नोदित्यर्थः । उपमा ॥३५॥

अथ भैम्याः सन्देहदुःखं महदभूदित्याह, कारिष्यते इति ।
—कलिना कलहेन, प्रत्याख्यातैर्देवैः राजन्यैर्वा अवमाननाप्रती-
काराभिप्रायात् उत्पादितेन वैरेणेत्यर्थः, कलियुगेन च,
(“कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे” इति
मेटिनी) नलस्य परिभवः कारिष्यते विवाहात् परं परिभवः
करिष्यते, [करोतिः कर्मणि लृट्, “स्यसिच्सौयुट्—” इत्यादिना
इट्ः वैकल्पिकचिखद्वावात् “अचो जिणति” इति वृद्धिः] इति
द्वापरस्तु प्रियस्य नलस्य एवंविधः परिभवसंशयः पुनः, द्वापरयुगञ्च,

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेषु

प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणबाणः ।

जानीमहे निजशिलीमुखशीलिसङ्घा-

साफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥३७॥

(“हापरौ युगसंशयौ” इत्यमरः) सुतनूं सुकुमाराङ्गीं, तां नलप्रियां दमयन्तीं, पुरस्तात् कलेः पूर्वम् अद्यैव, अदुनोत् पर्य्यतापयत; तथा हि, जगत्या लोके, पिशुनौ दुर्जनौ, (“त्रिष्वथो जगतौ लोकः” इति “पिशुनो दुर्जनः खलः” इति चामरः) हापरः कलिश्च युगे कालविशेषौ, मैमौनलयोः उपयमनम् उदाह्रं, न सहते किल, किलेति खल्वर्थे, कालः यथा विवाहोत्तरं तयोर्विवाहं न सोढा, तद्वत् हापरोऽपि तयोर्भाविनं विवाहं न सहते इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे हापर इति वाच्यप्रतीयमानयोर्भेदाध्यवसायेन हापरस्य स्थानान्तरकलिव्यापारात् प्राक् स्वयं दमयन्तीमन्तापकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, उत्तरार्द्धे तु तदुपयमनासहिष्णुत्वलक्षणकारणेन तत्समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः इत्यनयोः अङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ॥३६॥

उत्कण्ठयन्निर्ति ।—पञ्चबाणः पञ्चबाणत्वेन प्रसिद्धः, सः कामः, नलेषु, पञ्चस्वपि इति शेषः, विषये पृथक् प्रत्येकम्, इमां दमयन्तीं, युगपत् समकालम्, उत्कण्ठयन् उत्सुकयन्, अयं नलः अयं वा नल इति बुद्ध्या तेषु एकस्मिन्नेव काले पृथग्रूपेण तां मात्कण्ठां कारयन्नित्यर्थः, दमयन्ती नलबुद्ध्या तेषु पञ्चस्वैव सानुगागाऽभूदिति भावः, तथा ण्णु नलेषु पञ्चसु, प्रत्येकम् एकैकस्मिन्, परिमोहयमाणाः प्रत्येकमेतान् दमयन्तीविषये सम्मोहयन्त इत्यर्थः, [कर्मण्यधिकरणविवक्षया सप्तमी तस्मिन्

देवानियं निषधराजरुचस्यजन्ती

रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभ्रूः ।

जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मै-

वोन्मूलति क्वचन कस्यचनानुरागः ॥ ३८ ॥

क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छते यः ?

प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति ।

प्रजङ्गरितिवत् । “अणावकर्मकाञ्चित्तवत्कर्तृकात्” इत्यादिना परस्मैपदप्राप्तावपि “न पा-टस्याङ्यमा—” इत्यादिना परस्मैपद-निषेधादात्मनपदं, कृत्यचः “गोर्विभाषा” इति शत्वम्] बाणाः यस्य स तादृशः सन्, निजशिखीमुखान् निजबाणान्, शोलयतीति तच्छोनिन्याः तत्समवायिन्याः, सङ्गयायाः पञ्चसङ्गयायाः, साफल्यमाप यदि तदा जानीमहे पञ्चसङ्गया माध्वीति मन्यामहे इत्यर्थः । अत्रोत्कण्ठामम्भोहनपदार्थयोर्विशेषणगत्या साफल्यप्राप्तिहेतुकं काव्यलिङ्गं, तच्च साफल्यं यदिदृशब्दात् सम्भावनामात्रेणोक्तमित्युत्प्रेक्षा काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षेति मङ्गरः ॥ ३७ ॥

देवानिति ।—निषधराजस्य नलस्यैव रुक् भौन्दर्यं येषां तादृशान्, देवान् त्यजन्ती इयं विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी, रूपात् सौन्दर्यात्, नले न अरज्यत न रक्ता, [रञ्जैर्देवादिक्तात् कर्त्तरि लुङि तल्] किन्तु कस्यचन कस्यचिज्जनस्य, जन्मान्तरे अधिगतस्य कर्मणो विपाकात् परिणामात्, जन्म यस्य तादृशः, [“अवर्ज्या बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदं” इति वामनः] अनुरागः एव क्वचन कुत्रचिज्जनं, उन्मूलति उद्भवति । रूपसाम्येऽपि देवपरिहारेण नले एवानुरागः अस्याः कर्मायत्तो न रूपायत्तः, अन्यथा किमर्थं यथार्थनलान्वेषणमित्युत्प्रेक्षा । एतेनास्या दृढव्रतत्वम् उक्तम् इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

सञ्चार सञ्चारमतिः प्रति नैषधीयं
 तत्रामरालयमरालमरालकेशी ॥३९॥
 एकैकमैक्षत मुहुर्महताऽऽदरेण
 भेदं विवेद न च पञ्चसु कञ्चित्पेधा ।
 शङ्काशतं वितरता हरता पुनः स
 उन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४०
 अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
 भ्रान्ती दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।

अथास्याश्चिन्तासञ्चारिणोमाह, क्वेति ।—सञ्चारमतिः मदन-
 पीडितचित्ता. अरालकेशी कुटिलकेशी, [“स्वाङ्गाञ्चोप-
 मज्जनाटमयोगोपधात्” इति विकल्पात् ङीष्] भैमीति शेषः ;
 स पूर्वदृष्टः नलवार्त्ताप्रद इत्यर्थः, पतगो हसः, क्व कुत्र, प्राप्यते ?
 किमर्थम् ? यः पतगः, परिपृच्छते, नलम् इति शेषः, एषु
 मध्ये को नल इति विश्वास्यतया जिज्ञास्यते इत्यर्थः ;
 प्रश्नफलमाह, पुरेव पूर्वमिव, तस्य गिरा हि निश्चयेन, नलं प्रत्येमि
 विश्वसिमि, इति इत्य, तत्र सभायां, नैषधीयं प्रियस्य दूतभूतमिति
 यावत्, अमरालयमरालं स्वर्लीकहंसं, प्रति उद्दिश्येत्यर्थः,
 सञ्चार ; दुर्लभार्थप्रार्थकाः खलु कार्यकातरा इति भावः ॥३९॥

एकैकर्मित ।—एषा भैमी, महता आदरेणैकाग्र्येण, मुहुः
 एकैकमैक्षत, किन्तु पञ्चसु मध्ये कञ्चित्भेद विशेषश्च, न विवेद,
 अत एव शङ्काशतं वितरता जनयता, पुनः तत् शङ्काशतं, हरता
 निवर्त्तयता, इत्यञ्च उन्मादिनेव उन्मादवतिव, मनसा
 उपलक्षिता इयं दमयन्ती, इदं वक्ष्यमाणविकल्पजातम्, आह
 स [“लट् स्त्री” इति भूते लट्] ॥ ४० ॥

अथ आसुर्गसमाप्तिश्चिन्तानुभावविकल्पावाह, अस्तीत्यादि ।

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाऽभिमाने
 भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४१ ॥
 किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-
 व्यूहं विधाय परिह्वाममसौ विलासो ? ।
 विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या
 सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ? ॥ ४२ ॥

—द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः. एकस्मिन् चन्द्रेऽनेक-
 त्वावगाहिनी भ्रमबुद्धिरिति यावत्, अस्ति प्रमिद्धा अस्ति, किन्तु
 तत्र द्विचन्द्रग्राहिण्यां भ्रान्ती, जनस्य भ्राम्यज्जनस्य,
 दृगन्तचिपिटीकरणं दृगन्तयोः चक्षुःप्रान्तयोः, चिपिटीकरणम्
 अङ्गुल्या निपीडनं, तटाटिः तत्प्रभृतिः, आटिर्मूलकारणम्,
 अस्ति, तथा प्रतिमाऽभिमाने प्रतिवस्वभ्रमे, स्वच्छोपसर्पणं
 काचस्फटिकादिमान्निधानमपि, आदिरस्तीति शेषः, पुनः
 किन्तु, मे मम, अमीषु पञ्चसु विषये, भेदभ्रमे निमित्तं न,
 अस्तीति शेषः ; अत एकस्मिन् नले बहुनलभ्रान्तिः कथञ्चिदपि
 न सम्भवति, तस्मादेतं नलभिन्नाः केचन भविष्यन्तीति
 भावः ॥ ४१ ॥

किमिति ।—वा अथवा, विलासो विलसनशीलः, [“वै-
 कषलसकल्यस्रन्भः” इति घिनुण्-प्रत्ययः] अमी नैषधो नल एव,
 कायव्यूहं देहसमूहं, विधाय सम्पाद्य, मयि परिह्वामं नर्म-
 व्यवहारं, तनोति किम् ? विस्तारयति किम् ? एतदेव सम्भ-
 वतीति भावः । कुतोऽस्य कायव्यूहरचनसम्भवः ? इत्यत आह,—
 विज्ञानं शिल्पकलापरिज्ञानं, (“विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः”
 इत्यमरः) तदेव वैभवं विभर्तीति तस्य शिल्पसमृद्धिमतः,
 तस्य नलस्य, तुरगाशयवेदिता अश्वहृदयवेदित्वमिव, सा

एको नलः किमयम् ? अन्यतमः किमैलः ?
 कामोऽपरः किमु ? किमु हयमाश्विनयौ ? ।
 किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
 तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ? ॥ ४३ ॥
 पूर्वं मया विरहनिःसहयाऽपि दृष्टः
 सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
 भूयः किमागतवती मम सा दृश्यं
 पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ? ॥ ४४ ॥

विद्या बहुरूपकल्पना विद्या, न विद्यते किमु ? न सम्भवति
 किम् ? अपि तु सम्भवत्येव ॥ ४२ ॥

एक इति ।—वा अथवा, इह पञ्चके, अयमेको नलः किम् ?
 अन्यतमोऽपरः, ऐलः पुरुरवाः किम् ? अपरः कामः किमु ?
 हयम् अपरौ द्वौ, आश्विनयौ दस्यौ किमु ? अत एव रूपमेव
 रूपधेयं सौन्दर्यं, [“नामरूपभागभ्यो धेयो वक्तव्यः” इति
 स्वार्थं धेय-प्रत्ययः] तद्भरस्य तत्सम्पदः, सीमतया अवधित्वेन,
 समेषु लोकोत्तरसौन्दर्यमास्येन अगृह्योतविशेषेषु इत्यर्थः,
 तेष्वेव सम्प्रत्यक्तेषु नलादिषु पञ्चसु एव, अह नलमोहं किं कथं,
 न वहे ? सदृशेषु सादृश्यात् भ्रान्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ ४३ ॥

पूर्वमिति ।—पूर्वमपि स्वयंवरकालात् प्रागपि, निः न,
 सहते इति निःसहा [पचाद्यच्] विरहस्य निःसहा असहना
 तथा विरहकातरया, मया सोऽयं प्रियो निषधाधिराजो नलः,
 तत इतः सर्वासु दिक्षु, दृष्टः, मम इयं वर्तमाना, दशा विरहो-
 न्माटरूपावस्था, सा पूर्वानुभूता एव दशा, भूयः पुनः,
 आगतवती किम् ? यस्या उन्मत्तदशायाः, विलसितेन प्रभावेणेति
 यावत्, अलीकान् नलान् पश्यामि ॥ ४४ ॥

मुग्धा दधामि कथमित्यमथापशङ्काम् ?
 मङ्गुन्दनादिकपटः स्फुटमोट्टशोऽयम् ।
 देव्याऽनयैत्र रचिता हि तथा तथैषां
 गाथा यथा टिगधिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४५ ॥
 एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
 नाथे कथं नु मनुजस्य चकासु चिह्नम् ? ।
 लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त !
 बर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ? ॥ ४६ ॥

मुग्धेति ।—अथ पक्षान्तरे, मुग्धा मूढा, अहमिति शेषः, कथमित्यम् अपशङ्का मिथ्या संशयं, दधामि ? अयुक्तोऽय-
 मिदानीम् ईदृशोह इत्यर्थः ; यतः ईदृशः एवंविधः, अयं
 व्यापारः, मङ्गुन्दनादीनाम् इन्द्रादीना, कपटो माया, इति स्फुटं
 व्यक्तम् ; तथा हि, अनया देव्यैव तथा तेन प्रकारेण,
 एषामिन्द्रादीनां, गीयन्ते इति गाथाः वर्णनश्लोकाः,
 [“उषकुषिगाऽन्तिभ्यः स्थन्” इत्यौणादिकः स्थन्-प्रत्ययः]
 रचिताः, यथा येन प्रकारेण, ता गाथाः, टिगधिपानिन्द्रादीनपि,
 स्पृशन्ति श्लेषमहिम्ना बोधयन्ति, न तु केवलं नलम् ; अतो
 मन्त्रतारणार्थं नलरूपधारणात्मिका देवमायैवेयं न तु मामको
 मोह इति भावः ॥ ४५ ॥

एतदिति ।—एतेषां मदीयमतिवञ्चकानां मङ्गुदिप्रतार-
 काणाम् इन्द्रादीनां, पञ्चके तिष्ठतीति तादृशे एतत्पञ्चकमध्यस्थे,
 नाथे नले, कथं नु कथामिव, मनुजस्य चिह्नं मानवत्वव्यञ्जकधर्मः,
 चकासु ? स्फुरतु ? किन्तु अमी बर्हिर्मुखा अग्निमुखा देवाः,
 धुतरजस्तनुतामुखानि धुतं परित्यक्तं, रजो धूलिः, सृत्तिकास्पर्श
 इति यावत्, यथा सा तादृशी तनुर्येषां तेषां भावः

याचे नलं किममरान् ? अथवा तदर्थं
 नित्यार्चनादपि न दत्तफलैरलं तैः ।
 कन्दर्पशोषणपृषत्कनिपातपीत-
 कारुण्यनौरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४७
 ईशा ! दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा !
 वर्णाश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।

धुतरजस्तनुता, सुखम् आदिर्येषां तादृशानि, तानि प्रसिद्धानि,
 लक्ष्माणि भूमिस्पर्श-स्वेद-निमेषराहित्यादौनि देवत्वव्यञ्जक-
 चिह्नानि, हन्त खेदे, किं कथं, न वहन्ति ? तथा हि मम
 दुर्भाग्यादेते देवा स्त्रीयासाधारणचिह्नानि सङ्गोप्यातु तिष्ठन्ति,
 तत एव नलं लक्षयितुं न शक्नोमीति भावः ॥ ४६ ॥

याचे इति ।—अमरान् इन्द्रादौन्, नलं याचे किम् ?
 [दुहादित्वात् द्विकर्मकत्वम्] अथवा तदर्थं नन्नप्राप्तिनिमित्तं,
 नित्यं यदर्चने पूजनं तस्मादपि, न दत्तफलैः मम प्रार्थित-
 मप्रयच्छद्भिः, किञ्च कन्दर्पस्य शोषणः तदाख्यः, यः पृषत्कः बाणः,
 तस्य निपातन पीतः शुष्कतां प्रापितः, कारुण्यनौरनिधिः
 कृपाब्धिः यस्मात् तथाभूतम्, अत एव गह्वरेण दम्भेन,
 शाठ्यनेत्यर्थः, मूढेयं देवानस्मान् परित्यज्य मर्त्यं नले एवानु-
 रागिणो अत एव एनां प्रतारयाम इति बुद्ध्या कपटताश्रयणेनेति
 भावः, (“गह्वरं विलदम्भयोः” इति शाश्वतः) घारं भौमं काठनं
 वा, चित्तं येषा तैः कन्दर्पाधोनतया निष्कृपाचित्तैरित्यर्थः,
 तैः अमरैः, अलं निष्प्रयोजनम् ; ये देवाः कामसुखत्वात्
 नित्यार्चनेनापि प्रार्थितं न प्रायच्छन् तेषुना प्रार्थनामात्रेष्वेव
 नैव प्रार्थितं पूरयिष्यन्तीति तस्मार्थना वृथैवेति भावः ॥ ४७ ॥

ईशा इति ।—हे दिशामीशाः ! लेखाः ! हे सुराः ! नलात्

मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-

मस्तां गतं वत परोपकृतिव्रतित्वम् ? ॥ ४८ ॥

यस्येश्वरेण यदलीख ललाटपट्टे

तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।

का वासनाऽस्तु बिभृयामिह यां हृदाऽहम् ?

नाकांतपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ४९ ॥

नैषधात् भवति इति नलभूस्तां नलभुवं नलनिष्ठां, वर्णाश्रयं गौरत्वरूपमम्पटम, अन्यत्र—नलाख्यदृष्टानिर्मितलेखनीभुव-मक्षरसम्पद, प्रतिपद्य प्राप्यापि, (“वर्णा द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षरं” इत्यमरः) गुणवता शुद्धत्वमौन्दर्यादि-गुणाख्यानाम्, अन्यत्र—बन्धनसूत्रवता, वो युष्माकं, मूर्खा मूढाः, ते एवान्धयन्तौत्यन्धाः कूपाः अन्धकूपाः जलशून्यपुराणकूपाः, तेषु पतनात् पुस्तकानामिव परापकृतिव्रतित्वं परोपकार-नियमवत्त्वं, कथं वा कुतो वा, अस्तां नाशं, गतम् ? वर्तति देवतोपालम्भः ; नलस्य रूपधारणेन तदीयगुणा अपि युष्मासु सङ्क्रान्ताः, ततश्च तदीयपरोपकारव्रतमपि युष्मासु ध्रुवं सङ्क्रान्तां, किन्तु माहृषये तत् व्रतं कथं विनष्टम् ? इति भावः । अन्यत्र—उत्कृष्टालिप्यक्षरशालिनां वर्णाशुद्धिरहितानामपि पुस्तकानां मूर्खहस्तपतनेन शिशिच्छूणामुपकाराभावात् परो-पकारित्वं न भवति इति भावः ॥ ४८ ॥

यस्येति ।—यस्य जनस्य, ललाटपट्टे मालफलके, ईश्वरेण विधिना, यत् शुभमशुभं वा कर्मानुरूपम्, अलिखि लिखितं, तस्य जनस्य, अयोग्यम अनर्हमपि, तत् शुभाशुभं कर्तुं, योग्य-मनुरूपं फलम, अपास्य अनादृत्य, स्यादेव स्वयं भवेदेवत्यर्थः, एवं स्थितं सा वासना ईश्वरच्छानुग्रहोत्कर्मवासना युक्त्या, का

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये

कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।

सङ्कोचसञ्चरदलाङ्गलिपल्लवाग्र-

पाणोभवन् भवति मा प्रति बद्धमुष्टिः ॥ ५ - ॥

देव्याः करे वरणमाख्यमथापेयं वा ?

यो वैरसेनिरह तत्र निवेशयेति ।

अस्तु ? [सम्भावनायां लोट] का वा सम्भविता ? तन्न वेद्म्यीत्यर्थः, इह नलनिश्चयविषये. यां वासनाम, अहं हृदा हृदयेन, बिभृयां धारयेयम् ? अन्यतरनिश्चये मन्देहदुःखं न स्यादित्यर्थः । तत् स्यादयोग्यमपीत्यत्र दृष्टान्तमाह, जलजं पद्मम्, अर्कातपैः तपनसन्तापैः, टाहं न एति, तु किन्तु, हिमैः एति, तेन ईश्वरच्छानुगृहीतकर्मवासनानुसारिणो नलप्राप्ति, सा तु दुर्ज्ञेया इति का गतिः ? अतो देवानां न दोष इति भावः ॥ ४९ ॥

इत्यमिति ।—इह समये, इत्यमतादृशं, मम अभाग्यं मन्द-भाग्यम्, अभुटिति शेषः, यथा येन, अनेन मन्दभाग्येन, मः अतिवदान्यः, कल्पद्रुमोऽपि मया याच्यमानः सन्, सङ्कोचो मुकुलोभावः, स एव सञ्चरः सन्तापः, (“सन्तापः सञ्चरः समौ” इत्यमरः) येषां तादृशानि दलान्यवाङ्गुलया यस्य तादृशः पल्लवाग्रमेव पाणिर्यस्य तादृग्भवन् सङ्कुचितपाणोभवन्, [अभूततद्भावे च्चिः टौघश्च] मा प्रति बद्धमुष्टिः अमुक्तहस्तः, कृपण इत्यर्थः, भवति खलु भवत्येव, इति मन्ये ; आर्थमनोरथ-पूरकः स कल्पवृक्षाऽपि मयि प्रतिषेधरूक्ष एव स्यात्तथाविधो मे भाग्यविपर्यय इति भावः ॥ ५० ॥

देव्या इति ।—अथवा इह पञ्चानां मध्ये, यो वैरसेनिः नलः, तत्र तस्मिन्, निवेशय संस्थापय, इति, उक्तेति शेषः, देव्याः

मैषा मया मन्त्रभुजां द्विषती कृता स्यात्
 स्वस्मै तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५१ ॥
 यः स्यादमौषु परमार्थनलः स माला-
 मङ्गौकरोतु वरणाय ममेति वैताम् ।
 तं प्रापयामि यदि तत्र विसृज्य लज्जां
 कुर्व कथं जगति शृण्वति ? हा विडम्बः ! ॥ ५२ ॥

वाणोद्वेयाः, करे वरणमाल्यं पतिवरणनिमित्तं मालाम,
 अपेयं ? तच्च न युज्यते इत्याह, मैषा देवी
 मरस्वतो, मया मन्त्रभुजा देवाना, द्विषती द्वेषिणी,
 विद्वेषपात्रोत्थः, [“द्विषाऽमित्ते” इति शतप्रत्ययः । “उर्गतश्च”
 इति डौप् । “द्विषः शतुर्वा” इति विकल्पात् षष्ठो]
 कृता स्यात् ; तथा च मत्प्रेरणया देव्या यथार्थनले
 वरमाल्यार्पणे कृते मति इन्द्रादोना नलरूपधारणरूपमाया
 प्रकाशिता भवेत्, एवञ्च मति देव्यपरि इन्द्रादोना विद्वेषा
 भविष्यतीति भावः । तृणाय तृणकल्पाय, स्वस्मै स्वाथेम इत्यर्थः,
 तृणतुल्यस्य निजस्य कार्यमिदमेति भावः, बन्धुः रत्नमिव इति
 बन्धुरत्नं परमबन्धु, तु पुनः, न विहन्मि न विरुणाधि ; तथा च
 देव्यपरि इन्द्रादोना विद्वेषे जाते तद्विद्वेषस्य मन्त्रनकत्वेन मत्परि
 देव्याः पूर्ववत् बन्धुभावो विहन्मि भविष्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

य इति ।—अमौषु पञ्चसु मध्ये, यः परमार्थनलः स्यात् स
 परमार्थनल, मम वरणाय माला वरणसज्जम, अङ्गौकरोतु
 स्वाकरोतु, तत्र ममामध्ये, लज्जा विसृज्य इति उक्त्वा वा एता
 मालां, यदि तं मत्प्रेरणं, प्रापयामि तदा जगति निखिल-
 मभास्थलोके, शृण्वति मति कथं कुर्व ? हा कष्टं, विडम्बः
 परिहासः ; तादृशोक्त्या मम निर्लज्जता प्रकटोभविष्यति तत्

इतरनलतुलाभागेषु शेषः सुधाभिः

स्रपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये

विलमति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५३ ॥

श्रुत्वा च सभास्थाः सर्वे लज्जाहीनतया मां परिहसिष्यन्तीति
भावः ॥ ५२ ॥

इतरति ।—एषु पञ्चसु मध्ये, इतरेषां चतुर्णां, नलानां,
तुलाभाक् सादृश्यभाक्, शेषः पञ्चमः, नैषधः कस्य हेतोः केनापि
कारणेन, [“षष्ठो हेतुप्रयोग” इति षष्ठो] मम चेतः सुधाभिः
स्रपयति ; “सतां हि सन्देहपटेषु वस्तुषु प्रमाणम् अन्तःकरण-
प्रवृत्तयः” इति न्यायाटनेनैव मत्यनलेन भाव्यमिति मन्ये इति
भावः । मत्यननत्वप्रमापिकामहेतुकीं मनःप्रोतिं दृष्टान्तेन
द्रढयति, प्रथमेति ।—प्रथमचरमयो, पूर्वोत्तरयोः द्वयोः, शब्दयोः
वर्णसख्ये अक्षरमास्ये मत्यपि, चरमे उत्तरे शब्दे, अनुप्रासो वर्णा-
वृत्तिलक्षणः क्लृप्तानुप्रासादि-शब्दानुङ्कारः, तस्य भासां शाभानां,
विलासो वा चमत्कारिता एव, (“वा स्यात् विकल्पोपमयो-
रेवार्थेऽपि समुच्चये” इत्यमरः) विलमति स्फुरति, तथा च अनु-
प्रासस्थले अन्तिमशब्दे वर्णमास्यं यथा चमत्कारविधायकं भवति,
तद्वदन्तिमे नैषधे नलमास्यमेव मम चेतसः परमप्रोतिमस्याटकं
भवति, न त्वत्र मत्यत्वं प्रयाजकं, यतः सर्वे एव समानरूपा इति
भावः । अनुप्रासानां तादृशत्वे दृष्टान्तसु अनुङ्कारस्य स्फुट
एव, अथवा अस्यैव श्लोकस्य चरमचरणे विलम-विलासः
प्रास-भास इति शब्दचतुष्टयेऽपि सम्भवति ; अथवा प्रथम-शब्द-
प्रयोगानन्तरं चरम-शब्दे प्रयुक्ते एव तत्रानुप्रासः सम्भवति ;
यथा वा अत्रैवानुप्रासभासां विलास इत्यत्र सर्वसकाराश्रयत्वे

इति मनसि विकल्पानुद्भूतः मन्यजन्तो

क्वचिदपि दमयन्तो निर्णयं नाममाद ।

मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमभ्याः

मिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ॥ ५४ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहौरः सुतं

श्रीहौरः सुषुत्रे जितेन्द्रियचय मामल्लदेवो च यम ।

स्वादूत्पादभृति त्रयोदशतयाऽऽदेश्यस्तटीये महा-

काव्ये चार्वाणैषधोयचरिते सर्गा निमर्गोज्ज्वलः ॥ ५५ ॥

अनुग्रामस्यान्तिममकारे स्फुरणम्. एवमन्तिमबुद्धौ विपरिवर्त्त-
मानत्वान्नत्वानिमानमात्रम्. एतावता अथमेवेति निश्चयो
युक्त इति भावः । अत्र दृष्टान्तान्ङ्कारः ॥ ५३ ॥

इतीति ।—इति मनसि उद्भूतः उत्पद्यमानान्. [उत्पूर्वा-
टिणः शत्रन्ताच्छ्रमि पुंसि रूपम्] विकल्पान् विचारान्,
मन्यजन्तो दाषोद्भावनद्वारा प्रतिषेधन्तो, दमयन्तो क्वचिदपि
पञ्चसु एकत्रापि, निर्णयं नलनिश्चयं, न ग्राममाद । अथ
नलनिश्चयाभावानन्तरं, परितापेन आस्कन्दितानन्द निरस्ता-
नन्दम्. अभ्याः दमयन्त्याः, मुखं मिहिरण मवित्रा, विरचिताव-
स्कन्दं कृततरस्कारम्, इन्दुं निनिन्द तद्दहनम् अभदित्यर्थः ।
एषा च परिताप-दैन्य-शून्यत्वादिकाञ्चन्ता अनुभावा ज्ञेयः ;
तदुक्तम्—“दृष्टानाधगमात् ध्यानं चिन्ता शून्यत्व-तापकत्”
इति ॥ ५४ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ।—स्वादूत्पादभृति मधुरार्थधारिणि ।
त्रयोदशतया आदेश्यः त्रयोदशत्वेन सङ्केपयः । गतमन्यत् ॥ ५५ ॥

चतुदशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रमादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु मा वेधमाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपधृपावरणांस्वसेकैः ।
इष्टञ्च सृष्टञ्च फलं सुवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

अथेति ।—अथ चिन्तानन्तरं, सा भैमी, निषधेश्वरं नलम, अधिगन्तुं लब्धुम, अमराणाम् इन्द्रादीना, प्रमादनाम अभिमुखीकरणं, पुजादिना सन्तोषसम्पादनमित्यर्थः, आद्रियत अमोघमाधकत्वत अवलम्बित्यर्थः । अमोघमाधकत्वमेव समर्थयते—यतः पुरा वेधमा सुराणां कामाना धेनुः कामधेनुः कामदृष्टा, सुरभि काचन गौः, असृज्यत, नृणान्तु मा सुरप्रमादनेव, कामधेनु असृज्यत, या यस्य कामान् दुग्धे गोरगौर्वा सैवास्य कामधेनुरिति भावः । अत्र अमरप्रमादनायाः कामधेनुत्वेन रूपाणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणप्रक्रमणं प्रदक्षिणरूपेण परिक्रमणम एव, आलवाल वृक्षमूले जलधारणार्थं सेतुविशेषः, तथा विलेपश्चन्दनाटिचर्चा, स एव विलेपः पिण्याकाटिलेपः, धृपा दशाङ्गादिर्धूपः, स एव दोहदधूपश्च. आवरणमङ्गदेवतापरिवेष्टन, तदेव शाखावरणम्, अस्वसेकोऽभिषेकः, स एव मूलेषु जलसेकः, तथा इन्द्र. तैः करणैः, इष्टञ्च प्रियञ्च, सृष्टञ्च अवदातञ्च, फलमोप्सितं वस्तु, तदेव फलं शस्यं, (“शस्ये हेतुकते फलम्” इत्यमरः) सुवाना जनयन्तः, [सूरतः कर्त्तरि लटः शानजादेशः] देवा हि देवा एव, नोऽस्माक नृणा, कल्प

अहामयीभूय सुपर्वणस्तान् ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।
सुरेषु हि अद्वयतां नमस्या सर्वार्थानिध्यङ्गमिथःसमस्या ॥३॥
यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।
अभूदभौष्टप्रतिभुः स तस्या वरं हि दृष्टा ददते परं ते ॥४॥

द्रमाणां काननं वनम् । अत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्यालवालाद्य-
वयवरूपणाद्देवेषु कल्पद्रुमरूपणाच्च समस्तवस्तुविवर्त्तिसावयव-
रूपकम् ॥ २ ॥

अहेति ।—सा टमयन्ती. अहा विश्वामः, तन्मयी तद्भुक्ता
भूत्वा अहामयीभूय, [अभूततद्भावे च्चौ समासे क्तौ ल्यवादेशः]
तान् सुपर्वणो देवान्, नामग्रहणाग्रकम् अमुकदेवाय नम
इत्यादि नामोच्चारणपूर्वकं यथा तथा, ननाम प्रणामं कृतवती ।
हि यतः, सुरेषु विषये अद्वयता विश्वमता, नमस्या नमस्कारः,
अहापूर्वकनमस्कार इत्यर्थः, [नमस्यते. क्यजन्तात् “अ प्रत्ययात्”
इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्] सर्वेषामथोना निधौ पुरणविषये,
यान्यङ्गानि साधनानि, तेषा मिथः रहसि, अन्यानपेक्षमिव-
त्यर्थः, किमपि आडम्बरमकृत्वैवेति यावत्, समस्या समामार्था,
सयोजनकारिका इत्यर्थः, सर्वाथेपाधिका इति यावत्,
[समस्यते सङ्घट्टयते अनयेति समस्या, सपूर्वाटस्यतेः
क्यवन्तात् “अ प्रत्ययात्” इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्]
(“मित्योऽन्योन्यं रहस्यपि” “समस्या तु समामार्था” इति
चामरः) सति नमस्कारे सर्वसाधनं फलदं नान्यथेति सा
नमश्कारेति निष्कर्षः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासालङ्कारः ॥ ३ ॥

यदिति ।—सा भैमी, भावनाया बलेन ध्यानदार्ढ्येन,
अखिलस्थान् सर्वगतान्, तान् देवान्, निजे हृदि साक्षादकृत

सभाजनं तत्र समजं तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।
आमुद्यते यत् सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

साक्षात् कृतवती, [करोतेः कर्त्तरि लुङ् तड्, “ङ्खाटङ्गात्”
इति सिचो लोपः] इति यत्, स साक्षात्कार एव, तस्या भैम्याः,
अभोष्टे इष्टार्थसिद्धौ, प्रतिभूर्लङ्गकः, अभूत् ; हि यतः, ते देवाः,
दृष्टाः प्रत्यक्षोभूताः, चेत् तदा इति पदद्वयमत्राध्याहरणायम् ;
परमवश्यं, वर ददते । “न दातुं देवा वरमर्हन्ति न प्रत्यक्षदृष्टा
मनुष्येभ्यः” इति श्रुतिः । अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यामालङ्कारः ॥ ४ ॥

सभाजनमिति ।—सा भैमौ, तत्र सभायां, विस्मिते अक-
स्मादत्यादरेण देवानां पूजारम्भदर्शनादाश्चर्यान्विते, सभाजने
सभ्यजने, पश्यति पश्यन्तं तम् अनादृत्येत्यर्थः, [“षष्ठौ
चानादर” इति चकारादनादरे मममौ] तेषां देवानां,
सभाजनम् आनन्दनं, पूजादिना मन्तोषसूम्पादनमित्यर्थः,
(“अथ द्वे आनन्दनसभाजने । आप्रच्छनम्” इत्यमरः)
मालत्यादिषु संस्कारेषु इत्यपि गम्यते ; ससजे चकारेत्यर्थः ।
किमर्थं सुरार्चनमित्याशङ्क्य मन्तुष्टा एव ते फलं ददतोत्यर्थान्तरं
न्यस्यति, यत् यस्मात् सभाजनात्, सुमनोभिः उदारचित्तैः
पाण्डितैः वा, मालत्यादिभिश्च, सुमनोभिर्देवैः पुष्पैश्च, (“मालत्या
पाण्डितं पुष्पे देवे च सुमनोऽभिधा” इति विश्वः) फल हेतु-
साध्यं सस्यञ्च, (“सस्ये हेतुकृते फलम्” इत्यमरः) तस्य सिद्धौ
सिद्धिप्रसङ्गे फलदानविषये इत्यर्थः, एवम् इत्यम्, आमुद्यते एव
सन्तुष्यते एव, महन्त्यांविशिष्टोभूयते च, [मुद्यतेर्भावे लट् ।
“आमोदो हर्षगन्धयोः” इत्यमरः] सुमनसा मालत्या-
दीनां फलपुष्पदानदर्शनात् सुरे सुमनस्त्वेन तथात्व-

वैशद्यं हृद्यैर्ऋतिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

आनर्चं गीत्यन्वितषट्पदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवौनेः ॥ ६ ॥

भक्त्या तयैव प्रमसाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।

स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासांः फूल्लुत्पेक्षा क्रियती खलु

स्यात् ? ॥ ७ ॥

निश्चयात्तदामोदार्थं तत्सभाजनमन्वतिष्ठदित्यर्थः । अत्रोभयेषाम् अपि सुमनसाम् उभयोरप्यामोदयोश्च फलयोरभेदाध्यवसायेना- यमर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

वैशद्येति ।—अथ पूजानन्तरं, सा दमयन्ती, तान् देवान्, वैशद्यमर्थव्यक्तिः, अन्यत्र—विकाशश्च, तेन हृद्यैः हृदयप्रियैः, [“हृदयस्य प्रियः” इति यत्-प्रत्ययः, “हृदयस्य हृल्लेख्यदण्लासेषु” इति हृदादेशः] ऋतिमा शब्दार्थमाधुर्यम्, अन्यत्र—मौकुमार्यं, तेनाभिरामैः, आमोदयन्तोत्यामोदिनः [मुदर्थेन्तात्ताच्छीत्ये णिनिः] अन्यत्र—आमोदः सौरभमेषामस्तोत्यामोदिनः [मत्वर्थीय इति] तैरामोदिभिः प्रीतिजननेः सुगन्धिभिश्च, जातयः आर्यादोनि कृन्दासि मालत्यश्च, तज्जातैः तदुद्भवैः, आर्यादिजाति-च्छन्दोनिबद्धैः मालत्यादिप्रथितैश्च, गीत्यन्वता गीतिच्छन्दो-निबद्धाः, षट्पदाः गार्थाविशेषा येषु तैः, अन्यत्र—भङ्गारयुक्त-भ्रमरैः, नवौनेः अभिनवैः, स्तवैः स्तोत्रैः, प्रसूनस्तवकैः कुसुम-गुच्छैश्च, आनर्चं अर्चयामास, स्तवैः पुष्पाञ्जलिभिश्च पूजया-मासत्यर्थः । [अर्चैर्भौवाटिकाङ्गाटि, “अत आटः” इत्यभ्यासदीर्घः तस्यानच्] । अत्र स्तवानां प्रसूनस्तवकानाञ्चोभयेषाम् अपि अर्चनसाधनत्वेन प्रकृतानामेकार्चनक्रियाभिसम्बन्धात् केवल-प्रकृतविषया तुल्ययोगिता, लक्षणन्तु उक्तं प्राक् ॥ ६ ॥

भक्त्येति ।—स्वयं स्वत एव, सेवादिकं विनाऽपि पूर्वं तच्चारिच-

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं मा सस्मार सारस्वतसूक्तिसृष्टेः ।

देवा हि नान्यत् वितरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥८॥

दाढ्यादेवेत्यर्थः, तुष्टं सन्तुष्टं, तत् प्रकृतं. देवचतुष्टयम् इन्द्रादि-
देवचतुष्कं, तस्या भैम्या, तथा भक्त्या एव चणकालकृतसेवयैव,
प्रमसाद अनुजग्राह, एवकारस्वविनम्बसूचनार्थः । तथा हि,
स्वेन स्वत एव, स्फुटतां व्यक्ततां, प्रज्ज्वलितत्वमित्यर्थः, यियासां:
यातुमिच्छोः, अनलस्य वङ्गेः, फूत्कृतः फूत्कृतस्य, फूत्कार-
माकृतस्य इत्यर्थः, अपेक्षा कियती खलु स्यात् ? नात्यन्तम्
अपेक्षते इत्यर्थः ; स्वत एव प्रमन्नस्य देवगणस्य तत्कृता भक्तिः
स्वत एव प्रज्ज्वलन्त्याग्ने. फूत्कृतिरिव भूटिति कार्य्यप्रादुर्भाव-
मात्रफला अन्यथाऽपि प्रज्वलनवत् प्रसादावश्यभावाटिति
भावः । अत्र वाक्यद्वयं भक्तिफूत्कृत्याः कार्य्यनिर्पाचितत्वलक्षण-
समानधर्मस्यैव फूत्कार-क्रियच्छब्दाभ्यां विस्वप्रतिविम्बतया
उक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः ; “विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देशे धर्मधर्मि-
णाम् । दृष्टान्तालङ्कृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसंश्रया ॥” इति
विद्याचक्रवात्तलक्षणात् ॥ ७ ॥

प्रसादमिति ।—सा भैमी, सुरैः कृतं प्रसादमनुग्रहम्,
आसाद्य सरस्वत्या इयं सारस्वतो तस्याः सूक्तिसृष्टेः “अत्याजि”
इत्यादे. पूर्वसर्गाक्तिसृष्टोक्तिगुम्फस्य, सस्मार तदर्थेनत्वं जज्ञावि-
त्यर्थः ; । “अधोगर्थ—”इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठौ] । तस्याः
नलप्राप्ती देवानां कोऽयमनुग्रहो यत् सारस्वतसूक्तिपरिज्ञान-
मात्रम् ? तत्राह,—हि यतः, ते देवाः प्रसद्य अनुग्रह्य, [सदेः
ज्ञो ल्यप्] अन्यत् बुद्धेरन्यत् किञ्चित् देशमित्यर्थः, न वितरन्ति,
किन्तु साधुधियं फलप्राप्त्युपायपरिज्ञानं, ददन्ते प्रयच्छन्ति,
[दद दाने इति धातोर्भावादिकाङ्गट् तङ्] तदाहुः,—

शेषं नलं पत्यपरेण गाथा या ममार्था खलु येन येन ।
 ता तां तदन्त्येन महानगन्तीं तटा विशेषं प्रति मन्दधे मा ॥ ६ ॥
 एकैकत्रने प्रतिनोकपालं पतिव्रतात्वं जगृहुर्दिशा याः ।
 वेद स्म गाथा मिलितास्तटाऽमावाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥ १० ॥

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितु-
 मिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम ॥” इति ॥ ८ ॥

शेषमिति ।—मा दमयन्ती शेष पञ्चमं परमार्थं, नलं प्रति,
 विरचितेति शेषः, या या गाथा “अत्याजिनश्च” इत्यादिको यो
 यः श्लोकः, येन येन अपरेण देवेन, ममार्था ममानाभिधेया,
 खलु, अन एव तदन्त्येन तत् तत्, मन्व्यर्थरूपात् इन्द्रादेरित्यर्थः,
 अन्येन श्लेषमहिम्ना प्रतीयमानेन सत्येन नलेन, मह अनगन्तीम्
 अनङ्गना, तत्पात्वेनानिश्चितामिति यावत्, ता ता गाथां, तटा
 देवतानुग्रहलक्ष्मण्युद्बोधकाले, विशेषं प्रति मत्यनलं प्रति,
 मन्दधे नलपरत्वेन योजयामासेत्यर्थः; इन्द्रादिपरत्वशङ्कां विहाय
 नलपरत्वं निश्चिकायेति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

एकैकैति ।—या गाथाः “अत्याजि” इत्यादयः श्लोकाः, एकैक-
 स्मिन् लोकपाले वृत्तेः वर्तनाहेताः, प्रतिनोकपालं प्रत्येकादिक-
 पालं प्रति, दिशां पूर्वादीना, पतिव्रतात्वं जगृहु तत्साम्यात्
 प्राच्यादिदिश इव इन्द्राद्यैकैकलोकपालपरा बभ्रुवुरित्यर्थः,
 तटा देवतापमादकाले, असी भैसी, मिलिताः समस्ताः, गाथा
 आशा दिश इव एकस्य नलस्य वश्याः वशङ्गता, नलमात्राभि-
 धायिनोरित्यर्थः, [वशं गत इति यत्-प्रत्यय.] वेद स्म
 [“लट् स्मे” इति भूते लट्, “विदो लटो वा” इति णलादेशः]
 आशानां प्रत्येकम् इन्द्राद्यैकैकलोकपालपरत्वेऽपि सर्वासा
 पूर्वादिदिशा यथा चक्रवर्त्तिनलैकवश्यत्वात् नलपरत्वं, तथा

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं प्रमोदमेदस्वितरामऽऽन्तरामभूत् ।
 देव्या गिरां भावितभाङ्गिराख्याच्चित्तेन चिन्तार्णवयादसेदम् ॥११॥
 सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि यत् भारती मूर्त्तिमती मतोयम् ।
 श्लिष्टं निगद्याऽऽदृत वामवादीन् विशिष्य मे नेषधमप्यवादीत्
 ॥ १२ ॥

गाथा अपि प्रापातत एकैकश एकैकलोकेशपरतया प्रतीता
 अपि सामस्येन नलपरा एवेति विवेदेत्यर्थः ; तस्य सर्वाशा-
 विजयित्वाटाशाना तत्परत्व गाथानान्तु देव्याः चतुरोक्ति-
 भाङ्गपर्यालोचनयेति भावः ॥ १० ॥

निश्चित्येति ।—असौ तमयन्तो, शेषं पञ्चमं, तं प्रसिद्धं, नरेशं
 नेषधं, निश्चित्य प्रमोदमेदस्वितरम् आनन्दमेदुरतरम्, आन्तरम्
 अन्तरङ्गं यस्याः सा तादृशी अभूत् । अथ देव्याः गिरा भाविता
 परिज्ञाता, भङ्गिः प्रयोगचातुरोविशेषः यया सा तादृशी मतो,
 चिन्तार्णवयादमा नलप्राप्तुपायाचिन्तामागरजलघ्राहभूतन,
 चित्तेन इदं वक्ष्यमाणम्, आख्यत् अवोचत् । [ख्यातेर्लुडि
 “अस्यतिर्वाक्त्वातिभ्याऽङ्” इति च्लुडिदेशः] । अत्र चित्ते
 यादस्वारोपणात् रूपकालङ्कारः ॥ ११ ॥

अथ चित्तेन यदाख्यत् तदवाह, सीति ।—अस्याः देव्याः,
 वाचि सा वक्ष्यमाणः, काऽपि अपूर्वा, भङ्गिः प्रयोगप्रकारः,
 खलु, यत् यस्मात् भङ्गिविशेषात्, इय पुरोवर्त्तिनौ,
 मूर्त्तिमती विग्रहवती, मतो मत्यवादिनो, भारती
 वाग्देवता, श्लिष्टं श्लिष्टार्थं यथा तथा, निगद्य
 उक्त्वा, वामवादीन् इन्द्रादीन्, आदृत आदृतवती, तानेव
 उपाचरदेवेत्यर्थः, [दृडो लुडि “क्लृत्वाटङ्गात्” इति मलोपः]
 अथ च नेषधं नलमपि, मे मह्यं, विशिष्य इन्द्रादिभ्यो

जग्रथ्य मेयं मदनुग्रहेण वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

हे ते नलं लक्षयितुं क्षमेत ममैव मोहोऽयमहो ! महोयान् ॥ १३ ॥

श्लिथन्ति वाचो यदमूरमुथाः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि

॥ १४ ॥

विशिषं कृत्वा, अवादीत्, किन्तु अहमेव ' न वेद्मि'ति भावः ॥ १२ ॥

जग्रथ्येति ।—मा इयं देवी, मदनुग्रहेण मयि अनुग्रहबुद्ध्या, स्पष्टयितुं नलं व्यक्तोक्तुं, चतस्रः वचःस्रजः वचनमालिकाः, जग्रथ्य ग्रथितवती, तत्र ते इन्द्राग्निप्रत्यायिके, हे आद्ये हे एव वचःस्रजौ, नलं लक्षयितुम् अभिव्यञ्जयितुं, क्षमेत शक्तः, ताभ्यामेव स्फुटतरं प्रतीतेरन्ये हे वृथेति भावः ; किन्तु ममैव अयं महोयान् महत्तरः, मोहः, अहो ! आश्चर्यं यत् चतसृभिरपि न वेद्मि'ति भावः ॥ १३ ॥

अत्याजीत्यादिश्लोकचतुष्टयं नलमेवाचष्टे. किन्तु भङ्गा इन्द्रादिचतुष्टयमपि स्पष्टयतीत्याह. श्लिथन्तीति ।—अमुथाः देव्याः, अमू वाचः अत्याजीत्यादयो गाथा, श्लिथन्ति नलमिवेन्द्राटोर्नापि स्पृशन्ति, इति यत, ते तच्छ्रेष्णमित्यर्थः, विधेयीभूतविलासस्य प्राधान्यात्तन्निङ्गमङ्गानिर्देशः; कवित्वशक्तेः काव्यरचनानैपुण्यस्य, विलासाः विकाशाः, खलु, कवित्वधर्मोऽयं यदन्यपरिणाप शब्देन श्लेषभङ्गा अथान्तरप्रत्यायनम्, अलङ्कारत्वान्न तु तात्पर्यमिति भावः । तथा च श्लेषमङ्गिन्ना तेषां नलमारूप्याच्च तत्परत्वभ्रान्तिरित्याह.—भूपालस्य नलस्य, लीला इव लीला येषां ते तद्रूपधारिणः, लोकपालाः व्यतिभेदिनः नक्षात् भेदवन्तोऽपि, समाविशन्ति

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ? ।

किं प्रेरयामास नले च तन्नाम ? का सूक्तिरस्याः ? मम कः

प्रमोहः ? ॥ १५ ॥

परस्य टारान् खलु मन्यमानैरस्यश्यामानाममरैर्धरित्रौम् ।

भक्त्येव भक्तुश्चरणा टधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेषा ॥ १६ ॥

सुरेषु नापश्यद्वैक्षताक्ष्णोर्निमेषमुर्भीभृति नम्रस्रि सा ।

श्राव्युद्धौ लगन्ति किल ; ततो ममैवायं व्यामोह इति
भावः ॥ १४ ॥

स्वव्यामोहमेव प्रकटयति, त्यागमिति ।—इयं देवी क्रम-
सूचितस्य क्रमनिर्दिष्टस्य, महेन्द्रादिचतुष्टयस्य त्यागं पुराकृतं
परिहारं, किं किमर्थम्, अभ्यनन्दत् ? अन्वमादत् ? माञ्च किं
किमर्थं, नले विषयं प्रेरयामास ? यद्यस्याः मदनजिष्टता न
स्यादिति भावः । तत् तस्मात्, अस्याः देव्या, सूक्तिः साधूक्तिः,
अत्याजोत्यादि मत्तोपदेशः इत्यर्थः, का ? मम प्रमोहः कः ?
अहो घण्टापथं खलितमिति भावः ॥ १५ ॥

अथ भूमिस्यर्गादिभिः षड्भिः चिह्नैः सा नलज्ञानप्रकार-
माह, परस्येत्यादि ।—परस्य टारान् मन्यमानैरिव परभार्या
इति बुध्यमानैरिवेत्प्रेक्षा, राजदारत्वात् भुव इति भावः ;
(“भार्या जायाऽथ पुं भूमिर्न टाराः” इत्यमरः) अमरैः
अस्यश्यामाना, पराङ्गनास्यर्शनिषेधादिति भावः, भक्त्येव
पतिभक्त्या इवेत्प्रेक्षा, भक्तुः पत्युः, नलस्य चरणी टधाना
धरित्रौम् एषा दमयन्ती, तत्कालं तस्मिन् काले,
[अत्यन्तसयोगं द्वितीया] अपश्यतः देवा हि भूमिं न
स्युर्गन्ति अयन्तु स्युर्गतौत्येतदेकं तार्वाच्चङ्गमिति भावः ॥ १६ ॥

सुरैश्चिति ।—सा दमयन्ती, सुरेषु इन्द्रादिषु, अक्ष्णोः निमेषं

इह त्वमागत्य नले मिलेति संज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ १३ ॥
 नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु क्षोदं क्षितरेक्षत नैषधे तु ।
 पत्ये सृजन्याः परिरम्भमस्याः सम्भूतसम्भेदमसंशयं सा ॥ १८ ॥
 खेटः खेटेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संमिसृक्षोः ।
 होराङ्कुरश्चारुणि हेमनौत्र नले तथाऽल्लोकि न देवतेषु ॥ १९ ॥

न अपय्यत्, सम्भवे स्वाभिमुखस्थिते, उर्वीभृति नृपे नले तु, हे
 दमयन्ति । त्वम् इह आगत्य इतः एत्य, नले मिल सङ्गच्छस्व,
 इति संज्ञानदानात् संज्ञाकरणात्, आह्वानसूचकचक्षुषेष्ट-
 विशेषकरणादित्यर्थः, भाषमाणं ब्रवाणमिव स्थितामत्यु-
 प्येक्षा, निमेषम् एवेक्षत, इदमपरं चिह्नमिति भावः ॥ १७ ॥

निति ।—सा बाला भैमो, तेषु विबुधेषु देवेषु, क्षिते क्षोदं
 रजः, धूलिमित्यर्थः, न अबुद्ध न ऐक्षतित्यर्थः, तैजसेषु देवेषु
 भूस्पर्शाभावेन तदसङ्गमादिति भावः ; [बुध्यतेर्लृङ् ताडि “भला
 भलि” इति मिचः सलोपः] नैषधे नले तु, पत्ये स्वभर्त्रे,
 पृथिवीस्वामिने नलाय इत्यर्थः, परिरम्भं सृजन्याः आलिङ्गनं
 ददत्याः, अस्या क्षितेः सकाशात्, असंशयं यथा तथा,
 सम्भूतसम्भेदं सञ्जातसंश्लेषम, असंशयमिति पदम उत्प्रेक्षा-
 वाचकम्, आलिङ्गनसङ्क्रान्तमिव स्थितामित्यर्थः, क्षोदामिति
 पूर्वणान्वयः, ऐक्षत ; रज सम्भेदोऽपरं चिह्नमिति भावः ॥ १८ ॥

खेट इति ।—तथा दमयन्त्या, समिसृक्षोः समष्टं नलेन
 सङ्गन्तुमिच्छो, खेटेहस्य वियोगतापं नलविरहसन्तापं, निर्वाप-
 यिष्यन् शमयिष्यन् इव उद्गत, इत्युप्येक्षा ; खेटः चारुणि शुद्धिमति,
 श्यामिकारहित इति भावः, हेमनि सुवर्णं, होराङ्कुरः वज्राङ्कुरः
 इव, (“वज्रो होरश्च कथ्यते” इति हलायुधः) नले आल्लोकि
 दृष्टः, देवतेषु सुरेषु, न, आल्लोकि इति पूर्वणान्वयः । अत्र

सुरेषु मालाममलामपश्यन्नजे तु बाला मलिनोभवन्तीम् ।

इमां किमासाद्य नलाऽद्य सृष्टीं श्रद्धास्यते माम् ? इति चिन्तयैव

॥ २० ॥

श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथाऽपि नैषाम् ।

इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २१ ॥

प्रथमार्द्धे उत्प्रेक्षा, द्वितीयाद्धे च हेम्नां नलशरीरतुल्यत्वात्,
होराङ्गरस्य च खेदतुल्यत्वात् तयोः मम्बन्धस्य च
प्रतिष्ठत्वादुपमालङ्कार इत्यनयोः ससृष्टिः ॥ १९ ॥

सुरैश्वरिणि ।—बाला दमयन्तो, सुरेषु माला स्रजम्, अमलाम्
अमलानाम्, अपश्यत्, नले तु अद्य स्वयवराहे, नलः सृष्टीं
मदपेक्षयाऽपि सुकुमाराम्, इमा दमयन्तोम, आसाद्य किं
किमर्थं, मा श्रद्धास्यते ? आदरिष्यते ? कथाञ्चिदपि नादरिष्यते,
इति चिन्तया एव, मलिनोभवन्तीं स्त्रायन्तीं, मालामिति
पूर्वानुबन्धः, अपश्यत् । ज्ञानकुसुमत्वमन्यचिह्नमिति भावः । अत्र
मालायास्तादृगचिन्तासम्बन्धासम्भवादुत्प्रचालङ्कारः ॥ २० ॥

श्रियमिति ।—देवाः इन्द्रादयः, अस्य नलस्य, श्रियं भौन्दर्यं,
कियत् अल्पं यथा तथा, भजन्तां, तथाऽपि नलसोन्दर्यस्य
किञ्चित् ग्रहणे कर्तुंऽपि, नलस्य छाया प्रतिविम्बं, प्रतिच्छाया
इत्यर्थः, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः”
इत्यमरः) एषाम् इन्द्रादीना, नास्ति, नलरूपधराणामपि
देवानां तेजोमयत्वेन भूस्पर्गाभावात् तादृगप्रतिविम्बरूप-
च्छायाया अमम्भवादिति भावः ; इतीरयन्तो कथयन्ताव
स्थिता, मा छाया, प्रतिविम्बमित्यर्थः, तथा दमयन्त्या, नैषधे
नले, निरैक्षि दृष्टा, [ईक्षतः कर्मणि लुङ्] तेषु त्रिदशेषु
इन्द्रादिषु, न, निरैक्षि इति पूर्वैगान्वयः ; तेषां तेजमत्वात् न

चिह्नैरमौभिर्नलसंविदम्याः संवादमाप प्रथमोपजाता ।

सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २२ ॥

नले विधातुं वरणस्रजं ता स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथेनाम् ।

अपत्रपा ता निषिषेध तेन हयानुराधं तुलितं दधौ सा ॥ २३ ॥

कृत्रादिवहेहच्छाया क्षितितले लग्ना, नलस्य तु लग्ना इत्येकं चिह्नमिति भावः । अत्र श्रियामिव श्रियं छायेव छायेति सादृश्याच्चेपान्निदर्शने, ताभ्यामङ्गाभ्यामितोरयन्तीवित्युत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ २१ ॥

चिह्नैरिति ।—अस्याः दमयन्त्याः प्रथमोपजाता “इतर-नलतुलाभागेषु शेषः” इत्यादिपूर्वसर्गाक्तविकल्पोत्पन्ना, नल-संवेत् अयं शेष एव नल इति बुद्धिः, अमीभिः एभिः, चिह्नैः पूर्वोक्तैः भृश्यादिभिः, संवादम् एकमत्यम्, आप टाड्यं प्रापेत्यर्थः ; सा दमयन्ती, लक्षणानां पूर्वोक्तचिह्नानां, व्यक्तिभिः प्रकाशैरेव, अभिव्यक्तिलक्षणकार्यैरेवेत्यर्थे, देवप्रसादं देवतानु-अहुरूपकारणमपि, आसादित प्राप्तम्, अबोधि, मत्सेवया देवताः प्रसन्नाः, कथमन्यथा भृश्यादिमानुषसुलभचिह्नानि एतावन्तं कालं न दृष्टानि अधुना वा दृश्यन्ते, कारणं विना काव्योनुत्पत्तेरिति ज्ञातवतीति भावः । [बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ्, “दौपजन—” इत्यादिना विकल्पात् चिण्] ॥ २२ ॥

नले इति ।—अथ शेषाऽयं नल इति निश्चयानन्तरं, स्मरः तां करस्या, वरणस्रजं नले विधातुम् एनां रामा दमयन्ती, त्वरयति स्म त्वरयामास, अपत्रपा सर्वसमक्षे कथमेनं मात्यदानेन हृणे इति लज्जा तु, तां कामेन त्वर्थ्यमाणां भैमीं, निषिषेध निवारयामास, [“स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम्] तेन कारणद्वयेन, सा भैमी,

स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं मा रसादधत्तैव बहुप्रयत्नम् ।

स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदौघे स्पन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे

॥ २४ ॥

तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां टोलाविलासं समवाप्यमाने ।

श्रित धृतेणाङ्गकुलातपत्र शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २५ ॥

इयानुरोधं स्मरनञ्जीभयानुरोधं, तुलितं समीभूतं यथा तथा,
दधौ रत्नयामामेत्यथः, वरणमाल्यप्रदानविषयकप्रवृत्तिनिवृत्ति-
विषये कर्त्तव्यविमूढा आसोदिति भावः । एतेनास्या मध्यमानायि-
कात्वमुक्तम् ; “तुल्यलज्जास्मरा मध्या” इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्रजिति ।—मा भैमी, रसात् रागात्, प्रियं नलं, सृज्यते
इति स्रक् वरणमाला, [“ऋत्वग्दधृक्स्रक्—” इत्यादिना
क्विन् अमागमश्च] तथा समालिङ्गयितुं समाश्लेषयितुं, बहुप्रयत्नं
महोदयोगमेव, अधत्त. तु किन्तु, तदौघे तस्याः मन्वन्धिनि,
पाणिपद्मे स्तम्भः निर्ध्रियत्वलक्षणः सात्त्विकभावविशेषः, स च
त्रपा च ताभ्या हेतुभ्या, मन्दः अत्योऽपि, स्पन्दः कम्पनव्यापारः,
न अभवत् ॥ २४ ॥

तस्या इति ।—व्रीडमनोभवाभ्यां लज्जास्मराभ्यां, टोला-
विलासं प्रेङ्गणलोलां, समवाप्यमानं नीयमानं, वरणविषये
प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्घर्षेण दोदुल्यमानं इत्यर्थः, एणाङ्गकुलं सोमवंशः,
सोमवंशीत्यन्नः नलः इति यावत्, तदेव आतपत्रं छत्रं,
नलाप्राप्तजनितसन्तापप्रथमकत्वादिति भावः, धृतम् एणाङ्ग-
कुलातपत्रं येन तस्मिन् सन्तापनिवारकनलरूपातपत्रवति,
तस्याः दमयन्त्याः हृदि हृदये, श्रितम् आश्रित्य स्थितं, शृङ्गारं
शृङ्गाररसम्, अधीश्वरश्रीः अधीश्वरस्य हृदयेश्वरस्य नलस्य, श्रीः
सौन्दर्यम्, मालिङ्गत् दोलनजनितपतनभयानिवारणार्थमालिङ्गयत्,

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोऽम्बुखीभूय पुनर्व्यरंसीत् ।
 तदाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥२६॥
 तस्याः प्रियं चित्तमुदेतुमेव प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।
 सत्योक्ततः स्पष्टमभूत्तदानीं तथाऽक्षिलज्जिति जनप्रवादः ॥ २७ ॥

प्रबलतया दोदुल्यमानदोलाधिरूढम् अत एव पतनशङ्कया भीतं
 कमपि पुमासं पार्श्वस्थः नरो वा नारौ वा यः कोऽपि यथा
 अवलम्बनं दत्त्वा स्थिरोकरोति तद्वत् इति भावः । नलमौन्द्यं
 वरणायैव हृदयस्य स्थैर्यं मम्पाद्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्घर्षजनितं
 दोलनं निवारयामासिति समुदिताथः । अत्र भैमीहृदयं
 दोलासनं, शृङ्गाररमो राजा, नल एव मन्तापनिवारकत्वात्
 क्लृप्तं, दोलासनान्दोलनाथं स्थितौ लज्जाकामौ, एतेन नलाधि-
 स्थिते हृदि भैमी शृङ्गाररसस्य परां कोटिम् आरूढा इति
 निष्कर्षः ॥ २५ ॥

कर इति ।—स्रजा वरणमात्रेण करणेन, सज्जतरः अति-
 शयेन समृत्तः, अर्द्धं शोभित इत्यर्थः, तदोयो दमयन्ती-
 सम्बन्धो, करः प्रियस्य नलस्य, उम्बुखीभूय अभिसुखीभूय,
 पुनः व्यरंसीत् विरराम, [रमर्लीडि “व्याङ्परिभ्यो रमः”
 इति परस्मैपदं, “यमरमनमातां सक् च” इति सांगडा
 गमौ, “अस्ति सिचोऽपृक्ते” इतोडागमं “इट ईटि” इति सलोपे च
 सवर्णदोषः] तथा अतिचलः अत्यन्तचञ्चलः, कटाक्षः तदाननस्य
 नलमुखस्य, अर्द्धः पथ्या इति [विशेषणसमासे समासान्तः ।
 “अर्द्धं नपुंसकम्” इति नैकटशी समासः पथः समविभागे
 प्रमाणाभावात्] तम् अर्द्धपथं, ययौ च प्रत्याययौ च प्रत्यावृत्तश्च,
 उभयत्र लज्जयेति भावः ॥ २६ ॥

तस्या इति ।—तस्याः दमयन्त्याः, चित्तमेव प्रियं नलम्,

कथंकथञ्चिन्निषधेश्वरस्य कृत्वाऽऽस्यपद्मं दरवीक्षितञ्चि ।

वाग्देवताया वदनेन्दुविम्बं त्रपावती साऽकृत सामिदृष्टम् ॥ २८ ॥

उदेतुं प्राप्तुं, द्रष्टुमिति यावत्, प्रभूवभूव शशाकेत्यर्थः, अक्षि
तु प्रयातुं नलं प्राप्तुं, द्रष्टुमित्यर्थः, न, प्रभूवभूव इत्यनुषङ्गः ;
[प्रभुशब्दादभूततद्भावे चो दाघं.] चित्तमध्ये अनुक्षणं सा
नलं ददश, किन्तु पुरःस्थितमपि त लज्जावशात् चक्षुरुत्तोष्य
द्रष्टुं न शशाकेत्यर्थः, अत एव अक्षि चक्षुषि लज्जा, न तु चेतसि
ज्ञात भावः. इति जनप्रवादः तथा भैरव्या, तदानीं नल-
वरणकाले, स्पष्टं यथा तथा सत्योक्तोऽभूत् । अयं भावः,—
लज्जायाः चित्तधर्मत्वं वास्तवं न तु नेत्रधर्मत्वं, एवञ्च
लज्जावशात् दमयन्त्याश्चित्तस्य नलप्राप्तिः नाचिता, वरं नेत्रस्यैव
लज्जाधमेकत्वाभावात् नलप्राप्तिरुचिता, इत्यञ्च अक्षि-
लज्जेति प्रवादाऽपि असत्य एव, किन्तु दमयन्त्याश्चित्तनेत्रयो-
स्तद्विपरोतकार्यात्यन्त्या अक्षिलज्जेति प्रवादः तथा सत्योक्तत
एवेति ॥ २७ ॥

कथंकथञ्चिदिति ।—त्रपावती लज्जावती, सा भैमी,
निषधेश्वरस्य नलस्य, आस्यपद्मं सुहृत्वारविन्दं, कथंकथञ्चिदति-
कृच्छ्रेण, दरवीक्षिता ईषदृष्टा, श्रौः यस्य तत् तादृश,
[शौषिक-क-प्रत्ययस्य वैभाषिकत्वादभावः, “ङ्खो नपुंसके
प्रातर्पादकस्य” इति ङ्खः । “ईषदर्थं दराव्ययम्” इति
वैजयन्ती] कृत्वा लज्जावशात् लेशतो दृष्टेत्यर्थः, वाग्देवतायाः
सरस्वत्याः, वदनेन्दुविम्बं सामिदृष्टम् अर्द्धदृष्टम्, (“सामि त्वर्द्धं
जुगुप्सितं” इत्यमरः) अकृत अकार्षीत्, तत्रापि लज्जेति
भावः । नाहं शक्नोमि त्वया कारयितव्यमिति देवीमुखवोक्षणे
तात्पर्यमवधार्यम् ॥ २८ ॥

न जानतीवेदमवोचदेनामाकृतमस्यास्तदवेत्य देवी ।

भावस्त्रपोर्मिप्रतिसौरया ते वितौर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥२६॥

देव्याः श्रुती नेति नलार्द्धनाम्नि गृहीत एव त्रपया निपीता ।

अथाङ्गलोरङ्गलिभिः स्पृशन्ती दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥३०॥

न जानतीति ।—देवी वाग्देवी, अस्याः भैम्याः, तत् पूर्वोक्तम्, आकृतम् अभिप्रायम्, अवेत्य ज्ञात्वा, न जानतीव अबुध्यमानेव, एनां भैमीम्, इदं वक्ष्यमाणम्, अवोचत्, [ब्रूधातोर्लुङि “ब्रुवो वचिः” इति वचादेशे “वच उम्” इति उमागमः] । तदेवाह—त्रपायाः ऊर्मिरेव तरङ्ग एव, प्रतिसौरा जवनिका, (“प्रतिसौरा जवनिका स्यात्तिरस्करणी च सा” इत्यमरः) तथा कक्ष्यां, तं तव, भावः अभिप्रायः, मे ममापि, लक्षयितुं ज्ञातं, [तुमुन्-प्रयोगस्तूदोच्यानाम्] न वितौर्यते न दीयते, लज्जान्तर्हितो भावोऽयं कण्ठोक्तिमन्तरेण दुर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ २६ ॥

देव्या इति ।—अथ सरस्वतीवाक्यानन्तरं, देव्याः सरस्वत्याः, श्रुती कर्णे, “न” इति एवं, नलस्य अर्द्धनाम्नि नाम्नाऽर्द्धं, अर्द्धनामधेये इत्यर्थः, [“अर्द्धं नपुंसकम्” इत्येक-देशिसमासः] दमयन्त्या उच्चारिते इति भावः, गृहीते एव प्राविष्टे सत्येव, कर्णगोचरीभूते एवेति यावत्, सा भैमौ, त्रपया निपीता अस्ता मती, “न” इति शेषार्द्धोच्चारणेऽसमर्था सतीत्यर्थः, अङ्गलिभिः अङ्गलीः स्पृशन्ती परामृशन्ती, मोट-यन्तीत्यर्थो वा, लज्जासङ्कोचसूचकभावोऽयम् ; दूरम् अत्यन्तं, शिरः नमयाञ्चकार ननाम, लज्जातिरेकात् कथननैराश्याञ्च इतिकर्तव्यतामूढा केवलं नता एव स्थितेत्यर्थः । यदा—देव्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनि, देव्या इति ढतोयान्तपदो वा, तथात्वे देव्या, उच्चारिते इति शेषः, “न” इति नलार्द्धनाम्नि

करे विष्टत्येखरया गिरां सा पान्या पद्योन्द्रस्य कृता विहस्य ।
 वामेति नामैव बभाज सार्धं पुरन्ध्रसाधारणसंविभागम् ॥३१॥
 भैमीं निरीक्ष्याभिमुखीं मघोनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभृताभ्यसूयाम् ।
 दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडां विड्डीजःप्रवणाऽभ्यपादि ॥३२॥

श्रुतौ कर्णे, दमयन्त्या इति भावः, अन्यत् समानम् ; लोके यथा
 कश्चित् गुरुजनसमोपे किमपि वक्तुकामोऽपि लज्जासङ्कोचवशात्
 वक्तुमसमर्थः सन् शिरोनमनपूर्वकम् अङ्गुलिभिरङ्गुलीः मोटयति
 तद्वदिति भावः ॥ ३० ॥

करे इति ।—सा भैमी, गिराम् ईश्वरया वाग्देवतया,
 [“स्वैशभासपिसकसा वरच्”] विहस्य करे विष्टत्य तां करे
 गृहीत्वा, इन्द्रस्य पथि, पन्यानं गच्छति नित्यमिति पान्या
 नित्यपथिकौ, [“पन्यो ण नित्यम्” इति ण-प्रत्यय पथः पन्यादेशे
 च टाप्] कृता इन्द्रममापं नोता सतोत्यथेः, पुरन्धीणां
 सर्वयोषितां, साधारणः संविभागः सर्वस्त्रीनामत्वेन संविभज्य
 ग्रहणं यस्य तत् तादृशं सर्वयोषिदाचकमित्यर्थः, वामा
 इति नामैव सार्धं प्रतीपत्वेनार्थवत् यथा तथा, बभाज
 बभार, प्रतिकूला एव अभूदित्यर्थः, देव्या इन्द्रवरण-
 मुद्दिश्य नोयमाना भैमी तत्प्रतिकूलाचारिणी अभूदिति
 निष्कर्षः । (“वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वलु-
 प्रतीपसञ्चेषु त्रिषु नार्थ्यां स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ॥ ३१ ॥

भैमौमिति ।—भैमीं मघोनः इन्द्रस्य, अभिमुखीं निरीक्ष्य
 स्वः स्वगस्य राज्यं, [“स्वरव्ययं स्वर्गनाक—” इत्यमरः । “द्रलोपे
 पूर्वस्य दीर्घाऽणः”] तस्य लक्ष्मीः अभ्यसूयाम् इन्द्रे भैम्याञ्चेर्थां,
 अभृत बभार, [भृङ्-धातोः लुङ् तङ् “ऋखादङ्गात्” इति
 सिचो लोपः] ततः असूयानन्तरं, तां भैमीं, तत्परिहारिणीम्

त्वत्तः श्रुतो नेति नले मयाऽनः परं वदस्वेत्यदिताऽथ देव्या ।
 क्रोमन्मथहैरथरङ्गभूमिर्भेमो दृशा भाषितनैषधाऽभृत् ॥ ३१ ॥
 इमस्मभेमो दिविषत्सु पाणौ पाणिं प्रणायाम्परसां रसात् सा ।
 आलिङ्ग्य नोत्वाऽकृत पान्यदुर्गां भूपालटिक्पालकुलाध्वमध्यम्
 ॥ ३४ ॥

इन्द्रपरित्यागिनो, दृष्ट्वा विडौत्रःप्रवणा पुनरिन्द्रानुरक्ता सती,
 व्रीडाम् अभ्यपाटि अभिपेटे, अन्याय्यं मया आशङ्कितम् इति
 विविन्ध्य सा नलञ्जी इत्यर्थः । [पद्यतेः कर्त्तरि लुङ् तडि
 “ङ्खाटङ्गाट्” इति मिचो लोपः, “चिण् ते पटः” इति चिण्,
 “चिणा लुक्” इति प्रत्ययस्य लुक्] ॥ ३२ ॥

त्वत्त इति ।—अथ नले नलवरणविषये, मया नेति
 निषेधाथकं नलनामार्हबोधकं वा “न” इति पटमित्यर्थः,
 त्वत्त एव श्रुतः ; अतः नलात्, परम् अन्यं, वदस्व नृपान्तरं
 ब्रूहोत्यर्थः, अथवा—अतः नकारपदात्, परमनन्तरं पटं, वदस्व
 इति देव्या वाग्देवतया, उदिता सपरिहामं कथिता,
 क्रोमन्मथहैरथरङ्गभूमिः लज्जाकामरथिद्वयप्रवृत्तयुडनाड्यशाला
 इव, भेमो दृशा दृष्ट्या इव, भाषितः नैषधः नलः यथा सा
 तादृशो, अभृत् ऋषि कण्ठेन वक्तुमशक्ता कटाक्षदृष्ट्या नलं
 सानुरागम् ऐक्षतित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इमस्मत्स्विति ।—दिवि सौदन्तीति दिविषदः देवाः, [“अमरा
 निजैरा देवा आदितया दिविषदः” इत्यमरः । “सत्सूडिष—
 इत्यादिना क्तिप् । “हृदुद्यभ्याञ्च” इति उपसङ्गानात् मत्स्यलुक्,
 “सुषामादिषु च” इति षत्वम्, “अर्वाहितलक्षणमूर्धन्याः
 सुषामादिषु द्रष्टव्याः” इति वचनात्] तेषु रसात्
 अनुरागात्, अप्परसु इति भावः, अप्परसां पाणौ पाणिं

अदेशितामप्यवलोक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।
 भूयः सुरानर्हपथाटथामौ तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३५ ॥
 मुख्राजमावर्त्तनलीननालं कृत्वाऽऽलिहंहुंरवलचलच्च्यम् ।
 भौमोद्भवा ता नुनुदेऽङ्गपालीं देव्या नवोद्रेव वृथा ।ववोदुः ॥३६॥

प्रणोय निधाय, अप्सरसां हस्तं धृत्वेत्यर्थः, हस्तम्, अहो नरासक्ता इति परिहसत्सु, सत्सु, सा सरस्वती, भैमौम् आलिङ्ग्य भूपालानां दिक्पालानाञ्च कुलयोः वर्गयोः, अध्वा तस्य मध्यं नौत्वा पान्यदुर्गा पार्थकजनैः सिन्दूरादिभिः पूजिता मागमध्यस्थदुर्गादेवोमित्यर्थः, अकृत तददलङ्ग्याम् एकलक्ष्या कृतवर्तौत्यर्थः, [कृजः कर्त्तरि लुङि “ङ्ङ्स्वादङ्गात्” इति सिचः सकारलोपः] ॥ ३४ ॥

अदेशितामिति ।—अथ असौ देवी, तां भैमौम्, अदेशितां नल प्रति गच्छेत्यचोदितामपि, [दिग्देशीराटिकात् कर्मणि क्तः] मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीं गच्छन्तीं, [“चलेरात्मनेपदमनित्यज्ञापनात्” इति वामनः] अवलोक्य भूयः पुनरपि, तान् इन्द्रादीन्, सुरान् एव नेतुं मनो यस्याः सा सती, [“तुम् काममनसोरपि” इति मकारलोपः] अर्हपथात् नलसमौपगामिपथाद्वात्, पथार्हसकाशात् परावर्त्त्य इत्यर्थः, नुनोद इन्द्रादीन् प्रति प्रेरयामास ॥ ३५ ॥

मुखेति ।—भौमोद्भवा भैमौ, मुख्राजं स्वमुखारविन्दम्, आवर्त्तनेन दिग्बलनेन, लीलनालं व्यावृत्तकण्ठनालं, तथा आलीना सखीनां, हंहुंरवाणां हंहुमिति निवारणशब्दानाम्, अन्यत्र—अलीना भृङ्गाणां, हुंहुंरवाणां भङ्गारशब्दानां, लक्षैः लक्षमङ्ग्याविशेषैः, लक्ष्यं दर्शनोयञ्च, कृत्वा नवोद्रे नववधूः, विवोदुः परिणेतुः इव, देव्याः सम्बन्धिनीं वृथा ताम् अङ्गपालीं

देवी कथञ्चित् खलु तामदेवद्वीचीभवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का ।

आह स्म तां मय्यपि तं भृशं का शङ्का ? शूशाङ्कादधिकास्यविम्बे !

॥ ३७ ॥

एषामकृत्वा चरणप्रणामेषामनुज्ञामनवाप्य मय्यक् ।

सुपर्ववैरं तव वैरसेनिं वरोतुमोहा कथमौचितोयम् ? ॥ ३८ ॥

परिरम्भणबन्धनम्, (“अङ्कपाली स्मृता धात्र्या वेदिका-परि-
रम्भयो.” इति विश्वः) नुनुटे तत्याज ॥ ३६ ॥

देवोति ।—देवो ता भैमीं, कथञ्चित् खलु कथञ्चिदपि,
देवान् अञ्चतीति देवद्वीची देवानुवर्त्तनी, [“देवानञ्चति
देवद्राङ्” इत्यमरः । “ऋत्विग्दृष्टक्—” इत्यादिना अञ्चतेः
क्विन्-प्रत्ययः, “विश्वदेवयोश्च टेरद्राञ्चतावप्रत्यये” इति टेरद्रा-
देशः, “उगितञ्च” इति सूत्रे उगित्त्वात् ङोप् “अञ्चतेश्चोप-
मङ्गानम्” इति वा* ङोप् । सा न भवन्तीम् इति
अदेवद्वीचीभवन्तीं देवान् अनभिगच्छन्तीमित्यर्थः, दृष्टेति शेषः,
स्मितेन सिक्तं सृक्कणा श्लेषान्तो यस्याः सा तादृशो मतो,
(“प्रान्तावाशस्य सृक्कणो” इत्यमरः) हे शशाङ्कात् अधिकम्
उत्कृष्टम्, आस्यविम्बं मुखस्वरूपं यस्यास्तस्याः सम्बद्धिः,
[सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] मयि मम समोपेऽपि, तं
तव, का शङ्का ? अविश्वासः ? न काचिदित्यर्थः, इति तां भैमीं,
भृशम् आह स्म उवाच, [“लट् स्मे” इति भूते लट्, “ब्रुवः
पञ्चानाम्” इत्यादिना णलाहादेशः] ॥ ३७ ॥

एषामिति ।—हे वम्बे ! एषाम् इन्द्रादीनां, चरणप्रणामम्
अकृत्वा, एषामनुज्ञां नल्लवरणे सम्पत्तिं, मय्यक् अनवाप्य
अप्राप्य च, सुपर्ववैरं अवज्ञाकरणात् देवतादेषे सति, तव
वीरसेनस्य अपत्यं वैरसेनिः नल्लः तं, वरोतुं [“वृतो वा”

इतौरिते विश्वमितां पुनस्तामादाय पाणी दिविषत्, देवी ।
कृत्वा प्रणम्या वदति स्म सा तान् भक्तियमर्हंत्यधुनाऽनुकम्प्याम्

॥ ३९ ॥

युष्मान् वृणोते न बहून् सतीयं शेषावमानाश्च भवत्सु नैकम् ।
तद्वः समेतं नृपमशमेनं वरीतुमन्विच्छति लोकपालाः ! ॥ ४० ॥
भैम्याः स्रजः सञ्जनया पथि प्राक् स्वयवर सवरयास्वभूव ।

इति विकल्पादटो दौघः] इयम् ईहा स्पृहा, कथम् औचितौ
औचित्यम् ? न कथञ्चिदत्यथः ॥ ३८ ॥

इतीति ।—सा देवा इतौरिते सति विश्वमिता प्रतीतां, तां
भैमीं, पुनः भूयः, पाणी हस्त, आदाय तत्पाणि गृह्णोत्वैत्यर्थः,
दिविषत्, देवेषु, देवताना समापि इत्यर्थः, प्रणम्या प्रणता, कृत्वा
तान् इन्द्राददवान्, वदति स्म उक्तवती, [“लट् स्मे” इति भूते
लट् । किमिति ? भक्ता युष्मद्भक्ता, इयं दमयन्ती, अधुना
इदानीम्, अनुकम्प्या भवत्कृपाम्, अर्हति ; निजवरणाशा विहाय
नलवरणायमनुग्रहं कुरुतेति भावः ॥ ३९ ॥

युष्मानात् ।—हे लोकपालाः ! सती साध्वी, एकभर्तृका
इति यावत्, इयं भैमी, युष्मान् बहून् न वृणोते, पातत्रत्य-
भङ्गभयादिति भावः. शेषाणाम् अवागिष्टानाम्, अवमानात्
अवमानप्रसङ्गात्, भवत्सु मध्यं एकञ्च न, वृणोते इति पूर्वानुषङ्गः.
तत् तस्मात्, वः युष्माकं सम्बन्धिनः, समेतं मिलितम्, अंशं
सर्वाशममष्टिरूपम्, “अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो
नृपः” इति स्मरणात्, एनं नृपं वरीतुम् अन्विच्छति,
एकवरणापेक्षया सर्वाशनिर्मितस्य नलस्य वरणेनैव सर्वेषां
सम्मानं भवति इति भावः ॥ ४० ॥

किञ्च भैम्या गलवरणसम्भोगौ तत्र प्रागैव ब्रह्मणेव

सम्भोगमालिङ्गनयाऽस्य वेधाः शेषन्तु कं हन्तुमियत् यतध्वम् १॥४१॥
वर्णाश्रमाचारपथात् प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्वन्नते नलाय ।
प्रसेदुषो वेदशत्रुत्तभङ्गा दिक्षैव कीर्त्तर्भुवमानयत् वः ? ॥ ४२ ॥

निर्वर्त्तितौ किमपरमवशिष्यते यद्विघातार्थमयं वः प्रयासः ?
इत्याह, भैस्या इति ।—किञ्च, वेधाः स्रष्टैव, प्राक् युष्मद्भ्यानु-
सन्धानकाले, पथि अन्तःपुरमार्गे, स्रजः मात्स्यस्य, सञ्जनया कण्ठे
योजनया, [“श्यासश्रन्यो युच्” इति श्यन्तत्वात् युच्-प्रत्ययः]
भैस्याः स्वयंवरं ननवरणं, संवरयास्वभूव निर्वर्त्तयामास, तथा
अस्य ननस्य, आलिङ्गनया आश्लेषणया, [पूर्ववत् युच्] सम्भोगं,
संवरयास्वभूव इति पूर्वानुषङ्गः ; एतच्चोभय षष्ठसर्गे
“प्रसूपमाटाधिगता” “अन्योन्यमन्यत्रवत्” इति श्लोकद्वयं
अनुमन्वेद्यम् ; शेषम् इत्ताऽवशिष्टन्तु, (“अथ शेषं त्रिष्वन्यस्मिन्
उपयुक्तेतरेऽपि च । स्वनिर्मात्स्यप्रदाने स्त्री ना नागेशाप्रधानयाः ॥”
इति वैजयन्ती) कं सम्भोगं, हन्तुं व्याघातयितुम्, इयत्
एतावत् यथा तथा, ननरूपधारणादिना इत्यर्थः, यतध्वं
यत्नं कुरुत ? [सम्प्रश्ने लोट्] ब्रह्मसृष्टेरलङ्घयत्वात् वृथा वः
प्रयासः, अतः अनुज्ञादानमेव कर्त्तव्यम् इति भावः ॥ ४१ ॥

यद्वा, किमेषा टंवाना दोषग्रहणेन येनेत्यमुपालभ्यन्ते ? किन्तु
गुणग्रहणेनैव तान् प्रसादयामीत्याशयेनाह, वर्णिते ।—वर्णानां
ब्राह्मणादीनाम्, आश्रमाणा ब्रह्मचर्यादीनाम्, आचारपथात्
सहृत्तमार्गात्, स्वाभिः स्वकीयाभिः, प्रजाभिः सहैव अस्वन्नते
अचलते, नलाय प्रसेदुषः प्रसन्नान्, [“भाषायां सदवसश्रुव”
इति सदेः कसुरादेयः] वः युष्मान्, ईदृश्या अकपट-
दूत्यक्त्यप्रकाशितया, वृत्तभङ्गा चरित्रवैचित्र्येण, तद्वाजेनेत्यर्थः,
[“स्त्रियाः पुंवत्—” इत्यादिना पुंवद्भावः] कीर्त्तः दिक्षा नलाय

इति श्रुतेऽस्या वचने च हास्यात् कृत्वा सलास्याधरमास्यविम्बम् ।
 भ्रूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञेष्वेतेषु तां साऽथ नलाय निन्दे ॥ ४३ ॥
 मन्दाक्षनिष्यन्दतनोर्मनोभूदुष्प्रेरमप्यानयति स्म तस्याः ।
 मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥ ४४ ॥
 अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां राजिं निजस्त्रोकरणाक्षराणाम् ।
 दूर्वाङ्कुराभ्यां नलकण्ठनाले बधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज ॥ ४५ ॥

कीर्त्तिं दातुम इच्छेव कवी, [टदाते: "मनि मौमा—" इत्यादिना
 इसादेशेऽभ्यासलोपः, "अः प्रत्ययात्" इत्यकार-प्रत्यये टाप्]
 भुवम आनयद्वा ? युष्मान् पृथिवीमानोतवतौ किम् ? ["नीवह्योः
 —" इत्यादिना नयतेर्द्धिकर्मकता] नलस्य कीर्त्तिम् अलङ्कर्तुम्
 अयं वः प्रयासः न तु भैमीं पीडयितुमिति भावः ॥ ४२ ॥

इतीति ।—किञ्चेति चार्थः, अस्याः देव्याः, इति
 इत्यश्रूते, वचने श्रुते मति हास्यात् प्रसन्नताजनितहासाहेतोः,
 आस्यविम्बं सलास्याधरं चलटांशमिति यावत्, कृत्वा, एतेषु
 देवेषु, भ्रूविभ्रम एव भ्रूवेष्टैव, आकृतम् अभिप्रायः तेन
 अभिप्रायव्यञ्जकभ्रूवेष्टयेत्यर्थः, कृता अभ्यनुज्ञा यैः तेषु सत्सु,
 अथ अनुज्ञाप्राप्तनन्तरं, सा देवो, तां भैमीं, नलाय निन्दे
 नलसमोपं निनार्यत्यर्थः । [क्रियाग्रहणाच्चतुर्थो] ॥ ४३ ॥

मन्दाक्षेति ।—सा सरस्वती, मन्दाक्षनिष्यन्दतनोः लज्जा-
 निश्चलाङ्गाः, तस्याः मैम्याः, मनोभुवा कामनापि, दुष्प्रेरं प्रेर-
 यितुमशक्यं, मधूकमालया मधुरं रम्यं, करं वसुधासुधांशोः
 भूचन्द्रस्य नलस्य, कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमोपम्, आनयति स्म
 प्रापयामास ; तदा अस्याः स्मरादपि लज्जा बलोरसौ
 अभूदिति भावः ॥ ४४ ॥

अथेति ।—अथ बधूः कन्या भैमी, अभिलिख्य लिखित्वा,

तां दूर्वया श्यामलयाऽतिवेलं शृङ्गार-भा-सन्निभया सशोभाम् ।
मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भूमृत् विभरास्वभूव ॥ ४६ ॥
दूर्वाग्रजाग्रत्पुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गात् भृशमुल्लसन्तीम् ।
मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालाकत पुष्पमालाम् ॥ ४७ ॥

समर्प्यमाणां दीयमानां, निजस्य आत्मीयस्य, यत् स्वीकरणं विवाहेन परिग्रहणं, तस्य अक्षराणां तदाचक-
वर्णाना, मां पत्नीं कुरु इत्यक्षराणामित्यर्थः, अहं त्वां
वरयामि इत्यक्षराणामित्यर्थो वा, राजिं श्रेणीमिव, दूर्वाङ्गुराब्द्यां
दूर्वाप्ररोहभूयिष्ठां, मधुकस्रजं मधुद्रुमकुसुममाला, (“मधूके
तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ” इत्यमरः) नलकण्ठनाले उल्लसजं
अर्पयामास ॥ ४५ ॥

तामिति ।—अतिवेलं भृशं, श्यामलया हरितवर्णया, अत
एव शृङ्गार-भा-सन्निभया शृङ्गाररसप्रभासदृश्या, “श्यामो भवति
शृङ्गारः” इति भरतवचनात् इति भावः, दूर्वया सशोभां
शोभमानां, प्रसूनायुधस्य कन्दपेस्य, यः पाशः पाशायुधं. मालाया
मदनोद्दीपकत्वादिति भावः. तस्येव भा यस्याः तादृशीं, मालां
भूमृत् नलः, कण्ठेन विभरास्वभूव धारयामास, [“भीङ्गीभृद्भुवां
श्ववच्च” इति विकल्पादाम्-प्रत्यये श्ववद्भावात् धातोर्हिर्भावः,
“कञ्चानु प्रयुज्यते लिटि” इति भुवोऽनुप्रयागः] ॥ ४६ ॥

दूर्वाग्रेति ।—सा भैभौ, दूर्वाग्राख्येव जाग्रती उद्वच्छन्ती,
पुलकावलिः यस्याः तां स्पर्शनं सञ्जातपुलकामिव स्थितामित्यर्थः,
नलाङ्गसङ्गात् भृशम् अत्यर्थम्, उल्लसन्तीम् शोभमानाम्, आनन्द-
युक्ताश्च, तां पुष्पमालां मानेन मालायाः साफल्यदर्शनात्
प्रणयकोपेन, नमितानना सती सासूयम् आलोकतेति मन्ये ।
अत्र दूर्वाग्रेत्यादिप्रस्तुतमालाविशेषणसाभ्यादप्रस्तुतसपत्नीप्रतीतेः

सा निर्मले तस्य मधुकमाला हृदि स्थिता च प्रतिविम्बिता च ।
 कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पुष्पेषुवाणालिरिव व्यलोकि ॥४८॥
 काऽपि प्रमोदास्फुटनिर्जिहानवर्णैव या मङ्गलगौतिरासाम् ।
 सेवाननभ्यः पुरसुन्दरीणामुच्चैरुलूध्वनिरुच्चचार ॥ ४९ ॥
 रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावात् वरश्रयं वीक्षितमुत्सुकानि ।

समामोक्तिः, तदुपजीवनेन लज्जाहेतुक-नलाननालोकने मान-
 कृतासूयाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादनयोरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः ॥ ४७ ॥

सेति ।—तस्य नलस्य, निर्मले स्वच्छे, हृदि वक्षसि, स्थिता
 च वह्निरवस्थिता च, प्रतिविम्बिता च हृदयस्य स्वच्छत्वेन अन्तः
 प्रतिफलिता च, सा मधुकमाला कियती स्वल्पा, अमग्ना
 वह्निरवस्थिता, कियती स्वल्पा, मग्ना अन्तःप्रविष्टा च, अर्द्धमग्ना
 चेत्यर्थः, पुष्पेषुः कामस्य, वाणालिरिव वाणपङ्क्तिरिव,
 व्यलोकि दृष्टा, तत्रत्यजनैरिति शेषः । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

काऽपीति ।—प्रमोदन हर्षातिरेकेण, अस्फुटं यथा
 तथा निर्जिहानाः निर्गच्छन्तः, वर्णाः यस्याः तादृशी एव
 हर्षपारवश्यात् अस्फुटाक्षरैवेत्यर्थः, आसां स्वयंवरदर्शनार्थ-
 मागताना, पुरसुन्दरीणाम् आननभ्यः काऽपि अपूर्वा,
 या मङ्गलगौतिः, उच्चचार उच्चरिता, सैव अस्फुटाक्षरा
 मङ्गलगौतिरेव, उच्चैः तारम्, उलूलुध्वनिः, अभूदिति
 शेषः । अनुकारिशब्दोऽयम् उलूलुर्नित्येवंरूपः कश्चित्
 हर्षणात्मको मुखोच्चार्यो ध्वनिविशेषः उत्सवादौ स्त्रीभिरुच्चार्यते
 इत्युद्दीच्यानामाचारः । पुरसुन्दरीणां यत् उत्सवादौ मङ्गल-
 सूचकं गान तदेव हर्षपारवश्यादस्फुटाक्षरत्वात् उलूलुध्वनि-
 कल्पमभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अथास्यास्त्रिभिः पुलकोदयमाह, रोमाणीत्यादि ।—

तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुद्धीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५० ॥
 रोमाङ्गरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गौ रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
 शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः स्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५१ ॥
 चेष्टा व्यनश्निखिलास्तदाऽस्याः स्मरेषुपातेरिव ता विधूताः ।

तदा तत्काले, कण्टकिताङ्गयष्टेः पुलकितशरीरायाः, तस्याः
 भैम्याः, सर्वाण्यपि रोमाणि बालभावात् कचत्वात्,
 शिशुत्वाच्च, (“बालः कचे शिशौ मूर्खं” इति विश्वः)
 वरस्य वोटः नलस्य, श्रिय सौन्दर्यं, वीक्षितुं द्रष्टुम्, उत्सुकानि
 सन्ति, उद्धीविका उन्नमितश्रीवोकरणं, श्रीवोन्नमनमिति
 यावत्, [उद्धोवयते: “तत्करोति—”इति ख्यन्ताङ्गात्वर्थ-
 निर्देशेऽपि व्यत्ययः] तस्याः आदानं स्वीकारम्,
 अन्वभूवन्निवेत्यत्प्रेक्षा । बाला ह्युद्धोवा भृशं पश्यन्तीति
 भावः ॥ ५० ॥

रोमाङ्गरैरिति ।—रोमाङ्गरैः पुलकैः, दन्तुरितं विषमितम्,
 अखिलाङ्गं यस्याः सा, रम्यौ अधरौ दन्तवसनं, ओष्ठौ इत्यर्थः,
 अन्यत्राद्योभागश्च यस्याः सा, (“अधरो दन्तवसने हीने-
 ऽनूर्द्ध्वेऽधरोऽन्यवत्” इति विश्वः) सा भैमी, शरव्यदण्डैः
 निखातलक्ष्यभूतयष्टिभिः, श्रिता प्राप्तेत्यर्थः, मण्डनश्रीः
 प्रसाधनशोभा यस्याः सा तादृशी, रोमाङ्गराणां शरव्य-
 दण्डमादृश्यं बोध्यम् ; स्मरस्येयं स्मारी कन्दर्पसम्बन्धिनी,
 शरोपासनस्य शराभ्यासस्य, वेदिकेव सुतराम् अत्यर्थं, विरेजे
 शुशुभे ; सञ्जातपुलका तां दमयन्तीं कामः स्वशरैः पुनः पुनः
 विव्याध इति भावः । शराभ्यासिनी व्याधप्रमुखा निखात-
 लक्ष्ययाष्टिका वेदीं कुर्वन्तीति प्रांसङ्गिः ॥ ५१ ॥

चेष्टा इति ।—तदा तत्काले, अस्याः भैम्याः, ताः प्रागनु-

अभ्यर्थ्य नोताः कलिना मुहूर्त्तं लाभाय तस्या बहु चेष्टितुं वा

॥ ५२ ॥

तद्यस्तमाल्यसृग्नि तस्य कण्ठे खेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भविष्यदुदाहमहात्मवस्य हस्तोदकं तज्जनयाम्बभूव ॥ ५३ ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत् कम्पाऽस्तु सा मन्मथबाणपातैः ।

भूताः, निखिलाः चेष्टाः कटाक्षवीक्षणार्जविन्नेपादयः, स्मरस्थेषु-
पातैः बाणप्रहारैः, विधृताः निरस्ता इवेत्यत्प्रेक्षा, व्यनेशन्
विनष्टाः, [नगैर्लुङि पुषादित्वाटड, “नशिमन्वीरलिष्टि एत्वं
वक्तव्यम्” इत्येत्वम् । विनेशुरिति पाठे—निश्चनादेशादित्वात्
“अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिष्टि” इति एत्वाभ्यामन्तोपौ] ।
प्रकारान्तरेणोत्पन्नते—वा अथवा, तस्याः भैम्याः, लाभाय
प्राप्तये, बहु बहुविध, चेष्टितुं विलमितुं, कलिना कालपुरुषेण,
अभ्यर्थ्य “कटाक्षवाक्षणादिविलासा मयि तिष्ठन्तु” इति दमयन्तीं
प्रार्थ्य, मुहूर्त्तम् ईषत्कालं, नोताः ; दमयन्तोपया पापिष्ठस्य
कलेरप्यागमित्वात्तस्य विकृतरूपस्य चतुरचेष्टानभिज्ञत्वाच्च
दमयन्तोलाभोपयोगिबहुविलासप्रदर्शनार्थं भैमोविलासा एव
प्रार्थ्य नोता इवेत्यत्प्रेक्षा । एतेन अस्याः स्तम्भाख्यसात्त्विकभाव
उक्तः, “स्तम्भः स्यान्निष्क्रयाङ्गत्वम्” इति लक्षणात् ॥ ५२ ॥

अथ चतुर्भिर्नलस्यार्पि सात्त्विकोदयमाह, तदिति ।—तया
भैम्या, न्यस्तम् अर्पितं, माल्यं सृशतीति माल्यसृक्, [“सृशोऽनु-
दके क्तिन्”] तस्मिन्, तस्य नलस्य, कण्ठे करे च पञ्चशरः
स्मरः, खेदं सात्त्विकं घर्मजल, चकार जनयामास, तत्
खेदजलं, भविष्यतः उदाहमहोत्सवस्य सम्बन्धि हस्तोदकम्
अर्घ्यजलं, जनयाम्बभूवेत्यत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भम्या ॥ ५३ ॥

तूलेनेति ।—मृदोः मृदयाः, कीमलाङ्ग्या इत्यर्थः,

चित्रोयितं तत् नलो यदुच्चैरभूत् स भूभृत् पृथ्वेपथुस्तेः ॥५४॥
 दृशोरपि न्यस्तमिवाऽऽस्त राज्ञां रागाद्गम्बुप्रतिविम्बि मात्स्यम् ।
 नृपस्य तत्पीतवतीरिवाक्ष्णोः प्रालम्बमालम्बत युक्तमन्तः ॥५५॥

[“वीतो गुणवचनात्” इति विकल्पादनौकारः] तस्याः भैम्याः,
 तूलेन कार्पासादिना, तुलना लघुतायां साम्यं, यतः तत्तस्मात्,
 सा भैर्मा, मन्मथबाणपातेः कम्पा चला, अस्तु, तूलानां लघुतया
 सामान्यकारणेनैव चलत्वात् तत्सदृशानामपि सामान्येनैव
 चलत्व युक्तमिति भावः ; तु किन्तु, उच्चैः महान्, भूभृत्
 महीपालः गिरिश्च, (“भूभृत् गिरी महीपाले” इति शाश्वतः)
 स नलः तैः बाणपातैः, पृथ्वेपथुः महाकम्पः, अतीव कम्पित
 इत्यर्थः, [“द्वितोऽथुच्”] अभूदिति यत् तत् चित्रोयितं चित्रा-
 करणं, [नमोर्वरिर्वाश्वत्रडः क्यच्”, “क्यचि च” इत्यकारस्येत्वं,
 क्यजन्तत्वाद्भावे निष्ठा] अल्पवायुना तूलचलने किं चित्रम् ?
 शैलचलनन्तु चित्रोयते इत्यर्थः ; धोरः राजा नलोऽपि चलति
 इत्येष चित्रं भौरुर्भैमी चलतीति न चित्रमिति भावः ॥५४॥

सात्त्विकानां सर्वरससाधारणत्वात् अन्येषां राज्ञां
 रोषादश्रूहमः, नलस्य तु हर्षादित्याश्रित्य उत्प्रेक्षते, दृशा-
 रिति ।—राज्ञा नलव्यतिरिक्तभूपाना, रागात् मात्स्यार्थात्,
 (“रागोऽनुरक्तौ मात्स्ये” इति विश्वः) यत् दृगम्बु वाप्पः,
 [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] तत्र प्रतिविम्बते प्रतिफल-
 तीति दृगम्बुप्रतिविम्बि, तत्र प्रतिफलितं सदित्यर्थः, मात्स्यं
 वरणस्रक्, दृशोः अक्षोरपि, न्यस्तमिव आस्त स्थितमित्युत्प्रेक्षा ;
 [आसेर्लङ्] अपि सम्भावनायां, नलस्य यथोरसि नृपान्तराणां
 तथा दृशोरपि न्यस्तमिति सम्भावयामीत्यर्थः, कथमन्यथा
 तेषां श्रूहमः ? नृपस्य नलस्य तु, रागाद्गम्बुप्रतिविम्बि

स्तम्भस्तथाऽलम्बितमां नलेन भैमौकरस्पर्शमुदः प्रभावः ।
 कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽपत् ॥ ५६ ॥
 उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षा तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारात् ।
 तं चारुमाकारमुपेत्य यातुं निजां तनूमादधिरे दिगिन्द्राः ॥ ५७ ॥

अनुरागोत्थाशुप्रतिविम्बितं, तन्मात्स्यं कर्तृ, पीतवतोः दृष्ट्या
 तन्मात्स्य मादरं गिनतारिव स्थितयोः, अक्षोः प्रालम्बम् ऋजु-
 भावेन नम्बमानं मत् (“प्रालम्बम् ऋजुलम्बि स्यात् कण्ठात्”
 इत्यमरः) अन्तः मध्ये, (“अन्तमध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारेऽपि च
 दृश्यते” इति विश्वः) युक्तम् आलम्बत अवलम्बते स्म ।
 अत्रापि राज्ञां देषात् अरुच्या तत्प्रतिविम्बि मात्स्यं युक्तम्
 अक्षिगतमेव कृतमित्यपेक्षा ; नलस्य तु रागातिरेकात् अक्षिभ्यां
 तत् दृष्ट्या पीतमित्युत्प्रेक्षितस्यैव वाह्यविम्बिमात्स्याध्यवसाय-
 भेदेन मध्ये प्रालम्बितया लम्बनमित्युत्प्रेक्षते ॥ ५५ ॥

स्तम्भ इति ।—नलेन भैमौकरस्पर्शेन मात्स्यप्रदानकाले
 दमयन्तोपाणिस्पर्शेन, या मुत् आनन्दः तस्याः, प्रभावः तदनु-
 भावजात इत्यर्थः, स्तम्भः निष्क्रियाङ्गत्वनक्षणः सात्त्विकविशेषः,
 तथा तेन प्रकारेण, आलम्बितमाम् अतिशयेन आलम्बि,
 [लभेः कर्मणि लुङि चिणि “विभाषा चिस्समुन्नोः” इति
 विकल्पानुमागमः, “तिङ्श्च” इति तमप्-प्रत्यये “किमेत्तिङ्-
 व्यय—” इत्यादिना आमुः] यथा स नलः, कन्दर्पस्य
 लक्ष्मीकरणाय अर्पितस्य शराभ्यामकाले शरव्यत्वेन स्थापितस्य,
 स्तम्भस्य स्थूणायाः, (“स्तम्भो स्थूणाजडीभावी” इत्यमरः)
 दम्भं व्याजत्वं, [भावप्रधानो निर्देशः । “व्याजदम्भोपधयः”
 इत्यमरः] चिरम् आपत् प्रापत् ॥ ५६ ॥

उत्सृज्येति ।—अथ नलवरणानन्तरं, दिगिन्द्राः इन्द्रादिः

मायानलत्वं त्यजतो निलोनैः पूर्वैरहपूर्विकया मघोनः ।

भीमोद्भवासात्त्विकभावशीभादिदृष्टयेवाऽऽविरभावि नेत्रैः ॥५८॥

दिक्पाला, यातुं गन्तुं, स्वर्गमिति शेषः, मम्राजतीति सम्राट्
महाराजविशेषः, [“येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः म मम्राड्” इत्यमरः । “मत्सूद्विष—
इत्यादिना क्विप्, “मो राजि समः क्वी” इति समो
मकारस्य मकारत्वानुस्वारः] तस्य भावः कर्म वा
साम्राज्यं चक्रवर्त्तिपदम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा, क्षीणपुण्यत्वादिति
भावः, भिक्षां यात्रामिव, तारुण्यं यौवनम्, उल्लङ्घ्य
अतिक्रम्य, जरामिव आरात् नलसमोपे, स्वयंवरसभाया-
मेवेत्यर्थः, तं चारु सुन्दरम्, आकारं नलरूपम्, उपेक्ष्य
हित्वा, निजां तनूं सहस्रनन्दादिविशिष्टाकारम्, आदधिरे
स्वीचक्रः ॥ ५७ ॥

मायेति ।—मायानलत्वमलीकनलत्वं, त्यजतो मघोनः
इन्द्रस्य, निलोनैः देवशक्त्या सङ्गोपितैः, पूर्वैः स्वरूपावस्थायाम-
वस्थानकालिकैः, नेत्रैः महस्रमङ्गलकैरिति भावः, भीमो-
द्भवायाः भैम्याः, सात्त्विकभावानां नलाङ्गसङ्गजनितरोमा-
ञ्चादौनां, शोभायाः दृष्टिद्वया द्रष्टमिच्छयेव, इति
फलोत्प्रेक्षा द्योत्या आविर्भावस्य शोभादर्शनफलकत्वात् ;
अह पूर्वोऽहं पूर्वं इति योऽभिमानः क्रियायां
साऽहपूर्विका तथा अहमहमिकया, [मयूरव्यंसकादित्वात्
समानः । स्वार्थे मत्वर्थे वा ठन् प्रत्ययः] आविरभावि
आविर्भूतम् । [भावे लुङ्] । “स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः
स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अशु वैस्वर्ण्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः
परिकीर्त्तिताः ॥” ॥ ५८ ॥

गोत्रानुकूल्यप्रभवे विवाहे तप्यातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।
 पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन् सखायं ददृशे तथा सः ॥ ५९ ॥
 स्वकामनस्योहमहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दौपिकाभिः ।
 उद्गत्वरोभिष्कुरितं वितने निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥ ६० ॥
 पत्नी वृते भौमजया न वङ्गावङ्गा स्वमङ्गाय निजुङ्गवे यः ।
 जनादपत्रप्य स हा ! सहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६१ ॥

गोत्रेति ।—गोत्रानुकूल्यप्रभवे वंशवर्द्धनार्थं प्रवृत्ते, विवाहे तप्यातिकूल्यादिव तद्विरोधत्वादिव, गोत्रशत्रुत्वादिवेत्यर्थः, न हि यो यस्य शत्रुः स तदनुकूलकार्यं महत इति भावः ; आयन् स्वयंवरमभायामागच्छन्. [इणो लटः शतरि यणादेशः] गोत्रशत्रुः गोत्रं कुलञ्चाचलश्च, (“गोत्र नाम्नि कुलेऽचले” इति विश्वः) तच्छत्रुः गोत्रभित् इन्द्र., य प्रवरं श्रेष्ठ, वरं वोढारं, सखायं पुरश्चकार दूत्येन सहायत्वेन स्वोचकारित्यर्थः, स नल एव, तथा भैम्या, ददृशे ; देवाना नलरूपपरिहारेण स्वरूप-परिश्रमहणात् केवल सत्यनलस्यैव तत्रावस्थानादिति भावः । कींचित् प्रवरनामा कश्चिदिन्द्रेण सहायत्वेनानोत इति व्याचक्षते तत्तु अमूलं चिन्त्य भारतादिषु अदर्शनादिति ॥ ५९ ॥

स्वेति ।—अथ वायुसखः अग्निः, दौपिकाभिः दौपैः, स्वः स्वीयः, कामेन सम्भोहः अज्ञानमेव, महान्धकारः तस्य निर्वापं प्रशान्तिम्, इच्छन्निव उद्गत्वरोभिः उद्गमनशोलाभिः, [“गत्वरश्च” इति क्लरवन्तो निपातः] शिखाभिः ज्वालाभिः, कुरितं व्याप्त, निजं वपुः वितने प्रकाशयामास ॥ ६० ॥

पत्याविति ।—भौमजया भैम्या, पत्नी स्वामिनि, वङ्गौ अग्नौ, न वृते सति, यः प्रकाशः द्योतः, दौप्तिरित्यर्थः, (“प्रकाशो द्योत आतपः” इत्यमरः) जनात् अपत्रप्य लज्जित्वा,

सदण्डमालक्तकनेत्रचण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं कोप इवापनस्रः ॥ ६२ ॥

[“लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः” इत्यमरः । “जुगुप्साविराम-
प्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्” इति पञ्चमो] अङ्गाय शीघ्रम्,
अङ्गा दिवसेन करणेन, स्वं निजम्, आत्मस्वरूपमित्यर्थः,
निजुङ्गवे अपङ्गतवान्, अहनि दोषेरेप्रकाशादिति भावः ;
[ऋतेः कर्त्तरि लिट् । तस्य वङ्गे, महायः अनुचरः, सः प्रकाशः
अप्रकाशः अनुज्वलः, वङ्गिना दौमिशिखाभिः स्वरूपप्रकाशे
कृतेऽपि दिवालाके तस्य क्षीणप्रभत्वादिति भावः, अभवत्,
हा ! कष्टम् ; प्रयासवेयर्थ्यादाग्निरपत्रपया निस्तोजा इवासी-
दिति तात्पर्यम् । यद्वा—तस्य प्रकाशस्य, महायः आत्मनिङ्गवे
साहाय्यकारी, सः अप्रकाशः दौमिशभावः, प्रकाशः पुनरुद्दीपितः,
वङ्गी उद्भवरोभिः शिखाभिः निजरूपेण प्रकाशमाने
मति इति भावः, अभवत्, हा ! कष्टम् ; स्वामिनि
आत्मप्रकाशे कृते अनुचरस्य तद्गोपनचेष्टावैयर्थ्यादिति
भावः ॥ ६१ ॥

सदण्डमिति।—अथ कालः यमः, तत्कालं तस्मिन् स्वयंवर-
काले, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] नृपाणाम् अन्तःकरणम्
अध्यासितुम् अधिष्ठातुम्, उपनस्रः उपागतः, कोपः दमयन्त्य-
नादरोत्यक्रोधः इव, सदण्डं दण्डहस्तम्, मालक्तके रक्ते,
[“तेन रक्तं रागात्” इत्यण्-प्रत्ययः] कषायौ गर्दभस्य
कर्णावितिवदलक्तके इत्युपमानाप्रयोगः ; ताभ्यां नेत्राभ्यां
चण्डं क्रूरं, किरति उद्गौरतोति किरः, [“इगुपधन्नाप्रौकिरः—”
इति कः] तमसः किरः तं तमःस्थामं, कायं देहम्, अधत्त
कालोऽपि स्वरूपं प्रादर्शयदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

दृग्गोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः कायस्थ उच्चैर्गुण एतदोयः ।
 ऊर्द्धं पत्रस्य मषोद एका मषेर्दधञ्चोपरि पत्रमन्यः ॥ ६३ ॥
 तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।
 पाशं दधानः करवदवास विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६४ ॥

दृगिति ।—अथ यमस्य स्वरूपप्रकाशानन्तरम्, एतदोयः कालसम्बन्धी, उच्चैः महान्, गुणः प्रधानशेषभूतः, चित्रगुप्तः चित्रगुप्ताख्यः, कायस्थः लेखकः, तदाख्यजातिविशेषः इत्यर्थः, (“लेखकः स्याल्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीविकः” इति हलायुधः) दृग्गोचरः दृश्यः, अभूत् ; अन्यत्र—चित्रं यथा तथा गुप्तः पूर्वं निगूहिनः, कायस्थः कायनिष्ठः, एतदोयः कालसम्बन्धी, उच्चैः महान्, गुणः नीलगुणः, दृग्गोचरः अभूत् । एकः चस्त्वर्थः, चित्रगुप्तनीलगुणयोः एकः चित्रगुप्तस्तु, पत्रस्य ऊर्द्धम् उपरितले, मषो दटातीति मषोदः मषोमयलिपिकरः, लेखक इत्यर्थः, अन्यश्च पूर्ववच्चार्थः, अन्यः नीलगुणस्तु, मषेः मषिद्रव्यस्य, [“कृदिकारादक्तिनः” इति ङीषो विकल्पादुभयथा प्रयोगः] उपरि, पत्रं मषेरपि अहं काल एवेति पत्रालम्बनं, दधत् दधानः, [“नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमोऽभावः] अभूत्, मषितोऽपि अधिको नीलिमेत्यर्थः । अत्र मषेरुपरि पत्रमिति प्रतीतेराभासीकरणात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६३ ॥

तस्यामिति ।—विभुः प्रभुः, प्रचेताः वरुणः, तत्काल तस्मिन् काले, नलवरणकाले इत्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] तस्यां दमयन्त्यां विषये, कृतस्य विहितस्य, मनोबन्धविमोचनस्य चित्तबन्धनोन्मोचनस्य, पाशेन मनः संयम्य भैभ्यां पुरा निक्षिप्तवान्, ततश्च नले वृते सति तत् बन्धनं तत्क्षणमेव

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६५ ॥

देव्याऽपि दिव्या स्वतनुः प्रकाशोचक्रे मुदश्चक्रभृतः सृजन्या ।

प्रचेता उन्मुमोचेति तद्वन्धनमस्त्वन्धि इव स्थितमित्यर्थः. उल्लेक्षा,
अत एव करे बहवास कृतस्थितिं, करगतमित्यर्थः, पाशं
बन्धनरज्जं, स्त्रियास्त्रञ्च, दधानः सन् अपां विकारम् आप्यम्
अन्मयम्, [आप्यञ्चेति चान्द्रव्याकरणसूत्रात् साधुः] देहम्
अवाप्य बभौ ॥ ६४ ॥

सहेति ।—जलाधिपः अपां पतिः, लडयोरभेदात् जडा-
धिपः मूढाग्रणीश्च, स वरुणः, स्त्रियं कान्तामपि, द्वितीयेन
केनचित् सहचरणे सह वर्तते इति सहद्वितीयः समहाय,
[“तेन सहेति तुल्यप्रयोगे” इति बहुव्रीहिः । “वोपमर्जनस्य”
इति विकल्पाच्च सहस्य मभावः] अभ्युपेयात् अभिगच्छन्तु, एवं
नयोपदेशं नोतिवाक्यं, सभार्यः सस्त्रीकः सन्, अन्यां स्त्रान्तरं,
कथम् ऋच्छति प्राप्नुयात्, इति एवं, दुर्बुध्य समहायार्थं
प्रयुक्तस्य सहद्वितीय इति शब्दस्य द्वितीयया भार्यया सह वर्तते
इति सहद्वितायः (“द्वितीया सहधर्मिणी । भार्या जाया”
इत्यमरः) सभार्य इति विपरीत बुद्ध्या, [“समासेऽनज्पूर्वं” इति
क्तो ल्यवाटेशः] असहायः एव अभूत् अस्त्राकः एव अभूदित्यर्थं,
दमयन्तोन्नाभात् सर्वत्र ससहाय एवापेयादिति नोतिमुल्लङ्घ्य
स्वदाराणामप्यनादरे सम्प्रति साऽपि दुर्लभेत्यर्हो । वरुणस्य
दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ६५ ॥

देव्येति ।—अथ इन्द्रादीना स्वरूपधारणानन्तरं, चक्रभृतः
गगनगतस्य विष्णोः, मुद इषान्, सृजन्या उत्पादयन्त्या, देव्या
सरस्वत्याऽपि, दिव्या स्वतनुः प्रकाशोचक्रे वाणो अपि मानुषो-

अनिङ्गुतेस्तामवधार्य चिह्नैस्तद्वाचि बाला शिथिलाङ्गताऽभूत्

॥ ६६ ॥

विलोकके नायकमेतकेऽस्मिन् रूपान्यथा कौतुकदर्शिभिस्तैः ।

बाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविटां वृत्तिबधात् व्यधायि ॥ ६७ ॥

विलोक्य तावामदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे जाम्बूनटोर्वीधरमार्वभौमः ॥ ६८ ॥

वेषमुत्सृज्य निजरूपमाविशकारित्यथः, तटा बाला दमयन्ती,
अनिङ्गुतेः प्रकाशितैः, चिह्नैः वीणाशुकपुस्तकादिभिः, ताम्
अवधार्य सरस्वतीति सम्यक् निश्चित्य, तस्याः वाचि
श्लेषवक्रोक्तिव्यञ्जकवागुपन्यासे, शिथिलाङ्गता देव्यां मानुषौत्व-
बुद्ध्या तादृशोक्तिविषये प्राक् साश्चर्या आसीत्, स्वरूप-
प्रकाशानन्तरं सरस्वत्यास्तादृशाक्तौ न किमपि आश्चर्यम् इति
शिथिलितविस्मया, अभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकके इति ।—अस्मिन् पुरोवर्त्तिनि, नायकमेतके
नृपतिसमूहे, विलोकके विलोकनकारिणि मति, रूपान्यथा
रूपनानात्वं, सैव कौतुकं विनोदः, तद्दर्शिभिः तत्प्रदर्शकैः,
[दृश्येन्तात्ताच्छील्ये णिनिः तैः इन्द्रादिभिः इन्द्रजालविद्या-
विदाम् ऐन्द्रजालिकानाम्, वृत्तिबधात् जीविकाच्छेदात् हतोः,
बाधा षोडा, व्यधायि विद्धिता, वर्तति खेटं, एतन्नहेन्द्रजाला-
ङ्गतावलोकितानां राज्ञाम् इन्द्रजालान्तरंषु अरुच्या स्वयंवरसभा-
गताना तदुपजोविना तेषा वृत्तिविच्छेदः प्राप्त इत्यहा ! सेयं
देवमार्येति भावः ॥ ६७ ॥

विलोक्येति ।—अथ साक्षात्कारानन्तरं, जाम्बूनटोर्वीधरस्य
स्वर्णमयसुमेरुभूधरस्य, सार्वभौमः सर्वस्याः भूमिरोश्वरः,
सर्वाश्च इत्यर्थः, [“सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ” इत्यण्-प्रत्ययः,
“अनुशतिकादीनाञ्च” इत्युभयपदवृद्धिः] प्रभुः महेन्द्रः,

वैदर्भि ! दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं नल ! प्रसादस्त्वयि तस्मयाऽयम् ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्बा मूर्त्तिं हुतानि यज्ञेषु तत्रोपभोक्ष्ये ।

संशिरतेऽस्माभिरवोच्य भुक्तं मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७० ॥

प्राप्तदुरापकामौ प्राप्तदुर्लभमनोरथौ, परस्परप्रेम अन्योऽन्यानु-
रागः, स एव रसः तेन अभिरामौ, तौ
दमयन्तीनलौ, विलोक्य प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः सन्,
बभाषे ॥ ६८ ॥

तौ बभाषे ऽत्युक्तं तत्र वैदर्भिं तावदाह, वैदर्भीति ।—हे
वैदर्भि ! तव तावत् एषः पृथिवीशः नलः एव, दुरापः अस्मदनु-
ग्रहं विना दुर्लभः, वरः दत्तः, आपाततस्तावदेष वरः, उभय-
साधारण्येन तु वरान्तरञ्च भविष्यतीति भावः । नलञ्चाह,
हे नल ! त्वं तु यत् यस्मात्, अमायम् अकपटं, दूत्यं दमयन्ती-
विषये दूतकर्म, [“दूतस्य भागकर्मणी” इति यत्-प्रत्ययः]
कृतवान्, तत् तस्मात्, त्वयि विषये, मया अयं वक्ष्यमाणः,
प्रसादः वरः, दत्तः इति पूर्वानुषङ्गः ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षेति ।—हे नल ! तव यज्ञेषु प्रत्यक्षेण लक्ष्यां दृश्यां,
मूर्त्तिं विग्रहम्, अवलम्बा हुतानि हवींषि, उपभोक्ष्ये
अनुभोक्ष्ये, [“प्रोपाभ्या भुजे.” इत्यात्मनेपदम्] ईदृशवरं
मम को लाभः ? इति चेत् तत्राह, संशिरते इति ।—हि यत,
मखं यज्ञम्, अस्माभिः भुक्तम् अवोच्य प्रत्यक्षेण अदृष्ट्वा, मन्त्राधिक-
देवभावे शब्दातिरिक्तदेवमहावे, संशिरते सन्दिहते, जना
इति शेषः । “अशरीरा देवता” इति मौमांसकाः, तस्मिन्नेह-
निवृत्त्यर्थं ते विग्रहं दर्शयिष्यामि, तेन भवतस्तादृशसंशय-
निरासरूपलाभो भविष्यतीति भावः ॥ ७० ॥

भवानपि त्वद्दयिताऽपि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।
प्रेत्यास्मि कौटुकं भवितास्मि चिन्ता सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः

॥ ७१ ॥

तवोपवाराणसि नामचिह्नं वासाय पारिऽमि पुरं पुराऽऽस्ते ।
निर्वातुमिच्छोरपि तन्न भैमोसम्भोगसङ्कोचभियाऽधिकाशि ॥ ७२ ॥

अथाभयसाधारण वरमाह, भवानिति ।—भवानपि त्वञ्च, त्वद्दयिताऽपि दमयन्त्यपि च, शेषे आयुरवसानं, शिवा च शिवञ्च ताभ्यां शिवाभ्या पार्वतीपरमेखराभ्या सह, [“पुमास्त्रिया” इत्येकशेषः] सयुजो भावः सायुज्यं ताटात्मरम्, आसादयतं प्राप्तम् । अमुष्मिन्कफलोक्तो कारणमाह—हि यतः, प्रेत्य लोकान्तरं गत्वा, अस्मि अहं, कौटुकं भवितास्मि कौटुको भविष्यामि, इति चिन्ता जन्ता. अन्तः मनसि, सन्ताप तनुते, तन्निवृत्त्यर्थं यमुक्तिरिति भावः ॥ ७१ ॥

तवेति ।—किञ्च, तव वासाय निवासाय, उपवाराणसि वाराणस्याः समोपे, [“अथय विभक्ति—” इत्यादिना सामीप्यार्थं अथयोभावः] पारिऽमि अमिनाम नदी तस्याः पारे, [“पारि मध्ये षष्ठ्या वा” इत्यथयोभावः] नामचिह्नं त्वन्नामाङ्कितं, पुरं नलपुर, पुरा आगामिनि, सत्वरमित्यर्थः, (“निकटागामिके पुरा” इत्यमरः) आस्ते आमिष्यते, भविष्यतीत्यर्थः, [आसेर्भविष्यदर्थं “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इति भविष्यदर्थे लट्] तत् पुरं, निर्वातुं मोक्षम्, इच्छाः मुमुक्षोरपि, तवेति शेषः, भैमोसम्भोगस्य सङ्कोचात् प्रतिबन्धात्, भिया अधिकाशि काश्यां, न, भविष्यति इति शेषः । मुमुक्षुरपि त्वं यावज्जीवं भैम्या सह नलपुरे विहर, अन्ते काश्यां शिवसायुज्यमाप्नुहीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।
 कामं मदोक्षामयकामधेनोः पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७३ ॥
 या दाहपाकौपयिकौ तनुर्मे भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तिनी सा ।
 तथा पराभूततनोरनङ्गात् तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७४ ॥
 अस्तु त्वया साधितमन्नमोनरसादि पीयूषरसातिशायि ।
 तद्भूप ! विद्मस्तत्र सूपकारक्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥ ७५ ॥

धूमेति ।—ततः इन्द्रवाक्यानन्तरं, धूमावलिरेव श्मश्रूणि
 यस्य तत्, मखास्वादविदां यज्ञरसज्ञानां, मुखं मुखभूतः,
 सुपर्वा देवः अग्निः, “अग्निमुखा वै देवाः” इति श्रुतेः ; तं
 नलम्, ऊचे ; तदेवाह—हे नल ! त्वदीयः अभ्युदयः वृद्धिः,
 मदोक्षामयौ महष्टिरेव, कामधेनुः तस्याः कामं पयायतां
 क्षोरायता, मत्कटाक्षमात्रेण ते सर्वार्थमिद्धिर्भविष्यतीति भावः ।
 [“कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति पय.शब्दादाचारार्थं क्यङ्-प्रत्ययो
 वैभाषिकः सलोपश्च, “आजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां
 विभाषया” इति वचनात्] ॥ ७३ ॥

येति ।—दाहः भस्मीकरणं, पाकः तण्डुलविक्लेदनादि.
 तयोः औपयिकौ उपायभूता, [“विनयादिभ्यष्टक्” इति स्वार्थे
 ठकि ङीप्, उपायात् ङस्त्वञ्च] या मे तनुः सा त्वदिच्छाया
 वशवर्त्तिनी भूयात् । किञ्च, त्वं तस्याः तनोः, प्रभुः स्वामी,
 नियामकः सन् इति यावत्, तथा शिवनेत्रस्थया तन्वा, पराभूत-
 तनोः दग्धाङ्गात्, हरभ्रष्टान्यतममूर्त्तित्वात् अस्येति भावः,
 अनङ्गात् अधिकः एधि भव, न केवलं रूपादेवानङ्गादधिकः,
 किन्तु तज्जेतुरग्नेरपि नियामकत्वेन अधिको भव इति भावः ।
 [अस्तेर्लाटि सिपि हेधिः “धूमोरेद्वी” इत्यादिना एत्वम्] ॥ ७४ ॥

अस्त्विति ।—किञ्च, हे भूप ! त्वया साधितं पक्कम्, अन्नं

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम् ।
 वरप्रदानाय तत्रावदानैश्वरं मदीया रसनोद्दुरेयम् ॥ ७६ ॥
 सर्वाणि शस्त्राणि सहाङ्गवक्रैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।

शाल्यादि, मोनरसः मत्स्यादीना रसः, मौनेति मांसोपलक्षणं,
 तौ आदिः यस्य, आदिशब्दात् सूपशकादीनां ग्रहणं, तत्
 सर्वं, पौयूषरसम् असृजस्वादम्, अतिशेते इत्यतिशायि ततो-
 ऽप्युत्कृष्टम्, अस्तु । ईदृग्वरदाने कारणमाह, तदिति ।—तत्
 तस्मात्, त्वत्पञ्चानादीनाममृतादप्यधिकस्वादुत्वादित्यर्थः, तव
 शौलं स्वभावं, सूपं द्विदलादिव्यञ्जनपाकं, कुर्वन्तीति सूपकाराः
 सूदाः, [“सूपकारास्तु वल्लवाः । आरालिका आन्ध्रमिकाः सूदा
 औदनिका गुणाः ॥” इत्यमरः । कर्मण्यण्] तेषां क्रियासु
 पाकक्रियासु, सुष्ठूपकारक्रियासु च, कौतूहलेन शालते इति
 तच्छान्ति कौतूहलि, पाककर्मणि मदा उत्सुकमित्यर्थः, विद्मः ।
 [“अस्मदो द्वयोश्च” इति बहुवचनम्] अतः तवैय सूपविद्या
 दत्तेति भावः ॥ ७५ ॥

वैवस्वत इति।—देवः वैवस्वतः यमोऽपि, स्वतः एव
 अप्रार्थितः एव, तुष्टः सन्, तं नराधिराज नलम्, आचष्ट
 अब्रवीत् ; तदेवाह—हे नृप ! तव अवदानैः दीत्यादिरूपैरद्भुत-
 कर्मभिः, इयं मदीया रसना चिर चिरात् प्रभृति,
 वरप्रदानाय उत् उद्गता, धूः वरदानभारः यस्याः सा उद्गता
 दृढसङ्कल्प्यर्थः । [“ऋक्पूर्—” इत्यादिना समासान्तः] ॥ ७६ ॥

सर्वाणौति ।—हे नल ! सर्वाणि शस्त्राणि आयुधानि,
 अङ्गवक्रैः प्रयोगोपसहारादिमन्त्ररूपस्वाङ्गकलापैः सह, शत्रुन्
 जेतारि एव जैत्रे जयशौले, शत्रुजैत्रे शत्रुजयकारिणि,
 [जेदशब्दात्ताच्छील्ये दन्नन्तान् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्-प्रत्ययः,

अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥७७॥

कृच्छ्रं गतस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्वलतात् तवेदम् ।

अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ७८ ॥

स्मितार्च्चितां वाचमवोचटेन प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।

“न लोका—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया, योगविभागात् समस्यते] त्वयि विषये, आविर्भवन्तु । एतावता को लाभः ? तत्राह—वीरव्रतम् आहवेषु अनिवर्त्तित्वं, तत्र दीक्षितानां कृतमङ्गल्यानां त्वादृशा शूराणाम्, अस्मात् अस्त्रलाभात्, अधिकम् उत्कृष्टम्, अवाप्यं लभ्यं, किञ्चित् न जागर्त्ति न स्फुरति, न विद्यते इत्यर्थः । सामान्येन विशिषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

कृच्छ्रमिति ।—किञ्च, कृच्छ्रं कष्टं, दशाविपाकम् अवस्थापरिणामं, गतस्यापि प्राप्तस्यापि, दृश्यापन्नस्थापीत्यर्थः, तव इदं चेतः धर्मात् न स्वलतात् न स्वलतु । [तोस्तातडाटेशः] ततः किम् ? तत्राह—पुण्यं धर्मम्, अमुञ्चतः अत्यजतः, न विद्यते अन्यस्मिन् अधर्मे भक्तिः यस्य तस्य अनन्यभक्तेः अधर्मविमुखस्य, त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गः त्रिवर्गः, (“त्रिवर्गो धर्मकामार्थेश्वतुर्वर्गः समाक्षकैः” इत्यमरः) स्वहस्ते वसतीति स्वहस्तवास्तव्यः इव हस्तस्थप्राय इवेत्यर्थः । [“वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिञ्च” इति वक्तव्यात् तव्यत्] । अत्र त्रिवर्गमाह्वलक्षणकार्येण धर्मात्यागरूपकारणसमर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७८ ॥

स्मितेति ।—अथ प्रसन्नचेताः प्रचेता वरुणः, एनं नृपतिं

प्रदाय भैमीमधुना वरौ ते ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ७९ ॥

यत्राभिलाषस्तत्र तत्र देशे नन्वसु धन्वन्यपि तूर्णमर्णः ।

आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां यथा न भूतानि तथाऽपराणि ॥८०॥

प्रसारितापः शुचिभानुनाऽस्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।

भवन्मनस्कारलवोद्गमेन क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८१ ॥

नलं, स्मिताञ्चितां मन्दहासमधुरा, वाचम् अवीचत् । तदेवाह—

अधुना ते तुभ्यं, भैमीं प्रदाय तद्यौतककौतुकेन तस्मिन् प्रदाने,

यत् यौतकं युतकयोः बधूवरयोः टय, युतं विवाहकाले

यत् लभ्यते तत् इति वा, विवाहकाले प्राप्यद्रव्यमित्यर्थः,

[“यौतकादि तु यद्देयं सुढायो हरणञ्च तत्” इत्यमरः ।

अण्-प्रत्ययः कण्-प्रत्ययो वा] तत्र यत् कौतुकम् इच्छा उक्तवो

वा आनन्दो वा तेन (“कौतुकं नमणोच्छायामुखवे कौतुके

मुदि” इति मेदिनी) यौतकदानेच्छया यौतकदानानन्देन वा,

वरौ वक्ष्यमाणौ, ददामि यौतकत्वेन दास्यामोत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तावेव वरावाह, यत्रेत्यादि ।—ननु भो नल ! यत्र देशे तत्र

अभिलाषः जलेच्छा, तत्र धन्वानं मरुस्थलेऽपि, (“समानौ

मरुधन्वानी” इत्यमरः) तूर्णम् आशु, अर्णः अन्धः, अस्तु उद्भवतु ।

अस्य वरस्य श्लाघ्यतामाह—इह लोके, यथा आपः

लोकस्य जनस्य, यात्रां जावनं, (“गमने जीवने यात्रा” इति

वैजयन्ती) वहन्ति प्रापयन्ति, तथा अपराणि अन्यानि, भूतानि

पृथिव्यादीनि, न हि, वहन्ति इति पूर्वानुषङ्गः ; यदाह

वाग्भटः,—“पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तस्मयम्”

इति । अतः श्लाघ्योऽयं वर इति भावः ॥ ८० ॥

प्रसारितेति ।—किञ्च, मरुः निर्जलस्थलं, भवतः मनस्कारः

चित्ताभोगः, मनसः सुखतत्परता इत्यर्थः, सुखलाभेच्छा

अस्नानिरामोदभरश्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।

दृष्टं प्रसूनोपमया मयाऽन्यत् न धर्मशर्माभयकर्मठं यत् ॥ ८२ ॥

इति यावत्. [“अतः कृकमि—” इत्यादिना सत्वम्] तस्य लवः लेशः, तस्य उद्गमे सति, इति सप्तम्यन्तच्छेदः ; नक्राणा जलजन्तुविशेषाणां, मेलाः एव नेलकाः सङ्घाः, तेषां निलयः आवासः, तथा शुचिभानुना शुभ्राशुना चन्द्रेण, प्रसारिताः संवर्द्धिताः, आपः यस्य स तादृशः प्रसारितापश्च सन्, [“ऋक्-पूर—” इत्यादिना समासान्तः] समुद्रत्वं प्रपद्यापि प्राप्यापि, भवन्मनस्कारणोद्गमेनति तृतीयान्तच्छेदः ; पुनश्च त्वदिच्छा-मात्रेणैवेत्यर्थः, कर्मलकानाम् उद्गाणां, निलयः सन्, उद्गा मरुप्रिया इति प्रसिद्धिः ; तथा शुचिभानुना ग्रीष्मसूर्येण, (“शुचिः शुभ्रेऽनुपहते ग्रीष्मे हुतवहेऽपि च” इति विश्वः) प्रसारितापः अपसारितोदकश्च सन्, प्रखरमन्तापः सन् इति वा, पुरेवास्तु पूर्ववत् निर्जल एव भवतु ॥ ८१ ॥

द्वितीय वरमाह, अस्नानिरिति ।—हे नल ! भवतः अङ्ग-सङ्गात् करस्यर्शात् एव, पुष्पेषु अस्नानिः अस्नानता, दिव्यः स्वर्गीयः, आमोदभरश्च नौरभातिशयश्च, भूयात् । अस्य वरस्य स्नाध्यतामाह—यत् यस्मात्, प्रसूनोपमया पुष्पसाध्येन, धर्म-शर्माणोः सुकृतसुखयोः, उभयस्मिन् द्वयेऽपि, कर्मणि घटते इति कर्मठ कर्मशूर, कर्मक्षममित्यर्थे, [“कर्मशूरस्तु कर्मठः” इत्यमरः । “कर्मणि घटोऽठच्” इति अठच्-प्रत्ययः] अन्यत् धनपुत्रादिवस्तु, मया न दृष्टम् ; सुरार्चनस्वीप-भोगाभ्यामिहामुत्र च पुष्पस्वीपयोगाच्छ्लाघ्योऽयं वर इति भावः ॥ ८२ ॥

वाग्देवताऽपि स्मितपूर्वमुर्वीसुपर्वराजं रभमाहभाषे ।

त्वग्रेयसीसम्मदमाचरन्त्या मत्तो न किञ्चित् ग्रहणोचितं ते ? ॥८३॥

अर्थो विनैवाथेनयोपमीदन्नात्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥८४॥

अवामा वामाऽर्हे मकलमुभयाकारघटना-

द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

वागिति ।—वाग्देवताऽपि उर्वीसुपर्वराजं भूदेवेन्द्रं नलं, रभसात् हर्षात् (“रभसो वेगहर्षयो.” इति विश्वः) स्मितपूर्वं यथा तथा बभाषे । अथ स्वस्याः आमत्वोक्तिपूर्वकं स्वटेयस्य वरस्य अपरिहार्यत्वं तावत् मार्हेऽश्लोकेनाह. त्वदिति ।—त्वग्रेयस्याः दमयन्त्याः, सम्मदं हर्षं, त्वहरणरूपं प्रियमित्यर्थः, [“प्रमद-सम्मदी हर्षं” इति अप् निपातः] आचरन्त्याः कुवेन्त्याः, अत एव मत्तो मत्सकाशात्, [“पञ्चम्यास्तमित्स्” इति पञ्चम्यर्थे तसिन्-प्रत्ययः] ते तव, किञ्चित् ग्रहणोचितमाप्तत्वेन स्वीकारार्हम्, अथच ग्रहणोचितं ज्ञानयोग्यं, न ? अपि तु ग्रहणमुचितमेव, अतो मत्तः किञ्चित् ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अर्थ इति ।—किञ्च, अर्थनया याञ्जादेन्येन, विनैव उप-सीदन् उपनमन्, अल्पः अपि अर्थः हितार्थः, धीरेः प्रेक्षावद्भिः, अवधीरणीयः उपेक्ष्यः, न, परन्तु स्वीकरणीय एव ; कथं नावधीरणीयः ? इत्याह—अत्र यस्मात् इति पदमूहनोयम् ; यस्मात् मान्येन पूज्येन, विधिना ब्रह्मणा एव, वितीर्णः दत्तः, दौयते इति दायः, [कर्मणि घञ् प्रत्ययः “आतो युक् चिण्कृतोः” इति युगागमः] प्रीत्या दायः [“कर्त्तृकरणे कृता—” इति समामः] प्रीतिदानरूपः, सः अर्थः, बहु अधिकः, इति मन्तुम् अवगन्तुम्, अर्हः इत्यहं मन्ये ॥ ८४ ॥

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मर हरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते ! सिध्यतु स ते ॥ ८५ ॥

अथ वरस्वरूपमेव पञ्चभिः प्रपञ्चेनाह, अवामित्यादि ।—
नरपते ! हे नरेन्द्र ! अर्द्धे एकभागे, अवामा अस्त्री, पुमा-
नित्यर्थः, पुनः अर्द्धे अर्द्धभागान्तरं, वामा स्त्री, अत एव द्विधा-
भूतं स्त्रीपुंसात्मकम्, उभयाकारघटनात् उभयोः आकारयोः
मेलनात्, सकलं सम्पूर्णं, भगवदभिधेयं भगवच्छुब्दवाच्यं
यत् रूपं भवति विद्यते, सेन्दुम इन्दुकलाममेतम, अमलं
निर्मलं, निराकारं परमार्थतः निरङ्गं, मन्त्र मन्त्रात्मकं, तद्वत्
गोप्यं वा, हरमयम् ईश्वरात्मकं, मे मम, तत् रूपं, स्वरूप-
मित्यर्थः, अन्त अन्तःकरणे, स्मर चिन्तय, शश्वत् निरन्तरं, जप
मन्त्रात्मकत्वात् जपरूपेण च उपासस्व, स मन्त्रमूर्तिः
भगवान् अर्द्धेनारौश्वरः, ते तव, सिध्यतु प्रमोदतु, फलतु इत्यर्थः ।
मन्त्रपत्रे तु—अर्द्धे प्रथमभागे, अवा आकारेण, मा मकारेण,
प्रणवेन इत्यर्थः, तथा अवामाऽर्द्धे अर्द्धे उत्तरभागेऽपि, अवा
ओकारेण, मा मकारेण चोपलक्षितं, प्रणवद्वयसम्पृटितमित्यर्थः,
एवमुभयाकारघटनात् उभयाभ्याम् अकाराभ्यां घटनात्
संयोगात्, द्विधाभूतं ह र इति द्विधा विभक्तम्, अथवा
उभयाभ्यामाकाराभ्यां प्रणवस्वरूपाभ्यां, घटनात् सम्पृटी-
करणात्, द्विधाभूतं द्वाकारं, भगवदाभिधेयं भगवान् शिवः,
अभिधेयो वाच्या यस्य तत् शिववाचक, यत् रूपं भवति
ओं हर ओंम् इति यत् स्वरूपं निष्पद्यते, तत् हरमय इकार-
रिफात्मक, निराकारम् अश्च अश्च तौ आ, तयोराकारं स्वरूपं,
निर्गती रहिती, अकारद्वयी यस्मात् तादृशं, इकाररकारयो-
रुच्चारणार्थं यत् अकारद्वयं तच्छून्यम्, अत एव “ऋ” इति

सर्वाङ्गीणरमासृत्स्तिमिनया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगोदृशामपि वशौकाराय मारायते ।

यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनाय दृष्टये कृत. सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८६ ॥

व्यञ्जनवर्णमात्रात्मकमित्यर्थः, तथा ई च इन्दुश्च ताभ्याम ईन्दुभ्यां
मह वृत्तं इति तादृशं सेन्दं, तुरीयस्वरविन्दुवहितम्. अमलं
निर्दोषं, सकल कलया अर्द्धचन्द्रेण सहितं, मे मदीयं. मन्त्रं
प्रणवद्वयसम्पृष्टितं ओं ह्रीं ओम् इत्याकारकं सारस्वत-
चिन्तामणिमन्त्रमित्यर्थः, तदुक्तं पारमेश्वर, —“उद्धारस्तु
परोक्षेण परोक्षप्रियताश्रुतः । शिवान्प्रवाङ्मयुक्तो ब्रह्म-
हितयमन्तरा ॥ तुरीयस्वरशीतांशु-रेखातारासमन्वितः । एष
चिन्तामणिनाम मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥ जगन्मातुः सरस्वत्या
रहस्यं परमं मतम् ॥” इति । शिवशब्देन हकारः, वह्निशब्देन
रकारः, ब्रह्महितयमन्तरा प्रणवद्वितयमध्ये, तुरीयस्वरेण ईकारः,
शीतांशुरेखया अर्द्धचन्द्रः, ताराशब्देन विन्दुः इत्यर्थः । अन्त-
रित्यादि पूर्ववत् । यन्त्रपत्रे—भगवत् यानौव, अभिधेयं दृश्य,
यत् रूप त्रिकोणाख्यम्, उभयाकारघटनात् त्रिकोणद्वयमेलनात्,
सकलं सम्पूर्णं, षट्कोणमित्यर्थः. भवति, तदन्तः तस्य
षट्कोणस्यान्तर्मध्ये, मन्त्रम् ओं ह्रीं ओम् इत्याकारकम् ।
अनन्तरोक्त. नरपते इत्यादि पूर्ववत् । अत्र द्वैवतामन्त्रयन्त्राणां
त्रयाणामपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषोऽलङ्कारः । शिखरिणी
हृत्तम् ॥ ८५ ॥

सम्प्रति श्लोकद्वयेन मन्त्रमाहात्म्यमाह. सर्वाङ्गीणेत्यादि।—
येन सुकृतिना पुण्याधिकेन, अयं पूर्वोक्त, मन्मन्त्रः एव चिन्ता-
मणिः चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकः मणिस्वरूप इत्यर्थः,

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारु हंसेन मां चित्
 निर्यान्तीं मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।
 सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
 'सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति क्वचिरान् कौतुकं दृश्यमस्य ॥८०॥

हृदये कृतः अनुस्मृतः, सः अनुस्मरणकारी, सर्वाङ्गौघेन
 सर्वाङ्गव्यापिना, [“तत् सर्वादिः—” इत्यादिना ख-प्रत्ययः] रमः
 शृङ्गारादिरेव, असृत तेन स्तिमितया भरितया, वाचा
 काव्यादिरूपवाग्वैदग्धेन, वाचस्पतिः वृद्धस्पतिः, तत्सदृशो
 भवतोत्यर्थः । [“तत्पुरुषे कति बहुन्म” इति षष्ठ्या अलुक्,
 कस्कादित्वात् मत्वम् । “षष्ठ्याः पतिपुत्र—” इत्यादिना
 विसर्जनोयस्य मत्वमिति स्वामी, तन्न, अस्य कन्दोविषय-
 त्वादिति] एवं स स्वर्गे भवाः स्वर्गीयाः, [“वा नामधेयस्य—”
 इति वृद्धत्वाच्छप्रत्ययः] तामा मृगौदृशा स्त्रीणामपि,
 वर्षीकाराय वर्षीकरणाय, मारायते मारः कन्दर्प इव आचरति,
 न केवलं विदग्धवाक् स्त्रीवशोकरणसमर्थोऽपि चित्यर्थः । यदा,
 भूयसा बहुतराज्जेन, किम ? यः यस्मै स्पृहयति यत् कामयते,
 [“स्पृहोऽपिः” इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] स कामो, अनेन
 मन्त्रेण, तदेव तत् सर्वमेव आप्नोति, यतोऽयं चिन्तामणिरिति
 भावः ॥ ८६ ॥

पुष्पैरिति ।—किञ्च, मयि भक्तः भक्तियुक्तः सन्, मय्येव
 मतिं न्यस्य मनो निधाय, हंसेन वाहनभूतेन, चारु सम्यक्,
 निर्यान्तीं सञ्चरन्तीं, मन्त्रमूर्त्तिं मन्त्ररूपां, मां सुभगैः मनोज्ञैः,
 पुष्पैः तथा गन्धादिभिरपि चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यैः, आदिशब्दात्
 धूपाद्युपचारैश्च, अभ्यर्च्य जपति चित्, तर्हि वत्सरान्ते सम्प्राप्ते
 भक्तिं असौ जपिता, यस्य कस्य अनन्तरस्यापि, शिरसि करं धत्ते

गुणानामास्थानीं नृपतिलक ! नारीतिविदितां
 रसस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः ।
 भवित्त्री वैदर्भीर्माधिकर्माधिकगणं रचयितुं
 परोरश्वक्रोडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ८८ ॥

निधत्ते, नः अनन्तरः अपि, अकाण्डे अकस्मात्, रुचिरान् श्लोकान्
 रचयति, अस्य मन्त्रस्य, एतत् कौतुकम् अद्भुतं, दृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥

अथ श्लोकद्वयेन नल प्रत्युपयोगावशेषमाह, गुणाना-
 मित्यादि ।—नृपतिलक ! हे नृपश्रेष्ठ । गुणानां रूपलावण्या-
 दोनां, श्लेषप्रसादादोनाञ्च, आस्थानीम् आधारभूतां, नारी
 उत्तमस्त्री, इति विदितां विश्रुताम्, अन्यत्र—रोतिषु गौड़ो-
 पाञ्चाल्यादिषु, विदिता प्रसिद्धा, सा न भवतीति अरोति-
 विदिता, [नञ्समासः] साऽपि न भवतीति ता नारीति-
 विदितां रोतिषु विदितामित्यर्थः, [नञर्थस्य न-शब्दस्य
 सुष्पृपेति समासः] अन्तः मनसि, श्लाकमध्ये च, रसस्फातां
 रसेन नलविषयकानुरागण, स्फीतां परिपूर्णाम्, अन्यत्र—
 शृङ्गारादिरसाद्या, (“शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे रागे द्रवे
 रसः” इत्यमरः) वैदर्भीं दमयन्तीं, वैदर्भीरोतिञ्च, यथासङ्गं
 तव च नलस्य च, तव वृत्ते च चरित्रविषयं च, कवितुः
 वर्णयितुः, श्रीहर्षादिकवेरित्यर्थः, । कवृवर्णने इति धातोस्तृच् ।
 अधिकगणं कण्ठे, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] परोरश्वक्रोडा-
 चरणम् आलिङ्गनविनोदाचरणमेव, शरणं प्राणत्राणं यस्याः
 ता तदेकजोविताम्, अन्वहम् अनुदिन, [याथार्थ्येऽव्ययीभावः ।
 “नपुंसकादन्यतरस्याम्” इति समासान्तष्टच्, “अङ्गष्टखोरिव”
 इति टिलोपः] अधिकम् अत्यर्थं, रचयितुं कर्तुम्, अहं भवित्त्री
 भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भवद्दत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-
 म्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।
 ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता
 भवानाख्यातः सन् कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ८९ ॥
 देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
 रत्नाय ते कथय क वितराम कामम् ? ।

भवदिति ।—किञ्च, हे नन ! मया उपहितकण्ठस्य,
 अधिष्ठितकण्ठनालस्य, भवतः वृत्तस्य चरित्रस्य, स्तोतुः स्तावकस्य,
 कवितुः कवेः, मुखात् त्रयि विषये, पुण्यैः पवित्रै चारुभिर्वा,
 (“पुण्यन्तु चार्वपि” इत्यमरः) श्लोकैः पद्यैः, जनमुदे लोक-
 हर्षाय, घनं निरन्तरम्, उदेयम् उदेतव्यम्, उदीयतामित्यर्थः ।
 [एते. “भवो यत्” इति यत्-प्रत्ययः] ततः को मे लाभः ?
 तत्राह, तत इति ।—ततः पुण्यश्लोकोदयात्, भवान् पुण्य-
 श्लोकः पुण्यश्लोक्तिः, इति आख्यातः कीर्तितः सन्, हरिः
 जनार्दनः इव, क्षितिभुवनलोकस्य भूनाकस्य, कलिकलुषहारा
 कलिकालकल्मषनाशनः, भविता भविष्यति, [भवतर्लुट् “शेष
 प्रथमः”] । अत्राहुः,—“पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको
 युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥”
 “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य
 राजर्षेः कौत्सेन कलिनाशनम् ॥” इति ॥ ८९ ॥

अथ तं सर्वे दमयन्तीं प्रति आहुः, देवीति ।—देवी सरस्वती
 च, ते देवाश्च, जगदुः, जगदुत्तमाङ्गरत्नाय त्रैलोक्यशिरोमणि-
 भूतायै, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) ते
 तुभ्यं, कं काम्यते इति कामम् ईप्सितं, [कर्मणि घञ्]
 वितराम ? प्रयच्छाम ? [सम्प्रश्ने लोट्] कथय ।

किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
 भस्मास्तु यस्तत्र वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ६० ॥
 कूटकायमपहाय नो वपु-
 विभ्रतस्त्वममि वीक्ष्य विस्मिता ।
 आसुमाकृतिमती मनोषितां
 विद्यया हृदि तवाप्युदौयताम् ॥ ६१ ॥

पत्नी व्रतं नियमः, अस्खालित्वरूपमित्यर्थः, यस्याः, ज्ञादृशया
 त्वया किञ्चित् किमपि, दुरापं दुष्प्रापं, न हि नैव, अस्तौर्नि
 शेषः, पातिव्रत्यर्तजसोऽप्रतिहतशक्तिकत्वादिति भावः ;
 तथाऽपि यः पापी, तव व्रत पत्नी अस्खालित्वरूपं, तस्य लोपं
 नाशम्, इच्छुः अभिलाषुकः, [“विन्दुरिच्छुः” इत्युप्रत्ययान्तो
 निपातः, “न लोका—” इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधात् कर्मणि
 द्वितीया] स भस्मास्तु भस्मीभवतु, वर्तेति खेदे ; तथा
 चास्महरप्रमादादेव तत्प्रतीकारात् तव ततोभयं न भविष्यतीति
 भावः । एतच्चात्तरत्र वनमध्ये अजगरयस्ता दमयन्तोमजगरा-
 दुन्मोच्य पुनस्ता कामयमानस्य पापिष्ठस्य व्याधस्य बधे
 फलिष्यतीति भारतौ कथा अत्र अनुसन्धेया ॥ ६० ॥

अथ वरान्तरश्च, कूटेति ।—कूटकायं कपटदेहं, नलाकार-
 मिति यावत्, अपहाय वपुः निजविग्रहं, विभ्रतः विभ्राणान्,
 नः अस्मान्, वीक्ष्य त्वं विस्मिता विस्मयाविष्टा, अमि,
 तेन स्वेच्छया रूपान्तरपरिग्रह-परिहारकामा त्वमिति
 प्रतिभामीति भावः ; अतः हेतोः, मनोषिताम् अभिलषिताम्,
 आकृतिं शरीरम्, आसुं तवापि हृदि हृदये, विद्यया कामरूप-
 सम्पादकविद्यया, उदौयताम् उद्भूयताम्, [उत्पूर्वादिणो षावे
 लोट् ॥ ६१ ॥

इत्थं वितीर्थं वरमम्बरमाश्रयत्सु
 तेषु क्षणादुदलमद्विपुलः प्रणादः ।
 उत्तिष्ठता परिजनालपनैर्नृपाणां
 स्वर्वासिबृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ८२ ॥
 न दोष विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये
 वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम् ।
 जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः
 स्वनिश्चासैर्भैमाह्वदयमुदयन्निर्मरदयम् ॥ ८३ ॥

इत्यमिति ।—तेषु देवेषु, इत्थं वरं वितीर्थं दत्त्वा, अम्बरम्
 आकाशम्, आश्रयत्सु मत्सु, उत्तिष्ठताम् आमनेभ्यः उच्चलतां,
 नृपाणां प्रणादः हर्षोत्थध्वनिः, (“प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज.”
 इत्यमरः) परिजनानाम् आलपनैः आभाषणैः, विपुलः
 सन्, तथा स्वर्वासिना दिव्यजनानां, बृन्देन हतानां ताडितानां,
 दुन्दुभौनां नादेन सान्द्रः निरन्तरः सन्, निरवच्छिन्नभावेनेत्यर्थः,
 क्षणात् उदलसत् उत्थितः ॥ ८२ ॥

नेति ।—प्राप्ताः स्वयं वरागताः, ते नृपतयः गुणमये गुणैक-
 निलयं, नले इति शेष, निरवकाशमवत्तेमानं, दोषं विद्वेषात्
 अपि दमयन्तोलाभजनितद्वेषे सत्यपौत्यर्थः, न जगुः नीचुः,
 न उद्वाटयामासुरित्यर्थः, [गौ शब्दे इति धातोर्लिट्]
 तादृशगुणसम्पत्तिः अदापता चास्येति भावः । किञ्च, वरेण
 शचोदत्तन हेतुना, पुण्यश्लोकं नलं प्रति, समरसमारम्भस्य
 युद्धोदयोगस्य, सदृशम् अनुकूलञ्च किञ्चित्, न, जगुरिति
 क्रियानुषङ्गः “सान्निध्ययोगात् किल तत्र शय्याः स्वयंवर-
 क्षाभकतामभावः” इति भावः ; किन्तु स्वनिश्चासैः
 दुःखोत्थै, स्वेषां निश्चासैः, भैमौह्वदयं दमयन्तीचेत, उदयन्ती

भूभृङ्गिर्लम्बिताऽसौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वं
 तातेनाभ्यर्थ्य योग्यः सपदि निजसखोदापयामास तेभ्यः ।
 वैदभ्यांस्तेऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां निजघ्नः
 सख्याः संशिक्ष्य विद्या सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥८४॥

जनयन्ती, निर्भरा अतिमात्रा, दया यस्य तत् तथाभूतं, तद्दुःख-
 दुःखितं, विदधुः चक्रुः, परदुःखासहिष्णुर्दमयन्तो स्वप्रत्या-
 ख्यानदुःखितान् राज्ञो दृष्ट्वा तद्दुःखप्रशमनं च्छुगर्सीदित्यर्थः ॥८३॥

भूभृङ्गिरिति—भूभृङ्गिः भूपालैः, करुणरसनद्याः करुणाख्य-
 रसप्रवाहस्य, मूर्त्तिमत् शरीरि, देवतात्वम् अधिदेवतात्वं, लम्बिता
 प्रापिता, स्वल्पदुःखेन दुःखोक्तता इत्यर्थः, असौ दमयन्तो,
 सपदि तत्क्षणमेव, अभ्यर्थ्य सम्प्रार्थ्य, पितरमिति शेष,
 यदा—तातेन राज्ञ इति शेष, तातेन पित्रा भोमेन, योग्याः
 कुलशौलसौन्दर्यादिना राजार्हा, निजसखोः तेभ्यः भूभृङ्गाः,
 [सम्प्रदाने चतुर्थी] दापयामास, तं भूभृतोऽपि, वैदभ्याः
 अलाभात् हेतोः, कृतं गमनं निष्क्रमणेच्छा इत्यर्थः,
 येः तादृशानां मनःप्राणानां वाञ्छा निष्क्रमणेच्छारूपकर्माणि,
 अथवा—कृतं गमने देहपरित्यागे, मनो यैस्तादृशानां प्राणानां
 वाञ्छा निष्क्रमणेच्छामित्यर्थः, सख्याः भैम्याः, [“आख्यातोप-
 योगे” इति अपादानत्वात् पञ्चमो] विद्यां कामरूपधारण-
 विद्याम् इन्द्राद्यक्तां, संशिक्ष्य अभ्यस्य, सततं नित्यं, धृतः
 वयस्यानुकारः भैमोसादृश्यं याभिः तादृशोभिः, आभिः सखोभिः
 माधनैः, निजघ्नः निराधयामासुः, राजानोऽपि दमयन्त्यालाभेन
 निष्क्रमणेच्छन् मनःप्राणान् भैमोसखोलाभेन निष्क्रमणात्
 निवर्त्तयामासुः, अन्यथा सद्यो स्त्रियेरन्निति अहो दमयन्त्या
 दयालुत्वं विवेचकत्वञ्चेति भावः ॥ ८४ ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नलेऽथ स्त्रम्यप्रतिष्ठासमाने ।
 अपतदमरभर्तुर्मूर्तिबह्वेव कीर्त्ति-
 र्गलदल्लिमधुवाष्या पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ८५ ॥
 स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्भि-
 रंशच्छिदाकदनमेव तदाऽध्यगामि ।

अहहेति ।—अथेन्द्रप्रस्थानानन्तरं, मघोना इन्द्रेण सह, श्रीप्रतिष्ठया ऐश्वर्यगौरवेण, समानं सदृशे, नले स्वं निलयम् अभि शिविरं प्राति, । “अभिरभागे” इति लक्षणार्थं कर्मप्रवचनोयत्वात् तद्योगे द्वितोया] प्रतिष्ठासमाने प्रस्थातुम् इच्छति मति, [प्रपूर्वात्तिष्ठतः सनन्ताल्लटः शानजादेशः “समवप्रविभ्यः—” इत्यात्मनेपदत्वात् “पूर्ववत् मनः” इत्यात्मनेपदम्] गलन् स्रवन्, अनियुक्त मधु मकरन्दः एव, वाष्यः अश्रु यस्याः सा तादृशी साञ्जनवाप्ययुक्ता इत्यर्थः, मूर्त्तिबह्वा बह्वमूर्त्तिः, मूर्त्तिभतौत्यर्थः, [“वाऽऽहिताग्न्यादिषु” इति निष्ठायाः परनिपातः] अमरभर्तुः इन्द्रस्य, कीर्त्तिः इव पुष्पवृष्टिः नभस्तः नभसः, [पञ्चम्यास्तसिल्] अपतत् पतिता, अहह इत्यङ्गते, कीर्त्तिः स्वामिदुर्यमनदुःखात् भ्रश्यतीवेत्युक्तेः । पुष्पाणां धवलतया कौत्तिलं, दमयन्त्या चाहतत्वेन इन्द्रस्य कीर्त्तिः सुतरा भ्रष्टा, नारीणां वाष्यञ्च सकज्जलं भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

स्वस्येति ।—स्वस्य आत्मनः, इन्द्रादेरित्यर्थः, अंशम् अंश-सम्भवम्, “अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां माताभिर्निर्मितो नृपः” इति स्मरणात् ; अमुं नृपतिं नलं, त्यजद्भिः अमरैः इन्द्रादिभिः, अंशच्छिदा अवयवच्छेदः, [“षिद्धिदादिभ्योऽङ्”] तया यत् कदनं दुःखं तदेव, तदा अध्यगामि अधिगतम् ; स्वांशोद्भूतजन-

उक्त्वा स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
 वाग्देवताऽपि निजविभ्रमधाम भैमौम् ॥ ८६ ॥
 सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमौपति-
 वैदर्भीनिषधाधिपौ नृपजनानिष्टोक्तिसम्पृष्टये ।
 स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
 देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलम् ॥ ८७ ॥

वियोगः स्वावयवच्छेदवत् भवतीति भावः । किञ्च, निजम्
 आत्मौयं, विभ्रमधाम विहारभवनं, यान्ती वाग्देवता
 सरस्वती अपि, उक्त्वा उन्मनाः, उक्त्वा सतीत्यर्थः, [“उक्त्वा
 उन्मनाः” इति निपातः] निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः परावृत्य,
 भैमीं पश्यति स्म, “सन्धत्ते भृशमरतिं सुहृद्दियोगः” इति
 भावः ॥ ८६ ॥

सानन्दमिति ।—तनुजायाः दृष्टितुः दमयन्त्याः, विवाहनं
 परिणयनं, [विपूर्वात् वहतेर्ण्यन्ताद्वावे ष्ट्] तदेव महः
 उत्सवः तस्मिन्, भूमौपतिः भूपतिः, स भीमः तथा वैदर्भी-
 निषधाधिपौ दमयन्तीनली, तथा स्वानि स्वानि शिविराणि
 उद्दिश्य यान्तः धराधिपाश्च एकः द्वौ बहवः एते त्रितयेऽपि,
 नृपाणां दमयन्त्यवतभूपानां, ये जनाः परिजनाः, तेषां
 या अनिष्टोक्तिः स्वस्वप्रभोरवमाननाजनितश्रुतिकटुवाक्यानि,
 तासां सम्पृष्टये तद्दोषपरिहाराय अश्रवणाय वा, सानन्दं यथा
 तथा मङ्गलं नगरसंस्कारिष्टदेवतानुस्मरणतूर्य्यघोषादिमङ्गला-
 चरणं, क्रमात् एकः भीमः चकार, द्वौ दमयन्तीनली
 सृजतः स्म असृजतां, चक्रतुः इत्यर्थः, स्मातेनिरे बहवो
 धराधिपा भैमीसखीलाभात् मङ्गलतूर्य्यध्वनिं चक्रुरित्यर्थः ।
 क्रमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहौरः सुतं
 श्रीहौरः सुषुवे जितन्द्रियचर्यं मामल्लदेवी च यम् ।
 यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तेर्महा-
 काव्य चार्कणि नैषधोयचरिते सर्गो निमर्गोज्ज्वलः ॥ ६८ ॥

श्रीहर्षमिति ।—शरदि भवा शरदिजा, [“सप्तम्यां
 जनेर्ङ” । “प्रावृट्शरत्कालटिवा जे” इति सप्तम्या अलुक्
 या ज्योत्स्ना तद्वदच्छा मृष्टाः, सूक्तयः यस्य तादृशस्य ।
 गतमन्यत् ॥ ६८ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्यां निषधावनीपतिर्निजामयामौहरणस्रजाऽन्वितः ।
वसूनि वर्षन् सुवह्नि वान्दिना विशिष्य भैमीगुणकौर्त्तनाकृताम्

॥ १ ॥

तथा पथि त्यागमयं वितोर्णवान् यथाऽतिभाराधिगमेन मागधैः ।
दृणोक्तं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुच्छ्रमुत्सुकः ॥ २ ॥

अथेति ।—अथ स्वयंवरानन्तरं, निषधावनीपतिः नलः, वरणस्रजा अन्वितः सन् वान्दिना स्तुतिपाठकानाम्, अपरेषामिति भावः, तत्रापि भैमीगुणकौर्त्तनां कुर्वन्तीति तत्कृतां भैमीगुणकौर्त्तनकारिणा वान्दिनां, [करोतेः क्विप्] विशिष्य अन्यवन्द्यपेक्षया अतिशय्य, सुवह्नि भूयिष्ठानि, वसूनि धनानि, वर्षन् वितरन्, निजाम् आत्मायाम्, उपकार्याम् उपकारिका, सदनमित्यर्थः, शिविरमिति यावत्, (“मौघाऽस्त्रो राजसदनमुपकार्योपकारिका” इत्यमरः) अयामौत् अगमत्, [यार्तर्लुङ् “यमरमनमाता सक्व” इति सगिडागमौ ; “अस्तिचोऽपृक्ते” इतीडागमः] । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १ ॥

तथेति ।—अयं नलः, पथि स्वनिवेशमार्गे, तथा तेन प्रकारेण, त्यज्यते इति त्यागं धनं, [कर्मणि घञ्] वितोर्णवान् दत्तवान्, यथा येन प्रकारेण, अतिभारस्य अतिगुरुत्वस्य, अधिगमेन प्राप्या, मागधैः वान्दिभिः, दृणोक्तं वादमशक्यत्वेन दृणवत् त्यक्तम्, उच्चकैः उच्छ्रितं, रत्नानां निकाय ममूहं, लोकः साधारणो जनः, उत्सुकः आग्रहान्वितः सन्, चिरं बहुकालम्, उच्छ्रं चिकाय भुवि त्यक्तं रत्ननिकायम् उच्छ्रत्वेन सञ्चितवान् ;

त्रपाऽस्य न स्यात् सदसि प्रियाऽन्वयात् ? कुतोऽतिरूपः

सुखभाजनं जनः ? ।

अमूदृशी तत्कविवन्दिवर्णनैरपाकृता राजकरञ्जिनोकवाक् ॥३॥

अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषा ऋषादोषकणाधिरोपणाः ।

न जातु मत्ये सति दूषणे भवेदलोकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥

यद्यपि धान्यानां कणश आटानमेव उच्छस्तथाऽपि रत्नानामाटाने
श्रीपचारिको बोध्यः । [“विभाषा चेः” इति चिञः कुत्वम् ।

“उच्छः कणश आटाने कणिशद्यर्जनं शिखम्” इति यादवः] ॥२॥

वर्षेति ।—सदसि सभाया, प्रियाऽन्वयात् प्रियाममागमात्,
अस्य नलस्य, त्रपा अनुचिताचरणजनितलज्जा, न स्यात् ?
न भवेत् ? इति काकुः, भवितुमुचितमेवेत्यर्थः, तथा अतिरूपः
अतिमात्रसौन्दर्यशाली, जनः कुतः कुत्र, सुखभाजनं राम-
सीतादिवत् सुखास्पदं, भवेत् ? न कुत्रापौत्यर्थः, नलस्य इदं
लोकातिशायि रूपमेव दुःखनिदानं भवेदिति भावः, अमी इव
दृश्यते इति अमूदृशो एतादृशो, उक्तरूपा इत्यर्थः, [षदः-
शब्दोपपदान् दृशेः “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च” इति
कञ्, “टिड्ढाणञ्”—इत्यादिना डौप्, “आ सर्वनाम्नः” इत्यात्वे
“अदमोऽसर्दादु दो मः” इत्यत्वमत्वे] राजकं दमयन्त्यवृतराज-
ममूहं रञ्जयतीति तेषां राजकरञ्जिना तदिच्छानुकूलवादिनां,
लोकाना जनाना, वाक् पूर्वोक्ता निन्दोक्ताः, तस्य नलस्य, कवीनां
वन्दिनाञ्च वर्णनैः अहो ! निखिलं राजकम् अवधूय त्वया
स्त्रोरत्नं लब्धं सर्वोत्तरोऽसीत्यादिस्तवैः, अपाकृता न्यङ्कृता,
तादृशकविवन्दिभिस्तारस्वरेण नलगुणवर्णनात् पूर्वोक्तनिन्दावाक्
तिराहितत्वेन न श्रुतिगोचरोभूतिति भावः ॥ ३ ॥

अदोषतामिति ।—द्विषां शत्रुभिः, [अधिरोपणेति कृद्योगे

विदर्भराजोऽपि सम तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।
 शशंस देवौमनु जातसंशयां प्रतोच्छ्रु जामातरमुत्सुके ! नलम् ॥५॥
 तनुत्विषा यस्य दृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पविताऽस्मदन्वयम् ।

कर्त्तरि षष्ठी] मृषादोषकणाधिरोपणाः अलोकदोष-
 लवारोपाः, सतां सज्जनानाम्, भद्राघता निर्दोषताम् एव,
 विवृण्वत प्रकाशयन्ति, शूरं कलङ्कारोपणवत् इति भावः । तत्र
 हेतुमाह, नेति ।—सत्ये दूषणे दोषे, सति वर्त्तमाने, अलोकम्
 असत्यम्, अवद्य दूषणम्, “अवद्यप्रण्य—” इत्यादिना निपातः]
 आधातुम् आरोपयितुं, जातु कटाचिदपि, उद्यमः द्विषाम्
 उद्योगः, न भवेत्, शशाङ्के कलङ्कारोपणवदिति भावः, तथा च
 सत्यदोषस्य वर्त्तमानत्वे मिथ्यादोषारोपे शत्रूणामुद्यमादर्शनात्
 सत्यदोषाभावे सत्येव मिथ्यादोषारोपे उद्यमोऽवगम्यते, इत्यञ्च
 नले मिथ्यादोषारोपदर्शनात् सत्यदोषाभावः प्रतीयते इति
 भावः ॥ ४ ॥

विदर्भति ।—अथ विदर्भराजः भीमोऽपि, हृष्यन् सर्वोत्कृष्ट-
 जामातृत्वाभेनानन्दितः सन्, तनूजया दृष्टित्वा भैभ्या, समम्
 आत्मनः अवरोधम् अन्तःपुरं, प्रविश्य जातसंशयां, दमयन्तौ
 सर्वगुणाकरं नलं वरिष्यति निर्गुणमन्त्रं वेति इष्टवरत्नाभे
 सन्दिहानां, देवीं निजमहिषीम्, अनु लक्ष्योक्त्य, उत्सुके ! हे
 इष्टवरोद्युक्ते ! (“इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः) नलं
 जामातरं दृष्टितुः पतिं, प्रतोच्छ्रु विजानोहीत्यर्थः, इति शशंस
 कथयामास, सिद्धं नः समोद्धतमिति भावः ॥ ५ ॥

तन्विति ।—किञ्च, यस्य नलस्य, तनुत्विषा कायकान्त्या,
 सः प्रसिद्धः, मन्मथः दृणं दृणतुल्यः, अतिनिकृष्ट इत्यर्थः,
 यः कुलश्रिया अभिजनसम्पदा, कौलौन्धेन इत्यर्थः, अस्मदन्वयं

जगत्त्रयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशम् ॥ ६ ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता सृगौदृशः स्त्रीसमयसृशः क्रियाः ।

श्रुतिस्मृतौनान्तु वयं विदधहे विधीनिति स्माह च निययौ च

सः ॥ ७ ॥

निरीय भूपेन निरीक्षितानना शशंस भौहूर्त्तिकसंसदंशकम् ।

अस्माक कुलं, पविता पवित्रोक्तता, [पुनातेस्तु, “न लोका—”
इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] किञ्च, जगत्त्रय्यां
ये नायकाः तेषा मेले एव मेलके मङ्गे, वरमसूदानां मध्ये
इत्यर्थः, [मिलात् घञन्तात् स्वार्थे कः] ईदृशम् ईदृग्णोपेतं,
वरं विवेक्तुं निर्वाचयितुं, परं केवलं, सुता त्वत्सत्तेव, वेद वेत्ति,
[“विदो लटो वा” इति लट्-स्थाने णलादेशः] अहो भाग्यात्
सर्वानुकूलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

सृजन्त्विति ।—स भीमः, सृगौदृशः पुरन्ध्यः, पाणिग्रह-
मङ्गलोचिताः विवाहमङ्गलयोग्याः, स्त्रीसमयं स्त्रियाचारं
सृशन्तीति तत्सृशः स्त्रीसमाचारप्राप्ताः इत्यर्थः, [“सृशोऽनुटके
क्विन्”] क्रियाः मङ्गलकर्माणि, सृजन्तु विदधतु ; वयन्तु
श्रुतिस्मृतौनां मन्वन्धिनः तद्विहितान्, विधीन् कर्माणि, विदधहे
कुर्महे, इत्याह स्म च उवाच च, [“लट् स्मे” इति भूते
लट्] निययौ च अन्तःपुरात् निर्जगाम च, चकारद्वयं क्रिययोः
योगपद्यसूचनार्थकम्, उक्तेव निययौ, न तु क्षणमपि
विलम्बमकरोदिति भावः ॥ ७ ॥

निरीयेति ।—भूपेन निरीय अन्तःपुरात् निर्गत्य, [ईञ्
गताविति धातोः समासात् क्लौ ल्यवादेशः] निरीक्षितानि
आननानि यस्याः सा लग्नकथनाय मुखनिरीक्षणेनैव कृत-
सङ्केता इति भावः, मुहूर्त्तं तत्प्रतिपादकं शास्त्रं विदन्तीति

गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुषं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥
 अथावददूतमुखः स नैषधं कुलञ्च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।
 सपल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुरश्चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥
 तथोल्यितं भीमवचःप्रतिध्वनि निपीय दूतस्य स वक्त्रगह्वरात् ।

भौहृत्तिकाः ज्योतिषिकाः, [“तदधीते तद्देद” इति ठक्] तेषां
 मसत् ज्योतिषिकपरिषत्, अरीणैः अक्षौणैः, समग्रैरित्यर्थः,
 [रो गताविति धातोः कर्त्तरि क्त, “ल्लादिभ्यः” इति निष्ठा-
 नत्वम्] गुणैः शुभग्रहवोचणादिभिः उपलक्षितम्, उदयास्ताभ्यां
 ग्रहविशेषाणामुदयास्तमयनिबन्धनदोषाभ्या, निस्तुषं तद्रहितम्,
 अग्रमेव अंशकं वैवाहिकलग्नं, अंशं कथयामास,
 तदा तस्मिन् लग्ने, स भूपः, तनयां दातुं प्रचक्रमे
 उद्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेति ।—अथ लग्नस्थिरीकरणानन्तरं, दूतः एव मुखं
 यस्य स तादृशः, स भीमः, मम कुलञ्च बाला भैमी च,
 अनुकम्प्यताम् अनुगृह्यतां, चिरेण बहुकालीनः, नः
 अस्माकं, मनोरथाङ्कुरः प्रागङ्कुरितः त्वया सह भैमोविवाह-
 रूपमनोरथः, त्वच्चरणादकैः तव पादोदकैः, अद्य पल्लवेन
 सह वर्त्तते इति सपल्लवः सः इव आचरतु सपल्लवतु
 अपल्लवः पल्लववान् इवास्त्वित्यर्थः । [“मर्वप्रातिपदिकेभ्यः
 क्विप् वा वक्तव्यः” इति सपल्लवशब्दाटाचारार्थं क्विप्, ततः
 क्विवन्तधातोः प्राथेनायां लोट्] इति नैषधं नलम्, अवदत्,
 दूतमुखेन नलमिदं निवेदितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

तथेति ।—स नलः, दूतस्य वक्त्रम् आस्यम् एव, गह्वरं गुहा
 तस्मात्, तथा पूर्वोक्तप्रकारेण, उल्यितम् उदितं, भीमवचसः
 प्रतिध्वनिम् अनुरूपशब्दं, निपीय दूतमुखात् भीमवचनं श्रुत्वेत्यर्थः,

ब्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ब्रवनु प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥१०॥
 निपीतदूताल्लपितस्ततो नलं विदर्भभर्ताऽऽगमयास्वभूव सः ।
 निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाक् यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥११॥
 काचित्तटाऽऽलेपनदानपण्डिता कमप्यहङ्कारमगात् पुरस्कृता ।
 अलम्बि तुङ्गासनमन्निवेशनादपूपनिर्माणविदग्धयाऽऽदरः ॥ १२ ॥

ब्रजामि अधुनेव गच्छामि, गुरोः श्वशुरस्य, चरणौ वन्दे
 [ब्रजामि वन्दे इत्यत्र “वर्त्तमानसामीप्ये—” इति भविष्यदर्थं
 लट्] स्वयम अहम आगच्छामि गुरुपादवन्दनायेत्यर्थः, इति
 ब्रवन तं दूतं, बहु बहुधन, पारितोषिकमिति यावत्,
 प्रदाय दत्त्वा, प्रजिघाय प्राङ्गिणोत् । [हि गताविति धातोः
 लिटि “हैरचडि” इति ङस्य कुत्वम्] ॥ १० ॥

निपीतेति ।—ततो दूतपत्यावर्त्तनानन्तरं, निपीतदूता-
 ल्लपितः श्रुतदूतवाक्यः, स विदर्भभर्ता भीमः, निशावसाने श्रुता
 ताम्रचूडवाक् प्राभातिक कुक्कुटकूजितं येन सः तादृशः, (“कक-
 वाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः” इत्यमरः) रथाङ्गः चक्रवाकः,
 (“कोकश्चक्रवाका रथाङ्गाह्वयनामकः” इत्यमरः । रथाङ्ग-
 पर्यायाणां चक्रवाकनामत्वाभिधानात् पुंलिङ्गता) तपनं
 यथा सूर्यमिव, इति श्रौतो उपमा “इव-वत्-वा-यथाशब्दानां
 प्रयोगे श्रौतो” इति लक्षणात्; धृतादरः मञ्जाताग्रहः
 मन्निश्चर्यः, नलम् आगमयास्वभूव साग्रहः सन् नलागमनं
 प्रतीक्षितवानित्यर्थः, तादृगुपमासामर्थ्यादिति ॥ ११ ॥

काचिदिति ।—तदा तत्काले, आलेपनदानपण्डिता
 तण्डुलपिष्टिकया गृहकुट्टिमादौ चित्रीकरणक्रियादत्त्वा,
 काचित्, पुग्न्नाति शेष, पुरस्कृता आलेपनकर्मणि प्राधान्येन
 नियुक्ता सती, कमपि अवाच्यम्, अहङ्कारं गर्वम्, अगात् ।

मुखाणि मुक्तामणितारणात्तद्गु मरोचिभिः पात्यविलासमाश्रितैः ।
पुरस्य तस्याखिलनेशमनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे

॥ ११ ॥

पथामनीयन्त तथाऽधिवासनाम्भुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

अपूपानां पिष्टकाख्यभक्ष्यभेदानां, निर्माणे विदग्धया दक्षया,
कयाचित् पुरस्य इति शेषः. तुङ्गामने उच्चांमने, सन्निवेशनात्
उपवेशनात्, पिष्टकभर्जनार्थमिति भावः, आदरः आत्मनि
अभिमानः, अलम्बि प्रापि, [“लभेच्च” इति नुमागमः] ॥ १२ ॥

मुखानीति ।—तदा तत्काले, आमन्नपरिणयमहोत्सवे
इत्यर्थः, तस्य पुरस्य सम्बन्धिनाम् अखिलनेशमनाम् अपि
सर्वेषामिव गृहाणा, मुखानि द्वाराणि वक्त्राणि च, इति श्लेषः ;
मुक्तामणौनां तोरणात् तन्मयवह्निद्वारात्, (अपादानात् ।
“तोरणोऽस्त्री वह्निद्वारम्” इत्यमरः) पात्यविलासं नित्यपथिक-
विभ्रमम्, आश्रितैः अधिगतैः, निरन्तरनिःसृतैरित्यर्थः,
पात्यविलासस्य मरोचिषु असम्भवात् तद्विलास इव विलास
इति निदर्शना ; मरोचिभिः किरणैः, (“इयोर्मरोचिः किरणो
भानुकस करः पटम्” इति शब्दार्णवः) प्रमोदहासच्छुरितानि
अट्टहास्यरञ्जितानोव. रेजिरे शुशुभे, मुखत्वात् शुभ्रत्वाच्च
इयमुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १३ ॥

पथामिति ।—तथा तेन प्रकारेण, यथा केनापि क्वचिम-
त्वेन नावबुध्यते तादृशरूपेणेत्यर्थः, अधिवासनात् क्वचिमपुष्प-
निर्मितमालासु चम्पकाटिसुगन्धिपुष्पैः संस्कारसाधनात्,
(“संस्क्र रो गन्धमाख्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्” इत्यमरः)
मधुव्रतानां मधुलिहाम् अपि, किमुतान्येषामिति भावः,
दत्तविभ्रमाः कृताक्वचिमपुष्पनिर्मितस्रक्भ्रान्तयः, इति

वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटञ्चिदाऽकालिकपुष्पजाः स्रजः

॥ १४ ॥

विभूषणैः कञ्चुकिता बभुः प्रजा विचित्रचित्रैः स्रपितत्विषो गृहाः ।
बभूव तस्मिन्मणि कुट्टिमैः पुरे वपुः स्वमुर्त्याः परिवर्त्तितोपमम्

॥ १५ ॥

भ्रान्तिमदलङ्कारः ; आतपनिर्भयाः आतपेऽपि अश्लानाः इत्यर्थः, पटञ्चिदा पटकर्त्तनेन, चेलखण्डेनेत्यर्थः, कृतानि यानि अकालिकानि अकालोद्भवानि, पुष्पाणि तेभ्यः जाताः तज्जाः, स्रजः मालिकाः, तदा आसन्नविवाहमहात्मवकाले, पथां नगरमार्गाणां, वितानताम् उल्लोचतां, चन्द्रातपत्वमित्यर्थः. (“अस्त्री वितानमुज्जोचः” इत्यमरः) अनौयन्त नीताः, [नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लङ्, “प्रधानकर्मण्यार्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्” इति वचनात्] । रचनापाटवेन सर्वत्र पुष्पवितानभ्रान्तिता बद्धा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति ।—तस्मिन् पुरे प्रजाः जनाः, (“प्रजाः स्यात् सन्तती जने” इत्यमरः) विभूषणैः अलङ्कारैः, कञ्चुकिताः सञ्जातकञ्चुकाः, सर्वाङ्गीणाभरणाः मल्यः इति भावः, तथा गृहाः विचित्रचित्रैः विविधालेख्यैः, स्रपितत्विषः विशुद्धक्रान्तयः, शोभनदर्शनाः मन्त इत्यर्थः, [“ग्लास्रावनुवमाञ्च” इति स्नातेरनुपसर्गस्य भिष्वविकल्पात् ऋस्रत्वम्] बभुः विरेजुः । उर्त्याः तत्रत्यभृतेः, स्वं वपुः निजस्वरूपं, मणौनां कुट्टिमैः मणिवद्दप्रदेशैः, [कुट्टेन बन्धेन निर्वृत्तं कुट्टिमं “भावप्रत्ययान्तादिमप्वक्तव्यः” । “कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः” इति स्वामो] परिवर्त्तितोपमम् अन्यादृशोपमानं, बभूव, पूर्वे नगरस्य यादृशी उपमा आसीत् इदानी-
मलङ्कनत्वात् तादृशी उपमा नासीत् इति भावः ॥ १५ ॥

तदा निमस्नानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरां ततं ततम् ।
अवापुरुच्चैः सुषिराणि राणिताममानमानहमियत्तयाऽध्वनोत्

॥ १६ ॥

विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि भर्भरैः ।
न ते हुङ्क्तेन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः साऽपि न तेऽपि ढक्कया

॥ १७ ॥

तदेति ।—तदा आसन्नविवाहमहोत्सवकाले, तस्मिन् पुरे,
घनं कांस्यतालादिवाद्यं, घनं निरन्तरं यथा स्यात् तथा,
निमस्नानतमाम् अतिगयेन ढध्वान, [“किमेत्तिडव्ययघाटामु
—” इत्यादिना आसु-प्रत्ययः] । तत वौणादिकं वाद्यं, नितराम्
अतिगयिकम्, [पूर्ववदामु-प्रत्ययः] ततं विस्तृतं यथा तथा,
ननाद । सुषिराणि वशादिवाद्यानि, उच्चैः उच्चैस्तूरा, राणितां
राणनं, ध्वननमित्यर्थः, [रणतर्ष्यन्ताद्भावे क्तः] अवापुः ।
आनहं मुरजादिवाद्यम्, इयत्तया केनचित् मानेन, अमान
मानरहितं यथा तथा, अध्वनोत् ढध्वान [ध्वनतेर्लुङ् ।
“अतो हलादेलवाः” इति विकल्पात् वृद्धिप्रतिषेधः । “ततं
वौणादिकं वाद्यमानह मुरजादिकम् । वंशादिकन्तु सुषिरं
कांस्यतालादिक घनम् ॥” इत्यमरः] ॥ १६ ॥

विपश्चिरिति ।—विपश्चिः वीणा, [“विपश्चिर्वल्लको वीणा”
इति वैजयन्ती । “ऋटिकारात्—” इति विकल्पादोकाराभावः]
वेणुभिः वेणु राद्यैः, न आच्छादि न छादिता, न तिरोहितेत्यर्थः,
[छाद्यतः कर्मणि लुङ्] ते वेणवः, प्रणीतगीतैः प्रयुक्तगानैः,
गायकैरित्यर्थः, गीतनि स्वनैरिति यावत्, न, आच्छादिषत इति
विभक्तिविपरिणामेनान्वयः, एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ; तेऽपि
च गायकध्वनयश्च, भर्भरैः वाद्यविशेषैः, तद्गुनिभिरित्यर्थः, न,

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारो जनतामुत्वारवः ।
 ममौ न कर्णेषु दिग्गन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥१८॥
 उदस्य कुभौरथ शातकुभजाश्चतुष्कत्रासृत्विषि वेदिकोदरे ।
 यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्रपयाम्बभूव ताम् ॥१९॥

आच्छादिषत, ते भर्तृध्वनयः, हुङ्क्तेन वाद्यविशेषण, न,
 आच्छादिषत, सोऽपि हुङ्क्तेऽपि, ढक्या वाद्यविशेषण, न,
 आच्छादि, माऽपि ढकाऽपि, मर्दलैः सृदङ्गध्वनिभिः, न,
 आच्छादि, तेऽपि मर्दलाना ध्वनयोऽपि, ढक्या न,
 आच्छादिषत ; वादकजनानां तथा वादननैपुण्यं, यथा
 विपञ्चादिध्वनयः प्रत्येकमसंश्लिष्टं श्रुता इति भावः ॥ १७ ॥

विचित्रेति ।—विचित्राणि नानाविधानि, वादित्वाणि
 ततादिवाद्यानि, (“चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्वातोद्यनामकम्”
 इत्यमरः) तेषां निनादैः ध्वनिभिः, मूर्च्छितः प्रवृद्धः, सुदूरचारो
 अतिदूरव्यापो, जनताना जनसमूहानां, मुत्त्रेषु आरवः शब्दः,
 लोकांलापकांलाहनः इत्यर्थः, पयोधीना पूरषु लहरोषु,
 प्रतिनाटेन प्रतिध्वनेना, मेदुरः मेदस्त्रो, प्रवृद्धः सन् इत्यर्थः,
 [“भञ्जप्राममिदो घुरच्” इति मिदधातोर्घुरच्-प्रत्ययः]
 दिग्गन्तदन्तिना दिग्गजाना, कर्णेषु न ममौ न माति स्मिति
 अतिशयाक्तिः । बधूसङ्गलस्रानार्थं महान्तं मङ्गलतूय्यघोषण-
 मकार्षुरित्यर्थः । उच्चैर्वादितविविधवाद्यनिनादेन सह मिश्रितः
 तत्रत्यजनाना महान् कलकल. कर्णवधिरकारो अभूदिति
 भावः ॥ १८ ॥

उदस्येति ।—अथ मङ्गलतूय्यघोषणानन्तरं, पुरन्ध्रिवर्गः पुर-
 वासिनोमङ्गलं, शातकुभजाः सौवर्णीः, कुभौः पूर्णकलशी, उदस्य
 उन्नमस्य, प्रथमं नदनन्तरं, मङ्गलं यथा तथा मङ्गलगतपूर्वं यथा

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कृचयोर्द्वयेन ताः ।
 शिखामवाचुः सहकारशाखिनस्त्रपाभरस्नानिमिवानतैर्मुखैः ॥ २० ॥
 असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना क्रमाद्गुक्त्वात् सितांशुनोज्ज्वला ।

तथा वा इत्यर्थः, (“मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकालेष्वथो अथ”
 इत्यमरः) चतुष्कोण चतुःस्तम्भमण्डपेन, चारुत्विषि अतिशय-
 शोभे, वेदि कोदरे वेदिमध्ये, यथाकुलाचारम् कुलाचारम् अनति-
 क्रम्य इत्यर्थः, ताम् अवनोद्भजा भैमीं, स्रपयाम्भूव स्नानं
 कारयामास, [“ग्लास्नावनु—” इत्यादिना स्नातेर्मस्त्व-
 विकल्पात् ऋस्रत्वम्] ॥ १९ ॥

विजित्येति ।—तत्कृचयोः द्वयेन भैमीस्तनद्वयेन, विजित्य
 दास्यात् दामोकरणादिव, वारिहारिता जलवाहिनोत्वम्,
 अवापिताः पापिताः, [आपेण्येन्तादाणकर्तुः कर्मणि क्त., “ख्यन्ते
 कर्तुश्च कर्मणः” इति वचनात्] ताः कुम्भः, आनतैः अवनतैः,
 मुखैः द्वारैः, द्वाराधोदेशे इत्यर्थः, आननैश्च, सहकारशाखिनः
 शिखा चूतपल्लवं, त्रपाभरेण या स्नानिः स्नानता तामिव,
 चूतपल्लवरूपस्नानतामिव, दास्यजनितलज्जयेति भावः, अवाचुः
 अधार्षुः, [वहेर्नुडि सिचि “वद्व्रज—” इत्यादिना वृद्धिः,
 “हो ढः” इति ढः, “षटोः कः सि” इति कत्वे “इण्कोः” इति
 षत्वं, “सिजभ्यस्त—” इत्यादिना भेर्जुसि अडागमः] । प्रति-
 गृहद्वारप्रान्ते सहकारशाखाच्छादितमुखपूर्णकूम्भः सस्थापिता
 अभूवन् इति भावः । लोके दामोक्तताः स्त्रियो
 नतानना स्नानमुखकान्तयः जलाहरणादिकर्म कुर्वन्तीति
 दृश्यते । अत्र दास्यादिवेति हेतूत्प्रेक्षा, स्नानिमिवेति गुण-
 स्वरूपोत्प्रेक्षा, तयोरङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः ॥ २० ॥

असाविति ।—असौ भैमी, मुहुः जातं जलाभिषेचनं यस्याः

इयस्य वर्षाशरदां सदातनीं मनाभितां माधु बबन्ध सन्धया ॥२१॥
 असौ प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनौकतां निनिन्द चन्द्रद्यतिसुन्दरीं दिवम् ।
 शिरोरुहौघेण घनेन मयुता तथा दुकूलेन सिताशुनोज्ज्वला ॥२२॥
 विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः क्षण गलन्निर्मलवारिविप्रुषाम् ।
 तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताः सिता वमन्तः खलु कीर्त्तिमौक्तिकाः
 ॥ २३ ॥

सा तादृशी जलाभिषिक्ता सती, तथा सितांशुना शुभ्र-
 सूत्रघटितेन, दुकूलेन पट्टवस्त्रेण, सितः शुभ्रः अंशुः किरणो
 यस्य तेन चन्द्रेण च, उज्ज्वला शोभिता सती, क्रमात्
 वर्षाशरदा इयस्य सन्धया सन्धिस्थलेन, वर्षर्तुशेष-शरदृतु-
 प्रारम्भरूप-ऋतुद्वयमध्यवर्तिकालेनेत्यर्थः, सदातनीं सनातनीं,
 सनाभिता तुल्यत्वं, माधु यथा तथा बबन्ध दधार ; वर्षर्तुरपि
 जलाभिषिक्तः, शरच्च शीताशूज्ज्वलो भवतीत्युपमा ॥ २१ ॥

असाविति ।—घनेन सान्द्रेण, शिरोरुहौघेण केशपाशेन,
 घनेन मेघेन च, संयुता विशिष्टा, इति वर्षामास्योक्तिः, तथा
 सिताशुना शुभ्रसूत्रघटितेन दुकूलेन पट्टवस्त्रेण, उज्ज्वला
 शाभिता, शीताशुना चन्द्रेण च, उज्ज्वला, इति शग्त्साम्योक्तिः,
 असौ भैमी, प्रभिन्नेः वर्षुकैः, अम्बुदेः गाढकृष्णवर्णमेघैः, दुर्दिनौ-
 कताम् अभिवृष्टामित्यर्थः, तथा चन्द्रद्यत्या चन्द्रकान्त्या, सुन्दरीं
 दिवं नभःस्थलीं, निनिन्द तदुपमा अभूदित्यर्थः । कदर्थयति
 निन्दतीति सादृश्यवाचकेषु दण्डा इति उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

विरेजिरे इति ।—क्षणं क्षणमात्रं, गलन्त्यः स्रवन्त्यः,
 निर्मलाः स्वच्छाश्च, याः वारिविप्रुषः तीर्थविन्दवः तासां,
 [कदुयोगात् कमेणि षष्ठौ] किरन्तीति किराः
 विक्षेपकाः, स्वच्छजलविन्दुस्राविण इत्यर्थः, [“इगुपधन्ना-

स्रटोयसा स्नानजनस्य वामसा प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलौकता ।

अदभ्रमभ्राजत साऽऽस्मगाणनात् प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हैमजा

॥ २४ ॥

तटा तटङ्गस्य त्रिभर्त्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्गुचः ।

दरस्फुटकाञ्चनकेतकोदलात् सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥२५॥

प्रीकिरः कः” इति कः] तस्याः भैम्याः, चिकुरोत्कराः
केशनिकराः, तमःसुहृदः तमानिभस्य, चामरस्य बाल-
व्यजनस्य, कृष्णवर्णचामरस्येत्यर्थः, निर्जयेन पराजयेन, अर्जिताः
सम्पादिताः, सिताः शुभ्राः, मुक्ताः एव मौक्तिकाः,
[“अभाषितपुंस्काञ्च—” इति कात् पूर्वस्य विकल्पाटिकारः]
कौर्त्तय एव मौक्तिकाः मुक्ताफलानि, वमन्तः उद्विरन्त
इव, इत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, अथवा खलुशब्द एव
इवार्थं प्रयुक्ताः, तेन वाच्यात्प्रेक्षैव, विरंजिरे खलु । [“फणाञ्च
सप्तानाम्” इत्येत्वाभ्यामलोपी] ॥ २३ ॥

स्रटोयसति ।—स्रटोयसा स्रटुतरेण, वाससा गात्रमार्जन-
वस्त्रेण, स्नानजलस्य स्नानहेतोः अङ्गमङ्गिनः जलस्य,
प्रमार्जनेन अपाकाणेन, अत्रिकम् उज्ज्व लौकता विमलौकता,
सा भैमो, अस्मगाणनात् अस्मना उत्तेजोपलेन, गाणनात्
उद्धर्षणात्, प्रकाशम् उज्ज्वलं, रोचिः दीप्तिः यस्याः सा तादृशी,
हैमजा हैमो, प्रतिमा इव अदभ्रं बहुलम्, अभ्राजत
अराजत ॥ २४ ॥

तदेति ।—सुवर्णं कर्त्तुं, दरस्फुटत ईषद्विकसतः, (“ईषदर्थं
दराव्ययम्” इति शाश्वतः) काञ्चनकेतकोदलात् काञ्चन-
वर्णकेतकोपलात्, [“आख्यानोपयोगे” इत्यपादानत्वात्
पञ्चमो, सौरभम् आमोदम्, अभ्यस्यति यदि अधीते चेत्,

अर्वापितायाः शुचि वेदिकान्तरं
 कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।
 क्षणेन सख्यश्चिरशिक्षणस्फुटं
 प्रतिप्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममः ॥ २६ ॥
 विनाऽपि भूषामर्वाधः श्रियाभिमयं
 व्यभूष विज्ञाभिरदशि चाधिका ।

गृह्णाति चेदित्यर्थं, तदा तद्धि, विलेपनेन अङ्गरागेण, यः
 आमादः मनोजगन्धः, तं मञ्चति किरतोत तन्मुचः, स्फुरद्गुचः
 उज्ज्वलकान्तेः, तदङ्गस्य चन्दनादिसुर्गान्धद्रव्यचर्चितदमयन्तो-
 कलेवरस्य, विभ्रममिव विभ्रमं शोभां, (“विभ्रमः संशये
 भ्रान्तौ शोभायाम्” इति वैजयन्तौ) विभर्त्ति । तथा च तदङ्गस्य
 सौरभगुणेन तद्रुचितात् सुवर्णादाधिक्यकथनादतिरेक-
 स्तावदेकः, यदिशब्देन सुवर्णस्य सौरभाम्बन्धेऽपि सम्भावनया
 तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिभेदः, विभ्रममिव विभ्रमामात
 सादृश्यान्नेपादसम्भवदस्तुम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः, तदङ्गा-
 पमानसुवर्णस्योपमयत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः, तेन चाङ्गि-
 नाङ्गत्वेन तेषां सङ्कर इति विवेकः ॥ २५ ॥

अर्वापिताया इति ।—सकलासु कलासु शिल्पविद्यासु,
 (“कला शिल्पे कालभेदेऽपि” इत्यमरः) पण्डिताः कुशलाः,
 सख्यः शुचि शुद्धं, वेदिकाऽन्तरं स्नानवेदेः अन्यां वेदाम्, अर्वाप-
 तायाः नीतायाः, तस्याः दमयन्त्याः, प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवम,
 (“अङ्गं प्रतीकोऽवयवः” इत्यमरः) प्रतिकर्म प्रसाधनं,
 (“प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः) चिरशिक्षणेन ।चराभ्यासेन,
 क्षणेन क्षणकालेनैव, स्फुटं सुस्पष्टं, निर्ममः चक्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

३. विनति ।—भूषां विनाऽपि अलङ्कारमन्तरेणापि, श्रियां

न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा-

ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ? ॥ २७ ॥

विधाय बन्धूपयोजपूजनं कृतां विधार्गन्धफलीबलिश्रियम् ।

निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

शोभानाम्, अत्रधिः सीमाभूता, इयं भैमो, विज्ञाभिः अलङ्कारणे
निपुणाभिः. (“प्रवोगे निपुणाभिन्न-विन्ननिष्णातशिक्षिताः”
इत्यमरः) व्यभूषि विभूषिता. तथा अधिका पूर्वावस्थातोऽप्य-
त्कृष्टा, अदृशि दृष्टा च, तादृशा अमानीत्यर्थः । वस्तुतस्तु एषा
भैमो, भूषया नातिचकास्ति नात्यर्थं शाभते, किन्तु सा भूषैव,
अनया भैम्या, अतिचकास्तोति विचारचातुरो विमर्शनकौशलं,
भूषैव भैम्या अतिचकास्तोति निश्चयनैपुण्यमित्यर्थः, कस्यास्तु ?
न कस्यापोत्यर्थः ; अनयैव भूषणं भूषितं, न तु भूषणेनेयम्
इति निश्चेतुं, सामर्थ्याभावादेव भूषणानामधिकशोभाकारित्व-
मिति सर्वासां भ्रान्तिरिति भावः ॥ २७ ॥

विधायेति ।—लब्धम् अधिगतम्, अधराभ्यामोष्ठाभ्यां,
लोचनाभ्याञ्च अर्चनं येन तत् तादृशम् अधरलोचनाभ्या
रमणौयमित्यर्थः, तन्मुखं भैमौवदनं कर्तुं, मनःशिलया
पौतवणेधातुविशेषेण, चित्रकं तिलकं, (“तमालपत्रतिलक-
चित्रकाणि विशेषकम्” इत्यमरः) एत्य प्राप्य, विधोः चन्द्रस्य,
बन्धुकेन बन्धुजोवकाख्यरक्तवर्णकुसुमेन, पयोजाभ्या
नोलोत्पन्नाभ्याञ्च, पूजनं विधाय कृत्वा, कृतां गन्धफल्या
पीतामचम्पककलिकया, (“अथ चाम्पयश्चम्पको हेमपुष्पकः ।
एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्” इत्यमरः) बलिः पूजनस्य,
श्रियं शोभां, निनिन्द, अधराद्यञ्चितं तन्मुखं बन्धुकाद्यञ्चितं
चन्द्रविम्बमिव बभौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥

महोमघोनां मदनाम्बतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
 अबन्धि तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी कयाऽपि धूपग्रहधूमकोमला ॥२९॥
 पुनः पुनः काचन कुर्वतो कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
 सखीस्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्द्धजचामरं चिरात् ॥३०॥
 बलस्य क्रष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गरा ।
 तदाऽपितैस्त्रा करुणस्य कुङ्कुमेर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा
 ॥ ३१ ॥

मूर्द्धाति ।—महोमघोना भूदेवेन्द्राणां, या मदनाम्बता
 कामसूदता, सैव तमो रजनो, (“रजनी यामिनी तमी”
 इत्यमरः) तस्याः तमः एव पटः वस्त्र. तस्य आरम्भणे निर्माण-
 विषये. तन्तुसन्ततिः तदर्थं तन्तुपुञ्जवन स्थिता, इत्युत्प्रेक्षा.
 धूपग्रहस्य धूमग्रहणमाधनीभूतपात्रविशेषस्य. यः धूमः दह्यमान-
 कर्पूरचन्दनादिजन्यसुगन्धिधूमः. तेन कोमला रम्या, तन्मूर्द्धज-
 पाशमञ्जरी दमयन्तीकेशपाशवल्लरी, कयाऽपि सख्या, अबन्धि
 बद्धा ॥ २९ ॥

पुनः पुनरिति ।—कचच्छटाधियाः भैमीकेशपाशभ्रान्त्या,
 धूपजधूमस्य पुनः पुनः संयमं बन्धनं, कुर्वतो, इति भ्रान्ति-
 मदलङ्कारः, काचन काऽपि सखी, सखीना स्मितैः तर्कितः
 ऊहितः, सः पूर्वोक्तः, निजभ्रमः यथा ना तादृशो सतो, चिरात्
 बहुकालेन, तस्या मूर्द्धजा. चामरमिव तत्, बबन्ध ॥ ३० ॥

बलस्येति ।—या कलिन्दकन्या कालिन्दी, बलस्य
 बलभद्रस्य, हलेन लाङ्गलेन, क्रष्टेव अद्यापि आकर्षणविशिष्टेव,
 घनैः निरन्तरैः, भङ्गैः तरङ्गैः, भङ्गरा कुटिला, भाति,
 तस्याः दमयन्त्याः, कुटिला वक्रा, कचच्छटा केशपाशः, तदा
 प्रेसाधनकाले, अपितैः शिरसि न्यस्तैः, करुणस्य वृत्तविशेषस्य,

धृतेतया हाटकपट्टिकाऽनिके बभूव केशाब्दविद्युदेव सा ।
 मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥
 ललाटिका मोमनि चूर्णकुन्तला बभूव सा भौमनरेन्द्रजन्मनः ।
 मनःशिलाचित्रकटोपसम्भवा भ्रमोभृतः कञ्जलधूमवह्नयः ॥ ३३ ॥

(“करुणस्तु रसे हृत्वे” इति विश्वः) कुट्टनैः मुकुलैः, तां कालिन्दीं, जहाम उपहमितवतीवैत्यर्थः, व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । यमुना बलरामस्य हलाकर्षणजन्यभङ्गेन भङ्गुरा पुष्पशून्या च, किन्तु भैमीकचच्छटा स्वभाववक्रा पुष्पार्चिता चेति उपहासो युक्त इति भावः ॥ ३१ ॥

धृतेति ।—एतया भैम्या, अनिके ललाटे, (“ललाटमलिकं गांधि” इत्यमरः) धृता सा अतीव रम्यदर्शना, हाटकपट्टिका सुवर्णपट्टा, केशः एव अम्बुदः मेघः, तस्य विद्युदेव बभूव । विद्युच्चेत् कथं स्थिरत्वम् ? तत्राह, मुखेन्दुसम्बन्धवशात् मुखचन्द्रेण सह सम्पर्शात्, सुधाजुषः अमृतपायिनः, तस्या विद्युतः सम्बन्धिनः, आयुषः जीवितकालस्य, नियतं स्थिरत्वं चिराय स्थायित्वम्, ऊहे उपेक्षे ; अमृतपानात् विद्युदायुषः स्थिरत्वकथनेन विद्युताऽपि स्थिरत्वमिति भावः । [“उपसर्गादस्यत्युच्चार्येति वाच्यम्” इत्यात्मनेपदम्] ॥ ३२ ॥

ललाटिकेति ।—भौमनरेन्द्रात् जन्म यस्याः तस्याः भैम्याः, [“अवर्ज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्यत्तरपदे” इति वामनः] ललाटिका ललाटस्य अलङ्कारः, [“कर्णललाटात् कनलङ्कारि” इति कन्-प्रत्ययः] तस्याः मोमनि प्रान्ते, चूर्णकुन्तलाः अलकाः, मनःशिलायाः धातुविशेषस्य, चित्रकं तिलकं, स एव दोषः प्रदोषः, मनःशिलायाः पिङ्गलवर्णत्वात् तथा नलस्य कामोद्दीपकत्वात् चित्रके दीपत्वारीपणमिति भावः ; ततः

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुच्चकैरदोपि रेखा जनिताऽञ्जनेन या ।

अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्द्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

अनङ्गलौनाभिरपाङ्गधाविनः कनौनिकानौलमणे पुनः पुनः ।

तमिस्रवशप्रभवेण रश्मिता स्वपद्धतिः सा किमराञ्ज नाञ्जनैः ?

॥ ३५ ॥

सम्भवाः जाताः, भ्रमो भ्रमं विभ्रतीति भ्रमीभृतः भ्रमन्त्यः,

कज्जनस्य धूमः कज्जलोत्पाटकधूमः, तस्य वल्लयः लताः इव, श्रेण्य

इवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, बभुस्तमाम् अतिशयेन बभुः, [“तिङ्श्च” इति

तमप्-प्रत्यये “किमन्तिङ्श्चयघात्—”इत्यनेनासु-प्रत्ययः] ॥ ३३ ॥

अपाङ्गमिति।—अञ्जनेन जनिता या रेखा तदीयं

दमयन्तोयम्, अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम्, आलिङ्ग्य स्पृष्ट्वा,

उच्चकैर्नितराम्, अदोपि आयतत्वात् नेत्रात् वहिः अपाङ्गपर्यन्तं

प्रसारिता सती रराज, तत् सा रेखेत्यर्थः, [विधेयसूत्रापेक्षया

नपुंसकनिर्देशः] अथवा तत् रेखारूपमञ्जनमित्यर्थः, द्वितीयया

वयःश्रिया यौवनमस्पृष्ट्वा कक्ष्यां, विलोचने वर्द्धयितुं बाल्यकाला-

पेक्षया दोषीकर्तुं, सूत्रम् अपातीव पातितमिव, इत्युत्प्रेक्षा,

[पततेर्णन्तात् कर्मणि लुङ् एतावत् मे क्षेत्रमिति निश्चित्य

पातितं सौमासूत्रमिव सा अञ्जनरेखा विरराजेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अनङ्गलौनाभिः कटाक्षपातरूपस्मरविलासैः

हेतुभिः, पुनः पुनः अपाङ्गधाविनः नेत्रान्तगामिनः, कनौनिका

तारका, सा एव नौलमणिः इन्द्रनौलोपलः तस्य सम्बन्धि,

तमिस्रवंशप्रभवेण तमकुलसम्भवेन, अक्षितनेत्यर्थः, रश्मिता

प्रभया, सा कज्जनरेखारूपा, स्वपद्धतिः रश्मिमार्गः, अराञ्ज

रञ्जिता किम् ? अञ्जनेः कज्जलैः, न ? अरञ्जोति सापङ्ग-

वोत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

असेविषाता सुषमा विदभजाट्टशाववाप्याञ्जनरेखाऽन्वयम् ।
 भुजहयज्याकिणपद्धतस्प्रशो. स्मरंश्च बाणोक्तयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥
 तदर्चितत्कालतुनागमा नखं निखाय कृणस्य मृगस्य चक्षुषो ।
 विधियंद्दृष्टीमयेष तत्तयोरदूरवार्त्तक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥
 विलोचनाभ्यामातमात्रं पीडितेऽवतंननोलाम्बुरुहद्वयो खलु ।
 तयोः प्रातिहान्धाधयाऽधिरोपयाम्बभूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

असेविषातामिति ।—विदभजाट्टशो वैटर्भीनेत्रे, अञ्जन-
 रेखाया सह अन्वयं मम्बन्धम्, अवाप्य प्राप्य, भुजहये ये ज्यकिण-
 पद्धतो ज्याघातरखे, तत्स्प्रशोः तद्युक्तयोः, एतेन स्मरस्य मव्य-
 साचित्वं गम्यते ; स्मरणं बाणोक्तयोः पयोजयोः नौलोत्-
 पलयोः, सुषमामिव सुषमां परमशांभाम्, असेविषाता प्राप्ता,
 माञ्जनरेखे तदृशो ज्याघातरखास्प्रशो स्मरमान्वतनौलोत्पल-
 बाणौ इव रजतुरित्यर्थः । असम्भवदस्तुमम्बन्धरूपो निदर्शना-
 भेदः ॥ ३६ ॥

तदिति ।—तस्याः टमयन्त्याः, अक्षिभ्यां सह मृगनेत्रापेक्षया
 श्रेष्ठाभ्या नेत्राभ्या महेति भावः, तत्काले चक्षुःप्रमाधनकाले,
 तुला मृगनेत्रयोः सादृश्यं, तदेव आगः अपराधः तेन हेतुना,
 विधिः वेधाः, कृणस्य मृगस्य कृणमारख्यहरिणस्य, चक्षुषो
 नखं निखाय निक्षिप्य, उद्धर्तुं नखेन उत्पाटयितुम्, इयेष
 ऐच्छदिति यत्, तत् उद्धारैषणं कर्म, तथाः मृगचक्षुषोः, अदूर-
 वर्त्तक्षतता निकटवर्त्तक्षतत्वं कर्त्री, शंसति स्म शंस । मृगस्य
 इक्षणममोपस्थस्वाभाविकक्षताकारचिह्ने पूर्वोक्तापराधप्रयुक्त-
 विधिनखोत्पाटनक्षतत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामिति ।—भोमसुताश्रुती मैमोश्रोत्रहयं,
 विलोचनाभ्याम् अतिमात्रं पीडिते आकर्णविस्तारितया अत्यन्त-

धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।

मनोभुवाऽऽन्ध्यं गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रामकस्य

कस्यचित् ॥ ३९ ॥

विदर्भसुभ्रूश्रवणावतंसिकामणोमहःकिंशुककार्मुकोदरे ।

उदौतनेत्रोत्पलबाणसम्भृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

माक्रान्ते मत्स्यौ, ततः स्वपीडनरूपकारणात्, श्रवतंस-
नोलाम्बरुद्द्वयीं कर्णभूषणोक्तनौलोत्पलनयुगलं, तयोः त्रिलोच-
नयोः, प्रतिद्वन्द्विधिया प्रतिपक्षबुद्ध्या, अधिरोपयाम्बभूवतुः
आरोपयामासतु खलु इत्यत्प्रेक्षा, बलिना पीडितस्तुल्यबलं
तत्प्रतिपक्षमाश्रयते इति भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति ।—एतया भैस्या. धृतं वतंसोत्पलयुग्म कर्ण-
भूषणोक्तनौलोत्पलद्वयम्, अस्या भैस्या, पतिते निक्षिप्ते,
तथा लगित्वा तत्रैव आमज्य. स्थिते च, पश्यतः भैमीं तत्कर्णीं
वा त्रिलोक्यतः, अत एव मनोभुवा कामिन, आन्ध्यं
गमितस्य तदेकामक्तोक्तस्य इत्यर्थः, स्थानान्तरं नेत्रगमना-
देवास्य अन्धत्व बाधय्यं, कस्यचित् रामकस्य रमवतः,
रामिणः इत्यर्थः, [“अन शनिठनी” इति ठक्-प्रत्ययः] दृशौ
इव व्यराजत् विरराज इत्यत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

विदर्भमिति ।—स्मरः विदर्भसुभ्रूः वेदभ्याः, श्रवणावतंसिका
कर्णावतंसामभूता. या मणी. [“कर्दिकारात्—” इतोकारः]
तस्या महः प्रभा एव. किंशुककार्मुकं पलाशकुसुमचार्पं, तस्य
उदरेमध्ये, उदौता उद्गता, प्रतिफलितेत्यर्थः, नेत्रस्य एव उत्पल-
बाणस्य सम्भृतिः सम्भरणं, नेत्ररूपनौलोत्पलबाणसम्भारः इत्यर्थः,
यस्य स तादृशः सन्, पलाशकुसुमधनुषि समारोपितनौलोत्पल-
शर. सन्नित्यर्थः, नलं परं नलमेव, लक्ष्यम् अवैक्षत प्रतीक्षते

अनाचरत्तथ्यमृषाविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।
बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ?

॥ ४१ ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाऽऽभ्यामभितः समन्वयः ।
त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि अयत्ययं दौरधुरीं धुरं ध्रुवम्

॥ ४२ ॥

अ, नल आगत्य भैम्या विभूषितकर्णेनेत्रमौन्दर्यदर्शनमात्रेणैव
कामबाणविद्धो भविष्यतीति भावः ॥ ४० ॥

अनाचरदिति ।—तथ्यमृषाविचारणाम् अनाचरत् मौन्दर्य-
मदात् सत्यासत्यविमर्शम् प्रकुर्वेत्, तदाननं कर्तुं, द्विचन्द्रबुद्ध्या
द्वौ चन्द्रौ इमो इति भ्रान्त्या, कथितौ सूचतौ, असूयकौ
स्वहेषिणौ, आननस्यात्कषमसहमानावित्यर्थः, मणिकुण्डले
एव विधू चन्द्रौ, जित्वा कर्णलतयोः युगेन बबन्ध किम् ? इति
मिथ्याचन्द्रयोरैव बन्धनमुत्प्रेक्षतं, जितस्य शत्रोर्वन्धनमुचित-
मिति भावः ॥ ४१ ॥

अवादीति ।—वयस्यया मथ्या, कुण्डले मणिकुण्डले,
परिधाप्य आरोप्य, भैमी अवादि गदिता । किमिति ?
हे भैमि ! आभ्या मणिकुण्डलाभ्या सह, अभितः उभयतः,
त्वदाननेन्दोः तव मुखचन्द्रस्य, अयं समन्वयः समायोगः,
प्रियस्य नलस्य, कामजन्मनि त्वयि, रागोदये, दौरधुरीं
दूरधुराख्ययागसम्बन्धिनीं, धुरं भारं, अयति फलदान-
भारं वहति, ध्रुवामत्युत्प्रेक्षा । चन्द्रस्याकारिर्किंभय-
ग्रहमध्यगते दौरधुरयोगः ; यदाह वराहमिहिरः,—
“द्वित्वाऽर्कं सुनयानयादूरधुरा स्नान्योभयस्यैर्ग्रहैः शीतांशोः”
इति ॥ ४२ ॥

निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीम्नि मिक्थकम् ।
 रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धय सुधामधर्मिणि ॥४३॥
 स्त्ररेण वीणेत्यविशेषणं पुराऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
 अवाप्य तन्वीरथ सप्त मोक्तिकासरानराजत् परिवादिनो स्फुटम्
 ॥ ४४ ॥

निवेशितमिति ।—तदीयाधरस्य दमयन्तीयाधरस्य, सीम्नि
 सीमप्रदेशे, यावकरागस्य अलक्तकरागस्य, दीप्तये स्फुरणाय,
 निवेशितं न्यस्तम्, अत एव लगत् दृढभावेन संसृजत्,
 मिक्थकं मधुच्छिष्टं, मधुकाषजमिति यावत्, मधूनि क्षौद्राणि,
 निर्धय निरस्य, सुधया समानः धर्मः स्वादुतारूपः यस्याः
 सा सुधामधर्मा, [“नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनधर्म-
 जातीयेषु समानस्य सभावः” इति वर्द्धमानसूत्रम् । “समानस्य
 कन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्यदकेषु” इत्यत्र “समानस्येति यांगो विभज्यते,
 तेन सपक्षः माधर्म्यं मजातीयमित्यादि मिहमिति काशिका” ।
 “धर्मादनित् केवलात्” इत्यनित् । “मनः” इति मन्त्रन्तान्न
 ङोप्] तस्यां सुधामधर्मिणि अमृतमदृश्या, तत्र एव तदीया-
 धरसीम्नि एव, निवस्तुं स्थायिभावेन अवस्थातुम्, उत्सुकम्
 आग्रहान्वितं मतु, रराज, मधुच्छिष्टमम्बन्धिक्षौद्रापेक्षया
 तदीयाधरस्योत्कृष्टत्वादिति भावः ; अन्यथा कथम् अत्रैव लगे-
 दित्युत्प्रेक्षा । अन्याऽपि उत्कृष्टस्थानलाभे चिरपरिचितमपि
 स्वस्थानमुत्सृजति इति दृश्यते ॥ ४३ ॥

स्त्ररेणेति ।—तदीया दमयन्तीया, कण्ठकन्दली कण्ठनालः,
 कण्ठस्य कलध्वनिरिति वा, (“कलध्वनी कन्दली तु मृगगुल्फ-
 प्रमेदयाः” इति मेदिनी) पुरा पूर्वं, स्त्ररेण ध्वनिना, वीणेत्य-
 विशेषण साधारणतः वीणेति निर्विशेषं, नामरूपविशेषशून्यं

उपास्यमानाविव शिञ्चितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
 विरेजतुर्माङ्गलिकेन संयुतौ भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥४५॥
 पटद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
 चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रतो निशीव विश्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥४६॥
 कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

यथा तथा इत्यर्थः, अस्फुरत् वीणा इत्येव अवीधीत्यर्थः, खलु इति निश्चये । अथ वीणैवेति स्फुरणानन्तरं, सम मीळिकामरान् सम मुक्तायष्टीरिव, तन्वी. वीणागुणान्, अवाप्य परिव्राटिनौ परिव्राटिन्याख्या वीणा सती, (“वीणा तु वल्लको । विपद्मौ सा तु तन्वीभिः समभिः परिव्राटिनौ” इत्यमरः) अराजत, स्फुटम् इत्यत्प्रेक्षायाम् ॥ ४४ ॥

उपास्यमानाविति ।—ततः कण्ठभूषणानन्तरं, माङ्गलिकेन मङ्गलार्थेन, । “प्रयोजनम्” इति ठञ् । कम्बुनः शङ्खस्य, (“शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्” इत्यमरः) वलयेन संयुतौ, सुदत्याः तस्याः दमयन्त्याः, भुजौ अप्रौढमृणालनालया बालविमकाण्ड-दण्डेन, मृदुत्वं मार्दवं, शिञ्चितुम् अभ्यसितुम्, उपास्यमानौ सेव्यमानौ इव, विरेजतुः इत्यत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥

पटद्वये ।—तदानीं प्रसाधनकाले, अस्या भैम्याः, पटद्वये अर्पिता नवयावस्य नवालक्तस्य, (“यावोऽनक्तो द्रुमामयः” इत्यमरः) रञ्जना रागः, निशि रात्री, विश्लिष्य वियुज्य, पद्मादिति भावः, चिराय दीर्घकालानन्तरं, प्रभाते इत्यर्थः, पद्मौ पद्मे, (“वा पंसि पद्म नलिनम्” इत्यमरः) परिरभ्य आलिङ्ग्य, प्राप्य इत्यर्थः, जाग्रतो प्रकाशमाना, नवा प्रत्यग्रा, रविद्युतिः इव बालार्क-प्रभेव, स्थितिति जनैः उदनीयत उन्नोता, उत्प्रेक्षितित्यर्थः ॥४६॥

कृतेति ।—सुतनोः भैम्याः, कृतापराधः पूर्वं विरहकाले

स्फुटं सिषेवे कुसुमेषुपावकः सरागचिह्नचरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुता परस्परैव विभूषितेषु च ।

किमूचिरलङ्करणानि तानि तत् वृथैव तेषां करणं बभूव यत् ?

॥ ४८ ॥

क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुषोषया भूषणचम्बनैरियम् ।

सापराधः, कुसुमेषुपावकः कामाग्निः, अनन्तरम् इदानीं,

कान्तेन मम नलेन सह, समागमविचिन्त्य सरागचिह्नः

पावकस्य लोहित्यचिह्नयुक्तः सन् अनुरागचिह्नयुक्तः सन् इति

वा, अन्यथा कुत एष राग इति भावः ; चरणौ सिषेवे इति

स्फुटं सापराधमाजंनार्थं सेवयामामिव, यावः एव यावकः

[“यावादिभ्यः कन्” इति स्वार्थं कन्-प्रत्ययः] अलङ्कस्तु,

न, इति सापङ्गवोत्प्रेक्षा ॥ ४७ ॥

स्वयमिति ।—स्वयं स्वभावतः एव, चारुतां गतेषु, तथा

परस्परं अन्याऽन्येनैव, विभूषितेषु समलङ्कितेषु च, परस्पर-

मेलनात् भूषणं विनैव प्रत्यवयवं कस्यचित् कमनीयता-

विशेषस्य स्फुरणादिता भावः ; तदङ्गेषु भैमोगात्रेषु, तेषां

पूर्वाक्तहेमपट्टादौना, यत् करणम् अर्पणं, तत् वृथा एव

निष्प्रयोजनमेव, बभूव इति तानि वास्तवानि, अलङ्करणानि

कर्तृणि, ऊचिरं किम् ? अलङ्काराणां भैमोचारुताकरणा-

सामर्थ्यात् स्वकरणस्य निष्प्रयोजनकत्वेन करणम् अलमिति

स्वनाम सान्वयमभूदिति भावः ॥ ४८ ॥

क्रमेति ।—इयं टमयन्ती, भूषणचम्बनैः आभरणमम्बन्धैः,

उत्तरम् उत्तरम् उपर्यपरि, परं परमित्यर्थः, (“उपर्युदोच्च-

श्रृङ्खल्यत्तरः स्यात्” इत्यमरः) क्रमेण पारम्पर्येण, पूर्व-

पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेन इत्यर्थः, अधिकां

पुरः पुरस्तस्थेषि रामणोयके तथा बबाधेऽवधिबुद्धिधोरणिः ॥ ४८ ॥
 मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले बभौ निजास्यप्रतिविम्बदर्शनी ।
 विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषजेतयोः ॥ ५० ॥
 जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।

पूर्वापेक्षयाऽतिरिक्तां, यां श्रियं शोभां, पपोष, तथा श्रिया, पुरः
 पुरः उत्तरोत्तरं, रामणोयके कमनोयत्वे, [मनोज्ञादित्वात् बुञ्-
 प्रत्ययः] तस्थेषि स्थितिशोले सति, अत्रधिबुद्धिधोरणिः राम-
 णोयकस्य इयमेव सोमा इयमेव सोमा इत्याकारिका इयत्ताधी-
 परम्परा, बबाधे बाधिता; पूर्वपूर्वरामणोयकस्य स्थिति-
 जन्यतदियत्ताबुद्धिपरम्पराया उत्तरोत्तरवर्द्धितशोभया निराकृती
 सत्याम् इयत्तारहिता सा शोभानम्पत्तिरासीदिति भावः ।
 धोरणिशब्दः पङ्क्तौ देशीये इति सम्प्रदायः ॥ ४८ ॥

मणीति ।—मणीसनाभौ रत्नप्रख्ये, मुकुरस्य मण्डले दर्पण-
 तले, निजास्यप्रतिविम्बदर्शनी साभोमो, स्वमुखं विधोः चन्द्रस्य,
 दर्पणरूपचन्द्रस्येत्यर्थः, दर्पणे प्रतिविम्बितचन्द्रस्येत्यर्थो वा, अदूरं
 समीपगतं, विधाय सम्पाद्य, एतयोः स्वमुखं चन्द्रयोः, विशेषं
 तारतम्यं, निरूपयन्ती परीक्षमाणा इव, बभौ, परीक्षका हि
 उभयमेकत्र अवस्थाप्य परीक्षन्ते इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥

जित इति ।—कलानिधिः चन्द्रः, (“शिल्पे कला विधोरंशे”
 इत्यभिधानात्) तदास्येन भैमीमुखेन, जितः सन् द्वौ चन्द्री
 इति धीरेव कार्यभूता साक्षी प्रमाणं यस्याः सा तत्साक्षिका
 माया कारणभूता यस्य सतादृशः द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायः
 कायः यस्या तस्याः भावः तत्ता तां, दधे दधार, एकाकिना
 तन्महय दृत्रेप्रत्वाटिकोऽपि चन्द्रो प्रायथा हावभूत् इत्यर्थः ।
 तन्मुखं तु स्वयमपि कपटादेव त्रित्वमापद्य पुनस्तं जिगायेत्याह

तथाऽपि जिग्ये युगपत् सखीयुगप्रदर्शितादर्शबह्वभविष्णुना ॥ ५१ ॥
किमालियुग्मार्षितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।
द्विमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदास्यसालोक्यमितं
व्यलोक्यत ? ॥ ५२ ॥

—तथाऽपि द्विभूताऽपि, युगपत् समकालं, सखीयुगेन सहचरीद्वयेन, प्रदर्शिताभ्याम् आदर्शाभ्यां दर्पणाभ्यां, तद्वत्प्रतिविम्बद्वयवशेन इत्यर्थं, (“दर्पणे मुकुरादर्शौ” इत्यमरः) बह्वभविष्णुना बह्वभविषा, प्रतिविम्बद्वयेन आत्मना च त्रित्वमापन्नेन तन्मुखेनेत्यर्थः, [“भुवश्च” इति इष्णुच्-प्रत्ययः] जिग्ये जितः, त्रिभिर्द्वौ सुजयाविर्वात भावः ॥ ५१ ॥

किमिति ।—आलियुग्मेन सखीद्वयेन, अर्षिते दर्पणद्वये एकम् एकत्वसङ्ख्याविशिष्टं मुखञ्च, तदास्यं विम्बभूतं भैमीमुखम्, अन्यत् तन्मुखप्रतिविम्बरूपञ्च, बहु अनेकम्, अम्बुजं पद्मम्, एकार्कप्रतिविम्बितानेकार्कत्वं ब्रह्म चैकम् अनेकाविद्या-प्रतिविम्बितब्रह्मवच्चैति भावः ; निशासु समाधिभिः तनुख-ध्यानेः, मुकुलभावलक्षणैः उपलक्षितं सत्, द्विमेषु शिशिरर्तुषु, निर्वाप्य निर्वाणं विनाशं प्राप्य, तदास्यस्य भैमीमुखस्य, आलोक्येन दर्शनेन सह वर्त्तते इति सालोक्यं तस्य भावः सालोक्यम् आलोक-नीयत्वं, रम्यत्वम् इति यावत्, तदाननसालोक्यं तदाननसमाना-लोक्यत्वं सालोक्यरूपमुक्तञ्च, इत प्राप्तं सत् [इणः कर्त्तरि क्तः] व्यलोक्यत किम् ? दृष्ट किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । निर्वाणकाले यां देवतां ध्यायन्ति तस्मान्नाक्यं लभन्ते इत्यागमः । भैमीमुखस्य दर्पणस्थप्रतिविम्बानाञ्च परस्परसान्निध्यात् दर्पणस्थप्रतिविम्बानि किं शिशिरर्तुषु नष्टानि तन्मुखसदृशानि तस्मिन्पस्थानि पद्मानि ? इति लौकिकेः कृतप्रेक्षितमिति भावः ॥ ५२ ॥

पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिमण्डलैः ।
 अलक्षि लक्षैर्धनुषामसौ तदा रतेशमर्वस्वतयाऽभिरक्षिता ॥५३॥
 विशेषतीर्थैरिव जङ्गनन्दना गुणैरिवाजानिकरागभूमिका ।
 जगाम भाग्यैरिव नोतिरुज्ज्वलेर्विभूषणैस्तत्स्रमामा महार्घताम्

॥ ५४ ॥

पलाशेति ।—पलाशदाम इयं किंशुकमाला, इति,
 विचिन्त्येति शेषः, मिनन्तः मङ्गच्छमानाः, शिलीमुखाः
 अनयः, वाणाश्च येषु तैः तादृशैः, इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ;
 विभूषामणिरश्मिमण्डलैः आभरणरत्नकार्णिकान्तपटलैः, वृता
 वेष्टिता, असौ भेसो, तदा प्रसाधनानन्तरममये इत्यर्थः,
 रतेशस्य कामस्य, सर्वस्वतया सर्वधनत्वेन, धनुषा धनुर्धारिणा,
 कुन्ताः प्रविशन्तीतिवदिति भावः ; लक्षैः शतमहस्रैः,
 अभिरक्षिता समन्तात् रक्षितैव, इति अलक्षि उत्प्रेक्षिता,
 लोकैरिति शेषः । कार्मुकरूपतादृशरश्मिमण्डलैर्वेष्टिता-
 यास्तस्या धनुर्लक्षैः रक्षितत्वमुत्प्रेक्षितमिति व्यञ्जकाप्रयोगात्
 गम्यात्प्रेक्षा । राजधनं शस्त्रिभिः अभिरक्ष्यते इति भावः ॥५३॥

विशेषेति ।—विशेषतीर्थैः प्रयागादिषु यमुनासरस्वतीप्रमुखैः,
 जङ्गनन्दना जाङ्गवो इव, [नन्द्यादित्वाङ्गु-प्रत्यये टाप्] गुणैः
 विद्याविनयादिभिः, अजनात् जनभिन्नात् उत्पन्नः आजानिकः
 महजः, [शैषिकशृङ्-प्रत्ययः] तादृशस्य रागस्य प्रेम्णः, भूमिः
 एव भूमिका इव आस्पदमिव, विनयादिभिः गुणैः महजस्नेहा-
 स्पदपुत्रादिरिव इति यावत्, भाग्यैः अनुकूलदैवैः, नोतिः इव,
 उज्ज्वलैः विभूषणैः तस्या भंग्याः, सुषमा परमा शोभा, कान्ति-
 रित्यर्थः, महार्घतां महामूढ्यताम्, अत्यन्तोत्कृष्टतामित्यर्थः,
 जगाम ; तीर्थान्तरसन्मेलनेन जाङ्गव्याः पावनत्वोत्कर्षः इव

नलात् स्ववैश्वस्यमनाप्तमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।
तदङ्गुलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥
अमोघभावेन सनाभितां गताः प्रसन्नगोर्वाणवराक्षरस्रजाम् ।
ततः प्रणम्याधिजगाम सा ङ्गिया गुरुर्गुरुन्नक्षपतिव्रताशिशुः

॥ ५६ ॥

विनयगुणेः पृथादौ स्नेहोत्कर्ष इव तथा देवानुकूल्येन नीतेः
फलप्राप्तिः इव तस्याः सुषमायास्तु लोकोत्तरचमत्कारित्वमिति
भावः ॥ ५४ ॥

नलादिति ।—नलात् नलसकाशात्, स्वस्य वैश्वस्यं वैधव्यं,
(“विश्वस्ताविधवे ममे” इत्यमरः) अनाप्तम् अप्राप्तम्, अनताः
प्रणताः, अन्यथा नलः स्वभर्तृन् वैरायमाणान् हनिष्यतीति
भयात् भैमीं प्रणताः इति भावः, भीमस्य महोत्सवे भैमीविवाहे
इति यावत्, आगताः नृपस्त्रियः अन्यराजपत्न्याः, राजकान्ताः
इति यावत्, प्रियायुषे स्वभर्तृजीवनार्थं, न केवलं प्रणामेन
मङ्गलाचरणादपि स्वभर्तृजीवनाय इति भावः, मङ्गलं
मङ्गलकरम्, अवैधव्यसूचकमिति भावः, सिन्दूरमिव तस्याः
भैम्याः, अङ्गुयोः पादयोः, लाक्षा प्रणामात् संसक्तम् अलक्तकं,
शिरःसु स्वस्वमोमन्तेषु, अदधन्त अधारयन्, [दध धारणे
इति धातोः लङि तङ्] स्त्रीणां ललाटे सिन्दूरधारणम्
अवैधव्यसूचकम् इति भावः ॥ ५५ ॥

अमोघेति ।—ततः प्रसाधनानन्तरं, ङ्गिया लज्जया, गुरुः
भारवती, अतिलज्जितेत्यर्थः, सा भैमी, प्रणम्य गुर्वाटोन्
प्रभिवाद्य, अमोघभावेन अवैफल्यगुणेन, प्रसन्नानां गोर्वाणानाम्
इन्द्रादिदेवतानां, वराक्षरस्रजां वरदानरूपवाग्मुष्णानां,
सनाभितां मादृश्यं, गताः प्राप्ताः, तददमोघाः इत्यर्थः, गुरुणां

तथैव तत्कालमथानुजौविभिः प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः ।
निजस्य पाणिग्रहणक्षणीचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा

॥ ५७ ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुनः

विचार्य तान् बन्धमवापयन् कचान् । ;

कलापलोलोपनिधिर्गरुड्यजः

स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥

पित्रादीनां, ब्रह्मणा ब्राह्मणानां, परिव्रतानाञ्च आशिषः
आशीर्वादान्, अधिजगाम लेभे ॥ ५६ ॥

तथैवेति ।—अथ अस्मिन् अवसरे इत्यर्थः, सः एव कालः
यास्मिन् कर्मणि तत् तत्कालं भैमोप्रसाधनसमकालमित्यर्थः,
तथैव यथा भैम्याः तथैव, प्रसाधनासञ्जनं प्रसाधनकरणं, तत्
एव शिल्पं विद्याविशेषः, तस्य पारगैः पारदर्शिभिः,
“अन्तात्यन्ता—” इत्यादिना ड-प्रत्ययः । अनुजाविभिः सेवकैः,
निजस्य आत्मोयस्य, विभोः स्वामिनः, नलस्यापि पाणि-
ग्रहणक्षणीचिता विवाहकालोचिता, विभूषणा प्रसाधना,
कृता ॥ ५७ ॥

नृपस्येति ।—तत्र प्रसाधने, अधिकृताः नियुक्ताः, तान्
वक्ष्यमाणान्, नृपस्य नलस्य, कचान् केशान्, विचार्य अपराधम्
अनुचिन्त्य, पुनः पुनः बन्धं मयमनविशेषम्, अवापयन् प्रापित-
वन्तः, अवापिपन् इति पाठे तु—[आपर्णीं चङ् द्वितीयस्यैकाचो
द्विर्भावः] यैः कचैः केशैः, गरुतः पक्षान्, त्यजतीति त्यज्
त्यजन्तो तस्याः ; शरदि मयूराणां पक्षपतनं भवतीति
प्रापद्विः ; कलापिसंसदः मयूरसङ्घस्य, सः पक्षत्यागकाले
कृत इत्यर्थः, कलापस्य बर्हभारस्य, लोला विलासः, स

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-
 गुणेन संयागजुषां मनोभुवः ।
 कचेन तस्यार्जितमार्जनाश्रया
 समेत्य मौभाग्यमलम्बि कुङ्गलैः ॥ ५८ ॥
 अनघ्यरत्नौघमयेन मण्डितः
 रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।
 वनीयकानां स हि कल्पभूरुहः
 ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरोम् ॥ ६० ॥

एव उपनिधिः न्यासः, बर्हमोचनकालकृतो निक्षेप इत्यर्थः,
 (“पुमानुर्पानधिर्न्यासः” इत्यमरः) अयालापि अपलपितः,
 पुनः बर्हादेवेऽपि न प्रत्यार्पित इत्यर्थः, अतो बन्धनमुचित-
 मिति भावः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणामिति ।—कुङ्गलैः अर्द्धविकशितकुसुमैः कचेभिः,
 द्राघिमशालिना दैर्घ्यशोभना, [“प्रियास्थिर—” इत्यादिना
 दोर्घशब्दस्य द्राघिमादेशः] अर्जितमार्जनाश्रया सम्पादित-
 कङ्कतिकाटिसंस्कारसम्पदा, तस्य नलस्य, कचेन केशपाशेन,
 समेत्य मिलित्वा, द्राघिमशालिना अर्जितभाजेनश्रिया
 सम्पादितसिक्थकाटिघषणसम्पदा, धनुगुणेन अलिमानारूप-
 मौर्व्या, संयोगजुषा मन्थानभाजा, मनोभुवः कुसुमेषोः, पतत्रिणां
 बाणानां, मौभाग्यम् इव मौभाग्य मौन्दर्यम्, अलम्बि लब्धम्
 इति निदर्शनाभेदः ॥ ५८ ॥

अनघ्यरति ।—हि यस्मात्, स राजा नलः, वनीयकानाम्
 अर्थिना, (“वनीयको याचनको मागेणो याचकार्थिनो”
 इत्यमरः) कल्पभूरुहः कल्पवृक्षः, ततः अर्थिकल्पवृक्षत्वात्,
 अनघ्यरत्नौघमयेन अमूर्त्यमणिनिचयप्रचुरेण, मुकुटेन मूर्धनि

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
 निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्वभौ ।
 तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते
 तदानने मातुमशक्तिमुदहन् ॥ ६१ ॥
 बभूव भैस्याः खलु मानसौकसं
 जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

मण्डितः अलङ्कृतः सन्, मञ्जुं फलदां मनोहराञ्च, मञ्जरीं
 सकलिकां बालशाखां, विमुञ्चन् अर्थिना त्यजन् इव, रराज
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

नलस्येति ।—विधोः इन्दोः, परिधिः परिवेषः, नलस्य भाले
 ललाटे, मणिवीरपट्टिकानिभेन मणिप्रयवोरधार्यपट्टिमेषेण,
 लग्नः मन्, तदा प्रसाधनकाले, शशाङ्कात् अधिकं रूपं स्वरूपं
 मौन्दर्यं वा यस्य तस्य भावः तत्ता, गते प्राप्ते, चन्द्रापेक्षया
 बृहत्परिमिते अधिकसुन्दरे वा इत्यर्थः, तदानने नलमुखे,
 मातुम् अभिव्याप्तम्, अशक्तिम् उदहन् अशक्य इव, वभौ ।
 परिवेषः चन्द्र परिवेष्ट्य शोभते किन्तु अत्रैकदेशवर्त्तित्वा-
 धाराधेययोः आनुरूप्याभावात् अधिकालङ्कारः ; “आधारा-
 धेययोरानुरूप्याभावादधिको मतः” इति लक्षणात् ।
 वस्तुतांऽत्र मणिवीरपट्टिकापङ्कवेन चन्द्रपरिधेर्नलमुखैकदेश-
 वर्त्तित्वोत्प्रेक्षणात् सापङ्कवोत्प्रेक्षालङ्कारः, तत्रोत्प्रेक्षा व्यञ्जका-
 प्रयोगाद्भ्रम्या ॥ ६१ ॥

बभूवेति ।—भैस्याः मानसं स्वान्तं सरोविशेषश्च, (“मानसं
 सरसि स्वान्ते” इति विश्वः) तत् श्लोकः स्थानं यस्य तं मनोनिष्ठं
 हंसश्च, (“हमास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः” इत्यमरः)
 धैर्यभरं धैर्यातिशयं, धैर्यधनमिति यावत्, जिघांसतः हन्तु-

उपभ्रु तद्वर्तुलचित्ररूपिणी
 धनुःसमीपे गुलिकेव सङ्गता ॥ ६२ ॥
 अचुम्ब या चन्दनविन्दुमण्डली
 नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।
 श्रियं श्रिता काचन तारका सखी
 कृता शशाङ्कस्य तयाऽङ्गवर्तिनी ॥ ६३ ॥

मिच्छतः, [हन्तेः मन्त्रन्ताङ्गतः शत्रादेशः, “सन्त्यङोः” इति
 द्विर्भावः “अभ्यासाच्च” इति हस्य कुत्वम्, “अज्जनगमां
 सनि” इति टोर्धः] मनोभुवः कामस्य, धनुःसमीपे गुलिका
 या पक्षिवेधघुटिका सा, उपभ्रु भ्रूममीपे, [साभीष्यस्था-
 व्ययीभावे नपुंसकङ्गत्वम्] नलस्येति शेषः, सङ्गता मिलिता,
 तस्य नलस्य, यत् वर्तुलं चित्रं तिलकं, तद्रूपिणी इव,
 (“चित्रं स्यादङ्गतालेख्यतिलकेषु” इति विश्वः) बभूव खलु
 इत्युत्प्रेक्षा, नलः सद्यः भैमोवित्ताकर्षकं तिलकं दधार इति
 भावः । “त्रिपुण्ड्रं सुरविप्राणा वर्तुलं नृपवैश्ययोः । अर्धचन्द्रन्तु
 शूद्राणामन्येषाम्बुपुण्ड्रकम् ॥” इति स्मरणाद्वर्तुलित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

अचुम्बोति ।—सरोजतर्जिना पद्माधिकारिणा, नलस्य इदं
 नलीयं, [“वा नामधेयस्य—” इति वृद्धमजायां वक्तव्यत्वात्
 “वृद्धाच्छ” इति छ-प्रत्ययः] वक्त्रं तेन नलमुखचन्द्रेण इत्यर्थः,
 सरोजतर्जिविशेषणमामर्थ्यात् वक्ष्यमाणतारायोगमामर्थ्याच्च ;
 या चन्दनविन्दोः मण्डली विम्बं, पूर्वोक्तवर्तुलतिलकमित्यर्थः,
 (“विम्बोऽस्त्री मण्डल त्रिषु” इत्यमरः) अचुम्ब चुम्बिता, धृता
 इत्यर्थः, तया चन्दनविन्दुमण्डल्या, शशाङ्कस्य चन्द्रस्य,
 अङ्गवर्तिनी समीपवर्तिनी, श्रियं श्रिता श्रोधारिणी सती,
 काचन तारका दिनकृतसमागमा काचिदश्विन्यादीनाम्

न यावदग्निभ्रममेत्यदूढतां
 नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।
 स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
 न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥
 कपोलपालीजनितानुविस्वयोः
 समागमात् कुण्डलमण्डलद्वयोः ।
 नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-
 रथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥

अन्यतमा तारका, सखी कृता सहचरी कृता, चन्दन-
 विन्दुतिलकेन तु नलमुखं दिवसे तारायुक्तचन्द्रवच्चक्रासामास
 इति भावः । उत्प्रेक्षा, सा च इवाद्यप्रयोगात् गम्या ॥ ६३ ॥

नेति ।—सः पूर्वोक्तः, विन्दुर्वर्तुलचन्दनतिलकः, अग्निभ्रमं
 यावत् यावदग्निभ्रमं वैवाहिकाग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्त-
 मित्यर्थः, “पतित्व सममे पटे” इति स्मृतः वैवाहिकाग्निसमीपे
 यावत् सप्तपटीगमनं न भवेत् तावत् भैमी नलस्य भार्या न
 भवेदिति तादृशाग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तस्मात् भावः,
 [“यावदवधारणे” इत्यव्ययोभावः] भैमी नलस्य उदूढताम्
 उदाहसंस्तुत्वं, भार्यात्वमित्यर्थः, न एति न प्राप्नोति, इति हरेः
 इन्द्रस्य, दुराशया वृथाभिलाषेण हेतुना, सा भैमा, अस्य नलस्य,
 किं, भवेत् ? इति शेषः, न वा ? इति भाले नलस्य ललाटे,
 लिपीं ब्रह्मकर्तृकललाटलिखितं, [“कृदिकारात्—” इतीकारः]
 पाठितुं वाचयितुं, प्रहितः इन्द्रेण प्रेषितः, इन्दुः इव, आभातीति
 शेषः । उत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

कपोलेति ।—नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयोः कर्णवेष्टनभूषण-
 युगलो, कपोलपाल्यां जनितयोः स्वच्छगण्डमण्डलसङ्क्रान्तयोः,

श्रिताऽस्य करुणं गुरुविप्रवन्दनात्
 विनम्रमौलेश्चिवुक्काग्रचुम्बिनी ।
 अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-
 स्रवत्स्रधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम ॥ ६६ ॥
 यदुद्धता श्रीर्बलवान् बलं द्विषन्
 बभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अनुविम्बयोः स्रप्रतिविम्बयोः, समागमात् मेलनात्, तत्कालं तस्मिन् काले, चित्तभुवः कामस्य, रथे स्फुरतः चक्रचतुष्कस्य चारुताम् अवाप, रथस्य चतुश्चक्रत्वात् मण्डलाकारकुण्डलद्वयो स्रप्रतिविम्बद्वयेन मद्द चतुष्टयत्वं प्राप्य रथचक्रचतुष्टयत्ववती इव भातोत्यर्थः । अत्र रथचक्रचारुतायाः कुण्डलेऽसम्भवात् तच्चारुतामिव चारुतामिति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६५ ॥

श्रितिति ।—गुरुणां मातापितृदौना, विप्राणाञ्च वन्दनात् प्रणामात्, विनम्रमौलेः नम्रशिरसः, अस्य नलस्य, चिवुकं सुखाधीभागः, (मुखस्य “अधस्ताच्चिवुकम्” इत्यमरः) तस्य अग्र चुम्बति स्पृशति इति तच्चुम्बिनो, करुण श्रिता मुक्तावलिः मौक्तिकमाला, आस्यचन्द्रममः मुखवन्द्यात्, स्रवन्त्याः सुधायाः तुन्दिलानां स्थूलानां, विन्दूनां वृन्दतां समूहत्वम्, अवाप तदिव बभौ इति भावः । अत्र गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

यदिति ।—श्रीः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च, (“श्रीभासम्पत्तिपद्मेषु लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते” इति विश्वः) यदुद्धता यस्मात् भुजात् समुद्राच्च उद्धृता, यद्वा, यदिति भिन्न पदम् अव्ययं पञ्चम्यर्थं योज्यम् ; बल सैन्यं, द्विषन् विरुन्धन्, सः नलः, आजिषु युद्धेषु, यस्य भुजस्य कर्तृकेण, वारणेन शत्रुनिवारणेन, बलवान् प्रबलः, बभूव, अन्यत्र—सः प्रसिद्धः, बलं द्विषन् बलासुरस्य

अपूपुरत् तान् कमलार्थिनो घनान्
 समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥
 कृतार्थयन्नर्थिजनाननारतं
 बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।
 तदौघमूले निहितं द्वितीयवत्
 ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

द्विट् इन्द्रः, [“द्विषोऽमित्ते” इति श्लेषप्रत्यये तस्य लाटेशत्वा-
 भावात् “ढन्” इति प्रत्याहारात् “न लोका—” इत्यादिना
 षष्ठौप्रतिषेधे “द्विषः शतुर्वा” इति वैकल्पिकषष्ठौविधानात्
 पक्षे कर्मणि द्वितोया] यस्य समुद्रस्य सम्बन्धिना, वारणेन
 ऐरावतगजेन साधनेन, आजिषु बलवान् बभूव, (“बलं
 सैन्यं बलं स्थौल्यं बलं शक्तिर्बलोऽसुरः” इति शाश्वतः) यः भुजः
 घनान् सान्द्रान्, निरन्तरमागतानित्यर्थः, तान् दारिद्रेण
 प्रसिद्धान्, कमलार्थिनः लक्ष्मीकामान्, याचकानित्यर्थः, अन्यत्र
 —यः समुद्रः, तान् कमलार्थिनः जलार्थिनः, (“कमला श्रीर्जलं
 पद्मं कमलं कमलो मृगः” इति शाश्वतः) घनान् अम्बुदान्,
 मेघानित्यर्थः, (“घन सान्द्रं घनं वायु घनो मुस्ता घनोऽम्बुदः”
 इति शाश्वतः) अपूपुरत् पूरयामास, धनैर्जलैश्चेति शेषः,
 [पूरयतेर्लाङि “णी चङि” इति ऋखे “दौर्घा लघोः” इत्यभ्यासस्य
 दौर्घः] सः तद्भुजः नलबाहुः, मुद्रया अङ्गुरौघकेण सह वृत्ते इति
 समुद्रः साङ्गुरौघकः, सम् उनत्तीति समुद्रः सागरश्च, [सा बिपञ्ची-
 त्यादिना जलधेः कारणादिकः ठ-प्रत्ययः] तस्य भावं समुद्रत्वं,
 बभार मुद्रिताभरणम् आमुमोचेति प्रकृतार्थः, सागरार्थस्तु
 ध्वनिरेव विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति ॥ ६७ ॥

कृतार्थयन्निति ।—तस्य नलस्य, करः इस्तः, अनारतम्

रराज दोर्मण्डनमण्डलोजुषोः

स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।

मिषेण वर्षन् दशदिङ्मुखोन्मुखी

यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६८ ॥

घने समस्तापघनावलम्बिनां

विभूषणाना मणिमण्डले नलः ।

अत्रान्तम, अर्थिजनान् कृतार्थयन् सार्थान् कुर्वन्, अमरभूरुहः कल्पवृक्षः, बभूव; तदोये करकल्पवृक्षमस्बन्धिनि, मूले मणिबन्धे, निर्वाहनम् अर्पितं, द्वितीयवत् मदितोय, वैवाहिक-सूत्रमयमाङ्गलिककङ्कणान्तरशान्तित्वात् द्वितीयकङ्कणसहित-मित्यर्थः, कङ्कणं कनकवलयम्, आलवानतां दधे दधार, ध्रुवम् इत्यप्रेक्षायाम् । वृक्षमूलेऽपि आलवानद्वयं भवति अतस्तदोयकरमूलेऽपि कङ्कणद्वयं वर्तते इति भावः ॥ ६८ ॥

रराजिति।—स. नलः, दोर्मण्डने बाहुभूषणे, मण्डलोजुषोः श्रेणीभाजो, वज्राणां हीराणां, माणिक्यानां पद्मरागाणाञ्च, यथा-सङ्करं सितारुणयोः श्वेतलोहितयोः, त्विषोः कान्त्योः, मिषेण कृत्स्नेन, दशदिङ्मुखोन्मुखी दशदिगन्तव्यार्पिनी, अवनीजया-र्जितौ भूवजयसम्पादितौ, यथासङ्करं यशःप्रतापौ वर्षन् विस्तारयन्, रराज । अत्र त्विषोर्मिषेणांत कृत्वादिशब्दैः असत्यत्व-प्रतीतिरूपाऽपङ्कवालङ्कारभेदः, तस्य पूर्वसूचितयथासङ्करद्वय-भेदेन सङ्करः; वर्षन्निवृत्युत्प्रेक्षा गम्यते सा च सापङ्कवेति सङ्करः ॥ ६८ ॥

घने इति।—नलः समस्तापघनावलम्बिनां सर्वावयव-गतानाम्, (“अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन.” इत्यमरः) विभूषणानां सम्बन्धिनि, घने सान्द्रे, मणिमण्डले रत्नममूहे,

स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फली-
 चकार सेवाचणदर्पणार्पणम् ॥ ७० ॥
 व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-
 न्मदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
 अदर्शि विष्फारितरत्नलोचनैः
 परस्परैर्गैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
 ततोऽनु वार्ष्णीयनियन्तृकं रथं
 युधि चतारिञ्चितभृज्जयद्रथः ।

स्वरूपरेखाम् आत्मसौन्दर्यप्रतिविम्बमित्यर्थः, अवलोक्य सेवया
 वित्ताः सेवाचणाः सेवाकुशलाः, [“तेन वित्तसुद्धृत्पचणपौ” इति
 चणप्-प्रत्ययः] तेषां दपेणार्पणं दर्पणमन्निधापनं, निष्फली-
 चकार, काकतालीयन्यायतः मणिमण्डलेनैव दर्पणकार्यस्य
 कृतत्वादिति भावः । अत एव समाध्यलङ्कारोऽयम्, “एकास्मिन्
 कारणे कार्यसाधनेऽन्यसमागतिः । काकतालीयनयतः स
 समाधिरुदोयते ॥” इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

व्यलोकोति ।—तदीयानां नलीयानाम्, आभरणानाम्
 अर्पणेन नलाङ्गे विन्यासेन, या द्युतिः शोभा सा, चलन्मदा
 चलन्ती प्रवहन्ती, निरन्तरेत्यर्थः, मत् हर्षो यस्य तादृशेन, लोकन
 जनेन, केवलं न व्यलोकिकं विलोकिता, किन्तु विष्फारितानि
 विस्तारितानि, रत्नानि एव लोचनानि यैः तादृशैः, विभूषणैरपि
 अचेतनैरपीति भावः, परस्परैर्गैव अदर्शि किमुत चेतनलोकेनात
 भावः । अर्थापत्तरलङ्कारः, सा च रत्नलोचनैरिति रूपकोत्येति
 सङ्करः, तेन विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योऽन्यं पश्यन्ति इव
 दृश्यन्ते इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ७१ ॥

ततोऽन्विति ।—ततोऽनु तदनन्तरं, प्रसाधनानन्तरमित्यर्थः,

नृपः पृथासूनुरिवाधिरूढवान्
 स जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥
 विदर्भनाम्नास्त्रदिवस्य वीक्षितं
 रमोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।
 गृहात् गृहादेव्य धृतप्रसाधना
 व्यराजयन् राजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

युधि युद्धे, क्षता अरिञ्चितिभृत्ः शत्रुभूपाः येन सः, जयन् रथः
 यस्य सः जयद्रथः जैत्ररथ इत्यर्थः, अन्यत्र—क्षती विध्वस्ती,
 अरिञ्चितिभृत् क्षामौ जयद्रथः मिश्रराजश्चेति तौ येन सः
 तथोक्तेः, जन्यन्तां वरस्त्रिधाणा, स्वकोयस्त्रेहभाजनानामित्यर्थः,
 यात्रया विवाहयात्रया, मुदितः हृष्टः, अन्यत्र—मङ्गामयात्रया
 मुदितः, (“जन्यं हृष्टे परीवाटे मङ्गामे च नपुंसकम् । जन्या
 माहवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् ॥ त्रिषृत्याद्यजनित्रीश्च
 नवोढाञ्जातिभृत्ययोः । वरस्त्रिधे—”इति मेदिनी) किरीटवान्
 किरीटयुक्तः, अन्यत्र—किरीटवान् किरीटी इति नाम्ना प्रसिद्धः,
 सः नृपः नलः, पृथासूनुः अर्जुनः इव, वार्ष्णेयः वार्ष्णेयनामा,
 अन्यत्र—वृष्णेः अपत्यं पुमान् वार्ष्णेयः कृष्णश्च, [“इतश्चानिञ्”
 इति टक्] नियन्ता मारथिः यत्र तं वार्ष्णेयनियन्तृकं,
 [“नद्यृतश्च” इति कप्] रथम् अधिरूढवान् अध्यरोहत् ।
 श्लिष्टविशिषणोय पूर्णोपमा ॥ ७२ ॥

विदर्भेति ।—अथ विदर्भनाम्नः विदर्भदेशाख्यस्य,
 त्रिदिवस्य स्वर्गस्य मखन्धिन्यः, अप्सरसः तत्कल्पाः
 पौराङ्गनाः, उज्ज्वलं वरवेशन दीप्यमानं, तं नलं, वीक्षितं
 रमोदयात् रागातिरेकात्, धृतं प्रसाधनं याभिः ताः
 अलङ्कृताः सत्यः, गृहात् गृहात्, [वीष्पायां द्विर्भावः]

अजानतो काऽपि विलोकनोत्सुका
 समीरधृतार्द्धमपि स्तनांशुकम् ।
 कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
 पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिम् ॥ ७४ ॥
 सखीं नलं दर्शयमानयाऽङ्गतः
 जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

एव्य आगत्य, राजपथान् राजमार्गान्, अधिकम् अत्यर्थं,
 व्यराजयन् अशोभयन् ॥ ७३ ॥

अथ पौराङ्गनाना तात्कालिकीः शृङ्गारचेष्टा नवभिर्वर्ण
 यति, अजानतोत्यादि ।—विलोकनोत्सुका नलदर्शनासक्ता,
 अत एव समीरेण धृतम् अपसारितम्, अर्द्धं यस्य तादृशमपि
 अर्द्धापसृतमपि, स्तनांशुकं स्तनावरणवस्त्रम्, अजानतो
 अविदन्तौ, व्यासङ्गात् एवति भावः, काऽपि पुराङ्गना, कुचेन
 स्रस्तांशुकं कुचकुम्भेन इति यावत्, चलते गृहात् निर्गच्छते,
 तस्मै नलाय, [“क्रियया यमभिप्रैत स सम्प्रदानम्” इति
 सम्प्रदानत्वम्] पुरः अग्रे, मङ्गलकुम्भसम्भृतिं मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भ-
 सम्भरणं, पूर्णकुम्भस्थापनमिति यावत्, अकरोत् । प्रायेण
 उत्सवेषु नववस्त्रवेष्टितं पूर्णकलशमग्रे स्थापयत् इत्याचारः ।
 शुभसूचकशुकनरूपतया मङ्गलकुम्भसम्भृतेर्यात्रायामुपयोगित्वात्
 तस्य च कुचतादात्म्यनारोपात् परिणामालङ्कारः, तेन च
 पूर्णकुम्भदर्शनस्य भाविशुभसूचकत्वरूपवस्तुध्वनिः ॥ ७४ ॥

सखीमिति ।—अङ्गतः कुतश्चित् श्वेतच्छत्रादिचिह्नात्,
 (“उत्सङ्गचिह्नयोरङ्गः” इत्यमरः) सखीं प्रति नलं दर्शयमानया
 सखी नलं पश्यति, तां सखीं नलं दर्शयन्त्येत्यर्थः, [“णिचश्च”
 इत्यात्मनेपदम्; ततः शानचि “हृक्कारन्यतरस्याम्” इत्यत्र

विषज्य हारैस्त्रुटितैरतर्कितैः

कृतं कयाऽपि क्षणलाजमाक्षयम् ॥ ७५ ॥

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मित-

प्रसूनवाणोमधुपाणिपल्लवम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

“अभिवादिदृशोरात्मने पदे वा” इति वक्तव्यादणिकवर्गाः
मख्याः वैकल्पिकं कर्मत्वम्] कयाऽपि पुराङ्गनया, जवात्
वेगात्, उदस्तस्य नलं दर्शयितुम् उत्तिसस्य, करस्य
सम्बन्धिनि कङ्कणे विषज्य लगित्वा, अतर्कितैः अर्चन्तितैः,
महसंवेत्यर्थः, नलदर्शनव्यामङ्गाटलक्षितैरित्यर्था वा, त्रुटितैः
क्लिन्नैः, हारैः क्षणं लाजमोक्षणं क्षणस्य उत्सवसम्बन्धि,
लाजमोक्षणं वा, कृतं, तदेव माङ्गलिक लाजावर्करागं
जातमिति भावः । आवश्यकश्चायमाचारः ; यथोक्तं
रघुवंशेऽपि—“अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पीरयोषितः”
इति ॥ ७५ ॥

लमटिति ।—नखाः एव आदर्शः, मुखानि एव अम्बुजानि,
स्मितानि एव प्रसूनानि, वाण्यः एव मधूनि मात्तिकाणि, पाणयः
एव पल्लवाः, तेषां इन्द्रः, ते नमन्तः यस्मिन् तत्तादृशं, तत्
यौवतं युवतिसमूहः एव, [“गाभिर्णं यौवतं गणे” इत्यमरः ।
“भिच्छादिभ्योऽण्” इति अण् । युवतिशब्दस्य गणे ग्रहण-
सामर्थ्यादेव “भस्याटे तद्धितं” इति पुंवद्भावः] यियासतः
अभिजिगमिषतः, [यातः सनन्ताङ्कटः शत्रादेशः] तस्य नृपस्य
नलस्य, प्रशस्तवस्तूनि तत्कानोचितमङ्गलदृव्याणि, जज्ञिरे
जातानि, [जर्नर्लिटि “गमहन—” इत्यादिना उपधालोपः ।

करस्थताम्बूनजिघत्सुरेकिका
 विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पन्ना ।
 मुखे निचिन्नेप मुखद्विराजता-
 रुषेव लौलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥
 कथाऽपि वीक्षाविमनस्कलोचने
 समाज एवोपपत्तेः समीयुषः ।

अत्र तादृशपाणिपल्लवमुद्दिश्य प्रशस्तवस्तूनां विधेयतया-
 ऽऽरोपणात् विधेयप्राधान्यादेव जज्ञिरं इत्यत्र बहुवचनम्] ।
 अत्राराध्यमाणप्रशस्तवस्तूना तादृशपाणिपल्लवनादात्मस्य प्रकृते
 गमनारम्भे उपयोगात् परिणामालङ्कारः स च रूपकानु-
 प्राणितः ॥ ७६ ॥

करस्थेति ।—विलोकने नलदर्शने, एकाग्रे एकामक्ते,
 विलोचनोत्पन्ने यस्याः सा तादृशी, एका एव एकिका काचित्,
 विलासिनी स्त्री, करस्थताम्बूलं जिघत्सुः अन्तमिच्छुः सती,
 [अदो घसादेगात् सनन्तादु-प्रत्ययः] मुखस्य द्वितीयः राजा
 द्विराजः [वृत्तिविषये मह्यगण्ड्यापूरणार्थत्वं त्रिभागेत्यादि-
 वत्] तस्य भावः द्विराजता, कमले मुखसादृश्यस्य
 कविभिर्वर्णनीयत्वादिति भावः, तत्र रुषा रोषेण इव,
 लोनाकमलं मुखे निचिन्नेप विदधे । ताम्बूनचर्वणेच्छुः काचित्
 स्त्री अन्यमनस्कतया लौलापद्म वदने अपितवती इति भावः ।
 लौलाकमलस्य मुत्रप्रतिदन्दिजेन एव रुषा मुखे चर्वणार्थ-
 मपेणम् इति उत्पन्नालङ्कारः । एतेन विभ्रमाख्यश्लेषानुभाव उक्तः,
 “विभ्रमस्वरयाऽस्थाने भूषास्थानविपर्ययः” इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

कथाऽपीति ।—कथाऽपि कान्तया, वीक्षया अनिषेध-
 दर्शनं, विमनस्को नलदर्शनलालसेन विषयान्तरविमुखे,

घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसैः

तदा तटालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षण

नृणामयोग्या दधती तनुश्रियम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं

न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

लोचने यस्य तादृगे, समाजि जनमसूहे एव, समीयुषः समेतस्य, उपपत्तः जारस्य, घनं गाढं यथा तथा, परिरम्भसाहसैः अलिङ्गनरूपसाहसकृत्यै, तदा तत्काले, तटालोकनं नल-
त्रिलोकनं, सविघ्नं यथा तथा अन्वभूयत अनुभूतं, जारकर्तृका-
लिङ्गनेन व्यग्रधानात् निरन्तरदर्शनं न जातमित्यर्थः ; कामात्याः
किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति ।—दिदृक्षु नलं द्रष्टुमिच्छः, अत एव
विनिमेषवीक्षणं अनिमेषदृष्टिः, नृणाम् अयोग्याम् अमानुषीं,
तनुश्रियम् अङ्गमौन्दर्थं, दधती अन्या काचित् सुन्दरी,
पदाग्रमात्रेण पदाङ्गत्वग्रेण भरं कृत्वैत्यर्थः ; महीं यत्
अस्पृशत् तावता केवलं महीतलस्पर्शनैव, न अप्सरोऽभवत्,
अन्यथा अप्सरानोऽस्याश्च को भेदः ? इति भावः । [अत्र
“कृत्वैस्त्रियोगे—” इत्यादिना अभूततद्भावार्थं अप्सरः-
शब्दात् चि-प्रत्ययः । प्रकृतिविकृतिस्थले क्रियया प्रकृतिसङ्ख्या-
ग्रहणनियमात् अन्या इत्यस्यैकवचनान्तत्वेन अभवदित्यत्राप्येक-
वचनम्] अत्र महीमस्पृशदित्युपमेयस्यापमानादोषदल्पत्व-
कथनेन भेदप्रधानमादृश्योक्त्यतिरेकालङ्कारभेदः ; “भेदप्रधानं
साधर्म्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्याल्पत्वकरणात् व्यतिरेकः
स उच्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

विभूषणस्रंसनशंसनार्पितैः
 करप्रहारेरपि धूननैरपि ।
 अमान्तमन्तः प्रसभं पुरा परा
 सखीषु मस्मापयतीव सम्मदम् ॥ ८० ॥
 वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा
 विलोकमाने विमनोबभूवतुः ? ।
 अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां
 न तेन ते शश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

विभूषणेति ।—परा अन्या काचित्, सखीषु अन्तः अन्तः-
 शरीरे, अमान्तमत्याधिक्यात् उल्लसन्तं, सम्मद हर्षं, विभूषणानां
 स्रंसनस्य स्थानभ्रंशस्य, शंसनाय यथास्थानं निवेशय इति
 कथनाय, अपितैः प्रयुक्तैः, प्रसभ बलात्, करप्रहारेः पाणि-
 घातैरपि, तथा धूननैरपि तदीयगात्रकम्पनैरपि, पुरा मस्मापय-
 तोव मस्मापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा । [“पुरि लुङ् चास्त्रे” इति
 भूते लट्] यथा तण्डुलादिमस्मापनाय प्रस्थादिक्रं मुष्टिर्भवध्नन्ति
 धुर्वान्त च तदिति भावः ॥ ८० ॥

वतंसिति ।—दर्शनसक्तचेतसां नलविनोकरनासक्तचित्तानां,
 मृगीदृशा स्त्रीणां श्रुती कर्णौ अपि, वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्ण-
 भूषणौकृतनीलोत्पलेन, दृशा चक्षुषा, इति व्यस्तरूपकं,
 विलोकमाने नलं पश्यन्त्यौ, अविमनसौ विमनसौ बभूवतुः
 मनःसम्बन्धरहिते इव किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । । “अर्त्तमनश्चक्षु-
 श्वेनोरहारजसा लोपश्च” इति च्छि-प्रत्ययः नलोपश्च, “अव्य च्चौ”
 इतीकारः] तेन विमनीभावेन, ते श्रुता, न शश्रुवतुः
 विभूषणस्रंसनमिति सखीकर्त्तृकयथास्थाननिवेशनशंसनमिति
 वा शेषः ; मृगीदृशः चक्षुर्भ्यां नलविनोकरनासक्तचित्ताः सत्यः

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचुलुकितं तास्त्रशङ्कन्त कान्ता
मौग्ध्यादा-चूडमोवेर्नितुलितमिव तं भूषणानां मणोनाम् ।
साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किं
ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतौसार्वभौमभ्रमेण ? ॥ ८२ ॥

यथा विमनोबभूवुः तथा तासां कर्णावपि कर्णावतंसनीलीत्यल-
रूपदृशा नलं पश्यन्तो सन्तौ विमनोबभूवतुः किम् ? तत एव
तासां श्रुतौ भूषणभ्रंशशब्दं सखोक्तृक-तच्छ्रमनं वा न
शुश्रुवतुः ? इति तात्पर्यम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८२ ॥

काश्चित्ति ।—तासु पौरकान्तासु मध्ये, काश्चित् का अपि,
कान्ताः सुन्दर्यैः, भूषणाना मस्वाभ्यना, मणोनाम् श्रावैः
समूहैः, आ-चूडम् आ-शिखण्डकं, शिखापर्यन्तमित्यर्थः,
[आभिविधावययोभावः] निचुलितं छादितामिव स्थितं,
सर्वावयवेष्वेव मणिघटितभूषणमत्त्वात् मणिभिरालिङ्गितामिव
स्थितमित्यर्थः, तं नल, चक्षुभ्यामिव प्रसृतिभ्या निकुञ्ज-
पाणिभ्या, (“पाणिनिकुञ्जः प्रसृतिः” इत्यमरः) चुलुकितं
चुलुकेन पोतं, निर्माय विधाय, गण्डूषाकृत्येत्यर्थः, साग्रह
दृष्टति भावः, मौग्ध्यात् मोहात्, अशङ्कन्त । शङ्काप्रकारमेवाह
—अयं पुमान्, ज्योतिष्टोमादियज्ञैः श्रुतम् अवगत,
ज्योतिष्टोमादियज्ञानुष्ठानजन्यप्राप्तमित्यर्थः, फलं फलभूता,
जगतौ स्वगलाकः, तस्याः सार्वभौमः सर्वभूमेः ईश्वरः इन्द्रः,
[“सर्वभूमौपृथिवीभ्यामणजौ” इति अण्-प्रत्ययः] इति
भ्रमेण अयं नल इन्द्रः इति भ्रान्त्या, निमेषाकृतमतिभिः
निमेषेऽकृतबुद्धिभिः, अनिमेषाभिरित्यर्थः, साहस्रीभिः सहस्र-
सङ्ख्याकाभिः, [“अण् च” इति मत्वर्थीयोऽण्-प्रत्ययः] दृग्भिः
नेत्र, प्रातिङ्गितः स्पृष्टः, प्राश्रित इत्यर्थे, किम् ? इति आशङ्कन्त

भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूत् यस्य जननी
 तमुर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा ।
 हरारब्धक्रोधेत्थनमदनसिंहामनमसौ
 अलङ्कर्मिणश्रीरुदभवदलङ्कर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

इत्येकान्वयो वा ; मणिभूषितम् एन दृष्ट्वा पौरकान्ताः अस्मिन्
 इन्द्रभ्रान्त्या नेत्रमहस्रम् एनं नलं प्राप्तं किम्, इति
 उत्प्रेक्षितवत्यः इत्यर्थः । भ्रान्तिमत्सङ्कोर्णयमुत्प्रेक्षा । स्रग्धरा
 वृत्तम् ॥ ८२ ॥

भवन्निति ।—सुद्युम्नो नाम नरपतिः राजा, स्त्री भवन्
 ईश्वरशापात् इलास्या स्त्री सन्, यस्य पुरूरवसः, जननी माता,
 अभूत्, उर्वश्याः प्राणान् प्राणभूतम्, अप्सरोमनोहारिरूप-
 मित्यर्थः, तमपि तस्याम् इलाया बुधात् उत्पन्नम् एन पुरूर-
 वसमपोत्यर्थः, तनुरुचा अङ्गलावण्येन, विजयमानः अतिशयानः,
 पराभावुक इत्यर्थः, असौ नलः, हरेण आरब्धस्य आवेशितस्य,
 क्रोधस्य क्रोधाग्नेः, इत्थनस्य दाह्यस्य, मदनस्य अनङ्गस्य,
 सिंहासनं हरकोपानलदग्धत्वात् शून्य मदनस्य सिंहासन-
 मित्यर्थः, अलङ्कर्तुम् अधिष्ठातुम्, अलं कर्मणे अलङ्कर्मिणः
 [“कर्मक्षमोऽलङ्कर्मिणः” इत्यमरः । “अषडङ्—” इत्यादिना
 ख-प्रत्ययः] अलङ्कर्मिणा कर्मक्षमा, शोः शाभा यस्य सः, मदन-
 सिंहासनयोग्यः सन् इत्यर्थः, अधुना उदभवत् उत्पन्नः, ततोऽपि
 सुन्दर इत्यर्थः ; इति आलेपु रिति परेणान्वयः । अत्र सूर्यस्य
 नप्ता मनो पुत्रः सुद्युम्नो नाम राजा मृगयासक्तो हिमवत्पार्श्वं
 पावेतोवनं प्रविष्टः ईश्वरशापात् स्त्रोत्वं प्राप्य बुधात्
 पुरूरवसमतिसुन्दरमिन्दुवंशप्रवर्तकं जनयामासेति पौराणिकी
 कथा अत्रानुसन्धेया । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अर्थी सर्वसुपवेणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
 पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।
 अस्मिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
 जाता दुर्मनसो न मोढमुचितास्तेषान्तु साऽनौचिता ॥८४॥
 अस्योत्काण्ठतकण्ठनोठवरणस्रक्साक्षिभिर्दिग्धवैः
 स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।

अर्थीति ।—विशेषज्ञया गुणानां तारतम्याभिज्ञया, विदर्भ-
 राजसुतया वैदर्या, अर्थी भैमीं परिणतुम् अर्थित्वं गतः, असौ
 प्रसिद्धः, सर्वसुपवेणां पतिः देवेन्द्रः, एतस्य यूनः पूर्णतारुण्यवतः,
 कृते निर्मित्तं, नललाभार्थमित्यर्थः, पर्यत्याजि नलात्
 ह्यौनगुणत्वात् परित्यक्तः, इति युक्तम्, अन्यथा अज्ञत्वं स्यादिति
 भावः; किन्तु अस्मिन् नले, तथा वैदर्या, वृते सति
 निर्जरा देवाः इन्द्रादयः, सुष्ठु मन्यन्ते जानन्तीति सुमनसः
 सवेज्ञाः, [सुज्ञोऽजाणादिकोऽसुन्-प्रत्ययः] शोभनचित्ताश्च,
 सन्तोऽपि, दुर्मनसः दूनमनसः, जाता नाम इति यत्, नामिति
 सम्भावनाया, तेषां देवानां, सा तु दुर्मनोभावरूपा,
 दुःखितमानसरूपेत्यर्थः, [विधेयप्राधान्यात् स्त्रौलिङ्गनिर्देशः]
 अनौचितो अनौचित्यम्, अनुचितकार्यकारित्वमित्यर्थः,
 मोढं न उचिता, अस्माभिरिति शेषः । विशेषज्ञानाम्
 उत्कृष्टवस्तुस्वीकरणम् उचितमेव किन्तु सुमना इति नामधारि-
 णामपि देवतानाम् दमयन्तीकर्तृकनलवरणे दुर्मनस्त्व-
 मनुचितमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

अस्येति ।—अस्य नलस्य, उत्काण्ठते बहुदिनात् भैमी-
 वरमाल्यलाभार्थमुत्सुके, कण्ठे लुठतीति तादृश्याः लोठिन्याः,
 वरणस्रजः वरमालायाः, साक्षिभिः साक्षाद्दृष्टिभिः, दिग्धवैः

व्याहृत्योपनतेन हा ! शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं
 भैम्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचोक्तताऽऽस्याम्बुजा ? ॥८५॥
 मा जानोत विदभंजामविदुषो कौर्त्तिर्मुदः श्रेयसी
 सेयं भद्रमचोकरत् मघवता न खं द्वितीयां शचीम् ।

इन्द्रादिभिः दिक्पतिभिः, स्वयं स्वतः एव, अस्फुटत् अपि
 लज्जाविरहादविदोषमपि, अदः खं वक्षः शस्त्रादपि नलस्यास्त्र-
 प्रहारादपि, स्वयं कुरिकादिघातादपि वा, किं न स्फोटितम् ?
 भैमोलाभार्थं नलेन मह युद्धं कृत्वा तदौयास्त्रेण वा स्वयं प्रयुक्त-
 कुरिकादिना वा तावत् विस्फोटयितव्यमेवेत्यर्थः । च किञ्च,
 अद्य भैम्या व्यर्थमनोरथेन विफलाभिलाषेण, अत एव व्याहृत्यो-
 पनतेन प्रत्याहृत्य शचीमुपनतेन, स्वापराधमाजेनार्थं शचीमपि
 प्रणतेनेत्यर्थः, शतमखेन इन्द्राय, साचोक्तं तिर्य्यङ्कृतम्,
 आस्याम्बुजं यया सा तादृशो पराङ्मुखो, शची कथं प्रसाद्या ?
 प्रसादयितव्या ? न कथाञ्चिदपीत्यर्थं, हा ! विषादे । शची
 क्रोधवशात् वक्रास्यतया सम्मुखस्थानवलोकनात् इन्द्रकृत-
 प्रणामाञ्जल्यादिकं नावलोकयिष्यतीति कथं प्रसाद्येति
 भावः ॥ ८५ ॥

मति ।—हे प्रियसख्यः ! विदभंजा वैदर्भीम्, अविदुषोम्
 अविशेषज्ञां, मा जानोत मा मन्यध्वं, यूयामति श्रेष्ठः,
 देवानन्द विहाय मानुषानन्दे प्रवृत्ता कथं विदुषो ? इति शङ्कां
 निरस्यति, यतः मुदः आनन्दात्, कौर्त्तिः श्रेयसो प्रशस्यतरा ;
 ततः किं तत्र ? इति आह, मा इयं दमयन्तो, [प्रयोजिका]
 मघवता इन्द्रेण, [प्रयाज्येन] स्वम् आत्मानं, द्वितीयां शचीं
 न अचोकरत् न कारितवती, इन्द्रं यदि हृणुयात् तदा
 तत्पत्न्यात्वेन प्रवोत्वप्राप्तया स्वयं द्वितीयां शचीं सादिति न इन्द्रं

कः शच्या रचयाञ्चकार चरिते काव्यं स नः कथ्यताम्
 एतस्यास्तु करिष्यते रमधुनीपात्रे चरिते न कैः ? ॥ ८६ ॥
 वैदर्भीबहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया
 नेत्राभ्या स्वदते युवाऽयमवनोवासः प्रसूनायुधः ।
 गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया
 योगं भोमजयाऽनुभूय भजतामहैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वत्रे इत्यर्थः, [करोतेर्णौ चञ्चुपधाया क्लृप्तः “चाङ्” इति द्विर्भावे
 सन्वद्भावे “सन्वतः” इत्यभ्यासस्य इत्व “दौर्घा लघोः” इति
 दौर्घः] इति भद्रम्, इन्द्रप्यावरणम् एव साधु कीर्तिकरत्वादिति
 भावः । कथं शचीत्वमेव न साधु ? इत्याह—कः कविः, शच्याः
 चरिते काव्यं रचयाञ्चकार ? सः कविः, नः अस्मभ्यं, कथ्यतां, न
 काऽपोत्यथः, एतस्यास्तु टमयन्त्याः पुनः सम्बन्धिनो, रसधुनौ
 रमवतौ तटिनो, (“तटिनो हृदिनो धुनौ” इत्यमरः) तस्याः
 पात्रे कूनद्वयमध्ये, प्रवाहस्थाने इत्यर्थः, (“पात्रन्तु भाजने योग्ये
 त्रित्ते कूनद्वयान्तरे” इति वैजयन्ती) विविधसुरसाधारे इत्यर्थः,
 चरित्रे विषये, कैः कविभिः, न करिष्यते ? काव्यमिति शेषः,
 सर्वैरपि स्वत एव करिष्यते इत्यर्थः ; स्वयमेव दृष्टान्तः इति कवेः
 तात्पर्यं, तस्मात् कीर्तिकरत्वात् नलवरणमेव भद्रमिति भावः ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति ।—अवन्या वासः यस्य सः तादृशः, प्रसूनायुधः
 पुष्पेषुः, भूलोकमन्त्रथः इति यावत्, अयं युवा नलः, वैदर्भ्याः
 टमयन्त्याः, बहुषु जन्मसु निर्मितेन कृतेन, तपसा तपस्या-
 लब्धनेत्यर्थः, शिल्पेन कलाकौशलेन, टमयन्तीतपःफललब्ध-
 कलाकौशलस्वरूपयेत्यर्थः, देहश्रिया कायकान्त्या, नेत्राभ्यां
 स्वदते रोचते, पश्यन्तीनामस्माकं नेत्रानन्दं करोतीत्यर्थः ;
 [“रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति चतुर्थी] अत एव

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभूत्
 अभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्तये ? ।
 आसंसारपुरन्धिपुरुषमिथःप्रेमार्पणक्रीडया-
 ऽप्येतज्जम्पतिगाढरागरचनात् प्राकर्षिं चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

गोर्वाणालयमार्वभौमसुकुतप्राग्भारैः नाकनायकपुण्यराशिभिः
 अपि, दुष्प्रापया दुर्लभया, इन्द्रादिभिरपि दुरधिगम्यया इत्यर्थः,
 भौमजया भैम्या सह, योगं मिलनम्, अनुभूय अद्य त्विषां
 कान्तीनाम्, अद्वैतम् अद्वितीयत्वम्, असाधारण्यमित्यर्थः,
 भजतां गच्छतु, अयं युवेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८७ ॥

स्त्रीपुंसति ।—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमाभौ, [“अचतुर—”
 इत्यादिना निपातनात् साधु] तयोः व्यतिषञ्जनं जनयतः
 सङ्घटनं कुर्वतः, प्रजानां पत्युः स्रष्टः, परिपाकेण निर्वृत्तः
 परिपाकिमः परिपक्वः इत्यर्थः, [“भावप्रत्ययान्तादिमप्
 वक्तव्यः” इति इमप्-प्रत्ययः] अभ्यासः पुनः पुनः स्त्रीपुंस-
 संयोजनकरणरूपावृत्तिः, अनयोः नलदमयन्त्योः, दाम्पत्यस्य
 जायापतित्वस्य, सम्पत्तये सम्पादनाय, अभूत् किम् ? नो
 चेत् तस्य कथमोद्दृगनुरूपसङ्घटकत्वमिति भावः । तथा
 अभ्यासं विना कथम् ईदृगन्याऽन्यानुरागजननचातुरौभावः ?
 इति तात्पर्यम् । किञ्च, चेतोभुवः कामस्य अपि, आसंसारं
 संसारम् आरभ्य, [अभिविधावव्ययौभावः] पुरन्धिपुरुषयोः
 स्त्रीपुंसयोः, मिथः अन्योऽन्यं, प्रेम्णोऽपेणम् अनुरागोत्पादनम् एव,
 क्राडा तथाऽपि, एतज्जम्पत्योः एतयोर्नलदमयन्तीरूपयोः
 दम्पत्योः, [“दम्पती जम्पती जायापती” इत्यमरः ।
 जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपातितः] गाढः बद्धमूलः,
 रागः प्रेम, तस्य रचनात् सम्पादनात्, प्राकर्षिं प्रकृष्टया

ताभिर्दृश्यन् एष यान् पथि महाज्येष्ठोमहे मन्महे
 यद्दृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राक् मच्चमच्चन् कृतः ।
 सा स्त्रोराट् पतयालुभिः श्रितिसितैः स्यादस्य दृक्चामरैः
 * सत्ते माघमवाभिवातियमुनागङ्गौवयोगे यथा ॥ ८८ ॥

ज्ञातम् इत्यर्थः, परस्परानुरागोत्पादनक्रोड़ाया उत्कर्षः
 एतयोर्नैनम्रेभ्योरेव विश्रान्त इति भावः । [कृपेर्भावे
 लुङ्] ॥ ८८ ॥

ताभिरिति ।—ताभिः स्त्रीभिः, पथि राजपथे, यान् गच्छन्,
 [यातेर्लोटः शत्रादेयः] एष नलः, दृश्यन्, यासां दृग्भिः
 नेत्रैः, प्राक् पूर्वस्मिन् जन्मनि, ज्येष्ठया नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी,
 ज्येष्ठौ [“नक्षत्रेण युक्तः कालः” इति ङोप्] महती पूज्या,
 ज्येष्ठो ज्येष्ठपौर्णमासी, तस्यां यो महः उत्सवः तस्मिन्, मच्चं
 पर्यङ्कन्, अच्चन् गच्छन् मच्चस्थः इत्यर्थः, (“मच्चपर्यङ्कपत्यङ्काः
 खट्वा समाः” इत्यमरः) पुरुषोत्तमः नारायणः, परिचितः
 दृष्टः, कृतः, नेत्रैः उपासितः इत्यर्थः, तादृक् सुकृतं विना
 कथमोदृष्टहाभागदर्शनं लभ्यते इति भावः ; यथाऽऽहुः,—
 “ढोलारूढञ्च गाविन्दं मच्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा
 पुनर्जन्म न विद्यते ॥” इति । तथा पतयालुभिः उपरिपातुकैः
 [“सृष्टिगृह्णिपति—” इत्यादिना चौरादिकात् पतेरालुचि
 “प्रथामान्तालु—” इत्यादिना शेरयादेयः] श्रितिभिः
 श्वामवर्णैः, तथा सितैः शुभ्रैश्च, अस्य नलस्य, दृग्भिः दृष्टिभिः एव,
 चामरैः व्यज्रतैः, सा स्त्रोणा राट् स्त्रोराट् स्त्रोणा राज्ञी,
 स्त्रोषु श्रेष्ठेत्यर्थः, स्यात् भवेत्, [“सत्सृष्टिप—” इत्यादिना
 ङिप्] राजचिह्नत्वात् चामराणामिति भावः ; यथा स्त्रिया,
 अघानि अभिहन्तीति अघाभिवाती पापविनाशा, [ताच्छौल्ये

वैदर्भीविपुलानुरागकलनासौभाग्यमत्राखिल-
 क्षीणचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्दत्तवृत्तक्रमैः ।
 किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतामभूतये लग्नकं
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणताश्रीवचः ॥ ६०

णिनिः, “हो इन्तः—” इति कुत्वं “इनस्तोऽचिस्त्रलोः” इति
 नकारस्य तकारः] तस्मिन् यमुनागङ्गयोः आघयागे प्रवाहसंयोग-
 समीपे, गङ्गायमुनासङ्गमे प्रयागादौ इत्यर्थः, । “सामोष्ये
 अथ्ययोभावः, “दृतोयासप्तस्योर्बहुनम्” इति विकल्पादभावा-
 भावः] मघाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पीणमामो माघी [“नक्षत्रेण युक्तः
 कालः” इत्यण्] सा माघी अस्मिन् इति माघः, [“साऽस्मिन्
 पीणमामोति” इति संज्ञायामण्-प्रत्ययः] तं माघं माघमासं
 व्याप्य, [अथन्तसयागे द्वितीया] मस्त्रे स्नातं, स्नातभावे िनट्]
 यथा प्रयागे स्नात सैव नलेन अवलोक्यते अन्यथा कथमदृष्ट-
 महालाभ इति भावः । अत्राप्याहुः,—“सितासितेषु येः स्नातं
 माघमासे युर्धाष्ठर ! । न तेषां पुनरावृत्ति कल्पकोटिशतै-
 रपि ॥” इति मन्त्रहे विवेचयामि, वाक्यद्वयार्थः कर्म-
 पदम् ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति ।—अखिलक्षीणीचक्रशतक्रतौ अखिलभूलोक-
 देवेन्द्रे, अत्र अस्मिन् नले, वैदर्भीविपुलानुरागकलना दमयन्ती-
 गाढानुरागलाभः, सा एव सौभाग्यं वाङ्मयं, [कर्म] तस्याः
 भैस्याः, वृत्तवृत्तक्रमैः अतीतचरित्रप्रकाशैः इन्द्रप्रतिषेधादिभिः,
 ।कर्त्तृभिः] (“वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वन्तांतं दृढनिस्तले” इत्यमरः)
 निजगदे गदितं, तादृगनुरागाभावे कथामिन्द्रादिप्रतिषेध इति
 भावः ; किञ्च, देवेन्द्रस्य अवरणेन वरणाकरणेन, प्रसादि-
 तया सन्तोषितया, शच्या विश्राणितं दत्तम्, आश्रीवचः एव

आ-सुत्राममपासनात् मखभुजां भैम्यैव राजव्रजे
तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्ताऽऽर्जि लज्जासृजा ।
आत्मानं त्रिदशप्रसादफलितं पत्ये विधायानया
ऋरोषापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ८१ ॥

अस्माकमियम् आस्माकी, [“युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खड् च”
इति चकारादण् “तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकी” इति अस्माका-
देशः] तस्याः नरेन्द्रभुवः राजपुत्र्याः भैम्याः, सुभगतायाः
पतिवाल्लभ्यस्य, सम्भूतये लाभाय, लग्नकं प्रतिभूः,
(“स्यर्लग्नकाः प्रतिभुवः” इत्यमरः) अभूत् इति शेषः ।
स्त्रीणां सौभाग्यस्य शचीप्रसादलभ्यत्वादिति भावः ॥ ८० ॥

आ-सुत्राममिति ।—राज्ञा भूभुजा व्रजे राजव्रजे स्वयंवर-
गतराजममाजे, तादर्थ्येन स नलः अर्थः प्रयाजनं यस्य तस्य भावः
तादर्थ्ये नलप्रयोजनकत्व, तेन हेतुना यत् आगमनं स्वयंवर-
प्रवेशन, तस्य अनुरोधः अनुवर्त्तनमेव, परं प्रधानं यस्याः तया
नलैकपरया, भैम्या आ-सुत्रामम् इन्द्रपर्यन्तम्, [अभिविधा-
व्ययोभावः । “अनश्च” इति समासान्तष्टच् । “सुत्रामा गोत्रभित्
वज्जो” इतोन्द्रपर्याये अमरः] मखभुजां देवानाम्, अपासनात्
प्रत्याख्यानात् हेतोः, लज्जायाः सृजा प्रमार्जन, युक्ता योग्या एव,
आर्जि अर्जिता, “आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखो भवेत्”
इति न्यायादिति भावः । अनया भैम्या, त्रिदशप्रसादेन देवानु-
ग्रहेण, फलितं सफलम्, आत्मानं पत्ये वराय नलाय, विधाय
दत्त्वा, सुराणां ऋरोषापयशसा प्रत्याख्यानजनितलज्जाक्रोध-
दुष्कौर्त्तिप्रमक्ताना, कथानाम् अनवसरोऽपि सृष्टः अनवकाशः
कृतः ; तदनुज्ञयैव प्रकृते वरणम् इति अत्र कश्चिदपयशः-
कथानवकाश इति भावः ॥ ८१ ॥

इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रिया-
 ऽलङ्कर्वत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्त्रियः ।
 मानन्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं
 तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरितक्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ८२ ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुत्रे जितेन्द्रियचयं मामत्तदेवौ च यम् ।
 यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वाटाविहायं महा-
 काव्ये तस्य हि वैरसेनचरितं सर्गो निमर्गोञ्ज्वलः ॥ ८३ ॥

इतीति ।—कुरुविन्दः पद्मरागः, (“कुरुविन्दस्तु मुस्तायां
 कुल्माषत्रोहिभेदयोः । हिङ्गुले पद्मरागेऽपि मुकुलेऽपि समो-
 रितः ॥” इति विश्वः) तद्वत् सुन्दरो करौ हस्ती यस्य तस्य ;
 अन्यत्र—सुन्दराः कराः अश्वः यस्य तस्य, आनन्दयतीति
 आनन्दतम् आनन्दकरं, [नन्द्यादित्वाङ्गाः] स्यन्दनं रथम्,
 अध्यास्य अधिष्ठाय, यतः गच्छतः, [इणो लटः शत्रादेशः] तस्य
 नलस्य, शतक्रतुहरितः प्राच्याः दिशः, क्रीडाद्रिं क्रीडापर्वतम्,
 उदयाद्रिमिति यावत्, अध्यास्य यतः गच्छतः, इन्दोः इव
 अनुप्रतीकनिलयाना प्रत्ययवसंश्रयाणाम्, अलङ्कारसाराणाम्
 उत्कृष्टाभरणानां, श्रिया शोभया साधनेन, अलङ्कर्वत्या
 आत्मानं प्रनाधयन्त्याः, तनोः मूर्तेः, रामणोयकं रमणोयत्वं,
 [“योपधात् गुरुपात्तमात् वुञ्” इति वुञ्-प्रत्ययः] आलोक्य
 असूः पौरस्त्रियः इति पूर्वाक्तराग्या, मानन्दं यथा तथा आलेपुः
 आलपन्, [आलपेर्लिट्, अन एव एत्वाभ्यामन्तापौ] ॥ ८२ ॥

श्रीहर्षमिति ।—कृशेतरेण अकृशेन, निर्भरेण इत्यर्थः, रसेन
 शृङ्गारिण, स्वाटी रुचिरं, इह स्वस्य कृतौ काव्ये, पञ्चदशानां
 पूरणः पञ्चदशः, [“तस्य पूरणे डट्” इति डट्] अयं सर्गो
 यातः गतः, समाप्तः इति यावत् ॥ ८३ ॥

षोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
 गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
 पुरोधसं गौतममात्मावत्तमं
 द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥
 स्वभूषणाशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं
 शृगावदातैः खनिवासिभिर्गुणैः ।
 सृगेक्षणानां समुपासि चामरैः
 विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

वृत इति ।—अथो प्रसाधनानन्तरं, गृहीतमङ्गलः स्वीकृत-
 मङ्गलाचारः, रथः अस्य अस्तीति रथो रथिकः, स धराधिपः
 नलः, आत्मवित्तमम् आत्मतत्त्वज्ञानिनां श्रेष्ठं, गौतमं
 गौतमाख्यम् ऋषिं, पुरोधसं पुरोहितं, द्विधा प्रकारद्वयेन,
 पुरस्कृत्य पूजयित्वा अग्रे कृत्वा च, (“पुरस्कृतः पूजितोऽरात्यभि-
 युक्तेऽप्रत. कृते” इत्यमरः) रथैः रथिभिः पुरुषैः, “कुन्ताः
 प्रविशन्ति” इतिवत् रथशब्दस्य रथिषु लक्षणा ; वृतः वेष्टितः
 सन्, विदर्भाधिपतेः भौमस्य, गृहान् प्रति प्रतस्थे प्रस्थितः ।
 [“समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम्] । वशस्थविलं वृत्तम् ॥१॥

खेति ।—सः प्रभुः नलः, स्वभूषणानाम् अशुषु प्रभासु,
 प्रभाशालिमणिषु इति यावत्. प्रतिविम्बितैः प्रतिफलितैः,
 विधूयमानैः कम्पमानैः, विधोः चन्द्रस्य, प्रभा इव प्रभा
 येषां तैः, अत्र निदर्शनाविशेषः ; सृगेक्षणानां हरिण-
 लोचनानां, चामरग्राहिणीनां सम्बन्धिभिरिति भावः,
 चामरैः चामरव्यजनेनेत्यर्थः, शृगावदातैः अतिशुभ्रैः, खनि-

परार्द्धवेशाभरणैः पुरःसरैः
 सहाऽऽजिहानि निषधावनीभृति ।
 दधे सुनासोरपटाभिधेयता
 स रूढिमात्रात् यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥
 नलस्य नामीरसृजा महीभुजा
 किरीटरत्नैः पुनरुक्तदौपया ।

वासिभिः स्वनिष्ठैः, अत एव स्वभूषणांशुप्रतिविम्बितैः, गुणैः
 नलस्य श्रुतशौलादिगुणैः एव, समुपासि उपासितः, भ्रूटम् ।
 प्रतिविम्बितचामरेषु स्वामिसेवार्थम् आविभूतस्त्रीयशौल-
 सौन्दर्यादिगुणत्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २ ॥

परार्द्धप्रति ।—निषधावनीभृति नले, परार्द्धानि श्रेष्ठानि,
 [“परावराधमोत्तमपूर्वाच्च” इति यत्-प्रत्ययः] वेशाः आकल्पाः,
 वस्त्राभरणादिशोभाः इति यावत्, (“आकल्पवेशी नेपथ्यम्”
 इत्यमरः) तं च आभरणानि च कटकमुकुटादीनि च येषा तैः,
 पुरःसरैः सुनासोरैः, अग्रगामिभिः वरपत्न्यैः लोकैरिति यावत्,
 सह आजिहानि गच्छति सति, स प्रसिद्धः, वृत्रशात्रवः इन्द्रः,
 रूढिमात्रात् अश्वकर्णादिवत् समुदायशक्त्या अर्थप्रतीतिमात्रात्,
 सुशोभनाः, (“सु पूजायाञ्च सुरे” इति स्वामी) नामीरा
 अग्रेसराः यस्य सः सुनासोरः इन्द्रः, इति पदस्य शब्दस्य,
 अभिधेयतां वाच्यत्वं, यदि सम्भावनाया, दधे दधार, न तु सु
 शोभनाः, नामीराः अग्रेसरा यस्येति योगलभ्यार्थप्रतीतिः,
 यौगिकतया सुनासोरशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य नले एव वर्तमानत्वात्
 न तु इन्द्रे ; नलस्य नामीरदर्शनादयमेव सुनासोरः न तु
 इन्द्र इति प्रतीयते नलपुरःसराणाम् इन्द्रपुरःसरैर्भ्यो देवैर्भ्योऽपि
 श्रेष्ठत्वात् इति भावः ॥ २ ॥

अदौपि रात्रौ वरयात्रया तथा
 चमूरजामिश्रतमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥
 विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं
 शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।
 द्विदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरं
 चमूममुथोर्पाचकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

नलस्येति ।—चमूरजाभिः सैन्यपदीत्यधूलिभिः, मिश्राः
 घनोभूताः, तमिस्रसम्पदः यस्यां तथा, चमूपदीत्यितरजो-
 हेतुना गाढान्धकारेत्यर्थः, तथाऽपि नलस्य नासौरसृजाम्
 अश्वेसरत्वसम्पादकानाम्, अश्वयायिनामित्यर्थः, मञ्जौभुजां राज्ञां,
 किरौटरत्नैः सुकुटस्थितमणिभिः, पुनरुक्ताः रत्नकिरणैरेवान्धकारा-
 पसारणात् निष्प्रयोजनतया अधिकार्यकाः, दौपाः यस्यां तादृशया.
 तथा प्रकृतया, वरस्य वोटः यात्रया वैवाहिकगृहयात्रया, रात्रौ
 अदौपि दौषं, शोभितमित्यर्थः, [भावे लुङ्] । रत्नदौपप्रकाशेन
 सा यात्रा गाढान्धकारेऽपि दौपवती इत्यर्थः ॥ ४ ॥

विदर्भेति ।—विदर्भराजः भीमः, शुभक्षणस्य विवाह-
 सुहृत्स्य, आमन्नतरत्वेन समोपवर्तित्वेन, सत्वरः मन् अनुक्षणं
 प्रतिक्षणं, मुहुर्महुरित्यर्थः, यान् क्षितिपान् एव दूतान्,
 उत्तरोत्तरं यथा यथोत्तरं परं परं यथा स्यात् तथा, [याथार्थ्यं
 वीप्सायामव्यग्रीभावः] द्विदेश आज्ञापयामास, नलं सत्वर-
 मानयितुं प्रेषितवान् इत्यर्थः, तच्चयः तेषां प्रेषितानां
 राज्ञां, चयः समूहः, पथि मार्गं, अमुथ नलस्य, चमूं
 सैन्यम्, उपचिकाय वक्ष्यामास, [विञ् धातोः लिटि “विभाषा
 चः” इति कुत्वम्] दूतत्वेन राज्ञां बहूनां प्रेषणया लम्बाति-
 क्रमभीरोः राजस्वरातिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

हरिद्विपद्मिपिभिरंशुकैर्नभो-
 नभस्वदाध्वापनपौनितैरभूत् ।
 तरस्वदश्वध्वजिनीध्वजैर्वनं
 विचित्रचोनांशुकवल्गिवेक्षितम् ॥ ६ ॥
 भ्रुवाऽऽह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा
 गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।
 ददर्श दूतीमिव भोमजन्मनः
 स तत्रतौहारमह्यं महीपतिः ॥ ७ ॥

हरीति ।—नभः अन्तरिक्षं, नभस्वता वायुना, आध्वापनेन पूरणेन, पौनितैः स्थलितैः, वायुवेगेन स्फोटतां गतेरित्यर्थः, अत एव सज्जोवसिंहादिवत् प्रतीयमानैरिति भावः, (“पौनपोवो न स्थलपोवर” इत्यमरः) अशुकैः वस्त्रनिर्मितैः, हरिद्विपद्मिपिभिः सिंहगजव्याघ्रैः, तदाकारैः ध्वजैः इत्यर्थः, (“सिंहो मृगीन्द्र. पञ्चास्यः ह्येक्षः केशरो हरिः” इति “मतङ्गजो गजो नागो द्विरदाऽनेकपो द्विपः” इति “शार्दूलद्विपनो व्याघ्र” इति चामरः) तथा तरस्विना वेगवताम्, अश्वानां ध्वजिनीषु अश्वारोहिसेनासु, ये ध्वजाः पताकाः तैः करणैः, विचित्राणि नानारूपाणि, चोनांशुकानि ध्वजमम्बन्धीनि चोनेशभवत्सूक्ष्मवस्त्राणि, तैः एव वल्गिभिः लताभिः, वेक्षितं वेष्टितं सत्, वनम् वनतुल्यम्, अभूत् वनकल्पम् अभूदित्यर्थः, वनं यथा सिंह-हस्ति-व्याघ्र-वृक्षादिभिः वेष्टितं भवति तथा तद्देशावच्छिन्न नभोऽपि वस्त्रनिर्मितसिंहहस्तिव्याघ्रचिह्नितध्वजैर्वेष्टितमभूदिति भावः ॥ ६ ॥

भ्रुवेति ।—सः महीपतिः नलः, गजालीना हारस्थित-गजघटानां, कर्णानिलैः कर्णमञ्जालनोत्पवातैः, खेलतीति

श्लथैर्दलैः स्तम्भयुगस्य रम्भयोः

चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म सा ।

प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्-

सुखागतप्रश्रिततूर्थनिस्सना ॥ ८ ॥

तादृशया खेलया चञ्चलया, निजया तोरणस्रजा तोरणलम्बि-
मालया एव, भ्रवा आह्वयन्तीं शीघ्रम् आगच्छ इति
भ्रूसङ्केतेन आकारयन्तीं, भौमजन्मनः भैम्याः, दूतीम्
इवेत्यप्रेक्षा, तस्य भौमस्य, प्रतीहारमहो हारभूमिं,
हारदेशमित्यर्थः, [प्रतिपूर्वकात् हृधातोर्घञि “उपसर्गस्य
घञप्रमनुष्ये बहुलम्” इति उपसर्गस्य दीर्घः । “स्त्रीं हाद्वारं
प्रतीहारः” इत्यमरः] ददर्श ॥ ७ ॥

श्लथैरिति ।—रम्भयोः स्तम्भयुगस्य द्वारशोभार्थं स्थापित-
कदलिस्तम्भयुगलस्य, श्लथैः शिथिलैः, दलैः पर्णैः, तद्रूपेत्यर्थः,
चण्डातकेन अर्द्धारुकेण, वराङ्गनापरिधेयवस्त्रविशेषेत्यर्थः,
(“अर्द्धारुक वरस्त्रोणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्” इत्यमरः)
मण्डिता भूषिता, सा तत्प्रतीहारमहो, मनसि
नलस्य चित्ते, स्थितिः सर्वदा चिन्तया अवस्थानं, तथा
नलमनागतत्वेनेत्यर्थः, स्फुरन् सर्वदा मनसि अवस्थानात्
निर्गच्छन्, यः सुखागतस्य प्रश्नः सुखेनागमनविषयकप्रश्नः,
स कृतः सुखागतप्रश्रितः सुखागमनप्रश्नरूपतासम्पादितः,
[“तत् करोतिः—” इति णिजन्तात् कर्मणि क्तः] तूर्थनिस्सनः
यया सा सती, अस्य नलस्य, प्रियासखी भैमीसखी
इव, चकास्ति स्म चकासामास । कदलीदलरूपसुवसना
तत्प्रतीहारभूमिः तूर्थनिस्सनयोगात् स्वागतं पृच्छतो भैमी-
सखीव बभौ इत्यप्रेक्षा ॥ ८ ॥

विनेहभर्त्तृहयभीतिदान्तयोः
 परस्परस्मादनवासवेशसः ।
 अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
 समागमः स्फारमुखारवाङ्गमः ॥ ९ ॥
 निवेश्य बन्धूनि त इत्युदौरितं
 दमेन गत्वाऽर्द्धपथे कृताह्वणम् ।
 विनोतमा-द्वारत एव पद्गतां
 गतं तमेच्छिष्ट मुद्रा विदर्भराट् ॥ १० ॥
 अथायमुत्थाय विसर्ग्य दोर्युगं
 मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।

विनेत्रिति ।—विनेत्रोः नियामकयोः, भर्त्तोः नलभौमरूपयोः
 स्वामिनोः, हयं तस्मात् भौत्या भयं, दान्तयोः शान्तयोः,
 नरेन्द्रसेनयोः भौमनलवाङ्मन्योः, परस्परस्मात् अन्योऽन्यस्मात्,
 अनवासम् अप्राप्तं, वैशसं हिंसनं यस्मिन् स तादृशः, स्फारः
 तारः, मुखारवाङ्गमः मुखकलकलोदयः यस्मिन् स तादृशः,
 समागमो मेलनं, द्वारि राजभवनद्वारे, अजायत जातः ॥ ९ ॥

निवेश्येति ।—दमेन भौमात्मजेन, गत्वा प्रत्यङ्गस्य, बन्धून्
 जामाह्वयन्, निवेश्य उपवेश्य, इतः इति उदौरितम् अस्यां
 दिशि आगत्यताम् इति प्रार्थितम्, अर्द्धपथे अर्द्धमार्गं, कृताह्वणं
 कृतपूजनं, विनोतम् अनुदतम्, आ-द्वारतः द्वारम् आरभ्य. पाटा-
 भ्यां गच्छति इति पद्गतां, तत्तां पद्गतां द्वारदेशे रथादवतोर्थे पाद-
 चारित्वं, [“पादस्य पदाज्यातिगोपहर्तृषु” इति पादस्य
 पदादेशः] गतं तं नलं, विदर्भराट् भौमः, मुदा हर्षेण, ऐच्छिष्ट
 अद्राक्षोत् ॥ १० ॥

अथेति ।—अथ नलेक्षणान्तरम्, अयं विदर्भराट्, उत्थाय

सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं
 धृताभितोवोचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥
 यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां
 स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनोश्वरः ।
 शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनीं
 ददे पतिः सर्वविदे महोभृताम् ॥ १२ ॥

दीर्युगं बाहुद्वयं, विसार्यं प्रसार्यं, आगतं सम्मुखमुपस्थितम्, आत्मजन्मनः आत्मजायाः भैस्याः, पात्रं योग्य वर, तं नलं, धृता अवलम्बिता, अभितः उभयपार्श्वतः, वोचिगतिः तरङ्गप्रसारः यस्य सः तादृशः, सरित्पतिः समुद्रः, सुरस्रवन्त्याः सुराणां देवाना, स्रवन्त्याः नद्याः, भागौरध्याः इत्यर्थः, (“अथ नदी सरित् स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा” इत्यमरः) आगतं पात्रं तीर-द्वयमध्यवर्ति प्रवाहम् इव, (“पात्रं सुवादी पर्णे च भाजने राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये” इति मेदिनी) मुदा हर्षेण, प्रतीयेष प्रत्येच्छत्, आलिलङ्घेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथावदिति ।—अथ वरालिङ्गनानन्तरं, बहुवाहिनोश्वरः बहुसेनाधीश्वरः, महोभृतां राज्ञां, पतिः राजराजः, सः भीमः, पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठाय, शिवाय भद्रमूर्त्तये, सर्वविदे सर्वज्ञाय, अस्मै नलाय, साधुलक्ष्मीं समीचीनशामां, शिवा भद्रमूर्त्तिं, स्वस्य नन्दिनीं दुहितरं, तां दमयन्तीं, यथावत् यथाहं, विधिवत् इत्यर्थः, [“तदर्हम्” इति वति-प्रत्ययः] ददे दत्तवान् । अन्यत्र—बहुवाहिनोश्वरः बहुनदीपतिः, स समुद्रः, पुरुषोत्तमाय विष्णवे, लक्ष्मीं यथावत् ददे ददौ, तत् साधु । तथा महोभृतां पर्वतानां, पतिः हिमवान्, स्वस्य नन्दिनीं शिवां गौरीं, सर्वविदे शिवाय शश्ववे, (“शिवं भद्रं शिवः शश्वुः शिवा

असिखदत् यत् मधुपर्कमर्पितं
 स तत् व्यधात् तर्कमुदकदर्शनाम् ।
 यदेष पास्यन् मधु भीमजाऽधरं
 मिषेण पुण्याहविधिं तटाऽकरोत् ॥ १३ ॥
 वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
 बधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

गौरौ शिवाऽभया” इति सर्वत्र शाखतः) ददौ, तच्च साधु ।
 विशेषणविशेष्यगोरपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थबोधनेनोप-
 क्षोणत्वात् वाच्यार्थानुपपत्त्यभावेन लक्षणाया असम्भवाच्च
 व्यञ्जनया अर्थान्तरप्रतीतिः ध्वनिरेवौपम्यपर्यवसायी ॥ १२ ॥

असिखददिति ।—सः नलः, अर्पितं भौमेन दत्तं, मधुपर्कं
 कांस्यपात्रस्य दधिमधुष्टतात्मकं त्रिमधुरम्, असिखदत् स्वादित-
 वान्, [स्वादेर्णौ चङ्गपधाङ्गस्रः] इति यत्, तत् मधुपर्क-
 स्वादनम्, उदकदर्शनां विवाहोत्तरभाविफलाभिज्ञानाम्,
 (“उदकः फलसुत्तरम्” इत्यमरः) तर्कं कञ्चित् रहस्यं, व्यधात्
 अकार्षीत् । तं तर्कमेवाह, यत् यतः, एषः नलः, भीमजायाः
 भैम्याः, अधरमेव मधुमात्तिकं, पास्यन् धास्यन्, अधरमधुपानं
 करिष्यति इत्यर्थः, तत एव तटा तस्मिन् काले, मिषेण मधुपर्क-
 पानव्याजेन, पुण्याहविधिं कर्मादौ कर्त्तव्यं पुण्याहकर्म एव,
 अकरोत् विवाहदिनरूपपुण्याहे मधुपर्कपानच्छलेन भाविन्या
 अधरमधुपानक्रियायाः शुभारम्भ चकारेत्यर्थः । माङ्गल्यकृत्येषु
 आदौ पुण्याहक्रिया प्रसिद्धा एव । अत्र सापङ्कजोत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

वरस्येति ।—वरस्य नलस्य, पाणिः परघातकौतुकी शत्रु-
 बधनस्यटः परहिंसानोलुपश्च, बधूकरः भैमीपाणिः, पङ्कज-
 कान्ते, पद्मश्रियः, तस्करः चौरश्च, [“तद्गृहतीः करपत्योः—”

सुराञ्चि तौ तत्र विदर्ममण्डले
 ततो निवहौ किमु कर्कशैः कुशैः ? ॥ १४ ॥
 विदर्मजायाः करवारिजेन यत्
 नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।
 विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तत्
 भविष्यतीऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥
 सखा यदस्मे किल भौमसंज्ञया
 स यत्नसख्याधिगत ददौ भवः ।

इत्यादिना सुट् तलोपश्च । ततः पूर्वापराधात्, एको हिंस्रः
 अपरस्तस्कर इत्यपराधात् हेतोरित्यर्थः, तौ बधुवरकरी,
 शोभनः राजा यस्य तस्मिन् सुराञ्चि राजन्वति, तत्र तस्मिन्,
 विदर्ममण्डले विदर्मराज्यं, कर्कशैः कुशैः निवहौ संयतौ, किमु ?
 धामिकराज्ये दृष्टा बध्यन्ते इति भावः । देशाचारप्राप्तस्य बधु-
 वरयोः कुशसूत्रेण करबन्धनस्य अपराधहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ १४ ॥

विदर्मजाया इति ।—विदर्मजायाः वैटर्भ्याः, करवारिजेन
 पाणिकमलेन, नलस्य पाणेः उपरि स्थितं किलेति यत्, [भावे
 क्तः] तत् उपरि अवस्थानं, भविष्यतः पुरुषायितस्य विपरीत-
 सुरते पुरुषवदाचरितस्य, सूत्रपते सूच्यते अनेन इति सूत्रं
 सूचकं, विशङ्क्य विभाव्य, तदा तदालिभिः भौमसखीभिः,
 अस्मायि मन्दम् अहामि, [स्मयतेभावे लुङ्, चिणि वृद्ध्या
 अयादेशः] विपरीतसुरते पुरुषोपरि स्त्रियः शयनेन पुरुष-
 करोपरि स्त्रोकरः सम्भर्वात् इति पुंभावमुत्प्रेक्ष्य स्मितं कृतम्
 इति भावः ॥ १५ ॥

अथ एकविंशतिश्लोक्या यौतकदानं वर्णयति, सखेत्यादि ।—
 सः प्रसिद्धः, भवः भगवान् ईश्वरः, यत्नसख्याधिगतं यत्नेषु सह

ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितं

नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥ १६ ॥

बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुनः

चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।

बभौतरामन्तरवस्थितं दधत्

यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

यत् सख्यं बन्धत्वं, तेनाधिगतं प्राप्तं कुबेरमैत्रीलब्धं, कुबेरात्
लब्धमित्यर्थः, (“कुबेरस्त्राम्बकमखः यक्षराड्” इत्यमरः) यत्
चिन्तामणिदाम चिन्तामणिघटितमाख्यं, भौम इति सन्नया
नाम्ना हेतुना, सखा स्वनामसादृश्यात् मित्रमिति बुद्ध्या
इत्यर्थः, (“व्योमकेगो भवो भौमः” इत्यमरः) अस्मै भौमनृपाय,
ददौ स्वकीयभोमनामधारणात् बन्धत्वसूत्रेणेति भावः, सुरोचितं
देवतायोग्यं, कामदं कामदुघं, तत् चिन्तामणिदाम, श्वशुरः
पत्न्याः पिता, एष भौमभूपतिः, नलाय जामात्रे, ददे ॥ १६ ॥

तत् मणिदामैव वर्णयति, बहोरिति ।—यत् चिन्तामणि-
दाम, वराय दातुं चितस्य राशौक्यतस्य, दुरापस्य दुर्लभस्य, बहोः
अनेकस्य, [भाषितपंस्कत्वात् पं, वद्भावः] वस्तुनः पदार्थजातस्य,
प्रतिविम्बस्य प्रतिच्छायायाः, कैतवात् मिषात्, अन्तः अभ्यन्तरे,
अवास्थतम् आश्रय याचकाय, अभ्यर्थितः याचतः मन्, देयः
देयत्वेन निश्चितः तम् अभ्यर्थितदेयम्, अर्थं वस्तुजातं, दधत्
धारयन्निव, बभौतराम् अतिशयेन बभौ, [“किमेत्तिडव्यय-
घाटा—” इत्यादिना आमु-प्रत्ययः] प्रार्थनामात्रेणैव याचकाय
तत्तद्वस्तुनां दानार्थं प्रतिविम्बव्याजात् तत्तद्वस्तुजातमन्त-
र्धारयतीवेति भावः । अत्र सापङ्गवोत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जका-
प्रयोगात् गम्या ॥ १७ ॥

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं
 वराय भीमः स्म ददाति भासुरम् ।
 ददे हि तस्मै धवनामधारिणे
 स शशुसश्लोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥
 अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा
 कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।
 अहायि तस्या हि धवार्द्धमज्जिना
 स दक्षिणाद्धैन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

अभिमिति ।—भीमः क्षतकासरासुरं क्षतमहिषासुरं,
 (“लुलापो महिजो वाह-द्विषत्कासरसैरिभाः” इत्यमरः) भासुरं
 भास्वरं, भवान्याः दुर्गायाः, असिं खड्ग, भवान्या भीमाय
 दत्तमिति भावः, वराय नलाय, ददाति स्म । किमर्थं दुर्गाया
 अस्मै दत्तः ? तत्राह, हि यतः, शशुसश्लोगनिमग्नया महिषा-
 सुरादिमर्दनानन्तरं निवृत्तरणरागया केवलसुरतसुखासक्तया,
 अनया दुर्गाया, धवस्य स्वप्रियस्य शशुः, नामधारिणे भीम
 इति नामान्तरधराय, इति प्रीतिकरणोक्तिः ; (“धवः प्रियः
 पतिर्भर्ता” इत्यमरः) तस्मै भीमभृभुजे, सः अस्मिः, ददे दत्तः,
 शत्रुबधानन्तरं निष्प्रयोजनकत्वबुद्ध्या इति भावः । [ददातिः
 कर्मणि लिट्] ॥ १८ ॥

अधारीति ।—यः कृपाणः, महिषासुरद्विषा दुर्गाया, प्राक्
 पूर्वम्, अधारि धृतः, तं कृपाणम् असि, कूकुः कन्या, “कूकु-
 रित्युच्यते कन्या” इति स्मरणात् ; तां ददातीति कूकुदः कन्या-
 प्रदः भीमः, (“सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः”
 इत्यमरः) अस्मै नलाय, अदत्त दत्तवान् । दुर्गायाः कृपाणस्य
 भीमहस्तगतत्वे कारणान्तरमाह—हि यतः, धवस्य प्रियस्य,

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः

स्वशीर्थ्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

सनिर्भरः शाणनधौतधारया

समूढसम्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

भीमापरात्यशशोरिति यावत्, अर्द्धे वामार्द्धे. मज्जति प्रविशतीति तन्मज्जिना अर्द्धनारीश्वरत्वात् प्रियार्द्धाङ्गप्रविष्टेन, तस्याः दुर्गायाः मम्बन्धिना, दक्षिणार्द्धेन दक्षिणाङ्गेन कर्त्ता, परेषां ससर्गिणामन्येषाम्, अङ्गदारणः गात्रविदारकः, स कृपाणः, अह्वायि प्रत्याजि, खड्गसहितदक्षिणार्द्धेन स्वामिशरीर-प्रवेशे स्वामिनोऽङ्गविदारणं स्यादिति धिया म परित्यक्तः इति भावः । [हातेः कर्मणि लुङ्, चिणि युगागमः । ॥ १६ ॥

उवाहेति ।—सान्द्रतराः शुष्कत्वादतिशयेन घना इत्यर्थः, अङ्गाः कृष्णवर्णरक्तचिह्नानि एव, काननानि अरण्यस्वरूपाणि यस्य सः, खड्गलग्नशुष्करक्तचिह्नानां कृष्णत्वात् तत्र काननत्वा-रोपणमिति बोध्यम् ; शाणनेन उत्तेजनेन, शाणघर्षणेनेत्यर्थः, धौतया उज्ज्वलोरुतया, धारया निशितमुत्थेन, सनिर्भरः सप्रवाहः, निर्भरयुक्तवत् परिरक्ष्यमान इत्यर्थः, क्षतेभ्यः प्रहृतेभ्यः, शत्रुभ्यः, जातं निर्गतं, तादृशेन असृजा रक्तन, कृपाणलग्नेनेति भावः, समूढा घृता, प्रकटिता इत्यर्थः, सम्या प्रातःसम्याकालिकशोभा इत्यर्थः, येन सः तादृशः, सम्या-कालोनाकाशस्य रक्तवर्णत्वादिति भावः, यः कृपाणः, स्वशीर्थ्यमेव शत्रुहननरूपं शूरत्वमेव, सूर्यः तस्य उदयपर्वतः उदयाचलः, तस्य व्रतं नियमं, नित्यसूर्योदयकारित्वरूपमित्यर्थः, नित्यमेव शत्रु-दमनेन स्वपराक्रमप्रकाशरूपव्रतमिति समुदितार्थः, उवाह वहति स्म । खड्गस्याङ्गादिषु काननत्वाद्यारोपणात् रूपकालङ्कारः ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा
 तमात्मजा याचितुमर्थिना भृशम् ।
 स ता ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं
 करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥
 यदङ्गभूमौ बभत् । स्वयोषिता-
 मुराजपत्रावल्लिनेत्रकण्जले ।
 रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रते
 गृह्यौतदौचैरिव दक्षिणोक्तते ॥ २२ ॥

यमेनेति ।—भृशम् अत्यथम्, अर्थिना याचकेन, यमेन अन्तकेन, तं भोमम्, आत्मजा भैमी, याचितुं प्रार्थयितुं, निजा जिह्वा नियतप्राणनाशकत्वात् यमरमना इव स्थिता, इत्युपेक्षा, या असिपुत्रिका, प्रहिता भोमप्रोत्यर्थं दूतीप्रेरणसमये प्रेषिता, परिवारेण कोशेन परिजनेन च, (“परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छुदे” इति विश्वः) शोभिनीं, करग्रहस्य हस्तेन धारणस्य विवाहस्य च, अङ्गौ योग्यां, ताम् असिपुत्रिकां कुरिकामपि, तथा असिरूपां कन्याञ्च, (“स्याच्छस्त्री चासिपुत्रो च कुरिका चासिधेनुका” इत्यमरः) सः भोमः भूपतिः, अस्मै नलाय, ददे । शस्त्रपुत्रिकयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ २१ ॥

यदिति ।—यस्याः असिपुत्रिकायाः, अङ्गभूमौ प्रान्तदेशौ, रणस्थलम् एव स्थण्डिलम् अनिस्त्रोन्नता परिष्कृता भूः, तत्र शरते इति तच्छायिनः, [“व्रते” इति णिनिः] तस्य भावः तच्छायिता, सा एव व्रत नियमविशेषः तत्र, गृह्यौतदौचैः रणस्थले कुरिकाघातेन मृत्युग्रथ्यायां शयनरूपव्रतदोचितैः शत्रुभिरित्यर्थः, दक्षिणोक्तते तादृशव्रतोपदेशिन्यै ऋत्विक्स्वरूपायै असिपुत्रिकायै दक्षिणारूपेण प्रदत्ते इत्यर्थः, स्वयोषितां निज-

पुरैव तस्मिन् समदेशि तस्मता-
 ऽभिकेन यः सौहृदनाटिनाऽग्निना ।
 नलाय विश्राणयति स्म तं रथं
 नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥
 प्रसूतवत्ता नलकूवरान्वय-
 प्रकाशिताऽस्यापि महारथस्य यत् ।

स्त्रीणाम्, उरोजयोः स्तनयोः, पत्रावलिः सृगमटादिरचितपत्र-
 भङ्गिः नेत्रकज्जलञ्च ते इव, बभतुः विरेजतुः; शत्रुस्त्रीभिः वैधव्य-
 वशात् पत्रावलिनत्रकज्जले परित्यक्ते इति भावः । [भाषातोर्भावे
 लिटि अतुसादेशः] । कृष्णवर्णयोश्चरिकाप्रान्तदेशयोः स्तनपत्र-
 वल्लीत्वनेत्रकज्जलत्वाभ्यामुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २२ ॥

पुरेति ।—तस्मताऽभिकेन भैमीकामुकेन, (“कामुके
 कमिताऽनुकः । कम्नः कामयिताऽभौकः कमनः कामनो-
 ऽभिकः ॥” इत्यमरः) अत एव सुहृदो भावः सौहृदं सौहार्दं,
 [युवादित्वाद्दण् “हृद्गसिन्ध्वन्ते—” इत्यादिनोभयपदवृद्धिः ।
 अत एव “सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्” इति वामनः]
 तत् नाटयति प्रकाशयतीत्यर्थः, यः तेन सौहृदनाटिना,
 अग्निना अनलेन, यः रथः, पुरा एव स्वयंवरात् प्रागिव,
 दूतीप्रेरणसमये एव इत्यर्थः, तस्मिन् भौमे, समदेशि सन्दिष्टः,
 दत्तः इत्यर्थः, सुलङ्घ्याः सुखेन अतिक्रम्याः, अद्रयः पर्वताः,
 समुद्राः सागराः, कापथाः उन्नतानतकुक्षितपथाश्च येन तादृशं,
 [“का पथ्यक्षयोः” इति कोः कादेशः] तम् अग्निदत्तं, रथं नृपः
 भौमः, नलाय विश्राणयति स्म विततार, ददौ इत्यर्थः ।
 (“विश्राणनं वितरणम्” इत्यमरः) ॥ २३ ॥

प्रसूतवत्तेति ।—यत् यस्मात्, अस्यापि महारथस्य महतः

कुबेरदृष्टान्तबलेन पुष्पक-

प्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

रथस्य, अन्यत्र—“एको दशसहस्राणि योधयेत् यस्तु धन्विनाम् ।
अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः ॥” इत्युक्तलक्षण-
रथिकविशेषस्य, प्रसूतवत्ता प्रकृष्टमारथिमत्ता, [“सूतः क्षत्ता
च सारथिः” इत्यमरः । मत्वन्तत्वात् ताल्-प्रत्ययः] अन्यत्र
—प्रसूतवत्ता प्रजनयितृता, प्रकृष्टपुत्रवत्ता इत्यर्थः, कुबेरवदिति
भावः, [प्रपूर्वात् सूतः क्तवत्वन्तत्वात् ताल्-प्रत्ययः] अनलेन
रथप्रदात्रा अग्निना, कूवरेण युगन्धरेण च, रथस्य युगकाष्ठ-
बन्धनस्थानेनेत्यर्थः, (“कूवरस्तु युगन्धरः” इत्यमरः) अन्यत्र—
नलकूवरेण तदाख्येन कुबेरपुत्रेण, अन्वयात् योगात्, प्रकाशिता
प्रकटिता, ततः कारणात्, एतस्य महारथस्य, कुबेरः एव
दृष्टान्तः निदर्शनं, तद्वलेन तत्प्रभावेण, पुष्पकप्रकृष्टता
पुष्पकात् प्रकृष्टता वेगाधिक्येनोत्कृष्टता, अन्यत्र—पुष्पकेण
विमानविशेषेण, प्रकृष्टता देवतान्तरापेक्षयोत्कृष्टता,
अनुमीयते ; अयं महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति प्रसूत-
वत्तादिधर्मसहितमहारथत्वात् कुबेरवदिति अनुमातुं शक्य-
त्वात् इति भावः । नलकूवरेति पाठे तु—प्रसूतवत्ता प्रकृष्ट-
मारथिमत्ता इत्यर्थः, नलेन नेषधेन सह, कूवरस्य रथ-
युगन्धरस्य, अन्वयात् सम्बन्धात्, प्रकाशिता नलापेक्षया
उत्कृष्टमारथेरभावात् तादृशमारथिमत्त्वेनैवास्य रथस्य पुष्पकापे-
क्षया प्रकृष्टत्वमनुमितमिति भावः । अत एवानुमानालङ्कारः,
“साध्यसाधननिर्देशस्त्वनुमानमुदोरितम्” इति लक्षणात् । रूप-
हेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं रूपकञ्च प्रसूतवत्तादि-
प्रकाशितैः तत्प्रकाशितैति श्लिष्टरूपकं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्थं यत्
 निजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।
 स तद्दृष्टेऽस्मै हयरत्नमर्पितं
 पुराऽनुबहुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥
 जवादवारीकृतदूरदृक्पथः
 तथाऽक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।
 ददद्दृष्टिचादरदासतां यथा
 तथैव तत्यांशुलकण्ठनानताम् ॥ २६ ॥

महेन्द्रमिति ।—सिन्धुः समुद्रः, उच्चैःश्रवसा तन्नामकाशेन,
 महेन्द्रं देवराजं प्रतार्थं वञ्चयित्वा, यत् हयरत्नम् उच्चैः-
 श्रवमोऽपि श्रेष्ठमित्यर्थः, निजेन पत्या स्वामिना, वरुणेनेत्यर्थः,
 अन्वितं दानेन संयुतम्, अकृत वरुणाय ददौ इत्यर्थः, पुरा
 स्वयंवरात् पूर्वमेव, बन्धुतां बान्धवत्वम्, अनुबहुं प्रवर्त्तयितुं,
 वरुणेन अर्पितं भौमाय दत्त, तत् हयरत्नं, सः भौमः, अस्मै
 नलाय, ददे दत्तवान् ॥ २५ ॥

जवादिति ।—अक्षियुग्माय दृष्टः दृष्टियुगलाय, दिदृक्षायां
 दर्शनेच्छायां, यः आदरः आस्था, तस्य टामता वश्यत्वं, ददत्
 अत्यन्तदिदृक्षामिव सम्पादयन्, यः हयः, जवात् वेगात्, तथा
 तेन प्रकारेण, अवारीकृतः अर्वाकृतः, द्राक् अदूरीकृतः इति
 यावत्, मिर्जलौकतश्च गम्यते, (“पारावारे परार्वाची तोरे”
 इत्यमरः) दूरदृक्पथः दूरप्रसारिदृष्टिमार्गः, अर्श्वदिदृक्षणां
 बहुयोजनदूरे प्रेरितदृष्टिपथः इत्यर्थः, येन तथाभूतः सन्,
 अथवा—वारो वारणं, [णिजन्तात् वृधातोः घञ्] अवारः वारः
 कृत इति वारीकृतः [अभूततद्भावे च्चिः] स न भवतीति
 अवारीकृतः अप्रतिरोधीकृतः, दूरदृक्पथो येन सः,

दिवस्पतेरादरदर्शिनाऽदरा-

दटौकि यस्तं प्रति विश्वकर्मणा ।

तथा च द्रष्टव्यवस्तुना द्रष्टृक्षूणां दूरदृक्पथस्य प्रतिरोधो भवति, किन्तु प्रकृतेऽश्वस्य सवेगगमनादेव दूरदृक्पथस्य प्रतिरोधाभाव इत्यर्थः, यथा मुदं हर्षं, न दटे न दटौ, अश्वस्य सवेगगमनात् द्रष्टृणां दर्शनावकाशाभावेन नयनदृष्टिर्नाभूत्, अतः केवलं दृश्यामेव वर्द्धयति इति भावः, तथा तेन प्रकारेणैव, तत् तेन अश्वेन, पांशुलः पांशुमान्, अश्वखुरोत्थरजमा धूलियुक्तः, शुष्कश्च, कण्ठनालः यस्य द्रष्टृर्नैतद्युग्मस्य वा, तस्य भावः तत्ता तां, दटत् लक्षणया उत्कण्ठितत्वं दटानः, मुदं न दटे, कण्ठशोषकारो कथं मुदं दद्यादिति भावः । अक्षि-युग्मस्य पांशुलकण्ठनालत्व नाम दूरोद्धतधूर्नीधमरप्रान्तत्वम् उत्कण्ठाचरितत्वञ्च । अजस्रदर्शनोयवेगोऽयमश्व इति तात्पर्यम् । अत्र अवारोक्ततेति पांशुलकण्ठनालेति शब्दशक्त्या पिपासोः दृष्टिपथे निर्जनौकरणात् शुष्ककण्ठनालत्वकरणाच्च हर्षा-जननरूपं वस्तु व्यञ्जनया बोध्यते इति ध्वनिः । अवारी-करणाद्यसम्बन्धोऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

दिवस्पतेरिति ।—दिवस्पतेः इन्द्रस्य, दमयन्तोरागिणः इति भावः, [“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति षष्ठ्या अलुकि कस्काटि-त्वात् विसर्जनोयस्य सत्वम्] आदरदर्शिना भोमं प्रति समादरं पश्यता, विश्वकर्मणा देवशिल्पिना, तं भोमं प्रति, आदरात् स्वप्रभोरिन्द्रस्य भैम्यामनुरागित्वात् भोमे आदरदर्शनात् स्वस्यापि तत्पितरि भोमे समादरदर्शनमुचितमिति भोमे आदरप्रदर्शनाद्धेतोरित्यर्थः, यः पतङ्गहः, अटौकि उपहाररूपेण

तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतं

पतद्गृहं ग्राहितवान् नलेन सः ॥ २७ ॥

नलेन ताम्बूलविलासिनोज्झितैः

मुखस्य यः पूगकण्ठैर्भृतो न वा ।

इति व्यवचि स्वमयूखमण्डला-

दुदञ्चदुञ्चारुणतारुचा चिरात् ॥ २८ ॥

प्रेरितः, [ढोकतेर्गत्यर्थे ख्यन्तात् कर्मणि लुङ] तं विश्वकर्म-
दत्तम्, एकमाणिक्यमयम् एकमात्रपद्मरागाख्यमणिनिर्मितं,
महती उन्नतिः यस्य तम् अत्युन्नतम्, अत्युत्कृष्टमित्यर्थः,
पतत् मुख्यादिभ्यः स्रवत् ताम्बूलादिकं गृह्णातीति
तं पतद्गृहं प्रतिग्राहं, “पिकटानो” इति ख्यातं
निष्पृतताम्बूलभाजनमित्यर्थः, [“प्रतिग्राहः पतद्गृहः”
इत्यमरः । “विभाषा ग्रहः” इति ण-प्रत्ययाभावपक्षे
“नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—” इत्यादिना अच्-प्रत्ययः] सः
भीमः, नलेन ग्राहितवान् अग्राहयत्, नलाय ददौ
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

नलेनिति ।—यः पतद्गृहः प्रतिग्राहः, पिकटानो इति ख्यात
इत्यर्थः, स्वमयूखमण्डलात् स्वकीयकिरणसमूहात्, उदञ्चन्तो
उदञ्चन्तो, उच्चा महती, या अरुणता अरुणत्व, रक्तवर्णता इति
यावत्, तस्याः रुचा कान्त्या, ताम्बूलविलासिना ताम्बूल-
प्रियेण, नलेन उज्झितैः निष्पृतैः, मुखस्य सम्बन्धिभिः
पूगकण्ठैः गुवाकशकलैः, भृतः पूर्णः, न वा इति,
सन्दिञ्च इति शेषः, चिरात् बहुकालेन, व्यवचि विविक्तः,
पूगकण्ठैः भृतः इति निश्चित इत्यर्थः । निश्चयान्तःसन्देहा-
लङ्कारः ॥ २८ ॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
 नृपेऽपि पूजा प्रभुनान्नि या कृता ।
 अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां
 हरिन्मणेर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥
 छटे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां
 न केकिनां सर्पविषं प्रसर्पति ।
 न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत्
 स कालकूटं भगवानभोच्यत ॥ ३० ॥

मयेनेति ।—भगवन्तं भीमम् महादेवम्, अर्चता पूजयता,
 [अर्चतेर्भौवादि क्वाङ्गटः शत्रादेशः] मयेन तदाख्यदैत्यशिल्पिना,
 प्रभोः शिवस्य, नाम भीम इति संज्ञा अस्ति यस्मिन् तस्मिन्
 प्रभुनान्नि स्वामिनामधारिणि, नृपे भीमेऽपि, या पूजा
 कृता, उपहारत्वेन यत् मरकतभाजनं दत्तमित्यर्थः, सः
 भीमः हरिन्मणेः गारुत्मतमणेः सम्बन्धि, मरकतमणि-
 मयमित्यर्थः, भोजनद्रव्यमिश्रितविषनाशयोग्यमिति भावः,
 महत् भोजनभाजनं भोजनपात्रं, भोजनपात्ररूपामित्यर्थः,
 तामपि मयकृतपूजामपीत्यर्थः, नैषधाय नलाय,
 अदत्त ॥ २९ ॥

छटे इति ।—अस्य गारुत्मतभाजनस्य, छविं नीलां कान्तिं,
 सदा सर्वदा एव, छटे पक्षे, विभ्रतां दधता, केकिनां मयूराणां
 सम्बन्धे, सर्पविषं न प्रसर्पति न तच्छरीरं व्याप्नोति । सः भगवान्
 ईश्वरः अपि, अत्र गारुत्मतभाजने, कालकूटं इलाइलम्,
 अभोच्यत चेत् भुञ्जीत यदि, [क्रियातिपत्तौ लृङ्
 “भुजोऽनवने” इति तङ्] तदा नीलकण्ठत्वं न अधास्यत्,
 तदभावात् कालकूटविषस्य कण्ठव्यापित्वेन नीलकण्ठत्वं

विरोध्य दुर्वाससमस्त्रवलहिवः
 स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ? ।
 अदत्त तस्मै स मदच्छलात् सदा
 यमभ्रमातङ्गतयेव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥
 मदान्मदग्रे भवताथवा भिया
 परं दिग्गतादपि यात जीवत ।
 इति स्म यो दिक्करिणः ! स्वकर्णयोः
 विनाऽऽह वर्णस्रजमागतैर्गतैः ? ॥ ३२ ॥

जातमस्येत्यर्थः, यत्सावर्ण्यात् केकिनः विषभयशून्याः तत्प्राप्ते
 भोजने किं वक्तव्यम् इति भावः ॥ ३० ॥

विराध्येति ।—अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनेव, ऐरावतत्व-
 हेतुकमिव इत्यर्थः, (“ऐरावताऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः”
 इत्यमरः) अथवा—अभ्रवत् श्यामवर्णत्वात् जलधरसदृशः
 मातङ्गः हस्ती, तस्य भावस्तत्ता तयेव तद्धेतुकमिव, मदच्छलात्
 दानजलस्रावमिषात्, सदा वर्षुकं वर्षणशीलम्, इति
 सापङ्कवात्प्रेक्षा, [“लषपत—” इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः] यं
 सिन्धुरं, सः भीमः, तस्मै नलाय, अदत्त दत्तवान्, यत्तदोर्नित्य-
 सम्बन्धादत्र स इति पदमूहनौयम्; सः नलसात्कृतसिन्धुरः,
 दुर्वाससं विरोध्य मालात्यागादेव क्रोधयित्वा, अस्य दुर्वाससः
 सम्बन्धिनीं, दुर्वाससा इन्द्राय दत्ताम् इन्द्रेणापि ऐरावतकुम्भे
 स्थापितामित्यर्थः, स्रजं माल्यं, त्यजन् शुण्डया भुवि क्षिपन्,
 इन्द्रसिन्धुरः इन्द्रगजः, ऐरावतः इत्यर्थः, दिवः स्वर्गात्, अस्त्रलत्
 तदभिशापवशात् भ्रष्टः, किम् ? स्वदत्तस्रक्त्यागापराधनिमित्तात्
 दुर्वाससः शापात् दिवश्चरत ऐरावत एवायं किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

मदादिति ।—दिक्करिणः ! भो दिग्गजाः ! मदात् बलगर्वात्,

अधत्त वीजं निजकीर्त्तये रटौ

द्विषामकीर्त्त्ये खलु दानविप्रुषः ? ।

श्रवश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं

मुटे मदस्त्रेदवतीमुपास्त यः ? ॥ ३३ ॥

मदये ममाग्रे, भवत योद्धुं तिष्ठत इत्यर्थः, अथवा भिया बलाभाव-
जनितभयेन, दिगन्तात् अपि टिक्प्रान्तादेव, दूरादेवेत्यर्थः,
परं दूरं, यात गच्छत, जीवत पनायित्वा यथा कथञ्चित्
प्राणान् धारयत, सर्वत्र ययमिति शेषः, यः गजः, इति इत्यं.
वर्णस्रजम् अक्षरपङ्क्तिं, विनैव वाग्जालमन्तरेणैवेत्यर्थः,
स्वकर्णयोः आगतैर्गतेः यातायातेः, केवलं कर्णसञ्चालनैरेवेत्यर्थः,
आह स्म ब्रूते स्म किम् ? इत्यर्थः । गम्योत्प्रेक्षा । [“लट् स्त्रे”
इति भूते लट्, “ब्रुवः पञ्चानामादित—” इत्यादिना
णलाडादेशौ] ॥ ३२ ॥

अधत्तेति ।—यः गजः, निजकीर्त्तये स्वयशसे, कीर्त्तिप्ररोहाये-
त्यर्थः, रटौ दन्तौ एव, वीजम् अङ्कुरोद्गमकारणं, तथा द्विषां
शत्रूणाम्, अकीर्त्त्ये अयशसे, अकीर्त्तिप्ररोहाय इति
भावः, दानविप्रुषः मदविन्दून् एव, वीजम् अधत्त खलु ?
धारयमास किम् ? दन्ताभ्यां परेषां विदारणात् निजकीर्त्त्यु-
त्पत्तिरिति तथा मदगन्धेनैव परगजानां भीत्या पलायनात्
तेषामकीर्त्त्युत्पत्तिरिति च भावः ; कीर्त्त्यकीर्त्त्योः सितासितत्वात्
मितामितयोरैव दन्त-दानकर्णयोः कीर्त्त्यकीर्त्तवीजत्वनाप्रेक्षा ।
किञ्च, कुम्भावेव कुचौ यस्यास्ताम्, अन्यत्र—कुम्भौ इव
कुचौ यस्याः तां, मदस्त्रेदवतीं मदजलरूपघर्मादकवतीम्,
अन्यत्र—मदजलवत् स्त्रेदवतीमिति सास्त्रिकोक्तिः, शिरःश्रियं
शिरःशोभां, श्रवसोः कर्णयोः, श्रमैः व्यापारैः, कर्णतासैरेव

न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-
 कृतेषु सङ्ग्रानुभवेऽभवत् क्षमः ।
 न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भेषु
 प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥
 करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः
 प्रमाद्य भैम्याऽनु च दक्षिणीकृतः ।
 कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन सः
 प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

व्यजनवातैरिति भावः, मुटे खेदापहरणात् तस्याः हर्षाय,
 उपास्त असेवत किम् ? इत्युत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

नेति ।—तेन भीमेन, विवाहे दक्षिणीकृतेषु वराय दक्षिणा-
 स्वरूपेण दत्तेषु इत्यर्थः, वाहेषु वाजिषु विषये, (“वाजिवाहार्वा-
 गन्धर्व—” इत्यमरः) सङ्ग्रानुभवे इयत्तापरिच्छेदे, प्रयत्नवान्
 उद्योगवानपि, कोऽपि जनः, क्षमः शक्तः, न अभवत्, तथा
 शातकुम्भेषु स्वर्णेषु, (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
 तपनीयं शातकुम्भम्” इत्यमरः) न, मत्तकुम्भेषु मटस्रावि-
 गजेषु, न, रत्नराशिषु रत्नमसूहेषु च, न, सर्वत्र सङ्ग्रानुभवे क्षमः
 अभवत् इत्यनुषङ्गः । विवाहकालप्रदत्ताश्वादिषु सङ्ग्रा-
 सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ३४ ॥

करेति ।—यः आशु शोषितुम् इच्छतीति आशुशुक्षणिः
 अग्निः, [“अग्निर्वैश्वानरो वह्निः शिखावानाशुशुक्षणिः”
 इत्यमरः । “आङ्ङि शुषेः सनश्छन्दसि” इत्यौणादिकसूत्रेणाङ्-
 पूर्वाच्छुषेर्धातोः सनन्ताटनि-प्रत्ययः । अयच्च शिष्टप्रयुक्तोऽपि
 भाषायामपीष्यते] तयोः भैमीनलयोः, करग्रहे पाणिग्रहे विषये,
 वाम्यं वामभावं, वक्रतामिति वामभागवर्तित्वमिति चार्थः,

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवाक्

अनेशदाशास्य किमाशु तां ङ्गिया ? ।

शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि

स्थितेस्तु नाचालि विडौजसाऽपि सा ॥ ३६ ॥

(“वामं मध्ये प्रतौपे च” इति विश्वः) अधत्त भैमीकामुकतया पूर्वं प्रतिकूल आसौदित्यर्थः, अनु पश्चात्, वास्यानन्तरमित्यर्थः, भैम्या प्रसाद्य सुत्यादिना प्रसन्नोक्त्य, दक्षिणीकृतस्य अदक्षिणः दक्षिणः कृतः इति दक्षिणीकृतः अनुकूलीकृतः इत्यर्थः, दक्षिणभागवर्ती कृतः इत्यर्थश्च, (“दक्षिणः दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दानुवर्तिषु । अवामे—” इति विश्वः) ततस्तदनन्तरं, नलेन सः आशुशुक्तिणिः, तत्क्षणं सः एव क्षणः यस्मिन् कर्मणि तत् इति क्रियाविशिषणं, सः चासौ क्षणश्चेति [कर्मधारये वाऽत्यन्तसंयोगे द्वितीया] विवाहसमये, पुरस्कृत्य उल्लेखनादिसंस्कारपूर्वकम् अग्रतः कृत्वा च, प्रदक्षिणः अत्यन्तानुकूलः दक्षिणभागवर्ती च, दक्षिणभागे वनयाकारेण वेष्टित इति वा, कृतः ; पूर्वं प्रतिकूलोऽप्यग्निः प्रार्थनेनया अनुकूलितः इत्येकीऽर्थः, अग्निप्रदक्षिणीकृत्येत्यादि-शास्त्रार्थोऽनुष्ठितः इत्यपरार्थः ॥ ३५ ॥

स्थिरिति ।—त्वम् अश्मा पाषाणखण्ड इव, स्थिरा निश्चला, भव तिष्ठेत्यर्थः, इति मन्त्रवाक् तां दमयन्तोम्, आशास्य स्वाक्षरैः प्रकाश्यां “शिलावत् अचला भव” इति एवरूपाम् आशिषं वितौष्य, ङ्गिया हीनोपमाकरणहेतुकलज्जया इवेत्यत्प्रेक्षा गम्या, आशु सपदि, अनेशत् अदृश्यतां गता, किम् ? वर्णानाम् उच्चरितानन्तरप्रध्वसित्वादिति भावः । [नश्लुङ्ङि पुष्यिणादाङ् “नशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम्” इति एत्वम्] हीनोपमात्वं व्यनक्ति, शिला अश्मा, नृणां मनुष्याणाम्

प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससं
 तदा पुरोधो विदधत् विदर्भजाम् ।
 जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतः
 नलादविश्वामिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥
 ध्रुवावलोकाय तदुन्मुखभ्रुवा
 निर्दिश्य पत्याऽभिदधे विदर्भजा ।

अपि, प्रेरणया व्यापारविशेषेण, चलेत्, तु पुनः, सा दमयन्ती,
 विडौजसा देवेन्द्रेण अपि, स्थितः पतिव्रतामार्गात्, न अचालि
 न चालिता, न चालयितुं शक्तैत्यर्थः, [चलेष्यन्तात् कर्मणि
 लुङ्] अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्ग-
 मलङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेति ।—तदा तत्काले, विदर्भजां वैदर्भीं, प्रियस्य ननस्य,
 अंशुके उत्तरोये, (“अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात् वस्त्रमात्रोत्तरोययोः”
 इति मेदिनी) ग्रन्थिना बन्धविशेषेण, निबद्धवाससं ग्रथितांशुकां,
 विदधत् कुर्वन्, देशाचारप्राप्तत्वादिति भावः, विश्ववित् सर्वज्ञः,
 त्रिकालज्ञ इत्यर्थः, एष पूर्वाक्तः, पुरोधोः पुरोहितः, गौतमः
 इति यावत्, पटं वस्त्र, विच्छिद्य हेधा विपात्य, प्रयास्यतः
 वने भैमीं परित्यज्य गमिष्यतः, नलात् अविश्वामसम् अप्रत्ययं,
 जगादेव उवाचेव, ज्ञापयामासेवेत्यर्थः, आगाम्यर्थज्ञापनार्थ-
 मिवानयोर्विच्छेदेनावस्थानार्थं वस्ताञ्चलद्वयं जग्रन्थेति
 उत्प्रेक्षा । भारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्याने श्लोकः,—
 “ततोऽहं वामसंस्थित्वा विवस्य च परन्तप ! । सुप्तामुत्सृज्य
 वैदर्भीं प्राद्ववद्गतचेतनः ॥” इति ॥ ३७ ॥

ध्रुवेति ।—ध्रुवावलोकाय दमयन्तीं ध्रुवनक्षत्रप्रदर्शनाय,
 “विवाहे ध्रुवमरुन्धतौ च दर्शयेत्” इति शास्त्रात्; तदुन्मुखभ्रुवा

किमस्य न स्यादणिमाऽक्षिसाक्षिकः ?

तथाऽपि तथ्यो महिमाऽऽगमोदितः ॥ ३८ ॥

धवेन साऽदर्शि बधूररुन्धतीं

सतौमिमा पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते

दृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

तदनुसूत्री ध्रुवाभिमुखी भ्रुः यस्य तादृशेन, पत्या नलेन, निदिश्य भ्रुवं पश्येति आदिश्य, विदमंजा वेदभीं, अभिदधे अभिहिता, [कर्मणि लिट्] किं तत् ? इत्याह—प्रस्य ध्रुवस्य, अणिमा अणुत्वं, क्षुद्रपरिमाणत्वमित्यर्थः, अक्षिसाक्षिकः चक्षुः-प्रमाणकः, न स्यात् किम् ? चक्षुषा न लक्ष्यते किमित्यर्थः. तथाऽपि अस्य क्षुद्रपरिमाणवत्त्वे चक्षुष एव प्रमाणत्वे सत्यपीत्यर्थः, आगमोदितः ज्योतिःशास्त्रीकृतः, महिमा महत्ता एव, वृहत्परिमाणत्वमेवेत्यर्थः, तथ्यः प्रामाणिकः, दूरत्वदोषेण अणुचग्राहिप्रत्यक्षस्य आगमापेक्षया दुर्बलत्वात् हस्तार्द्धमितचन्द्रप्रत्यक्षवदिति भावः। महदपि दूरात् अणु प्रतीयते इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

धवेनिति ।—पूर्वं विवाहात् प्रागेव, हृदि कृतस्य पतित्वेन मनसि निश्चितस्य, भूपतेः मलस्य, कृते निमित्तं, नलवरणार्थ-मित्यर्थः. [तादर्थ्यऽव्ययम्] दृणीकृतस्वर्गपतेः अगणितमहिन्द्रात्, जनात् त्वत्तः इति यावत्, [“पञ्चमौ विभक्ते” इति पञ्चमौ] अणुतां सूक्ष्मतां, पातिव्रत्यगुणेन न्यूनताञ्च, गतामिव स्थिता, सतीं साध्वीम्, इमाम् अरुन्धतीम् अरुन्धतीनक्षत्रं, पश्य इति, उक्तेति शेषः, सा बधूः नवीदा भैमौ, धवेन भर्त्सा नलेन, अदर्शि दर्शिता, [दृशेर्णन्तादात्मनेपदिनः कर्मणि लुङ् ।

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थिते-
 उडुच्छिविव्योम्नि विहारिभिः पथि ।
 मुखेऽमराणामनले रदावले-
 रभाजि लाजैरनयोऽङ्गितैर्द्युतिः ॥ ४० ॥
 तथा गृहीताहुतिधूमपद्दति-
 र्गता कपोले मृगनाभिगोभिताम् ।

“अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्” इति अणिकर्तुः
 कर्मत्वम्, अत्र च तस्याभिहितत्वात् न द्वितीया] ॥ ३९ ॥

प्रसूनतेति ।—तत्करपल्लवस्थितैः होमार्थं भैस्याः पाणि-
 किशलयधृतैः इत्यर्थः, लाजैः मृष्टशालिभिः परिवापकापर-
 पर्यायैः, [“लाजाः पुं भृन्नि परिवापके” इति वैजयन्तौ)
 प्रसूनता पुष्पत्वम्, अभाजि प्रापि, तत्सादृश्यं प्राप्तम् इत्यर्थः,
 लाजा दमयन्तौकरकमले पुष्पवत् परिदृश्यमाना अभूवन् इति
 निष्कर्षः, [भजतः कर्मणि लुङ्] अथ अनया बध्वा, उज्ज्वलैः
 अग्निं लक्ष्मीकृत्य त्यक्तैः, अत एव पथि मध्ये मार्गं, व्योम्नि
 विहारिभिः व्योमचारिभिः, खेचरैः सद्गिरित्यर्थः, उडुच्छविः
 नक्षत्रकान्तिः, तत्सदृशगोभा इत्यर्थः, अभाजि, ततश्च अमराणां
 देवानां, मुखे आस्यभूते, अनले अग्नी, “अग्निमुखा वे देवाः”
 इति श्रुतेः; रदावलेः दन्तपङ्क्तैः, द्युतिः शाभा, तत्सदृश-
 कान्तिरित्यर्थः, अभाजि । अत्र एकस्य लाजद्रव्यस्य क्रमण
 करपल्लवाद्यनेकाधारवृत्तित्वकथनात् पर्यायभेदः तथा लाजानां
 प्रसूननक्षत्रदन्तगोभासादृश्याङ्गिदर्शनाभेदः इत्यनयोर्ङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

तथेति ।—तथा बध्वा, गृहीता स्वीकृता, आहुतेः लाजा-
 होमस्य, धूमपद्दतिः धूमरेखा, कपोले गण्डदेगे, मृगनाभिः

ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
 तमालनीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥
 अपङ्गतः खेदभरः करे तयोः
 त्रपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।
 दृशोरपि प्रोद्धतमशु सात्त्विकं
 घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

कस्तूरी इव शोभते इति सृगनाभिशोभिनी, तस्या भावः
 तत्ता तां सृगनाभिशोभितां, [“कर्त्तव्युपमाने” इति णिनिः ।
 “त्वत्तोः” इति पं वद्भावः] गता प्राप्ता, तथा दृशोः नयनयोः,
 अञ्जनतां कज्जलतां, ययौ प्राप, तस्माद्दृश्यं गता इत्यर्थः, तथा
 श्रुतौ श्रोत्रे, तमालस्य तमानावतंसस्य, लीलां विलासं,
 श्रिता प्राप्ता, अलिके ललाटे च, (“ललाटमलिकं गोधिः”
 इत्यमरः) अलकायिता अलकवत् आचरिता, चूर्णकुन्तलत्वं
 गतेत्यर्थः, [उपमानादाचारक्यङ्गन्तात् कर्मणि क्तः] । अत्रापि
 एकस्यैव धूमस्य क्रमात् अनकाधारमस्वभ्यात् पर्यायः,
 तदुपजोविनामुत्तरेषां यथायोगमुपमानिदर्शनाभ्यां पूर्ववत्
 सङ्करः ॥ ४१ ॥

अथानयोस्त्रिभिः सात्त्विकोदयमाह, अपङ्गत इत्यादिभिः ।
 —त्रपाजुषाः लज्जाभाजोः, तयोः बध्वरयोः, करे पाणौ,
 खेदभरः सत्त्विकभावोदयसूचकघमजलातिशयः, मुहुः पुनः
 पुमः, दानजलैः तत्कालोचितटानार्थमुदकैः, मिलन् मिश्रीभवन्,
 अपङ्गतः आच्छादितः, आत्मानं गोपायितवान् इत्यर्थः, दृशोः
 अक्षोः अपि, प्रोद्धतम् आविर्भूतं, सात्त्विकं सत्त्वसमुद्भूतम्, अशु
 नेत्रोदकं, घनैः सान्द्रैः, पुञ्जीभूतैरित्यर्थः, धूमलङ्घनैः धूमपीडनैः,
 समाधीयत समाहितः, परिहृतः इति यावत् । अत्र खेदाश्रुणाः

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां
 प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।
 जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां
 ययुस्तयोः कण्टककुड्मलश्रियः ॥ ४३ ॥
 बभूव न स्तम्भविजित्वरौ तयोः
 श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्तरा ।

सहजयोरगन्तुकदानोदकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानाम्मीलन-
 भेदः, “मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्” इति
 लक्षणात् ॥ ४२ ॥

षहूनौति ।—तयोः बधूवरयोः, कण्टककुड्मलश्रियः पुलका-
 दुरसम्पदः कर्त्ताः, बहूनि प्रचुराणि, वसूनि धनानि, दक्षिणां
 दक्षिणारूपेण, प्रयच्छतः ददतः, भीमस्य सत्त्वं सत्त्वगुणं
 स्वभाव वा, दानशीर्णोरत्वमित्यर्थः, अवेक्ष्य दृष्ट्वा, तत्क्षणं
 तत्काले, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] रोमाञ्चं पुलकाञ्चित्वम्,
 इतेषु गतेषु, जनेषु दर्शकलोकसमूहेषु, मिश्रतां मेलनं, ययुः,
 दक्षिणादर्शनजन्यविस्मयात् सर्वेषां रोमाञ्चे सति बधूवरयोः
 सात्त्विकभावाद्भूतानि रोमाञ्चान्यपि तादृशविस्मयोद्भूतत्वेनेव
 तिरोहितानि इत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ४३ ॥

बभूवेति ।—तयोः बधूवरयोः, श्रुतिक्रियःणां वेदोक्तकर्म-
 णाम्, आरम्भपरम्परायां त्वरा उत्तरोत्तरप्रयोगरूपशीघ्रता,
 स्तम्भस्य सात्त्विकभाबोटयजन्यानिष्क्रयाङ्गत्वलक्षणस्य, विजित्वरौ
 विजेत्रौ, [“इण् नशजिसर्त्तिभ्यः करप्” इति करप्-प्रत्यये
 “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप्] न बभूव न अपङ्गोतुं
 शक्नाक इत्यर्थः, श्रुत्युक्तकर्मजातानां शीघ्रसम्पादनेच्छायां
 सत्त्वामपि सात्त्विकस्तम्भवशात् तौ बधूवरौ किमपि कर्म

न कम्पसम्पत्तिमलुम्पद्यतः

स्थितोऽपि वक्त्रः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥

दमस्त्रसुः पाणिममुथ गृह्णतः

पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।

महर्षिणेवाङ्गिरसेन साङ्गता

पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

स कौतुकागारमगात् पुरन्ध्रभिः

सहस्ररन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः ।

शीघ्रं सम्पादयितुं न समर्थो इति भावः । तथा समिधा इन्धनेन, समेधितः प्रदीपितः, वक्त्रः अग्निः, अग्रतः स्थितोऽपि कम्पसम्पत्तिं वेपथूद्रेकं, न अलुम्पत् निरोद्धुं न अशक-
दित्यर्थः ; समिद्धोऽग्निः शीतजकम्पमेव शमयितुं समर्थः न तु सात्त्विकं कम्पं गाढानुरागविकाराणां दुर्वारवेगत्वादिति तयोः स्तम्भकम्पो सर्वे ज्ञातवन्त इति भावः । अत्र कर्मत्वरा-समिद्धवक्त्ररूपकारणमद्भावेऽपि स्तम्भकम्पनिवृत्ति-
रूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः, “सत्यां तत्सामग्रां तदनुत्पत्तविशेषोक्तिः” इति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

दमस्त्रसुरिति ।—दमस्त्रसुः दमयन्त्याः, पाणिं करं, गृह्णतः आटदानस्य, ताम् उद्वहत इत्यर्थः, अमुथ नलस्य, पुलोमजां शचीम्, उद्वहतः परिणयतः, शतक्रतोः इन्द्रस्य, महर्षिणा आङ्गिरसेन वृहस्पतिना इव, पुरोधसा गौतमेन, विधेः श्रुत्युक्तवैवाहिकानुष्ठानस्य, साङ्गता साङ्गत्वं, समाप्तिरिति यावत्, संविदधेतराम् अतिशयेन सम्पादिता, [“किमेत्तिडव्यघघादा—” इत्यादिना आमु-प्रत्ययः] ॥ ४५ ॥

स इति ।—ततः विवाहविधिसम्पादनानन्तरं, सः नलः,

अधात् सहस्राक्षतनुत्रमित्त्रता-
मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनाऽमुना ॥ ४६ ॥
अथाशनाया निरशेषि नो ऋिया
न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।
विमुक्तमभोगमशायि मसृहं
वरेण बध्वा च यथाविधि त्रग्रहम् ॥ ४७ ॥

ईक्षितुं द्रष्टुं, बधूवरविश्रम्भालापमिति शेषः, महस्त्ररन्ध्रीकृतम्
अनेकच्छिद्रीकृतं, [बहुव्रीह्यावभूततद्भावे च्चिः] कौतुकागारं
कुतूहलवद्धकं मङ्गलगृहं, परन्धिभिः परनारीभिः मह, [“वृद्धो
यूना” इति ज्ञापकात् सह्याप्रयोगे सहार्थे द्वितीया] अगात्
प्राविक्षत्, यत् अगारं, जिष्णुना जयशीलेन, अमुना नलेन,
जिष्णुना इन्द्रेण इत्यपि गम्यते, अधिष्ठितम् अधिरूढं
सत्, सहस्राक्षतनुत्रमित्त्रताम् इन्द्रकवचतुल्यताम्, इन्द्रस्य
सहस्राक्षैर्दशेनार्थं सहस्रच्छिद्रीकृतकवचमादृश्यमिति यावैत्,
अधात् खलु निश्चितं धारयामासेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथेति ।—अथ कौतुकागारप्रवेशानन्तरं, वरेण नलेन, बध्वा
टमयन्त्या च, यथाविधि यथाशास्त्रं, त्रग्रहं त्रिदिनम्, [अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । “तद्धितार्थ—” इत्यादिना समाहारे द्विगुः,
“राजाहःसखिभ्यष्टच्” इत्यनेन टच्, “न सङ्ग्राटेः समाहारे”
इति अङ्गादेशाभावः, “द्विगुरेकवचनम्” इत्येकवचनान्तता
“रात्राङ्गाहाः पुंसि” इति पुंनिङ्गता] अशनमिच्छतौति
अशनाया बुभुक्षा, [“अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्हेषु”
इति क्वजन्ततया निपातनात् साधुः] नो निरशेषि न निःशेषो-
क्तता, न पर्याप्तम् अभोजि इत्यर्थः, ऋिया लज्जया, परस्पर-
क्रिया अन्योऽन्यचेष्टा, सम्यक् यथेच्छं, न आलोकि न

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः

क्वचित् परीहासमचोकरत्तराम् ।

धराऽप्सरोभिर्वैरयात्रयाऽऽगता-

नभोजयत् भोजकुलाङ्कुरः क्वचित् ॥ ४८ ॥

वीक्षिता, तथा विमुक्तसम्भोगं सम्भोगपराङ्मुखं यथा तथा, ससृष्टं माभिलाषम् एव, अशायि शयितं, [भावे लुङ्] । यथाह आपस्तम्बः,—“त्रिरात्रमुभयोरधःशय्या ब्रह्मचर्यमन्तारलवणा-शित्वञ्च तयोः शय्यामन्तरेण दण्डोपलिप्तवाससा सूत्रेण परिवीतयोरवस्थानत्वम्” ॥ ४७ ॥

कटाक्षणादिति ।—भोजकुलाङ्कुरः भोजवंशकुमारः दमः, क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशे, निजाः प्रजाः स्वजनान्, [“हृकोरन्ध-तरस्याम्” इति अण्यन्तकर्तुः कर्मत्वम् । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जर्न” इत्यमरः] कटाक्षणात् कटाक्षकरणात्, कटाक्षसङ्घेतेन इत्यर्थः, [कटाक्षयते: “तत्करोति—इति ण्यन्ताद्भावे ल्युट्] जन्यजनैः वरपत्न्योस्त्रिग्वजनैः सह, (“जन्याः स्त्रिग्वधाः वरस्य ये” इत्यमरः) परीहासं द्रवम्, उपहासमिति यावत्, (“द्रव-केलिपरिहासाः” इत्यमरः । “उपसंगस्य घञमनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः] अचोकरत्तराम् अतिशयेन कारयामास, [करोतर्णी लुङि चङ्, सन्वद्भावादभ्यासस्य दीर्घः, “किमेत्तिङ्-व्ययवादा—” इत्यादिना आमु-प्रत्ययः] तथा क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशान्तरे, वरस्य यात्रया गमनेन उत्सवेन वा, (“यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेटिनो) सह आगतान् उपस्थितान्, जनानिति शेषः, धराऽप्सरोभिः क्षितिसुन्दरोभिः करणैः, अभोजयत् भोजयामास, तत्काले परिहासकरणसौकर्यादिति भावः । [“निगरण-

स कश्चिद्रूचे रचयन्तु तेमनो-
 पहारमत्राङ्ग ! रुचेर्यथोचितम् ।
 पिपासतः काश्चन सर्वतोमुखं
 तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४८ ॥

चलनार्थेभ्यश्च” इति परस्मैपदं, “गतिबुद्धि—” इत्यादिना
 अणिकर्तुः कर्मत्वम्] ॥ ४८ ॥

तात्कालिकमेव परीहासं बहुधा वर्णयति, स इत्यादि ।—
 सः दमः, कश्चित् वरपत्नीयं कमपि जनम्, ऊचे उवाच,
 किमिति ? अङ्ग ! भोः !, अत्र अस्मिन् प्रदेशे, काश्चन का
 अपि, स्त्रियः इति शेषः, पिपासतः टष्यतः, [पिबतेः
 सनन्ताल्लटः शत्रादेशः] तव सर्वतोमुखम् उदकं, (“कबन्ध-
 मुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्” इत्यमरः) तथा रुचेः
 अभिलाषस्य, यथोचितम् अनुरूपं, तेमनस्य निष्ठानापराव्यस्य
 व्यञ्जनस्य, (“स्यात् तेमनन्तु निष्ठानम्” इत्यमरः । “तेमून्
 व्यञ्जने क्लृप्ते” इति हेमचन्द्रः) उपहारं समर्पणं, रचयन्तु
 कुर्वन्तु, तथा कामं यथेष्टम्, मोदनम् अन्नमपि, अर्पयन्तां
 प्रयच्छन्तु इति । रहस्यपत्रे—अत्र आसु परिवेशिकासु मध्ये,
 काश्चन का अपि स्त्रियः, अङ्गरुचेः आसामङ्गमौन्दर्यदर्शन-
 जन्याभिलाषवतः, ते तव, यथोचितं यथायोग्यं, मनः अपहरतीति
 मनोऽपहारं स्वाङ्गप्रदर्शनेन मनोहरणं, रचयन्तु कुर्वन्तु, तथा
 पिपासतः मुखचम्बनेच्छोः, तव कामस्य स्मरस्य, मोदनं
 हर्षकारकम्, उद्बोधकमिति यावत्, मुखम् आस्यं, सर्वतः
 सर्वथा इत्यर्थः, सम्पूर्णभावेनेति यावत्, अर्पयन्ताम् इत्युचे
 इत्यन्वयः । अत्रोभयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात्
 केवलप्रकृतिशेषः ॥ ४८ ॥

मुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति
 प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाऽहसत् ।
 वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥
 युवामिमे मे स्त्रितमे इतोरिणः
 गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।
 न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्निति
 न्यधत्त जन्यस्य ततः पराऽऽकषत् ॥ ५१ ॥

मुखेनेति ।—हे जन्य ! अत्र अस्यां पङ्क्तौ, असौ अयं जनः, ते तव, पुत्रेण माम्मुख्येन वक्त्रेण च, [अधिकरणे साधनत्वनिर्देशः] माम्मुखे इत्यर्थः, उपविशतु आस्तां, [प्रार्थनायां लोट्] भोजनार्थमिति शेषः, इति प्रयाच्य प्रार्थ्यं, सृष्टानुमतिं श्लिष्टार्थमबुद्ध्वा “मुखेनोपविशतु” इति सृष्टा प्रदत्ता, अनुमतिः सम्प्रतिर्येन तं तादृशं कृताङ्गीकारं, कश्चित् जन्ममिति शेषः, खला काचित् धृत्ता स्त्रो, अहसत् परिजहाम । किमिति ? येन वराङ्गेण, उपविश्यते आस्यते किल, सः वराङ्गभागः गुह्यप्रदेशः, (“वराङ्गो मूर्धगुह्ययो.” इत्यमरः) अमुना जनेन, स्फुटं स्पष्टं यथा तथा, स्वमुखं मतः हि स्ववक्त्रमदृशत्वेन अनुमतः इत्यर्थः, मुखोपवेशनाङ्गीकारो नान्तरीयकः सिद्धः इति भावः । अत्रापि पूर्ववत् श्लेषः ॥ ५० ॥

युवामिति ।—इमे युवां भवत्यौ, मे मम, स्त्रितमे अतिशयेन स्त्रियौ, अन्यापेक्षया प्रियतमे इत्यर्थः, [“नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्” इति विकल्पात् ऋस्वः] इति ईरिणः एवंवादिनः, [ईरतेर्णिनिः] जन्यस्य कस्यचित् वरसखस्य, गले कण्ठे, तथा इक्ष्णुप्रकारेण, उक्ता कथितौ, एकैव एकिका तयोः अन्यतरा

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती
 दमस्य दास्या निभृतं पटेऽर्पितात् ।
 अहासि लोकैः सरटात् पटोज्झिनौ
 भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहसः ॥ ५२ ॥

स्त्री, [“प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—” इति इकारः] हे
 जन्य ! अदः इदं, युवाम् इमे मे स्त्रितमे इति वचः इति यावत्,
 वदन् कथयन्, त्वमिति शेषः, तुच्छगलः रिक्तकण्ठः,
 हारशून्यकण्ठः सन् इत्यर्थः, न भामि न शोभसे, इति,
 उक्तेति शेषः, गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ; निजम् आत्मोयं, गुच्छं
 हात्रिंशदृष्टिकहारं, (“हारभेदा यष्टिभेदात् गुच्छगुच्छाङ्ग-
 गोस्तनाः” इत्यमरः) न्यधत्त निदधे, ततः गुच्छनिधानानन्तरं,
 परा अपरा स्त्री तु, अद्भुः मे मे इति अयुक्तं शब्दमित्यर्थः,
 वदन् कृगलः क्रागः, न भामि ? न प्रतोयसे ? अपि तु
 आत्मानं कृगलमेव स्वीकरोषि, इति आकृषत् आचकर्ष,
 [कृषेस्तीदादिकालङ् । “स्तभच्छागवस्तच्छृगलका अजे”
 इत्यमरः] । अत्रापि पूर्ववत् शेषः ॥ ५१ ॥

नलायेति ।—नलाय बालव्यजनं चामरं, विधुन्वती
 कम्पयन्ती, चामरेण नलं वीजयन्ती इत्यर्थः, काचित् स्त्रीति
 शेषः, दमस्य दमयन्तीभ्रातुः, दास्या परिचारिकया, निभृतं
 निगूढं यथा तथा, पटे अर्पितात् विष्टृष्टात्, अत एव
 जङ्घायतिलङ्घिरंहसः जङ्घाया ऊर्ध्वभागाक्रमिवेगात्, वेगेन
 जङ्घामारोहत इत्यर्थः, सरटात् ककलासात्, (“सरटः
 ककलासः स्यात्” इत्यमरः) भयेन पटोज्झिनौ
 वस्त्रत्यागिनौ, विवस्त्रा सतीत्यर्थः, लोकैः जनैः, अहासि
 परिहसिता ॥ ५२ ॥

पुरःस्थलाङ्गुलमटात् खला वृषी-
मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।
पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वटा-
ऽहमच्च पश्चात्कृतपुच्छतददा ॥ ५३ ॥
स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रवः
स्थिरौक्यतायाः पटयुग्ममन्तरा ।
परिण पश्चान्निभृतं न्यधापय-
द्दृशं चादर्शतलं हसन् खल ॥ ५४ ॥

पुरःस्थिति ।—खला काचित् धूर्त्ता स्त्री, वृषीम् आमनं,
(“यतीनामामन वृषी” इत्यमरः । तस्य टीकाया “ब्रुवन्तः सौट-
न्ययाभिति पृषीट्टरादित्वात् साधु । अतसो वृषी मांसौ स्वसृ
नामेति चन्द्रगोमोदन्येवपि पठति”) पुरःस्थलाङ्गुलं पुरोभागस्थ-
पुच्छं यथा तथा, अदात् दत्तवती, वरद्विजायेति शेषः, [ददाते-
र्नाडि “गातिस्थासुपा—” इत्यादिना सिचो लुक्] तत्र तस्यां
वृष्याम्, ऋजु सरलः, अकुटिलबुद्धिरित्यर्थः, तस्याः कौतुक-
चातुर्यमजानन्निति भावः, वरद्विजः वरपक्षीयः कश्चित् ब्राह्मणः,
उपाविशत् उपाविष्टः, पुनः अनन्तरं, निजामतेः स्वाज्ञानस्य,
वदतीति वटा अज्ञानात् मया वैपरीत्येनामनं दत्तमिति-
वादिनोत्यर्थः, [पचाद्यच् । “वदो वटावदो वक्ता” इत्यमरः ।
सा खलेति शेषः, त द्विजम्, उत्थाप्य उत्तोल्य, पश्चात्कृतपुच्छं
ता वृषीं प्रददानतीति पश्चाद्देशस्थापितलाङ्गुलामनप्रदा मती,
[प्रदेति प्रवृत्ताद्ददानेः कर्मापपटात् “प्रेटा ज्ञ” इति क-प्रत्ययः]
अहमत् जहास च, पुच्छस्य ममृगस्यत्वे द्विजस्य प्रकाशित-
मेहनत्वप्रतीतेः, पृष्ठत उपस्थाने पशुत्वप्रतीतेश्चेति भावः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति ।—खलः कश्चित् धूर्त्तः, स्वथम् आत्मना,

अथोपचारोद्भुरचारुलोचना-
 विलासनिर्वामितधैर्यसम्पदः ।
 स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया
 विलोककं लोकमहासयन् मुहुः ॥ ५५ ॥

कथाभिः इष्टान्नापैः, स्थिरीकृतायाः तत्कथाश्रवणासक्तत्वेन
 निश्चलीकृतायाः, वरपक्षसुभ्रुवः वरयात्रसम्बन्धिन्याः कस्याश्चित्
 स्त्रियाः, पदयुग्मम् अन्तरा पादयुगलस्य अन्तराले,
 [“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” इति द्वितीया] परेण
 पुरुषान्तरेण प्रयोज्येन, पश्चात् पृष्ठतः, निभृतं
 निगूढं यथा तथा, आदर्शतलं दर्पणम्, उत्तानी-
 भूतदर्पणमित्यर्थः, न्यधापयत् निधापयामास, हसन्
 ददर्श च ; वराङ्गप्रतिबिम्बदर्शनात् हासः इति
 भावः ॥ ५४ ॥

अथेति ।—अथ अनन्तरम्, उपचारिषु सेवाकार्येषु, उद्भुरा
 उद्भूतभारा, तत्परा इत्यर्थः, [“ऋकूपुर—” इत्यादिना
 समासान्तः] तथाविधानां चारुलोचनानां मनोज्ञनयनानां,
 स्त्रोणामिति शेषः, विलासैः कटाक्षपातादिभिः साधनैः,
 निर्वामिता निष्कामिता, धैर्यसम्पत् येन तादृशस्य, स्मरस्य
 कन्दपस्य, शिल्पं सृष्टिः, स्मरकृता इत्यर्थः, तादृशविलासै-
 र्निर्वामिता धैर्यसम्पत् आत्मदमनसामर्थ्यं याभिस्तादृश्यः इति
 वरवर्गविक्रियाया विशेषणं वा ; वरवर्गस्य जन्यजनसमूहस्य,
 विक्रियाः वक्ष्यमाणस्मरविकाराः कक्षराः, विलोककं
 तद्विकारद्रष्टृजनं, मुहुः अहासयन्, परिचारिकाविलास-
 दर्शनादेव जन्यजनस्य जनहासकरः स्मरविकारो जातः
 इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तिरोबलद्वक्त्रमरोजनालया
 स्मिते स्मित यत् खलु यूनि बालया ।
 तथा तदीये हृदये निखाय तत्
 व्यधीयतासम्मुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥
 कृतं यदन्यत् करणांचितत्यजा
 दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया ।
 हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
 जगाद वार्त्तामखिला खले खलु ॥ ५७ ॥

तिर इति ।—तिरोबलन् तिर्यक्प्रेरणन्, वक्त्रमरोजनालः
 मुखकमलमृणालः, कण्ठ इति यावत्, यया तादृशया, तिर्यक्
 परिवर्तितकन्धरया, बालया कयाचित् युवत्या, यूनि कस्मिंश्चित्
 तरुणे, स्मिते स्मितवति मति, [कर्त्तरि क्तः] यत् स्मितं
 खलु हमितं किञ्च, लज्जया पराङ्मुखीभूय यत् हास्यमकारि
 इत्यर्थः, [भावे क्तः] तथा बालया, तदीये हास्यकारियुव-
 मस्वन्धिनि, हृदये चेतसि, तत् स्मितं, निखाय गाढ प्रवेश्य,
 असम्मुखमभनभिमुखं, पार्श्वदेशावस्थितमिति यावत्, यत् लक्ष्यं
 वेध्य, तद्देधिता तद्देधित्व, स्वस्या इति शेषः, व्यधीयत विहिता,
 तत् स्मितं तस्य पार्श्वोत्स्थितलक्ष्यवेधो शरो जातः इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

कृतमिति ।—करणोचितं क्रियाहं, त्यजतीति तादृशया
 करणोचितत्यजा कर्त्तव्यमकुर्वन्त्या इत्यर्थः, [त्यजेः क्तिप्]
 बालया पूर्वाक्तया तरुण्या, अन्यत् अकर्त्तव्यं, यत् कृतम्
 अनुष्ठितं, तथा दिदृक्षु दर्शनोत्सृङ्गं, चक्षुः स्वर्दृष्टिः,
 यत् अवारि वारितं, दृष्टव्यात् परावर्त्तितमित्यर्थः,
 तदेव अकार्यकरणचक्षुनिवारणरूपद्वयमेव, तदीयस्य बाला-
 सस्वन्धिनः, हृद. हृदयस्य, अखिलां समग्रां, वार्त्तां

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं
 व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितुम् ।
 पटे पतदारिणि मन्दपाणिना
 प्रतीक्षिताऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥

वृत्तान्तं, खले धूर्त्तं, इङ्कितदर्शनादभिप्रायज्ञानचतुरे इति यावत्, कामुके विषये, जगाद खलु तस्मै निःसशयम् उवाच इत्यर्थः, अकर्त्तव्यकरणरूपेङ्कितेन बालाया अन्यासक्तचित्तता, दर्शनप्रवृत्तचक्षुःपरावर्त्तनेङ्कितेन तस्या लज्जायाः प्रकाशनात् धूर्त्ता मयि आमक्ता लज्जिता चेयमिति विवेद इति भावः ॥ ५७ ॥

जलमिति ।—जलं ददत्या आवर्जयन्त्या, अत एव कलिता कृता इत्यर्थः, आनतिः ऊर्द्धदेहस्य अवनमनं यया तादृश्याः जलदानार्थं न्यजोक्तशरीराया इत्यर्थः, कस्याश्चित् स्त्रिया इति शेषः, मुखं चुम्बितुं व्यवस्यता उद्युञ्जानेन, [व्यवस्यतेर्लटः शत्रादेशः] अत एव मन्दपाणिना जलग्रहणे श्लथहस्तेन, सहसा बलात्कारेण वर्त्तते यः स तेन, अथवा, सहसा अविवेचनेन कृतं यत् तत् माहमं, तत्र प्रवृत्तः साहमिकः तेन साहमिकेन अविमृथकारिणा इत्यर्थः, [“ओजःमहोऽम्भसा वर्त्तते” इति ठक्] केनचित् कामुकेनेति शेषः, पटे स्त्रीयचरणे, पतत् श्लथहस्तात् विगलत्, वारि यस्मिन् तस्मिन् मति, चुम्बनीत्क्यात् स्त्रीयचरणोपरि शिथिलहस्तात् जले विगलति मतीत्यर्थः, अन्येक्षणवञ्चनक्षणः परदृष्टिवञ्चनसमयः, तत्रत्यजान्तराणां विषयान्तरे दृष्टिप्रेरणावसरः इत्यर्थः, प्रतीक्षितः अपेक्षितः इत्यर्थः ; कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया
 स्वपाणिपाथोरुहनात्मनिर्मितः ।
 श्लथोऽपि सख्या परिधिः कलानिधौ
 दधावहो । तं प्रति गाढबन्धताम् ॥ ५८ ॥
 नतभ्रवः स्वच्छनखानुविम्बन-
 च्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।
 पयो ददत्वाश्वरणे भृशं क्षतः
 स्मरस्य वाणो शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥

युवानमिति ।—विदग्धशीलया प्रगल्भस्वभावया, कयाचित् तरुण्येति शेषः, युवानं कमपि तरुणम्, आलोक्य दृष्ट्वा, कलानिधौ कलानां शिल्पानां, चतुःषष्टिप्रकारगीतवाद्यादिरूपाणामित्यर्थः, निधौ आधारभूताया, सख्या सहचर्याम्, अन्यत्र—सख्यां सखीरूपे, कलानिधौ चन्द्रे, (“कला शिल्पविधारंशे” इत्यभिधानात्) स्वपाणिपाथोरुहनालाभ्यां निजभुज-रूपपद्मनालाभ्यां, निर्मितः कृतः, उक्तयुवकानिङ्गनाभिलाषरूप-निजभावसूचनार्थमिति भावः, परिधिः परिवेष्टनं, सखीपरिरम्भ इति यावत्, अन्यत्र—परिधिः परिवेषः, श्लथः शिथिलः सन्नपि, त युवानं प्रति, गाढबन्धता सुदृढालिङ्गनतामिति यावत्, दधौ पुपोष, तस्य यूनः गाढालिङ्गनसुखं तस्माद्भूटित्यर्थः, अहो ! सख्यालिङ्गनात् तस्य यूनः गाढालिङ्गनसुखोत्पादेन कार्य-करणयैर्विधिकरण्यात् शिथिलालिङ्गनात् विरुद्धस्य गाढ-बन्धत्वस्यात्पाटाच्च आश्चर्यम् । अत एवासङ्गतिविषमालङ्कारयोः सङ्करः, “कार्यकारणयार्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः । विरुद्धकार्यस्यो-त्पत्तिः” इति च लक्षणात् । अत्र रतिरहस्योक्तिः,—“उक्तङ्ग-सङ्गताऽपि प्रियसख्यां विविधविभ्रमं तनुते । भावादङ्गमत् शिशुमालिङ्गति चुम्बति ब्रूते च ॥” इति ॥ ५८ ॥

मुखं यदस्मायि विभज्य सुभ्रुवा
 ङ्गियं यदालम्बा नतास्यमासितम् ।
 अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
 तदेव जयाह तदासिलग्नकम् ॥ ६१ ॥

नतेति ।—स्मरस्य कामस्य, बाणैः शरैः, भृशम् अत्यर्थं, क्षतः पौडित इव, अत एव स्फुटी व्यक्तौ, कम्पकण्टकौ मात्स्विकवेपथुरीमाञ्चौ यस्य तादृशः, (“रोमाञ्चेऽपि च कण्टकः” इत्यमरः) कौऽपि युवा, पयः दुग्धं जलं वा, ददत्याः परिवेषयन्त्याः, नतभ्रुवः कम्पाञ्चित् स्तियाः, स्वच्छनखेषु शुभ्रचरणनखरंधु, अनुविम्बनच्छलेन प्रतिविम्बय्याजेन, चरणे पादे एव, [“पदङ्घ्रिश्चरणाऽस्तियाम्” इत्यमरोक्तेश्चरणे इति द्वितीयादिवचनान्तम्, “अभिर्नविश” इति कर्ममञ्जा] शरणे रक्षयितारौ, रक्षयितरूपे चरणे इत्यर्थः, (“शरणं गृह-रक्षितौ” इत्यमरः) न्यविक्षत प्रविष्टः । अत्र सापङ्गवोत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या । [“नेविशः” इति लुङि तड्, “गलः इगुपधादनिटः क्स्” इति अनिटश्चः क्सादेशः ॥ ६० ॥

मुखमिति ।—सुभ्रुवा सुवङ्गिमभ्रूशालिन्या, कयाचित् योषिता इति शेषः, मुखं विभज्य कुटिलोक्त्य, किञ्चित् विकृत्येत्यर्थः, यत् अस्मायि हमितं, [स्मयतेभावे लुङि चिणि वृद्धायादेशौ] तथा ङ्गियं लज्जाम्, आलम्बा आश्रित्य, यत् नतास्य नम्नमुखं यथा तथा, आसितं स्थितम्, [आसेभावे क्तः] तथा मृदु अनुच्चैः, गद्गदम् अस्पष्टाक्षरं, यत् अवादि वा उदितञ्च, [वटेः कर्मणि लुङ्] युवा पूर्वाक्तस्तरुणः, तदेव तच्चेष्टात्रयमेव, तदाप्तौ तस्याः प्राप्ते, लग्नकं प्रतिभुव, तत्प्राप्ति-

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
 मवाससत्त्वेन भृशं प्रसिष्वदे ।
 उदस्तकरुहेन मृषोष्मनाटिना
 विजित्य लज्जा दृष्टे तदाननम् ॥ ६२ ॥
 स तत्क्वचस्पृष्टकचेष्टदोर्लता-
 चलहलाभव्यजनानिलाकुलः ।
 अवाप नानानलनानशृङ्खला-
 निबद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

विषये “जामिन” इत्याख्यप्रतिनिधिस्वरूपमित्यर्थः, जग्राह मेने,
 तादृशानुरागप्रकाशनात् इयं मयि गाढानुरक्ता अत एव
 सुलभेति निश्चिकार्येति भावः ॥ ६१ ॥

विलोक्येति ।—व्यजनं तालवृन्तक, विधुन्वतीं चालयन्तीं,
 काञ्चित् स्त्रियमिति शेषः, विलोक्य दृष्ट्वा, अवाससत्त्वेन
 उद्विक्तसात्त्विकभावेन, यूना केनचित् तरुणेन, भृशम्
 अत्यर्थं, प्रसिष्वदे स्त्रिन्नं, सञ्जातसात्त्विकभावेनाभावि इत्यर्थः ।
 [स्त्रियतेर्भावि लिट्] मृषोष्मनाटिना मृषा मिथ्या, उष्माण
 खेदकारणं शोष्मादिकं, नाटयति अभिनयतीति तादृशेन
 सात्त्विकभावात्सखेदगोपनाय मिथ्या सन्तापादिकं प्रकाशयते-
 त्यर्थः, अत एव उदस्तकरुहेन उद्गोत्रेण सता, तेन यूनेति शेषः,
 लज्जा विजित्य विसृज्येत्यर्थः, तदाननं तस्या वदनं, दृष्टे दृष्ट,
 व्यजनपवनापेक्ष्येति भावः । [दृष्टेः कमेणि लिट्] अत्र
 आगन्तुकेन घर्मस्वेदेन सहजसात्त्विकस्वेदगूहनान्मोलनानलङ्कारः ;
 “मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्” इति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

स इति ।—सः पूर्वोक्तः, युवा, तस्याः व्यजनं विधुन्वत्याः
 स्त्रियाः, कुचयोः स्तनयोः, स्पृष्टमेव स्पृष्टकं वर्षणं, तदेव चेष्टा

अवच्छटा काऽपि कटाक्षणस्य सा

तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।

यथा युवभ्यामनुनाथने मिथः

कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः श्रमः ॥ ६४ ॥

कुचस्पर्शनरूपव्यापारविशेषः यस्याः तादृश्याः, टोर्लतायाः बाहुवङ्गाः, चनहनः कम्पमानपत्रम् इव, आभातीति चलहन्तामं चञ्चलपत्रसदृशम् इत्युत्प्रेक्षा ; लतायाः पत्रेण भवितव्यत्वादिति भावः ; तादृशस्य, व्यजनस्य तालहन्तस्य, अनिलेन तञ्जालनज-वायुना, आकुलः विवशः, तत्कुचालिङ्गिभुजसन्दर्शनजन्यभाव-विशेषेण चञ्चलः सन्नित्यर्थः, नानानलनालेन नानाविधदृण-काण्डेन, या शृङ्खला निगडः, बन्धनहेतुत्वात् तन्निमित्तशृङ्खल-मित्यर्थः, तथा निबद्धस्य संयतस्य, नौडोद्भवस्य पक्षिणा, (“शकुन्तिपक्षिशकुनिः नौडोद्भवा गरुत्मन्तः” इत्यमरः) विभ्रमं तत्सदृशविलासम्, अवाप प्राप, तत्कुचालिङ्गिभुजसन्दर्शनेन कामातुरतया तदालिङ्गितुकामोऽपि सर्वजनममत्तं यथेष्टं चेष्टितुमशक्तः सन् शृङ्खलाबद्धपक्षिविभ्रममिवानुबभूवेति निष्कर्षः ॥ ६३ ॥

अवच्छटेति ।—सा तात्कालिकौत्थेः, काऽपि अनिर्वच-नीया, कटाक्षणस्य कटाक्षकरणस्य, अपाङ्गदर्शनस्य इति यावत्, [“तत् करोति—” इति ख्यन्तात् ल्युट्] अवच्छटा भङ्गी परस्परं वा, तथा वचनस्य परस्परभाषणस्य, काचन एव काऽप्येव, भङ्गी वक्रोक्त्यादिरूपा इत्यर्थः, जाता इति शेषः ; यथा कटाक्षणच्छटया वचनभङ्गा च कर्त्तव्या, युवभ्या युवत्या युना च, [“पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः] मिथः अनुनाथने परस्परप्रार्थने, [नाशनेर्याचनार्थत्वात् ल्युट्] दूतस्य वार्त्ता-

पपी न कश्चित् क्षणमास्यमौलितं
जलस्य गण्डूषमुदौतसम्पदः ।
चुचुम्ब तत्र प्रतिविम्बितं मुखं
पुरःस्फुरन्त्याः स्मरकामुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते
गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।
भृत न शाकैः प्रवितौणमस्ति वः
त्वषिदमेवं हरितिति बोधिताः ॥ ६६ ॥

वहस्य, क्रम. अल्पाऽपि, श्रमः प्रयासः, न शेषितः शेषतया
न रक्षित इत्यर्थः, स्वयमेव तत्कार्यकारित्वात् परस्परमिलनार्थं
दूतो नापक्षितः इति भावः ॥ ६४ ॥

पपाविति ।—उदौतसम्पदः सञ्जातहर्षः, कश्चित् युवा,
पुरःस्फुरन्त्याः पुरोवर्तिन्याः, स्मरस्य कामुके धनुषो इव भ्रुवो
यस्याः तादृश्याः, कस्याश्चित् जलदात्रयाः इति शेषः, आस्येन
मुखेन, मौलित मिश्रित, मुखस्य प्रतिविम्बयुक्तमिति भावः,
जलस्य गण्डूषं पानार्थं करधृतं गण्डूषितजलमित्यर्थः, क्षण
क्षणमात्रं, गण्डूषे जलदानकाले इति यावत्, न पपी न
पीतवान्, अन्यथा प्रतिविम्बाटिकायायोगादिति भावः,
किन्तु तत्र जले, प्रतिविम्बितं प्रतिफलितं, तस्या मुखं चुचुम्ब
चुम्बितवान् ॥ ६५ ॥

हरिदिति ।—हरिन्मणेः मरकतोपलस्य, भोजनभाजने
भोजनपात्रे, मरकतमणिनिर्मितभोजनपात्रे इत्यर्थः, अपिते
पुरतः स्थापिते सति, प्रकोपम् अतिरोषं, गताः प्राप्ताः, अतिशयेन
रुष्टा इत्यर्थः, पत्रभाजनभ्रान्त्येति भावः, वरयात्रा प्रयोजनम्
एषामस्तीति वारयात्रिकाः वरेण सह समागताः, [“प्रयोजनम्”

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाक् युवा
 किमप्यपृच्छन्न विलोकयन् मुखम् ।
 स्थिता पुरः स्फाटिककुट्टिमि बधूं
 तर्दाङ्गयुग्मावनिमध्यबद्धक ॥ ६७ ॥

इति ठक्] वः युष्माकं सम्बन्धे, पवितीर्णं टत्तम्, इदं भोजनभाजनं, शाकैः “शोगुन” इत्याख्यतरुविशेषपत्रैः, (“शाको ह्योपान्तरेऽपि च । शक्तौ तरुविशेषे च पुमान् हरितके-
 ऽस्त्रियाम् ॥” इति मेदिनी) भृतं कृतं, निर्मितमित्यर्थः, न अस्ति न भवति, किन्तु हरिता हरितया, हरिदणयत्यर्थः, (“पालाशा हरितो हरित्” इत्यमरः) त्विषा स्वकान्त्या, एवम् इत्थं, शाक-
 पत्रनिर्मितभाजनमिति वो भ्रान्तिरिति भावः, इति बोधिताः विज्ञापिताः । अत्र कल्पितसादृश्यान्तरकतभाजनेषु पत्र-
 भाजनभ्रान्तिनिबन्धनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६६ ॥

ध्रुवमिति ।—युवा कार्पाप तरुणः, पुरः अग्रे, स्फाटिके स्फाटिकमये, कुट्टिमि निबद्धभूमौ, स्थिता तिष्ठन्ती, बधूं कार्पाप सीमान्तनीं, तस्याः बध्वा एवेत्यर्थः, आङ्गयुग्मस्य पादद्वयस्य, अवनिः आधारभूतभूभागः, तस्याः मध्ये अन्तराल-
 भूभागे, तस्याः पादद्वयाधारभूतभूम्यारन्तराले इत्यर्थः, बद्धक दत्तदृष्टिः सन्, तत्सङ्क्रान्तदराङ्गप्रतिविम्बाकृष्टदृष्टिः सन्नित्यर्थः, मुखं न विलोकयन् अधोदर्शनार्थं मुखं न पश्यन्, [नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपोति समासः] विनीतः ध्रुव साधुरिव, स्मितपूर्वा वाक् यस्य सः तादृशः सन् ईषद्धास्यपूर्वकार्मात्म्यर्थः, किमाप यत् किञ्चित्, अपृच्छत् जिज्ञासितवान् । अत्र यूनः स्त्रीसम्भाषणे पादावलोकनेन मुखानवलोकनधर्मयोगात् विनीतत्वोपेक्षा ॥ ६७ ॥

अमी लसदाप्यमखण्डिताखिलं
वियुक्तमन्योऽन्यममुक्तमादेवम् ।
रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
दभुञ्जतामोदनमादनं जनाः ॥ ६८ ॥
वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं
तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दृशा ।
स्वयं किल सस्तमुरःस्थमम्बरं
गुरुस्तनीं क्लोणतराऽपराऽऽदधे ॥ ६९ ॥

अमी इति ।—अमी जनाः जन्यजनाः, लसन् प्रकाशमानः, उद्गच्छन्नित्यर्थः, वाप्यः धूमायमानोष्मा यस्य तादृशम ईषदृष्णमित्यर्थः, अखण्डितम् अभग्नम्, अखिलं स्वरूपम्, आकृतिरिति यावत्, यस्य तादृशम्, अन्योऽन्यं परस्परं, वियुक्तम् असंश्लिष्टं, तथाऽपि अमुक्तमादेवम् अकठिनं, सुकोमलमित्यर्थः, रसोत्तरं स्वादुभूयिष्ठं, गौरं शुभ्रम्, अपीवरम् अस्थूलं, सूक्ष्ममित्यर्थः, आमोदनम् आह्लादजनकं, सुगन्धम् इत्यर्थः, ओदनम् अन्नं, रसात् रागात्, अभुञ्जत अखादन् । सार्थकविशेषणत्वात् परिकरः ॥ ६८ ॥

वय इति ।—सुन्दरे रूपसम्पन्ने, वरपत्नीये कस्मिंश्चित् पंमि इति शेषः, वयोवशेन बाल्ययौवनयोः सन्धिरूपवयोऽधानतया, स्तोकविकस्वरस्तनीम् ईषदुद्भिन्नकुचमण्डलां, काञ्चित् बाला-
मिति शेषः, तिरस्तिरः दृशा तिरश्चीनदृष्ट्या, वक्रकटाक्षेणेत्यर्थः, चुम्बति साग्रहं पश्यति सतौत्यर्थः, गुरुस्तनीं पृथुस्तनीं, अपरा अन्या, काचित् स्त्रीति शेषः, क्लोणतरा अतिशयेन क्लोणा लज्जिता, अतिशयलज्जिता सतौत्यर्थः, क्षुद्रस्तन्यां बालिकायामनुरागदर्शनात् पृथुस्तन्यां स्वस्वा तस्वारचित्त्वबुद्ध्या

यटाटिहेतुः सुरभिः समुद्भवे
 भवेत् तटाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः ।
 बध्भिरेभ्यः प्रवितीर्थ्य पायसं
 तदोषकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

अतिसलज्जत्व युक्तमिति भावः, [क्लीधातोः “कालात्” इति तरप्, “नुट्विट—” इत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वं, “तसिलादिष्वा-
 कत्वसुचः” इति पं.व.द्वावः] स्वयमात्मनैव, सस्तं गलितं, किल
 इति अचोके, स्वस्थानात् भ्रष्टमिव जातमित्यर्थः, इति उरःस्थं
 वक्षःस्थितम्, अस्वरं वसनम्, उत्तगोयमित्यर्थः, आटधे स्वेच्छया
 स्वस्थानादपमारितं कृत्वा पुनराच्छादनार्थं यथास्थानं निदधे ।
 क्षुद्रस्तनीं प्रति हृदयावरणमङ्केतं स्वकौयहृदयावरणनिधानेन
 ज्ञापयामास अथवा अहं पीवरस्तनी तवीपभोगक्षमिति बुद्ध्या
 स्तनयुग दर्शयामासेति भावः ॥ ६९ ॥

यदिति ।—यत् यस्मात् कारणात्, समुद्भवे उत्पत्तौ, सुरभिः
 गोः, सुगन्धिः पदार्थश्च, (“सुरभिर्वाच्यवत् सौम्ये सुगन्धौ गोषु
 योषिति” इति यादवः) आटिहेतुः मूलकारणं, ततः कारणात्,
 तत् आज्यं घृत, सुरभि सुगन्धि, भवेत्, “कारणगुणाः कार्यगुण-
 मारभन्ते” इति सुरभिस्तस्य सुरभित्वं युक्तमिति भावः,
 ध्रुवमित्यपेक्षायाम् ; बध्भिः परिवेष्ट्रीभिः, एभ्यः जन्यजनेभ्यः,
 पायसं परमान्नं, पयसि संस्कृतमन्नमित्यर्थः, [“परमान्नन्तु
 पायसम्” इत्यमरः । “संस्कृतं भक्षा” इत्यण्-प्रत्ययः ।
 प्रवितीर्थ्य दत्त्वा, परिवेष्टेत्यर्थः, तस्य सुरभ्याज्यस्य, ओषः
 प्रवाहः एव, कुल्या कृत्रिममरित्, तस्याः तटे तीरदेशे, सैकतं
 सिकतामयं पुलिनं, कृतं रचितमिति रूपकं, [“देशे लुविन्नचौ
 च” इति सिकताशब्दादण्-प्रत्ययः] प्रदत्तपायसोपरि

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
 तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।
 अपि क्रतुष्वर्धदग्धगन्धिने
 स्पृहां यदस्मै दधते सुधाऽन्धसः ॥ ७१ ॥
 अबोधि नो ङ्गीनिभृतं मदिङ्कितम् ?
 प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ? ।
 लुनाति यूनः स्म धियं कियद्गता
 निवृत्य बालाऽऽदरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

निश्चितवृत्तधाराप्रवाहेण द्विधा विभक्तं पायसं शुक्लत्वात्
 वृत्तमभितः वृत्तकुल्यातटसैकतमिव विरेजे इति भावः ॥ ७० ॥

यदपीति ।—यदपि यद्यपि, वसुधालयैः भूनिक्षयैः, मनुष्या-
 दिभिरित्यर्थः. सुधा अमृतम्, अपीता न पीता, तदपि तथाऽपि,
 अपातत्वेऽपीत्यर्थः. अदः आज्यं. ततः सुधातोऽपि. स्वादु
 मधुरम्, अनुमीयते तर्क्यते, यत् यतः, सुधा एव अन्धः अन्नं
 येषां ते सुधाऽन्धसः देवाः, क्रतुष्वर्धदग्धगन्धिने यज्ञाग्निप्लष्ट-
 गन्धवते, अस्मै आज्याय, स्पृहाम् इच्छां. दधते कुर्वते इत्यर्थः.
 [“स्पृष्टेरोषितः” इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] अस्माक-
 मुभयानुभवाभावेऽपि अमृतभोजिनामपि विशिष्टप्रवृत्ति-
 लिङ्गेन तदुभयरसतारतम्यानुमानं सुकरमित्यर्थः । अग्निदग्धत्वेन
 विकृतगन्धमपि वृत्तम् अमृतादपि स्वादुरसं किमुत सौरभ-
 युक्तमिति भावः । अनुमानन्तु वृत्तममृतादपि स्वादु
 अमृताद्यानां देवानां विशिष्टेच्छाविषयत्वादिति अत्रानुमाना-
 लङ्कारः ॥ ७१ ॥

अबोधीति ।—असौ बाला स्त्री, ङ्गीनिभृतं लज्जानिगूढं,
 मदिङ्कितं सन्नभङ्गदर्शनादिना मम हृदयभावं, नो अबोधि ? न
 ने—३५

न राजिका-राजमभोजि तत्र कै-
 मुखेन सीत्कारकता दधहृदि ।
 धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
 टकाण्डकण्डूयितमूर्धतालुभिः ? ॥ ७३ ॥

अज्ञासीत् ? [बुध्यते: कर्त्तरि लुङि तड्, "टोपजन—” इत्यादिना
 चनेखिणादेशः] वा अथवा, प्रतीत्य बुद्ध्याऽपि, न आदृतवती
 अनभिप्रेतत्वात् तत् न गणितवती, इत्येवंरूपां, यूनः तरुणस्य
 कस्यचित्, धियं मंशयबुद्धिं, कियत् कतिचित् पटानि, गता
 चलिता अपि, निवृत्य प्रत्यावृत्य, आदरदर्शनं सरागदृष्टिः,
 यद्वा—टरदर्शनम् ईषदृष्टिः, लज्जया सङ्कोचपूर्णदृष्टिरिति
 यावत् ; ("ईषदर्थे दराव्ययम्” इति मेदिनी)
 तद्रूपेण इषुणा बाणेन, लुनाति स्म चिच्छेद ;
 एतावतैव यूनः अनुरागाभावशङ्काशङ्कृष्टत इति
 भावः ॥ ७२ ॥

नेति ।—तत्र भोजनममये, कैः जनैः, दधहृदि दधिवत्,
 दध्ना संस्कृतम् इत्यर्थः, राजिकारौहं राजसर्षपनिष्यन्नं, सर्षप-
 चूर्णसंयुक्तं व्यञ्जनमित्यर्थः, ("अथो राजसर्षपः । क्षवः क्षुधा-
 ऽभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी” इति यादवः) कटुभाव-
 पाटवात् कटुत्वमामर्थ्यात्, कटुरसातिरेकादित्यर्थः, धुतोत्तमाङ्गैः
 कम्पितमस्तके, तथा अकाण्डे असमये, भोजनममये
 मस्तककण्डूयनस्य स्मार्त्तवचननिषिद्धत्वात् भोजनममयः
 कण्डूयनस्य असमय इति भावः, कण्डूयितं मूर्धतालु मूर्धानः
 तालूनि च यैः तादृशैः सङ्घैः, सीत्कारकता ससीत्कारण, मुखेन
 वक्त्रेण, न अभोजि ? न अस्त्रादि ? सर्वैः एवकुर्वद्भिरपि अभोजि
 इत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ७३ ॥

वियोगिदाहाय कटूभवत्त्विषः
तुषारभानोरिव खण्डमाहृतम् ।
सितं सृदु प्रागथ दाहदायि तत्
खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥
नवौ युवानौ निजभावगोपिनौ
अभूमिषु प्राक् प्रहितभ्रमिक्रमम् ।
दृशोर्विधत्तः स्म यदृच्छ्या किल
त्रिभागमन्योऽन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

वियोगीति।—वियोगिनां प्रियविश्रुक्तानां, दाहाय सन्तापाय, कटूभवन्त्यः तीक्ष्णोभवन्त्यः, त्विषः प्रभाः यस्य तादृशस्य, तुषारभानोः चन्द्रस्य, खण्डं शकलम्, आहृतम् आनीतम् इव स्थितम् इत्युत्प्रेक्षा ; सितं शुभ्रं, प्रभूतदधिसंयोगादिति भावः, तत् राजसर्षपमिश्रं व्यञ्जनं, पूर्वम् आदौ, सुहृत् प्राप्तः, ततः पश्चात्, कार्यकाले इत्यर्थः, अहितः अनाप्तः, खलः दुर्जन इव, इत्यपमा, प्राक् आदौ, स्पर्शकाले इत्यर्थः, सृदु कोमलम्, अथ पश्चात्, मुखे प्रक्षेपानन्तरमित्यर्थः, दाहदायि कटुरसातिरेकात् जिह्वाटेर्दाहकारि, बभूव इति शेषः ॥ ७४ ॥

नवाविति।—नवौ बाल्ययौवनयोः मन्थौ वर्त्तमानौ, अत एव निजभावगोपिनौ लज्जावशात् स्वाभिप्रायं स्पष्टमप्रकाशयन्तौ, युवानौ युवतिश्च युवा च तौ, [“पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः] प्राक् प्रथमम्, अभूमिषु अन्यविषयेषु, दर्शनायोग्येषु इत्यर्थः, [नजर्थं नज्जमासः] प्रहितभ्रमिक्रमं कृतसञ्चारप्रकारं, विषयान्तरेषु इतस्ततः प्रवर्त्तितम् इत्यर्थः, दृशोः नयनयोः, त्रिभागं तृतीयभागम्, अपाङ्गदर्शनम् इत्यर्थः, [“वृत्तिविषये सङ्काशब्दस्य पूरणार्थत्वम्” इति कैयटः] पुनः पुनः वारं वारम्, अन्योऽन्यस्य

व्यधुस्तमा ते मृगमांससाधितं
 रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।
 निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरटः
 पल्लैः सपोयूषरसैः किमश्रपि ? ॥ ७६ ॥
 परस्परकृतजदूतकृत्ययो-
 रनङ्गमाराहमपि क्षणं प्रति ।

परस्परस्य, मुखे वटने, यदृच्छ्या किल अनिच्छयैव, किल
 इत्यलौके, इच्छापूर्वकमेव इत्यस्य तात्पर्यम् ; विधत्तः
 स्म निवृत्तिपतुरित्यर्थः, आदौ क्रिया विषयान्तरदर्शन-
 व्याजादेव अन्योऽन्यमुखम् अपाङ्गदृष्ट्या पुनः पुनर्दृश्यतुरिति
 चक्षुःप्रोत्याख्या प्रथमावस्थेषा ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमामिति ।—ते जन्याः, मृगमांसेन हरिणमांसेन,
 साधितं निष्पादितं. मृदु कोमलं, तेमनं व्यञ्जनं, (“तेमनं
 व्यञ्जने क्लृप्तं” इति हेमचन्द्रः) रसात् रागात्, साग्रहमित्यर्थः,
 अशित्वा आस्वाद, अटः इदं तेमनं, निशाधवस्य निशापतैः
 इन्द्राः, उत्सङ्गे क्रोडे, यः कुरङ्गः मृगः, तज्जैः तत्सम्बन्धिभिः,
 अत एव सपोयूषरसैः अमृतद्रवमिश्रितैः, पल्लैः मांसैः, अश्रपि
 किम् अपाचि किम् ? [पाकार्यात् आ-धातोः ष्यन्तात्
 कर्मणि लुङ्, घटादित्वात् मिच्त्वात् क्लृप्तः] इति मनो मतिं,
 व्यधुस्तमाम् अतिशयेन विदधुः, इत्युपेक्षितवन्तः इत्यर्थः ।
 [दधातेर्लुङि “तिङ्श्च” इति तमप्-प्रत्ययः, ततः “किमेत्तिङ्-
 व्यघघादा—” इति आमु-प्रत्ययः] ॥ ७६ ॥

परस्परिति ।—परस्परस्य आकृतात् अभिप्रायावेदकनयनादि-
 चेष्टाविशेषात्, जातं निर्घृत्तं, दूतकृत्यं सभोगमन्मतिविषयक-
 प्रश्नोत्तरपरिज्ञानरूपं दौत्यकार्यं ययोः तादृशयोः, संज्ञाभिरेव

निमेषणेनैव क्रियञ्चिरायुषा
जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
क्रमोणश्रीतान्नकरार्पणात् विटे ।
ङ्घ्रिया विटग्धा किल तन्निषेधिनौ
न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलिम् ॥ ७८ ॥

कृतसमागमनिश्चययोरित्यर्थः, यूनोः कयोश्चित् तरुणयोः स्त्रीपुंसयोः, अनङ्गं कामम्, आराङ्गं सेवितुं, रन्तुमित्यर्थः, क्षणं कालं प्रति, निर्णयोऽपि निश्चयोऽपि, समागम-कालनिर्धारणमपीत्यर्थः, जनेषु जनमध्ये एव, क्रियञ्चिरायुषा किञ्चिद्दीर्घकालावस्थायिना, निमेषणेनैव नयननिमीलनेन एव, साधारणनिमेषकालापेक्षया किञ्चिदधिककालव्यापिना नेत्रमुद्रणकरणेनैवेत्यर्थः, उदपादि उत्पन्नः, [उत्पद्यतेः कर्त्तरि लुङ् “चिष् तं पटः” इति चिष्] एतेषु निद्रितेष्वेव श्रावयोः समागमः भवेत् इति कालनिश्चयोऽपि नेत्रनिमीलन-रूपसंज्ञयैव कृतः इति भावः ॥ ७७ ॥

अहरिति ।—विटे कस्मिंश्चित् कामुके, क्रमेण पर्यायानु-सारेण, उष्णश्रीतयोः अन्नयोः भोज्यद्रव्ययोः उपरि, करार्पणात् हस्तस्थापनात्, तद्रूपसङ्केतविशेषादित्यर्थः, रताय सन्भोगाय. अहः सूर्यमस्यर्केण उष्णापलक्षितं दिनं वा कालः ? निशा वा चन्द्रमस्यर्केण शैत्यापलक्षिता निशा वा कालः ? इति एवं, पृच्छति जिज्ञासमाने सति, विटग्धा चतुरा, तदभिप्रायाभि-ज्ञेत्यर्थः, ङ्घ्रिया लज्जया, किल तत् कालद्वयं, निषेधतीति तन्निषेधिनौ तन्निवारिका मतौ, सन्ध्यामधुरे सन्ध्यावत् मनोहरे, सन्ध्याकरणवर्णे इत्यर्थः, अधरे ओष्ठे, अङ्गुलिं न्यधत्त

कियत्त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
 करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।
 अहं किमेष्यामि ? किमेष्यसौति ? सा
 व्यधत्त नस्त्रं किल लज्जयाऽऽननम् ॥ ७९ ॥
 यथाऽऽमिषे जग्मुरनामिषभ्रमं
 निरामिषे चामिषमोहमूहिरे ।
 तथा विदग्धे, परिकर्मनिमित्तं
 विचित्रमेतं परिहस्य भोजिताः ॥ ८० ॥

स्थापयामास, सन्ध्यामवर्णाधरस्पर्शेन आवयोः सन्ध्यासमये
 नमागमः इति सूचयामास इत्यर्थः । ह्रिया स्त्रोभिरङ्गुल्या
 अधरमाच्छाद्यते इति प्रसिद्धम् ॥ ७८ ॥

कियदिति ।—कियत् किञ्चित्, ओदनम् अन्नं, त्यजन्
 भोजनपात्रैकदेशे अपसारयन्, कियत् किञ्चित् ओदनम्,
 आनयन् तत्रैव स्वं प्रति आकर्षन्, पूर्वोक्तः विटः इति शेषः, करस्य
 पाणेः, गतागतेन ओदनस्थापसारणार्थमाकर्षणार्थञ्च याता-
 याताभ्यां, [विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि इति वैभाषिको
 हन्ते एकवद्भावः] किम् अहम् एष्यामि ? त्वां प्रति इति शेषः,
 किं एष्यसि वा ? त्वं मां प्रति इति शेषः, इति यां तरुणीं,
 पप्रच्छ जिज्ञासयामास, सा स्त्रो, लज्जया किल किलेत्यलीकं,
 वस्तुतः तज्जिज्ञासितोत्तरदानार्थमेव इति भावः, आननं मुखं,
 नस्त्रम् अवनतं, व्यधत्त कृतवती, शिरोऽवनतिसंज्ञया त्वमेव
 मां प्रति आगच्छ इति सूचितवती इति भावः ॥ ७९ ॥

यथेति ।—एते जन्याः, यथा येन प्रकारेण, आमिषे मांसे,
 अनामिषम् अमांसम्, इति भ्रमं भ्रान्तिं, जग्मुः प्रापुरित्त्वर्थः,
 यथा च निरामिषे अनामिषे, आमिषमोहं मांसभ्रमञ्च,

नखेन कृत्वाऽधरसन्निभां निभात्
 युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।
 ददंश दन्तैः प्रशशंस तदसं
 विहस्य पश्यन् परिवेषिकाऽधरम् ॥ ८१ ॥
 अनेकसंयोजनया तदा कृतं
 निक्कृत्य निष्पिथ्य च ताट्टगर्जनात् ।
 अमौ कृताकालिकवस्तुविष्मयं
 जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८२ ॥

ऊहिरे प्राप्नुवन्ति स्म, तथा तेन प्रकारेण, विदग्धैः परिहास-
 निपुणैः, पाचकैरिति शेषः, परिकर्मणा तत्तद्भोज्यसंस्कारक-
 द्रव्यविशेषेण, निमित्तं निष्पादितम्, अत एव विचित्रम्
 आश्चर्यं, भोज्यवस्तु इति शेषः, परिहस्य आमिषदानकाले
 निरामिषपरिवेषणरूपं, निरामिषदानकाले च आमिष-
 परिवेषणरूपं परिहासं कृत्वा, भोजिताः भोजनं
 कारिताः ॥ ८० ॥

नखेनेति ।—युवा कश्चित् तरुणः, मृदोः कोमलस्य, व्यञ्जन-
 मांसस्य तेमनीभूतमांसस्य, फालिका खण्डिकां, निभात् भक्षण-
 व्याजात्, नखेन नखरद्वारा, मच्छिद्य इति भावः, अधरसन्निभां
 परिवेषिकाधराकारां, कृत्वा विधाय, परिवेषिकायाः भोज्य-
 प्रदात्रयाः, अधरं निम्नोष्ठं, पश्यन् अवलोक्य, विहस्य हसित्वा,
 दन्तैः ददंश दष्टवान्, तस्य रसं स्वादं, प्रशशंस अहो
 असृतकल्पमिति तुष्टाव चेत्यर्थः ; तदधरबुद्ध्या इति भावः ॥ ८१ ॥

अनेकेति ।—तदा भोजनकाले, अमौ जनाः भोक्तारः,
 अनेकेषां बहूनां संस्कारकद्रव्याणां, संयोजनया मेलनेन, तथा
 निक्कृत्य छित्त्वा, निष्पिथ्य पिष्ट्वा च, अर्जनात् वस्तुन्तरसादृश्य-

पिपासुरस्मीति विबोधिता मुखं
 निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणा ।
 पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां
 हसात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८१ ॥

सम्पादनात् हेतोः, तादृक् तादृशं, विचित्रमित्यर्थः, कृतं
 निष्पादितं, यथा कृतः सम्पादितः, आकालिकेषु अकालभवेषु,
 तत्कालदर्शनभेषु इत्यर्थः, वस्तुषु पदार्थेषु, विस्मयः अद्भुतता येन
 तत् तादृशं, बहु अनेकं, व्यञ्जनं शाकमांसादिकम्, अभ्यवाहरन्
 अभुञ्जत ॥ ८२ ॥

पिपासुरिति ।—वारिणा जलेन, सुहितेन तृप्तेन इत्यर्थः,
 [“सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः” इत्यमरः । शेषार्थं षष्ठी “पूरणगुण—”
 इत्यादिना समासनिषेधः] केनचित् यूना इति शेषः, मुखं
 बालिकाया वदनं, निरीक्ष्य अवलोक्य, पिपासुः पातुम् इच्छः,
 अस्मि भवामि, इति विबोधिता विज्ञापिता, बाला तरुणौ,
 निगूढाभिप्रायपरिज्ञानमूढा काचिदप्रौढा इति भावः, पुनः
 गलन्तिकां कर्करीं, जलदानपात्रमित्यर्थः, (“कर्कर्यालु-
 र्गलन्तिका” इत्यमरः) करे हस्ते, कर्तुमनाः धर्तुकामा
 सती, (“पृषोदरादौनि” इत्यादौ “तुंकाममनसोरपि” इति
 कारिकातो मकारलोपः] सखीनां सहचरीणां, हसात्
 हास्यात्, [“स्वनहसोश्च” इति विकल्पाटप्-प्रत्ययः] सहसा
 सपदि, न्यवर्त्तत निवृत्ता, जलेन तृप्तस्याप्यस्य कर्मविशेषमनु-
 पादाय केवलं “पिपासुरस्मि” इति कथनेन बालिकाया अस्या
 अधरमेव पिपासुरयमिति तदाक्यतात्पर्यमवधार्यै सखीनां
 हास्यात् बाला तदाशयं परिज्ञाय जलपरिवेषणव्यापारा-
 च्छिहतेति भावः ॥ ८३ ॥

युवा समादिक्खरमत्रगं घृतं
 विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनम् ।
 चकार तन्नीविनिवेशितं करं
 बभूव तच्च स्फटकगटकोत्करम् ॥ ८४ ॥
 प्रलेहजस्त्रेहकृतानुविम्बनां
 सुसुम्ब कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।
 मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैः
 ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मखम् ॥ ८५ ॥

युवेति ।—युवा कश्चित्तरुणः, अमत्रगं पात्रगतं, (“सर्वमा-
 वपन भाण्डं पात्रामत्रञ्च भाजनम्” इत्यमरः) घृतं समादिक्खः
 गृहोत्तुमिच्छुः सन्, [ददातिः सनन्ताद्-प्रत्ययः, “सनि मौमा—”
 इत्यादिना इसादेशे अभ्यासलोपः] तत्र घृते, एणदृशः
 सृगाख्याः, परिवेषिकायाः इति शेषः, अनुविम्बनं प्रतिविम्बं,
 विलोक्य दृष्ट्वा, करं स्वकीयहस्तं, तस्य स्तोप्रतिविम्बस्य,
 नौब्यां कटिवस्त्रबन्धने, निवेशितं स्थापितं, चकार कृतवान्,
 तत् प्रतिविम्बञ्च, स्फटं व्यक्तं, कगटकोत्करं पुलकप्रकरं
 यस्य तादृशं, बभूव सञ्जातं, स्वोयनौविग्रन्यमोचनाभिप्राय-
 प्रकटनार्थं स्वप्रतिविम्बनौविसविधे तदोयकरापेणं दृष्ट्वा तस्य
 स्वमश्रीगाभिप्रायं परिच्राय तस्मिन्ननुरागात् सा पुलकिता
 अभूत् तत एव तत्प्रतिविम्बमपि पुलकितं बभूवेति
 भावः ॥ ८४ ॥

प्रलेहजेति ।—कोऽपि युवा, श्रितभोजनस्थलः प्राप्तभोजन-
 प्रदेशः सन्, प्रलेहजस्त्रेहे लेह्यद्रव्यजातस्त्रेहरसे, कृतानुविम्बनां
 प्राप्तप्रतिविम्बां, प्रतिविम्बितामित्यर्थः, परिवेषिकाम् इति शेषः,
 मुहुः वारं वारं, परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा, अङ्गुल्यग्रैरिति भावः, ततः

अराधि यन्मोनसृगाजपत्रिजेः
 पलेर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।
 अशाकि लोकेः कुत एव जेमितुम् ?
 न तप्तु सङ्ग्रातुमपि स्या शक्यते ॥ ८६ ॥
 कृतार्थनचाटुभिरिङ्कितैः पुरा
 परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।

स्यर्थात् अनन्तरं, स्वं निजं, मुखम् आस्यम्, अवापितैः प्रापितैः, चुम्बितैः इत्यर्थः, अत एव अनुरक्तैः उष्णस्यर्थात् स्वभावाद्वा आरक्तैः, स्निग्धेरिति च गम्यते, कराङ्गुलीमुखैः हस्ताङ्गुल्यगैः, चुचुम्ब चुम्बितवान्, प्रतिविम्बितां तामिति शेषः । मूढः लेह्यलेहनव्याजेन समुखस्यपरिवेषिकाप्रतिविम्बानुसृष्टाङ्गुलि-मुखचुम्बनात् एव तत्प्रतिविम्बचुम्बनात् मुखम् अन्वभूत्, तां प्रति अनुरागमदर्शयञ्च इति भावः ॥ ८५ ॥

अराधीति ।—मौनाः मत्स्याः, सृगाः शशादयः, अजाः कृगाः, पत्रिणः पक्षिणः चटकादयः, तेभ्यः जातैः तत्सम्बन्धिभिः, पलैः मांसैः, (“पलमुत्थानमांसयोः” इति मेदिनी) मृदु कामनं, स्वादु रसवत्, सुगन्धि सुरभि, यत् तेमनं व्यञ्जनम्, अराधि अपाचि, निष्पादितमित्यर्थः, तत् तेमनं, लोकेः भोक्तृजनैः, सङ्ग्रातुं बहुत्वात् गणयितुम् अपि, न शक्यते स्या न समर्थते स्या, तु पुनः, जेमितुम् अशितुं, कुत एव कथं वा, अशाकि ? शक्तैरभावि ? बहुलत्वादिति भावः । (“पाके राध्यते रध्यति जेमत्यत्ति चमतीति भट्टमहः) ॥ ८६ ॥

कृतेति ।—चाटुभिः अनुनयसूचकैरित्यर्थः, इङ्कितैः नयनादि-चेष्टितैः, कृतार्थनः कृतसन्धोगप्रार्थनः, यः युवा, किञ्चन किञ्चित्, कुञ्चितभ्रुवा कुटिलभ्रुवा, कृतभ्रुकुट्या इत्यर्थः, स्त्रिया

क्षिपन् मुखे भोजनलौलयाऽङ्गुलीः

पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वकम्पि सः ॥ ८० ॥

अकारि नौहारनिभं प्रभञ्जना-

दधूपि यज्ञागुरुसारदारुभिः ।

निपीय भृङ्गारकसङ्गि तच्च तै-

रवर्णि वारि प्रतिवारमौद्दृश्यम् ॥ ८८ ॥

इति शेषः, पुरा पूर्वं, परासि पर्यहारि, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, सः युवा, भोजनलौलया भोजनव्यापारेण, तद्वाजेन इत्यर्थः, मुखे अङ्गुलीः तदतिविम्बस्पृष्टाङ्गुलीरित्यर्थः, क्षिपन् स्थापयन्, प्रतिविम्बस्पृष्टाङ्गुलीचुम्बनव्याजेन तामिव चुम्बयन्निति भावः, प्रसन्नाननया तदनुरागदर्शनेन सानुरागदर्शनादिव्यञ्जितप्रसन्नमुखा तथा, पुनः अन्वकम्पि अनुकम्पितः, तद्व्याकुलतादर्शनेन सन्भागप्रार्थनं तथा स्वोक्तमिति भावः ॥ ८० ॥

अकारीति—यत् वारि जलं, प्रभञ्जनात् वायोः, वायु-सञ्चालनात् इत्यर्थः, (“स्नानः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा मटागतिः । नभस्त्रहातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥ ” इत्यमरः) नौहारनिभं क्षिमकल्प, तद्वत् शीतलम् इत्यर्थः, अकारि कृतं, तथा अगुरोः कृष्णागुरुवृक्षस्य, सारदारुभिः अभ्यन्तरस्थितोत्कृष्टसुगन्धिकाष्ठैः, धूपकाष्ठरिति यावत्, अधूपि धूपितञ्च, वामितञ्च इत्यर्थः, भृङ्गारकसङ्गि क्षुद्रकनकालुकान्तर्गतं, स्वर्णमयजलपात्र-विशेषस्थितमित्यर्थः, (“भृङ्गारः कनकालुका” इत्यमरः) तत् पूर्वोक्तं वारि, निपीय पीत्वा, प्रतिवारं प्रतिपानकालं, तैः पात्रभिः, ईदृशं वक्ष्यमाणरूपम्, अवर्षि अर्पितम् ॥ ८८ ॥

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं
 कृतञ्च यज्जीवनमम्ब साधु तत् ।
 वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखं
 तथोचितः कर्तुमिदं-पिबस्त्व ॥ ८९ ॥
 सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
 स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

त्वयेति ।—विधातः ! हे स्रष्टः !, त्वया भवता, अम्ब जलं, यत् अमृतम् अमृतनामकं, तथा जीवनं जीवनसंज्ञकञ्च, यत् अकारि कृतं, तत् उभयं कर्म, साधु सम्यक्, सार्थकमित्यर्थः, कृतं विहितम्, अम्बनाऽमृततुल्यरसत्वात् जीवनाधायकत्वाच्च तादृश-संज्ञादयं सार्थकमेवेति भावः ; तु किन्तु, इदम् अम्बु, सर्वतः सर्वेदिक्षु, मुखानि प्रवाहरूपवक्त्राणि यस्य तत् सर्वतोमुखं सर्वतोमुखमिति सञ्जाविशिष्टम् इत्यर्थः, (“आपः स्त्री भून्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् । कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्” इत्यमरः) वृथैव निरर्थकमेव, आरम्भि अकारि, पेयस्य मुखवैयर्थ्यादिति भावः ; अतः अस्य अम्बनः, पिबतीति इदंपिबः जलपायो अस्मदादिः, [“पात्राध्वाधेट्टृशः शः” इति श-प्रत्ययः] तथा सर्वतः सर्वस्थाने मुखानि यस्य स सर्वतोमुखः, कर्तुं विधातुम् इत्यर्थः, तव उचितः योग्यः ; जलपायिना बहुमुखमत्त्वे पाट्यसि जलपानं सम्भवति न त्वेकमुखेनेति तेषामेव सर्वतोमुखभाविताया औचित्यादिति भावः ॥ ८९ ॥

सरोजेति ।—कूरे ओदने, स्थितेऽपि भोजनपात्रे अन्ने विद्यमानेऽपोत्थर्थः, (“अन्धः कूर्गं भक्तमन्नमोदनं भिक्षा” इति हनुसाधुः) सरोजकोशस्य कमलमुकुलस्य, अभिनयः अनुकरणं यस्य तादृशेन कमलमुकुलानुकारिणा तदौयकुचग्रहणाभि-

सखि ! त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे

मिथो न वाटाददतुः किलौदनम् ॥ ९० ॥

इयं कियञ्चारुकुचेति पश्यते

पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरत् यदुत्तरं

मिषेण भृङ्गारधृतेः करद्वयी ॥ ९१ ॥

लाषव्यञ्जकेन इत्यर्थः, पाणिना करेण, मुहुः पुनः पुनः एव, याचते कूरं याचमानाय, यूने इति शेषः, [याचे-रुभयपटित्वात् शब्दप्रत्ययः] हे सखि । त्वम् अस्मै याचमानाय, वितर कूरं देहि, द्वितीया त्वाह—त्वं वितर, इति एवरूपेण, उभे हे, स्त्रियौ इति शेषः, मिथः परस्परं, वाटात् विवादात्, ओदनं भक्तं, न ददतुः न परिविविषतुः, किल खलु, तस्य जनहामकरव्यापारं विलोक्य कौतुकवशात् न काऽपि तत्प्रार्थितमङ्गीचकारेति भावः ॥ ९० ॥

इयमिति ।—इयम् एषा स्त्री, कियन्ती किंपरिमाणकौ, चारु मनोहरी, पीनी इति यावत्, कुचौ स्तनी यस्याः सा तादृशी, इति एवं, विचार्य इति शेषः, पयः प्रददातीति पयःप्रदा तस्याः जलदायिन्याः, समावृतं वस्त्राच्छादितं, हृदयं वक्षः, [कर्म] पश्यते अवलोकयते, कुचपरिमाणं जिज्ञाममानाय विटाय इत्यर्थः, करद्वयी तस्याः पाणियुगली, भृङ्गारधृतेः स्वर्णमय-जलपात्रधारणस्य, मिषेण व्याजिन, भृङ्गारग्रहणच्छूलेनेत्यर्थः, यत् उत्तरम् एतद्भृङ्गारपरिमाणं कुचद्वयम् इत्येवंरूपम् उत्तरं, व्यतरत् अददात्, तेन ध्रुवं निश्चितं, मनोज्ञा चित्तज्ञा, पराभि-प्रायज्ञा इत्यर्थः, कुचद्वयीति शेषः । पराशयज्ञत्वस्य प्रश्नोत्तरदानस्य च चेतनधर्मतया अचेतने कुचद्वये तदुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९१ ॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे
 तुषारधारामृदितेव शर्करा ।
 वाहद्विषद्वेष्यणीपयःस्रुतं
 सुधाङ्गदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ६२ ॥
 तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः
 करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।
 इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना
 निरीक्ष्य दृष्ट्वाचलजिह्वतामृता ॥ ६३ ॥

अमीभिरिति ।—अमीभिः जन्यैः, तद्गृहे भौमभवनं, तुषार-
 धारया हिमधारया, मृदिता मर्दिता, शर्करा खण्डविकार इव,
 तद्वत् स्वादु शुभ्रञ्चेत्यर्थः, (“शर्करा खण्डविकृतौ” इति हेमः)
 सुधाङ्गदात् अमृतङ्गदात्, उद्धृतम् उत्तोलितं, पङ्कं कर्दमम्,
 अमृतकर्दमम् इव स्थितम् इत्युत्प्रेक्षा ; वाह हयं, द्विषन्ती
 विरुध्यन्ती, महिषी इत्यर्थः, [“लुलापो महिषो वाह-
 द्विषत्कासरसैरिभाः” इत्यमरः । “स्त्रियाः पुंवत् इत्यादिना
 पुंवद्भावः] सा च सा वष्कयणी चिरप्रसृता, (“चिरसृता
 वष्कयणी” इत्यमरः) तस्याः पयसः क्षोरात्, स्रुतम्
 उत्पादितं, [स्रुणोतेः कर्मणि क्तः] दधि दुग्धविकारः, आकण्ठम्
 अभोजि भुक्तम् ॥ ६२ ॥

तदिति ।—निरीक्ष्य दृष्ट्वा, सृष्ट्यादौ स्वसृष्टं दधि इति
 भावः, दृष्ट्या स्पृहया, दधिभोजनवामनया इत्यर्थः, चला
 चञ्चला, अधरप्रान्तलेहिनौ जलस्राविणो चेति भावः,
 जिह्वा यस्य तस्य भावस्तत्ता, विभक्तिं धारयतीति
 तद्गृता तद्धारिणा, दधिलुब्धनेत्यर्थः, अत एव मायिना
 स्वचापस्यवञ्चनाचतुरेण, अथवा, दर्शकलोकानां दृष्टिवञ्चनाः

ददासि मे तन्न रुचेयंदास्यदं

न यत्र रागः सितयाऽपि किं तथा ।

इतीरिणे विम्बफलं रुचिच्छला-

ददायि विम्बाधरयाऽरुचञ्च तत् ॥ ६४ ॥

चतुरिण, जगत्कृता स्रष्टा, तत् दधि, अन्तरन्त मध्ये मध्ये, सुषिरस्य [जातावेकवचनम्] सुषिराणां, छिद्राणामित्यर्थः, विन्दुभिः मण्डनैः, करम्बित मिश्रितं, कल्पयता रचयता, तद्दधि वर्त्तन्च्छिद्रयुक्तं कुर्वता सता इत्यर्थः, इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः, स्यदं व्यक्तम्, अचोरि चोरितमिव, तद्दधि इति शेषः, सफेत्तदग्ध्रे दधिरूपेण परिणते तत्र छिद्राणि दृश्यन्ते, तच्चोत्प्रेक्ष्ये यत् ब्रह्मणा लोकचक्षुरगोचरतया इतस्ततो दधिस्यपारांशो भोक्तुमिच्छयाऽपहृतः अन्यथा कथमितस्ततस्तत्र छिद्राणि दृश्यन्ते इति ब्रह्मणोऽपि आकर्षकं माहिषदधि किमुतान्येषामिति भावः । स्यदमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ६३ ॥

ददासौति ।—यत्, द्रव्यमिति शेषः, रुचेः अभिलाषस्य, आस्यदं पात्रं, विषयौभूतमित्यर्थः, तत् मे मद्यं, न ददासि न यच्छसि, यत्र यस्मिन् द्रव्ये, रागः अनुरागः, रुचिरित्यर्थः, न नास्ति, तथा सितया शर्करयाऽपि, (“शर्करा सितया” इत्यमरः) किम् ? अलं, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, रक्तवस्तुरागिणः किं सितवस्तुना ? इति च गम्यते ; इतीरिणे इतिवादिने, अत्ररविम्बबुम्बनेच्छया एवं भाषिणे रागिणे इत्यर्थः, रुचिच्छलात् अभिलाषयाजात्, “कृतप्रयोगे क्लृप्तप्रयोगः एव कर्तव्यः” इति न्यायात् इति भावः, विम्बमिव अधरः यस्याः तथा विम्बाधरया विम्बीष्टया स्त्रिया, विम्बफलम् भोष्टोपमा-

समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
स्तयोर्विहायोपहृतप्रतीङ्गिताम् ।
अकारि नाकृतमवारि सा यया
विदग्धयाऽरञ्जि तथैव भाववित् ॥ ८५ ॥

फलम्, अदायि दत्तं, मिषान्तरेणाधरविम्बं याचितं मिषान्तरात्
विम्बफलं दत्तम् इत्यर्थः, तत् विम्बफलञ्च, अरुचत् तस्मै
अराचिष्ट, रुचिकरमभूदित्यर्थः, तस्य प्रियाधरविम्बप्रतिनिधि-
त्वादिति भावः । [रुच दीप्तौ प्रोत्यर्थान्नुङ्, “द्युङ्गो
लुङि” इति परस्मैपदं, “पुषादियुतादि—” इत्यादिना
चुरडादेशः] ॥ ८४ ॥

मममिति ।—ययोः वयस्ययोः सहचर्योः विषये,
ममं युगपत्, इङ्गितवान् दृगादिमञ्जावान्, नयनभ्रमणादि-
चेष्टाविशेषं कुर्वन्नित्यर्थः, भाववित् गृढाभिप्रायाभिन्नः, चातुर्य-
वेत्ता इत्यर्थः, कश्चित् विट इति शेषः, तयोः मध्ये
उपहृतप्रतीङ्गितां दत्ततदभिप्रेताङ्गीकारसूचकप्रतिसंज्ञां, प्रथम-
वयस्यामिति भावः, विहाय परिहृत्य, जनसमाजे सखीममत्तं
चक्षुरिङ्गितादिकरणादियमचतुरेति निश्चित्य तां प्रत्यननुरागेण
तां हित्वा इति भावः, यया विदग्धया चतुरया, आकृतं
तदभिप्रेताङ्गीकारसूचकं प्रतीङ्गितं, न अकारि न कृतं, बहुजन-
ममत्तं तत्करणे प्रकाशभिया लज्जातिशयादिति भावः, किन्तु
सा प्रथमा इति यावत्, अवारि वारिता, अयमस्यां विरक्तः
मयि चानुरक्तः तत् कथमियं मत्प्ययं प्रति इङ्गितं करोतीति
सापत्नेयर्थेया जनममत्तमिङ्गितादिकरणमनुचितमिति व्याजेन
द्वितीयया सा इङ्गितादिचेष्टातो निवारितेत्यर्थः, तथा
द्वितीययेव विदग्धया, अरञ्जि रञ्जितः, आकृष्टः इत्यर्थः,

सखीं प्रति आह युवेङ्गितेक्षिणी
 क्रमेण तेऽयं क्षमते न दिक्षुताम् ।
 विलोम तद्व्यञ्जनमर्ष्यते त्वया
 वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ? ॥ ८६ ॥

द्वितीयायास्तथाविधगूढभावदर्शनेन सन्तुष्टतया तस्यामेवानुरक्त इति भावः । एतेन प्रथमापेक्षया द्वितीया गम्भीरा सोऽपि भावज्ञः तत् युक्तम् एतदिति गम्यते ॥ ८५ ॥

सखोमिति ।—युवेङ्गितेक्षिणी युवाभिप्रायसूचकनयनादि-
 चेष्टादर्शिनौ, काचित् तरुणोति शेषः, सखीं परिवेषिकां
 वयस्यां, प्रति आह स्म उवाच, [“लट् स्मै” इति भूते लट्]
 किमिति ? अयं युवा, ते तव सम्बन्धिनीं, क्रमेण पारम्पर्येण,
 दिक्षुतां परिविविच्युतां, न क्षमते न सहते, एकमेकं कृत्वा
 उत्तरोत्तरक्रमेण परिवेषणविलम्बं सोढुं, न शक्नोति
 इत्यर्थः, अतः त्वया नितान्तमर्थिने अत्यन्तव्यग्रतया
 याचकाय, अस्मै यून, वरम् उत्कृष्टं, तत् व्यञ्जन
 निष्ठानं, विलोम विपरोतं यथा तथा, व्युत्क्रमेण इत्यर्थः ।
 किं न अर्ष्यते ? कथं न दौयते ? अपि तु व्यग्राय
 शीघ्रदेयमिति व्याजोक्तिरिति भावः । अयं युवा, क्रमेण
 आलिङ्गनस्तनमर्दनचुम्बनादिव्यापारक्रमेण, दिक्षुतां मैथुनार्थं
 घराङ्गदानेच्छुतां, तद्दानविलम्बमित्यर्थः, न क्षमते न सहते,
 अतस्त्वया विलोम अरोमकम्, अत एव वरम् उत्कृष्टं, व्यञ्जनम्
 अवयवः, घराङ्गमित्यर्थः, (“व्यञ्जनं श्मश्रुनिष्ठान-चिह्नेष्व-
 वयवेऽक्षरे” इति यादवः) नितान्तमर्थिने अस्मै किं न अर्ष्यते ?
 अपि तु शीघ्रमेवार्पय इत्यर्थान्तरस्यापि विवक्षितत्वात्
 केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ८६ ॥

समाप्तिलिप्येव भुजिक्रियाविधे-

दलोदरं वर्तुलयाऽऽलयौकतम् ।

अलङ्कृतं क्षीरवटैस्तदाऽश्रतां

रराज पाकापिंतगैरिकश्रिया ॥ ८७ ॥

समाप्नोति ।—तदा तत्काले, अश्रतां भुञ्जानानां, जन्थानामिति शेषः, दलोदरं कटलोपत्रादिभोजनपात्राभ्यन्तरं, पाकेन विविधसंस्कारकद्रव्यद्वारा पाकविशेषेण, अपिंता सम्पादिता, गैरिकस्य श्लेज्जरक्तवर्णधातुविशेषस्य, श्रीरिव श्रोः येषा तैरिति विभक्तिय्यथेनान्वयः ; पाकेन रक्तवर्णैरित्यर्थः, तथा वर्तुलया वर्तुलैरिति विभक्तिय्यथेनान्वयः ; वृत्ताकारैः, वटानां वर्तुलत्वादिति भावः ; क्षीरवटैः दुग्धपक्वमाषिनिष्पादितवटकाख्यपेष्टकविशेषै, अलङ्कृतं शोभितं सत्, तदर्पणादिति भावः ; पाकार्थं रक्तवर्णसम्पादनार्थम्, अपिंतं निक्षिप्तेन, गैरिकेण रक्तवर्णधातुविशेषेण, श्रोः रक्तकान्तिर्यस्यां तादृशया, तथा वर्तुलया वर्तुलाकारया, वृत्ताकारः रक्तवर्णश्चिह्नविशेषः लिपिशेषे क्रियते इति व्यवहारादिति भावः ; भुजिक्रियाविधेः भुजधात्वर्थानुष्ठानस्य, भोजनव्यापारस्येत्यर्थः, समाप्तिलिप्या समाप्तिसूचकवर्णविशेषविन्यासेन लिप्यन्तरे प्रवृत्त्यभावात्, अन्यत्र—व्यञ्जनान्तरं रूच्यभावादिति भावः, आलयौकतम् आस्यदौकतं, चिह्नौकतमित्यर्थः, दलोदरं तालपत्रादिलेख्यपत्राभ्यन्तरमिव, रराज शुशुभे, रक्तवर्णतादृशवटकैः शोभते अ ; तादृशवटकप्रदानान्तरमेव जन्थानां तेषां व्यञ्जनान्तरभोजनप्रवृत्तिर्विनष्टेति भावः । अत्रापमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

चुचुम्ब नोर्वीवलयोर्वशीं परं
 पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।
 पुनः पुनः पानकपानकेतवा-
 च्चकार तच्चुम्बनचुङ्कतान्यपि ॥ ९८ ॥
 घनैरमीषा परिवेषकैर्जनै-
 रवर्षि वर्षोपलगोलकावली ।
 चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा
 धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रमौरभा ॥ ९९ ॥

चुचुम्बेति ।—विटः कश्चित् कामुकः, पुरः अग्रे, पार्थ्याम्
 अधि अधिपारि लक्ष्यां, पानीयपात्रात् इत्यर्थः, (“कर्करी-
 पूरयोः पारी पादरज्ज्वाच्च हस्तिनः” इति विश्वः । “वारिवहन-
 भाण्डम्” इति स्वामी) प्रतिविम्बितां प्रतिफलिताम्, उर्वीवलयो-
 र्वशीं भूमण्डलोर्वशीं, सर्वोत्कृष्टरूपवतीमित्यर्थः, स्त्रोमिति शेषः,
 परं केवलं, न चुचुम्ब न चुम्बितवान्, किन्तु पुनः पुनः वारं
 वारं, पानकपानकेतवात् पानीयपानच्छलात्, तस्याः प्रति-
 विम्बिताया भूमण्डलोर्वश्या इत्यर्थः, चुम्बने अधरमुधापाने,
 चुङ्कतानि अपि चूषणचुङ्कारशब्दानपि, चकार कृतवान् ॥ ९८ ॥

घनैरिति ।—चलन्त्य. परिवेषणार्थम् इतस्ततः भ्रमन्त्यः, याः
 भुजाः बाहवः, तासु यानि भूषणरत्नानि रत्नखचितालङ्काराः,
 तेषां रोचिषा प्रभया एव, धृतः गृह्यते, इन्द्रचापः इन्द्रचाप इव
 इत्यर्थः, यैः तादृशैः, परिवेषन्तीति परिवेषकाः तैः अन्न-
 व्यञ्जनादिदाहभिः, जनैः लोकैरेव, घनैः स्त्रोजनरूपमेषैः,
 अमौषा भङ्गना कृते, श्रितचान्द्रमौरभा प्राप्तकर्पूरसम्बन्धि-
 गन्धा, अन्यत्र—चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्भाः प्रभा,
 श्रिता व्याप्ता यथा सा, करकाणां रात्रिदिनयोः सम्भाव्यमान-

कियत् बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते ?
 ममेति तस्मेर्वदतां पुनः पुनः ।
 अमूनि सङ्घ्यातुमसावटौकि तै-
 ष्छलेन तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०० ॥
 विदग्धबालेङ्कितगुप्तिचातुरी-
 प्रवल्हिकोद्घाटनपाटवे हृदः ।

त्वेन चन्द्रसूर्ययोः क्रमेण कान्तिव्याप्तत्वं सम्भवति, अथवा
 शथोज्ज्वलत्वाभ्यां तत्कान्तिसदृशोति ॥ १०० ॥ वर्षोपनाः
 करिका इव, गोलकाः घुटिकाकाराः पिष्टकविशेषाः, तेषाम्
 आवलो राशिः, अवधि वृष्टा, प्रदत्तेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

कियदिति ।—मम एतत् कियत् कतिपरिमाणं, बहु
 प्रभूतं, व्यञ्जनं शाकमांसादिरूपतेमनादिकं, कति व्यञ्जना-
 नौत्यर्थः, अर्प्यते ? दीयते ? तस्मा वयम् अतो नापरं दातव्यम्
 इति भावः, तस्मेः भाजनजन्यसन्तोषात् हेतोः, इति एवं, पुनः
 पुनः वदतां वारं वारं कथयता, तेषां भोक्तृणां, छलेन व्याजेन,
 तेषां तादृशवाक्येन कति व्यञ्जनानि अस्माभिर्दत्तानि ? इति
 सङ्घ्याजिज्ञामेवाभिप्राय इति व्याजेन इत्यर्थः, अमूनि
 व्यञ्जनानि, सङ्घ्यातुं गणयितुं, भूयसी बहुतरा, कठिनी इव
 करिका इव, भूयस्यः सङ्घ्यानघुटिकाः इवेत्यर्थः, (“करिका
 कठिनी” इति विश्वः) तैः परिवेषकैः, असौ गोलकावलि,
 प्रागुक्तपिष्टकविशेषराशिरित्यर्थः, अटौकि टौकिता, उपहृता
 इत्यर्थः; भवद्भिः व्यञ्जनवाहुल्यं कथ्यते अतः आभिः
 कठिनौभिः तानि गणयेति छलेनैव भूयसी कठिनी अर्पितेवेति
 भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १०० ॥

विदग्धेति ।—विदग्धबालायाः चतुराङ्गनायाः, इङ्कितगुप्ति-

निजस्य टोकां प्रबबन्ध कामुकः

स्यृशङ्गिराकूतशतैस्तदौचितोम् ॥ १०१ ॥

घृतप्लुतं भोजनभाजने पुरः-

स्फुरत्पुरन्ध्रप्रतिविम्बिताकृतैः ।

युवा निधायोरसि लड्डुकद्वयं

नखैलिलेखाथ ममर्दं निर्दयम् ॥ १०२ ॥

चातुरी भ्रूभङ्गाद्याकारगोपनचातुर्यं, निगूढार्थचेष्टाप्रयोग-
चातुरीत्यर्थः, सा एव प्रवल्हिका दुर्बोधत्वात् प्रहेलिकापराख्यो
निगूढार्थोक्तिविशेषः, (“प्रवल्हिका प्रहेलिका” इत्यमरः)
तस्याः उद्घाटने बोधने, अर्थोद्भेदने इत्यर्थः, यत् पाटवं सामर्थ्यं
तस्मिन् विषये, तत् तत्र, तादृशार्थोद्भेदने इत्यर्थः, औचितोम्
आनुकूल्यं, स्यृशङ्गिः प्राप्तैः, तदनुकूलैरित्यर्थः, तवेङ्गितगुमि-
चातुर्यं मया ज्ञातमित्यर्थप्रकाशकैस्तदीयेङ्गितानुरूपैः इति
भावः, आकूतानां शतैः अभिप्रायव्यञ्जकैः बहुविधेङ्गितैः,
कामुकः कश्चित् कामी, निजस्य आत्मोपस्य, हृदः हृदयस्य,
टोकां व्याख्याम्, अभिप्रायप्रकाशनमित्यर्थः, प्रबबन्ध प्रकर्षेण
कृतवान्, स्त्रहृदय तस्यै निवेदयामास इत्यर्थः ; उचितोत्तर-
दानादेव प्रश्नार्थप्रकाशनात् तदेव तद्व्याख्यानमिति भावः ॥१०१॥

घृतेति ।—युवा कश्चित्तरुणः, पुरः अग्रे, घृतेन प्लुते मित्ते,
भोजनभाजने भोजनपात्रे, स्फुरन्ती प्रकाशमाना, या पुरन्ध्राः
अङ्गनायाः, प्रतिविम्बिता प्रतिफलिता, आकृतिः शरीरं, तस्याः
उरसि वक्षसि, लड्डुकद्वयं वर्तुलाकृतिमिष्टान्नविशेषपिण्डयुग्मं,
निधाय स्थापयित्वा, नखैः लिलेख विददार, अथ अनन्तरं,
निर्दयम् अशिथिलं यथा तथेत्यर्थः, ममर्दं पीडयामास,
तदीयकुचकुम्भयुगलभावनयेति भावः ॥ १०२ ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं
 ङ्गियाऽथ वैमुख्यमिते सखीजने ।
 तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करो
 करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥ १०३ ॥
 निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका भ्रुवं
 न भुक्तमिवेभिरवाप्तलसिभिः ।
 अशक्नुवद्भिर्बहुभुक्तवत्तया
 यथोज्झता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०४ ॥

विलोकिते इति ।—सखी एव जनः तस्मिन् निजसख्यां,
 रागितरेण अत्यन्तानुरक्तेन, केनचित् कामुक्तेनेति शेषः,
 सस्मितम् ईषडास्यग्रहित, विलोकिते दृष्टे, अथ विलोकना-
 नन्तरं, ङ्गिया लज्जया, वैमुख्यं पराङ्मुखताम्, इति गते सति,
 एतेन तस्याः अपि तस्मिन् तथा अनुरागः सूचितः; तदालिः
 तस्य सखीजनस्य, आलि. सखी, कुतः अपि कस्मादपि स्थानात्,
 शार्करो शर्करामयी, [विकारार्थात् ख्य-प्रत्ययः] पुत्रिकां
 पाञ्चालिकां, कृत्रिमपुत्रीम् इत्यर्थः, तत्परिवेषणच्छ्लेनेति
 भावः; [“पाञ्चालिका पुत्रिका स्यात् वस्त्रदन्तादिभिः कृता”
 इत्यमरः । पुत्रीव प्रतिकृतिरस्याः सा पुत्रिका “इवे प्रतिकृती”
 इति कन् “कङ्ग.” इति ईकारङ्गस्वः] आनीय सङ्गृह्य, तस्य
 रागितरस्य, करे पाणौ, विहस्य किञ्चित् हसित्वा, ददौ अर्पया-
 मास, वैमुख्यादननुरागसन्देहो न कर्त्तव्यः, परन्तु एवम्
 एषा सखी तव करगता यथा भवेत् तथा करिष्यामि इति
 सूचयामासेति भावः ॥ १०३ ॥

निरीक्ष्येति ।—बहुभुक्तवत्तया यथेष्टं कृतभोजनतया,
 अशक्नुवद्भिः निःशेषं भोक्तुम् अपारयद्भिः, जनान्तरैरिति शेषः,

पृथक्प्रकारेङ्कितसंशिताशयः

युवा ययोदासि तयाऽपि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन् परा-

मये ! तयाऽतोषि सरोषयैव सः ॥ १०५ ॥

यथा व्यञ्जनपुञ्जराजयः शाकमांसाद्युपकरणराशीनां श्रेणयः,
उज्ज्वान्ते इति शेषः, बहुलपरिवेषणादिति भावः, तथा एभिः
भोक्तृभिः जन्यजनैरपि, रम्याः रमणीयाः, परिवेषिकाः
परिवेषणकारिण्यः तरुण्यः, निरौच्य विनोच्य एव, अवाप्त-
दृष्टिभिः तावतैव दृष्टैः सद्भिः, व्यञ्जनपुञ्जराजयः उज्ज्वानाः
त्यक्ताः, न भुक्तं न खादितं, ध्रुवम् इत्युत्प्रेक्षायाम्; अन्यथा
कथमेते भाज्यराशयः पात्रेषु तथैव दृश्यन्ते इति भावः ॥ १०४ ॥

पृथगिति ।—यथा स्त्रिया, पृथक्प्रकारेङ्कितसंशिताशयः
नानाविधचेष्टाप्रकाशिताभिप्रायः, युवा कश्चित्तरुणः, उदासि
प्रतीङ्किताद्यकरणेन औदासीन्यं प्रापित इत्यर्थः, तयाऽपि रोषात्
अनादरपरया अपि तथैव स्त्रिया, तापितः सन्तापितः, दुःखं
प्रापितः इत्यर्थः, प्रतीङ्कितादर्शनेन स्वाभीष्टलाभनैराश्यात्
दुःखितोऽभूदिति भावः; यो यत्रोदासीनः तस्य तदलाभजन्यं
दुःखं न भवति, प्रकृते तु तस्यामुदासीनस्यापि तथैव दुःखं
जनितमिति विरोधार्थकोऽपिशब्दः; ततः औदासीन्यात्,
निराशः तत्प्राप्ती हताशः सन्, पराम् अन्यां, परिभावयन्
इङ्कितादिना विभावयन्, सानुरागमवलोकयन् इति यावत्,
सः युवा, सरोषया अन्यावलोकनरुष्टया, तथैव पूर्वथा एव,
अतोषि तोषितः, न तु द्वितीयथा इति भावः; [तोषयतेः
कर्मणि लुङ्] अये इति आश्चर्यं, औदासीन्यं जनयित्वाऽपि
दुःखं जनितं, सरोषयैव सन्तोषो जनित इति विरुद्धान्तरं-

पयःस्मिता मण्डपमण्डलाम्बरा
 वटाननेन्दुः पृथुलड्डकस्तनी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया बभूवाञ्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०६ ॥

इयममावेश आश्चर्यकर इत्यर्थः । पूर्वया तदनुरक्तयाऽपि जनसमक्षमिङ्गिताटिकरणमयुक्तमिति बुद्ध्या पूर्वं प्रतीङ्गितादिना न सम्भावितः अत एव युवा दृःखितः, किन्तु तस्या गूढाभिप्रायमज्ञात्वा इयं मय्यननुरागिणीति निश्चित्यान्यां प्रति तस्मिन् सानुरागं विलोकयति सति तद्दर्शनं न पूर्वा सा सरोषा जाता, सानुरागैव सरोषा भवतीति व्याप्तेः तस्या रोषदर्शनं नानुरागमनुमाय स सन्तुष्ट इति भावः ॥ १०५ ॥

पय इति ।—पयः पाथः चौरं वा, स्मितं हास्यं यस्याः सा, मण्डपमण्डलं जन्यजनानामाश्रयसमूहः, चन्द्रातपसमूहः एव इत्यर्थः, (“मण्डपोऽस्ती जनाश्रयः” इत्यमरः) अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा तादृशी, मण्डपानामावरकत्वात् शुभ्रत्वाच्चेति भावः; वटः वटकः एव, शुभ्रवर्तुलपिष्टकविशेषः एव इत्यर्थः, आननेन्दुः आह्लादकरत्वात् मुग्धचन्द्रः यस्याः सा तादृशी, पृथु महान्ती, लड्डुकौ मिष्टान्नविशेषौ एव, स्तनी यस्याः सा तादृशी, रुचेः पदम् अभिलाषास्पदं लावण्यास्पदञ्च, उज्ज्वलैः शुभ्रैः, कूरैः भक्तैः, (“अन्धः कूरं भक्तम्” इति हलायुधः) हारिणी मनोहरा हारवती च, भुजिक्रिया भोजनव्यापारः, भुज इति धातुनिर्देशेनार्थलक्षणा; भोज्यभुजां भोक्तृणा भोगिनाञ्च, प्रीणातीति प्रिया हृत्प्रिकारिणी वल्लभा च, बभूव । रूपकान्तराः ॥ १०६ ॥

चिरं युवाऽऽकृतशतैः कृतार्थनः
 चिरं सरोषेङ्गितया च निर्धुतः ।
 सृजन् करक्षालनलीलयाऽञ्जलिं
 न्यषेचि किञ्चिद्विधुताम्बधारया ॥ १०७ ॥
 न षड्विधः षिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।
 अपारशृङ्गारमयः समुन्निषन्
 भृशं रसस्तोषमधत्त मममः ॥ १०८ ॥

चिरमिति ।—चिरं दीर्घकालं व्याप्य, आकृतशतैः इङ्कित-
 समूहे, कृतार्थनः कृतप्रार्थनः, ततश्च सरोषेङ्गितया रोषव्यञ्जक-
 चेष्टावत्या, कयाचित्तरुण्या इति शेषः, निर्धुतश्च निराकृतश्च,
 युवा कश्चित्तरुणः, करक्षालनलीलया हस्तप्रक्षालनव्याजेन
 इत्यर्थः, चिरं दीर्घकालं यावत्, अञ्जलिं करद्वयसंयोगं, सृजन्
 विदधन् मन्, अञ्जलिबन्धेन चिरं प्रार्थयमानः सन् इत्यर्थः,
 किञ्चिद्विधुतया ईषत् कम्पितया, अम्बधारया जलधारया,
 धाराविधननव्याजेन इत्यर्थः, न्यषेचि निषिक्तः, कोपानल-
 शान्तिज्ञापनाय इति भावः, तरुण्या इति शेषः ॥ १०७ ॥

न षड्विध इति ।—षिङ्गजनस्य विटजनस्य, (“षिङ्गं पल्ल-
 विकी विटः” इत्यमरः) भोजने भोजनकाले, षड्विधः षट्-
 प्रकारः, रसः मधुरादिरूपः, तथा तादृशं, तोषं प्रीतिं, नाधत्त न
 अपुषत्, [पोषणार्थं लुङि तड्] यथा यादृशं, युवतीनां समूहः
 यौवतं, [“भिन्नादिभ्यांऽण्” इति अण् । तत्र युवतीति सामर्थ्यात्
 “भस्यादे तद्धिते” इति पुंवद्भावः] तस्य विभ्रमैः विलासैः, उद्भवः
 सञ्जातः, [पचाद्यच्] भृशम् अत्यर्थं, समुन्निषन् समुञ्जभ्रमाणाः,
 वर्द्धमान इत्यर्थः, अपारः अपरिमितः, शृङ्गारमयः शृङ्गारः

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगे-
 रथौज्झि पर्णानिरवेच्य वृश्चिकम् ।
 दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं
 भयाविल्लैः स्वभ्रमहासिताखिलैः ॥ १०८ ॥
 अमौषु तथानृतरत्नजातयो-
 विदभराट् चारुनितान्तचारुणोः ।

नाम, सप्तमः रसः, अत्र सप्तमत्वं मधुरादिषड्सापेक्षया, न
 तु आलङ्कारिकोक्तसापेक्षया षड्रसातिरिक्तस्य रसस्याभावात्
 शृङ्गाररमस्यापि तदन्तर्गतत्वात् इति तात्पर्यम् ; तोषम् अथत्त
 इत्यनेनान्वयः, एकोऽपि लोकोत्तरो बह्वनतिशेते इति
 भावः ॥ १०८ ॥

मुखे इति ।—अथ करक्षालनान्तरं, नलानुगेः नलानु-
 यायिभिः, जन्यजनैरिति शेषः, क्रमुकं पूगफलं, मुखे वटने,
 निधाय दृष्ट्वा, दमेन दमयन्तोभ्रात्रा, अर्पितं दत्तम्, अन्तः
 मुखस्य अन्तर्मुखं मुख्वाभ्यन्तरं, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 तदासयति सुगन्धो करोतीति अन्तर्मुखं नाम लवङ्गकक्कोल-
 कर्पूराटिवा मनादव्यं, [कर्मण्यण्] तेन निर्मितं कल्पितं, वृश्चिकं
 वृश्चिकाकृतिताम्बूलोपकरणसुगन्धिद्रव्यविशेषम्, अवेच्य दृष्ट्वा,
 भयेन दंशनभौत्या, आविल्लैः आकुलैः, अत एव स्वभ्रमेण स्वस्य
 भ्रमेण, अवृश्चिकं वृश्चिकज्ञानरूपनिजभ्रान्त्या इत्यर्थः, हासिताः
 जनितहासाः, अखिलाः समस्तदर्शकवृन्दा यैः तादृशैः सद्भिः,
 पर्णानि नागवल्गोदलपङ्क्तिः, औज्झि उज्झिता, परित्यक्ता
 इत्यर्थः, [उज्झि विसर्गे कर्मणि लुङ्] ॥ १०८ ॥

अमौष्विति ।—विदभराट् विदभदेशाधीश्वरः भीमः,
 चारुनितान्तचारुणोः यथासङ्घं रम्यातिरमणीययोः,

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्-
 हयं ददौ शेषजिष्टक्षवे हसन् ॥ ११० ॥
 इति द्विकत्वः शुचिमिष्टभोजिनां
 दिनानि तेषां कतिचिन्मृदा ययुः ।
 द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-
 परोष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषा निशि ॥ १११ ॥

इह अनयोः, तथा नृतरत्नजातयोः सत्यासत्यरत्नीघयोः मध्ये,
 ("जातं जात्योघजन्मसु" इति विश्वः) एकं स्वयम् आत्मना, गृहाण
 स्वीकुरु, अमौषु वारयात्रिकेषु मध्ये, इति एवम्, उदीर्य ऊक्त्वा,
 शेषम् अमत्यमेव, जिष्टक्षवे गृहीतुमिच्छे, क्वत्रिमत्वेन तस्यैवाति-
 चारुत्वादिति भावः ; [ग्रहेः सनन्तात् "सनाशंमभिक्ष उः" इति
 उ-प्रत्ययः, मधुपिपामादित्वात् द्वितीयासमासः] हसन् तस्य
 रत्नज्ञानाभावात् हास्यं कुर्वन्, तयोः क्वत्रिमाक्वत्रिमयोः,
 हयम् उभयमेव, ददौ अर्पयामास, तत्र क्वत्रिमं विनोदाय ददौ
 अन्यदीचित्यादिति भावः ॥ ११० ॥

इतीति ।—इति पूर्वाक्तप्रकारेण, द्विकत्वः द्विवारं, दिवा
 रात्रौ च इत्यर्थः, ["सङ्ग्रायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्वत्वसुच्"
 इति क्वत्वसुच्] शुचि विशुद्धं, मिष्टं मधुरं, भुञ्जत अश्नन्ति इति
 तेषां विशुद्धलड्डादिभोजिनां, तथा निशि रात्रे, द्विः द्विरावृत्ताः,
 अष्टसंवत्सराः यामां तासां षोडशवर्षाणां, वारसुन्दरीणां
 गणिकानां, परोष्टिभिः परिचर्याभिः, तत्कर्तृकशुश्रूषाभि-
 रित्यर्थः, ("परोष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्"
 इति मैट्टिनौ) तुष्टिं प्रीतिम्, उपेयुषां प्राप्नुवतां, तेषां
 नलानुगानां, कतिचित् दिनानि कतिपयानि अहानि,
 मुदा हर्षेण, ययुः अतिवाहितानि बभूवुः ॥ १११ ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषाः

निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।

अथ प्रतस्थे निषधान् सहानया

रथेन वार्ष्णेयगृहोतरश्मिना ॥ ११२ ॥

परस्य न स्पष्टमिमामधिक्रिया

प्रिया शिशुः प्राशुरमाविति ब्रुवन् ।

रथे स भैमीं स्वयमध्यरुह-

न्न तत् किलाश्लिचदिमा जनेक्षितः ॥ ११३ ॥

उवासेति।—नलः कृशाङ्गीं तन्वङ्गीं, तां दमयन्तीं, परिणीय उदूह्य, वैदर्भगृहेषु भौमभवनेषु, पञ्चषाः पञ्च षट् वा, [“सङ्क्रयाऽथ्या—” इत्यादिना बहुव्रीहिसमासे कृते “बहुव्रीहौ सङ्क्रये डच्” इति डच्-समासान्तः] निशाः रात्रीः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] उवास तस्थौ, अथ सममाह्ने, अनया भैम्या सह, वृष्णेः अपत्यं पुमान् वार्ष्णेयः तन्नामकनलसारथिः, [“इतस्थानिज्” इति ढक्] तेन गृहीताः धृताः, रश्मयः प्रग्रहाः यस्य तादृशेन (“किरणप्रग्रहौ रश्मौ” इत्यमरः) रथेन निषधान् तटास्थनिजजनपदान्, प्रतस्थे जगाम ॥ ११२ ॥

परस्येति।—परस्य मदितरस्य लोकस्य, इमां पतिव्रतां भैमीं, स्पष्टं परामर्ष्टुम्, अधिक्रिया अधिकारः, न, अस्तीति शेषः, प्रिया भैमी, शिशुः बाला, ऋस्वप्रमाणा इति भावः, असौ रथः, प्राशुः उन्नतः, अत एव स्वयं रथारोहणे असमर्थेति भावः, इति एवं, ब्रुवन् किल वदन्निव, सः नलः, स्वयम् आत्मनैव, भैमीं दमयन्तीं, रथे अत्यरुहत् अधिरोहयामास, स्पष्टलोभादिति भावः ; [णिजन्तरुहधातोः लुङि “णी चङि” इत्युपधाङ्गस्वः, “दीर्घो लवीः” इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्] किन्तु

इति स्मरः शौघ्नमतिश्चकार तं
 बधुञ्च रोमाञ्चभरणे कर्कशौ ।
 खल्लिष्यति स्निग्धतरुः प्रियादियं
 स्त्रदोयसो पीडनभौरुदोर्युगात् ॥ ११४ ॥
 तथा किमाजन्म निजाङ्गवर्द्धितां
 प्रहिल्य पुत्रो पितरौ विषेदतुः ? ।

तत् तदा, रथारोपणकाले इत्यर्थः, जनेक्षितः जनैः दृष्टः सन्,
 बहुभिर्जनैः दृष्टत्वादिति भावः, इमां भैमीं, नास्मिन्नत् न
 आलिङ्गिष्ट, शालीनतः विरोधिव्यवहारत्वादिति भावः ।
 [श्लिष आलिङ्गने इति श्लिषो लुङि च्चैः क्मादेशः] ॥ ११३ ॥

इतीति ।—स्निग्धननुः मृष्टाङ्गी, स्त्रदोयसी अति-
 सुकीमला च, इयं भैमी, पीडनात् दृढतया धारणजन्य-
 व्यथाप्राप्तेः, भौरु भयशूलं, दोर्युगं वाहुद्वयं यस्य तस्मात्
 स्त्रदोयसः पीडनासङ्ख्यात् सुदृढधारणेन व्यथाप्राप्तिशङ्कया
 शिथिलधारिण इति भावः, प्रियात् नलात्, खल्लिष्यति
 भ्रशिष्यति, इति मृदुतया शिथिलधारणेन स्निग्धतरुरियं
 प्रियभुजान्तरात् संमिष्यते इति हेतारिवेत्यर्थः, शौघ्नमतिः
 प्रत्युत्पन्नमतिः, स्मरः कामः, तं नलं, बधुं भैमौञ्च, रोमाञ्चभरणे
 पुलकातिशयेन, कर्कशौ स्वरस्पर्शौ, अस्निग्धगात्रौ इत्यर्थः,
 चकार विदधे, अनयोः परस्परान्गसङ्गहेतुके रोमाञ्चे
 खल्लनप्रतिबन्धार्थत्वमुपेक्षते ॥ ११४ ॥

तथेति ।—पितरौ भैम्या मातापितरौ, [“पिता माता”
 इति विकल्पादेकशेषः] आजन्म जन्मप्रभृति, [अभिविधाव-
 व्ययीभावः] निजाङ्गे स्त्रीलङ्गे, वर्द्धितां पोषितां, पुत्रीं दुहितरं,
 [गौरादित्वादीकारः] प्रहिल्य प्रस्थाप्य, [हिनीतेः क्तौ रूप्]

विसृज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा

विनोततालक्षगुणोभवद्गुणम् ॥ ११५ ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-

नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकल्लोल इवानिलं तटा-

हृताऽऽनतिर्याववृते विदर्भराट् ॥ ११६ ॥

तथा तादृक्, विषेदतुः विषस्यो बभूवतुः, किम् ? नेत्यर्थः, [सटेलिटि “अत एकहल् मध्य—” इत्यादिना एत्वाभ्यासलापी] यथा यादृक्, तौ भेमोपितरो, विनोततया विनयसम्पन्नतया, लक्षगुणोभवत्तः लक्षगुणत्वेन सम्पद्यमानाः, गुणाः शौर्यादयः यस्य तथोक्तं, दुहितुः पतिं जामातरं, [“विभाषा स्वसृपत्योः” इति विकल्पात् षष्ठ्या अलुक्] तं नलं, विसृज्य सम्प्रेथ, विषेदतुरिति पूर्वक्रियया अन्वयः । कन्यावियोगापेक्षया गुणशालिजामाहवियोगस्तयान्तरा विषादकारणमभूदिति भावः ॥ ११५ ॥

निजादिति ।—नलम् अनुव्रज्य अनुसृत्य, निवृत्तौ प्रत्यावर्त्तनसमये, चटु, चाटु, प्रियवाक्यमित्यर्थः, लपति कथयतीति चटुलापः तस्य भावः तत्तां चाटुभाषिता, गतः प्राप्तः, मनोहरवाक्यशरी इत्यर्थः, [“कर्मण्यण्” इति अण्-प्रत्ययः] सः विदर्भराट् भोमः, धृता स्वीकृता, आनतिः नलनमस्कारः येन तादृगः सन्, अनिलं वायुम्, अनुव्रज्य अनुयाय, चटुलाः चञ्चलाः, धापः जलानि यस्य तस्य भावः तत्ता चलजलत्वं, गतः प्राप्तः, वार्तेनान्दालिताप इत्यर्थः, [“ऋऋपूर—” इत्यादिना समासान्तः] तडागस्य सरोवरस्य, कल्लोलः महोमिः, (“अथोर्मिषु । महसूक्ष्मलकल्लोलौ” इत्यमरः) धृता

पिताऽऽत्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
 धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।
 अतः परं पुत्रि ! न कोऽपि तेऽहमि-
 त्यदशुरेष व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११७ ॥
 प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां
 पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

प्राप्ता, आनतिस्तटाघातजन्यमनं येन तादृशः सन्,
 तटात् तीरप्रदेशादिव, निजात् स्वकीयात्, मण्डलावधेः
 राष्ट्रसीमान्तात्, व्यावृत्ते प्रसिद्धतः ॥ ११६ ॥

पितृति ।—पुत्रि ! हे वत्से । आत्मनः तव, पुण्यं
 सुकृतमेव, पिता जनकः, हितकारित्वाद्दहितनिवारकत्वाच्चेति
 भावः, क्षमाः सहिष्णुताः, अनापदः न विद्यन्ते आपदो
 याभ्यस्ताः आपन्निवारिका इत्यर्थः, मनस्तुष्टिः सन्तोषः,
 अलोभित्वमेव इत्यर्थः, धनं वित्तम्, अथ अनन्तरम्, एतत्परं
 किं बहु वच्मि इत्यर्थः, अखिलम् उक्तम् अनुक्तञ्च सर्वमेव, नलः
 नलः एव तव सर्वस्वम् अभीष्टदायित्वादिनि भावः, अतः
 अस्मात् ननात्, परम् अन्यत्, न, अस्तौति शेषः, अहन्तु
 ते तव, कोऽपि यः कश्चिद्वेत्यर्थः, यदा—अतः परम्
 अत ऊर्द्धम्, अद्वारभ्येत्यर्थः, अहं ते कोऽपि न मया सह तव
 कोऽपि सम्बन्धो नास्तौत्यर्थः, इति इत्यम्, उक्तेति शेषः,
 एषः भौमः, उदशु उदशष्पः, माशुनत्रः सन् इत्यर्थः, निजाम्
 आत्मोयाम्, औरसीम् उरसा निमिता पुत्रीम्, [“उरसीऽण् च”
 इत्यण्-प्रत्ययः, “संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः” इति काशिका]
 व्यसृजत् विससर्ज, प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

प्रिय इति ।—प्रियः नलः, प्रियैकाचरणात् केवलप्रीतिः

शशाम सोऽम्बाविरहोर्वपावकः

न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥

असौ महीभृद्बहुधातुमण्डित-

स्तथा निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयो-

र्बभार शोभां कृतपादसेवया ॥ ११९ ॥

जनकव्यवहारात्, शोकापनोदनार्थं मनःप्रसादकव्यवहारं कृत्वेत्यर्थः, पितुः स्मरन्तीं पितरं स्मरन्तीम् इत्यर्थः, पितृयं शोचन्तीमिति यावत्, [“अधोगर्धटयेशां कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठो] तां दमयन्तीं, चिरं बहुकालेन, आधिषु पितृविरहजमनोव्यथासु विषये, अचिकित्सत् चिकित्सां कृतवान्, नलः सप्रेमसान्त्वनावचनेन दमयन्त्याः पितृविरहजदुःखं कथञ्चित् निवारयामास इत्यर्थः, [कित निवासे इति धातोर्व्याधिप्रनौकारे अर्थे “गुप्तिज्किङ्गाः सन्” इति सन्] तु किन्तु, सः अतदुःसह इत्यर्थः, अम्बाविरहः मातृविच्छेद एव, और्वपावकः बडवाग्निः, असह्यत्वादिति भावः, प्रियप्रेममहाम्बुधो नलानुरागममुद्रापि, न शशाम न निवृत्ते, नले अप्रियमाचरत्यपि तस्या मातृविरहजदुःखं नोपशान्तमित्यर्थः; कन्यानां पितृतो मातरि अनुरागाधिक्यात् तद्विरहो दुःसहः इति भावः । जलानलयोरेकत्रावस्थानविरोधेऽपि समुद्रे बडवाग्नेरवस्थानं न विरुद्धं तस्य तत्रैव स्थानत्वादिति समुद्रे बडवाग्निर्न शान्त इति तात्पर्यम् ॥११८॥

असाविति ।—बहुधातुभिः सुवर्णादिभिः, मण्डितः अलङ्कृतः, एकत्र—सुवर्णादिनिमिताभरणेनालङ्कृतत्वात्, अन्यत्र—तत्तद्भातूनामाकारत्वेन तद्व्युक्तत्वादिति भावः, असौ

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितं
चिरोदया भार्वामवात्मनि श्रिया ।
विहाय सापन्नमरञ्जि भीमजा
समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२० ॥

अयं, मञ्जीभृत् राजा नलः, पर्वतश्च, कुरङ्गस्यैव
सृगस्यैव, ईक्षणं चक्षुः, अन्यत्र—कुरङ्गाणाम् ईक्षणं, दन्तिनः
गजस्य इव, चारः गमनम्, अन्यत्र—दन्तिनां चारः गतिः,
तयोः भुवा स्थानेन, सृगवत् नयनयोः गजवत् गमनस्य च
आश्रयभूतया इत्यर्थः, सृगाद्या गजगामिन्या च इति भावः,
अन्यत्र—सृगाणः दन्तिनाञ्च तत्र विद्यमानत्वेन तयोर्दर्शन-
गमनाश्रयभूतया इत्यर्थः, कृता विहिता, पादसेवा भर्तृश्वरण-
सेवा, अन्यत्र—पादानां प्रत्यन्तपर्वताना, सेवा सान्निध्यमित्यर्थः,
(“पादाः प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः) यथा तादृश्या, निजया
आत्मीयया, उपत्यकया आसन्नभूम्या इव, तथा भैम्या, काम्
अपि अनिर्वाच्यां, शोभां कान्तिं, बभार धारयामास ॥ ११८ ॥

तदिति ।—चिराय बहुकालात्, ऊदया धृतया परिणीतया
च, श्रिया राज्यलक्ष्म्या, तदेकतानस्य दमयन्त्येकवृत्तेः,
(“एकतानोऽन्यवृत्तिः” इत्यमरः) नृपस्य नलस्य, भावं
चित्तवृत्तिम्, अनुरागमिति यावत्, आत्मनि स्वविषये, रक्षितं
स्थिरीकर्तुम् इव, इत्युत्प्रेक्षा; सापन्नं सपत्नीभावं,
सपत्नीद्वेषमित्यर्थः, विहाय परित्यज्य, भीमजा भैमी,
समग्राणां सर्वविधानां, तद्वाञ्छितानां दमयन्तीप्सिताना-
मित्यर्थः, पूर्तिवृत्तिभिः पूरणव्यापारैः, अरञ्जि रक्षिता,
पतिचित्तानुरञ्जनाय सपत्नीः अपि उपासते साध्व्यः इति
भावः ॥ १२० ॥

मसारमालावलितोरणां पुरीं
 निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।
 ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
 मथाश्रितोद्गीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२१ ॥
 पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
 प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्जितः ।

मसारिति ।—अथ अनन्तरं, दमयन्त्याश्रितप्रसादनानन्तर-
 मित्यर्थः, नैषधः नलः, मसारमालावलयः इन्द्रनौलमालाश्रेण्यः,
 तोरणेषु वहिर्दारेषु यस्यास्तादृशीम्, इन्द्रनौलमणि-
 भूषितवह्निर्दारां, (“नौलमणिर्मसारः स्यात्” इति हारावली)
 अत एव निजात् स्वात्, वियोगात् विच्छेदात्, नलविरहा-
 दित्यर्थः, लम्बितालकां संस्काराभावात् वसस्तकुन्तलाम् इव
 स्थिताम्, इत्युत्प्रेक्षा; उन्नतैः तुङ्गैः, गृहैः प्रासादैः, आश्रिता
 अवलम्बिता, उद्गीविका उद्गीवोकरणेन दर्शनं यस्मिन् कर्मणि
 तत् यथा तथा, [उद्गीवयते: “तत्करोति—”इति ख्यन्तात्
 “धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्” इति वक्तव्यात् ण्वल्, ततः “प्रत्ययस्थात्
 कात् पूर्वस्य—”इतीकारः] पथां नलागमनमार्गाणां,
 [ऋद्योगात् कर्मणि षष्ठी] पश्यतीति पश्यामवलोकिकाम्
 इव स्थिताम्, इत्युत्प्रेक्षा; [“पाप्ना—” इत्यादिना
 श-प्रत्यये पुनरन्येन “पाप्ना—”इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः]
 पुरीं नगरं, ददर्श अवलोकयामास, प्रोषितभर्तृकाः लम्बालकाः
 पतिमार्गान् प्रतीचन्ते इति भावः ॥ १२१ ॥

पुरीमिति ।—पुरीं नगरीं, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, मनाक् ईषत्,
 अन्यमनाः विषयान्तरासक्तचित्तः, मत्स्वामीति शेषः, इति एव,
 विविचेति शेषः, भैम्या दमयन्त्या, प्रियाय नलाय, निभृतं

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिना

तदौक्षणेनार्द्धपथे समागमम् ॥ १२२

अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः

पथि समियाय स जाययाऽभिरामः ।

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः

क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलौकैः ॥ १२३ ॥

गूढं, विमर्जितः प्रहितः, तद्दृष्टिपरिहाराय इति भावः, कटाक्षः अपाङ्गदर्शनं, सहसा अकस्मात्, निवर्त्तिना भैमीं द्रष्टुं विषयान्तरात् समाकर्षिणा इत्यर्थः, तदौक्षणेन नलदृष्ट्या सह, अर्द्धपथे अर्द्धमार्गे, समागमं संयोगं, ययौ प्राप, दमयन्ती लज्जाभरात् नलममत्तं तन्मुखं द्रष्टुं न शक्वाक, तं पुरी-दर्शनेन अन्यमनस्कं विविच्य यदैव कटाक्षमकरोत् तदैव नलेनापि दृष्टिप्रत्यावर्त्तनात् तद्दृष्ट्या दृष्टिमेलनात् लज्जिता अभवत् इति निष्कर्षः । उभावपि अन्योऽन्याभिप्रायं जज्ञतुः इति भावः ॥ १२२ ॥

अथेति ।—अथ पुरीनिरीक्षणानन्तरं, जायया भार्यया, अभिरामः रमणीयः, सः नलः, कुसुमश्रिया पुष्पसम्पदा, सनाथः युक्तः, मधुः वसन्तः, क्रमेण अनुक्रमेण, पारम्पर्येण इत्यर्थः, मिलितैः एकत्र समागतैरित्यर्थः, कुतूहलौकैः कुतूहलाय कौतुकाय, मधुपानजनितानन्दलाभायत्यर्थः, उक्तैः उक्तुकैः, अन्यत्र—दमयन्तीमहितनलदर्शनार्थं साग्रह-विस्मयेन, उक्तैः उक्तुकैः, अलिभिः मधुकरैरिव, नगरे धृतैः संरक्षणाय स्थितैः, [धियतेः कर्त्तरि क्त] अमात्यरत्नैः मन्त्रिवर्यैः सह, पथि नगरपथे, राजमार्गे इत्यर्थः, समियाय सङ्गतः ॥ १२३ ॥

कियटपि कथयन् स्ववृत्तजातं
 श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु ।
 कियटपि निजदेशवृत्तमेभ्यः
 श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेश ॥ १२४ ॥
 अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्ली-
 मुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।
 क्षितिपतिमुपनेमस्तं दधाना जनाना-
 ममृतजलमृणालोत्सुकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२५ ॥

कियटिति ।—सः नलः, श्रवणकुतूहलेन स्वयंवरवृत्तान्त-
 श्रवणकुतूहलेन, चञ्चलेषु व्यग्रेषु, तेषु अमात्येषु विषये, स्ववृत्त-
 जातं स्वचरितसमूहम्, इन्द्रादीनां दीत्यादिरूपं मुख्यं कर्म-
 समूहमित्यर्थः, कियत् अपि स्तोकं, मङ्गलपेण इत्यर्थः, कथयन्
 वर्णयन्, तथा निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रवृत्तान्तम्, एभ्यः अमात्येभ्यः
 सकाशात्, कियत् अपि किञ्चित्, श्रवणपथं श्रुतिमार्गं,
 नयन् प्रापयन्, मृगवन् इत्यर्थः, पुरीं नगरं, विवेश
 प्रविष्टवान् ॥ १२४ ॥

अथेति ।—अथ पुरप्रवेशानन्तरं, पथि पथि प्रतिमार्गम्,
 अमृतजलस्य सुशोढकस्य, या मृणाली मृणालम्, अमृतजलो-
 त्पन्ना या विभक्तन्दुरित्यर्थः, तद्वत् सौकुमार्यं कोमलतां, दधानाः
 धारयन्त्यः, कोमलाङ्ग्यः इत्यर्थः, कुमार्यः अविवाहिता नार्यः,
 आत्मनः स्वस्य, बाहुवल्लीनां भुजनताना, मुकुलकुलसकुल्यैः
 कुङ्गलोत्करतुल्यैः, लाजेः भृष्टधान्योद्भवैः, जय विजयोभव, इति
 जयशब्दपूर्वमित्यर्थः, पूजयन्त्यः अर्चयन्त्यः सत्यः, जनानां
 समागतलाकाना मध्ये, तं क्षितिपतिं नलम्, उपनेमुः उपतस्थिरे
 इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलीक-

प्रवणपुरपुरन्ध्रोवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।

निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः

क्षणमिव निजसंज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२६ ॥

निषधनृपमुखेन्द्रश्रोसुधां सौधवाता-

यनविवरगरश्मिश्चेणिनालोपनीताम् ।

पपुरतुलपिपासापांशुलत्वोपरागा-

न्यखिलपुरपुरन्ध्रीनत्रनीलोत्पलानि ॥ १२७ ॥

अभिनवेति।—अभिनवायाः नवोनायाः, सद्यः समागतायाः इत्यर्थः, दमयन्त्याः भैम्याः, कान्तिजालस्य लावण्यराशिः, अवलीकप्रवणानां दर्शनतत्पराणां, पुरपुरन्ध्रिणां पौराङ्गनानां, वक्त्रचन्द्रेः मुखेन्द्रभिः, अन्वयेन योगेन, निखिलासु समग्रासु, नगरे पुरे, सौधाट्टावनोषु सुधाधवलताट्टालकपङ्क्तिषु, प्रासादोपरितनगृहश्रेणोषु इत्यर्थः, याः चन्द्रशालाः शिरोगृह्णाः ताः, (“चन्द्रशाला शिरोगृह्णम” इति हलायुधः) क्षणं क्षणकाल, तन्मुखचन्द्रयोगकालमात्रमिति भावः, निजां स्वां, मंज्ञा नाम, चन्द्रशालाभिधानमित्यर्थः, सान्वयाम् अनुगतार्थां, चन्द्राणां सम्बन्धिन्यः चन्द्रयुक्ता वा शाला इत्येव सार्थामित्यर्थः, अन्वभूवन् अनुभूतवत्येव ॥ १२६ ॥

निषधेति।—अतुलया निरूपमया, अतिप्रबलयेत्यर्थः, पिपासया पानेच्छया, दर्शनलालसयेत्यर्थः, यत् पांशुलत्वं क्लृप्तित्वं, परपुरुषदर्शनाग्रहेण पापवासनावृत्तमित्यर्थः, तत् एव उपरागः दुर्नयो व्यसनं वा येषां ताट्टशानि, (“उपरागस्तु पुंसि स्यात् राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते ॥” इति मेदिनी) अखिलपुरपुरन्ध्रिणां समस्त-

अवनिपतिरथोर्द्ध्वस्त्रैणपाणिप्रबाल-
 स्वलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
 उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
 मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥
 इति परिणयमित्यं यानमेकत्र यानं
 दरचकितकटाक्षप्रेक्षितञ्चानयोस्तत् ।
 टिवि टिविषदधोशाः कौतुकेनावलोक्य
 प्रणिदधुरथ गन्तं नाकमानन्दनान्द्राः ॥ १२९ ॥

पीराङ्गनानां, नेत्राणि चक्षुषि एव, नीलोत्पलानि इन्दोवराणि,
 सौधवातायनविवरैः अट्टालिकागवाक्षरन्ध्रैः, गच्छन्ति वहि-
 र्निःसरन्तीति तेषां सौधवातायनविवरगाणां, रश्मिनां
 नयनप्रभाणां, श्रेणिभिः पङ्क्तिभिः एव, नालैः सच्छिद्रेन्दोवर-
 दण्डरूपनाडोर्विशेषैः, उपनीताम् आकृष्टा, नेत्रसमीपं
 प्रापितामित्यर्थः, निषधनृपस्य नलस्य, मुखेन्दुश्रीसुधां मुखचन्द्र-
 शोभासृतं, पपुः पीतवन्तः, साग्रहम् अद्राक्षुः इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अवनौति ।—अथ पुरप्रवेशानन्तरम्, एषः अयम्,
 अवनीपतिः भूपालः, ऊर्द्ध्वेषु उपरिगृहेषु, ये स्त्रैणाः स्त्रीसमूहाः,
 [“स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सुजो” इत्यादिना नञ्-प्रत्ययः] तेषां
 पाणिप्रबालेभ्यः करकिमलयेभ्यः, स्वनिताः पतिताः, ये
 सुरभयः सुगन्धयः, लाजाः अक्षताः, तद्व्याजं तच्छलं,
 भजन्ते आश्रयन्तीति तद्भाजः, वैमानिकानां विमानैः चरतां
 देवानां, [“चरति” इति ठक्] उपरि उपरिष्टात्,
 कुसुमवृष्टीः पुष्पवर्षणमिव लाजवृष्टीरिति भावः, प्रतीच्छन्
 स्वोर्कुर्वन्, अभिनवकृतां प्रत्यग्रनिर्मितां, भैम्याः दमयन्त्याः,
 सौधभूमिं प्रासाददेशं, विवेश प्राविष्टवान् ॥ १२८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहोरः सुतं
 श्रीहोरं सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवो च यम् ।
 काश्मोरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
 काव्ये तद्भुवि नैषधोयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः ॥ १३० ॥

इतीति ।—दिविषदाम् अधौशाः देवाः, दिवि आकाशे,
 स्थित्वेति शेषः, अनयोः टमयन्तो नलयोः, इति एवंविधं, परि-
 णयं विवाहम्, इत्यम् उक्तप्रकारेण, एकत्र एकस्मिन्, याने रथे,
 यानं यात्रां, तथा तत् पूर्वोक्तं, दरचकितम् ईषत् सभयं,
 परस्परदृष्टिमेव न भयादिति भावः, कटाक्षप्रेक्षितम् अपाङ्ग-
 वीक्षणञ्च, कौतुके । कुतूहलेन, अवलोक्य दृष्ट्वा, अथ
 भैमीनलयोः सौधप्रवेशानन्तरम्, आनन्दमान्द्राः आनन्दपूर्णाः
 मन्तः, नाकं स्वर्गलोकं, गन्तुं प्रयातुं, प्रणिदधुः
 चिन्तयामासुः ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमिति ।—चतुर्दशतयीं चतुर्दशावयवां, चतुर्दश
 विधाम् इत्यर्थः, [“सङ्ख्याया अवयवे तयप्” इति
 तयप् । “टिड्ढाणञ्द्वयमज्दध्रञ्मात्रचत्तयपठकठञ्कञ्क्वरपः”
 इत्यादिना डोप्] विद्या विदद्भिः जानद्भिः, काश्मोरैः
 काश्मोरदेशीयैः, विदद्भिरिति शेषः, महिते पूजिते । तद्भुवि
 श्रीहर्षात्पन्नं तद्विरचिते इत्यर्थः । षोडशानां पूरणः षोडशः,
 [“पूरणे डट्” इति डट्] । गतमन्यत् ॥ १३० ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।

सुराः सरस्वदुल्लोल-लौला जग्मुर्यथाऽऽगतम् ॥ १ ॥

भैमीं पत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।

स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

अथेति ।—अथ स्वर्गलोकजिगमिषानन्तरं, नलदमयन्त्योः सौधप्रवेशानन्तरं वा, सुराः इन्द्रादयः, धरित्रीधावनश्रमं पृथिव्यामागमनायासं, वृथाप्रायं व्यर्थमिव, दमयन्त्यन्नाभेऽपि नलदमयन्तीवरदानजन्यात्मगौरवरक्षणात् प्रायशब्दप्रयोगः, न तु सर्वथा वृथैवेति बोध्यम् ; आरभ्य कृत्वा, मत्वेति यावत्, सरस्वदुल्लोलानां समुद्रमहोर्मिणां, लौला इव लौला येषां तथाभूताः सन्तः, यथाऽऽगतं यस्मादागतं तत्रैव इत्यर्थः, जग्मुः प्रतस्थिरे ; सागरतरङ्गाः यथा वृथैव तटं धावित्वा व्यावर्त्तनेन यथाऽऽगतं गच्छन्ति तद्वत् देवा अपि गताः इत्यर्थः । दमयन्ती-मलब्धैव प्रत्यावृत्ता इति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

भैमोमिति ।—ते देवाः, चिरं दीर्घकालं, चित्ते मनसि, धृतां स्थापितामपि, आकाङ्क्षितामपीत्यर्थः, अभ्यस्तामित्यर्थश्च, भैमीं दमयन्तीं, भुवः पत्ये भूपतये, तस्मै नलाय, विनीताय विनययुक्ताय शिष्याय, विद्याम् इव ज्ञानमिव, प्रदाय दत्त्वा, न विषेदुः नानुतापं जग्मुः ; न हि महान्तो दत्त्वाऽनुतापिनः न च तेषामदेयमस्ति इति भावः ॥ २ ॥

कान्तिमन्तीति ।—विवस्वतः अर्कस्य, प्रतिविम्बाः प्रतिच्छायाः, सूर्यस्यैकत्वेऽपि तटभेदेन प्रतिविम्बानां बहुत्वं

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

क्रमाद्द्वीयसा तेषां तदानीं समदृश्यत ।

अष्टमष्टगुणैश्चर्यात् पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

बोधम् ; स्फटिकाद्रेः कैलासस्य तटानि भृगुप्रदेशा इव, भासुराः तैजसमूर्त्तयः, सुराः इन्द्रादयः, कान्तिमन्ति समुज्ज्वलानि, विमानानि व्योमयानानि, मेजिरे भारुहुदुरित्यर्थः, एतेन विमानानां तदधिष्ठातृणाञ्च अतितेजस्वित्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

जवादिति ।—जवात् निजवेगात्, जातेन समुत्थितेन, वातेन वायुना, बलात् आकृष्टाः आक्षिप्ताः, बलाहकाः मेघाः यैः तादृशैः, एषाम् इन्द्रादीनां, रथैः विमानैः, स्वस्य आत्मनः, श्वसनात् वायोरपि, शीघ्रत्वं त्वरितगामित्वम्, अकथि अवादि इव, इत्युत्प्रेक्षा । स्ववेगजन्यवायोः स्वपश्चादक्षितया रथानान्तु पुरावर्त्तितया वायुप्रेक्षया सुतरां शीघ्रगामित्वमिति भावः । [कथेश्चौरादिकात् कर्मणि लुङ्, मिच्चात् ङस्त्वम्] ॥ ४ ॥

क्रमादिति ।—क्रमात् अनुक्रमात्, आनुपूर्व्या इत्यर्थः, उत्तरोत्तरं गमनादिति यावत्, (“क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी) द्वीयसा दविष्टाना, दूरवर्त्तितराणामित्यर्थः, । दूरशब्दादियसुनि “स्थूलदूर—” इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च] तेषाम् इन्द्रादीनां तदानीं दूरवर्त्तित्वभवनकाले, अणिमा अणुत्वम्, अष्टविधेषु ऐश्वर्येषु प्रथमोक्तेष्वर्थेषु विशेष इत्यर्थः, अष्टगुणम् अणिमाद्यष्टगुणात्मकं, यत् ऐश्वर्यं वैभवं, नियतानुग्रहसामर्थ्यमिति यावत्, तस्मात् तन्मध्यात् इत्यर्थः, पर्यवस्यन् इव परिशिष्यमाण इव, लघिमादिसप्तविधात् पृथग्भूत इव

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।
 लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥
 पुनः पुनर्मिनन्तीषु पथि पाथोटपङ्क्तिषु ।
 नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥
 जले जलदजालानां वञ्चिवञ्चानुविम्बनैः ।
 जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽशनिसनाथता ॥ ८ ॥

इत्यर्थः, स्पष्टं व्यक्तं, समदृश्यत सन्दृष्टः, दूरे अणुत्वेन
 अवभासादियमुत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

ततानेति ।—क्वचित् गगनस्य कुत्रापि प्रदेशे, जलमुचः
 मेघस्य, लेखा श्रेणी, लब्धः प्राप्तः, केतुशिखाभिः ध्वजाग्रैः, उल्लेखी
 विदारणं यस्याः सा तादृशी सती, तेषाम् इन्द्रादीनां, रथे
 स्यन्दने, विद्युता तडिता करणेन, पीताः पीतवर्णाः, पताकाः
 ध्वजा येषां तेषां भावः तत्ता तां, ततान विस्तारयामास,
 ध्वजदण्डाग्रोल्लेखनेनोत्थाः तडितो रथेषु पीतपताकाः इव
 रेजुः इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनरिति ।—नाकनाथरथालम्बि इन्द्रस्यन्दनस्थं, धनुः
 चापः, पथि गगनमार्गं, पुनः पुनः वारं वारं, मिलन्तीषु
 संसन्ध्यमानासु, पाथोटानां मेघानां, पङ्क्तिषु श्रेणीषु, आभरण
 भूषणं, बभूव सञ्जज्ञे, यदुद्यत् मेघवृन्दं रथेन सङ्गच्छते धनुः
 तस्य तस्य आभरणं बभूव इत्यर्थः । पूर्वं कृत्रिमेन्द्रधनुर्योगः अद्य
 मुख्येन्द्रधनुर्योगो लब्धः इति भावः । अत्र तादृशासम्बन्धे
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

जले इति ।—जलदजालानां मेघवृन्दानां, जले वारिणि,
 तत्कालजैः इन्द्रादिगमनकालजातैः, वञ्चिवञ्चस्य इन्द्रकुलिशस्य,
 अनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः, तेषां जलदजालानाम्, अशनिसनाथता

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतसुम्बन् दण्डसण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्प-सस्तभूषश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमस्रक्रे नमःसदाम् ॥ ११ ॥

वज्रसाहित्यं, वज्रयुक्तत्वमित्यर्थः, जाता सम्भूता, जाने इति मन्ये, इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ८ ॥

स्फुटमिति ।—क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे, दण्डभृतः यमस्य, दण्डः अस्त्रविशेषः, चण्डरुचिं सूर्यं, सुम्बन् सूर्यमण्डलं स्पृशन् इत्यर्थः, सावर्णिः सूर्यपुत्रः अष्टमो मनुः, तदंश्यानां मनुवंशजानां महीभुजां राज्ञां, कुलस्य वंशस्य, क्वत्रम् आतपत्रं, चक्रे विदधे, स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम्, अधःप्रदेशे दण्डसंयोगात् अर्कमण्डलं तदंश्वराजकुलस्य उद्धृतं क्वत्रमिव बभौ इत्यर्थः । इन्द्रादयः क्रमात् मेघपथमतौत्य सूर्यमण्डलं प्राप्ता इति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥

नलेति ।—पाशिनः वरुणस्य, पाशः वलयकारपाशास्तं, नलभीमभुवोः नलभैस्योः, प्रेम्णि अन्योऽन्यानुरागे विषये, विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः, दिवः नभसः, शिरःकम्पेन मस्तकचालनेन, सस्तभूषस्य गलितावतंसस्य, श्रवसः श्रोत्रस्य, श्रियं शोभां, दधौ धारयामास । अत्र श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याच्चेपान्निदर्शनाभेदः ॥ १० ॥

पवनेति ।—पवनस्कन्धं वायुपथाख्यस्य नभोदेशांशविशेषस्य उपरिभागम्, आरुह्य अधिष्ठाय, नृत्यत्तराः अतिशयेन नृत्यन्तः, वायुवेगेन अत्यर्थं चञ्चला इत्यर्थः, कराः अंगवः हस्ताश्च यस्मिं

तत्कर्णौ भारती दूनौ विरहात् भीमजागिराम् ।
 अध्वनि ध्वनिभिर्वैणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥
 अथाऽऽयान्तमवेक्षन्त ते जनौघमसित्विषम् ।
 तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलदव्यामिव मूर्त्तिमत् ॥ १३ ॥
 अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमयेसरं सुराः ।
 अक्षाविनयशिचार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

सः तादृशः, (“बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः) शिखी
 अग्निः, नभःसदां खेचराणाम्, अनेन अग्निना, भैमौ
 दमयन्ती, प्रापि प्राप्ता, अन्यथा कथमेतज्जृम्भणमिति भावः,
 इति एवं, भ्रमं चक्रे भ्रान्तिं जनयामास इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तदिति ।—भारती सरस्वती, भीमजागिरां दमयन्तो-
 वचनानां, विरहात् अभावात्, अश्रवणादिति यावत्, दूनौ
 परितप्तौ, तेषां देवानां, कर्णौ श्रवणौ, अध्वनि आकाशमार्गं,
 अनुकल्पैः भैमोगिरां सदृशैः, तदपेक्षया हौनगुणैरित्यर्थः,
 कुशाभावे काशवत् प्रतिनिधिभिरिति भावः, (“मुख्यः स्यात्
 प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽध्वम” इत्यमरः) वैणैः वीणा-
 मम्बन्धिभिः, [“तस्येदम्” इत्यण्] ध्वनिभिः शब्दैः, व्यनोदयत्
 विनोदितवती ॥ १२ ॥

अथेति ।—अथ तादृशवाणोवीणाध्वनिश्रवणानन्तरं, ते
 देवाः, आयान्तम् आगच्छन्तम्, असेः खङ्गव्य त्विट् इव त्विट् प्रभा
 यस्य तादृशम् असिनिभकान्तिम्, अभिवत् श्यामोज्ज्वलप्रभ-
 मित्यर्थः, जनौघं जनसमाजं, तेषां देवानां, प्रत्युद्गमप्रीत्या
 प्रत्युद्गमनार्थं हर्षेण, मिलत् आगच्छत्, मूर्त्तिमत् विग्रहवत्,
 व्योम आकाशमिव, इत्युत्प्रेक्षा, अवेक्षन्त अपश्यन् ॥ १३ ॥

अद्राक्षुरिति ।—ते सुराः इन्द्रादयः, आजिहानम्

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थोक्ततभौद्धियः ।

शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥

बिभन्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्पृहयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्त्तृत्वमशरौरिणः ॥ १६ ॥

आगच्छन्तम्, [ओ हाङ् गताविति धातोर्लटः शानजादेशः]
अग्रेसरं जनौघपुरोवर्त्तिनम्, अत एव अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम्,
अविनयस्य औहत्यस्य, दुर्व्यवहारस्य इत्यर्थः, अन्यत्र—अक्षाणां
पाशकानाम्, आ सम्यक्, विनयः विनीतता, स्ववशीकरण-
मित्यर्थः, तस्य (“अक्षौ रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रिये”
इति विश्वः) अक्षार्थम् अभ्यासार्थम्, कलिना कलिपुरुषेण,
पुरस्कृतं पूजितम्, अग्रतः कृतम् इव स्थितम् इत्यर्थः, स्मरं
कामम्, अद्राक्षुः अवालोकिषत, [ट्शेर्लुङि “इरितो वा” इति
विकल्पाटङ्भावपत्ते सिचि वृद्धिः] ॥ १४ ॥

अगम्येति ।—अगम्यार्थम् अगम्यागमनार्थम् इत्यर्थः, तृण-
प्राणाः तृणप्रायप्राणाः, प्राणान् तृणवत् अविगणय्य
अगम्यागन्तारः इत्यर्थः, पृष्ठस्थोक्ते पञ्चादेशस्थोक्ते, अविगणिते
इति यावत्, भौद्धियौ भयलज्जे यैः ताट्टशाः, लज्जाभयवार्जिताः
इत्यर्थः, शम्भलीभिः कुट्टनीभिः, (“कुट्टनो शम्भली समे”
इत्यमरः) भुक्तं कवलीकृतमित्यर्थः, सर्वस्वं सर्वधनं येषां
ताट्टशाः, जनाः लोकाः, यस्य स्मरस्य, पारिपार्श्वकाः
परिपार्श्ववर्त्तिनः, परिजनाः इत्यर्थः, वयस्या इति यावत् ।
[“परिमुखञ्च” इति चकारात् ठक्] ॥ १५ ॥

बिभर्त्तीति ।—यः स्मरः, बुद्धदेवेन जित इति भावः,
बुद्धस्य सुगतस्य, मारजित इत्यर्थः, [सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ]
स्पृहया इव संहर्षणेनैव, जिगोषयेवेत्यर्थः, साम्येन इति वा,

ईश्वरस्य जगत् कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकृतस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

बुद्धेन सह शौर्यादिभिः समत्वाकाङ्क्षयेत्यर्थः, (“स्यर्द्धां संहर्षणे-
ऽपि स्यात् साम्ये क्रमसमुन्नती” इति मेदिनी) लोकजिह्वावं
सर्वलोकजेष्टत्वं, विभक्तिं धारयति, (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो
मारजिज्ञोकजिज्जिनः” इत्यरमोक्तेः) बुद्धस्य सर्वलोकजेष्टत्वादिति
भावः ; यस्य स्मरस्य, ईशतुलया इव ईश्वरसाम्यापेक्षया
इवेत्यर्थः, देहदाहकारोश्वरस्पृहेयेवेति यावत्, शरीरं न
भवतीति अशरीरि तस्य अशरीरिणः दग्धदेहत्वात् अनङ्गस्य
सतः, अत्र लोके, कर्तृत्वम् एकत्र—जेष्टत्वम्, अन्यत्र—
सष्टृत्वम्, उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानादिमत्त्वादेवेश्वरस्य
कर्तृत्वं शरीरमतन्त्रमिति तार्किकाः । पराभिभूताः तन्मत्सराः
तन्मास्याय तद्वत् आचरन्तीति भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति।—यः स्मरः, तस्य ईश्वरस्य, वैरं शत्रुताम्,
अनङ्गोकरणरूपमित्यर्थः, अनुस्मरन् मनःस्थीकुर्वन्, स्त्रियः
न भवन्तीति अस्त्रियः, अ-स्त्रीकृताः स्त्रियो येन तादृशः सन्,
अत्र स्त्रियाः स्त्रीत्वाभावकरणरूपः विरोधः, तत्परिहारस्तु—
अस्त्राणि आयुधानि कृतानि इति अस्त्रीकृताः [अभूततद्भावे
चिः] अस्त्रीकृताः स्त्रियः येन सः तादृशः अस्त्रीकृतस्त्रीकः
सन्, [“नद्युतञ्च” इति कप्] ईश्वरस्य इमां
स्त्रीपुंसान्तिकाम् इत्यर्थः, सृष्टिं निर्माणं, कृत्स्नं जगत्
आकुलयन् अस्थिरौकुर्वन्, अस्ति वर्तते ; ईश्वरेण
या स्त्रीकृता सा अनेनास्त्रीकृता इति ईश्वरप्रतिकूलाचरणेन,
तथा ईश्वरेण त्रिपुरासुरबधकाले विष्णोर्मोहिनी
मूर्तिरूपा स्त्री अस्त्रीकृता, अनेनापि स्त्रियः अस्त्रीकृता

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि देवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

यत्तत् क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्यायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्वबुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणम् ॥ १९ ॥

यमुपासत दन्तोष्ठ-क्षतासृक्श्लिथचक्षुषः ।

भ्रुकुटीफणिनानाद-निभनिःश्वासफूत्कृताः ॥ २० ॥

इत्येककार्यकारितया च ईश्वरेण सह स्पृहामसौ अकरोत् इति निष्कर्षः ॥ १७ ॥

चक्रे इति ।—स्मरः कामः, पीतनलश्रियां पानविषयी-
कृतनलकान्तोना, साक्षात्कृतनलमौन्दर्याणामित्यर्थः, शक्रादि-
नेत्राणाम् इन्द्रादिचक्षुषां, देवतवैद्याभ्याम् अश्विनीकुमाराभ्या-
मपि, अर्चिकित्स्यं चिकित्सितुम् अशक्यं, न रोचयते इति अरोचकं
रोगविशेषं, चक्रे जनशामाम, नलरूपदर्शिभ्यः तैभ्यः स्मररूपं न
अरोचत इत्यर्थः । स्मरादपि रमणोयो नल इति भावः ॥ १८ ॥

यदिति ।—अथ स्मरदर्शनानन्तरं, विबुधाः देवाः, यत्तत्
यत्किञ्चित् लोष्टादिकं वस्तु इत्यर्थः, क्षिपन्त दूरात् मुञ्चन्तं,
परप्रहाराय इति भावः, उत्कम्पं कम्पितं, क्रोधावेगेन कम्पनस्य
स्वाभाविकत्वादिति भावः, उत्यायुकं युद्धार्थम् उल्लम्पयन्तम्,
आक्रोशं क्रोशपरिमितदूरपर्यन्तं क्रोशमभिव्याप्य वा, आक्रोशस्य
परनिन्दावादसाहतातरस्कारस्य, घोषणा उच्चैरुच्चारण यस्य
तादृशम्, उच्चैः तज्जनमहकारेण परनिन्दा कुर्वाणम् इत्यर्थः,
अरुण रक्तवर्णं, क्रोध मूर्त्तमन्तं क्रोधाख्यं रिपुविशेषं, बुबुधुः
ददृशुः इत्यर्थः, निरुक्तचिह्नेरयं क्रोध इति अवगतवन्तः इति
तात्पर्यम् । [बुधेर्भौवादिकाल्लट्] ॥ १९ ॥

यमिति ।—यं क्रोधं, दन्तैः श्रोष्ठस्य क्षतेन दर्शनजनघनेन,

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासो हृदयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छ्रद्धिं प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

यत् असृक् रक्तं, तच्छिष्याणि तत्कल्पानि इत्यर्थः, चक्षुषि
नेत्राणि येषां तादृशाः, भ्रुकुटी एव भ्रूमङ्कोचनमेव, फणिनी
भुजङ्गी, तन्नादनभानि तत्फत्कारकल्पानि, निःश्वासफूत्कृतानि
निःश्वासस्य फूत् इति प्रबलशब्दा येषां तादृशाः, परिजनाः
इति शेषः, उपासत असेवत, [आसेर्लङ्] तस्मेवका
अपि तादृशा एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति ।—यः क्रोधः, कामाशुगेन कन्दर्पबाणेन अपि,
दुर्लङ्घ्यं दुरतिक्रमम्, अजेयमित्यर्थः, दुर्वाससः तदाख्यस्य
अतिक्रोधिनः मुनेः, हृदयं चित्तम् एव, दुर्गं कोटम्, अवलम्ब्य
आश्रित्य, सेन्द्रान् इन्द्रादिदेवतासहितानपि, लोकान् भुवनानि,
त्रैलोक्यमित्यर्थः, दिधक्षति शापाग्निना दग्धमिच्छति ।
[दहतेः सनन्ताल्लटि ढत्वकत्वभावाः] दुर्लङ्घ्यदुर्गावलम्बनो
दुर्जेय इति भावः । नित्यक्रुद्धो भगवान् दुर्वासा दुर्द्वेषश्चेति
प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति ।—यः क्रोधः, उच्चैः अत्यर्थं, रञ्जनं रागं, रक्त-
वर्णतामिति यावत्, जनयन् अपि उत्पादयन्नपि, वैराग्यं
तद्राहित्यं, करोति जनयतीति विरोधः, नैस्पृह्यं करोतीति
तदाभासोकरणात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, क्रुद्धस्य न कुत्रापि
अनुरागः इति भावः; तथा यः क्रोधः, प्रज्वलन् सन्धुक्षमाणोऽपि,
प्रकाशमानः अपि इत्यर्थः, अन्तः सन्तापयन्नपि इत्यर्थश्च,
सर्वेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, आच्छादयतीति

पञ्चेषुविजयामक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृह्योत्तारि-जयकालजयः श्रितः ॥ २३ ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभ्यदृष्टपथस्थवाक् ।

सूचयन् काकुमाकूतैर्नाभस्तत्र व्यलोकितैः ॥ २४ ॥

तदाच्छादि सर्वेन्द्रियावरकं, ज्ञानेन्द्रियाणामावरकमित्यर्थः, तमः मोहम् अन्धकारञ्च, सूते जनयति, क्रोधान्धो न किञ्चित् पश्यतीति भावः । अत्र प्रज्वलन्तमःशब्दयोः अर्थभेदेन विरोध-परिहारात् पूर्ववदलङ्कारः ॥ २२ ॥

पञ्चेष्विति ।—येन क्रोधेन, पञ्चेषुविजयामक्तौ पञ्चेषुविजये कन्दर्पपराभवे, या आसक्तिः तत्परता तस्यां, कन्दर्पभस्मोकरणा-भिनिवेशे, क्रुध्यतः स्मराय कुप्यतः, भवस्य हरस्य, [कर्मणि षष्ठो] जयात् स्वाधोनोकरणात् हेतोः, अन्येन पुरुषा-न्तरेण, विगृह्योत्तस्य आक्रान्तस्य, अरैः शत्रोः, जयकाले आयत्तोकरणसमये, यो नयः नीतिः सः, श्रितः अवलम्बितः, तत्कालाचिता नीतिराश्रिता इत्यर्थः ; अन्यदा महादेवं जेतु-मशक्योऽपि स्मरविग्रहकाले स्मरहरं क्रोधो जिगाय तत्काले तस्य क्रोधवशोभूतत्वादिति भावः । अत्र कामन्दक-
—“बलिना विगृह्योत्तस्य द्विषता कृच्छ्रवर्त्तिनः । कुर्वता-
ऽपचयं शत्रोरात्माच्छित्तिविशङ्कया ॥” इति ॥ २३ ॥

हस्ताविति ।—तत्र जनाद्ये, तैः इन्द्रादिभिः, इभ्ये धनिके, (“इभ्य आढ्यो धनी स्वामो” इत्यमरः) हस्तौ करौ, विस्तारयन् प्रसारयन्, याचजामुद्रया इति भावः, विभ्यत् अयं कटृक्तिं करिष्यति न वेति तस्यन्, अत एव अर्द्धपथस्थवाक् अर्द्धाक्तवाक्यः, आकूतैः अभिप्रायविशेषैः, आत्मनो दैन्यज्ञापकचेष्टा-विशेषैरित्यर्थः, काकुं शोकभौत्यादिजनितां स्वरविकृतिं, सूचयन्

दैन्यस्तेन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुञ्जानजनसाकूत-पश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

धनिदानाम्बुष्टेयः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्नान् दासानिव हा ! निःस्नान् विक्रीणीतिऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

कुर्वन्नित्यर्थः, भयेन गहदभाषौत्यर्थः, लोभः विग्रहवान् तदाख्य-
रिपुविशेषः, व्यलोकित्वेः ॥ २४ ॥

दैन्येति ।—दैन्यं दारिद्र्यं, स्तेन्यं स्तेयं, [“स्तेनात् यत्
नलोपश्च” इत्यत्र स्तेनादिति योगविभागात् षड्-प्रत्ययः]
तदुभयमयाः तत्पचुराः, नित्यं सर्वदा, अत्याहारेण बहुभोजनेन,
आमयाविनः अजोर्णादिरोगिणः, [“आमयस्योपसङ्गानं
दोर्घश्च” इति विन् दोर्घश्च] तथा भुञ्जानानाम् अश्रतां,
जनानां लोकानां, साकूतं साभिप्रायं, पश्यन्ति अवलोकयन्तीति
पश्या द्रष्टारः, [“पात्रा—” इत्यादिना श-प्रत्ययः पश्यादेशश्च]
जना इति शेषः, यस्य लोभस्य, अनुजीविनः अनुचराः ॥ २५ ॥

धनिदानेति ।—यः लोभः, पात्रपाणी पात्रस्य सम्प्रदानार्ह-
जनस्य, पाणी हस्ते, निःस्वजनकरे इत्यर्थः, धनिनाम् अर्थ-
शालिनां, दानाम्बुष्टेः त्यागोदकवर्षस्य, अवग्रहः प्रतिबन्धक-
स्वरूपः, (वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहो समौ” इत्यमरः)
प्रभूतधनसत्त्वेऽपि लोभवशोभूतः सन् पात्रपाणी दानार्थोदकं
नार्पयतीति भावः ; तथा निःस्नान् धनहीनान्, स्नान्
स्वजनान्, पुत्रदारादौनिति यावत्, दासान् इव किङ्करानिव,
अनायासदेयान् इव इति यावत्, अर्थवत्सु आच्छेषु,
विक्रीणीते अर्थविनिमयेन ददाति, लोभात् इति भावः, हा !
इति विषादे, अहो लोभस्य वैचित्र्यमयी शक्तिरिति
भावः ॥ २६ ॥

एकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके ।

न ढणे मन्यते काप-कामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

यः सर्वेन्द्रियसञ्जापि जिह्वा बह्वलम्बते ।

तस्यामाचार्यक याञ्जा-पटवे वटवेऽर्जितुम् ॥ २८ ॥

एकेति।—यः लोभः, पञ्च ब्रह्महत्यादीनि पञ्चापि महापात-
कानि, कारयन् नरादिना स्वयम् अनुष्ठापयन्, महापातकानां
“ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पात-
कान्याहुस्तत्सर्गा च पञ्चमः ॥” इत्युक्तानां ब्रह्महत्यादीनां,
पञ्चके पञ्चकमध्ये, एकञ्च द्वे च एकद्वौनि, [सङ्केप्यद्वन्द्वे
बहुत्वोपजननात् बहुवचनं] तेषाम् एकद्वौनां, यथासङ्गम्
एकस्य ब्रह्महननस्य द्वयोः पानागम्यागमनयोश्च, करणे
अनुष्ठाने, हेतू कारणभूतौ, कापकामौ क्रोधकामौ, ढणे
ढणतुल्यौ तुच्छौ इत्यर्थः, अपीति शेषः, न मन्यते न गणयति
इत्यर्थः । न हि बहुकारो स्वल्पकारिणं गणयतीति भावः ।
कामक्रोधाभ्यामपि पापिष्ठा लोभ इति रहस्यम् ॥ २७ ॥

य इति।—यः लोभः, सर्वेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्चैव,
सञ्ज आश्रयः यस्य सः तादृशः सन् अपि, सर्वेन्द्रियाधिष्ठानोऽपि,
जिह्वा रसनेन्द्रियमेव, बहु प्रचुरतया, अवलम्बते आश्रयति,
प्रायेण तत्रैवास्ते इत्यर्थः, किमर्थम् ? तत्राह—तस्या जिह्वायाम्,
अध्ययनशालाभूतायाम् इति भावः, याञ्जापटवे भिक्षानिपुणाय,
वटवे ब्राह्मणाय, शिष्यभूताय इति भावः, आचार्यकं गुरुत्वम्,
अर्जितुं लब्धुम् इवेत्येत्ता ; लुब्धब्राह्मणवटुभ्यः याञ्जावाणो-
शिक्षादानार्थं वागिन्द्रियमधिष्ठाय आचार्याभूत्वा वर्तते इत्यर्थः,
गुरवस्तु अध्ययनशालायां स्वशिष्येभ्यो विद्याशिक्षां ददतीति
प्रसिद्धम् । अत्रोपमोत्प्रेक्षाभ्यां सजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः

पथ्यां तथामगृह्णन्तं मन्दं बन्धुप्रबोधनाम् ।

शून्यमाश्लिथ नोज्झन्तं मोहमैत्रन्त हन्त ते ॥ २९ ॥

श्वः श्वः प्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम् ।

मग्नाः कुटम्बजम्बाले बालिशायदुपासिनः ॥ ३० ॥

पुंसामलब्धनिर्वाण-ज्ञानदोषमयात्मनाम् ।

अन्तस्त्वीपयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

शब्दहेतुत्वात् शब्दाद्यहेतुककाव्यलिङ्गमलङ्कारः सङ्कोच्यते
इत्यलङ्कारत्रयस्य परस्परसम्बन्धनाङ्गाङ्गिभावः ॥ २८ ॥

पथ्यामिति ।—तं देवाः, मन्दं मूढस्वभावम्, अत एव पथ्या
द्विता, तथा सत्या, युक्तियुक्तामिति यावत्, बन्धुप्रबोधनां
सुहृदुपदेशम्, अगृह्णन्तम् अस्वीकुर्वाणम्, अशृण्वन्तमित्यर्थः,
शून्यं यत्किञ्चित् तुच्छं वस्तु इत्यर्थः, आश्लिथ अवलम्ब्य इत्यर्थः,
न उज्झन्तं मोह्यात् न त्यजन्त, हन्तीति खेदं, मोहं मूर्तिमन्तं
तदास्य चतुर्थारपुम्, ऐत्रन्त अपश्यन् ॥ २९ ॥

श्वः श्वः इति ।—यदुपासिनः यस्य मोहस्य सेवकाः,
अत एव कुटम्बजम्बाले पुत्रकलत्रादिरूपपङ्के, (“निषद्वरस्तु
जम्बालः पङ्काऽस्त्रो शादकदैर्मा” इत्यमरः) मग्नाः अन्तः
प्रविष्टा इत्यर्थः, बालिशः मूर्खाः, श्वः श्वः आगामिदिवसे
आगामिदिवसे, परश्वः इत्यर्थो वा, प्राणानां जीवनस्य, प्रयाण
निष्क्रमणेऽपि जीवनत्यागोऽपि, स्मरद्विषं कामारिम् ईश्वरं शङ्करं,
न स्मरन्ति न चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

पुंसामिति ।—यः मोहः, अलब्धः अप्राप्तः, निर्वाणज्ञान-
दोषमयः निर्वाणज्ञान मोक्षविषयिणो बुद्धिः, तदेव दोषः
प्रकाशकत्वात् प्रदोषः, तन्मयः तदात्मकः, आत्मा
स्वभावः यैः तेषाम् अनात्मज्ञानां, विषयासक्तानामित्यर्थः,

ब्रह्मचारिव्रतस्थायि-यतयो गृह्णिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

पुंसाम् उज्ज्वलं स्वभावत एव निर्मलम्, अन्तः
अन्तःकरणं, कज्जलवत् अञ्जनवत्, व्यक्तं स्फुटं,
स्नापयति मलिनो करोति, मोक्षसाधनात्मसाक्षात्कारविघातकोऽयं
दुरात्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारौति ।—ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयः ब्रह्मचारिवान-
प्रस्थभिन्नरूपाः, त्रयः आश्रमत्रयम् इत्यर्थः, गृह्णिणं
गृहस्थाश्रमिणं, यथा इव. क्रोधलोभमनोभवाः क्रोधलोभकामाः
त्रयः, यं मोहम्, उपजीवन्ति आश्रित्य वर्तन्ते, मोहसूलास्ते
तन्निवृत्तौ तेऽपि निवर्तन्ते इति भावः ॥ ३२ ॥

जाग्रतामिति ।—यः मोहः, जाग्रता प्रबुद्धानाम् अपि,
निद्रा निद्रास्वरूपः, निद्राया इव मदसज्ज्ञानविलापकत्वा-
दिति भावः, यः मोहः, पश्यतां चक्षुष्मताम् अपि,
अन्धता तद्राहित्यम्, अन्धी यथा सुपथं कुपथं वा निश्चेतुं
न शक्नोति तद्वदिति भावः, यः मोहः, श्रुते शास्त्रे, शास्त्रज्ञाने
इत्यर्थः, सत्यपि विद्यमानेऽपि, जाड्यं मौढ्यं, जडवत् शास्त्रविरुद्ध-
कार्यकारणादिति भावः, यश्च मोहः, प्रकाशे आतपे.
रौद्रे सत्यपि इत्यर्थः, तमश्च अन्धकारः, अन्धकारे यथा
वस्तुज्ञानं न भवति तद्वदिति भावः; निद्रादिचतुष्टय-
कार्यकारित्वात् तद्वत् जागरचक्षुरादिभिरनिवर्त्यत्वाच्च
प्रसिद्धनिद्रादिचतुष्टयविलक्षणः कोऽपि तत्समष्टिरिति
निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्य न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३४ ॥

तत्रोदीर्ण इवार्णोधी सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कणककेशान् ॥ ३५ ॥

आवोन्मज्जनवत् यज्ञ-फलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का श्रद्धा ? तत्र धोवृद्धाः ! कामाद्धा यत् खिलीकृतः ॥ ३६ ॥

चिह्निता इति ।—अमी पूर्वोक्तस्मररादयः, कतिचित् कियत्सङ्ख्याकाः, देवैः इन्द्रादिभिः, प्राचः परिचयात् इन्द्रादीनां कामादिवशोभूतत्वेन पूर्वजातपरिचयात्, पूर्वानुभवजन्य-संस्कारादिति यावत्, चिह्निताः चिह्नविशेषैः परिज्ञाताः, प्रत्यभिज्ञाता इत्यर्थः, आचूडम् आशिखम्, एनःकञ्चुकं पापरूपकृष्णवर्णावरकवस्त्रेण, मेचकाः श्यामवर्णाः, अन्य अपरे च, कामादिव्यतिरिक्ता इत्यर्थः, केचन केचित्, न, देवैः चिह्निताः इति पूर्वणान्वयः, नोलवस्त्रावृतशरीरत्वेन अमी ते इति न प्रत्यभिज्ञाताः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रेति ।—उदीर्णं उच्चाकृतं, अर्णोधी अर्णोधी इव, तत्र तस्मिन्, सैन्ये स्मरराद्यनुगते सैन्ये, अभ्यर्णम् उपेयुषि समीपं गते सति, ते देवाः, कस्यापि अपरिज्ञातशरीरस्य कस्यचित् पुरुषस्य, चार्वाकस्येति भावः, कणककेशान् श्रुतिकठोरान्, वर्णान् वाक्यानि, आकर्णयामासुः श्रुश्रुतुः ॥ ३५ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशता श्लोकैस्तानेव वर्णानाह, आवेत्यादि ।
—धोवृद्धाः ! हे ज्ञानवृद्धाः ! यज्ञफले ज्यातिष्टोमादियज्ञा-द्यनुष्ठानस्य फलभूतस्वर्गादी विषये, श्रुतिसत्यता वेदवाक्यस्य ग्रामाण्यं, आवोन्मज्जनवत् पाषाणप्लवनवत्, पाषाणप्लवनं यथा न प्रत्यक्षं, तद्वत् यज्ञफलं स्वर्गादिकमपि न प्रत्यक्षम्,

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्देहमर्मभेदाय जगदे जगदास्थिरम् ॥ ३७ ॥

अग्निहोत्रं त्रयो तन्त्र त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषानिःस्नानां जीवो जल्पति जौविकाः ॥ ३८ ॥

अत एव तत्प्रतिपादिका श्रुतिरपि ग्रावाणः प्लवन्ते इति वाक्यवत् न प्रमाणमित्यर्थः, अपिशब्दोऽत्र निन्दायाम् ; श्रुतिरियं मिथ्या इत्यर्थः, तत्र तत्फलप्रतिपादिकाया श्रुतौ, का अद्या ? युष्माकं कः विश्वासः ? यत् यतः, कामाद्या तृतीय-पुरुषार्थमार्गः, यथेच्छव्यवहारमार्ग इति यावत्, खिलोक्ततः प्रतिरुद्धः, श्रुत्या इति शेषः, (“हे खिलाप्रहृत समे” इत्यमरः) सिद्ध प्रमाणं विहाय तद्विरुद्धे न श्चेयम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

केनति ।—बोधिसत्त्वेन बुद्धेन, (“बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः” इति यादवः) केनापि अवाच्य-महिम्ना, जातं प्रादुर्भूतं, [भावे क्तः] अतः स एव श्चेयवचन इति भावः, यत् यस्मात्, वेदस्य कालान्तर-भाविफलभोगिनित्यात्मसाधकश्रुतः, मर्मभेदाय रहस्योद्घाटनाय, प्रामाण्यभङ्गाय इति यावत्, सत्त्वेन हेतुना यत् सत् तत् क्षणिकम् इति कारणेन, जगत् इदं विश्वम्, अस्थिरं क्षणिकम्, इति जगदे गदितम् । अयं भावः,—जगतः क्षणिकत्वे सिद्धे आत्मनाऽपि जगदन्तर्गततथा क्षणिकत्वं सिद्धमेव, ततश्च येनात्मना पापकृतं तस्यात्मनः क्षणोत्तरं नाशात् कथं तस्य फलभोगसम्भवः ? इति आत्मनः कालान्तरभाविफलभोगित्वस्यासम्भवात् तद्विधक-श्रुतः कथं प्रामाण्यम् ? कथं वा पापात् भयम् ? अतो न पार-लौकिकसुखाशया हस्तगतम् ऐहिकं सुखं हातव्यम् इति ॥ ३७ ॥

सम्प्रति बृहस्पतिमतावलम्बनं वैदिकं विदुःश्रयति, अग्निः

शुद्धं वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदनन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का ? ॥ ३९ ॥

कामिनीवर्गसंसर्गेन कः सङ्क्रान्तपातकः ? ।

नाश्राति स्नाति हा ! मोहात् कामक्षामव्रतं जगत् ॥ ४० ॥

होत्रमिति ।—अग्निहोत्रम् अग्निहोत्राख्यो यागः, त्रयी त्रिवेदी, वेदत्रयमित्यर्थः, तन्त्रं तदर्थविचारात्मकं मौमांसाशास्त्रं, त्रिदण्डं सश्यासः, [पात्रादिपाठात् नपुंसकत्वम्] भस्मनः भूतेः, भस्मकृतमित्यर्थः, पुण्ड्रकं तिलकविशेषः, एतानि जीवः वृहस्पतिः, प्रज्ञापीरुषाभ्यां बुद्धिपुरुषकाराभ्यां, निःस्नानां दरिद्राणां, तद्रहितानाम् इत्यर्थः, जीविकाः जीवनोपायाः, इति जल्पति ब्रूते । अतश्च नास्ति परलोकः इति निश्चयात् यथेष्ट-चेष्टितमेव हितम् इति भावः ॥ ३८ ॥

शुद्धमिति ।—यत् यतः कारणात्, पित्रोः पित्रोः मातापितृ-परम्परयोः मध्ये, [निर्द्धारणे सप्तमौ । वीष्मायां द्विरुक्तिः । “पिता माता” इत्येकशेषः] एकशः एकैकस्य, वंशद्वयीशुद्धौ उभयकुलशुद्धौ, पितृवश-मातामहवंशयोः विशुद्धितायां सत्या-मित्यर्थः, शुद्धं निर्दोषं, पुत्रं जायते इति शेषः, पुत्रस्यापि शुद्धता भवति इत्यर्थः ; तत् तस्मात्, अनन्तानाम् अशेषाणाम्, आमूला-नामिति भावः, कुलानां वंशानाम्, अदोषात् दोषराहित्यात्, अदोषा निर्दोषा, जातिः जन्म, का अस्ति ? न काऽपि इत्यर्थः । यथाहुः—“अनादाविह ससारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ?” ॥ इति ॥ ३९ ॥

कामिनीति ।—किञ्च, कामिनीवर्गस्य पुरुषापेक्षया अष्टगुण-कामस्य स्त्रीजातस्य, संसर्गेः सम्बन्धैः, स्त्रीभिः सह एकत्र वासै-रित्यर्थः, कः पुमान्, सङ्क्रान्तपातकः प्राप्तपापः, पापाक्रान्त

ईर्ष्या रक्षतो नारीं धिक् कुलस्थितिदाभिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४१ ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

इत्यर्थः, न ? अपि तु सर्वः एव पातकी, “संवसरात् पतति पति-
तेन सहाचरन्” इति शास्त्रात् पतितस्त्रीसंसर्गेण सर्वोऽपि पातको
एवेति भावः ; अत एव कामिन कन्दर्पेण अभिलाषेण वा,
क्षामव्रत चोणव्रतं, निष्फलव्रतं वा, [“चाया मः” इति निष्ठा-
तकारस्य मकारः] जगत् इदं विश्व, विश्ववासोत्यर्थः, मोहात्
स्वव्रतानाकलनात्, न अश्नाति उपवसति, तथा स्नाति च
तोर्थादौ स्नानं कराति च, स्नानेन आत्मनः शुद्धत्वबुद्धेः
पुनः व्रतानि चरति इति भावः, हा इति खेद, व्रतसहस्रे
कृतेऽपि एकेनेव स्त्रीसंसर्गपातकेन सर्वनाश इति भावः ॥ ४० ॥

ईर्ष्येति ।—स्मरान्धत्वस्य कामविमूढत्वस्य, अविशेषेऽपि
समानत्वेऽपि, स्त्रीपंसंयोरिति शेषः, ईर्ष्या पुरुषान्तरसंसर्गा-
सहिष्णुतया, नारीं स्त्रियं, रक्षतः निरन्धतः, अवरोधमध्ये
शासनवाक्येन वा इति शेषः, किन्तु नरं पुरुषं, तथा तद्वत्,
अरक्षतः परस्त्रीसंसर्गात् अनिवारयतः, अथच कुलस्य वंशस्य,
स्थितिः मर्यादा, विशुद्धिता इत्यर्थः, असाङ्कर्यावस्थानामिति
यावत्, तथा तद्रूपेण, दम्भेन कंठेन चरन्तीति तथोक्तान्
स्त्रीमात्ररक्षणादेव जातिरसाङ्कर्यं मन्यमानान् वञ्चकान्,
[“चरति” इति उक् । “दम्भस्तु कैतवे कल्क” इति विश्व.]
जनानिति शेषः, धिक् निन्दामोत्यर्थः, [“धिगुपर्यादिषु” इति
द्वितीया] स्त्रीदोषादिव पुरुषदोषादपि कुलहानेरवश्य-
म्भाव्यत्वेऽपि एकत्राभिनिवेशे ईर्ष्यैव केवलं हेतुरिति भावः ॥ ४१ ॥

परिति ।—या परदारंभ्यः परस्त्रीसंसर्गंभ्यः, निवृत्तिः

अहल्याकेलिनोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पगतौ पाप-कल्पना त्यजत द्विजाः ।।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४३ ॥

पापात् तापा मुदः पुण्यात् परासोः स्युरिति श्रुतिः ।

वैपरोत्यं ध्रुवं साक्षात् तदाख्यात बलाबले ॥ ४४ ॥

उपरतिः, तदर्थमुपदेश इति यावत्, सः अयं परदारा
अगम्या इत्यादिरूपः, दम्भः कपटोपदेशः इत्यर्थः, अहल्याकेलि-
नोलेन गौतमस्त्रोरतिलालसेन, दम्भोलिपाणिना वज्रधरेण
इन्द्रेण, स्वयम् आत्मना, अनादृतः उपेक्षितः, अतो न
पारदार्यम् अनाचारः इति भावः ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पेति ।—किञ्च, द्विजाः ! हे विप्राः ! गुरुतल्पगतौ
गुरुदारगमने, (“तल्प शय्याऽदृदारेषु” इत्यमरः) पापकल्पनां
पातकसम्भावनां, त्यजत जहौत ; कुतः ? येषां द्विजानां, वः
युष्माकं, पत्युः स्वामिनः, द्विजराजस्य चन्द्रस्य इत्यर्थः, “तस्मात्
सोमराजानो ब्राह्मणाः” इति श्रुतेः ; गुरोः देवगुरोः बृहस्पतेः,
दारग्रहे ताराख्यभार्याभिगमने, अत्युच्चैः अतिमहान्, ग्रहः
निर्वन्धः, तस्मात् अत्रापि न दोषबुद्धिः कार्य्या इति
भावः ॥ ४३ ॥

पापादिति ।—परासोः मृतस्य, पापात् ऐहिकपातका
चरणात्, तापाः दुःखानि, नरकयन्त्रणा इत्यर्थः, पुण्यात्
ऐहिकसुकृताचरणात्, मुदः हर्षाः, स्वर्गसुखानि इत्यर्थः,
स्युः भवेयुः, इति एवं, श्रुतिः वेदः, आहेति शेषः, विधि-
निषेधाभ्यासगम्यं तदित्यर्थः ; किन्तु वैपरोत्यम् उक्तश्रुतिवाक्यस्य
विपर्ययं, पानागम्यागमनादिपापात् सुखं तथा यज्ञादि-
पुण्यात् दुःखञ्चेति विपरोतफलमित्यर्थः, ध्रुवं सत्यम् एव, साक्षात्

मन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः । सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४५ ॥

प्रत्यक्षं, दृश्यते इति शेषः ; तदित्यव्ययं तयोरित्यर्थः, तयोः प्रत्यक्षागमयोः, बलाबले बलवत्त्वं दौर्बल्यञ्च, आख्यात हे द्विजाः! कथयत, यावद्ब्रूवन्वाक्यवत् प्रत्यक्षविरोधात् तथा श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधं प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वाच्च श्रुतिरिह दुर्बला, ततश्च पापजन्यसुखस्य प्रत्यक्षतया पापमेव सर्वैरनुष्ठातव्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

मन्देहे इति।—अन्यदेहाप्तेः मृतस्य देहान्तरप्राप्तेः, मन्देहेऽपि संशयेऽपि, पापकारो चेत् तदा मृत्वा देहान्तरमाश्रित्य नरकभोगो स्यादिति वादिनः, यः पापकारो स दग्ध एव, अतस्तस्य देहान्तरप्राप्त्यसम्भवेन नरकभोगस्याप्यसम्भवः, इति देहात्मवादिनः तत्प्रतिवादिनश्च तादृशविरुद्धवाक्यद्वयजन्यमन्देहे मत्यपि इत्यर्थः, यदि वृजिनं पारदार्यादिपापं, (“पापं किंस्त्रिषकल्पषं कलुषं वृजिनैर्नोऽघम” इत्यमरः) विवर्ज्यं त्याज्यं, पाप्निकदोषस्यापि परिहारार्थत्वादिति भावः, तर्हि, श्रोत्रियाः! हे छान्दसाः! हे वेदाध्यायिनः! इत्यर्थः, [“श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ” इत्यमरः । छन्दां वेदमघोते इति छन्दसां वा श्रोत्रभावो निपात्यते “तदघोते” इत्यतस्मिन्नर्थे घञ इति निपातनात् साधुः] हिंसादूषणसंशयात् जौवहत्याजनितपापशङ्कातः, वैधहिंसायामपि साङ्ग्यादिभिः प्रत्यवायाङ्गीकारादिति भावः, सत्रं यज्ञं, त्यजत जहोत, “पाप्निकोऽपि दोषः परिहर्तव्यः” इति न्यायादिति भावः । पारदार्यादिः पुनरहिंसात्मकत्वात् प्रत्युत सुखकरत्वाच्च न कश्चित् प्रत्यवायः इति तात्पर्यम् ॥ ४५ ॥

यस्त्रिवेदोविटां वन्द्यः स व्यामोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४६ ।

सुकृते वः कथं श्रद्धा ? सुरते च कथं न सा ? ।

तत् कर्म पुरुषः कुर्यात् येनान्ते सुखमेधते ॥ ४७ ॥

बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यक्ततानि वः ।

सर्वान् बलक्तानर्थानक्तान् मनुरब्रवीत् ॥ ४८ ॥

य इति ।—किञ्च, त्रयाणां वेदानां समाहारः त्रिवेदी, [त्रिनोकीवत् प्रक्रिया] तद्विटां त्रयीवृद्धानां, वेदत्रयाभिज्ञाना-
मित्यर्थः, यः वन्द्यः पूज्यः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, सः व्यामोऽपि कृष्ण-
हैपायनोऽपि, जातकामायाः रन्तुं जाताभिनाषायाः, रामायाः
कामिन्याः, हस्तधारणा करग्रहणं, प्रशस्ता कत्तेव्या, इति
वः युष्माकं, जजल्प उक्तवान्, भारतादौ इति शेषः । “स्मरार्त्तां
विह्वलां दौनां यो न कामयते स्त्रियम् । ब्रह्महा स तु
विज्ञेयो व्यामो वचनमब्रवीत् ॥” इति महाभारताटिवाक्यात्
स्वयञ्च विचित्रवीर्यभार्याभिगमनेन पुत्रोत्पादनादिति
भावः ॥ ४६ ॥

सुकृते इति ।—सुकृते तपोयज्ञादौ पुण्यकर्मणि, वः युष्माकं,
कथं केन हेतुना, श्रद्धा ? विश्वासः ? सुरते स्त्रोमङ्गमादौ च,
सा श्रद्धा, कथं न ? अस्तीति शेषः, तत्रैव श्रद्धया भवितव्यम्
इति भावः ; कुतः ? पुरुषः नरः, तत् तादृशं, कर्म क्रिया,
कुर्यात् आचरेत्, येन कर्मणा, अन्ते परिणामे, कर्मान्ते
इत्यर्थः, सुखम् आनन्दम्, एधते वर्द्धते, सुखार्थमेव कर्म
कुर्यात् इत्यर्थः ; तच्च सुरतम् एव अनुभवसिद्धत्वात् न
सुकृतं वैपरीत्यात् इति भावः ॥ ४७ ॥

बलादिति ।—किञ्च, बलात् बलपूर्वकं, शास्त्रवाक्यमुपेक्ष्य

स्वागमार्थेऽपि मा स्थास्मिंस्तौर्थिकाः ! विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ४८ ॥

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु क्लृप्तमत्यं महाधियाम् ? ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥ ५० ॥

शास्त्रशासनमुपेक्ष्य इत्यर्थः, पापानि कलुषाणि, पापानाम्ना अभिहितानौत्यर्थः, कुरुत आचरत, तानि बलात्कृतपापानि, वः युष्माकम्, अकृतानि अनाचरितानि, सन्तु भवन्तु, अकृतान्येव भविष्यन्तीत्यर्थः; कुतः? सर्वान् निखिलान्, बलकृतान् बलपूर्वकमनुष्ठितान्, अर्थान् व्यापारान्, अकृतान् अननुष्ठितान्, मनुः आदिस्मार्त्तः, अब्रवीत् उवाच, तस्मात् बलात् कृतं दोषो नास्तौत्यर्थः; अत्र मनुः,— “बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलात् यच्चापि लेखितम् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥” यद्यपि बलात्कृतं व्यवहारपरावृत्तिपरमेतत् तथाऽपि पापमाकलयता चार्वाक-विषयतया प्रलपनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

स्वेति ।—तौर्थिकाः ! हे शास्त्रणः ! [मत्वर्थीयष्ठन्-प्रत्ययः । “तौर्थं शःस्त्राध्वरचेत्त्रोपायनारोरजःसु च । अवतारार्षेजुष्टास्त्रु-पात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ॥” इत्यमरः] अस्मिन् मनुप्रोक्ते, स्वागमार्थे बलात्कारलक्षणे स्वशास्त्रार्थेऽपि, विचिकित्सवः साशयिकाः, [“विचिकित्सा तु संशयः” इत्यमरः । कितः सनन्तादुप्रत्ययः] मा स्थ न भवथ, य्यर्माति शेषः, अतः यं यम् आनन्दं परदारगमनादिकं सुखम्, इच्छथ वाञ्छथ, तं तम् आनन्दं, स्वच्छन्दं यथेच्छम्, आचरत अनुभवत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु मनुवचनस्य व्यवहारविषयत्वान्नायमर्थः, सम्प्रदाय-
नै—४०

यस्मिन्नस्मोति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा ? ।

क्वापि किं तत् फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ? ॥ ५१ ॥

विरुद्धत्वात् इत्याक्षिपन्तं प्रत्याह, श्रुतीति ।—महाधिया तीक्ष्ण-
बुद्धीनां पुंसा, श्रुतिस्मृत्यर्थानां वेद-धर्मशास्त्रीकविषयाणां,
बोधेषु ज्ञानेषु, ऐकमत्यं मतैक्यं, मतविराधाभाव इत्यर्थः, क्व ?
कुत्र ? न क्वापि, अपि तु सर्वत्रैव विमंवाद इति भावः ; किन्तु
व्याख्या पदवाक्याथप्रतिपादन, बुद्धिबलापेक्षा ज्ञानौक्त्यानु-
सारिणी, ज्ञानस्य उत्कर्षापकर्षानुसारेण शास्त्रस्य
विविधव्याख्या कर्तुं शक्यते यथा परमतनिरसनेन स्वमतं
स्थापयितुं युज्यते इति भावः, एवं स्थिते या व्याख्या सुखोन्मुखो
सुखप्रवणा, आनन्दसाधिका इत्यर्थः, सा न उपेत्या न त्याज्या,
सा एव ग्राह्या इत्यर्थः । अतः यथेच्छमाचरतेति भावः ॥ ५० ॥

नन्वेव सुखलौक्यात् पापाचरणे परत्रानिष्टं स्यादित्यत्राह,
यस्मिन्निति ।—यस्मिन् देहे शरीरे, अस्मोति धीः अहमिति
बुद्धिः, [अस्मोत्यव्ययमस्मदर्थानुवादे अहमर्थेऽपि” इति
गणव्याख्यानं] “पादप्रहारमिति सुन्दरि ! नास्मि दूय”
इत्यादिप्रयोगश्च । तस्य देहस्य, दाहे भस्मोभावे सति, वः
युष्माकम्, एनसा पापेन, किम् ? कर्तुं शक्यते इति शेषः,
गोरोऽहं कृशाऽहमित्यादिबुद्धिप्रामाण्याद्देहादतिरिक्तः फलभोक्ता
नास्तौत्यभिमानः ; येन देहेन पापं कृतं तस्य दाहे सति
देहात्मवादिना युष्माकं पापेन नरकभोगादिकं किञ्चिदपि
कर्तुं शक्यते इति भावः । अथ पापपुण्यफलभाक्ता देहव्यतिरिक्त
आत्माऽस्ति तत्रैव कर्मफलमिति चेत् तत्राह, क्वापोति ।—
परसाक्षिके परी वेदादिः, साक्षी प्रमाणं यस्य तस्मिन् देहाति-
रिक्तमथा वेदप्रतिपादिते, क्वापि यत्र कुत्रचिदात्मान्तरेऽपि,

मृतः स्मरति कर्माणि मृते कर्मफलोर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५२ ॥

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतूनाहुः स्वमन्वादीनसाङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५३ ॥

आत्मेति हेतोः आत्मेति कृतनामतया, आत्मत्वाविशेषादित्यर्थः, तत् निरयादिरूपं, फलं पापस्य परिणामः, किं कथं, न स्यात् ? न भवेत् ? अपि तु एकैनात्मना पापे कृते आत्मत्वेन तदविशेषात् आत्मान्तरस्यापि तत्फलभोक्तृत्वं कथं न स्यात् ? इत्यर्थः । देहातिरिक्तस्यात्मनः फलभोक्तृत्वाभावात् एतद्देहनाशे पापफलभोगस्यासम्भवाच्च यथेच्छमाचरतेति भावः ॥ ५१ ॥

नन्वत्रागमा बलवदस्ति प्रमाणमत आह, मृत इति ।— मृतः परेतः, कर्माणि स्वकृतानि, स्मरति आध्यायति, मृते परेते जन्तौ, कर्मणा पापपुण्याद्यनुष्ठानानां, फलोर्मयः सुखदुःखसन्तानाः, भवन्तीति शेषः ; अन्यभुक्तैः आद्यादिषु ब्राह्मणभोजनैः मृते प्रेते, तृप्तिः सन्तोषः, भवति इति शेषः. इति एवं, धूर्त्तवार्त्तया धूर्त्तानां परप्रतारण्या स्वस्य उपजोविकां निर्वाहयतां, वार्त्तया वृत्तान्तेन, वाक्येन इति यावत्, अलं निष्प्रयोजनम्, आगमोऽपि कस्यचित् प्रलाप एव, अतो न विश्वसितव्यम् इति भावः । देहात्मवादिमते देहनाशे स्मृति-भोग-तृप्तोनां सामानाधिकरण्यासम्भवात् तादृशवाक्य-मप्रामाणिकमिति भावः ॥ ५२ ॥

धौर्त्यप्रकारमेवाह, एकमित्यादि ।—सन्दिग्धयोः सम्भवासम्भवाभ्यां संशयितयोः, पुत्रादिलाभालाभरूपेष्टानिष्टफलयोर्मध्ये इति भावः, एकम् इष्टमनिष्टं वा अन्यतरं, फलमिति शेषः, तावत् अवश्यमेव, भावि भविष्यति, तत्र तयोर्मध्ये,

जनेन जानताऽस्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो ! श्रुत्याऽतिधूर्तया ॥ ५४ ॥

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भौरो ! भरः स्यात् दुरितेन ते ? ॥५५॥

इष्टजन्मनि इष्टमिद्वौ मति, विटाः धूर्ताः, स्वमन्वादीन्
निजमन्वादिप्रयोगान्, हेतून् कारणभूतान्, आहुः वदन्ति,
मयैतन्मन्वजपादिकं कृतं तत एव तव पुत्रादीष्टलाभोऽभूदिति
आत्मश्लाघां कुर्वन्तीति भावः, अन्यथा तदमिद्वौ, असाङ्गान्
अङ्गविकलान्, हेतून् आहुः इति पूर्ववाक्येनान्वयः ; कार्याप-
योगिनां तत्तद्वस्तूनामभावादेव फलं नाभूदिति गृहस्थस्य दोषं
प्रकटयन्तीति भावः ॥ ५३ ॥

इत्थं कर्मकाण्डं विदुस्त्वा ज्ञानकाण्डं विदुस्त्वयति,
जनेनेति ।—अतिधूर्तया अतिप्रतारिकया, श्रुत्या वेदेन,
[प्रयोजककर्त्रा] कायं देहम्, अस्मि अहम्, इति जानता
अवगच्छता, गौरोऽहं कृशोऽहमित्याद्यहं प्रत्ययविषयः देह
एव, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं मन्यमानेने-
त्यर्थः, जनेन पुंसा, [प्रयोज्येन] अयं कायः, त्वम् आत्मा,
न, भवतीति शेषः, इति अस्माद्धेतोः, असौ कायः, त्याज्यते
हाप्यते, अहं-प्रत्ययविषयत्वेन कायः परित्याज्यते इत्यर्थः,
अन्यत् अपरं, देहात् अन्यत् आत्मलक्षणं वस्तु इत्यर्थः, ग्राह्यते
स्वोकार्थ्यते च, अहं-प्रत्ययविषयतयेति शेषः, तत्त्वमसौत्यादि-
वाक्यैः अङ्गीकार्यते च इत्यर्थः, इत्यहो आश्चर्यम् ! सत्यस्य
असत्यकरणात् असत्यस्य सत्यकरणाच्च आश्चर्यमेतत् ॥ ५४ ॥

एकस्येति ।—विश्वेषां यावतां संसारिणां, पापेन परदार-
गमनादिरूपविविधपातकेन, अनन्तेऽक्षये, तापे नरकादिदुःखे,

किन्ते हन्तहतात् पुष्यात् तन्मात्रे हि फलत्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्द्धनन्यस्य न्यास्यमेवाश्मनो यदि ॥ ५६ ॥

निमज्जतः अवगाहमानस्य, यावन्नोककृतपापजन्यानन्तदुःख-
मनुभवतः इत्यर्थः, श्रौतस्य “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “नेह
नानाऽस्ति किञ्चन” इत्यादि श्रुतिसिद्धस्य, एकस्य परमार्थतो-
ऽद्वितीयस्य, हेतुगर्भविशेषणमेतत्; तथा हि यतः सर्वदेहेषु
आत्मा एक एव अतः यावद्देहावच्छेदे कृतानां यावत्पापानां
फलभोक्ता स एवेति भावः; ते तव, त्वदुक्तस्य इत्यर्थः,
आत्मनः परमात्मसंज्ञकस्य, भीरो ! हे पापभयशोल ! दुरितेन
पापेन, परदारगमनरूपैकमात्रपातकेन इति भावः, को भरः
भारः, स्यात् ? भवेत् ? देहान्तिरिक्तैकात्मवादिसते नानादेहो-
पाधिकृतनानापापसम्बन्धवत् आत्मनः एकेन पापेन न कोऽपि
भारः स्यात् अतः यथेच्छं पापं कुरु इति निष्कर्षः ॥ ५५ ॥

किमिति ।—हे याजक ! हन्तहतात् बन्धनावचितात्,
पुष्यात् चम्पकादिकुसुमात्, पुष्यं हन्तच्युतं कृत्वा इत्यर्थः,
[ल्यव्नापे पञ्चमौ] ते त्वया, किं कुत्सितं कर्म कृतमित्यर्थः,
(“किं कुत्साया वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि” इति मेदिनी)
हि यतः, अदः इदं पुष्य, तन्मात्रे तस्मिन् हन्ते एव, फलति
फलरूपेण परिणमति, न त्वन्यत्र; पुष्यं हन्तच्युतं कृत्वा
फलव्याघातसम्पादनादोष एव कृतस्त्वयेति भावः; अथ
अश्मनः देवताधिष्ठितस्य शालग्रामादिप्रस्तरस्य, मूर्द्धि
शिरसि, न्यास्यम् अर्पणीयम् एव, यदि [“ऋहलोर्णत्”]
देवतापूजादिप्रयोजनमेव तत्कारणं चेदित्यर्थः, तत् तर्हि,
अनन्यस्य तादृशप्रस्तरादभिन्नस्य स्वस्य एव, मूर्द्धि न्यस्य
निधेहि, [अस्यतेर्लोऽटि सिचि हेर्लुक्] “सर्वे विष्णुमयं जगत्”

दृष्टानोव घृणावादान् विधूनय बधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ? ॥ ५७ ॥

कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः ! काऽधिकाऽर्हणा ? ॥ ५८ ॥

इत्यादिवादि-भवन्मते भेदस्य काल्पनिकतया सर्वत्रैव ईश्वरस्य वर्तमानतया च विष्णुशिलातः तच्छिरसः अभिन्नत्वात् अन्योपासनापेक्षया वरं स्वयमुपभोग इति भावः ॥ ५६ ॥

दृष्टानोति ।—बधूः कामिनोः, अनु लचीकृत्य, स्त्रीविषये इत्यर्थः, घृणावादान् “हासाऽस्थिसन्दर्शनमत्तियुग्ममत्युज्ज्वलं तत् कलुषं वसायाः । स्तनौ च पीनौ पिशितौ च पिण्डो स्थानान्तरे किं नरकोऽपि योषित् ॥” इत्यादिजुगुप्सावाक्यानि, (“घृणा जुगुप्साकूपयोः” इति यादवः) दृष्टानि इव अमारतया यवसानोव, विधूनय विसर्जय, [“धूज्प्रौजोर्नुग्वक्तव्य.”] तव अपि भवताऽपि, तादृशस्य नारीवत् अमारतया जुगुप्सितस्य एव सतः, चिरम् भ्रत्यन्तं, जनवञ्चना स्त्रीवपये विरक्तिसूचकप्रलापैः लोकप्रतारणा, का ? किमर्था ? स्त्रोणां यादृशा निन्दावादाः तादृशास्तवापि, अतः स्त्रीनिन्दया लोकवञ्चना न युक्तीति भावः ॥ ५७ ॥

कुरुध्वमिति ।—अज्ञाः । हे मूढाः ! ब्रह्माद्यैः विधातृ-प्रभृतिभिरपि, अलङ्घिताम् अनतिक्रान्तां, कामदेवस्य कामः कन्दर्प एव, देवः देवता, तस्य आज्ञा नारीवशोभूतत्वरूपमादेशं, कुरुध्व पालयत । न चायमवेदिकाचार इत्याह—वेदः अपि श्रुतिरपि, देवस्य इयं देवकीया देवतासम्बन्धिनो, [“गहादिभ्यश्च” इति ङ-प्रत्यये “देवस्य च” इति कुग्-प्रत्ययः] आज्ञा शासनं, “श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा” इति भगवद्वचनादिति

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ? ॥ ५६ ॥

श्रुतिं अद्वध्वं वित्तिताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।

मीमांसामांसलप्रज्ञाः ! तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६० ॥

भावः ; तत्र देवाज्ञारूपे वेदे, अधिका कामदेवाज्ञातो बल-
वतोत्यर्थः, अर्हणा पूजा, समादर इत्यर्थः, का ? किन्निमित्ता ?
इत्यम् आज्ञादयस्याविशेषे कामदेवाज्ञा एव काय्या ब्रह्माद्यै-
रप्यङ्गीकृतत्वेन शिष्टपरिगृहीतत्वरूपप्रामाण्यात् प्रत्यक्षसुख-
हेतुत्वाच्चेति भावः ॥ ५८ ॥

प्रलापमिति ।—हे मूढाः ! वेदस्य भागम् अंशविशेषम्,
अर्थवादात्मकमिति भावः, प्रलापम् अनर्थकं वचः, अपि प्रश्ने,
मन्यध्वं जानोथ एव, चेत् यदि, तदा केन कोट्शेन, अभाग्येन
भाग्यविपर्ययेण, दुःखयन्तीति दुःखाः, [पचाद्यच्] तान्
दुःखान् दुःखकरार्थान्, विधीन् अपि विधिभागम् अपि,
तथा तद्वत् प्रलापान् इत्यर्थः, न इच्छथ ? न मन्यध्वम् ?
एकदेशोपहृतान्नराशिवत् कृत्स्नस्यापि अनुपादेयत्वादिति
भावः ॥ ५९ ॥

श्रुतिमिति ।—हे मीमांसया जैमिनिप्रोक्ततत्त्वनिर्णायक-
ग्रन्थभेदाध्ययनेन, मांसलप्रज्ञाः ! परिपुष्टबुद्धयः ! स्थूलबुद्धयः !
इति परिहासोक्तिः, वित्तिताः वादिनिराकृताः भ्रान्ताः सन्तः,
श्रुतिं वेदं, अद्वध्वं विश्वसिथ, अथ च यूपद्विपदापिनीं
यूपसम्बन्धि-इस्तिदान-प्रतिपादिकां, “यूपे यूपे इस्तिनो बद्धा
ऋत्विग्भगो दद्यात्” इत्यादिवादिनौमित्यर्थः, ता श्रुतिं, स्वयम्
आत्मनैव, वेदप्रामाण्यं स्वोक्तुर्वाणः स्वयमेव इत्यर्थः, प्रक्षिप्तां
विप्लवार्थां, केनचित् लुब्धेन वेदान्तनिर्वेशितां न तु

को हि वेत्ताऽस्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।
 तत्रामाख्यादमं लोकं लोकः प्रत्येति वा कथम् ? ॥६१॥
 धर्माधर्मौ मनुजल्पमशक्यार्जनवर्जनौ ।
 व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धधायि मुधा बुधैः ॥ ६२ ॥

ईश्वरप्रणीतामित्यर्थः, ब्रूय च वदथ च, तत् कुतो वेदस्य
 प्रामाण्यमिति भावः ॥ ६० ॥

को होति ।—किञ्च, को हि वा को वा जनः, अमुष्मिन्
 लोके परलोकविषये, वेत्ता ज्ञाता, अस्ति ? विद्यते ?
 न कोऽपि परलोकतत्त्वाभिन्न इत्यर्थः, इति एवं, या श्रुतिः
 वेदः, आह कथप्रति, तस्याः एवंऽन्दिज्ञानायाः श्रुतेः,
 प्रामाण्यात् प्रमाणावलम्बनात्, अमं लोकं परलोकं, लोकः
 जनः, कथं वा केन वा प्रकारेण, प्रत्येति ? विष्णुसिति ? न
 प्रत्ययार्हः परलोक इत्यर्थः ; अतः प्रतिष्ठावादिनो श्रुतिर्न
 श्रद्धेया इति भावः ॥ ६१ ॥

एवं श्रुतेरप्रामाण्यमुक्त्वा स्मृतेरप्याह, धर्मत्यादि ।—व्याजात्
 कैतवात्, धर्माधर्मोपदेशमपदिश्येत्यर्थः, मण्डलस्य राष्ट्रस्य,
 राष्ट्रवासिलोकस्येत्यर्थः, दण्डार्थी दमार्थी, शासननिमित्तमित्यर्थः,
 लोकस्य विधिनिषेधातिक्रमजन्यमपराधं निमित्तीकृत्य
 प्रायश्चित्तादिद्वारा धनाभिलाषुकः सन् इति भावः, अशक्ये
 कर्तुः असाध्ये, अर्जनवर्जने यथासङ्घर्षं करणाकरणे ययोः
 तादृशौ, धर्माधर्मौ पुण्यपापे, धर्मो यागादिकः बहुधन-
 व्ययायाससाध्यत्वात् अर्जितुमशक्यः, अधर्मः परदारदि-
 गमनाद्यात्मकः इन्द्रियनिग्रहं कर्तुमशक्यत्वात् सुखकारणत्वाच्च
 वर्जितुमशक्य इति भावः, जल्पन् कथयन्, यथासङ्घर्षम् अर्ज्यत्वेन
 वर्ज्यत्वेन च उपदिश्यन् इत्यर्थः, मनुः आदिस्मृतिकर्ता, बुधैः

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् अहेत्यद्वा स्थ तान्त्रिकाः ।

मत्स्यव्याप्युपदेश्यान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ? ॥ ६३ ॥

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ? ॥ ६४ ॥

विद्वद्भिः. मुधा ह्यथैव, अहधायि अहितः, आट्टत इत्यर्थः ; परदाराभिगमनादिरूपमधर्मं प्रत्यक्षसुखजनकतया सर्व एवाचरन्ति इति ज्ञात्वा तज्जन्यकल्पितदुरितपरिहारमपदिश्य धनलाभार्थं प्रायश्चित्तात्मको दण्डो मनुना विहितः, न तु तदधर्मम्, अतो मनुवचनमूला स्मृतिर्न प्रमाणमिति भावः ॥ ६२ ॥

व्यासस्येति ।—व्यासस्य धीवरकन्याव्यभिचारोत्पन्नस्य भ्राष्ट्रपत्न्यां सुतोत्पादयितुः स्वयमेव व्यभिचाररतस्य पराशर-पुत्रस्यैव, गिरा वाचा, पुराणवाक्येन, मनूक्तं ग्राह्यम् इत्युक्त्या वा इत्यर्थः, तस्मिन् परल्लोके धर्मं वा, अद्वा आदरवुद्धिः, इति एवं, तान्त्रिकाः शास्त्रवेदिनो युक्तिज्ञाः, [“तदधीते तद्देद” इति ठक्] स्थ भवथ, इति अद्वा सत्यम् । पुराण-सामान्यमुपहस्य विशेषपुराणमुपहसति—मत्स्यस्य मीनस्यापि, मत्स्यरूपधारिणो विष्णोर्वाक्यरूपस्य मत्स्यपुराणव्यापौत्यर्थः, उपदेश्यान् अनुशासनीयान्, अत एव मत्स्यान् मत्स्यप्रायान्, वः युष्मान्, कः सुधीः, अपि प्रश्ने, भाषताम् ? आलपतु ? न कोऽपि इत्यर्थः, मत्स्याः कस्यापि न सम्भाष्याः इति भावः, मत्स्यः उपदेष्टा इति स्वकपोलकल्पितं वदन् व्यासो न अहेयवचन इति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

पुनर्व्यासमेव विद्वम्बयति, पण्डित इत्यादि ।—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां, चाटुपटुः मिथ्यास्तुतिवादकुशलः, कविः उपेक्षितार्थवर्णयिता, पण्डितः पण्डितमानी, स भवतामाप्ततम

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत् ? ।

दासोरतस्तदाऽऽसीत् यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ? ॥ ६५ ॥

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषा तदादृती ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ? ॥ ६६ ॥

इत्यर्थः, व्यासः महाभारतकारः, अपि इति शेषः, तेषु पाण्डवेषु, निन्दन्सु दुर्योधनादीन् आक्षिपन्सु, न निनिन्द किम् ? न परिववाद किम् ? दुर्योधनादीनिति शेषः, तेषु पाण्डवेषु, सुवन्सु कृष्णादीन् स्तुतिं कुर्वन्सु सन्सु, न स्तुतवान् किम् ? स्तुति न कृतवान् किम् ? कृष्णादीनिति शेषः, तेषां निन्द्यान् निन्दन्सुत्यांश्च सुवन् व्यासोऽपि पाण्डवपक्षपाती कश्चित् कविर्न आसत्तमः यथार्थवादोति भावः ॥ ६४ ॥

कामचारी च स इत्याह, नेति ।—सः प्रसिद्धपारदारिकः, व्यासः सत्यवतीनन्दनः, भ्रातुः विचित्रवीर्यस्य, देव्या महिष्यां, कामात् स्मरावेगात्, न समासजत् किल ? न आसक्तः किम् ? गुर्वनुज्ञानान्न दोषश्चेत् तत्राह—तदा तत्काले, विचित्रवीर्यस्य पत्न्या सुतोत्पत्तिकाले इत्यर्थः, दासोरतः दास्यां विदुरमातरि, रतः आसक्तः, आसीत् अभूत्, विदुरोत्पादायेति भावः, इति यत् तत्रापि दामो-गमनेऽपि, मात्रा सत्यवत्या, अदेशि किम् ? आदिष्टः किम् ? अपि तु नादिष्ट इत्यर्थः । उभयत्रैव कामपरवशत्वात् प्रवृत्तस्य एवम्भूतदुश्चरित्रजनस्यासत्तमत्वासम्भवात् तद्वचनमप्रमाणमिति भावः ॥ ६५ ॥

देवैरिति ।—हे मूढाः ! येषां वः, देवैः ब्रह्मादिभिः, द्विजैः व्यामादिभिश्च, कृताः रचिताः, ग्रन्थाः पुस्तकानि, “गां प्रणमेत्” इत्यादि स्मृतयः इति यावत्, पन्थाः प्रमाणं,

साधु कामुकता मुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ? ॥ ६७ ॥

उभयो प्रकृतिः कामे मज्जेदिति मुनेर्मतम् ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ६८ ॥

धर्माधर्मोपदेष्टा इत्यर्थः, तदादृती तदादरनिमित्तं, तस्मिन्
ग्रन्थे अद्वाहेतोरित्यर्थः, [निमित्तार्थे सप्तमौ] गा धेनं, नतैः
प्रणतैः, तैः भवद्भिः, ततः गोः अपि, आत्मा स्वं, व्यक्तं स्फुटम्,
अधरोक्तः हीनोक्तः, न किम् ? अपि तु कृतः एव इत्यर्थः ।
पशुप्रणामात् पशोरपि निकृष्टता स्यात्, न चास्य किञ्चित्
फलमस्तौति भावः ॥ ६६ ॥

साध्विति ।—शान्तस्वान्तैः संयतचित्तैः, विषयभोगनिवृत्त-
चित्तैरित्यर्थः, मखोन्मुखैः क्रतुप्रवणैः, यान्त्रिकैरित्यर्थः, प्रेत्य
मृत्वाऽपि अग्ने तु इह जन्मन्येव परस्त्रीकामुकाः यान्त्रिकास्तु
परजन्मन्यपि कामुका इति अपेरर्थः, सारङ्गलोचनाः मृगाश्च्यः
स्त्रियः एव, सागाः श्रेष्ठाशाः यस्यां तादृशीं, दिवं स्वर्गं,
लिप्सुभिः लब्धुमिच्छुभिः सद्भिः, कामुकता अभिस्त्रिरतिः,
कामपरतन्दता इत्यर्थः, साधु सम्यक् यथा तथा, मुक्ता ?
त्यक्ता ? इति काकुः, नैव त्यक्ता इत्यर्थः ; इति मिहं विहाय
साध्यप्रवृत्तेरुपहामः । तस्मात् यागकाले ब्रह्मचर्यादिकम्
आत्मवचनमात्रफलं न चान्यत् किमपि इति भावः ॥ ६७ ॥

उभयोति ।—अपवर्गे तृतीया इति भणतः कथयतः,
स्त्रं कुर्वतः इत्यर्थः, पाणिनेः तदाख्यस्य पसिद्धवैयाकरणस्य,
मुनेः ऋषेरपि, उभयो प्रकृतिः स्त्रीपुंसात्मिका द्वयो योनिः,
कामे कामात्मके तृतीयपुरुषार्थे इत्यर्थः, मिथुनधर्मं मैथुने वा,
मज्जेत् आसक्ता भवेत्, स्त्री पुमांश्च द्वयं कामासक्ती भवेदित्यर्थः,

विभ्रत्युपरि यानाय जना जनितमज्जनाः ।

विग्रहायाग्रतः पश्चाद्दत्तरोरभ्रविभ्रमम् ॥ ६९ ॥

कः शमः ? क्रियतां प्राज्ञाः ! प्रियाप्राप्तौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ? ॥ ७० ॥

इति मतम् अभिप्रायः स्फुटमेव इत्यर्थः ; तथा तृतीया प्रकृतिः शब्दः, क्लीव इत्यर्थः, (“तृतीया प्रकृतिः शब्दः क्लीवं पण्डो नपुंसकम्” इत्यमरः) अपवर्गे मोक्षे, नपुंसकत्वेन मैथुनाशक्तत्वात् ब्रह्मचर्यादिद्वारा मोक्षलाभायेत्यर्थः, सज्जेत् इति पाणिनिसूत्रार्थेन उभयोः प्रथमद्वितीया, प्रकृतिः स्त्री-पुंसात्मिका योनिरित्यर्थः, कामे सज्जेत् इति पारिशेष्यात् बोध्यते इति भावः । सूत्रस्थशब्दच्छ्लेन तादृशविकृतार्थं परिकल्प्य स्वमतसमर्थनं कृतं, वस्तुतस्तु अपवर्गे फलप्राप्तौ तृतीया विभक्तिरिति तत्सूत्रस्यार्थः । तथा च वृथा कामं विहाय अपवर्गे प्रवर्त्तमाना ययं नपुंसका हताः स्थितिर्भावः ॥ ६८ ॥

विभ्रतीति ।—उपरि यानाय ऊर्ध्वलोकगमनाय, जनित-मज्जनाः निमग्नाः, तीर्थोदकेषु कृतस्नानाः इत्यर्थः, अधः गच्छन्तः इति भावः, जनाः स्वर्गार्थिनो लाकाः, अग्रतः पुरतः, सम्मुखे इत्यर्थः, विग्रहाय युद्धाय, सम्मुखयुद्धाय इत्यर्थः, पश्चाद्दत्तराणां पश्चाद्दामिनां, [“गत्वरश्च” इति करवन्तो निपातः] उरभ्राणां मेषाणां, विभ्रमम् इव विभ्रमं चेष्टां, विभ्रति दधतीति निदर्शनालङ्कारः, स च ऊर्ध्वगमनाय अधो गच्छन्त इति स्थूलबुद्धीनां स्थूलबुद्धिप्रयासरूपविचिचान-लङ्कारोत्थापित इति सङ्करः, तेन तेषामविमृश्यकारित्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६९ ॥

क इति ।—प्राज्ञाः ! हे प्रज्ञावन्तः ! इति सोपहाङ्-

एनसाऽनेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका ? ।

राजिनोऽपि हि राजिव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७१ ॥

मामन्त्रणं, प्रकृष्टज्ञानहीनाः इत्यर्थः, [“प्रज्ञाश्रद्धा—”
इत्यादिना मत्वर्थीयो ण-प्रत्ययः] शमः शान्तिः, वैराग्य-
मित्यर्थः, कः ? न कोऽपौत्यर्थः ; शमावनस्वनस्य न
किमपि फलमस्तौति भावः ; प्रियाप्राप्तौ इष्टस्त्रोसङ्गती,
परिश्रमः प्रयासः, क्रियतां विधौयताम् । न च तत्पापेन
नरकयातनाप्राप्तिशङ्का कार्य्येत्याह—भस्मीभूतस्य दग्धस्य,
देहस्य कायस्य, आत्मभूतस्य इति यावत्, पुनः भूयः,
आगमनं परलोके, प्रत्यावर्त्तनं, कुतः ? कथं सम्भवेदित्यर्थः,
देहात्मवादिमते परलोकमद्भावेऽपि यस्मिन् देहे पापं कृतं
तस्यैव भस्मीभूतत्वेन कथं पापफलभोगसम्भवः ? देहाति-
रिक्तात्मवादिमते तु परलोकस्यैवाभावात् पापफलभोगार्थं कर्म-
कौटादिदेहप्राप्तिः कथं सम्भवेत् ? इति पुनरुद्भवः भ्रम एव
इति निष्कर्षः ॥ ७० ॥

अस्तु वा नरकभोगार्थं यातनाशरीरं तत्रापि सुखमेवेत्याह,
एनमेति ।—अनेन एवंविधेन, एनसा पापेन, तिर्यक् कर्मि-
कौटादियातनाशरीरं, स्यात् भवेत्, इत्यादिः एतत्प्रभृतिः, का
विभीषिका ? किं त्रासनम् ? अनिष्टाजनकत्वात् तदकिञ्चित्कर-
मित्यर्थः, [विपूर्वात् भोषयतेर्धात्वर्थेनिर्देशे गतुन् कात् पूर्वस्येकारः]
हि तथा हि, राजिनः डुण्डुभास्यः निर्विषः सर्पोऽपि, (“समौ
राजिनःडुण्डुभौ” इत्यमरः) स्वैः आत्मीयैः, स्वजात्यनुरूपे-
रित्यर्थः, सुखहेतुभिः जलविहार-भेकभक्षण-सजातीयरमणो-
सम्भोगादिभिः सुखसाधनैः, राजा इव नृपतिवत्, सुखी
सुखवान्, सुखमनुभवतीत्यर्थः ; तिरश्चामपि शरीरेन्द्रियाभि-

हताश्चेद्विव दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७२ ॥

स्वञ्च ब्रह्म च ससारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।

इति स्वीच्छित्तमुक्त्युक्ति-वेदग्धो वेदवादिनाम् ॥ ७३ ॥

मानिनां सुखानुभूतिरस्ति. अतः तिर्य्यग्योनित्वे प्राप्तेऽपि तद्धेतोः
पापात् न भेतव्यम् इति भावः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च शास्त्रं विडम्बयति, हता इति ।—रणे युद्धे, हताः
विनष्टाः, शूरा इति शेषः, दिवि स्वर्गं, दीव्यन्ति क्रोडन्ति,
चेत् यदि, दिव्यदेहं प्राप्येति भावः, तर्हि दैत्यारिणा विष्णुना,
हताः रणे विनष्टाः, दैत्याः असुराः, पापकारिण इति भावः,
तत्रापि स्वर्गेऽपि, तेन विष्णुना सह, युध्यन्ता युध्येरन्, रणे हतत्वात्
दिव्यदेहं प्राप्य इति भावः, यस्मात् हता रणे विनष्टा अपि,
ते दैत्याः, तथैव सम्मुखरणहतत्वात् स्वर्गं जीवनविशिष्टा
एव ; मरणसमयेऽपि दैत्यारिणा सह शत्रुभावस्य हृदये
वर्त्तमानतया स्वर्गगमनेऽपि असुरभावस्य वर्त्तमानत्वात्
तत्रापि तेन सह सङ्ग्रामयितव्यमेव, न चैतदस्ति तस्मादपि
शास्त्रं मृषा इति निष्कर्षः ॥ ७२ ॥

अथ मायावादिवेदान्तमिद्वान्तविशेषं विडम्बयति,
स्वमित्यादि ।—संसारे ससारावस्थायां, स्वञ्च जीवात्मप्रपञ्चञ्च,
ब्रह्म च अनाद्यविद्याविलासवासनाविद्यमानभेदं ब्रह्म च इति
द्वयमेव, तथा मुक्तौ मोक्षावस्थायान्तु, केवलं जीवात्मप्रपञ्च-
रहितम् एक, ब्रह्म, उभयत्रापि वर्त्तते इति शेषः, यथा आकाशस्य
घटाद्युपाधिनिवृत्तौ घटाकाशादिनिवृत्त्या आकाशमात्रेणावस्थानं
तथा ब्रह्मात्मनः संसारोपाधिनिवृत्तौ जीवात्मनिवृत्त्या
“एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादिना ब्रह्मात्मस्वरूपेणैव

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं तमवेतैव यथा वित्य तथैव सः ॥ ७४ ॥

अवस्थानं भवतीत्यर्थं, इति वैदवादिनां वेदान्तशास्त्रिणां, स्वस्य जीवस्य, उच्छ्रित्तिः विनाश एव, मुक्तिः मोक्षः, तस्याः उत्तौ प्रतिपादने, वैदग्ध्यं वैदग्ध्यं, वाक्चातुर्यमित्यर्थः, [“गुण-वचन—” इत्यादिना पञ्च, स्तोत्रविवक्षायां “षिद्धीरादिभ्यश्च” इति ङोप्] दृश्यते इति शेषः ; यस्य जीवात्मनः कृते सर्वमेव, तस्यैव उच्छेदः प्रतिपादित इत्यहो वाक्चातुर्य-मित्युपहासः ॥ ७२ ॥

न्याय-वैशेषिकममतां मुक्तिं दूषयति, मुक्तये इति।—यः शास्त्रकर्ता, सचेतमा प्राणिना, शिलात्वाय सुखदुःखादि-संवेदनाभावात् पाषाणावस्थास्वरूपायै, मुक्तये मोक्षाय, शास्त्रं न्यायशास्त्रम्, ऊचे प्राणिनाय, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानदोषादौनां क्रमशा विनाशात् “तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः” इति सूत्रेण आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपा मुक्तिः गौतमेन व्यवस्थापिता, तेन च नवविधात्मविशेषगुणोच्छेदरूपा मुक्तिः प्रतिपाद्यते, इत्यञ्च मुक्तस्य पाषाणमदृशत्वमायातमिति भावः ; तं तच्छास्त्रकर्तारं मुनि, गोतममेव न केवलं नाम्नेव गोतमं किन्तु अर्थतोऽपि गोतममेव उत्कृष्टगावमेव इत्यर्थः, अवेत जानात, [अवपूर्वादिणा मध्यमपुरुषबहुवचनम्] एवञ्च सति यथा वित्य तं गापशुश्रुत्वेन यथा जानीथ, [वित्तेः पूर्ववद्रूपम्] सः तथा एव मन्मतेऽपि स अर्थतोऽपि गोतम, गोपशुश्रुत् एव, शिलावस्थास्वरूपमोक्षोपदेशात् गोतमः पशुतमः, मूढतमः एवेत्यर्थः । यौगिकाऽयं शब्दो न तु योगरूढः, वैशेषिका अपि न्यायमतानुसारितया तद्रूपा इति भावः ॥ ७४ ॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।

किं न मुक्ताः ? पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७५ ॥

देवञ्चेर्दास्तु सर्वज्ञः करुणाभागबन्धवाक् ।

तत् किं वाग्व्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ? ॥ ७६ ॥

भविना भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपोष्वरः ।

हरिहरहरिहरण्यगर्भोपासनया मुक्तिरिति मतं निरस्यति, दारा इति ।—हरिहरादीनां दाराः लक्ष्मणादयः स्त्रियः, भृशम् अत्यर्थं, तेषु हरिहरादिषु एव, मग्नमनसः लग्नचित्ताः, तद्भावभाविताः सन्तः अपि इत्यर्थः, किं कथं, न मुक्ताः ? मोक्षं न प्राप्ताः ? प्रत्युत मुक्तिः दूरे आस्तां, मनोभुवः कामस्य, कारागारे बन्धनालये, (“कारा स्यात् बन्धनालये” इत्युमरः) पुनः सन्ति सदैव कामपरवशा वर्तन्ते, अतो हरिहराद्युपासनया मुक्तिप्रतिपादकं तत्तच्छास्त्रं मिथ्यैवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च, न्यायमतमिदं ईश्वरोऽपि नास्ति यत्प्रसादात् मुच्येमहोत्याह, देव इति ।—सर्वज्ञः भूतभविष्यदत्तमानयावदस्तु-विषयकज्ञानवान्, करुणाभाक् कारुणिकः, वैषम्यनेर्घृण्य-रहितबुद्धिः इत्यर्थः, अबन्धवाक् अमोघवचनः, वेदरूपसत्यवचन इत्यर्थः, यथोक्तार्थसम्पादकवचन इत्यर्था वा, देवः ईश्वरः, अस्ति विद्यते, चेत् यदि, तत् तर्हि, अर्थिनः मोक्षार्थिनः, नः अस्मान्, वाग्व्ययमात्रात् भवन्तो मुक्ता भवन्त्विति वाक्योच्चारण-मात्रेण, किं कथं, न कृतार्थयति ? न मोचयतीत्यर्थः । स सर्वज्ञादिविशेषणत्रयविशिष्टोऽपि यदि न मोचयितुं समर्थो भवति तदा स नास्त्येवेति भावः ॥ ७६ ॥

कर्ममौमासकमतं दूषयति. भविनामिति ।—भविनां संसारिणां, स्वकर्मजं निजकर्मजातम् अपि, दुःखं क्लेशं,

स्यादकारणवैरी नः कारणादपरे परे ॥ ७७ ॥

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योऽन्यस्य व्यतिपन्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ? ॥ ७८ ॥

भावयन् दुःखोत्पत्तौ श्रीटामीन्यं विहाय निमित्तं भवन्,
दुःखोत्पत्तौ प्रवर्त्तयन् वा, ईश्वरः नः अस्माकम्,
अकारणात् अहेतोः, वैरी शत्रुः, स्यात् भवेत्, अपरे अन्ये,
कारणात् अन्योऽन्यापकारणक्षणात् निमित्तात्, परे वैरिणः,
भवन्ति इति शेषः, अतः साऽपि न विश्वसनीयः इति
भावः ॥ ७७ ॥

किञ्च, सर्वाण्यप्यास्तिकमतानि परस्परविरोधात्प्रामा-
ण्यान्वेवेत्याह, तर्केति ।—तर्कस्य प्रामाण्यात्प्राप्तवृत्तेः,
अप्रतिष्ठया अनन्ततया, एकत्र परिनिष्ठितत्वाभावेन कारणेन
इत्यर्थः, यत् साम्यं तुल्यत्व, व्याप्तिपक्षतादिरूपसमबलत्वमित्यर्थः,
तस्मात् हेतोः, अन्योऽन्यस्य परस्परस्य, व्यतिपन्नता दूषयता,
विरोधिप्रमाणसद्भावेन परस्परं फलनिश्चयं प्रतिरुन्धतामित्यर्थः,
[“सर्वनाम्नां वृत्तिमात्रे हे भवतः” इति अन्यशब्दस्य द्विकृतिः,
पूर्वपदात् प्रथमैकवचनं, शेषे कर्मणि षष्ठौ, कमेव्यतीहारे द्योत-
नार्थोऽप्युपसर्गप्रयोगः, “इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च” इति प्रति-
षेधात् कमेव्यतीहारेऽप्यात्मनेपदाभावः। केषा मतानां दर्शनानां,
सत्प्रतिपक्षवत् सन् वर्त्तमानः, प्रतिपक्षः विरोधिसाध्यसाधको
हेतुर्यस्य स सत्प्रतिपक्षस्तद्वत् मिथःप्रतिरुद्धसाध्यसाधकहेतूनाम्
इव, अप्रामाण्यम् अनैकान्तिकत्वं न स्यात् ? अपि तु सर्वेषामिव
तत् स्यादेव इत्यर्थः ; तथा हि वैशेषिकादयो यथा कार्यत्वहेतुना
घटादिदृष्टान्तेन शब्दस्यानित्यत्वं प्रमाणयन्ति, तथा मौमांसका
अपि निरवयवत्वादिहेतुना आत्माकाशादिदृष्टान्तेन शब्दस्य

अक्रोधं शिञ्चयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनायेव धातुवादोपदेशिनः ॥ ७९ ॥

किं वित्तं दत्तं ? तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलिः ॥ ८० ॥

नित्यत्वं व्यवस्थापयन्ति, इत्यच्च तादृशमतद्वयस्य समबलतया एकत्र प्रामाण्यनिश्चयाभावेन च तदुत्तरं मध्यस्थस्य शब्दो नित्यो न वेति मशयोत्पादात् निश्चयरूपफलोत्पादविरहात् तादृशमतद्वये एव अप्रामाण्यज्ञान जायते इति भावः ॥ ७८ ॥

अक्रोधमिति।—क्रोधनाः स्वयं कोपनशीलाः, [“क्रुध-
मण्डार्थभ्यश्च” इति युच्] ये तपोधनाः दुर्वासःप्रभृतयः, अन्यान्
इतरान्, अक्रोधं सवानर्थहेतुत्वात् क्रोध. परिहर्त्तव्य इत्यादिना
क्रोधपरिहारं, शिञ्चयन्ति उपदिशन्ति, [“ब्रविशोस—
इति द्विकर्मकत्वम्] ते मुनयः, निर्धनाः स्वयं निःस्वाः जनाः,
धनाय धनार्थं, धातुवादोपदेशिनः ईदृशप्रक्रियातो लौहः स्वर्णो
भवेदित्यादिना परषा धातुविद्यापटुष्टारः इव, उपहास्या
भवन्ति इति शेषः, धातुविद्योपदेष्टस्तादृशप्रक्रिया यदि फलवती
स्यात् तदा स्वस्य कथं निर्धनत्वमिति स यथा उपहास्यः तद्वत्
उपहास्याः स्यरिति भावः ॥ ७९ ॥

किमिति।—हे वदान्याः ! वित्तं धनं, किं किमर्थं, दत्तं ?
वितरत ? न दातव्यमित्यर्थं, [सम्प्रश्ने लोट्] न च अदाने
लक्ष्मीक्षीभ आशङ्कनौय इत्याह, यतः इयं वित्तरूपा,
हरिप्रिया लक्ष्मीः, अदातरि कृपणे एव, तुष्टा प्रसन्ना,
अदानेनैव तुष्यतीत्यर्थः; तथा हि, मुग्धः मूढः, दान-

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विस्ृज्य लोभसङ्क्षोभमकदा यद्युदासते ॥ ८१ ॥

दैन्यस्थायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवक्षणा ।

व्यसनीति भावः, बलिः वैरोचनिः, सर्वं धनं सर्वस्वं, दत्त्वा प्रदाय, वामनरूपाय विष्णवे इति भावः, बन्धनं संयमनं, लब्धवान् प्राप्तवान्, त्रिविक्रमेण तेनैव बद्धः इत्यर्थः । दान-विधायकं शास्त्रं यथा प्रमाणं दानस्याशुभफलकत्वबोधकं शास्त्रमपि तथा प्रमाणम्, एवञ्च रूपेण सम्पद्रुपाया लक्ष्म्या अवस्थानदर्शनात् दानं न कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ८० ॥

दोग्धेति ।—अयं परिदृश्यमानः, सर्वः निर्बलः, जनः लोकः, धनिनः धनिकान्, दोग्धा दोग्धनशूलः, परोपकारस्य कर्त्तव्यताद्यु-पदेशादिना धनिभ्यो नित्यं धनसङ्ग्रहं करोतीत्यर्थः ; तथा चेतसा मनसा, द्रोग्धा च द्रोहकरणशूलश्च, अनिष्टचिन्तनपर इत्यर्थः, कथमेनं वञ्चयित्वा एतस्य धनादिकं सङ्गृह्णीयामित्येवं मनसि तस्यानिष्टं चिन्तयतीति भावः ; [ताच्छौल्ये ढन्, अत एव “न लोक—”इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधः] कदाचिदेतस्य व्यभिचारोऽपि दृश्यते इत्याह, लोभसङ्क्षोभं धनाभि-लाषजन्यं मानसचाञ्चल्यं, विस्ृज्य विहाय, संयम्य इत्यर्थः, एको द्वौ वा येषां ते एकदाः, न तु तृतीयः इति भावः, [“सङ्ग्रहाव्यया—”इत्यादिना बहुव्रीहौ “बहुव्रीहौ सङ्ग्रहे” इति डच्समामान्तः] यदि सम्भावनायाम्, उदासते निःस्पृहाः तिष्ठन्ति, तादृशलोभसङ्क्षोभरहितो जनः अत्यल्प एव इति सम्भावयामि इति भावः । तथा च प्रतारकाणामुदरपूरको दानधर्मः सत्यात्वाभावात् त्याज्य एवेति निष्कर्षः ॥ ८१ ॥

दैन्यस्येति ।—अस्तैन्यम् अस्तेयं, चौर्याभावः इत्यर्थः, [क्वचित्

स्नाच्छुन्यमृच्छतानन्द-कन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८२ ॥

इत्यमाकर्ण्य दुर्वणान् शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवीचदुञ्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि क्लन्तात् ? ॥ ८३ ॥

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वञ्चवीर्येस्फुरत्करे ।

क इत्यं भाषते पाक-शासने मयि शासति ? ॥ ८४ ॥

प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि नञ्भ्रमास इष्यते अहिसेतिवत् । दैन्यस्य टारिद्रस्य, आयुषे हितम् आयुष्यं वृद्धिकारकमित्यर्थः, चीर्यं विना दैन्यं नापयातोत भावः. [हितार्थे यत्-प्रत्यय.] अभक्ष्य लशुनग्राम्यशूकरादिभोजनविरतिः. कुचेः जठरस्य, वञ्चना प्रतारणा एव, सुखादुवस्तुभोजनपरित्यागात् जठरमेव षष्ठितं भवति न तु ततः कश्चित् धर्म इति भावः ; अतः आनन्दकन्दलीकन्दम् आनन्दाङ्गुरमूलं, सकलसुखवैजभूत-मित्यर्थः, एककम् एकमात्रम्, [अनहाये कन्-प्रत्ययः] स्नाच्छुन्यं स्वेच्छाचारित्वम्, ऋच्छत अवलम्बध्वं, श्रुतिस्मृतिपुराणादि-प्रतिपादितान् निषेधान् उल्लङ्घ्य सकलसुखनिदानं स्वेच्छा-चारित्वमेव कुरुतेति भावः ॥ ८२ ॥

इत्यमिति ।—शक्रः इन्द्रः, इत्यम् एवंविधान्, दुर्वणान् वेदादिद्रूषकाणि चार्वाकदुर्वाक्यानि, आकर्ण्य श्रुत्वा, सक्रोधतां दधे चुक्रोध ; कः ? अयं वेदादिद्रूषकः जनः, कः ? [क इत्यस्य कोपे द्विरुक्तिः । “कस्कादिषु च” इति सकारः] धर्ममर्माणि श्रुतिमारभूतानि धर्मरहस्यानि, क्लन्तात् ? क्षिनत्ति ? इति उच्चैः तारम्, अवीचत् अकथयत्, शक्र इति शेषः ॥ ८३ ॥

लोकेति ।—त्रयीनेत्रां वाङ्मप्रत्यक्षाविषयपदार्थज्ञापक-वेदत्रयञ्ज्ञप्तं. लोकत्रयीं त्रिलोकीं, वञ्चवीर्येण क्लिप्तप्रभावेण, स्फुरत्करे दीप्यमानहस्ते, पाकशासने पाकासुरघातिनि,

वर्णासङ्कीर्णतायां वा जात्यनोपेऽन्यथाऽपि वा ।

ब्रह्महाटेः परोक्षासु भङ्गमङ्ग ! प्रमाणय ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादिप्रमिहाया गन्ता यद्वेक्षते जयम् ।

तद्विशुद्धमशेषस्य वर्णवशस्य शंसति ॥ ८६ ॥

एतेन धर्मदूषणा हननसामर्थ्यं स्वस्य सूचितम् ; मयि देवेन्द्रे, शासति दण्डयति, धर्मसंस्थापनपूर्वकं पालयति सतीत्यर्थः, कः इत्यम् एवं, धर्मदूषणादिरूपमित्यर्थः, भाषते ? प्रलपति ? ॥ ८४ ॥

“शुद्धं वंशद्वयोशुद्धौ” इत्यादिश्लोकद्वयेन यत् सर्वस्यैव जाति-दूषणमुक्तं तत् परिहरति, वर्णेत्यादि ।—वर्णानां ब्राह्मणादि-वर्णानाम्, अमङ्गीर्णतायाम् अमाङ्ग्यं वा, योनिमाङ्ग्याभावे वा इत्यर्थः, अन्यथाऽपि वा प्रकारान्तरेणापि वा, बाणिज्यादि-निषिद्धतयाश्रयणेन इत्यर्थः, जात्यनोपे जातिभ्रंशाभावे, जातिशुद्धिविषये इत्यर्थः, ब्रह्महाटेः ब्रह्महत्यादिकारिणः पापिनः, परोक्षासु तुलादिदिव्यशोधनेषु, भङ्गं पराजयम्, अङ्ग ! भोः ।, प्रमाणय प्रमाणत्वेनावगच्छ इत्यर्थः, यदि ब्राह्मणत्वादि-जातिशुद्धिर्न स्यात्, तदा नाहं ब्राह्मणहन्तेति दिव्यकारिणः ब्राह्मणादिहन्तुः शुद्धत्वादिज्ञापकेषु स्मृतिशास्त्राद्युक्तेषु जलानलतुलादिदिव्यशोधनेषु कथं पराजयः स्यात् ? अतस्तत्र पराजय एव जातिशुद्धौ प्रमाणमिति भावः ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादीति ।—किञ्च, ब्राह्मणा आदिः यस्याः मा ब्राह्मण्यादिः क्षत्रियादिस्त्री, मा चामी प्रमिहा चेति तस्याः प्रख्यातब्राह्मण्यादिस्त्रियाः, गन्ता सम्भोक्ता, जन इति शेषः, जयं दिव्यपरोक्षणे निजविजयं, न ईक्षते न पश्यति, ब्राह्मण्यादिगन्ता परोक्षासु कुत्रापि विजयं न लभते इत्यर्थः,

जलानलपरीक्षादौ संवादौ वेदवेदिते ।

गलहस्तितनास्तिक्यां धिक् धियं कुरुते न ते ? ॥ ८७ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भाटिग्ध्रवोदयात् ।

आक्षिप्त नास्तिकाः ! कर्म न किं मर्म भिनन्ति वः ? ॥ ८८ ॥

इति यत्, तत् पराजयनम् एव जयादर्शनमेवा, अशेषस्य सकलस्य, वर्णवंशस्य ब्राह्मणादिकुलस्य, विशुद्धिं मातापित्रादि-परम्परया निर्दोषत्वं, शंसति कथयति, अन्यथा कथं तद्वन्तुः पातकित्वशंसौ पराजयः ? इति भावः ॥ ८६ ॥

जलेति ।—किञ्च, वेदवेदिते श्रुतिप्रतिपादिते, जलानल-परीक्षादौ जलान्यादिदिव्यगोधनादौ, आदिशब्दात् प्रत्यक्ष-फलक-कारोर्ग्यादिमङ्गलः ; संवादः शुद्धाशुद्धवृष्ट्यादिदर्शनरूपः व्यापार इत्यर्थः, ते तव, धियं मतिं, गलहस्तेन तुल्यं गलहस्तितं गले हस्तं दत्त्वा बलाद्दूरोक्तं, नास्तिक्यं परलोकौ नास्तोत्यादिप्रकारकं ज्ञानं यस्याः ताम् आस्तिक्यबुद्धिमित्यर्थः, न कुरुते ? धिक् अतो निन्दामोत्यर्थः, त्वामिति शेषः । (“धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः” इत्यमरः) । वेदबोधितजलदिव्ये तु पापाभिग्रस्तः पुरुषः जले निमज्जता पुरुषान्तरेण आकर्णपूर्णे-धनुर्मुक्तगरप्रत्यानयनमपेक्षमाणः सन् यदि अप्रत्यानीतगरः जलाद्भ्रजति तदा स अशुद्धः, प्रत्यानीतगरः यदि उन्नज्जति तदा शुद्ध एव, इत्यमेव च तत्र प्रत्यक्षं दृश्यते इत्यव-सवादः । अग्निदिव्येऽपि तसलोहादौ दाहादाहाभ्याम् अशुद्धिशुद्धौ प्रत्यक्षदृश्ये । एवम् अनावृष्ट्यादौ कारोर्ग्यादि-यागं कृते वृष्टिर्दृश्यते इत्यादिकप्रत्यक्षफलकवेदबाधितकार्य-दर्शनात् तत्र नास्तिक्यबुद्धिर्नापयातीति धिक् इति भावः ॥ ८७ ॥

सतीति ।—नास्तिकाः ! हे नास्तिपरलोकाः !, [“अस्ति

याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कञ्चन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम् ? ॥ ८६ ॥

नास्ति दिष्टं मतिः” इति ठक्] पतियोगादौ भर्तृसहवासादि-
कारणसाकल्ये, मति एव विद्यमानेऽपि, एवमब्देऽत्र अप्यर्थे
बोधः ; आदिशब्दान्नेवोदयादिप्रत्यक्षीभूतकारणकलापे मत्यपि
इति भावः ; गर्भादेः अर्धोदयात् अनिश्चितोत्पत्तिकत्वात्,
कादाचित्कोत्पन्नगर्भादिकाय्यादित्यर्थः, आदिशब्दात् वृष्ट्यादि-
कार्यमङ्गः ; आक्षिप्तम् अर्थापत्तिसिद्धम्, अर्थापत्ति-
प्रमाणसिद्धं स्त्रीपुरुषसहवासादिरूपदृष्टकारणकलापसद्भावेऽपि
गर्भोदयादिरूपकार्यस्य कादाचित्कत्वं धर्माधर्मरूपादृष्टकारणं
विनाऽनुपपन्नम इत्यनुपपत्तिज्ञानरूपादर्थापत्तिप्रमाणात् प्रमित-
मित्यर्थः, कर्म धर्माधर्मरूपजन्मान्तरोयादृष्टं, वः युष्माकं
नास्तिकानां, मर्म हृदयं, हृद्गतसंशयमिति यावत्, न
भिर्नात् किम् ? न किर्नात् किम् ? एतेनैव अदृष्टमस्तीति
वाङ्मयम इति भावः ॥ ८६ ॥

यदुक्तम् “अन्यभुक्तेर्मृते ढमिरित्यलं धूर्त्वात्तया” इत्यादि,
तत्रोत्तरमाह, याचत इति ।—कञ्चन कमपि जनम्, आविश्य
अधिष्ठाय, स्व स्वकीयं, गयाश्राद्धं गयातीर्थं पिण्डदानं,
याचतः प्रार्थयमानस्य, अहं पापवशात् प्रेतयोनिं प्राप्तोऽस्मि
अतो मम सङ्गत्यर्थं गयायां श्राद्धं त्वया कार्यमित्यादि प्रार्थय-
मानस्य इत्यर्थः, भूतस्य भूतयोनिं प्राप्तवतः प्रेतस्य सम्बन्धिनोः,
नानादेशजनोपज्ञाः नानादेशजनाः विविधदेशवासिन्लोका एव,
उपज्ञा आद्यं ज्ञानं, प्रमाणमिति यावत् यासां तादृशोः,
तत्प्रमाणकाः इत्यर्थः, (“उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्” इत्यमरः)
कथाः उपास्यानानि, गयाश्राद्धात् अमुकस्य मुक्तिराप्तीत्

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।

श्रद्धत्से संवटन्तीं न परलोककथां कथम् ? ॥ ८० ॥

जज्वान ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।

किमात्य रे ! किमात्येदमस्मदघ्रे निरर्गलम् ? ॥ ८१ ॥

इत्येवंरूपान् शान्तापान् इत्यर्थः, कथं न प्रत्येषि ? न विश्वमिषि ? प्रत्येतव्य एवायमर्थः प्रामाणिकसंवादादिति निष्कर्षः ॥ ८८ ॥

“की हि वेत्ताऽस्यमुष्मिन्” इत्याटेरुत्तरमाह, नीतानामिति ।—यमदूतेन यमकिङ्करेण, नाम्ना धर्मराजः यन्नामकगुह्याणां स्थानशरीरात् लिङ्गशरीरमाकष्टं दूतं प्रेषयामास अन्येषामपि केषाञ्चित् तान्येव नामानि इति नामसाध्यैः, भ्रान्तेः भ्रमात् हेनोः, नीतानां यममन्त्रिधिं प्रापितानाम्, अनित्यपुरुषेभ्यः अन्येषां जनानामिति भावः, उपागतौ पुनर्मर्त्यलोकप्रत्यागमनविषये, एतेषां नामप्रदृशान् यान् शान्तुं त्व प्रेषितः एते ते न भवन्ति, अत एवान् मर्त्यलोकं नीत्वा स्व-स्व-स्थलशरीरे प्रवेशयेति यमाज्ञया मद्यः एव पुनः स्वदेहमङ्गान्तिविषये इत्यर्थः, संवटन्तीं श्रुतिस्मृति-पुराणादिषु श्रुतस्वर्गनरकाटिकथया मह समानार्थीभवन्तीं, परलोककथां यमलोकात् प्रत्यावृत्तपुरुषोक्तां स्वर्गनरकाटे-रस्तित्ववार्त्ता, कथं न श्रद्धत्से ? न प्रत्येषि ? अतस्तादृशवाक्यस्य सत्यत्वादेव परलोकमस्येवेति भावः ॥ ८० ॥

जज्वालेति ।—अथ ज्वलनः अग्निः, क्रोधात् कोपात्, जज्वाल टिटीपे, तथा अमुं चार्वाकम्, आक्षिपन् परुषवाक्यै-राक्षिपन्, आचख्यौ च जगाट च, रे इति तुच्छमम्बोधने ; हे चार्वाक ! किमात्य ? अस्मदघ्रे मम पुरतः, निरर्गलम्

महापराकिणः श्रौत-धर्मैकबलजीविनः ।

क्षणभक्षणमूर्च्छाल ! स्मरन् विस्मयसेऽपि न ? ॥ ८२ ॥

पुत्रेष्टिश्येनकारौरी-मुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्ममन्देह-मन्देहजयभानवः ? ॥ ८३ ॥

अप्रतिबन्धम्, अबाधं यथा तथेत्यर्थः, इदम् उक्तरूपं वेदादि-
विरुद्धमित्यर्थः, किम् आत्य ? किं प्रलपसि ? इत्यर्थः । [कोपे
द्विकृतिः] ॥ ८१ ॥

अथ यदन्यत् प्रनपितम् “अग्निहोत्रं तथी” इत्यादि तत्
निराचष्टे, महापराकिण इति ।—हे क्षणम् अत्यल्पममयम्,
अभक्षणे अभोजनं, मूर्च्छाल ! मूर्च्छामापन्न ! स्त्रियमाण !
इत्यर्थः, [“मिध्यादिभ्यश्च” इति सूत्रस्य सिध्याद्यन्तर्गणे
“क्षुद्रजन्तूपतापाञ्च” इति पाठात् उपतापवाचकात् मूर्च्छा-
शब्दात् लच्-प्रत्ययः । श्रौतः श्रुतिचोदितः, धर्मः आचारः
एव, अनुष्ठानमेवेत्यर्थः, (“धर्माः पुण्ययमन्याय-स्वभावाचार-
सोमपाः” इत्यमरः) एकं केवलं, बलं सामर्थ्यं, तेन जीवन्तीति
तादृशान् श्रौतधर्मैकबलजीविनः वैदिकधर्मानुष्ठानमाहात्म्यादेव
प्राणधारिणः, महान्तः महात्मान इत्यर्थः, ये पराकिणः
मामोपवासनिष्याद्यतदाख्यव्रतिनः तान्, स्मरन् चिन्तयन्
अपि, न विस्मयसे ? न चित्रीयसे ? धर्मोपजीविनो
वैदिकाश्रिरम् अभोजिनोऽपि धर्मानुष्ठानजनितमनोबलादेव
जीवन्ति अतो धर्मस्य अस्तित्वे न-कोऽपि संशय इति भावः ॥ ८२ ॥

पुत्रेष्टीति !—हे नास्तिकाः ! पुत्रेष्टिः पुत्रकामयागः, श्येनः
शत्रुमारणार्थं तदाख्यक्रतुविशेषः, कारौरी वृष्टिकामिष्टिः, ता
मुखम् आदिः येषां ते पुत्रेष्टिश्येनकारौरीमुखाः पुत्रेष्टिश्येन-
कारौरीप्रभृतयः, दृष्टफलाः दृष्टं प्रत्यक्षोभूतं, फलं सुतोत्पत्ति-

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेष्य गिरामूर्मीभिन्नमर्मेव धर्मराट् ॥ ६४ ॥

शत्रुमारणदृष्टिरूपं फलं येषां तादृशाः. मखाः क्रतवः,
वः युष्माकं नास्तिकानां, धमेष्य सदनुष्ठानजनितफलदातु-
रित्यर्थः, सदनुष्ठानजनितसुफलस्येत्यर्थो वा, यः सन्देहः
धर्मीऽस्ति न वेति संशयः, स एव मन्देहाः सन्ध्याद्वये सूर्य-
प्राप्तार्थमुत्पद्यमानाः तेन सह युध्यमानाश्च राक्षसविशेषाः, तेषां
जये निरासे, विनाशसम्पादने इत्यर्थः, भानवः सूर्याः, सूर्यवत्
विनाशकाः इत्यर्थः, न किम् ? भवन्तीति शेषः ; “तिस्रः
कोट्योऽर्द्धकोटौ च मन्देहा नाम राक्षसाः । उदयन्तं सहस्रांशु-
मभियुध्यन्ति ते सदा ॥ गायत्र्या चाभिमन्त्रोर्द्धुं जलं
त्रिः सन्ध्योः क्षिपेत् । तेन शाम्यन्ति तं दैत्या वज्रोभूतेन
वारिणा ॥” इत्यादिशास्त्रात् गायत्र्याभिमन्त्रितजलप्रक्षेपात्
तेषां नाशः, तदुत्तरमेव सूर्याद्वयेन सूर्ये एव तान्
नाशयतीत्युच्यते एवञ्च सूर्या यथा तन्नाशकः
तद्वत् यागोऽपि भवदोयधर्मसन्देहनाशको भवतु इत्यर्थः,
दृष्टफलयागानां फलनिश्चयदर्शनात् अदृष्टफलयागादौ
तज्जन्यादृष्टेऽपि वा सन्देहो न कर्तव्य इति
भावः ॥ ६३ ॥

दण्डति ।—अथ अग्निवाक्यानन्तरं. धर्मराट् यमः,
भिन्नमर्मा चार्वाकप्रजापैः विदोर्णजीवस्थान इव सन्, दण्डस्य
स्वकीयास्त्रस्य, ताण्डवनैः भ्रामणेः, नभः आकाशप्रदेशं,
स्फुलिङ्गालिङ्गितम् अग्निकणार्कीर्णं, कुर्वन् सम्पादयन्,
गिराम् जर्मीः वाक्परम्पराः, निर्ममे रचयामास, उवाच
इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुरुणयामि हठादहम् ।

अपष्ठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ८५ ॥

वेदैस्तद्द्वेषिभिस्तद्वत् स्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत ! त्यजेत् ? ॥ ८६ ॥

तिष्ठेति ।—भोः पातकापसद ! तिष्ठ तिष्ठ अपेक्षस्व अपेक्षस्व, [कोपे हिरक्तिः] अधिगोष्ठि सभायाम्, इन्द्रादि-
देवसमाजे इत्यर्थः, [विभक्त्यर्थे अव्ययोभावः] अपतिष्ठतीति
अपष्ठु प्रतिकूलं, विरुद्धार्थकमिति यावत्, [“अपदुःसुषु स्थः”
इति तिष्ठतेः शौणादिक उ-प्रत्यये “आतो लोपः इटि च”
इत्याकारलोपः, “उपसर्गात् सुनोति—”इत्यादिना षत्वम् ।
“प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च” इत्यमरः] पाठ्यं
पठनीयप्रबन्धं, पठत वाचयतः, शठस्य धूर्त्तस्य, ते तव, कण्ठश्च
आष्ठौ च कण्ठोष्ठं, [प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः] अहं हठात्
प्रसभं, बलादित्यर्थः, (“पार्ष्णिक्प्रसभौ हठौ” इति
वैजयन्तौ) कुरुणयामि स्तम्भयामि । [वर्त्तमानसामौष्ठ्ये
भविष्यति लट्] ॥ ८५ ॥

वेदैरिति ।—लोकायत ! लोकेषु भुवनेषु, आयत विस्तृतम्,
अनायाससाध्यत्वादिति भावः, मतं यस्य स तत्सम्बुद्धौ ; लोकेषु
अयत ! अमंयत ! स्वेच्छाचारिन् ! इत्यर्था वा, हे चार्वाक !
इत्यर्थः, वेदैः श्रुतिभिः, वेदोक्तैरित्यर्थः, तद्द्वेषिभिः वेदाविरोधिभिः,
बीडादिदर्शनीकैरित्यर्थः, तथा तद्वत् वेदतुल्यैरन्यैश्चेत्यर्थः,
मतशतैः विविधमतैः, स्थिरं कृतं व्यवस्थापितं, परं लोकं
स्वर्गादिस्वरूपमित्यर्थः, परं केवलं, ते तव, वाचा प्रलापवाक्येन,
कः त्यजेत् ? कः जह्यात् ? न कोऽपीत्यर्थः ; बहुजन-
समाहृतमतस्यैव प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

असज्ज्ञानात्प ! भूयिष्ठ-पात्यवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पत्यानं परलोके न तं कुतः ? ॥ ८७ ॥

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृश्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ? ॥ ८८ ॥

असदिति ।—असज्ज्ञानेन मन्दबुद्ध्या, अल्पः क्षुद्रः, नीच इत्यर्थः, तत्सम्बद्धौ असज्ज्ञानात्प ! रे नीच-प्रकृतिनास्तिक ! लोके इहलोके, भूयिष्ठाः बहवः, अधिक-सङ्ख्याकाः एव जना इत्यर्थः, पात्याः परलोकपथिकाः, आस्तिकाः इत्यर्थः, तेषां वैमत्यं मार्गभेदविषयकमतविरोधम्, एत्य प्राप्य, सर्वसम्मतं मार्गम् उत्सृज्य इत्यर्थः, यं पत्यानं दुर्मागं, प्रयासि अनुयासि, परलोके अमुत्रापि, तं पत्यानं, कुतः कस्मात्, न, प्रयासि ? इति पूर्वक्रियया अन्वयः, प्रयास्यन्नेव तत्फलमनुभविष्यतीत्यर्थः ; “इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो मतः” इति शास्त्रात् अहमेव नियन्ता इति भावः ॥ ८७ ॥

स्वेति ।—स्वकन्यां निजदुहितरम्, अन्यसात्कर्तुम् अन्यस्मै दातुम् इत्यर्थः, [“देये त्रा च” इति साति-प्रत्ययः] विश्वानुमतिं सर्वलोकसम्पत्तिं दृष्टवानिति विश्वानुमति-दृष्ट्वा तस्य विश्वानुमतिदृश्वनः, “ब्राह्मे विवाहे आहूय दीयते शक्त्यलङ्घिता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकाविंशतिम् ॥ ब्रौण्याहुरतिदानानि कन्या पृथ्वी सरस्वती” इत्यादि सर्वशास्त्र-सम्पत्तिद्वष्टुः इत्यर्थः, [दृशेः क्वनिप्] कस्य लोकस्य जनस्य, मनः चित्तं, परत्र लोके परलोके, दृढं स्थिरं, स्थिरविश्वासीत्यर्थः, न स्यात् ? न भवेत् ? अपि तु सर्वेषामेव स्यादेव, परलोक-भयैर्नैव सर्वो जनः स्वदुहितरमन्यस्मै ददाति यदि

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्यजः ।

तद्दृष्ट्या व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ ९९ ॥

परलोको नाभविष्यत् तदा स्वदुहितरमन्यस्मै कथमदास्यत् ?
स्वेनैव स्वदुहितुः पाणिग्रहणमापद्येत, अतः सर्वसम्प्रति-
दर्शनात् परलोकोऽङ्गीकर्त्तव्य एव भवतीति भावः ॥ ९८ ॥

ननु नास्तिकानामिह तावत् सुखं सिद्धम्, आस्तिकानान्तु
तत्रास्ति, आमुष्मिकन्तु मन्दिग्ध तथा च वृथाऽनुष्ठानक्लेश इति
कुतो दार्ढ्यमित्यत्राह, कस्मिन्नपीति ।—कस्मिन्नपि आस्तिक-
मतमध्ये कस्मिंश्चिदपि, मते कन्यादानविधि-माह्वगमन-
निषेधादिरूपे परलोकसाधकमते, सत्ये प्रमाणत्वेनाङ्गीकृते
सति, सर्वमतत्यजः परस्परविरोधात् सर्वमप्रमाणमित्यादिरौत्या
सर्वास्तिकमतत्याजिनः, नास्तिका इति शेषः, हताः विनष्टाः,
परलोकभ्रष्टा इति यावत्, स्युः भवेयुः. यदि परलोकः स्यात्
तदा सर्वास्तिकमतत्यागेन यूयं पारलौकिकसुखास्वादादिभ्यो
वञ्चिता भवेतीति भावः ; तद्दृष्ट्या सर्वास्तिकमताप्रामाण्य-
दर्शनेन तु, व्यर्थतामात्रम् अनुष्ठानवैयर्थ्यमेव, यदि
परलोकसाधकं सर्वास्तिकमतमप्रमाणं स्यात् तदाऽस्माकं
यागाद्यनुष्ठानस्य निष्फलत्वमात्रं न तु ततः किञ्चिदनिष्ट भवेदिति
भावः। कुतो नानिष्टमित्यत्र आह, अनर्थ इति ।—धर्मजः
धर्मापचारजन्यः, धर्मानुष्ठानजन्य इति यावत्, अनर्थः
विपत्तिस्तु, परलोकभ्रष्टरूपः अनिष्टव्यापारस्तु इत्यर्थः, न
नास्त्येव, परलोकामस्त्वपक्षेऽस्माकं धर्मानुष्ठानजन्यः न
कश्चिदनर्थः, परलोकसत्त्वपक्षे तु युष्माकं धर्मानुष्ठानेन परलोक-
भ्रष्टरूपः अनर्थ इत्यपि बोद्धव्यम् ; एतच्च प्राद्विकत्वमभ्युपेत्योक्तं
परमार्थतस्तु आस्तिकमतमेव ग्राह्यम् इति भावः ॥ ९९ ॥

क्वापि सर्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मं शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०० ॥

बभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।

किं न प्रचण्डात् पाषण्ड-पाश ! पाशात् विभेषि नः ? ॥ १०१ ॥

उपसंहरति, क्वापीति ।—क्वापि कुत्रापि, अहिंसःकन्या-
दानादिरूपे वैदिकानुष्ठानविषये इति यावत्, अवैमत्यात् सर्वेषा-
मैकमत्यात्, तथा क्वचित् कुत्रापि विषये, अन्यथा वैमत्येऽपि,
पातित्यात् वर्णाश्रमाधिकारे विहिताकरणनिषिद्धाचरण-
जन्यप्रत्यवायभयात्, तथा शेषेऽपि नित्यनेमिर्नित्यकालिरिक्तो
ज्योतिष्टोमादावपि, अथवा शेषे वेदविहितातिरिक्तो
स्मार्त्तेऽपि धर्मं, तत्कृते वेदकृते, वेदविहितत्वाविशेषे इति
यावत्, हेतुगर्भविशेषणमेतत् ; श्रौत एव धर्मं वैदिकमते, सर्वैः
नास्तिकैरपि, स्यातव्यं वर्त्तितव्यं, स्यात् भवेत्, न एव ग्राह्यः
इत्यर्थः, । “तयोरेव कृत्यक्त्वन्नर्थाः” इति भावे कृत्यस्तव्यत्-
प्रत्ययः । विहितानामहिंसादीनां केषाञ्चित् श्रौतस्मार्त्तधर्माणां
भवद्भिरपि अनुष्ठानात् निषिद्धानां मातृगमनादीनां केषाञ्चिदपि
श्रौतस्मार्त्तधर्माणां भवद्भिरपि वर्जनात् तद्दृष्टान्तेन
श्रुतिस्मृतिविहितेषु अन्येषु विधिनिषेधांशेष्वपि श्रौतस्मार्त्ता-
विशेषादेव स्यातव्यं स्यात्, तत्कृताः शेषा धर्मा अपि
अवश्यमङ्गीकार्या इति भावः ॥ १०० ॥

बभाणेति ।—अथ वरुणः जलेशः, क्रोधात् रोषात्, अरुणः
रक्ताङ्गः सन्, करुणोज्झितम् उज्झितकरुणं, निष्कृपं यथा
तथा इत्यर्थः, बभाण उवाच ; तदेवाह—याप्यः कुक्षितः,
पाषण्डः वेदवाच्यापमदः, पाषण्डपाशः [“याप्ये पाशप्”]
तत्सम्बुद्धौ पाषण्डपाश ! . रे नास्तिकाधम ! प्रचण्डात्

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविला शिला ।

न अहापयते मुग्धाः ! तिर्थिकाध्वनि वः कथम् ? ॥ १०२ ॥

शतक्रतुरूजाद्याख्या-विख्यातिर्नास्तिकाः ! कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैर्न वक्षमदचीकरत् ? ॥ १०३ ॥

भयङ्करात्, नः अस्माकं, पाशात् पाशायुधात्, न विभेषि किम् ?

न त्वस्यसि किम् ? “निजपाशेन बध्नाति वरुणः पापकारिणः”

इति किं न श्रुतम् ? इति भावः ॥ १०१ ॥

मानवेति ।—मुग्धाः ! रे मूढाः !, मानवानां नराणाम्, अशक्यनिर्माणा निर्मातुम् अशक्या, कूर्मादि कच्छपवराहादि, अङ्गं चिह्नं यस्य तादृशं, विलं विवरं, चक्रमिति यावत् यस्याः तादृशौ, शिला पाषाणखण्डः, गण्डकाख्यनदीविशेषसम्भूता शालग्रामशिला इत्यर्थः, वः युष्मान्, तिर्थिकाध्वनि श्रोत्रियमार्गे, कथं न अहापयते ? न विश्वासयति ? शास्त्रोक्तलक्षणसंवादित्वादिति भावः ॥ १०२ ॥

शतेति ।—नास्तिकाः ! रे नास्तिपरलोकाः ! शतक्रतुः शताश्वमेधयज्ञकारौ इन्द्रः, ऊरुजः विष्णोरुरुदेशसम्भूतः वैश्यः, स आदिर्येषां ते ब्राह्मणक्षत्रियादयः, तेषामाख्याः शतक्रतुः ऊरुजः बाहुजः मुखजः पादज इत्यादीनि नामानि, तामां विख्यातिः प्रसिद्धिः, श्रुतिवृत्तान्तसंवादैः श्रुतिषु वेदेषु, यादृशा वृत्तान्ताः “शताश्वमेधक्रतुकारी इन्द्रो भवति” इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासौत्” इत्यादिना ब्राह्मणस्यैव मुखजत्वं वैश्यस्यैवोरुजत्वम् इत्यादयो वेदोक्ता इतिहासाः, तेषां संवादैः श्रुत्युक्तवृत्तान्तेन सह लोकव्यवहारस्य मेलनदर्शनैरित्यर्थः, लोकेन इन्द्रस्यैव शतक्रतुनाम व्यवाह्रियते न तु अन्यदेवानां, ब्राह्मणस्यैव मुखजत्वं व्यवाह्रियते न

तत्तज्जनकृतावेशान् गयाश्राद्धादियाचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धय न श्रुतौ ? ॥ १०४ ॥

नामभ्रमात् यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवाटिनो जीवान् वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतौः ॥ १०५ ॥

संरन्ध्रैर्जम्भजैत्राटेः स्तभ्यमानात् बलात् बलन् ।

मूर्द्ध्नि बद्धाञ्जलिर्देवानथैव काञ्चिदूचिवान् ॥ १०६ ॥

त्वन्ववर्णानाम् इत्यादिव्यवहारैः करणैरिति यावत्, वः युष्मान्, कथं न चमदचोकरत् ? न व्यभिस्मयत् ? श्रुति-
वृत्तान्तस्य लोकव्यवहारेण ऐक्यदर्शनात् कथं श्रुतिः प्रमाणत्वेन
युष्माभिः न स्वीक्रियते ? इति भावः ॥ १०३ ॥

श्रुतेः प्रामाण्यमेव कुतः ? इत्याशङ्क्य तदेव हाभ्यामुपपाद-
यति, तदित्यादि।—तेषु तेषु जनेषु लोकेषु, कृतावेशान् तन्मुखेन
यत्किञ्चित् याचितं, कृताधिष्ठानान्, गयाश्राद्धादियाचिनः
प्रेतत्वादिविमोचककर्मयाचकान्, भूतान् प्रेतयोनिभेदान्, अनु-
भवन्तः प्रत्यक्षेण पश्यन्तः अपि, श्रुतौः तद्विधायकवेदान्, कथं
न श्रद्धय ? न विश्वसिथ ? ॥ १०४ ॥

नामेति।—किञ्च, नामभ्रमात् नामसाम्यकृतभ्रान्तेः, यमं
परतराजानं, नीतान् यमदूतैः प्रापितान्, अथ अनन्तरं,
भ्रान्तिशोधनार्थं यमेन पुनः मर्त्यलोकप्रेरणानन्तरमित्यर्थः,
स्वतनुम् आगतान् अप्राप्तकालत्वात् पुनर्यमाज्ञया स्वशरीरं
प्रविष्टान्, संवादवाटिनः वेदोक्त्या सह ऐक्यवाटियमलोक-
वृत्तान्तकथकान्, जीवान् मर्त्यान्, वीक्ष्य भवलोक्य, श्रुतौः
वेदान्, मा त्यजत न जहीत, एकत्र प्रामाण्यदर्शनादत्राप्य-
श्रद्धा न कार्या इति भावः ॥ १०५ ॥

संरन्ध्रैरिति।—अथ वरुणवाक्यानन्तरं, जम्भजैत्राटेः

नापराधौ पराधोनो जनोऽयं नाकनायकाः ! ।

कालस्याहं कलेर्वन्दो तच्चाटुचटुलाननः ॥ १०७ ॥

इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयाञ्चक्रुर्दीपरञ्चापरं पुरः ॥ १०८ ॥

सन्ददर्शान्नमद्भौवः श्रीबहुत्वकृताइतान् ।

तत्तत्त्वापपरोतस्तान् नाकोयान् नारकीव सः ॥ १०९ ॥

जम्भासुरविजयोन्द्रादिदेववर्गस्य, संरम्भैः कोपैः, (“संरम्भः सन्भ्रमे कोपे” इति विश्वः) स्तब्धमानात् पुरश्चलितुं प्रतिबध्यमानात् बन्नात् कलिसैन्यात्, बलन् निर्गच्छन्, कश्चित् धूर्तः वन्दो, मूर्ध्नि शिरसि, बडाञ्जलिः कृताञ्जलिः सन्, नमस्कृत्य इत्यर्थः, देवान् इन्द्रादीन्, एवं वक्ष्यमाणम्, कचिवान् उक्तवान्, [भुवः कसुः] ॥ १०६ ॥

यदूचिवान् तदाह, नेति ।—नाकनायकाः । हे देवाः !, अयं जनः अहमित्यर्थः, पराधोनः परवशः, अतो न अपराधी न दोषो, अहम् अयं जनः, कलेः कालस्य कलियुगाधिदेवस्य, तच्चाटुभिः तस्य कलेः, चाटुभिः प्रियवादैः, चटुलाननः चपलमुखः, स्वामिचित्तानुकूलवादौत्यर्थः, वन्दो स्तुतिपाठकः, अतोऽहं क्षन्तस्य इति भावः । स्वामिचित्तानुरञ्जनार्थं वेदादिदूषणं कृतं न तु स्वतः, अतो नाहं भवद्भिर्दण्डनीय इति निष्कर्षः ॥ १०७ ॥

इतीति ।—तस्मिन् वन्दिनि, इति इत्थं, वदति जल्पति एव सति, देवाः इन्द्रादयः, स्यन्दनमन्दिरं रथमध्यस्थं, कालं कलियुगाधिष्ठातारं, तथा अपरं तनः अन्यं, हापरं हापरयुगाधिदेवञ्च, पुरः अग्रे, आकलयाञ्चक्रुः दृष्टुः ॥ १०८ ॥

सन्ददर्शति ।—नरकः अस्य अस्तीति नारकी नरकस्यः जन इव, तैः तैः पापैः ब्रह्महत्यादिभिः पातकैः, परोतः परि-

गुरुब्रौडावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ ११० ॥

विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गममिव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभाषत ॥ १११ ॥

स्वस्ति वास्तोष्यते ! तुभ्यम् ? शिखिन्नस्ति न खिन्नता ? ।

वेष्टितः, सः कलिः, श्रीबहुत्वेन मौन्दर्थ्यवाहुत्वेन, कृताद्भुतान् जनितविस्मयान्, रूपातिशयेन दृशकानां विस्मयोत्पादकानित्यर्थः, नाकीयान् स्वर्गस्थान्, तान् इन्द्रादीन्, उन्नमद्भोवः उत्कम्भरः सन्, सन्दर्शं अवलोकयामास ॥ १०८ ॥

गुर्विति ।—सः कलिः, प्राक् प्रथमं, दर्शनमात्रमेवेत्यर्थः, गुर्व्या प्रबलया, ब्रीडया लज्जया, देवाना वैमुख्यजनितया इति भावः, (“मन्दाच्चं क्रीस्त्रपा ब्रीडा लज्जा” इत्यमरः) अवलीढः अस्तः, पश्चात् विडौजसः इन्द्रस्य, तेजसा एव प्रभिवेणैव, आक्रान्तः अभिभूतः सन्, त्रिशङ्कः इन्द्रतेजसा स्वर्गात् भ्रंशितः नमितमस्तकः सूर्यवशीयो राजर्विशेष इव, नमितमस्तकः अवनतशिराः, अभूत् अजायत ॥ ११० ॥

विमुखानिति ।—जनात् गच्छति इति जनङ्गमः चण्डालः तं, [“गमश्च” इति संज्ञायां खच्-प्रत्यय इति चौरस्त्रामौ । “चण्डालप्लवमातङ्ग दिवाकोर्त्तिजनङ्गमा.” इत्यमरः] द्रष्टुम् ईक्षितुम् आप, विमुखान् परावर्त्तितानान्, द्विजान् विप्रादीन् इव, एनं कलिं, द्रष्टुमपि किमुत सम्भाषतुं स्पष्टुं वेति भावः, विमुखान् तान् इन्द्रादीन्, मत्तः मदान्धः, एषः कलिः, सहेलं सावन्नं, (“हेलाऽवन्नाविलासयो.” इति विश्वः) उपेत्य समागत्य, समभाषत सम्भाषितवान् ॥ १११ ॥

स्वस्तीति ।—वास्तोष्यते ! वास्तोः गृहक्षेत्रस्य, पतिः

सखे काल ! सुखेनासि ? पाशहस्त ! मुदस्तव ? ॥ ११२ ॥
 स्वयंवरमहे भैमी-वरणाय त्वरामहे ।
 तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११३ ॥
 तेऽवज्ञाय तमप्यीश्वैरहङ्कारमकारणम् ।
 ऊचिरेऽतिचिरेणैर्न स्मिता दृष्टमुखा मिथः ॥ ११४ ॥

अधिष्ठाता तत्सम्बद्धी, हे भुवःपते ! इन्द्र !, [“वास्तोष्पति-
 गृहमेधाक्त च” इत्यस्मादेव निपातनाटलुकि षत्वम् ।
 “इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः । वास्तोष्पतिः
 सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥” इत्यमरः] तुभ्यं स्वस्ति क्षेमम्,
 अस्ति कश्चित् ? इति शेषः, । “नमःस्वस्ति—” इत्यादिना
 चतुर्थी । “स्वस्त्याशोः क्षेमपुण्यादौ” इत्यमरः] शिशिन् !
 हे अग्ने । शिन्नता खेटः, न अस्ति, कश्चित् ? इति
 शेषः ; सखे काल ! हे सुहृत् यम ! सुखेन प्रीत्या, असि
 वर्त्तसे, किम् ? इति शेषः ; पाशहस्त ! हे वरुण ! तव भवतः,
 मुदः मोडाः, सन्ति किम् ? इति शेषः । सर्वत्र काकुरनु-
 सन्धेया ॥ ११२ ॥

स्वयमिति ।—हे देवाः ! स्वयंवरः एव आत्मना पति-
 वरणमेव, महः उत्सवः तस्मिन्, स्वयंवराय महः तस्मिन् इति
 वा, भैमोवरणाय दमयन्तीं भाव्यात्वेन वरीतुं, त्वरामहे
 त्वरां कुमेहे, शीघ्रं याम इत्यर्थः, तत् तस्मात्, अस्मान् तत्र
 धाविने स्वयंवरगामिने, अध्वने अध्वगमनाय इत्यर्थः,
 अनुमन्यध्वम् अनुजानीध्वम् ॥ ११३ ॥

त इति ।—ते देवाः, अस्य कलेः, तं पूर्वोक्तम्, उच्चैः उक्तम्,
 अकारणम् अहेतुकम्, अहङ्कारं गवेम्, अवज्ञाय अविगणय्य,
 अत एव अतिचिरेण अतिविलम्बेन, पापिष्ठोऽयं कथमस्माभिः

पुनर्वक्ष्यसि मा मैवं कथमुद्वक्ष्यसे नु सः ? ।

सृष्टवान् परमेष्ठो यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११५ ॥

द्रोहिणं द्रोहिणीं वेत्तु त्वामाकर्ण्यावकीर्णितम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुलङ्घ्यस्त्वया न किम् ? ॥ ११६ ॥

सम्भाष्य इति बुद्ध्या इति भावः, मिथो दृष्टमुखाः परस्परमुखावलोकितः सन्तः, स्मित्वा मूढोऽयं स्वयंवरवार्त्तां करोतीति ईषत् हमित्वा, एनं कलिम्, ऊचिरे ऊचुः ॥ ११४ ॥

पुनरिति ।—हे कलि ! पुनः भूयः, एवं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येवंरूपं, मा मा वक्ष्यसि नैव वक्तव्यं, कोपे द्विकृत्तिः ; [“अनवकृतममर्षयोरकिं वृत्तेऽपि” इत्यमर्षार्थं वचनेर्लट्] कुतः ? परमे तिष्ठतीति परमेष्ठो पितामहः, [“परमे कित्” इति इतिः । “स्थास्मिन्स्थणाम्” इति वक्तव्यात् षत्वम्] यं त्वा, नैष्ठिकब्रह्मचारिणं यावज्जीवं ब्रह्मचर्येण अवतिष्ठमान, सृष्टवान् निर्मितवान्, सः त्वं, कथं नु केन वा प्रकारेण, उद्वक्ष्यसे ? परिणेष्यसि ? [वहेर्लृट्] तेन चालङ्घ्यशासनेन कृतयुगादयोऽपि निष्कलत्रा एव सृष्टाः, अतस्तव स्वयंवरवार्त्तां नैव कर्त्तव्या नैष्ठिकब्रह्मचारिव्रतस्य हानिभयात् इति भावः ॥ ११५ ॥

द्रोहिणमिति ।—वा अथवा, त्वज्जनैः तव मृत्युः कामक्रोधादिभिरपि, मृत्युत्वादतिच्छुद्रैरपीति भावः ; धातुः ब्रह्मणः, सेतुः मर्त्यादा, नियोगः इति यावत्, लङ्घ्यः लङ्घयितुं शक्यः, [“शकि लिङ् च” इति चकारात् शक्यार्थं कृत्यप्रत्ययः] सन्तरा त्वया तत्स्वामिना भवताऽपि, न किम् ? स सेतुः किं न लङ्घ्यः ? अपि तु लङ्घ्यः एव इत्यर्थः, यस्य शुद्रमृत्यैरपि सृष्टुरान्नालङ्घनं सम्भाव्यते तेनापि तदान्नालङ्घनं

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रैलोक्ययुवगर्वनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११७ ॥

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च ।

भूमिपालं नलं भैमी वरं साऽववरत् वरम् ॥ ११८ ॥

नासम्भाव्यमिति भावः ; किन्तु द्रुहिणः ब्रह्मा, त्वाम् अवकीर्णं खलितम् अननत्यवकीर्णीं क्षतव्रतः, [“दृष्टादिभ्यश्च” इति इनि-प्रत्ययः] तम् अवकीर्णिनं क्षतव्रतं, व्रतलङ्घिनमित्यर्थः, (“अवकीर्णी-क्षतव्रतः” इत्यमरः) आकर्ण्य श्रुत्वा, द्रुहिणम् आञ्जालङ्घनापराधिनं, वेत्तु, जानातु, ज्ञात्वा च यत् कर्त्तव्यं तत् करोतु इति भावः ॥ ११६ ॥

अतीति ।—भवतु तावत्, त्रैलोक्ये त्रिलोकमध्ये, ये युवानः यावन्तस्तरुणाः, तेषां गर्वनुत् सौन्दर्याहङ्कारहन्ता, भैमी-कर्त्तृकप्रत्याख्यानादिति भावः, सः वृत्तान्तः स्वयंवरप्रसङ्गः, अतिवृत्तः अतीतः ; कथं त्वया ज्ञातम् ? इत्याह, आगच्छताम् आयातयानां, नः अस्माक, सः प्रसिद्धः, स्वयंवरः एव स्वयंवर-स्थानमेव, अपादानम् आगमनक्रियाया अवधिभूतः, ततः एव आगच्छामः इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

नागेष्विति ।—सानुरागेषु अनुरागयुक्तेषु, नागेषु नागकुमारेषु, दिविषत्सु देवेषु च, पश्यत्सु अवलोकयत्सु, पश्यतः तान् सर्वाननादृत्येत्यर्थः, [“षष्ठो चानादरे” इति चकारात् अनादरे सप्तमी] सा भैमी दमयन्ती, वरं नागाद्यपेक्षया श्रेष्ठं, भूमिपालं चक्रवर्त्तिनं, नलं निषधेशं, वरं वोढारम्, अववरत् वृणोति स्म, [वरयतेथीरादिकात् ईप्सायाम् अदन्ताल्लड्, अर्गलापत्वेनासन्वद्वावादित्वदीर्घथोर-भावः] ॥ ११८ ॥

भुजगीशानसद्देशान् वानरानितरान् नरान् ।

अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ ११९ ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमस्वरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्र-मुदस्तानुक्तवानदः ॥ १२० ॥

कयाऽपि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।

भुजगीति ।—भैमी दमयन्ती. भुजगीशान् वासुकिप्रमुख-
महानागान्, असद्देशान् अपक्रष्टपरिच्छदान्, वैरुष्यादमनोज्ञा-
क्ततौन् इत्यर्थः, इतरान् नलात् अन्यान्, नरान् मानवान्,
नरेन्द्रान् इति यावत्, वानरान् मर्कटान्, चापत्यनिर्गुणत्वाभ्यां
मर्कटतुल्यान् इत्यर्थः, तथा अमरान् इन्द्रादीन् देवान्, पामरान्
नौचान्, (“विवर्णः पामरो नौचः” इत्यमरः) वेद वेत्ति,
[“विदी लटो वा” इति णलादेशः] नलं केवलं नलनृपतिम्
एव, गुणोज्ज्वलं गुणाढ्यं, वेद इति पूर्वक्रियया अन्वयः ॥ ११९ ॥

इतीति ।—इति इदं, श्रुत्वा आकर्ण्य, परमः उत्कट इत्यर्थः,
रोषेण क्रोधेन, अन्धः दृष्टिशक्तिहोनः, हिताहितविवेचनापरि-
शून्य इत्यर्थः, अज्ञानपरवशः इति यावत्, चरमम् अन्त्यं, युगं
चतुर्थयुगमित्यर्थः, सः कलिः, जगन्नाशनिशा त्रिभुवनध्वस-
कारिणो रात्रिः, कालरात्रिरिष्यर्थः, तत्र रुद्रः प्रलयकाले
महारमूर्तिः शिवः, तस्य मुद्रा इव मुद्रा चिह्नम्, आकारः इति
यावत् यस्य सः तादृशः सन्, तान् इन्द्रादीन्, अदः वक्ष्यमाणं
वाक्यम्, उक्तवान् काथितवान् ॥ १२० ॥

यदुक्तं “पुनर्वक्ष्यसि” इत्यादिना श्लोकद्वयेन तत्रोत्तरं सोल्लुण्ठ-
माह, कयाऽपौत्यादिना श्लोकद्वयेन ।—हे देवाः ! ब्रह्मा स्रष्टा,
कयाऽपि अगम्ययाऽपौति भावः ; “प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर-
मभ्यगात्” इति श्रुतेः ; क्रीडतु रमता, स्वयं यूयञ्च इत्यर्थः,

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १२१ ॥

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ? ।

स्वयं तत् कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यत् विभितः श्रुतौ ॥ १२२ ॥

तत्र स्वयं वरेऽलम्बि भुवः श्रौर्नषधेन सा ।

जगतो ज्ञोश्च युष्माभिर्नामस्तुत्याभ एव वः ॥ १२३ ॥

दिव्याः स्वर्गीयाः, स्त्रीः नारीः, दिव्याभिः वैश्याभिरिति भावः, [“कर्म च” इति करणस्य कर्मत्वम्] दीव्यत क्रीडत, कलिस्तु अहं पुनरित्यर्थः, वः युष्माकम्, अतिप्रियाय अत्यन्त-प्रीतिजननाय, ब्रह्म चरतु ब्रह्मचर्यमवलम्ब्य तिष्ठतु, प्रैतु म्रियताञ्च ॥ १२१ ॥

ततः किम् ? तत्राह, चर्येवेति ।—परस्मै अन्यस्मै, धर्मदेशिनां स्वसुतादिगमनं न कार्यमित्यादिरूपमाचारमुपदिशतां, स्वयं तु आत्मना पुनः, यत् कर्म, ब्रह्महत्यागुरुदारगमनादिरूपमित्यर्थः, श्रुतौ कर्णौ अपि, श्रोतुम् आकर्णयितुं, विभितः त्रस्यतः, [“भियोऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पादिकारः] तत् सर्वं ब्रह्महत्यापारदार्यादिकं, कुर्वताम् आचरताम्, “अहल्यायै जार” इति श्रुतः; वः युष्माकम्, इयम् एषा, चर्या आचारः, रीतिरिति यावत्, कतमेव ? कौटुम्बिक ? अवाच्या इत्यर्थः, स्वयमनाचारिणां युष्माकं परापदेशवचनं न ग्राह्यम् इति भावः ॥ १२२ ॥

यदुक्तम् “अतिवृत्तः स वृत्तान्तः” इत्यादिना श्लोकत्रयेण तत्रोत्तरं प्रपञ्चेनाह, तत्रेत्यादिभिः षोडशभिः ।—हे देवाः ! तत्र स्वयं वरे दमयन्तीकर्तृकेषितपतिवरणे, भुवः श्रौः भूलोकलक्ष्मीः, सा भैमौ, नैषधेन नलेन, अलम्बि लम्बा, [लभेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङि “विभाषा चिष्यमुत्तोः” इति विकल्पानुमागमः]

दूरान्नः प्रेष्य यौष्माकी युक्त्यं वक्तवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमौचितुम् ॥ १२४ ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोः ! तदसाम्प्रतम् ।

युष्माभिश्च भवद्भिस्तु, जगतः त्रिलोकस्य, ङ्गीः लज्जा, त्रैलोक्ये
यावती लज्जा वक्तते सा इत्यर्थः, अलम्भि इति पूर्वेषान्वयः ;
स्वर्लोकलज्जाश्चरमिदमवमानमिति भावः ; एवञ्च वः युष्माकं,
नलस्य देवानाञ्च इत्यर्थः, [स च यूयञ्चेति तेषां युष्माकमिति
तदाद्येकशेषः] लाभः फलप्राप्तिः, तुल्याभः समानरूप एव,
एकविधः एव इत्यर्थः, श्री-ङ्गीति शकार-ङ्कारयोः विभिन्नता-
मात्रमन्यत् तुल्यामिति भावः ॥ १२३ ॥

दूरादिति ।—हे देवाः !—दूरात् विप्रकष्टदेशात्, नः
अस्मान्, प्रेष्य दृष्ट्वा, युष्माकम् इयं यौष्माकी भवदीया,
[“युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्” इत्युण्-प्रत्यये “तस्मिन्नपि च”
इत्यादिना युष्माकादेशे “टिङ्गाणञ्” इत्यादिना ङोप्] इयम्
एषा, वक्त्राणां मुखानां, वक्रणा वक्त्रोकरणं, तिर्यङ्मुखत्वमित्यर्थः,
[“तत्करोति—” इति ष्यन्तात् युच्] लज्जया एव ब्राह्मवशेनेव,
दमयन्त्या अवृतत्वादिति भावः ; अस्माकम् इदम् आस्माकं,
[यौष्माकीवत् प्रक्रिया] मुखम् आननम्, ईक्षितुं द्रष्टुम्,
असमर्थानाम् अशक्यानां, युष्माकमिति शेषः, अथवा
समासान्तर्गततया गुणीभूतस्य यौष्माकीत्यत्र युष्मत्-शब्दस्य
विशेषणम् ; युक्ता उचिता ॥ १२४ ॥

स्थितमिति ।—भोः देवाः ! पश्यद्भिः अवलोकयद्भिः,
नलवरणमिति शेषः, भवद्भिः युष्माभिः, कथं केन प्रकारेण,
स्थितम् ? उदासितम् ? [भावे क्तः] तत् श्रीदासीन्यम्,
असाम्प्रतम् अयुक्तम् ; किं तर्हि तदा कार्यम् ? तदाह—

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्क्रुधा ? ॥ १२५ ॥

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषका ।

स्त्रीचकार कथङ्कारमहो ! सा तरलं नलम् ? ॥ १२६ ॥

भवादृशैर्दृशामीशैर्मृग्यमाणां सृगेक्षणाम् ।

स्त्रीकुर्वाणः कथं सोढः कतरीढस्तृणं नलः ? ॥ १२७ ॥

दुर्विदग्धा दुर्विनीता सा भैमी, ज्वलत्क्रुधा दौष्यमानकोपया,
कोपप्रज्वलितया इत्यर्थः, दृशा दृष्ट्या, किं कथं, न निर्दग्धा ?
न भस्मीकृता ? दग्धमेव उचिता इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

दाह्यत्वे हेतुमाह, महति ।—महान्तम् उक्त्वाष्टपुरुषं,
वरमिति शेषः, अभिलाषुका कामयमाना, [“लक्षपत—”
इत्यादिना उक्त्वाङ्-प्रत्ययः, “न लोका—”इत्यादिना षष्ठीप्रति-
षेधः] सा भैमी, महावंशान् उक्त्वाष्टकुलान्, सर्वलोकावरण्य-
प्रजापतिकश्यपसुतान् इति भावः, युष्मान् इति शेषः, महतः
वेणून् च, (“वंशो वेणो कुले वर्गे” इति विश्वः) अनादृत्य अव-
धीर्य, तरलं चपलं, नलं नलाख्यं राजानं, पोटगलाख्य-
क्षुद्रदृष्टणविशेषञ्च, (“नलः पोटगले रात्रि” इति विश्वः)
कथङ्कारं कथम् इत्यर्थः, [“अन्यथैवंकथम्—”इत्यादिना णमुल्-
प्रत्ययः] स्त्रीचकार ? वत्रे ? अहं ! इत्याश्चर्य्यं ; प्रस्तर-
नदीस्रोतसा नौयमानस्य वेणुवृक्षम्बनं परित्यज्य दृणावलम्बन-
वदुपहास्यमिदं चेष्टितमिति भावः ॥ १२६ ॥

भवादृशैरिति ।—भवादृशैः भवद्दिधैः, दिशाम् ईशैः टिक-
पालैः, सृग्यमाणां कामयमानां, सृगेक्षणां हरिणलोचनां, भैमी-
मिति शेषः, स्त्रीकुर्वाणः गृह्णन्, अत एव कतरीढः भवतां
कृतावन्नः, (“रीढाऽवमाननाऽवज्ञा”इत्यमरः) “कतवीढः” इति
पाठे—जनितक्ष्जाः, दमयन्तीकर्तृकप्रत्याख्यानात् युष्माननादृत्य

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि ।

नावहत् किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ? ॥ १२८ ॥

अहो । मह.सहायानां सम्भूता भवतामपि ।

क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्यैवामृतद्यते ॥ १२९ ॥

नलकर्तृकदमयन्तीग्रहणाच्च लज्जा इति बोध्यम्; तृणं तृण-
कल्पः, नलः नैषधः, कथं केन प्रकारेण, साक्षः ? चान्तः ?
भवद्भिरिति शेषः, महद्भिः हि परिभवो न सोढव्यः इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

दारुण इति ।—अयं पुरोवर्त्ती, शिखी शिखावान् अग्निः,
दारुणः काष्ठस्य, कूट राशिम्, आश्रित्य अवलम्बा, अन्यत्र—
दारुणः पापकार्यकारित्वात् क्रूरकर्मा, पुरुषः इति शेषः, कूटं
कपटम्, आश्रित्य अवलम्बा, साक्षी भवन्नपि प्रत्यक्षद्रष्टा सन्
अपि, अग्निनाक्षिके विवाहे व्यवहारे च साक्षीभवन्नपि इति
भावः, तदुद्वाहे तयो दमयन्तो नलयोः विवाहे, कूटसाक्षिणः
मिथ्यासाक्षिणः, क्रिया चेष्टितं, नलेन दमयन्ती नांदा क्रिन्तु
अत्येनोदा इत्याद्यनृतवचनव्यापारमित्यर्थः, किं कथं, नावहत् ?
नावलम्बन ? शिखिनस्तादृशकूटसाक्षिदाने च भवतां दमयन्ती-
लाभः स्यादेव यतः कूटसाक्षी परकीयवस्तु अन्यस्मै दापयतीति
भावः ॥ १२८ ॥

अहो इति ।—भो देवाः ! मह महायानां तेजस्विनामपि,
भवता युष्माकम्, अमृतद्यतः सुधाकरस्य, देवस्य इन्द्रोः इव,
क्षमा चान्तिः एव, अन्यत्र—क्षितिः एव, (“क्षितिचान्त्योः
क्षमा” इत्यमरः) अस्मै इन्द्रादिदेवेषु सत्स्वपि दमयन्त्या नलो
वृत इति स्त्रीकृतपरिभवरूपाय, कलङ्काय अपवादाय,
अयशसे इत्यर्थः, अन्यत्र— कलङ्काय अङ्काय, कृष्णवर्णचिह्न-
विशेषायेत्यर्थः, चन्द्रे श्यामिका भूच्छायैवेति केचित्, (“कलङ्को-

सा वद्रे यं तमुत्सृज्य मङ्गमीर्ष्याजुषः स्थ किम् ? ।

ब्रूतागःसद्मनस्तस्माच्छ्रुत्वाऽद्याऽऽच्छिनद्धि ताम् ॥१३०॥

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

साऽपि पञ्चभिरस्त्राभिः संविभज्येव भुज्यताम् ॥ १३१ ॥

ऽङ्गापवादयोः” इत्यमरः) सन्भृता सञ्जाता, इत्यहो ! खेदे ; क्षमाया गुणभूतत्वेऽपि समयविशेषे क्षमाकरणात् स्त्रियः अपि न गणयन्तीति भावः ॥ १२६ ॥

सेति ।—हे देवाः ! सा भैमी, यं नन्, वद्रे पतित्वेन हतवती, तम् अपराधिनं तं नलम्, उत्सृज्य विहाय, किं किमर्थं, मङ्गं मां प्रति, [“क्रुधद्द्ह—”इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] ईर्ष्याजुषः अचान्तिभाजः, कौपपरवशा इत्यर्थः, स्थ ? भवथ ? ब्रूत कथयत, यूयमिति शेषः ; अस्तु तावत्, आगः-सद्मनः अपराधमन्दिरात्, भवदनादररूपदोषाकरादित्यर्थः, तस्मात् नलात्, अद्य अस्मिन्नेव अहनि, ता भैमीं, छद्मना कपटेन, आच्छिनद्धि आहरामि, आनयामीत्यर्थः, अहमेवेति शेष, [सामौष्ये वर्त्तमाननिर्देशः] ॥ १३० ॥

ततः किमस्माकम् ? अत आह, यतध्वमिति ।—अत्र “ततश्च” इति पदमध्याहृत्य पूर्वश्लोकेन सह सङ्गतिः रक्षणीया ; ततश्च कपटेन दमयन्त्यानयनानन्तरमित्यर्थः, पाञ्चाली द्रौपदी, पाण्डवै युधिष्ठिरादिभिः पञ्चभिरिव, सा भैमी अपि, अस्त्राभिः पञ्चभिरिव मया तथा युष्माभिः चतुर्भिश्च, [त्यदाद्येकशेषः] संविभज्य विभागं कृत्वा, पृथक् पृथक् समयं निर्दिश्य इत्यर्थं, भुज्यतां रम्यतामिति यावत्, अतो मां सहकर्तुं भैम्यानयनं सहार्थोभवितुं, यतध्वं चेष्टध्वं, दमयन्त्यानयने माम् अनुमन्यध्वम् इति भावः ॥ १३१ ॥

अथापरिवृद्धा सीदं, मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीत्रया ॥ १३२ ॥

कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्मै टातुमेवागमन्नमौ । *

न लीढे धीरवैदग्धीं धीरगम्भीरगाहिनौ ॥ १३३ ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां पतिवक्तुमशक्तिमान् ।

अथेति ।—अथ कलिप्रलापानन्तरं, भारती सरस्वती, मुखरस्य दुर्मुखस्य, अप्रियवादिन इत्यर्थः, प्रलपतः इति यावत्, कलेरिति शेषः, (“दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ” इत्यमरः) तां तादृशीं, मूर्खतां मूढतां, सीदं, क्षन्तुम्, अपरिवृद्धा अप्रभुः, असमर्था मनीष्यर्थः, [“प्रभौ परिवृद्धः” इति निपातनात् साधुः । “प्रभुः परिवृद्धोऽधिप” इत्यमरः] सारिण न्याय्येन, न्याय-रुद्धतत्वेनेत्यर्थः, यथाश्रित्वेनेति यावत्, (“सारो बले स्थिरांशे च न्याये क्लीवं वरे त्रिषु” इत्यमरः) तीत्रया तीक्ष्णया, अथवा सारया गुर्वर्थप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठया, तीत्रया परुषत्वात् दुःसहया च, गिरा वाचा एव, शराघातं बाणप्रहारं, चक्रे कृतवती, वाक्मायकेन तं विव्याध इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

कीर्त्तिमिति ।—रे शठ ! अमो देवाः, अस्मै नलाय, कीर्त्तिं पुण्यश्लोकतां, भैमीं टमयन्तीं, तथा वरान् ईप्सितान् च, टातं वितरितुम् एव, अगमन् स्वयंवरमभां गतवन्तः, न तु स्वयं तां परिणेतुमिति भावः, [गमेर्लुङ्, इदित्वात् च्चैरडादेशः] तथा हि, अगम्भीरगाहिनौ उत्तानग्राहिनौ, गूढार्थं बोद्धमसमर्था यथास्थूलग्राहणीत्यर्थः, धीः त्वादृशां बुद्धिः, धीराणां मनीषिणां, वैदग्धीं चातुर्यं, गूढाभिप्रायमित्यर्थः, न लीढे न आस्त्रादयति, न वेत्ति इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

वाग्मिनौमिति ।—जडजिह्वः अप्रगल्भवाक्, वाक्प्रयोगा-

लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत् कलिः ॥ १३४ ॥
 प्रौञ्छि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
 तस्मिन् नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३५ ॥
 वृत्ते कर्मणि कुर्मः किम् ? तदा नाभूम तत्र यत् ।
 कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं सुराः ! ॥ १३६ ॥
 प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः ! कलेर्विज्ञायतां मम ।

नभिन्नः इत्यर्थः, कलिः कलियुगं, वाग्मिनीं प्रगल्भवाचं, तां भारतीं सरस्वतीं, प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुम्, अशक्तिमान् असमर्थः सन्, लीलया विलासेन, उपेक्षाप्रदर्शनरूपचेष्टित-विशेषेण इत्यर्थः, अवहेलिताम् अवज्ञातां, स्त्रियं प्रतिवक्तुमयुक्तमित्येवमवधीरितामित्यर्थः, कृत्वा विधाय, अगणयद्विवेत्यर्थः, देवान् इन्द्रादीन् एव, अवदत् उवाच ॥ १३४ ॥

प्रौञ्छीति ।—सम्प्रति अधुना, अस्माभिः अपि तां भैमीं प्रति, वाञ्छितम् इच्छा, प्रौञ्छि प्रौञ्छितं, परित्यक्तमिति यावत्, [उञ्छतेः कर्मणि लुङ्] पुनः किन्तु, तस्मिन् तादृशदुष्कार्य-कारिणि इत्यर्थः, नले नैषधे, नः अस्माकं, कारुण्यस्य कृपायाः, लेशः विन्दुमात्रम् अपि, न अस्ति नैव विद्यते ॥ १३५ ॥

अकरुणस्तं कृतार्थं किं करिष्यतीत्याशङ्कग्राह, वृत्ते इति ।—सुराः ! हे देवाः !, वृत्ते गते, कर्मणि भैमीवरणक्रियायां, किं कुर्मः ? किं सम्पादयामः ? इदानीं न किञ्चित् कर्तुं शक्नुम इत्यर्थः, यत् यस्मात्, तदा तत्काले, तत्र स्वयंवरं, न अभूम नास्म इत्यर्थः, वयमिति शेषः, भवतु, इदानीम् अधुना, नः अस्माकं, कालोचितं भैम्या नले वृत्तेऽपि एतत्समयोपयोगि, आलोचितं विचारं पुनः, [भावे क्तः] शृणुत आकर्णयत ॥ १३६ ॥

प्रतिज्ञेति ।—विज्ञाः ! हे विबुधाः ! नले नलविषये,

तेन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३७ ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३८ ॥

हापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणोय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचेः रिपुः ॥ १३९ ॥

विस्मयेमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमौक्षसे ।

कलेः कलिपुगाधिदेवस्य, मम मे, इयम् एषा, प्रतिज्ञा शपथः, विज्ञायताम् अवधार्यताम्; तामेवाह—तन नलेन, [प्रयोज्येन] भैमीञ्च दमयन्तीञ्च, भूमिञ्च राज्यञ्च, त्याजयामि विसर्जयामि, एवञ्च तं नलं, जयामि आत्माधीनीकरोमि, [उभयत्र भविष्यत्सामोष्ये वर्त्तमानप्रत्ययः] ॥ १३७ ॥

नैषधेनेति ।—चण्डतामण्डितौजसः क्रीर्यापस्कृततेजसः, मे मम कलेः, नैषधेन नलेन सह, विरोधं वैरं, रवेः सूर्यस्य, कैरवैः कुमुदैः, वैरवत् शत्रुतातुल्यं, जगन्ति लोकाः, गायन्तु उच्चैर्घुञ्चन्तु इत्यर्थः, हन्तेति हर्षे ॥ १३८ ॥

हापर इति ।—हापरः कलेः सहचारित्वतोययुगाधिदेवः, साधुकारेण साधु इति शब्दोच्चारणेन, तस्य कलेः, विकारं प्रलापम्, अदीदिपत् अवीवृधत्, [दीप्यतेर्णौ चडि “भ्राजभास-भाषदीपजीव—” इत्यादिना विकल्पादुपधाङ्गस्य, “दीर्घो लघोः” इत्यभ्यासदीर्घः] अथ नमुचेः रिपुः इन्द्रः, श्रवणे कर्णे, पाणिं करं, प्रणोय निधाय, पाणिभ्या कर्णौ पिधाय इत्यर्थः, अवोचत् अचीकथत् ॥ १३९ ॥

विस्मयेति ।—हे कले ! विस्मयेमतिः विस्मयनीयबुद्धिः, त्व-मिति शेषः, अस्मासु वैलक्ष्यं सलज्जत्वम्, ईक्षसे पश्यसि, साधु “जगतो ह्यीसु युष्माभिः” इति यदुक्तं तत् साधु उक्तम् इत्यर्थः ;

यदत्तेऽल्पमनल्पाय तदत्ते ह्यियमात्मने ॥ १४० ॥

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपपन्ना सा भक्तिभूताऽवकेशिनी ॥ १४१ ॥

कुतः ? अनल्पाय महार्हाय, अल्पं स्तोकं, यत् दत्ते अर्पयति, तत् अल्पदत्तम्. आत्मने अल्पदात्रे जनाय, ह्यियं लज्जां, दत्ते जनयतीत्यर्थः. अधिकदानार्हाय अल्पदानस्य दातुरेव क्लीकरत्वात् महते नलाय कौत्स्यादिकमल्पमेव प्रदत्तमित्यस्माकं लज्जा युक्तेवेति भावः ॥ १४० ॥

ततः किमत आह. फलेति ।—यच्छतांशः यस्याः भक्तेः, शततमांशः अपि, [सङ्गशाब्दश्च वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्] फलसीमां फलावधिं, चरमफलरूपमिति यावत्, चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टय, यच्छति ददाति, नलाय दातुमर्हतीत्यर्थः, [“पापना—”इत्यादिना यच्छादेशः] वयम् उपपन्नः आश्रयः यस्याः सा अस्मदुपपन्ना अस्मद्विषया, [“उपपन्न आश्रये” इति निपातः] नलस्य नैषधस्य, सा प्रकषेतां गता, भक्तिः सेवाविशेषः इत्यर्थः, अवकं शून्यम् ईष्टे इत्यवकेशिनी निष्फला, [“सुप्यजाती णिनिः ताच्छोत्ये” इति णिनिः “ऋन्नेभ्यो ङीप्” इति ईप् । “बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः] भूता सञ्जाता, नलस्यास्मद्विषयकभक्तेः शततमांशेनापि सन्तुष्टैरस्माभिः चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते किन्तु चतुर्वर्गादधिकस्य फलस्याभावात् प्रकृष्टायास्तद्भक्तेरुचितफलस्य दातुमसामर्थ्यात् तद्भक्तिः निष्फलैव सञ्जातेत्यर्थः । तद्भक्तेः चतुर्वर्गदानरूपम् अपि फलं न पर्याप्तं किं पुनर्भेदीदानमिति ऋणिनाम् अस्माकं युक्ता एव क्लीः इति भावः ॥ १४१ ॥

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमती कले ! ।

लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४२ ॥

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निश्चिताखिलधर्मं च हापरस्योदयं वयम् ॥ १४३ ॥

भव्य इति ।—हे कले ! साधुमती रागद्वेषादिशून्यत्वात् पवित्रचेतसि, नले नैषधे, ते तव, व्यवसायः चेष्टित, विरोध-करणोद्द्योगः इत्यर्थः, न भव्यः न श्रेयः, न परिणामशुभावह इत्यर्थः, कुतः ? निषधानां निषधाख्यजनपदानां, सुधाकरः चन्द्रः, आह्लादकत्वात् चन्द्रमदृश इत्यर्थः, असौ नलः, लोकपालविशालः लोकपाला इन्द्रादयो दिक्पाला इत्यर्थः, तद्वत् विशेषेण शालते शोभते इति तादृशः, तदंशत्वात् इति भावः ; अतः तदपकारो न परिणामश्रेयस्करः इति निष्कर्षः ॥ १४२ ॥

नेति ।—किञ्च, क्षमाभृति पृथिवीपाले क्षान्तिशीले च, तस्मिन् नले, कलेः कलियुगाधिपतेः कलहस्य च, (“कलिः स्त्रो कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे” इति मेदिनी) अवकाशं क्लिष्टम्, आक्रमणावसरमित्यर्थः, वयं न पश्यामः न ईक्षामहे, धर्मण भूमिं पालयतः क्षान्तस्य कुतः कलि-दोषः कलहे वेति भावः । किञ्च निश्चिताः उपार्जिताः निश्चिताश्च, अखिलाः कृत्स्नाः, धर्माः पुण्यकर्माणि उपनिषदश्च, वेदस्य गूढार्थाः इत्यर्थः येन तादृशे, नले हापरस्य भवन्मित्रस्य तृतीययुगस्य, सन्देहस्य च, उदयम् आक्रमणावकाशं प्रकाशञ्च, वयं न पश्यामः, (“हापरी युगसंशयौ” इत्यमरयादवी) क्षान्तिशीले नले कलहस्यावकाशो न, निश्चितसकलधर्मरहस्ये च नले धर्मसन्देहस्यापि उदयो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १४३ ॥

सा विनीततमा भैमो व्यर्थानर्थग्रहैरहो ! ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ? ॥ १४४ ॥

तं नासत्ययुगं ता वा त्रेता स्पर्द्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिहापरो ! युवाम् ॥ १४५ ॥

सेति ।—किञ्च, विनीततमा अतिशयेन विनम्रा, उपमान-
पक्षे च—विनीतं निराकृतं, तमः अज्ञानं यया सा भ्रमज्ञान-
निरासेनीत्यर्थः, सा भैमो दमयन्ती, व्यर्थं निष्फलः, अनर्थग्रहः
वैराचरणरूपाकाव्योभिनिवेशः येषा तादृशैः, पक्षान्तरे च—
व्यर्थो निष्फलः, अनर्थस्य शुक्लो रजतादेः निष्पृयोजनस्य, ग्रहो
ज्ञानं येषा तादृशैः, भवद्विधैः युष्मादृशैः, प्रमितिः प्रमाज्ञानं,
सम्यगनुभूतिरिति यावत्, विभ्रमैः मिथ्याज्ञानैः इव, कथं केन
प्रकारेण, बाध्या बाधितुं पाडयितुं शक्या ? नैव शक्येत्यर्थः ;
अहो ! इत्याश्चर्य्यं ; पातिव्रत्यतेजसा दुर्दृष्टत्वादिति भावः ॥ १४४ ॥

तमिति ।—कलिहापरो ! हे युगविशेषौ !, एक. केवलः,
प्रकाश उज्ज्वलः प्रमिद्धो वा, धर्मा न्यायः, न्यायविचार
इत्यर्थः, पुण्यं वा स्वभावा वा यस्य तम एकप्रकाशधर्माणम्,
एतत् दमयन्त्यामपि योज्यम् ; [“धर्मादनित् केवलात्” इत्य-
नित् । “धर्माः पुण्ययमन्याय-स्वभावाचारसोमपा.” इत्यमरः]
तं नलं, ता दमयन्तीं वा, नासत्ययुगं न असत्यं नासत्यं किन्तु
सत्यमेव, युगं सत्ययुगमित्यर्थे, तथा त्रेता त्रेतायुगमपि, स्पर्द्धितु-
मर्हति तुल्यितुं योग्यं भवति, न तु जेतुमिति भावः ; युवां
कलिहापरो युगे, न, तं ता वा स्पर्द्धितुं नाहेत्य इति विभक्ति-
विपरिणामेनान्वयः ; अथवा असत्यस्य युगं कृतयुगापेक्षया
अधर्मयुगं, त्रेता युगविशेषः अग्नित्रयञ्च, (“त्रेताऽग्नित्रितये
युगे” इत्यमरः) स्पर्द्धितुं नार्हति, नासत्ययोर्युगमश्विनोर्द्वयञ्च, तं

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्य्याया हेतवस्तव ॥ १४६ ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत्पापसम्भवं ताममाप्नुयादनयात् ततः ॥ १४७ ॥

युगशेष ! तव द्वेषस्तस्मिन्नेष न साम्प्रतम् ।

भविता न हितायैतत् वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४८ ॥

नलं, स्पर्द्धितुम् अर्हति सौन्दर्य्येणेति च गम्यते ; सुतरां युवां कलिदापरी न स्पर्द्धितुमर्हथ इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

करिष्ये इति ।—हे कले ! अवश्यं निश्चितं, करिष्ये विधास्यामि, इत्युक्त्वा एवं कथयित्वा, सर्वथा पापं करिष्यामि इति प्रतिज्ञाय इत्यर्थः, करिष्यन् अपि चिकीर्षुरपि, दुष्यमि दृष्टोऽमि, किमुत कृत्वा इति भावः; हि तथा हि, कार्य्यस्य इमे कार्य्यायाः कार्य्यात्पादनयोग्याः, [“दृढाच्छः”] दृष्टादृष्टा लक्षितालक्षिताः, हेतवः कारणानि, दण्डचोवरादयो दृष्टहेतवः, कालकर्मेश्वरिच्छादयोऽदृष्टा हेतवः इत्यर्थः, तव ते, आयत्ताः अधोनाः, न, किन्तु तत्तत्कार्य्यात्पादिका सामग्री कालवशाददृष्टवशाच्च स्वयमेव सम्पाद्यते, न तु त्वया सम्पादयितुं शक्या, तथा च करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा पापकार्य्येऽकृतेऽपि मनसि तच्चिन्तया मुखे तदुच्चारणेन च भवद्दधानां पातकं जातमिति भावः ॥ १४६ ॥

द्रोहमिति ।—किञ्च, यः यो जनः, मोहेन अज्ञतावशेन, मौर्ख्यतया इत्यर्थः, तस्मिन् नले विषये, द्रोहम् अपकारम्, आचरेत् विदधोत, सः जनः, अचिरेण शीघ्रमेव, ततः तस्मात्, अनयात् दुर्नयात् हेतोः, तत्पापसम्भवं नलद्रोहजन्यपातकसम्भूतं, तापं तीव्रयातनाम्, आप्नुयात् लभेत ॥ १४७ ॥

युगेति ।—युगशेष ! युगानां सत्यादीनां शेष चरम !

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं परिहार्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गाः राजसंसदि हास्यताम् ॥ १४८ ॥

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमिनां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादन्त युगयोर्युगम् ॥ १५० ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्यं व्यरचयन्मिथः ॥ १५१ ॥

हे कले !, तस्मिन् नले, तव ते, एषः अयं, द्वेषः द्रोहबुद्धिः,
न साम्प्रतं न युक्त, वैरसेनिना नलेन सह, एतत् वैरं विरोधः,
ते तव, हिताय मङ्गलाय, न भविता न भविष्यति ॥१४८॥

तत्रेति ।—हे कले ! तत्र स्वयंवरे, यामि यास्यामि,
[सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः] इति एवम्भूतं, राजसं रजःप्रयुक्तम्,
असत् ज्ञानं दुर्बुद्धिः, परिहार्यतां निरस्यताम्, इति असज्-
ज्ञानात्, तत्र राजसंसदि राजसभायां, गतः उपस्थितः सन्,
हास्यताम् उपहास्यतां, मा गाः न गच्छेः ॥ १४८ ॥ :

अपरे इति ।—दिशां ककुभाम्, अपरे अन्ये, ईशाः अधिपाः,
अग्न्यादयोऽपीत्यर्थः, शचीपतेः इन्द्रस्य, एनां पूर्वाक्तां, वाचम्
उपदेशवचनम्, अन्वमन्यन्त अन्वमोदन्त, इन्द्रवाक्यं युक्ततया
अभ्यनन्दन् इत्यर्थः, तेऽपि तथैव ऊचुः इति भावः, किन्तु
एना वाचं, युगयोः कलिडापरयोः, युगं युग्मं, [कर्त्तृ] न
आदत्त न अगृह्णात्, न स्लोचकार इत्यर्थः ॥ १५० ॥

कलिमिति ।—देवाः इन्द्रादयः, कलिं कलियुगं प्रति,
कलिश्च देवान् प्रति एकशः प्रत्येकं, [वीप्सायां शस्] समैः वर्णैः
उभयसाधारणशब्दैः, श्लिष्टाक्षरैरित्यर्थः, इत्यं वक्ष्यमाणभङ्गा,
मिथः परस्परं, सोपहासम् उपहाससहितं, कलिं कलहं,
व्यरचयन् अकुर्वन् ॥ १५१ ॥

तत्रागमनमेवाहं वैरसेनी तया हते ।

उद्देगेन विमानेन किमनेनापि धावता ? ॥ १५२ ॥

पुरा यासि वरोतुं यामग्र एव तया हते ।

अन्यास्मिन् भवतो हाऽऽस्यं हत्तमेतत्तपाकरम् ॥ १५३ ॥

कलहप्रकारमेवाह, तत्रेति ।—हे कले ! तया भैम्या, वैरसेनी नले, हते भर्तृत्वेन स्वीकृते सति, तत्र स्वयंवरे, अगमनम् अप्रयाणम् एव, अहं युक्तम्, अत एव उद्देगेन उत्कट-ज्वन, धावता शीघ्रं गच्छता, अनेन विमानेन व्योमयानेन, किम् ? किं प्रयोजनम् ? इदानीं तत्र गमनं निष्फलमित्यर्थः, अन्यत्र—हे इन्द्र ! तत्र स्वयंवरे, तया वैरसेनी हते सति आगमनं ततः प्रत्यावर्त्तनमेव, [गमिष्यन्तात् ल्यट्] अहं युक्तम्, अथवा, अगमनमेव स्वर्गं प्रति गमनाभाव एव, अहं भैमोलाभार्थं पृथिव्यागतैः भर्वाद्भ्रव्यर्थमनोरथत्वेन इन्द्राख्यादि-सविधे मुखं दर्शयितुमशक्यत्वात् सर्वथा स्वर्गो न गन्तव्य एवेति भावः ; तथा अपिधा अपिधानम्, आच्छादनमित्यर्थः, [“आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्-प्रत्ययः] तद्वता आच्छादनवता, निगूहितेन इत्यर्थः, विमानेन मानरहितेन, अनेन सुखदर्शनानु-मितेन, उद्देगेन चित्तचाञ्चल्येन, अपमानजनितमनःक्षोभेणेत्यर्थः, किम् ? अलम् ; तद्गोपनं व्यर्थमेवेत्यर्थः, धैर्यावलम्बनेन भैम्यलाभजन्यदुःखं संवृतमपि मया भावदर्शनादिना सम्यगनु-मितमेव, सुतरां दुःखगोपनं व्यर्थमेवेति भावः । अत्र द्वयोः अर्थयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ १५२ ॥

पुराति ।—हे कले ! या भैमी, वरोतुं पत्नीत्वेन स्वीकर्तुं, पुरा आगामिनि, शोभ्रमेवेत्यर्थः, यासि यास्यसि, [“यावत्पुरा—” इति भविष्यति लट् । “निकटागामिके पुरा” इत्यमरः] तया

पत्न्यौ तथा वृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारुषः ॥ १५४ ॥

भैम्या, अग्रे एव तवागमनात् प्राक् एव, अन्यस्मिन् पुरुषान्तरे, वृते स्वीकृते सति, त्रपायाः लज्जायाः, आकरम् आकरायितमित्यर्थः, वृत्तं जातम्, एतत् पुरोवर्त्ति, भवतः तव, आस्यं मुखं, हा! शोचामः इत्यर्थः, [“अभितः परितः—” इत्यादिना हा-शब्दयोगे द्वितीया । “हा विषाद-शुगर्त्तिषु” इत्यमरः] अन्यत्र—हे वङ्गे! पुरा पूर्वं, यां वरीतुं यासि अयासीः, [“पुरि लुङ् चास्मै” इति भूते लट्] त्वमिति शेषः, तथा अग्रे एव तव समक्षमेव, अन्यस्मिन् नने, वृते सति भवतस्तव, एतत् प्रत्यक्ष-दृश्यं, वृत्तं वर्त्तुणाकारम्, आस्यं मुखं, त्रपामाकरोतीति त्रपाकरं लज्जाकरं, जातमिति शेषः, अत एव हा! शोचामौत्यर्थः ॥ १५३ ॥

पत्याविति ।—हे कले! यदर्थं यद्भैमीनिमित्तं, गतवान् गमनवान्, गमनपरः इत्यर्थः, [भावविहितगतशब्दात् मतुप्-प्रत्ययः] अस्मि भवसि, यां वरीतुं गच्छसीत्यर्थः, तथा भैम्या, अन्यस्मिन् पत्न्यौ पूर्वमेव वृते सति, अक्षमस्य प्रती-काराशक्तस्य, अत एव वृथारुषः निष्फलकोपस्य, भवतः तव, कोपरोधः क्रावस्य उपशमः, स्तात् अस्तु. इदानीं कोपो न कार्य्य इत्यर्थः । [अस्तेर्लोटि तातडादेशः] अन्यत्र तु—हे यम! यदर्थं गतवानसि पूर्वं गताऽसि, [भूते तवतुः] अक्षमस्य भवतः तव, अधस्तात् अधरः, हीनः इत्यर्थः, [“दिक्शब्देभ्यः सप्तमी—” इत्यादिना अधरशब्दात् प्रथमार्थे अस्ताति-प्रत्ययः, “अस्ताति च” इत्यधरस्त्राधादेशः, “षष्ठ्यतमर्थप्रत्ययेन” इति

यामि स्मरं जयन् कान्त्या योजनीघं महार्वता ।

समूढस्त्वं वृतेऽन्यस्मिन् किं न ह्योस्तेऽत्र पामर ! ? ॥१५५॥

नलं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयौकतुरीययोः ।

युगयोर्गुगलं बुद्ध्वा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५६ ॥

तदुयोगे षष्ठी] अपरः कः ? अन्यः कः ? त्वत्तः अधमः
काश्चिन्नास्ति इत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ १५४ ॥

यासोति ।—पामर ! हे नीच ! कलि ! (“विवर्णः पामरो
नीचः” इत्यमरः) त्वं कान्त्या सौन्दर्येण, स्मरं कन्दपं, जयन्
अश्रौकुर्वन्, प्रसाधनविशेषेण स्मरादपि अधिकरूपवान् सन्
इत्यर्थः, तथा महार्वता महाश्वेन, विमानेन इति शेषः,
समूढं मन्यक् वाहितश्च सन्, योजनानां चतुष्कोशाध्व-
मानानाम्, आघं समूहं, बहुयोजनमित्यर्थः, (“योजनं
परमात्मनि । चतुष्कोशाश्च योगं च” इति मेदिनी) यामि
गच्छामि, किन्तु अत्र स्वयवरे, अन्यस्मिन् वृते सति ते ह्योः
लज्जा, न किम् ? भावयतीति शेषः । अन्यत्र तु,— अत्रपि । हे
निलेज्ज !, अमर ! वरुण !, यः त्वं कान्त्या निजदेहसौन्दर्येण,
जनीघं जनसङ्घं, रञ्जयन् प्रोणयन्, महावता बृहदश्वेन,
यामि स्म स्वयवरमयामोः, स त्वं मूढः मूर्खः, असि
इति शेषः, अत्र अन्यस्मिन् वृते तव ह्योः न किम् ?
पूर्ववदलङ्कारः ॥ १५५ ॥

नलमिति ।—अथ देवाः इन्द्रादयः, तार्त्तीयौकतुरीययोः
द्वितीयचतुर्वयोः, [“तोयादोकक् स्वार्थं वा वाच्यः” इत्यनेन
तार्त्तीयौकसिद्धिः । “चतुरश्रयता वाऽऽद्यश्चरलोपश्च” इत्यनेन
तुरीयसिद्धिः] युगयोः द्वापरकल्पो, युगलं द्वयं, [कर्म]
नलं प्रति अनपेता अनपगता, अस्मदाक्येनापि न दूरीभूतत्वर्थः,

हापरेकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिनः किल ॥ १५७ ॥

नलेष्टापृत्तेमम्पृत्तेदूरदुर्गानमं प्रति ।

निषेधन् निषधान् गन्तुं विघ्नः सञ्जघटे घनः ॥ १५८ ॥

क्रियताऽथ च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

आर्त्तिः पौडनेच्छा यस्य नत् तादृशं, बुद्धा विविच्य, दिवि स्वर्गे,
धियं मतिं, दधुः कृतवन्तः, दिवं गन्तुम् ऐषुरित्यर्थः ॥ १५६ ॥

हापरति ।—मत्सरमूर्च्छितः मूर्च्छितमत्सरः, प्रवृद्धनल-
शुभदेष इत्यर्थः, नलनिग्राहिनाय दृढसङ्कल्प इति यावत्,
[आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः] अत एव ग्रहिनः आग्रह-
वान्, [पिच्छादितात् मत्वर्थीय इलच्-प्रत्ययः] कलिः चतुर्थ-
युगं. हापरः तृतीययुगम् एव, एकः केवलः, परीवारः
परिजनः यस्य तादृशः, हापरमात्रमहायः सन्नित्यर्थः, नल-
निग्राहिणीं नलनिग्रहार्थाम् इत्यर्थः, यात्रां गमनं, जग्राह
स्वीचकार, किल खलु ॥ १५७ ॥

नलेति ।—नलस्य वैरमेनः, इष्टापृत्ताभ्यां क्रतु-खातादिधर्म-
कर्मभ्याम्, (“अथ क्रतुकर्मिष्टं पृत्ते खातादिकर्मणि” इत्यमरः)
सम्पृत्तेः सम्यक् पूर्णत्वात्, बहुधर्मानुष्ठानचिह्नव्याप्तत्वादित्यर्थः,
अमुं पापरूपं कलिं प्रति, दूरमत्यर्थं, दु खेन गच्छन्ति एष्विति
दुर्गाः [“सुदुरोरधिकरणे” इति ड प्रत्ययः] तान् दूरदुर्गान्
अतिदुर्गमान्, निषधान् देशान्, गन्तुं प्रयातुं, निषेधन्
निवारयन्, गमनं प्रतिबध्नन्निवेत्यर्थः, घनः निरन्तरः, विघ्नः
प्रत्यूहः, सञ्जघटे वक्ष्यमाणरीत्या घटितवानित्यर्थः ; धर्मगुप्तया
निषधदेशाः कलिना दुष्प्रवेशा बभूवुरिति निष्कर्षः ॥ १५८ ॥

क्रियतेति ।—अथ देवानां सन्निधानात् प्रस्थानानन्तरं,

भैमीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १५८ ॥
 वेदानुच्चरता तत्र मुखादाकर्णयन् पदम् ।
 न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६० ॥
 श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।
 क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६१ ॥
 तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

कियता च कालेन किञ्चित्कालेऽतीते इत्यर्थः, अहंमानी
 अहङ्कारी, कलिः कालः युगात्मकसमयरूपः पापात्मकत्वात्
 श्यामरूपो वा, भैमीभर्तुः दमयन्तोपतेः, महीभुजः राज्ञो
 नलस्य, राजानः धीयन्ते अस्यामिति राजधानी नगरी
 तां, [“करणाधिकरणयोश्च” इत्यधिकरणार्थे ल्युट्] उपेयिवान्
 उपगतः, [निपातनात् साधुः] ॥ १५८ ॥

अथ पुरप्रवेशे विघ्नप्रकारमाह, वेदानिति ।—तत्र राज-
 धान्यां, वेदान् श्रुतीः, उच्चरताम् उच्चारयताम्, अधीयानानां
 श्रोत्रियाणाम् इत्यर्थः, मुखात् वदनात्, पदं मन्त्रचतुर्थींशा-
 पराख्यं पदजातम्, आकर्णयन् शृण्वन्, कालः समयात्मकः
 पापात्मको वा, कलिः जघन्ययुगं, पदं चरणं, प्रसारयितुं
 विस्तारयितुं, न अपारयत् न अशक्नोत् ॥ १६० ॥

श्रुतीति ।—तत्र पुरे, श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यः वेदाध्येष्टमुखेभ्यः,
 क्रमम् उभयापराख्यं पदजातम्, आकर्णयतः शृण्वतः, तस्य कलिः,
 क्रमः पादन्यासः, सङ्कुचितः प्रतिबद्धः सन्, दूरम् अवर्त्तत
 प्रवेशाशक्त्या दूरे स्थितः इत्यर्थः, वेदध्वनिप्रभावेणेति भावः ॥ १६१ ॥

तावदिति ।—तावत् तत्पर्यन्तं, तेन कलिना, पादयोः
 चरणयोः, धृताटोपा साडम्बरा, सदर्पा इति यावत्, गतिः
 विहरणं, संहिता सम्भृता, अवलम्बितुं शक्ता इत्यर्थः,

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६२ ॥
 तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।
 तत्रातत दृशौ नाभौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६३ ॥
 अतिथीना पदान्धोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छले ।
 अङ्गणे गृह्णामत्र खलेनानेन चख्वले ॥ १६४ ॥

यावत् यत्पर्यन्तं, वेदपाठिनाम् वेदाध्येतृणां, कण्ठेभ्यः मुखेभ्यः, संहिता पूर्वाक्तपदक्रमरूपावस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा, न अश्रावि न श्रुता, तच्छृणोतस्तूभय एव पादयोरिति भावः । तदेतदारण्यके—“श्रुतम् अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात् स्वर्गकामः प्रष्टवन् उभयमन्तरेण” इति ॥ १६२ ॥

तस्येति ।—तत्र पुरे, होमाज्यगन्धेन होमसम्बन्धिष्ट-परिमलेन, तस्य कले, नासा घ्राणेन्द्रियं, नाशं विध्वस्तम्, अगमत् इव प्रापदिव, तथा असौ कलिः, क्रतुधूमेन यज्ञधूमेन, कदर्थिते दूषिते, अन्धीभूते इत्यर्थः, दृशौ नेत्रे, नातत न अतनिष्ट, नान्धोलयितुं शक्त इत्यर्थः ; हव्यगन्धयज्ञधूमाद्य-सहिष्णुनया इति भावः [तनोतेर्लुङि तद्, “तनादिभ्यस्तथासांः” इति मिचो लुक् । पक्षे—“अनुदात्तोपदेश—” इत्यादिना अनुनासिकलोपः] ॥ १६३ ॥

अतिथीनामिति ।—अत्र पुरे, अतिथीनां गृहागत-पान्यानां, पदान्धोभिः चरणप्रक्षालनादकैः, इमं कलिं प्रति, न तु धामिकान् प्रतोति भावः, अतिपिच्छिते सर्वदा जलाद्रेतात् विजिले, अतिमसृणे इत्यर्थः, [पिच्छादित्वादिलच्-प्रत्ययः] गृह्णाम गृहस्थानाम्, अङ्गणे चत्वरे, खलेन दुर्जनेन, अनेन कालिना, चख्वले ख्वलितं, पतितमित्यर्थः, [भावे लिट्] ॥ १६४ ॥

पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुष्ममहोष्मभिः ।

तप्यत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तार्मिव्यजनानिलैः ॥ १६५ ॥

पितृणां तर्पणे वर्णैः कौर्णात् वेश्मनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात् कालात् दूरमत्वसदत्र सः ॥ १६६ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मेन स्वमन्तर्दीर्णमैव सः ।

कृपाणोभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १६७ ॥

पुटेति ।—क्रतुषु यज्ञेषु, शुष्मणाम् अग्नौनाम्, (“अग्नि-
वैश्वानरो वह्निर्वीतिहात्रो धनञ्जयः । वह्निः शुष्मा
कृष्णवत्सा” इत्यमरः) महोष्मभिः प्रबलमन्तापैः, पुटपाकं
निरुद्धमुखपात्रे अन्तर्धूमपाकमित्यर्थः, प्राप लेभे इवेत्युत्प्रेक्षा,
कलिरिति शेषः, तथा पूर्त्तानां वापौतङ्गादीनाम्, ऊर्मयः
तरङ्गा एव, व्यजनानि तालवृन्तानि, तेषाम् अनिलैः
वायुभिः, तप्यत्यङ्गं तस्य कलेः अङ्गजातं, [वीष्मायामव्ययी-
भावः] अकर्त्ति इव छिन्नमिवेत्युत्प्रेक्षा । [कर्त्तौ क्तेने इति
धातोः कर्मणि लुङ्] ॥ १६५ ॥

पितृणामिति ।—सः कलिः, अत्र पुरे, वेश्मनि वेश्मनि गृहे
गृहे, [वीष्माया द्विभावः] वर्णैः ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयैः,
पितृणां पित्र्यपितामहादीनाम् अग्निष्वात्तादीनां पितृ-
लोकाणाञ्च, तर्पणे तर्पणकर्मणि, पितृनुद्दिश्य तत्तृप्त्यर्थं
सतिलोदकटानरूपप्रपैत्राक्रियाविशेषे इत्यर्थः, कौर्णात् विच्छिन्नात्,
कालात् तिलात् कृष्णातिलात्, कालात् मृत्योरिव, (“कालो
मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति विश्वः) दूरमत्यर्थम्,
अत्रसत् तस्तः ॥ १६६ ॥

स्नातृणामिति ।—कृपाणोभूय खङ्गीभूय, तस्य कलेः,
हृदयं वक्षस्थलं, प्रविष्टैः कृतप्रवेशैः इव स्थितैः, तैः प्रसिद्धैः,

पुमांसं मुमुदे तत्र विन्दन् मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ स्नानवानयम् ॥ १६८ ॥

यज्ञयूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुमङ्गलाम् ।

जनेर्धर्मधनैः कीर्णा व्यालक्रोडीकृताश्च ताम् ॥ १६९ ॥

स पार्श्वमशकत् गन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।

स्नातृणां स्नायिनां, कृतस्नानानामित्यर्थः, तिलकैः ऊर्ध्वपुण्ड्रा-
दिभिः, सः कलिः, स्वम् आत्मानम्, अन्तः वक्षसि, दीर्णमेव
पाटितमेव, मेने बुबुधे ॥ १६७ ॥

पुमांसमिति ।—अथ कलिः, तत्र पुरे, मिथ्या अनृतं,
तस्याः वदावदं वक्ता, [“चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्
चाभ्यासस्येति व्यक्तव्यम्” इति साधुः । “वदो वदावदो वक्ता”
इत्यमरः] पुमांसं नरं, विन्दन् प्राप्नुवन्, मिथ्यावादिनं लोकं
पश्यन् इत्यर्थः, मुमुदे तुतोष, तद्द्वारा प्रवेष्टुमैच्छदिति
भावः ; अथ हर्षलाभानन्तरमेव, तं पुरुषं, स्त्रियं नारीं प्रति,
तथा मिथ्या वदन्तं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, तस्य ता मिथ्यां नर्मोक्तिं
ज्ञात्वित्यर्थः, स्नानवान् स्नानः, विषस्य इत्यर्थः, [“संयोगादे-
रातो धातोः” इति निष्ठानत्वम्] अभूत् इति शेषः, स्त्रिया
सह नर्मोक्तौ मिथ्याभाषणे दोषाभावादिति भावः ॥ १६८ ॥

यज्ञेति ।—सः कलिः, यज्ञयूपैः यज्ञीयपशुवन्धनस्तम्भैः घनां
निरन्तरां, व्याप्तमित्यर्थः, पुरं नगरीं, शङ्कुमङ्गलाम् अस्त्र-
विशेषाकीर्णामिव, तथा धर्मधनैः धार्मिकैः, जनैः लोकैः, कीर्णा
व्याप्तां, तां पुरीं, व्यालैः सर्पैः श्वापदैः वा, (“व्यालौ भुजङ्गम क्रूर
श्वापटे दुष्टदन्तिनि” इति विश्वः) क्रोडीकृताम् अङ्गीकृतामिव,
जज्ञौ ज्ञातवान्, तद्वत् दुरासदाम् अमन्यतेत्यर्थे ॥ १६९ ॥

स इति ।—वराकः तुच्छः, सः कलिः, पराकिणा कच्छव्रत-

माधोपवासिनां छाया-लङ्घने घनमस्त्रवत् ॥ १७० ॥

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्विया ॥ १७१ ॥

स गृहे गृहिणां पूर्णे घने वैखानसेर्वते ।

यत्याधारेऽमरागारे क्वापि न स्थानमानशे ॥ १७२ ॥

विशेषचारिणां, “द्वादशाहोपवासस्तु पराकः परिकीर्तितः” इति स्मरणात्; पार्श्वं समोपं, गन्तुं यातुं न अशकत् न समर्थोऽभूत्, [शक्नोतेर्लिङ्गित्वात् चौरडादेशः] तथा मामोपवासिनां मामं व्याप्य अनशनव्रतिनान्तु, छायालङ्घने प्रतिविम्बाक्रमणेऽपि, घनं भृशम्, अस्त्रवत् अभङ्गत्, दुरासदत्वात् तपस्विनाम् इति भावः ॥ १७० ॥

आवाहितामिति ।—सः कलिः, तत्र पुरे, द्विजैः विप्रैः, आवाहिताम् आहूताम्, अत एव अर्कमण्डलात् सूर्यविम्बात्, सन्निदधतीं समोपमागच्छन्तीं, गायत्रीं गायत्रीं देवीं, पश्यन् अवलोकयन्, भिया भयेन, तत्रभावादिति भावः; दृष्टनष्टं पूर्वं दृष्ट ईक्षितः, अनन्तरं नष्टं अदृष्टं, मद्य एव अदर्शनं गतः इत्यर्थः, [स्नातानुल्लिप्तवत् पूर्वकालसमाप्तः] अभवत् अजायत ॥ १७१ ॥

स इति ।—सः कलिः, गृहिणां पूर्णे गृहस्थैः व्याप्तैः, [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] गृहे भवने, तथा वैखानसैः वानप्रस्थैः, (“वैखानसो वनेवासो वानप्रस्थश्च तापसः” इति यादवः) इति वेष्टिते, घने निरन्तरं, “घने” इत्यत्र “वने” इति पाठः साधुः; तथा यतिना सन्न्यासिनाम्, आधारे आश्रये, यत्प्रधिष्ठिते इत्यर्थः, अमरागारे देवालये, क्वापि कुत्रापि, स्थानं स्थितिं, न आनशे न लेभे, [“अत आदेः” इत्यभ्यासदीघे. “अश्रान्तश्च” इति नुङागमः] ॥ १७२ ॥

हिंसागवीं मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स्म सः ।

सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरं निराम तम् ॥ १७३ ॥

क्वापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसामात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्तं तत्र न प्रापटपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७४ ॥

मीनेन व्रतनिष्ठाना स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

हिसेति ।—सः कलिः, मखे गोमेधाख्ययज्ञे, हिंसाया गौः तां हिंसागवीम् आलम्भार्थानं गाम इत्यर्थः, [“गौरतद्धितलुकि” इति ममामान्तष्टच्] वीक्ष्य दृष्ट्वा, रिरंसुः चित्तविनाटनेच्छः मन् इत्यर्थः, निजाधिपत्यसूचकं गोवधोद्यमं दृष्ट्वेति भावः, अन्यत्र —रन्तुम् इच्छः, विहर्तुम् इच्छुः इत्यर्थः, [रमेः सनन्तादु-प्रत्ययः ।] धावति स्म द्रुतम् अगात्, सा गीस्तु, सौम्यः सोमदैवतो यागः, सः एव वृषः धर्मः, तत्र आसक्ता सङ्गता, धर्माभिन्नाधिष्णो सतीत्यर्थः, सुन्दरवृषभाक्रान्ता चेति गम्यते, (“वृषो धर्मं बलौवदे” इति मेदिनी । बलौवर्दी वृषभः) अत एव खरं रलयारभेदात् खलं, क्रूरमित्यर्थः, खरं गर्दभञ्च, त कलिं, दूरं विप्रकृष्टदेशं, निराम निचिक्षेप, वृषाक्रान्ताया गोः विजातीयत्वात् खरनिराकरणं युक्तमिति भावः ॥ १७३ ॥

क्वापीति ।—असौ कलिः, तत्र पुरे, क्वापि कस्मिन्नपि स्थाने, आत्मनः स्वस्य, प्रियाम् इष्टां, हिंसा जीवहत्यादि-रूपाम्, अन्विष्यन् मृग्यमाणोऽपि, न अपश्यत् न अवालाकयत्, तथा मूर्खमुखे मूढवक्त्रोऽपि, स्वस्य निजस्य, मित्तं सखायम्, अनुकूलमिति यावत्, कलिं कलहञ्च, न प्रापत् न अलम्बिष्ट, प्रजानां तथा नियमनादिति भावः ॥ १७४ ॥

मीनेनेति ।—सः कलिः, व्रतनिष्ठाना नियमावलम्बिनां, मीनेन वाक्संयमनेन, स्वस्य आत्मनः, आक्रोशं शाप, मन्यते स्म

वन्द्यवन्दारुभिर्जञ्जी स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७५ ॥

मुनीनां स वृषीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शप्तुं मामङ्गिरुद्यताः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीभृतो धृताषाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रञ्ज्वाऽमी बहूमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १७७ ॥

बुध्यते स्म, मौनिनो भूत्वा मामेते अशपन् इति अमन्यत इत्यर्थः ; तथा वन्द्यानाम् अभिवाद्यानां, वन्दारुभिः वन्दनशीलैः, गुरुजनान् नमस्कुर्वद्भर्त्सनैरित्यर्थः, [“शृवन्द्योराकः”] स्वशिरः निजमस्तकश्च, पदेन चरणेन, आहतं ताडितमिव, जञ्जी मेने, तत् सर्वं शास्त्रविधिपालनं तस्य तादृग्दुःखजनकं सञ्जातम् इति भावः ॥ १७५ ॥

मुनीनामिति ।—सः कलिः, मुनीनां तापसानां, पाणौ करे, वृषीः आसनानि, उपवेशनार्थं गृहीताः इति भावः, (“व्रतिनामासनं वृषी” इत्यमरः) तथा आचामताम् उपस्पृशताम्, एषां पाणौ इति शेषः, अपश्च जलानि, पश्यन् अवलोकयन्, अमी मुनयः, मां घनैः मुद्गरैः, (“द्रुघणे मुद्गरघनी” इति वैजयन्ती) हन्तुं ताडयितुं, तथा अङ्गि. जलैः, शप्तुश्च अभिशापं दातुश्च, उद्यताः प्रवृत्ताः, इति मेने बुबुधे, तादृग्दुःखं प्राप इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीति ।—सः कलिः, मौञ्जीभृतः मुञ्जदणनिर्मित-मेखलाधारिणः, धृताषाढान् गृहीतपालाशदण्डान्, [“विशाखा-षाढादण् मन्थदण्डयोः” इत्यण्-प्रत्ययः । “पालाशो दण्ड आषाढः” इत्यमरः] वर्णिनः ब्रह्मचारिणः, [“वर्णात् ब्रह्म-चारिणि” इति इनि-प्रत्ययः] दृष्टेति शेषः, अमी वर्णिनः, मां रञ्ज्वा पाशिन, मुञ्जमयेनेति भावः, बहू संयन्तुं, ततः बन्धना-

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुक्त्वासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्त्रस्तः सः सुमोचाशु च सुचः ॥ १७८ ॥

आनन्दन्मादिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १७९ ॥

अपश्यत् यावतो ब्रह्म-विदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

नन्तरं, दण्डेन पालाशयष्ट्या, हन्तुं ताडयितुञ्च, आयान्ति
आगच्छन्ति, इति आशशङ्के सन्दिदेह, तथा विव्यथे इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

दृष्ट्वेति ।—सः कलिः, पुरः अग्रे, पुरोडाशं यज्ञीयपिष्टक-
पिण्डविशेषं, (“पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्या पिष्टकस्य च । रसे
सोमलतायाश्च द्रुतशेषे च कोर्त्तितः ॥” इति विश्वः) दृष्ट्वा
अवलोक्य, उक्त्वासेन भयेन, दुर्मनाः विह्वलः, आसीत् अभूत्,
स्वघाताथै पाषाणभ्रमादिति भावः ; तथा सुचः होमादि-
पात्राणि, फणिनीः भुजङ्गौः, मन्वानः शङ्कमानः, त्रस्तः भीतः
सन्, अशु वाष्पं, सुमोच च तत्याज च । अत्र सुचः, फणिनी-
भ्रान्त्या भ्रान्तिसदलङ्कारः ॥ १७८ ॥

आनन्ददिति ।—एषः कलिः, द्विजन्मनः ब्राह्मणस्य, मदि-
रायाः सुरायाः, आदानं ग्रहणं, विन्दन् जानन्, पश्यन् इत्यर्थः,
आनन्दत् अमोदत, शास्त्रमर्थ्यादालङ्घनं दृष्ट्वेति भावः ; अथ तं
मदिरामाददानं ब्राह्मणं, सौत्रामणीं सौत्रामण्याख्याम्, इष्टिं
यागं, कुर्वन्तं सम्पादयन्तं, दृष्ट्वा अवलोक्य, ज्ञात्वा इत्यर्थः,
अदूयत पर्येतप्यत, “सौत्रामण्या सुरां पिबेत्” इति श्रुतेः
तस्मिन् यज्ञे सुराग्रहणस्य शास्त्रविहितत्वेन पापाभावात्
निराशोऽभूत् इति भावः ॥ १७९ ॥

अपश्यदिति ।—असौ कलिः, ब्रह्मविदां वेदाध्यायिनां,
यावतः यावत्सङ्ग्रहकान्, ब्रह्माञ्जलीन् वेदाध्ययनकालीनपाणि-

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्राञ्जलयो हृदः ॥ १८० ॥

स्नातकं घातुकं जज्ञे जज्ञी दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्यैव यमस्येव विभाय सः ॥ १८१ ॥

स पाषण्डजनान्वेषो प्राप्नुवन् वेदपण्डितम् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८२ ॥

इयमम्पुटान्, “संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः” इति स्मरणात्, (“अञ्जलिः पाठे ब्रह्माञ्जलिः” इत्यमरः) अपश्यत् ऐक्षत्, तस्य कलेः, हृदः हृदयात्, तावन्तः तावत्सङ्घाताः, अस्राञ्जलयः रक्ताञ्जलयः, उदडीयन्त उडडीनाः, निर्गता इत्यर्थः ॥ १८० ॥

स्नातकमिति ।—सः कलिः, स्नातकं समाप्तवेदं जनं, [“स्नाताद्देदममाप्ती” इति कन्-प्रत्ययः] घातुकं स्वस्य हन्तारं, [“लषपत—” इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः] जज्ञे मेने, दान्तं तपःक्लेशसहं, तपस्विनमित्यर्थः, (“तपःक्लेशमहो दान्तः” इत्यमरः) कृतान्तवत् यमतुल्यं, जज्ञी बुबुधे, तथा वाचं यच्छतीति वाचंयमः भौनव्रती तस्य, [“वाचि यमो व्रते” इति खच्-प्रत्ययः । “वाचंयमपुरन्दरी च” इति निपातनात् माधुः] दृष्ट्यैव दर्शनेनैव, यमस्येव शमनस्येव, विभाय भोतवान्, [भियो लिट्] सर्वत्रैषा तपःप्रभावस्य दुर्धर्षत्वात् भीतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८१ ॥

स इति ।—पापः क्रूरः, सः कलिः, पाषण्डजनान्वेषी शास्त्र-दूषकजनानुसन्धायी सन्, वेदपण्डितं वैदिकं, प्राप्नुवन् लभमानः, पश्यन्नित्यर्थः, जलार्थी पानीयाभिलाषी, जन इति शेषः, अनलम् अग्निं, प्राप्यैव लब्ध्वैव, तापात् तत्तेजोजन्यसन्तापाद्धेतोः, अपासरत् अपसृतः, ब्रह्मतेजसः पाषण्डदाहकत्वादिति भावः ॥ १८२ ॥

तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसन्तोषमानशे ।

निर्वर्ण्यं सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वलति स्म सः ॥ १८३ ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य राश्वैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८४ ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छत् वीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८५ ॥

तत्रेति ।—सः कलिः, तत्र पुरे, ब्रह्महणं ब्राह्मणं घातयन्तं, जनमिति शेषः, [“ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु—” इति क्लिप्] पश्यन् विलोकयन्, अति अतितरां, सन्तोषं हर्षम्, आनशे प्राप इत्यर्थः, अथ तं ब्रह्महणं सर्वमेधस्य सर्वमेधाख्ययागस्य, यज्वानं विधिनेष्टवन्तं, यथाविधि होतारमित्यर्थः, निर्वर्ण्यं निश्चित्य, ज्वलति स्म सन्तप्तोऽभूत्, “ब्रह्मणं ब्राह्मणमालभत” इति श्रुत्या सर्वमेधे ब्राह्मणादिमर्वालम्भविधानात् तस्य धर्मत्वादिति भावः ॥ १८३ ॥

यतीति ।—दुर्जनस्य खलस्य, तस्य कलेः, यतीनां मस्कुरिणां, परिव्राजकानामित्यर्थः, हस्तेषु करेषु, स्थितैः वर्तमानैः, राश्वैः वेणुदण्डैः, [“त्रिदण्डेन कमण्डलुः” इति स्मृतेरिति भावः ; (राश्वस्तु वैणवः” इत्यमरः) तर्जना त्रासनम्, आरम्भिः क्लृप्तित्यर्थः ; तथा गृहिणां गृहस्थाश्रमिणां, वेदयष्टिभिः सन्दर्भवेणुदण्डैश्च, “वेणुमान् स कमण्डलुः” इति स्मृतः इति भावः ; क्लिष्टिः क्लेशः, अजनि जनिता, [जनेर्ण्यन्तात् कमेणि लुङ्] (“यतिः पाराशरौ भीमस्तक्कर्म मस्करौ यतिः । बहदर्भा वेदयष्टिर्दम्भो राश्वस्तु वैणवः ॥” इति सवेत्र यादवः) ॥ १८४ ॥

मण्डलेति ।—एषः कलिः, स्थण्डिलशायिनः अनास्तृत-भूमिशयनव्रतितनः, [“व्रते” इति इनिः । “यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेदी स्थण्डिलशायसी” इत्यमरः) वीक्ष्य दृष्ट्वा, मण्डल-

अपश्यञ्जिनमन्विथन्नजिनं ब्रह्मचारिणाम् ।

क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८६ ॥

जपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाङ्गष्टिकष्टानि विपरोतदृगन्वभूत् ॥ १८७ ॥

त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

त्यागं देशत्यागम् एव, ऐच्छत् अवाञ्छत्, तथा पवित्राणां कुशानाम्, (“अस्त्रो कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्” इत्यमरः) आलोकनात् दर्शनात्, पत्रैः कुलिशात्, त्रासं भयम्, अविन्दत अलभत, “यथा शक्रकरे वज्रं तथा विप्रकरे कुशा.” इति स्मृतिरिति भावः ॥ १८५ ॥

अपश्यदिति ।—सः कलिः, जिनं जिनाख्य बौद्धदेवतं, स्वमितमिति भावः, अन्विथन् सृग्यन्, ब्रह्मचारिणा ब्रह्मचर्य-परायणानाम्, अजिनम् आसनाद्यं सृगचर्म, जिनराहित्यञ्च, अपश्यत् ऐक्षत, किञ्च क्षपणार्थी स्वमितबौद्धमन्त्रासिनोऽन्वेशो, सदीक्षस्य दीक्षितस्य राज्ञ, अक्षपणं पाशकदेवनं, क्षपणक-राहित्यञ्च, ऐक्षत अपश्यत्, राजसूये अभिषेचनीये अष्टावक्षै-र्दिव्यन्तीति श्रवणात् ; तदुभयमप्यस्य दुःसहमिति भावः ॥ १८६ ॥

जपतामिति ।—विपरोतदृक् वेदविरुद्धदर्शी, सः कलिः, जपताम् इष्टमन्त्रस्य असक्तदुस्चारणं कुर्वतां, जनानामिति शेषः, अक्षमालासु जपमालिकासु, स्थिताना वीजानां पद्मादि-वीजानां, जपमङ्गलानार्थानामिति भावः, आकर्षणस्य आङ्गष्टैः, पुनः पुनर्भ्रामणस्येति यावत्, दर्शनात् अवलोकनात्, जीवाङ्गष्टि-कष्टानि निजप्राणाकर्षणदुःखानि, अन्वभूत् अनुभूतवान् ॥ १८७ ॥

त्रिसन्ध्यमिति ।—स कलिः, तत्र पुरं, त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रये, [“समाहारैकत्वे वा तस्य” इति नपुंसकत्वम्, अत्यन्तसंयोगे

परमेच्छत् दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १८८ ॥
 अद्राक्षीत् तत्र कश्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
 भैमीनलव्यलीकाणु-प्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८९ ॥
 तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।
 स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९० ॥
 कस्मिन् ततोपनम्नाया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

द्वितीया] विप्राणां ब्राह्मणानाम्, अघमर्षणं तत्तन्मन्त्रसाध्यं पापहरं चुलुकोदकेन नासास्यर्माभिमन्त्रितं क्रियाविशिषं, पश्यन् अवलोकयन्, परं केवलं, निजयोः दृशोरेव स्वनेत्रयोरेव, अपकर्षणम् उत्पाटनम्. ऐच्छत् अवाञ्छत्, अघमर्षणक्रियां दृष्ट्वा नेत्रोत्पाटनवत् दुःखमाप इति भावः ॥ १८८ ॥

अद्राक्षीदिति ।—कलिः युगाधमः, भैमीनलयोः दमयन्तो-
 नैपधयोः, व्यलीकाणोः अकार्यलेशस्य, किञ्चिन्मात्रदोषस्या-
 पीत्यर्थः, (“व्यलोकमप्रियाकाय्यवैलक्ष्येष्वपि पोडने” इति
 विश्वः) प्रश्नं पृच्छां, कामयते वाञ्छति इति तत्कामः सन्,
 [“शलिकामिभिच्छाचारेभ्यो णः”] तत्र पुरे, परिभ्रमन्
 विचरन्, क्वचित् कुत्रापि. कश्चिदपि कमपि, परिचितं संस्तुतं,
 जनमिति शेषः, न अद्राक्षीत् न ऐच्छिष्ट ॥ १८९ ॥

तप इति ।—अकाण्डे अनवसरे, अकारणमित्यर्थः, द्विष्टा
 विरुद्धाः, तापसा तपस्विनः येन तादृशः, सः कलिः, तस्मिन् पुरे,
 स्वविद्विषा निजविरोधिनां, तपः चान्द्रायणादिचर्या, स्वाध्यायः
 वेदपाठः, यज्ञाः सोमादयः तेषां, श्रियं समृद्धिं, पश्यन् अवलोकयन्,
 उपतताप सन्तप्तो बभूव, शत्रुवृद्धेरसहनौयत्वादिति भावः ॥ १९० ॥

कस्मिमिति ।—स कलिः, तत्र पुरे, उपनम्नायाः उपासकस्य
 समीपं स्वयमागतायाः, विश्वस्याः सर्वस्याः, सजातीयाया

* स मञ्जौ तं विभाव्याद्य वामदेवाभ्युपासकम् ॥ १८१ ॥

वैरिणो शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च ॥ १८२ ॥

दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टमोस्य चानशे ।

जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सौमं सोऽमन्यतान्तकम् ॥ १८३ ॥

विजातीयायाः गम्यायाः अगम्यायाश्चेत्यर्थः, स्त्रिया इति शेषः, कस्त्रं कमितारं, रन्तारमित्यर्थः, कञ्चन पुरुषमिति शेषः, [“नमिक्कम्पि—” इत्यादिना र-प्रत्ययः] वीक्ष्य दृष्ट्वा, तुष्टवान् तुतोष, तस्य महापातकित्वेन स्वाश्रयलाभाशयेति भावः ; अथ अनन्तरं, विशेषनिरोक्षणानन्तरमित्यर्थः, तं कस्त्रं पुरुषं, वामदेवः तन्नामदेवताविशेषः, तस्य अभ्युपासकं पूजकं, विभाव्य विमृश्य, मञ्जौ विषसाद, तदुपासकानां “न काञ्चन स्वयमागतां परिहरेत्” इति श्रुतेस्तदुपभोगस्य धर्म्यत्वादिति भावः ॥ १८१ ॥

वैरिणोति ।—वैरिणो विरोधिनी, कलेरिति भावः, शुचिता लोकानां वाङ्माभ्यन्तरशुद्धता गोमयाद्यनुलेपनादिजनितभूमि-शुद्धता च, तस्मै कलये, भुवि निषधभूमौ, प्रवेशम् अन्तर्गमनं, न ददौ न दत्तवतो, तथा अम्बरे च नगरसम्बन्धिनभसि च, वेदध्वनिः ब्रह्मघोषः, आलम्बम् आलम्बनम्, अवस्थानाव-काशमित्यर्थः, न विततार न ददौ ॥ १८२ ॥

अनन्तरश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वेरुपेक्षितं, तथाऽपि क्वचित् स्थितत्वात् व्याख्यायते, दर्शस्येत्यादि ।—सः कलिः, दर्शस्य दर्शयागस्य, तथा अग्निष्टोमस्य तदाख्ययागविशेषस्य च, दर्शनात् अवलोकनात्, कष्टं महत् दुःखम्, आनशे प्राप, तथा पौर्ण-मासं पूर्णमासेष्टिम्, ईक्षते पश्यति इति पौर्णमासेक्षी पौर्ण-मासयागदर्शी सन्, जुघूर्णे बभ्राम, मूर्च्छितप्रायोऽभूदित्यर्थः,

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृणो जिनाः ।

नापश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १८४ ॥

स तुतोषाश्रतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषोभवत्सोम-भुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १८५ ॥

तथा सोमं सोमयागञ्च, अन्तकं सृष्ट्युम्, अमन्यत अबुध्यत, मरणयातनामिव यातनामन्वभूदित्यर्थः ॥ १८३ ॥

तेनेति ।—तेन कलिना, वीरघ्नाः क्षात्रधर्मानुमारेण रणे वीरघातिनः, जनाः इति शेष, [“अमनुष्यकर्तृके च” इति चकारादच्. अत एव “क्वचिन्ननुष्यकर्तृके च” इति कौमारं सूत्रम्] अदृश्यन्त ऐक्ष्यन्त, तु किन्तु, वीरहृणः क्षत्रियघातिनः, जिनाः भट्टभास्कराः अग्नित्यागिनः वा वीरहा वा, “एष देवानां योऽग्निमुद्धामयत” इति श्रुतिरित्यनेन उपलक्षिताः इति यावत्, न, अदृश्यन्त इति पूर्वक्रियया प्रन्वयः ; सः कलिः, अभिनिर्मुक्तान् यान् सुप्तान् अभि सूर्योऽस्तमेति ते अभिनिर्मुक्ताः तान्, [मुञ्चतः कर्मणि क्तः] सूर्यास्तकाले निद्रितान् आचारहीनान्, न अपश्यत् न व्यलीकयत्, किन्तु जीवन्मुक्तान् आत्मारामान् पुण्यान् जनान्, अवैक्षत अपश्यत् ॥ १८४ ॥

स इति ।—सः कलिः, स्पृष्टं कृतस्पर्शं, परस्परम् अन्योऽन्यं यै, तान् स्पृष्टपरस्परान् परस्परस्पर्शपूर्वकमित्यर्थः, अश्रतः भक्षयत, विप्रान् ब्राह्मणान्, दृष्ट्वा विलोक्य, तुतोष मुमुदे, भाजनकाले परस्परस्पर्शस्य निषेधात् तद्विपरीतव्यवहारिणस्तान् दृष्ट्वा स्वाश्रयलाभाशया मन्तुष्ट इत्यर्थः, अथ तान् पूर्वोक्त-प्रकारेणाश्रतो विप्रान्, होमशेषोभवन्तं होमावशिष्टं, सोमं सोमलताचूर्णं, भुञ्जते अश्रन्ति इति भुजः, वीक्ष्य दृष्ट्वा, ज्ञात्वा इति यावत्, दूनवान् परितप्तवान्, दुःखमनुभूतवानित्यर्थः,

दृष्ट्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् भटित्यसौ ।

तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥ १८६ ॥

अधावत् कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तु तां बुद्ध्वा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ १८७ ॥

“न सीमेनोच्छिष्टो भवति” इति श्रुतेः, “इक्षुदण्डे तिले सीमे नोच्छिष्टो ममुरव्रवीत्” इति स्मृतेश्च सीमभक्षणे परस्परस्पर्श-
दोषाभावादिति भावः ॥ १८५ ॥

दृष्ट्वेति ।—असौ कलिः, रजोभिः धूलिभिः, जुष्टं सेवितं, व्याप्तमिति यावत्, जनं लोकं, दृष्ट्वा वीक्ष्य, भटिति द्राक्, तुष्टिं मन्तोषं, प्राप्नोत् अलभत, धूलिमलिनं जनं दृष्ट्वा जनोऽयं निषिद्धच्छागखरादिशुरोत्थधूलिव्याप्त इति निश्चित्य स्वाश्रय-
लाभसम्भावनया तुतोषेत्यर्थः ; ततः विशेषनिरीक्षणान्तर-
मित्यर्थः, तं रजोजुष्टं जनं, पावनं पवनसम्बन्धि, यत् स्नानं गोरजःस्नानमित्यर्थः, तादृशी अवस्था दशा यस्य तादृशं, वायव्यस्नाननिरतमित्यर्थः, पश्यन् विलोकयन्, जानन् इत्यर्थः, दुःस्थः दूनः, दुःखित इत्यर्थः, अभवत् अजायत ; “वारुणन्तु जलस्नानमापो हिष्टेति मान्विकम् । वायव्यं गोरजःस्नान-
माग्नेयं भस्मनोदितम् ॥ यत्तु सातपवर्षेण दिव्यं तदिति पञ्चधा ॥” इति मनुस्मृत्यापञ्चविधस्नानान्तर्गतस्य वायव्यस्नानस्य वैधत्वात् तदवस्थं तं दृष्ट्वा दुःखितोऽभवदित्यर्थः ॥ १८६ ॥

अधावदिति ।—मन्दः मूढः, अयं कलिः, कापि कुत्रचित् प्रदेशे, गां सौरभेयीं, हन्यमानाम् आलभ्यमाना, वीक्ष्य दृष्ट्वा, मुदा हर्षेण, अधावत् द्रुतमगच्छत्, तु किन्तु, तां गाम्, अतिथिभ्यः अतिथ्यर्थं हन्यमानां, बुद्ध्वा ज्ञात्वा, मन्दं शनैः शनैः, न्यवर्त्तत ध्यरमत, सखेदं प्रत्यागच्छदित्यर्थः ; “महोच्चं ।

हृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।

यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ १८८ ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाऽथ विव्यथे ॥ १८९ ॥

क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरौरतम् ।

जज्ञौ यज्ञक्रियामग्नः स भाण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०० ॥

वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्” इति विधानादिति भावः ॥ १८७ ॥

हृष्टवानिति ।—सः कलिः, नित्यनैमित्तिकत्यजं दान-
होमादिकर्मत्यागिनं, [द्विज्] द्विजं विप्र, दृष्ट्वा वीक्ष्य, हृष्टवान्
मुमुदे, अथ एनं पूर्वोक्तद्विजं, यजमानं यज्ञे दीक्षितं, निरूप्य
निश्चित्य, दीनमुखः विषण्णवदनः सन्, दूरं विप्रकृष्टदेशम्, अद्रवत्
अधावत्, पलायत इत्यर्थः, दीक्षितो न ददाति न जुहोति न
वदतीति दीक्षितस्य तन्निषेधे तेन दोषाभावादिति भावः ॥ १८८ ॥

आननन्देति ।—अयं कलिः, तत्र तस्मिन्, पुरे राजधान्याम्,
आत्मघातिनम् आत्मविनाशिनं, निरीक्ष्य विलोक्य, आननन्द
स्वाश्रयलाभाशया तुतोष, अथ एनम् आत्मघातिनं, सर्वस्वारस्य
सर्वस्वारनामात्माहुतिकयागविशेषस्य, तथा रघुवशेऽप्युक्तं—“यो
मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषीत्” इति ; यज्वानं यागकारिणं, दृष्ट्वा
वीक्ष्य, तद्गयाजिनं विदित्वेत्यर्थः, विव्यथे मन्त्रताप, “सः अन्येष्टौ
सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा
यज्ञभागमर्पयति” इति श्रुतः तत्रात्मघातस्य वैधत्वेन दोषा-
भावात् व्यथितोऽभवदित्यर्थः ॥ १८९ ॥

क्रताविति ।—अग्नः मूर्खः, सः कलिः, महाव्रते महा-
व्रताख्ये, क्रतौ यागे, ब्रह्मचारिणः वर्षिणः, इत्यर्थः; कुलटायाश्च,

यज्वभार्याश्वमेवाश्व-लिङ्गानिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्ट्वाऽऽचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०१ ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाविभुम् ॥ २०२ ॥

तयोः सौहार्दमान्द्रत्व पश्यन् शन्यमिवानशे ।

मर्मच्छेदमिवानच्छे स तन्नर्माक्तिभिर्मिथः ॥ २०३ ॥

रतं मैथुनं, “महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्चल्योः सम्प्रवादः” इति श्रुतिविहितं ग्राम्यभाषणादिकं वा, [“इग्नश्जिमर्त्तिभ्यः ऋरप्” । “अमती कलटैत्वरो” इत्यमरः] पश्यन् विलोकयन्, यज्ञक्रियां यागव्यापारं, भाण्डानाम् अश्लीलभाषिणाम्, अक्राण्ड-
ताण्डवम् असमयकृतोद्धतनृत्यमिव, जज्ञी मेने, भण्डचष्टितम-
मन्यतेत्यर्थः ॥ २०० ॥

यज्जेति ।—अपण्डितः मूर्खः, सः कलिः, यज्वभार्यायाः यजमानस्य पत्न्याः, अश्वमेधे तटाख्ययज्ञे, अश्वस्य यज्ञियाश्वस्य, लिङ्गेन मेहनेन, आनिङ्गिवराङ्गता संयोजितयोनितां, “निराय-
त्याश्वस्य शिश्रं महिष्युपस्थे निधत्ते” इति श्रुतिविहिता-
मिति भावः ; दृष्ट्वा वीक्ष्य, श्रुतेः कर्त्तारं वेदप्रणेतारं, भण्डम्
अनज्जनम्, अश्लीलविषयोपदेष्टारमिति यावत्, आचष्ट अकथ-
यत्, केनचित् भण्डेन प्रणोताः वेदाः इति वभाषे इत्यर्थः ॥ २०१ ॥

अथेति ।—अथ पूर्वोक्तरूपदर्शनानन्तरं, कलिः चतुर्थयुगाधि-
पतिः, भीमजया भैम्या, जुष्टं सेवितं, दुष्टदृग्भिः पापदृष्टिभिः,
अन्यत्र—रोगोपहतदृष्टिभिः, दुरालोकं दुर्दर्शनं, नलं वेरसेनिं,
प्रभया दौस्या सूर्यभार्यया मज्जादेष्या च, जुष्टं प्रभाविभुं
प्रमाकरं, सूर्यम् इवेत्यर्थः, व्यलोकत अपश्यत् ॥ २०० ॥

तयोरिति ।—सः कलिः, तयो भैमीनलयोः, सुहृदीः भावः

अमर्षादात्मनो दोषात् तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्रष्टुं दृशाऽप्यनीशस्ती तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०४ ॥

अगच्छटाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निःश्वसन् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामममश्रियः ॥ २०५ ॥

रक्षितक्षत्रतत्वेन बाधनं न तपोधनेः ।

सौहार्दं प्रेम, [“युवादिभ्योऽण्” “हृद्भग—”इत्यादिना उभय-
पदवृद्धिः] तस्य मान्द्रत्वं धनत्वं, पूणत्वमित्यर्थः, सौहार्दीत्कर्ष-
मिति यावत्, पश्यन् अवलोकयन्, शब्दम् अस्त्रविशेषाघातम्,
आनश इव प्राप इव, तथा मिथः परस्परं, तयोः भैमानलयोः,
नर्मोक्तिभिः परिहासविशेषः, मर्मच्छेदं हृदयच्छेदनम्, आनच्छं
इव प्राप इव, अनुबभूव इवेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

अमर्षादिति ।—कलिः कालियुग्मम्, अमर्षात् क्रोधान्,
आत्मनः स्वस्य, दोषात् पापिष्ठत्वापराधात्, तयोः भैमानलयोः,
तेजस्वितागुणाच्च प्रभावसम्पन्नत्वाच्च, तौ भैमानलो, दृशाऽपि
दृक्षाऽपि, किमुत करणेति भावः; स्रष्टुं परास्रष्टुं, दृष्टुमपि
इत्यर्थः, अनोशः अक्षमः सन्, तस्मादापि तत्स्थानादापि,
अचलत् पलायत ॥ २०४ ॥

अगच्छदिति ।—नलद्वेषी निषधेश्वरिणी, अत एव
आश्रयान्वेषी नलनिर्यातनार्थं तत्र निवासार्थी, सः कलिः,
निःश्वसन् कुत्रापि तदलाभात् उच्छ्वसन् सन्, रामममश्रियः
रामचन्द्रसमानकालेः, तस्य नलस्य, अभिराम रमणोय,
गृहारामं प्रासादसमोपवर्त्तिक्रीडावनम्, अगच्छत् प्रायात्;
कवेरितत्काव्यप्रणयनकाले रामस्य सम्भूतत्वेन सृष्टिप्रवाहस्य
अनादित्वेन वा सत्ययुगीनस्य नलस्य रामसादृश्यं बोध्यम् ॥ २०५ ॥

रक्षोति ।—रक्षिणा गृहपालानां, लक्ष्णेण शतमहस्रेण,

मेने मानी मनाक् तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥ २०६ ॥

दलपुष्पफलेर्देव-द्विजपूजाभिसन्धिना ।

स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २०७ ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्ति-पूरणाय स रोपितम् ।

बहुसङ्घकप्रासादरत्निपुरुषेणेत्यर्थः, यत् वृत्तत्वं परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना, तत्र गृहारामे, तपोधनैः तपस्विभिः कर्तृभिः, बाधनं पीडनं, न, अस्ति स्वस्येति शेषः, प्रासादममौपवर्त्तितया बहुजनसङ्कलत्वेन नित्यं धर्मकार्यनिरतानां निर्जनप्रियाणां तपस्विनामभावात् धर्महेषिकलेः बाधाभावः इति भावः ; अत एव मानी अभिमानवान्, अहङ्कारोत्यर्थः, कलिः अन्ययुगं, मनाक् ईषत्, स्वस्य अनुकूलं प्रियम्, अभीष्टसाधनयोग्यस्थानमित्यर्थः, मेने बुबुधे किल, तमाराममिति शेषः ; सर्वदा वैधकार्यकारिणां मुनीनां तत्र सद्भावे धर्मकार्यामहिष्णुः कलिः तत्रारामे वस्तुं न शक्नुयात्, रत्निबाधने सत्यपि तत्रादृश्यतया प्रवेष्टुं सर्वदा धर्मान्नीचनाविरहेण तत्र निर्बाधं वस्तुञ्च शक्नुयात् एवम् आरामादन्यत्र सर्वत्रैव धर्माचरणदर्शनात् तदपेक्षया आरामे वासस्य ईषत् स्वानुकूलत्वमिति भावः ॥ २०६ ॥

दलेति ।—सः कलिः, तत्र गृहारामे, दलेः पत्रैः, पुष्पैः कुसुमैः, फलेः शस्यैश्च, देवानां हरिहरादीनां, द्विजानां ब्राह्मणानाञ्च, पूजायाः अर्चनायाः, अभिसन्धिना अभिप्रायेण हेतुना, नलेन नैषधेन, अर्जितान् रोपितान्, द्रुमान् वृक्षान्, विभीतकेतरानिति भावः ; आक्रमितुम् अधिष्ठातुं, न प्राप न शशाक इत्यर्थः, तेषां धर्मकार्योपयोगित्वेन स्वस्य च पापरूपत्वेन तानारोढुं नापारयदित्यर्थः ॥ २०७ ॥

अथेति ।—अथ उद्यानप्रवेशानन्तरं, सः कलिः, कर्मणि घटते

विभीतकं ददर्शकं कुटं धर्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २०८ ॥
 स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।
 बहु मेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २०९ ॥
 निष्पटस्य कलेस्तत्र स्थानदानात् विभीतकः ।
 कलिद्रुमः परं नामोदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१० ॥

इति कर्मठं कर्मक्षमं, तन्न भवतीति अकर्मठं, [“कर्मणि घटोऽठच्”
 इति सप्तम्यन्तकर्मशब्दात् अठच्-प्रत्ययः] धर्मे धर्मकार्यं,
 अकर्मठमपि अनुपयुक्तमपि, सर्वेषां समस्तजातीयानाम्, उद्दिष्टां
 तरुगुल्मलतादीनाम्, आनत्तेः विद्यमानतायाः, पूरणाय पूर्ये,
 रोपितम् अर्जितम्, अत्रोद्याने सर्वविधतरुगुल्मादयः सन्तीति
 कौत्तिस्थापनायारोपितं न तु देवद्विजपूजाद्यर्थं, तत्पत्रादीनां
 देवपूजाद्यनर्हत्वादिति भावः ; विभीतकं कर्षफलं नाम,
 एकं कश्चित्, कुटं वृक्षं, (“वृक्षो महीरुहः शाखी अनो-
 कहः कुटः शालः” इत्यमरः) ददर्श अवलोकयामास ॥ २०८ ॥

स इति ।—सः कलिः, तस्मिन् वने गृहारामे, नैषधसौधस्य
 नलप्रामादस्य, निकटं नेदिष्ठं, निष्कुटस्य गृहारामस्य,
 (“गृहारामस्तु निष्कुटः” इत्यमरः) ध्वजं चिह्नस्वरूपमित्यर्थः,
 तं विभीतकं, निजम् आत्मीयम्, आलम्बनम् आश्रयं, बहु
 अधिकं यथा तथा, मेने विवेचयामास ; धर्मकार्यानुयोगिनि
 तत्र सुखवाससम्भवात् अत्युच्चं तस्मिन्नवस्थानेन नलदोषविचार-
 सम्भवाच्च तं स्वावलम्बनं बहु मेने इति भावः ॥ २०९ ॥

निष्पटस्येति ।—सः कलिवासत्वात् प्रसिद्धः, विभीतकः
 कर्षफलवृक्षः, निष्पटस्य निराश्रयस्य, क्वचिदपि स्थानमप्राप्तवत्
 इत्यर्थः, कलिः युगाधमस्य, तत्र आरामे, स्थानदानात्
 आवासप्रदानात्, परं केवलं, कलिद्रुमः तत्र वासात्

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।

एकः साऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत् ततः ॥ २११ ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्नेर्द्विजात् तस्मात् सन्त्वासं प्राप दौक्षितात् ॥ २१२ ॥

कालिमन्विह्वल एव, (“त्रिलिङ्गस्तु विभोतकः । नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥” इत्यमरः) न आसौत् न अभवत्, किन्तु कल्पद्रुमः कल्पवृक्षोऽपि, आसौत् अभवत्, वासरूपसङ्कल्पितार्थदानादिति भावः ॥ २१० ॥

ददावर्ति ।—यत् यस्मात्, कलिः युगाधमः, धर्मस्य पुण्यस्य, एकेन पदेन चतुर्थोऽंशेन, स्थातुं वर्त्तितुं, ददौ दत्तवान्, सृष्टि-प्रवाहस्य अनादितया प्राक्तनकालियुगे कलिः धर्मस्य एकेन पदेन स्थानमपितवानित्यर्थः, ततः तस्मात्, तदा नलराज्यकाले परवर्त्तिसत्ययुगे, एकः केवलः, साऽपि विभोतकतत्त्वेव, तस्य कलिः, पदं स्थानम्, अमिलत् जातम्, एकपदस्थानदानात् एकवृत्तरूपस्थानं प्रामाण्यर्थः, इति मन्ये विवेचयामि, अहमिति शेषः ; दानानुरूपं फलमश्नुत इति भावः ॥ २११ ॥

उद्भिदिति ।—उद्भिदि विभोतकवृत्ते, विरचितावासः कल्पित-स्थितिः, अन्यत्र—उद्भिदा लृणगुल्मादिना, विरचितावासः निर्मितगृहः, सः कलिः, कश्चित् पुरुषश्च, साग्नेः आहि-ताग्नेः, सजाठराग्नेश्च, द्विजात् द्विजातः क्षत्रियात्, अण्डजाच्च, दौक्षितात् अग्निहोत्रे कृतदौक्षात्, अन्यत्र—ईक्षितात् गृहोपरि दृष्टात्, तस्मात् राज्ञः नलात्, कपोतात् अङ्गारभाक्षपारावत-विशेषादिव, सन्त्वासम् अभिशापभय, गृहे अग्निसंयोगभयञ्च, प्राप लेभे, [लिट्] अन्यत्र—प्रापत् अलम्बिष्ट; इति [लुङ्] अत्र साग्नेर्दौक्षितादिति विशेषणद्वयेन नलस्य कलिं प्रति

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभोकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१३ ॥

तमालम्बनमामाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विथन्नवात्सौत् वत्सरान् बहून् ॥ २१४ ॥

तपःप्रभावजन्याभिशापप्रदानसामर्थ्यं राज्ञो द्विजादिति विशेषण-
द्वयेन च तस्य क्षत्रियराजाञ्चितदण्डदानसामर्थ्यं सूचितम् ॥ २१२ ॥

विभीतकमिति ।—तथाभूतेन नलरन्धान्वेषिणा, अत एव
विभीतकम् अक्षवृक्षम्, अधिष्ठाय अधिरुद्ध, तिष्ठता विद्य-
मानेन, तेन कलिना, भीमभुवः भैम्याः, अभिकामयते इति
अभोकः कमिता, कामुक इत्यर्थः, [“अनुकाभिकाभोकः
कमिता” इति कन् प्रत्ययान्तो निपातनात् साधुः । “कामुके
कमिताऽतुकः कस्त्रः कामयिताऽभोकः” इत्यमरः] सः राजर्षिः
मुनितुल्या राजा ननः, न अधर्षि न अभ्यभावि, न पीडयितुं शक्त
इत्यर्थः ; भूतावासापराख्यं विभीतकवृक्षमाश्रित्य तिष्ठता तथा
तादृशेन, अतिमहता इत्यर्थः, भूतेन देवयोनिविशेषेण,
भीमभुवो भयङ्करस्यानात्, अभोक्त्री निर्भोक्त्रः, राजर्षिः राजश्रेष्ठः,
धार्मिकः इत्यर्थः, भूतापसारकमन्त्रवादी इत्यर्थो वा, न
पराभूयते इति ध्वनिः ; तेन च राजमन्त्रवादिनीरौपस्यं
गम्यते ॥ २१३ ॥

तमिति ।—कलिः तुरीययुगं, तं वृक्षम्, आलम्बनम्
आश्रयम्, आसाद्य प्राप्य, वैदर्भीनिषधेशयोः भैमीनलयोः,
कलुषं दुष्कृतं, पापानुष्ठानमित्यर्थः, अन्विथन् अनुसन्दधन्,
बहून् अनेकान्, वत्सरान् वर्षान्, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया]
अवात्सौत् उवाच, [वसेर्लुङि सिचि, “सः स्याद्धधातुके”
इति सस्य तत्त्वं, “वदव्रज—” इत्यादिना वृद्धिः] ॥ २१४ ॥

यथाऽऽसीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।
 तथा नलच्छ्लामक्ति-विनिद्रकलिकालता ॥ २१५ ॥
 दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राज हापरः क्षितौ ।
 नादाषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१६ ॥
 अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया
 प्रसूनैर्वान्नद्रेरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

यथेति ।—तत्र तस्मिन्, कानने वने, यथा विनिद्रकलिका
 उन्निद्रकोरका, लता व्रततिः, आसीत् अवर्तत, तथा तद्वदेव,
 नलस्य वेरसेनः, क्लृप्ते क्लृप्ते, रन्ध्रान्वेषणे इत्यर्थः, आसक्त्या
 अभिनिवेशेन, विनिद्रः जागरूकः, सततमप्रमत्त इत्यर्थः, कलिः
 कालरूपः, कालः समयो यस्मिन् तस्य भावः तत्ता, आमात्
 इति शेषः, अत्रार्थभटेऽपि विनिद्रकलिकालतेति शब्दमात्र-
 साम्यात्तथेति सादृश्यमुक्तम् ॥ २१५ ॥

दोषमिति ।—अथ हापरः तृतीययुगमपि, नलस्य नैषधस्य,
 दोषम् अनाचारं, जिज्ञासुः ज्ञातुमिच्छुः सन्, लोकस्य जनस्य,
 मुखे वाचि, अदाषः निर्दोषः, कोऽपि कश्चिदपि, नास्ति न
 त्वद्यत, इति दुराशया दुष्टवाञ्छया, लोकां हि सर्वत्र
 दाषदृष्टिपरत्वात् सर्वथा दाषलेशं द्रक्ष्यति वक्ष्यति चेति
 दुराग्रहेण इत्यर्थः, क्षितौ भुवि, बभ्राज रराज, बभ्रामिति
 यावत् ॥ २१६ ॥

अमुष्मिन्निति ।—सततम् अविरतं, निपतद्दोहदतया मिल-
 ङ्घूपादिसंस्कारतया, ("तरुगुल्मलतादौनामकाले कुशलेः कृतम् ।
 पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात् तत्क्रिया ॥" इति
 शब्दानुवः) उन्निद्रैः विकसितैः, प्रसूनैः कुसुमैः, अनिशं
 निरन्तरम्, अमृतांशुप्रतिभटे चन्द्रस्यद्विनि, चन्द्रकल्पे इत्यर्थः,

असौ बद्दालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-
 क्लृदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २१७ ॥
 स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनं
 विघ्नं लम्बवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन् किलासीत् कलेः ।
 एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-
 वाराहुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २१८ ॥

अस्मिन् अस्मिन्, आरामे गृहोद्याने, बद्दालम्बः कृताश्रयः,
 असौ कलिः युगशेषः, कादम्बविहगस्य कलहंसस्य, यः क्लृदः
 पक्षः, धूम्रवर्ण इति भावः, तस्य छाया कान्तिः, तथा अभ्यङ्गे
 लेपने, उचिता अभ्यस्ता, रुचिः स्पृहा यस्य तस्य भावः तत्ता
 तथा कलहंसपक्षवत् कृष्णवर्णतया इत्यर्थः, लाञ्छनमृगः
 कलङ्कशयः, अजनि जनितः, चन्द्रे कलङ्कवत् उद्यानचन्द्रस्य
 अयं कृष्णवर्णकलङ्करूपः अभूत् इति भावः ॥ २१७ ॥

स्फारे इति ।—तादृशि तथाभूते, स्फारे विशाले, वैरसेनेः
 नलस्य, नगरपुरे, निषधराज्ये इत्यर्थः, प्रजानां लोकानां, पुण्यैः
 धर्मैरेव, घनं निरन्तरं, विघ्नं कार्यप्रतिबन्धं, लम्बवतः प्राप्तवतः,
 अपूर्णमनोरथस्य इत्यर्थः, कलेः कलियुगस्य तस्मिन् नद्याने, चिरात्
 बहुकालम्, उपनतिः स्थितिः, अभूत् आसीत् किल, एतस्मिन्
 अन्तरे अस्मिन् अवकाशे पुनः, अन्तः अन्तःकरणे, अमिता-
 नन्दः अतिहृष्टः, सः असौवल्लभ्यः, स्मरः कन्दर्पः, भैमीनली
 दमयन्तीनैषधी, आराहुम् उपासितं, वशीकर्तुमिति यावत्,
 श्रुतिशिखाम् आकर्णाश्र, वन्दारुः उपनता इति यावत्, चूडा
 कोटिः यस्य तत् तादृशम्, आकर्णाकृष्टम् इत्यर्थः, धनुः चापं,
 व्यधित विहितवान्, बाणेन संयोजितवानित्यर्थः, कलेराक्रमणात्
 प्राक् तौ यथाकामं कामसुखम् अन्वभूताम् इति निष्कर्षः ॥ २१८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लटवो च यम् ।
 यातः समदशः स्वसुः सुसदृशि कृन्दःप्रशस्तेर्महा-
 काव्ये तद्भुवि नैषधोयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २१६ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमित्यमथ भौमनन्दिनीं दारमारमधिगम्य नैषधः ।
 तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्बनतरोमरीरमत् ॥ १ ॥

श्रीहर्षमिति ।—स्वसुः सोढर्याः, एककर्तृत्वात् एकोदरत्व-
 व्यपदेशः । कृन्दःप्रशस्तेः कृन्दीबद्धराजचरितवर्णनाग्रस्यस्य,
 स्वकृतेरिति भावः, सुसदृशि अत्यन्ततत्सदृशि । तस्मात् श्रीहर्षात्
 भवतीति तद्भुवि । व्याख्यातमन्यत् ॥ २१६ ॥

सोऽयमिति ।—अथ इति वाक्यारम्भे अध्यायारम्भे वा, सः
 प्रसिद्धः, अयं नैषधः ननुः, इत्यम् एवं, पूर्ववर्णितप्रकारणेत्यर्थः,
 दारमारं दारेषु स्त्रीषु, मारं वरं, अष्टमित्यर्थः, स्त्रोरन्नमिति
 यावत्, (“मारो बले स्थिरांगि च न्याय्ये मारं वरे तथा” इति
 शाश्वतः) भौमनन्दिनीं भैमीं, [नन्द्यादित्वात् ल्यु-प्रत्ययः]
 अधिगम्य प्राप्य, तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामसागरस्य, पार-
 लम्बने परतोरप्राप्तौ, तरीं नावं, तरणीस्वरूपामित्यर्थः, तां
 टमयन्तोम्, अरीरमत् रमयामास, [रमिणीं चङ्] । अस्मिन्
 सर्गे रथोद्धतावृत्तम्—“रो नराविह रथोद्धता लगी” इति
 लक्षणात् ॥ १ ॥

आत्मवित् सद् तया दिवःनिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।
 आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥२॥
 न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियासखः ।
 नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

आत्मेति ।—आत्मवित् आत्मज्ञानी, जीवब्रह्माभेदबुद्धिशाली इति यावत्, सः नलः, तथा भैम्या सद्, दिवानिशम् अहोरात्रं, [इन्द्रैकवद्भावः । अत्यन्तसयोग द्वितीया] भोगभाक् अपि विषयसुखमनुभवन् अपोत्यर्थः, [“भजो गिवः” [पापम् इन्द्रिया-
 नियग्रजनितप्रत्यवायं, न आप न लेभे । ननु “अनियग्रा-
 च्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” इति निषेधात् कथं दिवानिशं विषयलोलुपस्य न पापमत आह, आहृतेति ।—हि तथाहि, आहृता कृत्रिमा, विषयेषु शब्दादिषु, एकतानता एकाग्रता, (“एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकाग्रनावपि” इत्यमरः) ज्ञानेन तत्त्वबुद्ध्या, धौतमनसं निर्मलान्तःकरणं, जनमिति शषः, न लिम्पात न स्पृशांत, न पातयांत इत्यर्थः ; “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्ममात् कुरुते तथा” इति भगव-
 इचनादिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यामः ॥ २ ॥

न्यस्यति ।—सः राजा, मन्त्रिषु अमात्येषु, राज्यं राज्यभारं, न्यस्य निधाय, नैकवर्णाः अनेकवर्णाः, [नजर्यस्य न-गब्दस्य सुसुर्पात समामः] मणिकोटयः असङ्ख्यरत्नानि यस्मिन् तादृशं, कुट्टिमं बद्धभूमिः यस्मिन् तथोक्ते, हेमभूमिभृति सुवर्णमयभुयुक्ते, [भृजः क्लिप्] सौधः प्रासाद एव, भूधरः पर्वतः तस्मिन्, पर्वतसदृशे अत्युच्चप्रासादे, प्रियासखः भैमीद्वितीयः सन्, आदरात् आग्रहादित्यर्थः, मदनं कन्दर्पम्, आरराध सिषेवे,

धीरसेनसुतकरुभूषणीभूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः ।
 कामनोपनमदर्थतागुणात् यस्तृणोक्तसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥
 धूपितं यदुदराम्बर चिरं मेवकैरगुरुसारदारुभिः ।
 जालजालधृतचन्द्रचन्दनचोदमेदुरसमीरशीतलम् ॥ ५ ॥
 कापि कामशरवृत्तवर्तयो यं मन्हासुरभितैलदीपिकाः ।
 तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुरद्दोःप्रतापनिकराङ्कुरश्रियः ॥६॥

शच्या सह मैत्री इन्द्रः इव सः भैम्या सह तत्र सौधे रतिसुख-
 मन्वभूटिति भावः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्विंशतिश्लोक्या सौधं वर्णयति, वीरेत्यादि ।—यः
 सौधः, वीरसेनसुतस्य नलस्य, करुभूषणीभूतायाः गलदेशस्य
 आभरणस्वरूपायाः, दिव्यायाः अलौकिक्याः, मणिपङ्क्तेः
 रत्नमालिकायाः, शक्तिभिः अचिन्त्यप्रभावेः, कामनया सङ्कल्प-
 मात्रेणैव, उपनमदर्थता सम्प्राप्तेष्टवस्तुता, सैव गुणः उत्कर्षः
 तस्मात्, तृणोक्तः अवधौरितः, सुपर्वपर्वतः सुराचलः, सुमेरु-
 भूधरः इत्यर्थः येन तादृशः, न केवलमौन्नत्येन सम्पदाऽपि
 सुमेरोरधिकः सः इति निष्कर्षः ॥ ४ ॥

धूपितमिति ।—यस्य सौधस्य, उदराम्बरम् अभ्यन्तराकाशं,
 मध्यदेशमित्यर्थः, चिरं नित्यं, मेवकैः कृणोः, अगुरुणः
 तदाख्यचन्दनविशेषस्य, सारदारुभिः अभ्यन्तरस्थदृढकाष्ठैः,
 धूपितं तद्गन्धवासितमित्यर्थः, किञ्च, जालजालेषु गवाक्ष-
 ममूहेषु, धृतैः स्थितैः, चन्द्रचन्दनचोदैः कर्पूरश्रीखण्डचूर्णैः,
 मेदुरेण सान्द्रास्त्रग्धेन, सृदुसुरभिणेति यावत्, समीरेण वायुना,
 शीतलं हिमं, दूरीभूतधूपजसन्तापमित्यर्थः ॥ ५ ॥

कापौति ।—कामशरः चतुसुकुलः, कर्पूरविशेषः इति वा,
 तेन वृत्ताः निष्पन्नाः, वर्तयः दशाः यासां तादृश्यः, मन्हासुरभीणि

कुङ्कुमेषमदपङ्कलेपिताः क्षान्तिताश्च हिमबालुकाऽम्बुभिः ।
 रेजुरध्वततशैलजस्रजो यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥
 नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।
 यद्भुवः क्वचन सूनशय्याऽभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥८॥

अतिशयसुगन्धीनि, तैलानि तिलजानि यासां तादृश्यः,
 दीपिकाः प्रदीपाः, स्मरस्य कामस्य, स्फुरतोः स्यन्दमानयोः,
 भैमीनलश्रवणं चनितयोरित्यर्थः, दीपाः भुजयोः, प्रताप-
 निकरस्य तेजोराशेः, अङ्गराणां प्ररोहाणां, श्रीः शोभा इव, श्रौः
 यासां तादृश्यः मत्यः, यं सौधं, कापि कुवचित्, भैमीनला-
 लङ्कतदेशे इत्यर्थं वितिमिरं तमोराहित्यं, तेनिरे चक्रिरे ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेषमदयोः काश्मोरजकस्त्रिकयोः, पङ्केन
 कर्दमेन, घृष्टकुङ्कुमसृगमदाभ्यामित्यर्थः. लेपिताः टिग्धाः, च
 किञ्च. हिमबालुकाऽम्बुभिः कर्पूरोदकैः. (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम ।
 घनसारश्चन्द्रमंत्रः मिताम्नी हिमबालुका” इत्यमरः) क्षान्तिताः
 धीताः, तथा अध्वसु प्रवेशमार्गेषु, तताः विस्तृताः, शैलजस्य
 शैलेयस्य, शिलाकुसुमाख्यगन्धद्रव्यस्येत्यर्थः, स्रजः माला यासु
 तादृश्यः, तथा मुग्धाः सुन्दराः, मणोनां रत्नानां. मणिमया
 इत्यर्थः, कुट्टिमाः निबद्धप्रदेशाः यासु तादृश्यः, (“कुट्टिमोऽस्तौ
 निबद्धा भूः” इति यादवः) यस्य सौधस्य, भुवः अङ्गरादिप्रदेशा
 इत्यर्थः, रेजुः शुशुभिरे । चूतवृक्षवत् सामान्यविशेषभावाद-
 पीनरुक्त्वम् । ससृद्धिमदसुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ७ ॥

नैषधेति ।—नैषधस्य नलस्य, अङ्गपरिमर्देन शरीरमर्दनेन,
 अङ्गलाठनेनेत्यर्थः, मेदुरः सान्द्रः, आमोदः गन्ध, मार्दवं
 सृदुत्वं, मनोज्ञः मनोरमः, वर्णश्च शोभ्राञ्चेत्यर्थः यस्याः
 तादृश्या, सूनशय्या कुसुमशयनेन, यस्य सौधस्य, भुवः

क्वापि यन्निकटनिष्कृष्टस्फुटत्कोरकप्रकरमौरभोर्मिभिः ।

मान्द्रमध्रियत भीमनन्दिनीनामिकापुटकुटोकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

रुद्धसर्वऋतुवृक्षवाटिकाकोरकतमहकारशीकरैः ।

यज्जुषः स्म कुलमुख्यमाशुगो घ्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

प्रदेशविशेषाः, क्ववन कुत्रचित्, ननस्य शयनस्थाने इति यावत्, भानतिलकस्य ललाटदेशे तिलकधारणस्य, प्रगल्भता स्पर्धा, शोभेति यावत्, अभाजि प्रामा इति निटशेनालङ्कारः ॥ ८ ॥

क्वापोति।—क्वापि क्वचित् प्रदेशे, यस्य मौधस्य, निकटे समीपस्थे, निष्कृष्टे गृहारामे, स्फुटतां विकशतां, कोरक-प्रकराणा कलिकानिवहाना, मौरभोर्मिभिः परिमल-परम्परामिः, मान्द्रं निरन्तरं, भीमनन्दिनी भैमी, तस्याः नामिकापुटयोः नासारम्भयोः, कुटोकुटुम्बिता गार्हस्थ्यं, नित्यस्थायित्वमित्यर्थः, अध्रियत अधारि, नन्दनविहारसुखम् अनुभूयते तथा इति भावः ॥ ९ ॥

रुद्धेति।—आशुगः वायुः, वह्निश्चरो वायुरिति भावः, (“आशुगोऽर्कं शरे वार्यो” इति यादवः) कुलमुख्यं वंशमध्ये श्रेष्ठं, नलटमयन्त्योः तत्परिजनानाञ्च घ्राणरन्ध्रे स्थाननाभाटिति भावः, यज्जुषः यत्सौधसेविनः, जनस्य इति शेषः, घ्राणवातं निश्वासमारुत, रुद्धाः अवरुद्धाः, एकत्र मन्मथ स्थिता इत्यर्थः, [रुधेः कर्मणि क्तः] ऋद्धा इति पाठे—ऋद्धाः समृद्धाः, [ऋध्यतेः कर्त्तरि क्तः] सर्वं समस्ताः, ऋतवः वसन्तादयः यस्या तादृश्याम्, [“ऋत्यकः” इति प्रकृतिभावः] एक-त्रावस्थितघट्टुकायामित्यर्थः, वृक्षवाटिकाया गृहसंलग्ना-पवने, कोरैः शुकैः, कृत्तानां खण्डितानां, महकाराणा सुरभिचतवृक्षाणां, शोकरैः अम्बुकणैः, जलकणामिश्रित-

कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचित् रचितचित्रशालिकः कापि चास्थिरविधेन्द्रजालिकः ॥११॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमाधायिनैकविधरूपरूपकम् ।

बीक्ष्य यं बहु ध्रुवन् शिराज (वातको विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥१२॥

मृदुमौरभैरेवेत्यर्थः, उपदाभि. उपायने, अञ्चति स्म पूजयति
स्म ॥ १० ॥

कुत्रचिदिति ।—यः सौध, कुत्रचित् कापि प्रदेशे, कनक-
निर्मितं सुवर्णमयम्, अखिल समग्रांशं यस्य सः तादृशः, कापि
कुत्रचित् प्रदेशे, विमलरत्नेभ्यः उज्ज्वलमणिभ्यः, जातः निर्मितः,
भास्वररत्नघटित इत्यर्थः, किल इति प्रसिद्धः, कुत्रचित्
कस्मिन्नपि भागे, राचनाः निर्मिताः, चित्रशालिकाः आलेख्य-
गृहाः यस्य तादृशः, बहुवित्रमन्वितगृहवर्गिणः चित्राङ्कित-
गृहविशिष्टो वा इत्यर्थः, कापि च कस्मिन्च भागे, अस्थिरविधः
क्षणे क्षणे परिवर्तितप्रकार, कदाचित् तमसः कदाचिदा-
लोकस्य प्रकाशादिरूपः इत्यर्थः, ऐन्द्रजालिकः इन्द्रजालवान्,
प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा प्रतीयमानत्वात् आश्चर्यदर्शनः इत्यर्थः
[मत्वर्थीयष्ठन्] ॥ ११ ॥

चित्रेति ।—चित्रेषु आलेख्येषु, तेषां तेषाम् अन्यत्र दृष्टानां
प्रसिद्धानां वा, अनुकार्याणाम् अनुकरणयोग्यानां राजर्षि-
मनुयादीनां, विभ्रमस्य विलासस्य, आधायोनि उत्पादकानि,
नैकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि, रूपाण्येवेति रूपकाणि
प्रतिज्ञतयः यस्मिन् तादृशं, यं सौधं, वाच्यं दृष्ट्वा, बहु पुनः
पुनः, शिरः मस्तक, ध्रुवन् कम्पयन्, शिल्पिराट् कारुण्येष्ठः,
विधः स्रष्टा, जरया वाहिकेन, वातको वातरोगो, वेपथुवाता-
क्लान्त इत्यर्थः, [“वातातिसाराभ्यां कुक् च” इति कुक्,

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाऽऽश्चर्य्यसञ्ज्ञिवहुशालभञ्जकः ॥ १३ ॥

तामसोऽपि तमोषु भित्तिगै रत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।

यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

चकारात् इति-प्रत्ययञ्च] इति अकल्पि अतर्कि, देवादिभिरिति शेषः, सौधशिल्पिनः आश्चर्य्यशिल्पिनैपुण्य दृष्ट्वा विस्मयवशात् तदा शिल्पिश्रेष्ठेन विधात्वा अपि पुनः पुनः शिरः कम्पितम् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भित्तोति ।—यः सौध, भित्तिगर्भेषु कुड्याभ्यन्तरेषु. ये गृहाः कक्षाः, तेषु गोपितैः गुप्तभावेनावस्थितै, जनैः लोकैः, कृतं विहितम्, अद्भुतकथादिकौतुकं विस्मयजनकभाषणादि-कुतूहलं येन सः तादृशः, स्वयमेव सौधः कथयतीति भ्रान्तिकरः इत्यर्थः, (“कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः) किञ्च, सूत्राणां यन्त्रेण तन्तुनिर्मितयन्त्रविशेषेण, जाता उत्पादिता, या विशिष्टचेष्टा हसितनिर्मेषान्मेषादिरूपासाधारण-क्रियाविशेषः तथा, आश्चर्य्यं विस्मयं, मञ्जयन्ति उत्पादयन्तीति तत्सञ्ज्ञिन्यः, बह्व्यः अनिकाः, शालभञ्जकाः दारुपुच्छिकाः यत्र सः तादृशः ॥ १३ ॥

तामसोऽपि ।—यः सौधः, तामसोषु तमस्विनीषु अपि, [“ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ग्रहणम्” इति मत्वर्थीयोऽण-प्रत्ययः] तमोषु रात्रिषु, भित्तिगैः कुड्यागतैः, रत्नरश्मिभिः मणिप्रभाभिः, अमन्दा प्रभूता, चन्द्रिका ज्योत्स्ना यस्य तादृशः. तथा तपेऽपि शोषेऽपि, जलयन्त्रेभ्यः जलात्सारकयन्त्रविशेषेभ्यः, कृत्रिम-प्रस्रवणेभ्यः इत्यर्थः, पातुकेः पतनशोलेः, आसारैः धारा-सम्पातैः, दूरम् अतिशयेन, धुता निराकृता, तापतन्द्रिका शोषजनितमोहप्रायावस्था यस्य सः तादृशः ॥ १४ ॥

यत्र पुष्पशरशः स्त कारिका शारिकाऽध्युषितनागदन्तिका ।

भौमजानिषधमावेभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्र मत्तकलविङ्कशारिकाश्लेष्यकेनिपुनरुक्तिवत्तयोः ।

क्वापि दृष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्र वैणववैणवस्वरैर्हङ्कृतैरुपवनीपिकालिनाम् ।

कङ्कणालिकनहैश्च नृत्यतां गोपितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, पुष्पशरशास्त्रस्य वाक्यायनादिप्रणीत-
कामतन्त्रस्य, कारिका कर्त्री, प्रायश एव लोकमुखे श्रवणात्
तत्पुनरुक्तिकारिणोत्यर्थः, तथा अध्युषिता अधिष्ठिता, नाग-
दन्तिका भित्तिनिर्गतदारुविशेषः यया तादृशी (“नागदन्तो
द्विपरदे गृहान्निर्गतदारुणि” इति मेदिनी) शारिका शारोति-
ख्यातः पक्षिविशेषः, (“शारिका शारो” इति यादवः)
भौमजानिषधमावेभौमयो भौमोनलयोः, रते सुरते, कृताकृते
विहितार्वाहिते, कामशास्त्रानुसारेण सुरतमनुष्ठितं न वा
इत्यादिरूप इत्यर्थः, प्रत्यवैक्षत निपुणभावेनापश्यत्, इदं कृतम्
इदं न कृतम् इति अनुमन्मध्ये इत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, क्वापि कुत्रचित् प्रदेशे, तयोः भौमो-
नलयोः, दृष्टिभिः दर्शनैः, वापिकोत्तमाना दीर्घकालद्वाराणा,
हंसमिथुनानां हंसद्वन्द्वानां, स्मरोत्सवः सुरतकेलिः, मत्तानां
हृष्टानां, कलविङ्कानां चटकानां, तथा शारिकाणां पक्षि-
विशेषाणाञ्च, आश्लेष्यकेलिभिः ग्राम्यक्रीडाभिः, पुनरुक्तिवत्
पौनरुक्त्यमिव, अवापि अवोध, तत्तल्यम् अदर्शि इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, वैणवैः वीणासम्बन्धिभिः, रवैः शब्दैः,
वैणवैः वैणुसम्बन्धिभिः, स्वरैः ध्वनिभिः, तथा उपवन्याम्
आरामे, पिकानां कोकिलानाम्, अलिङ्गां, मृङ्गाणां

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा स्वादुरज्ज्वलरसैकसारणिः ।

नानिश्च वृटति यत्पुरः पुरा किन्नरीविकटगीतभङ्गतिः ॥ १८ ॥

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्थारतिहाससङ्ख्याः ।

पद्मनन्दनसुतारिरंसुताऽमन्दसाहसहसन्ननोभुवः ॥ १९ ॥

हृद्द्वारैः, तथा नृत्यतां नर्तकीजनानां, कङ्कणालिकलहैः
करभूषणावलोकलकलेश, तयोः दम्पत्योः, सुरतकूजितं
शृङ्गारकालिकमणितादिशब्दः, गोपितं तिरस्कृतम्, अतो न
विसृज्यविघातः इति भावः ॥ १७ ॥

कृष्णोति ।—यत्पुरः यस्य सौधस्य सम्मुखदेशे, कृष्णसार-
मृगस्य कालसाराख्यहरिणस्य, शृङ्गवत् विषाण इव, भङ्गुरा
भङ्गवती, अतिवक्रेति यावत्, एकत्र—करहस्तरस्य कम्पन-
विश्लेषेण तथोच्चारणात्, अन्यत्र—स्वभावादिति भावः, अत एव
उज्ज्वलरसस्य शृङ्गाररसस्य, (“शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः)
एका मुख्या, सारणिः कुल्या, स्वल्पनदौत्यर्थः, (“प्रसारण्यां
स्वल्पनद्याञ्च सारणिः” इति मेदिनी) शृङ्गाररसात्मिका इति
भावः, स्वादुः मधुरा, किन्नरीणां किन्नरस्त्रोणां, देवगायिकाना-
मित्यर्थः, विकटा विपुला, गीतस्य गानस्य, भङ्गतिः
भङ्गाराख्यस्वरः, अनुकारिशब्दोऽयम ; अनिश्चं नित्यं, पुरा
अतौते वर्तमाने भाविनि वा इत्यर्थः, न वृटति न छिनत्ति,
न विच्छिन्ना इत्यर्थः । [“पुरि लुङ् चास्त्रे” इति भूते लट्]
अत्र गीतभङ्गतेः शृङ्गाररससारणित्वेन रूपणात् रूपका-
लङ्कारः ॥ १८ ॥

भित्तीति ।—यत्र सौधे, भित्तिषु कुक्षेषु, चित्रलिखिता
आलेख्यरूपतया अङ्किताः, अखिलाः सकलाः, क्रमाः अनुक्रमाः,
पूर्वापरघटनानविशेषाः इत्यर्थः यासां तादृश्याः, पद्मनन्दनस्य

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमयितं यत्र गीतमकलत्रगामिनः ।
 पारदारिकविलासमाहसं देवभर्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २० ॥
 उच्चलत्कलरवालिकैतवात् वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।
 यस्य कोर्तिरवदायति स्म सा कार्त्तिकौतिथिनिशीथिनोस्वसा ॥ २१ ॥

पद्मयानेः ब्रह्मणः, तस्य विष्णुनाभिकमनोत्पन्नत्वादिति भावः.
 सुतया कन्यया भारत्या, रिरंसुता रन्तुमिच्छता, सा एव अमन्दं
 महत्, साहसम् अविमृश्य कारित्वं, तेन हतन् स्वप्रयाससाफल्यः
 सन्ताषात् स्मयमानः, मनोभूः कामः यासु तथाभूताः, इतिहास-
 सङ्गथाः पुरावृत्तोक्तवृत्तान्ताः, तस्यः विद्यन्ते स्म, यस्य सौवस्य
 भित्तौ कामस्य ब्रह्मणोऽपि पराभवादिप्रभावः चित्रकरेण अङ्कितः
 अवत्तेत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुष्पेति ।—यत्र सौधे, भित्तिषु कुडोषु, पुष्पकाण्डस्य
 कुसुमेशोः, जयडिण्डिमयितं विजयघोषकडिण्डिमास्यवाद्य-
 विशेषवत् आचरितम्, [“उपमानादाचारं” इति क्वजन्तात्
 कर्त्तरि क्त.] गीतमकलत्रगामिनः अहल्यागन्तुः, देवभर्तुः
 इन्द्रस्य, परदारान् गच्छतीति पारदारिकः, [“गच्छती पर-
 दारादिभ्यः” इत्युपसङ्गानात् ठक्] तस्य विलासः विजृम्भणं.
 तत् एव साहसं हठकारिता, उदटङ्कि उदङ्कितम्, अङ्कितम्
 इत्यर्थः, चित्रशिल्पिभिरिति शेषः, ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं जगत्
 कामोन्मत्तमिति ज्ञापनार्थं तथा दम्पत्योः हर्षजननार्थञ्च
 सर्वमेतत् वृत्तान्तं तत्र लिखितम् इति भावः ॥ २० ॥

उच्चलदिति ।—कृत्तिकाभिः नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमासी
 कार्त्तिको, [“नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यण्] सा एव तिथिः
 पूर्णिमा, तस्याः निशीथिनी रात्रिः, तस्याः स्वसा भगिनौ, तत्-
 सदृशी सुशुभ्रा इत्यर्थः, तथा वैजयन्तस्य इन्द्रप्रासादस्य, (“स्वात्

गौरभानुगुरुगृह्णितोऽस्मरोद्भूतभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनोतिभिर्नाटिका भरतभारतौसुधाः ॥ २२ ॥

शम्भुदाकृवनसम्भुजिक्रियामाधवव्रजवधूविलासयोः ।

गुम्फिनैरुग्नमा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २३ ॥

प्रासादो वैजयन्तः” इत्यमरः) विजयेन पराभवेण, श्रीमत्येन
सौन्दर्येण च इति भावः, अर्जिता लब्धेत्यर्थः, यस्य सौधस्य,
सा प्रसिद्धा, कौत्तिः यश, धवलतेति यावत्, “यशसि धवलता
वर्ष्यते हासकौर्त्याः” इत्युक्तेरिति भावः, उच्चलनाम् उड्डोय-
मानानां, कलरवालीनां पारावतश्रेणीनां, कैतवात् व्याजात्,
इत्यपङ्गवभेदः ; जगत् भुवनम्, अवदायति स्म शोधयति स्म,
शम्भोः करोति स्म इत्यर्थः, सौधोपरि उड्डोयमाना एते
तावत् पारावता न भवन्ति, परन्तु एतस्य शरच्चन्द्र-
चन्द्रकातुल्या कौत्तिरेवेति भावः । [दै प शोधने इत्यस्य
लट्] ॥ २१ ॥

गौरिति ।—यस्य सौधस्य, अजिरे प्राङ्गणे, गौरभानोः
सितांशोः, चन्द्रस्येत्यर्थः, गुरुगृह्णित्यां वृहस्पतिपत्न्या तारायां,
स्मरोद्भूतभावं कामजव्यापारमेव, दातवृत्त वणनोयविषयम्,
आश्रिताः अवलम्बिताः, तद्वर्णनपराः इत्यर्थः, भरतभारतौ-
सुधाः नाट्यशास्त्रस्य सारभूताः असृतकल्याः, नाटिकाः चतुरङ्क-
रूपकविशेषाः, “चतुरङ्का तु नाटिका” इत्युक्तलक्षणात्, अभिनौ-
तिभिः अभिनयैः, रेजिरे शुशुभिरै ॥ २२ ॥

शम्भुदाविति ।—यस्य सौधस्य, हाटकविटङ्कं हिरण्य-
कपोतपालिका, (“हिरण्यं हेम हाटकं” “कपोतपालिकायान्तु
विटङ्कं पं नपुंसकम्” इति चामरः) शम्भोः हरस्य, दाकृवनं

अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां यञ्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।
 कालदेशविषयासहस्ररादुत्सुकं शुक्रपितामहं शुक्रः ॥ २४ ॥
 नौतमेव करलभ्यपारतामप्रतीर्थ्य मुनयस्तपोऽर्णवम् ।
 अप्सरःकुचघटावलम्बनात् स्थायिनः क्वचन यत्र चित्रगाः ॥ २५ ॥

देवदारुकानने, मभुजिक्रिया कोचस्त्रीभिः सह सम्भोगव्यापारः,
 माधवस्य श्लोकाण्यस्य, व्रजवधूविलासः गोपाङ्गनाविहारश्च तयोः
 विषये, उशनसा शुक्राचार्य्येण, गुम्फितैः विरचितैः, सुभाषितैः
 सूक्तैः, शिवकृष्णविहारवर्णनैरित्यर्थः, अङ्कितं चित्रितं, तत्र
 लिखितम् इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अङ्गीति ।—यञ्चरः यत्सौधचारी, शुक्रः कौरः, कालः
 रात्र्यादिः, देशः निर्जनादिः, विषयः उपभोग्याया नार्थ्या
 अवस्थादिः, तेषाम् असहात् अक्षमात्, योग्यायोग्यविचार-
 विलम्बामहिष्णारित्यर्थः, स्मरात् कामात्, कामताडनादित्यर्थः,
 उत्सुकम् इच्छापूर्णायाद्युक्तम्, (“इष्टार्थाद्युक्त उत्सुकः”
 इत्यमरः) अत एव अङ्गि दिवैव, न रात्रौ इति भावः,
 भानुभुव सूर्यतनयाया यमुनायां, यमुनामध्यस्थद्वीपे इत्यर्थः,
 न विविक्ते इति भावः, (“कालिन्दौ सूर्यतनया यमुना
 शमनस्वसा” इत्यमरः) दासदारिकां कैवर्त्तकन्यां, सत्यवती-
 मित्यर्थः, न तु कुलोनामिति भावः, (“कैवर्त्ते दासधोवरौ”
 इत्यमरः) परिचरन्तं सेवमानं, रमयन्तमिति यावत्,
 शुक्रपितामहं व्यासपितरं पराशरं, (“शुक्रो व्याससुते कौरै”
 इति विश्व.) उज्जगौ गायति स्म, पराशरस्य दासराजकन्यका-
 समागमं पुराणादौ श्रुत पुनः पुनरुच्चैः पपाठेत्यर्थः ॥ २४ ॥

नौतमिति ।—यत्र सौधे, क्वचन कुत्रचित् प्रदेशे,
 ४ करलभ्यपारतां पाणिप्राप्यचरमसौमात्वम्, अचिरमेव लप्स-

यत्र वीक्ष्य नलभौमसम्भवे मुह्यतो रतिरतीशयोरपि ।

स्पर्द्धयेव जयतीर्जयाय ते कामकामरमणौबभूवतुः ॥ २६ ॥

तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविरासुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांशुलाभिरपि ये न शिञ्चिताः ॥ २७ ॥

मानफलत्वमित्यर्थः, नीतमेव प्राप्तमेव, तीर्णंप्रायमेवेत्यर्थः, तपोऽर्णवं तपस्यासागरम्, अप्रतीर्थ्य अनुत्तीर्थ्य, तपस्यातो विरत्येत्यर्थः, अपसरसां स्वर्वश्यानां, कुचाः स्तना एव, घटाः कुम्भाः, तेषाम् अवलम्बनात् आश्रयात्, स्थायिनः अवतिष्ठमानाः, विश्रामपराः इत्यर्थः, तरणशान्ताः घटादिकमवलम्बा विश्राम्य त्तीति प्रसिद्धिः ; मुनयः विश्वामित्रादयः, चित्रगाः आलेख्यवृत्तिनः, चित्रे अङ्किताः विद्यन्ते स्म इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, नलभौमसम्भवे निषधेशमैय्यौ, वीक्ष्य दृष्ट्वा, मुह्यतोः मोहं गच्छतोः, रूपदर्शनात् विस्मयविमूढयोरित्यर्थः, अत एव स्पर्द्धया साम्येनेव, तुल्यताभिमानेनेवेत्यर्थः, जयतोः अभिभवतोः, रतिरतीशयोः रतिकामयोरपि, जयाय अभिभवाय, ते नलदमयन्त्यौ, कामकामरमणौबभूवतुः तज्जयाय स्वयमन्ये ततोऽप्युक्थे कन्दर्पकन्दर्पस्त्रियौ जज्ञाते, ते अतिशय्य स्थिते इत्यर्थः । [अभृततद्भावे चिः] ॥ २६ ॥

तत्रेति ।—तत्र तस्मिन्, सौधसुरभूधरे मेरुतुल्यप्रासादे, तयोः भैमीनलयोः, कामकेलयः अनङ्गक्रीडाः, (“द्रवकेलिपरिहासाः क्रीडा खेला च” इत्यमरः) अथ आरम्भे कात्स्न्यान वा, आविरासुः आविर्बभूवुः, विहारस्य प्रथमप्रवृत्तिः कात्स्न्यान वा प्रवृत्तिरभूदित्यर्थः, [प्रादुराविःशब्दयोः कृत्वस्तिपरनियमात् तत्राम्-प्रत्ययवत् कृत्वस्तिग्रहणसामर्थ्यात् नास्ति भूभावः ये केलयः, महाकविभिः वात्स्यायनशास्त्रज्ञैरपि, अवीक्षिताः ।

पौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदौयभावया ।

यनि शैशवमतौर्णया कियत् प्रापि भोमसुतया न साध्वसम् ॥२८॥

दूत्यमङ्गतिगतं यदात्मना प्रागशिश्रुवदियं प्रिय गिरः ।

त विचिन्त्य विनयव्ययं ह्यया न स्म वेद करवाणि कौटुपम् ॥२९॥

अष्टाः, वर्णितुमशक्ता इत्यर्थः, तथा ये पांशुलाभिः कुलटाभिरपि, न शिञ्जिताः न अभ्यस्ताः, एतेन वर्णयिष्यमाणकामकेलौनाम् असाधारणत्वं सूच्यते ॥ २७ ॥

पौरुषमिति ।—पौरुषं पुरुषत्वं, [युवादित्वाटण्-प्रत्ययः] दधति दधाने, यनि तरुणे, स्वामिनि पत्नौ, नले नैषधविषये, क्रमात् योषिता स्त्रिया, भौरुस्त्रभावया इत्यर्थः, शैशवम् अतोणेया अद्यापि अनुतोर्णबाह्याया, [कर्तेरि क्तः] श्रितः अवलम्बितः, तदौयभावः नलाभिप्रायः, तदधौनत्वमिति यावत्, यया तादृश्या, अस्वतन्त्रया इत्यर्थः, भोमसुतया भैम्या, साध्वसं सङ्गमभयं, कियत् किञ्चिन्मात्रं, न प्रापि न अलम्बि, परन्तु महदत्र भयं प्रापि इति भावः, तच्च रसौभवतः स्थायिनः अङ्गं पत्यु अत्यानन्दकरञ्च इति प्रपञ्चितं कुमारसम्भवसञ्जीवन्यां “भावमाध्वरपरिग्रहात्” इत्यत्र । अत्र भयहेतूनां नलगत-पौरुषादौनां त्रयाणा भैमीगतस्त्रीत्वादीनां त्रयाणाञ्च यथासङ्गं सम्बन्धात् यथामङ्गालङ्कारः ॥ २८ ॥

दूत्येति ।—इय दमयन्ती, प्राक् स्वयंवरात् पूर्वं, दूत्ये इन्द्रस्य दूतकर्मणि, सङ्गतिगतं समागमं प्राप्तं, प्रियं नलम्, आत्मना स्वयं, गिरः नवमसर्गोक्तवाक्यानि, हृदयनिहितसप्रेम-भाषणानीति यावत्, अशिश्रुवत् श्रावयति स्म, [शृणोतेर्णौ चङुप्रधाया ङस्वे सन्वद्भावः, “स्रवतिशृणोति” इत्यादिना विकल्पादभ्यासस्यत्वम्] इति यत्, तं पूर्वकृतं, विनयव्ययम्

यत् तथा सदसि नैषधः स्वयं प्राक् वृतः सपदि वीतलज्जया ।
 तन्निजं मनसिक्त्व चापलं सा शशाकं न विलोकितुं नलम् ॥३०॥
 आमने मणिमरीचिमामले या दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामसूयितवतोव मानिनौ न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३१ ॥
 ऋमरिन्निजनिमज्जतोचितं मौलिटूरनमनं दधानया ।

अविनयं, प्रगल्भतामिति यावत्, विचिन्त्य अनुष्मत्य, ऋया
 लज्जया, सा भैमी, कोट्टश किं, करवाणि विदधानि, इति न
 वेद स्म न बुबुव, शालीनताऽभावस्मरणात् लज्जया इति-
 कत्तेश्यताविमूढा अभवदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यदिति ।—किञ्च, तथा भैम्या, प्राक् पूर्वं, स्वयंवरकाले
 इत्यर्थः, सदसि स्वयंवरमभाया, सपदि सदृसा, वीतलज्जया
 विगतत्रपया सत्या, नैषधः नलः, स्वयम आत्मना, नलकर्त्तक-
 याञ्च ऽभावेऽपि इति भावः, वृतः पतित्वेन स्वीकृतः, इति यत्
 तत् स्वयंवरणरूपं, निजम् आत्मौयं, चापलं धार्ष्ट्यं, मनसिक्त्व
 हृदि निधाय, [“अनत्याधान उरमिमनसो” इति समासे
 ऋौ ल्यशट्ठेश्] सा भैमी, नलं नैषधं, विलोकितुं द्रष्टुमपि,
 न शशाकं न चक्षमे ॥ ३० ॥

आमने इति ।—सः नलः, मणिमरीचिभिः रत्नकिरणैः,
 मामले मान्द, समुद्रामिते इत्यर्थः, आमने मणिगोटे, यां
 दिशं ककुभं, परिरभ्य आश्रित्य इत्यर्थः, तस्थिवान् उपविवेश,
 यद्दिगाभिमुख्येनावस्थित इत्यर्थः, मानिनौ अभिमानवती, इयं
 दमयन्ती, ता प्रियपरिरब्धां दिशम्, असूयितवतोव दिशः
 स्त्रीत्वेन सापन्न्यात् ईथितवतीव इत्युपेक्षा, मनागपि ईषदपि,
 न व्यलोकयत् न अपश्यत्, नलन्तु किमु वक्तव्यमिति भावः ॥३१॥

ऋति ।—ऋमरिति लज्जानद्यां, निजस्य आत्मनः, निमज्जनं

द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तथा भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३२ ॥

वेश्म पत्युरविशन्न साध्वमात् वेशिताऽपि शयनं बभाज न ।

भाजिताऽपि सविधं न साऽस्वपत् स्व प्रिताऽपि न च सम्मुखा-

ऽभवत् ॥ ३३ ॥

आत्मनाऽपि हरदारसुन्दरौ यत् किमप्यभिलनाष चेष्टितुम् ।

निमग्नीभवनं, तस्य उचित योग्यं, लज्जाप्रयुक्तत्वात् मौलि-
नमनस्येति भावः, मौलि. मूर्द्धा, दूरम् अत्यर्थं, नमनं नतिं,
दधानया धारयन्त्या, अत एव द्वारि द्वारदेशे, चित्रयुवतः
अलिख्यलिखितायाः तरुण्याः, श्रीरिव श्रीः कान्ति. यस्याः
तथाभूतया, तद्वन्नश्चलया इत्यर्थः, तथा भेस्या, भक्तुः ननस्य,
ह्रातशतं पुनः पुनराह्वान, ("हृतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः)
अश्रुतीकृतं न श्रवणविषयोक्तं, श्रुतम् अपि लज्जया प्रत्युत्तरा-
प्रदानात् अगमनाच्च अश्रुतिमिव कृतमित्यर्थः, ह्रिया प्रियं
न किञ्चित् प्रत्युवाच इति नष्कषः [अभूततद्भावं चित्ः] ॥ ३२ ॥

वेश्मेत ।—सा भेमा, साध्वमात् भयात्, पत्यु. भर्तु, वेश्म
गृहं, न अविशत् न प्रविष्टवता, वेशिताऽपि सखोभिः कर्थाच्चत्
गृहान्तः प्रापिताऽपि, शयनं तल्पं, न बभाज नासर्पव,
शय्यायां न अगच्छदित्यर्थः, भाजिताऽपि सखोभिरनुनयादिना
शयन प्रापिताऽपि, सविधं समीपम्, [अत्यन्तसयोगे द्वितीया]
न अस्वपत् न अशेत, ("स्वापः शयननिद्रयोः" इति मैदिनी)
स्वापिताऽपि सखोभिः समीपे शायिताऽपि, सम्मुखा अभिमुखो,
न अभवत् न बभूव । एतन् नवोदाया भोग्घ्रात् लज्जा-
विजितमन्मथत्वमुक्तम् ॥ ३३ ॥

आत्मनति ।—हरदाराः पार्वती इव, सुन्दरौ सुरूपा, मा
भैमोति शेषः, आत्मना स्वयमपि, यत् किमपि चाष्टु यत् किञ्चन

स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३४ ॥
 ङ्गोभरात् विमुखया तथा भिय सञ्चितामननुरागशङ्किनि ।
 स स्वचेतसि लुलाप संस्मरन् दूत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३५ ॥
 पाश्वेमागमि निजं सहस्रलिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
 क्वापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवाऽवशेषिता ॥ ३६ ॥

कटाक्षवोक्षणादि कर्तुम्, अभिललाष स्पृहयामास, किन्तु स्वामिना पथा, तदर्थं तन्निमित्तम्, अर्थिता यदि प्रार्थिता चेत्, तत् तदैव, अनया भैम्या, तदुद्यमः तस्य नलस्य, उद्यमः चेष्टा, स्वकीयकटाक्षवोक्षणादिचेष्टा वा, मुद्रितः प्रतिबद्धः, निरुद्धोक्तः इत्यर्थः, स्वयं चिकीर्षितमपि लज्जावशात् न करोति इति निष्कर्षः ॥ ३४ ॥

ङ्गोभरादिति ।—सः नलः, ङ्गोभरात् लज्जातिशयात्, विमुखया प्रतिकूलया, तथा भैम्या, अननुरागशङ्किनि वैमुख्यदर्शनात् अनुरागाभावसन्देहिन, स्वचेतसि निजमनास, सञ्चितां पुञ्जोक्तां, भियं विरागसम्भावनाजनितं भयं, दूत्यकाले दूतकर्मसमये, कलितम् अवगतं, तस्याः भैम्याः, आशयं चित्तवृत्तिं, संस्मरन् सञ्चिन्तयन्, लुलाप विनाशयामास, तदनुरागस्य स्मरणेन भयं नूनोद इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पाश्वेमिति ।—मायिना कपटपटुना, चतुरेणेत्यर्थः, तेन नलेन, सा भैमौ, पूर्वम् आदौ, आलिभिः बह्वोभिः सखीभिः सह, निजं पाश्वं स्वसमौपम्, आगमि आगमिता, आनातित्यर्थः, [गमेण्यन्तात् कर्मणि लुङ्, मिच्वात् ऋस्वत्वम्] अथ अन्यासां सखीना कार्यव्यपदेशेन प्रस्थापनानन्तरम्, एकया एकमात्रया, तथा आख्या सह, अवशेषिता अवशिष्टीकृता, अथ ताम् एकामपि आलिं, क्वापि ताम्बलानयनादिरूपे कस्मिन्नपि

सन्निधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् ।
 आनयत् व्यवधिमानिव प्रियामङ्कपालिबलयेन सन्निधिम् ॥ ३७ ॥
 प्रागचम्बदलिके ङ्गिया नता तां क्रमाहरनतां कपोलयोः ।
 तेन विश्वसितमानसां भ्रटित्यानने स परिचुम्ब्य सिषिये ॥ ३८ ॥

कर्मणि, नियुज्य सम्प्रेथ, स्वात्ममात्रं केवलं स्वयमेव, सचिवः
 सहायः, सहचर इत्यर्थः यस्याः सा तादृशौ, चक्रे इति शेषः,
 विविक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सन्निधाविति ।—कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् कामतन्त्रपारगः
 नलः, आलिभिः सहचरौभिः, निजे सन्निधौ स्वममीपे, निवेशिता
 स्थापितामपि, प्रिया टमयन्ती, व्यवधिमान् इव असन्निहितः
 इव, अङ्कपालिः पृष्ठदेशस्पर्शपूर्वकालिङ्गनविशेषः, तद्दृष्ट
 बलयेन बलयाकारवेष्टनेन. सन्निधिं स्वममीपम. आनयत्
 आनौतवान् । “आदौ रतं वाङ्मिव प्रयोज्य तत्रापि
 चालिङ्गनमेव पूर्वम्” “तथा सामीप्यगा भीरु नवीढां सन्निधाप-
 येत् । विश्वासच्छेदना गाढालिङ्गनात् त्याजयेत् भयम् ॥”
 इति कामशास्त्रादिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रागिति ।—स नलः, ङ्गिया लज्जया. नतां नम्रमुखीं. तां
 भैमीं, प्राक् पूर्वम्, अलिकं ललाटपट्टकं, (“ललाटमलिकं
 गोधिः” इत्यमरः) अचुम्बत् चुम्बितवान्, अथ क्रमात् क्रमशः,
 दरनताम् ईषटवनतां, पूर्वापेक्षया किञ्चिदुन्नमितमुखोमित्यर्थः,
 कपोलयोः गण्डयोः, तामचम्बदिति पूर्वणान्वयः ; तेन पूर्वोक्त-
 रूपमृदुव्यवहारिणेत्यर्थः, विश्वसितमानसां विश्वस्यचित्ता,
 तामिति शेषः, भ्रटिति द्राक्, आनने मुखे, परिचुम्ब्य
 चुम्बयित्वा, सिषिये स्मितवान्, अधरचम्बनहर्षात् ईषत्
 जहासेत्यर्थः, अनुप्रवेशलाभात् इति भावः ॥ ३८ ॥

लज्जया प्रथममेत्य हङ्कृतः साध्वसेन बलिनाऽथ तर्जितः ।
 किञ्चिदुच्छसित एव तद्दृदि न्यग्बभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ३९ ॥
 वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दिक्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम् ।
 एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया ॥ ४० ॥

लज्जयेति ।—अर्भकः शिशुः, अप्रगल्भावस्यत्वात् तथा
 रूपणम् ; स्मरः कामः, तस्याः दमयन्त्याः, हृदि चेतसि, किञ्चित्
 ईषत्, उच्छसितः स्फुरित एव, पूर्वोक्तचुम्बनाद्युपलालनेन
 किञ्चिदुल्लसितः सन् एवेत्यर्थः, प्रथमम् आदौ, लज्जया क्रिया,
 एत्य आगत्य, हङ्कृतः हङ्कारेण वारितः, अथ तदनन्तरं,
 तथाऽप्यल्लसने बालिना ततोऽपि प्रबलेन, साध्वसेन दासेन,
 तर्जितः भर्त्सितः सन्, पुनः भूयः, न्यग्बभूव सञ्चुकोच,
 प्रशशमेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

वल्लभस्येति ।—स्मरोत्सवे सुरतारम्भे, प्रसभं बलात्, अङ्क-
 पालिकाम् आलिङ्गनं, (“सम्परीरम्भ आश्लेषः परिष्वङ्गः
 प्रगूहनम् । आलिङ्गनमपि क्रीडीकरणञ्चाङ्कपाल्यपि ॥” इति
 यादवः) दिक्सतोः दातुमिच्छतोः, आलिङ्गनप्रवृत्तयोरित्यर्थः,
 [ददातिः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः, “सनि मोमा—” इत्यादिना
 इत्वेऽभ्यासलोपः] वल्लभस्य प्रियस्य, भुजयोः बाह्वोः, एककः
 एको भुजः, [असहायं कन्-प्रत्ययः] तल्पयन्त्रणे शय्यानिरोधने,
 शय्याऽऽश्लेषणे इत्यर्थः, निरन्तरालया अव्यवधानया, दृढरूपेण
 निरन्तराश्लेषतल्पया इत्यर्थः, बालया तरुण्या भैम्या, चिरं
 दौघकालम्, अरोधि निरुद्धः, तल्पमाश्लेष्य प्रियस्य एकं
 करमरुणत् इत्यर्थः, भैम्याः पृष्ठदेशशय्यायामध्ये अन्तराला-
 भावात् नलः एकं हस्तं तत्र प्रवेश्य दमयन्तीमालिङ्गितुं न
 समर्थः इति भावः ॥ ४० ॥

हारसाधिमविलोकने मृषा कौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।
 कण्ठमूलमदसौयमस्यशत् पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४१ ॥
 यत् त्वयाऽस्मि सदसि स्रजाऽश्चितस्तन्मयाऽपि भवदर्हणाऽर्हति ।
 इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्यशत् स तदुरोजकीरकी ॥ ४२ ॥
 नीविसौन्न निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

हारति ।—धवः पतिः, अयं नलः, हारस्य मुक्तावल्याः, साधिमः अतिशयेन साधुतायाः, रमणीयताया इत्यर्थः, विलोकने दर्शने, परोक्षार्थमित्यर्थः, किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः, मृषा मिथ्या, कौतुकं कुतूहलं, नाटयन् प्रदर्शयन्नित्यर्थः, वस्तु-तस्तु पीडनाभिप्रायेणैवेति भावः, उपकुचं कुचमर्मापे, धावति द्रुतं गच्छतीति तद्भाविना स्तनममोपगामिना, पाणिना करेण, अमुष्याः इदम् अदसौयं दमयन्तोसम्बन्धि, [“त्यदादीनि च” इति वृद्धसंज्ञायां “वृद्धाच्छः” इति छ-प्रत्ययः] कण्ठमूलं गलाधोभागम्, उरःस्थलमित्यर्थः, अस्यशत् स्पृष्टवान् ॥ ४१ ॥

यदिति ।—हे प्रिये ! यत् यस्मात्, त्वया भवत्या, सदसि स्वयंवरसभायां, स्रजा वरणमानया, अश्चितः पूजितः, [“अञ्चैः पूजायाम्” इतोडागमः, “नाञ्चैः पूजायाम्” इत्यनुनासिकलोप-प्रतिषेधः] अस्मि भवामि, अहमिति शेषः, तत् तस्मात्, मयाऽपि भवत्याः तव, अर्हणा पूजा, [“सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः”] अर्हति युज्यते, इति एवम्, उदीर्य उक्त्वा, निजं स्वकं, हारं कण्ठभूषाम्, अर्पयन् ददन्, गलदेशे सन्निधापय-न्नित्यर्थः, सः नलः, तस्याः दमयन्त्याः, उरोजकीरकी कुच-कुम्भली, अस्यशत् स्पृष्टवान् ॥ ४२ ॥

नीवीति ।—सः नलः, निशि रात्री, निद्रया स्वापेन, निषिद्धसंविदः निवृत्तसंज्ञायाः, सुभ्रुवः सुन्दरभ्रूशालिन्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं टोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४३ ॥

स प्रियोरुयुगकञ्चुकाशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिषिये नृपः ।

आववार तदथास्वराञ्चलैः सा निरावृत्तिरिव त्रपाहता ॥ ४४ ॥

बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसाम् ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मणा ह्यौरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४५ ॥

प्रियायाः, नीविमौन्नि कटीवस्त्रप्रत्यिसमीपे, निहितं स्थापितम्, उन्मोचनाय इति भावः, अत एव कम्पितं मत्त्वादयात् सकम्पं, निज स्त्रीय, शयं पाणि, टोलनैः पाणिकम्पनैः, कम्पनाहेतोः दमयन्त्याः गात्रे सहसा संलग्नत्वात् इति भावः, जनितबोधया प्रबुद्धया, अनया भैम्या, [प्रयोज्यया] अपासयत् अपासारयत् ॥ ४३ ॥

स इति ।—सः नृपः नलः, प्रियायाः दमयन्त्याः, ऊरुयुगस्य सकथिदयस्य, कञ्चुके चीनके, आवारके इत्यर्थः, अशुके सूक्ष्मवस्त्रे, दृष्टं नेत्रं, न्यस्य निक्षिप्य, सिषिये स्मितवान्, सूक्ष्मवस्त्राभ्यन्तरात् ऊरुयुगसौन्दर्यं दृष्ट्वा आनन्दोदयादिति भावः ; अथ दर्शनानन्तरं, सा दमयन्ती, निरावृत्तिरिव आवरणरहितव, साक्षाद्दृष्टोरुयुगा इवेत्यर्थः, अत एव त्रपाहता लज्जामग्ना सती, तदूरुयुगम्, अस्वराञ्चलैः वस्त्रप्रान्तैः, आववार आच्छादयामास, आवृतमपि अनावृतमितौव आवृणोदिति त्रपातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

अथ शनैर्मौन्ध्रत्यागात् मध्यमावस्थां प्रापितेत्याह, बुद्धिमानिति ।—बुद्धिमान् उपायज्ञः, अयं नलः, ता प्रिया, क्रमात् क्रमशः, इत्यम् उक्तरोत्या, किञ्चित् ईषत्, अपनीतसाध्वसाम् अपसारितभया, व्यधित विहितवान् । किञ्च, चित्तजन्मणा कामेनापि, तस्याः भैम्याः, मनसि चेतसि, ह्योः लज्जा, धनुषा समं चापेन सह, मनाक् ईषत्, अनामि नामिता, एकत्र

सिष्ये हसति तेन न स्म सा प्रीणिताऽपि परिहासभाषणैः ।

हि दर्शयति ते परेण काऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥४६॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाऽङ्कितम् ।

सोढकान्तपरिरम्भगाढता सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः ॥४७॥

—अल्योक्तता, अन्यत्र—न्युञ्जीकृतेत्यर्थः, [“ज्वलहल—” इति वार्त्तिकेण मित्वाभावपक्षे वृद्धिः] शनैर्लज्जानमनेन कामः स्वयमुत्थितः इति भावः । अत्र हि क्रीनमन-धनुर्नमनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययेण सहोक्त्यलङ्कारः ॥ ४५ ॥

सिष्ये इति ।—सा भैमो, तेन नलेन, परिहासभाषणैः नर्मोक्तिभिः, प्रीणिता हर्षिताऽपि, [प्रीञ्जो ख्यन्तात् कर्मणि क्तः, “धूजप्रोञ्जानुक् वक्तव्यः”] सिष्ये स्मितवती, न तु हसति स्म न जहास, स्मितमात्रं करोत् न तु हसितवतीति गाभ्योर्योक्तिः ; हसितं लक्ष्यदशनं स्मितञ्च न तथा इति उभयोर्भेदः ; हि तथाहि, का स्त्री, स्वे भ्रातृभ्यो, ते अतिसुन्दरे इत्यर्थः, अनर्घ्याः अतिसुन्दरत्वात् बहुमूल्याः, दन्ताः दशना एव, कुरुविन्दाः पद्म-रागाः, ताम्बूलरञ्जितत्वादिति भावः, (“कुरुविन्दस्तु मुस्तायां पद्मरागे” इति यादवः) तेषां मालिके मालाद्वयं, दन्तपङ्क्ति-द्वयमित्यर्थः, परेण अन्येन, दर्शयति ? दर्शनविषयो करोति ? नैव दर्शयतीत्यर्थः, [“अणौ यः कर्त्ता” इति कर्त्तृसंज्ञानु-वादेन कर्मत्वविधानात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् परेण इत्यत्र दृग्बुद्धयर्थत्वात् “गतिबुद्धि—” इत्यादिना प्राप्तकर्मत्वा-भावः] ॥ ४६ ॥

वीक्ष्येति ।—सखीजनैः सहचरीभिः, भीमतनयास्तनद्वयं भैम्याः कुचयुगलं, मग्नानां नलोरमा दृढनिषीडनात् अन्तः-प्रविष्टानां, हारमणौनां कण्ठभूषणस्थितरत्नानां, मुद्रया चिह्नेन,

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनौविनिविडक्रियां यथा ।
 अन्वमिन्वत तथा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥४८॥
 कुर्वतो निचुलितं ह्रिया कियत् सौहृदात् विवृतसौरभं कियत् ।
 कुङ्गनोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥४९॥

अङ्कितं चिह्नितं, वीच्य दृष्ट्वा, सुमुखी सुवदना, मा भैमी,
 मोटा चान्ता, सोढुं ममर्था इत्यर्थः, कान्तस्य प्रियस्य, यः
 परिरम्भः आलिङ्गन, तस्य गाढता दाढ्यं यथा सा तादृशो, इति
 अमानि अबोधि, गाढपरिरम्भ विना स्तनयोस्तादृशचङ्गा-
 सम्भवः इत्यनुमितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

याचते इति ।—मा दमयन्ती, परिधापिकाः वस्त्रपरिधापन-
 कारिकाः, सखी, सहवरीः, यथा यादृशभावेन, स्वस्या आत्मनः,
 नौवे वस्त्रग्रन्थेः, निविडक्रिया दृढतामम्पादन, याचते स्म
 प्रार्थयामास, तथा तेनैव कृत्वेत्यर्थः, ताः सख्यः, विहस्य
 मध्यमस्मित कृत्वा, अत्र नौविदेशे, पत्युः भर्तुः, पाणिचापल
 करचाञ्चल्यं, नौविग्रन्थेराकर्षणमित्यर्थः, वृत्तं भूतम्, अन्वमिन्वत
 इत्यनुमितवचः, अन्यथा एतत्प्रार्थनाऽनुपपत्तेरिति भावः ।
 [मिनोतेल्लडि तड्] ॥ ४८ ॥

कुर्वतोति ।—पद्मिनी पद्मिनीस्त्रीजातीया, सा भैमी,
 कियत् किञ्चित् रात्रिवृत्तं, ह्रिया लज्जया, निचुलितं
 सखीममौपेऽपि निगूहितं, कियत् किञ्चित्, सुहृदो भावः
 सौहृदं तस्मात् सौहृदात् सौहार्दात्, प्रणयाधिक्यादित्यर्थः,
 [युवादित्वाटण्-प्रत्ययः । हृदयस्य “हृदयस्य हृत्तेस्त्रयदण्-लासेषु”
 इति ह्रस्वादि बाहुलकान्नोभयपदवृद्धिः] विवृतं प्रकटितं, सौरभं
 मनोज्ञत्व मौगम्यञ्च यस्य तत् तादृश, कुर्वतो विदधतो मतो,
 कुङ्गनानि मुकुलानि, उन्मिषितसूनानि प्रस्फुटितकुसुमानि

नाविलोक्य नलमःमितुं स्मरौ क्लोर्न वीक्षितुमटान्मृगीदृशः ।
 तदृशः पतिदिशाऽचलन्नय व्रीडिताः समकुचन्महुः पथः ॥५०॥
 नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।
 वीक्ष्यते स खलु यदिलोकने तत्र तत्र नयने दटानया ॥५१॥

च, सेवते भजते इति तादृशीं, पद्मिनीं कमलिनीं, जयति
 स्म विजितवतो, कियत्कालिकाद्या कियद्विकसितकमलाद्या
 च कमलिनोव मा बभौ इत्यर्थः, रहस्यगोपने कालिकातुल्यं
 रहस्यप्रकटने च विक्राशतपशुतुल्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

नेति ।—स्मरः कामः, मृगीदृशः हरिणलोचनायाः भैम्याः
 सखन्त्ये, नलं नेषधम, अविलोक्य अदृष्ट्वा, आमितुं स्थातुं, न
 अटात् न दत्तवान्, क्लोः लज्जा पुनः, वीक्षितुं द्रष्टुं, न अटात्,
 अन एव तस्याः दमयन्त्याः, दृशः दृष्टयः, पतिदिशा स्वामिनं
 प्रतात्यर्थः, मुहुः पुनः पुनः, अचलन् अगच्छन्, अथ अनन्तरमेव,
 व्रीडिताः लाज्जिताः सत्यः, पथः तन्मार्गात्, समकुचन् सङ्कुचिताः
 अभवन्, अतोव कौतुकिर्मदमित्याशयः ॥ ५० ॥

नेति ।—अनया भैम्या, पतिः नलः, नेत्रयोः नयनयोः,
 लक्ष्यता विषयतामपि, न अनायि न नीतः, लज्जावशादिति
 भावः, तथा परोक्षताम् अविषयतामपि, न अनाय इति
 पूर्वेणान्वयः ; अनुरागवशादिति भावः, ननु लक्ष्यताऽलक्ष्यतयो-
 रैकतराकरणे प्रकारान्तराभावात् कथमेषाक्तिः सङ्गच्छते ?
 इत्याह, यत् यस्मात्, विलोकने दर्शने निमित्ते, दर्शनार्थ-
 मित्यर्थः, तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु, आदर्शादौ इति भावः,
 नयने दटानया दत्तदृष्टया तथा, स नलः, आदर्शादौ प्रति-
 विम्बित इति भावः, वीक्ष्यते स्म अवलोक्यते स्म खलु, अवजे-
 नोयतया वीक्षितः एव प्राय इति भावः ॥ ५१ ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तयोगसमयं समैहत ।
सा ङ्गिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता

॥ ५२ ॥

तत् करोमि परमभ्युपेक्षि यत् मा ङ्गियं व्रज भियं परित्यज ।
आलिवर्ग इव तैऽहमित्यमूं शश्वटाश्वसनमूचिवान् नलः ॥ ५३ ॥
येन तन्मदनवङ्गिना स्थितं क्लोमह्वीषधिनिरुद्वशक्तिना ।
सिद्धिमङ्गिरुद्वतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोऽभिमन्त्रणैः ॥ ५४ ॥

वासरे इति ।—मा भैमी, वासरे दिवसे, विरहस्य विच्छेदस्य,
निःसहा सहनाममर्था सती, [पचाद्यच्] कान्तयोगसमयं प्रिय-
समागमकालं, निशां रात्रि, समैहत ऐच्छत्, निशि पुनः रात्रौ
तु, पत्युः भर्तुः, केलिषु अनङ्गक्रीडासु, लज्जिता प्राप्तलज्जा सती,
ङ्गिया सहजलज्जया, दिनोदयं दिवसप्रादुर्भावं, वाञ्छति स्म
अभिललाष; विचित्रा हि नवोदानां चित्तवृत्तिरिति भावः ॥ ५२ ॥

तदिति ।—हे प्रिये ! यत् चुम्बनादिषु यत् किञ्चिन्मात्रम्,
अभ्युपेक्षि स्वीकरोषि, अनुमोदसे इत्यर्थः, त्वमिति शेषः,
परं केवलं, तत् तन्मात्रमेव, करोमि सम्पादयामि, अहमिति
शेषः, न पुनस्तवानभिप्रेतं किञ्चिदपि करोमीति भावः, अत
एव ङ्गियं लज्जा, मा न, व्रज गच्छ, भियं त्वासञ्च, परित्यज
दूरीकुरु, अह ते तव, आलिवर्गः सखोजनः इव, विश्वभ्राजान-
मिति भावः, नलः नैषधः, अमूं प्रियाम्, इति एवं, शश्वत्
मुहुर्मुहुः, (“मुहुः पुनः पुनः शश्वत्” इत्यमरः) आश्वसनं
सान्त्वनावचनम्, ऊचिवान् उवाच ॥ ५३ ॥

येनेति ।—येन तन्मदनवङ्गिना तस्याः दमयन्त्याः,
कामाग्निना, क्लोः लज्जा एव, मह्वीषधिः अव्यर्थभेषजं, तथा
निरुद्वशक्तिना प्रतिबद्धवीर्येण सता, स्थितं तस्ये, [भावे क्तः]

यद्विधूय दयितार्पितं कर दोर्हयेन पिटधे कुचौ दृढम् ।

पाश्वंगं प्रियमपास्य सा ऋया तं हृदि स्थितमिवाल्लिङ्गं तत्

॥ ५५ ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यनिस्वद्दुपाशु काकुवाक् सोपमर्दं दृढवृत्तिरेव तम् ॥ ५६ ॥

सः मदनवङ्क्तिः, सिद्धिमङ्क्तिः साफल्यजनकशक्तियुक्तेः, तेः पूर्वोक्तेः, प्रियस्य पत्युः, प्रियवचोभिः एव सप्रेमभाषणैरेव, अभिमन्त्रणैः मन्त्रप्रयोगैः, पुनः भूय, उदतेजि उत्तेजितः, [तिज निशाने इति धातोर्ण्यन्तात् कर्मण लुङ्] श्रीषधप्रतिबद्धोऽग्निः प्रतिमन्त्रेण पुनरुद्दोषितो भवतीति लाके दृश्यते । रूपकानुद्धारः ॥ ५४ ॥

यदिति ।—सा भैमो, दयितेन प्रियेण, अप्रितम् उरसि स्थापितं, करं पाणि, विधूय अपमाय्यं, दाहयेन निजभुजयुगेन, कुचौ स्तनां, दृढम् अशिथिलं यथा तथा, यत् पिटधे आच्छादयामास, तत् तेन कुचपिधानेन इत्यर्थं, एवमवगम्यते यदिति शेषः, ऋया लज्जया, पाश्वंगं वह्निःसमौपस्थं, प्रियं नलम्, अपास्य निरस्य, हृदि हृदयमध्ये, स्थितं वर्त्तमानं, तं प्रियम्, आल्लिङ्गं इव आल्लिङ्गितवतीव, इत्युत्प्रेक्षा । अन्तरालस्थितस्य आल्लिङ्गने अन्यैर्दर्शनसम्भावनाविरहात् लज्जाऽभावेन हृदयाभ्यन्तरस्थं नलं दृढरूपेण आल्लिङ्गितवतीवेति भावः ॥ ५५ ॥

अन्यदिति ।—हे प्रिये ! भवतीं त्वाम्, अन्यत् अपरं किमपि, याचिता अययिता, [ढन्, दुहादित्वात् द्विकर्मता] न अस्मि न भवामि, किन्तु वारमेकम् एकवारमात्रं, ते तव, अधरं दन्तच्छटं, धयामि अपवापि, [घेट पाने इत्यस्य भविष्यत्-सामोष्ये लट्] इति इत्यम्, उपाशु रहसि, काकुः अनुनयेन विकृतस्वरा, वाक् वचनं यस्य तादृशः, नलः इति शेषः, उपमर्दं

चुम्बनादिषु बभूव नाम किम् ? तद्वथा भयमिहापि मा कथाः ।
 आलपन्निति तदीयमादिमं स व्यधत्त रसनावलिव्ययम् ॥ ५७ ॥
 अस्तिवाम्यभरमस्ति कौतुकं माऽस्तिघर्मजलमस्तिवेपथु ।
 अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ५८ ॥

कुचपीडने, हठेन अनुमतिमनपेक्ष्येव बलात्कारेण, वृत्तिः
 प्रवृत्तिः, तथा सह इति सः तादृशः सन् एव, तम् अधरम्,
 अमिस्वदत् स्वादितवान्, चुचुम्बेत्यर्थः, [स्वदर्शो चड्युपधाया
 ऋस्वः] ॥ ५६ ॥

चुम्बनेति ।—हे प्रिये । चुम्बनादिषु अधरपानादिषु कृतेषु,
 किं नाम तव किमनिष्टमित्यर्थः, नाम इति प्रश्ने, बभूव ?
 सञ्जातम् ? न किञ्चिदप्येत्यर्थः, तत् तस्मात्, इह करिष्यमाणे
 अस्मिन् सुरतेऽपि, वृथा मिथ्या, भयं शङ्कां मा कथाः न कुरु, इति
 एवम्, आलपन् उदोरयन्नेव, स नलः, तदीयं तस्याः प्रियायाः
 इदं टमयन्तीसम्बन्धिनम्, आदिमम् आद्यम्, [“अद्यादि-
 पश्चाद्धिमच्” इति वार्त्तिकवचनात् डिमच्-प्रत्ययः] रसना-
 वलिव्ययं काञ्चीटाममोचनं, व्यधत्त चकार, रन्तुमिति
 भावः ॥ ५७ ॥

अस्तीति ।—मा भैमी, अस्ति विद्यमानः, वाम्यस्य सर्वेष्वेव
 व्यापारेषु प्रतिकूलतायाः, भरः आतिशयं यस्मिन् तत्
 तादृशम्, [“अस्ति” इति विभक्तिप्रतिरूपकं विद्यमानार्थक-
 मव्ययम्, अस्तिक्षोराक्षोरादयश्च” इति वचनात् बहुव्रीहिः । एव-
 मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्] अस्ति विद्यमानं, कौतुकम् शौक्षुक्यं
 यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति घर्मजलं स्वेदवारि, अमजनित-
 मिति भावः, यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति वेपथुः कम्पः, शब्दोऽयं
 सात्त्विकमात्रोपलक्षणं, यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति भीतिः

ऋग्वेद्यमुचितैव यज्ञवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तु निस्त्रपमजस्रसङ्गमात् व्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ५८ ॥

इत्युपालभत सम्भुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।

तां तथा स चतुरो न सा यथा त्रसुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६० ॥

प्रातरात्मशयनाद्दिनिर्द्युतीं सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो जम्भजित् क्षितिशचीमचीकरत् ॥ ६१ ॥

भयं यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति वाञ्छितम् ईप्सितं यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति सुखम् आनन्दानुभवो यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति पीडनं नखदन्तक्षतादिव्यथा यस्मिन् तत् तादृशं, रतम् एवम्भूतं सुरतसम्भोगं, प्रापत् अलम्भिष्ट, नलादिति शेषः ॥ ५८ ॥

ऋौरिति ।—हे प्रिये ! यत् यस्मात्, तावके त्वदीये, मनसि चेतसि, मत्समागमः मम सङ्गतिः, नवः साम्प्रतिक, इति सोल्लुण्ठोक्तिः ; तत् तस्मात्, तव ते, इयम् एषा, ऋीः लज्जा, उचिता अनुरूपा एव, तु किन्तु, अजस्रसङ्गमात् एतावन्त कालं सदैव मनसा नित्यममागमात् हेताः, निस्त्रपं निलज्ज, मामकं मदीयं, मनोऽपि व्रीडं लज्जाम्, आवहति प्राप्नोति, त्वया सह वहिरभिनवममागमादिति भावः ॥ ५८ ॥

इतीति ।—सम्भुजिक्रियारम्भस्य सम्भोगव्यापारोपक्रमस्य, विघ्नैः प्रतिबन्धकीभूतैः, घनलज्जितैः प्रगाढलज्जाभिः, जिताम् अभिभूता, तां प्रियां, चतुरः परिह्वामनिपुणः, स नलः, तथा तादृशरूपेण, उपालभत अभ्ययुङ्क्त, यथा येन कृत्वा, सा प्रिया, तम् अनु नलं प्रति, त्रसुमेव लज्जितुमेव, [ऊटित्त्वात् विकल्पादिडभावः] त्रपां लज्जाम्, अयात् अगच्छत्, प्राप्तवतीत्यर्थः, पुनरपि उपालम्भजनितलज्जाभयात् त्रपां जहौ इति भावः ॥ ६० ॥

प्रातरिति ।—भुवः पृथिव्याः, जम्भजित् इन्द्रः, नलः इत्यर्थः,

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदौख्य सुभ्रवाम् ।

आत्मना निजतवस्मरोत्सवस्मारिणीयमहृणोयत स्वयम् ॥ ६२ ॥

तां मियोऽभिदधतीं सखीः प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधत् दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥ ६३ ॥

प्रातः प्रभातसमये, आत्मशयनात् निजशय्यायाः, विनिर्यतीं निर्गच्छन्तीं, क्षितिशचीं भूलोकेन्द्राणीं, प्रियामिति शेषः, सन्नि-
बध्य प्रतिबध्य, कराभ्यामाकुञ्चेति यावत्, अन्यदा अन्यस्मिन्
समये, गृहान्निर्गमनानन्तरमित्यर्थः, यत् यादृश सुखम्, असाध्यं
कर्तुमशक्यं, मखीसमीपे अवस्थानादिति भावः, तत् अनुभूत-
चरं, सुखापेक्षमुखं मुखचुम्बनादिरूपं, दमयन्तीकर्तृकमिति
भावः, सुखम् अचौकरत् कारयामास, दमयन्तीमवबध्य तथा
निजमुखचुम्बनादिकमकारयदित्यर्थः । [करोतेर्णौ चङुपधा-
ङ्गस्वादि । “हृकारन्यतरस्याम्” इति विकल्पादणिकर्तुः
कर्मत्वम्] ॥ ६१ ॥

नायकस्येति ।—अहर्मुखे ऊषसि, [“रोऽसुपि” इत्यङ्गो न-
कारस्य रेफादेशः] नायकस्य पत्युः, शयनात् शय्यायाः, निर्गता
निःसृता, इयं मैत्री, सुभ्रवां सुलोचनानां सखीनां, मुदं हर्षं,
स्वसन्धोगचिह्नदर्शनजन्यमिति भावः, उदौख्य आलोक्य, आत्मना
मनसा, [“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्नमनमारपि” इति मेदिनी]
निजं स्वकीयं, नवं नूतनं सदस्क वा, स्मरोत्सवं सन्धोगानन्दं,
स्मरति चिन्तयतीति तादृशी मती, स्वयम् एव आत्मनैव,
अहृणोयत तवकाशनात् अजिह्वत्, [“वपायां हृणोडिति
जिह्वेति लज्जते हृणोयते” इति भट्टमहः । कण्ठादियगन्तत्वाद्गङ्,
तत्र हृणोडिति ङित्कारणादात्मनेपदम्] ॥ ६२ ॥

तामिति ।—पार्श्वगः समीपस्थोऽपि, सुराणाम् इन्द्रादीनां,

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे विभ्यती धवहसाय साऽभवत् ।

क्वापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६४ ॥

सुम्बितं न मुखमाचकर्ष यत् पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।

सा नूनोद न भुजं यदपितं तेन तस्य किमभून्न तपितम् ? ॥ ६५ ॥

वरात् वरप्रमादात्, पिधाम् अन्तर्हाम्, [“आतस्योपसर्गे” इत्यङ्प्रत्ययः । “वष्टि भागुरिरङ्गोपम्” इत्यकारलोपः] दधत् धारयन्. सः नलः, प्रियस्य पत्युः, आत्मनश्च निजायाश्च, निशाविचेष्टितं रात्रिवृत्तं, मिथः रहसि, सखी. सहचरौः, अभिदधतीं भाषमाणा, सखीभ्यः कथयन्तीमित्यर्थः, [ऋवेरर्थ-वच्चात् द्विकमेकत्वम्] तां प्रिया, श्रुतकथः आकर्णितप्रिया-वचनः, अत एव हमन् उच्चैर्हास्य कुर्वन् मन्, दृश्यतां तासां नयनगोचरता, गतः प्राप्तः ॥ ६३ ॥

अथास्याः प्रियविरहामहिष्णुतामाह, चक्रेति ।—चक्र-टागणां रात्रौ चक्रवाकवनितायाः, विरहेक्षणक्षणे वियोगदर्शन-काले. विभ्यती स्वस्या अपि कटाचित् नलेन विरहसम्भावनया तस्यन्ती, सा भैमौ, धवस्य प्रियस्य नलस्य, हसाय हास्याय, अभवत् अजायत, प्रियाया अकाण्डत्वादर्शनात् प्रियो जहास इत्यर्थः. [“स्वनहमोर्वा” इति विकल्पाटप्-प्रत्ययः । अथवा युक्तमेतत् भयमित्याह, क्वापीति ।—क्वापि कुतचित्, वस्तुनि विषये, उद्यत् उत्पद्यमानम्, अनिमित्तवैकृतम् आकस्मिकाविकारः यस्य तत् तादृक्, चित्तं मनः कर्तृ, अनागतं भाविशुभाशुभाटिकमेव, वदति ज्ञापयतीत्यर्थः । चक्राविरहदर्शनात् आर्शङ्कितनिज आगामिविरह एव भयहेतुभूत इति तात्पर्यम् ॥ ६४ ॥

सुम्बितामिति ।—सा भैमौ, सुम्बितं नलेन सुम्बितुमारब्धं, “सुम्बितुम्” इति पाठे—सुम्बितुं नलेनाधरं पातुमुद्यते सतीत्यर्थः,

नीतयोः स्नानपिधानतां तथा दातुमाप भुजयोः करं परम् ।
 वीतबाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ६६ ॥
 याचनाद् ददतीं नखापेणं तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।
 वक्षसि न्यसितुमात्तत्करः स्व विभेद मुमुदे स तन्नखैः ॥ ६७ ॥

मुखं निजाननं, न आचकर्ष न अपासारयत्, इति यत् तत्
 चुम्ब्यमानमुखस्य अनाकषेणमेव, पत्यः नलस्य, अन्तः अन्तः-
 करणे, अमृतं सुधा, ववर्ष निषिषेच, तत्तन्मन्मानन्दमजनयदि-
 त्यर्थः, तथा अपितं स्नानोपरि न्यस्तं, भुज नलकरं, यत् न
 नूनोद न निरास, तेन भुजानपसारणेन, तस्य नलस्य मन्बन्धि,
 किं किं वस्तु, अङ्ग वा चित्तं वा इत्यर्थः, न तर्पितम् अभूत् ? न
 आप्यायितम् अभूत् ? अपि तु सर्वाङ्गमन्तर्पणमेवाभूदित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नीतयोरिति ।—सः नलः, तथा भैम्या, स्नानपिधानतां
 कुचावरणतां, नीतयोः प्रापितयोः, भुजयोः तद्दोर्गुगयोः,
 परं केवलं, प्रथममिति भावः, आदौ केवलं कुचस्थभुजोपरि
 इति निष्कर्षः, ततः अनन्तरं, वीतबाहुनि अपसारितभुजे,
 शनैः शनैः नलेनैवेति भावः, हृदंशुके स्नानावरकवस्त्रे, अथ
 तदनन्तरं, केवलेऽपि अपसारिताशकत्वात् उन्मुक्तोऽपि इति
 भावः, तत्कुचद्वये दमयन्तोस्तनयुगले, करं हस्तः दातुम्
 अर्पयितुम्, आप शशाक इत्यर्थः, दमयन्त्या अपि क्रमशो
 मन्मथोदयेन लज्जाजन्यमङ्गीचापगमादिति भावः । अत्रैकस्य
 करस्य क्रमादनकेषु भुजाशुककुचेषु वृत्तिकथनात् “क्रमणैक-
 मनेकस्मिन्” इत्याद्युक्तलक्षणः पश्यायालङ्कारभेदः ॥ ६६ ॥

याचनादिति ।—स नलः, याचनात् मा नखेन विदारय
 इति प्रार्थनाकरणादपि, नखापेणं नखेन भेदनं, न ददतीं
 नार्पयन्तीं, स्नेहवशात् नखचतमकुर्वतीमित्यर्थः, तां प्रिया,

स प्रसह्य हृदयापवारकं हर्त्तुमक्षमत सुभ्रुवो वह्निः ।
 क्लौमयं न तु तदौद्यमान्तरं तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ६८ ॥
 सा स्मरेण बलिनाऽप्यहापिता क्लौक्ष्मे भृशमशोभतावला ।
 भाति चापि वमनं विना न तु व्रोडधैर्य्यपरिवर्जने जनः ॥ ६९ ॥
 आत्य नेति रतयाचितं न यत् मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।

कथया विविधालापप्रसङ्गेन, [“चिन्तिपूजिकथि—”इत्यादिना
 अङ्-प्रत्ययः] अन्यचेतसम् अन्यमानसा, प्रमङ्गान्तरव्यासक्त-
 चित्तामित्यर्थे, विधाय कृत्वा, वक्षसि स्वारसि, न्यमितुं
 स्थापयितुम्, आत्ततत्करः गृह्योतभैमौपाणिः सन्, तन्नखैः
 प्रियाया एव नखैः, स्वम् आत्मानं, विभेद अभिनत्, व्यदारय-
 दित्यर्थः, मुमुदे च ननन्द च ॥ ६७ ॥

स इति ।—प्रभुः स्वामी, सः नलः, सुभ्रुवः सुलोचनायाः
 प्रियायाः, वह्निः वाह्यं, हृदयापवारकं वक्षोदेशाच्छादकं, स्तना-
 वरणवस्त्रमित्यर्थः, प्रसह्य बलात्, हर्त्तुम् अपसारयितुम्, अक्षमत
 अगक्रोत्, तु किन्तु, तदौद्य टमन्तोद्यम्, आन्तरम् अन्तर्वर्ति, क्लौ-
 मयं लज्जारूपं, तत् हृदयापवारकं, विनेतुम् अपसारयितुं, न प्रभुः
 न समर्थः, अभवत् अजायत, तस्य सहजत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

सति ।—बलिना प्रबलेनापि, स्मरेण कामेन, क्लौक्ष्मे लज्जा-
 धैर्य्ये, अहापिता अत्याजिता, त्यजयितुमक्षमित्यर्थः, [जहातेर्ष्य-
 न्तात् पुगि द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः] अबला
 दुर्बला, सा भैमी, भृशम् अत्यर्थम्, अशोभत अराजत, “नारौणा
 भूषणं लज्जा” इति नीतिशास्त्रोक्तेरिति भावः ; तथा हि, जनः
 लोकः, वमनं वस्त्रं, विनाऽपि ऋतेऽपि, भाति शोभते, तु किन्तु,
 व्रोडधैर्य्ययोः लज्जाधोरत्वयोः, परिवर्जने परित्यागे, न च नैव,
 भातीति अन्वयः ॥ ६९ ॥

इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ९० ॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि ? ।
 तन्निषेधसमसङ्घ्रताविधिव्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७१ ॥

आत्येति ।—हे प्रिये ! मां रतयाचितं सुरतभिन्नां, यत्
 यतः, न इति “न दास्यामि” इति, न आत्य न ब्रवीषि, मम
 सुरतप्रार्थनायां न दास्यामि इति यत् त्वं न वदसौत्यर्थः, अतः
 अप्रतिषेधाद्धेतोः, स्फुटं व्यक्तम्, अनुमतवती स्वीकृतवती, असि
 भवसि, “अप्रतिषिद्ध परमतम् अनुमतं भवति” इति न्यायात्
 इति भावः ; इति इत्थं, तस्याः दमयन्त्याः, तस्य अप्रतिषेधवच-
 नस्येत्यर्थो वा, अभिलापनाय वाचनाय, उत्सुकम् उद्युक्तम्,
 आग्रहान्वितमित्यर्थः, अमुं प्रियं, सा भैमी, धूनितेन कम्पितेन,
 [“धृञ्-प्रौञ्चोर्नुग्वक्तव्यः”] शिरसा मूर्द्ध्ना, निषेधसूचकशिर-
 सालनेनेत्यर्थः, निरास प्रत्याख्यातवती, अहो ! अत्यन्ताभि-
 मतार्थेऽपि निषेधशीलता स्त्रीणामिति भावः ॥ ९० ॥

येति ।—हे प्रिये । ते तव, या शिरोविधुतिः निषेधसूचक-
 मस्तकचालन, [कर्त्री] न इति आह न दास्यामि इति निषेधं
 ब्रूते, सा इयं शिरोविधुतिः, मया न समाकलि किम् ? न सम्यक्
 अबोधि किम् ? अपि तु गृह्येतार्थैव इत्यर्थः, [कलयतेः कर्मणि
 लुङ्] किं त्वया समाकलि ? इत्याह, तस्य शिरोविधुतिद्वयरूपस्य
 प्रतिपाद्यस्य, निषेधस्य असम्भवेः, समसङ्घ्रतया प्रतिपादकस्य
 नञोऽपि द्विसङ्घ्रतया, प्रतिपादितो विधिः विधानं, “दो नञौ
 प्रकृतमर्थं गमयतः” इति न्यायात् सुरतानुमोदनरूप इत्यर्थः,
 तव वाञ्छितम् अभिलाषं, व्यक्तं स्फुटमेव, वक्ति कथयति,
 [वचेर्लट्] निषेधार्थमपि वारहयशिरोविधूननं ते सम्प्रतिमेव
 सूचयति, नञ्द्वयेन प्रकृतार्थस्य गम्यमानत्वादिति भावः ॥ ७१ ॥

नात्य नात्य शृण्वानितेन किं ते न वाचम् ? इति तां निगद्य सः ।
सा स्म दूत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद सृष्टुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७२ ॥
नीविसीम्नि निविडं पुराऽरुणत् पाणिनाऽथ शिथिलेन तत्करम् ।
सा क्रमेण न न नेति वादिनो विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७३ ॥

नेति ।—हे प्रिये ! न आत्य मया सह त्वं न आलपसि,
न आत्य नेव कथयसि, तेन अनालपनेन हेतुना, ते तव, वाचं
वचनं, न शृण्वानि किम् ? न श्रुणुया किम् ? अपि तु शृणुया-
मेव, इत्यमन्भावनानिषेधः ; सः नलः, ता प्रियाम्, इति एवं,
निगद्य उक्त्वा, सा भैमौ, दूत्यगतं दूतरूपेण दमयन्तौसमौपमुप-
स्थितं, तम् आत्मानं नल, यथा नवमसर्गाक्तेन येन प्रकारेण, आह
स्म उक्तवन्तौ, तत् सर्वं, सृष्टुभिः नम्नाभिः, तस्याः दमयन्त्या एव,
उक्तिभिः कथाभिः, दमयन्तौवाक्यानुकरणेरित्यर्थः, जगाद उवाच ।
तदा मत्समौपे वाक्यमुच्चार्य इदानीमनुच्चारणे न किमपि फलम्,
अतोऽवश्यमेव मया सह आलापयिष्येति भावः ॥ ७२ ॥

नावोति ।—सा दमयन्तो, नीविसीम्नि कटीवस्त्रग्रन्थिसमौपे,
तत्करं प्रियहस्तं, ग्रन्थिसौचनाय उपस्थितमिति भावः, पुरा
प्रथमं, पाणिना स्वकरणेन, निविडं दृढं यथा तथा, अरुणत्
रुद्धवन्तौ, [रुणद्धेः कर्त्तरि लङ्] अथ कियद्दिनानन्तरं, शिथिलेन
श्लथेन, अट्टेनेत्यर्थः, पाणिना अरुणदित्यन्वयः, क्रमेण क्रमशः
भयभङ्गेन, तत्परमित्यर्थः, केवलं न न नेति वादिनो केवलं
वाचिकनिषेधम् एव कुर्वती सती, अमुष्य प्रियकरव्यापारस्य,
विघ्नं नीविमाचनप्रतिबन्धम्, आचरत् अकुर्वदित्यर्थः, क्रमशः
लज्जापगमात् वाङ्मात्रेणैव केवलं विघ्नमाचरत् न तु अङ्गेनेति
भावः । अत्रैकस्मिन् नीविदेशे क्रमादनेकव्यापारसम्बन्धोक्तेः
पर्यायालङ्कारमेदः ॥ ७३ ॥

रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।

साऽन्यदिश्ययुवतिभ्रमक्षमा नित्यमेत्य तमगात्रवा नवः ॥ ७४ ॥

इङ्गितेन निजरागसागरं संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम् ।

भक्तताञ्च परिचय्येयाऽनिश साऽधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ७५ ॥

स्वाङ्गमपयितुमेत्य वामता रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।

रूपेति ।—रूपं सौन्दर्यं, वेषः विविधप्रकारनेपथ्य, वसनं वस्त्रम्, अङ्गवासना धूपादना शरारसंस्कारः, भूषणं कङ्कणादि, तानि आदिः येषा तेषु विविधप्रकारप्रसाधनादिषु विषयेषु, नित्यं प्रत्यहमेव, पृथक् भिन्नाभिन्नरूपा, विदग्धता कुशलिताम्, एत्य प्राप्य, प्रत्यहमेव नवनववेशवचना कुवतोत्यर्थः, अत एव नव नवा नूतना नूतना सतो, [आभोच्छ्वादिभिः] सा भैमो, अन्या अपरा कार्चित्, दिव्या स्वर्गीया, युवातः तरुणो, उर्वश्यादिरित्यर्थः, इति भ्रमं भ्रान्तिजनने, क्षमा समर्था सतो, तं नलम्, अगात् अगच्छत्, समतोषप्रदित्यर्थः [इणो गा लुङ्] ॥ ७४ ॥

इङ्गितेनिति ।—सा भैमो, अनिश निरन्तरम्, इङ्गितेन कटाक्षबोक्षणादिचेष्टितेन, निजं स्वकीयं, रागसागरम् अनु-
रःगार्णवं, सागरवदसोममनुरागाधिक्यमित्यर्थः, चटुभिः प्रिय-
वादिः, गुणज्ञता पत्युः गुणाभिज्ञता, तथा परिचय्यया सेवया,
भक्तताञ्च तस्मिन् भक्तिमत्त्वञ्च, संविभाव्य सम्यग् ज्ञापयित्वा,
तं प्रियम्, अधिकाधिकवशम् उत्तरात्तरमधिकायत्तं, [“प्रकारे
गुणवचनस्य” इति द्विरुक्तिः, कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्]
व्यधत्त अकरोत्, इङ्गिताद्यनुमितैः रागादिगुणैस्तस्याः सोऽत्यन्त-
वशंवदोऽभूत् इति निष्कर्षः ॥ ७५ ॥

स्वाङ्गमिति ।—सा दमयन्ती, स्वाङ्गं निजवराङ्गादिकम्,
अपयितुं नलकर्तृकस्पर्शनाद्यर्थं प्रदातुं, वामतां प्रतिकूलताम्,

आतदीयहठसम्बुभुक्षुतं नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ७६ ॥

आद्यसङ्गमसमादराख्यधात् वल्लभाय दधतौ कथञ्चन ।

अङ्गकानि घनमानवामताव्राडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ७७ ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात् स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता क्रौडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ७८ ॥

असम्प्रतिमित्यर्थः, एतत् प्राप्य, अथ तदनन्तरं, रोषितम् इच्छा-
ऽपूरणात् कोपितं, प्रियं पतिम्, अनुनीय चरणधारणादिना
प्रसाद्य, पुनः भूयः, अर्थिनम् अङ्गार्पणयाचिनं, तं प्रियं, तदोया
प्रियसम्बन्धिनी, या हठात् बलात्, सम्बुभुक्षुता सम्भोक्तुमिच्छा,
तावत् पर्यन्तम् आतदीयहठसम्बुभुक्षुतं, यावत् स बलपूर्वकं न
सम्भोक्तुमैच्छत् तावत्पर्यन्तमित्यर्थः. [“आर्हो मर्यादाऽभि-
विध्या.” इत्यव्ययीभावेन नपुंसकङ्गस्त्वम्] न अन्वमन्यत
न अनुमोदितवतो, व्यवहारोऽयं सम्भोगपिपासावर्द्धनार्थमिति
भावः ॥ ७६ ॥

आद्येति ।—सा नलप्रिया, घनैः प्रगाढैः, मानवामताव्रौडैः
प्रणयकोपप्रतिकूलतात्रपाभिः, लम्बिता प्रापिता, दुरापता दौर्लभ्यं
येषा तादृशानि, अङ्गकानि सदयभोग्यानि सुकुमारावयवानौत्यर्थः,
[ङ्गस्वे अनुकम्पायां वा कन्] वल्लभाय प्रियनलाय, कथञ्चन
लज्जावशात् कञ्छेण, दधतौ धारयन्तौ, ददतौ सतीत्यर्थः,
आद्यसङ्गमेत प्रथमसम्भोगकालेन, समः तुल्यः, आदरः
प्राप्तग्राहः येषा तादृशानि, अधात् धृतवती, प्रथमसङ्गम-
तुल्यादरं प्राप्तानोव स्वाङ्गानि प्रिथाय अर्पितवतीति भावः ॥ ७७ ॥

पत्युरिति ।—पतिव्रता साध्वी, सा दमयन्ती, तपसा पति-
सेवारूपेण तपस्याप्रभावेण, क्रमात् क्रमानुसारेण, औचित्यानु-
सारेणेत्यर्थः, पत्युः नलस्य, आगिरिशं शङ्करमारभ्य, आतरु

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।
 क्रोडिता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा ॥७८॥
 नम्रयाऽंशुकविकर्षिणि प्रिये वक्त्रवातहतदोसदोपया ।
 भर्त्सुमौ लमणिदोपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥८०॥

वृक्षपर्यन्तं, स्वस्य आत्मनश्च, आगिरिजं गिरिजाम् अम्बिका-
 मारभ्य, आलतं लतापर्यन्तं, [सर्वत्राभिविधावव्ययीभावः]
 वपुः देवगन्धर्वोरगमृगविहगादिद्वन्द्वगरीरं, तथा तस्य वपुषः,
 अहम् अनुरूपम्, अखिलञ्च समग्रं क्रीडासाधनञ्चेत्यर्थः, विधाय
 कृत्वा, क्रोडति स्म चक्रोड, पत्युर्गिरिशस्वरूपत्वे स्वस्य गिरिजा-
 स्वरूपत्वं तथा तदनु रूपं व्याघ्रचर्मादिरूपशय्यादिकं, तथा
 नलस्य वृक्षस्वरूपत्वे स्वस्य लतास्वरूपत्वञ्च सम्पाद्य सा इच्छा-
 नुरूपं रेमे, निरद्भुशर्माहमत्वात् पतिव्रतानामिति भावः ॥७८॥

नेति ।—सा भेमो, तेन नलेन सह, यत्र यस्मिन् प्रदेशे, न
 क्रोडिता न क्रोडितवती, [कर्त्तरि क्तः] सा तादृशी, स्थली
 अक्तत्रिमभूमिः, स्थलदेश इत्यर्थः, न, “जानपद—” इत्यादिना
 अक्तत्रिमार्थं ङीष्] स जलधिः नदोसागरतडागादिजलाधार
 इत्यर्थः, न, तत् काननं वनं, न, सा अद्रिभूः पवतसानुः, न,
 स विषयः देशः, न, तत् विष्टपं जगत्, न, सर्वत्र आसीदिति
 शेषः, किञ्च सा तादृशी, विधैव प्रकारः एव, न, आसीदिति
 शेषः, यया यया विधया धेनुकादिबन्धप्रकारेण, न वा, क्रोडिता
 इति शेषः, तेन सह सर्वत्रैव विजहार इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

नम्रयेति ।—प्रिये नले, अशुकविकर्षिणि परिहितवसना-
 कर्षणकारिणि सति, नम्रया नतया, गूढाङ्गगोपनाय अवनतपूर्व-
 कायया इत्यर्थः, तथा वक्त्रवातेन मुखमारुतेन, फुत्कारेणेत्यर्थः,
 हतः निर्वापितः, दोसः प्रञ्चलितः, दीपः प्रदीपः यया तथा-

कान्तमूर्द्धि दधती पिधिक्षया तस्मिन्नेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।
रन्तुमचनमिवाचरत् पुरः सा स्ववल्गुमतनोर्मनाभुवः ॥ ८१ ॥
तं पिधाय मुदिताऽथ पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।
चित्तमाप कुतुकाद्गतत्रपाऽऽतङ्कमङ्कटनिवेशितस्मरम् ॥ ८२ ॥

भूतया, तथा भैस्या, भर्तृमौलिमणिभिः पत्युर्मुकुटस्वरत्नेः,
दोषिताः प्रकाशिताः, कञ्जुभः दिशः, विस्मयेन दीपे निर्वापिते-
ऽपि कथमालोकप्रकाश इत्याश्चर्येण, निभालिताः दृष्टाः ॥८०॥

कान्तेति ।—सा भैमी, तस्य भर्तृमौलिस्थितस्य, मणेः
रत्नस्य, पिधिक्षया पिधातुम् आवरितुम् इच्छया, कान्तस्व
प्रियस्य, मूर्द्धि शिरसि, श्रवणपूर निजकर्णभूषणीभूतम्, उत्पलं
नीलांत्पल, दधती स्थापयन्ती सती, रन्तुं रतिकर्म कर्तुं, पुरः
कर्मप्रारम्भे, स्ववल्गुभः निजपतिः एव, तनु. मूर्त्तिः यस्य तादृशस्य
नलमूर्त्तेः. मनोभुवः कामस्य, रत्यधिदैवतस्य इति यावत्, अर्चनं
पूजनम्, आचरत् इव अन्वतिष्ठदिव इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

तमिति ।—सा भैमी, तं दिगुद्गामकं शिरोमणिं, पिधाय
कर्णोत्पलेन आच्छाद्य, मुदिता अन्धकारमभावनाया हृष्टा,
अभूदिति शेषः, अथ अनन्तरं, स्वयो. स्वकीययोः. उभयत्र
उभयोः, पार्श्वयोः दोषं प्रज्वलितप्रदीपद्वयमित्यर्थः, वीक्ष्य दृष्ट्वा,
कुतुकम् अकस्माद्दोषदर्शनात् कौतुकम्, अद्भुतं निर्वापितस्यापि
पुनः प्रादुर्भावादाश्चर्यं, त्रपा पत्या विवस्त्रीकरणात् लज्जा,
आतङ्कः कोऽयमदृष्टपूर्वव्यापार इति शङ्का, तेषा मङ्कटे सम्बाधे,
परस्परमङ्कुर्ये इत्यर्थः, निवेशितः मस्थापितः, निरुद्ध इत्यर्थः,
स्मरः कामः यस्मिन् तत् तादृक्, चित्तं मनोभावम्, आप प्राप्त-
वतौ, तथा प्रहृष्टोऽपि कामः तदा किञ्चित् सङ्कुचितः इव
आसीत् इति भावः ॥ ८२ ॥

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रत शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।
जातवङ्किवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमौल केवलम् ॥८३॥
पश्य भौरु ! न मयाऽपि दृश्यसे यन्निमेषितवती दृशावसि ।
इत्यनेन परिहस्य सा तमः संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८४ ॥
चुस्वसेऽयमयमङ्गसे नखैः श्लिथसेऽयमयमप्यसे हृदि ।

एककस्येति ।—एककस्य तयोरेकस्य, दीपस्य प्रदीपस्य, शमने निर्वापणे कृते मति, शमितमपि पूर्वं निर्वापितमपि, परम् अपर, तं दीपं, पुनः भूयः, जाग्रतं नलमायया प्रज्वलन्तं, [“नाभ्यस्ताच्छतु ” इति. नुमः प्रतिषेधः] अवेक्ष्य विलोक्य, जाता उत्पन्ना, वङ्केः अग्नेः, वरस्य “या दाहपाकौपयिकी तनु.” इत्यादिनोक्तवरदानस्य, संस्मृतिः मम्यक् स्मरणं यस्याः सा तादृशी, सा भैमौ, शिरः मस्तकं, विधय कम्पयित्वा, स्मरणं नाटयित्वा दुर्वारत्वं निश्चित्येति भावः, केवलं निमिमौल स्वयं निमोलिताक्षी जाता, स्वाभाविकलज्जावशादिति भावः ॥८३॥

पश्येति ।—भौरु । हे वराङ्गने । लज्जाया वराङ्गनाभूषणत्वादिति भावः, [“भियः क्रुल्लकनौ ” इति क्रु-प्रत्ययः, ततः ऊङन्तत्वात् नदौत्वात् ङ्लः । “भौरुरार्त्तं त्रिलिङ्गः स्यात् वरयोषिति योषिति” इति मेदिनी] यत् यतः, दृशौ नयनद्वयं, निमेषितवती लज्जया निमीलितवती, असि भवसि, त्वमिति शेषः, मम दर्शनभयादिति भावः, तत् तत एव, मया अपि न दृश्यसे अवलोक्यसे, त्वमिति शेषः, त्वन्निमौलने सर्वस्यान्धकारावृतत्वादिति भावः, पश्य अवलोकय, इति इत्यम्, अनेन नलेन, परिहस्य उपहस्य, तमः अन्धकारं, संविधाय निर्माय, लज्जिता व्रीडिता, सा दमयन्ती, समभोजि सन्भुक्ता, अन्यथा उभयोस्तन्वप्रतीरयोगादिति भावः ॥ ८४ ॥

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं हुं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ॥८५॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलभ्य सुरते ङ्गियं च सा ।

चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ? ॥८६॥

अथान्धकारकल्पनायाः फलं युग्मेनाह, चुम्बसे इत्यादि ।
—हे प्रियतम । इत्यामन्त्रणपदमूहनीयम् ; अयं त्वं, चुम्बसे
तव अधरः पीयते, अयं त्वं, नखैः अङ्गसं चतकरणेन चिङ्गसे,
अयं त्वं, श्लिष्यसे आलिङ्गसे, अयं त्वं, हृदि उरसि, अप्यसे
स्थाप्यसे इत्यर्थः, सर्वत्र मयेति शेष, ते तव, गिरं वाक्यं,
चुम्बनादिप्रार्थनारूपामित्यर्थः, पुनः न करवाणि ? न पाल-
यामि ? इति नो न, अवश्यमेव करवाणोत्यर्थः, हुमिति अनुनये,
त्यज त्यज मा मुञ्च मुञ्च, ते तव, किङ्करा दासी, [“किंयत्तत्-
बहुषु कृजोऽङ्गविधानम्” इत्यच्-प्रत्यये टाप्] अस्मि भवामि,
अतस्तवाभिलाषः सर्वथैव पूरणीयां मयेति भावः ॥ ८५ ॥

इतीति ।—इति इत्यम्, अलोकं मिथ्या यथा तथा, रते
रमणे, कातरा असमर्था, कपटेनैव रतकातर्यं नाटयन्तो न पुन-
स्तत्त्वत इति भावः, मायिनी वाक्कुलचतुरा, सा भैमो, सुरते
रमणकाले, प्रियं नलं, ङ्गियञ्च लज्जाञ्च, विप्रलभ्य प्रतार्यं,
चुम्बनादि केवलमधरपानादिकमेवेत्यर्थः, विततार नलाय ददी ;
मध्यानायिकाभावत्वेऽपि मुग्धात्वप्रकटनात् प्रकृतसुरताकरणेन
प्रियविप्रलम्भः, किञ्च चुम्बनादिषु लज्जातिशयसम्भवंऽपि तदव-
लम्बनाभावात् लज्जाविप्रलम्भ इति भावः, तथा हि विदग्धानि
कालाचितव्यवहारकुशलानि, मनांसि धियः येषां तादृशानां,
जनानामिति शेषः, किं विदग्धमन्, ङ्गोचरः ? अविषयः ? न
किमपोत्यर्थः । अत एव सा विस्रम्भं विहर्तुं शशाक इति
भावः ॥ ८६ ॥

स्वेषितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोघने ।

निर्विशङ्करतजन्मतन्मुखाकृतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ८७ ॥

यद्भ्रुवौ कुटिलिते तथा रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।

यत्तु हुं हुमिति सा तदा व्यधात्तत् स्मरस्य शरमुक्तिहुङ्कृतम् ॥ ८८ ॥

ईक्षितोपदिशतोव नर्त्तितुं तत्क्षणोदितमुटं मनोभुवम् ।

कान्तदन्तपरिपौडिताधरा पाणिधूननमिथं वितन्वतो ॥ ८९ ॥

स्वेति ।—सः नलः. तमः अन्धकार एव, घनः मेघः तस्मिन्, स्वेषितेन निजेच्छामात्रेणैव, उद्गमितमात्रं प्रज्वलनक्षणमेव, लुप्ता विनष्टा तथा तथोक्तया, क्षणिकेत्यर्थः, दीपिका प्रदीप एव, चपला विद्युत् तथा तद्द्वारा इत्यर्थः, (“विद्युच्चञ्चला चपलाऽपि च” इति यादवः) निर्विशङ्करतात् अन्धकारजन्यनिरुद्देगरमणात्, जन्म सम्भवः. येषां तादृशानां, तस्याः भैम्याः, मुखाकृतानां वदनचेष्टितानां, दर्शनात् अवलोकनात्. यानि सुखानि हर्षाः तानि, अभुङ्क्त अन्वभूत्, स्थिरप्रकाशे तादृशमन्वविधातभयात् क्षणिकप्रकाशेन तन्मुखदर्शनसुखम् अनुभूतवान् इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अथ तन्मुखाक्षुतान्मेवाह. यदित्यादि ।—तया भैम्या, रते सुरतकाले, यत् भ्रुवौ भ्रूदयं, कुटिलिते सुखातिरेकात् सङ्कोचिते, तत् एव भ्रुकुटिलोकरणमेव, मन्मथेन कामेन, कार्मुकं धनुः, अनामि नमितम्, आकर्षीत्यर्थः, तस्या भ्रूदयस्य कामकार्मुकवत् मनोहरत्वादिति भावः; किञ्च, सा भैमौ, तदा रमणकाले, हुं हुम् इति यत् व्यधात् सुखातिरेकात् “हुं हुं” इति यत् अव्यक्तशब्दम् अकरोत्, तत्तु, तत् हुङ्कृतमेव, स्मरस्य कामस्य, शरमुक्तिहुङ्कृतं बाणमात्रस्य हुङ्कारस्वरूपम्, अभूदिति शेषः, तत् सर्वं तस्मै अधिकमुद्दीपकम् अभूत् इति भावः ॥ ८८ ॥

ईक्षितेति ।—कान्तस्य प्रियस्य, दन्तैः दशनेः, परिपौडिता-

सा शशाक परिरम्भटायिनी गाहितं हृद्दुरः प्रियस्य न ।
 चक्षमे स च न भङ्गरभ्रवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ६० ॥
 बाहुवलिपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत् तयोः ।
 आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेऽयस्य सः ॥ ६१ ॥

धरा दंशनेन व्यथितरदनच्छदा, अत एव पाणिधननं तन्नि-
 वारणाय करकम्पनं, वितन्वती कुर्वती, इयं दमयन्ती, तत्क्षणे
 सुरतकाले, उदितमुदं स्वप्रभावदर्शनात् सञ्जातहर्षे, मनोभुवम्
 अनङ्गं, नर्तितुं नृत्यं कर्तुम्, उपदिशतीव इत्थं नृत्यं कुरु इति
 शिक्षयन्ती इव, स्थितेति शेषः, [“आच्छीनद्योर्नम” इति विकल्पा-
 द्भ्रमभावः] ईक्षिता दृष्टा, प्रियेणेति शेषः । नृत्यशिक्षको हि
 हस्तनर्तनेनैव स्वशिष्यान् नर्तितुं शिक्षयतीति लौकिकाः ॥८६॥

सति ।—परिरम्भटायिनी आलिङ्गनप्रटायिनी, मा भैमी,
 प्रियस्य नलस्य, बृहत् विशालम्, उरः वक्षस्खल, गाहितुं प्रवेष्टुं,
 माकल्पे ताभिव्याप्तमित्यर्थः, न शशाक न चक्षमे, नलीर स्थल-
 मपेक्ष्य स्वस्य क्षीणाङ्गत्वादिति भावः, इत्याश्रयाधिक्येनाधिक्या-
 लङ्कारभेदः । सः च नलोऽपि, भङ्गरभ्रवः सुवङ्गिभ्रगालिन्याः
 प्रियायाः, तुङ्गपीनकुचाभ्याम् उन्नतस्थूलपयोधराभ्यां, दूरतां
 व्यवधानं, गतं प्राप्तम्, उरः गाहितुमिति पूर्वणान्वयः, न चक्षमे
 न शशाक, कुचयोरीन्नयस्वीत्याभ्यां व्यवहितत्वादिति भावः ;
 इति सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

बाह्विति ।—तयोः भैमीनलयोः, या बाहुवलिभ्यां भुजलताभ्यां,
 परिरम्भेण परस्परमश्लेषेण, मण्डली वेष्टनं, भुजचतुष्टयानां
 मण्डलाकारता इत्यर्थः, परस्परम् अन्याऽन्यम्, अपीडयत्
 प्रगाढमश्लेषेण पीडितवती, सः परिरम्भव्यापार इत्यर्थः, हृदये
 श्रिते इति हृदयेऽयस्यः कामः तस्य, [“अधिकरणे श्रितेः” इत्यच्-

वक्षमेन परिरम्भयोडिनौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ८२ ॥

तत् प्रियोरुयुगलं नक्षार्पितैः पाणिजस्य सृद्भिः पदैर्बभौ ।

उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्जयस्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥ ८३ ॥

बह्वर्मानि विधिनाऽपि तावकं नाभिमूरुयुगमन्तराऽङ्गकम् ।

प्रत्ययः । “शयवासवासिष्वकालात्” इत्यलुक्] हेमनलिनो-
मृणालात् स्वर्णकमलिनोदण्डात्, जायते इति तज्जः प्रतिगोर-
त्वात् सृदृत्वाच्च सुवर्णमयकमलदण्डात् जात इव प्रतीयमानः,
पाशः पाशाख्यवन्धनरज्जरेव, आस्त अभवत् इत्यप्येक्षा ॥ ८१ ॥

वक्षमेर्नाति।—वक्षमेन प्रियेण नलेन, परिरम्भेण प्रगाढालिङ्ग-
नेन, पीडितौ चिपिटौकृतौ इत्यर्थः, प्रेयस्याः दमयन्त्याः, हृदि
वक्षमि, स्थितौ इति शेषः, कुचौ स्तनौ एव, केलतीमदनयोः
रतिकामयोः, (“कामस्त्रो केलती रतिः” इति यादवः)
उपाश्रये अवष्टम्भभूते, तत्र दमयन्तीवक्षमि, वृत्ते वर्तुले, मिलिते
परस्परसङ्गते, उपधाने उपवर्हे, (“उपधानं तूपवर्हम्” इत्य-
मरः) तयोः भावः तत्ता तां शिरोनिधानताम्, अवापतुः
जामनुः, इवेति शेषः, इत्युग्रजा ॥ ८२ ॥

तदिति।—तत् अतिमनोज्ञं, प्रियायाः कान्तायाः, ऊरु-
युगलं सक्थिहयं, नलेन अर्पितैः न्यस्तैः, कृतैरित्यर्थं, सृद्भिः
कोमलैः, ईषन्मात्रैरित्यर्थः, पाणिजस्य नखस्य, पदैः चिह्नैः,
नखद्वारैरित्यर्थः, उत् उद्गता, उत्कीर्णा इत्यर्थः, प्रशस्तिः प्रशंसा-
वचनं यत्र तत् तादृशम् उत्प्रशस्ति उत्कीर्णप्रशंसावचनं,
शातकुम्भजं हिरण्यमयं, रतिकामयाः जयस्तम्भयुग्मम् इव
जेदृत्वसूचकस्तम्भद्वयमिव, बभौ शुशुभे इत्युपेक्षा ॥ ८३ ॥

बह्वर्नि।—हे प्रिये ! तावकं त्वदीयं, नाभिम् ऊरुयुगल

स व्यत्रादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराऽऽह सः ॥८४॥
 पौडनाय मृदुनो विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावतौ ।
 तत्कृवी कलशपीननिष्ठुरौ द्वारहासविहते वितेनतुः ॥ ८५ ॥
 यौ कुरङ्गमदकुङ्कुमाच्चितौ नौललोहितरुवौ बधूकुचौ ।

अन्तरा तन्मन्थवर्ति, [“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” इति द्वितीया ।
 “अन्तरागद्दो मन्थनाधिपप्रधानमाचष्टे” इति काशिका]
 अङ्गकम् अत्यन्ताभिनषणोयत्वेन आटरणोयमङ्गं, वराङ्ग-
 मित्यर्थः, विधिना वेधमाऽपि, बहु अमानि अतिशयेन समा-
 दृतम् ; कुतः ? यत् यस्मात्, सः विधिः, इदम् अङ्गकम्,
 अधिकवर्णकैः समुज्ज्वनाभैः, काञ्चनैः सुवर्णैः, व्यधात् सृष्टवानिव,
 इति इत्थं, सः नलः, तां प्रियां, पुरा सुरतारभात् पूर्वम्, आह
 उक्तवान्, [“पुरि लुङ् चास्त्रे” इति भूवे लट्] ॥ ८४ ॥

पौडनायेति ।—कलशवत् घटवत्, पौनौ स्थूलो, निष्ठुरौ
 कठिनौ च, तस्याः दमयन्त्याः, कुचौ स्तनौ, [कर्तारौ] मृदुनौ
 कोमले, तथाऽपि तौ अतिकठिनौ दमयन्तोकुचौ, विगाह्य
 अवगाह्य, प्राप्य इत्यर्थः, पौडनाय पौडनं कर्तुं, स्पृहावतौ
 अभिलषितवतौ, व्याप्रियमाणे इत्यर्थः, कान्तस्य नलस्य, पाणि-
 नलिने करकमले, [कर्मणी] द्वारः कुचविलम्बिनमुक्तावली
 एव, हासः हास्यं शुभ्राविश्यादिति भावः, तेन विहते
 तिरस्कृते, तिरस्कारेण विताडिते इव इत्यर्थः, वितेनतुः चक्रतुः,
 कोमलत्वात् दुर्वलयोः नलपाण्याः स्थूलकठिनयोः बलिनाः
 दमयन्तीकुचयोः पौडनप्रवृत्तौ दुर्वलयस्य प्रबलकर्तृकहास-
 ताडनयोरवश्यभाष्यत्वादिति भावः । अशक्यार्थप्रवृत्ताः परि-
 हासास्यदं भवन्तीति निष्कर्षः ॥ ८५ ॥

याविति ।—यौ बधूकुचौ दमयन्तीस्तनौ, कुरङ्गमदकुङ्कुमाभ्यां

स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥६६॥
 अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं स्वानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
 सुखः स्वजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ ६७ ॥
 पूगभोगबहुताकषायितैर्वामितैरुदयभास्करेण तौ ।
 चक्रतुनिधुवनेऽधरावृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ ६८ ॥

कस्तूरिकाशमीरजाभ्याम, अश्वितौ पूजितौ, लेपनेन शोभितौ सन्तौ इत्यर्थः, अत एव नौला कस्तूरोलितस्थानं कृष्णवर्णां च, सा लोहिता कुङ्कुमलितस्थानं रक्तवर्णां च, [“वर्णां वर्णेन” इति तत्पुरुषसमासः ।] रुक् प्रभा ययोः ताट्टगौ, अन्यत्र—नौलः कण्ठे लोहितः केशेषु इति नौललोहितः महादेवः, तस्मिन् रुक् रुचिः, अनुराग इत्यर्थः ययोः ताट्टगौ, बभूवतुरिति शेषः, प्रियायाः भेभ्याः, उरसि वक्षमि, स्वयम्भुवोः यौवनागमे स्वतः एव उत्पन्नयाः, अन्यत्र—स्वयम्भूमूर्त्याश्च, तयोः बधूकुचयोः, सः नलः, नखैः नखक्षतैरेव, किंशुकैः पलाशकुसुमैः, रक्तवर्णता-साम्यात् वक्रतारूपाकारसाम्याच्चेति भावः, अर्चनं पूजनम्, आचचार चकारिव ; स्वयम्भूत्वेन देवत्वात् तयोरर्चनाया औचित्यादिति भावः । गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अम्बुधेरिति ।—तदा संसर्गकाले, अम्बुजमुख्याः कमलवद-नायाः प्रेयस्याः, मुखं वदनं, सुखत् अधरं स्वदमानं, नैषधस्य नलस्य, वदनेन्दुमण्डलं मुखचन्द्रविम्बं, [कर्त्तृ] अम्बुधेः सागरात्, कियत् किञ्चित्, अनुत्थितम् अनुदितम्, अधिकांशमुदितम् ईषत् समुद्र-गर्भं अवस्थितमित्यर्थः, स्वानुविम्बेन स्वस्य विधोरिव जलान्तवर्ति-प्रतिविम्बेन, मिलितं युक्तं, विधुम् इन्दुं, व्यडम्बयत् अनुचकार । तयोः सुखयोर्मिथः संश्लेषात् कार्त्स्न्येनादृश्यमानत्वादिदमुपमितम् ॥६७॥
 पूगेति ।—तौ भैभीनसौ, तत्र तस्मिन्, निधुवने रते,

आह नाथवदनस्य चुम्बनः सा स्म शीतकरतामनश्चरम् ।

सौत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ ६६ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।

(“व्यशयो ग्राम्यधर्मी मैथुनं निधुवनं रतम्” इत्यमरः) पूगभोगः क्रमुकभक्षणं, ताम्बूलचर्वणमिति यावत्, (“पूगः क्रमुकवृन्दयोः” इत्यमरः) तस्य बहुतया बाहुल्येन ; “पूगभाग” इति पाठे— चर्यमाणताम्बूले गुवाकभागस्य आधिक्यतया इत्यर्थः, कषायितैः सञ्जातकषायरसैः, तथा उदयभास्करेण कर्पूरविशेषेण, वासितैः सुरभितैः, अधरामृतैः परस्परमधरसुधापानैरित्यर्थः, साधु सम्यक्, मधुपानस्य मद्यपानस्य, विभ्रममिव विभ्रमं लीलां, चक्रतुः आचरतुः, गुवाकादिमदकारकद्रव्यमन्थानजमद्यपानेन यथा मत्तता जायते तथा तादृशाधरमधुपानेनापि मत्तौ तौ सुरतं चक्रतुरिति निष्कर्षः । अत्र सादृश्याच्चेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥६६॥

आहेति।—सुदती मनोज्ञदशना, सा भैमी, तदा अधरपानकाले, सौत्कृतानि दंशनेदनया सौत्कारान्, वितन्वती कुर्वती, तथा सत्त्वत सत्त्वगुणोद्रेकेण, दत्तः जनितः, पृथुः महान्, वेपथुः कम्पाख्यः भास्विकभावः यस्याः सा तादृशो च सती, चुम्बतः चुम्बनं कुर्वतः, नाथवदनस्य प्रियमुत्रस्य, शीतकरतां शीतांशुत्वमेव शीतकारित्वं, [“कञ्जो हेतु—” इत्यादिना ताच्छ्लोके ट-प्रत्ययः] अनन्तरम् अशब्दमेव, आह स्म उवाच, ज्ञापयभासेत्यर्थः, अन्यथा कथं शीतजन्यं कम्प-सौत्कारादिकार्यमिति भावः ॥ ६६ ॥

चुम्बनायेति ।—चुम्बनाय स्तनोपरि चुम्बनकरणाय, कलितः गृहीतः, मुखेनैव स्पृष्ट इत्यर्थः, प्रियाकुचः भैमीस्तनो येन तादृशं, वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलं नलमुखविम्बं, [कर्तृ]

प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मित्रताम् ॥ १०० ॥
 वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरेक्ष साऽमुना पर्यरन्नि परिरभ्य चासक्त ।
 चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृप्तिरापि न कथञ्चनापि च ॥ १०१ ॥
 छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।
 न व्यतिक्रं सुदृशा विरादपि स्वेदविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥ १०२ ॥

अमृतैः सुधाभिः, भर्तुं पूरयितुं, सक्तः स्पृष्टः, हाटकस्य कनकस्य,
 घटः कुम्भो यस्मिन् तादृशेन, सुधाशुना चन्द्रेण, मित्रतां सदृशतां,
 प्राप लेभे, नलमुखस्य चन्द्रतुल्यत्वात् भैमोकुचस्य च स्वर्णघट-
 साम्यादिति भावः । कनककलशे अमृतसम्भरणार्थं समागतः
 साक्षात् अमृतांशुरिव इत्युत्प्रेक्षया अमृतकरत्वं व्यज्यते इति
 अलङ्कारिण वस्तुध्वनिः ॥ १०० ॥

वीक्ष्येति ।—अमुना नलेन, सा भैमी, आदरात् आग्रहाति-
 शयात्, पदमिदं चुम्बनालिङ्गनयोरपि योज्यम्; वीक्ष्य वीक्ष्य
 पुनः पुनर्दृष्ट्वाऽपि, पुनः भूयः, ऐक्ष ईक्षिता, असक्तत् वारं वारम्,
 आदरात् परिरभ्य आलिङ्गापि, पर्यरन्नि पुनः परिरब्धा,
 [“रमेरशब्दालिङ्गः” इति नुमागमः] तथा आदरात् चुम्बिता
 क्तचुम्बनाऽपि, पुनश्च भूयोऽपि, अचुम्बि चुम्बिता, कथञ्चनापि
 केनापि प्रकारेण, तृप्तिः आकाङ्क्षापूर्तिः, न च अपि नैव प्राप्ता,
 रागातिरेकात् इति भावः । [सर्वत्र कर्मणि लुङ्] ॥ १०१ ॥

छिन्नमिति ।—मुग्धया सुरतमोहितचित्तया, सुदृशा सुनय-
 नया, भैम्येति शेषः, सुरतानि रमणान्येव, लास्यकेलयः नृत्य-
 क्रोडाः तैः, हृदि वक्षपरि, स्थितमिति शेषः, अतनु महत्,
 हारमण्डलं मुक्ताकलापः, छिन्नं त्राटतर्मापि, स्वेदविन्दवः एव
 स्वेदविन्दुकाः घर्मादककणाः, [स्वार्थ कः] ते अस्य सञ्जाताः
 इति स्वेदविन्दुकितं सुरतअमजन्यघर्मविन्दुयुक्तं, [“तारकादि-

यत् तदौयद्दृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम् ।
 अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ? ॥ १०३ ॥
 एकवृत्तिरपि मौक्तिकावालिच्छ्रद्धाहारवित्तौ तदा तयोः ।
 छाद्ययाऽन्यद्दृदयेऽपि भूषणं श्रान्तिवारिभरभावितेऽभवत् ॥ १०४ ॥

त्वादितच्] वक्षः उरःस्थलं यस्याः तादृशया सत्या, चिरात्
 दीर्घकालेनापि, न व्यतिक्रिं न व्यभावि, क्तिन्नेति न अत्रायि
 इत्यर्थः, स्वेदविन्दुषु हारभ्रमादिति भावः । अत एव श्रान्ति-
 मदलङ्कारः ॥ १०२ ॥

यदिति ।—तदौये भैमीमम्बन्धिनि, दृदि वक्षसि, अन्तः-
 करणे च, हारमौक्तिकैः हारास्थितमुक्तावलोभिः, यत् आसि
 अवस्थितम्, [आसिभावे लुङ्] तत्र स्थितौ, गुणः एव मुक्तानां
 क्तिद्रान्तर्वर्त्तिसूत्रमिव, सूत्रण ग्रथितत्वमेवेत्यर्थः, कान्तिमत्त्वादि-
 गुण एव च, कारणं हेतुः, अन्यथा तद्वैपरीत्ये, तदा सुरतकाले,
 गुणच्युतैः गुणभ्रष्टैः, तैः हारमौक्तिकैः, अमुत्र अस्मिन् वक्षसि
 मनासि च, वर्तितुं स्यातुं, कथं कस्मात्, न अशाकि ?
 न शक्तम् ? अक्लिन्नसूत्रैः कतिपयमौक्तिकैरेव तत्र स्थितं न
 पुनःक्लिन्नसूत्राशैः, ततो गुण एव अत्र कारणम् अन्यथा पतन-
 प्रमङ्गादनुपाटयत्वाच्चेति भावः ॥ १०३ ॥

एकेति ।—तदा तत्काले, तयोः दमयन्तीनलयोः मध्ये,
 एकास्मिन् नले एव, वर्त्तित् अवस्थानं यस्याः सा तादृशी अपि,
 नलवक्षस्थिता अपोत्यर्थः, मौक्तिकावलिः मुक्ताहारः, क्तिन्ना
 त्वाटिता, हारवित्तैः विस्तृतहारो यस्य तादृशं [भाषित-
 पुंस्कात्वात् पुंवद्भावः] श्रान्तिवारिभरेण सुरतश्रमोद्भूतस्वेदपूरेण,
 भावितं श्रान्तं, अन्यस्याः भैम्याः, दृदये वक्षसि, [“सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” इति पुंवद्भावः] छाद्यया प्रतिविन्देन,

वामपादतल्लुपमन्मथश्रीमदेन मुहुर्वोक्षिणाऽनियम् ।

भुज्यमाननवयौवनऽमुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥१०५॥

आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमैस्त्रिपितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयारमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १०६ ॥

बह्वमन्यत विदर्भजज्ञतो भूषणानि स दृशा न चेतसा ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत् मिधानमथविघ्नकारिभिः ॥ १०७ ॥

विभूषणम् अलङ्करणम्, अभवत् अजायत । अत्र एकस्यैव हारस्य
उभयत्र भूषणत्वेन असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः तद्रूपातिशयो-
क्तिरलङ्कारः ॥ १०४ ॥

वामेति ।—वामपादस्य सव्यचरणस्य, तलेन अधःप्रदेशेन,
अत्यन्तापकृष्टावयवेनेति भावः, लुपः हृतः, मन्मथस्य कामस्य,
श्रियः मदः मौर्च्छयदपेः येन तादृशेन, अतिसुन्दरेणेत्यर्थे, अनिशं
निरन्तरं, मुहुर्वोक्षिणा दमयन्तीवदनदर्शिना, अमुना नलेन,
भुज्यमानम् उभयांगं कुर्वन्तं, नवयौवनम् अभिनवतारुण्यं यस्याः
तादृशी, सा भैमो, मुदाम् आनन्दानां, पारसीमनि चरमा-
वस्थायां, चचार विचरितवती, नलसम्भोगात् परमानन्दमाप-
इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

आन्तरानिति ।—नलः तस्याः दमयन्त्याः, अङ्गसङ्गमैः वाञ्छा-
वयवसम्पर्के, आन्तरान् आभ्यन्तरानपि, न केवलं वक्षःप्रभृति-
वहिरवयवानिति भावः, अवयवान् अन्तःकरणादीन् अंगान्,
तपितान् प्रीणितान्, अमन्यत अनुष्यत, तथा तस्याः भैभ्याः,
विलोकनं साक्षात्कारं, नेत्रयोः स्वाक्ष्णोः, अमृतस्य पौषस्य,
सारेण उत्कृष्टाग्नेन, पारणाम् उपवासानन्तरमाहारविशेषमिव,
अचिन्तयत् अभावयत्, तद्वत् दृष्टिविधादिति भावः ॥ १०६ ॥

बह्विति ।—सः नलः, विदर्भजज्ञतः वैदर्भ्याः, भूषणानि

याजनानि परिरम्भेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स्म बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणमिथो वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥१०८॥

वीक्ष्य भावमधिग तुमु सक्रा पूर्वमच्छमणिकुट्टिमि मृदुम् ।

कोऽयमित्युदितसम्भ्रमोक्तता स्वानुर्विस्ममददर्शतैष ताम् ॥१०९॥

आभरणानि, दृशा दृष्ट्या एव, बहु अमन्यत अत्यर्थं समादृतवान्, दमयन्त्यङ्गस्पर्शमौभाग्यलाभादिति भावः, चेतसा मनसा, न, बहु अमन्यत इति शेषः, कुतः ? यत् यस्मात्, तैः भूषणैः, कियताम् अज्ञाना प्रकीष्टादीनां केषाञ्चिदवयवानां, दर्शने विलाकने, पिधानमय ह्यादनरूपं, विघ्न प्रत्यह, कुर्वन्तीति तादृशैः, दृष्टिव्याघातोत्पादकैरित्यर्थः, अभावि भूतम् ; अतः भूषणबहुमानः नातिपुष्कलः इति भावः ॥ १०७ ॥

योजनानीति ।—तौ भैमोनली, परिरम्भे आलिङ्गनकाले, रोमहर्षात् सात्त्विकभावाद्दयेन रोमाञ्चात्, जातम् उत्पन्नम्, अन्तरमपि तस्मात्प्रव्यवधानमपि, योजनानि बहुयोजनव्यवधानानीत्यर्थः, बोधतः स्म अबुध्यताम् ; [बोधतेर्भावाद्दकात् भूते “लट् स्मे” इति लट्] तथा मिथः अन्योऽन्यं, वीक्षणे दर्शनविषये, निमेषमपि अक्षिवर्त्मानमीलनीम्बोलीनकालव्यवधानमपि, वत्सरव्यवधिं वर्षकालव्यवधानम्, अध्यगच्छतां मन्येते स्म, अनुरागाधिक्यादिति भावः ॥ १०८ ॥

अथानयोः च्युतिसुखं पञ्चभिर्वर्णयति, वीक्ष्येत्यादि ।—एषः नैषधः, ता प्रियां, मृदु कीमलां, परिश्रमासङ्घिण्णत्वात् श्लथावयवामिति यावत्, अत एव पूर्वम् आत्मनः प्राक्, भावं च्युतिसुखावस्थाम्, अधिगन्तुं प्राप्तम्, उत्सुकाम् इच्छन्तीं, वीक्ष्य गाढालिङ्गनादिलिङ्गैः ज्ञात्वा, कोऽयम् ? अयं कः अत्र समागतः ? इति, उक्ता इति शेषः, उदितः सञ्जातः, सम्भ्रमः भयचकितः

तत्क्षणावहितभावभावितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
 आत्मनोऽनभिमतक्षणेदया भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११० ॥
 स्त्रेन भावभजने स तु प्रियां बाहुमूनकुचनाभिसुम्बनेः ।
 निर्ममे रतरहःसमापनाशर्मसारसममविभागिनौम् ॥ १११ ॥

भावो यस्याः सा उदितसम्भ्रमा, अतां तां कृतताम् उदित-
 सम्भ्रमौकृतताम्, [अभूततद्भावे च्छिः] प्रियामिति शेषः, अच्छे
 निर्मले, प्रतिविम्बग्राह्णि इत्यर्थः, मणिकुट्टिमे रत्ननिबद्धभूमौ,
 स्वानुविम्बं निजप्रतिविम्बम्, अददशत दशितवान्, मत्प्रति-
 विम्बदर्शनात् भ्रान्तं मया इति तस्याः वासम् अपाचकार
 इत्यर्थः । [दृशेणौ चङि “णिवश्च” इति तड् । “अभिवादि-
 दृशोरात्मने पदे वेति वाच्यम्” इति अणिकर्तुः कर्मत्वम्]
 उभयोर्गणपद्मावपारये तस्याः प्राक् पातं व्यासङ्गेन प्रत्यवध्नात्,
 अन्यथा वैरस्यं स्यादिति भावः ॥ १०८ ॥

तदिति ।—सः नलः, तस्मिन् क्षणे आसन्नच्युतिसमये,
 अवहितभावेन अवहितत्वेन, एकाग्रतया इति यावत्, भाविता
 ध्याता, द्वादशात्मसितदीधित्योः सूर्याचन्द्रमनोः, स्थितिः नभा-
 देशे अवस्थानक्रमः येन सः तादृशः सन्, तेन च विषया-
 न्तरनिविष्टतया च्युतेनिरोध इति भावः, आत्मनः स्वस्य,
 अनभिमतक्षणे अनभिप्रेतकाले, उदयः प्रादुर्भावः यस्याः तादृशीं,
 भावलाभस्य च्युतिसुखप्राप्तेः, लघुताम् आशुभावितां, नुनोद
 निवारयामास । “तत्काले हृदि सोमाकर्धारणात् सिद्धिः” इति
 रतिरहस्ये । अत्र पुंस एव शक्त्या धन्याक्त्या योषितो बहुशक्ति-
 प्रयुक्तरसाभासशङ्काऽपि समूलनाशकपितेति द्रष्टव्यम् ॥११०॥

स्त्रेनेति ।—तु पुनः, सः नलः, भावभजने च्युतिसुखप्राप्ति-
 विषये, बाहुमूनयोः कक्षदेशयोः, कुचयोः स्तनयोः, नाभौ

विश्वयैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम् ।

सूचितं खसितसीत्कृतेश्च तौ भावमक्रमजमध्यगच्छताम् ॥ ११२ ॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः सम्प्रदेषु करजप्रसर्पणा ।

फणितेषु मरिचावचूणेना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११३ ॥

नाभिदेशे च, चुम्बनैः पुनरुद्दीपनार्थं चुम्बनरूपैः उपायैः, स्वेन आत्मना सह, प्रियां दमयन्ती, रतरहसः सुरतरहस्यस्य, समापनायां समाप्तिकाले, यः शर्मसारः च्युतिसुखोत्कर्ष, तत्र समसंवि-
भागिनीं समानसुखभागिनीं, निर्ममे चक्रे, युगदेवोभयोर्वीजनिः-
सरणात् समानसुखभागित्वमिति भावः, एतेन तयोर्विप्रलम्भवत्
सभोगस्यापि सन्नानशक्तित्वमुक्तं भवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ १११ ॥

विश्वयैरिति ।—तौ भैमौनलौ, विश्वयैः शिथिलप्रायैः,
अवयवैः हस्तपादाद्यङ्गैः, निमीलया उक्तसुखानुभवजनितनेत्र-
निमीलनेन, [भिदादित्वाटङ्] द्रुतं हठात्, विनिद्रताम्
उद्वेदम्, इतैः प्राप्ते, कण्टकितैरित्यर्थः, लोमभिः रोमभिः,
रोमाञ्चोद्गमैरित्यर्थः, तथा खसितानि अमजनितद्रुतानिःश्वासाः,
सीत्कृतानि सीत्काराश्च तैः, सूचितं ज्ञापित, “सस्तता वपुषि
मीलनं दृशोर्मच्छन्ता च रतिलाभनक्षणम् । श्लेषयत् स्वजघनं
घनं मुहुः मौक्तानि गनगर्जितानि च ॥” इत्युक्तत्वादिति भावः ;
अक्रमात् पौर्वापर्यं विहाय, जायते इति अक्रमजं युगपज्जातं,
भावं पातसुखम्, अध्येगच्छतां प्राप्तवन्ती, ज्ञातवन्ती वा, एवञ्च
उभयोः समरागिना सम्भवति अन्यथा पूर्वच्युतस्य उत्तरच्याविनि
वैराग्येण तद्गङ्गप्रसङ्गः इति भावः ॥ ११२ ॥

आस्तेति ।—भाव च्युतिसुखम्, अधिगच्छतोः प्राप्तवतोः,
तयोः दम्पत्योः, करजप्रसर्पणा पुनरपि मिथो नखक्षतकरणं,
सम्प्रदेषु आनन्दलाभेषु, आस्त स्थिता, अन्तर्भूता इत्यर्थः, ननु

अर्द्धमौलितविलोलतारके सा दृशौ निधुवनक्लमालमा ।

यन्मुहूर्त्तमवहत् तत् पुनस्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११४ ॥

तत्क्लमस्तमदिदोक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधाधिभवधूननक्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ ११५ ॥

नखक्षतं वेटनाजनकमपि कथमानन्देषु अन्तर्भूतमित्याशङ्क्याह

—सा नखक्षतक्रिया, कटुः तोक्ष्ण। अपि कटुरमा अपि च, (“रसे

कटुः कटुकार्यं त्रिषु मत्सरतोक्ष्णयाः” इत्यमरः) फाणिनेषु

खण्डविकारेषु, (“मत्स्यण्डौ फाणितं खण्डविकारे” इत्यमरः)

मरिचस्य अवचूर्णना चूर्णः अवध्वंसना, तच्चूर्णमिश्रणमित्यर्थः,

[“मत्याप—” इत्यादिना ख्यन्तात् “णामश्रयो युच्” इति

युच्] स्फुटं व्यक्तम्, अत्र एव स्पृहावहा रुचिकरो, या इयं ममदेषु

नखार्पणा सा फाणिनेषु मरिचार्पणावत् इष्टा एव अभूदित्यर्थः ।

अत्र वाक्यार्थयोः सादृश्ययोगेन सादृश्यान्नेपात् असम्भवदन्तु-

सम्बन्धनक्षणो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाभेदोऽलङ्कारः ॥ ११३ ॥

अर्द्धमिति ।—निधुवनक्लमालमा सुरतश्रमेणावसन्ना, सा भैमी,

मुहूर्त्तं किञ्चित्कालमपि, यत् अर्द्धमौलिते ईषत्मङ्गचिते च, ते

विलोलतारके चञ्चलकनौनिके चेति ते तादृश्यो, (“तारकाऽक्षः

कनौनिका” इत्यमरः) दृशौ नेत्रे, अवहत् अवधारयत्,

अकारयदित्यर्थः, तत् तादृशोमवस्थामित्यर्थः, पश्यतः विलोक-

यतः, दयितस्य प्रियस्य नलस्य पुनः, तृप्तिः आकाङ्क्षापूर्तिः,

न आस्त नासीत्, अतिरमणीयत्वात् पुनः पुनरेव तामवस्थां

ददर्श स मुग्धो नलः इति भावः ॥ ११४ ॥

तदिति ।—तस्याः दमयन्त्याः, क्लमः श्रान्तिः, तं नायकं

स्थामिनं नलं, क्षणं क्षणकालं, तालवृन्तचलनाय व्यजनवीज-

नाय, (“व्यजनं तालवृन्तकम्” इत्यमरः) अदिदोक्षत दौक्षयति

स्वेदविन्दुकितनासिकाशिखं तन्मूखं सुखयति स्म नैषधम् ।
 प्रोषिताधरशयालुयावकं संविलुप्ततिलकं कपोलयोः ॥ ११६ ॥
 झोणमेव पृथु सस्मयं कियत् क्लान्तमेव बहु निर्वृतं मनाक् ।
 कान्तचेतसि तदौयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ ११७ ॥

स्म, प्रावर्त्तयदित्यर्थः, तथा हि तद्विधः तादृशः, यः आधिः अम-
 कातर्यं, तद्वे तदुद्धृते सन्तापे. धूननक्रिया व्यजनमञ्चालनं,
 व्यजनक्रियया सुरतशान्तिशान्तिचेष्टेत्यर्थः, वेधमः जितसर्वेन्द्रियस्य
 लोकपितामहस्य ब्रह्मणोऽपि, चापलं तरलतां, तत्करणाद्यं
 चित्तचाञ्चल्यमित्यर्थं, विदधाति जनयति, किमुतान्यस्येति
 भावः । सामान्येन विशेषमथनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११५ ॥

स्वेदेति ।—स्वेदविन्दुकिता सञ्जातघर्मविन्दुका, नासिका-
 शिखा नासाग्रं यस्य तत् तादृशं, प्रोषिताधरशयालुयावकम्
 अधरपानात् प्रमृष्टीष्ठगतालक्तकं, कपोलयोः गण्डयोः,
 संविलुप्ततिलकं चुम्बनादेव विनष्टविशेषकं, (“तमानपत्र-
 तिलकचित्रकाणि विशेषकम्” इत्यमर.) तस्याः दमयन्त्या., मुखं
 वदनं, नैषधं नलं, सुखयति स्म आनन्दयामास ॥ ११६ ॥

झोणमिति ।—पृथु एव भूयिष्ठमेव, झोणं लज्जितं, सुरत-
 कालिकनिजाचरणस्मरणादिति भावः, कियत् किञ्चित्, सस्मयं
 “सर्गं, सुरते कान्त सन्तोषयितुं निजसामर्थ्यस्मरणादिति भावः,
 तथा बहु एव बाहुल्येनैव, क्लान्तं परिश्रान्तं, बहुक्षणं व्याप्य
 सुरतपरिश्रमादिति भावः, ईषत् मनाक्, निर्वृतं सुखितं, काम-
 वेगस्य किञ्चित् प्रशमादिति भावः, तदौयं दमयन्तीसम्बन्धि,
 तत् लज्जागर्वादिभावसमावेशादतिमनोज्ञम, आननं मुखं, तदा
 तत्काले, सुरतावसाने इत्यर्थः, कान्तचेतसि नलहृदये, आदरात्
 सुरतपि रमणाग्रहात्, लक्षं व्याजम्, उद्दीपकतया पुनः सुरताय

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारीमकूपनिवहं यथा यथा ।

नैषधस्य दृगपात् तथा तथा चित्रमापदपट्टणातां न सा ॥११८॥

वान्तमाल्यकचहस्तसंयमन्यस्तहस्तयुगया स्फुटोक्तम् ।

बाहुमूनमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजनधौ ममज्ज सः ॥११९॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसङ्गतम् ।

मञ्जुस्रं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत् क्षितं न सा ॥१२०॥

हेतुस्वरूपमित्यर्थः, अलभत प्राप्नोत, बहुमतमभूदित्यर्थः ;
सर्वावस्थामनोहरं तन्मुखमिति भावः ॥ ११७ ॥

स्वेदेति ।—नैषधस्य नलस्य, दृक् दृष्टिः, स्वेदवारिणा घर्मो-
दकेन, परिपूरितं समृतं, प्रियायाः भैम्याः, रोमकूपाणा लोम-
च्छिद्राणां, निवहं समूहं, यथा यथा येन येन, यावता परिमाणे-
नेत्यर्थः, अपात् पिबति स्म, पिबतेर्लुङि “गातिस्था—” इत्यादिना
सिचो लुक् । सा दृष्टिः, तथा तथा तेन तेन, तावता परिमाणे-
नेत्यर्थः, अपट्टणातां पिपासानिवृत्तिं, न आपत् नालभत,
वितृष्णा नाभूदित्यर्थः, इति चित्रम् आश्चर्यं, बहुकूपसमृतो-
दकयानेऽपि दृष्ट्या न अपगता इति विरुद्धमित्यर्थः, लोकोत्तर-
वस्तुदर्शने दृष्ट्या वर्धते एवेति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ११८ ॥

वान्तेति ।—सः नलः, वान्तम् उद्गोणं, परित्यक्तमित्यर्थः,
प्रबलरमणवेगजसञ्चालनेनेति भावः, “वान्त” इत्यत्र “वीत” इति
पाठान्तरं साधु ; माल्य कुसुमस्रक् येन तादृशस्य, कचहस्तस्य
केशपाशस्य, संयमे बन्धने, न्यस्तं निवेशितं, हस्तयुगं करद्वयं
यथा तादृशया, अनया भैम्या, स्फुटोक्तं हस्तोत्तोलनेन
व्यक्तीकृतम्, उज्ज्वलं सुन्दरं, तत् अतिमनोहरं, बाहुमूलं
कक्षदेशं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, सौख्यजलधौ आनन्दसागरे, ममज्ज
निमग्नीभूतः, बाहुमूलदर्शनस्य उद्दीपकत्वादिति भावः ॥११९॥

तां विलोक्य विमुखश्चितस्मितां पृच्छतो हसितहेतुमौशितुः ।
 क्लीमती व्यतरदुत्तरं बधू पाणिषङ्करुहि दर्पणार्पणाम् ॥१२१॥
 लाक्षयाऽऽत्मचरणस्य चुम्बनाच्चारुभालमवलोक्य तन्मुखम् ।
 सा क्रिया नतनताननाऽस्मरच्छेषरागमुदितं पतिं निशः ॥१२२॥

वीक्ष्येति ।—कशोदरी चीणमध्या, सा दमयन्ती, मञ्जुलं मनोहरं, पत्युः नलस्य, अधरं दशनच्छदं, निजैः स्वकैः, नयन-कञ्जलैः नेत्राञ्जनैः, नेत्रचुम्बनसङ्क्रान्तैरिति भावः, षङ्कसङ्कतम् अनिचुम्बितं, बन्धुजीवं बन्धुकपुष्पम् इव स्थितं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, स्मितं मन्दहासं, संवरीतुं निरोद्धुं, न अशक्तं न शक्ताऽभूत्, हासः प्रसक्तः एवेति भावः ॥ १२० ॥

तामिति ।—तां दमयन्तीं, विमुखं पराङ्मुखं यथा तथा, श्रितस्मितां कृतमन्दहासां, विलोक्य दृष्ट्वा, हसितहेतुं स्मित-कारणं, पृच्छतः जिज्ञासयतः, ईशितुः पत्युः नलस्य, पाणि-षङ्करुहि करपद्मे, क्लीमती लज्जावती, बधुः नवोढा भैमी, दर्पणार्पणां मुकुरप्रदानरूपमेव, उत्तरं व्यतरत् अदात्, अधरं वृज्जलरेखादर्शनार्थमिति भावः ॥ १२१ ॥

लाक्षयेति ।—सा भैमी, आत्मचरणस्य निजपादतलस्य, चुम्बनात् रतिप्रार्थनाकाले ललाटे एव स्पर्शकरणात् हेतीः, लाक्षया अलक्षणेन, निजचरणालक्षकस्यर्शनेत्यर्थः, चारुभालं रम्यललाटं, तस्य नलस्य, मुखम् आननम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, क्रिया भर्तृकर्तृकचरणपतनस्मरणजलज्जया, नतनतानना अतिनस्त्र-मुखो सती, उदितं प्राप्तादयं, शेषरागं तदानीमपि किञ्चिदव-शिष्टलौहित्यं, निशः निशायाः, [“पह्नोमास्—” इत्यादिना निशायाः निश्-भावः] पतिं नाथं चन्द्रम्, अस्मरत् स्मृतवती ; ललाटस्य अर्धचन्द्राकृतित्वात् तत्र निजपादालक्षक-

स्वेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियम् ।

निर्ममे धुतरतश्चमं निजैर्झीनताऽतिमृदुनासिकानिलैः ॥ १२३ ॥

सूनसायकनिदेशविभ्रमैरप्रतीततरवेदनोदयम् ।

दन्तदंशमधरेऽधिगामुक्ता साऽस्यृशन्मृदु चमच्चकार च ॥ १२४ ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रियसाऽर्जितमुरोजयोरियम् ।

रागसंस्पर्शाच्च मुखस्य तादृशचन्द्रतुल्यत्वमिति भावः । स्मरण-
लङ्कारः ॥ १२२ ॥

स्वेदिति ।—स्वेदभाजि स्निग्धे, हृदये वक्षसि, अनुविम्बितं
प्रतिविम्बितम्, अत एव हृद्गतं नियतचिन्तया हृदयावस्थितं,
चिन्तनीयत्वादमूर्त्तमपीति भावः, प्रियं कान्तं नलं, मूर्त्तं
मूर्त्तिमन्तमिव, वीक्ष्य दृष्ट्वा, झीनता लज्जाऽवनता, दमयन्तीति
शेषः, निजैः स्वीयैः, अतिमृदुभिः अतिकोमलैः, मन्दवेगै-
रित्यर्थः, नासिकानिलैः निःश्वासमारुतैः, धुतः निरस्तः, रतश्चमः
सुरतजनितक्लमः यस्य तादृशं, निर्ममे चकार, इवेति शेषः,
तस्य अममपनुदतीव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ १२३ ॥

सूर्नाति ।—सा भैमो, सूनसायकस्य पुष्पत्राणस्य, कामस्ये-
त्यर्थः, निदेशविभ्रमैः आञ्जाविलासैः, अप्रतीततरः अतिशयेना-
ञ्जातः, “अप्रतीतचरः” इति पाठः साधुः, अप्रतीतचरः
पूर्वं किमपि अञ्जात इत्यर्थः, वेदनोदयः व्यथोत्पत्तिः यस्मिन्
तं तादृशं, मदनपारवश्यात् प्राक् अज्ञायमानदुःखमित्यर्थः,
अधरे निजोष्ठे, दन्तदंशं नलस्य दन्तेन दंशनम्, अधिगामुक्ता
जानतो, वेदनया अनुभवन्ती सती, [“लषपत—”इत्यादिना
उकञ्. “नलोक—”इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः] मृदु मन्दं यथा
तथा, अस्यृशत् करतलेन दन्तदंशं परामृशदित्यर्थः, चमच्चकार
च किमेतत् ? कदा जातमिति साश्चर्या बभूव च ॥ १२४ ॥

कान्तमैक्षत हसस्र्शं कियत्-कोपसङ्घुचितलोचनाञ्चला ॥ १२५ ॥

रोषभूषितमुखीभिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरम् ।

तां जगाद स न वेद्मि तन्वि ! तं ब्रूहि शास्मि तव कोपरोपकम्

॥ १२६ ॥

रोषकुङ्कुमविलेपनाम्भनाक् नन्ववाचि क्लशतन्ववाचि ते ।

भूदयुक्तसमयैव रञ्जना माऽऽनने विधुविधेयमानने ॥ १२७ ॥

वीक्ष्येति ।—इयं भैमी, प्रेयक्षा प्रियतमेन नलेन, अर्जितम् उत्पादितं, क्लतमित्यर्थः, उरोजयोः निजकुचयोः, करजस्य विभ्रमं नखक्षतरूपं विलासं, वीक्ष्य वीक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा, कियत् किञ्चित्, कोपेन रोषेण, सङ्घुचितौ कुटिलीकृतौ, लोचनाञ्चली नेत्रप्रान्ती, कटाक्षा-वित्यर्थः, यया मा तादृशी सती, हसं हास्यं, स्र्शति परामृशतीति हसस्र्शं हसन्तं, कान्त नलम्, ऐक्षत दृष्टवती ॥ १२५ ॥

रोषेति ।—सः नलः, तां पूर्वोक्तरूपकोपसङ्घुचितलोचना-ञ्चलां, प्रियां दमयन्तीं, रोषेण कोपेन, भूषितमुखीम् आरक्त-वर्णतया अलङ्कृताननामिव, स्थितामिति शेषः, वीक्ष्य विलोक्य, भीत्या भयेन, दरकम्पिताक्षरम् ईषच्चलाक्षरं यथा तथा, जगाद उवाच ; किमिति ? तन्वि ! हे क्लशाङ्गि !, तव ते, कोपरोपकं क्रोधजनकं, जनमिति शेषः न वेद्मि न जानामि, तम् अपराधिनं जनं, ब्रूहि कथय, शास्मि दण्डयामि, अहमिति शेषः ॥ १२६ ॥

रोषेति ।—ननु अये ! क्लशतनु ! क्षीणाङ्गि ! [सम्बुद्धौ नदीङ्गस्त्रः] अवाचि अवनते, [अवपूर्वादङ्घतेः क्लिन्] अवाचि वाचंयमे, वाग्विरहिते इत्यर्थः, तथा विधुना चन्द्रेणापि, विधेया कर्त्तव्या, मानना पूजा यस्य तादृशे, विधोरपि उत्कृष्टे इत्यर्थः, ते तव, आनने सुखे, अयुक्तः अनुचितः, समयः कालो यस्याः तादृशी, रमणाकङ्क्षया अपरिहृतत्वेन इदानीं प्रसन्नताया

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः तावकीरमृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्जितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १२८ ॥
 स्वापराधमलुपत् पयोधरे मत्करः सुरधनुःकरस्तव ।
 सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १२९ ॥

एवौचित्यादिति भावः, रोषः कोप एव, कुङ्कुमं काश्मीरजं,
 तस्य विलेपनात् प्रदेहाहेतो, मनाक् ईषदपि, रञ्जना रक्तिमा,
 मा भूत् एव न भवत्वेव, निष्कलङ्के मुखे रोषकलङ्कस्य नेदानीं
 कालः इति निष्कर्षः ॥ १२७ ॥

क्षिप्रमिति ।—हे प्रिये ! कण्ठचुम्बि गलदेशविलम्बि,
 कामदम् अभौष्टपूरकम्, इदं दृश्यमानं, मणिदाम रत्नमालिका,
 [कर्तृ] अमृतशीकरं सुधाविन्दुं, किरत् वर्षत् सत्, नखा-
 दिजाः नखदन्तक्षतादिजन्त्याः, तावकौः त्वदीयाः, रुजाः पीडाः,
 [मिदादित्वादङ्-प्रत्ययः] क्षिप्रं शीघ्रम्, अस्यतु दूरीकरोतु,
 मया एतदर्थं क्षतादिजपीडानिरासार्थम् एव, अर्जितं सङ्गृहीतम्,
 इदं मणिदामेति शेषः ॥ १२८ ॥

स्वेति ।—हे प्रिये ! तव ते, पयोधरे स्तने, मेघे च, (“पयो-
 धरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि” इति
 मेदिनी) सुरधनुः इन्द्रचापाकृति नखाङ्गम्, इन्द्रचापञ्च करोतीति
 तादृशः, [“दिवाविभा—” इत्यादिना ट-प्रत्ययः] मत्करः मम
 पाणिः, करः सूर्य्यकरणश्च, व्यजनस्य तालवृन्तस्य, चालनया
 सञ्चालनेन, वायुप्रवाहणेन च, भवति सम्पादयतीति तादृशया,
 सेवया परिचर्य्यया, स्वापराधं नखक्षतकरणजनितनिजदोषम्,
 अलुपत् नुनोड, प्रागेवेति भावः, [लुम्पेः लृटित्त्वात् चौरडादेशः]
 भूय एव पुनरपि, चरणौ वा तव पादौ वा, करातु धातूनामने-
 कार्थत्वात् सेवतामित्यर्थः, सामान्ये विशेषलक्षणा ॥ १२९ ॥

आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः ।
 शोध्यते सुदति ! वैरमस्य तत् किं त्वया वद विदस्य नाधरम् ? ॥ १३० ॥
 द्वीपलोपमफलं व्यधत्त यस्ते पटाह्वतिषु मच्छिखामणिः ।
 नो तदागसि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३१ ॥
 इत्यमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तल्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः ।

आननस्येति ।—हे प्रिये ! निर्दयं निष्कृपं यथा तथा, दशनदंशं दन्तेन दंशनं, ददाति करोतीति तादृशस्य, ते अधरं दृष्टवतः इत्यर्थः, मम आननस्य मन्मथस्य, अनौचिती अन्याय्यता, चेत् यदि, तर्हि हे सुदति ! सुन्दरदशने । त्वया भवत्या, अधरं मम ओष्ठं, विदस्य दृष्ट्वा, दन्तक्षतं क्वेति यावत्, अस्य मदानस्य, तत् पूर्वीक्तरूपं, वैरं शत्रुता, किं कथं, न शोध्यते ? न निर्यात्यते ? न प्रतिक्रियते ? इत्यर्थः, वद तत् कथय, महानदंशस्य प्रतिदंशनमेव प्रतीकारः इति भावः ॥ १३० ॥

दौपेति ।—हे प्रिये ! ते तव, पटाह्वतिषु वस्त्राकर्षणकालेषु, यः मच्छिखामणिः मम चूडारत्नं, द्वीपलोपं त्वत्कर्तृकद्वीपनिर्वापणम्, अफलं व्यर्थं, व्यधत्त चकार, स्वप्रभया आलीकोत्पादनात् तव प्रयत्नं निष्फलोचकार इत्यर्थः, तदागसि तस्मिन् अपराधे, परम् उत्कृष्टं, समर्थना अनुमोदनं, तदपराधस्य यौक्तिकत्वसमर्थनमित्यर्थः, नो न, अस्तौति शेषः, अत एव सः अयं शिखामणिः, तव ते, पदपातुकः पादपाती, [“लक्षपत—” इत्यादिना उक्तञ्] अस्तु भवतु, प्रणिपातेन एवापराधप्रमार्जनं करोतु इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

इत्यमिति ।—सः नलः, इत्यम् उक्तप्रकारां, कोमलां ललितपदाम्, उक्तिं वाणीम्, उपहृत्य उपायनीकृत्य, तस्याः सन्तीषविधानाय उपद्वीकनवत् प्रयुज्येत्यर्थः, तल्पचुम्बिनः

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीम् ॥ ११२ ॥
 तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।
 रुद्रभीतिविजिगोषया रतिस्वामिनोपदशमूर्त्तिताभृता ॥ ११३ ॥
 आख्यतैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।
 एवमेव तु निशान्तरे वरं रोषशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ ११४ ॥

शय्यास्पर्शिनः, मस्तकनमनादिति भावः, चिकुराः स्वकेशाः यस्य
 सः तादृशः सन्, आत्ममौलिमणिकान्तिः निजशिरोरत्नप्रभा
 एव, भङ्गिनी तरङ्गिणी, तरङ्गप्रवाहवत् कुटिलतया प्रसरणात्
 नदीत्यर्थः, तां, तत्पदे भैमौचरणावेव, अरुणसरोजे कोकनद्वयं,
 तत्सङ्गिनीं तदयुक्तां, चकार विदधे, तत्पादयोर्नमश्चकार इत्यर्थः ;
 नद्यो हि रक्तनीलकमलादियुक्ता भवन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ११२ ॥

तदिति ।—सः नलः, स्वैः आत्मीयैः, तस्याः दमयन्त्याः,
 पदयोः चरणयोः, अखिलेषु समग्रेषु, दशस्वैवेति यावत्, नखेषु
 अनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः, समेत्य मिलित्वा, दशभिः मेलनेन
 एकादशसङ्घट्टको भूत्वेत्यर्थः, रुद्रेभ्यः एकादशभ्यः रुद्रदेवताभ्यः,
 भीतैः भयस्य, विजिगोषया जेतुमिच्छया, भयात् परित्वातु-
 मिच्छया इत्यर्थः, उपसमोपे दशानाम् उपदशाः एकादश इत्यर्थः,
 [“सङ्घट्टाव्यया—” इत्यादिना बहुव्रीहौ समासान्तो डच्
 टिलोपश्च] मूर्त्तयः यस्य तस्य भावः तत्ता ता विभर्त्तीति
 तादृशेन, रतिस्वामिना कामेन, समतां सादृश्यम्, इयाय प्राप,
 एकादशरुद्रजिगोषया एकादशमूर्त्तिधारी साक्षात् काम इव
 अलक्ष्यत इत्युपेक्षा ॥ ११३ ॥

आख्यतैष इति ।—हे प्रिये ! कोपस्य क्रोधस्य, लोपनं
 संहरणं, कुरु विधेहि, क्रोधं परित्यज इत्यर्थः, यतः कृशा क्षीणा,
 अल्पपरिमाणा इत्यर्थः मधोः वसन्तस्य, निशा रात्रिः, नश्यति,

साऽथ नाथमनयत् कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
 तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १३५ ॥
 ती मिथोरतिरमायनात् पुनः सम्बभूवुमनमौ बभूवतुः ।
 चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं दुर्जनी रजनिरल्पजीविता ॥ १३६ ॥

अपगच्छति, पश्य अवलोकय, निशान्तरे तु अन्यस्यां रात्री पुनः,
 एवमेव इत्यमेव, क्षणं क्षणमात्रं, न तु चिरमिति भावः,
 रोषशेषम् अवशिष्टक्रीधम् अनुरोक्ष्यसि अनुमरिष्यसि, वरं तत्
 किञ्चित् प्रियम्, एषः नलः, आख्येन इति आह स्म, [चक्षिडो
 लुडि ख्याडादेशे तड्, “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” इति
 च्चैरडादेशः] ॥ १३४ ॥

सेति ।—अथ प्रियप्रणामानन्तरं, पाणिभ्यां कराभ्यां, गोपिते
 तच्छिरस्यर्शभयात् छादिते, निजाङ्घ्रिपङ्कजे स्वीयपादपद्म-
 युगलं यया तादृशी, सुदती सुन्दरदन्तशालिनी, सा भैमी, तस्य
 नलस्य, प्रणामेन पादपतनेन, धुतमानं दूरीभूतकोपम्, अपगत-
 कोपचिह्नमित्यर्थः, आननं स्वमुखं, स्मेरं मस्मितं, वितन्वती
 एव कुर्वती एव, नाथं स्वामिनं नलं, कृतार्थतां पूर्णकामम्,
 अनयत् प्रागितवती ॥ १३५ ॥

ताविति ।—ती भैमीनली, मिथः अन्योऽन्यम्, रतिः
 अनुरागः एव, रसायनं जरादिजातावसादनाशकौषधविशेषः
 तस्मात्, “यज्जरास्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्” इति
 वाग्भट्टोक्तेः प्रथमसुरतजावसादनाशकौषधविशेषसेवनेन पुनः
 प्रवृत्तिहेतोः, पुनः भूयः, सम्बभूवुणी सम्भोक्तमिच्छन्ती, मनसौ
 चित्ते ययोः तादृशी सम्भोक्तकामी, बभूवतुः जज्ञाते, तु किन्तु,
 दुर्जनी दुष्टजन्मा, परसुखहेषित्वादिति भावः, अल्पजीविता
 वसन्तरात्रीणाम् अतिह्रस्वत्वात् अचिरस्थायिनी, अल्पायुष्का च,

स्वप्तुमात्तुशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।

उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपदमन्तराऽन्तरा ॥ १३७ ॥

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं धर्मभीतिक्लततादृशागसः ।

अस्तु सेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १३८ ॥

रजनिः रात्रिः काचित् स्त्री च, तयोः दम्पत्योः, मनोरथम् अभिलाषं, न चक्षमे न सेहे, शोभमेव अवसितत्वात् विप्लाचरणाच्चेति भावः; दुर्जनः परशुभासहोऽल्पजोवी चेति युक्तम् । रात्रेः अल्पावशिष्टत्वात् तयोः पुनः सम्भोगवाञ्छा न पूर्णा इति तात्पर्यम् ॥ १३६ ॥

स्वप्तुमिति.—स्वप्तुं निद्रातुम्, आत्तशयनीययोः आश्रित-
तल्पयोः, तयोः प्रिययोः मध्ये, प्रियः नलः, प्रियां भैमीम्, अधरयोः
रदनच्छःयोः, दानात् अन्योऽन्यं चुम्बनाय समर्पणात्, तथा
पानात् चुम्बनाच्च, जायन्ते उत्पद्यन्ते इति तादृशैः, उत्सवैः
आनन्दैः, अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये, दानपानयोर्मध्ये मध्ये
इत्यर्थः, सान्तरायाणि सप्रतिबन्धानि, दानपानरूपैर्विघ्नैः विच्छिद्य
विच्छिद्य प्रयोज्यमानानीत्यर्थः, पदानि सुप्तिङन्तरूपशब्दाः
यस्मिन् तत् तादृशं, वचः वाक्यं, निजप्रेमज्ञापकमिति भावः, स्वैरं
यथेच्छम्, अमस्वद्वरूपं यथा तथेत्यर्थः, आख्यत अत्रोचत् ॥ १३७ ॥

किं तत् वाक्यं तदेवाष्टभिराचष्टे, देवेत्यादि ।—हे प्रिये !
देवदूत्यं देवानां दूतकृत्यम्, उपगत्य स्त्रीकृत्य, देवदूत्यस्त्रीकार-
हेतोरित्यर्थः, निर्दयं निष्करुणं यथा तथा, धर्मभीत्या प्रतियुति-
भङ्गजनितधर्मलोपभयेन, क्लतम् अनुष्ठितं, तः दृक् तथाभूतम्,
इन्द्रादिवरणार्थमनुरोधात् प्रतिकूलाचरणरूपमित्यर्थः, आगः
अपराधः येन तादृशस्य, नलस्य अपराहस्य मम सम्बन्धिनो,
जीवितावधि यावज्जीवं, सा इयं क्रियमाणेत्यर्थः, वश्यता तव

स क्षणः सुमुखि ! यस्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुक्त्वा येन रज्यसि ।
 तन्नक्षस्य सुधयाऽभिषेचनं यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १३८ ॥
 शर्म किं हृदि हरेः प्रियाऽर्पणम् ? किं शिवाऽर्द्धघटनं शिवस्य वा ? ।
 कामये तव मयेह तन्वि ! तं नन्वहं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४० ॥

आज्ञानुवर्तिता, [“वशङ्कनः” इति यत्प्रत्ययः] अपराधस्य
 दोषस्य, मार्जना परीहारः, क्षालनीत्यर्थः, अस्तु भवतु,
 यावज्जीवं दास्येनापराधमिमं क्षालयिष्यामोत्यर्थः ॥ १३८ ॥

स इति ।—सुमुखि ! हे सुवदनि ! यत् त्वदीक्षणं तव
 दर्शनं, तव दर्शनलाभ इत्यर्थः, नक्षस्य नैषधस्य मम, सः क्षणः
 उत्सवः, (“अथ क्षण उद्वर्षा मह उद्वव उत्सवः” इत्यमरः)
 अनुपमानन्दजनकत्वादिति भावः ; येन कर्मणा द्रव्येण वा,
 रज्यसि रक्ता भवसि, प्रीयसे इत्यर्थः, त्वमिति शेषः, [“कुप्रिरञ्जोः”
 इत्यादिना श्यन्, परस्मैपदश्च] तच्च तदेव, उक्त्वा महत्, राज्यं
 राजत्वस्वरूप, तव प्रसन्नवदनदर्शनसुखस्य राज्यसुखादपि
 अधिकसुखकरत्वादिति भावः ; यः त्वदङ्गस्य तव वक्षःस्थना-
 द्यवयवस्य, परिरम्भविभ्रमः आलिङ्गनलौला, तत् एव सुधया
 पीयूषेण, अभिषेचनं सिञ्चनम्, अमृताभिषेचनवदङ्गानां प्रहर्ष-
 जननमित्यर्थः, अवसन्नस्यापि देहस्य उत्तेजकत्वादिति भावः,
 त्वत्सम्बन्धं विना मे न किञ्चिदपि रोचते इति निष्कर्षः ॥ १३८ ॥

शर्मति ।—हरेः विष्णोः, हृदि वक्षसि, प्रियायाः हरि-
 प्रियायाः लक्ष्मीदेव्याः, अर्पणं दानं, स्थानदानमित्यर्थः, वक्षसि
 धारणमिति यावत्, किं शर्म ? सुखं किम् ? नैव सुखकर-
 मित्यर्थः, सर्वथा एकीभावाभावादिति भावः, वा अथवा,
 शिवस्य महादेवस्य, शिवायाः गौथ्याः, अर्द्धे अर्द्धाङ्गे, घटनं
 निजाङ्गीकृतसम्भोजनम्, अर्द्धनारीश्वरभावमित्यर्थः, किं शर्म ?

दीयतां मयि दृढं ममेति धीर्वक्तमेवमवकाश एव कः ? ।

यद्विधूयं दृणवद्विवस्यतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४१ ॥

शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्विलासममकन्मया किल ।

सुखकरं किम् ? नैवेत्यर्थः, उभयोरर्द्धार्द्धाङ्गमात्रयोजनेन सर्वथा
एकीभावाभावादिति भावः ; तर्हि किं तत् शर्म, यत् त्वं
कामयसे ? इत्याह, ननु तन्वि ! हे कृशाङ्गि ! इह अस्मिन्
लोके, अह ननः, मया सह तव ते, तं प्रसिद्धत्वेन सर्वथा
प्रार्थनोर्यामित्यर्थः, सरिदुदन्वतोः नदीममुद्रयोः, अन्वयं मेत्तनं,
तयोः संयोगमिव संयोगमित्यर्थः, नदीनागरयोरिव एकात्मत्वेन
मिश्रणमिति यावत्, कामये प्रार्थये, मिथुनान्तरमेलनवत्,
सरित्सागरमेतने भेदानवभासात् इति भावः ॥ १४० ॥

दीयतामिति ।—हे प्रिये ! मयि मद्विषये, मां प्रतीत्यर्थः,
मम इति धीः तव ममत्वबुद्धिः, दृढं निश्चलं यथा तथा, दीयताम्
अर्प्यतां, स्थाप्यतामित्यर्थः, भवत्या इति शेषः, एवम् इत्थं, वक्तुं
कथयितुम्, अवकाशः अवसरः एव, कः ? नेवास्तौत्यर्थः, अप्राप्त-
मेवार्थं लोकाः प्रार्थयन्ति प्राप्ते तु तस्या अनौचित्यादिति भावः ;
अवकाशाभावमेव प्रदर्शयति, यत् यस्मात्, दिवस्यतिम् इन्द्रमाप,
दृणवत् दृण इव, विधूय निरस्य, परित्यज्य इत्यर्थः, दयया एव
कृपारूपेणैव, पणेन मूत्थेन, मां गलं, क्रीतवती स्वीकृतवती,
असि भवसि, अतः क्रीतदासे मयि प्रभीः ते ममत्वबुद्धिविषये
प्रार्थनाऽवकाशो नास्त्येवेति भावः ॥ १४१ ॥

शृण्वतीति ।—हे प्रिये ! आलिभिः सखीभिः सह, भवत्याः
तव, वाग्विलासं कथोपकथनव्यापारमित्यर्थः, [सर्वैनाम्नो वृत्ति-
मात्रे पुंश्रवाः] असकृत् अनकशः, निभृतं गूढं यथा तथा,
अन्तराले अवस्थाय आत्मगोपनं कृत्वेत्यर्थः, शृण्वता आकर्णयता,

मोघराघवविमर्ज्यजानकोशविणो भयचलाऽसि वीक्षिता ॥१४२॥
 कुम्भपत्रविनिमौलितक्षुपात् कच्छपस्य धृतचापलात् पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोऽभदधतीषु वैभवम् ॥१४३॥

मया नलेन, मोघं व्यर्थं, सर्वसमक्षमेव अग्निपरीक्षया विशुद्धि-
 तायां प्रमाणितायामपि अकारणमेवेत्यर्थः, राघवेण राम-
 चन्द्रेण, विमर्ज्यां त्याज्या, जानकीं सौता, शृणोति
 आकर्णयतीति तादृशी, किलेति वार्त्तायाम्, उत्तरकाले
 उत्पत्त्यमानो रामचन्द्र' मिथ्यालोकापवाटेन धर्मपत्नीं सोता
 विसर्जयिष्यतीति समागते, त्रिकालज्ञमुनिभिः वर्णितसुपाख्यानं
 सखीमुखेभ्यः शृण्वतीत्यर्थः, अत एव भयेन आत्मनोऽपि
 तादृशश्चेत् सम्भवदिति भोत्या, चला सकम्पा, त्वमिति शेषः,
 वीक्षिता दृष्टा, असि भवसि, अत एव मयि ते ममत्वबुद्धौ
 नास्ति वचनावकाश इति भावः ॥ १४२॥

अथ युग्मेनाह, कृमेत्यादि ।—कुमेन स्पृष्टेन, स्पर्शमात्रे-
 णेत्यर्थः, क्षुमेति कर्चित पाठः, [कुविक्षुपि स्पर्शनार्थावनिटौ]
 पत्रेषु पर्णेषु, यद्वा—कुम्भपत्रः स्पृष्टपर्ण एव, विनिमौलिनः
 सङ्कुचिनः, यः क्षुपः ऋष्यशास्त्रशिफक्षुद्रवृक्षविशेषः, लज्जालु-
 संज्ञकक्षुद्रशास्त्रामूलविशष्टवृक्ष इत्यर्थः तस्मात्, (“ऋष्यशास्त्र-
 शिफः क्षुपः” इत्यमरः) निर्विन्द्रियस्यापि सेन्द्रियवत् व्यवहार-
 दर्शनेन भोतिकोऽर्थासति त्रासादिता भावः, तथा धृतचापलात्
 पुनः पुनः कृतमङ्गीचविस्ताररूपचाञ्चल्यात्, कच्छपस्य कमठस्य,
 पलात् मांसात्, शुण्डारूपादिति यावत्, अस्थिवत् काठन-
 पदार्थमध्यात् सहसा कोमलमांसनिःसरणप्रवेशयोः अन्यत्र
 कुत्राप्यदर्शनजनितत्रासादिति भावः, तथा शिरोधुतः शिरो
 मस्तकं धुनोति कम्पयतीति तादृशात् सदा चालितमस्तकात्,

त्वं मदीयविरहान्मया निजा भीतिमौरितवती रङ्गः श्रुता ।
 नोञ्जितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरहरमसत्यकातरः ॥१४४॥
 सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जोविका येव वामथ रताय तत्क्षणम् ।
 हन्त दत्य इति रुष्टयाऽऽवयोर्निद्रयाऽद्य किमु नोपसद्यते ? ॥१४५॥

सरटात् ककलासात्, तस्य आकारप्रकारयोरस्वाभाविकत्व-
 दर्शनजनितभयादिति भावः, वाक्यद्वयेऽपि अहं विभेमौति शेषः,
 त्वत्सखीषु तव सहचराषु, रहो निर्जने, स्वं स्वकीयं, भियः
 भयस्य, वैभव सम्पदं, भयातिरेककारणमित्यर्थं, अभिदधतौषु
 वर्णयन्तीषु सतीषु, युष्माकं का कस्मात् विभेभि १ इति परस्पर-
 नाचनाया तव सखीषु एकैका उक्तरूपं व्याहरन्तोषु सतीषु
 इत्यर्थः ॥ १४३ ॥

त्वमिति।—मदीयविरहात् मम विच्छेदात्, निजा स्वकीया,
 भीतिं भयम्, ईरितवती उक्तवती, त्व भवती, मया नलेन, श्रुता
 आकर्णिता, आर्य्यपुत्रविरहाशङ्का एव मा भाषयति इति
 त्वदुक्तिः मया श्रुतित्यर्थः, तत् तस्मात्, तव भयस्मरणादित्यर्थः,
 भवती त्वा, न उञ्जितास्मि न त्यक्ष्यामि, [उञ्जितः लुटि ऽमप्]
 अहमिति शेषः, असत्यकातरः अनृतभोतः, अयं नलः, इति
 इत्थं, वरम् अपरित्यागरूपं वरं, व्याहरत् अवीचत्, दमयन्तीं
 वरं ददौ इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

सङ्गमय्येति।—या एव या अहं निद्रा, विरहे परिणयात् पूर्वं
 विच्छेददशया, वा युवा, सङ्गमय्य मलायत्वा, स्वप्नसङ्गातसुखम्
 अनुभाव्येत्यर्थः, जीविका जोवितवती, युवयोर्जीवनरक्षाकारणा-
 त्यर्थः, अस्मि भवामि, अथ अनन्तर, पारणयात् परमिदानी-
 मित्यर्थः, तस्याः मम निद्राया एवेत्यर्थः, क्षणं समयं, रात्रिरूप
 कालमित्यर्थं, रताय सुरताय, दत्य, अर्पयथः, युवामिति शेषः,

ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ सन्मदात् कियदिदं न्यमौमिलत् ।
 प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुदती ॥ १४६ ॥
 मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नोच्चितपरस्परक्रियम् ।
 तौ ततोऽनु परिरश्मसम्पुटे पीडना विदधती निद्रदतुः ॥ १४७ ॥

तस्मिन् समये युवां मां परित्यज्य सुरतं प्रपद्यथः इत्यर्थः,
 [दटार्तर्लटि थम्] इन्त इति खेदे, इति अस्माद्धेतोः,
 किमु किम्, इत्युत्प्रेक्षा, कृष्टया क्रुद्धया, निद्रया स्वापेन, अथ
 अस्यां रात्रौ, भावयोः तव मम च, न उपमद्यते ? न सन्निकृष्यते ?
 न समोपे आगम्यते ? इत्यर्थः, [सौदतेर्भावे लट्] निद्रां
 लब्धुं चेष्टायां कृतायामपि तदन्तामेन ननस्योक्तिरियम् ॥ १४५ ॥

ईदृशमिति ।—प्रिये नले, सन्मदात् सन्तोषात्, यथेष्टसन्भोग-
 सुखानुभवजनितानन्दादित्यर्थः, ईदृशम् ईदृक् वाक्यं, निगदति
 कथयति सति, तथा प्रातः तदा निशावसानात् उषसि, कोकिले
 पिके, कलं मधुरास्फुटं यथा तथा, आलपति कूजति च सति,
 निशः रात्रेः सम्बन्धिनः, जागरात् जागरणात् हेतोः, कुमुदपत्ते
 —रात्रौ प्रस्फुटनात्, अन्यत्र—सुरतव्यापारेण निद्रापरिहारा-
 दित्यर्थः, कुमुदतीव कुमुदलतेव, कुमुदमिवेत्यर्थः, इयं भैमी,
 कियत् किञ्चित्, दृशौ नेत्रे, न्यमौमिलत् निमीलितवती,
 [“भ्राजभाम—”इत्यादिना विकल्पादुपधाङ्गसः, “दीर्घो
 लघो.” इत्यभ्यासदीर्घः] ॥ १४६ ॥

मिश्रितेति ।—ततः दमयन्त्याः दृङ्निमीलनात्, अनु
 पश्चात्, तौ भैमीनली, मिथः परस्परं, मिश्रितौ संश्लिष्टौ,
 ऊरु इयोः सक्थिनो यस्मिन् तद्यथा तथा, मिलितौ स्पृष्टौ,
 अधरौ रदनच्छदी यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, स्वप्ने वासना-
 वशात् निद्राकालिकविषयानुभवे, वीक्षिताः दृष्टाः, परस्परक्रियाः

तत् यातायातरं हृच्छूनकलितरतिश्रान्तिनिःश्वासधारा-

ऽजस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथः प्राणभेदस्य दासम् ।

बालावक्षोजपत्राङ्गुरकारिमकरीमुद्रितोर्वीन्द्रवक्ष-

चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमगात् इन्द्रमानन्दनिद्राम् ॥ १४८ ॥

अन्योऽन्यं चम्बनादिश्यापारा यस्मिन् तत् यथा तथा च,
परिरश्ममस्युटे आलिङ्गनरूपपुटके, षोडश प्रगाढपेषणं,
विदधती कुर्वन्ती मन्ती, निदद्रतुः सुषुपनुः, निद्रासुखम्
अनुभवतुरित्यर्थः ॥ १४७ ॥

तदिति ।—यातायातानां निःसरणप्रवेशानां, रंहसः वेगस्य,
कुलेन व्याजन, कलिता ज्ञापिता, रतिश्रान्तिः रमणक्लान्तिः,
याभिः तादृशानां निःश्वासधाराणां निःश्वासपरम्पराणाम्,
अजस्रव्यामिश्रभावेन अतवरतमेलनेन, स्फुटं व्यक्तं, कथितः
विज्ञापितः, मिथः परस्परं, प्राणभेदस्य पृथक् प्राणवायुतायाः,
व्यदासः अभावः यस्य तत् तादृशं, माषराश्यादौ माषान्तरादि-
मिश्रणवत् निश्वासवातं निश्वासवातान्तरमिश्रणस्य भेदानुप-
लम्भात् अभिन्नत्वं युज्यते एव निश्वासधायोरेव प्राणरूप-
त्वादिति भावः ; तथा बालायाः षोडशवर्षीयायाः प्रियायाः,
वक्षोजयोः कुचयोः, ये पत्राङ्गुराः कुङ्कुमादिना रचितक्षुद्रक्षुद्र-
तिलकविशेषाः, तेषु याः कारिमकर्यः कस्तुरीप्रभृतिभिः रचिता
हस्तिमकरीप्रभृतीना मूर्त्तयः, ताभिः मुद्रितस्य चिह्नितस्य,
उर्वीन्द्रवक्षसः पृथिवीपतिनलीरःस्थलस्य, चिह्नेन प्रगाढालिङ्गने-
नाङ्कितकरिप्रभृतीनामाकृत्या, आख्यातः कथितः, एकभावः
ऐक्यं ययोः तं तादृशी, उभये द्वे, हृदये वक्षःस्थले ययोः तत्
तादृक् एकाविधचिह्नत्वात् सर्वथैव एकमिति भावः, [वृत्तविषये
उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगः इत्युक्तं प्राक्] तत् नलदमयन्ती-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहोरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवो च यम् ।
 यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनो नौभ्रात्रभव्ये महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नल्लौचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १४९ ॥

ऊनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्या विबोधविधित्सुभिः
 निषधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाऽङ्गमुपेयुषः ।

रूपं, इन्द्रं मिथुनम्, आनन्दनिद्रां सुखेन स्वापम्, अगात्
 अगच्छत् ॥ १४८ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ।—शिवशक्तिसिद्धिः नाम काचित् स्वकृतिः,
 सा एव भगिनी उभयोरेव एककर्तृत्वात् स्वप्ना, तथा सह सौभ्रात्रं
 सुभ्रातृत्वं, [युवादित्वाटण्-प्रत्ययः । भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ ।
 “भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरौ” इत्यमरः । “भ्रातृपुत्री स्वसृदुहितभ्याम्”
 इत्यंशुषः । तेन नौभ्रात्रेण हेतुना, भव्ये शुभे, उत्कृष्टे इत्यर्थः,
 एककर्तृकत्वादित्यं निर्देशः । अष्टौ च दश च अष्टादश,
 [“द्वयष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः” इत्याश्वम्] तेषां पूरणः
 अष्टादशः, [“तस्य पूरणे डट्” टिलोपश्च] । गतमन्यत् ॥ १४९ ॥

अथ काव्ये प्रयोगवैचित्र्याख्यालङ्कारत्वादस्मिन् सर्गे तद्वै-
 चित्र्यमाश्रित्य प्रभातवर्णनमारभते, निशीति ।—निशि निशायां,
 [“पहन्नामाम्—” इत्यादिना निशादेशः] दशमः वयोऽवस्था-
 विशेषः अस्याः अस्तीति दशमिनी वृद्धा, [“वर्षीयान् दशमी

श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-

स्फुटरसभृशाम्यक्ता वैतालिकेर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

जय जय महाराज ! प्राभातिकीं सुषमामिमां

सफलयतमां दानादक्षोर्दरालसपक्ष्मणोः ।

ज्यायान्” इत्यमरः । “वयसि पूरणात्” इति इनि-प्रत्ययः] तस्याः भावः तत्ता दशमिता वृद्धत्वं तां चरमावस्थामित्यर्थः, [“त्वतलो-गुणवचनस्य” इति पुंवद्भावः] आलिङ्गन्यां स्पृशन्त्या, प्राप्रवन्त्या-मित्यर्थः, प्रभातप्रायायां सत्यामिति भावः, प्रियाया दमयन्त्याः, अङ्गम् उत्सङ्गम्, उपेयुषः प्राप्तस्य, प्रियामालिङ्ग्य निद्रितस्येत्यर्थः, निषधवसुधामौनाङ्गस्य निषधदेशमन्मथस्य नलस्य, विबोध-त्रिधिक्लृभिः जागरणं विधातुमिच्छुभिः, [गम्यादिपाठात् द्वितोयासमासः] वैतालिकेः बोधकरैः, निद्राभञ्जकैः वन्दिभिरित्यर्थं, (“वैतालिका बोधकराः” इत्यमरः) श्रुतिमधुपदस्रजां श्रुती कर्णे, मधूना मधुराणा, पदानां सुमिडन्तशब्दाना, या स्रक् माला, पङ्क्तिरित्यर्थः, तासां या वैदग्धी रचनाचातुर्यं, कौशिक्यादिवृत्तिसम्पत्तिरिति यावत्, तथा विभाविताः व्यञ्जिताः, भावाः स्थायिप्रभृतयः अस्य सन्तीति भाविकः रसबोधक-विभावादिचतुर्विधभाववान्, [“अतः इनिठनौ” इति मत्वर्थीय-ष्ठन्-प्रत्ययः] अत्र एव स्फुट अभिव्यक्तः, संवेद्यतां प्राप्तः इत्यर्थः, रसः शृङ्गारादिरेव रसः स्नेहद्रवः, तेन भृशम् अत्यर्थम्, अभ्यक्ताः म्रच्छिताः, स्निग्धोक्तता इत्यर्थः, रसभरिताः इति यावत्, गिरः वक्ष्यमाणगीतवाचः, जगिरे गीयन्ते स्म, [गायतेः कर्मणि लिट्] । अस्मिन् सर्गे हरिणो वृत्तम् ; “रसयुगहयैर्नसौ स्त्री स्त्री गो यदा हरिणी तदा” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

जय जयेति ।—हे महाराज ! नल !, जय जय अभीष्टं

प्रथमशकुनं शय्योत्यायं तवास्तु विदभंजा
 प्रियजनमुत्साम्भोजात् तुङ्गं यदङ्ग ! न मङ्गलम् ॥ २ ॥
 वरुणगृह्णीमाशामासादयन्तममुं रुचौ-
 निचयसिचयांशंशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।
 तुङ्गिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ
 निजमुखमिव स्मरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, [“नित्यवीक्षयोः” इति द्विर्भावः] दरम्
 ईषत्, अलमानि तदाऽपि निद्रावेशमस्वात् निश्चेष्टानि, पद्भ्याणि
 नेत्रलोमानि ययोः तादृशयोः, (“अल्पार्थे त्वय्यं दरम्” इति
 यादवः) अङ्गोः चक्षुषोः, दानात् निक्षेपात्, दृष्टप्रदानादित्यर्थः,
 इमा पुरोवर्त्तनी, प्राभातिकीं प्रत्युषकालिकीं, सुषमा परमां
 शोभा, सफलयतमाम् अतिशयेन सफलय, नरपतिकर्तृकदर्शने
 शाभायाः सफलत्वात्, [“किर्मात्तुङ्ग्यय—” इति आमु प्रत्ययः]
 विदभजा वैदर्भी, शय्योत्यायं शय्यायाः सत्वरम् उत्थाय,
 [“अपादानं परोप्सायाम्” इति णमुल् । परोप्सा त्वरा]
 एतेन स्त्रियः प्रथमोत्यानं लभ्यते, “चरमर्माप शायित्वा
 पूर्वमेव प्रबुद्धा” इत्युत्तमाङ्गनालक्षणात् त्वत्तः पूर्वमेव शयनात्
 सत्वरमुत्थाय अवस्थिता इत्यर्थः, तव ते, प्रथमशकुनं प्राथमिकं
 मङ्गलजनकं दृश्यम्, अस्तु भवतु, तदा तस्यामिव प्रथमाक्षि-
 पातात् इति भावः ; कुत इत्यत आह—यत् यस्मात्, अङ्ग !
 भोः !, प्रियजनस्य प्रीतिपात्रस्य, सुखाम्भोजात् वदनकमलात्,
 आननपद्मदर्शनादित्यर्थः, तुङ्गम् अधिकं, मङ्गलं श्रेयः, न,
 अस्ति इति शेषः, इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

वरुणेति ।—असौ दृश्यमाना, हरेः इन्द्रस्य, महिषी
 साम्राज्ञीस्वरूपा, हरित् प्राची दिक्, काचित् राजपत्नी च,

अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचराः

तरणिकिरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्वराः ।

वरुणगृहिणीं वारुणीम्, आशां दिशं, प्रतीचीमित्यर्थः, काञ्चित् पुरुषान्तरपत्नीञ्च, आसादयन्तम् अस्तोऽनुब्रुवत्वात् प्राप्नुवन्तं, सङ्गच्छन्तमिति यावत्, सन्धोगार्थं गृह्णन्तमिति च, रूचीनिचयः प्रभासमूहः एव, [“ऊदिकारात्—” इति ङीष्] सिचयः वसनम्, आच्छादकत्वमाधर्म्यादिति भावः, (“सिचयो वस्त्रवसनमशुकम्” इति यादवः) तस्य अंशांशस्य किञ्चित् किञ्चिद्भागस्य, [वीष्पायां द्विरुक्तिः] भ्रंशक्रमेण उत्तरोत्तरं परित्यागेन, एकत्र—निशावसानात्, अन्यत्र—नर्णोभवनाय इति भावः, निर्नास्ति अंशुः किरणो यस्य तादृशं निरंशुकं निष्प्रभं, [शैषिकः कप्] निः नास्ति अंशुकं वस्त्रं यस्य तादृशं विवसनञ्च, अमुं पुरस्य, तुहिनमहसं श्रोतकिरणं चन्द्रं, कमपि पुरुषञ्च, पश्यन्तो अवलोकयन्तो इव, प्रसादमिषात् प्राभातिकवैशद्यच्छलात्, कौतुकजनितप्रसन्नताव्याजाच्च, निजमुखं स्वीयपुरोभागम् आननञ्च, स्मरं सहासं, धत्ते इव करोतौव । अत्र मिषशब्देन प्रसादरूपापङ्गवेन पराङ्गनासङ्गतपुरुषदर्शनजन्मस्मितत्वोत्प्रेक्षणात् सापङ्गवोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

अमहतोति ।—अतिशयेन महत्यः महतितराः, [“घरूपकल्प—” इत्यादिना ङीष् ऋस्वः, अनेन ऋस्वविधानेन परत्वात् “तसिलादिषु” इति प्राप्तपुंवद्भावप्रतिषेधः, ततो नञ्समासः] अमहतितराः सूक्ष्माः, ताराः अरुन्धत्यादयः तारकाः, तादृक् पूर्ववत्, रात्रौ इवेत्यर्थः, लोचनस्य नयनस्य, गोचराः विषयाः, न, भवन्तीति शेषः, उत्तरोत्तरं सूर्यतेजोवर्धनादिति भावः, परे परे न भवन्तीति अपरस्वराः सततक्रियाः, सततम्

कथयति परिश्रान्तिं रात्रौतमःसह युध्वनाम्
 अयमपि दरिद्राणप्राणस्तभीदयितस्त्रिवषाम् ॥ ४ ॥
 स्फुरति तिमिरस्तामः पङ्कपपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुसितगरुच्चञ्चञ्चूपटस्फुटचुम्बितः ।
 आप मधुकरौ कार्त्तिकान्मन्या विराजति धूमल-
 च्छविरिव रवेर्लाञ्छालक्ष्मो करैरभिपातुकैः ॥ ५ ॥

अविच्छेदेन प्रवृत्ता इति यावत्, युगपदेव प्रसरणशीला इति भावः, । “अपरस्परः क्रियामातत्ये” इति निपातनात् साधुः] तरणः अर्कस्य, किरणाः मयूखाः, क्रमात् क्रमशः, व्याम् आकाशम्, अञ्चान्ति गच्छन्ति, व्यापृञ्चन्त्यात्यर्थः, दरिद्राणप्राणः क्षीणवल्, [दरिद्रात् कर्त्तरि ल्युट् । “बलान्तर्माकृतोः प्राणः” इति यादवः] अयं परिदृश्यमानः, तमोदयितः निशापतिरपि, रात्राः निशायाः, [“कृटिकारात्—” इति वा डीप्] तमांमि अन्धकाराः, तैः सह युध्वना युद्धं कुर्वतीना, [“सहे च” इति कनिप् । “वनी न हश् —” इति वक्तव्यात् “वनी र च” इति डीप् प्रत्ययो रश्च नास्ति] त्विषां भासा, स्वप्रभागामित्यर्थः, परिश्रान्तिं क्षान्ति, कथयति व्यापयति, प्रभातः सञ्जातः, अतः शयनं परित्यजति भाव । समुच्चयोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुरतीति ।—तिमिरस्तामः तमोराशिः, लाञ्छालक्ष्मो अलक्षकशोभाम, अभिपातुकैः अभिक्रामडिः, पराजितुमिच्छुभिरित्यर्थः, लाञ्छावर्णादपि अधिकारुणवर्णैरिति यावत्, उदीयमानसूर्यकिरणाना तद्वत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, [“लषपत—” इत्यादिना उकड्, “न लोक—” इत्यादिना षष्ठाप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । रवेः सूर्यस्य, करैः किरणैः, किरणसम्पातैरित्यर्थः, पुरु भूयिष्ठं यथा तथा, सितगरुतां श्वेतपक्षाणां हंसानां,

रजनिवमथप्रालेयाभःकणक्रममभृतैः

कुशकिशलयस्याच्छैःश्रेयैरुदविन्दुभिः ।

सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसङ्करं

किमापि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुमेनिरे ॥ ६ ॥

(“इंसास्तु श्वेतगरुतः” इत्यमरः) चञ्चद्भिः चञ्चलैः, नृणाल-
मक्षणाथं कर्दमालोडनव्यग्रतयेति भावः, चञ्चूपुटैः अक्षयवर्णैः
त्रोटियुगलैः, स्फुटं स्पष्टं, चुम्बितं स्पृष्टं, विलोडितः इत्यर्थः,
पङ्कप्रपञ्चः कर्दमराशिः इव, उच्चकैः अत्यर्थं, स्फुरति दीप्यते
इत्युपमा ; तथा कालोम् आत्मानं मन्यते इति कालिभ्रान्या
अतिक्रमणा इत्यर्थः, [वर्णं अर्थे “जानपद—” इत्यादिना
डीप्, कालीशब्दापपदात् मन्यते: “आत्ममाने खश्च” इति
ख-प्रत्ययः, “खित्यनव्ययस्य” इति ङस्त्वः । “अर्द्धिषत्—”
इत्यादिना मुमागमः] मधुकरो भृङ्गी अपि, लाञ्छालक्ष्मीम्
अभिपातुकैः रवेः करैः धूमलच्छविः कृष्णलौहितकान्तिः इव,
(“धूम्रधूमली कृष्णलौहितौ” इत्यमरः) विराजति शोभते ।
अत्र काल्या भृङ्गा रविकरलौहित्याद्युत्कृष्टगुणग्रहणे तद्गुणा-
लङ्कारः, तदुत्थापिता धूमलत्वोत्प्रेतेति सङ्करः ॥ ५ ॥

रजनीति ।—रजनेः रात्रेः, इस्तिनीरूपाया इति भावः,
वमथवः करशीकराः, शुण्डाप्रविच्छिन्नजलकणस्वरूपा इत्यर्थः,
(“वमथुः करशीकरः” इत्यमरः) ये प्रालेयाभसः हिमजलस्य,
कणाः विन्दव, तैः क्रमेण क्रमशः, किञ्चित् किञ्चित् कृत्वेत्यर्थः,
सभृतैः सञ्चितैः, किञ्चित् किञ्चित् कृत्वा सञ्चयात् स्थूलीभूतैरिति
भावः, कुशकिशलयस्य सूचीवत् सूक्ष्माग्रनवीनदर्भपत्राणा-
मित्यर्थः, [जातावेकवचनम्] अग्रे शिरते इति अग्रेषयाः तैः
अग्रस्यैः, [“अधिकरणे शिरतेः” इत्यच्] अच्छैः निर्मलैः, उदविन्दुभिः

रविरुच्चिच्छ्रचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुतां
 गमयितुममूरुच्चौयन्ते विहायसि तारकाः ।
 स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततयाऽऽह्वताः
 शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

जलकणैः, [कर्त्तृभिः] सुषिरे मुक्तादिषु छिद्रविधाने, कुशलेन
 निपुणेन, शिल्पिनेति शेषः, किमपि किञ्चित्, अन्तः मध्ये,
 अयसः लौहस्य, सूचीनां व्यधनीनां, सीवनसाधनसूक्ष्माय-
 शलाकाविशेषाणामित्यर्थः, शिखाङ्कुरः शिखा अग्रभागः, स एव
 सूक्ष्मत्वादङ्कुरः, तैः सङ्करं सङ्गमं, गमितानि प्रापितानि, मुक्ता-
 फलानि मोक्तकानि, अर्धविहानि मुक्ताफलानौत्यर्थः, अनुमेनिरे
 ह्योनतया बुबुधरे, ह्योनोक्तानौत्यर्थः, सूर्यकिरणमम्पकेण अन्त-
 रौज्ज्वल्यसाधर्म्यात् मुक्ताफलानि तिरस्कृतानीति भावः, इति
 सादृश्ये लक्षणा। अत्र टर्भायोऽविन्दूना वेधसूच्यग्रलग्नमुक्ताफलै-
 रूपमा, प्रालेयाश्वः कणेषु वमथत्वरूपणात् रजने; करिणोत्वरूप-
 सिद्धेरकटशत्रिवर्तिरूपकम् इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावात् संसृष्टिः ॥ ६ ॥

रवोति ।—रवेः सूर्यस्य, रुचयः उदयकालोत्किरणाः एव,
 ऋचः पूर्वाह्नत्वात् ऋग्वेदमन्त्रविशेषाः तासाम्, “ऋग्भिः
 पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते” इत्यादि तन्मयत्वश्रुतिरिति भावः,
 ओङ्कारेषु आटो उच्चार्यमाणप्रणवेषु, स्फुटाः व्यक्ताः, अमलाः
 स्वच्छाः, विन्दवः उपरिस्थितविन्दाकृतवर्णाः, तेषां भावः तत्ता
 ता, गमयितुं प्रापयितुम्, ओङ्काराणामुपरिदेशे विन्दून् सस्थाप-
 यितुमित्यर्थः, विहायसि आकाश, अमूरुः परिदृश्यमानाः, तारकाः
 नक्षत्राणि, उच्चौयन्ते एकमेकं कृत्वा सङ्गृह्यन्ते, प्रभातान्तोकेन
 सङ्ग्रीभूततया परिदृश्यमानत्वात् वृत्तत्वसाम्याच्चेति भावः ; किञ्च,
 आसां ऋचाम्, उदात्ततया ह्वयतया, “उच्चैरुदात्तः” इत्युक्त-

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
 भवति च नले दूरं तारापती च हतीजसि ।
 लघु रघुपतेर्जाया मायामयोमिव रावाणिः
 तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

लक्षणस्वरविशेषतया च, (“उदात्तः स्वरभेदे स्यात् काव्या-
 लङ्कारहृद्ययोः” इति विश्व.) उच्चैः अच्यन्तं, स्वरविरचनाय
 उदात्ताख्यस्वरसम्पादनार्थम्, अस्मात् परिदृश्यमानात्, शिशिर-
 महसः शोतकिरणस्य चन्द्रस्य, विस्वात् मण्डलात्, अंगवः
 किरणाः, असंशयं निश्चयम्, [अभावार्थेऽव्ययीभावः] आहृताः
 सङ्गृहीताः, केनापोति शेषः, अन्यथा चन्द्रागवस्तारकाश्च क
 गताः ? इति भावः । असंशयमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ७ ॥

व्रजतीति ।—दृष्ट्वा विलास्य, रात्रेर्नाशोऽक्रमं सौताबधोप-
 क्रमञ्च इति शेषः, कुमुदे कौरवे कपिविशेषे च, (“कुमुदं कौरवे
 रक्तपङ्कजे कुमुदः कपो” इति विश्वः) मोहं सङ्कोच मूच्छन्ञ्च,
 एकत्र—दिवा मुद्रणस्वभावात्, अन्यत्र—शोकार्कटिति भावः,
 व्रजति गच्छति सति, तथा भवति त्वयि, नले च नेषधे च, दृशोः
 दर्शनयोः, दर्शनसाधनदृष्टिमण्डलयोरित्यर्थः, (“दृक् स्त्रिया
 दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षकं” इति मेदिनी) अपिधायके
 आच्छादके सति, तदाऽपि निद्रावेशानपगमात् निमोलितात्ते
 सतीत्यर्थः, अन्यत्र—नले कपिविशेषे, (“नलः पोटगले
 रात्रिं पिट्टदेवं कपोश्वरं” इति विश्वः) दृशोः अपिधायके
 सौताबधोद्यमं द्रष्टुं सोढुञ्च, अशक्यत्वात् हस्ताभ्यां चक्षुषोरा-
 च्छादके, भवति सति, तथा तारापती चन्द्रे सुग्रीवे च,
 (“ऋक्षाक्षिमध्योस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः” इति विश्व.)
 दूरम् अत्यन्तं, हतीजसि निस्तेजस्के च सति, सूर्यतेजसा

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते

निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरश्ररिः

परिहरति नाखण्डां गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ८ ॥

अभिभूतत्वात् सीताबधोद्यमस्य प्रतीकाराशक्यत्वाच्चेति भावः ; रावणस्य अपत्यं रावणिः इन्द्रजित, मायामयो मायाकल्पितां-रघुपतेः रामचन्द्रस्य, जाया भार्या सीतामिव, कल्यान्तरीय-मायासीताबधविवरणावलम्बनेन अत्र उपमामङ्गतिर्बोद्धव्या, गभस्तिराट् सूर्यः, रात्रिं रजनीं, लघु क्षिप्रं, तिमिराणि अन्धकारा एव, चिकुराः केशाः, सीतापत्र—तिमिराणोव चिकुराः, तेषु गृह्णात्वा तिमिरचिकुरग्राह, [समस्युपपदे “समासत्तौ” इति णमुल्-भावः] हिनस्ति विनाशयति ॥ ८ ॥

त्रिदशेति।—ग्रहसङ्ग्रहः तारकात्मकशुक्रादिग्रहगणः, ग्रह-शब्दस्य उपलक्षणत्वात्, रजन्याः पश्चिमयामि शुक्रताराया उदयदर्शनाच्चेति भावः ; त्रिदशमिथुनानां देवदन्धानां, क्रीडातल्पे विहारशय्यास्वरूपे, विहायसि आकाशे, निधुवनेन सुरतेन, सुरतकालिकप्रबलमञ्चालनेत्यर्थः, धुतस्रग्भागानां धुतानाम् इतस्ततो विक्षिप्तानां, स्रग्भागानां पुष्पमालाशानां, मालातो विक्षिप्तानामेकैकपुष्पाणामित्यर्थः, । नमाल्यानामिति यावत्, श्रीभरमिव श्रीभरं शाभाऽतिरेकं, गाहते आश्रयति ; किञ्च, अखण्डः परिपूर्णमण्डलः, विधुः चन्द्रः, मृदुतरकराः अतिशयेन कोमलाः किरणा एव, आकाराः रूपाणि येषां तादृशैः, तूलोत्करैः तूलपटलैः, उदरम् अभ्यन्तरं, बिभर्त्तं पूरयतीति उदरश्ररिः पूरितमध्यः, व्याप्तोदरः सन् इत्यर्थः, [“फलेग्रहिरात्म-श्ररिश्च” इति चकारात् सिद्धः] गण्डोपधानस्य कपोलोप-

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः

सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामिव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

बर्हस्य, गोलाकार-कपोलनिधानस्येत्यर्थः, (“उपधानन्तूपबर्हः” इत्यमरः) विधां प्रकारं, तुल्यतामित्यर्थः, न परिहरति न त्यजति, गण्डोपधानत्वं भजते इत्यर्थः, उषागमेन चौणप्रभत्वादिति भावः । अत्र श्रियमिव श्रियं विधामिव विधामिति सादृश्याच्चेपात् उभयत्र निदर्शनोत्थानात् सजातीयसंसृष्टिः ॥२॥

दशेति ।—दश शतानि यासु ताः सहस्रसङ्ख्याः इत्यर्थः, तासु ताः चतुर्वेदीशाखासु इति [विशेषणसमासः अन्यथोभयद्विगुप्राप्तौ बहु स्यादिति] वेदचतुष्टयस्य सहस्रसङ्ख्याकाः शाखा इत्यर्थः, तासां विवर्त्तनानि अतत्त्वतोऽन्यथाभावाः, परिवर्त्तनानीत्यर्थः, परिणतयः इति यावत्, मूर्त्तयः रूपाणि येषां ते तादृशाः तद्विवर्त्तनरूपाः सहस्रसङ्ख्याकोपनिषत्स्वरूपा इत्यर्थः, रवेः सूर्यस्य, रश्मयः सहस्रसङ्ख्याकाः किरणाः, अधुना सम्प्रति, अहर्मुखे इत्यर्थः, ध्रुवम् अजस्रम्, आविरतमित्यर्थः, (“ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः” इति हेमः) सविधम् अस्मदादिसामीप्यम्, अलङ्कुर्वन्ति भूषयन्ति, समीपमागच्छन्ति इत्यर्थः ; तत् तस्मात्, रविरश्मीनां समीपागमनादित्यर्थः, तेषां रश्मीनामिव, अयं श्रूयमाणः, श्रुतिपदमयः वेदाक्षरात्मकः, प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दः, रविरश्मीनवलम्ब्य अत्रागतः सूर्यलोकीयवेदध्वनेः प्रतिशब्दः इत्यर्थः, अध्येतृणाम् अत्रत्यवेदपाठकानां जनानां, वदनकुहरेषु मुखदरौषु, तथा अध्वनि शब्दगुणमये आकाशमार्गे च, उदञ्चति उद्वच्छति, “ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते” इत्यादि-

नयति भगवानभोजस्थानिबन्धनबान्धवः

किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलदशान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

श्रुत्या रविरश्मयः श्रुतिपटमया एव, सूर्यलोकवासिभिरपि इदानीं वेदा अधीयन्ते, “द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते” इति दक्षवचनात् इदानीं मर्त्यानां वेदाध्येतृणां मुखविवरेषु योऽयं ध्वनिरुद्गच्छति स पुनः सूर्यलोकवासिनां वेदाध्ययनस्य रविरश्मोनवलम्ब्य आगतः प्रतिध्वनिरिव प्रति-भातीति भावः ॥ १० ॥

नयतीति।—अभोजस्य पद्मस्य, अनिबन्धनबान्धवः निर्व्याज-बन्धुः, भगवान् माहात्मवान्, सूर्यः इति शेषः, अपसरन्ति अपगच्छन्ति, पलायमानानौत्थर्थः, अरीणि विरोधीनि, ध्वान्तानि अन्धकाराः यस्यां तादृश्यां, प्रत्यग्वियत्-पथमण्डल्यां पश्चिमाकाश-मार्गदेशे, लगनात् किरणसम्पर्केण संयोगात्, तथाविधभावेन ध्वान्तध्वंसनादित्यर्थः, फलत् सफलीभवन्, अश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमः निरन्तरमेरुप्रदक्षिणोत्करणमेव, विभ्रमः विलासः यस्य सः तादृशः सन्, किमपि कस्यापि हेतोः, मघवत्प्रासादस्य इन्द्रसौधस्य वैजयन्तस्य, प्रघाणम् अलिन्दं, [“प्रघाणप्रघणा-लिन्दा वहिर्हारप्रकोष्ठके” इत्यमरः । “अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणञ्च” इति निपातः] उपपन्नताम् अन्तिकाश्रयतां, (“स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये” इत्यमरः) नयति प्रापयति, प्रघाण-समीपमाश्रितवानित्यर्थः, यथा स्वर्णादिपूर्णकोषागारपरि-रक्षणाय नियुक्तः कश्चित् रक्षिसैन्यः तदागारं परितः पुनः पुनः परिक्रमणं कुर्वन् तत्रैव गुप्तभावेनावस्थितं शत्रुपक्षीयं कामप्यनु-

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणाम्
 इह विहरणैः श्येनम्यातां रवेरवधारयन् ।
 शशविशसनत्रासादाशामगाच्चरमां शशी
 तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

सरन् तत्कीषागारप्राचीरावलम्बनेनावस्थाय तं दूरोक्तत्वं सफल-
 प्रदक्षिणः मन् श्रान्तिपरिहाराय अलिन्दं प्रविशति तद्वदिति
 भावः । सूर्यः शत्रुमिव अन्धकारं निरस्य क्षणादुदयाद्दि-
 माश्रितः इति निष्कर्षः ॥ ११ ॥

नभसीति ।—शशी चन्द्रः, ध्वान्तानाम् अन्धकाराणामिव,
 ध्वाङ्गाणां कृष्णवर्णसाम्यात् वायसाना, (“ध्वाङ्गात्मघोष-
 परभृद्वनिभुग्वायसा अपि” इत्यमरः) प्रमापणे मारणे,
 पत्रिणा श्येनाना, श्येनस्वरूपाणामित्यर्थः, (“अथ शशाटनः पत्नी
 श्येनः” इत्यमरः) पत्रिणा शराणामिति वा, बाणस्वरूपा-
 णामित्यर्थः, (“कलम्बमार्गणशराः पत्नी रोप इषुर्दयोः” इत्यमरः)
 महसा तेजसां, सूर्यकिरणानामित्यर्थः, इह नभसि आकाशे,
 विहरणैः परिक्रमणैः, रवेः सूर्यस्य, श्येनपातः अस्यां क्रियायां
 वृत्तते इति श्येनम्याता मृगया तां, [“घञः साऽस्या क्रियेति
 जः” इति ज प्रत्ययः । “श्येनतिलस्य पाते जे” इति मुमागमः ।
 “श्येनम्याता च मृगया” इत्यमरः] अवधारयन् निश्चिन्वन्,
 इवेति शेषः, शशः स्वाङ्गस्थितमृगविशेषः, तस्य विशसनत्रासात्
 हिंसाभयात्, मारणभयादित्यर्थः, चरमां पश्चिमाम, आशां दिशम्,
 अगात् अगमत्, पलायितवानित्यर्थः, तस्य श्येनम्याताहृत्तान्तस्य,
 रवेः मृगयाव्यापारस्येत्यर्थः, अधिगमनात् ज्ञानात्, ताराभिः
 नक्षत्रैरेव, पारावतैः कपोताख्यपक्षिविशेषैः, (“पारावतः
 कलरवः कपोतः” इत्यमरः) उदडीयत उड्डीनम्, उड्डीय

भृशमभिभरुस्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः

सुरसुरतजक्रीडालनात् द्युसद्वियदङ्गणम् ।

बहुकरकृतात् प्रातः सम्मार्जनादधुना पुनः

निरूपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमौच्यते ॥ १३ ॥

पलायितमित्यर्थः, [भावे लङ्] । रविकिरणा गगने प्रसरन्ति, शशाङ्कः पश्चिमा दिशं यातः, तारकाश्च अलक्ष्यतां गता इति निष्कर्षः । रूपकालङ्कारः ॥ १२ ॥

भृशमिति ।—ताराः तारकाः. सुराणां देवमिथुनानां, सुरतजया रमणेद्भूतया, क्रीडया परिमर्दरूपविहारेण, लनात् छिन्नात्, हारात् मुक्तावलीतः, च्युताः विलिप्ताः, मुक्ताः एव मौक्तिकाः, ता इव मुक्ताफलानोव इत्यप्येता, [स्वार्थे क-प्रत्ययः, “प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—” इतीकारः] द्युसद्वियदङ्गणं द्युसदां देवाना नभोरूपं प्राङ्गणं, भृशम् अत्यर्थम्, अभिभरुः अपूरयन्, रात्री परिपूरितवत्य इत्यर्थः, [“डु भृञ् धारणपोषणयोः” इत्यस्य लङ्ङि रूप, “लङः शाकटायनस्यैव” इति भृञ्जुसादेशः] अधुना इदानीं, प्रातः पुनः प्रभाते तु, बहुकरेण बहवः सहस्रनङ्कय हा इत्यर्थः, करा. किरणा यस्य स बहुकरः सूर्यः, स एव बहुकरः खलपुनङ्कः सम्मार्जनकारी जातिविशेषः तेन, (“खलपूः स्यात् बहुकरः” इत्यमरः) कृतात् सम्पादितात्, सम्मार्जनात् शोधनात्, शोधन्या तारापसारणेन धूम्याद्यपसारणेन च परिष्कारणादित्यर्थः, निरूपधेः निर्व्याजायाः, अकृत्रिमाया इत्यर्थः, (“कपटाऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवम्” इत्यमरः) निजावस्थायाः आत्मस्वरूपस्य, लक्ष्माः नीलनिर्मलशोभायाः, विलक्षणं रात्रिकालिकावस्थातोऽन्यादृशं रूपम्, ईक्ष्यते एतत् वियदङ्गणं दृश्यते, खलपूपरिशुद्धिवत् बहुकरशुद्धः

प्रथममुपहृत्याघेऽ तारैरखण्डिततण्डुलैः

तिमिरपरिषट्पूर्वापर्वावलीशबलीकृतैः ।

अथ रविरुचा ग्रामातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरक्षोदश्रेणोमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

असुरहितमप्यादित्योत्या विपत्तिमुपागतं

दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत् तमः ।

मन्तरोच्चमपि पूर्वविलक्षणं लक्ष्यते इत्यर्थः, जनैरिति शेषः ॥ १३ ॥

प्रथममिति ।—नभः आकाशं, [कर्त्तृ] तिमिरपरिषत् तमोवृन्द, सा एव दूर्वापर्वणा दूर्वाग्रन्थीना, दूर्वाटलानामित्यर्थः, आवली श्रेणो, श्यामवर्णत्वादिनि भावः, तथा शबलीकृतैः विलोकोक्तैः, मिश्रितारत्यर्थः, तारैः नक्षत्रैरव, (“नक्षत्रे नैत्रमध्ये च तारा म्यात् तार इत्यपि” इति व्याडिः) अखण्डिततण्डुलैः निस्तुपाभग्नशालिवोजैः, प्रथमम् आदौ, राविरुचा सूर्यकिरणानाम्, अघः पूजाविधिः, तस्मै इदम् अर्घ्यं पूजोपकरणमित्यर्थः, (“मूल्ये पूजाविधावर्घः” इति “अघेऽमघोर्घ्यं” इति चामरः) उपहृत्य दत्त्वा, अथ अनन्तरं, स्वविहारिभिः स्वास्मिन् नभसि मञ्चरणशौलैः, शिशिरक्षोदश्रेणोमयैः हितमशोकरपुञ्जरूपैः, उदसक्तुभिः जनालोडितभृष्टयवचूर्णैः, [“मन्यादन—” इत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः] ग्रामातिथ्यं ग्रामरूपम् अतिथिसत्कारम्, [अतिथये इदम् इति “अतिथेज्यः” इति ज्यः] सृजति सम्पादयति, इवेति शेषः । समागताय अतिथये अर्घ्यदानानन्तरमन्नदानं हि गृहिणां रोतिः । रूपकालङ्कारः ॥ १४ ॥

असुरेति ।—दितिसुतानां दैत्यानां, गुरुः उपदेष्टा शुक्राचार्यः, असुरेभ्यः दैत्येभ्यः, हितमपि हितकरमपि, निशायामिव

पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं ?

यदि न वहते मन्ध्यामीनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥

उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निशः क्षणे

दधति विहरत्यूषाण्युषदुताश्मजतुस्रवान् ।

असुराणां बलवृद्धेरिति भावः, [“चतुर्थी तदर्थात्—” इत्यादिना समासः] अन्यत्र—असुभिः प्राणैः, रहितं विहीनम्, अचेतन-मपीत्यर्थः, आदित्योत्या सूर्याङ्गीताम्; कचपक्षे—देवोद्भूतां, देवानामनुरोधेनैव कचस्य तत्रागमनात् तद्विपत्तेः तदुत्थत्वव्यपदेशः; विपत्तिं विनाशम्, उपागत प्राप्तं, तमः अन्यकार, कचवत् बृहस्पतिस्तु कचमिव, बृहस्पतिपुत्र, कच, देवताप्रेरितः मञ्जोवनाविद्यार्थं शुक्रमुपागतः, स दैत्यव्रतः पुनः शुक्रेणो-ज्जीवित इति भारता कथा; प्राणैः असुभिः, योक्तुं सङ्घटयितुं, कण्ठे गलमध्ये, लुठतीं परावर्त्तमाना, सदा तिष्ठन्ती-मित्यर्थ, [“आच्छान्दानुम्” इति विकल्पान्मभावः] मृत-जीवनीं मृतमञ्जोवनीं, विद्या ज्ञानं, मन्त्रमिति यावत्, न पठति किम् ? न अर्वाते किम् ? अपि तु पठेदेव, यदि अयं शुक्रः, मन्ध्यामीनव्रतव्ययात् मन्ध्याया प्रातःसन्ध्याया, यत् मौनव्रतं वाक्स्यमानयमः, तस्य व्ययात् भङ्गात्, भीरुतां भयशीलतां, न वहते न धत्ते, अन्यथा कथमीदृक् विद्यावानपि पुरोवर्त्तनं स्वाशिष्यासुरहितकराम्बकारविनाशमुपैक्षते इति भावः ॥ १५ ॥

उदयेति ।—अत्र अस्मिन्, क्षणे समये, अहर्मुखे इत्यर्थः, निशः निशायाः, अङ्गा दिवसेन सह, रणे युद्धे, स्वाधिकार-स्थापनाय युद्धे प्रारम्भे सतीत्यर्थः, विहरत्यूषाणि विहरन् सञ्चरन्, युद्धदर्शनकौतूहलेनिति भावः, पूषा सूर्यः यत्र तादृशानि सञ्चरन्सूर्याणि, उदयशिखरिप्रस्थानि उदयादेः

उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्गा नवेष्टकवेष्टना ? ॥ १६ ॥

रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं बडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीच्य समीपगान् ।

निजपरिवृद्ध गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी

स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥

सानूनि, (“प्रस्थोऽस्त्री मानुमानयोः” इति यादवः) उष्मणा सूर्यस्यैव तजसा, द्रुतानां विन्नोनानाम्, अश्मजतूनां शिला-जत्वाख्यधातुविशेषाणां, स्रवान् स्रावान्, प्रवाहानित्यर्थः, दधति धारयन्ति, रक्तप्रवाहानिवेति भावः ; तेन च उदयतः उत्तिष्ठतः, अरुणस्य सूर्यमारथेः गरुडाग्रजस्य अनूरोः सम्बन्धे, प्रह्वीभावा-दरात् प्रणामकरणाग्रहात्, अरुणानुजे गरुडे, रक्तवर्णे इति भावः, मिलति सङ्गमं प्राप्तवति, अरुणाय नन्तुं समागच्छति सतौत्यर्थः, तत्सङ्गात् गरुडसम्पर्कात् हेतोः, नवाः प्रत्ययाः, इष्टकाः रक्तवर्णदग्धमृत्खण्डविशेषाः यस्या सा तादृशी, वेष्टना परिधिः, प्राकार इत्यर्थे, शङ्गा शङ्कनीया, किमु ? किम् ? रक्तवर्णगरुडकान्तेः पर्वतसमन्तात् स्थितिरिति भावः । यद्युक्त-हेतुना गरुडः न सङ्गच्छेत तदा सुवर्णपक्षव्याप्तिरूपा उदयाद्रेः नवेष्टकावेष्टना कस्मादिति सम्भावनयोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

रवौति ।—बलप्रतिबलस्य बलाख्यासुरप्रतिपक्षस्य पूर्वदिग्धि-पतिरिन्द्रस्य, बलेषु सैन्येषु, अवतिष्ठन्ते वर्तन्ते इति तदवस्था-यिन्यः, बडवाः तुरङ्गाः, पूर्वदिग्वर्तिन्य इति भावः, समीपगान् निकटस्थान्, रविरथहयान् सूर्यस्य स्यन्दनाकषिणः सप्त घोटकान्, समीच्य विन्नोक्य, अश्वस्यन्ति कामयन्ते, मैथुनार्थ-मश्वमित्युक्तौ, ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । तथा गाढप्रेमा

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरकाः
 मधुरमधुरं ऋषन्त्येत विलोलितबालधि ।
 तुरगसमजः स्थानोत्थायं कणन्मणिमन्यभू-
 धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

दृढानुरागा, अत एव स्मरशराणां कन्दर्पबाणानां, पराधीन-
 स्वान्ता परतन्त्रचित्ता, कामपौडितचित्ता इत्यर्थः, रथाङ्ग-
 विहङ्गमी चक्रवाकपक्षिणी, [“जातरस्त्री—” इत्यादिना
 डीप्] निजपरिवृढं स्वप्रभुम्, आत्मनः कान्तमित्यर्थः, सम्प्रति
 ऊषःकाले, वृषस्यति मैथुनाय कामयते इत्यर्थः, रात्रिवियोगिनोः
 चक्रवाकमिथुनयोः टिने एव मैथुनकरणादिति बोध्यम् । [“सुप
 आत्मनः क्वच्” इति क्वच् । “अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ
 क्वचि” इत्यसुगागमः । “अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्” इति वक्तव्या-
 दर्थनियमः] ॥ १९ ॥

निशीति ।—हे महाराज ! निशि रात्रौ, निरशनाः
 निराहाराः, मातुः सकाशात् दूरे अवस्थापनादिति भावः, अत
 एव क्षुधा क्षुधया, क्षीरस्यन्तः क्षीरम् आत्मनः भृशमिच्छन्तः, दुग्धं
 पिपासतः इत्यर्थः, एते ऋषाध्वनिना अनुमितनभीपावस्थाना
 इत्यर्थः, अश्वकिशोरकाः घोटकबालकाः, (“बालः किशोरः”
 इत्यमरः) विलोलितबालधि सञ्चालितपुच्छं यथा तथा,
 मधुरमधुरम् अतिशयेन मनोहरं, ऋषन्ति स्वनन्ति ; किञ्च,
 मणिमन्यभूधरः सैन्धवःचलः, (“सैन्धवोऽस्त्री शौतशिवं माणि-
 मन्यञ्च सिन्धुजे” इत्यमरः) तद्भवाना तज्जानां, शिलानां
 लवणोपलविशेषाणां, लेहाय आस्वादाय, ईहाचणः चेष्टया
 वित्त, लवणलोलुपत्वेन ख्यात इत्यर्थः, [“तेन वित्तसुच्छप्-
 क्षणपौ” इति चणप्-प्रत्ययः] तुरगाणां घोटकानां, समजः

उङ्परिषदः किं नार्हस्त्वम् ? निशः किमु नौचिती ?
पतिरिह न यत् ताभ्यां दृष्टो गणेश्वरौगणः ।

समूहः, [“पशुनां समजः” इत्यमरः । “समुदोरजः पशुषु”
इत्यप्-प्रत्ययः] कणन् शब्दायमानः, ऋषाध्वनिं कुर्वन् इत्यर्थः,
कणन्मणि मन्थभू इति व्यस्तपाठे—मन्थभूधरः रविपर्वतः,
उदयाचक्ष इत्यर्थः, (“मन्यो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे
च” इति हैमः) तद्भवशिलालेहाय ईहाचणः तुरगसमजः,
कणन्तः शब्दायमानाः, मणयः क्षुद्रघण्टिकासमूहा यस्मिन्
तत् यथा तथा कणत्किङ्किणोकं यथा तथा इत्यर्थः, स्थानोत्थायं
स्थानात् निजशयनप्रदेशात्, उत्थाय उद्गत्य, [“अपादाने
परीप्सायाम्” इति णमुन्] लवणस्यति लवणम् आत्मनः
भृशमिच्छति, लवणं भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । [“अश्वक्षीर—”
इत्यादिना “क्षीरलवणयोर्लालसायाम्” इत्यर्थनियमेऽसुगागमः ।
लालसा दृष्टान्तिरेकः] ॥ १८ ॥

उङ्ङिति ।—उङ्परिषदः तारागणस्य, अर्हतः भावः
अर्हत्वं पूज्यत्वं, प्रशंसनीयत्वमित्यर्थः, प्रागेवास्तगमनस्येति
भावः, न किम् ? अपि तु अर्हत्त्वमेव ; “अर्हत्वम्” इति पाठे
—अर्हत्वम् अविद्यं, न किम् ? अपि तु औचित्यमेवेत्यर्थः ;
“अर्हन्ती” इति पाठे [“अर्हः प्रशंसायाम्” इति शतरि,
अर्हतो भाव इति ब्राह्मणादित्वात् थञ्-प्रत्यये “अर्हतो नुम् च”
इति नुमागमः, “थञः पितृकरणादीकारो बहुलम्” इति
वामनः । “यस्य हलः” इति यकारलोपः । एतेन औचिती
व्याख्याता । नुमभावस्तु विशेषः] निशः रात्रेरपि, न औचिती
न औचित्यं, किमु ? अपि तु उचितमेव, प्रागेवापगमनमिति
भावः ; अर्हत्वमेव औचित्यमेव चाह, यत् यस्मात्, इह यस्मिन्

स्फुटमुडुपतेराश्रमं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्रमन-
च्छवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि मृतं वत न द्रुतम् ॥ १८ ॥
अरुणकिरणे वङ्गी लाजानुडूनि जुहोति या
परिणयति तां सन्ध्यामितामवैमि मणिर्दिवः ।

समये, प्रभातकाले इत्यर्थः, गणेशरुचीगणः परिगणनीयकान्तिचयः,
अतिशयेन परिशीलनकिरणः इत्यर्थः, [“गणेशः” इत्यौणादिक
एय-प्रत्ययः] पतिः चन्द्रः, ताभ्याम् उडुपरिषन्निशाभ्यां, न
दृष्टः न अवलोकितः, “धन्यास्तात ! न पश्यन्ति पतिभङ्गं
कुलक्षयम्” इति स्मृतः स्त्रीणां पत्युः स्त्रीणावस्थाया ईदृशस्य
अधन्यत्वसूचकत्वादिति भावः । किञ्च, अश्रमनः इयम् आश्रमनी,
[“तस्येदम्” इत्यण्, सम्बन्धे अणि विकाराभावात् “अश्रमनो
विकारे टिलोपो वक्तव्यः” इति टिलोपाभावः] स्फुरन्ती
शशाङ्कतया कृष्णवर्णत्वेन प्रकाशमाना, मलिना कृष्णवर्णा,
आश्रमनी पाषाणमयी, पाषाणवत् काठनेत्यर्थः, छविः कान्तिः
यस्य तत् स्फुरन्मलिनाश्रमनच्छवि कृष्णवर्णप्रस्तरसदृशम्, उडुपतेः
ताराकान्तस्य, वक्षः हृदयम्, अश्रमनो विकारः आश्रमं पाषाणमयं,
प्रस्तरवत् दुर्भेद्यमिति भावः, [विकारार्थेऽण्-प्रत्ययः । “अश्रमनो
विकारे टिलोपो वक्तव्यः” इति टिलोपः] स्फुटं सत्यम् ; कुतः ?
यत् यस्मात्, अनयोः स्त्रकान्तयोः उडुपरिषन्निशयोः, विच्छेदे
वियोगेऽपि, प्रागेवापगमनादिति भावः ; द्रुतं शीघ्रं, न मृतं न
विदीर्णं जातं, वत इति खेदे ; अनयोर्वियोगेन उडुपतेः वक्षो-
विदारणेन मरणस्यैवोचित्यादिति भावः ॥ १८ ॥

अरुणेति ।—या प्रातःसन्ध्या, अरुणस्य सूर्यसारथेः अनूरोः,
किरणे रश्मी एव, वङ्गी अनले, अरक्तवर्णत्वसाम्यादिति भावः,
उडूनि नक्षत्राणि एव, लाजान् भृष्टधान्यकृता न् अक्षतान्,

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः

कारमपि न कस्तस्यैवोक्तः सकौतुकमूर्च्छितुम् ? ॥२०॥

जुहोति आहुतिदानेनेव अदर्शनं नयतीत्यर्थः, आहुतिं ददाति च, प्रभातालोकेन नक्षत्राणां क्षीणत्वशुभ्रत्वादिरूपेण प्रतीयमानत्वात् लाजसाम्यत्वं बोध्यमिति ; ताम् उक्तरूपाम्, एतां परिदृश्यमानां, सन्ध्या प्रातःसन्ध्यारूपां बधूं, टिवः आकाशस्य, मणिः रत्नं, सूर्यः इति यावत्, वरः इति भावः, परिणयति परि मवतीभावेन, नयति प्रापयति, उपस्थापयतीत्यर्थः, उपयच्छते च, इति भवैमि जानामि, [वाक्यार्थः कर्म] इत्युत्प्रेक्षे इत्यर्थः ; कथमवैषोत्थपेक्षायामाह, यतः यस्मात् हेतोः, इयं सन्ध्याबधूरिः, सोऽपि स वरः सूर्याऽपि, पुरा पूर्वम्, आगामिनि काले च, (“स्यात् प्रबन्धे चिरातोति निकटागामिके पुरा” इत्यमरः) तत्र सन्ध्या पूर्वं सूर्यश्च आगामिनि काले इत्याशयः, अग्निभ्रान्तिम् आरुण्यात् आत्मनि अग्निवभ्रमं लाजहीमानन्तरम् अग्निप्रदक्षिणरूपं भ्रमणञ्च, करोति चकार करिष्यति च, [“यावत्-पुरानिपातयोर्लट्”] एकत्र—सन्ध्यायाः सूर्यस्य च उभयोरेव अग्निवर्णत्वात् उभावेव आत्मनि तद्गमं कुरुतः, अन्यत्र च—अग्रे बधूः तत्पृष्ठतो वरश्च अग्निप्रदक्षिण करोताति परिणयविधौ दृश्यते इत्याशयः ; एवञ्च क एव को वा जनः, सकौतुकं सकुतूहलं यथा तथा, समूत्रञ्च, (“कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले” इति यादवः) तस्य परिणेतुः द्युमणेः, कर्म अंशुं हस्तञ्च, (“बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः) ईक्षितुं द्रष्टुं, न एव उक्तः ? नैव उक्तुकः ? एकत्र—ऋणोदयकालिक-होमादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थम्, अन्यत्र—चित्तविनोदनार्थञ्चेति भावः, भवतीति शेषः, अपि तु सर्वेऽपि उक्तुका एव भवन्ती-

रतिरतिपतिहेतुश्रीकौ ! धुरं विभ्रमस्तमां
 प्रियवचसि यन्नगनाचार्या वदामतमां ततः ।
 अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
 परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

त्यर्थः । अरुणोदयः जातः, तारकाश्च अरुणप्रभाया लीनाः सत्यः
 न दृश्यन्ते, सन्ध्यासमयश्च समागतः, इदानीं सूर्य उदेष्यति
 इति निष्कर्षः ॥ २० ॥

रतीति ।—रति-रतिपत्न्योः कामाङ्गना-कामदेवयोः, हेतुं
 द्वितीयत्वं यत्र सा तादृशी, श्रीः मौन्दर्यं ययोः तादृशी हे
 द्वितीयौ रतिकामौ ! हे तादृशी भैमोनली ! प्रियवचसि
 चाटुवादे, स्तुतिपाठकर्मणीत्यर्थः, धुरं भारं, विभ्रमस्तमाम्
 अतिशयेन धारयामः, भवतां सन्तोषकरवचनप्रयोगे एव वयं
 नियुक्ताः अ इत्यर्थः, तथाऽपि यत् यस्मात्, नग्नाना वन्दिनाम्,
 अन्यान्यस्तुतिपाठकानामित्यर्थः, (“नग्नः क्षणवन्दिनोः”
 इत्यमरः) आचार्याः उपदेशादिकारिणः, वन्दिप्रधाना इत्यर्थः,
 वयमिति शेषः, ततः तस्मात्, वदामतमाम् अतिशयेन वदामः,
 औचित्यात् अप्रियमपि हितमिति भावः ; [उभयत्रापि “तिङ्-
 व्ययात्—” इत्यामु-प्रत्ययः] ननु किं वा अप्रियं किं वाहितं
 वदथ ? इत्याह, पुण्यद्रुहः सन्ध्यार्चनाद्यवश्यकर्तव्यनित्यकर्मणां
 व्याघातजनकत्वेन सुकृतविरोधिनः, नर्मणः युवयोः सुख-
 विहारस्य, विघ्नः अन्तरायः, विरचितः खलु अपि ईदृगाप्रय-
 वाक्येन सम्पादितः एव, अतः तत् तादृशं, परुषं नर्मव्याघातक-
 तथा निष्ठुरं, वाक्यमिति शेषः, वां युवयोः मध्ये. एकस्यै भैम्यै,
 अरुषे क्रोधाभावाय, [क्वचित् प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि नञ्समास
 दृश्यते] न उदेति न जायते, बालाया अदौचित्यायाः तस्याः

भव लघुयुताकान्तः सन्ध्यामुपास्मू तपोमय !

त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वा न नाम निशानुजा ? ।

द्युतिपतिरथावश्यङ्करी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरित्पूर्णभ्रूणायितः कियतः क्षणान् ? ॥ २२ ॥

सन्ध्यादिप्रयोजनाभावात् क्रोधायैव भवतु इति भावः, मुदे
हर्षाय अपि, सन्ध्यार्चनाद्यवश्यकर्मप्रयोजकत्वात् तव सन्तोषा-
यापौत्थर्थः, उदेतु ; अप्रियमपि हितं वाच्यमेवेत्यतो वदाम
इत्याशयः ॥ २१ ॥

भवेति ।—तपोमय ! हे तपोनिष्ठ ! महाराज ! अत एव
विहितकाले सन्ध्यादिनिमित्तं तत्परो भव इत्याशयः ; लघु
शीघ्रं, युता पृथग्भूता, कान्ता प्रिया यस्य सः तादृशः युता-
कान्तः विस्मृष्टप्रियः, भव जायस्व, [कान्ताशब्दस्य प्रियादि-
पाठात् “स्त्रियाः पुवत्” इत्यादिना पृवपदस्य न पुंवद्भावः,
“अप्रियादिषु” इति प्रतिषेधात्] सन्ध्या प्राभातिकोपासनाम्,
उपास्मू सेवस्व ; इयम् उपस्थिता, निशानुजा रात्रेरनन्तरं
सञ्जाता, सन्ध्या प्रातःसन्ध्या, त्वा भवन्त, कथं किमर्थं, नाम
प्रश्ने, न त्वरयति ? न सत्वरौकरोति ? सन्ध्योपासनार्थमिति
भावः ; यतः, अथ अनन्तरमेव, सत्वरमेवेत्यर्थः, दिनोदयं दिवस-
प्रादुर्भावम्, अवश्यं करिष्यतीति अवश्यङ्करी दिनं निश्चित-
मेव करिष्यन् इत्यर्थः, [“आवश्यकामर्ण्ययोः” इत्यावश्यकार्थे
णिनिः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । आवश्यकार्थत्वादिह
र्भाव्यति इत्यर्थः लभ्यते, अतः “अर्कनोर्भाव्यदाधमर्ण्ययोः”
इतोन्युक्तषष्ठोप्रतिषेधः सम्भवति, अत एव भाव्यदर्याभावे अत्र
प्रत्युदाहरणं काशिकायाम् “अवश्यङ्करी कटस्य” इति । हरिः
इन्द्रः, पतिः प्रभुः यस्याः तादृश्याः, हरितः दिशः, प्राची-

मुषितमनसश्चित्रं भैमि ! त्वयाऽद्य कलागृहै-

र्निषधवसुधानाथस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।

अजगणदयं सन्ध्यां बन्ध्यां विधाय न दूषणं

नमसितुमना यन्नाम स्यान्न सम्प्रति पूषणम् ॥ २३ ॥

दिगङ्गनाथा इत्यर्थः, पूषेभ्रूणः सम्पूर्णगर्भः, दशममासीयगर्भ इत्यर्थः, (“गर्भो भ्रूण इमौ समौ” इत्यमरः) स इव आचरितः इति तादृशः, [“आचारक्यङ्गन्तात् कर्त्तरि क्तः] द्युतिपतिः सूर्यः, कियतः क्षणान् कति कालान्, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] आसिता ? स्याता ? स्त्रोदयं स्त्रगयित्वा अपेक्षिष्यते ? इत्यर्थः, न क्षणमपीति भावः ; शीघ्रमेव सूर्यस्य उदयो भविष्यति, अतः सूर्योदयात् प्राक् सन्ध्यापासनार्थं सत्वरमुत्तिष्ठ इति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

मुषितेति ।—भैमि ! हे दमयन्ति ! अद्य अस्मिन् दिवसे, कलागृहैः कलानां चुम्बनालिङ्गनादिरूपकामक्रोडांशानां, गृहैः निवासैः, आश्रयस्वरूपया इत्यर्थः, (“गृहाः पुंसि च भूस्त्रेव” इत्यमरः) त्वया भवत्या, मुषितमनसः अपहृतचित्तस्य, निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि, परमधार्मिकस्यापीति भावः, विधौ श्रुतिविहितसन्ध्योपासनादिनित्यकर्मानुष्ठाने, श्लथश्लथता अतिशिथिलता, [कर्मधारयवद्भावे पुंवद्भावात् सुपो लुक्] चित्रम् आश्चर्यं, यत् यस्मात्, अयं नलः, सम्प्रति अधुना, न इतः पूर्वमिति भावः, सन्ध्यां प्रातःकालिकोपासनां, बन्ध्यां निष्फलां, विधाय कृत्वा, अनुपास्येत्यर्थः, दूषणं दोषं, न अजगणत् न गणयति स्म, तथा पूषणं सूर्यम्, अचिरमेव उदेष्यन्तमिति भावः, [“इन्हन्पूषाऽर्यम्णां शौ” इति नियमान्नात्र दौर्घः] नमसितुमनाः नमस्कर्तुंकामश्च, [“नमो-

न विदुषितरा काऽपि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्त्रिनि ! मास्म भूः ।
अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
सुभगमभिधास्यत्यहामाऽपराङ्गवदावदः ॥ २४ ॥

वरिवस्त्रिदङ्कः क्यच्” इति क्यजन्तात् तुमुन्, “क्यस्य विभाषा”
इति क्यनोपः, “तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः] न
स्यात् नाम न भवेदपीत्यर्थः, अप्यर्थे नाम ॥ २३ ॥

नेति ।—मनस्त्रिनि ! हे प्रशस्तचित्ते ! अतः अवश्यमेव
स्वामिनम् अवैधकार्यात् निवारयिष्यसीत्याशयः, त्वत्तः भवत्याः,
त्वामपेक्ष्य इत्यर्थः, [“पञ्चमो विभक्ते” इति पञ्चमो] अतिशयेन
विदुषी विदुषितरा, [“घरूप—”इत्यादिना ऋस्रः] काऽपि
अन्या काचिदापि स्त्री, न, अस्तीति शेषः, ततः तस्मात् हेतोः,
भर्तुः पत्युः, नियतक्रियापतनदुरिते सन्ध्यादिनित्यकर्म-
भ्रंशपापे, हेतुः कारणं, मास्म भूः नैव भव, [“स्मोत्तरे
लङ् च” इति चकारालङ्, “न माङ्योगे” इत्यङ्भावः] तथा
हि, उहामा उत् उद्गतम्, उल्लङ्घितमित्यर्थः, दाम लोकस्थिति-
रूपपाशः येन तादृशः उच्छृङ्खलः, उग्रस्वभाव इत्यर्थः,
अत एव अपरेषाम् अन्येषाम्, अङ्गस्य कलङ्गस्य, वदावदः
वक्ता, [“चरि—”इत्यादिना वदेर्द्विरुक्तिः अभ्यासस्यागागमश्च]
जनः लोकः, खलु निश्चितम्, अनिशं निरन्तरं, भवत्या
त्वया, [कस्यर्गं] अत्यागात् अमुक्त्वात् हेतोः, [“सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः”] एनं नलं, तव स्वामिनमिति
भावः, कामुकी वृषस्यन्ती, [“वृषस्यन्ती तु कामुकी”
इत्यमरः । “अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्” इति क्यच्] तस्याः
सुभगं वल्लभं, तत्परवशमित्यर्थः, अभिधास्यति कथयिष्यति,

रह सहचरीमितां राजन्नपि स्त्रितरां क्षणं
तरणिकरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः ।
उदधिनिरयङ्गास्वत्स्वर्णादकुम्भदिदृक्षुतां
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

स्त्रीलोलं वक्ष्यतौत्यर्थः ; तस्मादेनं क्षणं मुञ्च इति
भावः ॥ २४ ॥

रहेति ।—हे राजन् ! स्त्रितराम् उत्कृष्टस्त्रियमपि,
[स्त्रीशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि तन्निष्ठगुणगतातिशयविवक्षया
तरप्-प्रत्यय इति भगवान् भाष्यकारः । “नद्याः शेषस्यान्यतर-
स्याम्” इति विभाषया ऋस्वः] सहचरीं सहचारिणीं, [पचा-
दिषु चरट् इति टित्करणेन डोप्] एतां प्रिया दमयन्तीं, क्षणं
कियत्कालं, रह त्यज, वेधाक्रियासम्पादनार्थमिति भावः,
[“रहति त्यजति त्यागं” इति भट्टमल्लः । रहेर्भौवादिकाङ्गोऽटि
सिप्] नभः आकाशं, [कर्त्तृ] स्तोकोन्मुक्तैः स्तोकेन लेशेन,
उन्मुक्तैः प्रकटितैः, [“करणे च स्तोकात्प—” इत्यादिना पक्षे
दृश्या । कर्मणि कर्मकर्त्तारि वा क्तः] स्वल्पमुदितैरित्यर्थः,
तरणिकरणैः सूर्य्यरश्मिभिः करणैः, समालभते आत्मानं
विलिम्पति, अनुलिम्पति इत्यर्थः, (“समालम्भो विलेपनम्”
इत्यमरः । “समालम्भनमित्यपि” इत्यनुलेपनपर्याये यादवः)
कुङ्कुमैरिवेति भावः, किञ्च, कुमुदात् कैरवात्, [अपादानात्]
नलिनं पद्म प्रति, [गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वम् । नलिनम्
उद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थायिन्यः प्रतिष्ठमानाः, रजन्यपगमेन
कुमुदस्य मुद्गणोन्मुखत्वात् पद्मस्य च स्फुटनोन्मुखत्वादिति
भावः, [ग्रह्यादित्वात् णिनिः । अत्र गम्यादिपाठात् “अकनोः”
इति षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयेति केचित्, तत् प्रतिष्ठतेर-

प्रथमककुभः पान्यत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा-
 ष्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वा महांसि महःपतेः ।
 पटिमवहनाटूहापोहक्षमाणि वितन्वताम्
 अहह ! युवयोस्तावन्नक्ष्मीविवेचनचातुरीम् ॥ २६ ॥

कर्मकत्वमनालाच्य उक्तमित्युपेक्षणीयम्] श्रियः शोभाः, मुदा
 हर्षण, उदकानि धोयन्ते अस्मिन् इति उदधिः समुद्रः,
 [“कर्मण्यधिकरणे च” इति कि-प्रत्ययः । “पेषवामवाहनधिषु
 च” इत्युदादेशः] तस्मात् निरयन् निर्गच्छन्, [एतलेटः शत्रा-
 देशः] स चासी भास्वान् सूर्यश्च, स एव स्वर्णस्य उदकुम्भः
 जलपूर्णहेमघटः, [“एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्” इत्युदा-
 देशः] तद्दिदृक्षुता द्रष्टुमिच्छुवः दिदृक्षुवः तासा भावः तत्ता
 तां, विलोकयितुमिच्छुता, [“न लोक—” इत्यादिना षष्ठो-
 प्रतिषेधे गम्यादपठात् द्वितीयासमानः] दधति धारयन्तोव,
 द्दिदृक्षन्ते इत्यर्थः, प्रस्थानकाले पूर्णकुम्भदर्शनस्य मङ्गलावह-
 त्वादिति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमेति ।—महःपतेः सूर्यस्य, महांसि तेजसि, प्रथम-
 ककुभः इन्द्रस्वामिकायाः प्राच्याः, पन्थानं गच्छतीति पान्यः
 नित्यपथिकः, [“पन्थो ण नित्यम्” इति ण-प्रत्ययः पन्थादेशश्च]
 तत्त्वेन पथिकत्वन, नित्यमिन्द्रदिगतत्वेन इत्यर्थः, स्फुटं स्पष्टम्,
 ईक्षितः दृष्टः, वृत्रहा इन्द्रः यैः तानि, [“इन्हन्—”
 इत्यादिना शौ दीर्घ [अनुपदम् अनुगमेव, इन्द्रेक्षणानन्तरमेवे-
 त्यर्थः, (“अन्वगन्व जमनुगीऽनुपदं क्लौवमव्ययम्” इत्यमरः) इह
 अस्मिन् प्रदेशे, त्वां नलं, द्रक्ष्यन्ति अवलोकयिष्यन्ति ; ततः किं
 तत्राह—पटिमवहनात् पटिमा तीक्ष्णता, तीक्ष्णरश्मिता इत्यर्थः,
 चातुर्यश्च, प्रज्ञातिशयश्च इत्यर्थः, तस्य वहनात् धारणात्

अनतिशयिले पुश्भावेन प्रगल्भबलाः खलु
 प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।
 किमपि मुखतः कृत्वाऽऽनोतं वितोर्थं सरोजिनी-
 मधुरसमुषायोगे जायां नवान्नमचीकरन् ॥ २७ ॥

(“पटश्चतुरतीक्ष्णयोः” इति शाश्वतः) ऊहापोहयोः ऊहः तर्कः,
 विचारपूर्वकसदग्रहणमित्यर्थः, अपोहः परित्यागः, अपकृष्टवस्तुन
 इति भावः, तयोः क्षमाणि शक्तानि, तानि महामि इति शेषः,
 युवयोः तस्य इन्द्रस्य तव च, [“त्यदादौनि सर्वैर्नित्यम्” इति
 त्यदाद्येकशेषः] लक्ष्मोविवेचनचातुरीं शोभासम्पदां तारतम्य-
 विचारकौशलं, तावत् माकल्पेन, वितन्वता विस्तारयन्तु,
 प्रदर्शयन्तु इति यावत्, उभयदर्शनाम् उभयतारतम्यं विवेक्तुं
 युक्तमेवेति भावः, अहह इत्यद्भुते ॥ २६ ॥

अनतीति ।—पुश्भावेन पुंस्त्वेन हेतुना, प्रगल्भबलाः
 स्त्रीभ्योऽधिकशक्तिमम्पन्नाः, अलयः भृङ्गाः, अनतिशयिले ईर्षादि-
 कसिते, पाथोजस्य पद्मस्य, आस्ये मुखे, उपरिभागे इत्यर्थः,
 प्रसभं बलात्, निविश्य अधिष्ठाय, निरित्वराः निर्गच्छन्तः सन्तः,
 [“इण्णशर्जिसर्त्तभ्यः क्वरप्” इति क्वरप्] मुखतः मुखे, कृत्वा
 धृत्वेत्यर्थः, आनोतम् आहृतं, सरोजिनोमधुरस नलिन्याः
 मकरन्दद्रवं, वितोर्थं दत्त्वा, उषायोगे प्रातः, जाया स्वकान्ताम्
 अलिनीं, किमपि पूर्वमनास्वादात् अनिर्वचनीयसुखादु, नवान्नं
 नतनं भोज्यम्, अचीकरन् कारयामासुः, भोजयामासुः
 इत्यर्थः । [करोतिर्णौ चङुप्रधाया ङस्वः, “हृक्कोरन्यतरस्याम्”
 इति अणिकर्तुः कर्मत्वम्] बलौ पुमान् स्व्यन्तराधि-
 क्ततमपि मिष्टमन्नं बलात् आच्छिद्य स्वस्त्रियै प्रयच्छतीति
 भावः ॥ २७ ॥

मिहिरकिरणाभोग भोक्तुं पृथक्ततया पुरः
 कलितचुलुकाऽऽपोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ? ।
 इति विकसितनैकेन प्राक् दलेन सरोजिनौ
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुं जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगश्रेणीसाराविणैरिव साम्प्रतं
 सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनौ ।

मिहिरिति ।—इयं किञ्चित् विकसिता, सरोजिनौ पद्मिनी,
 दिनोदये अस्मिन् प्रातःकाले, प्राक् दलान्तरविकाशात् पूर्वं,
 विकसितेन प्रस्फुटितेन, संहतीभावात् पृथग्भूतेनेत्यर्थः, एकेन
 एकमात्रेण, दलेन पत्रेण हेतुना, मिहिरकिरणः सूर्यरश्मिरिव,
 आ सम्यक् भुज्यते इति आभोगः भोज्यं तं, भोक्तुं खादितुं, पृथक्त-
 तया कृतारम्भतया हेतुना, पुरः पूर्वं, भोजनात् प्रागित्यर्थः,
 आपोशानस्य आपोशानं नाम भोजनादौ कर्तव्यम् “अमृतोप-
 स्तरणमसि स्वाहा” इति समन्त्रकजलपानेन अन्नस्य अमृता-
 स्तरणरूपं कार्यं, समन्त्रकाचमनमित्यर्थः तस्य, [पृषोदरादि-
 त्वात् साधुः] ग्रहार्थम् आचरणार्थं, कलितः कृतः, चुलुकः
 गण्डप्रकरणार्थं विश्लिष्टकनिष्ठाङ्गुलिकः प्रसृत्यपराग्यः निकुञ्ज-
 पाणितलविशेषः यस्याः सा तादृशी, किमु ? जाता किम् ? इति
 उत्प्रेक्षा, इति एवं, साक्षात्कर्तुः स्वस्या एव दृष्टः, जनस्य लोकस्य,
 मतिं बुद्धिं, जनयति उत्पादयति, आपोशानकार्यकारी हस्तस्य
 कनिष्ठाङ्गुलिं प्रसार्य अन्याङ्गुलीना सङ्कोचं विधाय च जलं पिबति
 इति मन्मथायः । प्राक् विकसितैकदलस्य विश्लिष्टकनिष्ठाङ्गुली-
 तुल्यतया पद्मस्य च निकुञ्जपाणितलतुल्यतया कलितचुलुकत्वं
 बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

तटेति ।—साम्प्रतं सम्प्रति, सरसि सरोवरे, स्थितेति शेषः,

अधरसुधया मध्ये मध्ये बध्ममुखलब्धया
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥
 गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
 त्कमलमुकुलक्रोडे नीडे प्रवेशमुपेयुषाम् ।
 इह मधुलिङ्गां भिन्नेष्वशोरुहेषु समायतां
 सह सहचरैरालोक्यन्ते ऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

सरोजिनी पद्मिनी, तटतरुषु तीरस्थितवृक्षममूहेषु, याः खगश्रेण्यः
 पक्षिसमूहाः, तासां साराविणैः सम्यक् रावैरिव, उच्चकलकलै-
 रिवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, [“अभिविधौ भावे इनुण्” इति स्वार्थे
 इनुण्-प्रत्ययः] विगलन्निद्रामुद्रा विगलन्ती अपगच्छन्ती, निद्रा
 स्वप्न इव, मुद्रा निर्मूलनं, सङ्कोच इत्यर्थः, यस्याः सा तादृशी,
 अजनिष्ट जाता, [जनेः कर्त्तरि लुङ्] तथा मधुपः भ्रमरः,
 सरोरुहां कमलातां, मधूनि मकरन्दान्, मध्ये मध्ये अन्तरा-
 ऽन्तरा, बध्ममुखे स्वकान्तानने, लब्धया चुम्बनकाले प्राप्तया,
 अधरसुधया अधरामृतेन, स्वादुङ्कारं स्वादूक्त्य, सुरसानि
 कृत्वेत्यर्थः, [“स्वादुमि णमुल्” इति णमुल्-प्रत्ययः । मान्त-
 निर्देयादेव पूर्वपदस्य मकारान्तनिपातः] धयति पिबति ।
 [धेटो लट्] ॥ २९ ॥

गतेति ।—गतचरस्य गतपूर्वस्य, [“भूतपूर्वं चरट्”] प्रागतो-
 तस्य इत्यर्थः, दिनस्य दिवसस्य, आयुर्भ्रंशे जोवितावसाने सति,
 साय-समये इति भावः, दयोदयात् कृपाविर्भावात् इव, तद्दु-
 रवस्थादर्शननेति भावः, सङ्कुचतां च्छानानां, रात्रिनिर्मूलन-
 स्वभावात् मुद्वितीभवतामित्यर्थः, कमलमुकुलानां पद्मकोरकाणां,
 क्रोडे अभ्यन्तरे एव, नीडे कुलाये, (“कुलायो नीडमस्त्रियाम्”
 इत्यमरः) प्रवेशम् अन्तर्गमनम्, उपेयुषां प्राप्नुवताम्, अन्तः

तिमिरविरहात् पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
 कमलहसितैः श्येनोवोन्नोयते सरसौ न का ? ।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभाऽऽट्टरधारणात्
 गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

प्रविशतामित्यर्थः, रात्रौ तत्रैव आवहानाम् अत एव कृतीप-
 वासानामिति भावः, इह अधुना, प्रभाते इत्यर्थः, भिक्षेषु
 विकसितेषु, अश्वोरुहेषु पद्मेषु, समायता निपतताम्, इतस्ततो
 भ्रमतामित्यर्थः [इणो लटः शत्रादेशः] मधुलिहा मधुपानाम्,
 अधुना इटानीं, सहचरैः सुहृद्भिर्भ्रमरान्तरैः सह, सम्प्रत्या-
 गतैरिति भावः, मधुना मकरन्देन, पारणाः उपवासानन्तरं
 भोजनानि, आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, जनैरिति शेषः ॥ ३० ॥

तिमिरिति।—दिशः प्राच्यादयः, तिमिरेण अश्वकारेण सह,
 विरहात् विच्छेदात्, कृशाः क्षीणाः, सूर्यप्रभया औज्ज्वल्य-
 क्लासादिति भावः, तारकाः नक्षत्राणि यासा ताः तादृश्यः सत्यः,
 पाण्डूयन्ते पाण्डुवर्णाः इव आचरन्ति, विरहिधर्मत्वादिति
 भावः, का सरसौ तडागः, कमलानि विकसितपद्मानि एव,
 हसितानि हास्यानि तैः, कमलानां हसितैः विकसनरूपैः
 हास्यैरिति वा, श्येनी इव श्वेतवर्णा इव, न उन्नोयते ? न
 दृश्यते ? अपि तु सर्वा एव उन्नोयन्ते इत्यर्थः, प्रियसमा-
 गमेन सर्वा एव हास्यविकसितानना भवन्ति इति भावः ;
 [“वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” इति डौप्-प्रत्ययः, त-कारस्य च
 न-कारः] किन्तु एकं केवलं, गगनशिखरम् आकाशोपरिभागः,
 तुङ्गनभोमण्डलमित्यर्थः, शरणमिलितानि रक्षितत्वेन प्रःप्तानि,
 शरणागतानौत्यर्थः, ध्वान्तानि अश्वकारान्, ध्वसयन्ति विनाशय-
 न्तीति तादृशानां, [“स्त्रियाः पुंवत्” इत्यादिना पुंवद्भावः]

सरसिजवनान्यद्यत्पद्मार्थ्यमाणि हसन्तु न ?

क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ? ।

हिमगिरिदृषद्वाद्यादश्रीप्रतीतमुदः क्षितं

कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्नर्जानद्रया ॥ ३२ ॥

प्रभाणां सूर्यकिरणानाम्, आदरेण आग्रहातिशयेन, धारणात्
भरणात् हेतोः, स्वस्मिन् स्थानदानाद्धेतोरित्यर्थः, निजैः स्वकीयैः,
अयशोभरैः अकीर्त्तिबाहुल्यैरिव, नीलति नीलवर्णं भवति,
[“नील वर्णं” इति धातोः भौवादिकाल्पट्] शरणागतहन्तुरा-
श्रयदानात् हेतानिजैर्निन्दाभरैः कृष्णाभवति इत्यर्थः, शरणा-
गतापालनकीर्त्तिलोपादिव खमेकं नीलमदृश्यत इति निष्कर्षः,
तारकाप्रभाक्षयात् गगनं स्वन नीलरूपेण प्रकटं जातामिति
भावः ॥ ३१ ॥

सरसिर्जति ।—उद्यन् उदयं गच्छन्, पक्ष. सहायभूतः,
अर्थ्यमा सूर्य. येषां तादृशान्, सरसजवनानि कमल-
काननानि, न हसन्तु ? न विकसन्तु ? न हास्यं कुर्वन्तु ? इति
च इति काकुः, हसन्त्वेव इत्यर्थः, सुहृदाम् उदयं सर्वं एव
हसन्तीति लोके दर्शनादिति भावः ; क्षतरुच. शोणद्युतिः,
सुहृत् मित्रं, चन्द्र. निशापतिः यस्य तत् तादृशं, कैरव कुमुदं,
[कर्त्तृ] तन्द्रा तन्द्रावत् निमोलनमित्यर्थः, प्रमाला च, न
उपैतु ? न प्राप्नोतु ? अत्रापि काकुः, उपेत्येव इत्यर्थः,
सुहृत्वोद्गाया सर्वे एवावसोदन्तीति लोके दर्शनादिति भावः ;
अथो किञ्च, पाथोरुहैः पद्मैः, [कर्त्तृभिः] । हिमगिरिदृष-
द्वाद्यादया हिमगिरिः हिमालयस्य, दृषदा शिलानां, दायादया
अंशहरया, सदृशया इत्यर्थः, श्रिया वैशद्यसम्पदा, प्रतीतमुदः
प्रतीता प्रकाशं गता, मुत् हर्षः यस्य तादृशस्य प्रकटहर्षस्य,

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः

कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिभ्रमरोत्करः ।

इह तु लिङ्गते रात्रीतर्षे रथाङ्गविहङ्गमाः

मधु निजबधूवक्राभोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥ ३१ ॥

रात्री तथा हृष्टस्य इत्यर्थः, कुमुदत्रिपिनस्य कौरववनस्य सम्बन्धि या, निजनिद्रया स्वनिद्रया निमित्तेन, निशाकालिक-स्वशौयनिमीलनात्मकनिद्रायाः सम्प्रति कुमुदवनगामित्वेन हेतुनेत्यर्थः, स्मितं हमितं, विकसितञ्च, [भावे निष्ठा] । रात्री कुमुदवनस्य हृष्टत्वं कमलवनस्य च निद्रा आसीत्, इदानीं पद्मानि रात्रिजा स्वनिद्रां कुमुदवने सञ्चार्य्य तस्य हृष्टत्वं गृहीत्वा हसन्तोवेत्युपेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । “हिमगिरिदृषदायादश्चि प्रतोष्टमदः स्मितम्” इति पाठान्तरे —पाथोरुहैः निजनिद्रया स्वायनिमीलनरूपनिद्रादानेन, हिमगिरिदृषदः दायादा सदृशी, श्रौ. शोभा यस्य तादृशं, कुमुदवनस्य अदः इदं, स्मितं नैशविकसनं हास्यञ्च, प्रतोष्टं वाञ्छितं, प्रतिगृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

धयत्विति ।—कुमुदानां कौरवाणां, मकरन्दौघैः मधु-समूहैः, कुक्षिभरिः उदरपूरकः, [“फलेयहिरात्मभरिश्च” इति च कारात् कुक्षिभरिः सिद्धः] नलिने पद्मे, अभिनवागतः सद्यः समागतः, भ्रमरात्करः भृङ्गसङ्घः, माध्वीकं मकरन्दं, कमलमधु इत्यर्थः, धयतु पिबतु वा, न वा, धयतु इति शेषः, रात्री कुमुदमधुभिः उदरपूरं पीतत्वात् तप्तस्य अतिथेः पानाद्य-भावे न काऽपि क्षतिः इति भावः ; तु किन्तु, रथाङ्गविहङ्गमाः चक्रवाकाः, रात्रीतर्षे रात्रिं व्याप्य तृषित्वा, प्रियाविरहात् तर्षणैः रात्रिं नीत्वा इत्यर्थः, [“अस्यतिदृषोः क्रियान्तरे

जगति मिथुने चक्रावेव स्मारागमपारगौ
 नवमिव मिथः सन्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
 सततममृतादेवाहारात् यदापदरोचकं
 तदमृतभुजां भर्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥

कालेषु" इति णमुल्-प्रत्ययः] इह अस्मिन्, निजबधूवक्त्राभोजे
 स्वकान्तामुखकमले, अधुना सम्प्रति प्रभाते, अधरनामकम् ओष्ठ-
 संज्ञकं, मधु मकरन्दं, लिहते आस्वादयन्ति ; प्रभाते
 चक्रवाकदम्पतीनां परस्परमेलननियमादिति भावः ; ततश्च
 भुक्तस्य भोजनापेक्षया अभुक्तस्य भोजनादेव सङ्घटयानां
 दृष्टिरित्याशयः ॥ ३३ ॥

जगतोति ।—जगति त्रिलोकमध्ये, मिथुने मिथुनेषु,
 स्त्रीपुरुषयुगलमध्ये इत्यर्थः, [निर्धारणे सप्तमी । जातावेक-
 वचनम्] चक्री चक्रवाकी एव, चक्रवाकमिथुनमेवेत्यर्थः, स्मारा-
 गमपारगौ कामशास्त्रतत्त्वज्ञौ, कामोपभोगे चतुरौ इत्यर्थः,
 ["अन्तात्यन्ताध्व—" इति ड-प्रत्ययः] कुतः ? यौ चक्री, मिथः
 परस्परं, वियुज्य वियुज्य पुनः पुनः विस्मृष्य विस्मृष्य, प्रतिरात्रं
 स्वेच्छयैवेति भावः, नवमिव प्रत्यहं नूतनमिव, इदं प्रथम-
 मिवेत्यर्थः, सन्भुञ्जाते सुरतसन्भोगानन्दमनुभवतः, अन्यथा
 अरोचकभयात् इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—यत् यस्मात्,
 अमृतभुजा सुधासेविनां देवानां, भर्ता अधीश्वरः, एतेन सर्वदा
 अमृतपानं सन्भवतीति बोद्धव्यम् ; विभुः प्रतीकारसमर्थः,
 एतेन विषपानजानिष्टप्रतीकारसामर्थ्यं सूच्यते ; शम्भुः शिवः,
 सततम् अनारतम्, अमृतात् पीयूषात्, आहारात् अशनात्,
 प्रात्यङ्गिकाहार्यभूतादमृतादित्यर्थः, न रोचते इति अरोचकं
 तदाख्यं रोगम्, आपत् फलमत, तत् तस्मात् एव, विषं गरलं,

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं
 दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाञ्च यियासति ।
 विरहतरलज्जिह्वा बह्वाह्वयन्त्यतिविह्वलाम्
 इह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥

बुभुजे पपौ, नित्यं मधुरादिसेवनेन जाताया अरुचेः कटु-
 तिक्तादिविपरीतरससेवनेन निर्वृत्तिदर्शनादिति भावः ॥ ३४ ॥

विशतीति ।—इह प्रातःसमये, रथाङ्गविहङ्गमाः पुंश्चक्र-
 वाकाः, युवतित्यागे निजतरुणीकान्तावियोगं, चक्रवाककान्ता-
 विच्छेदतुल्यविच्छेदे इत्यर्थः, दिनोदयेन रात्रेरदर्शनादिति
 भावः, रात्रीमुचम् अधुनैव रात्रौरूपपत्नीवियोगनं, [मुचेः
 क्तिप् । रात्रीति क्त्वादिकारादीकारः] मिहिकारुचं मिहिकायाः
 हिमस्य, रुक् इव रुक् प्रभा यस्य तं तादृशं, विरहात् हिमवत्
 शुभ्ररुचिं चन्द्रमित्यर्थः, विशति आश्रयति सति, चक्रवाक-
 विरहवत् शशिनोऽपि रात्रिविरहे समुपास्यते सतीत्यर्थः, तापे
 सन्तापे च, विरहजनितमनस्तापे औष्ण्यं च इत्यर्थः, निजात्
 स्वात्, चक्रवाकीयादित्यर्थः, चित्तात् मनसः, [अपादानात्]
 दिनमणिमणिं सूर्यकान्तमणिं, यियासति यातुमिच्छति सति,
 सन्तापे चक्रवाकचित्तात् सूर्यकान्तं गन्तुमिच्छति सति इत्यर्थः,
 सूर्यकरसम्पर्केण सूर्यकान्तमणेः ज्वलनस्य स्वाभावावकत्वादिति
 भावः, [यातः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः] विरहेण रात्रौ विच्छेदेन,
 तरलन्त्यः तरलायमानाः, बहुक्षणादर्शनात् आह्वानार्थं चलाय-
 माना इत्यर्थः, [आचारार्थं क्तिवन्ताल्लटः शत्रादेशः] जिह्वाः
 रसना येषां ते तादृशाः सन्तः, अतिविह्वलां दीर्घकान्तादर्शनात्
 अतिविह्वलां, सहचरीं प्रियां चक्रवाकीं, नामग्राहं नाम
 गृहीत्वा, [“नाम्नरादिशियहोः” इति णमुल् प्रत्ययः] बहु

स्वमुकुलमयेनेत्रैरन्ध्रविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ? ।

निखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये

शृणुत शृणुतासूर्यम्पश्या न सा किल भाविनी ? ॥ ३६ ॥

वारंवारम्, आह्वयन्ति आकारयन्ति, दिनकरः समुदितः,
अतः सत्वरमुत्तिष्ठ इति भावः ॥ ३५ ॥

स्वेति ।—जनः लोकः, स्वमुकुलमयैः निजकीरकरूपैः,
निमीलितैरित्यर्थः, नेत्रैः नयनैः, अन्ध्रविष्णुतया अन्धीभूत-
तया, अनन्धाया अपि अन्धाया भूततया हेतुनेत्यर्थः, अविचारा-
दिति भावः, [“कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्” इति अभूततद्भावे
कर्त्तरि खिष्णुच्-प्रत्ययः, “अर्द्धिषत्—” इत्यादिना मुमागमः]
रवेः सूर्यस्य, अनवेक्षिकाम् अनवेक्षणीं, सूर्यमपश्यन्तीमित्यर्थः,
[ग्वुल् । “प्रत्ययस्थात्—” इति ग्वलि कात् पूर्वस्येकारः]
कुमुदिनीं कैरविणीं, राजपत्नीमिति भावः, किमु किमिति,
दुर्व्याचष्टे ? दुर्वदति ? कुमुदिनीं जगत्पावनम् अवश्यदर्शनीयं
सूर्यमपि न पश्यति, अहो ! महदनुचितमिदमाचरणम्
अस्याः इत्यादिरूपेण वृथा अपवदतीत्यर्थः ; ननु “लोकेऽस्मिन्
मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य
आपो राजा तथाऽष्टमः ॥ एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्वयेत्तु
यः । प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तस्य चायुर्न ह्यीयते ॥” इति
शास्त्रात् सूर्यावेक्षणस्य विहितत्वेन तदनाचरन्ती कथं न
दुर्वाच्या ? इत्याशयामाह, कविप्रतिभासु कवीनां विदुषां,
प्रतिभासु प्रज्ञासु, प्रतिभोद्धानितकाव्येषु इत्यर्थः, ये कुमुदिनी-
त्याख्यया प्रसिद्धाः, राज्ञः चन्द्रस्य नृपस्य च, (“राजा प्रभौ
नृपे चन्द्रे” इति विश्वः) दाराः पत्नी राजदाराः,

सुलुकिततमःसिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते
नभसि विसिनीवन्धो रन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

लिखितपठिताः कविभिर्निपौकताः अध्येष्टभिश्च अधीताः,
[लिखिताश्च ते पठिताश्च इति विशेषणसमासः] कवयो यां
राजपत्नीं वदन्ति, तच्छिष्याश्च तथैव जानन्तोत्यर्थः, सा राज-
दारत्वेन वर्णिता कुमुदिनी, सूर्यं न पश्यतीति असूर्यम्पश्या
सूर्यादर्शनी, [“असूर्यललाटयोर्दृशितपोः” इति खश्-प्रत्ययः ।
“पान्ना—” इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । असूर्य इति चासमर्थ-
समासोऽयं, दृशिना नञः सम्बन्धत्वात् । “यदा तु सूर्याभाव-
दर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवर्त्तितं तदा खश्
न भवति अनभिधानात्” इति न्यासकारादयः । अस्मादेव
ज्ञापकात् क्रियाऽन्वयिनोऽपि नञ् उत्तरपदेन समासः] न
भाविनी किल ? न भविष्यति किम् ? भविष्यत्वेवेत्यर्थः,
[“भविष्यति गम्यादयः” इति साधुः] शृणुत शृणुत भोः
दुर्वाचो जनाः ! आकर्णयत आकर्णयत, [आक्रोशे द्विरुक्तिः]
यदि असूर्यम्पश्या राजदारा इति राजनोत्यनुसारेण युक्तं स्यात्,
तदा चन्द्रस्य राजापरनामकत्वात् चन्द्रदर्शनेनैव विकसन-
स्वभावायाः कुमुदिन्याः चन्द्रपत्नीत्वेन कविभिः रूपणात्
कुमुदिन्याः अपि राजदारत्वं सिद्धमेव, एवञ्च राजदारत्वात्
तस्याः सूर्यानवेक्षणस्य युक्तत्वेन सूर्यादर्शनेन यत् जनाः तां
निन्दन्ति तदसङ्गतमेवेति निष्कर्षः । परमार्थतस्तु कैमुत्यन्यायेन
पुरुषान्तरदर्शननिषेधपरमेतत् न सूर्यदर्शननिषेधपरम् इति
दृष्टव्यम्, अत एव काशिका “गुप्तिपरञ्चैतत्” इति ॥ ३६ ॥

सुलुकितेति ।—नभसि आकाशे, भृङ्गैः उड्डीयमान-
भ्रमरैः, सुलुकितः सुलुकीकृतः, पानार्थं निकुञ्जपाथी गृहीत

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणात्
 अनुपदमदःपङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥
 घृष्टणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
 परिसरचरैर्भासां पत्युः कुमारतरैः करैः ।
 अजनि जलजामोदानन्दोत्पतिष्णुमधुव्रता-
 वलिशवलनाङ्गुष्ठापुञ्जश्रियं गृहयालुभिः ॥ ३८

इत्यर्थः, तमःसिन्धुः अन्यकारसागरः येन तथोक्तस्य, विसिनी-
 बन्धोः पद्मिनीमग्नस्य सूयंस्य, करात् अंशोः हस्ताच्च, रन्ध्रच्युतैः
 अङ्गुल्यन्तरान्गनितैः, उदाविन्दुभिः इव तमःसिन्धोः जलकणै-
 रिव, शुभ्यते दौष्यते, प्रतीयते इत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा ; [शुभेर्भावे
 लट्] भृङ्गतममोः तुल्यवर्णत्वात् तथा भृङ्गाणां कृष्णवर्णस्थूल-
 जलाविन्दुवत् प्रतीयमानत्वाच्चति भावः । किञ्च अमो भृङ्गाः,
 अनुपदम् अनुक्षणम्, उक्तरूपेण प्रतीयमानानन्तरमेवेत्यर्थः, शत-
 दलमधुस्रोतसः कमलमकरन्दप्रवाहस्य, कच्छद्वयीपरिरम्भणात्
 उभयपाश्वस्यजलप्रायभागसंश्लेषात्, मधुप्रवाहस्य उभयतटो-
 परि उपदशनाद्वेतोरित्यर्थः, अमुष्य मधुस्रोतसः, पङ्काशङ्कां
 कर्दमभ्रान्तिं, मम वैतालिकस्य, तन्वते विस्तारयन्ति,
 उत्पादयन्तीत्यर्थः, पङ्कभृङ्गयोः समानवर्णत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

घुष्टणेति ।—घुष्टणसुमनःश्रेणिश्रीणा कुङ्कुमकुसुमावलि-
 शोभाना, [“वाऽऽमि” इति नदोत्वपक्षे नुडागमः । “कुङ्कुमं
 घुष्टणं वर्णम्” इति हलायुधः] अनादरिभिः अवज्ञाकारिभिः,
 कुङ्कुमवर्णादप्यधिकारुणवर्णत्वादिति भावः, सरःपरिसरचरैः
 सरोवरप्रान्तवृत्तिभिः, कुमारतरैः नवीदितत्वादतिबालैः, भासां
 पत्युः अर्कस्य, करैः किरणैः, [कर्त्तृभिः] जलजामोदेन
 कमलपरिमलेन, यः आनन्दः हर्षः, तस्मात् उत्पतिष्णुनाम्

रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-
र्यदलिपटलौ नोलोक्तुं व्यवस्यति पातुका ।

उत्पतनशीलानाम्, उड्डोयमानानामित्यर्थः, [“अलङ्कृञ्—”
इत्यादिना इष्णुच्] मधुव्रताना भृङ्गाणाम्, आवल्याः पङ्क्तौ,
शबलनात् चित्रणात्, निजवर्णेन मिश्रीकरणात् हेतोरित्यर्थः,
गुञ्जापुष्पस्य, “कुञ्च्” “रति” इति ख्यातस्य कृष्णलासमूहस्य,
(“गुञ्जा तु कृष्णला” इत्यमरः) श्रियम् इव श्रियं शोभाम्,
इति निदर्शनाभेदः, गुञ्जाया उपरिभागस्य कृष्णवर्णत्वात्
निम्नभागस्य च रक्तवर्णत्वादिति भावः, [“नलोक—”
इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधः] गृह्यालुभिः ग्राहकैः, ग्रहणशीलै-
रित्यर्थः, [“गृहि” इत्यदन्ताच्चौरादिकात् णिच्, “सृहिगृहि—”
इत्यादिना आलुच्] अजनि जातं, [भावे लुङ् । अलि-
कुलयोगिन सूर्याशुाकशोरकास्तद्वत् बभुः इत्यर्थः । गुञ्जावीजानां
नोलमुखत्वात् अधो रक्तवर्णत्वाच्च उपरि सञ्चरतां कृष्णवर्णाना-
मलिकुलानां सम्पर्केण अधोवर्तिनां बालसूर्यकिरणानामारक्त-
वर्णानां गुञ्जासादृश्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

रचयतीति ।—यत् यस्मात्, अतिशयेन कुमारी कुमारि-
तरा अतिशयेन बाला, नवप्रकाशिता इत्यर्थः, [“वरूप—”
इत्यादिना ङो ङस्वः] रवेः सूर्यस्य, रुचिः प्रभा, एता सरसीं,
शोणीं शोणवर्णाम्, अरुणवर्णामित्यर्थः, [“शोणात् प्राचाम्”
इति विकल्पात् ङीप्] रचयति करोति, निजारुण्यस्पर्शनेनेति
भावः ; तथा पातुका पतयालुः, सरस्या एवोपरि उत्पतनशीला
इत्यर्थः, [“लघपत—” इत्यादिना उकङ्] अलीनां भ्रमराणां,
पटलौ मण्डली च, नोलोक्तुं स्वकान्तिसम्पर्केण कृष्णवर्णीकर्तुम्,
[अभूततद्भावे च्चिः] सरसीमेवेति भावः, व्यवस्यति उदयुङ्क्ते

अजनि सरसी कल्पाषी तत् ध्रुवं धवलस्फुट-
 त्कमलकलिकाषण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३८ ॥
 कमलकुशलाधाने भानोरहो ! पुरुषव्रतं
 यदुपकुरुते नेत्राणि श्रोगृहत्वविवक्षुभिः ।

इच्छतौत्यर्थः, तत् तस्मात्, सरसी दीर्घिका, धवलैः शुभ्रैः,
 स्फुटद्विः विकसद्भिश्च, कमलकलिकानां पद्ममुकुलानां, षण्डैः
 कदम्बैः, समूहैरित्यर्थः, (“कदम्बे षण्डमस्त्रियाम्” इत्यमरः)
 पाण्डूकृतं धवलोकृतम्, [अभूततद्भावे चिः] उदरमण्डलं
 मध्यभागः यस्याः सा तादृशो सती, कल्पाषी चित्रवर्णा,
 विविधवर्णेत्यर्थः, [गौरादित्वात् डोष्] अजनि जाता,
 [“टीपजन—” इत्यादिना कर्त्तरि लुङ् चिण्] ध्रुवं निश्चितम्,
 इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र सरस्याः स्वगुणत्यागेन रविकिरणादिगुण-
 स्वीकारात्तद्गुणालङ्कारः, “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः”
 इति लक्षणात् । तत्रैकैकगुणमङ्गान्तिपरिचयात् शोणाद्यनेक-
 गुणसङ्गमद्वारा कल्पाषस्वीकारोत्प्रेक्षणात्तद्गुणोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गि-
 भावेन सङ्करः ॥ ३८ ॥

कमलेति ।—कमलानां पद्मानां, प्रकृतानामुपमितानां वा
 इति भावः, कुशलाधानं क्षेमविधाने, विकासजनने इति भावः,
 भानोः सूत्रस्य, पुरुषव्रतं पुरुषस्य पुरुषाभिमानिनः, व्रतं नियमः,
 दृढाध्यवसाय इत्यर्थः, पौरुषमिति यावत्, अहो ! चित्रम् !
 अथवा—अहापुरुषः पुरुषाभिमानवान्, [अहोपुरुष इति
 मयूरव्यंसकादिषु कौयटः] तस्य व्रतं दृढनियम इत्यर्थः ;
 कुतः ? यत् यस्मात्, असौ भानुः, श्रोगृहत्वं शोभाश्रयत्वं,
 नेत्राणां सौन्दर्यवर्णने उपमानत्वमित्यर्थः, विवक्षुभिः वक्षु-
 मिच्छुभिः, [“द्वितीया—” इति योगविभागात् द्वितीयासमासः]

कविभिरुपमादानादभोजतां गमितान्यसा-
 वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥
 यदतिमहत्तौभक्तिभानौ तदेनमुदित्वरं
 त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य ! त्वमध्वरपङ्कतेः ।

कविभिः काव्यकर्तृभिः वाल्मीकादिभिः, उपमादानात् नेत्राणां
 सादृश्यत्वेन वर्णनामात्रात्, अभोजतां गमितानि कमलत्वेन
 रूपितानि, नेत्राणि नयनानि अपि, सौन्दर्यातिशय-
 ख्यापनाय कमलतुल्यतया वर्णितानि जननयनान्यपौत्यर्थः,
 उपकुरुते उन्मोलनेन उपकृतानि करोति, विकासयतीत्यर्थः,
 आलाकसहकारादेव लोकलोचनाना विषयेषु प्रवृत्तेरिति
 भावः; सूर्योदये सर्व एव प्राणिनो निद्रां परिहृत्य नयनोन्मीलन-
 करणात् भानोः उपमितकमलानां कुशलाधायकत्वं, प्रकृतानाञ्च
 विकाससम्पादनं कुशलाधायकत्वमिति बोद्धव्यम्; यत् अपि
 यस्माच्च, अतथाभावात् औपमानिकाभोजत्वस्यापि अभावा-
 दित्यर्थः, [नजयस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः] उलूकस्य
 पेचकस्य, विलोचनं नयनं, गोलाकारे लुट्टे च इति भावः, मुञ्चति
 परिहरति, न उन्मोलनेन उपकरोतीत्यर्थः, सूर्यकरासहत्वेन
 निमीलिताक्षत्वादिति बोध्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभोज-
 सदृशस्य लोकलोचनस्य विकासेन कुशलाधायकत्वात् तद-
 सदृशस्य उलूकलोचनस्य च अविकाशेन कुशलानाधायकत्वात्
 सहस्रकरस्य देवस्य अभोजक्षेमङ्करत्वव्रतं किमु वाच्यम् ?
 इति निष्कर्षः । प्रातः अभोजवत्लोकलोचनाभोजान्यपि
 विकासयामास इति भावः ॥ ४० ॥

यदिति ।—अध्वरस्य यज्ञस्य, पङ्कतेः पथः, अध्वन्य !
 नित्यपान्य !, [अध्वानमलं गच्छतीति अध्वन्यः “अध्वनो

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवञ्चताम्
 अभिरविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
 उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
 शिशुतरमहामाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।
 रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
 न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ? ॥ ४२ ॥

यत्-खौ” इति यत्-प्रत्ययः । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृति-
 भावः] हे नित्ययज्ञानुष्ठाननिरत महाराज ! यत् यस्मात्, त्वं
 भवान्, भानी सूर्यं, अतिमहती अत्युत्तमा, भक्तिः अनुराग-
 विशेषः यस्य सः तादृशः, असीति शेषः, [भक्तिशब्दस्य
 प्रियादिषु पाठात् न पुंवद्भावः] तत् तस्मात्, उदित्वरम्
 उद्यन्तम्, [“इण्णश—”इत्यादिना क्णप्] एनं भानुं, त्वरितं
 शीघ्रम्, उपतिष्ठस्व उपासु, [“उपाद्देवपूजा—”इत्यादिना देव-
 पूजायामात्मनेपदम्] कुतः ? हि यस्मात् कारणात्, इह
 अस्मिन्, समये उदयकाले, रविम अकर्म, अभि लक्षयित्वा,
 रविमुद्दिश्य इत्यर्थः, [“अभिरभागे” इति लक्षणार्थे कर्म-
 प्रवचनौयत्वात्तदयोगे द्वितीया] उपस्थाने उपासनायाम्,
 उत्क्षिप्ताः ऊर्ध्वं निक्षिप्ताः, “आपः ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति” इति श्रुतेः ;
 जलाञ्जलयः उदकाञ्जलयः, मन्देहेषु मन्देहाख्येषु राक्षसेषु,
 उदवञ्चतां जलमयवज्रायुधत्व, [“मन्यौदन—”इत्यादिनोदादेशः]
 व्रजन्ति गच्छन्ति, किल इत्यागमे । अत्र श्रुतिः “तदुह वा एते
 ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः, सन्ध्यायां गायत्र्याऽभिमान्त्रिता आप
 ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति, ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि
 मन्देहारूपे हीपे प्रक्षिपन्ति” इति ॥ ४१ ॥

उदयेति ।—इयं परिदृश्यमाना, अहर्मणिमण्डली सूर्य-

सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहोत् किल कुण्डल-
हयमथ खलु प्राच्ये प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।
विधुरुदयभागेक तत्र व्यनोक्ति विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णस्रावि द्वितीयमहर्माणः ॥ ४३ ॥

विम्बस्वरूपा, उदयशिखरिणः उदयाद्रेः, प्रस्थावस्थायिनौ
सानुनिष्ठा, अक्षया अविनश्वरा, भृयसीत्यर्थः, शिशुतराणि
अतिशयेन बालानि, सद्यःप्रकाशितानीति यावत्, महंसि
तेजांसि एव, माणिक्यानि पद्मरागाः, अरुणवर्णत्वादिति भावः,
तेषां खनिः आकरः, ध्वान्तेन अन्धकारेण, श्यामां कृष्णवर्णां,
ध्वान्तवत् श्यामाञ्च, पिधायिकाम् आच्छादिकां, जगतः खनेः
प्रवेशद्वारस्य चेति भावः, रजनिं रात्रिम् एव, दृषदं शिलाखण्डं,
विधूय अपसार्थ्य, कतमेन केन, जन्म लोकेन, विमुद्रिता ?
उद्घाटिता ? इति न जाने न बुध्ये, खलु इति वितर्कः । अत्र
सूर्यमण्डल्यादिषु खनित्वाद्यारोपात् रूपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

सुरेति ।—सुराणां देवाना, परिवृढः प्रभुः इन्द्रः, [“प्रभौ
परिवृढः” इति निपातनात् साधुः] कर्णात् राधेयात्, कुण्डल-
हयं कर्णाभरणयुगलं, सूर्यप्रदत्तं सहजमक्षयञ्चेति भावः,
प्रत्यग्रहोत् याचित्वा आदात्, किल इति वार्त्तायाम् ; “ततो
निकृत्य गात्राणि शस्त्रेण निशितेन सः । प्रायच्छद्देवराजाय
दिश्यं वर्मं सकुण्डलम् ॥” इति भारतवचनात् ; तत्रोपेक्षते—
अथ प्रतिग्रहानन्तरं, प्राच्ये पूर्वस्ये दिशि, मुदा प्रीत्या, प्रादात्
दत्तवान्, तत् कुण्डलहयमिति शेषः, खलु निश्चये, हि यस्मात्,
सः इन्द्रः, तस्याः प्राच्याः दिशः, पतिः भर्ता, भार्यायै आभरण-
दानस्य पत्युरौचित्यादिति भावः ; कथं त्वया तत् बुध्यते ?
इत्याह—तत्र तयोः कुण्डलयोः मध्ये, एकं कुण्डलम्, उदयं

दहनमविशद्दीप्तिय्याऽस्संगते गतवामर-
प्रथमसमयप्राप्ते पत्न्यौ विवस्वति रागिणी ।
अधरभुवनात् सोढृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिताम् ॥ ४४ ॥

भजतीति उदयभाक् उद्यन्, उदयकालिकः इत्यर्थः, [“भजो
शिवः” इति शिव-प्रत्ययः] विधुः चन्द्रः, इवेति शेषः, व्यलोक्य
विनोक्तं स्म, जनैर्गतमायंकाले इति शेषः, नवतरान् अति-
शयेन प्रत्यग्रान्, करान् किरणान् एव, स्वर्णानि सुवर्णानि,
तुल्यप्रभामम्बत्वाटिति भावः, स्रावयति आत्मनो वर्षयतीति
तत् तादृशं, हितोयं कुण्डलम्, अहर्मणिः दिनमणिः सूर्यः,
इवेति शेषः, [“रोऽसुपि” इति रेफादेशः] विनोक्तं इदानीं
प्रातः दृश्यते, जनैरिति शेषः, एतदेव पूर्वानुमानस्य कारण-
मिति भावः ॥ ४३ ॥

दहनमिति ।—रागिणी सायङ्कालिकत्वात् रक्तवर्णा अनु-
रागिणी च, या दौमिः सूर्यस्य प्रभा काचित् स्त्री च, गत-
वासरे अतीतदिने, प्रथमसमयम् अवसानकालं, तेजसो जीवनस्य
चेति शेषः, सायंकालं मृत्युकालञ्चेति भावः, प्राप्ते उपास्थिते
सति, पत्न्यौ स्वामिनि भर्त्तरि च, विवस्वति सूर्यं कस्मिञ्चित्
पुरुषे च, अस्तम् अस्ताद्रिम् अदृशेनञ्च, गते प्राप्ते सति,
दहनम् अग्निम्, अविशत् प्रविष्टवतो, “अग्निं वाऽऽदित्यः
सायं प्रविशति” इति श्रुतेः “मृतं भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं
तदन्वारोहणं वा” इति स्मृतेश्च सहगमनार्थमिति भावः, सा
पूर्वोक्ता, एषा दौमिः काचित् माध्वो नारो च, हठात् बलात्,
आत्मौपपुण्यप्रभावादित्यर्थः, अधरभुवनात् अधोलोकात्,
प्रातास्तात् नरकाच्च इत्यर्थः, उद्धृत्य उक्तौच्य, तरणेः प्रत्युः अर्कस्य,

बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पिढशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।

शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवात्

अपि यदमलच्छायात् कायादभूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

कस्यचित् पुरुषस्य च, कृता सम्पादिता, अमरपातपुरप्राप्तिः पूर्वदिगवस्थितेन्द्रनगरलाभः स्वर्गलाभश्च यया सा तादृशी सती, तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तते इति तादृशी सतीव्रता अतीव तीक्ष्णा, सत्याः पतिपरायणतायाः, व्रतं नियमो यत्र सा तादृशी, पातव्रताधर्मश्च इत्यर्थः, मूर्त्तिः आकारः रूपश्च यस्याः तस्याः भावः तत्ता तां सतीव्रतमूर्त्तितां, धत्ते धारयति, सूर्यतेजसः उत्तरोत्तरं तीक्ष्णताभावादिति “व्यालयाहो यथा सर्पं बलादुद्धरते विलात् । तद्वद्वर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते ॥” इति स्मरणादिति च भावः । अत्र प्रस्तुतटीप्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसतीप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

बुधेति ।—तनोः शरोरात्, जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्य तनुजन्मनः अपत्यस्य, [“अवर्ज्या बहुव्रीह्याधिकरणो जन्माद्युत्तरपदे” इति वामनः] तनौ शरोरे, कालिमा श्यामता, पित्रोः जननीजनकयोः, शितिहरिती कृष्णपालाशौ, वर्णौ वर्णविशिष्टम् आहार्यद्रव्यमित्यर्थः, तदादिः तद्यभृतिः, यः आहारः भोज्यं, तस्मात् जायते उत्पद्यते इति तादृशः, इयम् ईदृशी, किल इति प्रसिद्धौ, बुधजनकथा विद्वज्जनानामुक्तः, तथा एव सत्या एव ; कुतः ? यत् यस्मात्, अमलच्छायात् अतिस्वच्छकान्तेरपि, तमसाम् अन्धकाराणां, [कथोगात् कर्मणि षष्ठौ] पिबतीति पिबः तस्मात् पातुः, [“पात्रा—” इत्यादिना श-प्रत्ययः, पिबादेशश्च] इवेति शेष, इतः अस्मात्,

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदाऽत्ययं
दिनमयमय कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।
न खलु शकिता शोलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम् ॥ ४६ ॥

पूर्वाकाशे दृश्यमानादित्यर्थः, भास्वतः सूर्यस्य, कायात् शरीरात्,
कालैः कृष्णवर्णैः, शमनयमुनाक्रोडैः यमकालिन्दीशनैश्चरैः,
अभूयत जातं, [भावे लङ्] कृष्णवर्णाभ्यकाराहारादेव
शुभ्रकान्तेरपि सूर्यस्य अपत्यानि कृष्णवर्णानि जातानि इति
निष्कर्षः । अत्र शमनादिकालिन्दीस्तात्पटतिमराहारपरिणति-
पूर्वकत्वोपेक्षा ॥ ४५ ॥

अभजतेति ।—अयम् उद्यन्, देवः द्युतिमान्, रविः सूर्यः,
प्रतिक्षणदाऽत्ययं प्रत्येकरात्रवसाने, [अव्ययोभावसमासः,
“दृतीयामप्तम्योर्बहुलम्” इति विकल्पात् सप्तम्यामन्भावः] दिन-
मयं दिवसरूपं, कालं समयं कृष्णवर्णञ्च, (“कालो मृत्वी
महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति विश्वः) भूयः पुनः पुनः,
प्रसूय जनयित्वा, तथा तादृक्, चिराभ्यासं बहुकाला-
भ्यसन, पौनःपुन्येन करणस्वभावमित्यर्थः, अभजत प्राप्नोत्, यथा
येन कृत्वेत्यर्थः, अनेन रविणा, असौ चिराभ्यस्ता इत्यर्थः, अत
एव शोलं स्वभावभूता, कालस्य समयस्य कृष्णवर्णस्य च, प्रसूतिः
उत्पादना, पुरा पूर्वम्, वत्तमानात् प्राक् समयोत्पादनात्
परञ्चेत्यर्थः, यमयमुनयोः शमनकालिन्द्याः स्वापत्ययो, जन्माधाने
जननार्थं बौजनिधानविषयेऽपि, उज्झितुं त्यक्तुं, न शकिता खलु
नैव शक्ता, इवेति शेषः, [कर्मणि क्तः । कर्मणि निष्ठाया-
मिडागमः, तथा च काशिकावृत्तौ—“सौनागाः कर्मणि
निष्ठायां शक्रेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, शकितो घटः कर्तुं,

रुचिरचरणः सूतोरुश्रीसनाथरथः शनिं
 शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति ।
 रथपदकपांसिन्धुर्बन्धुर्दृशामपि दुर्जनैः
 यदुपहसितो भास्वान् नास्मान् हसिष्यति कः खलः ? ॥४७॥

शक्तो घटः कर्तुमिति] तत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयोर-
 भेदाध्यवसायेन भगवतो भानीः प्रत्यह कालप्रसूत्या अभ्यासा-
 दपत्त्वेष्वपि शमनयमुनादिषु कालप्रसवित्वत्वमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र
 कालयोः कृष्णानिहसोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः इति
 तयोरेकाग्रयत्वेनात्र सङ्करः ॥ ४६ ॥

ननु ईदृशवाहुल्येन सूर्यवर्णन लोकाना हासजनकं भवितु-
 मर्हति इत्याशङ्क्याह, रुचिरिति ।—रुचिरचरणः मनोज्ञाचरण-
 शीलः, जगदाह्लादकत्वादिति भावः, अथच विपरीतलक्षणाया
 अरुचिरचरणः किरणार्थकस्य पादशब्दस्य चरणपर्यायकत्वात्
 तोत्रपादः इत्यर्थः, सन्तापकत्वादिति भावः, तथा सूतया प्रसूतया,
 उदयानन्तरं प्रकाशितया इत्यर्थः, उर्व्यां प्रचुरया, श्रिया शोभया,
 अथ च, सूतस्य सारथेः अरुणस्य, अनूरोरांत भावः, (“सूरसूतो-
 ऽरुणोऽनूरुः” इत्यमरः) ऊर्वोः सक्थिहयस्य, (“सक्थि क्तोवे
 पुमानूरुः” इत्यमरः) श्रिया शोभया, इति सौपहासोक्तिः, सनाथः
 युक्तः, रथः स्यन्दनं यस्य सः तादृशः, तथा रथपदेषु रथाङ्ग-
 नामपक्षिषु चक्रवाकेषु, कृपासिन्धुः दयासागरः, स्त्रोदयेन
 दम्पत्योर्मलनघटनात् चक्रवाकाणामुपकारीत्यर्थः, तथा दृशां
 लोकचक्षुषां, बन्धुः सुहृत्, स्वादयेन प्रकाशकत्वादिति भावः,
 सः सर्वलोकनमस्कृतः, भास्वान् सूर्योऽपि, शनिं शनैश्चरं, क्रूर-
 ग्रहत्वेन लोकानामनिष्टकारितया अत्यन्तारुचिरचरणत्वेन तथा
 प्रहृत्वात् गमनकाले कुत्सितदर्शनत्वेन च पितृपेक्षया अत्यन्त-

शिशिरजरुजां घर्मं शर्मादयाय तनूभृताम्

अथ खरकराश्यानास्थानां प्रयच्छति यः पयः ।

जलभयजुषां तापं तापसृशां हिममित्ययं

परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥

विसदृशमिति भावः, तथा शमनमपि यमञ्च, दम्पत्योरन्यतरप्राण-
हरणेन विच्छेदजनकत्वाटककृणत्वेन तथा स्वजनप्राणविनाशनेन
नियतरोदनादम्बत्वीत्यादकतया जननत्राणां शत्रुभूतत्वेन च
पित्रपेक्षया अत्यन्तविमदृशमिति भावः, सुती पुत्री, लोकान्
जगन्ति, व्रातुं रक्षितुं, विपरीतलक्षणया विनाशयितुञ्च, असूत
अजनयत्, इति एवमुक्त्वा इत्यर्थः, दुर्जनैः खलैः, यत् यदा,
उपहसितः उपहासः कृतः, तदा कः खलः दुर्जनः, अस्मान्
वैतालिकानित्यर्थः, न हसिष्यति ? न उपहासं करिष्यति ?
अपि तु सर्व एव सूर्यवर्णनात् अस्मान् उपहासं करिष्यतीत्यर्थः,
परन्तु तत्र न काऽपि अस्माकं क्षतिरिति भावः । कैमुत्येनार्था-
न्तरापादनादर्थोपत्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

शिशिरिति ।—यः देवः, शिशिरजा शीतर्तुजा, रुक
पीडा येषा तादृशानां, तनूभृतां शरीरिणा, शर्मादयाय सुखो-
त्पादनाय, एतत् पदद्वयमुत्तरवाक्यत्रयेऽप्यनुषङ्गनीयम् ; घर्मं
निदाघं, वसन्तग्रीष्मकालिकी सन्तापी इत्यर्थः, अथ तदनन्तरं,
खरकरैः वसन्तनिदानजनितैः तोक्ष्णैः किरणैः, आश्यानानि
शुष्काणि, आस्थानि मुखानि येषा तादृशानां, “खरकर-
श्याना” इति पाठेऽपि स एवार्थः, तनूभृतां शर्मादयाय
पयः वर्षासु जलं, तथा जलभयजुषां वर्षाजलभोतानां,
तनूभृतां शर्मादयाय तापं शारदसन्तापं, तथा तापसृशां
शारदसन्तापभाजां, तनूभृतां शर्मादयाय हिमं हिमन्तकासज-

इह न कतरश्चित्रं धत्ते तमिस्रततीर्दिशाम् ?
 अपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां चणात् ।
 तरुशरणतामित्य च्छायामयं निवसत्तमः
 शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्थ्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥
 जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्जव्रजेऽपि चिकित्सतः

शैत्यं, प्रयच्छति दटाति, कालचक्रपरिभ्रामणेन आनयतीत्यर्थः,
 इति इत्यं, पराहृताय अन्येषामुपकाराय, मिलन्ती युज्यमाना,
 कृत्यावृत्तिः व्यापाराभ्यासः यस्य सः तादृशः, सः प्रसिद्धः,
 अयं परिदृश्यमानः, भानुः भगवान् सूर्यः, उदच्चति उदेति ।
 क्रियासमुच्चयाऽलङ्कारः ॥ ४८ ॥

इहेति ।—चतसृणां चतुःसङ्ख्याकानामपि, [“न तिसृचतसृ”
 इति निषेधान्नामि दीर्घा न] दिशा पूर्वादीनाम्, उत्सङ्गेषु क्रोडेषु,
 तत्तत्प्रदेशेष्वित्यर्थः, श्रिताः स्थिताः, तमिस्रस्य तिमिरस्य, ततौः
 मसूहान्, चणात् अल्पेनैव समयेन, धयतां पिबतां, दूरीकुर्वता-
 मित्यर्थः, [घेटी लटः शत्रादेशः] अर्थ्यमरोचिषा सूर्यतजसां,
 तरवः वृक्षा एव, शरणानि वातारः यस्य तद्भावं तत्ताम्, एत्य
 प्राप्य, निवसत् वत्तमानं, छायामयम् अनातपरूपं, तमः
 अन्धकारं, शमयितुं संहर्तुं, यत् अनीश्वरस्य भावम् आनैश्वर्यम्
 असामर्थ्यं, [“नजः शुचीश्वर—” इत्यादिनीभयपटवृद्धिः] अभूत्
 जातम्, इह अस्मिन् आनैश्वर्यविषये, कतरः को नाम जनः,
 चित्रम् आश्चर्यं, न धत्ते ? चेतसि न आवहति ? अपि तु सर्व
 एव धत्ते इत्यर्थः, सहतिविनाशमर्थस्य अल्पविनाशकताया
 अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । तमोराशिर्विघातनो देवस्याल्प-
 तमोविषये सामर्थ्यविघातकतायाः विरोधात् छायामयत्वेन
 तत्परिहाराच्च विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४९ ॥

पितुरिव निजाटस्माद्दस्त्रावधीत्य भिषज्यतः ? ।

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती

यदयमदयः कङ्काराणामुदेत्यपमृत्यवे ? ॥ ५० ॥

उडुपरिहृदः पत्या मक्तां सतीं यदपीडयत्

जगतीति ।—दस्त्री आश्वनी, जगति लोके, तिमिरं तमो
नेत्ररोगञ्च, (“तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे” इति विश्वः)
तथा अञ्जत्रजेऽपि पद्मषण्डेऽपि, सूर्च्छा निमीलनं रोगविशेषञ्च,
चिकित्सतः प्रतिकुर्वाणात्, [कितः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः,
“गुप्तजिकिङ्गः सन्” इति निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु
सन्निध्यते] निजात् स्वात्, पितुः जनकात्, अस्मात् परिदृश्य-
मानात्, सूय्यादिति शेषः, अधीत्य पठित्वा इव, आयुर्वेदमिति
शेषः, भिषज्यतः स्वर्गं चिकित्सतः, किम् ? इति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा,
अन्यथा कुत्र तयोः तादृशौ शिखा जाता ? इति भावः,
[कण्डूदौ भिषजेति पाठात् यगन्ताल्लटि तस् “चिकित्सति
भिषज्यति” इति भट्टमल्लः] अपि च किञ्च, असौ सूर्यः, यत्
यतः, शमनस्य यमस्य, तातः जनकः, ततः तस्मात्, इवेति शेषः,
अयं भानुः, अदयः निष्करुणः सन्, कङ्काराणां कैरवाणाम्,
अपमृत्यवे अकालमरणाय, निमीलनरूपायेति भावः, उदेति
उत्तिष्ठति, सा अनौचिती किम् ? अन्याय्यं किम् ? “कारणगुणाः
कार्यगुणमारभन्ते” इति ज्यायात् नित्यमेव प्राणिसंहारकस्य
तनयस्य पितुरपि तथैव गुणवत्त्वस्य युक्तत्वात् नैवानौचित्यं,
वरमुचितमेवेति निष्कर्षः । उत्प्रेक्षा । दस्रयाः पितृवत् सर्वोप-
कारित्वमुचितं, यमपितुस्तु रवेः कङ्कारमारकत्वं न अनुचितम्
इति भावः ॥ ५० ॥

उड्विति ।—उडुपरिहृदः तारापतिः चन्द्रः, पत्या भर्ता

यदपि विसिनीं भानोजायां जहास कुमुदती ।
 तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
 प्रसरति नवार्के कर्कम्बूकणारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥
 श्रुतिमयतरोर्भानोजानेऽवनेरधराध्वना
 विहरणकृतः शाखाः साक्षाच्छ्रुतानि दश त्विषाम् ।

भानुना, मुक्तां त्यक्तां. दिनान्ते अस्तमितत्वादिति भावः; सतीं
 माध्वीं, विसिनीं पद्मिनीं, यत् यतः, अपीडयत् पौडितवान्,
 गाली सङ्काचनेन इति भावः, तथा कुमुदती कुमुदिनी अपि,
 [“कुमुदनडवेतसेभ्यां ड्मत्तुप्”] भानोः सूर्यस्य, जायां भार्यां,
 विसिनीं पद्मिनीं, यत् यस्मात्. जहास हसितवतो, इवेति शेषः,
 निशायां स्वविकाशेन इति भावः, अतः अस्मादेव कारणात्,
 कर्कम्बूः पञ्जवदरौफलमित्यर्थः, [“अन्दूटन्भू—”इत्यादिना
 कू-प्रत्ययान्तनिपातः] तत्कणावत् तच्चर्ण इव, अरुणरोचिषि
 लोहितकान्ती, प्रभातकालिकत्वात् क्रोधाच्चेति भावः, नवार्के
 बालसूर्ये, प्रसरति आकाशं व्याप्नुवाने सति, तयोः चन्द्र-
 कुमुदत्याः. उभयं इन्द्र, निजशङ्कया स्वकृतपद्मिनीलाञ्छना-
 भयेन, सङ्कोचितं निस्तेजस्वं गतं, निष्प्रभौभूतमिति यावत्,
 निमौलितञ्च, शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः. इत्युत्प्रेक्षा । सर्वा
 हि स्वदृष्टव्यवहारेणात्मानं कलुषयतीति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुतीति ।—अवनेः भूमिः, अधराध्वना अधोमार्गण, पाताल-
 वर्त्मना इत्यर्थः, एतच्च अनूर्द्ध्वस्थानमात्रोपलक्षणम्, (“अधरस्तु
 पुमान् प्राष्ठे होनेऽनूर्द्ध्वं तु वाच्यवत्” इति मेदिनी) विहरणकृतः
 विहारकृतः, सञ्चरतः इत्यर्थः, आविभवत इत्यर्थश्च, श्रुतिमय-
 तरोः वेदात्मकवृक्षस्य. “श्रुतिमयतनोः” इति पाठे—श्रुतिमयौ
 पूर्वोक्तयुचनुमारेण वेदात्मिका, तनुः शरीरं यस्य तादृशस्य

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः
 पृथग्दृष्टपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥
 बहु न-खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
 कमलसुहृदस्तेऽमौ भानोः प्रबालरुचः कराः ।

इत्यर्थः, अस्य उदयं गच्छतः, भानोः सूर्यस्य, त्विषां रश्मीनां, दश-
 शतानि सहस्रं, सहस्ररश्मिरूपेण परिणता इत्यर्थः, स्वरैः उदात्ता-
 दिभिः सह वर्तन्ते इति सहस्रराः सस्वराः, [“वोपसर्जनस्य”
 इति सहशब्दस्य विकल्पात् स-भावाभावः] पृथक् असौख्येण,
 भास्वराः दीप्तिशीलाः, [“स्थेशभास—” इत्यादिना वरच्] शाखाः
 वेदभागान् वृत्तावयवांश्च, (“शाखा पदान्तरे बाहौ वेदभाग-
 दुमाङ्गयोः” इति मेदिनी) अदृष्टपतिः शेषः, निशि निशि
 प्रतिनिशं, [वीष्पायां द्विर्भावः] तत्र तदा सूर्यसञ्चारेण
 निशाभावात् मर्त्तलोकापेक्षया निशीति बोध्यम्; सहस्राभ्यां
 द्विसहस्रसङ्क्राभिः, दृग्भिः नेत्रैः, शेषनागस्य सहस्रफणत्वात् प्रति-
 फणञ्च नेत्रद्वयसद्भावात् नेत्राणां द्विसहस्रत्वं बोध्यम्; अक्रमेण
 यौगपद्येन, साक्षात् प्रत्यक्षं, शृणोति आकर्णयति, पश्यति अव-
 लोकयति च, शेषस्य चक्षुःश्रवस्त्वात् शाखानां शब्दात्मकत्वेन
 श्रावणत्वोपपत्तेः रश्मिपरिणामेन चाक्षुषत्वाच्च दर्शनोपपत्तेरिति
 भावः, जानं इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा । एकेन
 दृक्सहस्रेण शृणोति अपरेण दृक्सहस्रेण पश्यतीति विश्वेश्वर-
 भट्टारकव्याख्यानं चिन्त्यं, दृशा प्रत्येकमुभयशक्तियुक्ताना
 शक्तिप्रावभागायोगात्, तस्मात् ग्राहकस्यांभयशक्तिमत्त्वात्
 ग्राह्यस्य च तेजःशब्दोभयात्मकत्वात् सर्वाभिरैव दृग्भिः सर्वाश्च
 शाखा युगपत् पश्यति शृणोति चेति रमणीयम् ॥ ५२ ॥

• बाह्विति ।—येषां कारणाम्, अग्रे प्रत्यगावस्थायां, प्रभाते

उचितमुचितं जालेष्वन्तः प्रवेशिभिरायतैः

कियदवयवैरेषामालिङ्गिताऽङ्गुलिवल्लता ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतौरमूः

भवनवल्लभोजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।

इत्यर्थः, बह्वी प्रभूता, अत्यर्था इत्यर्थः, न-खरता अतोच्छता, अन्यत्र—अग्रे अग्रभागं, बहुनखरता बहुनखत्वं, (“नखोऽस्त्री नखराऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) खलु निश्चितं, प्रतिभासते प्रतीयते, कमलाना पद्माना, सुहृदः बन्धवः, विकाशकत्वादिति भावः, सुहृत्त्वेनेव न-खरता बोद्धव्या ; अन्यत्र—सौन्दर्य-मादेवाभ्यां तत्सदृशाः, प्रबालरुचः विद्रुमभासः, उभयत्रापि समानम् ; भानोः सूर्यस्य, तं तादृशाः, अभी परिदृश्यमानाः, कराः अश्वः हस्ताश्च, प्रसर्पन्तीति शेषः, अत एव जालेषु गवाक्षविवरेषु, अन्तःप्रवेशिभिः अभ्यन्तरप्रविष्टैः, आयतैः दीर्घैः, एषा कराणां, कियदवयवैः किञ्चिदग्रैः, [कर्तृभः] उचित-मुचितम् अत्यन्तोचितं यथा स्यात् तथा, [आतशय्ये द्विरुक्तः] अङ्गुलीनां करशाखानाम्, (“अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः” इत्यमरः) वल्लता चारुता, आलिङ्गिता प्राप्ता इति श्लेषसङ्कोच-निदशनाभेदः । कराणां कररूपत्वात् तदवयवानाम् अङ्गुलि-रूपत्वस्य सवधैव सम्भाव्यत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

नयेति ।—भवनवल्लभोना भवत्प्रासादोपरि विद्यमानानां गृहविशेषाणां, (“शुद्धान्ते वल्लभो चन्द्र-शाले सौधोर्ध्ववेश्मनि” इति रभसः) जालात् गवाक्षविवरात्, गवाक्षविवरमाश्रित्ये-त्यर्थः, प्रविष्टवतीः अभ्यन्तरं गतवतीः, नाला. कमलदण्डान् इव स्थिता, कमलकाण्डादिताः इत्यर्थः, अमूः पुरोवर्तिनीः, अर्कस्य भानो, कराः किरणा एव करा हस्ताः, श्लिष्टरूपकम् ; (“बलि-

भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः

पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः १ ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करैः

तिमिरकवरीलूनीं कृत्वा निशां निरदोधरत् ।

इस्तांशतः कराः” इत्यमरः) तेषाम् अङ्गुलीः करशःखाः, अङ्गुलीव प्रतीयमानानवयवानित्यर्थः, द्राक् भ्रूटिति, नयनयोः नेत्रयोः, पेयत्वम् आस्वादत्वं, विषयत्वमित्यर्थः, नय प्रापय, सादर पश्य इत्यर्थः । अथ आमा दर्शनोयतामुत्प्रेक्षया दर्शयति— याः कराङ्गुल्यः, भ्रमङ्गिः घूर्णमानैः, अणुगणैः तमरेणुजालैः, क्रान्ताः वेष्टिताः सत्यः, आशु शीघ्रं, भ्रमन्त्यः घर्णमाना इव, भान्ति प्रकाशन्ते इत्युत्प्रेक्षा ; भ्रमणे कारणमुत्प्रेक्षते, पुनरपि पूर्ववत् अधुनाऽपि, दिवः स्वर्गस्य, वर्द्धकिना तक्षणा, देवशिल्पिना विश्वकर्मणा इत्यर्थः, (“तच्चा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा” इत्यमरः) कुन्दे शाणयन्त्वे, (“शाणः कुन्दश्च यन्त्रकम्” इति यादवः) धृता वा तक्षणाय स्थापिताः इव, न किम् ? कराङ्गुल्य इति शेषः, अपि तु धृता एव इत्यर्थः, पुनः पुनः घर्षणेन तदुत्थेः सूक्ष्मसूक्ष्मांशैः घूर्णमानैरिव दृश्यन्ते, अतः भ्रमणं युज्यते इति भावः । पुरा किल स्वर्गं सन्ध्यादेव्या सूर्य्यभार्य्याया दुःसहस्यश सवितारमालोक्य प्रार्थितः विश्वकर्मा तं शाणयन्त्रोल्लेखनेन सन्तुष्य सन्तुष्य सुखस्यश्चं चकारेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ५४ ॥

दिनमिति ।—दिनं दिवसः, [कर्त्तृ] रात्रौ क्षीरकर्मनिषेधात् दिवा कीर्त्तियस्य स दिवाकीर्त्तिर्नापितः इव, (“क्षुरिमुर्ण्ड-दिवाकीर्त्तिर्नापितान्तावसायिनः” इत्यमरः) तीक्ष्णैः निशितैः प्रखरैश्च, सवितुः सूर्य्यस्य, करैः किरणरूपैः, क्षुरैः वापनशस्त्रैः, (“क्षुरोऽस्य वापनं शस्त्रम्” इति यादवः) निशां रात्रिं, व्यभि-

स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः

ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

ब्रूम शङ्कं तव नल ! यशः श्रेयसे सृष्टशब्दं

यत्सोदर्यः स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति दिजेन्द्रः ।

चारिणो पत्नीमिवेति भावः, तिमिरम् अन्धकारः, कवरी केशपाशः इव, सा लूना छिन्ना यस्याः तां मृण्डितकेशां, [“जानपद—” इत्यादिना कवरात् डीष्, “जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या” इति लूनोति निष्ठायाः परनिपातः, “त्वादिभ्यश्च” इति निष्ठा-नत्वं, “बहुव्रीहेशान्तोदात्तात्” इति डीष्] कृत्वा विधाय, निरदोधरत् निष्कामयामास, इवेति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा, [धरतेणौ चङ्गुप्रधाया क्लृप्तः] ततः निर्धारणानन्तरं, तेषां तेषां गृह्यादीनां, ह्याया अनातपः तत्तच्छायं, [“विभाषा सेना—” इत्यादिना “ह्याया बाहुल्ये” इत्यनेन वा नपुंसकत्वम्] तस्य कृत्वात् व्याजादित्यपङ्कवः, परितः समन्तात्, पतयालुभिः पतनशीलैः, [“सृष्टिगृष्टि—” इत्यादिना आलुच्] केशस्तोमैः चिकुरराशिभिः, अवनीतलं भूतलम्, अधवलम् असितं, स्फुरति भाति, ध्रुवं निश्चितमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

ब्रूम इति ।— नल ! हे तदाख्यमहाराज ! तव ते, यशः कीर्तिः, श्रेयसे मङ्गलाय, सृष्टशब्दं सृष्टः निर्मितः, कल्पितः इत्यर्थः, शब्दो ध्वनिः यस्य तादृशं देवार्चनाशुभजातकर्मादौ विहितस्वनं, शङ्कं कम्बुं, शङ्कतुल्यमित्यर्थः, ब्रूमः कथयामः, वयमिति शेषः, शङ्कध्वनेः मङ्गलजनकत्वात् पुण्यश्लोकत्वेन नलयशसश्च लोकानां शुभावहत्वात् उभयोरपि समानधावल्पाच्चेति भावः ; यद्वा—श्रेयसे स्वर्गाय, सृष्टः शब्दः यस्य तं तादृशं, शङ्कं कम्बुं, यशः ब्रूमः त्वदीयशस्त्वेन वर्णयामः

अहा अहाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य

स्नानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

* इत्यर्थः, यस्य यशसः, सोदर्यः समानम् उदरं यस्य सः
तादृशः सहोदरः भ्राता, शङ्खचन्द्रयोर्भयोरपि एकसमुद्र-
जत्वादिति शौक्लात् सृष्टश् इति वा भावः, [समानोदरे
शयितः इत्यस्मिन्नर्थं "सोदरात् यः" इत्यनेन य-प्रत्यये विवक्षिते
"विभाषोदरे" इत्यनेन प्रागेव य-प्रत्ययात् समानशब्दस्य
स-भावः] सृष्टशत्वाभिमानो इति फलितार्थः, स प्रसिद्धः,
द्विजेन्द्रः चन्द्रः, दिवि गगने, लिखितः चित्रितः, किरणक्षयेण
निष्प्रभत्वात् निष्क्रियत्वाच्च चित्रितत्वादिति भावः; स्पष्टं
सुव्यक्तम्, अस्ति वर्तते, इह अधुना प्रभातकाले, अत्रहाकरम्
अनादरावह, प्रभाक्षयादेव इति भावः, यहा—अहाकरं
प्रत्यक्षत्वेन विश्वासावहम्, अस्य चन्द्रस्य, अहा तत्त्वतः,
सूर्यतजसा अभिहतत्वात् यथार्थमित्यर्थः, करच्छेदम् अंशुनाशम्
अपि, पश्य अवलोकय, किञ्च, हारिणो हरिणात्मकः, यः
कलङ्कः चिह्नविशेषः, अत्र विद्यते इति शेषः, तदपि तच्चिह्न-
मपि, नितराम् अत्यर्थं, स्नानः मलिनतायाः, स्थानम् आस्पदं,
विलुप्तप्रभत्वादिति भावः, पश्येति पूर्वेणान्वयः, अतः शीघ्रं
शयनं त्यजेति भावः । अन्यच्च—श्रेयसे धर्मोपदेशरूपमङ्गलाय,
सृष्टशब्दं रचितस्मृतिग्रन्थं, शङ्खं शङ्खाख्यं मुनिं, तव यशः
यशस्तुल्यं यशास्वनमित्यर्थः, यहा—शङ्खं, तव यशःश्रेयसे
कौर्त्तरुत्कर्षरूपमङ्गलायैत्यर्थः, तद्रचितविधानानुसारेण कर्मानु-
ष्ठानात् यशोवृद्धेरिति भावः, सृष्टशब्दं ब्रूमः कथयामः, यस्य
शङ्खस्य, सोदर्यः भ्राता, स प्रसिद्धः, द्विजेन्द्रः ब्राह्मणोत्तमः,
लिखितः लिखिताख्यः मुनिः, दिवि स्वर्गे, स्पष्टं सर्वैर्ज्ञातत्वात्

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
 सारभं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लभितः ।
 छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोम्बालपाण्डूभव-
 च्छङ्खच्छिक्करपत्रतामिह वहत्यस्तंगतार्थी विधुः ॥ ५० ॥

सुव्यक्तम्, अस्ति विद्यते, इति अद्वा सत्यम् ; किञ्च, इह अस्मिन्
 शङ्खलिखितयोश्चरितविषये, अद्वाकरं विश्वासजनकम्, अस्य
 लिखितस्य, करच्छेद हस्तच्छेदनम् अपि, चौर्यापराधेन
 राजान्नया इति भावः, पश्य अवलोकय, विवेचयेत्यर्थः,
 पुराणाक्तत्वादिति भावः, हारिणः ज्येष्ठस्य भ्रातुः शङ्खमुनेः
 आश्रमे फलापहारकस्य, लिखितस्य इति शेषः, यः कलङ्कः
 सहोदराश्रमे फलचौर्यरूपः अपवादः, तदपि नितराम् अत्यर्थं,
 स्नानः विषादस्य, स्थानं कारणं, जानीहि इति शेषः । अत्र
 महाभारतीयशान्तिपर्वणि सुद्युम्नोपाख्यान—“ततः स पृथिवी-
 पालो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो
 जगाम सः ॥” इति । अत्र विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वादिभि-
 धायाः प्रकृतार्थत्वात् अप्रकृतार्थेध्वानरेवेति सङ्क्षेपः । मन्दा-
 क्रान्ता वृत्तम् ॥ ५६ ॥

तारेति ।—ताराः तारकाः एव, शङ्खाः कम्बवः, दिनो-
 दयेन ताराणां शुभ्रत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः, तेषां
 विलोपकस्य विनाशकस्य, अन्तर्होयकस्येत्यर्थः, कटकस्य च,
 तथा जलजं पद्मं शङ्खञ्च, (“जलजं शङ्खपद्मयो.” इति विश्वः)
 भिन्दतः विदारयतः, प्रस्फोटयत इत्यर्थः, करभूषणनिर्माणार्थं
 सच्छिद्रं कुर्वतश्च, तीक्ष्णत्विषः तिग्माशोः, तीक्ष्णस्त्रधरस्य
 कस्यचित् शङ्खकारस्य च, सारभं सप्रयत्नं, चलता प्रसरता,
 छेदनकर्मणि व्यापृतत्वात् पुरः पश्चाच्च पुनः पुनः गतागतं

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमान्

दृष्टौः पूरयति स्म यज्जलरुहामक्ष्णा सहस्रं हरिः ।

कुर्वता इत्यर्थश्च, करेण किरणेन हस्तेन च, निविड्वां प्रगाढां, निष्पीडनां बाधनां धारणञ्च, लम्बितः प्रापितः, अस्तम् अदर्शनं, गतं प्राप्तम्, अर्द्धम् एकांशः यस्य सः तादृशः, विधुः चन्द्रः, इह अस्मिन् अर्द्धास्तमितसमये, छेदार्थं कर्त्तव्यं, तारकारूप-शङ्खच्छेदनसौकर्यसिद्धये इत्यर्थः, उपहृतम् अर्पितं, यत् अम्बु जलं, शङ्खच्छेदनसौकर्याय जलं दीयते शाङ्खिकैरिति व्यवहारात्, तेन सह कम्बुजं छिद्यमानात् शङ्खात् जातं, यत् रजः करपत्रघर्षण-निपतितं चूर्णं, तस्य यः जम्बालः कदमः, रजाराशी जल-निक्षेपेण कर्दमताया अवश्यभावादिति भावः, तेन पाण्डूभवत् शुभ्रोभवत्, यत् शङ्खं छिनत्तीति शङ्खच्छिक्त् शङ्खच्छेदकं, करपत्रं क्रकचः, (“क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्” इत्यमरः) तस्य भावः तत्तां, वहति धारयति, इवेति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा ; शङ्खच्छेदक-करपत्रस्य अर्द्धचन्द्राकारत्वात् अर्द्धास्तमितः चन्द्रः शङ्ख-च्छेदककरपत्रमिव दृश्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

यदिति ।—यत् यस्मात्, अंशुमान् अर्कः, पाथोजविमुद्रण-प्रकरणे पद्मविकासकरणप्रस्तावे, दृष्टौः दृशः, जननेत्राणि इति यावत्, निर्निद्रयति निः नास्ति, निद्रा स्वापः, निद्राकालिक-निमौलनमित्यर्थः, यासु तास्तादृशीः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः, तथा यत् यस्माच्च, हरिः विष्णुः, जलरुहा कमलानां, शिवपूजाऽर्थमानोतानामिति भावः, सहस्रं महस्रसङ्ख्याम्, अक्ष्णा स्वनेत्रेण, पूरयति स्म पूर्णं चकार, एकोनत्वादिति भावः, यदुक्तं शिवमहिम्नः स्तोत्रे—“हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय

साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तदास्त्वं
 यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कवित्भिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥५८॥
 अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनौयामिक-
 श्रियं श्रियति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।

पदयोः यदेकोने तस्मिन् निजमुदहरन्नेत्रकमलम्” इति ; तत्
 तस्मात्, सरसीरुहामपि कमलानाञ्च, दृशामपि नयनानाञ्च,
 वास्त्वं पारमार्थिकं, साजात्यं समानजातीयत्वम्, अस्ति विद्यते,
 यतः हरिसूर्याभ्यां परमाप्ताभ्यां तत्तत् कार्यमकारि अतः
 पद्मचक्षुषोः साजात्ये सन्देह एव नास्ति, अन्यथा पद्मोपमास-
 प्रकरणबाधाद्विजातीयेन त्रपुष्पा कनकसङ्घापूरणवत् चक्षुषा
 कमलसङ्घापूरणायागाच्चेति भावः ; कवित्भिः कविभिः,
 यत् साजात्य, मूलं हेतुः यस्याः सा तादृशी, चक्षुषः नयनस्य,
 पद्मैः कमलैः सह, उपमा औपम्यम्, आद्रियतेतरा सत्क्रियते-
 तराम्, अत्यथमाद्रियते इत्यर्थः, [“किमेतिडव्ययात्—”
 इति आमु-पत्वयः] वैजात्येन सदस्तुनोरपि सुवर्णरजतयो-
 रूपमाऽयोगादिति भावः । सर्वे एव लोकाः अजागरूः, अतः
 त्वमपि जागृहि इति वक्तुराशयः ॥ ५८ ॥

अवैमौति।—यत् कुमुदं, [कर्त्तृ] पुरा इतः पूर्वं, कमलाकरे
 पद्माकरे सरसि, कमलायाः पद्मालयायाः लक्ष्म्याः, धनसम्पत्ति-
 रूपायाः इति यावत्, आकरं वसतिस्थानं कोषागारे च,
 ष्वततानि विस्तृतानि, पत्राणि दलानि एव, नेत्रोदराणि
 नयनमध्यानि यस्य तत् तादृशं सत्, निखिलायां समग्रायां,
 यामिन्या रजन्यां, यामिकः प्राञ्चरिकः, प्रहरिरूपेण जागरूक
 इत्यर्थः, तस्य श्रियम् इव श्रियं शोभां, सादृश्यमित्यर्थः, इति
 सादृश्याच्चेपान्निदर्शनाभेदः, श्रियति भजते स्म, [“पुरि लुङ्

तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
द्विरेफरवघोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ५९ ॥
इह किमुषमि पृच्छाशमिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।
भण फणिभवशास्त्रे तातडः स्थानिनौ का-
विति विहिततुहौवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ? ॥ ६० ॥

चास्त्रे” इति चकाराङ्गते लट्] तदेव उक्तरूपमेव, कुमुदं कैरवं,
पुनः इदानीं, दिनं दिवसम्, अवाप्य प्राप्य, गर्भं अभ्यन्तरे,
भ्रमतां घूर्णमानानां, द्विरेफाणां भ्रमराणां, प्रातःकाले
कुमुदानां मुद्रणात् तदन्तरावधानामिति भावः, रवः शब्द
एव, घोरणा निद्रितस्य घघरेशब्दाधिक्यं, नासागर्जनमिति
भावः, [घुर भौमार्थशब्दयोः इति तौदादिकाङ्गावे ल्यट्]
तस्याः घनं गःढं यथा तथा, निद्रामुदं निद्रा निमीलनं स्वप्नश्च,
तस्याः मुदं सुखम्, उपैति लभते, अवेमि इति मन्ये, इत्युत्प्रेक्षा-
याम् । रात्रौ जागरितो हि दिवा निद्रातीति दृश्यते । अत्र
एकस्मिन् कुमुदे अनेकयोनिद्राजागरयोः क्रमेण प्रत्यभिधानात्
“एकस्मिन्नथवाऽनेकम्” इत्युक्तलक्षणपर्यायालङ्कारेण पूर्वोक्त-
निदर्शना सङ्कीर्णा । पृथ्वीवृत्तं—“जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च
पृथ्वी गुरुः” इति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

इहेति ।—इह अस्मिन्, उषःसे प्रभाते, पृच्छां प्रश्नं, शंसति
सूचयतीति पृच्छाशंसी प्रश्नवाचकः, (“प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च”
इत्यमरः) तादृशस्य किंशब्दस्य किमिति सर्वनामपदस्य, रूपे
रूपविशेषे, कौ इति प्रथमादिवचनान्तपदनिष्पत्तौ, प्रति-
नियमिता सदैव निर्दिष्टा, वाक् वाक्यं यस्य तादृशेन, काविति
व्यक्तवाक्येनेत्यर्थः, वायसेन काकेन, फणिनः शेषात्, भवे उत्पन्ने,

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः
कण्ठे शब्दौघमिद्विद्यतबहुऋटिनोऽशेषभूषाऽनुयातः ।

शेषप्रणोते इत्यर्थः, शास्त्रे पाणिनीये महाभाष्ये, तातडस्तातडा-
देशस्य, स्थानिनी आदेशिनी, कौ ? किंशब्दौ ? भण ब्रूहि,
इति एवं, पृष्टः जिज्ञासितः, इवेति शेषः, एषः पुरतो वृक्ष-
शाखायामुपविष्टः इत्यर्थः, कोकिलः पिकः, विहितं प्रयुक्तं,
तुहो तुष ह्रिष तुहो इति, वाक् निजध्वनिरेव, उत्तरं प्रतिवचनं
येन सः तादृशः, अभूत् अजनि, किम् ? “तुह्योस्तातड्
आशिष्यन्तरस्याम्” इति पाणिनिसूत्रे तुह्योः स्थाने तातड्
विधीयते ; प्रातः काकः कौ इति शब्देन तातडः स्थानिनी कौ
इति पृच्छति किम् ? कोकिलश्च तुहो इति शब्देन तस्य उत्तरं
ददाति किम् ? इत्यर्थः, पक्षिप्रभृतीनामव्यक्तध्वनी यस्य चेतसि
यदुदेति स तथैव मनःकल्पितं प्रकाशयति, एवञ्च करिवयं तदा
काकध्वनिं “कौ” इति कांकिलध्वनिञ्च “तुहो” इति कल्पयित्वा
काविति तुहोति च काककोकिलकूजितेन पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरत्व-
मुपेक्षते । प्रभातं जातं काकादयः पक्षिणः कूजन्तीति
भावः ॥ ६० ॥

दाक्षीति ।—अयं परिदृश्यमानः, कः अपि अपरिज्ञात-
पूर्ववृत्तान्त इत्यर्थः, कपोतः पारावतः, दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्र-
सञ्जातमातृकस्य दाक्षीनामकमातृगर्भजातस्य वा पाणिनेः,
[दक्षस्यापत्यम् “अत इज्” इति इजि “इतो मनुष्यजातेः”
इति ङीष्] तन्त्रे शास्त्रे व्याकरणे, ध्रुवं निश्चितमेव, अधीतम्
अध्ययनम् अस्य अस्तीति अधीती दाक्षीपुत्रतन्त्राध्ययन-
कारौ इत्यर्थः, [“इष्टादिभ्यश्च” इतीनि-प्रत्ययः “क्तस्येन्-
विषयस्य कर्मण्युपसङ्गानम्” इति सप्तमी] अभवत् अजायत,

सर्वं विस्मृत्य देवात् स्मृतिमुषसि गतां घोषयन् यो घुसंज्ञां
 प्राक्संस्कारेण सम्प्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठनेन ॥ ६१ ॥
 पौरस्त्यायां घुसृणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
 तोकैश्चित्तं हरति हरति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।
 भानुर्जाम्बूनदरुचिरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः
 स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

यः कपोतः, कण्ठे निजगलदेशे, शब्दीषेषु “रामः रामौ रामाः”
 इत्यादि प्रातिपदिकसमूहेषु, सिद्धैश्चि चालाभार्थं, क्षता प्रस्तर-
 फलकादौ पुनः पुनः लिखनेन क्षयं प्राप्ता, बह्वी प्रभूता,
 या कठिनी खटा, (“कठिनौ खटिकायामपि” इति मेदिनी)
 तस्याः शेषः अवशिष्टाशः, सः एव भूषा आभरणं, तयाऽनुयातः
 अन्वितः, रूपितः मन् इत्यर्थः, इति शेषः, खटिकाचूर्णशेष-
 रेखया कण्ठं अनुरञ्जितः सन्निवित्यर्थः, कपोतविशेषस्य कण्ठे
 धवलरेखा भवति, तत्र खटिकाचूर्णानुरञ्जनत्वाध्यवसायो
 बोध्यः ; सर्वम् अधीतं समस्तशस्त्रं, विस्मृत्य तिर्य्यग्योनिः
 सम्बन्धात् विस्मृतो भूत्वा, पट्टिकापाठनेन पट्टिकायां प्रस्तर-
 फलकादौ, पाठनेन लिखितविषयस्य अध्यापनाजनितेन, प्राक्-
 संस्कारेण पूर्वतनवासनया, पूर्वाभ्यासवशेनेत्यर्थः, देवात्
 सहना, स्मृतिं स्मरणविषयतां, गतां प्राप्तां, घुसंज्ञां “दाधा
 घदाप्” इति सूत्रोक्तां घु इति संज्ञा, घोषयन् “घु” “घ्रु”
 इति शब्देन उच्चैः उच्चारयन्, सम्प्रति अधुनाऽपि, उषसि प्रातः-
 काले, शिरः मस्तकं, ध्रुवति कम्पयति, इत्युत्प्रेक्षा । लोकेऽपि
 दृश्यते यत् कश्चित् विस्मृतस्य कस्यचित् विषयस्य स्मरणकाले
 मस्तकं कम्पयतीति ॥ ६१ ॥

पौरस्त्यायामिति ।—जाम्बूनदरुचिः उदयरागात् कनक-

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे दवीभावुकैः

उत्तरैश्च सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्रोत्सवः ।

कान्तिः, अत एव शक्रसौधस्य पूर्वदिगवस्थितस्य इन्द्रप्रासादस्य
वैजयन्तस्य, कुम्भः सौधाप्रवर्तिकनककलशरूपः इति रूपकम् ;
असौ परिदृश्यमानः, भानुः सूर्यः, पुरो भवायां पौरस्त्रवायां
प्राच्यां, [“दक्षिणापश्चात्प्रसस्त्यक्” तति त्यक्, “किति च”
इति हृदिः] हरिति दिशि, घसृणस्य कुङ्कुमस्य, सुमनसां
पुष्पाणां, या श्रीः शोभा, तज्जुषः तल्लेविन्याः, रक्तवर्णायाः
इत्यर्थः, वैजयन्त्याः पताकायाः, तोकैः अपत्यैः, पताकाया
अपत्यसदृशैरित्यर्थः, (“अपत्यं तोकं तयोः समे” इत्यमरः)
क्षोरकण्ठैः दुग्धपायिभिः बालैः, मयूखैः किरणैः, चित्तं मनः,
हरति मुष्णाति, मनोहरः भवतीत्यर्थः । किञ्च एतस्मात्
कुम्भरूपात् भानाः, भवति जायते इति ताभिः एतद्भवाभिः
कुम्भोत्पन्नाभिः, भाभिः प्रभाभिः, तिमिरजलधेः अन्धकार-
समुद्रस्य, पानं चुलुकौकरणं, विनाशनमिति यावत्, [“उभय-
प्राप्तौ कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी] स्थाने युक्त, (“युक्ते हे
साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) कुम्भसम्भवः अगस्त्यः यथा चुलुकेन
जनधिं पपी, तथा अपरस्यापि कुम्भसम्भवस्य जलधिपानमुचित-
मेवेति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरिति ।—तमः अन्धकारः एव, तमालगहनं तुल्यवर्ण-
त्वात् तमालाख्यहृत्पाणा गभोरं वनं, तस्य ग्रासे गिलने,
दूरीकरणे इत्यर्थः, दवीभावुकैः आरण्यवङ्गोभवद्भिः, [“दवदावी
वनारण्यवङ्गी” इत्यमरः । अभूततद्भावे च्चिः, “अस्य च्चौ”
इतीकारः । “लपपत—” इत्यादिना उकड्-प्रत्ययः] अस्य
निदाघद्युते, द्वौ वा त्रयः वा द्विवाः, [“सङ्ख्याऽन्वय—”

घर्माणां रयचुम्बितं वितनुत तत् पिष्टपिष्टीकृत-
 क्ष्मादिग्व्योमतमोऽघमोघमधुना मोघं निदाघव्युतिः ॥ ६१॥
 दूरारुढ़स्तिमिरजलधेर्बाडवाग्निचभानु-
 भानुस्ताम्यहनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।

इत्यादिना बहुव्रीहिः, “बहुव्रीहौ सङ्घेऽये—” इति डच्समा-
 सान्तः] तैरेव द्वित्रिसङ्घकमात्रैरेव, उच्चैः करैः, [कर्तृभिः]
 सहस्रपत्रसदसि कमलसभाया, पद्मसमूहे इत्यर्थः, यस्मात्
 घस्रोक्षवः दिनानन्दः, विकाशप्राप्तिजन्यमानन्दानुष्ठानमित्यर्थः,
 व्यश्राणि विश्राणितः, प्रदत्तः इत्यर्थः, [अथ दाने इत्यस्य कर्मणि
 चिष्] तत् तस्मात्, द्वित्रिसङ्घककिरणैरेव सर्वकार्यसाधनात्
 हेतोरित्यर्थः, निदाघव्युतिः सूर्यः, पिष्टपिष्टीकृतं पिष्टस्य
 चूर्णीकृततण्डुलादे, पिष्टीकृतं पुनःपेषणवत्कृतं, द्वित्रैरेव मयूखैः
 अन्धकार दूरीकृतमपि पुनः मयूखान्तरैः अत्यर्थं दूरीकृतमित्यर्थः,
 क्ष्मादिग्व्योमतमः पृथिवीककुम्भगनानाम् अन्धकारमेव, अघं
 पाप, मालिन्यावहत्वादिनि भावः, येन तादृशं, (“पापं किल्लिष-
 कल्पम् । कलुषं वृजिनैर्नोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम्” इत्यमरः)
 रयचुम्बितं वेगव्याप्तं, वेगेन प्रसरणशीलमित्यर्थः, घर्माणाम्
 आतपानाम्, ओघं समूहम्, अधुना प्रातः, मोघं व्यर्थम् एव,
 वितनुत विस्तारयति, करोतीत्यर्थः, घनान्धकारनाशस्य कमल-
 विकाशस्य च प्राभातिकैः द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वात् किरणसमूह-
 विकीरणं सूर्यस्य पिष्टपेषणवत् निष्प्रयोजनमिति भावः ॥ ६३ ॥

दूरैति ।—तिमिरजलधेः तमःसमुद्रस्य, असीमत्वकृष्ण-
 वर्णत्वसादृश्यादिति भावः, बाडवः समुद्रगर्भस्थाश्वमुखीकृतः,
 चित्रभानुः अनलः, बडवाग्निरूप इत्यर्थः, तिमिरसंहर्त्ता
 इति यावत्, तथा ताम्यन्त्याः क्लिश्यन्त्याः, पतिविच्छेदेन

न स्वात्मौयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानम् ?

द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदात्

देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

निशि क्लेशमनुभवन्त्या इत्यर्थः, वनरुहवन्त्याः जलजवनसमूहस्य, पद्मवनस्य इत्यर्थः, केलिषु क्रोडासु, विहासः मध्यमहसितं प्रयोजनं यस्य स तादृशः इति वैहासिकः विकाशरूपहास्य-जनकः, [“प्रयोजनम्” इति ठञ्] अयं परिदृश्यमानः, भानुः सूर्यः, दूरं विप्रकृष्टदेशम्, आरूढः उल्लिखितः; द्युमणेः रवेः, किरण-श्रेणयः मयूखपङ्क्तयः, अद्यापि इदानीमपि, द्याम् आकाशं, शोणयन्ति शोणाम् अभिनवत्वेन अरुणवर्णत्वात् अरुणवर्णां कुर्वन्तीत्यर्थः, इति एवम्, अपोति शेषः, इदानीमपि दिवः शोणतासम्पादनं कृतेऽपौत्यर्थः, स्वात्मौयं निजं, भास्वरम् अत्यञ्ज्वल, श्चेतिमानं श्वैत्यं, प्रोज्ज्वलशुभ्रवर्णमित्यर्थः, न दधते किम् ? न धारयन्ति किम् ? अपि तु सत्वरमेव धारयिष्यन्ती-त्यर्थः, तस्मात् उत्यातुमयमुचितः कालः इति निष्कर्षः ॥ ६४ ॥

प्रातरिति ।—हे वन्दिनः ! अनया युष्माभिरुक्तया, प्रात-र्वर्णनया प्रभातवर्णनन, परितोषिता प्रीणिता, देवी महिषो दमयन्ती, वः युष्मभ्यं, निजवपुषः स्वाङ्गस्य, निजव्यवहार्याणि अत एव बहुमूल्यानौति भावः, भूषाः आभरणानि एव, प्रसादान् पारितोषिकाणि, अदात् दत्तवती ; देवी अदात् इत्यनेन पूर्वमेव प्रातःसन्ध्याचरणार्थं नलस्य प्रासादात् प्रस्थानं सूचितमिति बोध्यम् ; इति इत्यम्, उक्तेति शेषः, गम्यमानार्थत्वात् अप्रयोगः ; आन्तःपुरीभिः अन्तः-पुरिकाभिः, अन्तःपुरे नियुक्ताभिः सहचरीभिरित्यर्थः, [“तत्र

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६५ ॥
 आगच्छन् भणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
 स्वर्गङ्गास्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाप्लुतिर्भूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
 प्राप्त तैरवरागतैरविदितप्रामादतोनिर्गमः ॥ ६६ ॥

नियुक्तः” इति ठक् । पुरः अग्रे, वैतालिकानामिति भावः,
 निहितं स्थापितां, माणिक्यरोचिर्मय्या पद्मरागप्रभारूपया,
 क्रोधावेगेन दारिद्र्यं प्रति कोपवशेनैव, सरागया रक्तवर्णया,
 लोचनरुचा नेत्रभासा, मण्डनमण्डल्या एव प्रभयेति भावः,
 दारिद्र्यस्य निर्धनतायाः, विद्राविणीम् उच्चाटनीं, बलेन दूरी-
 कुर्वतीमिव स्थितामित्यर्थः इत्यन्प्रेक्षा, मण्डनमण्डलीम्
 आभरणराशिं, सूताः वन्दिनः, (“सूतः मागधवन्दिनोः” इति
 विश्वः) परिदधुः स्नाङ्गे धारयामासुः ॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति—अथ दमयन्त्या प्रसाददानानन्तरं, अवरा-
 गतैः अवरं पश्चात्, स्नानार्थं नलस्य वह्निर्गमनानन्तरमित्यर्थः,
 आगतैः उपस्थितैः, नलस्य निद्रापनयनार्थं प्रासादे इति शेषः,
 तैः वैतालिकैः, अविदितः अज्ञातः, पश्चादागतत्वादिति बोध्यं,
 प्रासादतः हर्म्यात्, निर्गमः वह्निर्निष्क्रमणं यस्य स तादृशः,
 भूपतिः पृथ्वीशः नलः, स्वर्गङ्गास्बुनि मन्दाकिनीप्रवाहे, कृत-
 दिनारम्भाप्लुतिः कृता सम्पादिता, दिनारम्भस्य प्रभातकालस्य,
 आप्लुतिः निमज्जनं, स्नानमित्यर्थः येन स तादृशः, कृतप्रातः-
 स्नानः सन्, एतेन नलस्य महाधार्मिकत्वं प्रतिपाद्यते ; प्रियायाः
 भैम्याः, यौतुके विवाहकालिकोपाहरणे, प्राप्तं लब्धं, भीमदत्त-
 मित्यर्थः, अतिक्रान्तपुष्पकम् अतिपुष्पकं पुष्पकादपि उत्कृष्ट-

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहौरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लटेवो च यम् ।
 एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविंशी महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमस्मिन्नगात् ॥६७॥

मित्यर्थः, [“अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थं द्वितीयया” इति समासः,
 “द्विगुप्राप्तापन्नालम्” इत्यादिना “परवलिङ्गं दन्तत्पुरुषयोः”
 इति प्राप्तस्य परवलिङ्गत्वस्य प्रतिषेधः] रथं स्यन्दनम्, अधिष्ठाय
 आस्थाय, [“अधिशीङ्—” इत्याधारस्य कर्मत्वम्] आनन्दात्
 हर्षात्, दमयन्तीसमागमाशया इति भावः, आगच्छन्
 प्रत्यावर्त्तमानः सन्, उषः प्रभातकालं, भणतां तथैव
 वर्णयता, वन्दनां वैतालिकानां, दृशोः नेत्रयोः, दृशाम् इत्यर्थः,
 आतिथ्यम् आगन्तुकत्वं, विषयत्वमिति यावत्, क्षणं किञ्चि-
 त्कालं, सौधान्तःप्रवेशात् पूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, आनशे प्राप्तः,
 तैर्दृष्टः इत्यर्थः । [“अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः, “अश्रीतेश्च”
 इति नुडागमः] अत एव नलस्य स्नानार्थं गमनात् पूर्वश्लोके
 देव्यैव पारितोषिकं दत्तमित्युक्तम् ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षमिति ।—एकां मुख्यां, नवार्थघटनाम् अपूर्वार्थ-
 सृष्टिं, न त्यजतः न मुञ्चतः, सर्वदा नवं नवं विषयं वर्णयत
 इत्यर्थः, तस्य श्रीहर्षस्य, विंशतेः पूरणः इत्यर्थः—[“तस्य पूरणे
 डट्” इति डट्, “ति विंशतेर्द्विंशति” इति ति-शब्दलोपः । ततः
 एकेन न विंशः इति “द्वितीया” इति योगविभागात् समासे
 “एकादिश्वकस्य चादुक्” इति नञः प्रकृतिभावः, एकशब्दात्
 अदुगागमव । ऊतार्थं चात्र नञ्] गतमन्यत् ॥ ६७ ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेक-धातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

ततः प्रत्युदगात् भैमी कान्तमायान्तर्मन्तिकम् ।

प्रतीचौसिन्धुवीचीव दिनोद्गारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

सौधेति ।—वातवत् वायुरिव, जातः समुत्पन्नः, जवः वेगः यस्य सः तादृशः, अन्यत्र—वातात् वायोः, जातः उत्पन्नः, जवः वेगो यस्य स तादृशः, स पूर्वोक्तः अतिपुष्पकः, रथः स्यन्दन एव, पाथोभृत् जलधरः, दिवः स्वर्गात् आकाशाच्च, (“द्वीष स्वर्गतन्-मार्गयोः” इति विश्वः) सौधः अट्टः एव, अट्टिः पर्वतः, तस्य कुट्टिमम् उपरिगृहेषु विविधरत्नादिनिबद्धभूमिः, (कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः” इत्यमरः) तदेव अनेकं धातवः नानाविध-गैरिकादयः यत्र सा तादृशो, [“शेषादिभाषा” इति कप्] अधित्यका ऊर्द्धभूमिप्रदेशः, तस्याः तटं पर्यन्तप्रदेशं शिखरञ्च, प्राप लेभे । रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

तत इति ।—ततः रथस्य कुट्टिमतटप्राप्त्यनन्तरं, भैमी दमयन्ती, दिनस्य दिवसस्य, ओद्गारे प्रारम्भे, गायत्र्यादीनां प्रारम्भे एव ओद्गारप्रयोगदर्शनादत्रापि ओद्गारशब्दस्य आरम्भार्थं लक्षणा ज्ञातव्या ; [“ओमाङ्गिञ्च” इति पररूपत्वम्] प्रतीचौ-सिन्धोः पश्चिमदिगवस्थितसमुद्रस्य, वीची ऊर्मिः, अन्तिकं समीपम्, आयान्तम् आगच्छन्तं, कान्तं रमणीयं, सुधाकरं चन्द्रमिव, प्रत्यूपे एव अस्तोन्मुखतया सुधाकरस्य पश्चिमार्णव-तरङ्गलग्नवत् प्रतीयमानत्वादिति भावः, अन्तिकं समीपम्, आयान्तम् आगच्छन्तं, कान्तं पतिं नलं, प्रत्युदगात् सादरं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥

तेन स्वर्देशसन्देशमर्पितं सा करोदरे ।

बभ्राज विभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

प्रत्युत्थितवतो, [“इणो गा लुङि” इति गादेशः । “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक्] ॥ २ ॥

स इति ।—दृष्टा अवलोकिता, मन्दाकिन्याः स्वर्गङ्गायाः, हेमारविन्दस्य स्वर्णकमलस्य, श्रीः शोभा येन सः तादृशः, सदृशदशनजातप्रियामुखारविन्दस्मृतिः इत्यर्थः, एवञ्च दमयन्ती-मुखारविन्द-मन्दाकिनीहेमारविन्दयोः उत्कर्षापकर्षनिर्धारणे समर्थः इति भावः, मदनेकदृक् कामैकशरणः, कामासक्तचित्त इत्यर्थः, सः नलः, तस्याः प्रियायाः भैम्याः, वदने आनने, दूरम् अत्यन्तं, तत्पद्मापेक्षया समधिकमित्यर्थः, आदरम् आग्रहम्, अविन्दत अलभत, तत्पद्मापेक्षया दमयन्तीमुखस्य अधिकसुन्दरत्वात् तत्रैव समधिकआदरवान् बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेनेति ।—उन्निद्रपद्मदृक् विक्रचारविन्दलोचना, मा दमयन्ती, तेन तदानयता प्रियेण नलेन, अर्पितं दत्तं, स्वर्देशस्य स्वर्गलोकस्य, सन्देशं सूचकं, त्वं स्वर्लोकं गच्छसि, अतः तद्वाक्यमेकं पद्मं मन्निमित्तमानयेः इति दमयन्तीप्रार्थनाऽनुसारेणानीतम् अत एव स्वर्गभूमिः नलः आगतः इति ज्ञापयदिव स्थितमित्यर्थः, पद्मं हेमारविन्दं, करोदरे पाणिमध्ये, विभ्रती दधती सती, पद्मा इव साक्षादेव लक्ष्मीः इव, बभ्राज रेजे; लक्ष्मोरपि उन्निद्रपद्मदृक् पद्महस्ता च इति उपमासङ्गतिः बोद्धव्या ॥ ४ ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ दत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रियसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ? ॥ ६ ॥

कौतावान्नर्ममर्माविद्विद्यते विधिरद्य ते ? ।

प्रियेणेति ।—असौ भैमौ, प्रियेण कान्तेन नलेन इष्टजनेन च, प्रत्तं दत्तम्, [“अच उपसर्गात्तः” इति दस्तादेशः] अल्पम् अपि किञ्चिदपि वस्तु, बहु प्रभूतं समधिकारणीयञ्च, मेनेतराम् प्रतिशयेन मेने, [“किमेत्तड्व्ययात्—” इति आमु-प्रत्ययः] कुतः ? हि यस्मात् कारणात्, दत्तम् अर्पितम्, एक. एकसङ्ग्रामात्, वराटकः वीजकोषो यस्य तत् तादृशं पद्म, (“वीजकोषो वराटकः” इत्यमरः) एकवराटकम् एककपर्दकञ्च (“कपर्दको वराटकः” इति हलायुधः) एकलक्षतया एकलक्षसङ्ग्रहकत्वेन तदेकपरतया लक्षसङ्ग्रहकधनत्वेन च, (“लक्षञ्च सङ्ग्रायाम्” इति विश्वः) दध्यौ मेने, प्रियदत्तं वराटकमाप रत्नात् अतिरिच्यते इति भावः ॥ ५ ॥

प्रियसेति ।—प्रियसा प्रियतमेन नलेन, तन्वी कृशाङ्गी, सा दमयन्ती, अवादि कथिता । किमवादि ? तदेवाह—हे प्रिये ! चेत् यदि, ते तव, चेतसि मनसि, क्लेशः दुःखं, मदागमनावलम्ब-जनितार्मति भावः, न, भवेदिति शेषः, तर्हि त्वदालिङ्गनस्य तव आश्लेषजनितसुखस्य, विघ्नकृत् अन्तरायभूतः, शेषः प्रातःस्नान-सन्ध्योपासनानन्तरं कर्त्तव्यतया अवाशष्टः, विधिः नित्याग्नि-होत्रादः अनुष्ठानं, समाप्यतां समाप्तिः विधायता, मर्याते शेषः, भवत्या एतेषां कर्मणा समाप्तिः अनुज्ञायतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

कौति ।—अद्य इदानीमपि, त्वयि मम प्रगाढानुरक्तिं

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे ! विरज्यासि ।

विच्छेत्ताहे चिरं नु त्वा हृदाऽऽह स्म तदा कलिः ॥८॥

विदित्वाऽपीति भावः, यद्वा—प्रत्युषे उत्थाय स्नानार्थं गतोऽसि, तदनन्तरं बहवः कालाः अपगताः, इदानीमपीति भावः, ते तव, एतावान् इयान्, नर्मणः क्रोडासुखस्य, मर्म विध्यतीति मर्मावित् मर्माभिघातकः, अतीव क्लेशप्रदप्रतिबन्धक इत्यर्थः, [“नहिष्ठति—” इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः] विधिः नित्यक्रियानुष्ठानं, क्व कुतः, किमर्थमित्यर्थः, विद्यते ? अस्ति ? बहुक्षणं त्वया सह वियुक्ता अस्मि, न पुनरिदानीं विलम्बं सोढुं मया शक्यते, अतः वैधानुष्ठानमिदानीं तिष्ठतु, आगच्छ मत्समोपमित्याशयः, इति एवं, सा भेमी, रोषात् कोपात्, नलस्य आगमनविलम्ब-जनिताभिमानादिति भावः, तं नलं, मनसा चेतसा, अवोचत् उक्तवती, वचसा वाक्येन, सुस्पष्टमित्यर्थः, न, अवोचदिति पूर्वक्रियया अन्वयः, लज्जादाक्षण्यादिति भावः ॥ ७ ॥

क्षणति ।—मुग्धे ! हे मूढे ! भैमि ! क्षणविच्छेदकादेव । काञ्चित्कालमात्रावरहसम्पादकादेव, विधेः अनुष्ठानात्, विरज्यासि विरक्ता भवसि, किन्तु, नु भोः ! त्वा त्वां, [“त्वामौ द्वितीयायाः” इति त्वाऽऽदेशः] चिरं चिरकाल, विच्छेत्ताहे विच्छेत्स्यामि, [छिदेः स्वरितेत्त्वाङ्गुटि ताडि इट्, “स्यतासी ल्लुटाः” इति धातो तासि प्रत्यये कृते “टितः आत्मनेपदानां टेरे” इत्यनेन इटष्टेरेत्वे “ह एति” इति सकारस्य हकारः] अहमिति शेषः, इति एवं, तदा तत्काले, दमयन्त्याः मुखमलिनीकरणसमये इत्यर्थः, कलिः कलिपुरुषः, हृदा स्वचेतसा, आह स्म उवाच, यद्यपि अधुना किमपि

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्मसखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादश्वोजिनीमिव ॥ ९ ॥

ममामावपि मा सभूत् कलिहापरवत् परः ।

इतीव नित्यमत्रे तां स त्रेतां पर्यतूनुषत् ॥ १० ॥

अनिष्टं कर्तुं न शक्नामि, तथाऽपि रन्ध्रान्वेषी तिष्ठामि इति भावः, नलस्य पापच्छिद्रमन्विष्यन् ईर्ष्युः कलिः तयोः प्रासादममौपवर्तिनि अक्षवृत्ते अधिष्ठानं कृतवानिति प्राक् वर्णितमासीत्, तत्रस्य एव स नलदमयन्त्योः आलापनं श्रुत्वा विरहेण दौनानना भैमीं विलोक्य एवमुक्तवानिति मन्तव्यम् ॥८॥

सावज्ञेति ।—अथ नलवाक्यश्रवणानन्तरं, सा भैमी, सावज्ञेव सतिरस्कारेव सती, स्वां विहाय होमाद्यनुष्ठानार्थं नलस्य गमनाभिप्रायात् सावमानेव सतीत्यर्थः, लक्ष्मीः शोभा, कुमुदकेदारात् कैरवक्षेत्रात्, तं विहाय इत्यर्थः, आरात् कुमुदाकरसमीपस्थितां, पद्ममेव मुखं यस्याः तादृशीम्, अश्वोजिनीं पद्मिनीम् इव, प्रातःकाले इति भावः, राज्ञः नलसमीपात्, राजानं विहाय इति वा, [कर्मणि ल्यप्स्त्रीपे पद्मिनी] आरात् समीपे, समीपवर्तिनीमित्यर्थः, पद्मम् इव मुखं यस्याः तादृशीं, सखीं वयस्याम्, अगात् अगमत्, अवज्ञाता हि अवज्ञाकारिणं विहाय गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । लक्ष्मीनिर्गमे कुमुदक्षेत्रस्य यथा मालिन्यं तत्सम्पर्कात् पद्मानां च यथा विकाशो भवति, तथा भैमीविरहात् नलमुखस्य मालिन्यं तत्समागमात् सखीमुखस्य च स्मितशोभित्वं सूचितमनया उपमया इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

ममेति ।—असौ त्रेता अपि, कलिहापरवत् चतुर्थद्वितीय-युगाधीशाविव, मम मे, परः शत्रुः, मा सभूत् न जायतां,

क्रियां प्राह्वेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीम् ।
 कराभ्यां पृष्ठगस्तथा न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥
 दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समौक्षितः ।
 प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसौदृशोः ॥ १२ ॥

[मा-योगाटडभावः] इतीव इति मत्वेव, सः नलः, नित्यसत्रे प्रत्यहमनुष्ठेययज्ञे अग्निहोत्रे, “एतद्देजगमर्थं सत्रं यदग्नि-होत्रम्” इति श्रुत्या नित्यत्वावगमादित्यर्थः, (“सत्रमाच्छादने यज्ञे” इत्यमरः) ताम् आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नित्वेन प्रसिद्धां, रामरावणादीनां विविधव्यापाराश्रयत्वेन प्रसिद्धाञ्च, त्रेताम् अग्नित्रयं, द्वितीययुगञ्च, (“त्रेता त्वग्नित्रये युगी” इत्यमरः) पर्यंतूतुषत् हविषा परितोषयामास । [“सत्कर्मणि पतयः—” इत्यादिना विकल्पेनोपधाया ऋस्वः । ॥ १० ॥

क्रियामिति ।—असौ नल, प्राह्वेतनीं प्राह्वे भवां, पूर्वाह्न-कृत्यामित्यर्थः, [“सायं चिरम्—” इत्यादिना व्यु-प्रत्ययः तस्य तुट् च । तस्मात् एव निपातनात् प्राह्वेतनौमिति] क्रियाम् अनुष्ठानं, कृत्वा विधाय, सखीं पूर्वोक्तां सहचरीं, पाणिना हस्तसंज्ञया, निषेधन् निवारयन्, स्वागमनं विज्ञापयितुमिति शेषः, तस्याः भैम्याः, पृष्ठगः पश्चाद्देशे स्थितः सन्, कराभ्यां पाणिभ्यां, दृशौ लोचने, दमयन्त्या एव इति शेषः, न्यमीमिलत् अवारुणत्, कौतुकार्थमिति भावः । [“भ्राजभास—” इत्यादिना विकल्पेनोपधाया ऋस्वविधानात् पच्चे ऋस्वः] ॥ ११ ॥

दमयन्त्या इति ।—प्रसृतिभ्यां निकुञ्जपाणिभ्यां, गण्डूषार्थं क्रियमाणकरतुल्यसङ्कोचितकराभ्यामित्यर्थः, (“पाणिनिं कुञ्जः प्रसृतिः” इत्यमरः) प्रेयसौदृशोः भैमौनयनयोः, आयामं दैर्घ्यं, मापयन् तोलयन् इव स्थितः, [मातेः माडो वा खन्तात्

तर्किताऽऽलि ! त्वमित्त्वर्द्ध-वाणोका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ ११ ॥

साऽवाचि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचिती ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये ! तन्नाद्रिये तपः ? ॥ १४ ॥

लटः शत्रादेशः] तथा सहास्याभिः सम्मुखतः नलदर्शनात् ईषत्
हसन्तीभिः, दमयन्त्याः भैम्याः, वयस्याभिः सखीभिः, समौचितः
दृष्टः, असौ नल लोचने न्यमीमिलदिति पूर्वेषाम्वयः ॥ १२ ॥

तर्कितेति ।—आलि ! हे सखि ! त्वं नत्राच्छादिका भवतो, तर्किता अवधारिता, अनुमानेन ज्ञाता इत्यर्थः, मया इति शेषः, इति एवम्, अर्द्धा “अतो मा जहोहि” इत्यवशिष्टाशस्य अवचनात् असम्पूर्णरूपा, वाणो वाक्यं यस्याः सा तादृशी, [शैषिकः कप्] पाण्याः नयनापधायकनलहस्तयो, मोचनात् निज-पाणिभ्याम् अपनोदनात् हेतोः, ज्ञातं विदितं, स्पर्शान्तरम् अन्य-विधः स्पर्शः, सखीस्पर्शात् विलक्षणः नलस्पर्शः इत्यर्थः, यया सा तादृशी निश्चितप्रियपाणिस्पर्शा, दमयन्तीति शेषः, मान-सेविनी अभिमानवती, नलस्य दमयन्थनादरपूर्वकत्वेतानुरक्त-त्वेन तस्मिन् मानवती सतीत्यर्थः, मौनं नीरवताम्, आनशे प्राप, न किञ्चिद्दूचे कोपादिति भावः ॥ १३ ॥

सेति ।—तेन नलेन, सुतनुः अनवद्याङ्गी, सा भैमी, अवाचि उक्ता । [वचेः कर्मणि लुङ्] तदेवाह—हे प्रिये ! ते तव, अयं क्रियमाणः, कोपः रोषः, नौचिती न न्याय्यः, अनुचित इत्यर्थः, तथा हि, यस्य तपसः, प्रसादेन अनुग्रहेण, त्वां भवतो, प्रापं प्राप्तवान् अस्मि, अहमिति शेषः, [आप्नोतेर्लुङ् “तस्यस्यमिषा तान्तन्तामः” इति मिषोऽमादेशः] तत् महीप-कारि, तपः अग्निहोत्रादिकर्म, न आद्रिये ? न सत्करोमि ?

निशि दास्यं गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्नन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्याः पदासत्त्वै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 रुद्धा सकोपं सातङ्गं तं कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥

इति काकुः, अपि तु अवश्यमेव तस्य समादरं करोमि,
 तत्रमादादेव यतः त्वा लब्धवानस्मि इति निष्कर्षः ॥ १४ ॥

निशीति ।—हे प्रिये ! निशि रात्रौ, दास्य दामत्वं, तवेति
 शेषः, चरणमर्दनव्यजनादिना सुरतश्रान्त्यपनोदनार्थमिति भावः,
 गतः प्रामाऽपि, अहमिति शेषः, स्नात्वा स्नानात् आगत्य, त्वां
 भवतीं, यत् न अभ्यवीवदं न अभिवादितवान् आस्मि, [वदंरभि-
 वादनार्थाञ्चौरादिकात् ण्यन्ताच्चाडि “णौ चङुप्रधाय ङ्ङस्त्रः”
 इति उपधाङ्ङस्त्रः] तम् अनभिवादनमेव, मन्तुम् अपराधम्,
 [“आगोऽपराधो मन्तुश्च” इत्यमरः । मनरीणादिकस्तुमुन्-प्रत्ययः]
 मन्तुं विवेचयितुं, [मन्यतेस्तुमुन्-प्रत्ययः] प्रवृत्ता उद्द्युक्ता,
 असि भवसि, चेत् यदि, दासस्याप्रणतेरपराधत्वादिति
 भावः, तत् ताहं, वद कथय, वन्द्यसे नमस्क्रियसे,
 इदानोमेव मया त्वमिति शेषः, प्रणिपातप्रतीकारत्वात्
 अपराधस्येति भावः ॥ १५ ॥

इतीति ।—एषा दमयन्ती, पत्या प्रियेण नलेन, इति
 इत्यम्, उक्तीति शेषः, एतस्याः प्रियाया भैम्याः, पदासत्त्वै
 अभिवादनार्थे पादग्रहणाय, प्रेरितौ प्रसारितौ, करौ हस्तौ,
 रुद्धा स्वकराभ्या निरुध्य, सकोपम् अनर्हकरणत् सक्तोधं,
 सातङ्गं सभयञ्च, स्वचरणे स्नामिकरस्यर्शस्य अनौचित्यादिति
 भावः, कटाक्षैः अपाङ्गविलोकनैः, तं प्रियम्, अमूमुहत्
 मोहयति स्म, स्मरार्त्तं कृतवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारा-भलत्कारवशोक्ततः ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्ध-दूरलङ्घनरंहसा ।

दृशा भौल्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ? ॥ १८ ॥

सरोषाऽपि सरोजाक्षि ! त्वमुदेषि मुदे मम ।

तप्ताऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥

अवोचतेति ।—ततः कटाक्षैर्मुग्धोभावानन्तरं, तस्याः प्रियायाः, अपाङ्गे नैत्रान्ते, चलन्त्याः भ्रमन्त्याः, तारायाः कनीनिकायाः, भलत्कारेण प्रासास्फुरणेन, वशोक्ततः आयत्तीभूतः, निषधानां निषधदंशीयानाम्, अधीश्वरः अधिपतिः नलः, तन्वीं कृशाङ्गीं प्रियाम्, अवोचत अभाषत, [ब्रुवो लुङि रूपम्] ॥ १७ ॥

कटाक्षेति ।—हे प्रिये ! कटाक्षकपटेन अपाङ्गदर्शनव्याजेन, आरब्धम् उपक्रान्त, दूरलङ्घनरंहः विप्रकृष्टदेशोत्पतनवेगः यया तादृशया, ते तव, दृशा नयनेन, कर्णः श्रुतिः एव, कूपः गर्तः तं, निरूप्य निरोच्य, भौल्या भयेन, कूपलङ्घनोपक्रमे तत्र पतनभिया इत्यर्थः, निवृत्तं किम् ? निरस्तं किम् ? दूरलङ्घनच्छुरन्त्योऽपि जनः सम्मुखे कूपं तिष्ठेच्चैत् तत्र पतनभिया स्वारब्धात् निवृत्तो भवतीति लोके दृश्यते । आकर्ण-विश्रान्तलोचना दमयन्तीति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

सरोषेति ।—सरोजाक्षि ! हे कमललोचने ! सरोषाऽपि रुष्टाऽपि, त्वं भवती, मम मे, मुदे हर्षाय एव, उदेषि भवसि, नयनाननयोः तात्कालिकसुषमाया अतोवरमणौयत्वादिति भावः ; तथा हि, तप्ता उष्णा अपि, सूर्यस्य इयं सौरौ सूर्य-सम्बन्धिनी, “सूर्यागस्त्ययोः—” इत्यादिना यकारलोपः] सौरौ च सा भा प्रभा च सौरभा सूर्यप्रभा, [“स्त्रियाः पुंवत्—”

हेतुमिन्दौ भवदक्ल-विम्बविभ्रमविभ्रमम् ।

शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुच्चिजैः ।

बहस्यर्द्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

इत्यादिना पुंवद्भावः] शतपत्रस्य कमलस्य, सौरभाय एव सुरभित्वाय एव, प्रस्फुटनद्वारा सुगन्धवितरणायैवेत्यर्थः, न तु शोषणाय, भवतीति शेषः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १८ ॥

हेतुमिति ।—हे प्रिये ! भिन्नभिन्नः पृथक् पृथक् प्रकारः, अत्यन्तविलक्षणरूप इत्यर्थः, विधिः निर्माणव्यापारः यस्य सः तादृशः, विधिः विधाता, इन्दौ चन्द्रे, भवत्याः तव, वक्ल-विम्बस्य मुखमण्डलस्य, [“सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः”] यः विभ्रमः शोभा, तस्य विभ्रमं भ्रान्तिं, (“विभ्रमः मंशये भ्रान्तौ शोभायाञ्च” इति यादवः) सादृश्यजन्यं लोकानां तव मुखभ्रममित्यर्थः, हेतुं निराकर्तुं, [छिदेः तुमुन्] शशाङ्कं शशस्य मृगस्य, अङ्कं चिह्नम्, आनङ्के अङ्कितवान्, [“अकि लक्षणै” इति धातोर्भाटिकाङ्गिति तड्, “तस्मान्मुड् दिहल.” इति नुडागमः] इति शङ्के मन्ये, अहमिति शेषः; ईदृशाकरणे निश्चितमेव इन्दौ लोकानां तव मुखभ्रान्तिरुत्पद्येत इति भावः ॥ २० ॥

ताम्रिति ।—प्रसन्नाः प्रसादगुणसम्पन्नाः, सुस्पष्टा इत्यर्थः, स्वच्छाश्च, स्वादवः मनोज्ञाः, श्रवणपिपासावर्द्धकाः इति यावत्, सुमधुराश्च, (“स्वादू मिष्टमनाञ्जयोः” इति मेदिनी) तव भवत्याः, वर्णाः त्वन्मुखोच्चरितानि अक्षराणि, ताम्रपर्ण्याः तदाख्यायाः स्वच्छजलायाः कस्याश्चित् नद्याः, तटे तौरदेशे, उत्पन्नैः सञ्जातैः, अत एव स्वच्छैरिति भावः, तथा इन्दुकुच्चिजैः चन्द्र-

त्वद्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सञ्ज्ञोत्थिताः ।

अद्य यावदहो ! धावद्गुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्ट-चन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अनञ्चक्रो न पर्यङ्गमङ्गमङ्गमिताप्रियः ॥ २३ ॥

गर्भोत्पन्नैश्च, अत एव पीयूषमस्यकात् मधुरैरिति भावः, मौक्तिकैः सुक्ताफलैः सह, बहस्यर्द्धतराः बद्धा धृता इत्यर्थः, स्पृष्टा सादृश्य-लनिताभिमानः यैस्ते तादृशाः बहस्यर्द्धाः अतिशयेन बहस्यर्द्धाः बहस्यर्द्धतराः, भवन्तीति शेषः ; ततोऽपि तव वर्णानामेव अधिका स्वच्छता मधुरता च इति भावः ॥ २१ ॥

त्वदिति।—हे प्रिये ! त्वद्गिरः तव वाक्यानि, सुधया अमृतेन, सद्देव माद्वमेव, क्षीरपाथोधेः दुग्धमागरात्, उत्थिताः उद्गताः, इवेति शेषः, अतः सुधासंसर्गादेव तासां सुधावत् माधुर्यं प्रतीयते इति भावः ; ततश्च अद्य यावत् अद्यपर्यन्त-मपीत्यर्थः, धावन्ति स्रवन्ति, दुग्धलेपानां क्षीरमद्रे अवस्थानात् लिप्तक्षीराणां, लवाः विन्दव एव, स्मितानि ईषद्वास्यानि याभ्यः ताः तादृश्यः, यद्वा—धावतां स्रवतां, दुग्धानां लेपस्य तत्र संसृष्टस्य, लवा एव स्मितानि यासु ताः तादृश्यः, परिनश्यन्ते इति शेषः, इति अहो ! आश्चर्यम् ! स्मितव्याजेन क्षीरलिप्त-त्वात् त्वद्गिरां सुधया क्षीरेण च साहं क्षीरमागरोत्पन्नत्वम् उन्नोयते, अन्यथा तथाभावासम्भवादिति भावः ॥ २२ ॥

पूर्वेति।—आश्लिष्टा आलिङ्गिता, स्पृष्टा इति यावत्, चन्द्रिका कौमुदी येन सः तादृशः, चन्द्रमाः चन्द्रः, पूर्वपर्वतम् उदयाद्रिम् इव, अङ्गमङ्गमिता क्रोडारोपिता, प्रिया दमयन्ती येन सः तादृशः क्रोडोपवेशितभैमीकः, [“अपूरणोप्रियादिषु” इति वचनात् प्रियापरस्य पूर्वपदस्य “स्त्रियाः पुंवत्—” इत्या-

प्राहडारम्भणाश्रोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियाम् ।
 परीरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥
 चुचुब्बास्यममौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितम् ।
 नभोमणिरिवाश्रोजं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥
 अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।
 पुरस्ताद्देशितामूचे कर्तुं नर्मणि सान्निणीम् ॥ २६ ॥

दिना पुंवद्भावः] सः नलः, पर्यङ्कं शयनम्, अलक्षके भूषया-
 मास, उपविवेश इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्राहडिति ।—स्निग्धः अनुरक्तः, दमयन्तीं प्रति प्रीति-
 सम्पन्नः इत्यर्थः, जलगर्भत्वात् मसृणश्च, सः नलः, प्राहडारम्भणे
 वर्षाप्रारम्भे, अश्रोदः मेघः, द्यां नभस्थलीम् इव, विश्लेषायास-
 मुक्तये वियोगक्लेशपरिहाराय, प्रियां भैमीं, परीरभ्य आनिङ्ग्य,
 चिराय दीर्घकालपर्यन्तम्, आस शुशुभे, चिरमाश्लिष्य अव-
 स्थितः इत्यर्थः । [“आसेति तिङन्तप्रतिरूपकम्” इति शाकटा-
 यनः, वामनश्च “अस गतिदीत्यादानेष्विति अस्-धातोः” इत्याह
 “आसेत्यसतेः” इति ॥ २४ ॥

चुचुम्बेति ।—रसमग्नः अनुरागसागरान्तर्निविष्टः, अमौ
 नलः, श्रितस्मितं प्राप्तमन्दहासम्, आलिङ्गनजन्यानन्देन
 क्रोधापगमादिति भावः, प्राप्तविकासञ्च, तस्याः दमयन्त्याः,
 आस्यं मुखं, मधुमध्ये कमलस्यैव मकरन्दाभ्यन्तरे, अनुविम्बितः
 प्रतिफलितः, एवञ्च नभोमण्यश्रोजयोः परस्परं सुदूरव्यवधाने
 सत्यपि चुम्बने न काऽप्यनुपपत्तिरिति मन्तव्यम् ; नभोमणिः
 रविः, अश्रोजं कमलम् इव, चुचुम्ब चुम्बितवान् ॥ २५ ॥

अथेति ।—अथ चुम्बनानन्तरं, स नलः, कलां नाम कला-
 नाङ्गीं, प्रियासखीं भैम्याः वयस्कां, नर्मणि परिहासक्रीडायां,

कस्मादस्माकमञ्जास्या वयस्या दयते न वः ? ।

आसक्ता भवतीष्वन्य मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वापनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालोरियमलीकवाक् ? ॥ २८ ॥

आह स्मैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाऽभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

साक्षिणीं प्रत्यक्षदर्शिनीं, कर्तुं विधातुं, पाणिना हस्तसंज्ञया, आह्वय आकार्यं, पुरस्तात् अग्र, वेशिताम् उपवेशिता, कृत्विति शेषः, ऊचे वभाषे ॥ २६ ॥

कस्मादिति — हे कले ! अञ्जास्या कमलवदना, वः युष्माकं, वयस्या सखी, कस्मात् कस्य हेतोः, अस्माक मामित्यर्थः, [“अधौगथ—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठो] न दयते ? न अनुकम्पते ? मन्ये विवेचयामि, अहमात् शेषः, भवतीषु युष्मासु, आसक्ता अत्यन्तमनुरक्ता सतो, अन्यम् अपरं जन, न बहु मन्यते न समाद्रियते ॥ २७ ॥

अन्वग्राहीति ।—मया भैम्या, निशि रात्रौ, स्वापनयात् आत्मसमपणात्, स्नाङ्गदानं कृत्वेत्यर्थः, प्रेयान् प्रियतमः नलः, अन्वग्राहि अनुगृहीतः, इति एवम्, अलीकवाक् अनृतवादिनो, इयम् एषा वः सखी, तावत् सकला एव, आलीः सखाः भवतोः, न विप्रलभते ? न प्रतारयति ? किमिति शेषः, इति काकुः ; अपि तु प्रतारयत्येव, तस्मात् अहं रात्रौ प्रियतमाय आत्मसमर्पणं कृतवतीति युष्मसमोपि यदियमुक्तवतो तत् वचः न श्रेयम् इति भावः ॥ २८ ॥

आहेति ।—एषा इयं वः सखी, नलात् नैषधात्, अन्यम् अपरं पुरुषं, मनसा चेतसा, अपीति शेषः, न जुषे न सेवे, इति

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमी यदि भाषसे ।

तद्द्वि लज्जानमन्मौलिः परीक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैषाऽऽलौरवलोकते ।

द्राक् दृगन्ताणुना मान्नु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

यत् आह स्म ऊचे, अस्याः तव सख्याः, तत् वचनं, यौवनानु-
मितेन यौवनेन तारुण्येन लक्षणेन, अनुमितः तर्कितः तादृशेन,
एषा मनोभूमतौ यौवनवत्त्वात्, या या यौवनवती सा सा
मनोभूमता इत्यनुमानविषयीकृतेनैत्यर्थः, मनाभुवा मनः चित्त-
मेव, भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशेन कामेन, मृषा मिथ्या, अभूत्
अजनि ; मदन्वस्य कामस्य मनसा सेवनात् अस्याः तादृशो
उक्तिः मिथ्या जाता इति निन्दाच्छलेन मय्येवयं कामानुरक्तेति
स्तुतः व्याजस्तुतिः ॥ २८ ॥

आस्येति ।—हे कले ! एतस्याः युष्मत्सख्याः, आस्यसौन्दर्यं
मुखशोभां, यदि चेत्, भाषसे वर्णयसि, त्वमिति शेष, तदा
शृणुमः आकर्णयामः, वयमिति शेषः, ननु तव उल्लङ्घे एव यदा
इयमुपविष्टा, तदा अस्मन्मुखे कथं शृणुथ, पश्यथ न कथम् ?
इति चेदाह, द्वि यस्मात्, लज्जया व्रपया, नमन्मौलिः नम्रशिरसः,
एतस्याः इति शेषः, तत् आस्यसौन्दर्यम्, अधुना अपि विवाहात्
परमस्य पर्यन्तमपौत्यर्थः, नः अस्माकं, परोक्षम् अक्षोरगोचर-
मेव, वर्त्तते इति शेषः, तत् यथा एषा लज्जा परित्यज्य स्वमुख-
कमलमस्मान् दर्शयति तथा क्रियताम् इति भावः ॥ ३० ॥

पूर्णयैति ।—सा उक्तरूपा लज्जानतशिरस्का, एषा
दमयन्ती, पूर्णयैव समग्रयैव, न तु अन्तेन इति भावः ; द्वयोः
ल्लोचनयोः समाहारः इति द्विलोचनी तथा द्विलोचन्या नेत्र-
द्वयेषु, [त्रिलोकीवत् प्रक्रिया] आलीः सखीः, भवलोके

नालोकते यथेदानीं मामियं तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥

राग दर्शयते सैषा वयस्याः सूनृतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनो मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

पश्यति, मान्तु मा पुनः, मन्तुमन्तम् अपराधिनम् इव, द्राक्
भ्राटिति, क्षणमात्रमित्यर्थः, दृगन्ताणुना दृशः एकमात्रस्य
चक्षुषः, न तु द्वयोः, अन्तः शेषभागः, न तु सम्पूर्णभागः,
तस्यापि अणुना लेशमात्रेण, कटाक्षलेगेन इत्यर्थः, ईक्षते
अवलाकयति, अन्योऽपि लोको यथा अपराधिनं घृणया कटाक्ष-
मात्रेणावलोकयति तद्वदिति निष्कर्षः ॥ ३१ ॥

नेति ।—इयं टमयन्ती, यथा येन प्रकारेण, इदानीम्
अधुना, मां नलं, न आलोकते न ईक्षते, तेन तादृशानालोकन-
व्यापारेण, कल्पये एव मन्ये, यत् यः अहं नलः, दूत्ये
इन्द्रादीनां दूत्यकाले, अनया भैम्या, दृष्टः पूर्णलोचनद्वयेन
अवलोकितः, सोऽपि अहम्, ईदृशा इदानीमेतादृशव्यवहारेण
माम् अपश्यन्त्या अनया, व्यस्मारिषि विस्मृतः अस्मि, [स्मरतः
कर्माणि लुङ् । “स्थमिचमोयुट्—” इत्यादिना मिच इडागमि
तस्य चिगवद्भावे “अचो जिणति” इति वृद्धिः] अविस्मरणे
पूर्वेवत् सादर पश्येत् इति भावः ॥ ३२ ॥

रागमिति ।—सा उक्तरूपा, एषा प्रिया, सूनृतामृतैः सत्य-
प्रियवाक्यपौषैः, (“सूनृतं प्रियं सत्ये” इत्यमरः) वयस्याः
सखीः, रागम् आनुरक्तिं, स्नेहभावमित्यर्थः, दर्शयते प्रकाशय-
तीत्यर्थः, ताभ्यः विस्मयं कथयतीति भावः, [“अभिवादिदृशा-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम्” इति विकल्पादणिकर्तुः कमेत्व,
“षिचञ्च” इत्यात्मनेपदम्] मानिनी मानयती इयं, मां पुनः मान्तु,

कां नामन्वयते नाम नामग्राहमियं सखी ? ।

कले ! नलेति नाम्नाकीं सृशत्याह्वां तु जिह्वया ? ॥३४॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र बिभर्त्तु नः ? ॥ ३५ ॥

त्वं भवान्, मम मदीयः, इति एवं, वक्तुं कथयितुं, “मदीयः त्वम्” इत्येतावन्मात्रं वक्तुमपीत्यर्थं, मौनिनी वाचयमा, भवतीति शेषः । अतिनिष्करुणा इयं मयि इति निन्दा, लज्जाशीलेय-मिति स्तुतिः ॥ ३३ ॥

कामिति ।—हे कले ! इयम् एषा, सखी ते वयस्या, कां नाम सखीं, नामग्राहं नाम गृहीत्वा, [“नाम्नग्राहिशिग्रहोः” इति णमुल्] न आमन्वयते ? न सम्बोधयति ? अपि तु सर्वाः एव आमन्वयते इत्यर्थः, नामेति प्रश्ने ; तु किन्तु, अस्माकम् इमाम् आस्माकीं मदीया, [“युष्मदस्मदोः”—इत्यादिना अण्-प्रत्ययः । “तस्मिन्नणि च—” इत्यादिना आस्माकादेशः, “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना ङीष्] नलेति आह्वा नाम, (“आख्याऽऽह्ने अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च” इत्यमरः) जिह्वया रसनया, अपीति शेषः, न सृशति न स्पर्शं कराति, मा नाम्नाऽपि न ग्राहयति रहस्यालापस्तु दूरमास्तामिति निन्दा, स्त्रीणां भर्त्तृनामग्रहणस्य अनौचित्यात् स्तुतिः ॥ ३४ ॥

अस्या इति ।—पीनाभ्या स्थूलाभ्या, स्तनाभ्यां कुचाभ्यां, व्याप्ते सम्पूर्णभावेन आक्रान्ते, ततश्च बाह्यरपि अवकाशलवोऽपि नास्तौत्याशयः, अस्मासु मयि विषये, निर्दये अकरुणे, तत एव अन्तरपि अवकाशलवोऽपि नास्तौति भावः, अस्याः दमयन्त्याः, हृदये वक्षसि, अवकाशस्य मदवस्थितस्थानस्य, लवः लेशोऽपि, नास्ति न विद्यते, अत एव अत्र हृदये, कुत्र कश्चिन् स्थानं,

अधिगत्येदृशे तस्या हृदयं सृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोल्लण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधोत-स्मितयाऽस्मै तथा जगे ॥ ३७ ॥

नः अस्मान्, मामित्यर्थं, विभर्त्तुं ? धारयतु ? न कुवापीत्यर्थः ; उच्चकुचाभ्यां व्यवहर्त्तनेव मया स्थोयते, न तु हृदयेन ध्रियते इति भावः । अत्रापि निन्दाच्छलात् स्तुतिः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति ।—एतस्याः भैम्याः, हृदयम् अन्तःकरणम्, ईदृक् निर्दयत्वान् ईदृशं कठिनम्, अधिगत्य ज्ञात्वा, इवेति शेषः, सृदुतामुचोः कोमलतात्यागिनोः, तथाभूतकठिनहृदय-संसर्गात् स्वयमपि तावत् काठिन्यभाजोः इत्यर्थः, अन्यथा कठिने सृदुताचरणे दुर्नीतिरिति भावः, अत एव युक्तवृत्तयोः युक्तम् उचितं, वृत्तं व्यवहारः ययोस्तादृशयोः, कठिने कठिनव्यवहारस्य औचित्यात् ; अन्यत्र—युक्तौ पीनत्वात् मिथः संश्लिष्टौ, वृत्तौ वर्त्तुनी च तयोः युक्तवृत्तयोः, [विशेषणसमासः] कुचयोः स्तनयोः, अपौति शेषः, वैमुख्यमेव कठिनात् हृदयात् विपरीत-मुखत्वमेव औदामीन्यमेव च, प्रतीमः जानीमः ; एतस्याः निर्दयात् कठिनात् हृदयात् स्वाङ्गभूतौ सहृत्तौ कुचावपि विमुखौ जातौ, वयन्तु वाह्याः तत्र निवेष्टुं कथं शक्नुमः ? इति भावः ; यद्वा—वैमुख्यमेव मयि पराङ्मुखत्वमेव, तुङ्गतया आनिङ्गनविप्लवननादिति भावः, अन्यत्र—विगतमुखत्वमेव, नवोद्भिन्नत्वात् वृत्तहोनतया मनोज्ञमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

इतीति ।—अस्मिन् नले कान्ते, तां कलां, सोल्लण्ठं सोप्रासं, सपरिहासमित्यर्थः, (“सोल्लण्ठनन्तु सोत्प्रासम्” इत्यमरः) इति एवम्, अभिधाय उक्त्वा, मुद्रितकण्ठे निरुद्धगले,

भाविंतयं त्वया माधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरन्तनानुरागाहं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं सन्भुज्यते बाला ? कथमस्मासु भाषताम् ? ॥ ३९ ॥

तूष्णींभूतं सतीत्यर्थः, तथा कलानामसख्या, दमयन्ती-
मुखाधीतस्मितया दमयन्त्याः वयस्यायाः भैम्याः, मुखात् आन-
नात्, अधीतं शिक्षितं, गृहीतमिति यावत्, स्मितं मन्दहास्यं
यया तादृशया सत्या, दमयन्तीं हसन्तीं दृष्ट्वा स्वयमपि स्मय-
मानया सत्या इत्यर्थः, अस्मै नलाय, जगि जगटे, नलः गदितः
इत्यर्थः । [“क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” इति
क्रियया अभिप्रायात् सम्प्रदानत्वं, तथा चाविवक्षितकर्मत्वाद्भावे
लिट्] अस्मै इत्यत्र “असौ” इति पाठे—असौ नलः, जगदे ऊचे,
वक्ष्यमाणं वच इति शेषः । [कर्मणि लिट्] ॥ ३७ ॥

यदुक्तं “कस्मादस्माकम्” इत्यादि तत्र तावदुत्तरमाह,
भाविर्तति ।—हे महाराज ! त्वया भवता, इयं सखी भैमौ,
माधु सम्यक्, भाविता तर्किता, खलु इति निश्चये, यतः, त्वयि
भवति, नवरागा नूतनपरिचयात् नूतनानुरागा, जातति शेषः,
अतः तदनुरूपं वर्तते इति भावः, नः अस्मान्, सखीः सहचरोः
प्रति तु, चिरन्तनस्य पुरातनस्य, अनुरागस्य प्रणयस्य, आवाख्य-
मेकत्रावस्थानात् सहजानुरागस्येत्यर्थः, अहम् अनुरूपं यथा
तथा, वर्तते विद्यते, व्यवहरतीत्यर्थः, अत एवेयं भवति
ममङ्गीवा अस्मासु तु तद्वर्जिता स्वभावत एव, एवञ्चाय-
मुपालम्भः नोचितः इति भावः ॥ ३८ ॥

यदुक्तम् “अन्वग्राहि” इत्यनेन तत्रोत्तरं श्लोकद्वयेनाह,
स्मरत्यादिना ।—नवम् अचिरमेव, ऊढा परिणीता, अत एव

नासत्यवदनं देव ! त्वा गायन्ति जगन्ति यम् ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

लज्जासङ्गचिता इत्याशयः, तथा बाला अविदग्धा, अत एव स्मरारागमानभिज्ञा इति भावः, नः अस्माकं, सा त्वया अभियुक्ता, इयं भवदङ्गस्था, सखी सहचरी दमयन्ती, स्मरशास्त्रविदा कामतन्त्रवेदिना, अत एव कामकलाकुशलनेत्यर्थः, त्वया भवता, कथं केन प्रकारेण, सम्भुज्यते ? निर्भरं सम्भोक्तुं शक्यते ? कथमपि नैवेत्यर्थः, अस्या लज्जाया एव दुर्वारविघ्नत्वादिति भावः; कथं केन वा प्रकारेण, अस्मासु अस्मत्समीपे, भाषताम् ? रात्रिहृतमसङ्गीच कथयतु ? बालत्वेन लज्जावशादस्मभ्यं स्ववेष्टितं नैव कथयिष्यतीत्यर्थः । तस्मान्नामी अलोकवाक् न वा अस्मान् विप्रलभते, किञ्च नवीटासुलभलज्जापरवशाया अस्याः कामशास्त्रवेदिनस्तत्र एवमुपालभः नोचितः इति भावः ॥३९॥

अत्रैव यत्त्रिशेषितवान् “अलोकवाक्” इति तत्रोत्तरमाह, नासत्येति ।—देव ! हे महाराज ! जगन्ति लोकाः, यं त्वां भवन्तं, न असत्यं मिथ्या, वदनं भाषणं यस्य तं तादृशं सत्यवादिनमित्यर्थः, गायन्ति कीर्तयन्ति, तस्य तादृशसत्यवादिनः, ते तव, प्रिया स्निग्धा कान्ता, सरूपा समानरूपा, तवानुरूपसत्यवादिन्येवेत्यर्थः, स्यात् भवेत्, अन्यथा तद्विपरीतम् असत्यभृतं, लपनं भाषणं यस्याः सा तादृशी, न नैव, स्यादिति पूर्वणान्वयः । पक्षान्तरे—यं त्वाम् असत्यवदनं मिथ्याभाषणशौलं, न गायन्ति ? इति काकुः, अपि तु गायन्त्येवेत्यर्थः, तस्य तादृशमिथ्यावादित्वेन गौतस्य, ते प्रिया सरूपा समानरूपा, तवानुरूपेत्यर्थः, स्यात्, अतः अन्यथालपना मिथ्याभाषिणी, न स्यात् ? इति काकुः, अपि तु अन्यथालपनेव स्यादित्यर्थः ;

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किन्तु देव ! त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभूर्यस्मान्नतः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

एवञ्च भवान् इमां सम्भ्रज्यापि यथा न भुक्तवान् इति मिथ्या भाषते, तथा इयमपि आत्मनमर्पणमङ्गत्वाऽपि कृतवती इत्य-
भाषत, अतः उभयोरेव तुल्यमृषावादित्वात् नायं ते अभियोग उचित इति भावः । पत्ने—यं त्वा नासत्ययोः अश्विनोकुमारयोः इव, वदनम् आस्यं यस्य तं तादृशम् अश्विनोकुमारतुल्यसुन्दर-
वदनं, गायन्ति तस्य तादृशसुन्दरमुखस्य, ते तव, सरूपा समानरूपा, प्रनुरूपसुन्दरमुखो एवेत्यर्थः, प्रिया कान्ता, स्यात्, अन्यथा तद्विपरौतं, कुत्सितमित्यर्थः, लपनं वदनं यस्याः सा तादृशी, (“वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्” इत्यमरः) न, स्यादिति अन्वयः ; योग्य योग्येन युज्यते इति भावः ॥४०॥

यदुक्तम् “आह स्म” इत्यादिस्लोके तस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह, मनोभूरित्यादि ।—देव ! हे राजन् ! (“राजा भट्टारको देवः” इत्यमरः) अस्याः दमयन्त्याः, चित्ते हृदये, मनोभूः त्रित्तजन्मा, अस्ति विश्रुते इति सत्य, किन्तु परन्तु, सः मनोभूः, त्वमेव भवानेव, कुतः ? यस्मात् यतः, सख्याः वयस्याया भेष्याः, मनः चित्तं, दिवानिशं रात्रिन्दिनं, सदैवेत्यर्थः, त्वदव-
स्थितिभूः तवैवावस्थानस्य स्थानम् ; मनो भूः आश्रयः यस्येति व्युत्पत्त्या त्वमेव मनोभूः, मनसि भवतीति व्युत्पत्तौ त्वदभि-
लाषिण्या अस्याः कामस्य त्वत्परत्वादुभयथाऽपि न पुरुषान्तर-
सेवाशङ्कालव इति भावः । अत्र नलेन कामार्थे प्रयुक्तस्य मनसो भू उत्पत्तिर्यस्य इति व्युत्पत्तिनभ्यस्य मनोभूपदस्य कलया मन एव भूः वसतिस्थानं यस्येति व्युत्पत्त्या नन्वार्थे प्रयुज्यमानत्वात् शेषवक्तोक्तिरलङ्कारः ॥ ४१ ॥

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयाऽस्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ? ॥ ४२ ॥

कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥ ४३ ॥

सत इति ।—अथ इति पक्षान्तरे, अथवेत्यर्थः, सः भवदुक्त-
मतोभूपदवाच्य, मन्मथः कामः, सखीचित्ते दमयन्तीहृदये, सतः
वर्त्तमानस्य, तं तवैव, प्रतिच्छाया प्रतिविम्बम्, अन्यथा इत्थं न
चेत्, अतनोः अनङ्गस्य, अस्य मन्मथस्य, त्वया भवता, समरूपत्वं
तुल्याकारत्व, कथं ? केन प्रकारेण ? भवितुमर्हतीति शेषः,
अतनोः रूपासम्भवात् तत् न कथमपि सम्भवतोत्यर्थः ; धर्म्य-
भावे धर्मानवकाशात् स्वच्छदर्पणे प्रतिविम्बितमुखस्य मुख-
व्यतिरेकेण यथा स्थितिर्नास्ति, तथा अतिस्वच्छे नः सख्याः
मनसि त्वद्व्यतिरेकेण त्वत्प्रतिविम्बभूतस्य कामस्य पृथक् स्थिति-
रेव नास्ति अतनुत्वात् तस्य, अतो न पुरुषान्तरसेवावसरो-
ऽस्याः इत भावः ॥ ४२ ॥

क इति ।—अथवा पक्षान्तरे, हे देव ! उभयोः तव कामस्य
च द्वयोः, शोभया समानसौन्दर्येण हेतुना, अत्र अनयोः युवयोः
मध्ये, स्मरः कामः, कः ? त्व भवान् वा, कः ? इति एवं, सन्देहे
संशये सति, सेयं मेमी, त्वय्येव भवत्येव, अर्थितया प्रार्थितया,
त्वामेव लक्ष्मिच्छूनया इत्यर्थ, चित्ते मनसि, युवा त्वां कामञ्च
हावेव, [“त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तत् शिष्यते” इति
वचनात् त्यदाद्येकशेषः] धत्ते धारयति, त्वन्मन्मथयोः कतरः
त्वम् इति सन्देहे कामस्य परित्यागे तवापि परित्यागाशङ्कया
त्व परित्यक्त. मा स्याः इति त्वदर्थत्वेन अनया उभौ एव चित्ते
धार्थ्यं रक्षयोः क्वत्रिमाक्वत्रिमयोः सन्देहे उभयोरेव धारणवत्,

त्वयि न्यस्तस्य वित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्शेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोक्य शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ? ॥ ४५ ॥

अन्यथा अन्यतरत्यागे मुख्यस्यैवाङ्गत्रिमस्य त्यागभयादिति त्वदर्थमेव कामं धारयति, न तु कामार्थं त्वामिति भावः ॥ ४३ ॥

यदुक्तं “पूर्णया” इत्यादि श्लोकेन तत्रोत्तरमाह, त्वयौति ।— पङ्कजाक्षी कमलनयना, अत एव अक्षिद्वये अस्या महत्येव ममत्वबुद्धिरिति भावः, असौ दमयन्ती, त्वयि भवति, न्यस्तस्य समर्पितस्य, वित्तस्य मनसः, दुराकर्षत्वदर्शनात् दुःखेनापि पुनः प्रत्यानेतुम् अशक्यत्वज्ञानात्, शङ्कया भयेन, त्वां भवन्तं, दृग्शेन दृशः एकमात्रस्य चक्षुषः, अंशेन अवयवेन, किञ्चिन्मात्र-भागेनेत्यर्थः, अपाङ्गेनेति यावत्, स्पृशति स्पर्शविषयीकरोति, अवलोकयतीत्यर्थः, यदि पूर्णाभ्यां लोचनाभ्यां पश्येत् तदा पङ्कजवत् सुन्दरं नयनद्वयमपि चित्तवत् अपरावर्त्तनीयतया त्वयि लग्नं भवेदिति संशयेन आकर्षणविश्रान्तस्य विशालस्य नेत्रस्य किञ्चिन्मात्रांशस्य त्वत्तः प्रत्याहरणासमर्थेऽपि “सर्वनाशे समुत्पन्ने अहं त्यजति पण्डितः” इति शास्त्रात् न विशेषक्षतिरिति विविच्य त्वां पूर्णाभ्यां लोचनाभ्यामपश्यन्ती सा दृग्श-मात्रेण पश्यति, अतो नोपालम्भावकाशः इति भावः ॥ ४४ ॥

यदुक्तं “नालोकते” इत्यादि श्लोकेन तत्रोत्तरमाह, विलोकना-दिति ।— विलोकनात् प्रभृति दूत्यकाले प्रथमदर्शनात् आरभ्यैव, [“अपादाने पञ्चमी” इति सूत्रे “कार्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यकारप्रयोगात् प्रभृतिद्योगे पञ्चमी” इति कैयटः] अस्याः

परीरम्भेऽनयाऽऽरभ्य कुचकुङ्कुमनङ्गमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

मनसाऽयं भवन्नाम-कामसूक्तजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठशुम्बत्येकावलिच्छन्नात् ॥ ४७ ॥

दमयन्त्याः, चक्षुषोः लोचनयोः, लग्नः संसक्तः एव, असि वर्त्तसे, त्वमिति शेषः, शङ्का चेत् मदुक्तौ अविश्वासः यदि, तदा स्वेन आत्मना, स्वयमेवेत्यर्थः, आलोक्य पश्य, त्वमस्याः चक्षुषोः लग्नो न वा इति परीक्ष्य इत्यर्थः, परवाचि अन्येषामुक्तौ, कः प्रत्ययः ? का श्रद्धा ? नैव श्रद्धा कर्त्तव्या इत्यर्थः ; पुरःस्थस्य वस्तुनः प्रतिविम्बः अक्षिकनानिकायां साक्षात् अवलोक्यते, एवञ्च नलश्चेत् तथा द्रष्टुं प्रवर्त्तते तदा स्वप्रतिविम्बं तत्र प्रतिफलितं दृष्ट्वा स्वनग्नत्वं साक्षादेव पश्येत् इत्यत एव कृत्वात् स्वेनालोक्य इत्युक्तमिति मन्तव्यम् ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं “रागं दर्शयते” इत्यादिश्लोके तत्रोत्तरमाह, परीरम्भे इति ।—हे महाराज ! अनया सख्या, परीरम्भे गाढा-लिङ्गनसमये, कुचकुङ्कुमस्य निजस्तनद्वयनिषस्य काश्मीरजस्य, मङ्गमं मङ्गान्तिं, मुद्रणमित्यर्थः, आरभ्य उपक्रम्य, स्वकुच-कुङ्कुमरागं तव हृदये संसञ्जनात् प्रभृतौत्यर्थः, त्वयि भवति नले विषये, मे मम, हृदयस्य अन्तःकरणस्य, रागः अनुरक्तिः, रक्तिमा च, एवम् इत्यं, हृदयमङ्गामितकुचकुङ्कुमवदेवेत्यर्थः, इति इयं, वाक् श्रवचः, उदितैव उक्तैव, उक्तवदेव व्यक्त सूचितमित्यर्थः, अतः सखीषु अनुरक्ता न मर्योति नोपालभ्येयामति भावः ॥४६॥

“का नामन्वयते” इति श्लोके यदुक्तं तस्योत्तरमाह, मन-सेति ।—अयम् इति हस्तेन पुरोवर्त्तिनिर्देशः, सखीकण्ठः भैसौगलनालः, मनसा अन्तःकरणेन, भवतो नलस्य, नामैव

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्थनावन्तरसम्मान्तो निष्क्रान्तो ब्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥

कुचौ दोषोज्ज्वलावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं हृहन्तावाहृतौ ह्रिया ? ॥ ४९ ॥

संज्ञा एव, कामसूक्तं कामाविर्भावनाय कामदेवप्रकाशक-
प्रधानमन्त्रः. तस्य जपः पुनः पुनरुच्चारणमेव, व्रतं नियमः अस्य
अस्तीति तद्व्रतौ सन्, “साहस्रो मानसो जपः” इति
स्मृतेः सर्वजपानां मानसिकजपस्य महत्प्रगुणत्वात्, नारीणां
भर्तृनामग्रहणनिषेधात् वा मनसा इत्युक्तं, न तु
जिह्वया इति भावः. एकावलिच्छ्रुतात् एकयष्टिकमुक्ताहार-
धारणव्याजात्, अक्षसूत्रं जसङ्ग्रहानार्थम् अक्षमालां, चुम्बति
सृशति, धारयतीत्यर्थः; सखीनामग्रहणस्य कादाचित्कत्वात्
त्वन्नामग्रहणस्य च नैरन्तर्यात् जिह्वया त्वन्नामस्यर्गाभावेऽपि
नायमुपालम्भो युज्यते इति भावः ॥ ४७ ॥

“अस्याः पीनस्तन” इत्यादिश्लोकोक्तं वैपरीत्यापादनेन परि-
हरति, अध्यासिते इति ।—हे महाराज ! वयस्यायाः सख्याः,
हृदि वक्ष्मि, वक्षोऽभ्यन्तरे इत्यर्थः, महता गौरववता
बृहदाकारेण च, भवता त्वया, अध्यासिते अधिष्ठिते सति,
समग्रतया आक्रम्य अवस्थिते सतीत्यर्थः, स्तनौ सख्याः कुचद्वयो,
अन्तरसम्मान्तो अभ्यन्तरे अवस्थातुं स्थानमप्राप्नुवन्तौ सन्तौ,
वहिः हृदयस्य उपरिदेगे, निष्क्रान्तौ निर्गतौ, इति ब्रूमहे
कथयामः. सम्भावयामः इति यावत्, भवदध्यासात् प्राक्
अनिर्गमात् अध्यासादनन्तरञ्च निष्क्रमादिति भावः । अतोऽस्याः
हृदयेऽवस्थाः महाराजः एव इति निष्कर्षः ॥ ४८ ॥

“अधिगत्य” इत्यादि श्लोकोक्तकुचवैमुख्योपालम्भस्योत्तर-

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

बभौ च प्रेयसौवक्तं पत्युरुन्नमयन् करः ।

चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

माह, कुचाविति।—बृहन्ती महान्ती, अतिपीनी इत्यर्थः, महाशयौ च, तथा दाषाञ्जितौ दोषेण शिथिलत्वादिना, उञ्जितौ वर्जितौ, कठिनौ इत्यर्थः, अथच दाषा रात्रौ, उञ्जितौ वस्त्रमुक्तौ, निरावरणौ इत्यर्थः, प्रस्थाः सख्याः, कुचौ स्तनद्वय, त्वया भवता, पौडितौ पाणिभ्या मर्दितौ, अहेतुकं दत्तक्लेशो च, तथा व्रणितौ नखैः तत्रविचतौकृतौ, शस्त्राघातन व्रणवन्तौ कृतौ इति च, [व्रणवच्छब्दात् “तत्कराति—” इति श्यन्तात् कर्मणि क्तः, णाविष्ठवद्भावात् “विन्मतालुक्” शते मतुपो लोपः] अतः द्विधा लज्जया हेतुना, इवेति शेष, आवृत्तौ आच्छन्नौ, वस्त्रेणेति शेषः, कथं केन प्रकारेण, आस्यं मुखं, चुचुकमिति यावत्, आननञ्च, दर्शयताम् ? प्रकाशयताम् ? न कथमपीत्यर्थः, महान्तो जनाः परेण अहेतुकं दूषिता अपि लज्जया न मुखं प्रदर्शयन्तीति भावः । अत्र भवान् स्वयमेव कृतापराधः इति निष्कर्षः [दृगेण्येन्तात् लोटि तामादेशः] ॥ ४८ ॥

इतीति।—इति इत्यम्, कलया प्रियायाः सख्या, पीयूष-वर्षिभिः अमृतस्यन्दिभिः, सूक्तैः प्रियवचनैः, सिक्तः आर्द्रोक्तः, सन्तोषित इत्यर्थः, असौ राजा, उन्नमित स्वपाणिना उन्नतं कृतम्, आननं मुखं यस्याः तादृशीं, प्रियां दमयन्तीम्, ईदृक् एव ? कलया यदुक्तं तत् किं सत्यमेव ? इत्यर्थः, इति एव, पप्रच्छ जिज्ञासयामास ॥ ५० ॥

बभाषति।—प्रेयसौवक्तं दमयन्तीमुखम्, उन्नमयन्

ङ्गीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।
 दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥
 भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितम् ।
 परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
 क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

उत्तोलयन्, पत्युः भर्तुर्नलस्य, करः पाणिः, चिरेण महता
 कालेन, बहुकालानन्तरमित्यर्थः, इन्दुना विधुना, निशाकाले
 सरसोवत्प्रतिविम्बितेति भावः, लब्ध प्राप्तं, सम्भानं सहजवैर-
 निवृत्तौ सयोगः येन तत् तादृशम्, अरविन्दं पद्मम् इव,
 बभौ शुशुभे । अभूतोपमेति दण्डी, अत्यन्तमसम्भवसम्बन्धोक्ते-
 रतिशयोक्तिभेदः इत्यपरि ॥ ५१ ॥

ङ्गीणेति ।—तदा तत्काले, नलकर्तृकदमयन्तीमुखोत्तोलन-
 काले इत्यर्थः, ङ्गीणा लज्जिता च, [“नुदविद—” इत्यादिना
 विकल्पात् निष्ठा-नत्वम्] स्मयमाना मन्द हसन्तो च, दमयन्ती
 मैमो, पुनः भूयः, मुखं वदनं, नमयन्ती अवनतं कुर्वती सर्ती, पत्युः
 नलस्य, अत्युच्चैः उच्चतरायै, मुदे आनन्दाय, अभवत् अजायत ॥ ५२ ॥

भूय इति ।—प्रियया भूम्या सह वर्तते इति सहप्रियः
 कान्तासयुक्तः, [“तेन सह—” इत्यादिना बहुव्रीहिः] भूपतिः
 नलः, परिहासविलासाय नमस्क्रीडार्थं, दमयन्त्या सहेव
 नमस्त्रवहारेण चित्तविनोदनायित्यर्थः, स्पृहयालुः अभिलाषुकः,
 केलिकामुकः सन् इत्यर्थः, [“स्पृहेरौषितः” इति सम्प्रदान-
 त्वाच्चतुर्थी, “स्पृह्मिष्ठहि—” इत्यादिना आलुच्] भूयः
 पुनरपि, तस्याः प्रियायाः, सखीं कलां, सस्मितम् ईषदास्य-
 क्षद्वितम्, आह स्म उवाच ॥ ५३ ॥

क्षन्तुमिति ।—इयम् एषा, वयस्या व. सखी, अस्मि वर्त-

निशीव निमिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

मानस्य, दिनस्य दिवसस्य, मन्तुम् अपराधं, चन्तुं सोढुं, व्यव-
स्यतात् प्रवर्त्तता, [तातडादेशः] ननु दिनस्य कः खलु दोषः ?
इत्याह—यत् यस्मात्, निशि इव रात्रौ इव, अत्र दिने, नः
अस्माकं, निमिधात्वर्थं निमिधातोः “निमि चुम्बने” इति
धातोः, अर्थम् अभिधेयं, चुम्बनमित्यर्थः, न आचरति न
व्यवहरति, न करोतीत्यर्थः, लज्जयेति शेषः, तत्र चुम्बनस्य
विघ्नतायां दिनस्य स्वप्रकाश एव अपराधः, नान्यत् किञ्चित्
निमित्तं पश्यामः इति भावः ॥ ५४ ॥

अथ दिनं किमस्या अनिष्टकारि ? इत्यपेक्षायामाह, दिने-
नेति ।—दिनेन अज्ञा, अस्याः वः सख्याः, मुखस्य वदनस्य, सखा
मित्रं, सदृशत्वादिति भावः, इन्दुः चन्द्रः, यदि यद्यपि, तिरस्कृतः
अवज्ञातः, सूर्योदयेन निष्प्रभौकरणात् तुच्छोक्तः इत्यर्थः,
इति हेतोः दिनं अपराधि इति उच्यते यदि इति भावः, तर्हि
तस्य मुखस्य, मित्राणां सखीनां, सदृशानामित्यर्थः, शतपत्राणां
बहूनां पद्मानां, श्रियः अपि शोभाः अपि, विकासनेनेति भावः,
तत्कृताः तेन दिनेन सम्पादिताः, दिनेन एतन्मुखस्य एकस्य
सख्युरिन्दोरपकारे कृतेऽपि अनेकेषां मित्राणां कमलानामुप-
कारोऽपि कृतः, रात्र्या तु केवलं चन्द्र एव उपकृतः, तत्
बहूपकारिणः एकोऽपराधो न गणनीयः, अतः दिनेऽपि चुम्बन-
मुचितमिति भावः ॥ ५५ ॥

लज्जावशात् दिने नासौ चुम्बतीति चेत्तदप्ययुक्तमित्याह,

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छु सम्प्रति कं प्रति ? ॥ ५६ ॥

निशि दष्टाधरायापि सैषा मद्भ्यं न रुष्यति ।

क्व फलं दशते विम्बी-लता कीराय कुप्यति ? ॥ ५७ ॥

शृणोपदसुचिह्ना श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

लज्जितानीति ।—क्रीडितया रात्री स्वयमेव कृतसुरतक्रीडया,
[कर्त्तरि क्तः] अनया वः सख्या, मयि मम विषये मत्समीपे
इति वा, यद्वा—मयि मम वक्षसि उच्यतेत्यर्थः, क्रीडितया
कृतविपरीतविहारया इत्यर्थः, अनया लज्जितानि व्रीडितानि,
[भावे क्तः] जितान्येव निरस्तान्येव, दूरीकृतान्येवेत्यर्थः, सम्प्रति
इदानीं पुनः, कं प्रति कम् उद्दिश्य, तानि लज्जितानि,
प्रत्यावृत्तानि प्रत्यागतानि, तत् प्रत्यावृत्तेः निमित्तमित्यर्थः,
पृच्छु जिज्ञासय, मयि प्रागेव लज्जात्यागात् नाहमस्याः
लज्जायाः निमित्त, भवतीनां समीपे लज्जायाः जातत्वात् भवत्य
एव अस्याः लज्जाकारणमिति तर्कयामीति भावः ॥ ५६ ॥

सम्प्रति अधरदंशनादिरूपं स्वापराधं चतुर्भिः चालयति,
निश्रीति ।—सा एषा प्रिया, निशि रजन्त्यां, दष्टः कृतदंशनः,
अधरः रदनच्छुदः येन तस्मै तादृशायापि, मद्भ्यं नलाय, न रुष्यति
न कुप्यति, [“क्रुधद्द्रुह—” इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी]
तथा हि विम्बोलता रक्तफलाख्यवृक्षस्य व्रततिः, शोष्ठोपम-
फलस्य वृक्षस्य लता इत्यर्थः, (“तुण्डोकेरो रक्तफला विम्बिका
पीलुपर्ण्यपि” इत्यम्बरः) फल प्रसवं, निजमेव विम्बफलमित्यर्थः,
दशते निजचञ्चा छिन्दते, कीराय शुकाय, क्व कुत्र, कुप्यति ?
क्रुध्यति ? न क्वापोत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः, प्रतिवस्तूपमेति
युक्तमिति केचित् ॥ ५७ ॥

मदुक्तं कलयत “कुञ्चो दोषोञ्जितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ

पश्यैतस्याः कुचाभ्यां तन्नपस्ती पीडयामि न ? ॥ ५८ ॥

अधरासृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्द्धा किमपराहं यः पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ? ॥ ५९ ॥

अपराहं भवहाणो-आविणा पृच्छ किं मया ? ।

वीणाऽऽह पक्षं यन्मा कलकण्ठो च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

त्वया” इति तत्रोत्तरमाह, शृणोति ।—एतस्याः दमयन्त्याः, कुचाभ्यां स्तनाभ्यां, कुम्भिकुम्भयोः गजस्य शिरःस्थपिण्डयोः सम्बन्धि, शृणोपदानि अङ्गशक्तानि एव, सुचिह्नानि उत्कृष्ट-लक्षणाणि यस्याः सा तादृशो, श्रीः शोभा सम्पत्तिश्च, चोरिता अपहृता, इति पश्य एतत् त्वं स्वयमेवावलोकय, नखपदस्य अङ्गुशपटवदेव परिदृश्यमानत्वादिति भावः, तत् तस्मात्, चौर्यापराधाहेतोरित्यर्थः, नृपः दण्डवरः, चौर्योचितदण्ड-विधाता इत्यर्थः, अहं नलः, तौ कुचौ, न पीडयामि ? न दण्डयामि ? न मर्दयामि च ? अपि तु पीडयाम्येव, दुष्टनिग्रहाधिकारात् राज्ञामिति भावः ॥ ५८ ॥

अधरेति ।—हे कले ! मम मे, आस्यं मुखम्, अधरासृत-पानेन अधरसुधास्त्राटनेन हेतुना, अपराध्यतु अनभिमता-चरणात् अपराधि असु, अत एव अपराधिनः अस्य एषा दण्डं विदधातु इति भावः, किन्तु मूर्द्धा मम शिरसा, किम् अपराहम् ? कः अपराधः कृतः ? यः मूर्द्धा, पादौ अस्याचरणौ. चुम्बितुं स्पृष्टमित्यर्थः, न नाप्नोति ? न लभते ? तत् पृच्छ इति शेषः ॥ ५९ ॥

अपराहमिति ।—यत् यस्मात्, वीणा वाद्यविशेषः, मां नलं, पक्ष कर्कशम् अप्रियवाक्यञ्च, आह ब्रवीति, कलकण्ठो च कौकिला अपि, मां निष्ठुरं कठोरं सतिरस्कारञ्च, आह,

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्यते कुतः ? ॥ ६१ ॥

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छ्रुतात् ।

सन्निधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

अतः हे कले ! पृच्छ जिज्ञासय, त्व वः सखीम् इति शेषः, भवत्याः तव दमयन्त्याः, वाणीं वाक्यं, शृणोति आकर्णयतीति तच्छ्राविणा, मया नलेन, किम् अपराहम् ? कोऽपराधः कृतः ? न किञ्चिदप्यपराहम् इत्यर्थः, लोकानामयमेव स्वभावो यत् परुपनिठरवाक्यश्रवणमन्तसचित्तं प्रशमयितुं सुमधुरं वाक्यं श्रातुमिच्छा भवतीति तयोः पारुष्यदोषादरुच्या त्वत्सख्याः सुमधुरां वाणीं श्रुश्रुषुः अहं सन्धाषणेन वः सख्या अनुकम्पनीयः इति भावः ॥ ६० ॥

सेति ।—हे कले ! सा इयं प्रिया भैमी, स्वस्य आत्मनः, आलिजने सखीजने, त्वयि भवति, विश्वस्य विश्वभ्र, प्रत्ययं कृत्वा इत्यर्थः, भाषतां वदतु, त्वां सखीं विश्वस्य अवश्यमेव एतत् कथयतु इत्यर्थः, किं भाषताम् ? इत्याह, अस्मासु मयि विषये, अनुमता अङ्गोक्तता, ममता आत्मीयता, मम अयम् इत्यभिमानः इत्यर्थः, रजन्या तदनुकूलाचरणादिति भावः, कुतः कस्मात् हेतोः, पुनः इदानीं, प्रस्मर्यते ? प्रगतस्मरणीक्रियते ? रात्री तथा आत्मीयत्वेन आलप्य दिवा युष्मत्समक्षं दृष्टिनिक्षेपमावस्थापि अकरणात् तत् कथं विस्मर्यते अनयेति पृच्छेत्यर्थः । मयि अनात्मीयाचरणे कथं जीवेयम् ? इति भावः ॥ ६१ ॥

अथेति ।—अथ राजवाक्यानन्तरं, सा कला, भैम्याः दमयन्त्याः, उपवदने आननसमीपे, [सामीप्येऽव्ययीभावः, “द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति विकल्पात् सप्तम्यां नाश्चावः]

अहो ! मयि रहोवृत्तं धूर्ते ! किमपि नाभ्यधाः ।

आस्त्र सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अरशास्त्रमधीयाना शिञ्जिताऽसि मयैव यम् ।

अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ? ॥ ६४ ॥

स्वकर्णस्य निजश्रवणस्य, उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात्, ततः तस्याः भैम्याः, श्रुतौ कर्णं, निजास्यं स्वमुखं, सन्निधाप्य सन्निहितं कृत्वा, ता भैमीं, जगाद बभाषे ॥ ६२ ॥

अहो इति ।—धूर्ते ! हे वञ्चनपरे ! मयि अस्मत्समीपे, रहोवृत्तं रहस्यचेष्टितं, चुम्बनालिङ्गनादिरूपं निर्जनवृत्तान्तमित्यर्थः, किम् अपि किञ्चिदपि, न अभ्यधाः न अभिहितवती असि, त्वमिति शेषः, इत्यहो ! आश्चर्यम् ! भवतु, आस्त्रु तिष्ठ, इमम् अमुं, भूप राजानं नक्षमेव, ते तव, तत् रात्रि-चेष्टितमित्यर्थः, सत्यं यथायथम्, अभिधापये वाचयामि, कौशलेन भूपमेव सर्वं ख्यापयिष्यामि इत्यर्थः । [“गतिबुद्धि—” इत्यादिना शब्दकर्मत्वादणिकर्तुः कर्मत्वम्] राजा यथा स्वयमेव तव रहस्यवृत्तान्तं कथयति तथा करोमि इति निष्कर्षः ॥ ६३ ॥

अरेति ।—अरशास्त्रं वात्स्यायनादिकामतन्त्रम्, अधीयाना पठन्ती, मत्तः अभ्यस्यन्तीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, यं दाम्पत्यव्यत्ययमित्यर्थः, मया कलयैव, अश्यापिकया एव इति यावत्, शिञ्जिता उपदिष्टा, असि भवसि, [“ब्रुविशासि—” इति शासैरथेग्रहणात् द्विकर्मकत्वम्, “अप्रधाने दुहादौनाम्” इति अप्रधाने कर्मणि क्तः] त्वया भवत्या, स मदुपदिष्टः, दाम्पत्यव्यत्ययः दाम्पत्यस्य दम्पतिव्यवहारस्य स्वाभाविकविहारस्य, व्यत्ययः वैपरीत्यम्, अन्यथावर्णमित्यर्थः, विपरीतसम्भोगः इति यावत्, कृत्वाऽपि स्वयं निष्पाद्यापि, किं किमर्थम्, अगोपि ? मम समीपे

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तोरिव शृण्वती ।

वादं वादं हुंहुचक्रे हुं हुमित्यन्तराऽन्तरा ॥ ६५ ॥

अथासावभिसृत्याख्या रतिप्रागल्भ्यशङ्किनी ।

सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नपम् ॥ ६६ ॥

गोपितः ? शिष्ययित्रीं मामिव यदा त्वं गोपायितुमिच्छसि, तदा नास्ति तवामाध्यं किञ्चिदिति भावः । एतत्तु “लज्जितानि जितान्येव” इत्यादि नलोक्तिमनुसृत्यैव चतुरया सख्या अभिहितमिति मन्तव्यम् । “नितरां धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिष्यितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि ममैव पुरस्तात् न कृतमिति कथयसौति नितरा वचनचतुराऽसौति भावः” इति नैषधोपप्रकाशः ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामिति ।—सा कला, तस्यां भैम्यां, मौनिन्यामेव तूष्णींभूतायामिव, किमपि अकथयन्त्यामेवेत्यर्थः, तदुक्तीः तस्याः दमयन्त्याः वाक्यानि, शृण्वतो आकर्णयन्तीव, श्रवणभङ्गो प्रकाशयन्तीवेत्यर्थः, अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये, वादं वादं तद्वाक्यस्य प्रत्युत्तरम् इव चोदित्वा, [आभीक्ष्ण्येण मुल्] मुहुः पुनः पुनः, हुं हुम् इति हुं हुमित्यनुमोदनसूचकं शब्दं, चक्रे कृतवती, पुनः पुनः हुंहुमिति करणेन तद्वाक्यानुमोदनं चकार इत्यर्थः । अनेनास्या अतौवपरिहासप्रियत्व व्यज्यते इति बोद्धव्यम् ॥ ६५ ॥

अथेति ।—अथ उक्तप्रकारभङ्गिकरणानन्तरम्, अस्याः भैम्याः, रतिप्रागल्भ्यं सुरतकाले नैपुण्यं, शङ्कते तर्कयतीति रतिप्रागल्भ्यशङ्किनी सुरतक्रीडायां दमयन्ती निपुणा जाता इति विवेचयन्तीत्यर्थः, असौ कला, अभिसृत्य दमयन्तीसकाशं गत्वा, सख्याः भैम्याः, लीलाम्बुजानां करस्थितलीलाकमलानाम्, आघातं ताडनम्, अनुभूय प्राप्य, नृप राजानम्, आलपत् अभाषत ॥ ६६ ॥

दृष्टं !! दृष्टं !! महाराज ! त्वदर्थंभ्यर्थंनान्क्रुधा ।
 यत्ताडयति मामिवं यदा तर्जयति भ्रुवा ? ॥ ६७ ॥
 वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः ? ।
 शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयम् ॥ ६८ ॥
 स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।
 नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवसागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

तदेवाह षड्भिः, दृष्टमित्यादि ।—हे महाराज ! दृष्टं !!
 दृष्टम् !! अवलोकितम् !! अवलोकितम् !! इति आक्षेपे द्विरुक्तिः ;
 किं दृष्टम् ? तत्राह—त्वदर्थं भवन्निमित्तं, यत् अभ्यर्थना प्रार्थना,
 भर्तुरभिन्नाघं पूरयतु इत्येवंरूपा याच्ञा इत्यर्थः, तथा क्रुधा
 रोषेण, यत् माम् एवम् अनेन प्रकारेण, ताडयति प्रहारयति,
 यत् वा यच्च, भ्रुवा भ्रूमङ्गेण, तर्जयति तिरस्करोति, तत्
 उभयं दृष्टं खलु ? इत्यर्थः, एतच्च रहस्यवाक्यश्रवणार्थमिति
 भावः । [तर्जंतरनुदात्तेऽपि अनुदात्तेतः चक्षिडः डित्कारणेना-
 नित्यताज्ञापनात् परस्मैपदमपि भवति, अत एव तर्जयते
 भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते इति भट्टमल्लः] ॥ ६७ ॥

किं तद्वाक्यम् ? तदाह त्रिभिः, वदतौत्यादि ।—हे राजन् !
 वदति कथयति, भैमी मामिति शेषः ; तदेवाह—हे कले !
 त्वया भवत्या, एषः अयं जनः, केन चिह्नेन लक्षणेन, नैषधः
 नलः, इति अचिह्नि ? चिह्निनः ? प्रत्यभिज्ञातः ? इत्यर्थः,
 शङ्के मन्ये, अहमिति शेषः, अयम् एष जनः, स्वयं साक्षात्,
 शक्रः इन्द्र एव, मायां क्लृप्तं, क्लृप्तेन नलवेशधारणमित्यर्थः, कृत्वा
 विधाय, आयातवान् आगतवान् इति ॥ ६८ ॥

कथं मयि अस्याः शक्रशङ्का ? इत्याह, स्वर्णदीति ।—किञ्च,
 हे महाराज ! इयं भैमी, स्वर्णद्याम् आकाशगङ्गायां मन्दा-

भाषते नेषधच्छाया मायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहत्यायां तस्याकर्णितदुर्ण्या ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भायाभमतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराभोजाह्मोलिपरिरम्भणः ॥ ७१ ॥

किन्यां, या स्वर्णपद्मिनी कनकमयकमललता तस्याः, पद्मस्य स्वर्णकमलस्य, दानं स्वस्ये अर्पणं, तथा ते तव, दिवस्य अन्तरीक्षाच्च, आगमनञ्च उपस्थितिञ्च, त्वदिन्द्रत्वे तव वासवत्वसंशये, निदानतां मूलकारणतां, नयति प्रापयति, मानवे एतदुभयस्यासम्भवत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥

भाषते इति ।—हे महाराज ! भाषते भैमी अन्यदपि वदति ; किमिति ? हे कले ! मया नेषधच्छाया नलरूपधरा, हरेः इन्द्रस्य, माया छलना, अमायि अनुमिता, स्वयंवरकाले तथाभूतव्यापारदर्शनादिति भावः ; [माडः कर्मणि लुङ् चिणि युगागमः] ननु तदानीं ते कौमार्यात् त्वङ्गाभार्थं तस्य माया न दूषणीया, इदानीन्तु तव परस्त्रीत्वात् तस्य तथाविधा माया न सम्भवत्येव इत्याह—आह च एतदपि वदतीत्यर्थः, अहं दमयन्ती, अहत्यायां तन्नाम्नां गौतमभार्यायां, तस्य इन्द्रस्य, आकर्णितः श्रुतः, पुराणादौ इति शेषः, दुर्णयः दुष्टेष्टितं, मायया गौतमरूपं धृत्वा सतोत्पनाशरूपदुर्व्यवहार इत्यर्थः, यथा सा तादृशी, अस्मोति शेषः । [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । “उपसर्गादसमासेऽपि षोपदेशस्य” इति षत्वम्] पारदार्यात् भीतिरप्यस्य नास्ति, अत इदानीमपि तत्कर्तृकनलरूपधारणं नासम्भवः इति भावः ॥ ७० ॥

सम्भावयतीति ।—किञ्च, दर्भायाभा कुशाग्रसदृशी, अतीव तीक्ष्णा इत्यर्थः, मतिः बुद्धिः यस्याः सा तादृशी सूक्ष्मबुद्धिः,

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात् तत् व्याख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्काऽऽतङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्स्वनेषधः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थां निङ्गतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

वैदर्भी दमयन्ती, दम्भोन्निः वज्रायुधं वज्ररेखाञ्च, परिरभते धारयतीति तस्मात् वज्रायुधधरात् वज्रचिह्नविशिष्टाञ्च, कराभोजात् पाणिकमलात् हेतोः, कराभोजं दृष्ट्वा इत्यर्थः, तव ते, जम्भारित्वम् इन्द्रत्वं, सम्भावयति तर्कयति, “वज्रहस्तः पुरन्दरः” इति श्रुतेः तथा नलस्य पाणितले वज्रादिविधिसार्वभौमलक्षणस्यावस्थानादिति भावः ॥ ७१ ॥

अनन्येति ।—हे राजन् ! त्वं भवान्, यदि चेत्, तत्स्वनेषधः परमार्थनलः, असौति शेषः, तत् तर्हि, अनन्यसाक्षिकाः नास्ति अन्ये स्वेतराः, साक्षिणः प्रत्यक्षदर्शिनः यासा तादृशीः स्वमात्र-संवेद्याः, रहःक्रियाः चुम्बनालिङ्गनादिरूपरहस्यव्यापारान्, साक्षात् अस्याः समक्षं स्वयमेव, व्याख्याय उक्त्वा, एतस्याः वैदर्भ्याः, शङ्कायाः इन्द्रत्वमन्देहस्य, आतङ्कं भयं, नुद निवर्तय, यान् यान् गुप्तव्यापारान् केवलं युवामेव जानीथः, न पुनरन्येषां केषाञ्चिदपि तज्ज्ञानसम्भावना, ईदृशान् व्यापारान् यदि त्वं वक्तुं शक्तासि, तदैव एषा त्वां नलत्वेन अवधारयिष्यति नान्यथा इति भावः ॥ ७२ ॥

इतीति ।—इति इत्थं, तथा कलयामास, सुप्रयुक्तार्थां सुप्रयुक्तः स्वर्गगमन स्वर्णपद्मदान-वज्रधारणादिजन्यमन्देहस्य निरमनाय यथाकालं सम्यगुपन्यस्तः, अर्थः अभिधेयः यस्याः तादृशीं, “सुप्रयुक्तत्व” इति पाठे—सुप्रयुक्तत्वेन युक्तियुक्तरूपेण प्रयोगेण, निङ्गतीकृतकैतवां निङ्गतीकृतं कैतवस्योक्तकहास्यादिविकार-

स्मरसि छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोत्समत्तोमा पद्मनाभौभविष्यसि ? ॥ ७४ ॥

जानामि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि सृष्टि ! खेटभयात्मया ? ॥ ७५ ॥

राहित्येन गोपायितं, कैतवं क्लृप्तं यत्र तादृशीम्, अप्रकाशीकृत-
निगूढाभिप्रायां, वाचं वाक्यम्, आकर्ष्य श्रुत्वा, सः नलः,
तस्याः भैरव्याः, भावे अभिप्राये, संशयात्, किमियं सत्यमेव
मामिन्द्रमाशङ्क्य चुम्बनाटिकं न करोति इति सन्दिहानः
सन्, शशंम कथयामास, संशयोच्छेदकरहस्यवाक्यमसूहम्
उवाच इत्यर्थः; एतेन कलायाः वचनचातुर्येण राज्ञः पराजयः
सूचित इति बोद्धव्यम् ॥ ७३ ॥

अथैतदेव विंशत्याः श्लोकैः प्रपञ्चेनाह, स्मरमीत्यादि ।—
हे प्रिये ! छद्मना कपटेन, निद्रालुः सुप्ता, [“सृष्टिगृह्—”
इत्यादिना निपूर्वात् द्रातेरालुच्] त्वमिति शेषः, मया नलेन,
नाभौ तव नाभितेशे, शयस्य पाणोः, अर्पणात् स्थापनात्,
नीवीग्रन्थिमोचनार्थमिति भावः, आनन्देन स्पर्शसुखेन, उत्सम-
त्तोमा प्रहृष्यद्रोमा मती, रोमाञ्चितगात्री मतीत्यर्थः, यत् पद्मं
नाभौ यस्याः सा पद्मनाभिः अपद्मनाभिः पद्मनाभिर्भविष्यसीति
पद्मनाभौभविष्यसि पद्मनाभितुल्या मञ्जाताऽसि इत्यर्थः, मम
पाणोः पद्मतुल्यत्वात् तव रोमाञ्चानाञ्च पद्मस्य कण्टकतुल्य-
त्वादिति भावः । पद्मनाभः विष्णुश्च सः अपि छद्मनिद्रालुः
इति बोध्यम् । [अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्—” इत्यादिसूत्रे “अच्”
इति यागविभागात् उभयत्रापि समासान्तोऽच्प्रत्ययः । अभूत-
तद्भावे च्चिः । “अभिज्ञावचने लृट्” इति भूतार्थे लृट्] तत्तु
स्मरसि ? तत् प्रत्यभिजानामि किम् ? इति काकुः ॥ ७४ ॥

स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाऽश्लक्ष्णं घने जने ॥ ७६ ॥

जानासौति ।—सृष्टि ! हे कोमलाङ्गि ! अत एव अतिपीडाऽसहत्वात् खेदभयमिति भावः, नवे नूतने, मन्मथोत्सवे स्मरोत्सासे, प्रथमरतक्रीडायामित्यर्थः, स्त्रीभयाभ्यां लज्जाऽऽतङ्काभ्यां, व्यग्रा विभ्रान्तचित्ता, त्वमिति शेषः, खेदः सुरतश्चमजनितक्लेशः, तद्गयात् तच्छङ्कातः, मया सामिभुक्तेव अर्द्धभुक्तेव, अर्द्धमात्रकृतसुरतेवत्यर्थः, (“सामि त्वर्द्धं जुगुप्सते” इत्यमरः) मुक्ताऽसि परित्यक्ता भवामि, तदन्यथा वैरस्यात् इति भावः ; तदुक्त रतिरहस्ये—“सहसा वाऽप्युपक्रान्ता कन्या खेदमविन्दत । भयाच्चित्तसमुद्देगं सङ्गदेषच्च गच्छति ॥ सा प्रीतियोगमप्राप्य बलोद्देगन दूषिता । पुरुषद्वेषिणो वा स्यात् सुप्रीता वा ततोऽन्यथा ॥” इति ; तत् जानासि ? स्मरसि किम् ? इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

स्मरेति ।—हे प्रिये ! आजिं युद्धं, जित्वा विजित्य, त्वां भवतीं, त्वत्समीपमित्यर्थः, एतः समागतः, अर्हामिति शेषः, करे पाणौ, तवेति शेषः, मत्पदधाविनि मम चरणप्रक्षालनार्थं प्रवर्त्तमाने सति, मम चरणं स्पृष्टवति सतीत्यर्थः, घने बहुले, जने महर्शनार्थं समागते लोके, बहुजनमध्ये इत्यर्थः, अङ्गुलियुगयोगेन मम पादाङ्गुलोद्दयस्य, योगेन तव कराङ्गुली-द्वयस्य निविडयोजनया, मम पादाङ्गुलीद्वयेन तव कराङ्गुलेः अगाढनिषोडनेनैत्यर्थः, यत् आश्लक्ष्णम् आश्लष्टवान् आश्ल, [“श्लेष आलिङ्गने” इति लुङि उत्तमैकवचने च्चु क्सः “विभाषा साकाङ्क्षे” इति वैकल्पिकत्वात् लृङ्भावः] तत् स्मर चिन्तय ॥ ७६ ॥

वेत्य मानेऽपि मत्त्याग-दूना स्वं माञ्च तन्मिथः ।

मद्दृष्टाऽऽलिख्य पश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ? ॥ ७७ ॥

प्रस्मृत तत् त्वया तावत् यन्मोहनविमोहितः ।

अदृष्टोऽधरपानेषु रसनामपिबं तव ? ॥ ७८ ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

स्मरः स्वहृदि यत् स्मरः सखीं शिल्पं तवानुवम ? ॥ ७९ ॥

वेत्येति ।—हे प्रिये ! माने प्रणयकोपेऽपि, मत्त्यागदूना महिरहतप्ता, त्वमिति शेषः, मिथः रहसि, (“मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः) स्वम् आत्मानं, मां नलञ्च, आलिख्य चित्रे लिखित्वा, पश्यन्ती अवलोकयन्ती, तदालेख्यमिति शेषः, मद्दृष्टा मया त्वया आलेख्याङ्कितेन मया नलेन वीक्षिता सती, अन्तरा लिखितयोरावयोर्मध्ये, रेखया तुलिकया नूतनरेखाङ्कनेन, मद्दर्शनप्रतिरोधार्यमिति भावः, यत् व्यवधाः व्यवधानं कृतवती असि, व्यवधानं विधाय तत्रापि कोपः प्रकटितः इति भावः, [व्यवपूर्वाद्घातेर्लुङ् सिपि “गास्था—” इत्यादिना सिचो लुक्] तत् वेत्य ? स्मरसि किम् ? इति काकुः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतमिति ।—हे प्रिये ! मोहने सुरते, विमोहितः विमुग्धचित्तः, अहमिति शेषः, तव ते, [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, “पूरण—” इत्यादिना षष्ठौसमासनिषेधव्यापनात् षष्ठीति केचित्] अधरपानेषु अधरास्वादनेषु, चुम्बनेषु कृतेष्वपि इत्यर्थः, अदृष्टः तावन्मात्रेण अपूर्णाकाङ्क्षः सन्, यत् रसनां जिह्वाम्, अपिबम् आस्वादितवानासं, तत्, तावत् साकल्येन, त्वया भवत्या, प्रस्मृतम् ? चिन्तितं किम् ? इति काकुः ॥ ७८ ॥

त्वदिति ।—हे प्रिये ! स्वस्य आत्मनः, मम नलस्य इत्यर्थः, हृदि वक्षसि, आलिङ्गनेन आश्लेषेण, उत्थिताम् उत्पन्नां, सङ्गा-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्ये-मधुगोष्ठिं रुषेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्द्धां त्वत्पाटे यत् किनास्खलम् ? ॥८०॥

वेत्स मय्यागते प्रोथ यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरानिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ? ॥ ८१ ॥

न्ताम् इत्यर्थः, त्वत्कुचयोः तव स्तनयोः, आर्द्रनखाङ्गस्य सद्यः-
कृतनखरक्षतस्य, मत्कर्तृकस्येति भावः, मुद्रा रक्तवर्णचिह्नं,
स्मेरः सस्मितः सन्, सखीं तव वयस्यां प्रति, तव ते, शिल्पं
कारुकार्यं, शिल्पनिर्माणनैपुण्यमित्यर्थः, यत् अनुवम् अकथयं,
तत् स्मरः ? चिन्तये ? ॥ ७८ ॥

त्वयति ।—हे प्रिये । मधुगोष्ठ्या मद्यपानसभायाः मध्ये
मध्येमधुगोष्ठिं पानगोष्ठिमध्ये इत्यर्थः, [“पारि मध्ये षष्ठ्या
वा” इत्यव्ययीभावः, “गोस्त्रयोरुपसर्जनस्य” इति ऋसत्वम्]
अन्याः अपराः स्त्रियः, क्रीडयन् नर्मव्यवहारेण विनोदयन्,
अहमिति शेषः, त्वया भवत्या, रूपा रोषिण, ईक्षितः दृष्टः सन्,
तासां स्त्राणां, पुरः अग्रे एव, मूर्द्धां शिरसा, त्वत्पाटे तव
चरणे, यत् किल अस्खलम् अपतं खलु, मद्यमत्तत्वात्
स्खलनच्छलेन तव प्रसादनाय इति भावः, तत् वेत्सि ? स्मरसि
किम् ? इति काकुः ॥ ८० ॥

वेत्सि ।—हे प्रिये । हृदयस्य कर्म हार्दिं प्रेम, (“प्रेमा
ना प्रियता हार्दिम्” इत्यमरः) हार्दिनि प्रियपात्रे. हार्दिनि !
इति दमयन्त्याः सम्बोधनं वा, हार्दिनि ! हे अनुरागिणि !
प्रोथ प्रवासं गत्वा, आगते प्रत्यावृत्ते, मयि नले, त्वा भवतीं,
पश्यति वीक्षमाणे सति, आलिं सखीम्, आलिङ्ग्य आश्लिष्य,
केलिमुदा क्रीडावर्षणं, तस्यां सख्यां, सख्याः गण्डटेऽग्रे
इति यावत्, यत् किल इति अलीके, सख्यालिङ्गनचुम्बन-

जागर्त्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

निक्षिप्यायाचिषं यत्त्वां न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ? ॥८२॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भावाधिगमागःस्ये त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ? ॥ ८३ ॥

व्याजेनेत्यर्थः, अचुम्बीः चुम्बितवती, मामेव त्वमिति शेषः, सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रति स्त्रप्रेमभरं यत् सूचितवती अस्मि, तत् वेत्य ? स्मरसि ? ॥ ८१ ॥

जागर्त्तीति ।—हे प्रिये ! स्वमुखात् निजाननात्, भवदानने तव वदने, ताम्बूलफालिकाः नागवल्लीदलवह्निकाः, षीटकाखण्डानोत्यर्थः, चूर्णपूगफलादिसयुक्तस्य मच्चर्वितस्य पर्णस्य खण्डानीति यावत्, निक्षिप्य न्यस्य, त्वां भवती, “ताः” इति पाठे—ताः ताम्बूलफालिकाः, न्यायात् निक्षिप्तद्रव्यप्रत्यर्पणधर्मात्, निक्षिप्तं द्रव्यं निक्षेपकस्यैव प्रत्यर्पयितव्यमिति नीत्यनुसारादित्यर्थः, यत् अयाचिषं प्रार्थितवानासम्, अहमिति शेषः, तत्र याचने, संस्कारः नियतभावनाजनितस्मृतिविशेष इत्यर्थः, जागर्त्ति ? उत्पद्यते ? स्मरसि किम् ? इत्यर्थः इति काकुः ॥ ८२ ॥

चित्ते इति ।—हे प्रिये ! मयि नले, प्राग्भावेन प्राक् पूर्वमेव, त्वत्त इति शेषः, भावस्य रेतःपतनकालिकहर्षस्य, अधिगमः लाभ एव, आगः अपराधः, तस्मिन् तिष्ठतीति आगःस्यः तादृशे, तादृशापराधेन अपराधिनि सति, तव सुखावाप्तिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः, त्वया भवत्या, क्रुधा क्रोधेन, यत् नखजं नखरेण कृतं, क्षतं व्रणं, शम्बाकृतं द्विगुणाकृतम्, आनुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यां द्विवारकण्टं क्षत्रं शम्बाकृतमुच्यते, [“द्विगुणाकृते तु सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह”

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तिनोः ।

स्वप्रेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमदंशा स्मर यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

इत्यमरः । “क्षञो द्वितीयद्वितीयशब्दबीजात् क्षणौ” इति डाच्-
प्रत्ययः] तत् शब्दाकरणं, ते तव, चित्ते मनसि, अस्ति विद्यते
कश्चित् ? स्मरसि किम् ? ॥ ८३ ॥

स्वेति ।—हे प्रिये ! निशि रात्रौ, स्वदिशोः निजनिज-
शयनस्थानयोः, विनिमयेनैव परिवर्त्तनेनैव, मम शयनस्थाने
तवागमनेन तव शयनस्थाने मम गमनेन चेत्यर्थः, स्वस्थान-
परिवर्त्तनं विना सम्मुखीनयोः शयने पार्श्वपरिवर्त्तने वैमुख्य-
प्रसङ्गादिति भावः, पार्श्वयोः वामदक्षिणकुक्ष्योः विवर्त्तने
शय्यालम्बपार्श्वपरिवर्त्तनेन शयाते यौ तादृशयोः पार्श्वपरि-
वर्त्तनकारिणोः, आवयोः तव मम च, स्वप्रेषु स्वापकालेषु
अपि, अस्तम् उक्तरीत्या निरस्तं, वैमुख्यं पाराङ्मुख्यं यत्र
तादृशे, सख्ये मेलने, सौख्यं सुखं, स्मर चिन्तय ॥ ८४ ॥

क्षणमिति ।—हे प्रिये ! सदसि एव सभायामेव, सखी-
भिरनुष्ठितनृत्यगीतादिसभायामेवेत्यर्थः, नृणां सखीजनानां,
विमनितानि नृत्यगीतादिषु व्यासक्तचित्ततया द्रष्टव्यान्तरदर्शने
विमुखीभूतानि इत्यर्थः, [विमनांसि कृतानि इति विमनस्-
शब्दात्तत्करोति इति ख्यन्तादिष्टवद्भावे टिलोपः, कर्मणि
क्तः] ईक्षणानि लोचनानि यस्मिन् तादृशम्, अन्यत्रासक्तजन-
दृष्टिप्रसरमित्यर्थः, क्षणम् अवसरं, प्राप्य लब्ध्वा, अन्यथा सखीनां
तत्र दृष्टिपातसम्भवात्, दर्शितः दृष्टिविषयीकारितः, अधरे
निजनिञ्चोष्ठे, मदंशो मत्कृतदशनक्षतं यया सा तादृशी सती,

तथाऽवलोक्य लीलाञ्ज-नालभ्रमणविभ्रमात् ।

करो योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

ताम्बूलदानं मय्यस्त-करजं करपङ्कजे ।

न मम स्मरसि ? प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ? ॥ ८७ ॥

तदध्येहि सृषोद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः ।

तत्रापि मे गतस्याग्नि लीलयाैवाच्छिनस्तणम् ॥ ८८ ॥

यत् माम् अतर्ज्यः अङ्गुनीनर्त्तनेन भर्त्सितवती, त्वमिति शेषः,
तत् स्मर चिन्तय ॥ ८५ ॥

तथेति ।—हे प्रिये ! मया नलेन, तथा पूर्वाक्तरूपं त्वत्-
कृततर्जनम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, लीलाञ्जस्य क्रीडापद्मस्य, यत्
नालं दण्डं, तस्य भ्रमणं घूर्णनमेव, विभ्रमः विन्नासः तस्मात्,
तद्राजादित्यर्थः, करो पाणौ, योजयता मलयता, अञ्जलिं
बध्नता सता इत्यर्थः, यत् प्रसादिता प्रसन्नोक्ता, आस भवसि,
तत् अध्येहि स्मर ॥ ८६ ॥

ताम्बुलेति ।—हे प्रिये ! तव करपङ्कजे त्वत्पाणिपद्मे,
प्रायः बाहुल्येन, मय्यस्तकरजं विरचितनखाङ्गं. नखद्वययोगेन
कृतसृष्टाघातमित्यर्थः, मम नलस्य, मत्कर्त्तृकमित्यर्थः, ताम्बूल-
दानं वोटिकार्पणं, न स्मरसि ? न मनसि करोषि ? तव
तेऽपि च, तत् तादृशं करजस्तपूर्वकं ताम्बूलदानं, नैव
स्मरामि ? न ध्यायामि ? अपि तु स्मराम्येव, उभयत्र काकु. ;
उभयमुभावपि स्मराव एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तदिति ।—हे प्रिये ! सृषोद्यं मिथ्याभाषिणं, किमपि तव
अप्रियकार्यं कृत्वा नाहमेतत् कृतवानिति कथयन्तमित्यर्थः, मां
ननं. हित्वा विहाय, सखीः वयस्याः, सखीसमीपमित्यर्थः, गता
प्रयाता, त्वमिति शेषः, तत्रापि सखीसमीपेऽपि, गतस्य

स्मरसि प्रेयसि ! प्रायो यद्वितीयरतासङ्गा ।

शुचिरात्रीत्युपालम्भा त्वं मया पिकनादिनौ ? ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।

सपत्नोष्वपि मे रागं सन्भाव्य स्वरुषः स्मरेः ? ॥ ९० ॥

उपस्थितस्य, मे मम, अग्रे सम्पुत्रे, लीलया विनोदेन एव, यत् त्वं शुक्रयवसम्, अस्मिन्ः खण्डितवती, बाला हि अन्योऽन्यविच्छेदसूचकं त्वणच्छेदं कुर्वन्ति, त्वणद्वयं यथा विच्छिन्नं जातं तथा आषामपि चिरं विच्छिन्नौ इति ज्ञापनार्थमिति भावः, तत् तादृशं चेष्टितम्, अध्येहि स्मर, [अधिपूर्वस्य इति स्मरणे इति धातोरदादित्वात्तोऽटि ह्यादेशः] ॥८९॥

स्मरसीति ।—प्रेयसि ! प्रियतमे ! द्वितीयस्य वारद्वयकृतस्य, रतस्य सुरतस्य, असङ्गा दुर्बलत्वात् अक्षमा, अन्यत्र—अल्पपरिमिततया एकवारसम्भोगिनैव अवसितत्वात् अपर्याप्ता, पिकवत् कोकिलवत् मधुरं, नदति भाषते इति पिकनादिनौ, अन्यत्र—पिकनादः कोकिलध्वनिः अस्ति अस्यामिति पिकनादिनी, त्वं भवती, प्रायः बाहुल्येन, मया नलेन, शुचिरात्री श्रीशरात्री, श्रीशकालिकरात्रिस्वरूपा इत्यर्थः, [“कृदिकारादक्तिनः” इति ङीष्] इति एवम् उक्त्वा, यत् उपालम्भा तिरस्कृता, तत्कल्पाऽपि इत्याक्षिप्ता इत्यर्थः, असीति शेषः, तत् स्मरसि ? अध्येषि किम् ? ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति ।—हे प्रिये ! परिवेविषती परिवेषणं कुर्वती, [परिपूर्वात् विषधातोः जुहोत्यादिगणौघात् शतरि रूपम्] त्वमिति शेषः, मधौ वसन्तकाले, नवं प्रत्यग्रम्, अभिनवोत्पन्नत्वात् कोमलमित्यर्थः, निम्बम् अरिष्टपत्रं, व्यञ्जनीभूतमिति भावः, “वसन्ते भ्रमणं पथमथवा निम्बभोजनम्” इत्यादि

स्मर शार्करमास्त्राय त्वया राहमिति सुवन् ।

स्वनिन्दारोषरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात् ॥ ८१ ॥

स्मरणात्, भुञ्जानस्य खादतः, मे मम, सपत्नीषु समानपतिकासु
अपरासु राज्ञोषु अपि, यदा—भुञ्जानस्य अभ्यवहरतः, मे मधौ
चौद्रे सद्यपि, [“मस्तु-मधु-सीधु-शौधु सानु-कमण्डलूनि नपुंसके
च” इति चकारात् पुंसि चेति पुंलिङ्गता] नवं निम्बं
पिचुमदं, (“पिचुमदेष निम्ब” इत्यमरः) परिवेविषतो
ददतौ, त्वमिति शेष, सपत्नाषु अपि मे रागम् अनुरागं, सम्भाव्य
कल्पयित्वा, कृता इति शेषः, “वसन्ते भ्रमण पथ्यमथवा
निम्बभोजनम् । अथवा युवतो भार्या अथवा वङ्गिसेवनम् ॥”
इति शास्त्रात् मां वसन्ते निम्बभोजनं कृतवन्तं दृष्ट्वा अन्यास्वपि
युवतोभार्यासु अहमुपगता इति सम्भाव्य, अथवा शर्करा-
मोदकादक स्वादु द्रव्यं विहाय नितरा तित्ते यदा अस्य रुचिः,
तदा सुरूपामपि मा विहाय अपकृष्टासु मम सपत्नीषु
अस्यासक्तिः नासम्भाव्या, लोकाना विभिन्नरुचिमत्त्वादिति
भावः, स्वस्य आत्मनः, रुषः रोषान्, स्मरेः ? मनांस कुर्याः
कम् ? ॥ ८० ॥

स्मरति ।—हे प्रिये । त्वया भवत्या, राहं पक्कं, निष्पादित-
मित्यर्थः, शर्करायाः विकारं शार्करं शर्कराकृतं पानकादिकं
शर्करामिश्रितं व्यञ्जनविशेषं वा, आस्त्राय पीत्वा लौढ्वा वा,
सुवन् एतत् सर्वस्मात् अधिकं स्वादु इति प्रशंसन्, अहमिति
शेषः, स्वनिन्दारोषेणैव स्वस्य अधरस्यैव, निन्दया गह्वणेन,
अधरस्यापि सवान्तर्भूतत्वात् शार्करस्य प्रशंसया अधरस्य
निन्दासूचननेत्यर्थः, या रोषः कोपः, अधरस्येति भावः, तेनैव
रक्तात् अरुणात्, अरुणोभूतादिवेत्यर्थः, तव अधरात् निम्नीष्ठात्,

मुखाटारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न दृप्तवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ८२ ॥

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसम्बाद्धिर्ब्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ८३ ॥

यत् अभैषं भौतोऽभूवम्, अहम् इति शेषः, [बिभीतेर्लुङ्, मिपि भिचि वृद्धिः मादेशश्च] इति तु तच्च, स्मर चिन्तय ॥ ८१ ॥

मुखादिति ।—हे प्रिये ! मुखात् तव वदनात्, आरभ्य उपक्रम्य, नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं कुचादिकम् अङ्गं, चुम्बं चुम्बं पुनः पुनः चुम्बित्वा चुम्बित्वा, [आर्भाक्ष्ये णमुल्] न दृप्तवान् अपूर्णाकाङ्क्षः मन्, ते तव, यत् रतिगृह्णरूपमङ्गमित्यर्थः, चुम्बितुं चुम्बनं कर्त्तुं, न प्रापं न अलभिषि, अहमिति शेषः, पाण्यादिना प्रतिबन्धात् लज्जातिशयात् गोपितत्वात् अपापिष्ठनिषेधादिति वा भावः, तत् रतिगृह्णरूपं तवाङ्गमित्यर्थः, धन्या मया अप्राप्तस्यापि लाभात् भाग्यवती, स्मृतिः तव स्मरणशक्तिः, चुम्बतु स्मृतु, तव स्मृतिविषयोभवतु इत्यर्थः, अकृतचुम्बनं तदङ्गं स्मरति भावः, सार्वभौमस्यापि मे यदङ्गचुम्बने योग्यताभावः, धन्या ते स्मृतिस्तदङ्गं विनेव किञ्चिदापि प्रतिबन्धकं चुम्बितुं समर्था इति स्मृतधन्यत्वं बाह्व्यमित्याशयः ॥ ८२ ॥

कमिति ।—हे प्रिये ! कमपि अवाच्यं, तम् अतिशयेनानन्दप्रद, स्मरकेलिं कामक्रीडां, विपरीतसुरतमिति भावः, स्मर स्मृतिविषयोभूतं कुरु, यत्र यस्मिन् स्मरकेली, यस्मिन् पुरुषायत त्वाय इति वा, मया हे भवन् ! इति एवं, विहिता पुरुषवत् आचरणात् पुंलिङ्गनिर्देशेन कृता, सम्बुद्धिः आमन्त्रणं यस्याः सा तादृशा, त्वमिति शेषः, ब्रीडिता लज्जिता, स्मितवती स्वनैपुण्यप्रदर्शनजनितहर्षात् ईषत् हसितवती च,

नीलदा-चिवुकं यत्र मदाक्तेन श्रमाश्रुता ।

स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षयोचितम् ॥ ८४ ॥

वनकेलौ स्मराश्वत्य दलं भूपतितं प्रति ।

देहि मद्यमुदस्येति मद्गिरा व्रीडिताऽसि यत् ॥ ८५ ॥

असि भवसि, पुरुषायितत्वात् व्रीडा हर्षात् स्मितम् इति बोध्यम् ॥ ८३ ॥

नीलदिति ।—हे प्रिये ! यत्र यस्मिन् विपरीतस्मरकेलौ, मदाक्तेन स्व रूपोन्नाङ्कितपत्रभङ्गकस्तूरोर्चणकलुषितेन, (“मदो रेतसि कस्तूर्याम्” इति विश्वः) श्रमाश्रुता स्वेदोदकेन, आचिवुकम् अधरोष्ठाधःप्रदेशपर्यन्तम्, (“अधस्तात् चिवुकम्” इत्यमरः) नीलत् नीलोभवत्, अत एव सञ्जातश्मशुकवत् प्रतीयमानमिति भावः, [नील वर्णं इति धातोर्लट् शत्रादेशः] तत्क्षयोचितं तत्कालयोग्यं, विपरीतकेलौ पुरुषवत् तव उपरि अवस्थानेन कपोलनिर्गलन्मदाक्तघर्मादकानां द्रवत्वेन निष्कगामित्वाच्च पुरुषयोग्यं श्मशुलमिवेति भावः, स्व निजम्, आस्यं मुखं, हारमणौ हारस्थितरत्नमध्ये, अधःस्थितस्य नमति भावः, दृष्टम् अवलोकितं, स्मर चिन्तय ॥ ८४ ॥

वनेति ।—किञ्च, हे चारुशैले ! वनकेलौ प्रमदवनविहारकाले, भूपतितं वृक्षात् भूतले च्युतम्, अश्वत्यदलम् अश्वत्यपत्रं, प्रति उद्दिश्य, उदस्य उद्धृत्य, एतदश्वत्यपत्रमिति शेषः, मद्यं नलाय, देहि अर्पय, इति उक्तरूपया, मद्गिरा ममोक्त्या, यत् व्रीडिता लज्जिता, असि भवसि, रहस्याङ्गस्य अश्वत्यपत्राकृतितुल्यतया तद्ग्राचने रहस्याङ्गयाचनाभिप्रायज्ञानादिति भावः, तत् स्मर चिन्तय । अत्र सामुद्रिकाः—“अश्वत्यदलसङ्काशं गुह्यं गूढमनिश्चितम् । यस्याः सा सुभगा कन्या पूर्वपुण्यैरवाप्यते ॥” इति ॥ ८५ ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति साऽन्तरा ।
 पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी क्लीवशीकृता ॥ ८६ ॥
 कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नैत्रासितोत्पले ।
 अग्रसादयतां भैमौ-करकोकनदे नु तौ ? ॥ ८७ ॥
 तत्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं क्लिया ।
 पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ८८ ॥

इतीति ।—प्रिये नले, तस्याः भैम्याः, रहस्यानि गुप्तचेष्टि-
 तानि, इति इत्थं, शंसति कथयति मति, सा भैमी, क्लीवशीकृता
 लज्जापरवशा सती, अन्तरा कथामध्ये, तस्याः कलायाः, श्रवसी
 कर्णौ, पाणिभ्या स्वरकराभ्यां, पिदधे छादयामास, इतोऽधिकं
 रहस्यं कथयिष्यति चेत् तदनया न श्रोतव्यमिति बुद्ध्यति
 भावः ॥ ८६ ॥

कर्णाविति ।—सख्याः कलायाः, नेत्रे लोचने एव, असितोत्पले
 नीलसरोजे, कर्णौ कलाया एव श्रवणयुगलं, पीडयती अभिभवती,
 आक्रम्य पीडनं कुर्वतीत्यर्थः, आकर्णविश्रान्ते इति भावः,
 वीक्ष्य दृष्ट्वा, भैम्याः टमयन्त्याः, कराविव पाणिणयुगलमेव,
 कोकनदे रक्तोत्पले अपि, [कर्त्तृणी] (“अथ रक्तसरोरुहे
 रक्तोत्पल कोकनदम्” इत्यमरः) तौ कर्णौ, असादयता स्वयमपि
 समक्षरे एव अपीडयता, नु किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

कर्णपीडनं उक्तेक्षान्तरमाह, तदिति ।—वैदर्भी भैमी,
 सखीकर्णौ कलायाः श्रवणयुगलं, प्रविष्टं ढौकितं, पत्युः नलस्य,
 तत् पूर्वाक्तम्. आलपितं निजरहस्यभाषितं, क्लिया लज्जया,
 स्वरहस्यस्य निजगुप्तव्यापारस्य, अभिसन्धिना निगूहनाभि-
 प्रायेणैव, वह्निर्निर्गमननिरोधाभिप्रायेणैवेत्यर्थः, पिदधौ
 आच्छादयामास, स्वरहस्यगोपनाय इव कर्णपिधानमकरोदि-

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोल्लुण्ठहासिनि ।

आरात्तस्त्वमबुद्ध्वाऽपि सख्यः सिस्त्रियिरेऽपराः ॥ ९९ ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्यां ता धराप्सरसस्तयोः ।

वह्वुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०० ॥

तदास्यहमिताज्जातं स्मितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजम्भणम् ॥ १०१ ॥

त्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चित् निजगोपनीयं द्रव्यं लिप्यादिकं वा
पेटिकादौ संस्थाप्य तस्य वहिः प्रकाशनिरोधार्थं पिधानेन
सुदृढं पिदधाति तद्वदिति भावः ॥ ९८ ॥

तमिति ।—तं पूर्वोक्तं, प्रियायाः भैम्याः, केलिं सखीकर्ण-
पिधानरूपं विनोदम्, आलोक्य वीक्ष्य, नले नैषधे, सोल्लुण्ठं
सपरिहामं, हसति हास्यं कुर्वतीति तादृशे सति, आरात्
दूरात्, अपराः कलेतराः, सख्यः वयस्याः, तत्त्वं यथार्थव्यापारम्,
अबुद्ध्वाऽपि अज्ञात्वाऽपि, सिस्त्रियिरे जहसुः, ननस्य हास्यमात्र-
दर्शनात् ता अपि हसितवत्य इत्यर्थः ; दृश्यते च लोके ईदृश-
व्यापारो नियतमेव ॥ ९९ ॥

दम्पत्योरिति ।—ताः पूर्वोक्ताः, धराप्सरसः भूलोकसुराङ्गना-
सदृश्यः सख्यः, दम्पत्योः जायापत्योः, तयोः दमयन्तीनलयोः,
उपरि प्रीत्या हर्षेण, तयोर्व्यापारदर्शनजनितानन्देनेत्यर्थः,
मुखानिलैः निःश्वासमारुतैः, सुरभीणि सुगन्धौनि, स्मितानि
एव ईषहसितान्येव, पुष्पाणि सितकुसुमानि, कविभिर्हास्यस्य
धवलतया कीर्तनादिति भावः, वह्वुः सिषिचुः, सख्यस्तौ
सन्मितमवलोकयामासुरिति निष्कर्षः ॥ १०० ॥

तदिति ।—तस्य नलस्य, आस्ये वटने, यत् हसितं हास्यं
तस्मात् तदास्यदर्शनादित्यर्थः, जातम् उत्पन्नम्, आसां सखीनां,

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हासविकस्वरम् ।

सख्यास्तासु स्वपत्नायाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०२ ॥

साऽऽह्योच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चते ! ।

पिब वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ! ॥ १०३ ॥

स्मितं मृदुहास्यं, श्रोतांशोः चन्द्रस्य, आलोकात् प्रकाशात्, जातमिति शेषः, कुमुदश्रेणोनां कैरवपङ्क्तौना, जृम्भणं विकाश इव, अभासत अशोभत ॥ १०१ ॥

प्रत्यभिज्ञायेति ।—अथ सखीनां हासानन्तरं, विज्ञा अभिज्ञा, सुचतुरित्यर्थः, कला कलाख्या मखी, तासु स्मितकारिणीषु सखीषु मध्ये, स्वपत्नायाः स्वसहायायाः, निजसुहृतायाः इत्यर्थः, (“पत्नो मामार्द्धकं पार्ष्णिग्रहे माध्य-विरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दं बले सखिसहाययोः ॥” इति मेदिनी) सख्याः कस्याश्चित् वयस्यायाः सम्बन्धिनं, हासेन हास्यशब्देन, विकस्वरं प्रकाशमानं, स्वरं ध्वनिं, प्रत्यभिज्ञाय ममैव प्रियसख्याः स्वरोऽयमिति निश्चित्य, जातबला प्राप्त-सामर्थ्या, दमयन्तीकरनिरुद्धनिजकर्णमोचने इति भावः, अजनि जाता, [जनः कर्त्तरि लुङ् । “दीपजन—” इत्यादिना च्चु चिणि तलुकि रूपम्] ॥ १०२ ॥

सेति ।—अथ स्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं, सा कला, तां सखीम्, उच्चैः तारम्, आह्वय आकार्यं, हे स्वर्गेण स्वर्गसुखेन, स्वर्गसुखजनकनलवाक्याश्रयणेनेत्यर्थः, वञ्चते ! प्रतारिते ! सुन्दरि ! हे सौन्दर्यशालिनि ! एहि आगच्छ, नृपचन्द्रस्य राजेन्दोः सम्बन्धिनोः, वाणीः वाक्यस्वरूपा, सुधावेणीः अमृत-रसप्रवाहान्, पिब स्वद, यथेच्छम् आकर्णय इति यावत्, इति कृचे कथयामास, स्वर्गे चन्द्रात् निःसृतस्य अमृतस्य तुल्यं राज-

साऽशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्वासत्तिमत्यपि ।
 कल्पग्रामात्पनिर्घोषं बदरीव कृशोदरी ॥ १०४ ॥
 अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या नैषधाभिधाः ।
 नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०५ ॥
 प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या मुखाकूतैः कतानुमा ।
 तद्द्रोडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०६ ॥

चन्द्रमुखात् उद्गतं वाक्यसुधाप्रवाहम् अनुभूय स्वर्गसुखमनु-
 भवत्यर्थः ॥ १०३ ॥

सति—कृशोदरी क्षीणमध्या, सा आहूता सखी, अनत्या-
 सत्तिमती अपि ईषद्गृहस्था अपि, तस्य नलस्य, वाग्भागं
 ततः परं कथितं वाक्याशं, कल्पग्रामस्य बदरिसमीप-
 वर्तिनः कल्पाख्यस्य ग्रामस्य, अल्पनिर्घोष मन्दध्वनिं, किञ्चि-
 द्गृत्वाटनुच्चकलरवमित्यर्थः, बदरी इव बदरिकाश्रमस्थलोक-
 समूह इव, अशृणोत् आकर्णयत्; सन्निकृष्टेषु ग्रामेषु यथा
 परस्परमालापाः श्रूयन्ते तद्वदश्रीषीदित्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति।—अथ सख्याह्वानानन्तरं, कला तन्नामसखी,
 स्वपृष्ठनिष्ठायाः निजपश्चाद्भागस्थितायाः, कर्णपिधानार्थं
 कलाया एव पश्चाद्देशे अवस्थिताया सत्याः इत्यर्थः, नैषधस्य
 नलस्य, अभिधीयन्ते इत्यभिधाः वचनानि, [“आतश्चोपसर्ग”
 इति अङ्-प्रत्ययः] शृण्वत्याः आकर्णयन्त्या, तस्याः भैम्याः, भावं
 कोपादिचेष्टां, नलस्य नैषधस्य, मौलिमणौ मुकुटस्थरत्ने,
 आकलयत् अपश्यत्, पुरोवर्त्ततया तत्र दृश्याः प्रतिफलना-
 दिति भावः ॥ १०५ ॥

प्रतीति।—सा कला, प्रतिविम्बे नलमौलिमणिसम्बन्धी-
 प्रतिच्छायायाम्, ईक्षितैः दृष्टैः, सख्याः भैम्याः, मुखाकूतैः

कारङ्कारं तथाऽऽकारमूचे साऽशृणवन्तमाम् ।

मिथ्या वेत्य गिरश्चेत्तत् व्यर्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०७ ॥

मत्कर्णभूषणानान्तु राजन् ! निविडपीडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धमुचिता प्रिया ॥ १०८ ॥

लज्जारोषादिव्यञ्जकवदनभाङ्गाभिः लिङ्गैः, कृतानुमा इदमिदमयं
 ज्ञोति विहितानुमाना, दमयन्तीकर्तृककर्णपिधानेन श्रवणा-
 सामर्थ्यादित भावः, अत एव तस्याः दमयन्त्याः, व्रीडादि
 लज्जास्मितादिभावम्, अनुकृताणा अनुकरणशोला सती,
 दमयन्त्यनुकरणेन स्वयमाप तादृशभावं प्रकटयन्ती सतीत्यर्थः,
 "ताच्छ्रीव्यवयोवचनशक्तिषु" इति ताच्छौल्ये चानश्, अन्यथा
 "नुपराभ्यां कजः" इति परस्मैपदप्रसङ्गात् । शृण्वती इव
 ज्ञादाकर्णयन्ती इव, कर्णयोः पिहितयोरपि नल्लवचन
 शृण्वती इवेत्यर्थः, अन्वमायि अनुमिता, नल्लदमयन्ती-
 शर्मित शेषः ॥ १०६ ॥

कारङ्कारमिति ।—सा कला, तथाऽऽकारं पूर्वोक्तरूपमनु-
 परांगमित्यर्थः, कारं कारं कृत्वा कृत्वा, [आभौक्ष्ये गमुन्]
 शृणवन्तमां भवदुक्तं सर्वमतिशयेनाकर्णयम्, अहमिति शेषः,
 शृणातेल्लङ्घि निपो मादेयः, "किमेत्तिड्ययात्—" इत्यामु-
 त्वयः] इति ऊचे कथयामास, चेत् यदि, गिरः अशृणवन्तमाम्
 इति वाचः, मिथ्या अनृतं, वेत्य जानासि, मन्यसे इत्यर्थः, तत्
 मटा, मम मे, देवताः उपास्यदेवताः, व्यर्थाः विफलाः,
 वफ्नोपासनाः इत्यर्थः, विशिष्टार्था इत्यपि निगूढार्थो
 अस्यत, विशिष्टार्थसाधिका इत्यर्थः, स्युः भवेयुः ॥ १०७ ॥

मदिति ।—तु किन्तु, राजन् ! हे महाराज ! मत्कर्णभूषणानां
 मम श्रवणालङ्काराणां, निविडपीडनात् दृढभावेन धारणात्,

इति सा मोचयाञ्चक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्यराश्रवतां यान्त्वा मुधाऽऽयासनिषेधिनः ॥ १०९ ॥

श्रुतिसंरोधजध्वान-सन्ततिच्छेदतालताम् ।

जगाम भटिति त्याग-स्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ ११० ॥

साऽपसृत्य कियत् दूरं मसुटे मिस्त्रिये ततः ।

इदञ्च ता सखोमेत्य यथाचे काकुभिः कक्षा ॥ १११ ॥

कर्णपिधानार्थमिति भावः, व्यधिष्यमाणपाणिः तोत्स्यमानकरा,
ते तव, प्रिया कान्ता भैमौ, निषेधुं कर्णपिधानात् निवारयितुम्,
उचिता कर्त्तव्या, मया युवयोः रहस्यस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वात् कर्ण-
पिधानस्य स्वपाणिपोडनादतिरिक्तफलं नास्त्येति भावः ॥ १०८ ॥

इतीति ।—सा कक्षा, इति इत्यम्, एवंविधवचनकौशले-
नेत्यर्थः, मुधाऽऽयासं वृथाक्लेशं, निषेधति निवारयति, कक्षया
सर्वस्वैव वृत्तान्तस्य यथावत् श्रवणात् मिथ्या कर्णावरण-
परिश्रमं मा कुर्वति वारयतीति तादृशस्येत्यर्थः, पत्यु-
नन्त्य, आश्रवतां वाक्यकारित्वं, (“वचने स्थित आश्रवः”
इत्यमरः) यान्त्वाः प्राप्प्रवत्याः, भर्त्सराटेशात् कर्णौ त्यजन्त्या
इत्यर्थः, सख्याः भैम्याः, करग्रहात् हस्ताभ्या धारणात्, कर्णौ
निजश्रवणद्वय, माचयाञ्चक्रे मोचितवतां ॥ १०९ ॥

श्रुतीति ।—ततः कर्णमोचनानन्तर, तस्याः कक्षायाः, कर्णयोः
श्रवणयाः, भटिति सहसा, त्यागन मोचनेन, यः स्वनः शब्दः,
श्रुतिविवरं प्रविष्टः वाह्यशब्द इत्यर्थः, श्रुतिसंरोधेन कर्णावरणेन,
जातायाः उत्पन्नायाः ध्वानसन्ततेः “धुम् धुम्” इत्यादिरूपध्वान-
परम्परायाः, छेदे विरामे, तालतां गीतादिक्रियासमापनकान्ति-
मानरूपतां, जगाम प्राप, वाह्यशब्देन आभ्यन्तरध्वनिनिर्गमनः
इत्यर्थः ; एतत् सर्वेषामेवानुभवसिद्धमिति बोद्धव्यम् ॥ ११० ॥

अभिधास्ये रक्षस्यं तत् यदश्रावि मयाऽनयोः ।

वर्णयाऽऽकर्णितं मञ्जमेञ्जालि ! विनिमीयताम् ॥ ११२ ॥

वयस्याऽभ्यर्थनेनाभ्याः प्राक्श्रुतिनाटने ।

विस्मितो कुरुतः स्मैती दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११३ ॥

सति ।—ततः मुक्तिप्राप्तेरनन्तरं सा कला तन्नामसखी,

यत् किञ्चित्, दूरं विप्रकण्ठदेशम्, अपसृत्य गत्वा, मुमुदे
जडेषु, निजकौशलस्य माफन्वदृशनादिति भावः, अत एव
मिस्त्रिये च मन्दं जडाम च, किञ्च, ताम आहूतां स्वपत्नीयां,
सखीं वयस्याम्, एव्य आगत्य, काकुभिः अनुनयसूचकविकृत-
स्वरैः, इदं वक्ष्यमाणं, ययाचे च प्रार्थयामास च ॥ १११ ॥

किं ययाच इत्याह, अभीति ।—शालि । हे सखि !, एहि
आगच्छ, अनयाः भैमीनलयोः सम्बन्धि, यत् रक्षस्यं गोपनोय-
व्यापारः, मया अश्रावि कर्णराधात् प्राक् श्रुतं, तत् अभिधास्ये
कथयिष्यामि, तुभ्यमिति शेषः, आकर्णितं त्वया श्रुतञ्च, रक्षस्य-
मिति शेषः, मञ्जं कलायै, वर्णय कथय, त्वमिति शेषः,
विनिमीयतां परस्परं श्रुतवृत्तान्तस्य विनिमयः क्रियताम्,
आवाभ्यामिति शेषः ॥ ११२ ॥

वयस्येति ।—वयस्यायाः स्वपत्नभूतायाः सख्याः, अभ्यर्थनेन
प्रार्थनेन, “वर्णयाऽऽकर्णितं मञ्जम्” इत्युक्तरूपेण श्रुतवृत्तान्तस्य
विनिमयप्रार्थनया इत्यर्थः, अस्याः कलायाः, प्राक् पूर्वं, कर्ण-
पिधानावस्थायामित्यर्थः, कूटे मिथ्यैव कृते, श्रुतिनाटने मया
सर्वं श्रुतमिति भावव्यञ्जने, विस्मितौ आश्चर्यान्वितौ, दम्पती
जायापती, एतौ भैमीनलौ, शिरः स्वस्वमस्तकं, कम्पितं
चालितं, कुरुत. स्य मृदु मृदु शिरश्चालनं चक्रतुः इति विस्मय-
भाषोक्तिः ॥ ११३ ॥

तथाऽऽलिमालपन्तीं तामभ्यधात्रिषधाधिपः ।

आस्मू तद्वञ्चिती स्वश्रेष्ठिमिथ्याशपथसाहसात् ॥ ११४ ॥

प्रत्यलापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ? ।

प्रियापारजनोक्तस्य त्वयंवाच्य मृषोद्यता ॥ ११५ ॥

मत्वं खलु तदाऽश्रीषं परं धुमुधुमारवम् ।

तथेति ।—निषधाधिपः नलः, आलिम् आहृतस्त्रूपचसखीं, तथा तेन प्रकारेण “वर्षयाकणितं मञ्जम्” इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः, आलिपन्तीं सन्धाषमाणां, तां कनाम्, अभ्यधात् अवीचत्, किम् इति ? हे धूर्ते ! मिथ्याशपथसाहसात् “व्यथाः स्वः मम देवताः” इति कृत्वा अनृतशपनमेव साहसम् अविचारितकारत्वं तस्मात् हेताः, चेत् यदि, वञ्चिती प्रतारिती, स्वः भवावः, आवामिति शेषः, तत् तद्धि, आस्मू तिष्ठ, एतदर्थे त्वा यथोचितं दण्डयामि क्व गमिष्यमिति भावः ॥ ११४ ॥

प्रत्यलापीति ।—कला अपि तन्नामसखी अपि, इमं नलं, प्रत्यलापीत् प्रत्यवाचत्, [लपेर्नुडि “अतो हलादेर्लघाः” इति निषेधविकल्पात् सिचि वृद्धिः] हे राजन् ! त्वया भवता, अद्य एव अस्मिन्नेव दिवसे, न तु इतः पूर्वं कदाऽपीति भावः, प्रियायाः भैम्याः, परिजनेन सखीजनेन, उक्तस्य कथितस्य वचनस्य, मृषोद्यता मिथ्यावादित्व, [“राजसूयसूयमृषोद्य—” इत्यादिना मृषापूर्वाद्दटः क्यवन्तो निपातः] अनृतवादित्वा-रूपः इत्यर्थः, कलङ्कः अपवादः, कुतः कथं, शङ्कितः सम्भावितः ? भवत्प्रियायाः सदा सत्यवादित्वात् तत्परिजनानामस्माकमपि मिथ्यावादित्व न सम्भवति इति भावः; वृत्तस्यापि रात्रि-व्यापारस्य न वृत्तमिति अपलापवत् अस्माकमपि तत्परिजनानां तथाव्यवहारः न दूष्यतीति तु निगूढतात्पथ्यम् ॥ ११५ ॥

शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वदाचमित्यपि ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्य देव ! तेन त्वां तद्द्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकैः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ।—अथवा तदा पूर्वाक्तशपथात् पूर्वं कर्कश-
बोधसमये, परं केवलं, धुमुधुमारवं “धुम् धुम्” इत्येव-
माभ्यन्तरिक शब्द, सत्यं खलु सत्यमेव, अश्रीषम आकर्णितवती,
अहमिति शेषः च किञ्च, शृणोमीत्येव “अशृणवन्तमाम्”
इत्यनेन श्रवणमात्रमेव, अश्रीषम् अकथयम्, अपि तु परन्तु,
त्वदाच भवदोषवाक्यम्, अशृणवन्तमामिति शेषः, इति न,
अवोचमित्यनेनान्वयः ; यस्मात् शृणोमीत्युक्तं, तस्मान्नात्र
सृश्रोयनादोषः, शब्दश्रवणस्य सत्यत्वात् इति भावः ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्यति ।—देव ! हे राजन् । तेन “व्यथाः स्युर्मम
देव । ताः” इत्यादि पूर्वाक्तवाक्येन हेतुना, हे देव ! इति
त्वा भवन्तम्, आमन्त्र्य सानुनयं सम्बाध्य, ताः अशृणवन्तमाम्
इत्यादि गिरः, व्यथाः मिथ्याभूताः इत्युक्त्वा, तस्य अशृण-
वन्तमामिति शपथवाक्यस्य, वैयर्थ्यं मिथ्यात्वम्, अथवा श्रुतानां
धुमुधुमेत्यादोर्ना ध्वनोर्ना वैयर्थ्यम् अर्थशून्यत्व, “धुम् धुम्” इति
शब्दस्य द्विगुणित्वादिवत् अर्थशून्यतया तच्छ्रवणस्यापि
निरर्थकत्वादिति भावः, समर्थये सिद्धान्तत्वेन स्थापयामीत्यर्थः,
अहमिति शेषः, शपथकरणे मन्वाद्युक्तं दोषं जानत्या मया तु
शपथः न कृतः, किन्तु अहं शपथं कृतवतीति देवस्यैव
भ्रान्तिर्जाता, तथा हि दैवतः देवताम् उद्दिश्य कृतः, सत्योऽपि
यथार्थोऽपि, शपथः शपनं, सत्यं निश्चितमेव, कर्कशोदकैः
कर्कशः धर्महानिकरत्वेन निदारुणः, उदकैः उत्तरं फलं यस्य
तादृशः, शोचनीयपरिणामः इत्यर्थः, (“उदकैः फलमुत्तरम्”

असम्भोगकथारम्भैवञ्चयेथे कथं नु माम् ? ।

हन्त ! सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवाम् ॥ ११८ ॥

कर्णं कर्णं ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुमिथः ।

मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ ११९ ॥

इत्यमरः) भवतीति शेषः । “सख्येनापि शपेत् यस्तु देवाग्नि-
गुरुसन्निधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्वाहं निकृन्तति ॥”
इति मनुस्मरणादिति भावः ॥ ११७ ॥

मिथ्याऽऽपद्येन युवयोः वञ्चनाया न कोऽपि दोषः इत्याह,
असम्भोगिति ।—युवां भवन्ती, असम्भोगकथानां सम्भोगचिह्ने
विद्यमानेऽपि त्वया उच्यते भेमो मां न स्पृशत्यपि, अनयाऽपि
नलेन नाहं स्पृष्टा इत्युच्यते एवम्भूतानां सम्भोगाभावोक्तोनाम्,
आरम्भैः उपन्यासैः, प्रवृत्तैरित्यर्थः, मा कलां, कथं नु किमर्थं,
वञ्चयेथे ? प्रतारयथः ? तु पुनः, युवां भवन्ती, यदिप्रलभे
वञ्चयामि, अहमिति शेषः । मा इयं वञ्चना, अनर्हन्ती हन्त !!
अयुक्ता किम् ! मद्दृष्टं युवयो युक्तमत्र, मम तु भवद्वञ्चनम-
युक्तम् अहो आश्चर्यं धूर्त्तप्रौरिति भावः । [अनर्हन्ती
“अर्हः प्रशंसायाम्” इति शतरि उगित्वात् ङीषि, ब्राह्मणादि-
त्वात् ष्यञ्प्रत्यये “अर्हेतो नुम् च” इति नुमागमः, “ष्यञः
षित्करणादाकारो बहुव्रजम्” इति वामनः । “यस्य हलः” इति
यकारलापे चार्हं तो, ततः नञप्रमासः] यत्तु इत्यत्र “यत्न”
इति पाठे—अनर्हन्ती दासोत्वात् अशोभ्याऽपि, सा इयं
कलानाम्नी अहं, युवां प्रतारकी भवन्ती, यत् न विप्रलभे,
तत् किं सम्भोगयथ ? इति शेषः ; “शठे शठ्य समाचरेत्”
इति न्ययात् वञ्चकेन सह प्रतारणापूर्णव्यवहार एव युज्यते
इति भावः ॥ ११८ ॥)

अथाख्यायि कलामस्या कुप्य मे दमयन्ति ! मा ।

कणाद्दुतोयतोऽप्यस्याः सङ्गाप्यैव यदनुवम् ॥ १२० ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ? ।

वयस्ययोरदं तस्मान्ना सखीष्वेव विश्वमोः ॥ १२१ ॥

कर्णं कर्णे इति ।—ततः अनन्तरं, ते मख्यौ कला तत्सपत्न्या च, महु. पुन. पुन, विस्मयमाने आश्चर्य्येभावं प्रकाशयन्त्यौ, तथा स्मयमाने मन्द हसन्त्या च सत्यौ, श्रुतम आकर्षितं पूर्वोक्त-रहस्यज्ञानं, प्रियः अन्योऽन्यं, कर्णे कर्णे कर्णसमोपे मुखं संस्थाप्य निःशब्दं यथा तथेत्यर्थः, बहु दीर्घकालं व्याप्येत्यर्थः, आचख्यतुः कथं गामामतुः ॥ ११८ ॥

अत्रिति ।—अथ अन्योऽन्यकथनानन्तरं, कलामस्या कलायाः वयस्यया, आख्यायि उक्तम् ; किमिति ? हे दमयन्ति ! मे मद्भां, मा कुप्य न क्रुदा भव, त्वमिति शेषः, [“क्रुवद्रुह—” इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चनर्था] यत् यस्मात्. द्वितीयतः द्वितीयात्, कणात् श्रवणात् अपि, सङ्गाप्य गोपायित्वा, अस्याः एव कलायाः एव, अनुव रहस्यम् अकथयम् ॥ १२० ॥

प्रिय इति ।—अथ कलामखीवाक्यानन्तरं, प्रियः कान्तो नलः, प्रियां कान्तां भेमोम्, आचष्ट अचोचत्, किमिति ? हे प्रिये ! वयस्ययोः मख्योः, इदं त्वसमक्षमेव आचरितं, कपट-पाटव वचनचातुर्य्यं, दृष्टम् ? अश्लोकतम ? इति काकुः ; तस्मान् एव-श्रवहारदशनात्, मखीषु वयस्ययासु, मैव नैव, विश्वमो विश्वामं कुरु, मय्यथ विश्वामः कर्त्तव्य इति भावः । [श्वसेर्माडि लुडि “न माद् योगे” इति षड्भागमनिषेधः । “अतो इलादेर्नवो.” इति वृद्धी प्राप्तायां “अन्तश्चश्वस—” इत्यादिना निषेधः] ॥ १२१ ॥

आलापि कल्याऽपौर्यं पतिनांलपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रहस्यं तत् सभ्ये विस्रभ्यमौदृशि ॥ १२२ ॥

इति व्युत्तिष्ठमानाया तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

मथ भैमि ! वहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादमू ? ॥ १२३ ॥

शिरःकम्पानुमत्वाऽथ सुदत्त्वा प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्सर्ष्य तस्याः सलिलमक्षिपत् ॥ १२४ ॥

आलापीति ।—कल्याऽपि इयं भैमी, आलापि अवादि, किमानापि ? इत्याह, हे दमयन्ति ! अमी अय, पतिः तव भर्ता नलः, क्वचित् कुत्रापि, न आलापति न कथयति, गोप्य-रात्रिहृत्तमिति शेषः, अत एव ईदृशि एवभूते, सभ्ये सज्जने, वयस्ये सख्यौ, तत् पूर्वाक्तं, रहस्यं गोप्यवृत्तान्तः, विस्रभ्यं विश्वमनीयं, विश्वस्य वक्तव्यमेवेत्यर्थः । अत्रावपरीतलक्षणया—असौ ते पातः सवत्रैव तव रहस्यमालपति, अत एव ईदृशि असभ्य वयस्ये न विस्रभ्यमेव इति [“कृत्यलुटो बहुलम” इति भावे कृत्य-प्रत्ययः, तस्याकित्वाद्कारलोपः] ॥ १२२ ॥

इतीति ।—तस्यां कलायाम्, इति इत्थं, व्युत्तिष्ठमानायां विरोधम् आचरन्त्या, तुल्यभावेनैव विपक्षवत् व्यवहर्तुं प्रवर्त्तमानायामित्यर्थः, [“उदोऽनुद्धुर्कर्मणि” इत्यात्मनेपदम्] नलः नैषधः, प्रिया भैमौम्, ऊचे कथयामास ; किामति ? भैमि ! हे दमयन्त। दुर्विनीते उदत, अमू एते सख्या, गृहात् प्रकील्लमध्यादित्यर्थः, वहिः कुर्वे ? निर्वासयामि ? इति काकुः, मथ गृहि, आदिश इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

शिर इति ।—अथ नलवाक्कानन्तरं, सुदत्त्वा शोभनदन्तया, भैम्या इति शेषः, शिरःकम्पेनेव मस्तकस्य ईषञ्चालनरूपेणैव, अनुमत्वा अनुसोदनेन, सख्या, बाह्वक्षरणाविषये सम्प्रति-

तच्चित्तदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः मिचयसेचनम् ।

ताभ्यामन्नाम्न दूरेऽपि नलेच्छापूर्वरभिर्जलेः ॥ १२५ ॥

वरुण वरुणस्यायं सुलभैरन्भसां भरेः ।

एतयोः स्तिमितोचक्रे हृदयं विस्मयेरपि ॥ १२६ ॥

ज्ञापनेनेत्यर्थः, प्रीणितः तोषितः, प्रियः नलः, तुच्छं रिक्तमेव,
जलशून्यमवेत्यर्थः, चुलुकं प्रसृतं, निकुलपाणिद्वयमित्यर्थः,
अञ्जालामात यावत्, उत्सर्प्य उत्क्षिप्य, तस्याः कलायाः
उपरौत्यर्थः, मलिनं जलम्, अन्तिपत् अकिरत् ॥ १२४ ॥

तादृशित ।—तास्मिन् पूर्वोक्तरूपे रिक्तहस्तादपि जल-
निःसरणरूपं, चित्ते आश्चर्यं, दत्तचित्ताभ्यां निवेशितमनोभ्याम्,
अत एव अपसन्तुं विस्मृताभ्यामिति भावः, ताभ्यां सखीभ्या,
दूरेऽपि विप्रकृष्टदृशं स्थिताभ्यामपि, नलस्य इच्छा पुरयन्तीति
तादृशैः नलेच्छापूर्वरभिः वरुणवरात् नैषधस्य अभिलषितं
साधयद्भिः, जलैः सालिलैः, उच्चैः अतिमात्रं, मिचयसेचनं वस्त्रादी-
भवनं, (“पटोऽस्त्रो मिचयो वस्त्रम्” इति यादवः) अलम्भि
प्रापि [“विभाषा चिस्त्रमुलोः” इति नृमागमः] ॥ १२५ ॥

ननु नलस्य रिक्तहस्तात् कुतो जलसम्भवः इत्यत्राह,
वरुणिति ।—अयं नलः, वरुणस्य जलेशस्य, वरुण वर-
दानेन, अभाष्टपूरकवाक्यप्रयोगेत्यर्थः, सुलभैः अनायासप्राप्यैः,
अन्भसा जलानां, भरेः आघैः, तथा विस्मयेरपि रिक्तहस्तात्
जलानि निःसृतानतीति आश्चर्येरनेष, एतयोः सख्याः, हृदयं
वक्षस्यलम अन्तरश्च, (“हृदयं वक्षनि स्त्रान्ते” इति विश्वः)
स्तिमितोचक्रे आर्दीवकार निखलीचक्रे च [अभूततद्भावे चित्ः]
अत्र स्तिमितहृदयमिति विशेषणविशेषयोः द्वयोरपि प्रकृतत्वात्
शेषः ॥ १२६ ॥

तेनापि नापसर्पन्थौ दमयन्तोमयं ततः ।

ऋषेणादृश्यत् पश्य नान्विमे तान्वि ! मे पुरः ॥ १२७ ॥

क्लिबोक्त्याश्चमा वस्त्रं जैनप्रव्रजितोक्तं ।

मन्थौ मन्थौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शनं ॥ १२८ ॥

अस्वनः शस्वरत्वेन मायैवाविरभूदयम् ।

यत् पटाहृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १२९ ॥

तेनिति ।—ततः जन्मसेवनानन्तरम्, अयं नल्ल, ननु भोः ! तन्वि । कृशाङ्ग ! प्रिये ! अश्ममा जलेन, वस्त्रं वसनं, क्लिबोक्त्या आर्दीकृत्य, [अभूततद्भावे च्चिः] मन्थौमभावेऽपि मन्थौमवस्त्राच्छादने मन्थपि, निर्विघ्नम् अप्रतिबाधनं, स्तनदर्शनं कुचावलाकनं ययोः ते तादृश्यौ, शुभ्रसूक्ष्माद्रवस्त्रेण आच्छादितेऽपि अङ्गे सर्वाङ्गस्य दर्शनविषयीभूतत्वादिति भावः, अत एव जैनप्रव्रजितोक्ते बौद्धपरिव्राजिकाप्राये कृते, तासामपि टिगम्बरप्रायत्वादिति भावः, तेन तथाविधकरणेनापि, न अपसर्पन्थौ न अपगच्छन्थौ, इमे एते, मन्थौ वयस्ये, मे मम, पुर. अग्रतः, स्थित इति शेषः, पश्य अवलोकय, इति ऋषेण स्तनादिदर्शनजनितानन्देन, दमयन्तो भैमो, दमयन्त्वै इत्यर्थः, अदृश्यत् अङ्गानिर्देशनं दृश्यमासा । [अत्र “आभवादिदृशो-रात्मने पटे उपसङ्ग्रहानम्” इति पाक्षिककर्मत्वस्य परस्मै पठे अप्राप्ते “दृशेच्च” इत्यनेन दमयन्तोमित्याणकर्तुः नित्यकर्मत्वम्] ईदृगघटनया लज्जितयोः तयोः गृह्णात् वाहर्गमनसम्भावनया दमयन्त्वुपभोगलिप्सा व्यज्यते ॥ १२७।१२८ ॥

अस्वन इति ।—अदः नल्लनिधिप्तम् इदं जलं कर्तुं, पटाहृतमपि वस्त्राच्छादितमपि, अनयोः मन्थोः, अङ्गं स्तनादि नगूदावयवं, यत् कथयति वदति, सुस्पष्टम् आर्विष्करोतीत्यर्थः,

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेऽयमुपागमत् ।

चारुहारमविश्रोच-तारवोच्चपल्लवश्च ॥ १३० ॥

ने निरीक्ष्य निजावस्थां ङोणे निर्ययत्स्ततः ।

तयोर्वीक्षारमात् सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३१ ॥

ता वहिर्भूय वेदभीमूचुर्नीतावधोर्तान् ! ।

इयं पटावृतस्यापि अङ्गस्य आविष्काररूपेण एषा अवस्था, अम्बुनः जलस्य, शम्बरत्वेन शम्बरापरनामत्वेन शम्बरासुरत्वेन च, (“दैत्ये ना शम्बरोऽम्बुनि” इति वैजयन्ती) माया एव शाम्बरो एव, कृत्तना एवेत्यर्थः (“स्नाम्नाया शम्बरो” इत्यमरः) आविरभूत् प्रकटिता आसीत्, अन्यथा कथं अनन्योरपि स्तनादिः दृश्यते इति भावः ॥ १२६ ॥

वामस इति ।—वा अथवा, चार्यः मनोज्ञः, हारमविश्रेयः एव मीक्षिकसरस्थरत्नराजय एव, ताराः नक्षत्राणि, तासां वोच्चपं दर्शनमेव, लक्षणं लक्ष्म यस्याः सा तादृशा, इयम् एषा, दृश्यता स्तनादिदर्शनयोग्यता, आकाशरूपेण दर्शनविषयता च, वामसः वस्त्रस्य, अम्बरत्वेन वस्त्रत्वेन आकाशत्वेन च, (“अम्बरं व्योम्नि वाससि” इत्यमरः) उपागमत् प्राप्नोत्, जाता इत्यर्थः ॥ १३० ॥

ते इति ।—ते सख्यौ, निजावस्थां जनसेकात् गोप्याङ्गप्रकाशरूपाम् आत्मनो दृशा, निरीक्ष्य अवलोक्य, ङोणे लज्जिते सख्यौ, ततः तस्मात् गृह्णात्, निर्ययत्ः निर्जग्मतः, ततः तयोः कला-तत्सख्योः, वीक्षारसात् दर्शनेच्छातः, सर्वा अपराः समस्ताः, सख्यः वयस्याः, क्रमात् एकमेकं कृत्वा, निश्चक्रमुः निष्क्रान्ताः ॥ १३१ ॥

ता इति ।—ताः सख्यः, वहिर्भूय वहिर्निर्गत्य, वेदभीं

उपेक्षे ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाऽप्यमू ॥ १३२ ॥

उच्चैरुच्येऽथ ता राजा सख्यौयमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्ट मर्म मयेतयोः ॥ १३३ ॥

महिरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यघिञ्चदिमे माया-प्रिथ्यासिंहासनं विधिः ॥ १३४ ॥

दमयन्तीम्, ऊचुः कथयामासुः, किमिति ? नीतावधीतिनि !
हे अधीतनोतिशास्त्र भैमि ! [इष्टादित्वादिनि-प्रत्ययः "कस्येन्-
विषयस्य—" इति कर्मणि सप्तमी] अमू एतं, मर्मज्ञे
भवत्योः रहस्याभङ्गं, सख्यौ कला-तत्सपक्षे, अधुना पूर्वं यथा
भवतु, इदानामपि, ते तव, ल्यत्यर्थः, ["कल्याणा कर्त्तरि वा"
इति कर्त्तार षष्ठी] न पुनः नैव, उपेक्ष्ये अवहेलनीये, "मर्मज्ञं
न प्रकोपयेत्" इति न्यायात् सत्त्वमेव गत्वा ते प्रसादनोये,
अन्यथा सर्वमेव रहस्यं ते प्रकाशयिष्यत इति भावः ॥१३२॥

उच्चारति ।—अथ सखीनामुक्तवचनश्रवणानन्तरं, राजा
नन्तः, ताः सख्योः, उच्चैः तारस्वरेण, तामा तदा दूरप्रयाणा-
दिति भावः, ऊचि बभाषि ; "उच्चैरुवाचिरे राज्ञा" इति
पाठान्तरम् । किमिति ? वः युष्माकम्, इयम् एषा, सखी
वयस्या दमयन्ती, इदं वक्ष्यमाणम्, आह वक्तुः ; किमिति ?
एताभ्यां कला-तत्सखीभ्या, मम मे, मर्म रहस्यवृत्तान्तः, श्रुतम्
आकर्णितं, न तु दृष्टम् ; मया भैम्या तु, एतयोः कला-
तत्सपक्षयोः, मर्म रहस्यं, गोपनीयाङ्गमित्यर्थः, दृष्ट प्रत्यक्षौ-
कतम्, आर्द्राभूतवस्त्राभ्यन्तरादिति भावः ; श्रवणादर्शनस्य
आधकविश्लास्यतया अहमपि सर्वमेव प्रकाशयितुं शक्यामीति
मर्मश्रवणात्तद्दर्शनं दुःसहमिति तात्पर्यम् ॥ १३३ ॥

मदिति ।—किञ्च, हे सख्यः ! मया दमयन्त्या सह, विरोधि-

धीतेऽपि कीर्तिधाराभिस्वरिते चारुणि द्विषः ।

मृषामषीनवैलेक्ष्य लेखितुं के न शिल्पिनः ? ॥ १३५ ॥

ते मख्यावाचचक्षते न किञ्चित् ब्रूवहे बहू ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वा निर्वामिता वयम् ॥ १३६ ॥

तयोः मञ्जातवैरयोः, वहिष्करणानुमोदनात् शत्रुभावापन्नयो-
रित्यर्थः, एतयोः मख्योः, वाचि वचने, न श्रद्धातथ्यं न
विश्वसितथ्यं, यस्माभिरिति शेषः, तथा हि, विधिः ब्रह्मा, इमे
सख्यौ, माया कपटता, मिथ्या अनृतं, तयोः सिंहामने भद्रामने,
अभ्यषिञ्चत जलवर्षणेन अभिषिक्तवान्, मिथ्याकपटतयोः
आकरत्वेन का प्रतवानित्यर्थः, तस्मात् मयि मिथ्याचरणस्य
सर्वथा सम्भावनामत्त्वात् एतयोः मिथ्याप्रलापो नश्रद्धयः
इति निष्कर्षः ॥ १३४ ॥

धीतेऽपीति ।—कीर्तिधाराभिः यशःप्रवाहैः, धीते विशुद्धे,
अत एव चारुणि मनोहरेऽपि, द्विषः शत्रोः, चरिते स्वभाने,
मृषामषीनवैः मृषा मिथ्याटांषारोप एव, मधी “कान्ति” इति
प्रसिद्धलेखनमाधनद्रव्यविशेषः, तन्नवैः तद्विन्दभिः, अल्पत्वात्
किञ्चिन्मात्रैरिति भावः, लक्ष्म कलङ्क, लेखितुं चित्रितुम्, उत्पाद-
यितुमिति यावत्, के, जना इति शेषः, न शिल्पिनः ?
शिल्पि कुशलाः न ? अपि तु सर्वेऽपि कुशलाः एवेत्यर्थः,
भवन्तीति शेषः, ममं शुभे चरितेऽपि इमे मिथ्याकलङ्कम्
अवश्यमेव आविष्कुर्यातामिति भावः ॥ १३५ ॥

ते इति ।—ते मख्यौ कला तद्वयस्या च, आचचक्षते
ऊचतुः ; किमिति ? बहु भूरि, किञ्चित् किमपि, न ब्रूवहे
न कथयाव, आत्रामिति शेषः, परं केवलं, तत् तत्प्रयोजन-
मात्रमेव, वक्ष्यावः कथयिष्यावः, यस्मै यत्प्रयोजनाय, वयं सर्वाः

स्थापत्यैर्न स्म वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३७ ॥

अपयातमितो धृष्टे ! धिग् वामश्लीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिक्षा ॥ १३८ ॥

समस्ताः सख्यः, निर्वासिताः निष्कामिताः, गृहादिति शेषः, सुरतार्थम् एव युवाभ्यां वयं सर्वा एव निष्कामिता इत्येवं सर्वत्र वदिष्यावः नान्यत् किञ्चनति तात्पर्यम् ॥ १३६ ॥

स्थापत्यैरिति ।—ते कलातत्सख्यौ, वर्षीयस्त्वेत एवत्वेन हेतुना, [“प्रियस्थिर—”इत्यादिना वृद्धशब्दस्य ईयसुनि वर्षादेशः] चलत्करैः स्वभावत एव कम्पइस्ते, स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतयः, ते एव स्थापत्याः कञ्चुकिनः तैः (“भीविदत्ताः कञ्चुकिन स्थापत्याः” इत्यमरः) करकम्पेन हस्तचालनेन, कृतामपि विहितामपि, तथावाचि तादृश-वाक्यप्रगणे, वारणा निवारण, न वित्तः स्म न बुध्यते स्म, वारणाय कृते करकम्पे जराजन्यकम्पभ्रमादिति भावः ॥ १३७ ॥

अपयातमिति ।—धृष्टे ! हे प्रगल्भ ! इतः प्रस्मात् देशात्, अपयातं वह्नियेच्छन्, युवामिति शेष, वां युवयो, प्रश्लील-शीलतां ग्राम्यभाषणस्वभावं, धिक् निन्दामः, इति एवम्, उक्ते कथिते, भर्त्सित इति यावत्, कञ्चुकिभिरिति शेष, ते कला-तत्सख्यौ उभे, भिक्षा भयेन, कञ्चुकिनां प्रहारादिति भावः, तथा इति इत्यन्, उक्तवन्तः कथितवन्तः, भस्मितवन्तः इति यावत्, ते कञ्चु कन, भिक्षा र जटमयोः क्रोधभयेन, व्यतिद्राते स्म परस्परव्यतिहारेण पनायेन स्म पलायन्ते स्म च, गृहस्य निभृतताविधानार्थमिति भावः । [दा कुत्सायां गताविति धातोर्लाटि “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” इत्यात्मनेपदम्, अदादित्वात्

आह स्म तद्गिरा क्लोणां प्रियां नतमुत्तौ नलः ।

ईदृग्भङ्गपत्नोक्ताऽपि निस्त्रया न मनागपि ॥ १३८ ॥

अहो ! नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं सुखम् ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादिति दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४० ॥

शपो लुक् । अत्र प्रथमपुरुषस्य द्विवचन-बहुवचनयोः समानं रूपम्, एवं ते इत्यत्रापि स्त्रियां द्वित्वे पुंसि बहुत्वे च समानरूपम् । ॥ १३८ ॥

आहिति ।—अथ नलः नैषधः, तयोः कला-तत्सख्योः, गिरा “वक्ष्याव तत्परम” इत्यादिकया वाचा, क्लोणां लज्जिताम्, अत एव नतमुत्तौम अवनतवदनां, प्रियां दमयन्तीम्, आह स्म उवाच ; किमित्याकङ्क्षायां मार्हश्चाकिनाह, ईदृशी एवम्भूते, भङ्गे निर्लज्जे सख्यौ वयस्ये यस्याः सा तादृशी अपि ईदृग्भङ्ग-सखीकाऽपि । “नद्य तच्च” इति कप् समामान्तः] त्वमिति शेषः, मनाक् अपि ईषटपि, निस्त्रया निर्लज्जा, न, भवतीति शेषः, यस्याः खलु सख्यः एवं निर्लज्जाः, तस्यास्तत्रापि नैर्लज्जामेव युज्यते, भवती तु न तादृशीति महांस्ते चरित्रात्कर्षः इति भावः ॥ १३८ ॥

अहो इति ।—जातरूपं जातं सम्भूतं, रूपं सौन्दर्यं यस्मिन् तादृशं, सम्पन्नसौन्दर्यं, स्वर्णमदृशमित्यर्थः, सुवर्णं च (“सुवर्ण-सामौकरं जातरूपम्” इत्यमरः) इदं दृश्यमानं, ते तव, सुखं वदनम्, अपगता दूरीभूता, त्रया लज्जा यस्मात् तत् अपत्रपं, [शेषिकः कप्-प्रत्ययः] तत् न भवतीति नापत्रपाकं मलज्जामिति यावत्, [नञर्थेन न-शब्देन समामः] दृश्यते इति शेषः, “लज्जा रूपं कुनस्त्रीणाम्” इति नौतिशास्त्रात् मलज्ज ते वदनम् अतीव रमणीयदर्शनं जातमिति निष्कर्षः ; अन्यत्र—पत्रप

तामशेष हृदि न्यस्य दटौ तल्पतले तनम् ।

निमील्य च तटौयाङ्ग-सौकुमार्यमसिस्वदत् ॥ १४१ ॥

न्यस्य तस्याः कुचदन्धे मध्येनैवि निवेश्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४२ ॥

रत्नीकृतस्य, कण्टकवेधयोग्यतनकारितस्येत्यर्थः, यद्वा—पत्रे पात्रविशेषे इत्यर्थः, दटौकरणार्थं सृङ्गाजनविशेषे इति यावत्, पाकः दग्धीकरणं दट्टीकरणं वा, विशुद्धितामम्याटनाय इति भावः, पत्रपाकं तद्द्रवितम् अपत्रपाकं न भवतीति नापत्रपाकं पत्रपाकविशुद्धमेवेत्यर्थः, अतितापार्जनेऽपि मन्वीकृतपरिहास-
र्त्तानतलज्जानिबन्धनपीडाप्राप्तावपि, अत्यन्तटाहकरणेऽपि च, इतः अस्मात्, शोभनवर्णयुक्तात् सुखात्, सुवर्णाच्च, दुर्वर्णनिर्गमः कर्कशवचननिर्गमः, श्यामिकार्निर्गमश्च, न स्यादिति विरोधः, अत एव अहो ॥ आश्चर्यं, मन्वीकृतप्रबलदुःखोत्पातेऽपि सुखात् दूरक्षरनिर्गमनं न स्यादिति चित्रार्थात् विरोधपरिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १४० ॥

तामिति ।—अथ उक्तरूपभाषणानन्तरम्, एषः नलः, तां प्रियां, हृदि वक्षसि, न्यस्य निधाय, तल्पतले शय्योपरि, तनुं स्वदेहं, दटौ स्थापितवान्, शयितवान् इत्यर्थः, तथा निमील्य चक्षुषी मुद्रयित्वा, इत्यानन्दानुभवोक्तिः, प्रगाढ-
चुखःनुभवकाले चक्षुर्निमीलनस्य लोकदृष्टत्वादिति बोध्यम् ; तटौयाङ्गस्य प्रियाशरीरस्य, सौकुमार्यं मार्दवम्, असिस्वदत् अनुभवम् इत्यर्थः । [स्वदर्शी चक्षुःपधाङ्गस्यः] ॥ १४१ ॥

न्यस्येति ।—स नलः, तस्याः मैत्र्याः, कुचदन्धे स्तनयुगे, न्यस्य निधाय, पाणिमिति शेषः, मध्येनैवि नैवीमध्ये, कटौ-
बन्धनमध्ये इत्यर्थः, [“पारे मध्ये षष्ठ्या वा” इत्यव्ययीः

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वहन् ।

तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४३ ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्त-कस्तूरीलेपमुद्रया ।

फूत्कार्यपीडितौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४४ ॥

भावः] निवेश्य प्रवेश्य च. स्वपाणिमिति शेषः, पाणेः स्वकरस्य, तत्करग्रहणश्रमं दमयन्तीपाणिग्रहणायासं, सफलं सार्थकं, चक्रे विदधे. तादृग्विधः प्रियास्पर्शस्तस्य महदानन्दफल-मित्यर्थः ॥ १४२ ॥

स्थापितामिति ।—मुदा हर्षेण, स्वस्य आत्मनः, उरसि वक्षसि, स्थापितां निहितां, तां प्रियां, वहन् धारयन्, मुमुदे आनन्द, नलः इति शेषः, तथा आत्मनः स्वस्य, तस्याः भैम्याः, उद्वहने विवाहे, कर्तृत्वम् अधिकारित्वं. स्पष्टं सुव्यक्तम्, आचष्ट कथयामास, अनुद्वहतः एवमुरसि वहनायोगादिति भावः ॥ १४३ ॥

स्विद्यदिति ।—सः नलः, प्रियायाः भैम्याः, स्तनौ कुचौ, स्विद्यन्तीभिः सत्त्वोदयात् घर्मादकाट्रीभवन्तीभिः, कराङ्गुलीभिः निजकरशाखाभिः. लुप्तः प्रसृष्टः, यः कस्तूरीलेपः सृगमदप्रदेहः. सृगमदकृतपत्रावलीत्यर्थः, सः एव मुद्रा चिह्नं. स्तनपीडनविषये इति भावः, तथा, सखीषु वयव्यासु पिषये. फूत्कार्यं फूत्कारेण उच्चैस्तरमुखानिलेन प्रशमनीयं, पीडितं पीडनं, पीडनजनित-वेदना इत्यर्थः, ययोः तौ तादृशौ फूत्कार्यपीडितौ, चक्रे विदधे, नलः भैमो कुचौ तथा पीडयामास, यथा नलस्य सात्त्विकभावोत्प-घर्मादकलिन्नाङ्गुलीभिः कुचयोः पत्रलेखाः प्रोच्छ्रिता जायन्ते, मन्थ्यश्च तद्दृष्ट्वा प्रगाढपीडनेन कुचयोर्वेदनां तीव्रामनुमाय फूत्कारेण तां प्रशमयितुम् अयतिषत इति निष्कर्षः ॥ १४४ ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्स्तयेक्षितः ।

सोऽवादीतां हृदिस्थं ते किं मामभिनदेष न ? ॥ १४५ ॥

अहो ! अनौचित्यं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४६ ॥

तदिति ।—स नलः, तत्कुचे दमयन्तीस्तने, नखं कर-
रुद्धम्, आरोप्य निखाय, चमत्कुर्वन् स्वयमेव आश्चर्येण
सञ्जातरोमाञ्चो भवन्, तथा तथा दमयन्त्या, ईक्षितः
सञ्चितमवनीकृतश्च सन्, एष नखः, ते तव, हृदिस्थं
हृदयान्तर्गतं, [“सुपि स्थः” इति क-प्रत्ययः “हृद्यभ्याञ्च”
इत्यपसङ्गानात् सप्तम्याः अनुक्] मा नल, न अभिनत् न
व्यदारयत्, किम् ? अपि तु अभिनदेव, नो चेत्
ममाङ्गेष्वपि कथं चमत्कारनिबन्धना रोमाञ्चाः समुत्पन्ना इति
भावः, इति तां दमयन्तीम्, अवादीत् अकथयत् । अत्र
भैमीकुचनिष्ठस्य नखक्षतस्य नलहृदये चमत्कारजननात्
असङ्गत्यलङ्कारः, “कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः” इति
लक्षणात् ॥ १४५ ॥

अहो इति ।—हे प्रिये ! तीक्ष्णमुखैः निष्ठुरवाग्भिः,
खलैरिव असज्जनैरिव, तीक्ष्णमुखैः निशिताग्रैः, मम म, नखैः
कररुहैः, शुद्धे अदृष्टेऽपि, ते तव, हृदि हृदये, कुचे इति
यावत्, अशुद्धवत् अशुद्धे इव, सदोषे इवेत्यर्थः, [“तत्र तस्यैव”
इति वति-प्रत्ययः] अङ्कः कलङ्कः, चिङ्कञ्च, अकल्पि कल्पितः,
कृत इत्यर्थः, अहो ! इति खेदे, इयं निर्दोषेऽपि दोषकल्पना,
अनौचित्यं अयुक्तम्, अभूदिति शेषः । [अहो इति “ओत्”
इति प्रगृह्यसंज्ञायां “भ्रुतप्रगृह्या अचि नित्यम्” इति
प्रकृतिसन्धिः] ॥ १४६ ॥

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनी ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४७ ॥

लीनचौनांशुकं स्वेदि टरालोक्यं विलोकयन् ।

तन्नितम्बं स निःश्वस्य निनिन्द्य दिनदीर्घताम् ॥ १४८ ॥

यदिति ।—हे प्रिये! गुणमयं सूक्ष्मतन्तुरचितं सौशील्यादि-
विशिष्टञ्च, ते तव, वासः वसनं, कश्चित् सुभगपुरुषश्च, [कर्तृ]
नितम्बी ऊरु च नितम्बोरु नितम्बद्वयं सकथिदयञ्च, [प्राण्यङ्ग-
त्वात् इन्द्रकवद्भावः] यत् चुम्बति स्पृशति, श्रोष्ठाधरस्पृष्टं
करोति च, यच्च स्तनी कुचौ, आलिङ्गति आश्लिष्यति,
तत् शुभदशानां शुभानां शोभनानां, दशानां प्रान्तवर्त्तितन्तनां,
ज्यातिःशास्त्रप्रसिद्धशुक्रादिशुभग्रहावस्थानाञ्च, उचितम् अर्हं,
भुङ्क्ते एकत्र—स्पर्शरूपं भोगं करोति, सुदृश्यदशासमन्वित-
वसनस्यैव तव प्रियत्वेन तद्धारणादिति भावः ; अन्यत्र—
भोगात्मकं सुखमनुभवति, शुभग्रहाणां दृष्टिं विना तव
नितम्बादिस्पर्शरूपभोगासम्भवादिति भावः । (“दशाऽवस्था-
दीपवर्त्याः वस्त्रान्तं भृञ्चि योषिति” इति मेदिनी) “शुभग्रह-
दशायां हि भुङ्क्ते जनः शुभं फलम्” इति ॥ १४७ ॥

लीनिति ।—सः नलः, स्वेदि साश्विकोदयात् घर्माक्तम्,
अत एव लीनं नितम्बेन सह एकौभूतभावेन संलग्नं, चीनाशुकं
सूक्ष्मवस्त्रविशेषो यत्र तादृशम्, अत एव टरालोक्यम् ईषल्लब्धं,
तस्याः भैरव्याः, नितम्बं श्रोणोदेशं, विलोकयन् पश्यन्, निःश्वस्य
दीर्घं श्वासवायुं त्यजन्, इति विषादानुभवोक्तिः, दिनस्य
दिवसस्य, दीर्घताम् अधिककालं व्याप्य स्थायितां, निनिन्द्य
गर्हयामास, दिवा सुरतनिषेधात् तत्करणाच्चमत्वात् विषादं
प्राप दिवावसानमभिललाष च इति भावः ॥ १४८ ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छुदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १४९ ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि ! सीढं, स्मरशरव्यथाम् ।

तत् प्रसीद प्रमोदेति स ता प्रीतामकोपयत् ॥ १५० ॥

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।

ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५१ ॥

देशमिति ।—असौ नलः, प्रियादन्तच्छुदस्य भैम्याः अधरस्य, अन्तिकं समोपवृत्तिन, दंशं स्थानमेव, चितुकमिवेत्यर्थः, ददंश दष्टवान्, तथा तत्रैव दष्टदेशे एव, अधरपानस्य निम्नोष्ठ-चुम्बनस्य, अलीकचापलं मिथ्याचपलता, निरथकप्रयासमित्यर्थः, चुम्बनशब्दतुल्यं शब्दमिति भावः, चकार विदधे, चुम्बनस्य रत्युद्दीपकत्वात् रमणाङ्गत्वाच्च दिवा च रमणनिषेधात् तथा “रातिकाले मुखं स्वोणा शुद्धमाखेटके शुनाम्” इति स्मृत्या तस्य कालान्तरे अशुद्धत्वाच्च न तु अधर चुचुम्ब इति भावः ॥ १४९ ॥

अथास्य कालक्षेपत्वलक्षणभौत्सक्यमेव श्लोकद्वयेनाह, नेत्यादि ।—चपलापाङ्गि ! हे चञ्चलाक्षि ! स्मरशरैः कामबाणैः, या व्यथा वेदना तां तत्कृतां षोडा, सीढं क्षन्तुं, न क्षमे न शक्नोमि, तत् तस्मात्, प्रसीद प्रसीद प्रसन्ना भव प्रसन्ना भव, सुरताय सदया भव इति भावः, इत्येवमुक्त्वा, सः नलः, प्रीता परिहासार्थाभिः प्रियवाक्यशतेन च सुदताम् अपि, ता प्रियाम्, अकोपयत् अक्रोधयत्, दिवा मेथुनस्य निषिद्धत्वात् तस्याथनया कोपः इति बोध्यं, तादृशभावश्च कालक्षेपायव इत्यापि मन्तव्यम् ॥ १५० ॥

नेत्रे इति ।—निषधनाथस्य नलस्य, नेत्रे दृशौ, प्रियायाः कान्तायाः, वदनाम्बुजं मुखकमलम्, ईयतुः प्रापतुः, ततः

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

भ्रूटिव्यत्याय भोक्कण्ठमसावन्वमरत् सखीः ॥ १५२ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दं मन्दं वितन्वता ।

भैमी कुचनितम्बेन नलसम्भोगनाभिना ॥ १५३ ॥

अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धत्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गमङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोर्गपि ॥ १५४ ॥

वदनाम्बुजात्, स्तनतटौ कुचोमङ्गभगौ, ईयतु, ताभ्यां स्तनतटाभ्या ममोपात्, घनं निर्विडं, जघनं नितम्बम्. ईयतुः, अनीव कामगोडितत्वाटिति सर्वत्र भावः, अत्र नेत्रयोः क्रमात् अनकस्थानसंवादात् “क्रमेणैकमनेकस्मिन्” इत्याद्युक्त-लक्षणपर्यायालङ्कारः ॥ १५१ ॥

इतीति ।—इति उक्तप्रकारया, तस्य स्वप्रियस्य नलस्य, अधीरतया कामजचाञ्चल्येन हेतुना, हठवृत्तिं बलात्कारप्रवृत्तिं, विशङ्कते सम्भावयतीति सा तादृशी, यसौ भैमी, भ्रूटिति महमा. उत्थाय उद्गम्य, नलवक्षोदेशादिति भावः. सात्कण्ठं सात्कनिकं. त्वारितप्रस्थानार्थमुत्सुका सतीत्यर्थः. सखीः वयस्याः, अन्वमरत् अन्वगच्छत् ॥ १ २ ॥

न्यवारीविति ।—भैमी दमयन्ती, नलस्य नैषधस्य, सम्भोग-लोभिना मर्दनस्पर्शनादिरूपसम्भोगनालसेन, कुचनितम्बेन स्तनद्वयेन जवनयुग्मेन च, [प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः] अत एव स्पन्दं भैम्या एव गमनं, मन्दं मन्द्यं, स्वल्पीभूतमित्यर्थः, वितन्वता कुवेता सता, गतिं प्रतिबध्नाता इत्यर्थः, आत्मनोरति-पोनत्वेन गुरुभारत्वाटिति भावः. यथाशक्ति सामर्थ्यानुसारेण. न्यवारीव निवारिता, सम्भोगप्रतिबन्धात् खिन्नेन सता अलक्ष्यभोगा मा गच्छ इति न्यषेधोव इत्युत्प्रेक्षा ॥ १५३ ॥

आलिङ्गालिङ्ग तन्वङ्गि ! मामित्यङ्गैगिरं प्रियम् ।

स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५५ ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयाऽऽनिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुम् ॥ १५६ ॥

अपीति ।—सः नलः, गजस्तम्भी आलामे इव, हस्तिबन्धन-
स्थूणे इवेत्यर्थः, उरु महान्ती, टोषी भुजौ यस्य सः तादृशोऽपि
महाभुजोऽपि, (“भुजवाह प्रवेष्टो टोः” इत्यमरः) तस्याः
दमयन्त्याः, अङ्गमङ्गात् टेहस्यर्शात्, जायते उत्पद्यते इति
तादृशः, स्तम्भः निष्क्रियाङ्गनालक्षणमात्त्विकविकारः यस्य सः
तादृशः सन्, आग्निभरेण नितम्बभारेण, स्त्रैरां मन्दां,
मन्दगमनामपि इत्यर्थः. (“मन्दस्त्रच्छन्दयोः स्त्रैरम्” इत्यमरः)
तां प्रियां, धत्तुं गृहीतं, निरोद्धुमिति यावत्, न अशकत्
न समर्थोऽभूत्, स्वयं निर्व्यापारस्य किं सहकारिसम्पदा ?
इति भावः ॥ १५४ ॥

आलिङ्गिति ।—असौ भैमी, तन्वङ्गि ! हे कृशाङ्गि !
मां नलम्, आलिङ्ग आलिङ्ग आश्लिष आश्लिष, इति एवम्,
अर्हा अन्यकर्त्तृकश्रवणभयात् अर्द्धस्फुटा, गीः वाक् यस्य तं
तादृशं, प्रियं पतिं, स्मित्वा मन्दं हसित्वा, निवृत्य परावृत्य,
पश्यन्ती अवलोकयन्ती सती, द्वारस्य कवाटस्य, पारं चरम-
भागम्, अगान् गतवती, द्वारम् अतिचक्राम इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

प्रियस्येति ।—प्रियस्य पत्युः नलस्य, अप्रियम् अतिक्रम-
रूपम् अप्रोतिजनकस्यापारं, तं विहाय गमनरूपस्यापार-
मित्यर्थः, आरभ्य आचरित्वा, तेन अप्रियाचरणेन, तदित्यत्र “तम्”
इति पाठे—तं पूर्वाक्तरूपमप्रियमित्यर्थः, अन्तः अन्तःकरणे,
दूनया परितप्तया, [“ओदितश्च” इति निष्ठा-न-त्वम्] शालीनया

अकथयदथ वन्दिसुन्दरीं हाः-
 सविधमुपेत्य नलाय मध्यमङ्गः ।
 जय नृप ! दिनथीमनोषनसा
 प्लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५७ ॥
 उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
 च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अष्टयथा, स्वभावत एव सलज्जया इत्यर्थः, अनया भैष्या,
 शालिभ्यः सखोभ्यः, गन्तुं अपि यातुमपि, [“गत्वर्थकर्मणि
 द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि” इति चतुर्थी] न शक्ये
 न शक्तं, [भावे लिट्] अन्तर्दूनत्वादिति भावः ; तथा
 निवर्तितुं प्रियं प्रत्यागन्तुञ्च, प्रियमान्नधो प्रत्यावत्तेनं कर्तुमित्यर्थः,
 न शक्ये इत्यनेनान्वयः, शालीनतयैवेति भावः, लज्जाविषादा-
 भ्याम् उभयत आक्रुथमाणत्वादिति तात्पर्यम् ॥ १५६ ॥

अकथयदिति ।—अथ दमयन्तीनिगमनानन्तरं, वन्दि-
 सुन्दरीं काचित् वेतालिकस्तो, शुडान्तःपुरे पुरुषप्रवेशनिषेधा-
 दिति भावः ; हाःसविधं द्वारसमापम्, उपेत्य ममागत्य,
 नृप ! हे राजन् ! जय सर्वोत्कर्षण वक्तृस्व, अङ्गः मध्य
 मध्याङ्गकालः समागत इत्यर्थः, अत एव दिनस्य दिवसस्य,
 यौवनं तारुण्यं, पूणोवस्था इत्यर्थः, मध्याङ्गः इति यावत्, तस्य
 कृष्णा सन्तापिन, तस्मा उष्णाभूता, क्षितिः धरणी, ते
 तव, प्लवनजलानि स्नानोदकानि, पिपासति पातुमिच्छति,
 तापस्य पिपासाहेतुत्वादिति भावः, इति नलाय नैषधाय,
 अकथयत् अत्रदत्, माध्याङ्गकस्नानकालोऽयमवधार्यैवामिति
 तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

उपेति ।—किञ्च, कम्बुच्छवि शङ्कच्छायं, शङ्कवत् शुभ्रप्रभ-

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
 समशमनस्वसृष्टिमिश्रभावशोभाम् ॥ १५८ ॥
 तपति जगत एव सूद्धिं भूत्वा
 रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।
 पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्ये-
 रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयेः ॥ १५९ ॥

मित्यर्थः, अतिगङ्गं गङ्गायाः, [त्रिभक्त्यर्थोऽव्यथोभावः]
 उपहृतम् आनात, कलशेन गङ्गातः समानोतमित्यर्थः, अस्यु
 गाङ्गं जलम् इत्यर्थः, तव तं, केशभङ्गाः कुटिलकृष्णकुन्तल-
 जालस्य, सङ्गात् स्यात्, अनन्तरं सङ्गात् परमित्यर्थः, तरङ्गेः
 उर्मिभिः, असमायाः विषमायाः, निस्त्रान्नतायाः इत्यर्थः,
 शमनस्वसुः अतिकृष्णायाः यमुनायाः, मिश्रभावस्य मेलनस्य,
 शोभां मान्दयम, अनुभवितुं प्राप्तुं, वाञ्छति इच्छति शुभ्रगङ्गा-
 जलमध्ये कुटिलकृष्णकेशकलापं निमज्ज्य स्नानं कुरु, ततश्च
 शुभ्रतरस्य गाङ्गजलस्य कृष्णतरकेशपाशसङ्गे प्रयागजलशोभा
 भावस्यतीति भावः । निदर्शनालङ्कारः ॥ १ ८ ॥

तपतीति ।—त्वम् इव भवानिव, अद्भुतप्रतापः आश्चर्यतजः-
 सम्पन्नः, एकत्र—कोषटण्डजप्रभावशाली, अन्यत्र—मध्याङ्ग-
 कार्त्तिकप्रवरकरमम्पन्न इत्यर्थः, रविः सूर्यः, अधुना इदानीं,
 जगतः पृथिव्या, सूद्धिं एव गिरनि एव, आकाशय उर्ध्वंवेति
 यावत्, भूत्वा स्थित्वा, तपति सन्तापं ददाति, एकत्र—
 दुर्जनान् शास्ति, अन्यत्र—जगन्ति सन्तापयतोत्यर्थः, अनन्तरं
 ततश्च स्नानोत्तरकालं, पुरमथनं शिवम्, उपास्य अर्चयित्वा,
 त्वदीयैः पुण्यैः तव सेवासुकृतेः, इवेति शेषः, अधरितं मस्तको-
 परिभागात् आवृतं, तदा मध्याङ्गापगमात् श्वसतात्

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-
 स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेटालमः ।
 पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्राङ्निर्गतप्रेयसी-
 प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६० ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहौरः सुतं
 श्रीहौरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामक्तदेवी च यम् ।
 अन्याक्तस्मरसप्रमेयभणितो विंशस्तर्दाये महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निमर्गाञ्ज्वलः ॥ १६१ ॥

गतमित्यर्थः, एन रवि, पश्य अवलोकय, प्रणामार्थमिति भावः,
 पुरहरप्रमादात् सूर्याभ्यधिकप्रनापा भविष्यति इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

आनन्दमिति ।—हरस्य शिवस्य, ध्यानाचर्नादिक्षणस्य
 मनःसमाधानपूर्वकचिन्तापूजादिममयस्य, आमत्तौ समाप-
 वर्त्तित्वेऽपि, प्रियतमाविच्छेदखेटेन प्रेयमावियोगदु खेन, अलसः
 जडः, कर्त्तव्यविमुख इत्यर्थः, अमो अयं, भूपतिः राजा नलः,
 द्राक् भ्रूटिति, निर्गतायाः निष्क्रान्तायाः, प्रेयस्याः प्रियतमाया
 मैस्याः, प्रत्यावृत्तिधिया पुनरागमनबुद्ध्या, पक्षद्वारदिशं प्रति
 पार्श्ववर्त्तिकपाटप्रदेशमुद्दिश्य, तेनैव द्वारेण प्रत्यागमन-
 सम्भवादिति भावः, प्रतिमुहुः पुनः पुनः, दृशं दृष्टिं, दिशन्
 व्यापारयन्, हठं बलपूर्वकं यथा तथा, स्वत एव आनन्दलाभा-
 सम्भवादिति भावः, आनन्दं प्रेयसीसमागमहर्षेम, आहरन् इव
 परावर्त्तयन् इव, निर्गन्तुं गृह्यात् निर्यातुम्, उत्तस्थिवान्
 शय्यातः उज्जगाम ॥ १६० ॥

श्रीहर्षमिति ।—अन्यैः अपरैः, अक्तुष्ठाः अम्पृष्टाः, पूर्वम्
 अनालोचिता इत्यर्थः, रसाः शृङ्गारादयः, प्रमेयाः वाक्यार्था-
 स्तुयाः, यासु भणितिषु वाक्येषु तस्मिन्, [“द्वितीयादिषु

एकविंशः सर्गः ।

तं विदभरमणीमणिमौधादुज्जिहानमनुदशितमेवैः ।

अपेणाद्विजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥

तस्य चौनसिचयैरपि बद्धा पद्धतिः पदयुगात् कठिनति ।

ता प्यधत्त शिरसा खलु माल्यः राजराजिभितः प्रणमन्तो ॥२॥

भाषितपुंस्कं पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः, । तदोयं आह्वयेकृतं, महाकाव्ये, । विगन्ति प्रणे डाटि, "ति विंशतः" इति ति-शब्दस्य लोपः] : सतमन्वत ॥ १६१ ॥

तमिति ।—विदभरमण्या विदभ्यां दमयन्त्याः, मणिमौधात् रत्नमयप्रामादात्, उज्जिहानं निर्गच्छन्तं, तं नलम्, अनु प्रति, तं लक्ष्यौक्य इत्यर्थः, दशितमेवैः दशिता अन्तपुरहारि प्रणामादिना विज्ञापिता, सेवा आराधना, आनुगत्य-मित्यर्थः यैः तैः, [अनाः लक्षणार्थं कर्मप्रवचनोपत्वात्तद्योगे द्वितीया] नरेन्द्रः अधोनराजन्यवर्गः, निजकरस्य स्वस्वहस्तस्य, अर्पणात् दानात्, सोपानावतरणसमये नलाय हस्तावलम्बन-दानादित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य, करं हस्तं बालं च ददातीति करदः, ("बलिहस्ताश्रवः कराः" इत्यमरः) तस्य भावः तत्ता, पुनः भूयोऽपि, बालदानादेव करदत्वे सिद्धे पुनर्हस्तदानेन करदता इति पुनरुक्तारिति भावः, ऊचे बभाषे । एतेन नलस्य चक्रवर्तित्वं द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्येति ।—राजराजिः मामन्तनृपपङ्क्तिः, अभितः सम-न्तात्, प्रणमन्तो आभूमि शिरो नमयन्तो सती, चौनसिचयैः चीनदेशीयपट्टवस्त्रैः, बद्धा आच्छादिता अपि, पद्धतिः मार्गः,

द्रागुपाङ्गियत तस्य नृपेस्तद्वृष्टिदानबहुमानकृतार्थः ।

स्वस्वदिश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभ्रूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपढीक्षितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

तस्य नलस्य, पदयुगात् चरणयुगलात्, कठिना कठीरा, इति हिताः, [“पञ्चमो विभक्तेः” इति पञ्चमो] तां पद्धतिं, शिरसां मूर्द्धां, माल्यैः मालाभिः साधनैः, प्यधत्त पिहितवतौ, खलु इति उत्प्रेक्षायाम् ; पदयुगलादपि भ्रुभेः कठिनत्वात् तत्र पदविन्यासे वदनाप्राप्तिमश्रवादिति भावः ॥ २ ॥

द्रागिति ।—अथ प्रणामानन्तरं, तस्य नलस्य, दृष्टिदानम् अक्षिनिक्षेप एव, तेषु नृपेषु तदानीतरत्नेषु च इति भावः, बहुमानः समादरः, तेन कृतार्थः सफलश्रमैरित्यर्थः, नृपैः सामन्तराजभिः, स्वेषां स्वेषां दिशि भवं स्वस्वदिश्यं निजनिज-देशोत्पन्नं, [“तत्र भवम्” इति यत्-प्रत्ययः] यत्नेन समादरेण, कल्पितैः श्राणवर्षणादिना सम्पादितैः, गुणैः श्रीज्वल्य-सुदृश्यत्वादिधर्मैः, अधिकं प्रकृतं, श्रेष्ठमित्यर्थः, चित्रम् आश्चर्यम्, अपूर्वं पूर्वं केनाप्यप्राप्तं, रत्नं मणिः, तस्य नलस्य सम्बन्धे, द्राक् शीघ्रं, स्वमतिक्रम्य गमनसम्भावनया इति भावः, उपाङ्गियत उपायनीकृतम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति ।—अन्ये अपरे, नृपाः राजानः, अङ्गुलीचलनेन अङ्गुलोकम्पनेन, अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः, लोचनभङ्गा नेत्र-सङ्केतेन, भ्रूतरङ्गेण भ्रुवीश्चालनेन च, विनिवेदितं विज्ञापितं, दानं त्यागः यस्य तत् तथाक्तम्, अन्यैः अपरैः, नृपैः राजभिः, ढीक्षितम् उपहृतं, तत् पूर्वोक्तं रत्नं, तस्य नलस्य, प्रसादम् अनुग्रहस्वरूपम्, अलभन्त प्राप्नुवन्, एकस्मात् लब्धं रत्नजातम्

तानमौ कुशलसूनृतमेकेस्तपितानथ पितेव विसृज्य ।

अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैथकोपनमितानमितीजाः ॥ ५ ॥

मल्यदृष्य चरमस्त्रविचारञ्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।

स्वेदविन्दुकितगोधिरधीरं म श्वमन्नभवदाप्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥

यक्षकर्दमसूदून्मृदिताङ्गं प्राक्कुरङ्गमटमीलितमौलिम् ।

अन्यस्मै प्रदत्तं, न तु कोषागारे निक्षिप्तम् इति अस्य दाढत्वम्

अनुजीवितोषणं विविकित्वञ्चोक्तम् ॥ ४ ॥

तानिति ।—अथ उपहारग्रहणदानानन्तरम्, अमितम्
अतुलनीयम्, अोजः तेजः यस्य तादृशः, अनौ नलः, कुशलस्य
कुशलप्रश्नस्य, सूनृतस्य मल्यप्रियवचनस्य च, पीयूषरूपस्येति
भावः, सेकैः वर्षणैः, उक्तिभिरित्यर्थः, तपितान् प्रीणितान्, तान्
नृपान्, विसृज्य सम्प्रेष्य, गमनाय अनुमत्य इत्यर्थः, शैथकेण
शिष्यत्वेन, [“शोपधाङ्गरूपोत्तमाङ्ग”] उपनमितान् समेतान्,
युद्धाशिक्षार्थं शिष्यभावेन समागतानित्यर्थः, नृपानिति शेषः,
पितेव जनक इव, अस्त्रेषु धनुरादिषु, शस्त्रेषु खड्गादिषु,
खुरलीषु भ्रमणविशेषेषु, अस्त्रशस्त्राणां खुरलीषु प्रयोगसंहार-
विषयेषु इति वा, विनिन्ये शिञ्चितवान् ॥ ५ ॥

मर्त्येति ।—सः नलः, मर्त्येषु मनुष्यलोकेषु, दृष्यचरम्
अविद्यमानप्रसरम्, अस्त्रविचारम् अस्त्रशिक्षा, शिष्यजनतां
शिष्यभूतनृपसमूहं, चारु सुष्ठु, यथा भवति तथा, अनुशिष्य
शिञ्चित्वा, स्वेदेन घर्मादिकेन, विन्दुकितः सञ्जातविन्दुकः,
गोधिः ललाटं यस्य सः तादृशः सन्, (“ललाटमलिकं गोधिः”
इत्यमरः) अधोरम् अस्थिरं यथा भवति तथा, श्वसन् अम-
जनितदोषदोषश्चामं त्यजन्, आप्लवनं स्नानं, तदिच्छुः
तदभिलाषी, अभवत् अजायत ॥ ६ ॥

गन्धवाभिरनुबन्धितभृङ्गैरङ्गनाः सिषिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

भ्रूमृतं पृथुतपोघनमाप्तस्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधः ।

सन्दधज्जलधरस्खलदोघास्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

यच्चेति ।—उच्चाः उन्नताः, कुचाः स्तना यासां तादृश्यः, अङ्गनाः स्त्रियः, प्राक् प्रथमं, यत्तकर्दमेन कर्पूरादियोगजेन सुगन्धिस्नानौयचूर्णेन, (“कर्पूरागुरुकस्तूरी-कक्कोलैर्यत्तकर्दमः” इत्यमरः) मृदु कोमलं यथा तथा, उन्नतितं शोधितम्, अङ्गं शरीरं यस्य तं तादृशं, तथा कुरङ्गमदेन कस्तूर्या, मीलितः सम्बन्धं प्रापितः, लिप्त इति यावत्, मौलिः मस्तकः यस्य तं तादृशं, तं नलम्, अनुबन्धिताः अनुबन्धं गमिताः, स्वमोग्न्यात् संयोगं प्रापिता इत्यश्वः, भृङ्गाः भ्रमराः येषु तैः तादृशैः, गन्धवाभैः गन्धादकैः साधनैः, सिषिचुः सिक्तवत्यः, स्नपयामासुरित्यथः ॥ ७ ॥

भ्रूमृतमिति ।—तदनन्तरं आप्तः विश्वस्तः, शुचिः शुद्धः, पुरोधः पुरोहितः, जलधरात् जलपूर्णघटात्, खलन् पतन्, ओघः प्रवाहः यासां ताः तादृशीः, तीर्थवारीणां गङ्गादितीर्थोदकानां, लहरीः तरङ्गान्, धारा इति यावत्, उपरिष्ठात् मस्तकोपरिभागे, [“उपर्युपरिष्ठात्” इति निपातनात् साधुः] सन्दधत् सन्दधानः सन्, वर्षयन् सन् इत्यर्थः, पृथुना महता, तपसा तपस्यया, घनं परिपूर्णं, भ्रूमृतं राजानं, तं नलं, स्नपयति स्म अभिषिञ्चति स्म, स्नापितवान् इत्यर्थः । अन्यत्र—आप्तः प्राप्तः, शुचिः आषाढः, (“शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि” इति विश्वः) जलधरेभ्यः मेघेभ्यः, खलन् पतन्, ओघः प्रवाहो यासां ताः तथोक्ताः, तीर्थवारिलहरीः पूतजलप्रवाहान्, उपरिष्ठात् मस्तकोपरि, सन्दधत् सन्दधानः

प्रेयसौकुववियोगहविर्भुग्जन्मधूमविततीरिव विभ्रत् ।

स्नायिनः करमरोरुहयुग्म तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥

कल्पप्रमानममुनाऽऽचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।

वर्धयन् मन् इत्यर्थः, पृथोः तदाख्यस्य वेणुपुत्रस्य नृपभद्रस्य,
(“पृथुः स्यात् महति त्रिषु । त्वक्पत्रा कृष्णजोरेऽस्त्री
पुमानग्ना नृपान्तरे ॥” इति मेदिनी) तपसा तपस्याप्रभाविण,
घनम् अर्शाश्रितं, दृढमित्यर्थः, तं प्रसिद्धं, भूभृतं भूमिधरं,
हिमालयादिपर्वतामित्यर्थः, (“भूभृत् भूमिधरं नृपं” इति
विश्वः) स्नयति स्म, अङ्गनाः सामान्यजलेन पुरोधाः
समन्वकतार्थादकेन तं स्नयन्ति स्म इति बोद्धव्यम् । अत्र
द्वितीयाधस्य प्रकृत अपर्य्यवसानात् उपमाध्वनौ पर्य्यवसानं
ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

प्रेयसोति ।—स्नायिनः मन्त्रवज्जलेन स्नानं कुर्वतः, तस्य
नलस्य, गर्भे अभ्यन्तरे, करतले इत्यर्थः, धृतानि गृहीतानि,
दर्भाणि कुशाः येन तत् तादृशं, स्नानकाले कुशग्रहणस्य
शास्त्रोक्तत्वादिति भावः, यद्वा—स्नायिनः कृतस्नानस्य, तस्य
नलस्य, गर्भे मध्यमाकनिष्ठयोरन्तराले, अनामिकायामित्यर्थः,
धृतः परिहितः इत्यर्थः, दर्भः कुशः, कुशाङ्गुरीयको येन तत्तादृशं,
करयोः पाण्ड्योः एव, सरोरुहयोः कमलयोः, युग्मं द्वयं, प्रेयस्याः
दमयन्त्याः, कुचयोः स्तनयोः, वियोगहविर्भुजः विरहवक्त्रेः, जन्म
सम्भवः यस्य तथाभूतस्य, धूमस्य विततीः सन्ततीः, विभ्रदिव
धारयदिव, अराजत् अर्शाभत, नृतनदर्भाणां श्यामवर्णत्वात्
धूमसास्यमिति बाध्यम् ॥ ९ ॥

कल्पप्रमानमिति ।—अमुना नलेन, आचमनार्थम् उपस्यर्श-
नार्थं, कल्पप्रमानं गृह्यमाणम्, अत एव चुलुकस्य प्रसृतस्य,

निमेलत्वमिलितप्रतिविम्बा द्यामयच्छट्पनीय करे नु ? ॥ १० ॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।

अङ्गमङ्गमनु कि परिरेभे तं सृटी जलसृट् गृहयालुम् ? ॥ ११ ॥

निकुञ्जपाणेरित्यर्थः, उदरं मध्य, चुम्बति स्पृशतीति तादृशं, गाङ्ग गङ्गामम्बन्धि, अम्बु जलं. [कर्त्त] निर्मलत्वेन स्वच्छत्वेन हेतुना, मिलातः संयुक्त, तत्र निपतित इत्यर्थः, प्रतिविम्बः प्रतिच्छाया यस्याः तथोक्ता, द्याम् आकाशं स्वर्गञ्च, (“द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः” इत्यमरः) करे हस्ते, उपनीय मस्थाप्य, अयच्छत नु ? अट्टान् किम् ? प्रजाभ्य इति शेषः, दानायैव तद्गृहणमभवादिति भावः । द्यौःशब्दस्य स्वर्गाकाशवाचत्वाच्छ्लेनोक्तः ॥ १० ॥

मुक्तामति ।—भूमि. तिलकार्थं गृहीता रक्तवर्णा सृत्तिका, अत्र स्मृतिः,—“विप्रा गौरसृटः प्राक्ताः क्षत्रा रक्ताः प्रकीर्त्तिताः” इति ; दमनस्य भोमात्मजस्य, भगिन्या सोदरया दमयन्त्या, मुक्तं स्नानार्थं पारत्यक्त, सृटः तिलकार्था सृत्तिकाः, गृहयालुं गृहीतारम्, आत्मनः स्वस्य, दायितं प्रियं, पातामति यावत्, राज्ञो भूपतित्वादिति भावः, तं नलम्, आप्य लब्ध्वा, धृतः गृहीतः, बद्ध इत्यर्थः, राग. स्वभावत एव रक्तवर्णः अनुरागश्च यया सा तथोक्ता सती, (“रागोऽनुरागे मात्सर्यं क्लेशं च लाहितादिषु” इति विश्वः) जलेन स्नानाटकेन, सृट् कोमलम्, अङ्गम् अङ्गं ललाटादकं प्रत्यवयवम्, अनु लक्ष्योक्त्य, परिरेभे आलिलिङ्ग किम् ? अन्याऽपि सपत्न्या दूरैऽवस्थितं वल्लभं प्राप्य सानुरागा सती यथा प्रत्यङ्गमालिङ्गति तदिति भावः । ललाटादेषु द्वादशाङ्गेषु सृत्तिलकानि चकारिति निष्कर्षः ॥ ११ ॥

मूलमध्यशिखरश्चितवेध शौरिशम्भ करकाङ्गुशिरःस्थैः ।
 तस्य मूर्द्धि चकरे शुचिदर्भेर्वारि वान्तमिव गाङ्गतारङ्गैः ॥ १२ ॥
 प्राणमायतवता जलमध्ये मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
 आपगापरिवृष्टादरपुरे पूर्वकालमुषितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
 मत्स्यलोकाकमदनः सदशत्वं विभ्रदभ्रविशदद्याति तारम् ।
 अम्बरं परिदधे विधुमौले स्पृह्येव दशादृग्वमनस्य ॥ १४ ॥

मूलमिति ।—मूलमध्यशिखराणि दर्भाणाम् आदिमध्या-
 ग्राणि, श्रिताना यथाक्रमं प्राप्ताना, वेध.शांशम्भूना ब्रह्म-
 विष्णुरुद्राणाम्, अत्र नृतिः.—“कुशमूले स्थिता ब्रह्मा कुशमध्ये
 तु केशवः । कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् तयो देवाः कुशस्थिताः ॥”
 इति ; करकाङ्गुशिरःसु कमण्डलुपादमस्तकेषु, तिष्ठन्ति वत्तेन्ते
 इति तथाक्त, गाङ्गैः गङ्गाम्ब न्यःभः, तरङ्गः ऊर्भिभि, वान्तं
 निष्ठूतम् इव, स्थितामाति शेषः, शुचि निर्मलं, वारि गङ्गोदक,
 दर्भैः कुशे, कर्तृभि] तस्य नलस्य, मूर्द्धि शिरनि, चकरे
 कौर्णम् ; नल. कुशाग्रजलेन “आपोहिष्ठा” इत्यादि मन्त्रं
 पठन् मान्त्रं स्नानं कृतवान् इत्यर्थः । [“ऊ विक्षेपे” इति
 धातोः कर्मणि लिट्] ॥ १२ ॥

प्राणमिति ।—जलस्य उदकस्य, मध्ये अभ्यन्तरे, प्राण-
 मायतवतः प्राणायामं कृतवतः, अस्य नलस्य, मुखं वदनं,
 [कर्तृ] पूर्वकालं समुद्रमन्यनात् प्राक्, आप (परिवृष्टस्य
 नदीभर्तुः समुद्रस्य, उदरपुरे जलगर्भप्रवाहमध्ये, उषितस्य कृत-
 वामस्य, सुधांशोः चन्द्रस्य, मञ्जिमानं सौन्दर्यम, अभजत्
 अलभत, समुद्रोदरमध्यस्थचन्द्रसदृशं दशनीयमभूदित्यर्थः ॥ १३ ॥

मत्स्यलोकाकिति ।—मत्स्यलोकाकमदनः भूलीकाकन्दपः, नलः इति
 शेषः, दश दशसङ्करकाः, दिशः ककुभ पूव, वसनं वस्त्रं यस्य तस्य

भोमजामनु चलत् प्रतिवेलं संयियंसुरिव राजऋषीन्द्रः ।

प्राववार हृदयं स समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥

दिग्गम्बरस्य, विधुमौलेः चन्द्रशेखरस्य, शम्भोरित्यर्थः, स्पर्द्धयेव साय्यनौवहेतुकाहमिकयेव, मदनत्वादेव मदनारिणा हरेण सह स्पर्द्धा युज्यते इति भावः, सदृशत्वं दृशाभिः प्रान्त-
विनस्विनीघृतन्तुभिः सह वर्त्तमानम्, आकाशपक्षे—दृशाभिः दिग्बिम्बैः सह युक्तं, तस्य भावः तत्त्वं सदृशत्वं, बिभ्रत् धारयत्, “इन्द्रोऽतं नवं शुभ्रं सदृशं यन्न धारितम्” इत्यादिस्मृत्या सदृशवस्त्रधारणस्य प्रशस्तत्वादिति भावः, तथा अभ्रस्यैव शारदमेघस्यैव, तदाख्यस्य शुभ्रधातुविशेषस्यैव वा, विशदा शुभ्रा, द्युतिः प्रभा यस्य तत् तादृश, तारं महत् सूक्ष्मतरं वा, अन्यत्र—अभ्रेषु मेघेषु, दिशन्त्यः प्रवेशं कुर्वन्त्यः, अत एव अद्युतयः दीप्तिरहिताः, ताराः नक्षत्राणि यस्मिन् तत्तादृशम्, अम्बरं वस्त्रम् आकाशञ्च, (“अम्बरं व्योम्नि वाससि” इत्यमरः) परिदधे परिहितवान् ॥ १४ ॥

भोमजामिति ।—राजऋषीणाम् ऋषिवत् सदाचार-
मस्यन्नृपतीनां मध्ये, [राजा ऋषिः, “ऋत्यकः” इति प्रकृति-
भावः] इन्द्रः श्रेष्ठः, सः नलः, प्रतिवेलम् अनुक्षणं, भोमजाम्
आत्मप्रियां दमयन्तीम्, अनु लक्ष्योक्त्य, चलत् गच्छत्, हृदयं
वक्षः अन्तःकरणञ्च, संयियसुः इव संशन्तुमिच्छुरिव, बहुमिच्छुः
सन्निवेत्यर्थः, स्वहृदयस्य सर्वदा स्वं विहाय अन्यत्र गमनस्य
अन्याय्यत्वात् तस्य बन्धनेच्छा इति भावः, उत्तरीयस्य उत्तरा-
मङ्गस्य, य परिवेषः परिधिः, हृदयोपरि वेष्टनमित्यर्थः, तस्य
मिषेण व्याजेन, समन्तात् सर्वतः, प्राववार प्रावृतवान्,
स्वहृदयमेवेति शेषः ॥ १५ ॥

स्नानवारिघटराजद्रुजा गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।

केशशेषजलमौक्तिकदन्ता तं वभाज सुभगाऽऽप्लवनश्रीः ॥ १६ ॥

श्वैत्यशैत्यजलदेवतमन्त्रस्यादृताप्रमुदिता चतुरक्षीम ।

वोच्य माघधृतमौरभलोभं घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

स्नानेति ।—स्नानवारिघटौ स्नानीयोदककुम्भावेव, राजन्तौ शोभमानौ, उरोजौ कुक्षौ यस्याः सा तादृशी, गौरः शुभ्रवर्णः, शुष्कत्वादिति भावः, मृत्तिलकविन्दु मृत्तिकाकृतवर्तुलतिलकमेव, मुखेन्दुः वदनचन्द्रः यस्याः सा तादृशी, केशशेषाणि कुन्तलेषु अवशिष्टानि, जलमौक्तिकानि मुक्तातुल्यवारिविन्दव एव, दन्ताः दशनाः यस्याः सा तादृशी, [“नासिकोदर—” इत्यादिना पक्षे ङाषो विधानादग्यत्र पक्षे टाप्] सुभगा रम्या, नलाङ्गमङ्गलाभादात् भावः, आप्लवनस्य श्रीः स्नानशोभा, तं नलं, वभाज सिषेवे ॥ १६ ॥

श्वैत्येति :—अस्य नलस्य, घ्राणं घ्राणेन्द्रियं, नासिकेत्यर्थः, चतुर्णां चतुःसङ्ख्याकानाम्, अक्षाणां नयनत्वक्श्रोत्ररसनाख्यानाम् इन्द्रियाणां समाहारः चतुरक्षीता चतुरक्षी, श्वैत्येन जलस्य श्वेत-तथा, तेन नेत्रं प्रमुदितमित्याशयः, शैत्येन जलस्यैव शातत्वेन, तेन च त्वक् प्रमुदितेत्याशयः, जलं वारि, देवतं देवता यस्य तेन तादृशेन मन्त्रेण “ऋतञ्च सत्यञ्चाभिध्यात्तपसः” इत्यादिमनुना, तच्छ्रवणेन च श्रोत्रेन्द्रियं प्रमुदितमित्याशयः, तथा स्वादुतया जलस्यैव माधुर्येण च, तेन च रसना प्रमुदितेत्याशयः, प्रमुदितां प्रहृष्टां, वोच्येव दृष्टेव, मोघ व्यर्थं यथा भवति तथा, धृतः प्राप्तः, सौरभे सौगन्धे, द्रव्यान्तरस्येति शेषः, लोभः लोलुपता येन तत् तादृशं सत्, सलिलं जलं, जिघ्रति घ्राणविषयीकरोतीति तत् तादृशं सलिलघ्नम्, [“आतोऽनुपसर्गं कः”] अभूत् अजायत,

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः सन्निधानमभजन्त कराजे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकाक्षवल्यच्छलभाजः ॥ १८ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्यद्देवतर्पणयवापणमस्य ।

न्युप्यमानजलयोगितिलाघ्रेः स द्विरुक्तकरकालतिलोऽभूत् ॥ १९ ॥

अथमर्षणकाले ऋतञ्च इत्यादि मन्त्र पठन् जलं जिघ्रति स्मेति निष्कर्षः ॥ १७ ॥

सम्यगिति ।—शुद्धानि आगमोक्तक्रमोच्चारणान्निर्दोषाणि, बीजानि वङ्गिवारुणाटिमूनमन्त्राणि येषु ते च ते विशदाः निर्मलाः, स्फटाः स्पष्टाश्च, वर्णाः अक्षराणि येषां ते चेति तथोक्ताः, [शुद्धबीजाश्च ते विशदस्फुटवर्णाश्चेति विशेषणसमामः] श्रुतिमन्त्राः वेदोक्तमन्त्राः गायत्र्यादयः, शुद्धानि अदृष्टानि, बीजानि गुडकानौत्थर्यः यस्य तच्च तत्, विशदः शुभ्रः, स्फुटः उज्ज्वलश्च, वर्णः प्रभाविषयः यस्य तच्चेति तत्, स्फाटिकं स्फटिकमयं, यत् अक्षवल्यं जपमानाः, तस्य क्लृप्तं व्याजं भजन्त आश्रयन्त ये त तादृशाः सन्तः, सम्यक् सुष्ठु यथा तथा, जपतः जपं कुर्वतः, अस्य नलस्य, करः पाणिरेव, अर्जं कमलं तस्मिन् सान्नधान सान्निध्यम्, अभजन्त प्राप्ताः, इवेति शेषः ॥ १८ ॥

पाणिरिति ।—अस्य नलस्य, पाणोः करस्य, पर्वणि अर्थो, यवः यवाकारा स्पष्टरेखा, देवतर्पणे देवसम्बन्धितर्पणक्रियाया, यवानाम् अर्पणं दानं, [कर्म] पुनराख्यत् पुनरुक्तम् अकरोत्, पुनः पुनर्दानमभाषतवेत्यर्थः, पाणिपवस्ययवेरेव तदपण-सम्पादनादिति भावः ; तथा स नलः, न्युप्यमानेन पिष्टभ्रः द्रोयमानेन, (“पिष्टदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) जलेन छुट्टकेन, युज्यन्ते मिल्यन्ते ये तैः तादृगैः, तिलानां क्षण्-

पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चैरध्वनाऽनितरपादहतेन ।

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चाविश्व राजऋषिरेष विवेश ॥ २० ॥

क्वापि यन्नभसि धूपजधूमैर्मचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स्य सुमनःसुमनःस्रग्दामधामपटले पटलेन ॥ २१ ॥

तिलानाम्, ओघेः समूहैः करणैः, द्विरुक्तः वारद्वयमुक्तः, पुनरुक्त इत्यर्थः, द्विगुणोभूत इति यावत्, करकालतिलः पाणिस्थकृष्णवर्णतिलाकाररेखा यस्य सः तादृशः, अभूत् अजायत, इवेति शेषः, नलः देवानां पित्रणाञ्च तपणं कृतवानिति भावः । भाग्यवता हस्त यवाकाराः तिलाकाराश्च रेखाः दृश्यन्ते इति मासुद्रिका ॥ १८ ॥

पूतपाणिर्गति ।—एषः अयं, राजऋषि मुनितुल्यनृपतिः, नलः इति शेषः, [“ऋत्यकः” इति प्रकृतिभावः] पूतो प्रक्षालनेन पवित्रो, पाणिचरणौ हस्तपादौ यस्य सः तादृशः, सन्, इतरेषां ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां, पादः चरणैः, हतः क्षुप्तः, इतरपादहतः, तादृशः न भवतीति अनितरपादहतः तेन जनान्तरपादास्पृष्टेन, अत एव शुचिना शुद्धेन, अध्वना मार्गेण साधनेन, ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्यव्रतावलम्बित एव, परिचारिणः परिचारका यत्र तत् तादृशम्, उच्चैः उन्नत, सुरार्चाविश्व देवपूजागृहं, विवेश प्राविष्टवान्, पूजार्थमिति भावः ॥ २० ॥

कीर्ति ।—यस्य सुरार्चाविश्वतः, नभसि आकाशे, अभ्यन्तराकाशे इत्यर्थः, क्वापि कस्मिंश्चित् प्रदेशे, सुमनःसुमनसां मालतीपुष्पाणां, (“सुमनाः पुष्पमालत्योः” इति मेदिनी) स्रग्दामभिः मालामसूहैः, कल्पितस्येति शेषः, धाम्नः गृहस्य, गृहाकाररूचनाविशेषस्येत्यर्थः, पटले प्रान्ते, मेचकागुरुभवैः कृष्णागुरुस्रग्दामैः, धूपजधूमैः धूपोत्पन्नधूमैः, भ्रमराणां भृङ्गाणां, पटलेन

साङ्गरेव रुचिपीततमा यैर्ये पुराऽस्ति रजनी रजनीव ।
 ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥२२॥
 अङ्गुचुम्बिघनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।
 प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः मिहिकासुतमुग्रस्य सुखानि ॥२३॥

समूहेन, भूयते स्म भूतम् : पुष्पाणामुपरि भ्रमरैः भाव्यम्,
 अत एव धूपजधूमा एव तत्समूहस्वरूपा जाता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

साङ्गरेति ।—रजनी रात्रिः, यैः दीपैः, रुचिभिः दीप्तिभिः
 साधनैः, पीतं ग्रस्तं, विनाशितमित्यर्थः, तमः अन्यकारं यस्यां
 सा रुचिपीततमा सती, साङ्गरा तेजोऽङ्गरसहिता इव, पुरा
 प्राक्, अस्ति आसीत्, [“पुरा लङ् चास्म” इति भूते लट्]
 रजनी रात्ररेव, यैश्च दीपैः, रुचिभिः दीप्तिभिः, पीततमा
 अत्यर्थं पीतवर्णा सती, साङ्गरा सप्रराहा, दीपरूपाङ्गरयुक्त-
 त्यर्थः, रजनी इव हरिद्रव, पुरा प्राक्, अस्ति आसीत्, (“रजनी
 पीतिकाया रात्रौ हरिद्रायाम्” इति विश्वः) हेमलतिकाः स्वर्ण-
 लता इव स्थिताः, ते पूर्वाक्ताः, दीपाः आलोकवत्तयः, यत्र
 सुरार्चाविश्मान्, त्रिदशेभ्यः देवेभ्यः, वितरितुम् उत्सर्गिकर्तुं,
 धृताः स्थापिताः, परिचारकारात् शेषः ॥ २२ ॥

अङ्गेति ।—यत्र सुरार्चाविश्मान्, गारुडशिलाजं मरकत-
 मणिनिर्मितम्, अमत्रं पात्रम्, अङ्गं क्रीडम, अभ्यन्तरभाग-
 मित्यर्थः, चुम्बति स्पृशतीति अङ्गुचुम्बा, घनः सान्द्रः, चन्दनपङ्कः
 घृष्टचन्दनं यस्य तत्तादृशं सत्, केलिना क्रीडया, कवलीभवन्
 आसीभवन्, अभ्यन्तरं प्राविशन्निति यावत्, इन्दुः चन्द्रो यस्य
 तादृशस्य, [“दृतायादिषु भाषतपुंस्कं पुंवङ्गालवस्य” इति
 पुंवङ्गवः] सिहिकासुतमुग्रस्य राहुवदनस्य, (“सिहिका-
 ज्जन्दनो राहुः” इति साधुः) सुखानि आनन्दान्, सादृश्यमिति

गर्भमेणमटकटमसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमन्नसृतांशोरङ्गरङ्गकलुषीकृतकुत्रेः ॥ २४ ॥

उज्जिह्वानसुकृताङ्गरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरश्वन्तीनामालिभिः सुतमौधसखानाम् ॥ २५ ॥

भावः, प्राप लब्धवान्, इन्दु चन्दनपङ्कयोः शैत्य-शैत्यसाम्यात् सिद्धिकासुत गार्हडमणिपात्रयोश्च गोनत्व कृष्णवर्णत्वसाम्यादिति भावः । यत्र गृहे गार्हडमणिपात्राणि चन्दनभरितानि सन्तीति निष्कर्षः ॥ २३ ॥

गर्भमिति ।—यत्र सुरार्चाविश्रमनि, रजतस्य रौप्यस्य, भाजनानि पात्राणि, [कर्त्तृणि एणमटकटमेन कस्तूरीपङ्केन, सान्द्रं निविडे, परिपूर्णमित्यर्थः, गर्भं मध्यप्रदेशं, भजन्ति प्राप्नुवन्ति सन्ति, अङ्गेन चिह्नेन, कलङ्कात्मकेनित्यर्थः, रङ्गणा सृगेण, यदा—अङ्गे क्रोडे, यो रङ्गः सृगाकर्ताचक्रं, तेन कलुषीकृतः मलिनीभूतः, कुञ्चिः उदर यस्य तथोक्तस्य, असृतांशोः चन्द्रस्य, साम्यं समताम्, अगमन् प्रापन्, रजतभाजनानां शुभ्रत्वगोलाकारत्वसाम्यात् चन्द्रसादृश्यं, कस्तूरीपङ्कस्य च कृष्णवर्णत्वात् क्रोडस्य हरिणतुल्यत्वं बोद्धव्यम् । यत्र देवपूजार्थं रजतपात्राणि घृष्टकस्तूरीपूर्णानि सन्तीति निष्कर्षः ॥ २४ ॥

उज्जिह्वानेति ।—धर्मेण सुकृतेन, गहने निविडे धर्मगहने बहुविधधर्मानुष्ठानपूर्णे, अन्यत्र—धर्मारण्ये, यत्र सुरार्चाविश्रमनि, सुगतस्य बुद्धस्य, सौधाना सुधाधवलितप्रासादानां, शुभ्र-चैत्यानामित्यर्थः, सखायः शुभ्रतया तत्सदृशाः इत्यर्थः तेषां [“राजाहःसखिभ्यष्टच्”] भूरयः प्रभूताः, शर्कराः सिताः येषु तथोक्ताः, ये करम्भाः दधिसक्तवः, (“करम्भा दधिसक्तवः” इत्यमरः) ते एव बलयः उपहाराः, वैवेद्यानीत्यर्थः तेषाम्,

खर्वमाख्यदमरौघनिवासं पर्वतं क्वचन चम्पकसम्पत् ।
 मल्लिकाकुसुमराशिरकार्षीत् यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥२६॥
 स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्ति कुर्वती कुलबधूमवजज्ञे ।
 ह्यद्वैवतनिवेद्यनिवेशात् यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २७ ॥

आलिभिः पङ्क्तिभिः, [कर्त्रीभिः] उज्जिहानेषु उद्गच्छत्सु,
 सुकृताङ्गुरेषु पुण्यप्ररोहेषु, शङ्का संशयः, तेन विस्तारयामासे,
 जनयामासे इत्यर्थः, खलु इति निश्चितम् ॥ २५ ॥

खर्वमिति ।—यत्र सुरार्चाविश्वमनि, क्वचन क्वचित् प्रदेशे,
 चम्पकानां स्वर्णवर्णचम्पकपुष्पाणां, सम्पत् समृद्धिः, राशि-
 रित्यर्थः, अमरौघस्य देवसमूहस्य, निवासं वासस्थलभूतं, पर्वतं
 सुमेरुं, खर्वं ऋस्रम्, आख्यत् उक्तवती, तथा मल्लिकाकुसुमानां
 मल्लिकापुष्पाणां, राशिः समूहः, स्फटिकसानुं शुभ्रकैलास-
 पर्वतम्, अनुच्चं ऋस्रम्, अकार्षीत् विदधे ॥ २६ ॥

स्वात्मन इति ।—यत्र सुरार्चाविश्वमनि, भूमिः पृथिवी,
 देवगृहाभ्यन्तरप्रदेश इत्यर्थः, ह्यद्वाना मनीषाना, दैवतानां
 देवतासम्बन्धितां, निवेद्यानाम् उपहर्त्तव्यानां, नैवेद्यानामित्यर्थः,
 दैवतैः प्रतिष्ठितदेवताभ्यः, निवेद्यानाम् उत्सर्जनौद्यानामिति
 वा, निवेशात् स्थापनात् हेतोः, अवकाशदरिद्रा निरन्तराला
 सती, सर्वथा दृष्टेरगोचरा सतीत्यर्थः, स्वात्मनः निजायाः,
 प्रियं दयितं भर्त्तारं, भूपतिं नलमित्यर्थः, प्रति अपि नलम्
 उदिश्यापीत्यर्थः, गुप्तिं गोपनं, स्वाङ्गाच्छादनमित्यर्थः, कुर्वती
 विदधती, कुलबधूं सङ्क्षयामङ्गनाम्, अवजज्ञे अवज्ञातवती,
 कुलबधूरपि स्वभर्त्तारं प्रत्यपि लज्जाधिक्यात् स्वशरीरं गोपयति,
 अतः सा भूमिः तत्सदृशी जाता इत्यर्थः, बहूनि निवेद्यानि तत्र
 गृहे स्थापितानि आसन् इति निष्कर्षः ॥ २७ ॥

यत्र कान्तकरपीडितनील-ग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

गाढमूर्ध्वविधुतेरनुविम्बात् कुट्टिमच्चितिषु कुट्टमितानि ॥ २८ ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे स क्षितीन्दुरनवद्यानिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ २९ ॥

यत्रेति ।—यत्र सुरार्चाविश्रमनि, कान्तस्य प्रियस्य चन्द्र-
कान्तमणेश्च, (“कान्तः प्रिये चन्द्रकान्ते” इति यादवः) करेण
हस्तेन अंशुना च, (“बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः) पीडि-
तानां सुदृढाकर्षणेन व्यथितानां, स्पर्शेन विकारं प्रापितानाञ्च,
वर्णान्तरं प्रापितानामित्यर्थः, नीलग्रावणाम् इन्द्रनीलमणीनां,
रश्मयः दीपयः एव, चिकुराः केशाः यासां तादृशेषु, कुट्टिम-
च्चितिषु मणिनिबद्धभूमिषु, गातुः गायकस्य, मूर्ध्वविधुतेः शिरः-
कम्पनस्य, अनुविम्बात् प्रतिविम्बपतनात् हेतोः, कुट्टमितानि
शिरःकम्पनरूपशृङ्गारचेष्टाविशेषाः, विरेजुः शुशुभिरे । अत्र
भरतमुनिः,—“केशस्तनाधरादिग्रहणेऽपि हर्षसम्भ्रमोत्पन्नं शिरः-
करकम्पनं कुट्टमितमिति विज्ञेयं सुखं विदुः” इति । मणिबद्धा
भूमयो गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥ २८ ॥

नैकेति ।—क्षितीन्दुः भूतलचन्द्रः, सः नलः, नैकवर्णाः
विविधवर्णविशिष्टाः, ये मणयो रत्नानि, तेषां भूषणैः
आभरणैः, पूर्णे व्याप्ते, अनवद्यानि निर्दीपाणि, निवेद्यानि
उल्लसनीयानि द्रव्याणि यत्र तस्मिन्, तथा चित्राणां विविध-
प्रकाराणां, सिचयानां वस्त्राणाम्, उच्चयेन समूहेन, चारौ
मनाङ्गे, तत्र सुरार्चाविश्रमनि, अमलम् उज्ज्वलं, मणिपीठं
रत्नमयासनम्, अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान्, सुरार्चनार्थमुपविवेश
इत्यर्थः । [“अधिशीङ्ख्यामाम्” इति अधिकरणस्य कर्म-
संज्ञा] ॥ २९ ॥

सम्यगर्चति नलेऽर्कमूर्णं भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्णः ।
 अह्वानहृदयं प्रति चान्तः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३० ॥
 तत्तदर्थमरहस्यजपेषु सङ्गयः शयममुष्य बभाज ।
 रक्तिमानमिव शिञ्चितुमुच्चै रक्तचन्दनजीजसमाजः ॥ ३१ ॥

सम्यगिति ।—नले नैषधे, अतूर्णम् अव्यग्रं, व्यग्रत्वे सम्यक्ताऽभावादिति भावः, अत एव सम्यक् सुष्ठु यथा भवति तथा, अर्कं सूर्यम्, अर्चति आराधयति सति, अमुना अर्केण, कर्णः राधेयः, भक्तेः अहाविशेषस्य, गन्धः लेशः अस्ति यस्य सः तादृशः भक्तिगन्धिः अल्पभक्तिः, (“गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः” इति विश्वः) [“अल्पाख्यायाम्” इति समासान्तः इत्] अकलि निरधारि, अम्बरमणिः सूर्यः, साम्बं तदाख्यकृष्णसुतं, प्रति च उद्दिश्यापि, अन्तः अन्तःकरणे, अह्वानं भक्तिमत्, हृदयं चेतो यस्य तादृशं, शाम्बः केवलं मनसा भक्तः, न तु पूजक इति भावः, निरचैषीत् निश्चितवान्, कर्णापेक्षया तथा शाम्बापेक्षया च नल एव मे परमभक्त इति निश्चिकाय इत्यर्थः । “यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने” इत्यादिना सूर्यार्घ्यदानमन्तरेण देवतान्तरपूजानिषेधात् नलः प्रथमं सूर्यमेवार्चयामासिति भावः ॥ ३० ॥

तदिति ।—तेषां तेषां श्रौतस्मार्त्तानाम्, अर्थमृणः सूर्यस्य, रहस्यानां मन्त्राणां, जपेषु असक्तत् गूढोच्चारणकाले, सङ्गयः जपमालास्वरूपः, रक्तचन्दनजाना कुचन्दनोद्भवानां, वीजानां गुटिकानां, (“तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् । कुचन्दनम्” इत्यमरः) समाजः समूहः, उच्चैः अधिकं, रक्तिमानं रक्तत्वं, शिञ्चितुमिव अभ्यसितुमिव, अमुष्य नलस्य, शयं हस्तं, बभाज सिषेवे, नलपाणितलस्य प्रकृत्या एव रक्तिमातिशय्यायु

अर्चयन् हरकं श्मिन्भाजा नागकेशरतरोः प्रसवेन ।
 सोऽयमापयदतिर्यग्वाग्दिक्-पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३२ ॥
 नीलनीररुहमात्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।
 स्फाटिकीमपि तनूं निरमासौशौलकण्ठपदमान्वयतायै ॥ ३३ ॥

शिक्षार्थं यथा शिष्याः उपाध्यायं सेवन्ते तथा रक्तिमाधिक्य-
 शिक्षार्थं तत्पाणितलम् आश्रयामाम इति भावः ॥ ३१ ॥

अर्चयन्निति ।—सः उक्तरूपेण पूजानिरतः, अयम् एषः
 नलः, श्मिन्भाजा प्रस्फटितनैत्यर्थः, नागकेशरतरोः तदाख्य-
 वृक्षविशेषस्य, प्रसवेन कुसुमेन साधनेन, हरस्य शम्भोः, करं
 हस्तम्, अर्चयन् पूजयन्, तिरश्चा दिशः तिर्यग्वर्त्तमानप्राच्यादि-
 दिग्युक्तात्, तथा अवाच्या दिशः अधोदिशश्च सकाशात्, अन्या
 पृथगिति अतिर्यग्वाग्दिक् ऊर्ध्वा दिक् इत्यर्थः, तस्या पालः
 रक्तकः, ब्रह्मा इत्यर्थः, तस्य पाण्डुरं पाण्डुवर्णं, यत् कपालं
 शिरोऽस्थिसङ्घं, भिक्षापात्ररूपेण हरकर्तृकविरकालधारणात्
 गतकृत्ति, अत एव पाण्डुवर्णं ब्रह्मणः पञ्चमशिरोऽस्त्रिस्त्रण्ड-
 मित्यर्थः, तस्य विभूषामिव विभूषा शोभाम्, आपयत प्रापित-
 वान् । हरेण स्वदृष्टितरं मन्व्यां प्रति कामभावेनानुधावतः
 ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः क्खिन्नं, ततः तत्पापस्य प्रायश्चित्तं चिकीर्षुः
 हरः भिक्षार्थं तत् करे दधार, नागकेशरपुष्पस्यापि तत्सदृश-
 पाण्डुवर्णत्वात् इयमुक्तिर्वोडव्या । नलेन पूजायां दत्तं नागकेशर-
 पुष्पं ब्रह्मकपालसदृशं बर्मा इति भावः ॥ ३२ ॥

नीलीते ।—सः नलः, तस्य हरस्य, नीलनीररुहमात्यमयीम्
 इन्द्रीवरमालारूपा, गलनालस्य कण्ठदेशस्य, विभूषां भूषणं,
 न्यस्य समर्प्य, स्फाटिकीं स्फटिकमयीम् अपि, तनूं शरीरं,
 शौलकण्ठ इति पदस्य शिवस्य शौलकण्ठ इति संज्ञावाचकस्य

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेऽकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुर पुरमतोऽयमज्ञाचोदूपरूपमथ कामशरञ्च ॥ ३४ ॥

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-विप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभौततयाऽभूद्भ्रानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३५ ॥

शब्दस्य, सान्वयतायै अन्वर्थत्वाय, नील. कण्ठो यस्य इति
विग्रहस्य सार्थकतासम्पादनायेत्यर्थः, निरमासौत् कल्पितवान् ।

[मा माने इति धातोरादादिकाल्लुङ्] ॥ ३३ ॥

प्रीतिमिति ।—पुररिपुः त्रिपुरारिः, मदनारिः कामशरञ्च,
शम्भुरिति शेषः, कृतेन विहितेन, मम मे, ईदृक्कर्मणा गुग्गुलु-
पर्यायकपुरदाहेन कर्पूरपर्यायककामशरदाहेन च कर्मणा,
प्रीतिं सन्तोषम, एष्यति प्राप्स्यति, अतः अस्मादेव कारणात्,
अयं नलः, तस्य पुरारिपो. मदनारिश्च, पुरः अग्रतः, यथाक्रमं
धूपरूपं धूपव्याजं, पुरं गुग्गुलुम् असुरपुरञ्च, [“गुग्गुली काथितः
पुर.” इति विश्वः) अथ अनन्तरं, कामशरं कर्पूरं मदनबाणञ्च,
अधाचीत् दग्धवान्, नलः धूपदानरूपा पूजां चकारिति
निष्कर्षः ॥ २४ ॥

तदिति ।—अयं नलः. तन्मुहूर्त्तमपि तस्मिन् मुहूर्त्तेऽपि.
[“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” इति द्वितीया] शूलिनः अर्च्यमान-
शम्भोः, भौलिशशिनः शिरोभूषणचन्द्रकशात्, भौततया भौत-
त्वेन हेतुना, शशिनो विरहिभौडकत्यादिता भावः, भीमतनूजाया
दमयन्त्याः, विप्रयोग विरहम्, असहिष्णुरिव सोढुमक्षमः सन्
इव, ध्याननेव ह्याद देवमूर्त्ताचन्तनरूपेणैव, मूर्च्छनेन मूर्च्छा-
रोगेण. सर्वेन्द्रियार्थोपरमत्वसाम्यात् ध्यानस्य मूर्च्छासाम्यत्वं
बोद्धव्यं, निमीलिते मुद्रिते, नेत्रे लोचने यस्य सः तादृशः, अभूत्
अजाग्रतः, धूपदानानन्तरं हरध्यानमकरोदिति निष्कर्षः ॥ ३५ ॥

दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम त्रम्बकं शरणभागिव कामः ।
 आत्मशस्त्रविशिखासनबाणान् न्यस्य तत्पद्भुगे कुसुमानि ॥ ३६ ॥
 त्रम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि लुठन् किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ? ॥ ३७ ॥
 व्यापृतस्य शतरुद्रियजप्तौ पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।
 भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्ष-श्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ३८ ॥

दण्डवदिति ।—आत्मनः स्वस्य, शस्त्रान् आयुधस्वरूपान्, विशिखासनं धनुः, बाणान् विशिखान् च, कुसुमानि पुष्पाणि, कामस्य धनुर्बाणयोः पुष्पमयत्वादिति भावः; तस्य त्रम्बकस्य, पदयोः चरणयोः, युगे द्वये, न्यस्य समर्प्य, शरणभाक् आश्रयार्थी, कामः कन्दर्प इव, सः नलः, दण्डवत् दण्डसदृशः, भुवि भूमौ, लुठन् पतन्, त्रम्बकं त्रिलोचनं, ननाम प्रणतवान् ॥ ३६ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्गान्तरणाह, त्रम्बकस्यति ।—सः प्रसिद्धः एषः अयं, कामः मदनः, [“सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्” इत्यत्र श्लोकरूपादस्यापि ग्रहणमिष्यते इति सो लोपे वृद्धिः] निज-शस्त्रानिभानि स्वायुधसदृशानि, कुसुमानि पुष्पाणि, त्रम्बकस्य त्रिलोचनस्य, पदयोः चरणयोः, न्यस्य समर्प्य, भुवि भूमौ, दण्डवत् दण्डसदृशं, लुठन् पतन्, गात्रं पातयन्नित्यर्थः, शरण्यं रक्षितारं, त्रम्बकं त्रिनयनं हरम्, उपगम्य प्राप्य, ननाम किम् ? प्रणतवान् किम् ? ॥ ३७ ॥

व्यापृतस्येति ।—रुद्रपरस्य शिवपरायणस्य, अत एव शतरुद्रियस्य शतं रुद्राः देवता अस्य तस्य रुद्रदेवताकमन्त्र-विशेषस्य, [“शतरुद्रात् घञ्” इति वक्तव्यात् घ-प्रत्ययः] जप्तौ जपे, [नपुंसके भावे क्त., “आदितश्च” इति चकारात् विश्वस्तवत् निष्ठाया इङ्भावे जप्तम्, “आदितश्चेति चकार-

उत्तमं स महति स्म महोभृत् पुरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।
 द्वादशापि च स केशवमूर्त्तीर्द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ३८ ॥
 मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम् ।
 आसने निहितमैक्षत साक्षात् कुण्डलोद्गतनुकुण्डलभाजम् ॥४०॥

स्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् विश्वस्तवदित्याहुः” इति भट्टचीर-
 स्वामी । तथा च “जपिवमिभ्यां वा” इति महोपाध्याय-
 वर्द्धमानसूत्रम्] व्यापृतस्य आसक्तस्य, अस्य नलस्य, नव-
 पल्लवस्यैव कामलकिसलयस्यैव, लीला विलासः यस्य तं
 तादृशं, पाणिं कर रुद्रात् रुद्रशब्दात्, परेषाम् उपरितनानां,
 पद्मादुच्चार्यमाणानामित्यर्थः, अक्षाणाम् अक्षेति अक्षराणां,
 रुद्राक्षाणामित्यर्थः ; यद्वा—रुद्रपराणां शिवभक्तानां, ये अक्षाः
 जपमालाः, रुद्राक्षमाला इत्यर्थः, तेषां श्रेणिः पङ्क्तिः, भृङ्गाणां
 भ्रमराणां, भङ्गिरिव श्रेणिरिव, मालेव इति यावत्, आश्रयत
 श्रितवती, प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उत्तममिति ।—सः पूजानिरतः, महोभृत् भूपालो नलः,
 उत्तमं पुरुषं पुरुषोत्तमं विष्णुं, पुरुषसूक्तस्य “सहस्रशीर्षा
 पुरुषः” इत्यादिमन्त्रस्य, विधानैः विधिभिः, महति स्म
 पूजितवान्, तथा सः नलः, द्वादशाक्षरम् “श्रीं नमो भगवते
 वासुदेवाय” इत्येवंरूपं द्वादशाक्षरात्मकं मन्त्रम्, उदीर्य
 उच्चार्य, केशवस्य नारायणस्य, द्वादशापि च मूर्त्तिः केशव-
 नारायणादि-द्वादशसङ्ख्यकविग्रहान्, ववन्दे तुष्टाव ॥ ३८ ॥

मल्लिकेति ।—सः नलः, भ्रमीवलयितेन चक्राकारवेष्टनेः
 बलयकारोक्ततेन, मल्लिकाकुसुमानां मल्लिकापुष्पाणां, मल्लिका-
 पुष्पग्रथितेनेत्यर्थः, डुण्डुभकेन राजिलमर्पाकारया स्थून्वया
 मालया, [“समी राजिलडुण्डुमी” इत्यमरः । “इवे प्रतिज्ञतौ”

मैचकोत्पलमथो बलिबन्धुस्तद्वलिस्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कौस्तुभाख्यमणि कुट्टिमवास्तु-श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४१ ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हन्त्रः पुण्डरीकत्रटना रजतस्य ।

मालयाऽरुणमणेः करवीरं तस्य मूर्द्धि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४२ ॥

इति कन् । मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन इत्यत्र पादान्तगुरुत्वं
छन्दःशास्त्रेऽभ्युपगम्यते] कृतं निर्मिते, आसने पीठे, निहितं
स्थापितं, कुण्डलीन्द्रस्य नागराजस्य, शेषस्य सम्बन्धिन्याः
इत्यर्थः, तनोः शरीरस्य, कुण्डलं वलयं, कुण्डलिततनुमित्यर्थः,
भजते आश्रयति, चौरौटे शेषशायिण्युपेणाधिगते इत्यर्थः, यः
तादृशं, तं नारायणं, साक्षात् ध्यानयोगिन प्रत्यक्षमिव, ऐक्षत
अपश्यत् ॥ ४० ॥

मैचकेति ।—बलेः असुरविशेषस्य, बन्धुः बन्धकस्य,
बलिनामकदैत्यराजबन्धनकारिणो विष्णोरित्यर्थः, उरसि वक्षसि,
कौस्तुभाख्यं कौस्तुभरत्नसंज्ञकं, यत् मणिकुट्टिमं रत्ननिबद्धभूमिः,
तदेव वास्तु आवासभूमिः यस्याः तादृश्याः, श्रियः लक्ष्म्याः,
कटाक्षेण अपाङ्गदर्शनेन, विकटायिताः विशालीभृताः, वृद्धिं
गता इत्यर्थः, कोटयः प्रान्तदेशाः यस्याः सा तादृशी,
मैचकोत्पलमथो नीलोत्पलप्रथिता, तस्य नलस्य, तेन नलेन
दत्ता इत्यर्थः, बलिस्रक् पूजामाख्यं, (“बलिः पूजोपहारः
स्यात् बलिर्दैत्यो बलिः करः” इति विश्वः) स्फुरति स्म
शुशुभे ॥ ४१ ॥

स्वर्णैति ।—स नलः, तस्य विष्णोः, मूर्द्धि शिरसि, हेन्त्रः
सुवर्णस्य, मालया माख्येन, स्वर्णनिर्मितपुष्पमाख्यार्पणेनेत्यर्थः,
स्वर्णकेतकानां स्वर्णवर्णकेतकीपुष्पाणां, शतानि बहुसङ्ख्याकानि,
स्वर्णकेतकीकुसुममाख्यार्पणमित्यर्थः, रजतस्य रौप्यस्य,

नाल्पभक्तबलिरन्ननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवदचः शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४१ ॥

मालया स्रजा, रौप्यनिर्मितपुष्पमालाऽर्पणेनेत्यर्थः, पुण्डरीकानां
सिताम्बोजानां, घटनां रचनां, श्वेतपद्ममाल्यार्पणमित्यर्थः,
अरुणमणेः पद्मरागस्य, मालया माल्येन, पद्मरागमणिघटित-
माल्यदानेनेत्यर्थः, करवीरं करवीकुसुमं, रक्तकरवीरपुष्प-
माल्यार्पणमित्यर्थः, पुनरुक्तं द्विरुक्तं, द्विगुणोक्तमित्यर्थः,
[पुनरुक्तानि च पुनरुक्ता च पुनरुक्तञ्चेति दृष्ट्वा “नपुंसकम-
नपुंसकेत—”इत्यादिना नपुंसकैकशेषे एकवद्भावः] अकार्षीत्
कृतवान्, द्विविधेनापि माल्येन स नारायणमर्चयामासेति
निष्कर्षः ॥ ४२ ॥

नेति ।—स भगवान् नारायणः, तस्य नलस्य, अन्ननिवेद्यैः
अन्नान्येव भक्तान्येव, निवेद्यानि उपहाराः तैः, इवेति शेषः,
नाल्पः प्रभूतः, भक्तबलिः अन्नोपहारः यस्य स तादृशः, (“भक्त-
मन्थोऽन्नम्” इत्यमरः) अन्यत्र—नाल्पभक्तः अधिकभक्तिमम्पन्नः,
बलिः असुरविशेषः यस्य सः तादृशः, तन्नामकः इत्यर्थः,
अभूत् अजनि, तस्य हारिणमदेन कस्तूर्या, नलार्पितमृगमदोप-
हारणेवत्यर्थः, कृष्णः कृष्णवर्णः पापकर्षणात् कृष्णनामा च,
(“कृष्णो वर्णं हरो ध्वाक्षे पिके व्यासे शुकऽर्जुन” इत्यजय-
पालः) अभूत्, तथा शङ्खानां दक्षिणावर्त्तादीनां विविधानां
कम्बूनां, चक्रे समूहे, (“चक्रं सैन्ये रथाङ्गे च राष्ट्रे दम्भान्तरे
चये । आयुधाः सलिलावर्त्ता.” इत्यजयपालः) यत् जलं
वारि, तेन या पूजना अर्चना तथा, इवेति शेषः, शङ्खं पाञ्चजन्यं,
चक्रं सुदर्शनं, जलजातं पद्मञ्च अस्या अस्तीति सा तद्वती शङ्ख-
चक्रपद्मविशिष्टेत्यर्थः, अर्चा प्रतिमा पूजा च यस्य सः तादृशः,

राज्ञि कृष्णलघ्वधूपजधूमाः पूजयत्यर्हिरिपुध्वजमस्मिन् ।
 निर्ययुर्भवधृता भुजगा भा-दुर्यशोमालनिता इव जालैः ॥ ४४ ॥
 अर्घनिःस्रमणिमाल्यविमिश्रे. स्मेरजातिमयटामसहस्रैः ।
 तं पिधाय विदधे बहुरत्न चौरनीरनिधिमग्नमिवेष. ॥ ४५ ॥

(“अर्चा पूजाप्रतिमयोः” इति विश्वः) अभूत्, नलपूजा-
 निबन्धना खलु भगवतः विष्णोः नाल्पभक्तबलिरित्यादिशब्द-
 वाच्यता अभूदिति भावः ॥ ४३ ॥

राज्ञीति।—अस्मिन् राज्ञि नले, अर्हिरिपुः नागारिः,
 गरुडः इत्यर्थः, ध्वजः लाञ्छनं, ध्वजे रथचूडायामित्यर्था वा,
 यस्य तं विष्णुं, पूजयति अर्चयति सति, भिया अर्हिरिपुभयेन,
 यत् दुर्यशः भौरुत्वापवादः, तेन मल्लनिताः स्रभावतः शुभ्रा
 अपि मल्लनीकृताः, भवेन शम्भुना, तत्रैव प्रतिष्ठितेर्नाति भावः,
 धृताः भूषणत्वेन परिगृहीताः, भुजगाः वासुकिप्रमुखाः शुभ्रसर्पा
 इव, कृष्णाः कृष्णवर्णाः, लघवः अगुरवः, (“शोभे मनोञ्जे
 निःसारे लघुः स्यादगुरुद्रुमे” इति शाश्वतः) तेषां धूपजाः
 धूपीत्याः, धूपदानाय कालागुरुकाष्ठदहनोत्पन्ना इत्यर्थः, धूमाः,
 जालैः गवाक्षाववरैः, निर्ययुः निर्गताः, भनशरीरे भूषणत्वेन
 धृताः विशदा अपि भुजगाः पूज्यमाननारायणस्य रथध्वज-
 स्थितस्रशत्रुगरुटदर्शनात् भयेन मल्लिनाः इव सन्तः धूपजात-
 कृष्णधूमरूपेण वह्निर्निजग्मुरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अर्घति।—एषः नलः, अर्घण मूख्येन, निःस्वानां
 दरिद्राणाम्, अमृत्यानामित्यर्थः, मणौना रत्नानां, माल्यैः
 सर्गमः, विमिश्रैः संयुक्तैः, स्मेराणां विकसितानां, जातिमय-
 दान्ना मालतीकुसुमस्रजां, सहस्रैः समूहैः, तं विष्णुं, पिधाय
 आच्छाद्य, बहुरत्नचौरनीरनिधौ बहूनि प्रभूतानि, रत्नानि

अक्षसूत्रगतपुष्करवीजश्रेणिरस्य करमङ्करमेव ।

शौरिसूक्तजपितुः पुनरापत्पद्मसङ्गचिरवासविलामम् ॥ ४६ ॥

कैटभारिपदयोर्नतसूर्द्धा मञ्जिता विचक्रिलस्रगनेन ।

जङ्गुजेव भुवनप्रभुणाऽभात् सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ४७ ॥

मणयो यस्मिन् तादृशः, यः क्षीरनोरनिधिः क्षीरोद्गममुदः,
तत्र मग्नम् इव, विदधे चकार । अत्र क्षीरस्थानोयाः
शुभ्रमालतीकुसुमस्रजः रत्नस्थानोयानि च मणिमाल्यानोति
बोध्यम् ॥ ४५ ॥

अक्षसूत्रिति ।—अक्षसूत्रगतपुष्करवीजानां,
पुष्करवीजानां पद्मगुटिकानां, कर्णमालायाः, माला इत्यर्थः,
शौरिसूक्तस्य पुरुषसूक्तस्य, जपितुः जपं कर्तुं, अन्य नलस्य,
करमङ्करं हस्तमन्वलयम् । एव्य प्राप्य, पुनः भूयोऽपि, पद्मं
कमलम् एव, सङ्गं गृहं, तत्र चिरवामस्य बहुकालावस्थितिः,
विलासं शोभाम्, आपत् प्राप्तवती, नलकरस्य कमलमदृग्-
त्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

कैटभारीति ।—नतः भुस्रज्जग्न इत्यर्थः, सूर्द्धा शिरः यस्य
तेन प्रणामार्थं नतमस्तकेन, अनुनयता स्तवेन देवं प्रसादयता,
भुवनप्रभुणा भूलोकनाथिन, अनेन ननेन भगौरथेन च, यदा—
जलेश्वरेण समुद्रेण च, (“भुवनं विपिनं तोयं” इति
विश्वः) कैटभारिः विश्वो, पादयोः चरणयोः, मञ्जिता
संमर्गं प्रापिता, समर्पिता इत्यर्थः, अन्यत्र—आमञ्जिता
आमक्तिं गता, भक्तिमतीत्यर्थः, विश्णुपदीङ्गतत्वादिति भावः,
आयतं दीर्घं, मानं प्रमाणं यस्याः सा, अन्यत्र—यतमाना
चेष्टमाना, पृथिव्यां गन्तुं यत्नवतीत्यर्थः, यदा—आयतः दीर्घः,
मानः ईर्थाकोपश्च यस्याः सा, (“मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मान-

स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः श्रीगृहार्द्धनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ४८ ॥

इत्यवेत्य वसुना बहुनाऽपि प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।

सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्भक्तिमैहत हररूपहारैः ॥ ४९ ॥

श्रितोन्नतो गृहे” इति विश्वः) सेविता आराधिता, एकत्र—
सुगन्धेन सर्वैः समादृता इत्यर्थः, अन्यत्र—त्रिभुवनजनपूजिता
इत्यर्थः, विचकिलसक् मल्लिकाकुसुममाला, (“स्मृतो विचकिलो
मल्लो-प्रभेद मदनोऽपि च” इति विश्वः) जङ्गजा गङ्गा इव,
अभात् बर्ना ॥ ४७ ॥

स्विति ।—अनघः निष्पापः, विष्णुरिति शेषः, हृदि वक्षसि,
न्यसनेन स्थापनेन, कमलाया एवेति भावः, कमलायां लक्ष्म्यां,
स्वानुरागं निजप्रेम, सूचयन् प्रकटयन् अपि, श्रियः तस्याः
कमलाया एव, गृहात् निवासभूतात्, निजवक्षसः इति शेषः,
ऊर्ध्वं उपरिस्थिते, निजे स्वकोये, कण्ठे गलदेशे, निवेशात्
स्थापनात् हेतोः, वागधिदेव्याः वाग्देवतायाः सरस्वत्याः, गौरवं
पूजां, सम्मानाधिक्यमित्यर्थः, कमलापेक्षया इति भावः, व्यधित
कृतवान् ॥ ४८ ॥

इतीति ।—सः नलः, इति पूर्वोक्तप्रकारं विष्णोर्मनोभावम्,
अवेत्य ज्ञात्वा, बहुना प्रभूर्तर्नापि, वसुना धनेन, लक्ष्मीरूपेण
मणिरत्नादिना इति भावः, लक्ष्म्या च इति ध्वन्यते, विहितया
इति शेषः, अर्चनया पूजया, अपीति शेषः, मुदं प्रीतिं, न प्राप्नुवन्
न लभमानः सन्, अथ अनन्तर, सूक्तिमौक्तिकमयैः सूक्तयः सरस
पदनिबद्धानि स्तात्राण्येव, मौक्तिकानि मुक्तासमूहाः, विशदत्वा-
दिति भावः, तन्मयैः तदात्मकैः, हारैः हाररूपैः, सरस्वत्या
इति च ध्वन्यते, उपहारैः उपायनैः, हरैः नारायणस्य, भक्तिम्

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमस्मदभिधास्तव निन्दा ।
 तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५० ॥
 स्वप्रकाश । जड एष जनस्ते वर्णेनं यदभिलष्यति कर्त्तुम् ।
 नन्वहर्षतिमहः प्रति स ख्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ? ॥ ५१ ॥

ऐकान्तिकसेवाविशेषम्, ऐह्यत अचेष्टत, हरिभक्तिं दर्शयितु-
 मैच्छदिति भावः, हरिणा कमलातः वाण्याः अधिकं गौरवं
 कृतमतः सरस्वतीकरणकार्चनेनैवास्मिन् अधिका भक्तिः
 प्रदर्शिता भविष्यतीति मत्वा नलः सरस्वतीमयैः सूक्तैस्तमभजत
 इति निष्कर्षः ॥ ४९ ॥

दूरत इति।—हे भगवन् ! ते तव, रूपं स्वरूपम्,
 अवाग्विषयः वाचामगोचरः, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य
 मनसा सह” इत्यादि श्रुतेरिति भावः, स्तुतिः स्तवः,
 दूरतः दूरे, कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः, यस्य तव स्वरूपं वाचामतीतं
 तस्य तव स्तुतिः कथं कर्त्तुं शक्येत ? कथमपि नेत्याशयः, एवञ्च
 अस्मदभिधाः अस्माकमुक्तयः, अस्मदीया स्तुतिरित्यर्थः, तव
 भवतः, निन्दा कदर्थेना, भवतीति शेषः, अनन्तगुणस्य तव
 अत्यल्पगुणप्रकाशकत्वात् वाग्विषयस्य च वाचा वर्णनात्
 तिरस्कार एवेत्यर्थः ; अत एव अहं नलः, यत् प्रलपामि
 अनर्थक वच्मि, तत् प्रलापवचनं, क्षमस्व सहस्व, मार्जयेत्यर्थः,
 इत्युक्तिः एवं-वचनं, पूर्वं प्रथमं यस्मिन् तत् यथा भवति तथा,
 अयं नलः, एतत् वक्ष्यमाणम्, अवोचत् उक्तवान् ॥ ५० ॥

स्विति ।—स्वप्रकाश ! हे स्वयंप्रकाश ! अन्यनिरपेक्षप्रकाश-
 रूप ! विष्णो ! “रक्ष आत्मा स्वप्रकाशः” इति वेदान्तादिति
 भावः, जडः मूढः, अविद्याच्छन्नः इति यावत्, एषः अयं, जनः
 लोकः, ते तव, चिन्मयस्थिति भावः, वर्णनं गुणकौर्त्तनं, कर्त्तुं

मैव वाङ्मनसोर्वर्षगो भृस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

उक्तवातकयुगल्य घनः स्यात् तमये घनमनाप्रवृत्तोऽपि ॥ ५२ ॥

विधातुं, यत् अभिलष्यति वाञ्छति, ननु भो विश्णो !, सः तादृशवर्णनाभिलाषः, अहर्षितः सूर्यस्य, महः तेजः, प्रति लक्ष्यीकृत्य, तमसः अन्धकारस्य, प्रकाशने प्रकटने, स्वाविर्भाव-विषये इत्यर्थे, रमः वाञ्छा, न स्यात् किम् ? न भवेत् किम् ? अपि तु स्यादेव इत्यर्थः ; स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जडस्य ममाभिलाषः प्रकटप्रकाशसूर्यतेजःप्रकाशने तमसः अभिलाष इव अत्यन्तमशोभन एवेति भावः । तेजानाश्रय्य तमसः तेजःप्रकाशाभिलाषः यथा विफन एव, तथा स्वप्रकाशनाश्रयाया जडताया अपि तं प्रति प्रकाशनात्मकवर्णनोद्यमः विफल एवेति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥

मिति ।—हे विश्णो ! वाङ्मनसोः वाक्यचेतसो, [“अचतुर—” इत्यादिना साधु] विषयः गोचरः, मैव भृ नैव भव, त्वमिति शेषः, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेरिति भावः, पुनः तथाऽपि, ते वाङ्मनस, त्वां भवन्तं, कथं केन हेतुना, न उद्दिशताम् ? न लक्षयताम् ? त्वामुद्दिश्य न प्रवर्त्तता-मित्यर्थः, अपि तु उद्दिशतामिति भावः, [“दिश अतिसर्जने” इयन्महातानीति रूपम्] तथा हि, घनं मेवम्, अनाप्रातः क्लममानस्य अपि दूरावास्थितत्वादिति भावः, उक्तयोः मेघार्थमेव उक्तयोः, चातकयोः सारङ्गयोः, युगल्य इन्द्रस्य, चातकमित्यु-क्त्यर्थः, तमये जनदानेन प्रीतये, घनः मेघः स्वयमेव, स्यात् भवेत्, चातकयुगल्य अविषयोऽपि मेघो यथा स्वयमेव तत्तृप्तये उदेति, तथा वाङ्मनसोरगोचरोऽपि त्वं स्वयमेव मत्तृप्तये स्याः, अतो न वर्णनोद्यमो मया त्यज्यते इति निष्कर्षः ॥ ५२ ॥

कृद्गमत्स्य वपुषस्तव पुच्छास्फालनाज्जलमिवोद्धृतमभ्येः ।
 श्वैत्यमेव गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विवुधालयगङ्गा ॥ ५३ ॥
 भूरिसृष्टिष्टृतभृवल्लयानां पृष्ठसौमनि किणैरिव चक्रैः ।
 चुम्बिताऽवतु जगत् क्षितिरक्षा-कर्मठस्य कमठस्तव मूर्त्तिः ॥ ५४ ॥
 दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रामभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।
 तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५५ ॥

कृद्गमति ।—हे विष्णो ! कृद्गना कपटेन, वेदोद्धारव्याजि-
 नेत्यर्थः, मत्स्यः मौनः, वपुः शरीरं यस्य तथोक्तस्य, तव ते,
 पुच्छस्य लाङ्गूलस्य, आस्फालनात् ताडनात् हेतोः, अभ्येः
 सागरात्, उद्धृतम् ऊर्द्धम् उत्तिष्ठतं, जलं वारि, [कर्त्तृ]
 गगनाङ्गणेन आकाशात्मकत्वरेण, सङ्गात् संयोगात् हेतोः,
 श्वैत्यं श्वेतत्वम्. एत्य प्राप्य, विवुधालयगङ्गा स्वर्णदो, भूत्वा
 इति शेषः, आविर्भूतीव प्रादुर्भवतीव, नीलवर्णा अपि सामुद्रा
 ह्यापो गगनालोकसंस्पर्शादेव धवला दृश्यन्ते इति भावः ॥ ५३ ॥

भूरोति ।—हे भगवन् ! पृष्ठसौमनि पृष्ठप्रदेशे, भूरिषु
 प्रतिकल्प नूतनसृष्टिकरणात् बह्वीषु, सृष्टिषु सृजनकार्येषु,
 ष्टृतानां पृष्ठदेशे एव उद्भूतानां, भृवल्लयानां पृथ्वीमण्डलानां,
 किणैः पुनः पुनः वहनेन घर्षणजनितचिह्नविशेषैरिव, चक्रैः
 चक्राकारचिह्नराजिभिः, चुम्बिता स्थाने स्थाने स्पृष्टा, क्षितेः
 पृथिव्याः, रक्षायां पालने, जलनिमज्जनात् रक्षणविषये इत्यर्थः,
 कर्मठस्य कुशलस्य, [“कर्मणि घटोऽठच्”] तत्र भवतः
 सम्बन्धिनो, कमठः कूर्मरूपिणी, मूर्त्तिः तनुः, जगत् भुवनम्,
 अवतु रचतु ॥ ५४ ॥

दिक्ष्विति ।—हे विष्णो ! दिक्षु चतसृषु आशासु, चतुरः
 चतुःसङ्घकान् अपि, समुद्रान् सागरान्, यस्य वराहमूर्त्तिधरस्य,

उद्धृतिस्खलदिलापरिरन्ध्रास्त्रोमभिर्वहिरितेर्वहुहृष्टैः ।

ब्राह्ममण्डमभवत् बलिनीपं केनिकोल ! तव तत्र न मातुः ॥५६॥

दानवौघगहनप्रभवस्त्व मिंह । मामव रवैर्घनघोरैः ।

वैरिटारिटिविषस्रुक्तास्त्रग्राममश्वभववन्नुजार्द्धः ॥ ५७ ॥

खुराणा चतुष्टयस्य चतुःसङ्घाकशफस्य, सुद्रा चिह्नं, खुरेण विदलनजनितस्नातरूपचिह्नमिति यावत्, अभ्यवैमि जानामि, तस्य उक्तविधस्य, पोत्री वराह एव, (“वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किट्टिः” इत्यमरः) वयुः शरीरं यस्य तादृशस्य, तव भवतः, जगत्याः पृथिव्याः, वास्तु वैश्वस्यानं, रसातलपट्टेणादृश्य दंष्ट्रापरिस्थानेन आवासभूता इत्यर्थः, (“वैश्वस्यानं वास्तुस्त्रियाम्” इत्यमरः) दष्ट्रा विशालदन्तः, मम मे, तुष्टय वाञ्छापूरणजनितप्रोतये, अस्तु भवतु ॥ ५५ ॥

उद्धृतीति ।—केनिकोल ! हे क्रौडावराह ! लोला-
प्रदर्शनार्थं वराहरूपधारिन् ! तत्र ब्रह्माण्डे, न मातुः अ-
काशम् अलभमानस्य, अतिविपुलदृहतयेति भावः, [मा-धातो-
स्तुचि षष्ठ्यैकवचनरूपम् । तव भवतः, उद्धृती जलात् उद्धरण-
समये, खलन्त्याः दन्तात् पतन्त्याः, इलायाः पृथिव्या, परिरन्धात्
सयत्नधारणात् आलिङ्गनाच्च हेती, बहु अत्यर्थं यथा भवति
तथा, हृष्टैः प्रीयमानैः, पुलकितैरित्यर्थः, उद्धतेरिति यावत्,
वहिव्रेह्माण्डस्य वहिःप्रदेश, इतः गतः, लोमाभिः तत्रुद्धैः
माधनेः, ब्राह्मम् अण्ड ब्रह्माण्ड, बलिनीपं तव पूजार्थं कटम्ब-
कुसुमम्, इवेति शेषः, अभवत् अजायत ॥ ५६ ॥

दानवेति ।—मिंह ! हे नृमिंहमूर्त्तिधर ! विष्णो !,
दानवानां दनुजानाम्, औघः समूहः एव, बहुदानवाधि-
पतिहिरण्यकशिपुसभा एवेति भावः, गहनं वनं, हिंस्रप्रकृति-

दैत्यभर्तृरुदराभ्युनिविष्टां शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।

पातु पाणिसृणिपञ्चकमस्त्राच्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्तम् ॥ ५८ ॥

दानवौघाधिष्ठितत्वेन दुष्प्रवेशत्वादिति भावः, तत्र प्रभवः उत्पत्तिः यस्य सः तादृशः, अनेन सिंहाकारधारणस्य औचित्यं प्रकटितं, सिंहस्य वनसम्भवत्वादिति भावः, तथा वैरिणः शत्रून् दानवान्, दारयन्ति नाशयन्तीति तादृशानि, यानि दिविषत्सुकृतानि देवानां पुण्यानि, तान्येव अस्त्राणि आयुधानि, तेषां ग्रामः समूह एव ग्रामः संवसथः, स्वल्पसङ्ख्याकमनुष्यवसतिस्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः उत्पत्तिः यस्य सः तादृशः, भवन् जायमानः, प्रकटयन्नित्यर्थः, मनुजः मनुष्यः एव, नराकार एव इत्यर्थः, अर्धः अधःकायः यस्य स तादृशः, एतेन देवोपकारिनरोत्पत्तेरौचित्यं प्रदर्शितं, नरस्य ग्रामसम्भवत्वादिति भावः, त्वं भवान्, घनेः अनवरतैः, घोरेः भयङ्करैश्च, रयैः ध्वनिभिः, गर्जनैरिति यावत्, मा नलम्, अब रत्न ॥ ५७ ॥

दैत्येति ।—हे नरसिंह ! दैत्यभर्तृः हिरण्यकशिपोः उदरमेव जठरमेव, अभ्युः कूपः, [“पंस्येव अभ्युः प्रहिः कूपः” इत्यमरः । “अर्जिदृशिकम्यसि—” इत्यादिना औणादिकः कु-प्रत्ययः धुगागमश्च] तस्मिन् निविष्टां मग्नत्वेन स्थितां, शक्रसम्पदम् इन्द्रैश्वर्यम्, उद्धरतः उत्तानयत इव, ते तव, छिन्नरज्जुनिभानि खण्डितटामरुदृशानि, लग्नानि संसक्तानि, पाणिसृणिपञ्चके एव इति भावः, तस्य दैत्यभर्तृः, अस्त्राणि पुरोतटाख्यनाडो- विशेषाः यत्र तादृशम्, (“अन्तं पुरोतत्” इत्यमरः) पाणेः करस्य, सृणीनां तोक्षणखरूपाणाम् अङ्गुशानां, पञ्चकं पञ्चसङ्ख्या, अस्त्रान् सत्यभृतान्, पातु रत्नतु, कूपे हि पतिता-

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा भो ! बले ! न मम किं भवतेति ? ।
 त्वं वटुः कपटवाचि पटोयान् देहि वामन ! मनःप्रमदं नः ॥५८॥
 दानवारिरमिकाय विभूर्तेर्वशिस तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।
 इत्युदयपुलकं बलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥६०॥

न्युदयनादौन्यङ्गशाकारेण रज्जुवेष्टितेन लौहयन्त्रविशेषेण
 उद्ध्रियन्ते यथा तद्वदिति भावः ॥ ५८ ॥

स्वेनेति ।—भोः ! बले ! हे बलिनामद्यैत्याधिप ! भवता
 त्वया, इयम् एषा, सकलाना सर्वेषामेव लोकानाम्, आशा
 मनोरथः, स्वेन धनेन, धनवितरणेनत्यर्थः, पूर्यते परिपूर्णी-
 क्रियते, मम मे, किं न ? आशा पूर्यते इति पूर्वशान्वयः, अपि
 तु पूर्यते एव । अन्यच्च—भो राजन् ! भवता इयं सकला सर्वा,
 आशा दिक्, (“आशा दृष्ट्यादिशोः प्रोक्ता” इति विश्वः) स्वेन
 आत्मीयेन, बलेन सामर्थ्येन, पूर्यते व्याप्यते, मम मे, आशा
 दिक्, किं पूर्यते ? अपि तु नैवेत्यर्थः, मम वैकुण्ठलोकव्यापने
 तव सामर्थ्याभावादिति भावः, यद्वा—मम किम् ? तावता मे किं
 प्रयोजनम् ? मया ते त्रिपादभूमिरेव याच्यते, नाधिकं न अस्ति
 मे प्रयोजनम्, अतस्ते सर्वदिग्धिकारि मम लाभक्षती न स्त
 इति भावः, वामन ! हे वामनरूपधर विष्णो ! इत्येवंरूपायां,
 कपटवाचि कृद्भवचने, भगवतः आशया एवाभावात् तादृश-
 प्रार्थनायाः कपटत्वमिति बोध्यम् ; पटोयान् कुशली, वटुः
 माणवकः, तरुणब्रह्मचारीत्यर्थः, त्वं भवान्, नः अस्माकं,
 मनसः चेतसः, प्रमदं हृषेम्, अभीष्टसाधनादिना इति भावः,
 देहि कुरु ॥ ५८ ॥

दानवारोति ।—हे वामन ! अस्मि अहम्, अस्मीत्येतदव्यय-
 महमर्थे, दानस्य त्यागस्य, वारिणः जलस्य, दानार्थकसङ्कल्प-

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेथसि चिरं ध्रियमाणः ।
पाणिरेष भुवनं विनरेति कृद्वाग्भिरव वामन ! विश्वम् ॥६१॥

मलिनस्येयर्थः, रमिकाय अनुरागिणे, प्रतिग्रहवाञ्छकाय इत्यर्थः, ते तुभ्यं, विभूतेः सम्पत्तेः, ममेति शेषः, सुतराम् अयर्थं, प्रतिपत्तिं दानं, वश्मि कामये, [वग कान्तावित्यस्य लडुत्तप्रपुरुषैकवचनम्] । अन्यच्च—हे वामन ! त्वं दानवानाम् असुराणां, अरिः शत्रुः साक्षात् विष्णुः, अस्मि भवामि, अत एव अस्मि अहं, ते तव, कायविभूतेः शरीरसम्पत्तेः, गृहीत-त्रिविक्रममूर्त्तिर्गति भावः, सुतराम् अत्यर्थं, प्रतिपत्तिं ज्ञानं, तत्र स्वरूपज्ञानेच्छां, दर्शनप्राप्तिं वा इत्यर्थः, वश्मि कामये, इयनेन प्रकारेण, उदयाः उत्कटाः, भक्त्यातिशय्यात् अत्यर्थ-मुद्रता इत्यर्थः, पुनः का रोमाञ्चा यस्मिन् तत् यथा भवति तथा, बलिना दानवेन्द्रेण, उक्तं कथितं, कृता विहिता, वामनरूपा वामनाकारधारणात्मिका, माया क्लृप्तं येन तं तादृशं, त्वां भवन्तं, नमामि नतोऽस्मि ॥ ६० ॥

भोगिभिरिति ।—हे बले ! क्षितितले भुलोके, दिवि स्वर्गे वा, चिरं बहुकालं व्याप्य ध्रियमाणः अवतिष्ठमानः, [घृङ् अत्रस्थाने इत्ययं रूपम्] त्वमिति शेषः, भोगः सुखमेवामस्तान्तां तादृशं भोगिभिः सुखिभिः, जनैरिति शेषः, सह साहं, वामम् अत्रस्थानं, तथा बन्धः सख्यबन्धनञ्च, एष्यभिः प्राप्स्यमि, मम करे दानवारिप्रदानादिति भावः, अत एव एष अयं, पाणिः हस्तः, मया प्रवारित इति शेषः, भुवनं जलं, दानवारौति यावत्, विनरं देहि, अत्र पाणौ इति शेषः । अन्यच्च—हे बले ! दिवि स्वर्गे, स्वर्गतुष्यपरमरमणीये इत्यर्थः, क्षितितले रसातले, विरं दोषं कालं व्याप्य, ध्रियमाणः अवतिष्ठमानः, त्वमिति

आशयस्य विवृतिः क्रियते किम् ? टित्स्वरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।
विश्वमित्यभिहितो बलिनाऽस्मान् वामन ! प्रणतपावन ! पायाः

॥ ६२ ॥

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।

शेषः, भोगिभिः सर्पैः सह, वासम् अवस्थिति, बन्धं बन्धनञ्च,
ण्यसि प्राप्ससि, एषः पाणिः, मया प्रसारितः इति शेषः,
भुवनं लोकम्, इन्द्रात् बलपूर्वकं गृहीतम् अत एव तस्यैव
प्राप्यमिति भावः, (“भुवनं विष्टपे तीये” इत्यजयपाल.) वितर
समपेय, हे वामन ! इत्यनेन प्रकारेण, कृद्वाग्भिः कपटवचनैः,
विश्वं जगत्, अव रक्ष ॥ ६१ ॥

आशयस्यति ।—हे वामन ! आशयस्य अभिप्रायस्य,
प्रतिग्रहाभिनाषस्येत्यर्थः, (“अभिप्रायश्छन्द आशय” इत्यमरः)
विवृतिः विवरणं, प्रकाश इत्यर्थः, किं किमर्थं, क्रियते ?
विधीयते ? हि यतः, भवच्चरणेभ्य इति पूज्यताऽतिशयद्योतनपरं,
भवच्चरणेभ्यः पूज्यतमाय भवते इत्यर्थः, विश्वं सर्वा एव
रुम्पट इत्यर्थः, दित्सुः स्वयमेव दातुमिच्छुः, अस्मि भवामि ।
अन्यच्च—हे वामन ! शयस्य हस्तस्य, आ सम्यक्, विवृतिः
प्रसारणमित्यर्थः, किं कथं, क्रियते ? विधीयते ? त्वयेति शेषः,
दानग्रहणार्थमिति भावः, हि यतः, भवतः तव, चरणेभ्यः
त्रिभ्यः एव पादेभ्यः, न तु पाणौ इति भावः, विश्वं जगत्,
दित्सुः अस्मि, प्रणतानां पावन ! हे भक्तजनचित्तशोधक !
वामन ! इत्यनेन प्रकारेण, बलिना दानवेन्द्रेण, अभिहितः
उक्तः, त्वमिति शेषः, अस्मान् मनादीन्, पायाः रक्षेः, [“पा
रक्षणे” इत्यस्य लिङो मध्यमपुरुषैकवचनम्] ॥ ६२ ॥

क्षत्रेति ।—हे विष्णो ! प्राक् पुरा, भुवनं जगत्, सृजतः

जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥६३॥
 पांशुला बहुपतिर्नियतं या वेधसाऽर्चा रूषा नवखण्डा ।
 तां भुवं क्तवतो द्विजभुक्ता युक्तकारितरता तव जोयात् ॥ ६४ ॥

सृष्टिं कुर्वतः, तव भवत एव, भुजाभ्यां दोर्भ्यां सकाशात्, या
 क्षत्रजातिः क्षत्रियसमूहः, उदियाय उद्भूता, “बाहू राजन्यः
 क्ततः” इति श्रुतेः ; तस्याः क्षत्रजातेः, लयार्थं विनाशार्थम्,
 उचितौ योग्यौ, “नाशः कारणलयः” इति साङ्ख्यप्रतिषिद्धान्तात्
 कार्यं हि कारणे एव लीनं भवतीति सर्वत्र दर्शनाच्च कार्यभूतां
 क्षत्रजातिं प्रति तव भुजयोरेव कारणत्वात् क्षत्रजानस्तव
 भुजयोरेव लीनत्वस्योचित्यादिति भावः ; जामदग्न्यः परशु-
 रामः, वपुः शरीरं यस्य तस्य परशुरामदेहधारिणः, तव ते,
 तौ भुजौ, विजयेता सर्वात्कर्षणं वर्त्तताम् । [विपराभ्यां
 जेस्तुडादेशः] ॥ ६३ ॥

पाशुलेति ।—हे जामदग्न्य ! विष्णो ! पांशुला रजोयुक्ता,
 स्वैरिणो च, [“सिद्धादिभ्यश्च” इति मत्वर्थीयो लच् ।
 “स्वैरिणी पाशुला समा” इत्यमरः] बहवः अनेकं, पतयः
 स्वामिनः यस्याः सा बहुपतिश्च अनेकाधिपतिका, अनेकोप-
 पतिका च, या भू., वेधसा ब्रह्मणा, नियतं निश्चितमेव, रूषा
 कोपेन हेतुना, नव नवसङ्ग्रहकानि, खण्डानि अशाः, भारता-
 दौनि वर्षाणीत्यर्थः यस्याः सा, नव नवभागेन विभक्तानि,
 खण्डानि क्तेदनेन शकन्तीकृतानि अङ्गानि यस्याः सा तादृशो च,
 अरचि रचिता, भारतादिवर्षभेदेन नवधा विभक्तौकृता क्तेदनेन
 नवधा विभक्तौकृता चेत्यर्थः, ता पूर्वोक्तरूपा, भुवं पृथिवीं,
 काञ्चित् स्त्रियश्च, द्विजैः कश्यपादिभिः ब्राह्मणैः, मांसाशिभिः
 प्रक्षिभिश्च, (“दन्तविप्राण्डजा द्विजाः” इत्यमरः) भुक्तां

कार्तवीर्यभिदुरेण दशस्यै रैणुक्य ! भवता सुखनाश्ये ।

कालभेदविरहादसमाधिं नीमि रामपुनरुक्तिमह तं ॥ ६५ ॥

प्रतिग्राहणेन भोगविषयीकृता खादिताश्च, कृतवतः विहितवतः, ते तव, युक्तकारिषु उचितकर्मकरेषु प्रकृष्ट इति युक्तकरितरः, तस्य भावस्तता युक्तकारितरता अतिशयेन विवेकिता, जीयात् जयतु, निखिलक्षत्रियविनाशनेन अधिकृताया भूमिः ब्राह्मण-सात्करणस्यैव श्रीचित्यात् बहुजारभुक्ताया हि स्त्रिया भर्त्वा खण्डगः कृत्वा पत्रिभिः स्वाटनाया आविव्याञ्चेति भावः ॥ ६४ ॥

कार्तवीर्यात् ।—हे रैणुक्य ! रैणुकापत्य । परशुराम ! [“स्त्रोभ्यो ढक्”] कार्तवीर्यस्य कार्तवीर्याङ्गुनस्य, भिदुरेण नाशकेन, [भिटेः कर्त्तरि कुरच्] भवता त्वया, दशस्यै रावणेऽपि, सुखम् अनायासं यथा भवति तथा, नाश्ये हन्त्ये मति, रावणं जितवतः कार्तवीर्यस्य यः जित्वा तस्य रावणनाशे आयासाभावादिति भावः, कालभेदस्य युगरूपस्य समयान्तरस्य, विरहात् अभावात्, एकस्मिन्नेव त्रेतायुगे उभयोरेवावतीर्णत्वात् इति भावः ; असमाधिं मिहान्तहोना, ते तव, रामेण दाशरथिना, पुनरुक्तिं रामनाम्नः पुनः कथनम्, अहं नन्, नीमि स्तोमि, द्विरुक्तेः कालभेदात् कार्यभेदाद्वा परिहारो भवितुमर्हति, अत्र तु एकस्यामेव त्रेताया दशस्यैवधादिरूपस्य कार्यस्य एकेनेव कर्तुं शक्यत्वेऽपि पुनः दाशरथिरामरूपेणावतीर्णत्वात् तेन सह तव अशक्यपरिहारा पुनरुक्तिर्जाता, तादृशीम् अतक्यरूपां मञ्जौयसीं रामरूपां पुनरुक्तिमह नीमोत्यर्थः । रैणुकापत्यत्वात् मात्रंशे एकस्यामेव क्षत्रियजाती समुद्भूतेन एकस्मिन्नेव त्रेतायुगे अवतीर्णनं कार्तवीर्यविजयि-परशुरामावतारेणैव कार्तवीर्यजितस्य रावणस्य वधे सुकरेऽपि

हस्तलेखमसृजत् खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम ! राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६६ ॥

उद्भवाजतनुजाटज ! कामं विश्वभूषण ! न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थं येन देव ! तव वैभवमेव ॥ ६७ ॥

पुनः तदर्थं रामावतारग्रहणस्य आनर्थक्यात् पुनरुक्तिमिव प्रतिभाति, 'स्याश्च निरसनाय सदुत्तरं नास्तीति भावः ॥ ६५ ॥

हस्ताति ।—राम ! हे दाशरथे ! अधरीकृताः तिरस्कृताः, सुग्रीवादिरूपेण भूतलमवतारिताश्च, ते ते प्रसिद्धाः, लेखकाः लिपिकरः, लेखाः इन्द्रादयः देवाश्च येन सः तादृशः अधरीकृततत्तल्लेखकः, [देवपक्षे "शेषाद्दिभाषा" इति कप् समासान्तः] अर्मा एषः, विधाता स्रष्टा, भवदर्थं भवादृशोत्तम-शिल्पनिर्माणार्थं, प्रथममेव आटावेव, जन्मस्थानम् उत्पत्तिक्षेत्रं, रेणुका तन्नाम्नी जमदाग्निभार्या यस्य तं तादृशं, रामं परशुरामं, हस्तलेखं कराभ्यामम्, असृजत् सृष्टवान्, खलु निश्चितम्, अन्योऽपि शिल्पाजोवो शिल्पनिर्माणे नैपुण्यलाभार्थ-मादौ यत् किञ्चित् द्रव्यं निर्माय निर्माय अभ्यासं कृत्वा अनन्तरं यथा उत्कृष्टं निर्माति, तद्वदिति भावः । एतेन परशुरामात् दाशरथः रामचन्द्रस्य औत्कर्ष्यं प्रदर्शितमिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

उद्भवेति ।—न जायते इति अजः, तत्सम्बोधने हं अज ! हे जन्मरहित विष्णो ! सनातनत्वादिति भावः, अजस्य रघु-नन्दनस्य तदाख्यनृपविशेषस्य, तनुजात् आत्मजात् दशरथात्, कामं यथेच्छम्, उद्भव जायस्व, त्वमिति शेषः, [भवतेर्लोटि सिपि रूपम्] विश्वभूषण ! हे जगदलङ्कार !, पुरुषोत्तम-त्वादिति भावः ; अत्र अस्मिन् विषये, अजस्य तव अजतनुजो-

नो ददासि यदि तत्त्वधिय मे यच्छ मोहमपि तं रघुवत्स ! ।
 येन रावणचमूर्युधि मूढा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ६८ ॥
 आज्ञया च पितुरज्ञभिया च श्रीरहीयत महीप्रभवा द्विः ।
 लङ्कितश्च भवता किमु न द्विर्वारिराशिरुटकाङ्गलङ्कः ॥ ६९ ॥

इवने इत्यर्थः, दूषणं दोषः, असङ्गतिरूपदोष इत्यर्थः, न नास्ति ; कुत इत्याशयेन हेतुमाह, येन हतुना, हे देव ! तव ते, वैभवमेव ऐश्वर्यमेव, प्रभाव एवेत्यर्थः, दूषणस्य असाङ्गत्यादि-दोषस्य तदाख्यराक्षसविशेषस्य च, प्रशमनाय निवारणाय निधनाय च, समर्थं योग्यं, भवतीति शेषः ; स्वयम् अजस्त्वम् अजस्य पुत्रात् जायसे. अत्र यः अजः स कथं जायते ? यस्य पितामहोऽपि न जातः तस्य वा कथं तनुजः ? कथं वा तस्मात् तनुजात् तव जन्म सम्भवेत् ? इत्यादिरूपं दूषणं नास्ति, यतः दूषणनाशायैव तव उत्पत्तिः, अथ च अजाग्यात् पितामहात् अजपौत्रः जात इत्यत्र दूषणं नास्ति, उभयोः अजाख्यनृप-जातत्वात् इति भावः ॥ ६७ ॥

नो ददामीति ।—रघुवत्स ! हे रघुनन्दन ! विष्णो ! मे मद्यं, यदि चेत्, तत्त्वं ब्रह्मणि, धियं बुद्धिं, मोक्षोपयोगि-ज्ञानमित्यर्थः, नो न, ददासि यच्छसि, अज्ञानाच्छन्नत्वादिति भावः, तर्हि येन मोहेन, युधि युद्धे, रावणस्य दशाननस्य, चमूः सेना, मूढा भ्रान्ता सती, अशेषं निखिलं, जगत् विश्वं, त्वन्मयं भवदात्मकं, राममयमित्यर्थः, अपश्यत् ऐक्षत, तं मोहमापि मुग्धतामपि, भ्रमज्ञानमपीत्यर्थः, मे मद्यं, यच्छ देहि, तेनेव कृतार्थो भवेयमिति भावः ॥ ६८ ॥

आज्ञयेति ।—हे विष्णो ! राम ! भवता त्वया, पितुः जनकस्य दशरथस्य, आज्ञया च वनं गच्छेत्येवंरूपेण आदेशेन

कामदेवविशिखैः खलु नेशं माऽर्पयञ्जनकजामिति रक्षः ।

दैवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत् स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः ॥ ७० ॥

च, अज्ञेभ्यः मूर्खेभ्यः, मिथ्यापवादकरेभ्यः मृदेभ्यः सकाशा-
दित्यर्थः, भिया च भयेन च, मही पृथिवी, प्रभवः उत्पत्ति-
स्थानं यस्याः सा तादृशी, श्रीः राज्यलक्ष्मीः लक्ष्म्याः अंशभृता
पृथ्वीसुता सीता च, द्विः द्विवारम्, अहीयत परित्यक्ता,
पितुराटेशपालनाय वनगमनात् राजलक्ष्मीः परित्यक्ता, मूर्ख-
जनापवादभयेन च सीता परित्यक्ता इत्यर्थः, तथा उदकस्य
जलस्य, अङ्गं सगीपं, गच्छति या सा तादृशी, लङ्का तदाख्या
पुरी यस्य सः तादृशः, वारिराशिः जलसमूहात्मकः समुद्रः,
अरिराशिर्वा रावणादिशत्रुसमूहश्च, वा-शब्दोऽत्र समुच्चये चार्थे,
द्विः वारद्वयं, न लङ्घितः न अतिक्रान्तः न जितश्च, किमु ?
किम् ? अपि तु लङ्घितः एवेत्यर्थः, अत एव सत्यसन्धं जितेन्द्रियं
महाप्रभावञ्च भवन्त नमामीति भावः ॥ ६९ ॥

कामेति ।—हे राम ! विष्णो ! जनकजां सीताम्, अर्पयत्
ददत्, रामाय प्रत्यर्पयदित्यर्थः, रक्षोऽहमिति शेषः, कामदेवस्य
देवतात्मकमन्त्रस्य, विशिखैः वाणैः, मा खलु नेशं नैव विनष्टं
भवेयं, तथात्वे ब्रह्मणो वरो मृषैव भवेदिति भावः, [नशः
पुषादित्वाटडि “नशिमन्धारलित्येत्वं वक्तव्यम्” इत्येत्वं, “न
माङ् योगे” इत्यडभावः] इति एवं, विशिन्य इति शेषः,
दैवतात् अमरात्, अमरणे मरणाभावे विषये, वरवाक्यं देवात्
तव मृत्युर्न भविष्यति इति ब्रह्मा पुरा रावणाय यत् वरमदात्
तत् वचनं, तथ्ययत् तथ्यं सत्यं कुर्वत् सत्, रक्षः रावणः,
भवतः तव, नरदेहधारिण इति भावः, अस्त्रैः वाणैः, स्वम्
आत्मानम्, अपुनात् पूतवान्, तवास्त्रेण आत्मानं घातयित्वा

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधुचुम्बि ? ।

नामशेषितससैन्यदशास्यादस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥७१॥

इष्टारविरहैर्वपयोधिस्त्वं शरण्य ! शरणं म ममैधि ।

लक्ष्मणक्षणवियोगक्षशानौ यः स्वजीवितद्वणाहुतियज्वा ॥ ७२ ॥

पवित्रं जातमित्यर्थः । अपुनादित्यनेन कामबाणात् मरणे
आत्मनः अपवित्रत्वं सूचितम् । कामबाणात् केवलं मरणमेव
भवति, भवतः बाणात् तु पापनाशात् संसारमोक्षोऽपि
भवतीति भावः ॥ ७० ॥

तदिति ।—हे राम ! विष्णो ! नाम संज्ञामात्रं, शेषः
अवशेषः यस्य स तादृशः कृतः इति नामशेषितः कथामात्र-
शेषीकृतः, ससैन्यः सैन्यसहितः, दशास्यः रावणः येन तस्मात्,
तव भवतः, हस्तात् करात्, असौ शम्बुकः, यत् अस्तम्
अदर्शनं, नाशमित्यर्थः, आप लेभे, शम्बुकस्य तदाख्यशूद्रमुनि-
विशेषस्य, अम्बुधुचुम्बि सागरपर्यन्तगामि, तत् पूर्वोक्तरूपं, यशः
कौर्त्तिः, [कर्त्तृ] कम्बूनां शङ्खानां, कदम्बं समूहं, [कर्म] न
हसति किम् ? न परिहसति किम् ? अपि तु हसत्येव इत्यर्थः,
स्वशुक्लताऽऽतिशय्यादिति भावः । यस्य हस्तात् ब्रह्मकुलोद्भवः
त्रिभुवनविजयो दशाननो विनाशमाप तस्यैव हस्तात् नौचशूद्र-
कुलोद्भूतः दुर्बलः शम्बुकः विनष्ट इति शम्बुकस्य महासौभाग्य-
मिति भावः ॥ ७१ ॥

इष्टेति ।—शरण्य ! हे आश्रितरक्षक ! राम !, यः त्वं
भवान्, लक्ष्मणस्य अनुजस्य सौमित्रेः, क्षणवियोगः अत्यल्पकाल-
विच्छेद एव, क्षशानुः अग्निः तस्मिन्, स्वजीवितस्यैव निज-
जीवनस्यैव, दणस्य यवसस्य, आहुत्या आहुतिदानेन, निक्षेपे-
त्यर्थः, यज्वा इष्टवान्, याज्ञिक इत्यर्थः, ["सुयजोः हुनिप्"]

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥ ७१ ॥

विश्ववःपिष्टकयाऽऽसुमनर्हं सश्वस्त्वमनयेत्युचितम् ।

आसीरिति शेषः, सरयूसलिले निमज्ज्य देहं त्यक्तवतो लक्ष्मणस्य
क्षणकालवियोगमपि असहिष्णुः यस्त्वं स्वजीवनं विसर्जया-
मासेत्यर्थः, सः तादृशः, इष्टदाराणां प्रियभार्यायाः सीतायाः,
विरहः वियोग एव, श्रीर्वः बाडवानलः, तस्य पयोधिः आश्रय-
भूतसागरमदृशः, त्वं भवान्, मम मे, शरणं रक्षिता, एधि भव,
प्रेयसोस्त्रेहेभ्याऽपि भ्रातृस्त्रेहो गरीयानिति तात्पर्यम् ॥ ७२ ॥

क्रौञ्चेति ।—हे राम ! विष्णो ! यः आद्यः प्रथमः, कविः
कवयिता वाल्मीकिः, क्रौञ्चस्य पक्षविशेषस्य, कामविमुग्धयोः
क्रौञ्चाख्यपक्षिभ्युनयोर्मध्य एकस्मिन् व्याधेन हन्यमाने
अपरस्य तदाख्यपक्षिण इति यावत्, दुःखं शोकं, वीक्ष्यापि
दृष्ट्वाऽपि, शुचा शोकेन, एकम् एकमङ्गकं. श्लोकं—“मा
निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वताः समाः । यत् क्रौञ्च-
भिथ्नादेकमबधोः काममोहितम् ॥” इति अमुं शोकोद्भवत्वात्
श्लोकं पद्यम्, असृजत् अरचयत्, सः आद्यः कविः, त्वदुत्था
त्वत् त्वत्तः सीताविरहादिदुःखपीडितात् भवतः, उत्था उद्भूता,
भवद्विषये समुत्पन्ना इत्यर्थः, करुणा करुणरसो यस्य स तादृशः
मन्, उचित खलु योग्यमेव, अतिक्षुद्रस्य एकस्य पक्षिणः
श्लोकात् एकस्मिन् श्लोके रचिते पुरुषोत्तमस्य भवतः
श्लोकात् बहुतरश्लोकरचनाया एव श्रीचित्रादिति भावः,
श्लोकसिन्धुं पद्यसागरं, चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकनिबद्धत्वात् सागर-
तुल्यमित्यर्थः, काव्यं रामायणं नाम महाकाव्यं प्रबबन्ध
रचयमास ॥ ७३ ॥

त्वं चकार्त्थि न शूर्पणखायाः लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ? ॥७४॥
 ते हरन्तु निऋतिव्रततिं मे यैः स कल्पविटपौ तव दोर्भिः ।
 कृद्गयादवतनोरुदपाटि स्पर्द्धमान इव दानमदेन ॥ ७५ ॥

विश्रव इति ।—हे राम ! विष्णो ! विश्रवाः तदाख्य-
 मुनिः श्रवणरहितश्च जनः, पिता जनको यस्याः सा विश्रवः-
 पिटका तथा, [“नद्यत्श्च” इति कप् समासान्तः] अनया शूर्प-
 णखाया, सश्रवस्त्व श्रोत्रसहितत्वम्, आप्तुम् लब्धुम्, अनर्हम्
 अयोग्यम्, इत्युचितज्ञः इति एवम्, उचितं योग्यं, जानाति बुध्यते
 यः स तादृशः, त्वं भवान्, लक्ष्मणेन वपुषा लक्ष्मणरूपेण निज-
 टेहेन, एक एव नारायणः आत्मानं चतुर्धा विभज्य रामादि-
 भ्रातृचतुष्टयरूपेण अवतीर्णत्वात् इति भावः, शूर्पणखायाः
 तदाख्यायाः रावणभगिन्याः निशाचर्याः, श्रवसी श्रोत्रे, किं वा
 न चकार्त्थि ? किं न कृत्तवान् असि ? अपि तु चकार्त्थि
 एवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ते इति ।—हे विष्णो ! कृष्ण ! कृद्गयादवतनोः कृद्गना
 कपटेन, यादवी यदुवंशोद्भवकृष्णरूपिणो, तनुः मूर्त्तिर्यस्य
 तादृशस्य, निराकारत्वस्यैव स्वाभाविकत्वात् लीलास्वोक्त-
 यादवशरीरस्येत्यर्थः, तव ते, यैः दोर्भिः चतुर्भर्वाहुभिः, दान-
 मदेन लोकेभ्यः अभीष्टवितरणजनितदर्पेण हेतुना, स्पर्द्धमानः
 इव तव दोर्भिः सह स्पर्द्धां कुर्वन्निव स्थितः, सः प्रसिद्धः, कल्प-
 विटपौ कल्पतरुः, उदपाटि उत्पाटितः, तव दोर्भिः सह स्पर्द्धा-
 करणजन्याहङ्कारदूरीकरणायेति भावः, ते तादृशाः तव दोषः,
 मे मम सम्बन्धिनीं, निऋतिम् अलक्ष्मीमेव, व्रततिं लतां,
 “दुरितव्रततिम्” इति पाठ एव साधुः, दुरितव्रततिं पापरूपिणीं
 स्मृतां, (“स्वादलक्ष्मोसु निऋतिः” “वल्लो तु व्रततिर्चता”

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहृत्य तरङ्गान् ।
 भाविवाणभुजभेदनलौलासूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ७६ ॥
 कर्णशक्तिमफलां खलु कर्तुं सज्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।
 केतनेन कपिनोरसिशक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हृतशय्यम् ॥ ७७ ॥

इत्युभयत्राप्यमरः) हरन्तु नाशयन्तु, किन्दन्तु इत्यर्थः । महा-
 तरुत्पाटनशक्तस्य लताच्छेदनमकिञ्चित्करमेवेति भावः । कृष्ण-
 कर्तृककल्पहृत्पाटनकथा हरिवंशेऽनुसन्धेया ॥ ७५ ॥

बालेति ।—हे विष्णो ! कृष्ण ! तदा तस्मिन् समये,
 शैशवे इत्यर्थः, बालकेलिषु शिशुसुलभक्रीडासु, कर्परीभिः
 शर्कराभिः, स्फटितकलशानां क्षुद्रक्षुद्रखण्डैरित्यर्थः, (“स्त्री
 स्यात् काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि” इति कोषात्
 अपचयविवक्षायां स्त्रीत्वम्) अभिहृत्य ताडयित्वा, तरङ्गान्
 ऊर्मीन्, यमुनाया इति भावः, यत् अलावीः किन्नवान् असि,
 शिशवो हि खर्परखण्डताडनैस्तरङ्गान् किन्दन्ति इति दृश्यते ;
 भाविनी भविष्यन्ती, बाणस्य तदाख्यस्य असुरराज-
 विशेषस्य, भुजानां सहस्रबाहूनां, भेदनमेव छेदनमेव, लौला
 क्रीडा, तस्याः सूत्रपातः इव प्रथमसूचनमिव, स्थितमिति शेषः,
 तत् तरङ्गलवनं, [कर्तृ] अस्मान् सप्रकृतिवर्गं मामित्यर्थः,
 पातु अवतु । दृश्यते च लोके यथा रथकाराः काष्ठपाटनात्
 पूर्वं तत्र कृष्णसूत्रेण रेखाङ्गनं कुर्वन्ति तर्द्दति भावः ॥ ७६ ॥

कर्णेति ।—हे विष्णो ! कृष्ण ! उरसि वक्षसि, शक्तिः
 रावणनिक्षिप्तशक्तिशिलाख्यः आयुधविशेषः यस्य तं तादृशम्,
 [“अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामि” इति सप्तम्यलुक्] लक्ष्मणं
 सौमित्रिं, हृतं निष्काशित, गन्धमादनाख्यपर्वतसहानौतेन
 विशल्यकरण्याख्यौषधावशेषेणेति भावः, शल्यं तत्-शक्तिः

नापगेयमनयः सशरीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम् ।

मा स्म भूत् सुरबधूसुरतज्ञो दिव्यपि व्रतविलोपभियति ॥ ७८ ॥

शिलाख्यास्तविशेषः यस्मात् तं तादृश, कृतवता विहितवता, कपिना वानरेण, हनूमद्रूपेणेत्यर्थः, केतनेन लाञ्छनेन, रथध्वजभूतन हनूमता इत्यर्थः, खलु निश्चितमेव, कर्णस्य राधेयस्य, शक्तिः सामर्थ्यमेव शक्तिः कासूनामास्तविशेषः तां, ("कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः" इत्यमरः) अफला व्यथां, कर्तुं विधातुं, मञ्जितः कपिना संयोजितः, अर्जुनस्य पार्थस्य, रथः स्यन्दनं येन तस्मै, तं तुभ्यम्, अर्जुनसारथये इत्यर्थः, नमः प्रणतिः, अस्तु भवतु । रामावतारे रावणनिक्षिप्तशक्तिश्लेन मृतप्रायं लङ्घनम् उज्जीवयतः हनूमतः शक्तिश्लानिर्हरेणे सामर्थ्यं त्वया दृष्टम्, इदानीं कृष्णावतारेऽपि तदेवानुस्मृत्य कर्णनिक्षिप्तां शक्तिमपि विफलिकर्तुं स एव हनूमान् भवता अर्जुनस्य रथध्वजे स्थापितः इति रणपण्डिताय तुभ्यं नमः इति निष्कर्षः ॥ ७७ ॥

निति ।—हे विष्णो ! कृष्ण ! व्रतस्य चिरब्रह्मचर्यनियमस्य, भीष्मा हि यावच्छरीरं ब्रह्मचर्यं सङ्कल्पितवानिति महाभारत-काराः ; विलोपात् नाशात्, सुरबधूसुरतज्ञेति भावः, भिया भयेन हेतुना, दिवि स्वर्गोऽपि, सुरबधूनां रश्मादीनां देवाङ्गनानां, सुरतस्य मैथुनसुखसंभोगस्य, ज्ञः अभिज्ञः, मा स्म भूत् न भवतु, भीष्म इति भावः, इति एवं, विचार्यैव इति शेषः, नितराम् अत्यर्थं, भक्तम् अनुरागिणं सेवकमपि, आपगायाः नद्या गङ्गाया अपत्यमिति आपगेयं गाङ्गेयं, भीष्ममित्यर्थः, वरेण त्वं सशरीर एव स्वर्गं गच्छ इति वरः, अदानेन, सशरीरं देहसहितं, द्यां स्वर्गं, न अनयः न नीतवान्,

घातिताकंसुतकर्णदयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्व माशुभानुविहसदिधुनेत्रः ॥ ७९ ॥

प्राणवत्प्रणयिराध ! न राधापुत्रशत्रुसखता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजसम् ॥ ८० ॥

त्वमिति शेषः, किन्तु स्वर्गादपि श्रेष्ठं मोक्षं प्रापितवानित्यपूर्वं
ते भक्तवात्सल्यमिति भावः ॥ ७८ ॥

घातितेति ।—घातितः विनाशितः, अर्जुनेनेति शेषः, यः
अर्कसुतः सूर्यपुत्रः, कर्णः अङ्गराजः, तस्मिन् दयालुः कारुण्य-
परः, अत एव अर्करूपदक्षिणनयनस्य माशुत्वमिति भावः,
तथा जैत्रितः जीता कृतः, इन्दुकुलं चन्द्रवंशजातः, यः पार्थः
अर्जुनः, तेन कृतार्थः सफलमनोरथः, भूभारहरणरूपनिजाव-
तरणप्रयोजनस्य माफल्यादिति भावः, एवञ्च चन्द्ररूपवाम-
लोचनस्य हर्षविह्वलितत्वमिति भावः, एवञ्च यथाक्रमं माशुः
रोदनजलमहितः, भानुः सूर्यश्च, विह्वलं हर्षेण विकास-
माप्नुवन्, विधुः चन्द्रश्च, तौ नेत्रे दक्षिणवामलोचनद्वयं यस्य
सः तादृशः, मूर्ध्याचन्द्रमसौ नारायणस्य भगवतः नेत्रद्वयमिति
शुल्यक्तत्वात्, त्वं भवान्, दुःखं सुखञ्च दुःखसुखम् दुःखसुखस्य
अर्द्धम् [“अर्द्धं नपुंसकम्” इति अर्द्धशब्दस्य पूर्वनिपातः]
पर्यायक्रमेण अर्द्धदुःखम् अर्द्धसुखञ्चेत्यर्थः, अभ्यनयः अभिनीत-
वानमि । अभ्यनय इत्यनेन निर्दिष्टस्य ते न काऽपि वास्तविकी
क्रिया विद्यते, यास्तु क्रियाः तव दृश्यन्ते, तत् सर्वमेवाभिनय-
मात्रमिति सूचितवानिति भावः ॥ ७९ ॥

प्राणेति ।—प्राणवत् जीवनतुल्या, प्रणयिनी प्रेयसी, राधा
हृषभानुसुता राधिका यस्य तत्सम्बन्धिः, हे प्राणवत्प्रणयिराध !
हे कृष्ण ! ते तव, राधा अधिरथाख्यसूतजाया, सैव राधा

हृदयगन्धवह ! भोगवतीशः शेषरूपमपि विभ्रटशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुक्मसत्कमुदबभ्रुरुचिस्त्वम् ॥ ८१ ॥

श्रीराधिका वृन्दावनेश्वरी, तस्याः पुत्रः तनयः, कर्णः इत्यर्थः, अन्यः कश्चिदित्यर्थश्च, तस्य शत्रुः अर्जुनः, तस्य सखा मित्रं राधापुत्रशत्रुमखः तस्य भावः तत्ता सा, न सदृशी न युक्ता, पुत्रशत्रुं प्रति शत्रुताया एवोचित्यादिति भावः ; परन्तु श्रीः लक्ष्मीः, प्रिया प्रीतिदायिनी भार्या यस्य तादृशस्य तव भवतः, आत्मनः स्वस्य, हृदि वक्षमि, अजस्रं सर्वदा, श्रीवत्सं रोमावर्त्तरूपलाञ्छनविशेषं, श्रियः लक्ष्म्या, वत्सं पुत्रञ्च, धत्तुं गृह्येत्, सदृक् सदृशमेव, योग्यमेवेत्यर्थः, राधाप्रियस्य राधासुतद्वेषिणि सख्यम् अनुचितं, श्रीप्रियस्य हृदि श्रीवत्सधारणं युक्तमिति राधाश्रीवत्सशब्दाभ्यां कृद्गनोक्तिः ॥ ८० ॥

हृद्यति ।—हृद्यं मनोहरं, गन्धं चन्दनादिसौरभं, वहति धारयतीति हृदयगन्धवहः तस्य सम्बोधनं, हे हृदयगन्धवह !, भोगवत्याः सुखभोगाचितायाः ककुब्जिकन्यायाः रेवत्याः, ईशः भर्ता, भोगः स्रक्चन्दनादिधारणं, भूतिः ऐश्वर्यं, भूषणादिधारणरूपा समृद्धिरित्यर्थः, मदिरा सुरा च, सुरापानञ्चेत्यर्थः, तार्भिः रुचिरा मनोहारिणी, श्रीः सौन्दर्यं यस्य स तादृशः, यदा—भागस्य सम्भोगस्य, भूतिः समृद्धिः, भूतिकारिणेत्यर्थः, तथा भोगभूत्या भोगसमृद्धिजनिकया, मदिरया सुरया, रुचिरा मनोज्ञा, श्रीः शरीरशोभा यस्य स तादृशः, मदिराया नेत्रलार्हत्यादिरूपशोभाजनकत्वादिति भावः, बलभद्रस्य मदिराप्रियत्वादेयमुक्तं, उल्लसन्तो शोभमाना, कुमुदाना कैरवाणां, बन्धाः सख्युः, चन्द्रस्येत्यर्थः, रुचिः इव रुचिः शुभ्रशरीरकान्तिः यस्य सः तादृशः, त्वं भवान्, शेषस्य अनन्तनागस्य, रूपं मूर्तिं,

रेवतीश ! सुषमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

बिभ्रदपि धारयन्नपि, बलभद्रस्य शेषावतारत्वादिति भावः, अशेषः शेषो न, शेषात् अनन्तनागात् भिन्नः इत्यर्थः, असि इति शेषः, यो हि शेषः सः कथम् अशेषः इति शब्दतो विरोधः । अन्यच्च—हे विश्णो ! हृद्यः आहारेण हृदयान्तःस्थः, गन्धवहः वायुः यस्य स तादृशः, सर्पाणां पवनाशनत्वात् इति भावः, तत्सम्बुद्धो हे हृद्यगन्धवह ! भोगः फणः विद्यते अस्याः इति भोगवतो नागरमणो, (“भोगः सुखे स्वप्नादिभृतावहेश्च फण-काययोः” इत्यमरः) तस्याः ईशः स्वामो. यदा—भोगवत्याः पातालगङ्गायाः, ईशः अधिपतिः, अनन्तस्य पातान्नाधिपति-त्वादिति भावः, हृद्यगन्धवहभागवतोशः इत्यस्य समस्तपदत्वे हृद्यगन्धवहश्च असीं भागवतोशश्चेति [विशेषणसमासः] भोगानां फणानां, भूतिः सम्पत्, बाहुल्यमिति यावत्, अस्या-स्तीति भोगभूतिमान्, सहस्रफणत्वादिति भावः, इरया भुवा, शिरःस्थया पृथिव्या इत्यर्थः, (“इरा भूवाक्सुरासु स्यात्” इत्य-मरः) रुचिरा मनोहारिणी, श्री. शोभा यस्य सः इरारुचिरश्रीः, भोगभूतिमांश्चामी इरारुचिरश्रीश्चेति स तादृशः, [कर्मधारयः] तथा उल्लसन्ती शोभमाना, प्रकटयन्तीति यावत्, कुमुदे कुमुदाख्ये सर्पे, (“कुमुदः कैरवे रक्त-पङ्कज कुमुदः कर्पौ । दैत्यान्तरे च दिङ्नाग-नागयोः परिकीर्तितः” इति विश्वः) बन्धो स्वजनं, रुचि. प्रीतिः यस्य स तादृशः, त्वं भवान्, शेषस्य अनन्तस्य, रूपं मूर्त्तिं. बिभ्रत् धारयन् अपि, अशेषः असीमः, असि भवसि, अतो न पूर्वाक्तिविरोधः । अनन्तनागात्मकवलराम-स्यापि दशावतारान्तर्गतत्वेन सोऽपि त्वमेव, सर्वात्मकत्वाद्दिशो-रिति भावः ॥ ८१ ॥

कामपाल ! भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचैरुचितैव ॥ ८२ ॥

अर्द्धचक्रवपुषाऽजुनवाहन् योऽलुनात् परशुनाऽथ सहस्रम् ।

तेन किं सकलचक्रविलने बाणबाहुनिचयेऽञ्चति चित्रम् ? ॥ ८३ ॥

रेवतीनि ।—रेवत्याः ककुद्भिकन्यायाः, ईशः भर्ता, तस्य सम्बोधनं रेवतीश ! हे रेवतीरमणबनराम ! कामपाल ! भोः कामपालापराम्यबनराम । (“रेवतीरमणो रामः कामपालो जलायुधः” इत्यमरः) कोः पृथिव्याः, (“गोत्रा कुः पृथिवी पुथ्वी” इत्यमरः) मुटः प्रीतिः, आविर्भावाय उत्पादाय, भूभारहरणेनेति भावः, यदा—कुमुदस्य तदाख्यनागस्य, आविर्भावाय उपस्थितये, भाविता कृता, रुचिरिच्छा येन तादृशस्य, बनरामस्य अनन्तनागरूपत्वेन कुमुदस्य च अनन्तसजातीयत्वेन सख्यसम्बन्धादिति भावः, भवतः तव, तनुभासा शुभ्रदेहकान्त्या, नीलस्य नीलवर्णस्य, अम्बरस्य वस्त्रस्य, रुचिं रातीति रुचिरा मनोज्ञा, सुषमा शोभा, उचितैव अनुरूपैव, जातेति शेषः, श्वेतनीलयोर्वर्णयोः मिश्रणे शोभातिशय्यात् शरीरस्य शुभ्रकान्त्या नीलवसनस्य शोभा नितरामुचितैवेति भावः । अन्यञ्च—रेवतीश ! हे रेवतीनक्षत्रपते ! कामपाल ! हे मदनोद्दीपक ! शशधर ! कुमुदानां कैरवाणाम्, आविर्भावाय प्रकाशनाय, प्रस्फुटनायेत्यर्थः, भाविता सञ्जाता, रुचिः दीप्तिः यस्य तादृशस्य, भवतः तव, तनुभासा देहप्रभया, ज्योत्स्नयेत्यर्थः, नीलस्य नीलवर्णस्य, अम्बरस्य गगनस्य, रुचिरा रमणीया, सुषमा परमा शोभा, उचितैव युक्तैव किल, जातेति शेषः, नीलाकाशि शुभ्रकान्तिशशधरस्य रस्यदशनत्वादिति भावः ॥ ८२ ॥

अर्द्धेति ।—हे विष्णो ! यः भवत एवावतारभूतः यः परशुरामः, चक्रस्य अर्द्धम् अर्द्धचक्रम् अर्द्धचक्राकारम् अर्द्धचक्र-

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिव वदति ।

चेतनाः स्थ किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ? ॥ ८४ ॥

मात्रञ्च, वपुः शरीरं यस्य तादृशेन अर्हचक्राकारेण, परशुना कुठारेण, महस्र महस्रमहस्रकान्, अर्जनस्य कार्त्तवीर्यस्य ककुभह्वत्तस्य च, (“अर्जनः ककुभे पार्थ कार्त्तवीर्यमगृह्यतः” इति विश्वः) बाहून् भुजान्, अथशब्दः कात्स्न्या, (“मङ्गलानन्तरारम्भ-पश्चात्स्न्याप्यथो अथ” इत्यमरः) अथ कात्स्न्यान, अलुनात् अच्छिनत्, नि शेषेणाच्छिनदित्यर्थः, अथ-शब्दस्य परेण वा अन्वयः, अथ अनन्तरं, तेन भवता कृष्णरूपिणेत्यर्थः, मकलेन सम्पूर्णं, चक्रेण सुदर्शनेन, विलूने क्विन्ने, बाणस्य बाणासुरस्य, कुरगटकवृत्तस्य च, (“बाणो दानवभेदे तु शरे दामीकुरगटक” इत्यजयपालः) बाहूनां भुजानां, शास्त्रारूपभुजानाञ्च, निचये मसूहे, महस्रमहस्रकबाहुविषये इत्यर्थः, किं चित्रं किमाश्चर्य्यम्, अञ्चति ? गच्छति ? प्राप्नोतीत्यर्थः, जनस्य चित्तमिति शेषः, अत्र चित्रं नास्त्येत्यर्थः । ककुभच्छेटिनः कुरगटकच्छेटो यथा नाश्चर्य्यं, तथा अर्हचक्रेण यो बाहुमहस्रच्छेत्ता, तस्य सम्पूर्णचक्रेण पुनः तच्छेटनं न किमपि वैचित्र्याधायकमिति भावः ॥ ८३ ॥

पाञ्चजन्यमिति ।—हे विषणो ! करेण पाणिना, वामहस्ते-
नेति यावत्, पाञ्चजन्यं तदाख्यशङ्खं, [“वह्निर्देवपञ्चजनेभ्यश्च”
इति वक्तव्यात् अतः । “शङ्खो लज्जोपतेः पाञ्चजन्यः” इत्यमरः]
दक्षिणेन च करेण अपाञ्च जलानाञ्च, जन्यम् उत्पाद्यं, जनर्जं
पद्ममित्यर्थः, अधिगत्य प्राप्य, धृत्वा इत्यर्थः, असुरान् दानवान्,
वक्षीव इदं ब्रवीषीव, [“वच परिभाषायाम्” इत्यस्यादाटिकस्य
लटि सिपि रूपम्] किमित्याह—हे असुराः । चेतनाः
नैतन्न्यवन्तः, स्थ भवथ, यूयमिति शेषः, अत एव पश्यत

तावकोरसि लसहनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव । *

स्थीयते कमलया त्वदजसस्यर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ ८५ ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते शिञ्चितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।

आननञ्च नयनायितविम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ ८६ ॥

अवलोकयत, अचेतनोऽपि जडोऽपि, पाञ्चजन्यः अपाञ्चजन्यश्च इति शेषः, मयि अस्मद्विषयं, मुक्तः पूर्वाक्तप्रकारेण त्यक्तः, विरोधः विद्वेषः येन सः तादृशः, जात इति शेषः, न किम् ? विरोधं परित्यज्य मयि अर्वास्थितो न किम् ? इत्यर्थः, किल इति प्रश्ने, अपि तु तयोरुभयोरिव मयि अविरोधेनावस्थानात् त्यक्तविरोध एव जात इति भावः, अत एव सचेतनैः युष्माभिरपि विरोधं परित्यज्य मयि स्यात्तव्यम्. अन्यथा चेतनशङ्कासुरवत् भवतामपि मरणं भविष्यत्येव इति तात्पर्यम् ॥ ८४ ॥

तावकेति ।—हे नारायण । तव भवतः, अजस्रं निरन्तरं, स्पर्शेन संस्पर्शेन, कण्टकितया सात्त्विकभावोदयेन सञ्जात-गोमाञ्चया कण्टकयुक्तया च, तथा उत् उन्नतो उन्नतो, कुची स्तनी यस्याः तादृशया च, कमलया लक्ष्म्या, लसन्ती शोभ-माना, वनमाला आरण्यकुसुमसक् काननश्रृंगो च यस्मिन् तादृशे, तावके त्वत्सम्बन्धिनि, उरमि वक्षमि, श्रीफलस्य विश्ववृक्षस्य, (“विल्वे शाण्डिल्यशैलर्षो मालरश्रीफलावपि” इत्यमरः) द्वे फले फलद्वयमात्रं यस्यां सा द्विफला, या शाखिका क्षुद्रशाखा तथा इव, [अल्पार्थं कन्] स्थीयते हृत्यते [भावे लकारः] ॥ ८५ ॥

त्यज्यते इति ।—हे विष्णो ! जलजेन पद्मेन, उच्चैः महत, सुभगभूयं सुभगत्वं, कोमलत्व-रक्तत्वादिरूपसौभाग्यमित्यर्थः, [“भुवो भावे” इति क्यप्] शिञ्चितुम् अभ्यसितुम् इव, ते तव,

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैः रावणञ्च कुरुवीरचयं च ।

हन्त हन्तुमभवंस्तत्र यागास्तं नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ ८७ ॥

करः हस्तः, न त्यज्यते न हीयते, तथा मयनायितं वाम-
लोचनवत् आचरित, विम्बं मण्डलं यस्य स तादृशः, चन्द्रो हि
विष्णोर्वामाक्षित्वेन वर्त्तते इति श्रुतीरात भावः, कुमुदानां
कैरवाणां, हामकराः विकाशकारिणः, अश्वः किरणा यस्य सः
तादृशः चन्द्रश्च, उच्चैः सुभगभूयं शिञ्जितुम् इव ते आननं मुखं,
सेवते आश्रयति ; कमलं मादंवाटिसौभाग्यं चन्द्रश्च निष्कलङ्क-
त्वादि सौभाग्यं शिञ्जितुमिव तत्र करं वदनञ्च शुश्रूषते, गुरु-
सेवाया एव विद्यालाभहेतुत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

ये इति ।—हे विष्णो ! उच्चैः महान्तं, रिपुं शत्रुं, हिरण्य-
कशिपुं तदाख्यदैत्येश्वरं, रावणञ्च राजसाधिपं दशाननञ्च, तथा
कुरुवीरचयञ्च दुर्योधनप्रभृतीनां समूहञ्च, हन्तुं विनाशयितुं,
यथाक्रमं क्रमानुसारिण, उत्तरोत्तरमित्यर्थः, नरस्य च मनुष्यस्य
च, हरेश्च सिंहस्य च, मनुष्याकार-सिंहाकारयोरित्यर्थः, नरस्य
च मनुष्यस्य दाशरथेः रामस्य च, हरेश्च कपिराजस्य सुग्रीवस्य
च, नरवानरयोरित्यर्थः, तथा नरस्य च अर्जुनस्य च, हरेश्च
कृष्णस्य च, नरनारायणयोरित्यर्थः, (“नरोऽर्जुने मनुष्ये च”
इति यादवः । “यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-विष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥” इत्यमरः) ये योगाः
सम्बन्धावशिष्टाः, देहेन व्यक्तितया च ये सम्प्रिश्नविशेषा
इत्यर्थः, तत्र हिरण्यकशिपुहने नरसिंहयोः शरीरसंयोगः,
रावणहने रामसुग्रीवयोः नरवानरयोः व्यक्तोः संयोगः,
कुरुवीरचयहने च नरनारायणयोः अर्जुनकृष्णयोर्व्यक्तोः
संयोगो ज्ञातव्यः, अभवन् अजायन्त, हन्तेति हर्षे, तत्र

केयमर्द्धभवता भवतोहे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।
 श्रेष्ठतामपि भजन्तमशेष वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ ८८ ॥
 प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फान्भक्तियुक्तविहताविह तावत् ।
 नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिमवधय समाधिः ॥ ८९ ॥

भवतः, ते योगाः, जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते, अतस्तान्
 प्रणमामोति भावः ॥ ८७ ॥

केति ।—हे विष्णो ! मायिना मायाविना, [व्रीह्यादित्वा-
 टिनिः] भवता त्वया, का कौटुशी, विचित्रैवेत्यर्थः, इयम्
 एषा, भवस्य शम्भोः संसारस्य च, अर्द्धम् अर्द्धागः अर्द्धभवः तस्य
 भावः तत्ता, यद्वा—अर्द्धम् अर्द्धदेहः, भवः शिवः यस्य तस्य भावः
 तत्ता हरिहरमूर्त्तिता इत्यर्थः, अर्द्धसंसारता च, ऊहे ऊढा,
 धृता इत्यर्थः, अर्द्धभवता तव न युक्ता इति भावः ; हि यतः,
 ननु भोः ! सकलः सम्पूर्णः, भवः महादेवः संसारस्य, त्वं
 भवानेव, तथा वेदः श्रुतिरेव, नयनं चक्षुःस्वरूपं यस्य सः
 तादृशः वेदज्ञः इत्यर्थः, जनः लोकः, श्रेष्ठताम् अनन्तनागताम्
 उपयुक्तात् अन्यत्वं च, (“श्रेष्ठः सङ्कर्षणेऽनन्ते उपयुक्तेतरे वधे”
 इति विश्वः) भजन्तं प्राप्नुवन्तम् अपि, त्वां भवन्तम्, अश्रेष्ठम्
 अनन्तात् अन्यं सकलञ्च, वेद जानाति, “पुरुषः एवेदं सर्वम्”,
 इत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ ८८ ॥

प्रागिति ।—हे विष्णो ! प्राग्भवैः पूर्वपूर्वजन्मार्जितकर्मभिः,
 उदगुदग्भवानाम् उत्तरोत्तरजन्मनां, गुम्फात् ग्रथनात्, सम्पादना-
 हेतोरित्यर्थः, जन्मपरम्परोत्पादनात् हेतोरिति यावत्, इह संसारे,
 मुक्तेः मोक्षस्य, युक्तिः योगः, प्राप्तिरित्यर्थः, तस्या विहता विघ्ने
 विषये, कर्मक्षयाभावेन आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपस्य अविद्या-
 स्तमयलक्षणस्य वा मोक्षस्य अनुपपत्तिविषये इत्यर्थः, त्वत्समाधिं

ऊर्ध्वदिक्दलनात् द्विरकार्षीः किं तनुं हरिहरौभवनाय ? ।
किञ्च तिर्य्यगभिनां नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ? ॥८०॥

तव ध्यानम, अवध्य परित्यज्य, तव ध्यानं विनेत्यर्थः, कस्यचन कस्यचित् अपि, आचार्य्यस्येति शेषः, अपरः त्वत्समाधिभिन्नः, समाधि. समर्थनं, समाधानमित्यर्थः, सिद्धान्त इति यावत्, ("समाधिर्नियमं ध्यानं नौवारे च समर्थनं" इति विश्वः) न तावत् नैव, स्फुरति प्रकाशते, तथा हि पूर्वपूर्वजन्मार्जितकर्मभिः उत्तरोत्तरजन्मपरिग्रहात् मुक्त्यर्थाघातः, तत्र च तव ध्यानं तव साक्षात्कारलाभात् तेनैव च प्राक्तनकर्मक्षयात् मुक्तिर्लभते जीव इति सर्वेषामेव तत्त्वज्ञानिनां सिद्धान्तः, "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिशास्त्रोक्तेरिति भावः ॥ ८६ ॥

ऊर्ध्वंति ।—हे विष्णो ! हरिहरौभवनाय विष्णुशङ्करीभावाय, हरिहरमूर्त्तिपरिग्रहायेत्यर्थः, ऊर्ध्वं दिक् यस्मिन् तत् तादृशम् ऊर्ध्वदिक्कम उपरिभागोयमित्यर्थः, वामदक्षिणभावेन चरणात् मूर्ध्वपर्यन्तमर्द्धाङ्गमिति यावत्, [बहुव्रीहिसमासे ममासान्तः कः । यत् दलनं विभागः तस्मात् हेतोः, एकमेव देहमूर्ध्वाधोभावेन द्विधा विभज्येत्यर्थः, किं किमर्थं. तनुं शरीरं, द्विः द्विधा, सम्पूर्णदक्षिणार्द्धं हरिरूपां तादृशवामार्द्धं च हररूपामित्यर्थः, अकार्षीः ? कृतवान् असि ? हरिहररूपधारणाय कथं वा पादादारभ्य शरीरो यावत् द्विविधरूपेण शरीरं द्विधा विभक्तं कृतवान् असि ? इत्यर्थः, किञ्च किमर्थं वा, नृहरित्वे नरसिंहभावे, नरसिंहरूपधारणे इत्यर्थः, तनुं तिर्य्यक् वक्त यथा भवति तथा, असिनः ? भिन्नवान् असि ? कण्ठात् अधोदेशस्य नररूपेण ऊर्ध्वभागस्य च सिंहरूपेण विभागम् अकरोः ? इत्यर्थः, ननु भो विष्णो ! स्वतन्त्रं स्वाधीनं, पुरुषवरं भवन्तमिति शेषः,

आप्तकाम । सृजसि त्रिजगत् किम् ? किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ?
पासि चेदभवतीर्थमुहुः किं स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यम् ? ॥ ८१ ॥

जाङ्गवीजलजकोसुमचन्द्रान्

पादपाणहृदयेक्षणवृत्तान् ।

उत्थिताऽम्बिसाललात् त्वयि लीला

श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ? ॥ ८२ ॥

अनु लक्ष्योक्त्य, कः पूर्वाक्तरूपः को नाम, अनुयोगः ? प्रश्नः ?
(“प्रश्नाऽनुयागः पृच्छा च” इत्यमरः) स्वतन्त्रेच्छे परमेश्वरे
कथमेवं कृतं कथं वा नैवमिति प्रश्ना न युज्यते, यतः स हि
स्वेच्छया यथैष्टमेव कर्तुं शक्यते, तत्र कस्यापि किमपि प्रश्नाव-
सरो नैव स्यात्तुमर्हति इति भावः ॥ ८० ॥

स्वतन्त्रत्वमेव स्फुटयति, आप्तेति ।—आप्तकाम ! हे कृत-
कृत्य । निजप्रभावादेव पूर्णमर्वाभिन्नाष ! विष्णो ! अत एव
नास्ति ते कार्यप्रयोजनं किमपि इति भावः, किं किमर्थं,
त्रयाणां जगतां समाहारः इति त्रिजगत् त्रिभुवनं, सृजसि ?
रचयसि ? आप्तकामस्य स्वप्रयोजनाभावादेतन्निष्प्रयोजनमिति
भावः, यदि चेत, निर्मितमेव सृष्टमेव, त्रिजगदिति शेष,
तर्हि किं किमर्थं, भिनत्सि ? विदारयसि ? निष्प्रयोजन-
मेव संहारसौत्यर्थः, यत् त्रिजगत्, स्वात्मना अपि स्वयमेव,
अवश्यविनाश्य निश्चितमेव संहार्यै, [“लुम्पेदवश्यमः कृत्य”
इति म-लोपः । इदं तदिदं त्रिजगत्, मुहुः वारं वारम्, अवतीर्थ
आदिभूय, मत्स्यादिरूपेणावतीर्णः सन्नित्यर्थः, किं किमर्थं वा,
पासि व ? रक्षसि च ? अवश्यविनाश्यस्य रक्षणमनुपयुक्तमिति
भावः । त्वमेव ब्रह्मादिरूपेण जगतः सृष्टिस्थितिसंहारान्
करोष, पथ्यनुशीगानर्हस्येति निष्कर्षः ॥ ८१ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदाना योक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

तत्त्वदीहतावजृम्भततत्तद्भेदमतादिति तत्त्वनिर्वातः ॥ ८३ ॥

जाङ्गवीति ।—हे विष्णो । अम्बिमलिलात् सागरोदकात्, उल्लिखिता उद्धृता, लोला चञ्चलाऽपि, श्रोः लक्ष्मोः, पाद-पाणि-हृदयेक्षणो चरण-कर-वक्ष-स्थूल-वारुनयनं, हातः यथाक्रममवस्थानं येषां तादृशान्, जाङ्गवो-जलज-कौस्तुभ-चन्द्रान् गङ्गा-पाञ्चजन्यशङ्ख-कौस्तुभमणि-शशाङ्कान्, परिचितान् संस्तुतान्, समुद्रे एकत्रावस्थानेन विशेषतया परिज्ञातान् अत एव चिरकालप्रणयिनः इति भावः, ("मंस्तवः स्यात् परिचयः" इत्यमरः) परिचिन्त्य पर्यालोच्य, इवेति शेषः, त्वयि भवति, स्थिता विद्यमाना, चनाऽपि अचलत्वेन चिरं विद्यमाना इत्यर्थः, किम् ? इति शेषः । गङ्गाकमलादीनामपि आश्रयं त्वां प्रणमामीति भावः ॥ ८२ ॥

वस्त्विति ।—हे विष्णो ! योक्ताः युक्तिसिद्धाः, नैकविधाः अनेकप्रकाराः, बाधाः प्रतिबन्धाः, विरोधाश्च विरुद्धभावाश्च तैः हेतुभिः, वस्तु पदार्थः, घटपटादिरूपद्रव्यजातमित्यर्थः, भिदानां भेदानां, वास्तु आश्रयः, न घटते न युज्यते, तत् तस्मात् कारणात्, एतत् घटपटादिरूपं वस्तुजातं, त्वदीहितेन भवद्विच्छयैव, विजृम्भितः विलसितः, प्रकटित इत्यर्थः, सः सः तादृशः तादृशः, भेदः विशेषः, घटपटादिरूपवैषम्यमित्यर्थः यस्य तत् तादृशम्, इति एवरूपा, तत्त्वस्य याथाशयस्य, निरुक्तिः निवचनम् । सृष्टिर्मितघटस्य सृष्टयत्ववत् एकमात्रमूलकारणोत्पन्नं वस्तु एकविधमेव भवितुमर्हति, भेदे तु युक्तिसिद्धा बह्वी बाधाः ; तथा एकस्मादेव मूलकारणात् पृथक् पृथक् वस्तु जायते चेत् तदा तेजसो श्रोण्यामिव शैत्यमपि

षस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा वाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।
 स्वं विमिश्रमुभय न विविचन् निर्ययी स कतरस्त्वमवेषि ॥ ८४ ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलताया मूर्द्धि विश्वमथ पत्युरह्नीनाम् ।
 बालतां कलयतो जठरे वा सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ८५ ॥

जायेत इत्यादयश्च युक्तिसिद्धाः विविधा विरोधाः, एवञ्च घटपटा-
 दौनां यदयमन्याऽन्यभेदोऽनुभूयते, तन्न तास्विकः, परन्तु भव-
 दिच्छाप्रेरितया अविद्याख्यया माययैव तत् भासते, अतस्त्व-
 मेवैकः सर्वमिदं वस्तु इति तत्त्वनिबन्धनमिति भावः ॥ ८३ ॥

वास्वात् ।—हे विष्णो ! मृकण्डतनूजः माकण्डेयमुनिः,
 तव भवतः, उदरे जठरे, वाह्यवत् वह्निजगदवास्थितं वस्तुजात-
 मिव, विश्वं निविक्रमं, वस्तु पदार्थं, दृष्ट्वा बौध्य, उभयं वाह्यमुदर-
 स्थञ्च हयं, विमिश्रं विशेषेण मयुक्तम्, एकविधप्रकारत्वेन
 सम्मिलितामेत्यर्थः, एकस्मिन्नेव उदरे वाह्योदराभ्यन्तरास्थितयोः
 द्वयोरपि स्थितत्वेन प्रतीयमानत्वात् अविवाक्यमिति यावत्, स्वम्
 आत्मानं, न विविचन् विवेक्तुम् अशक्नुवन्, काऽहं वहिरासम् ?
 को वा उदराभ्यन्तरे वर्तते ? इत्येवं-रूपेण भिन्नतया ज्ञातुमसमर्थः
 सन् इत्यर्थः, निर्ययी उदरात् निर्गतवान्, किल इति प्रसिद्धौ
 वार्त्ताया वा, सः मृकण्डतनूजः, कतरः वह्निःस्थितो वा कः ?
 उदरस्थितो वा कः ? इति त्वं भवानेव, अवेषि जानासि,
 नान्यः कोऽपि इत्यर्थः, सर्वज्ञत्वादिति भावः ॥ ८४ ॥

ब्रह्मण इति ।—हे विष्णो ! विश्वं जगत्, ब्रह्मणः परब्रह्म-
 रूपिणः, तव भवतः, शक्तिः माया एव, लता वल्ली तस्याम्,
 अस्तु तिष्ठतु, फलस्वरूपेणेति भावः, अथ किं वा, अह्नीनां
 नागानां, पत्युः ईशस्य नागराजशेषस्य, अनन्तनागरूपिण
 इत्यर्थः, तव भवतः, मूर्द्धि शिरसि, अस्तु, वा अथवा, बालतां

धर्मवोजमनिला मण्डिद्धावथेमूलमुरमि स्फुरति श्रीः ।

कामदैवतमपि प्रमवस्ते ब्रह्म मुक्तिदममि स्वयमेव ॥ ८६ ॥

लीनयाऽपि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाशकरस्य ।

तेभ्य एव नरकैरुचिता भोस्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ? ॥ ८७ ॥

शिशुभावं, कलयतः दधानस्य, वटपत्रशायिनो बालकभूतस्येत्यर्थः, तव इति शेषः, जठरे उदरे, अस्तु, सर्वथा सर्वप्रकारेणापि, जगता त्रैलोक्यस्य, अवलम्बः आश्रयः, असि भवसि, त्वमिति शेषः, अत एव तुभ्यं नमोऽस्तु इति भावः ॥ ८५ ॥

धर्मति ।—हे विष्णो । धर्मस्य चतुर्वर्गेषु प्रथमवर्गस्य, वीजं हेतुभूतं, सलिलं जलं यस्याः मा तादृशी, सरित् नदी, जाङ्गवोत्यर्थः, ते तव, अङ्गी चरणे, स्फुरति शोभते ; अथेस्य धनरूपस्य द्वितीयवर्गस्य, मूलं वीजभूतं, श्रीः लक्ष्मीः, तव उरसि वक्षसि, स्फुरति ; कामस्य कामनारूपस्य तृतीयवर्गस्य, देवतम् अधिष्ठाता कामदेवोऽपि, ते यदुवंशावतीर्णस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव, प्रसवः पुत्रः, प्रद्युम्न इत्यर्थः ; मुक्तिदं मुक्तिं मोक्षरूपं चतुर्थवर्गं, ददाति यच्छतौति तादृशं, ब्रह्म परमात्मा च, स्वयमेव साक्षात् त्वमेव, असि भवसि, अतः धर्मार्थकाममोक्षरूपं पुरुषार्थचतुष्टयमेकस्मिन् त्वय्येव अविरोधेन वर्तते इति पुरुषार्थचतुष्टयाकाङ्क्षां त्वमेव सर्वथा सेवनीयोऽसौति भावः ॥ ८६ ॥

लीलयति ।—हे विष्णो ! ये जनाः लोकाः, नरकस्य रौरवाटेः निरयस्य असुरत्रिगेषस्य च, (“नरको निरये देत्ये” इति विश्वः) नाशम् उच्छेदं निधनञ्च, करोति विदधाति यः तादृशस्य, तव भवतः, नाम नामधेयं, लीलयाऽपि क्रीडाच्छलेनापि, अवहेलयाऽपीति यावत्, गृह्णते कीर्तयन्ति, तेभ्यः तादृशजनेभ्य एव, नरकैः निरयैः, भीः भयम्, उचिता युक्ता,

मृत्युहेतुषु न वञ्चनिपातात् भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्नष्प्यन्नमाप नाम तव द्राक् ॥ ६८ ॥

सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदरे इवावकरा ये ।

उद्भवान्त भविचेतसि तेषां शोधनो भवदनुस्मृतिधारा ॥ ६९ ॥

नरकनाशकस्य नामग्राहित्वादिति भावः, ते तथाविधजनास्तु,

नरकेभ्यः निरयेभ्यः सकाशात्, कथं किमर्थं, विभ्यतु ? तस्यन्तु ?

अपि तु न कथाञ्चदेवेत्यर्थः । “साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तौभं

हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥” इति

श्रीमद्भागवतोक्तेरिति भावः ॥ ६७ ॥

मृत्युति ।—हे विष्णो ! त्वयि भवति, भक्तः सेवानुरक्तः,

जनः लोकः, मृत्युहेतुषु मरणकारणेषु मध्ये, प्रधानादिति

शेषः, वञ्चनिपातात् मृत्युहेतोः कुलिशपतनादापि, भीतिं भयं,

लब्धुमिति शेषः, न अर्हति न योग्यो भवति, कुत इत्याह

—यत् यस्मात् कारणात्, तदा वञ्चनिपातसमये, वैष्णवस्य

विष्णोः तव भक्तस्य, तस्येति शेषः, कण्ठात् गलदेशात्, तव

भवतः, माम नामधेयं, निष्प्यन्नमाप प्रयत्न विनाऽपि, सतत-

नामोच्चारणाभ्यामात् चेष्टां विनाऽपीत्यर्थः, द्राक् शीघ्रमेव,

उच्चरति निष्क्रामति, तदेव वञ्चनिपातभयं निवारयतीति

भावः । अनभिसन्धिनाऽपि विष्णुनामोच्चारकस्य मृत्युभयं

नास्तीति निष्कर्षः ॥ ६८ ॥

सर्वथेति ।—हे विष्णो ! सर्वथा सर्वप्रकारेणापि, सम्मार्जनी-

साधनेन परिष्कारादिना कामादिरिपुषट्कषिजयेन च इति

भावः, शुचिनि निर्मले शुद्धे च, क्रियमाणे विधीयमाने,

अपीति शेषः, भविनां संसारिणां, चेतसि मनसि, मन्दिरोदरे

शुद्धाभ्यन्तरे इव, ये अवकराः सङ्कराः, सम्मार्जनीक्षिप्तधूब्बादय

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे रामनाम तव धाम गुणानाम् ।
 अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ? ॥१००॥
 भक्तिभाजमनुगृह्य दृशा मां भास्करेण कुरु वीतनमस्कम् ।
 अपर्तितन मम नाथ ! न तारपं लोचनेन विधुना विधुनासि ? ॥१०१॥

इत्यर्थः, रागादयो मन्नाथ, (“मम्मार्जुनो शोधनी स्यात्सङ्करो-
 ऽवकरस्तया” इत्यमरः) उद्भवन्ति जायन्ते, भवतः तव
 कर्मभूतस्य, अनुस्मृतिधारा चिन्तनपरम्परा, तेषाम् अवकराणां,
 शोधनी मम्मार्जुनीस्वरूपा, पवित्रतामस्याटनहेतुश्च, भवतीति
 शेषः ॥ ६६ ॥

अस्मदिति ।—हे विष्णो ! विशेषे पार्श्वक्ये, तव नामसु कस्य
 उत्कर्षः इत्येवं तारतम्यनिश्चये इत्यर्थः, अस्मदादीनां महिधानां
 मूढानाम्, अविषये ज्ञानागोचरे सत्यपि, तव ते, रामनाम
 सहस्रनामसु मध्ये रामेति नामैव, गुणानाम् उत्कर्षाणां,
 धाम आश्रयः, इति मन्यते इति शेषः; कुत इत्याह—अन्यथा
 तु अथैवं नो चेत् पुनः, तव रामनामस्य गुणधामत्वाभावे
 तु इत्यर्थः, ननु भो नारायण ! जनुषा जन्मनां, त्रितयेऽपि
 त्रयेऽपि, जामदग्न्य-दाशरथि-बलभद्रात्मकजन्मत्रयेऽपीत्यथे,
 भवतैव त्वयैव, कस्मात् कुत हेतोः, अन्वबन्धि ? अन्वबन्धि
 नोतम ? राम इति एव तु नाम पुनः पुनराहृत्या गृह्येतम ?
 इत्यर्थः, त्रिष्वेव अवतारेषु त्वया रामनामग्रहणात् एतत्तेऽनौष
 प्रियमिति ज्ञायते अत्रैरपि अस्माभिरिति भावः । तव नामसु
 रामनामैव श्रेष्ठमिति निष्कर्षः ॥ १०० ॥

भक्तीति ।—नाथ ! हे प्रभो ! विष्णो ! भक्तिभाजं भक्तिमन्तं
 मेवकं, मा नलम्, अनुगृह्य अनुकम्प्य, भास्करेण सूर्येण, दृशा
 नेत्रेण, सूर्यात्मकदर्शणनयनेनेत्यर्थः, वीतम् अपगतं, तसुः

लङ्घयन्नहरहर्भवटाज्ञामस्मि हा । विधिनिषेधमयीं यः ।

दुर्लभं म तपमाऽपि गिरैव त्वत्प्रमादमहमिच्छुर्नलज्जः ॥ १०२ ॥

विश्वरूप ! कृतविश्व । कियत् ते वैभवाद्भूतमणौ हृदि कुर्वे ।

तमोगुणः, तमोगुणात्मकमूढतेत्यर्थः. ध्वान्तश्च यस्य तं तादृशं,
(“राहौ ध्वान्ते गुणे तमः” इत्यमरः) कुरु विधेहि, तथा
अर्पितेन मां प्रति दत्तेन. विधुना चन्द्रेण, लोचनेन नेत्रेण.
चन्द्रात्मकवामनयनेनेत्यर्थः, मम मे, तापम् आध्यात्मिकादि-
सन्तापत्रयमित्यर्थः, न विधुनासि ? न अपनयसि ? इति
काकुः, अपि तु विधुनास्येवेत्यर्थः, भास्करेण तमोविधूननस्य
विधुना च तापविधूननस्य सम्भवत्तादिति भावः । [धूङ् कम्पन
इत्यस्मात् क्रैयादिकात् अपि “प्रादीनां ऋस.”] ॥ १०१ ॥

लङ्घयन्निति ।—हे विष्णो ! यः योऽहं नलः, अहरह. नित्यं,
विधिनिषेधमयीं विधिः—“वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत”
इत्यादिरूपः. निषेधः—“न सुरां पिवेन्न कलञ्जं भक्षयेत्”
इत्यादिरूपश्च, तन्मयीं तदात्मिकां, भवटाज्ञां त्वदादेशं,
“श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे” इत्यनुस्मरणात्, लङ्घयन् अतिक्रामन्,
अस्मि वर्त्त, हा । खेटे, मः उक्तरूपाज्ञानङ्घनकारो, अहं नलः,
अनलज्जः निस्वपः सन्. गिरैव वचनेनैव, “मामनुगृहाण
मामनुगृहाण” केवलमित्येवंरूपवाक्प्रयोगेणैवेत्यर्थः, तपमा
अपि कठोरतपस्ययाऽपि, दुर्लभं दुष्प्रापं, त्वत्प्रमादं भवदनुग्रहम्.
इच्छुः अभिलाषुकः, अस्मोति शेषः, यस्य खलु तव
प्रसादः सर्वदा तपस्यादिक्रियानुष्ठानरूपेण महता प्रयत्नेन
लभ्यः, म मया सर्वदा तवाज्ञालङ्घनकारिणा वाज्ञात्रेणैव
प्रार्थ्यते इत्यहो मे निर्लज्जता ! सर्वथा अनुग्राह्याऽस्मोति
भावः ॥ १०२ ॥

हेम नह्यति कियन्निजचोरे काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः॥१०३॥

इत्युदीर्य्य स हरिं प्रति सम्प्रज्ञातवासिततम. समपादि ।

भावनावशविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥१०४॥

विश्वेति ।—विश्वरूप ! हे सर्वात्मक ! “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”
इत्यादि श्रुतेरिति भावः, कर्तावश्व ! हे सम्पादितभुवन ! “यतो
वा इमान् भूतानि जायन्ते” इत्यादि श्रुतेरिति भावः, अणौ
अत्यन्तसूक्ष्मपरिमिते, हृदि हृदये, ममेति शेषः, ते तव,
वैभवस्य सामर्थ्यात्तशयस्य, अद्भुतम् आश्चर्य्यस्वरूपं, कियत्
किम्परिमाणं, कुर्व १ गृह्णामि १ इत्यर्थः, हृदयस्य अत्यन्तमल्प-
परिमातत्वात् नितान्तमल्पम् एव धारयितुं शक्नोमि इति भावः,
तथा हि, दरिद्रः निःस्वः, अत एवातिलोलुपोऽपि इति भावः,
काञ्चनाद्रि सुमेरुपर्वतम्, अधिगत्य प्राप्य, निजे स्वीये, चोरे
शतधाच्छुन्नवस्त्रखण्डे, कियत् किं परिमाणं, हेम सुवर्णं,
नह्यति ? बध्नाति ? अपि तु अत्यल्पमेव बहुं शक्नोति इत्यर्थः,
चोरखण्डे बहुसुवर्णबन्धनासामर्थ्यवत् सम सकलगुणवर्णैनाभि-
लाषे सत्याप असामर्थ्यात् कियन्मात्र वख्यते इति भावः ।
[“णह बन्धन” इति धातुः] ॥ १०३ ॥

इतीति ।—सः नलः, इति पूर्वोक्तप्रकारेण, हरिं विष्णुं,
प्रति उद्दिश्य, उदीर्य्य उक्त्वा, स्तुत्वा इत्यर्थः, सम्प्रज्ञातेन तदाख्येन
साकारध्यानेन हेतुना, वासिततमः अतिशयेन सञ्जातभावनः
सन्, अत्यर्थं तन्मयः सन्नित्यर्थः, भावनावशेन संस्कारपाटवेन,
ध्यानप्रभावणेत्यर्था वा, विलोकितः साक्षात्कृतः, यः विष्णुः
नारायणः तस्मिन् विषये, प्रीतिभक्तयोः प्रेमानुरागयोः, सदृशानि
उचितानि, आनन्दवाप्यमोचननृत्यगीतादीनि कर्माणोति
शेषः, चरिष्णुः आचरणशीलः, अनुष्ठाता इत्यर्थः, समपादि

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी पात्रसात्कृतपिढक्रतुकव्यः ।

श्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १०५ ॥

माध्यन्दिनादनु विधर्वसुधाविवस्वान्

आस्त्रादितामृतमयौदनमोदमानः ।

प्राञ्चं स चित्रमविदूरितवैजयन्तं

वेश्माचलं निजरुर्चाभिरलञ्चकार ॥ १०६ ॥

सम्पन्नः, जात इत्यर्थः, [“चिष् ते पदः” इति कर्त्तरि चिष्] ॥ १०४ ॥

विप्रेति ।—एषः नलः, विप्राणां ब्राह्मणानां, पाणिषु करेषु, भृशम् अत्यर्थे, वसु धन, वषति विकोरति, ददातीत्यर्थः यः सः तादृशः, तथा पात्रसात्कृतं सत्पात्रे दत्तं, पिढक्रतोः पिढ-यज्ञस्य, आडस्य इत्यर्थः, कव्यं पित्रम् अन्न येन सः तादृशश्च सन् (“हव्यकव्ये दैवपत्रे” इत्यमरः) नित्यश्राद्धमनुष्ठाय इति भावः, श्रेयसा उत्कृष्टवस्तुना, हरिहरौ विष्णुाश्वौ, परिपूज्य अर्चयित्वा, प्रह्वः हरिहरचरणयोः प्रणतश्च सन्, शरणं गृहं, भोजनगृहमिति यावत्, (“शरणं गृहरक्षितो” इत्यमरः) प्रविवेश प्रविष्टवान् ॥ १०५ ॥

माध्यन्दिनादिति ।—वसुधाविवस्वान् भूलोकसूर्यः, सः नलः, मध्यन्दिनस्य मध्याह्नकालस्य अग्रमिति माध्यन्दिनः तस्मात् माध्यन्दिनः दिनमध्यभागे विधेयात्, विधेः अनुष्ठानात्, देवार्चनादिरूपानित्यकार्यादित्यर्थः, अनु पश्चात्, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानादनन्तरमित्यर्थः, आस्त्रादिर्तन भुक्तेन, अमृतमयेन पोयूपतुख्येन, सुस्वादुनेत्यर्थः, श्रोतनेन अन्नेन, मोदमानः हृष्येन, मानन्दमनाः सन् इत्यर्थः, प्राञ्चं प्राचीनं, प्रासादात् पूर्वभागस्थमिति वा, “शयनगृहं प्राच्यां कर्त्तव्यम्” इति शयन-

भीमात्मजाऽपि कृतदेवतभक्तिपूजा
 पत्न्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।
 तस्याङ्गमङ्गुरिततत्परिरिप्समध्यम्
 अध्यास्त भूषणभरातितरालसाङ्गी ॥ १०७ ॥
 तामन्वगादशितविस्वविपाकचञ्चोः
 स्पष्टं शलाटुपरिणत्याचितच्छदस्य ।

शास्त्रादिति भावः, चित्रम् आश्चर्य्यम्, आश्चर्य्यदर्शनमित्यर्थः,
 अविदूरितः निकटीकृतः, अत्युच्चत्वादिति भावः, वैजयन्तः इन्द्र-
 प्रासादः येन तं तादृशं, वैश्माचलं प्रासादरूपं पर्वतं, निजाभिः
 स्त्रीयाभिः, रुचौभिः कान्तिभिः प्रभाभिश्च, अलञ्चकार भूषयामास,
 सूर्य्यसु मध्याङ्गात् परं पश्चिमदिगवस्थितम् अस्ताचलमेवाल-
 ङ्करोति, अयं तु भूलोकसूर्य्यः मध्याङ्गात् परमपि पूर्वाचलमल-
 ङ्करोतीति चित्रम् !! एवञ्च सदोदयभागयमिति भावः ॥१०६॥

भीमेति।—ततः पतिभोजनात् नलस्य वैश्माचलालङ्करणा-
 दिति वा, अनु पश्चात्, भूषणभरेण अलङ्कारभारेण, अतितराम्
 अत्यर्थम्, अलसानि जडानि, विवशानीत्यर्थः, अङ्गानि अवयवा
 यस्याः सा तादृशी, भीमात्मजा दमयन्ती अपि, कृता अनुष्ठिता,
 देवतानां देवानां, भक्त्या अह्वया, पूजा अर्चना यया सा तादृशी
 सती, पत्न्यै भर्त्तरि नले, भुक्तवति कृतभोजने सति, भुक्तवती
 स्वयं च कृतभोजना सती, अङ्गुरिता उङ्गूता, तस्याः कर्म-
 भूतायाः दमयन्त्याः, परिरिप्सा आलिङ्गनेच्छा यस्य तादृशः,
 [“सनि मोमा—” इत्यादिना सनि इसादेशे “अत्र लोपा-
 ऽभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः] मध्यः मध्यभागः यस्य तं
 तादृशं, तस्य नलस्य, अङ्गम् उत्सङ्गं, क्रोडान्तिकमिति यावत्,
 अध्यास्त उपाविशत् ॥ १०७ ॥

कौरस्य काऽपि करवारिरुहे वहन्ती
 सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १०८ ॥
 कूजायुजा बहुलपक्षशितिन्नि सीम्ना
 स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।

तामिति ।—अशितस्य भक्षितस्य, विश्वस्य तदाख्यफल-
 विशेषस्य, विपाकः परिणतिः इव, अत एव अतिरक्तवर्णः इति
 भावः, चञ्चुः त्राटिः यस्य तादृशस्य आरक्तचञ्चुविशिष्टस्य
 इत्यर्थः, तथा स्पष्टं व्यक्तं यथा भवति तथा, शलाटुनः आम-
 फलस्य, अपक्वफलस्य मस्वन्यन्याः इत्यर्थः, (“आमे फले
 शलाटुः स्यात्” इत्यमरः) परिणतः परिणामस्य, उचितौ
 योग्यौ, नीलौ इति यावत्, कृदौ पक्षी यस्य तादृशस्य, कौरस्य
 शुकपक्षिणः, सौन्दर्यपुञ्जमिव सुघाटितत्वेन एकीभूतसौन्दर्य-
 राशिमिव, एकं पञ्जर पक्षिवन्धनागारं, करो हस्तः, वारिरुह-
 मिव सगजमिव तस्मिन्, वहन्तो धारयन्तो, का अपि काचित्,
 आली सखी, ता दमयन्तीम्, अन्वगात् अनुजगाम ॥ १०८ ॥

कूर्जति ।—कूजायुजा कूजनकारिणा, [“गुरोश्च हलः”
 इत्यकारप्रत्ययः] बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य, या शितिमा
 कानिमा तस्मिन्, सीम्ना मर्यादाभूतेनेव, अतीव कृष्णवर्ण-
 नेत्यर्थः, अत एव स्पष्टं व्यक्तं यथा भवति तथा, कुहूपदं कुहू
 इति शब्दः, कोकिलालाप इत्यर्थः, तथा कुहूपदस्य अर्थः कुहू-
 शब्दवाच्या अमावस्या च (“कुहूः स्यात् कोकिलालाप-नष्टेन्दु-
 कलयोरपि” इत्यमरः) तथाः मिथः परस्परम्, अन्वयः
 तादात्म्य, सामानाधिकरण्यमस्वन्य इत्यर्थः, यत्र तेन तादृशेन,
 “कुहू कुहू” इति रवकारिणा अमावस्येव गाढकृष्णवर्णेन
 चेत्यर्थः, अमावस्याऽपि बहुलपक्षस्य सीमा इति प्रसिद्धमेव ;

तिर्य्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका
 तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १०८ ॥
 शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
 वीणासृदुक्कणनकर्मणि या प्रवीणाः ।
 आसौनमेनमुपवीणयितुं यद्युस्ताः
 गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥ ११० ॥
 तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची
 किञ्चित् पुरःकलिर्तान्ष्कलकाकलीका ।

तिर्य्यक् वक्रभावेण, धृतः गृहीतः, यः स्फटिकस्य स्फटिक-
 निर्मितः इत्यर्थः, दण्डकः चुद्रदण्डः, तत्र वर्त्तते तिष्ठतीति
 तादृशेन, मदाधिकेन अत्यन्तमत्तेन, पिकेन एकेन कोकिलेन
 उपलक्षिता, कोकिलहस्ता इत्यर्थः, एका काचित्, आलीति
 शेषः, ता दमयन्तीम्, अन्ववर्त्तत अन्वगच्छत् ॥ १०८ ॥

शिष्या इति ।—वीणायाः वाद्यविशेषस्य, सृदुक्कणनकर्मणि
 कीमलवादनक्रयाया, प्रवीणाः निपुणाः, याः गन्धर्वराजतनुजाः
 गन्धर्वराजकन्याः, कलाविधिषु नृत्यगीतादिकलाविद्याभ्यासेषु,
 भीमभुवः दययन्त्याः, शिष्याः अन्तेवासिन्यः सत्यः, वयस्याः
 सख्यः, अभवन् इति शेषः, ताः गन्धर्वराजतनुजाः, आसौनम्
 'उपविशन्तम्, मनुजाधिराजं नराधिपम्, एनं नक्षम्, उप-
 वीणयितुं वीणया उपमातुं, ययुः प्राप्तवत्यः ॥ ११० ॥

तासामिति ।—कुरङ्गदृशा मृगलोचनानां, तासां गन्धर्व-
 राजतनुजानां, विपञ्ची वीणा, किञ्चित् अल्पं, पुरः प्रथमं,
 कालता स्वीकृता, निष्कला निर्विशेषा, सामान्येत्यर्थः, काकली
 मधुरास्फुटध्वनिः यस्याः सा तादृशी सती, ("काकली
 तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे" इत्यमरः) ["नद्यृतश्च",

भैमीतथामधुरकण्ठनतोपकण्ठे
 शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १११ ॥
 मा यद्धृताऽखिलकलागुणभूमभूमो-
 भैमीतुलाऽधिगतये स्वरसङ्गताऽऽमीत् ।
 तं प्रागमावविनयं परिवादमेव
 लोकेऽधुनाऽपि विहिता परिवादिनीति ॥ ११२ ॥

इति कप् ममासान्तः । भैम्याः दमयन्त्याः, तथा तादृशी,
 या मधुरा मनाहारिणी, सुश्राव्या इत्यर्थः, कण्ठलता
 कण्ठस्वरमन्ततिः, तस्याः उपकण्ठे समीपे, शब्दायितुं
 सङ्गातात्मकं शब्दं कर्तुं, । “शब्दवैर—” इत्यादिना क्यङ्
 ततः तुमुन्] प्रथमम् आदौ, अप्रतिभावतीव प्रतिभारहिता
 इव, स्फुत्तमप्राप्तेवेत्यर्थः, अभासत प्रतीयते स्म इत्यर्थः, विद्या-
 धिकाना पुरतोऽल्पविद्यस्य कण्ठो न स्फुरति इत्युचितमेवेति
 भावः । १११ ॥

मिति।—मा गन्धर्वराजतनुजानां वीणा, धृतानां प्राप्तानाम,
 अखिलानां सर्वासा, कलाना नृत्यगीतादिविद्यानां, गुणानां
 सौशोभ्यसौन्दर्यादीनाञ्च, यः भूमा बाहुल्यं, तस्य भूमो स्थानम्,
 आश्रयभूता इत्यर्थः, या भैमी दमयन्ती, तस्याः तुलाऽधि-
 गतये सादृश्यलाभाय, भैमीकण्ठस्वरतुल्यस्वरप्राप्तये इत्यर्थः,
 यत् स्वरसङ्गता स्वरिण ध्वनिना, सङ्गता संयुता, ध्वनिकारिणी
 त्यर्थः, अथ च स्वरसंस्वयमेवानुरागं, गता प्राप्ता, आसीत् अभूत्,
 असौ वीणा, प्राक् पूर्वं, तं तादृशं, दमयन्तीमाग्यलाभेच्छरूप-
 मित्यर्थः, आविनयम् औदत्यं, स्वस्या उत्तमेन सादृश्यलाभाय
 धृष्टताप्रकाशरूपमित्यर्थः, परिवादं निन्दाम्, एव प्राप्य,
 अधुनाऽपि इदानीमपि, लोके जगति, परिवादिनीति परिवाद-

नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
 साऽभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।
 स्तम्बेरमीव कृतसश्रुतिमूर्धकम्पा
 वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ ११३ ॥

वती इति अथ च परिवादिनोति आख्या च, विहिता कृता,
 इव जनैरिति शेषः, (“विपश्ची सा तु तन्वोभिः सप्तभिः
 परिवादिनौ” इत्यमरः) ॥ ११२ ॥

नादमिति ।—सा गन्धर्वराजतनुजाभिः स्वरसङ्गता, वीणा
 विपश्ची, अवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य राजवंशश्रेष्ठस्य, नलस्य इति
 शेषः, अन्यत्र—अवनिभृत्कुले भृधरसमूहे, यः कुञ्जरः हस्तौ,
 पार्वत्यहस्तौचर्यः तस्य, अभ्यासं समीपं, भजति आश्रयति या
 सा तादृशी, तथा कृतः विहितः, सश्रुतीना द्वाविंशतिस्रुति-
 युक्तानां षड्जादीनां, मूर्धनि नादप्रान्ते, कम्प. कम्पितस्वरः यथा
 सा तादृशी, यद्वा—सश्रुतीनां तद्धनिश्रवणकारिणा लोकानां,
 मूर्ध्नि शिरसः, कम्पः चालनं यथा सा तादृशी, अन्यत्र—कृतः
 विहितः, सश्रुतः कर्णद्वयसहितस्य, मूर्ध्नि शिरसः, कम्पः चालनं
 यथा सा तादृशी, तथा विचित्रं नानाविधं, करस्य पाणे,
 चापल्यं चाञ्चल्यं, कराङ्गुलीचालनेन द्रुतवादनरूपमित्यर्थः,
 अन्यत्र—विचित्रम् अद्भुतं, मनोहरमित्यर्थः, करस्य शुक्लाटण्डस्य,
 चापलं सञ्चालनचापल्यम्, आभजन्ती मस्यक् प्राप्नुवती सती,
 स्तम्बेरमी हस्तिनी इव, [“स्तम्बकर्णयो रमिजपो” इत्यच्,
 “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक्, “जातरस्त्री-
 विपशात्—” इत्यादिना ङीप्] निषादेन तटाख्यस्वरविशेषेण,
 मधुर रम्यं, ततं विस्तृतं तारञ्च, नादं ध्वनिं हंरणञ्च,
 उज्जगार उन्नोर्णवती, आविश्कारित्यर्थः, एकत्र—वादन-

आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां
 तस्या सृदुस्वरमसर्जिं न कण्ठनालम् ? ।
 तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
 झ्रीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ? ॥ ११४ ॥
 तद्दम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथाः
 वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।

नैपुण्यात्, अन्यत्र—“निषादञ्च गजो ब्रूते” इति पशुशास्त्रादिति
 भावः ॥ ११३ ॥

आकृष्येति ।—वल्लकीनां वीणानाम्, अखिलं समग्रं, सारम्
 उत्कृष्टांशम्, आकृष्य सङ्गृह्य, सृदुः कीमलः, स्वरः ध्वनिः यस्य
 तं तादृशं, तस्याः दमयन्त्याः, कण्ठनालं गलनालीं, न असर्जिं
 किमु ? न सृष्टं किम् ? ब्रह्मणा इति शेषः, अपि तु तादृशमेवा-
 सर्जिं इत्यर्थः, कथमन्यथा वीणारवादपि दमयन्तीकण्ठरवस्य
 माधुर्यातिशय इति भावः ; तेन कारणेन, आन्तरम् अभ्यन्तर-
 स्थितं, तरलभावं ध्वनिचाञ्चल्यम्, सर्वसाराकर्षणेन शून्या-
 भ्यन्तरत्वादिति भावः, अन्यत्र—आन्तरं तरलभावं मानस-
 चाञ्चल्यम्, अवाप्य प्राप्य, वीणा विपश्ची, झ्रीणा लज्जिता
 सती, लयेषु साम्येषु, लयकाले इत्यर्थः, (“लयः साम्यम्”
 इत्यमरः) अन्यत्र—आलयेषु गृहेषु, कोणं वीणावादनदण्डं
 गृहैकदेशं च, (“कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् कोणोऽस्त्री लगुडे-
 ऽपि च । वीणादिवादने वा स्यादेकदेशे गृहस्य च ॥” इति
 विश्वः) न अमुचत् किमु वा ? न अत्यजत् वा किम् ? अन्योऽपि
 अपहृतसारो जनः अन्तश्चलः झ्रीणश्च सन् गृहस्य कोण-
 माश्रित्य यथा तिष्ठति तथा इति भावः ॥ ११४ ॥

तदिति ।—अथ अनन्तरं, पूर्वोक्तरूपकलध्वन्युद्धारानन्तर-

इत्थं यथा वसुमतौरतिगृह्यकस्ताः

कीरः किरन् मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ ११५ ॥

अस्माकमुक्तिभिरवैष्यथ एव बुद्धेः

गाधं युवामातमती ! स्तुमहे तथाऽपि ।

ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भ्याम्

एतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ ११६ ॥

मित्यर्थः, वीणाः विपञ्चयः, [कत्रयः,] तयोः दम्पत्योः जायापत्योः दमयन्तीनलयोः, श्रुती श्रोत्रे, मधूनि चौद्ररूपाः, श्रुति-सुखकरा इत्यर्थः, चाटुगाथाः प्रियगीतानि, अतिस्फुटानां सुस्पष्टानां, वर्णानामक्षराणां, बन्धः विन्यासः यस्मिन् तत् यथा तथा, तथा तादृशप्रकारेण, जगुः गीतवत्यः, यथा येन प्रकारेण, वसुमतौरतः भूलोकरतिदेवोस्वरूपायाः दमयन्त्याः, गृह्यकः पञ्चरे स्थापितः, [“पदास्त्रैरि—” इत्यादिना अस्त्रैरौ इत्यर्थं कप् । “गृहासक्ताः पाँक्षसृगाश्छेकाः स्युर्गृह्यकाश्च ते” इत्यमरः) कीरः शुकः, मुद प्रोतं, तत्रत्यजनानामिति भावः, किरन् उत्पादयन् इत्यर्थः, इत्थं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, विश्वाः समस्ताः, ताः चाटुगाथाः, वर्णनश्लोकानित्यर्थः, उदीरयति स्म उच्चारयति स्म ॥ ११५ ॥

अस्माकमिति ।—अति अत्यधिका, मतिः बुद्धिः ययोः तयोः सम्बोधनम् अतिमती ! हे महाबुद्धिसम्पन्नी दमयन्तीनली ! अत एव अवैष्यथ इति भावः, युवा भवन्ती, अस्माकं ममेत्यर्थः, उक्तिभिः वचनैरेव, मत्कृताभः भवतोः स्तुतिगाथाभरेवेत्यर्थः, बुद्धेः ज्ञानस्य, अस्माकमिति शेषः, गाधम् उत्तानत्वम्, अगभोरत्वमित्यर्थः, स्थूलबुद्धितामिति यावत्, अवैष्यथ ज्ञास्यथ, तथाऽपि स्तुमहे स्तवं कुमः, वयं युवामिति शेषः, हि यस्मात्,

भूभृद्भवाऽङ्गभुवि राजशिखामणेः सा
 त्वञ्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयम् ।
 यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तुः
 अत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ ११७ ॥

भवद्ग्रां युवाभ्यां, वागवसरं वाक्यप्रयोगोचितावकाशे, भवदीय-
 गुणोत्कर्षस्य समुचितवर्णनावसरे सत्यपौत्वर्थः, अवचनात्
 अकथनात्, तथावर्णनाऽकरणादित्यर्थः, एतावदपि इयदल्पमपि,
 ज्ञानम् अस्मदीयबुद्धिम्, अनवधारितमेव अज्ञातमेव, न स्यात् न
 भवेत्, अपि तु अवधारितमेव स्यादित्यर्थः, भवतीर्गुणोत्कर्षमेव
 बुद्धिहीनानप्यस्मान् स्तोतुमुत्सहते, अत उत्तानबुद्धयोऽपि वयं
 भवन्ती सुमहे, ततश्च अनयैव स्तुत्या अस्माकं ज्ञानं कियदिति
 ज्ञातुं शक्येत भवद्ग्रामिति भावः ॥ ११६ ॥

भूभृदिति ।—हे दमयान्ति ! भूभृतः हिमालयभूधरात्,
 भीमनृपतेश्च (“भूभृद्गमिधरे नृपे” इत्यमरः) भवति जायते या
 सा तादृशी, हिमालयाङ्गजा राजतनुजा च, सा पार्वती, त्वं
 भवती च, भोगैः भूषणीकृतसर्पशरीरैः स्रक्चन्दनादिसम्भोगैश्च,
 (“भागः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः” इत्यमरः)
 सुभगस्य सुन्दरस्य, तथा राजा चन्द्रः, शिखामणिः शिरोरत्नं
 यस्य तस्य इन्दुमौलिः, राज्ञां नृपाणां, शिखामणेः चूडारत्नस्य च,
 नृपश्रेष्ठस्येत्यर्थः, (“राजा नृगाङ्गे चाक्षये नृपे” इत्यमरः) अस्य
 शिवस्य नलस्य च, अङ्गभुवि क्रौडदेशे, वर्त्तते वर्त्तसे च इति
 शेषः, अयम् एषः, उक्तरूप इत्यर्थः, क्रमः परापाटी, सादृश्य-
 मात यावत्, समः तुल्यः, पावत्या सह ते इति शेषः, परन्तु,
 भवती त्वम्, अत्रापि अस्मिन्नपि जन्मनि, न केवलं पूर्वजन्मनि
 इति भावः, नाकस्य स्वर्गस्य, पालः पालकः इन्द्रः, तस्य

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः
 सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि वाऽऽतनीति ? ।
 त्रैयक्ष्वीक्ष्णस्त्रिलीकृतनिर्जरत्व-
 सिहायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ? ॥ ११८ ॥

कलनया सादृश्येन, अंशतया वा, कलितस्य विदितस्य, वासव-
 तुल्यस्येत्यर्थः, भर्तुः पत्युः, नलस्य सम्बन्धिनो सती इत्यर्थः, यत्
 सती पतिव्रतैव, वर्त्तते इति शेषः, पार्वती तु अत्र जन्मनि
 कपालस्य ब्रह्मकर्परस्य, कलनया धारणया, कलितः
 विदितः, स न भवतीति अकपालकलनाकलितः, तादृगपि न
 भवतीति नाकपालकलनाकलितः तस्य गृह्यौतब्रह्मकपालत्वेन
 विख्यातस्य, भर्तुः पत्युः शिवस्य, सम्बन्धिनो सती, यत्, असतो
 वर्त्तते इति शेषः, सः उक्तरूप एव, भेदः अन्तरं, पार्वत्याः तव
 च इति शेषः, तथा च दुर्गा पूर्वजन्मनि दक्षकन्यात्वे एव सती-
 नाम्ना विदिता आसात्, हिमालयदुर्द्धित्वेऽधुना तु पार्वती-
 नाम्ना विदिता सती असतो सतीति नामविरहिता, भवती
 तु अस्मिन्नपि जन्मनि पतिव्रत्येन सतीति प्रसिद्धा, अयमेव
 तव पार्वत्याश्च भेदः इति भावः ॥ ११७ ॥

एषेति ।—हे नल ! एषा दमयन्ती, कस्य जनस्य, चेतसि
 मनसि, रतिः मदनबधूः, इति स्फुरति ? प्रकाशते ? अपि तु न
 कस्यापि इत्यर्थः, कुत इत्याह, यस्या एतस्याः दमयन्त्याः, द्युतिः
 अङ्गकान्तिः, एवेति शेषः, रतिम् अनुरागं मदनबधूञ्च इत्यर्थः,
 (“रतिः स्त्री स्मरदारुषु रागे सुरतगुह्ययोः” इति मेदिनी)
 सूते जनयति, यस्याः अङ्गकान्तिः रतिं जनयति सा कथमपि
 रतिर्भवितुं नार्हति इति भावः, अथ प्रश्नाथेकमव्ययं, कः वा,
 जनः इति शेषः, त्वयि भवति नले विषये, त्रैयक्ष्णेण शिव-

एतां धरामिव सरिच्छविहारिहाराम्

उल्लासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

बिभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त-

र्वेदिश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशाम् ॥ ११८ ॥

सम्बन्धिना, [“न यूभ्याम्—” इत्यजागमः] वीक्षणेन चक्षुषा, तृतीयनयनेनेत्यर्थः, खिलोक्ततः प्रतिबद्धीकृतः, विनाशित इति यावत्, निर्जरत्वेन देवत्वेन, सिद्धस्य प्रसिद्धस्य, आयुषः जीवन-कालस्य, अमरत्वरूपदीर्घजीवनस्य इत्यर्थः, अध्वा मार्गः यस्य तादृशस्य, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य, संशयं सन्देहं, मकरध्वज इति भ्रान्तिमित्यर्थः, आतनाति ? विस्तारयति ? न कोऽपि इत्यर्थः । देवत्वेन अमरोऽपि कामः कामारिनयनानलेन दग्धः सन् सृतः, सृतस्य च जीवितप्राणिनि सन्देहान्भवत् भवति अयं कामो न वा इति संशयो न कस्यापि उदेतुमर्हति, तस्य सृतत्वादिति भावः । रतिकामाभ्यर्षापि भवन्ती मनोहरश्रीकौ इति तात्पर्यम् ॥ ११८ ॥

एतामिति ।—हे राजन् ! त्वं भवान्, सरितः नद्याः इव, कृविः शाभा, शुभ्रकान्तिरित्यर्थः, तथा हारी मनोहारो, हारः मुक्तामरः यस्याः तां, पद्मे—सरितः नद्य एव, कृष्या कान्त्या, हारिणो मनोज्ञाः, हारा मात्तिकमरा यस्यास्तां, वेद्याम् अन्तः अन्तर्वेदि वेदिकामध्यं, तद्वदतिक्लशा इत्यर्थः, श्रीः शाभा यस्याः ता, यद्वा—अन्तः शरीराभ्यन्तरे, वेदेः कीटविशेषस्य, श्रीरिव श्रीः सौन्दर्ये, तनुतारूपा इत्यर्थः यस्यास्ता, कुमारसम्भवादावपि “मध्यन सा वेदिविलभजमध्या” इत्यत्र कीटविशेषार्थं वेदिशब्दः प्रयुक्तः इति दृश्यते ; पद्मे—अन्तर्वेदिः तदाख्यगङ्गायमुना-सङ्गमस्थानं, तेन श्रीः शोभा यस्याः तादृशीम् ; तथा जनमनसा

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं
साचीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

लोकचेतसां, प्रियः प्रीतिजनकः, मध्यदेशो नितम्बभागो यस्याः
ताम्; पक्षे—जनमनसां लोकचित्तानां, प्रियः हर्षजनकः,
मध्यदेशः “हिमवद्विन्ध्यधोरन्तर्यः प्राक्कनखलाटपि । प्रत्यगैव
प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥” इत्युक्तविन्ध्यहिमाचलान्तर-
भूभागरूपः यस्याः ताम्, एतां दमयन्तीं, धरामिव पृथिवी-
मिव, बिभ्रत् अङ्गे दधानः, अस्याः दमयन्त्याः धरायाश्च, आननं
मुखं, चन्द्रः शश्वर इव, पक्षे—आननसदृशचन्द्रश्च, तस्य भासा
प्रभया, उल्लामितः हर्षं प्रापितः उच्छ्रमितश्च सन्, पयसां राशिः
समुद्रः इव, विभासि शोभसे; सागरः हि चन्द्रभासा उच्छ्रमितः
भवति इति प्रसिद्ध एव ॥ ११६ ॥

दत्ते इति।—हे महाराज! जनितं कृतं, सखिभिः
विचारक्रेण चेति शेषः, पत्रस्य कस्तूर्यादिकल्पितमकरपत्र-
वल्ग्राद्याकारतिलकस्य जयसूचकपत्रस्य च, निवेशनं रचनम्,
अङ्गनमित्यर्थः, दानमित्यर्थश्च यस्याः सा तिलकभूषितकपोला-
दिका विचारकेः विचार्ये निखितजयपत्रा च, तथा अक्षिभ्यां
सह वर्तमानः साक्षः [“बहुव्रीहौ सक्थरक्षोः स्त्राङ्गात्—” इति
समासान्तः षच्] असाक्षः साक्षः कृतः साचीकृतः सलोचनी-
कृतः, इन्दुः चन्द्र एव, वदनं मुखं यस्याः सा, इन्दाः
सलोचनीकरणाभवे वदने नेत्रस्थितिः कथं युज्यते इति भावः,
अन्यत्र—साचीकृताः साक्षात् द्रष्टृकृताः, इन्दुवदनाः चन्द्रमुख्यः
सख्यः यस्याः सा, कामजयविषये मैम्याः सख्यः एव साक्षिण्यः
वर्तन्ते, यतः मैम्यां नलस्य कामवश्यता ताभिरेव साक्षात् दृष्टा
इति भावः, अथवा—साचीकृतं साक्षात् द्रष्टृकृतम्, इन्दुवदनं

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेतत्

भुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ? ॥ १२० ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज-

धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

स्वस्थाः चन्द्रसुन्दरमुखं यया सा, नलस्य कामविजितत्वे भैम्याः मुखचन्द्र एव साक्षी इति भावः, इयं पुरतः दृश्यमाना, तन्वी कृशाङ्गी, दमयन्तीति शेषः, अन्यत्र—काचित् सूक्ष्मा विचार-प्रणाली च, मदनाय कामाय, जयं विजयं, दत्ते अर्पयति, मदनेन त्वां विजितं करोतीत्यर्थः, अन्यत्र—स्वविषये नल-कामयाः विवादे कामायैव विजयं, दत्ते अर्पयति, भैमीविषये कामः नलं जितवान् इत्यर्थः ; तथाऽपि भर्त्सितः तिरस्कृतः, रूपेण धिक्कृतः इत्यर्थः, अन्यत्र—बलात् सन्तर्जितश्च, मत्स्यकेतुः मीनध्वजः मदनः येन तादृशस्य, तव भवतः, अत्र अस्यां दमयन्त्यां, पक्षे—भुवि च, यत् भुक्तिः सुरतसम्भोगः, अन्यत्र—प्रतिपक्षात् बलपूर्वकं गृहीत्वा स्वयमुपभोगश्च, तदेतत्, मध्यस्थं कटिदेशस्थं, यत् दुर्बलतमत्वं कृशतया अत्यन्तहीनबलत्वम्, अत एव सम्भोगक्रियासु सुखकरत्वमिति भावः, तस्य, अन्यत्र—मध्यस्थानां विचारकाणां, दुर्बलतमत्वस्य बाधाप्रदाने अक्षमतया चित्तदौर्बल्यस्य, फलं परिणामः, किम् ? दमयन्त्याः मध्यावयवस्य अतिसूक्ष्मत्वेन परमरमणीयत्वमेव अतिसुन्दरस्य तव भोगप्रयोजकम्, अन्यथा पराजितोऽपि भवान् कथमिमां विवादभूमिं भोक्तुं शक्नोति ? इति भावः, अन्यत्र—जयपत्रे साक्षिषु च सत्स्वपि विजयिनः विषये अन्येन बलपूर्वकं विजयिनं तिरस्कृत्य या भुक्तिः तत्र सम्भानां चित्तदौर्बल्यमेव कारणमिति भावः ॥ १२० ॥

अस्यां महोदयमहसृशि मीनकेतोः

के तोरणं तरुणि ! न ब्रुवते भ्रुवी ते ? ॥ १२१ ॥

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथेनां

कामः अमं न कथमृच्छतु नाम गच्छन् ? ।

छायैव वामथ गतागतमाचरिणोः

तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥ १२२ ॥

चेत इति।—ननु भो दमयन्ति ! कुचयोः स्तनयुगयोः।
पत्रं तिलकरचनैव, राजधानीयः राजावासीभूतनगरसम्बन्धो,
केतुः ध्वजः, पटाकास्थानीय इत्यर्थः, मकरः मीनविशेषः यस्याः
सा तादृशी, भवती त्वं, चेतांभवस्य कामस्य, राजधानौ
राजावासभूता नगरी, नगरीस्वरूपेत्यर्थः, राजधान्यामेव राजभिः
निजनिजासाधारणचिह्नयुक्तानां ध्वजानां स्थापनीयत्वात्
कामराजस्य मुख्यध्वजः मकरः राजधानीभूतयोः तव कुचयोः
चित्रितः राजते इति भावः ; तरुणि ! हे युवति ! के जनाः,
मीनकेतोः कामस्य, महोदयः आधपत्यं, राज्यप्राप्तिरूपोन्नति-
रित्यर्थः, तत्र यः महः उत्सवः, तं सृशति स्यमं करोतीति
तादृश्या, (“महोदयः कान्यकुब्जेऽप्याधपत्यापवर्गयोः” इति
विश्वः । “महस्तूत्सवतेजसोः” इत्यमरः) अस्यां राजधानी-
स्वरूपायां भवत्वां, ते तव, भ्रुवी भ्रुयुगलमेव, तोरणं वहिद्वारं,
वहिद्वारस्थितवक्रकाष्ठस्वरूपमित्यर्थः, न ब्रुवते ? न कथयन्ति ?
अपि तु सर्वः एव ब्रुवते इत्यर्थः ॥१२१॥

अस्या इति।—हे महाराज ! कामः मीनकेतनः,
अस्याः दमयन्त्याः सकाशात्, भवन्त त्वा, तथा भवतः त्वत्तः
सकाशात्, एनां दमयन्तीम्, अनिशं निरन्तरं, गच्छन् गतागतं
कुर्वन्वित्यर्थः, कथं किमर्थं, अमम् आयासं, नाम सन्भावनायां,

स्वेदप्लवप्रणयिनी तव रोमराजो
 रत्ये यदाचरति जागरितव्रतानि ।
 आभासि तेन नरनाथ ! मधूत्यसान्द्र-
 मग्नासमेषुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥ १२३ ॥

न ऋच्छतु ? न प्राप्नोतु ? अपि तु ऋच्छत्येव इत्यर्थः, निरन्तरं
 यातायातकरणादिति भावः; अथ किंवा, गतागतं गमना-
 गमनम्, आचरिणोः कुर्वतः, तस्य आन्तस्य, मकरध्वजस्य
 कामस्य, वां युवयोः, छाया एव कान्तिरेव, सौन्दर्यमिति
 यावत्, अनातप एव च, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रति-
 विम्बमनातपः” इत्यमरः) अध्वजं पथपर्यटनजनितं, अमं
 क्लान्तिं, हरति नाशयति या सा तादृशी, भवतीति शेषः,
 छायाबहुले माग गतागतिं कुर्वाणानां पान्थानां पर्यटन-
 क्लेशाननुभवादिति भावः । दमयन्त्याः कामस्त्वयि तव च
 दमयन्त्यामेव वर्त्तते, नान्यत्र कुत्रापीति तात्पर्यम् ॥ १२२ ॥

स्वेदिति ।—नरनाथ ! हे मनुजाधिप ! नल ! स्वेदः
 घर्मजलं, तत्र प्लवे स्नाने, प्रणयः प्रीतिः अस्या अस्तीति सा
 तादृशी, तव भवतः, रोमराजिः रोमसमूहः, रत्ये सुरताय,
 जागरितानि जागरणाख्येव, उद्गमा एव च, व्रतानि
 नियमान्, यत् आचरति अनुतिष्ठति, पुष्पवती कामिनी यथा
 शुद्धज्ञाता पतिसन्तोषार्थं जागरितानि आचरति तद्वदिति
 भावः, तेन व्रताचरणेन हेतुना, मधुनः चौद्रस्य, शरात्मक-
 कुसुमसारस्य इत्यर्थः, उत्थन उद्गमेन, [“सुपि स्थः” इत्यत्र
 योगविभागात् भावे क-प्रत्यये ततः समासः] सान्द्राः गाढाः,
 मिश्रणेन हेतुना घनीभूता इत्यर्थः, तथा मग्नाः भवदङ्गे
 अन्तःप्रविष्टाश्च, असमेषोः अयुग्मशरस्य कामस्य, शराणां

प्राप्ता तवापि नृप ! जीवितदेवतेषु
घर्मांशुगौकरकरम्बनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः
स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतासम् ? ॥ १२४ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीचो
भानुश्च किं ह्यमजायत रक्तमेतत् ? ।

बाणानां, कुसुममयानामिति भावः, केशरैः किञ्चलैः, दन्तुराणि
निम्नोन्नतानि, अङ्गानि अवयवाः यस्य सः तादृशः इव, आभासि
प्रतीयमे, भैमीसङ्गात् सात्त्विकभावोदयेन रोमाञ्चितशरीरः
स्वेदयुक्तश्वासि इति निष्कर्षः ॥ १२३ ॥

प्राप्तेति ।—नृप ! हे राजन् ! नल ! तव भवतः, जीवितस्य
जीवनस्य, देवता अधिष्ठात्री, जीवनेश्वरोत्यथः, अम्बुजाक्षी
कमलनयना, इयम् दमयन्ती अपि, घर्मांशुनः स्वेदजलस्य,
श्रीकरैः कणैः, करम्बनं मिश्रणं, प्राप्ता अधिगता, सात्त्विक-
भावादघात स्वेदप्लाङ्गौ जाता इत्यर्थः, रतिपतेः कामस्य, ते ते
प्रसिद्धाः, बाणाः शोषणममोहनादयः शराः, यथा यद्वत्,
कुसुमानि कमलादीनि पुष्पाणि, अभवन्निति शेषः, तथैव तद्वदेव,
स्वेदः घर्मोदकं, तस्य कामस्य, शराणां बाणानां, क्षतस्य व्रणस्य,
असं रक्तं, किमु ? तथा हि सुकुमाराणि कुसुमान्यपि यदि
कामस्य शराः भवितुमर्हन्ति, तदा स्वेदोदकमलोहितमपि
तस्य शराघातनिश्चयं लोहितं भवितुमर्हत्येव, दैवप्रभावस्य
उभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥ १२४ ॥

रागमिति ।—हे राजन् ! प्रतीचो पश्चिमा टिक्, भानुः
सूर्यश्च, एतत् ह्यम उभयं, युवयोः भवतोः, तं पूर्वाक्तस्वेटादि-
सात्त्विकभावसूचितम्, इमं परिदृश्यमानं, रागम् अनुरागं,

तद्वीक्ष्य वां किमिह केलिसरित्सरोजेः

कामिषुतोचितमुखत्वमधीयमानम् ? ॥ १२५ ॥

अन्योऽन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-

स्रच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।

प्रतीत्य ज्ञात्वा, प्रत्यक्षं दृष्टेत्यर्थः, रक्तं रक्तवर्णम् अनुरक्तञ्च,
 (“रक्तं स्यात् कुङ्कुमे ताम्ने प्राचीनामलकेऽसृजि । अनुरक्ते च
 नील्यादिरञ्जिते लोहितेऽन्यवत् ॥” इति विश्वः) अजायत किम् ?
 अभवत् किम् ? कयोश्चित् स्त्रीपुंसयोः सम्भोगानुरागदर्शनं न
 अपरयोरपि स्त्रीपुंसयोः तथाविधानुरागोत्पत्तेः प्रायोदर्शना-
 दिति भावः, दिवाविहारस्य शास्त्रनिषिद्धत्वात् अथच भैमो-
 नलयोरत्यक्तसम्भोगाभिलाषावलोकनात् कृपया अस्तगमन-
 द्वारा रात्रिप्रानयनाभिप्रायेण सूर्यः किं रक्तवर्णाऽजायत इति
 तात्पर्यम् ; तथा इह अस्मिन् समये, केलिसरितः तवैव
 क्रीडानद्याः, सरोजेः कमलैः तत् प्रतीचीभानुद्वयं वां युवाञ्च,
 वीक्ष्य दृष्ट्वा, अस्तगमनाय सुरतसम्भोगाय च अभिलाषिण-
 मवलोक्येत्यर्थः, कामिषुतायाः कन्दर्पबाणत्वस्य, उचितं याग्यं,
 मुखम् अग्रभागः, मुकुलितत्वेन सूक्ष्ममिति भावः, येषां तेषां
 भावः तत्त्वम्, अधीयमानम् अभ्यस्यमानं, किम् ? वर्त्तते
 इति शेषः, मुखस्य सूक्ष्मताया अभावे बाणत्वासङ्गतिरिति
 भावः । सायंकालोपस्थितः प्रतीचीभानू अरुणवर्णी जातौ,
 कमलञ्च मुकुलितप्रायम्, अतः सत्वरं रात्रिरागमिष्यति, अलं
 वाम् उल्कण्डयेति निष्कर्षः ॥ १२५ ॥

अन्योऽन्येति ।—हे दमयन्तीनली ! तत् तस्मात्, युवयो-
 रत्यन्तसुरताभिलाषाडेतोरित्यर्थः, अन्योऽन्यस्मिन् परस्परं प्रति,
 रागस्य अनुरागस्य, रमणाभिलाषस्येत्यर्थः, वशयोः अधीनयोः,

अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन् वा
 दन्तैर्नखैश्च मदनी मदनः कथं स्यात् ? ॥ १२६ ॥
 इति पठति शुके ऋषा ययुस्ताः
 बहुन्टपक्त्यमवेत्य सान्धिवेलम् ।
 कुपितनिजसखीदृशाऽदृष्टाः
 कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १२७ ॥

युवयोः भवतीः, विलासस्य सुरतक्रोडायाः, स्वच्छन्दतां स्वाभि-
 प्रायानुवर्तितां, छिनत्ति व्याहन्ति यः सः तादृशः, सुरत-
 व्यापारस्य रहः सम्पाद्यत्वादिति भावः, आलिवर्गः सखी-
 समूहः, दमयन्त्या इति शेषः, अपयातु निर्गच्छतु, गृहादिति
 शेषः ; तथा हि, मदनः कामः, सिचयं वस्त्रं, दम्पत्योरिति
 भावः, अत्याजयन् अमोचयन्, दम्पतीभ्यामेव परस्परं
 वस्त्रोन्मोचनमकारयन् इत्यर्थः, वा अथवा, दन्तैः दशनैः, नखैश्च
 कररुद्दैश्च, आजिं युद्धं, परस्पराघातरूपमित्यर्थः, अकारयन्
 अनाचरयन्, दम्पतीभ्यामेव परस्परमिति भावः, कथं केन
 प्रकारेण, मदनः मदयिता, सुरतव्यापारे मत्ततोत्पादक
 इत्यर्थः, स्यात् ? भवेत् ? अपि तु न कथञ्चिदेवेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इतीति ।—इति पूर्वाक्तप्रकारेण, शुके कीरपक्षिणि,
 पठति वाचयति सति, गन्धर्वराजतनयानां वीणागानानुवाद-
 क्रमेण स्फुटम् उच्चारयति सतीत्यर्थः, तदा तस्मिन् सन्ध्यासमये,
 कमलतयेव पद्मत्वेनैव हेतुना, निजनिजवदनानामिति भावः,
 निकोचः सङ्गीचः विद्यते यासां ताः निकोचवत्यः सङ्गीच-
 शालिन्यः, एकत्र—सन्ध्याकालागमनात्, अन्यत्र—सुरतप्रसङ्गो-
 त्यानेन लज्जीदयादिति भावः, ताः आल्यः गन्धर्वराजतनयाश्च,
 ऋषा मिथ्या, कुपितायाः क्रुद्धायाः, सखीनिर्गमनेन क्रोधभावं

अकृत परभृतः स्तुहि स्तुहीति
 श्रुतवचनस्रगन्तुस्तुच्चुचुम् ।
 पठितनलनुतिं प्रतीव कौर
 तामिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १२८ ॥

प्रकाशमानाया इत्यर्थः, निजसख्याः दमयन्त्याः सम्बन्धिन्या,
 दृशा चक्षुषा, अर्द्धदृष्टाः किञ्चिदीक्षमाणाः, क्रोधव्याजेन
 ईषद्वलाङ्किताः सत्य इत्यर्थः, सन्धिवेलं सन्धिवेलायां
 सन्ध्यासमये भवं, [“सन्धिवेलाद्यृतनक्षत्रेभ्योऽण्”] बहु अनकं,
 नृपस्य नलस्य, कृत्यं कार्यं, सान्ध्यापासनादिकम् अनुष्ठेय-
 मित्यर्थः, अवेत्य ज्ञात्वा, ययुः प्रतस्थिरे, तस्मात् गृहादिति
 शेषः ॥ १२७ ॥

अकृतेति ।—परभृतः कीकिल, सख्या आनोत इति भावः,
 नृपं राजानं, तं नल, प्रति उद्दिश्य, जातः उत्पन्नः, नेत्रयोः
 नयनयोः, रागः रक्तवर्णता अनुरागश्च यस्य सः तादृशः सन् इव,
 तस्य परमसुन्दराकारत्वादिति भावः, (“रागोऽनुरागे मात्सर्यं
 क्लेशादौ लोडितादिषु” इति विश्वः) अत एव नृपस्तुतौ
 कौरस्य प्रवृत्तेनमिति बोद्धव्यम् ; श्रुतानाम् अकार्णितानां,
 वचनस्रजां वाक्यमालिकानाम्, अन्यमुक्त्वात् श्रुतवाक्यपर-
 म्यराणामित्यर्थः, अनन्त्या अनुवचनेन, वित्ते विख्याते इति
 तादृश्यौ, [“तेन वित्तशुच्युपचणपौ”] चञ्चू लोडद्वयं यस्य
 तं तादृशम्, एतेन नलस्तुतौ कौरस्य सामर्थ्यमस्तीति सूचितम् ;
 तथा पठिता अधोता, उच्चरिता इत्यर्थः, नलस्य नैषधस्य, नुतिः
 स्तुतिः येन तं तादृशं, कौरं शुकं, प्रति लक्ष्योक्त्य इव, स्तुहि
 स्तुहि स्तवं कुरु स्तवं कुरु, इति एवं ध्वनिम्, अकृत कृतवान्,
 पिको हि राजनि अनुरागाधिक्यात् नलस्तुतिविषये विरतं शुकं

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशक्षयतामायतीं केलिकुल्याम्
 अद्राचोदर्काविम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम् ।
 वक्रं वक्रं व्रजन्तीं फणियुवतिरिति त्रस्रभिर्व्यक्तमुक्ता-
 न्योऽन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामार्त्तिरुत्या ॥ १२६ ॥

स्तुहि स्तुहि इति सहजरवम् उच्चार्य प्रोक्षाहितवानिवेति
 भावः ॥ १२८ ॥

तुङ्गेति ।—अथ कोकिलवचनानन्तरं, भीमजा दमयन्ती,
 तुङ्गे अत्युन्नते, प्रासादे सौधे, वासात् अवस्थितः हेतोः, भृशम्
 अत्यर्थं, क्षयतां क्षीणताम्, आयतीं गच्छन्तीं, विस्तृतत्वेऽपि
 प्रासादस्य अत्युन्नततया दमयन्तीदृशि अतिक्रशत्वेन प्रतीय-
 मानामित्यर्थः, दृश्यते हि सुदूरात् स्थूलमपि द्रव्यं क्षयत्वेन
 लोके, अत्र प्रासादस्य तुङ्गतैव कुल्याया दूरत्वे हेतु-
 र्बोद्धव्यः, तथा अर्काविम्बस्य सूर्यमण्डलस्य, अस्तोन्मुखत्वात्
 अपारक्तस्येति भावः, प्रतिकृतिरेव प्रतिविम्बमेव, तज्जल-
 पतितेति भावः, मणिः लहदाकारपद्मारागरत्नमित्यर्थः तेन,
 राजमानां शोभमानां, वक्रं वक्रं कुटिलं कुटिलं यथा
 तथा, व्रजन्तीं गच्छन्तीं, प्रवहन्तीमित्यर्थः, अत एव फणि-
 युवतिः काचित् सर्पस्त्री इयम्, इति एवं विविच्य, त्रस्रभिः
 भीरुभिः, रथपदानां चक्रनाम्नां, मिथुनैः द्वन्द्वैः, [कर्त्तृभिः]
 व्यक्तं स्फुटमेव, मुक्तं त्यक्तम्, अन्योऽन्यं परस्परं यस्मिन् तत्
 यथा भवति तथा, तीरे कूलभागे, कुल्याया एव एकैकस्मिन्
 तीरे इत्यर्थः, विद्रुत्य पलाय्य, मार्त्तिरुत्या दुःखस्वनेन
 साधनेन, निशागमनात् भाविविरहचिन्तया कातरस्वरेणेति
 भावः, सूचितां ज्ञापिताम्, ईषदन्धकारागमेन स्पष्टं न
 दृश्यमानामपि चक्रवाकशब्दैः विदितामित्यर्थः, केलिकुल्यां

अथ रथचरणी विलोक्य रक्ती
 अतिविरहासहेताऽऽहताविवाहैः ।
 अपि नमस्कृत पद्मसुप्तिकालं
 श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १३० ॥
 अभिलपति पतिं प्रति स्म भैमी
 सदय ! विलोकय कोकयोरवस्थाम् ।
 मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा !
 क इव विलोक्य नरो न रोदितोमाम् ? ॥ १३१ ॥

क्रीडार्थं कृत्रिममणितं, ("कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः)
 अद्राचीत् ऐच्छिष्ट ॥ १२९ ॥

अथेति ।—अथ क्रीडामरिद्दर्शनानन्तरं, सा दमयन्ती, रथ-
 चरणी चक्रवाकयुगनी, अतिविरहस्य 'समस्तरजनीव्यापितया
 दीर्घवियोगस्य, अमहतया अक्षमतया, आहतौ प्राप्ताघातौ,
 कामशरविद्धतया कातरौ इत्यर्थः, द्विधा भूतौ इत्यर्थश्च, अत एव
 अस्मैरिव रुधिरैरिव, रक्ती रक्तवर्णी, अनुरक्ती च, विलोक्य दृष्ट्वा,
 तम् आसन्नं, पद्मानां कमलानां, सुप्तिकालमपि सङ्कोचसमय-
 मपि, सायंसमयमपीत्यर्थः, श्वसनेन चक्रवाकदुःखदर्शनेन स्वस्या
 अपि दुःखसूचकदीर्घनिःश्वासेन, विकीर्णं विच्छिन्नं, सरोजसौरभं
 पद्मसौगन्ध्यं यास्मिन् तं तादृशम्, अकृत कृतवती, तदा सन्ध्या-
 समये पद्मसङ्कोचात् तत्सौरभासम्भवेऽपि स्वस्याः पद्मिनीजातीय-
 त्वात्, पद्मिन्याश्च पद्मसुगन्धिश्वासवायुत्वात् निःश्वासमोचनेन
 पद्मसौगन्ध्यं विस्तारयति स्म इतं भावः ॥ १३० ॥

अभिलपतीति ।—भैमी दमयन्ती, पतिं नलं, प्रति उद्दिश्य,
 अभिलपति स्म उवाच, किमित्याह—सदय ! हे दयालो !
 कोकयोः चक्रवाकयोः, अवस्थां दुर्दशां, वियोगजनितकातर्य-

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा

रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितर्कं विरुवन्ति किं शकुन्ताः

स्रहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ? ॥ १३२ ॥

मिति यावत्, विलोक्य पश्य, एव मे, हृदयं वक्षःस्थलम्, इमौ वियोगिनी कोकौ च, मन्दतीं विदारयन्तीं वियोजयन्तीश्च, अनयोः कातरतादर्शनजनितशोकात्, वियोगदुःखदानाच्चेति भावः, इमा वियोगागम्या, विलोक्य दृष्ट्वा, हा ! खेदे, कः इव नरः को वा जनः, न रोदति ? न क्रन्दति ? अपि तु सर्व एव जनः रोदनं करोत्यर्थः । सदयत्वात् तवापि रोदनसम्भव इति मन्ये इति भावः ॥ १३१ ॥

कुमुदेति।—रविः भानुः, उदेष्यतीम् आविर्भविष्यन्तीं, कुमुदानां कैरवाणां, मुदं चन्द्रादधात् विज्ञाशरूपं हर्षम्, असोढा असहिष्णुरिव सन्, तेषामुत्फुल्लभावं द्रष्टुमक्षमः इव सन्नित्यर्थः, [सहेः ढणि “डो ढः” इति ह्रस्व ढत्वे “भक्ष-स्तथोर्धाऽधः” इति तस्य धत्वे, “ष्टना ष्टः” इति धस्य ढत्वे, “ढो ढे लोपः” इति प्रथम-ढलोपि “साह्ववहोरादवर्णस्य इति श्रौत्वम्] अविलम्बितुं त्वरां कर्तुं, शीघ्रमेवं यातुमित्यर्थः, कामः अभिलाषः यस्य तस्य भावः तत्ता ताम्, अतानीत् विस्तारयामास, कृतवान् इत्यर्थः ; दृश्यन् च लोके, परोत्कर्षमसहमानाः स्वतरेषामानन्ददर्शनात् तत्स्थानात् शीघ्रमेव प्रतिष्ठन्ते इति ; तथा प्रतितर्कं तर्कं तर्कं प्रिति, प्रत्येकवृत्तौपरि उपविष्टा इत्यर्थः, [याथार्थ्येऽव्ययीभावः । शकुन्ताः पक्षिणः, स्रहृदि निजनिजवक्षसि, निवेशितः आपत्तः, देवेन निष्ठात इत्यर्थः, कोकाजां चक्रवाकाणां, काकुः वियोगजार्त्तस्वरः एव,

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ती
 अधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टी ।
 इदमहह ! निदर्शनं विहङ्गी
 विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने ॥ १३३ ॥

अङ्घ्रिस्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं
 कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

कुन्तः प्रासाख्यास्त्रविशेषः येषां तादृशाः सन्तः, (“प्रासस्तु
 कुन्तः” इत्यमरः) विरुवन्ति शब्दायन्ते, किम् ? वितर्के
 किं-शब्दः ॥ १३२ ॥

अपीति ।—हे नाथ ! अधिगमः ज्ञानं, वियोगक्लेशानुभव
 इत्यर्थः, पूर्वम् आदौ यासां तास्तादृश्याः, पूर्वसर्वचेष्टाः स्वयमेवानु-
 ष्ठितमकलविरहव्यापाराः ययोस्ती तादृशी, अपि प्रागनुभूत-
 विरहदुःखावपीत्यर्थः, अनिष्टम् अनाभमतं, विरहं वियोगम्,
 आचरन्ती अनुतिष्ठन्ती, विधातनियमेन दोषकालं पालयन्ती
 इत्यर्थः, विहङ्गी चक्रवाकपत्निषी, विधिवशं देवाधीनं,
 चेतनानां प्राणिनां, चेष्टितम् आचरणम्, इत्येवं-रूपे, अनुमाने
 कार्यात् कारणविशेषज्ञाने विषये, प्राक्तनकर्मवशादेव अनभि-
 मतेऽपि विषये प्राणिनां प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः, इदम्
 एतदेव, निदर्शनं दृष्टान्तः, अहह इति खेदे अद्भुते वा ; तथा
 हि, सर्वे एव प्राणिनः देवाधीनतयैव हितमहितं वा सर्वं
 कार्यम् इच्छया वा अनिच्छया वा कर्तुं प्रेरिता भवन्ति, ततश्च
 विरहस्य अनिष्टत्वं जानन्तावपि चक्रवाकयुगलौ स्वयमेव
 तमाचरत इति तावेवात्र निदर्शनमिति निष्कर्षः ॥ १३३ ॥

अङ्घ्रीति ।—हे प्रियतम ! रथाङ्गयोः चक्रवाकयोः, मिथुनं
 इन्द्रं, विच्छेत्तुं वियोक्तुं, विशेषेण विदारयितुश्च, अन्विच्छता

रश्मिग्राहिगर्त्तदपजसमारब्धाविरामभ्रमौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं तिज्यते ? ॥ १३४ ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-
लपितसुधासवमर्षितं निपीय ।

अभिलषता, विधिना ब्रह्मणा, अयम् एषः, कालः सायंसमयः,
तत्स्वरूप इत्यर्थः, कृष्णवर्णश्च, (“कालो मृत्यो महाकाले समये
यमकृष्णयोः” इति विश्वः) कृपाणः खड्गः, अङ्घ्रिः किरणः
पादश्च, तत्र तिष्ठन्तीति अङ्घ्रिस्थाः, ये अरुणिमानः रक्तिमानः,
तान्येव इष्टकात्सिरणानि इष्टकाचूर्णनिक्षेपाः, तैः शोणे
रक्तवर्णे, रश्मिग्राहिणा अश्वरज्जुधारिणा, शाण्यन्तरज्जुधारिणा
च, गर्त्तदग्रजेन गरुडज्येष्ठेन अरुणेन, केनचित् शाणिकेन च,
समारब्धा प्रक्रान्ता, अविरामा अविच्छिन्ना, भ्रमिः भ्रामणं
यस्य तस्मिन्, तथा दण्डं चण्डाशोः भानोः पारिपाशिकेन,
शाणस्थेन वर्तुलेन काष्ठेन च, (“दण्डो यम मानभेदे
लगुडे दमसैन्ययोः । व्यहभेदे प्रकारण्डेऽश्वे कोणमन्यानयोरपि ॥
अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डाशोः पारिपाशिके ॥” इति विश्वः)
भ्राजिनि शोभमाने, भानौ सूर्ये एव, शाण्यवलये शस्त्रोत्तेजन-
यन्त्रमण्डले, गोलाकारत्वसाधस्यादिति भावः, संसज्य आरोप्य,
स्फुटं स्पष्टं यथा भवति तथा, तिज्यते तौक्ष्णीक्रियते, किम् ?
[तिज निशाने क्षमायाश्च इत्यस्मात् भौवादकात् कर्मण
यकि रूपम्] “निज्यते” इति पाठे—परिष्कृतं, उज्ज्वलो-
क्रियते इत्यर्थः, [“णिजिर शौचे” इत्यस्य रूपम्] शाणिका हि
शाण्यचक्रे इष्टकाचूर्णं दत्त्वा दत्त्वा कृपाणादिकमुत्तेजयन्ति इति
लोके दृश्यते ॥ १३४ ॥

इतीति ।—सः नलः, इति अनेन प्रकारेण, विधुमुख्याः

स्मितशबलबलन्मुखोऽवदत् तां

स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथाऽऽत्य ॥ १३५ ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमाखिलावालोचितौचित्ययोः

नम्ना वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भ्रुवी ।

त्वन्नासाच्छलानङ्गुतां दिनलिकीं नालीकमुक्तेषिणोः

चन्द्राननायाः दमयन्त्याः, मुखेन वदनेन, अपिंतं दत्तं, मुग्धं सुन्दरम्, आलपितमेव भाषितमेव, सुधासवं पीयूषवत् स्वादु मद्य, निपौय आस्वादय, स्मितेन ईषडास्येन, शबलं चित्रं, रञ्जितमित्यर्थः, बलत् चलच्च, मैमीं प्रतिवक्तुमुपक्रमादिति भावः, मुखं वदन् यस्य सः तादृशः सन्, तां दमयन्तीम, अवदत् अवोचत्; अन्येऽपि कामिनः यथा कामिनोमुग्धापितासर्वं सादरं पिबन्ति, ततः बलितमुग्धाः महाम किञ्चित् वदन्ति च तद्वदिति भावः; किमित्याह—हे प्रिये ! यथा यादृशं, यदित्यर्थः, आत्य ब्रूषे, त्वमिति शेषः, इदम् एतत्, ईदृशम् ईदृशम् एवभूतमेवभूतं, स्फुटं व्यक्तमेव, मत्यमेवेत्यर्थः ॥१३५॥

स्त्रीपुंसाविति ।—हे प्रिये ! त्वद्भ्रुवी तव भ्रूयुगलं, कुटिलाविति शेषः, अखिलौ समस्तौ, स्त्रीपुंसौ नारोनरौ, प्रविभज्य विभागोक्त्य, रतेरंशे स्त्रियः कामाशे च पुमांस इत्येवं विभागं कृत्वेत्यर्थः, जेतुं वशोकर्तुम्, आलोचितं मनसा विवेचितम्, औचित्यं युक्तियुक्तता याभ्यां तादृशयोः, रतिप्रसून-शरयोः कामप्रियाकामयोः, नम्ना लक्ष्यं लक्ष्योक्त्य आकर्षणेन वक्त्रीभूतामित्यर्थः, चापद्वयीं कामकयुगलम्, उभयोरेव वक्रत्वेन सास्यादिति भावः, वेद्मि जानामि, नालीकमुक्तेषिणोः नालीकानां “पिस्तल्” इत्याख्यया प्रसिद्धानाम् अस्त्रविशेषाणां, नालीकानां गुलिकाविशेषाणामित्यर्थो वा,

त्वन्निःश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥ १३६ ॥

पीतो वणगुणस्त शतिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा

यं विभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैराट्ट्य नोत्कीर्त्यते ? ।

का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजैव रूपेषु यः

मुक्तिं मीक्षणं, निक्षेपमित्यर्थः, इच्छतोः अभिलषतोः, तयोः रतिमदनयोः, त्वन्नासाच्छुलेन तव नासिकाद्वयव्याजेन, निङ्गतां गोपितां, द्वयोः नालिकयोः समाहारः इति तां द्विनलिकीं नलद्वयविशिष्टगुलिकाक्षेपकलौहमयास्त्रविशेषमित्यर्थः, (दोनलौ पिस्तल) वेद्मि इति पूर्वणान्वयः ; उभयोरेव तुल्यदर्शनत्वादिति भावः, तथा तव भवत्याः, निःश्वासी एव लते निश्वासवायुप्रवाहद्वयमित्यर्थः, तयोः रतिस्मरयोः, मधुश्वसनजं वसन्तकालिकमलयजातं, वायव्यं वायुदेवताकम्, अस्त्रम् आयुधं, वायुत्वाविशेषादिति भावः, वेद्मि इति पूर्वणान्वयः ; अहमिति शेषः । स्मराद्गोपने त्वमतौव निपुणेति तात्पर्यम् ॥ १३६ ॥

पीतो वर्णति ।—हे प्रिये ! सः प्रसिद्धः, अयम् एषः, पीतः गौरो नाम, वर्णगुणः वर्णस्वरूपः, अतिमधुरः अतिरमणीयः, यथा येन हेतुना, यं पीतवर्णं, विभ्रत् धारयत्, कनकं हिरण्यं, कैः जनैः, सुवर्णं शोभनः वर्णं यस्य तत् तादृशम्, इति एवं-रूपेण, आदृत्य आयहेणास्त्रिव्य, न उत्कीर्त्यते ? न उच्चैः प्रशस्यते ? अपि तु सर्वैरेव उत्कीर्त्यते इत्यर्थः ; तथा तव भवत्याः, काये शरीरे अपि, अस्ति इति शेषः, अत एव अतिमधुर इति मन्ये इति भावः ; वर्णान्तराणां पीतशुक्लव्यतिरिक्तानां नीलादीनां वर्णानां, वर्णना प्रसङ्गः, का ? कौटुम्भी ? दूरे आस्तामिति भावः, यः धवलिमा शुक्लत्वं, शुभ्रवर्णं

तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १३७ ॥

खण्डचोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनौतर्पणात्

कृष्टे रोहति दोहदेन पयसा पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।

इत्यर्थः, रूपेषु वर्णेषु, राजा एव उत्कृष्ट एव, अमिश्रवर्णत्वात् वर्णेषु प्रथमाञ्चरितत्वाच्चेति भावः, तस्य धवलम्बः, योगात् सम्बन्धात् अपि, शुभ्रवर्णधारणादपीत्यर्थः, रजतं रौप्य, [कर्त्त] यावत् साकल्येन, दुर्वर्णतादुर्यशः दुष्टः निन्दितः, वर्णः रूपं यस्य तस्य भावः तत्ता, तस्याः दुर्यशः अकौर्त्तम, अपकृष्टवर्णता-लक्षणनिन्दामित्यर्थः, दुर्वर्णम् इति नामधेयं च, [कर्म] (“दुर्वर्णं रजतं रूप्यम्” इत्यमरः) एति प्राप्नोति ; तथा हि, स्वर्णस्य पीतत्वादेव लोकाः तं सुवर्णमिति वदन्ति, यतः अनौ हि पीतो वर्णः तव देहे विद्यते, ततश्च पीतो वर्णः वर्णेषु मुख्यः एव, नीलरक्तादयश्च ह्योनाः, यस्तु शुभ्रो वर्णः वर्णेषु प्रथमः कौर्त्त्यते तद्योगादपि रजतं दुर्वर्णमिति निन्दामाप्नोति अतः शुभ्रवर्णाऽपि पीतात् ह्योन एव इति निष्कर्षः ॥ १३७ ॥

खण्डेति ।—हे प्रिये ! मधूनि क्षौद्राणि एव, पयांसि जलानि यस्याः तादृश्याः, कादम्बिन्याः मेघमालिकायाः, (कादम्बिनो मेघमाला ” इत्यमरः) तर्पणात् आप्यायनात्, तादृशवारिवर्षणेन अभिषिञ्चनादनन्तरमित्यर्थः, कृष्टे हल-चालनेन पुनरपि कृतकर्षणे, वर्षणानन्तरं कृषीबलाः पुनरपि क्षेत्रं कर्षन्तीति लोकदर्शनादिति भावः ; खण्डस्य शंकरा-विशेषस्य, चोदः चूर्णमेव, मृत् मृत्तिका यत्र तादृशे, स्थले शस्यक्षेत्रे, पिण्डेन पाकविशेषात् पिण्डौभूतेन, घनीभूतेनेत्यर्थः, पयसा क्षीरेण एव, “पयसाम्” इति पाठे—पयसां

स द्राक्षाद्रवसेचनेर्यदि फलं धत्ते तदा त्वङ्गिराम्
 उद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १३८ ॥
 उन्मीलद्गुडपाकतन्तुनतया रज्ज्वा भ्रमोरजेयन्
 दानान्तःश्रुतशकराचलमथः स्वनामृतान्वाः स्मरः ।

पिण्डेनेत्यन्वयः ; दोहदेन वृक्षादिद्विद्विकरेण वस्तुना साधनेन,
 पुण्ड्रकः इक्षुप्रियेषः, ("रमाल इक्षुस्तद्देदाः पुण्ड्रकान्तार-
 कादयः" इत्यमरः) रोहति प्रभवति, चेत् यदि, सः पुण्ड्रकः,
 द्राक्षाद्रवसेचनेः सृष्टीकारससेकैः, यदि चेत्, फलं शस्यं, धत्ते
 धारयति, तदा तर्हि, ततोऽपि तादृशेक्षुफलादपि, त्वङ्गिरां
 भवहचनानाम्, उद्देशाय उल्कर्षनिर्देशाय, मधुरः मधुर इति
 शब्दः, आधारः आश्रयः, प्रकृतिरित्यर्थः यस्य स तादृशः, तमप्-
 प्रत्ययः मधुरतम इत्यर्थः, उदेति उत्पद्यते, सम्भाव्यमान-
 तादृशेक्षुफलादपि मधुरतमा तव वाणी इति भावः ॥ १३८ ॥

उन्मीलदिति ।—हे प्रियतमे । असृतं पीयूषमेव, अन्वः अन्नं
 यस्य सः तादृशः, अत एव असृतभोजिनः देवस्य स्मरस्य
 तदुत्थापनायाः अतोवावश्यकता इति भावः, स्मरः कन्दर्पः,
 स्वेन आत्मनेव, स्वयमेवेत्यर्थः, न पुनरन्यसाहाय्येन, तथा सति
 न सर्वथा हर्षोत्पादकता स्यादिति भावः ; उन्मीलन्ती
 प्रकाशयन्ती, जायमाना इत्यर्थः, गुडस्य स्वनामख्यातस्य
 इक्षुरसविकारस्य, पाकात् अग्निमयोगेन कथनात्, या
 तन्तुनता सूत्राकारता, सूत्रवदविच्छिन्नसयोगः इत्यर्थः, यद्वा—
 तन्तुनता तन्तव इव तन्तवः गुडनिर्गतदोरकाः, त एव
 लता तथा तद्रूपया, रज्ज्वा रश्मिना साधनेन, दानान्तः
 तुलापुरुषादिमहादानानां मध्ये, श्रुतः शास्त्रे आकर्णितः,
 यः शर्कराचलः सितपर्वतः, दानार्थं पर्वताकारतया स्थापितः

नय्यामिहुरमोदधैर्यदि सुधामुत्यापयेत् सा भव-
 जिह्वायाः क्वातमाह्वयेत परमा मत्कर्णयोः पारणाम् ॥१३८॥
 आस्ये या तव भारती वसति तल्लोलारविन्दोत्स-
 हामे तत्कलवैणनिकृणमिलद्वाणीविलासामृते ।
 तत्केलिभ्रमणाहंगैरिकसुधानिर्माणहर्म्याधरे

शर्कराराशिरित्यर्थः, स एव मत्या मत्यनदण्डः तस्य,
 [“भस्य टेर्नीपः” इति टिलोपः] भ्रमीः भ्रामणानि,
 घर्णनानोत्थर्थः, अजेयन् सम्पादयन्, आकर्षणेन कुर्वन् सन्
 इत्यर्थः. इहुरसस्य उदधेः इहुरससमुद्रात्, नय्याम् अभिनवां,
 देवासुरोत्यापितसुधातो भिन्नरूपामित्यर्थः, सुधाम् अमृतं, यदि
 चेत्, उत्यापयेत् उत्तोलयेत्, तदा सा सुधा, [कर्त्री] मत्कर्णयोः
 मम श्रवणयोः, परमाम् उत्कृष्टां, पारणा पारणावत् अद्वितीय-
 टमिहेतं, भवज्जिह्वायाः तव रसनायाः, [सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
 पूर्वपदस्य पंवाद्भावः] क्वातिं कार्य्यं, गिरम् इत्यर्थः, आह्वयेत
 स्पृहया आकारयेत्, प्रतिभटीकुर्व्यात् इत्यर्थः, [“स्पृह्यायामाङ्”
 इति ह्वेज. तङ्] मधुरद्रव्यसाधितं हि द्रव्य परममधुरमेव
 भवति, एवञ्च प्रोक्तरूपेणैवोत्यापिता सुधा तव वाचः सादृश्यं
 लब्धमर्हति, न पुनरन्यः कश्चित् पदार्थ इति भावः ॥ १३८ ॥

आस्ये इति ।—हे प्रिये ! तस्याः भारत्याः, लोलारविन्दस्य
 हस्ते स्थितस्य क्रीडाकमलस्य, उल्लमन् प्रसरन्, वासः गन्धः
 यस्मिन् तादृशे, पद्मिनोत्वात् पद्मतुल्यपरिमले इति भावः, तथा
 तस्याः भारत्या एव, कलः मधुरास्फुटः, यः वेषः वीणामस्वन्धो,
 निकृणः नादः, तद्रूपं मिलत् सस्वध्यमानं, वाणीविलास
 एव वक्रोक्तादिनामाविधवाग्वैचित्र्यमेवेत्यर्थः, अमृतं पीयूषं
 यस्मिन् तादृशे, तथा तस्याः भारत्या एव, केलिभ्रमणाहं

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजो राजतः ? ॥ १४० ॥
 वाणी मन्मथतोथमुञ्च नरस्रोतस्वतो काऽपि ते
 खण्डः खण्ड इतोदमीयपुलिनस्यालप्यते बालुका ।
 एतत्तोरमृदैव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः ?

लौलया गमनयोग्यं, गैरिकेण रक्तवर्णधातुविशेषेण, रञ्जितया इति शेषः, सुधया धवलतासाधनचूर्णद्रव्येण, निर्माणं चित्रादि-
 रचना यत्र तादृशं, यत् हर्म्यं गृहं, तदेव अधरः
 रदनच्छदः यस्मिन् तादृशे, तव भवत्याः, आस्ये वदने, या
 भारतौ सरस्वती. वसति तिष्ठति, दन्तस्रजौ तव आस्ये पुरो
 दृश्यमाने ये हे दन्तमाले, राजतः शोभते, तद्रूपः अयं पुरः दृश्य-
 मानः, तस्याः भारत्याः, मुक्तामणिहारः मुक्तामणिखचितः हारः
 एव, किम् ? तद्वत्ते रेजाते इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकणित-
 तुल्या तव वाणी इति भावः । अत्र वाणीवर्णनं प्रस्तुतम्,
 अन्यत् प्रासङ्गिकम् । पद्मगन्धादिभिः मुखे भारतीवासः
 अनुमोयते ॥ १४० ॥

वाणोति ।—हे प्रिये ! ते तव. वाणी वाक्, का अपि वर्ण-
 यितुमशक्यत्वात् लोकात्तरा इत्यर्थः, अथच अनिर्दिष्टनामा,
 उञ्च नरस्रोतस्वतो शृङ्गाररमसम्बन्धिनो नदी, अथच निमल-
 जला नदी, अत एव मन्मथस्य कामस्य, तोर्थं योनिः, कारण-
 मित्यर्थः, कामाद्दोषिका इति यावत्, अथ च, तोर्थं जन्नाव-
 तारः, नद्यामवतरणार्थं सापानश्रणोत्थयः, (“तोर्थं योनौ
 जन्नावतारं च” इति हेमः) तथा खण्डः खण्ड इच्छुविकार-
 विशेषः, इदमौयस्य अस्याः नद्याः सम्बन्धिनः, पुलिनस्य
 तायोत्थिततटभागस्य, (“तायोत्थितं तत् पुलिनम्” इत्यमरः)
 बालुका सिकता, इति आलप्यते गोयते, तथा पूताः

किं पोयषमिदम्ययासि ? किमिदन्तीरे तवैवाधरौ ? ॥ १४१ ॥

परभृतयुवतीना सम्यगायाति गातुं

न तव तरुणि । वाणीय सुधामिन्धुवेणो ।

कति न रसिककण्ठ कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ

भवदुपविपनाम्न ताभिराम्नेडितेन ? ॥ १४२ ॥

निर्मलाः, मिताः शुभ्राः, चक्रिकाः शर्कराकृतचक्राणि,
एतस्याः नद्याः, तीरस्य तटस्य, मृदा एव धवलमृत्तिकया
एव, विरचिताः कल्पिताः, किम् ? तथा पोयषम् अमृतम्,
अस्याः सम्बन्धीनि पयासि इदम्ययासि अस्या नद्याः
जनानि, किम् ? अस्याः जनानि एव अमृतत्वेन आलप्यन्ते
किम् ? तथा तव भवत्याः, अधरौ ओष्ठो एव, इदन्तीरे अस्याः
नद्याः उभौ तटौ, किम् ? शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका
भवद्वार्ष्णी मधुरतमा इति भावः ॥ १४१ ॥

परेत ।—तरुणि ! हे प्रादुर्भूतयौवने ! सुधामिन्धुः अमृत-
सागरस्य, वेणो प्रवाहहृत्ता, तव भवत्याः, इयम् उच्चार्यमाणा,
वाणी वाक्, परभृतयुवतीना कोकिलबधूनां, सम्यक् उत्तम यथा
तथा, गातुं भाषितुं, न आयाति न आगच्छति, कोकिलाऽपि
इदंशुसुमधुरस्वराभावात् तव, ये गातुं लज्जते इति भावः, अतः
ताभिः कोकिलाभिः, भवत्याः तव, उपविपिने उपवने, यः
आम्नः आम्नवृक्षः तस्मिन्, स्थित्वा इति शेषः, असौ त्वद्वाणो,
रसिके अतिमधुरे, रसान्ताङ्गरास्त्रादेन इति भावः, अथच
ममापि इदंशो वाणी भवतु एव साभिलाषे, कण्ठे गलदेशे, कण्ठ-
ध्वनौ इत्यर्थः, कर्तुं विधातुं, कण्ठस्थां कर्तुमित्यर्थः, आम्ने-
डितेन द्वित्रिवारमुक्तेन, पुनःपुनर्विपिणेन इत्यर्थः, (“आम्नेडितं
द्वित्रिवारम्” इत्यमरः) कति कियत् वारान्, न अभ्यस्यते ? न

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं
 मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसौमलेखालता ।
 एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये ! मान्मथः
 सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १४३ ॥

शिष्यते ? अपि तु बहुवारम् अभ्यस्यते एव, तथाऽपि अद्यापि
 तासा भवहाणौ सम्यक् न आयाति इति ज्ञायते इति भावः ।
 कोकिलालापात् अपि त्वहाणौ मधुरतमा इति निष्कर्षः ।
 गुरुगृहे ब्रह्मचर्यावलम्बनपूर्वकं विद्याभ्यासस्य शास्त्रौयत्वात्
 परभृतपदं, तथा पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतः तरुणीनां
 कण्ठस्वरं मधुरम् इति सूचनार्थं युवतौपदं प्रयुक्तमिति
 बोध्यम् ॥ १४२ ॥

ऊर्ध्व इति ।—हे प्रिये ! ते तव, ऊर्ध्वः उपरिस्थितः, रदन-
 च्छदः आच्छः, उत्तरोष्ठ एवेत्यर्थः, बन्धूकमालामयं बन्धुजीवपुष्प-
 मालात्मकं, स्मरधनुः कामकार्मकम्, ईषत् वक्राकारत्वादिति
 भावः, तथा तत्र कामचापे, तव भवत्याः, अधराधरतटस्य
 निम्नोष्ठदेशस्य, अधःसौमायां निम्नस्थमर्यादायां, प्रान्तदेशे
 इत्यर्थः, या लेखालता वीरुटाकाररेखाविशेष इत्यर्थः,
 दैर्घ्यादिति भावः, सा एव मौर्वी ज्या ; एषा श्रयमाणा, तावकी
 तव सम्बन्धिनी, वाक् वाणी अपि, ननु निश्चये, मान्मथः
 कामसम्बन्धी, कामाद्देतप्रतिपादकः इत्यर्थः, धनुर्वेदः, सः
 विंशष्टः, अयं त्वहाणोरूपः मान्मथधनुर्वेदः, कोणधनुष्मतीभिः
 वीणावादनसाधनधनुर्युक्ताभिः, (“कोणो वीणाटिवादनम्”
 इत्यमरः) वीणाभिः वज्रकौभिः, आरभ्यते अभ्यस्यते, इति
 उचितं युक्तं, परम् अद्यापि न आयाति इति भावः । त्वहाणौ
 वीणाक्षणितात् अपि मधुरतमा इति निष्कर्षः । धनुर्वेदश्च

स ग्राम्यः स विदग्धससदि सदा गच्छत्यपाङ्क्तोयतां
 तच्च स्पृष्टमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे ! विगानान्मुखाः ।
 यः किं माध्वति नाधरं तव कथं हेमति न त्वदपुः
 कौटुङ्गाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चात्तरम् ॥१४४॥

धनुधरैः एव अभ्यस्यते इति एतत् उचितं, परन्तु यत् स्वत एव
 न आयाति तदागमनार्थम् अभ्यासः उचितः एव इति
 तात्पर्यम् ॥ १४३ ॥

स इति ।—मुग्धे ! हे सुन्दरि ! यः पुरुषः, मधु चौद्रं,
 मद्यं वा, किम् ? कौटुङ्गम् ? इति एवं, पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने
 विषये. तव ते, अधरम् निम्नोष्ठम् एव. उत्तरं मधु इति प्रतिवचनं,
 न दत्ते न विदधाति, सः ग्राम्यः पामरः, अचतुरः इत्यर्थः, न तु
 तव नगरनिवासयोग्यः इति भावः ; [“ग्रामात् य-खञौ” इति
 भवार्थे यः] तथा हेम कनकं, कथम् ? किंप्रकारकम् ? इति
 पृच्छति जने यः त्वदपुः तव शरीरम्, इति उत्तरं न दत्ते,
 सः जनः, विदग्धानां चतुराणां, संसदि सभायां, सदा
 सर्वकालम्. अपाङ्क्तोयतां पङ्क्तिवह्निभूतत्वं, याति गच्छति,
 तेषां पङ्क्तौ न उपवेष्टुमर्हति अचतुरत्वात् इति भावः ।
 [पाङ्क्तोयः इति नद्यादित्वात् ढक्] तथा सुधा नाम पीयूषार्थं
 द्रव्यं, कौटुकं ? कौटुङ्गम् ? इति पृच्छति जने, यच्च ते
 तव, गिरं वाचम्, इति उत्तरं न दत्ते, स्मरस्य कामस्य,
 विशिखाः बाणाः, तच्च पुरुषं, स्पृष्टम् अपि स्पृष्टं कर्तुमपि,
 विगानान्मुखाः विरुद्धभाषणप्रवणाः, “नीरसः अयम्” इति
 घृणया तं स्पृष्टमपि न कृतोद्यमाः इत्यर्थः । त्वदाणी
 सुधायाः अपि मधुरतमा इति भावः । अधरादिवर्षनं तु
 प्रासङ्गिकम् ॥ १४४ ॥

मध्ये बद्धाणिमा यत् सगरिममहिमश्रीणिवक्षोजयुग्मा
जायञ्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतौशित्वमेषि ।
सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया
भूतौरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यम् ४१४५॥

मध्ये इति ।—हे प्रिये ! त्वं यत् यस्मात् हेतोः, मध्ये उदर-
प्रदेशे, बद्धः धृतः, अणिमा मौल्यगतिशयो यया सा तादृशी
कृशोदरो ; तथा गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्या सह वर्त्त-
मानं, श्रीणिः नितम्बः, वक्षोजयुग्मं स्तनयुगलञ्च यस्याः सा
तादृशी गुरुस्थूलनितम्बा पीनोन्नतकुचा च ; तथा जायत्
स्फुरत्, उद्बुध्यमानमित्यर्थः, चेतसि मनसि, वश इन्द्रियाणां
स्वाधोनत्वं, तदस्यास्तीति वशी तद्भावो वशित्वं जितेन्द्रियता
यस्याः सा तादृशी पतिव्रता ; तथा स्मित ईषद्वास्येऽपि,
धृतः आश्रितः, लघिमा अल्पत्व यया सा तादृशी अन्य-
हासेत्यर्थः ; [अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिच्] तथा मां नलं,
प्रति उद्दिश्य, ईशनमौशः ऐश्वर्यं, तदस्यास्तीति ऐशो तद्भावः
ईशित्वं स्वामिताम्, एषि गच्छसि, मम प्राणानामौश्वरी भवसी-
त्यर्थः ; तथा सूक्तौ वचनचातुर्यविषये, प्राकाम्येण प्रकार-
बाहुल्येन, रम्या रमणीया, वक्रोक्त्यादिनानाप्रकारां वाणीं वक्तुं
त्वमेव जानासि नान्या इति भावः ; तथा दिशि प्राच्यादौ,
विदिशि आग्नेय्यादौ च, यशसः सौन्दर्यादिविषयकर्कोर्त्तः,
यशसा वा कृत्वा, लब्धः प्राप्तः, कामं यथेष्टं यथा तथा, अवसायः
अप्रतिहतप्रसरा गतिर्यया सा तादृशी त्रैलोक्यप्रसरकोक्तिः,
असौति शेषः, तत् तस्मात् कारणात्, मुदितो हृष्टः, त्वां
निर्माय सौन्दर्यादिना परितुष्टः इत्यर्थः, ईशः ईश्वरः, अष्टावपि
अष्टसङ्ख्याका अपि, भूतौः ऐश्वर्याणि, सूक्तौः अणिमादौः

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।
द्राक्षापानकमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नाम धृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥ १४६ ॥

महासिद्धोरित्यर्थः, स्वस्य आत्मनः, शिष्याय कारवे, तुभ्यं भवत्यै,
त्वद्रूपाय निजनिर्माणाय इत्यर्थः, अदित प्रायच्छत् । यथा
सन्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वकीयमैश्वर्यादिकं
प्रददाति, तथेखरेण सन्तुष्टेन स्वकीयम् “अणिमा महिमा
गरिमा लघिमा वशित्वमौशित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता च”
इत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तम्, अन्यथा एतत् सर्वं त्वाय
कथं स्यादिति भावः । अत्र वाणीवर्णनम् एव प्रस्तुतं
मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकम् ॥ १४५ ॥

त्वदिति ।—हे प्रिये ! वयं नलादयः, त्वद्वाचः तव सुमधुर-
वाण्याः, स्तुतये प्रशंसायै, न पटवः न समर्थाः, तस्मात् पीयूषम्
अमृतमेव, स्तुमः प्रशंसां कुर्मः, तस्य पीयूषस्य, अर्थे निमित्तं,
सः पुराणादिप्रसिद्धः, गरुडस्य वैनतेयस्य, अमरेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य
च, समरः युद्धम्, अजनि जातः, तत् स्थाने युक्तं, जाने इत्यङ्गं
मन्ये ; द्राक्षापानकस्य पक्कद्राक्षासम्बन्धिनः संस्कृतपानीय-
विशेषस्य, मानोऽहङ्कारः, माधुर्यातिशयरूप इति भावः, तस्य
मर्दनं खण्डनं, सृजति विदधानीति तादृशया, तथा क्षीरे दुग्धे
विषये, दृढा निश्चला, अन्येन त्याजयितुम् अशक्या इत्यर्थं,
अज्ञा अनादरः यस्याः तादृशया, अनया तव वाण्या,
यस्मिन्नमृते, निजपदयोः स्वचरणयोः, प्रक्षालनेनैव शोधनेनैव,
अनुग्रहः प्रसादः, धृतः कृतः, नाम सम्भावनायाम्, इति
सम्भावयामीत्यर्थः, अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया

शोकश्चेत् कौकयोस्त्वां सुदति ! तुदति तद्ग्राह्राज्ञाकरस्ते
 गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जनस्थम् ।
 बडे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्नये क्व होऽयं
 दत्त्वैवाभ्यां तदभ्योऽञ्जलिमिह भवतीं पश्य मामेवमाणम् ॥ १४७ ॥

वाण्या स्त्रीयसुसिद्धन्तरूपाणां पदानां प्रचालनात् अनु
 पचात्, ग्रहणं ग्रहः, कृतोऽस्येव, अमृतचालिततयैव निर्दोषं
 मधुरञ्च वदमौत्यर्थः । द्राक्षापानकक्षीरपौष्पादपि त्वहाणी
 मधुरतमा इति भावः । प्रभोर्यस्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव प्रभोः
 चरणचालनादिकं यथा करोति तदत् इति बोध्यम् ॥ १४६ ॥

शोक इति ।—सुदति ! हे शोभनदन्ते दमयन्ति ! कौकयोः
 चक्रवाकयोः, शोकः विरहजनितशुक्, त्वां भवतीं, तुदति
 पीडयति, चेत् यदि, तत् तदा, व्याहर ब्रूहि, ते तव, आज्ञाकरः
 आदेशपालकः, अहमिति शेषः, कुल्या क्षुद्रकृत्रिममरितं,
 गत्वा प्राप्य, एतस्याः कुल्यायाः, जनस्थं जले प्रतिविम्बितं, भानुं
 सूर्यम्, अस्तम् अस्तगमनाभावं, व्रजितुं प्राप्तम्, अस्ताचल-
 गमनाभिप्रायं परित्यक्तमित्यर्थः, अनुनये विनयेन अभ्यर्थये,
 त्वयि अस्तमिते कौकयोरन्योऽन्यं वियोगः अवश्यभावौ, अतो
 नास्तं व्रज इति सविनयं प्रार्थये इत्यर्थः, यदि चेत्, मया नलेन,
 अञ्जली करहयसंयोगे, बडे कृतेऽपि, एकः एकमात्र, ग्रहः
 अभिनिवेशः यस्य सः तादृशः एकग्रहः एकमात्रविषये दृढ-
 निर्बन्धपरः, निजनिर्बन्धापरित्यागौत्यर्थः, चन्द्रादिषु मुख्य-
 ग्रहस्य, [“निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः” इत्यमरः] अय भानुः,
 अनुनयविमुखः विनीतप्रार्थनायामपि पराङ्मुखः, स्यात् भवेत्,
 एकग्रहत्वात् मम प्रार्थनामगणयित्वा यदि अस्तमेव व्रजेदित्यर्थः,
 तत् तर्हि, इह अस्मिन् सायंकाले, अम्लमः जलस्य, अञ्जलिं

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
 निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्तं मृगयताम् ।
 इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
 स्वयं मोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १४८ ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहौरः सुतं
 श्रीहौरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम ।
 तस्यागाटयमेकविंशगणनः काव्येऽति नव्ये कृतौ
 भैमोभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निमर्गोज्ज्वलः ॥ १४९ ॥

गणहृषम, आभ्यां कोकाभ्यामिव, दत्त्वा प्रदाय, अनुनयाग्राहिणे
 सूच्याय न दत्त्वा कोकाभ्यामिव क्षिप्त्वा इत्यर्थः, भवती त्वा प्रति,
 एष्यमाणं पुनः प्रत्यागमिष्यन्तम्, ईड् गतावित्यस्य लृटः शानचि
 रूपम् । मा ननं, पश्य अवलाकय । मायसन्ध्यापामनानिमित्तं
 भङ्गा वह्निगमनाभ्यनुज्ञा याचितवान् इति भावः ॥ १४७ ॥

तदिति ।—हे दमयन्ति । तत् तस्मात्, तथा सूच्यानुनयस्य
 प्रयोजनीयत्वादित्यर्थः, भवती त्वं, त्वत्परिहसितं तव परिहसाम
 एव, कन्द मूलं यस्य तादृशाय, आनन्दाय प्रीत्यै, परिहसामानन्दं
 कर्त्तमित्यर्थः, इह प्रामाद एव, निजानाम् आत्मोयानाम्, आलीना
 सखीना, लीनां क्वचित् गूढा, स्थितिम् अवस्थान, मुहूर्तं
 कञ्चित् कालं, मृगयताम् अन्विष्यतु, इति एवं, व्याजात् कृत्वात्,
 सहचरीं दमयन्तीम्, आलिषु सर्वाषु विषये, वलितचित्ताम्
 अमत्तमनस्कां, कृत्वा विधाय, सः अयं नलः, स्वयम आत्मना,
 सायन्तन विधाय सायंसन्ध्याऽग्निहोत्रादिकृत्यं, विधित्सुः विधातु-
 मिच्छुः सन्, वहिः तस्मात् प्रामादात् निर्गतः, अभूत् ॥ १४८ ॥

श्रीहर्षोमिति ।—भैमोभर्तुः नलस्य, यत् चरित्रं शीलं,
 तद्वर्णनमये तत्कथनात्मके, काव्ये नव्ये नतनं, अत्र, अस्मिन्,

द्वाविंशः सर्गः ।

उपास्य सास्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे भैमोधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥

प्रत्युद्गजन्त्या प्रियया विमुक्तं पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यम् ।

अध्यास्य तामप्यधिवास्य सांऽय सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायम् ॥ २ ॥

श्रोहर्षस्य कृतौ, एकविंशतिः गणना यस्य सः तादृशः अयं सर्गः

अगात् समाप्तिं गतः । गतमन्यत् ॥ १४६ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितसायंकालवर्णनात्मकमन्तिम-
सर्गमुपक्रमते, उपास्येति ।—असौ अयं, नरेन्द्रः मनुजाधिपः
नलः, सास्य सायंकालिक, विधिं जपाद्यनुष्ठानम्, उपास्य
अचयित्वा, उपासनारूपेण विधायेत्यर्थः, अन्तिमाशारायाः चरम-
दिश, पश्चिमाया दिशः इत्यर्थः, अस्तगमनरूपान्तिमसमये
सूर्यगम्यतया पश्चिमाया दिशः अन्तिमाशात्वं बोध्यं, रागेण
अरुणिम्ना, रक्तवर्णतादृशनेन हेतुनेत्यर्थः, कान्तायाः प्रियायाः,
अधरचुम्बि सादृश्यात् अधरोष्ठस्मारि, चेतः चित्तं यस्य तादृशः
सन्, अत एव तद्विरहासहिष्णुतया वहिः अवस्थातुम् अशक्तः
इति भावः, भैम्याः दमयन्त्याः, धरं केलिपर्वतरूपं, सौधं
यत्र सा विद्यते तं हस्यं, सप्तमभूमिभागे प्रासादस्य सप्तमतले,
सप्तमौम् उपकारिकामित्यर्थः, [“गले बद्धा गौर्नीयते” इति-
वत् सप्तमी] अवाप्तवान् प्राप ॥ १ ॥

प्रतीति ।—सः अयं नलः, प्रत्युद्गजन्त्या प्रत्युद्गच्छन्त्या,
अभ्यर्थनार्थं सम्मुखम् आगच्छन्त्या इत्यर्थः, प्रियया कान्तया
भैम्या, विमुक्तं परित्यक्तम्, अङ्गे क्रोडदेशे, मध्ये इत्यर्थः, स्थिता
विन्यस्ता, सज्जा आस्तृना, शय्या तूलिका यस्य तं तादृशं, पर्यङ्कं

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अक्षालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्केरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

खट्वाम्, अध्यास्य स्वयम् अधिष्ठाय, [“अधिशीङ्—” इति कर्मत्वम्] तां भैमीम् अपि, अधिवास्य तत्र उपवेश्य, [खन्ता-हसतेः ल्यप्, तस्य धात्वन्तरत्वात् “उपान्वध्याङ्वसः” इति कर्मत्वाप्राप्तेः सामर्थ्यात् तत्रेति अध्याहार्यम्] सायं सूर्यास्त-कालसम्बन्धिनीं, सन्ध्यां दिवारात्रिसम्बन्धिसन्धिमुहूर्त्तम्, उप-श्लोकयति स्म भैम्याः पुरः श्लोकैः स्तौति स्म, वर्णितवानित्यर्थः । [“सत्यापाश—” इति णिचि स्मयोगे भूते लट्] ॥ २ ॥

विलोकनेनेति ।—हे प्रिये ! जलानां वारीणां, जडानाञ्च, अधिपस्य अधीश्वरस्य वरुणस्य, दारान् भार्या, तत्स्वरूपा-मित्यर्थः, दिश पश्चिमां दिशं, विलोकनेन तावत् सम्पूर्णतया दर्शनेन, समयदृष्टिदानेनेत्यर्थः, न तु कटाक्षदर्शनादिना इति भावः, अनुगृहाण कृतार्थीकुरु, त्वमिति शेषः; यद्वा—तावत् चन्द्रोदयपर्यन्तमित्यर्थः, यावत् चन्द्रोदयादिना अरुणिमापगमेन अस्याः सौन्दर्यं न विलुप्तं भवति, यावच्च प्राच्यां राम-णोयकं तिष्ठति तावत् साम्ब्यरागेण रमणीयां पश्चिमां दिशं विलोकयेति भावः । जडाधिपस्य मूर्खतमस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिना अनुगृहीतुमर्हा भवतीति च गम्यते ; या इयं पश्चिमा दिक्, लाक्षापयसा अलक्तकरसेन, अक्षालि इव क्षालिता इव, केनापि जनेनेति शेषः, तथा कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य, पङ्केः कर्दमैः, गाढद्रवैरिति यावत्, अपूरि परिपूरिता इव, अत्रापि केनापि जनेनेति शेषः, एवंविधा दृश्यते यतः तस्मात् रमणीयाम् एतां विलोकयेति भावः ॥ ३ ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेश्चरतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य सन्ध्या रजोराजिरिहाञ्जिहोते ॥ ४ ॥

अस्तादिचूडाऽऽलयपङ्कणालिच्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोत्तमितैः शिखीघैर्दिग्वारुणो द्रागरुणोक्ततेयम् ? ॥ ५ ॥

उच्चैरिति ।—हे प्रिये । रविः सूर्य एव, गैरिकः तटाख्य-
धातुविशेषसम्बन्धो, गण्डशैलः स्थूलपाषाणः, उच्चस्तरात् अत्यु-
न्नतात्, अम्बरशैलस्य गगनरूपगिरेः, मौलिः शिखरात्, च्युतः
पतितः ; पातेन उच्चैस्तरगिरिशिखरात् अधः पतनेन हेतुना,
विचूर्णितस्य विगेषेण चूर्णीभूतस्य, तस्यैव रविरूपगैरिकगण्ड-
शैलस्यैव सम्बन्धिनो, सन्ध्या सायंकालिकरक्तिमा एव,
रजोराजिः रक्तवर्णचूर्णसमूहः, इह सायकाले पश्चिमदिशि
वा, उञ्जिहोते उपारिष्टात् प्रसरति । दृश्यते च लोके अत्यच्चात्
पतित पाषाणादिक चूर्णीभवतीति ॥ ४ ॥

अस्ताति ।—हे प्रिये ! अस्ताद्रेः अस्ताचलस्य, चूडा शिखरम्
एव, आलयः अर्वास्थितिस्थानं यस्याः सा तादृशी या पङ्कणालिः
शवरगृहसमूहः, (“पङ्कणः शवरालयः” इत्यमरः) तत्र छेकस्य
गृहसक्तस्य, शवरगृहपालितस्येत्यर्थः, (“गृहासक्ताः पक्षि-
सृगाश्चकास्ते गृह्यकाश्च ते” इत्यमरः) कुक्कुटानां चरणायुधानां,
पेटकस्य समूहस्य, (“पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके”
इति विश्वः) यामान्ते प्रहरान्ते, दिवसस्य शेषप्रहराव-
साने इत्यर्थः, या कूजा कूजनम, अव्यक्तशब्दकरणमित्यर्थः,
तेन उल्लमितैः किञ्चित् उच्चैर्भूतैरित्यर्थः, शिखानां शिरस्थ-
तास्त्रवर्णचर्ममयचूडानाम, शीघैः इन्दैः, इयम् एषा, वारुणी
दिक् पश्चिमाशा, द्राक् भटित्येव, अरुणीकृता रक्तवर्णीकृता
किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । तास्त्रचूडापराख्याना कुक्कुटानां शिखाः

पश्य द्रुतास्तङ्गतसूर्यनिर्यत्करावलीहैङ्गलवेत्रयाऽत्र ।

निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि रात्रिप्रतीहारपटेऽधिकारम् ॥६॥

महानटः किं नु स भानुरागे सन्ध्याय सन्ध्या कुनटोमपौशाम् ।

स्वभावत एवारुणवर्णाः, प्रतियामान्ते कूजनं कूजनकाले च
शिखोन्नमनं तेषां स्वभाव एव इति बोध्यम् ॥ ५ ॥

पश्येति ।—हे प्रिये! द्रुतं शीघ्रम्, अस्तं गतात् पश्चिमाचल-
प्रस्थितात्, सूर्यात् दिवाकरात्, निर्यती निर्गच्छन्ती, या
करावली किरणश्रेणी, सा एव हैङ्गलं हिङ्गलाख्येन रक्तवर्ण-
द्रव्यविशेषेण रञ्जितं, वेत्रं दण्डविशेषः यस्याः तादृशया,
सन्ध्ययाऽपि सायंकालाधिदेवतयाऽपि, निषिध्यमानं निवार्य-
माणं, प्रतिषिद्धपुनःप्रसरमित्यर्थः, अहः दिनं यस्मिन् तादृशे,
[अत्र तत्पुरुषाभावात् टजभावः] अत्र सायसमये, रात्रेः
चन्द्रस्य नायिकाभूतायाः रजन्याः, प्रतीहारस्य दैवारिकस्य,
पटे स्थाने, अधिकारं नियोगं, सन्ध्याया एव विधिर्नाति शेषः,
पश्य अवलोकय ; स्त्रिया हि दैवारिकी स्त्रेयव युक्तेति सन्ध्येव
रात्रेर्दैवारिकी जातित्यर्थः । सूर्याऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरा-
गतेति सायंसन्ध्यया ज्ञाप्यते इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं सन्धानक्षत्रयोगं वर्णयति, महानट इति ।—हे
प्रिये ! सः ताण्डवनृत्ये प्रसिद्धः, महानटः उत्कृष्टनर्तकः शिवः,
वक्ष्यमाणस्योक्तेऽपि शिवस्यैवाभिधानात् ताण्डवकारित्वेन प्रसिद्ध-
त्वाच्च इति भावः, कुनटोमपि मनःशिलारूपणोमेव, मनःशिला-
वत् रक्तवर्णामित्यर्थः, (“मनःशिला... । नैपाली कुनटो
गोला” इत्यमरः) सन्ध्या सायंकालं, भानोः सूर्यस्य, रागे
आरक्तवर्णतासम्पादने इत्यर्थः, ईशा समर्थो, सन्ध्याय सम्यक्
विविच्य, सन्ध्यासमय एवायं समागत इति सम्यक् निश्चित्य

तनोति तन्वा विद्यताऽपि तारश्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारम् ॥७॥

इत्यर्थः, तारश्रेणिः तारकाराजिरेव, स्रक् माला यस्य तादृशेन, विद्यता आकाशेन, आकाशरूपयेत्यर्थः, महादेवस्याष्ट्यमूर्त्तगन्तर्गतत्वात् आकाशस्य इति भावः, तन्वाऽपि मूर्त्तगाऽपि, आकाशस्यामूर्त्तत्वेऽपि तद्रूपया मूर्त्तगाऽप्येत्यर्थः, साम्प्रतम् अधुना, अङ्गहारम् अङ्गविच्छेपं, नृत्यव्यापारे अङ्गचालनादिकमित्यर्थः, (“अङ्गहारोऽङ्गविच्छेपः” इत्यमरः) तनोति किन्नु ? विस्तारयति किम् ? बाहुल्यतया करोति किम् ? इत्यर्थः, पक्षान्तरे—महानटः नृत्यकुशली काञ्चित्, कुनटीमपि नृत्यकर्मणि अनभिज्ञतया निष्कण्ठनर्तकोमपि, सन्ध्या केशोरतारुण्ययोः सन्धिसमये अवास्थिताम्, अत एव सभायाः संसटः, सभास्थदर्शकजनानामिति यावत्, अनुरागे अनुरागजनने, दर्शनाग्रहोत्पादने इत्यर्थः, ईशा समर्था, सन्ध्याय सम्यक् विविच्य, तारश्रेणिः निर्मलमौक्तिकराजिरेव, स्रक् माला, हार इति यावत्, (“तारो निर्मलमौक्तिके । मुक्ताशुद्धावृचनादे नक्षत्रनेत्रमध्ययोः ॥” इति विश्वः) यत्र तादृशया, विद्यता आकाशेन, आकाशवत् विशालयाऽप्येति भावः, तन्वा देहेन, साम्प्रतम् अधुना, अङ्गहारम् अङ्गविच्छेपं, नृत्यविशेषे अङ्गचालनादिकमित्यर्थः, तनोति किन्नु ? विस्तारयति किम् ? यद्वा—महान् सन्ध्यापासनादिविषये अतिप्रशस्तः, तथा अटति गच्छतीति अटः, एवम्भूतः सः प्रकृतः सायन्तनः कालः, यद्वा—महान् परमेश्वरः महादेवः, नटः नर्तकः यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि महेश्वरो नृत्यात्, स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः, भानोः सूर्यस्य, रागे लौहित्ये सति, अस्तमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रे अवाशिष्टे सति, सन्ध्यां सन्ध्याकान्तिं, किञ्चित् पोतरक्तवर्णत्वात्, कुनटीं “नैपाली कुनटी

भूषास्थिताम्नस्त्रुटितस्य नाद्यात् पश्योङ्काटीकपटं वहद्भिः ।

गोला” इत्याद्यभिधानात् मनःशिलारूपा, तथा ईशामपि स्वकालस्वामिनो वा, अथ पितृप्रसूरूपब्रह्मत्वात् देवतारूपाम्, अथच समृद्धिमती, सन्ध्याय सम्यक् विचिन्त्य, साम्प्रतम् इदानीं, तन्वा किञ्चित् उद्गतया, सन्ध्यारागतिराहितकान्तितया वा क्लृप्तया किञ्चित् दृश्यया, तथा वियता अपि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया च. यद्वा आ सामस्येन व्याप्तं वियत् यया गगनव्यापिन्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किम् ? यद्वा—ताराणां गृहमौक्तिकानां श्रेणिः यत्र तादृश्या ग्रथित-मौक्तिकमालया हारविरचनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्याय एवंविधा मन्दिन्य नक्षत्रपरम्परामिव हार विरचयति । किमित्यर्थः । सन्ध्यारागः कियानवशिष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जातानिति भावः । तथा तारश्रेणिस्रजा उपलक्षितान् तद्युक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा । सन्ध्यामवविधा विज्ञाय तूष्णीम्भूतः इति न, किन्त्वाचित्यादिशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थः इति वा अपिशब्दाथः । अथच स प्रसिद्धः, महानटस्ताण्डवनृत्यकर्ता शिवः, भानाः सूर्यस्य, रागे सति अस्तमितार्द्धे सूर्यं सतीति यावत्, तत्र सन्ध्यासमये, मनःशिलातुल्यवर्णाम् आचरन्त्यास्तुत्वात् कुलितनर्तकौरूपां वा ईशा देवीं सन्ध्यां, सन्ध्याय सम्यक् ध्यात्वा, सायं सन्ध्यावन्दनं कृत्वा वा, अष्टासु मूर्त्तेशु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्या तया गगनरूपया अपि अमूर्त्तया अपि, तन्वा मूर्त्तया इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरम्, अङ्गहारं मुख-करपाश्वरीयाङ्गानां विक्षेपं करोति किमिति वितर्के । अमूर्त्तस्य

दिङ्गण्डल मण्डयतीह खण्डैः सायंनटस्तारकराट्किरोटः ॥८॥

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य बधं व्यधात् यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽसंधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥९॥

अङ्गहारकरणं विचित्रमिति विरोधार्थाऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रमपेभागादभूषणतयेव तन्वाऽङ्गहारं करोति, किन्तु वियताऽपि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरो हि सायंसमयं नृत्यति । भानुराग्रे मनःशिलातुल्यवर्णां सन्ध्यामपीशा सहचरीं पार्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति । पार्वतीसमोपेऽपीश्वरो नृत्यति ॥ ७ ॥

भूषति ।—हे प्रिये ! तारकराट् तारकाभिः राजते यः सः तादृशः चन्द्रः, किरोटं मुकुटं, शिरोभूषणमिति यावत् यस्य सः तादृशः, चन्द्रशेखर इत्यर्थः, सायं नटतीति सायंनटः सन्ध्या-नर्तकः शिवः, उड्कोटीकपटं कोटिसङ्करकनकत्रय्याजं, वहङ्गिः धारयाङ्ग, नाय्यात् उद्धतात् नृत्यात् हेतोः, त्रुटितस्य द्विवस्य, भूषास्थिदान्न. आत्मन एव कण्ठभूषणभूतास्थिमालायाः, खण्डैः इतस्ततः विचिन्तैः शकलैरिव, इह सायंसमये, दिङ्गण्डलं दिक्चक्रवालं, मण्डयति भूषयति, पश्य अवलोकय । एतानि नक्षत्राणि न, किन्तु ताण्डवचुटितास्थिमालोच्छ्रलच्छकलान्येव दिक्षु शोभन्ते इति भावः । मण्डयतीवेति पाठे उभेच्चा ॥ ८ ॥

काल इति ।—हे प्रिये ! कालः सन्ध्यासमयरूपः, कृष्ण-वर्णश्च, हिंसकत्वात् सृत्वरूपः वा, किरातः व्याधः, स्फुटानि विकसितानि, पद्मानि कमलानि यस्मिन् तादृशस्य, [बहुव्रीहौ कप्] यद्वा—स्फुटपद्मं विकसितकमलं, कं जलं यस्मिन् तादृशस्य, अन्यत्र—स्फुटं प्रकटीभूतशुण्डादण्डाग्रे प्रकाशमानं, पद्मकं सिन्दूरादिकृतपद्माकारतिलकविन्दुः यस्य

सन्ध्यामरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव ।
 दिग्वासमा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥
 सतीमुमामुद्वहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसनं सुनेत्रे ! ।

तादृशस्य, यस्य दिनमेव दिवस एव, द्विपः हस्ती तस्य दिवसा-
 त्मकहस्तिनः, बधम अपसारणं हननञ्च, व्यधात् अकरोत्, सन्ध्या
 सायकालः, तस्यैव हतस्य दिवसरूपस्य करिणः एव, रुचिरा
 रम्या, अस्त्रधारा रुधिरधारा, इव शोभते इति शेषः ; तथा
 ताराश्च नक्षत्राणि च, कुम्भस्थलमौक्तिकानि तस्यैव विदारित-
 शिरःपिण्डान्तर्गतमृक्ताफनानि, इव शोभन्ते इति शेषः ॥ ९ ॥

सन्ध्या इति ।—हे प्रिये ! विभुना प्रभुणा, अत एव तस्या-
 करणीयं किञ्चिदपि नास्त्येति भावः, दिग् एव दिक्समूह
 एव, वामं वसनं यस्य तादृशन दिग्स्वरिण, हरिणेत्यर्थः, पूर्वं
 प्राक्, शिवायाः पावत्याः, विवाहे परिणयावसरे, पुष्पसिन्दूरिका-
 पर्वणि पुष्पसिन्दूरिकाभ्या रञ्जितस्य वसनस्य परिधान-
 रूपे विवाहाच्चतुर्थदिवसानुष्ठेये उत्सवविशेषे इत्यर्थः, सन्ध्याया
 सायसमयोर्वास्थित्या, मरागः रक्तवर्णः, अयमेव एष एव, ककुभः
 पश्चिमायाः दिग्, विभागः प्रदेशविशेषः, पर्यधायि परिहृतः,
 इति अवैमि मन्थे, रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वासनत्वेन
 रक्तदिग्भागरूपवसनपरिधानस्यैवोचित्यात् स एव परिहितः
 इति शङ्के इत्यर्थः । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहि-
 तानि वस्त्राणि प्रचालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि
 कौसुम्भादिरञ्जितरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधोयन्ते इति वृद्धा-
 चारः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः, सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्या-
 रागः, वसनस्थानं पश्चिमदिग्भागः इति भावः ॥ १० ॥

प्रातःसायंसन्ध्यायोः प्राचोप्रतोच्योद्दयोरपि तुल्यरक्तवर्णत्वात्

दिशौ द्विसन्ध्यौमभि रागशोभे दिग्वाससोभि किमलम्बिषाताम् ?

॥ ११ ॥

सायंसन्ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पमिन्द्रिकात्वं कथं वक्ष्यते ? कथं वा दिगम्बरेण पूर्वा दिक् परिहृता ? इत्यादिषु तस्य परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह, सतोमिति ।—सुनत्रे । हे विशाललोचन ! प्रिये ! मतीं दाक्षायणीम्, उमा पार्वतीं च, उद्वहता परिणयता, दिग्वाससा दिगम्बरेण हरणा, पुष्पमिन्द्रिकार्थं पूर्वाक्तपुष्पमिन्द्रिकापवसम्पादनार्थं, द्वयोः सन्ध्योः समाहारः इति वा द्विसन्ध्योः समाहारदिगोरकत्वे “श्रावन्ता वा” इति स्त्रीत्वे च “द्विगोः” इति ङोपि सन्ध्याशब्दस्य तद्धितयदन्तत्वात् “हलः तद्धितस्य” इति च लापः] अभि हे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये लक्षोक्तव्य, [“अभिरभार्ग” इत्यभः कर्मप्रवचनीयत्वात् तदुद्योगे द्वितीया] रागेण रक्तवर्णेन, शोभा मौन्दर्यं ययोस्ते, रागेण रक्तवर्णेन शोभते इति वा तादृशं, उभे हे, दिशौ प्राचाप्रतोच्या ककुभौ, [लभेगत्वयत्वात् अणी कर्तुः णी कर्मत्वम्] वसने रक्तवस्त्रयुगलम्, अलम्बिषातां प्राप्ते किम् ? श्वशुरात् वराभरणत्वेनेति शेषः, तस्य दिगम्बरत्वेन रक्तवर्णदिग्रूपस्यैव रक्ताम्बरस्य लाभाच्चत्यादिति भावः । दिग्वसनत्वेन विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तपूर्वपश्चिमदिग्द्वयमेव रक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्ये इति निष्कर्षः । शिवेन हे दिशावेव वस्त्रे हे सन्ध्ये लक्षोक्तव्य रागेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्रापिते किम् ? विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे समर्प्यते तस्माच्छिवेन दिग्द्वयरूपे मम हे वस्त्रे भवतीभ्या रक्तशोभे प्रापणाय इति सन्ध्याद्वयम् आक्षेप्य, ते च दिग्द्वयं रक्तशोभं चक्रतु इति वा अर्थः ॥ ११ ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्रास्यति भानुभिक्षुः ।
 अश्वी निमज्जन्निव तापमोऽयं सन्ध्य भ्रकाषायमधत्त सायम् ॥ १२ ॥
 अस्ताचलेऽस्मिन्निक्षोपलाभे सन्ध्याकषोलेखपरोक्षितो यः ।
 विक्रोय तं हेलिहिरण्यपिण्डं तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

आदायेति ।—यः अयं पश्चिमाकाशे अस्तोन्नतः, भानुः
 सूर्य एव, भिक्षु परिव्राट्, (“भिक्षु परिव्राट् कर्मन्दी” इत्यमरः)
 दण्डं तदाख्यं पारिपाश्विकमेव दण्डं वैणवयष्टि, (“माठरः
 पिङ्गलो दण्डः चण्डाशोः पारिपाश्विका.” इत्यमरः) आदाय
 गृह्णीत्वा, सकलासु सर्वासु, दिक्षु आशासु, परिभ्रास्यति
 विचरति, सः अयं तापसः परिव्राट् भानुः, सायं सन्ध्याकाले,
 अश्वी समुद्रे, निमज्जन् निमग्नोभवन्, समुद्रे निमज्जनेन
 पातालं प्रविशन् इत्यर्थः, अश्विवत् बहुजले जलाशये स्नानं कुर्वन्
 सन्, सन्ध्यायाः सायंसमयस्य, अन्नं रक्तवर्णं गगनमेव,
 काषायं कषायरञ्जितं रक्तवस्त्रं, [“तेन रक्तम्” इत्यण्] अधत्त
 इव परिहितवानिव । अन्योऽपि यतिः एकत्र बहुकालावस्थानस्य
 निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् एव परिभ्रमन् सायंकालिकस्नानं
 समापयन् काषायं वस्त्रं धारयति ॥ १२ ॥

अस्तेति ।—यः हेलिहिरण्यपिण्डं सूर्यः, अस्मिन् प्रतीच्यां
 परिदृश्यमाने, निक्षोपलाभे सुवर्णपरोक्षापाषाणतुल्ये, अस्ता-
 चले चरमपर्वते, सन्ध्या सायंकालीनरक्तिमा एव, कषोलेखः
 घर्षणचिह्नं, पीतरक्तत्वसादृश्यादिति भावः, तेन परीक्षितः
 अङ्गत्रिमतया निर्णीतः, आसीदिति शेषः, इयं परिदृश्यमाना,
 द्यौः आकाशं, तं तादृशमङ्गत्रिमतया निर्णीतमित्यर्थः, हेलिः
 सूर्य एव, हिरण्यपिण्डं स्वर्णगोलकः तं, पीतरक्तत्वसादृश्या-
 दिति भावः ; (“हेलरालङ्गने सूर्ये” इति हैमः) विक्रीय

पचेलिमं दाडिममर्कविम्बमुत्तार्य सन्ध्या त्वगिवोज्जिताऽप्य ।
तारामयं वीजभुजाऽदमीयं कालेन निष्ठूतमिवास्थियूथम् ॥१४॥

विक्रयं कृत्वा, विनिमयेन कस्मैचित् दत्त्वेत्यर्थः, ताराः नक्षत्र-
रूपान्, वराटान् कपर्दकान्, आदित जग्राह ; उत्तमं
सुवर्णं रक्तपोतं भवति, तथा च रक्तपोतसूर्यरूपसुवर्ण-
गोलकस्य निकषपरोक्षितसुवर्णरेखेव सन्ध्या दृश्यते, ताराश्च
वराटका इव दृश्यन्ते इति समुदितार्थः । लोकव्यवहारान-
भिन्नत्वद्योतनार्थं द्यौरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ; स्त्री हि प्रभूत-
सुवर्णं दत्त्वा सूर्खतया अकिञ्चित्करणान् वराटकान् गृह्णाति,
धूर्त्तन वञ्चयति च । सूर्यः अस्तमितः, ताराश्च गगनं समुदिता
इति निष्कर्षः ॥ १० ॥

पचेलिममिति ।—वीजभुजा दाडिमफलस्यैव अभ्यन्तरस्थ-
बीजभक्षणपरेण, कालेन मायंनमयेन, अर्कविम्बं रक्तं सूर्य-
मण्डलमेव, पचेलिमं तरोः उपर्येव स्वयं पक्वं, दाडिमं
तदाख्यं फलम, उत्तार्य उच्चित्य, गगनरूपवृक्षात् त्रीटयत्वा
वीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा इत्यर्थः, सन्ध्या मायंकानरूपा, रक्तता-
साम्यादिति भावः, अस्य दाडिमस्य, त्वक् वल्कल, पक्त्वात्
रक्तवर्णमिति भावः, उज्जिता इव परित्यक्ता इव, तद्बीजभक्षणार्थ-
मुपरितनवीजावरणवत् सन्ध्या पृथक् कृता इवेति भावः, तथा
तारामयं नक्षत्ररूपम्, अदमीयम् अमुष्य दाडिमस्य अमीषां
बीजानां वा सम्बन्धि, अस्था निःशेषेण पोतरमबीजानां, निःसार-
दृढच्छुद्रच्छुद्रशुभ्रवस्तुविशेषाणामित्यर्थः, यूथं हृन्दं, निष्ठूतमिव
बीजरमसेवनानन्तरं धूत्कृत्य मुखात् उद्दीर्णमिव, दृश्यते
इति शेषः । न हि कालादृते कश्चिदन्यः सूर्यदाडिमं भक्षितं,
प्रमर्शः इति भावः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य तत्त्वचं

ताराततिर्वीजमिवादमादमियं निरष्टेवि यदस्थियथम् ।

तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेषा सन्ध्याञ्जिता पक्लिमदाडिमं

वा ? ॥ १५ ॥

सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य चण्डीपतेस्तच्चरणाभिघातात् ।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्वौः ॥ १६ ॥

परित्यज्य वीजान्यास्वाद्य पौतरसान् वीजकणान् शूक्त्य
त्यजति इति ॥ १४ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थमेवाचष्टे, तारेति ।—योग्यत्वात्
कालेन इति कर्तृपदं पूर्वतः आकर्षणीयम् ; कालेन समयेन,
[कक्षा] वीजं दाडिमवीजसारम्, आदमादं भक्षयित्वा
भक्षयित्वा, [अटेराभीक्ष्णोऽणमुत्, द्विर्वचनञ्च । इयम एषा,
ताराततिः नक्षत्रराजिः, ताराततिरूपमित्यर्थः, यस्य सूर्यरूपस्य
पक्लिमदाडिमस्य सम्बन्ध, आस्थियथं मध्यास्थितनि सारशुभ्रकठिन-
क्षुद्रक्षुद्रद्रव्यममूढं, निरष्टेवि इव निष्ठुरता इव, यत्कृत्य
निक्षिप्तवेत्यर्थः, तत् रविं सूर्यमेव, अस्तकालिकसूर्यरूप-
मेवेत्यर्थः, पक्लिमं पचेन्निम, सुपक्वमित्यर्थः, दाडिमं दाडिमफलं,
निष्कुलाकृत्य निस्त्वचीकृत्य, वीजरूपं सारं गृहीत्वा
वल्कलं निक्षिप्येत्यर्थः, [“निष्कुलान्निष्कौषणे” इति डाच्]
एषा इयं, सन्ध्या सायंकालरूपा, त्वक् तस्यैव दाडिमस्य
वल्कलम्, उञ्जिता वा ? वा-शब्दः सम्भावनायां, परित्यक्ता
किम् ? इत्यर्थः ; वा-शब्द इवार्थे वा, परित्यक्तेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सन्ध्याति ।—हे प्रिये ! सन्ध्याऽवशेषे सायं सन्ध्यावन्दनाव-
साने, कृतम् आरब्धं, ताण्डवम् उद्दाम नृत्यं येन तादृशस्य,
चण्डीपतेः महेश्वरस्य, तयोः तादृशयोः, उद्दामनृत्यकाले सर्वेण
निक्षिप्तयोरित्यर्थः, चरणयोः पादयोः, अभिघातात् दृढभावेन

इत्थं ह्यिया वर्णनजन्मनेव सन्ध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तरिचं निरोक्षमाणः स पुनर्बभाषे ॥ १७ ॥

रामेषुमर्मव्रणनात्तिवेगाद्ब्रह्माकरः प्रागयमुत्पपात ।

ग्राह्यैवकिमीरितमोनकम्बु नभो न भोः कामशरासनभ्रः !

॥ १८ ॥

आघातात् हेतोः, “उत्पतनाभिघातात्” इति पाठे—पटोः चरणयो, पतनेन विक्षेपेण, अभिघातात् ; उत्पतयालुभिः उत्पतनशीलेः, ऊङ्मुत्थितैरित्यर्थः, “सृष्टिगृष्टि—” इत्यालुच्-प्रत्ययः] कैलासशैलस्य कैलासपर्वतस्य, स्फटिकाश्मनां स्फटिक-मयशुभ्रप्रस्तराणां, खण्डैः प्रकले, लुद्रलुद्राशैरित्यर्थः, इवेति शेषः, द्योः आकाशम, अर्माण्ड अनङ्गता, इति पश्य अवलोकय, त्वमिति शेषः । कैलासस्य स्फटिकाश्मखण्डान्येव गगने तारारूपेण शोभन्ते, न तु ताराः इति भावः ॥ १६ ॥

इत्यमिति ।—इत्यम उक्तप्रकारेण, वर्णनेजन्मना उत्कीर्तन-जातया, ह्यिया लज्जया इव, सन्ध्यां सायंकालम, अपक्रान्त-वतीम् अपसृतवतीं, अपगतामित्यर्थः, प्रतीत्य ज्ञात्वा, दृष्ट्वा इत्यर्थः, अन्तारिचं गगनच, तारातमाभ्यां नक्षत्रान्धकाराभ्यां, दन्तुरम् उद्गतदन्तमिव, दन्तान् विकाश्य अर्वास्थितमित्यर्थः, निरोक्षमाणः अवनाकयन्, सः नलः, पुनः भूयः, बभाषे उवाच, भैमीमिति शेषः । अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनाश्रवणात् लज्जया अपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति ।—कामशरासनमेव अनङ्गकामुकमेव, भ्रुवौ यस्याः तत्सम्बुद्धौ, भोः ! कामशरासनभ्रः ! हे भ्रूदर्शनमात्रेण कामांदयकारिणि ! प्रियतमे ! [शरासनभ्रूरित्यवङ्स्थानत्वात् नदीत्वाभावात् ऋक्षत्वाभावः] ग्राहाणां जलचारिणां जन्तूनाम्,

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्तास्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

पञ्चास्रवत् पञ्चशरस्य नान्नि प्रपञ्चवाचो खलु पञ्चशब्दः ॥१९॥

शोघैः समूहैः, किर्मीरिताः मिश्रिताः, मीनाः मत्स्याः, कम्बवः शङ्काश्च यस्मिन् स तादृशः, इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः, अयम् एषः, रत्नाकरः समुद्र एव, प्राक् पूर्वं, पुराकाले इत्यर्थः, रामस्य राघवस्य जामदग्न्यस्य वा, इषुणा शरेण, मर्मणि हृदयादि-जीवस्थाने, व्रणनात् भेदनात्, क्षतोत्पत्तः हेतोरित्यर्थः, या आर्त्तिः पीडा, तस्याः वेगात् जवात्, ऊर्द्ध्वत्पतनानुकूलसंस्कार-विशेषाद्देतोरित्यर्थः, उत्पपात ऊर्द्धम् अगात्, तस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्य, तथा तस्यैव रत्नानि नक्षत्ररूपेण अधादेशात् अस्माभिर्दर्श्यन्ते इति भावः ; परन्तु ग्रहाणां शुक्रादीनामय-मिति ग्राहः ग्रहमम्बुधो, यः शोघः समूहः, शुक्रवृहस्पत्यादि-ताराग्रहसमूहः, ध्रुवमण्डलस्थग्रहसमूहो वा, तेन किर्मीरितः मिश्रितः, मौनः मौनाख्यः राशिः, कम्बः शङ्काकारावशास्त्रा-नक्षत्रश्च यस्मिन् तत् तादृशं, नभः आकाशं न । राघुनाथेन किल सेतुबन्धयाचनासमये परशुरामेण च निजवसत्यर्थं प्राथनासमये किञ्चिदप्युत्तराप्रदानात् शरेण समुद्रा भेत्तमुद्यत इति रामायणौ वार्त्ता । मकरकर्कटादयः साक्षाम्नीनादयः एव, न तु राश्यादिभूताः, शिष्टाश्च ताराः समुद्रमौक्तिकानि एव न तु तारा इति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

मोहायेति ।—हे प्रिये ! पुष्पशरेण कामेन, देवानाम् अपराणाम्, अप्सरसाञ्च स्वर्वेश्यानाञ्च, मोहाय अन्योऽन्यं प्रति चित्तविकारजननाय, विमुक्ताः प्रक्षिप्ताः, शराः पुष्पमयाः बाणा एव, ताराः तारकाः, शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः, कुन्दादि-कुसुमानां ताराणाञ्च वर्णपरिमाणाभ्यां परस्परसादृश्यादिति

नभोनदीकूलकुनायचक्रौकुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः पतन्ति तत्सङ्गमणानि धाराः ॥२०॥

भावः । ननु कामस्य पुष्यशराणां पञ्चसङ्गकमात्रत्वात् ताराणाञ्च असङ्केयत्वात् कथं शराणां तारात्वमित्याशङ्क्य समर्थयते, तथा हि, पञ्चशरस्य नान्नि मदनस्य “पञ्चशर” इति नामविषये, पञ्चशब्दः पूर्वपदत्वेन वर्तमानं पञ्च इति पदं, पञ्चास्यवत् सिंहावाचकपञ्चास्यशब्द इव, “मिहो सृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इति सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्गकमुक्त्वाभावादपि पञ्चयति विस्तृतं भवतीति पञ्च विस्तृतमास्यं यस्य अस्मी पञ्चास्यः इति व्युत्पत्त्या सिंहस्य यथा विस्तृतमुखत्वं प्रतीयते तद्वदित्यर्थः, प्रपञ्चवाचौ खलु प्रकृष्टः पञ्चः विस्ताराऽस्य इति तदाचौ बहुत्व-वाचक एव, न तु मङ्गलावाचकः इत्यर्थः. (“प्रपञ्चो विस्तारः” इति हलायुध.) न च पञ्चसङ्गकाः शराः यस्येति व्युत्पत्त्या, परन्तु “पञ्च विस्तारवचने” इत्यस्मात् स्वार्थणिजन्ताडातोः पञ्चाद्यच्चि पञ्चाः विस्तृताः, असङ्केयता इति यावत्, शराः यस्य स इति व्युत्पत्त्या, पञ्चशरपटेन कामस्यापि बहुशरत्वं प्रतीयते इति शराणां तारात्वं युज्यते एवेति भावः ॥ १८ ॥

नभ इति ।—नक्तं रात्रौ, विरहेण प्रत्यहं सङ्घटित-प्रिय-वियोगेन, आकुलस्य पीडितस्य, नभोनद्याः आकाशमरितः मन्दाकिन्याः, कूले तटे, कुलायः नौडं यस्य तादृशस्य, चक्रौ-कुलस्य चक्रवाकोममूढस्य, दृशोः नेत्रयोः, सन्ति विद्यमानानि, उद्गत्य तत्रैव स्थितिमन्तौत्यर्थः, अपाम् अशुजलानां, पृषन्ति विन्दवः एव, ताराः तारकाः, वर्णपरिमाणाभ्यां सादृश्यादिति भावः, तथा ताभ्यां दृग्भ्यां, सङ्गमणम अधःतरणं येषां तादृशानि, पृषन्ति चक्रौकुलानामशुविन्दवः एव, धाराः

अमूनि मन्ये सुरनिर्भरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।
 तत्पूरखिलसुरभीतिदूरमग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतौमः ॥ २१ ॥
 स्मरस्य कम्बु किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकोजयवादनीयः ? ।
 कस्यापरस्याडमयंः प्रसूनैर्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ? ॥ २२ ॥

वृष्टिजनपरम्पराः, तद्रूपेणेत्यर्थः, पतन्ति चरन्ति, भुवि इति
 शेषः, विरहामहिष्णुतयेति भावः ॥ २० ॥

अमूनोति ।—हे प्रिये ! गोधाः गोधाकाराः ताराः,
 गोधाकारं ध्रुवनक्षत्रमण्डलमिति यावत्, गोधा ज्येष्ठा वा,
 तदाख्यजलजन्तुविशेषश्च, मकरः मकरराशिसम्बन्धिन्यः ताराः,
 तदाख्यजलजन्तुश्च, कुलीरः कर्कटः, तद्राशिसम्बन्धिन्यः ताराः
 इत्यर्थः, तदाख्यजलजन्तुश्च, अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि एतानि,
 सुरनिर्भरिण्याः देवनद्याः, आकाशस्थिताया मन्दाकिन्या
 इत्यर्थः, यादांसि जलजन्तवः एव, मन्ये इति विवंचयामि,
 अहमिति शेषः, आकारादिसाम्यादिति भावः । ननु एतानि
 खलु प्रायेण जलापरि एव विद्यन्ते, ततश्च उपरिवर्त्तमानैरेव द्रष्टुं
 शक्यन्ते, न त्वधःस्थितैः जलव्यवधानात्, तत् कथमधस्थितस्य
 तव मननं सम्भवतीति चेत् तत्राह—तस्याः सुरनिर्भरिण्याः,
 पुरे जलप्रवाहे, खिलन्तः क्रीडन्तः, ये सुराः देवाः, तेभ्यः भौत्या
 भयेन, दूरं तलपथ्यन्तं, मग्नानि प्रविष्टानि, तानीति शेषः,
 इतः अस्मात् भूलोकरूपात्, अधः अधोदेशात् अपि, स्पष्टं
 स्फुटमेव, प्रतौमः जानौमः, दशनेनेति शेषः । अधोभागे
 स्थिताः अपि वयं जलतलगामित्वादेव गोधादियादांसि व्यक्तं
 पश्यामः, अतो मननं युज्यते एवेति भावः ॥ २१ ॥

स्मरस्येति ।—हे प्रिये ! त्रिलोकोजये त्रिजगदिजयकाले,
 वादनीयः वादनाहं, अयं प्रत्यक्षदृश्यः विशाखानक्षत्ररूपः,

किं योगिनोयं रजनी रतीशं
याऽजौजिवत् पद्मममूमुहच्च ? ।
योगर्द्धिमस्या महतीमलग्न-
मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

स्मरस्य कन्दर्पस्य, कम्बुः शङ्खः, दिवि आकाशे, चकास्ति
दोष्यते किम् ? उच्चतरदेशे वादितं हि वाद्यं बहुदूरादपि
आकर्ष्यते इति गगने स्थापितः लोकत्रयविजयवादनार्हः
कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । स्मरकम्बुनुमाने हेतुमाह,
अपरस्य अन्यस्य, कामेतरस्येत्यर्थः, कस्य भटस्य योद्धृपुरुषस्य,
उडमयैः तारारूपैः, प्रसूनैः पुष्पैः, वार्दित्वसृष्टिः वाद्यनिर्माणं,
घटते सम्भवति ? न कस्यापोत्यर्थः ; स्मरस्यैव धनुषः बाणस्य
च पुष्परूपत्वदर्शनात् तदोयस्य वाद्यस्यापि पुष्परूपत्वं युज्यते
एव, ततश्च ताराकुसुमरूपः कामशङ्खः एवाय गगनं शोभते, न
तु अन्यत् किञ्चिदिति भावः ॥ २२ ॥

किमिति ।—इयम् उपास्थिता, रजनी विभावरी, योगिनी
योगबललब्धाष्टंश्वयसम्पन्ना काचित् तापसी, किम् ? अथच
स्त्रीपुंसयोगवती काचित् कुट्टनी किम् ? कथमीदृश-
मनुमीयते ? इत्याह, या इयं रजनी यागिनी, रतीशं रतिपतिं
'कामम्, अजौजिवत् जौवितवती, दिवाभागे निर्व्यापारत्वेन
कामस्य मृतप्रायत्वात् रात्रौ च निजसन्निधेः सव्यापारत्वेन
सजीवं चक्रे इत्यर्थः, तथा पद्म कमलम्, अमूमुहच्च मोहवती
च, समकोचयञ्चेत्यर्थः ; दिवा पद्मस्य विकशितत्वात् रात्रौ
च मुद्रितत्वात् मुद्रणस्य च मोहरूपत्वादित्याशयः ; [उभयत्र
णौ चाङ्ग उपधाङ्गस्व.] रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे कामः आवि-
र्भवति पद्मानि च सङ्कुचन्ति इति द्रष्टव्यम् ; तथा हि, अम्बर-

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
 ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।
 निशाऽऽह शून्याध्वनि योगिनोर्य
 सृषा जगत् दृष्टमपि स्फुटाभम् ॥ २४ ॥

शुद्धि आकाशवासि, अत एव अलग्न निराधारं, कस्मिन्नपि
 वस्तुनि न अवस्थितम् इत्यर्थः, अथवा अलग्नं तारामात्रात्मक-
 त्वात् अराशिभूतमित्यर्थः, इदं विशाखानक्षत्रात्मकं प्रत्यक्षतो
 दृश्यमानं, कम्बु शङ्खः, (“शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्”
 इत्यमरः) अस्याः रात्रियोगिन्याः, महतोम् उत्कृष्टा, योगि-
 समाधिजन्यं स्वयं, वदति प्रकटयति, योगशक्तिं विना निराधारं
 वस्तु कथं स्थापयितुमर्हतीति प्रकाशयतीति भावः ; अन्या
 अपि योगिनो मृतमपि जीवयति जीवितञ्च मोहयात इति
 लोके दृश्यते । दिवा दग्नेनाभावात् इदानीं दृश्यमानं शङ्खाकारं
 विशाखानक्षत्रं रात्रिर्जातीति कथयतीति निष्कर्षः ॥ २५ ॥

प्रबाधेति ।—हे प्रिये ! प्रबोधस्य जागरणस्य, सम्यग्-
 ज्ञानोत्पत्तेश्च, काले समये, कालरूपे इत्यर्थः, अहनि दिवा,
 बाधितानि आच्छन्नानि, सूर्यप्रभया अभिभूततया अदृश्या-
 नीत्यर्थः, भ्रान्तिकारणनाशात् निरुपपत्तीनि च, स्वाधिकरणे
 निषेधप्रतियोगीनि इति यावत्, असम्भवादभावग्रस्तानि इत्यर्थी
 वा, ताराः नक्षत्ररूपाणि, खपुष्पाणि गगनकुसुमानि,
 निदर्शयन्ती अत्यर्थं प्रकाशयन्ती, स्पष्टं दर्शनविषयीकुर्वती
 इत्यर्थः, दृष्टान्तीकुर्वती च, इयम एषा, निशा रजनो, रात्रि-
 रूपेत्यर्थः, योगिनो बौद्धदर्शनरहस्याभिज्ञा काचित् प्रव्रजिता,
 शून्याध्वनि बौद्धपरिग्रहोत्तमार्गे, शून्यवादिबौद्धमत इत्यर्थः,
 स्फुटाभं सुस्पष्ट, दृष्टम् अपि अवलोकितमपि, प्रत्यक्षेण

एणः स्मरेणाङ्गमयः सपत्रा-
 क्तो भवद्भ्रूयुगधन्वना यः ।
 मुखं तवन्दो लसता स तारा-
 पुष्पालबाणानुगतो गतोऽयम् ॥ २५ ॥

प्रतीयमानम् अपि इत्यर्थः, जगत् स्यावरजङ्गमात्मकं सकलं विश्वं, सृष्टा अमत्यम, पाह ब्रूते, एकत्र—तमसाऽऽहतत्वात्, अन्यत्र—युक्त्या निराकृतत्वादिति भावः । आकाशकुसुमानि यथा भ्रान्तिविजृम्भितान्येव, भ्रान्त्यपनोदने तु नैव विद्यन्ते, तथा घटपटाद्यात्मकं जगदमदपि भ्रमज्ञानकाले सत्त्वेन प्रतीयते, तत्त्वज्ञानोदयात् भ्रान्त्यपनोदने तु अमद्रूपेणैव स्फुरति इति जगतो मिथ्यात्वमेवेति शून्यवादिबौद्धसिद्धान्तः इति ज्ञेयम् । बौद्धादिदर्शनं हि ज्ञानस्यैव वहिः घटाद्याकारत्वात् ज्ञानातिरिक्तं सर्वं मिथ्येति सिद्धान्तः, अतः तज्ज्ञा योगिन्यापि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति, तथेयमपि रात्रिः अहरदृश्या- न्यापि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात् गगने दर्शयतीति निष्कर्षः ॥ २४ ॥

एण इति ।—हे प्रिये ! तव भवत्याः, मुखे वदने एव, इन्दो चन्द्रे, आङ्गाटकत्वादिगुणयोगादिति भावः, लसता प्रकाशमानेन, तथा भवत्या तव, भ्रूयुगम् एव भ्रूयुगमेव, धनुः कार्मुकं यस्य तादृशेन, स्मरेण कामेन, अङ्गमयः कलङ्गरूपः, यः एणः सृगः, सपत्राक्तः पत्रयुक्तशगघातेन नितरा व्यथितः, [“सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथनं” इति डाच्] सपत्रस्य बाणस्य अपरपार्श्वं निगमनं यथा भवति तथा विहः इत्यर्थः, सः त्वस्रस्त्रिन्दुकलङ्गभूतः, अयं यो गगने दृश्यते इति अङ्गुल्या निर्दिष्टः सृगाशरोनक्षत्ररूपः एषः सृगः, तारापुष्पालिः आर्द्रा-

लोकान्त्रयो मण्डपमादिसृष्टि

ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।

स्वकान्तिरेणुत्करवान्तिमन्ति

घुणव्रणदारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

नक्षत्ररूपकुसुमपङ्क्तिः, सैव बाणः कामशरः, तेन अनुगतः अनुसृतः, तेनैव संमत्तदेहः सन्नित्यर्थः, गतः प्राप्तः, सृगशिरो-नक्षत्ररूपतामिति शेषः, सृगशिरोनक्षत्ररूपेण आकाशे अवस्थित इत्यर्थः, इति मन्ये इति शेषः । अन्योऽपि सृगो बाण-विद्धः तत्सहित एव पलाय्य अटर्शनं गच्छति । चन्द्रे सृगेण भाव्यं, स चात्र नास्ति, सचाप कामश्च सृगे लसति, गगने च सृगशिरोनक्षत्रं सृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते, तर्हि कामेन विद्वान्तगतपत्रपाश्वेवहिर्निर्गतबाणसहितः पलाय्य गतः सः एव अयं सृगः दृश्यते किम् ? इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एतेन भैमोमुखस्य निष्कलङ्कत्वं सूचितमिति ॥ २५ ॥

लोकिति ।—हे प्रिये ! आदिसृष्टि आदौ सर्वस्मात् अपि पूर्वं, सृष्टिर्निर्माणं यस्य तत् तादृशं चिरकालानिर्मितं, पुराणञ्च, लोकानां त्रयाणाम् अपि भुवनानां जनानाञ्च, आश्रयः आधारः, अवस्थितिस्थानमित्यर्थः, ब्रह्माण्डं भुवनकोषः एव, मण्डपम् उक्तविशेषणविशिष्टगृहविशेषः, यद्वा—ब्रह्माण्डं मण्डपमिव, (“मण्डपोऽस्त्रौ जनाश्रयः” इत्यमरः) आभाति शोभते, अस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्य, ब्रह्माण्डस्य मण्डपस्य च इति वा, काष्ठायां काष्ठायामिति अनुकाष्ठं दिशि दिशि, एतत्सम्बन्धिनीषु सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः, [वीष्पायामव्ययौभावः] अन्यत्र—अनुकाष्ठं काष्ठानि एतत्सम्बन्धीनि मण्डपघटकानि दारुणि, अनु लक्ष्योक्त्य, [विभक्त्यर्थे अव्ययौभावः] भानि

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि !

शक्रेभदानद्रवनिर्भरस्य ।

पोद्भूयते वासरसेतुनागात्

उच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥

नक्षत्राणि, स्वकान्तयः स्वेषां नक्षत्राणां, कान्तयः प्रभाः, रेणुत्कराः घृणोत्कीर्णकाष्ठचूर्णराशयः इव, तेषां वान्तिः उद्गारः एषामस्तीति तद्वान्तिमन्ति, घुणत्रणः घुणाख्यकौटनिर्मितः क्षतविशेषः, तत्कृतच्छिद्रमित्यर्थः, तस्य द्वारं मुखं, तान्निभानि तत्तुल्यानि, घृणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानि इवेत्यर्थः, दृश्यन्ते इति शेषः ; जनाश्रयापरनामा मण्डपः अपि अतिजोणः यदा भवति तदा तदोयकाष्ठेषु घृणाः पतन्ति, घृणोत्कीर्णगलद्रजोयुक्तानि वृत्तानि घुणकृताच्छिद्रमुखानि यथा दृश्यन्ते, तद्वत् भानि अपि दृश्यन्ते इति निष्कर्षः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वदिग्ब्यापितमावर्णनं प्राच्याः टक्रमेणोपक्रमते, शचीति ।—हे भैमि ! अन्धकारः तिमिरं, शच्याः इन्द्राण्याः, सपत्न्या समानपतिकायां, दिशि आशायां, प्राच्यामित्यर्थः, वामरः दिवसः, सेतुरिव आलिरिव, जलराधकापायविशेष इवेत्यर्थः, अन्धकाराक्रमणनिरोधकदिवालीकरूपमर्यादा इति यावत्, तस्य ध्वसात् नाशात्, अपगमाद्धेतोरित्यर्थः, उच्छृङ्खलः निरगलः, सर्वावधबाधाविह्वोनः सन् इत्यर्थः, शक्रेभस्य इन्द्र-हस्तिनः, ऐरावतस्येत्यर्थः, दानद्रवः मदोदकं, तस्य निर्भरः स्रवणं तस्य, पूरः प्रवाहः इव, कृष्णवर्णमदाटकराशिरिवेत्यर्थः, पोद्भूयते भृशं प्लवते, प्राचीं प्रति अत्यर्थं प्रसरति इत्यर्थः, [भृङ् सर्पणे इत्यस्मात् भृशार्थं यद् द्विर्वचनञ्च] पश्य अत्रलोक्य, त्वमिति शेषः ॥ २७ ॥

रामान्निरोमावलिदिग्विगाहि
 ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।
 यदीच्छ दूरादिव विभ्यतः स्वान्
 अश्वान् गृह्णोत्वाऽपसृतो विवस्वान् ॥ २८ ॥
 पक्षं महाकालफलं किलामीत्
 प्रत्यग्नारेः मानुनि भानुविम्बम् ।

दक्षिणदिग्व्यापि तमो वर्णयति, रामेति ।—रामस्य
 दाशरथेः श्रीरामचन्द्रस्य, आलिः सेतुः, सेतुबन्धः इत्यर्थः, मा एव
 रोमावलिः लोमसमूहः यस्याः मा तादृशी, सेतुघटकप्रस्तराणां
 कृष्णवर्णत्वेन तस्याभ्यादिति भावः (“सेतुराली स्त्रियां पुमान्”
 इत्यमरः) या दिक् दक्षिणा दिगित्यर्थः, तस्या विगाहि मञ्चरण-
 शीलम, अन्तकस्य यमस्य, वाहनं गमनमाधनं, महिषः इत्यर्थः,
 ध्वान्तायते अन्धकारवदाचरतीव ; अन्तकस्य दक्षिणदिक्-
 पतितया तद्वाहनमहिषस्यापि तत्रैव मञ्चरणशीलत्वात् कृष्ण-
 वर्णत्वाच्चेति भावः, । “उपमानात् आचारे कर्तुः क्यङ्” इति
 क्यङ्न्तात् तङ् । दूरात् विपक्रष्टप्रदेशादेव, यत् यमवाहनं
 महिषमित्यर्थः, वीक्ष्य अवलोक्य, विभ्यतः समयान्, अश्व-
 महिषयोः सहजवेरवशादेव भोतान् इति भावः, स्वान् स्वकीयान्,
 अश्वान् वाहनभूतान् सप्त घोटकान्, गृह्णोत्वा आदाय,
 विवस्वान् सूर्यः, अपसृतः इव पलायितः इव, तस्या दिश इति
 शेषः । अत्र अन्तकपदेन तद्वाहनस्यापि दारुणत्वं सूचितम्, अत
 एव ततः अश्वानां भयं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

प्रतीचोव्यापि तमो वर्णयति, पक्षमिति ।—प्रत्यग्नारेः
 पश्चिमदिशि वर्तमानस्य पर्वतस्य, अस्ताचलस्येत्यर्थः, मानुनि
 प्रस्यदेशे, समतलपदेशे इत्यर्थः, भानुविम्बं सूर्यमण्डलं, पक्षं

भिन्नस्य तस्यैव दृषन्निपातात्

बीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २८ ॥

कालवशात् परिणतं, परिणतत्वात् रक्तवर्णमित्यर्थः, महाकालस्य “माकाल” इति प्रसिद्धस्य किम्पाकस्य, (“महाकालो महादेवे किम्पाके प्रमथान्तरे” इति मेदिनी) फलं शस्यम्, आसीत् अवर्त्तत, किल एवम् अहं सम्भावयामौत्यर्थः, अस्तगमनकाले रक्तवर्णतामास्यादिति भावः, तथा तमांसि पश्चिमदिशि स्थितान्धकारान्, दृषदि शिलायाम्, अस्ताचलस्यैव प्रस्तरोपरीत्यर्थः, निपातात् पतनात्, उच्चतरदेशात् अधोदेशे पतनजनिताभिघातात् हेतोः, भिन्नस्य विदीर्णस्य, अतिपक्वतया अतिशयत्वात् पतनमात्रमेव बहुधा भग्नस्येत्यर्थः, तस्यैव भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्यैव, बीजानि अङ्कुरकारणानि, अभ्यन्तरस्थितातीवकृष्णवर्णक्षुद्रक्षुद्रकाठिनवस्तुविशेषानित्यर्थः, जानामितमां नितरा मन्ये, अहमिति शेषः, दिनरूपकालस्य परिणतत्वेन आसन्नास्तमयसम्बन्धात् रक्तवर्णं महतः कालस्य फलभूतञ्च भानुविम्ब महाकालफलमिव, तथा कृष्णत्वसादृश्यात् तमांसि च विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानि इव प्रसरन्ति इति भावः। अतीव पक्वं फलान्तरमपि उच्चप्रदेशात् पाषाणादौ पतितं सत् सर्वथा भग्नं भवतीति लोके दृश्यते। दाडिमवत् वर्तुलं पक्कावस्थायामतिकृष्णवर्णबीजं रक्तवर्णमहाकालफलं गृहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्बध्यते इति लोकाचारो दृश्यते। अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यस्य सत्त्वात् सन्ध्यासम्बन्धिनः प्रकाशस्य च आसन्नत्वात् अल्पान्धकारसूचनार्थं तमसां बीजत्वेन निरूपणम् ॥ २८ ॥

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
 प्रदक्षिणाङ्गास्वदनादृतस्य ।
 दिशस्तमस्रैत्रथान्यनाम-
 पत्रच्छटाया सृगनाभिशीभि ॥ ३० ॥
 ऊर्द्धं धृतं व्योम यदुष्णरश्मेः
 दिवा सहस्रेण करैरिवासौत् ।

उदीचीव्यापि तमो वर्णयति, पत्युरिति ।—चैत्रथं कुबेरो-
 द्यानम्, (“अस्थोद्यानं चैत्रथम्” इत्यमरः) तत् एव अन्यनाम
 नामान्तरं यस्याः सा तादृशी, पत्रच्छटा पत्रावली यस्याः तादृश्याः
 चैत्रथस्य कुबेरोपवनरूपपत्रावलीर्वाशष्टायाः, दिशः उत्तर-
 स्या आशयाः, सृगनाभिः कस्तूरी, तत्पत्रावल्लोरचनासाधनी-
 भृता इति भावः, तद्वत् शोभते राजते इति तत् तादृश, सृग-
 नाभिवत् कृष्णवर्णमिति भावः, तमः अन्धकारः, सुमेरोः देवभूमेः
 सुवर्णाचलस्य, प्रदक्षिणात् प्रदक्षिणोकरणादतोः, भास्वता
 सूर्येण, अनादृतस्य अवज्ञातस्य, गिरीणां पत्युः पर्वतराजस्य
 हिमाचलस्य, अयशः अकोर्त्तिरिव, सूर्यकर्तृकानादरणहेतुक-
 निन्दा इवेत्यर्थः, हिमाद्रिः यद्यपि गिरीण पतिः, तथाऽपि
 सूर्येण अनादृतत्वात् हीनः एव, मेरुरिव महान् इत्येवंरूपः
 तिरस्कार इवेति यावत्, वर्त्तते इति शेषः, यशसि धवलतायाः
 कविसमयप्रसिद्धत्वेन अयशसः कृष्णवर्णत्वं सुतरामिव लभ्यते,
 तमसश्च कृष्णवर्णत्वात् उभयोः साम्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ऊर्द्धदिग्व्यापि तमो वर्णयति, ऊर्द्धमिति ।—यत् व्योम
 आकाशं, तमालश्यामलमिति भावः, दिवा अहनि, उष्ण-
 रश्मेः सूर्यस्य, सहस्रेण सहस्रसङ्ख्यकैः, करैः किरणैः, हस्तैश्च,
 ऊर्द्धम् अत्युच्चप्रदेशं, धृतम् इव अवलम्बितमिव, आसौत्

पतत्तदेवाश्रुमता विनेदं

नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रम् ? ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वापितन्यञ्जकटाहकल्पे

यत् व्याम्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधायि तत् भूममिलङ्गुत्वं

भूमौ तमःकज्जलमस्वलत् किम् ? ॥ ३२ ॥

अवर्त्तत, इदानीं सायंसमये, अंशुमता सूर्येण, विना ऋते, सूर्यास्तगमनात् धारणकर्त्तुरभावादित्यर्थः, तत् एव पूर्वोक्त-रूपमेव, इदं व्याम, पतत् स्वनत्, अधः आगच्छत् सदित्यर्थः, नेदिष्ठताम् अतिशयेन नैकव्यम्, । “अन्तिकवाटयोः” इति नेदादेशः] एत आगच्छति, तमिस्रम अन्धकारः, कुतः ? कुत्र ? तमिस्रं नाम किमपि वस्तु कुत्रापि नास्ति, परन्तु अतिक्लृप्तवर्णं निकटौभवत् गगनम् एव निशायां तमिस्र-रूपेण प्रतिभातौत्यर्थः । केनचित् कराभ्याम् ऊर्ध्वं धृतं वस्वन्तरमपि धारणकर्त्तुरभावे अधः पतति एव इति दृश्यते ॥ ३१ ॥

अधादिग्व्यापि तमो वर्णयति । ऊर्ध्वेति ।—ऊर्ध्वम् उपरि-भागे, सूर्यरूपदोपस्येति भावः, अपितः स्थापितः, विधिनेति भावः, न्यञ्जः अधोमुखः, कज्जलपातनार्थमिति भावः, यः कटाहः कर्परं, तत्कल्पे तत्तुल्ये, आकाशस्य तथैव दृश्यमानत्वादिति भावः, [“कटाहः कपरे तथा” इति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः । व्याम्नि गगने, तदात्मकाधिकरणे इत्यर्थः, दिना-धिपेन सूर्येण, सूर्यरूपेणेत्यर्थः, दीपेन प्रदीपेन करणेन, यत् तमःकज्जलं तिमिररूपमञ्जनं, न्यधायि न्यस्तम्, उत्पादितमिति यावत्, तत् उत्पन्नं तादृशं तमःकज्जलं, भूम्ना क्रमसञ्जातस्य

ध्वान्तेणनाभ्या शितिनाऽम्बरेण

दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दी

सेष्या भवाऽऽयान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥

तस्यैव बाहुव्येन, मिलत् एकत्रीभवत् सत्, क्रमश उपचयेन पतनाख्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं गुरुभूतं सदित्यर्थः, भूमौ पृथिव्याम्, अस्रलक्ष्याः किम् ? अपतत् किम् ? अतिभारेण हेतुना भूमौ पतितं किम् ? इत्यर्थः, गुरुत्वेनैव पतनस्य युक्तत्वात् कञ्जलमेव भूमौ पतितम्, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदस्तीति भावः । कञ्जलम् अपि कर्परे धृतं क्रमेण बहु भवत् गुरुत्वात् अधः पततीति लोके दृश्यते ॥ ३२ ॥

सर्वदिग्ग्यापि तमो वर्णयति, ध्वान्तेति ।—हे प्रिये ! ध्वान्तम् अन्धकार इव, एषनाभिः कस्तूरी, पृष्टकस्तूरीकल्पिताङ्गरागविशेष इत्यर्थः तथा, अन्यत्र—ध्वान्तम् एषनाभिरिव तथा उपलक्षिताः, तथा शितिना नीलेन, अम्बरेण वस्त्रेण, गगनेन च उपलक्षिताः, यद्वा—ध्वान्तेणनाभ्या करणेन नीलेन गगनेन उपलक्षिताः, तथा सूनशरस्य पुष्पवाणस्य कामस्य, तारैः उज्ज्वलैः, शरैः बाणैः, ताडिता इति शेषः, अन्यत्र—सूनशरस्य शरैः पुष्पमयैर्बाणैरिव, तारैः नक्षत्रैः उपलक्षिताः, तथा मन्दाक्षस्य लज्जायाः, लक्ष्याः विषयीभूताः, सलज्जा इत्यर्थः, अन्यत्र—मन्दाक्षैः अल्पदृष्टिशक्तिविशिष्टैरपि नरैः, लक्ष्याः दर्शनीयाः, प्रगाढान्धकारे सर्वासामेव दिशामेकोभूततया बहुलौभवनादिवेति भावः, अथवा—मन्दाक्षैः कुञ्चितनयनैः नरैः, लक्ष्याः दर्शनीयाः, प्रकाशाभावात् सूक्ष्मद्रव्यदर्शनकाले नयनाकुञ्चनस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, अत एव अभिसारिकाभाः

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्
मिथो मिनद्वाञ्चलमादिपुंसः ।
आचक्ष्महे तन्वि ! तमासि पक्ष्म
श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कान्तमुद्दिश्य सङ्केतस्थानप्रस्थितनायिकातुल्याः, (“कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इत्यमरः) दिशः आशाः, अनिन्दी चन्द्ररहितायाम्, अनुदितचन्द्रत्वात् अन्धकारायामिति यावत्, नाश रात्रौ, मा नलम्, प्रायान्ति आगच्छान्ति, अभिसारिका यथा कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नघृतपुष्पाः कामबाणपीडिताः सलज्जाः सत्याः कामुकं प्रति समायान्ति, तथा दिशोऽपि इत्यर्थः, अत एव हे प्रिये ! मेघ्या ईष्यायुक्ता, भव वर्त्तस्व, त्वमिति शेषः, भर्त्तृनायिकाऽन्तरसंयोगसम्भावनयेति भावः । अन्याऽपि अभिसारिका शुभ्राया रात्रौ शुभ्रवस्त्रावृताः, कृष्णायाम् च रात्रौ कृष्णवस्त्रावृताः कान्तसन्निधं समायान्तीति प्रसिद्धमेव ॥ ३३ ॥

भास्वदिति ।—तन्वि । हे कृशाङ्गि ! भास्वन्मयीं रविरूपां, दृशं नेत्रं, दक्षिणनयनमिति यावत्, द्राक् शोघं, मीलयतः मुद्रयतः, सूर्यस्य अस्ताचलप्रेरणव्याजेन इति भावः, आदिपुंसः श्रीविणोः, मिथः अन्योऽन्यं, मिलन्ती संयुक्तीभवन्ती, द्वौ अपि उभावपि, अञ्चनी प्रान्तदेशी, ऊर्द्धाधःपुटद्वयमित्यर्थः यस्य तादृशं, निमोलनेन अन्योऽन्यमलग्नपुटत्वात् निविडरोमकमिति यावत्, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या कृष्णवर्णशोभया, विजितं नितरा पराभूतम्, इन्दुलक्ष्म चन्द्रस्थिताङ्गं, चन्द्रमण्डलस्थ-
मृगात्मककृष्णवर्णचिह्नमित्यर्थः येन तादृशं, पक्ष्म नेत्रलोमानि, [जात्यैकवचनम्] नेत्रसम्बन्ध्यूर्द्धाधःपुटे पुनर्घनीभूतरोमाणि

विवस्त्रताऽनायिषतेव मिश्राः

स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापेरनामधेयाः

तेनेदमाभ्यं खलु नाभ्यकारैः ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्य वामोरु ! विचारणायां

वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

एवेत्यर्थः, तमांसि अभ्यकारान्, आचक्ष्महे ब्रूमः, वयमिति शेषः, न तु तदांतरिक्षानि तमांसि नाम कानिचित् द्रव्याणि सन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

विवस्त्रतिति ।—विवस्त्रता सूर्येण, नेत्रं नयनमिति, अपरम् अन्यत्. नामधेयं नाम, पर्यायमिति यावत् यासां ताः चक्षुरिति, नामान्तरविशिष्टाः इत्यर्थः, जनानां लोकानां, गावः अपि गौरिति पर्यायकचक्षुष आपि, स्वस्य आत्मनः, गवा किरणानां, सहस्रेण दशशतेन, (“स्वर्गेषु पशुवाग्ध्वज्ज-दिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पंसि गौः” इत्यमरः) समं सह, मिश्राः संयुक्ताः, कृत्वेति शेषः, अनायिषतेव नीता इव, अस्ताचल-गमनकाले इति भावः, तेन खलु तेनैव हेतुना, इदं वर्तमानम्, आभ्यम् अभ्यता, प्रकाशाभावात् नेत्रापगमाच्च रूपायहणमिति यावत्, जायते इति शेषः, अभ्यकारैः तिमिरैः, न नैव, इदम् आभ्यं जायते इति शेषः, तमोवशात् किमपि न दृश्यते इति न, परन्तु सूर्येण लोकानां नेत्रहरणपूर्वकास्तगमनादिति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिश्रिताः परेषामपि गावो नीयन्ते इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति ।—वामोरु ! हे अतिसुन्दरोरु ! [“वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे” इति विश्वः । “संहितशफ—”

श्रीलोकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

इत्यादिनोऽङ्गि नदौत्वात् ऋस्वः] ध्वान्तस्य तमसः, विचारणाय
स्वरूपानिरूपणे विषये, वैशेषिकं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्य-
निरूपणात्मक-कणाददर्शनसम्बन्धि, मतम् “श्रीलोकसामान्या-
भाव एव तमः” इत्यभिमतमेव, चारु सदुपपत्तिकं, युक्तिसङ्गत-
तया मनोज्ञमित्यर्थः, इति मे मम, मतं सम्मतम् ; खलु यस्मात्
कारणात्, तत् प्रसिद्धं वैशेषिकम्, उल्लूकेन उल्लूकापरनाम्ना
कणादेन प्राक्तं, [“तेन प्रोक्तम्” इत्यण्] पक्षे—उल्लूकस्य पेचकस्य
इदमिति । “तस्येदम्” इति अण्] श्रीलोकं कणादं पेचकीयञ्च,
दर्शनं शास्त्रं दृष्टञ्च, आहुः वदन्ति, सम्प्रदायविदः इति शेषः,
(“उल्लूके तु वायमारतिपेचकौ” इत्यमरः) अत एव तमसः
अन्धकारस्य, तत्त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपानिर्णयाय, क्षमं
समर्थम् ; तथा च वैशेषिकदर्शनरचयितुः कणादस्यैव उल्लूक-
वृत्त्या कणान् अत्तीति उल्लूक इति नामान्तरमासीत्, पेचकस्यापि
उल्लूक इति नामान्तरम् ; तत्र दिवाऽन्धः पेचको रात्रौ अन्धकारे-
ऽपि दर्शनक्षमः, इत्यालोच्य कणादः योगप्रभावेण उल्लूकरूपं
धृत्वा निशि स्वयं स्वचक्षुषैव अन्धकारस्य स्वरूपमनुभूय यत्
निरूपितवान् तत् सत्यमेव भवितुमर्हति, तच्च पूर्वोक्तमालोभाव
रूपमिति भावः । उल्लूकस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृश्यते अनेनेति
दर्शनं, चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यत् इति मे मतं सम्मतम् ; खलु
यस्मात् कारणात् तत् दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रम् श्रीलोकदर्शनं,
ततश्च तदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थं मति युक्तमित्यर्थः इति
शब्दच्छूलम् । वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमः भावरूपम् ?
अभावरूपं वा ? इति सन्देहे “भासाम् अभाव एव तमः” इति

स्नानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
 सेयं त्रिशङ्गारिव सम्पदस्य ।
 न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
 दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

सूत्राविरोधेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येण अभाव-
 रूपमेव तमः न्यरूपयन् । श्रीधराचार्यास्तु “आरोपितं भूरूप-
 मेव तमः” इति निवेष्ट्य भाभावे सत्येव तमःप्रतीतेः “भाभाव
 एव तमः” इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्षुः । एतत् असह-
 मानाः श्रीमद्दयनाचार्यादयः पुनः भासाम् अभाव एव तम-
 स्त्वेन निरूप्युः । यस्मात् तत् औलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तम-
 स्तत्त्वनिरूपणाय क्षममाहुः इति वाऽन्वयः । महति अन्धकारे
 सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां
 क्रियमाणाया घृकनेत्रमेव चारु सर्वभ्योऽपि अधिकमिति मे
 मतं पुनः पुनः सम्मनमित्यर्थः । उलूकनेत्रमेव महान्धकारे
 घटादि विनाक्रियतुं समर्थम्, अन्यदौयनेत्राणां तु आन्धमेव
 जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घटादान् विशेषान् वेत्ति
 तादृशं, महान्धकारे घृकनेत्रमेव घटादीन् भेदेन जानाति
 न तु अन्यदौयं नेत्रं, तस्मात् तदेव चारु इत्यर्थः । तत्र
 वृद्धसम्प्रत्यर्थम उत्तरार्द्धम् ॥ ३६ ॥

स्नानोति ।—हे प्रिये ! स्नानिस्पृशः मालिन्ययुक्तस्य,
 चण्डालतां गतत्वेन विषस्य च, तथा स्पर्शनिषेधस्य अस्पृश्य-
 तायाः, भूमेः स्थानस्य, एकत्र—आलोकाभावरूपतया अभाव-
 रूपत्वात्, अन्यत्र—चण्डालत्वादेव अस्पृश्यस्येत्यर्थः, अस्य
 तमसः, त्रिशङ्गोः तदाख्यस्य राज्ञः इव, सा प्रसिद्धा, इयं
 प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा, सम्पत् बाहुल्येन विस्तारलाभः, राज्य-

* मूर्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां
तद्भासमास्कन्दित-ऋक्षशोभम् ।
दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरूपम्
आलोकताऽऽलोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥

समृद्धिश्च, कौशिकस्य पेचकस्य विश्वामित्रस्य च इमे इति कौशिकीय औलूके वैश्वामित्रे च, [“वृद्धाच्छः” इति छ-प्रत्ययः । दृशौ नेत्रे, विहाय त्यक्त्वा, अन्यत् अपरं, किञ्चित् किमपि वस्तु, प्रति लक्ष्यीकृत्य, अपोति शेषः, प्रियं प्रीतिप्रद-भावं, न आतनोति न विस्तारयति, किन्तु तदीये एव नेत्रे लक्ष्यीकृत्य प्रीतिं करोतीत्यर्थः ; अन्यत् प्रति किञ्चित् अल्पमपि प्रियं न आतनोति इति वा अर्थः । त्रिशङ्कोः सम्पत् यथा विश्वामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रीतिमुत्पादयति, नान्यस्य, तथा अन्धकारस्य समृद्धिरपि उलूकनेत्रयोरेव प्रीतिमुत्पादयतीति भावः । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धम् ॥ ३७ ॥

उलूकस्वभाववर्णनामुखेन अन्धकारस्वरूपमेव विवृणोति, मूर्धेति ।—यः रविः, ग्रहाणां नवसङ्क्रान्ताणां ग्रहाणां मध्ये, खलु निश्चितं, मूर्धाभिषिक्तः राजा, तेजस औत्कर्षादिति भावः, उलूकानां पेचकानां, लोकः सङ्घः, तस्य रवेः, भया दीप्त्या, समास्कन्दिता अवष्टभ्य नितरां पराभूता, ऋक्षशोभा नक्षत्र-कान्तिः यस्मिन् तत्तादृशं, तथा स्फुटं व्यक्तं, लब्धानि प्राप्तानि, अन्यप्राणिभिः नयनैः दृष्टानीत्यर्थः, रूपाणि घटपटादि-स्वरूपाणि यस्मिन् तादृशमपि, दिवा कर्माभूतं दिनम्, अन्धकारं तमोमयमेव, आलोकत अपश्यत्, दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनम् अन्धकाररूपत्वेनैव मेने इत्यर्थः, तथा स्फुटं व्यक्तं, लब्धानि प्राप्तानि, निजनयनैः गृहीतानीत्यर्थः, रूपाणि घटपटादि-

दिने मम हेषिणि कौटुगेषां

प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

स्वरूपाणि यत्र तादृशम्, अन्धकारं नैशं तम एव, आलोकं प्रकाशम्, आलोकतयेत्यर्थः, आलोकत, दर्शनसहकारिप्रकाश-
रूपत्वेनैव मेने इत्यर्थः, प्राणिना स्वभाववैचित्र्यादिति भावः ।
अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या योज्य, तेन तमसा विपरीत-
दृशः एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधम् अन्धकारञ्च
स्फुटम् अतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशम्
आलोकमेव अपश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरालोकत्वेन
अपश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथच यः ग्रहराजः सूर्यः
आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीकां तद्भामं सूर्यदीप्तिमेव अयम् उल्क-
लोकः दिवा दिने अन्धकारम् अपश्यत्, रात्रौ चान्धकारम्
आलाकम् अपश्यत्, दिने सूर्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव
सूर्यालोक इति ददर्श इत्यर्थः । स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि
यस्यामन्यजनेन सा स्फुटलब्धरूपा, स्फुटं सञ्जातः स्वरूप-
लाभश्च येन तत् स्फुटलब्धरूपं, ततः द्वन्द्वसमासे उभयविशेषण-
त्वेन अन्धकारस्य नपुंसकत्वात् नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा
व्याख्येयम्, (“अन्धकारोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) सूर्यदीप्त्या
असमास्कन्दिता अपराभूता नक्षत्रशोभा नक्षत्रलक्ष्मीः यत्र तम्,
अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्तेः अभावात् अतिरस्कृत-
नक्षत्रशोभम् इत्यर्थः । सूर्यदीप्तेः एव समास्कन्दनसामर्थ्यात्
तमसैव रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन् इति
वा, इत्यादि व्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे
नदीत्वेऽपि समासान्तविधेः अनित्यत्वात् कवभावः ॥ ३८ ॥

अन्धकारस्यैव अंशच्छाया इति दर्शयितुमाह, दिने इति ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलग्नाः

प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३८ ॥

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्यं

द्विषः शशो वर्णनयाऽथ कृष्टः ।

—मम मे अन्धकारस्य, हेषिणि वैरिणि, विनाशकत्वादिति भावः, दिने अहनि विषये, एषां दिनबोधकालोकादिवस्तूनां, कौटुकं कौटुशः, प्रचारः विहरणं, स्नेहादिव्यवहारश्च, इति एतत्, आकलनाय मामस्येन ज्ञानार्थम्, अन्धकारः तिमिरं, प्रतिवस्तुलग्नाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः, छायाः अनातपान् एव, चारोः गूढार्थवेदिकाः चारनारीः, [पुंयोगात् ङीष्] विधाय कृत्वा, ताभ्यः चारपदं दत्त्वा दिनं प्रति सम्प्रेथ इत्यर्थः, प्रष्टुमिव जिज्ञामितुमिव, प्रत्यावृत्तानां तासां समोपे आलोकादौना प्रचारवृत्तान्तमिति भावः, प्रावेशयत् प्रवेशमकारयत्, दिनबोधककालमस्ये इति शेषः : नृपतिर्यथा शत्रुपत्नीयाणां प्रचारज्ञानार्थं सर्वत्रैव प्रवेष्टुं समर्थान् स्त्रीचारान् प्रेरयति तद्वदिति सरलार्थः । दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः छायाः एव रात्रौ समागत्य मिलिताः निजस्वामिनम् अन्धकारं प्राविशन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सह एकीभवतीति तत्सम्बन्धादेव महाअन्धकारः प्रतीयते इति भावः । एतेन छायाऽपि तमः एवेति वर्णितम् । अन्योऽपि रात्रौ लोकास्थितिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वात् चारनारीः सम्प्रेथ तत्रत्यवृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति । छायाः एव चारोः प्रतिवस्तुलग्नाः विधायीत वा ; चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने प्रतिवस्तुलग्नाः

* दृश्यन्ते इति वा ॥ ३८ ॥

उद्यन्पाश्लोकि जपाऽरुणश्रीः
 नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥
 पश्चाद्गतोऽप्येष निमेषमद्रेः
 अधित्यकाभूमितिरस्कारिण्या ।
 प्रवर्षति प्रेयसि ! चन्द्रिकाभिः
 चकोरचञ्चूचुलुकप्रमिन्दुः ॥ ४१ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते, ध्वान्तस्येति ।—
 अथ अनन्तरं, पूर्वोक्तश्लोकोच्चारणात् परमेवेत्यर्थः, नराधिपेन
 नृपतिना, तेन नलेन, इत्यम् एवम्प्रकारेण, क्रियमाणया
 विधीयमानया, द्विषः शत्रुभूतस्य, ध्वान्तस्य अन्धकारस्य,
 वर्णनया विवरणेन हेतुना, रुष्टः क्रुद्धः इव, अत एव जपावत्
 जवाकुसुम इव, अरुणा आरक्ता, श्रीः कान्तिः यस्य सः तादृशः,
 उद्यन् उदयं प्राप्नुवन्, शशी चन्द्रः, अनुनयेच्छया इव तस्य
 प्रसादनवाञ्छया इव, उपाश्लोकि श्लोकैः स्तौतुम् आरब्धि,
 [“सत्या—” इति णिजन्तात् कर्मणि चिण्] । अन्योऽपि वैरि-
 वर्णनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन्
 वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तूयते इति प्रतीयमानोपेक्षा । इव-शब्दस्य
 उभयत्र योजना वा ॥ ४० ॥

पश्येति ।—प्रेयसि ! हे प्रियतमे ! अद्रेः उदयाचलस्य,
 अधित्यकाभूम्या उर्ध्वप्रदेशेन, तत्स्वरूपयैव इत्यर्थः, तिरस्कारिण्या
 ज्वनिकया, निमेषम् एकवारं चञ्चुर्निर्मोलनकालं, तल्लक्षणम्
 अत्यल्पकालमित्यर्थः, आहतोऽपि अन्तर्हितोऽपि, सम्पूर्णो-
 नुदितोऽपौत्यर्थः, एषः उद्यन्, इन्दुः चन्द्रः, चन्द्रिकाभिः निज-
 व्योत्स्नाभिः, चकोराणां तदाख्यपक्षिणां, चन्द्रिकास्रवदमृत
 प्राशयिनां पक्षिविशेषाणामित्यर्थः, चञ्चुः त्रोटय एव, चुलुका

ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं

शङ्खस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

कायाच्छलादुज्झितनीलचेला

ज्योत्स्नाऽनुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥

आभुञ्जपाणयः तान् पूरयित्वेति तद्व्यथा तथा, [चुलुकप्रमिति
“वर्ष प्रमाणे—” इत्यादिना चुलुकपूर्वस्य पूरेणमुल् ऊकार-
लोपश्च] प्रवर्षति प्रकर्षेण वर्षति, सुधाम् इति शेषः, यावता
चकोरचञ्चूपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः, इति पश्य
अवलोक्य, त्वमिति शेषः ; प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणाम्
आनन्दं करोति किं पुनः उदितः सन्निति भावः । अन्योऽपि
सुजनः दूरस्थोऽपि अन्येषामुपकरोति इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

ध्वान्ते इति ।—हे प्रिये ! त्वं भवतो, ध्वान्ते अन्धकारे
सति, चन्द्रोदयात् पूर्वमिति भावः, द्रुमान्तान् तरुनिकटदेशान्
एव, वृक्षाधोभागस्थभूमीरेवेत्यर्थः, सङ्केतनिकेतं सम्भोगार्थं
कान्तनिर्दिष्टाभिसरणस्थानम्, आप्ताः प्राप्ताः, अभिसारिकाः
गूढनायिकाः, शङ्खस्व सम्भावय, तथा कायाच्छलात् अनातप-
व्याजात्, इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्तिच्छाया-
च्छलादित्यर्थः, उज्झितं परित्यक्तं, नीलं कृष्णवर्णं, पूर्वघृतं
तमोऽनुकूलमिति भावः, चेलं वस्त्रं याभिः तादृश्यः सत्यः,
ज्योत्स्नाऽनुकूलैः चन्द्रिकाऽनुगुणैः, सवर्णत्वात् ज्योत्स्नायां
गोपनार्थं धवलतरैरिति भावः, दुकूलैः वस्त्रैः उपलक्षिताः
सत्यः, चलिताः प्रस्थिताः, सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः
प्रत्यावृत्ताः इत्यर्थः, इति त्वं शङ्खस्व इत्यन्वयः । तमसि नील-
वसनं परिहितं केनापि न ज्ञातव्यम् इति बुद्ध्या नीलं वस्त्रं
परिधाय प्राक् सङ्केतस्थानम् आगताः, इदानीं चन्द्रोदये
नै—७५

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः

स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम् ।

दृशा निशन्दीवरचारुभासा

पिबोरु रश्मातरुपीवरोरु ! ॥ ४३ ॥

पुनः नीलवस्त्रपरिधाने केनापि ज्ञायते चेदिति भीत्या तत् तत्रैव वृक्षतले विहाय सवर्णत्वात् ज्योत्स्नायां धार्यं श्वेतं दुकूलं परिधाय परावृत्ताः केनापि न ज्ञाताः इति तात्पर्यम् । नीलचोलाः इति पाठे—चोलः कुर्पासः । एष एव अभिसारिकाणां स्वभावो यत् ता आत्मगोपनाय कृष्णपत्रे नीलं शुक्लपत्रे च शुभ्रं वस्त्रं परिधाय अभिसरन्तीति ॥ ४२ ॥

त्वदिति ।—रश्मातरुपीवरोरु ! रश्मातरुवत् कदलीवृक्ष-
वत्, पीवरो पीनो, ऊरु सक्थिनो यस्याः तत्सम्बुद्धिः ;
हे कदलीकाण्डस्थूलोरुशालिनि ! त्वं निशायां रात्री, यत्
इन्द्रीवरं नीलोत्पलं, तद्वत् चारुः मनोज्ञा, भाः कान्तिः
यस्याः तादृशया, निशायामिव इन्द्रीवराणां विकाशप्राप्तेः
विकशितत्वसूचनार्थमेव निशिति पदमुपात्तं कविर्नति बोध्यम् ;
दृशा चक्षुषा, तव भवत्याः, आस्यलक्ष्म्याः मुखशीभायाः,
मुकुरं दर्पणम् इव, तदवलोकनार्थमिति भावः, तथा चकोरैः
तदाख्यपक्षिभिः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीं निजज्योत्स्नाय, आदयमानं
पाययमानं, निजकौमुदीं चकोरान् दयया सेवयमानमित्यर्थः,
[चकोरैः इत्यत्र “गतिबुद्धौ—” इति कर्मत्वप्राप्तावपि “आदि-
स्त्राद्योने” इति प्रतिषेधात् कर्त्तारि तृतीया । आदयमानमित्यत्र
निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि “अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः”
इति निषेधात् “णिचस्र” इति तड्] इन्दुं चन्द्रम्. उरु महत्,
साग्रहं यथा तथैत्यर्थः, पिब साग्रहेणावलोकयेत्यर्थः, तेन च त्वं

असंशयं सागरभागुदस्थात्

पृथ्वीधरादेव मथः पुराऽयम् ।

अमुष्य यस्मादधुनाऽपि मिन्ध्वी

स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

प्रीता भवसि, तव नेत्रात्पलञ्च हर्षेण विकशितं भवेदिति भावः ।
उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः, नौलोत्पलानि च
विकसितानीति तात्पर्यम् । एतेन इन्दोः परोपकारित्वं
सूचितम् । विकमितेन्दोवरतुल्यया दृशा पितृ इत्यनेन चन्द्रोदये
हि इन्दोवरं विकसति त्वं चैवभूतया दृशा यदा चन्द्रम् अव-
लोकयिष्यसि तदा जनः त्वदृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दोवर-
मेवैतत् इति ज्ञास्यति दिवा सङ्कोचात् असादृश्यादिति
सूचितम् ॥ ४३ ॥

असंशयमिति ।—पुरा पूर्वं, समुद्रमथनात् प्रागित्यर्थः,
सागरभाक् समुद्रगर्भस्थः, अयं चन्द्रः, मथः मन्यनदण्ड-
भृतात्, पृथ्वीधरात् पर्वतात्, मन्दराद्रेरेवेत्यर्थः, उदस्थात्
उत्पन्नः, इति असंशयं निश्चितं, पुराणादौ यत् एवं श्रूयते
तत् सत्यमेवेत्यर्थः ; पुरा प्रथमसम्भवावसरे उदस्थात् तस्मादेव
समुत्थितः इति वा ; तत्र हेतुमाह—यस्मात् हेतोः, अधुनाऽपि
इदानीमपि, मिन्ध्वी समुद्रे, स्थितस्य अस्तगमनानन्तरं प्रविष्टस्य,
सागरगर्भस्थस्यापि इत्यर्थः, अमुष्य चन्द्रस्य, शैलात् उदया-
चलात् एव, उदयम उत्पत्तिं, प्रतीमः जानीमः, पश्याम इत्यर्थः ।
प्रत्यहं सागरस्वस्याप्यस्य अचनोत्पत्तिशीनत्वरूपलिङ्गदर्शनात्
समुद्रमथने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययम् अचलादेवोत्पन्नः इति
निश्चिनुमः, स्वभावस्य अपरिवर्तनीयत्वादिति भावः । उदयाचल-
शिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः
 प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।
 सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्द्धि
 तेनारुणशौरयमुज्जि हीते ? ॥ ४५ ॥
 यत् प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वमाभ्यात्
 अचुम्ब नाकाधिपनायिकानाम् ।
 ततस्तदीयाधरयावयोगात्
 उदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥

निजिति ।—निजानुजेन स्वकीयेन कनीयसा भ्रात्रा,
 एकस्मादेव सिन्धोः अस्मात् चन्द्रात् पश्चात् उत्पन्नतया इति
 भावः, प्राचीपतेः पूर्वेदिग्वीश्वरस्य इन्द्रस्य, वाहनवारणेन
 वाहनभूतेन गजेन, प्राच्यां स्थितेन ऐरावतेनेत्यर्थः, अतिथिताम्
 आतिथ्यम्, उपेतः प्राप्तः, अतिथिरूपेण ऐरावतगृहं समागत
 इत्यर्थः, प्राच्याम् उदितत्वात् इति भावः, अयं चन्द्रः, अग्रज
 इति भावः, सिन्दूरेण नागसम्भवरक्तवर्णचूर्णविशेषेण, सान्द्रे
 घने, बहुलतया लिप्ते इत्यर्थः, मूर्द्धि मस्तके, अकारि ? कृतः
 किम् ? अग्रजत्वेन गौरवात् नमस्कारपूर्वं शिरसि आरोपितः
 किमित्यर्थः ; तेन सान्द्रसिन्दूरशिरसि स्थापनात् लग्नसिन्दूरत्वेन
 हेतुना, अरुणशोः आरक्तशोभः सन्, उज्जिहीते उदयते,
 किम् ? इति शेषः । उदयन् चन्द्रः सिन्दूररक्तः दृश्यते
 इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

उदयञ्चन्द्रविम्बस्य अरुणवर्णत्वे कारणान्तरमाह, यदिति ।
 —यत् यस्मात्, एषः चन्द्रः, स्वमविधम् आगतः इति
 भावः, स्वमाभ्यात् सौन्दर्यादिगुणयोगेन निजनिजसादृश्यात्,
 प्रीतिमद्भिः हर्षयुक्तैः, नाकाधिपस्य स्वर्गाधीश्वरस्य इन्द्रस्य,

विलोमिताङ्गोत्किरणात् दुरूह-

दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां

किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ? ॥ ४७ ॥

नायिकानां प्रणयिनीनाम, अप्सरसामित्यर्थः, वदनैः मुखैः, अचुम्बि चुम्बितः, ततः तस्मात् हेतोः, तस्मात् चुम्बनात् वा, तदीयानां देवेन्द्रनायिकानाम्, अधरेषु शोष्ठेषु, यो यावः अलक्तकः, प्रसाधनार्थं निहित इति भावः, तस्य योगात् सम्बन्धात् हेतोः, इवेति शेषः, विम्बवत् पक्वविम्बीफलवत्, अरुणं रक्तवर्णं, विम्बं मण्डनं यस्य स तादृशः सन्, उदिति उद्गच्छति । अन्योऽपि समानः स्वसविधम् आगतः सख्या प्रीत्या चुम्बते इति लोकाचारः । मुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे ताभिः सर्वाभिरेव युगपदेव चुम्बनेन बहुलयावक-योगात् सकलस्य अपि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति ।—विधिः विधाता, विलोमितः पराङ्मुखः इव कृतः, स्वप्रभया आच्छादितः इवेत्यर्थः, अङ्कः कलङ्कः, कृष्णवर्ण-मृगचिह्नमिति यावत् येन तादृशात्, उत्किरणात् उत्कृष्टात् प्रतिशयेन स्निग्धाञ्ज्वलात् मयूखात् हेतोः, दुरूहः दुस्तर्क्यः, दृगादिः नेत्राद्यवयवः यस्य तादृशेन, अथच, विलोमितानां विपरीतीकृतानाम्, अङ्कानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निम्नोन्नतांश-चिह्नस्थानानाम्, उत्किरणं सङ्घटनं तस्मात् हेतोः, दुरूह-दृगादिना विपरीतभावेन सङ्घटनात् दुर्लभ्यनेत्रकर्णनासिका-द्यवयवेन, विधुना चन्द्रेण, उद्गच्छच्चन्द्ररूपेणेत्यर्थः, काञ्चनस्य सुवर्णस्य, सञ्चकेन विम्बकेन, “छौच्” इति वङ्गभाषया “टसा”

अनेन वेधा विपरीतरूप-

विनिर्मिताङ्कोत्किरणाङ्गकेन ।

त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्य-

दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

इति महाराष्ट्रीयभाषया प्रसिद्धेन प्रतिरूपकविशेषिणेत्यर्थः, दृश्याः साक्षात् द्रष्टृमह्नीः, तादृगुत्किरणाभावात् सुस्पष्टं दृष्टि-
गोचरौभूता इत्यर्थः, विलोचनादयः नेत्रनामाकर्णाद्यवयवाः यस्य
तादृशं, बधूना कामिनोनाम्, आननं मुखं, सुन्दरं सुखमिति
यावत्, [आननमिति जात्यैकवचनम्] विधत्ते ? रचयति ?
किमिति शेषः । ब्रह्मा हि स्त्रीमुखम् उद्गच्छच्चन्द्ररूपेण स्वर्णस्य
सञ्चकेन निर्ममे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुन, निम्नोन्नतभागाः
विपरीताः एव उल्कीयन्ते, तेन च नेत्राद्यवयवाः दुर्ज्ञेयाः
भवन्ति, तन्निर्मितमुखादौ च सुज्ञेयाः भवन्ति, तस्मात् एवं तर्क्यते
यत् उद्गच्छच्चन्द्रः बधूमुखनिर्माणार्थम् अत्युत्तमसुवर्णसञ्चक एव,
तेनैव तत्र किञ्चिदारुण्यं दृश्यते, यतः उत्तमं सुवर्णम् आरक्तवर्णं
भवति इति भावः ॥ ४७ ॥

उक्तमेवार्थं मङ्गलतरेणाह, अनेनेति ।—हे प्रिये ! वेधाः
स्रष्टा, विपरीतरूप विलोमितं यथा तथा, त्रिनिर्मितं विरचि-
तम्, अङ्कोत्किरणं नेत्राद्यवयवनिर्माणार्थं निम्नोन्नताश्विङ्ग-
स्थानानां सङ्कटनं यत्र तादृशम्, अङ्गम् अवयवो यस्य तेन, यद्वा
—विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितः अङ्गः कलङ्कः, कलङ्कित-
पृष्ठमित्यर्थः, यस्य स चासौ उत्किरणा अतिस्निग्धाज्ज्वलमयूखा
एव, अङ्गानि अवयवा यस्य स चेति तादृशेन, तथा अलक्ष्या
उत्किरणाङ्गकत्वेनैव लक्षयितुमशक्याः, दृगादयः चक्षुराद्यवयवा
यस्य तादृशेन, अनेन चन्द्रेण, चन्द्ररूपेणेत्यर्थः, सञ्चकेन,

अस्याः सुरार्धोशदृशः पुराऽऽसीत् यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिकुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४६ ॥

“ह्रांच्” इत्याख्येन मुख्यादिनिर्माणसाधनद्रव्यविशेषेण, दृश्यं सुन्दरम्, अथच सुस्पष्टदर्शनयोग्यम्, उत्किरणाभावादिति भावः, दृगादि नेत्राद्यत्रयवो यस्य तादृशं, त्वदाननं तव मुखम्, अकृत निर्ममो, नो चेत् त्वदानने कथं स्निग्धत्वाद्वादकत्वादयश्चन्द्रधर्मा दृश्यन्ते इति भावः । त्वदाननमेव कृतं, न तु अन्याननम् इति वा, अथमेव अत्र श्लोके विशेषः । अयं श्लोकः चैपकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति ।—हे प्रिये ! अस्याः दृश्यमानायाः, सुरार्धोशस्य देवेन्द्रस्य, दिग्ः आशायाः, पूर्वस्या इत्यर्थः, यत् इदम् ऊर्ध्वं दृश्यमानम्, अम्बरं गगन वस्तुञ्च, (“अम्बरं व्योम्नि वाससि” इत्यमरः) पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं, रजन्या रात्र्या, नैशान्धकारेणेत्यर्थः, हरिद्रया च, (“रजनो नीलकालाक्षा-हरिद्रायामिनीषु च” इति विश्वः) पीतं कर्वालितं, तमोव्याप्तत्वात् अदृश्यमिति यावत्, रञ्जनेन पीतवर्णञ्च, आसीत् अवर्तत, अधुना इदानीं चन्द्रोदये, तेन अम्बरेण, चन्द्राशूनाम् इन्दुकिरणानां, चूर्णैः, क्षोदे, श्लक्ष्णसूक्ष्मतंजोलेशैरित्यर्थः, सुधाऽपराख्य-लेपविशेषैश्च, चन्द्राशुवत् शुभ्रतरण चूर्णसंज्ञकताम्बूलोपकरणैश्च इति वा, व्यतिकुम्बितेन अतितरा स्पृष्टेन सता, नूनं निश्चितमेव, अलोहितायि आरक्तोभूतम् । [“लोहितादि-डाज्भ्यः” इति क्यषन्ताद्भावे चिण् । यत् पीतमम्बरं तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेव इदानीम् उद्यच्चन्द्रलोहितकरमस्पर्शात् रक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रया पीतवर्णं वस्तुं चूर्णेन युक्तं सत् रक्तं भवति इति प्रत्यक्षमेव । देवेन्द्रस्त्रिधाश्च अम्बराणां विचित्रवर्णत्वं युक्तमेव ॥ ४६ ॥

तानीव गत्वा पिटल्लोकमेनमरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः ।

क्षित्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रबाहोर्विस्त्राणि विश्राणितवान्

पिटभ्यः ॥ ५० ॥

अकर्णनासस्त्रपते मुखं ते पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोस्रवर्षी वत लक्ष्मणाभिभूतः शशी सूर्पणखामुखाभः ? ॥ ५१ ॥

तानीति ।—हे प्रिये ! सः अतिवीरत्वेन प्रसिद्धः, जाम-
दग्न्यः परशुरामः, सहस्रबाहोः कार्तवीर्यार्जुनस्य, शिरः
मूर्धानं, क्षित्वा कर्त्तित्वा, विस्त्राणि आमगन्धीनि, (“विस्त्रं
स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः) यानि अस्त्राणि रक्तानि, पिटभ्यः
जमदग्न्यादिभ्यः, विश्राणितवान् टत्तवान्, तर्पणक्रियायामिति
भावः, येः रक्तैः प्रतिज्ञात पिटतर्पणं कृतवान् इत्यर्थः, तानि
अस्त्राणि, पिटल्लोकं मृतपूर्ववंशोयानामावासस्थानं, चन्द्रलोक-
मिति यावत्, गत्वा प्राप्य, मन्त्रप्रभावादिति भावः, एनं चन्द्रं,
पिटलोकाधीशमिति यावत्, अरञ्जयन् इव रक्तवर्णं चक्रुः
इव । “चन्द्रो वै पिटल्लोकः” इति श्रुतेः चन्द्रस्य पिटल्लोक-
वास्तव्यत्वात् चन्द्रो रक्तवर्णी दृश्यते इति भावः । परशुरामः
पिटघातिनं सहस्रबाहुमर्जुनं हत्वा तदीयैः रक्तैः पिटतर्पणं
कृतवान् इति इतिहासः ॥ ५० ॥

अकर्णेति ।—हे प्रिये ! न विद्यते कर्णनासं कर्णौ
नासिका च स्वभावादेव यस्य सः अकर्णनासः कर्णनासा-
विहीनः, तथा रक्ताः आरक्ताः, उदयकालस्वभावादिति भावः,
उस्त्राः किरणाः, (“किरणास्रमयूखांशु—” इत्यमरः) तान्
वर्षतीति तादृशः, रक्तः शोणः चासौ उस्त्रवर्षी च तादृशः
इति वा, तथा लक्ष्मणा कलङ्केन, कृष्णवर्णमृगचिह्नेनेत्यर्थः,
(“कलङ्काङ्गी लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्ष्णम्” इत्यमरः)

आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्तः ।
रज्यत्तुषारद्युतिकूटहेम तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥५२॥

अभिभूतः आक्रान्त, अत एव सूर्पणखायाः तन्नाम्नया रावण-
भगिन्याः, मुखवत् वदनवत्, आभा सादृश्यं यस्य सः तादृशः,
अतीव कुक्षितदशन इति भावः, शशौ चन्द्रः, सीतायाः जनक-
दुहितायाः, आस्य मुखम् इव, अभिरामं मनोहरं, कर्णनासादि-
युक्तत्वेन सम्पूर्णमर्वाङ्गत्वात् सुदर्शनमित्यर्थः, ते तव, मुखं
वदनं, पश्यन् विलोकयन्, अपौति शेषः, न त्रपते ? न लज्जते ?
वत चित्रं, मजातीयमुत्कृष्टं वस्तु वोच्य हीनस्य लज्जा
अवश्यमेव भवितुमर्हति, अयन्तु एषु लज्जाकारणेषु सत्सु
अपि न लज्जते, यतस्तथात्वेऽपि आत्मानं प्रकाशयति लोक-
समक्षमित्येतच्चित्रम् इत्यर्थः । सूर्पणखामुखमपि लक्ष्मणेन
अभिभूतम्, अत एव क्लिन्नत्वात् कर्णनासारहितं, रक्तं रक्तवर्णम्
अस्रवर्षि रुधिरवर्षि च सदपि, (“रुधिरःसृग्लोहितास्र—”
इत्यमरः) सीतामुखं पश्यन् अपि रामम् अभि ललोक्य वर्त्त-
मानम् अत एव न विद्यते भोः भयं यस्य तत् अभि भयरहितञ्च,
न लज्जते ? तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्रकटनात् । अभिशब्दस्य
आवृत्तिः कार्या । लक्ष्मणशब्दो नान्तः, पक्षे ण-कारान्तः ॥५१॥

आदत्तेति ।—हे प्रिये ! साय सायङ्काल एव, धूर्तः शठः,
[घञन्तसोधातोरेत् साय-शब्दः सायं-शब्दसमर्थनार्थः] अस्मै
अम्बराय, यत् रज्यन् उदयकाले रक्तीभवन्, तुषारद्युतिः चन्द्रः
एव, रज्यत् रञ्जनद्रव्यविशेषलेपवशात् रक्तवर्णीभवत्, कूटहेम
कृत्रिमं सुवर्णं, दत्त्वा प्रदाय, मूढ्यरूपेणेति भावः, दीपं प्रभा-
प्रदीप्तम्, अम्बरस्य आकाशस्य, मणिं महामूल्यं किमपि रत्नं,
सूर्यञ्च, आदत्त जग्राह, तत् तुषारद्युतिरूपं कृत्रिमं हेम,

बालेन नक्तं-समयेन मुक्तं रौप्यं लमड्डिम्बमिवेन्दुविम्बम् ।
भ्रमिक्रमाटुञ्जितपट्टसूत्रनेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणमानम् ॥ ५१ ॥

क्षणेन क्षणमात्रेणैव, रजतं खलु रूप्यम् इव, पाण्डु शुभ्रं, जातं सम्पन्नं, रञ्जकलेपापगमात् रौप्यत्वेन परिणतमित्यर्थः । धूर्त्तो हि रूप्यं लेपादिभिः रञ्जयित्वा सुवर्णीकृत्य सरलप्रकृतिकं जर्न वञ्चयति, तद्दिनमयेन वस्त्रान्तरस्थमपि प्रसरद्दौप्तिकं रत्नञ्च गृह्णातीति प्रत्यक्षीक्रियते लोकैः । उदयानन्तरमतिक्रान्त-क्रियत्कालत्वादक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवत् धवलो जात इति भावः ॥ ५२ ॥

बालेनेति ।—हे प्रिये ! बालेन शिशुना, धनिककुमारेणेत्यर्थः, अन्यत्र—बालेन अचिरप्रादुर्भूतं, प्रदोषरूपेणेत्यर्थः, नक्तं-समयेन रात्रिकालेन, मुक्तं निक्षिप्तं, क्रौडायै भ्रामणार्थं करात् सवेगं भूमौ पातितमित्यर्थः, अन्यत्र—परित्यक्तं, सन्ध्याकालापगमादिति भावः, रौप्यस्य रजतस्य इदमिति रौप्यं रजतमयं, [रौप्यमिति सम्बन्धे विकारे वा अण्] लसत् दौप्य-मानं, डिम्बं बालक्रौडासाधनं डिम्बाकारं “लाटिम्” इति गौड-देशभाषायां महाराष्ट्रभाषाया कान्यकुब्जभाषायाञ्च “भवरा” इति प्रसिद्धं भ्रमरकम् इव, इन्दुविम्बं चन्द्रमण्डलं, [कर्त्तृ] भ्रमिक्रमात् भूमौ चक्राकारेण घूर्णनपारम्पर्यात्, अन्यत्र—अविरतभ्रमणप्रसङ्गेन क्रमश आकाशस्य ऊर्ध्वदेशे गमनात्, उञ्जिता परित्यक्ता, पट्टसूत्रस्य रत्नवर्णपट्टतन्तोः, नेत्र डोरकं, (“नेत्रं मन्यगुणे वस्त्रे” इत्यभिधानात् नेत्रशब्दो यद्यपि मन्य-वेष्टनगुणे मुख्यः तथाऽपि अत्र गुणमात्रपरः) तेन आहृतिः वेष्टनं, तड्डिम्बस्येति शेषः, अन्यत्र—उञ्जिता पट्टसूत्रनेत्रवत् रत्नवर्णपट्टसूत्रप्रथितजालिकावत्, आहृतिः चन्द्रावरणं येन

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या

निशाऽलिखत व्योम्नि तमःप्रशस्तिम् ।

विलुप्य तामल्पयनोऽरुणेऽपि

जातः करे पाण्डुरिमा हिमाशोः ॥ ५४ ॥

तादृशं, शोणित्मानं रक्तित्मानं, मुञ्चति त्यजति । शिशुक्रीडा-
साधनं हि भ्रमरकं दरिद्राणां काष्ठमयं भवति, ईश्वराणां च
समृद्धातिशयात् राजतं भवति, तच्च घूर्णनक्रमेण पट्टसूत्रवलित-
डोरकसंभनात् तत्सम्बन्धजातं रक्तित्मानं यथा मुञ्चति तथेदं
चन्द्रबिम्बमपौत्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जातः इति भावः ।
नेत्रावृतेरिति पाठे भ्रमिक्रमात् हेतोः उज्ज्वला पट्टसूत्रनेत्रा-
वृतिः यत्र तादृशात् भ्रमिक्रमात् हेतोः इति वा ॥ ५३ ॥

तारति ।—निशा रात्रिः, असिते श्यामे, व्योम्नि गगने,
व्योमवत् कस्याञ्चित् कञ्जत्रादिलिप्तश्यामलपट्टिकायामिति
भावः, कठिन्या शुभ्रखटिकया, ताराऽक्षरैः शुभ्रैः अक्षरैः इव
नक्षत्ररूपैः अक्षरैः, यां तमःप्रशस्तिम् अन्धकारस्य प्रशंसा-
वर्णनात्मकश्लोकादिलिपिम्, अलिखत् लिखितवती, इवेति शेषः,
ताराक्षरैः उपलक्षिता तमःप्रशस्तिं रात्रिः कठिन्या अलिखदिति
वा, तां तमःप्रशस्तिं, विलुप्य प्रोञ्छ्य, करणेति शेषः,
अल्पयतः स्रज्ज्या कुर्वतः, परिमय-ताराक्षरं कुर्वतः इति यावत्,
हिमाशोः चन्द्रस्य, अरुणेऽपि रक्तवर्णेऽपि, उदयकार्तिके इति
भावः, करे किरणे, अन्यत्र—पाणौ, पाण्डुरिमा धवलता,
जातः उत्पन्नः, करेण धवलखटिकालिखिताक्षरप्रोञ्छनेन
क्रूरस्यापि तत्खटिकाचूर्णसंस्पर्शजनितधावल्यादिति भावः ।
प्ररुद्धकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणि अल्पानि दृश्यन्ते इति, तथा
खटिकालिखिताक्षराणि मार्जयतश्चारक्तोऽपि करः खटिका-

सितो यदाऽत्रैष तदाऽन्यदेशे चकास्ति रज्यच्छ्विरुज्जिहानः ।
तदित्यमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागावरागतत्त्वम् ? ॥५५॥

सङ्गात् धवलो भवतीति च दृश्यते । तमसि नक्षत्राणि बहूनि
उज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, अधुना तु चन्द्रे उदिते तत्रभया तानि
अल्पानि निष्प्रभाणि च जातानि, रात्रेः क्रिच्छिदाधिक्यात्
चन्द्रश्च धवलो जातः इति तात्पर्यम् ॥ ५४ ॥

सित इति ।—हे प्रिये । एषः चन्द्रः, यदा यस्मिन् काले,
अत्र अस्मिन् प्रदेशे, सितः धवलः, सम्यारागापगमेन रात्रे-
राधिक्यादिति भावः, चकास्ति दीप्यते, तदा तस्मिन् एव काले,
अन्यदेशे देशान्तरे, इतः सुदूरपश्चिमप्रदेशे इत्यर्थः, उज्जिहानः
उदयन्, रज्यच्छ्विः रक्तकान्तिः, चकास्ति इत्यनेनान्वयः,
तत्र तदैव प्रथमोदयात् उदयकालिकारुष्येनेति भावः, एवम्
अत्र उदयन् रक्तः इतः पूर्वदेशे च श्वेतः इत्यापि मामर्थात्
लभ्यं, तत् तस्मात्, एतद्देशस्यं प्रति इदानीं सितो दृश्यते
देशान्तरस्यं प्रति तु इदानीमेव उदयन् रक्तो दृश्यते यस्मात्
तस्मादित्यर्थः, एतस्य दृश्यमानस्य, कलाना निधेः पूर्णस्य
चन्द्रस्य, चतुःषष्टिकलाविद्याभिज्ञस्य जनस्य च, रागविरागयोः
लोहितत्व-शुभ्रत्वयोः अनुरागाननुरागयोश्च, इत्यम् ईदृशम्,
उक्तप्रकारमित्यर्थः, तत्त्व याथार्थ्यं, को वा को नाम जनः,
वेद ? जानाति ? अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः ।
उदयास्तमययोरतास्त्विकत्वात् व्यवहितस्य यत्र यदा प्रथम-
दर्शनं तदा तत्रादयः इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः, क्रम-
सामीप्यात् तु धावत्यप्रत्ययः इति तत्त्वम् । चतुःषष्टिकला-
भिज्ञस्यापि अनुरागाननुरागयोः याथार्थ्यं कुत्र अनुरक्तः कुत्र
द्वा नेति कोऽपि न ज्ञातुं शक्नोति इति च तत्त्वम् ॥ ५५ ॥

काश्मीरजै रश्मिभिरोपसन्ध्यैर्मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।

चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं क्रमात् समालम्बि दिग्ङ्गनाभिः

॥ ५६ ॥

विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्त्तं कर्त्तं विनिर्माति तदन्तभिक्तैः ।

ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च

वामनानि ? ॥ ५७ ॥

काश्मीरजैरिति ।—दिग्भिः दिग्गुरुपाभिरेव, अङ्गनाभिः कामिनौभिः, सन्ध्यायाः समीपम् उपसन्ध्यं तत्र जातैः औपसन्ध्यैः आसन्नमयंकालत्वात् अरुणैरित्यर्थः, [सामीप्येऽव्ययीभावात् भवार्थे अण्] रश्मिभिः किरणैः, किरणरूपैरित्यर्थः, काश्मीरजैः कुङ्कुमैः, मृष्टं लिप्तं, पूर्वं कृतोद्धर्तनमित्यर्थः, ततः सन्ध्यायाम् अपगतायां धृता गृहीता, गात्रे लिप्ता इत्यर्थः, ध्वान्तम् अन्धकारः, ध्वान्तरूपा इत्यर्थः, कुरङ्गनाभिः मृगनाभिः, कस्तूरीत्यर्थः यत्र तादृशम्, अङ्गं शरीरं, क्रमात् क्रमशः, कस्तूरीलेपनानन्तरमित्यर्थः, चन्द्रांशुना इन्दुकिरणेन, इन्दुकिरणरूपेणेत्यर्थः, चन्दनेषु श्वेतचन्दनेषु मध्ये, यत् चारु उत्तमं चन्दनं तेन, समालम्बि अलेपि । अन्याः अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक्रमेण अङ्गम् अनुलिम्पन्ति । चन्दनधवलैः चन्द्रकरैः सर्वाः अग्नि दिशः वितमस्काः कृताः इति भावः ॥ ५६ ॥

विधिरिति ।—विधिः स्रष्टा, तुषारर्त्तौः शिशिरर्त्तौः, दिनानि दिवसान्, कर्त्तं कर्त्तं कृत्वा कृत्वा, [कृती क्लेदने इत्यस्मादाभीक्ष्ण्येण णमुल् दिवचनञ्च] तुषारकालिकदिनानामत्यल्पत्वादिति भावः, तेषां दिनानाम्, अन्तभिक्तैः मध्यवर्त्तिभिः सारभूतैः शकलैः, मध्यास्थितैः शुभ्रैरशैरित्यर्थः, (“भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्वर्होऽङ्गं समेऽशक्ते” इत्यमरः)

इत्युक्तिशेषे स बधं वभाषे सृक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमीनाम् ।

सुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्द्री केयं तव प्रेयसि ! मूकमुद्रा ? ॥५८॥

अन्तभिन्नैरिति पाठे—अन्तः मध्यस्थितैः, भिन्नैः दारितैः, कार्त्तितैरित्यर्थः, अग्रैरिति शेषः, (“दारिते भिन्नभेदिता” इत्यमरः) ज्योत्स्नीः चन्द्रिकामयीः निशाः, [ज्योतिर्विद्यते अस्याः इत्यर्थे “ज्योत्स्नातमिस्रा—” इति निपातितात् ज्योत्स्नाशब्दादण्-प्रकरणे “ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानम्” इत्यस्यर्थे अणि ङीप्] (“रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता” इत्यमरः) विनिर्माति विरचयति, न चेत् एवं न अङ्गोक्रियते यदि, तदा इमाः ज्योत्स्नाः रात्रयः, तत्रातिमाः तैः दिनैः तुल्याः, शीतलत्वप्रकाशवत्त्वाभ्यां तुषारर्तुदिनसदृश्यः इत्यर्थः, कथं केन हेतुना, जाताः ? इति शेषः, कथं वा केन वा हेतुना, तानि च तुषारर्तुदिनानि च, वामनानि ऋस्वानि, स्वल्पपरिमाणानि इत्यर्थः, जातानि ? इति शेषः, दिन-धामनता-रात्रिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शिशिरर्तुदिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनाम् अतितमा शीतत्वप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च शिशिरर्तुदिनानि क्विच्चैव तत्सारभूतैश्च शकलैः चन्द्रिकान्विताः रात्रयो ब्रह्मणा निर्मिताः, नो चेत् शिशिरर्तुदिनानामल्पत्वं ज्योत्स्ना रात्रेश्च शीतत्व-प्रकाशवत्त्वं कथं सम्भाव्यते ? इति भावः । चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतला धवलतरा च कृता इति तात्पर्यम् ॥ ५७ ॥

इतीति—सः नन्नः, इति उक्तरूपायाः, उक्तेः चन्द्र-घर्षनायाः, शेषे अवसाने, सूक्तीनां प्रसादादगुणयुक्तानां प्रयोक्तृशोभनवचनाना, श्रुते श्रवणे विषये, आसक्त्या अनु-रागातिशयात् तदेकतानतया, निबद्धम् अवलम्बितं, मौनं

शृङ्गारशृङ्गारसुधाकरेण वर्णस्रजाऽनूपय कर्णकूपी ।

त्वञ्चारुवाणोरसवेष्टितीरे तृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५६ ॥

तूष्णीभावः यया तादृशीं तूष्णीभावम् आस्थितां, बधूं भाव्यौ भैमीं, बभाषे कथयामास । किं बभाषे ? इत्याह, हे प्रियेसि ! मुखस्य वदनस्य, तवेवेति शेषः, या अभ्यसूया स्पर्धा, चन्द्रकृता तव वदनानुकरणरूपप्रतियोगितेत्यर्थः, तथा अनुशयादिव दीर्घद्वेषादिव, चन्द्रं प्रति विरागादिवेत्यर्थः, (“अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः” इत्यमरः) इन्दौ चन्द्रे विषये, तव भवत्याः, इयम् एषा, मूकस्य वचनाक्षमस्य इव, मुद्रा वाङ्निरोधरौतिः, का ? किम् ? इत्यर्थः ; त्वमपि किमिति न चन्द्रं वर्णयसि ? इति भावः । स्वस्पर्धाकारिणः हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् तूष्णीं तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वन्मुखस्पर्धाकरणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः । त्वमपि किञ्चित् वर्णय इति वक्तराशयः । नलसूक्तिश्रवणादरक्तं मीनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितम् ॥ ५६ ॥

शृङ्गारेति ।—हे प्रिये ! शृङ्गारस्य उज्ज्वलरसस्य, शृङ्गारः स्वनामख्यात आधारविशेषः, तद्रूपञ्च तत् सुधायाः पीयूषस्य, आकरः खनिः, तद्रूपञ्चेति तेन, तादृशेन निजमुखेनेत्यर्थः, उच्चारितयेति शेषः, वर्णस्रजा अक्षरमालिकया, चन्द्रवर्णनात्मिकया पीयूषप्रवाहतुल्यया स्वमुखोच्चारितया कर्णरसायनवर्णपरम्परया इत्यर्थः, कर्णकूपी श्रवणविवरौ, ममेति शेषः, अनूपय अनूपे जलपूर्णौ, जलपूर्णाविवर पीयूषपूर्णौ कुरु, त्वमिति शेषः, [अनूपशब्दात् “तत्करोति—” इति णिचि लोट् । “जलप्रायमनूपं स्यात्” इत्यमरः] वर्णस्रजः सरसत्वात् कर्ण-

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम ।
इति प्रियप्रेरितया तयाऽथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

कूपयोः जलपूर्णत्वकरणं युक्तम् ; अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्ण-
भृङ्गाररूपस्य भवन्मत्स्यस्य सम्बन्धि यत् पौयूषं तस्य आकरेण
खनिभूतया सरसया वर्णस्रजा कर्णकूपी अनूपय । ननु किमर्थं
ते महर्णनश्रवणे एष आग्रहः ? इत्याह, कोषकारः इक्षु-
विशेष, (“कोषकाराद्या इक्षुविशेषाः” इति क्षीरस्वामौ) तव
भवत्याः, चारुवाण्याः वकीत्र्यादिरूपायाः श्रवणतर्पकवाचः, ये
रसाः शृङ्गारादयः, ते एव रसाः जलानि, “वेणितीरे” इति शब्द-
सामर्थ्यात् जलत्वरूपणं बोध्यम् ; तेषां वेणिः प्रवाह, तस्याः तीरे
तटदेशे, यत् त्वणं समुत्पन्नदर्भादिकं, तस्य अनुकारः तत्सदृशः,
खलु निश्चये, अतिस्वादुरसोऽपि इक्षुविशेषो यतः त्वदीयसरस-
वाणीरसवेणितीरत्वणम् अनुकरोति एव, न तु सर्वथा तत्समो
जातः, अत एव त्वहाणीश्रवणे ममायमाग्रहः इति निष्कर्षः ।
चन्द्रं वर्णयेति भावः ॥ ५८ ॥

अत्रैवेति ।—हे प्रिये ! अधुना सम्प्रति, अत्रैव चन्द्रवर्णन-
विषये एव, मधुनः क्षौद्रस्य, सनाभिं तुल्यां, तवापि भवत्या
अपि, वाणीं वाचं, चन्द्रवर्णनामित्यर्थः, श्रोतुम् आकर्णयितुं,
समीहे इच्छामि, अहमिति शेषः, इति इत्थं, प्रियेण नलेन,
प्रेरितया चालितया, अनुप्राणितयेत्यर्थः, तया भैम्या, अथ
नलप्रेरणानन्तरं, शशिनः चन्द्रस्य, प्रशस्तिः माहात्म्यं, प्रस्तोतुं
कीर्त्तयितुम्, आरम्भि आरब्धा ॥ ६० ॥

दमयन्तीकृतं चन्द्रवर्णनमारभते, पूरमिति ।—हे प्रिय !
अथम् एषः, विधुः चन्द्रः, पयोधेः समुद्रस्य, पूरं जलप्रवाहं,

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात् सशोककोकौनयने कियन्ति

॥६१॥

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्यापुरानुकारेऽपसृतेऽन्धकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदौप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरोपम् ॥ ६२ ॥

वर्द्धयितुं, वृद्धिं कारयितुम्, आगन्तुकजलान्तरेणेति भावः,
एषाङ्कमणिं चन्द्रकान्तमणिं, कियन्ति कियत्परिमाणानि,
तथा प्रियस्य भर्तुः चक्रवाकस्य, विप्रयोगात् विरहात्,
रात्रौ चक्रवाकदम्पत्योः विरहस्य अवश्यभावित्वादिति भावः,
सशोकायाः समन्तुकायाः, शोकविह्वलाया इत्यर्थः, कोक्वाः
चक्रवाक्याः, नयने नेत्रे अपि, कियन्ति कियत्परिमाणानि,
पयांसि जलानि, दोग्धि दोहनं करोति, तस्मात् ताभ्याश्च
सकाशात् दोहनं कृत्वा गृह्णातीत्यर्थः, [दुहिर्द्विकर्मा] शङ्के इति
मन्ये, अहमिति शेषः, नो चेत् समुद्रपूरवर्द्धनार्थमियन्ति जलानि
विधुना कुतो लभ्यन्ते ? इति भावः । उदिते चन्द्रे सागरपूरो
वृद्धिं प्राप्नोति, चन्द्रकिरणसम्पत्तात् चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति,
चक्रवाकविच्छेदात् चक्रवाको च भृशं रोदितोति भावः ॥६१॥

ज्योत्स्नेति ।—हे प्राणेश ! रात्रिरेव रजनिरेव, तामसी
निशेवेति यावत्, कलिन्दकन्या यमुना, कृष्णवर्णसादृश्यादिति
भावः, तस्याः पूरः जलप्रवाहः, अतिनीलवर्ण इति भावः,
तदनुकारे तस्मदृशे, तद्वत् अतिकृष्णवर्णे इत्यर्थः, अन्धकारे
तिमिरे, अपसृते अपगते सति, कालखभावेन उच्छ्वासझासात्
जलप्रवाहे नदोगर्भे निपतिते, चन्द्रोदयेन ज्योत्स्नाप्रकाशात्
अन्धकारे विनष्टे चेति भावः, परिस्फुरन्ती दौप्यमाना, निर्मला
विशदा, दौप्तिः प्रभा यस्य तादृशः ; परिस्फुरन् प्रकाशमानासासी,
निर्मलदौप्तिः धवलद्युतिश्च तादृशः इति वा, चन्द्रः इत्यर्थः, स

हासत्विषैवाखिलकैरवाणां विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।
यतो दिवा बह्ममुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥६३॥

एव दीपः आलोकवर्तिः यत्र तादृशं, ज्योत्स्नामयं चन्द्रिकारूपं,
मैक्षतं बालुकामयं, [“सिकताशर्कराभ्याञ्च” इत्यस्त्यर्थेऽण्]
अन्तरीपं ह्यौषं, रात्रियमुनायाः एव जलमध्यस्थितमव्यक्तं
तटभागमित्यर्थः, व्यक्तायते व्यक्तमिव भवति, स्फुटमिव
प्रकटं दृश्यते इत्यर्थः । [व्यक्तमिव आचरतोत्यर्थं “कर्तुः
क्यङ्” इति क्यङ्] । पूरावसरेऽस्फुटमपि इदानीं स्फुटी-
भवतीति निष्कर्षः । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृतम् इति
भावः ॥ ६२ ॥

हासेति ।—अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां, हासः
विकाशः एव हासः हास्यं, तस्य त्विषा एव दौत्या एव, न तु
चन्द्रेणेति भावः, विश्वं सकलं जगत्, दुग्धवत् क्षौरवत्, मुग्धं
सुन्दरं, धावत्येन शैत्येन चेति भावः. (“मुग्धः सुन्दरमूढयोः”
इत्यमरः) अजनि जातम्, इति विशङ्के विशेषेण मन्ये, अहमिति
शेषः, यतः यस्मात् हेतोः, दिवा दिवसे, तेषु अखिलकैरवेषु,
बह्ममुखेषु मुद्रितानेषु, सङ्कचिताग्रेषु च, अविकस्रेषु च सत्सु
इत्यर्थः, चन्द्रे विधी, स्थिते विद्यमाने अपि, आकाशे चन्द्रस्य
वर्त्तमानत्वेऽपीत्यर्थः, तथा तादृशं, रात्रौ इव शीतलतया धवल-
तया चेत्यर्थः, न चकास्ति न शोभते, विश्वमिति शेषः, सकल-
कुमुदविकासाभावादिति भावः, तस्मात् इदं जगत् कुमुद-
हासत्विषा एव शीततं धवलञ्च कृतं, न तु चन्द्रेण इति
निष्कर्षः । दिवा ताम्बाणाशुरविकरसम्पर्कात् न धावत्यं न वा
शैत्यं प्रकाशते, इदानीं रात्र्यागमनात् कुमुदवत् दुग्धवच्च
शौतला धवला च चन्द्रिका विराजते इत्याशयः ॥ ६३ ॥

मृत्युञ्जयस्यैष वसन् जटायां न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।

न वर्द्धते च स्वसुधासजीवसङ्मुण्डराह्ववभौरतौव ॥ ६४ ॥

मृत्युञ्जयस्येति ।—मृत्युञ्जयस्य मृत्युं जितवतः शिवस्य,
[“संज्ञायां मृष्टवृजि—” इति खश् । “असर्द्धिष—” इति
मुम्] जटायां लग्नक्रेग्रे, वसन् तिष्ठन्, एषः चन्द्रः,
षोडशाशभूतः इति भावः, तस्मात् मृत्युञ्जयादेव सकाशात्,
भयेन भौत्या, दूरः दूरे पलायितः, मृत्युः मरणहेतुः
देवता यस्य सः तादृशः सन्, न क्षीयते न क्षशीभवति,
कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसन् ततोऽपि न्यूनपरिमाणो
न भवतीत्यर्थः; अथ च न क्षीयते न म्रियते, मृत्युञ्जय-
जटाजूटनिवासात् मृत्युना स्पृष्टमपि न शक्यते तस्मान्न
म्रियतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्याशङ्क्याह
—अतीव नितरां, स्वस्य आत्मनः, सुधया अमृतेन, आप्ताः
प्राप्ताः, जीवाः जीवनानि येः तानि तादृशानि, यानि स्रजः
गलभूषणौभूतशिरःकपालमालायाः, मुण्डानि शिरःकपालानि,
तानि एव राहवः स्वर्भानवः, राहोः सजीवमुण्डमात्रात्मक-
त्वात् सैद्धिकेयस्वरूपाः इत्यर्थः, तेभ्यः उद्भवा समुत्पन्ना, भौः
भयं यस्य स तादृशः सन्, न वर्द्धते च न उपचितोऽपि भवति,
सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भिया न
वर्द्धते इत्यर्थः । भौतो हि सीस्थ्याभावात् क्षयतर एव भवतीति
लोके बहुधा दृश्यते । यतः पूर्णस्य चन्द्रस्य राहोः सकाशात्
भयम् अतः कारणात् भूयान्न क्षीयते न च वर्द्धते इत्येककल
एव तिष्ठति शिवशिरशि चन्द्रः इति भावः । एतेन चन्द्रस्य
षोडशी कला तथा शिवशिरसि वर्त्तमानत्वात् अस्य माहात्म्य-
मपि वर्णितम् ॥ ६४ ॥

त्विषं चकोराय सुधां सुराय कलामपि स्वावयवं हराय ।
 ददत्तज्ज्येष समस्तमस्य कल्पद्रुमभ्रातुरथान्पमेतत् ॥ ६५ ॥
 अङ्गेणनाभेर्विषकृष्णकण्ठः सुधाऽऽसशुद्धेः कटभस्मपाण्डुः ।
 अहवपीन्दांनिजमौलिधानात् मृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

त्विषमिति ।—एषः चन्द्रः, चकोराय स्तनामख्यात-ज्योत्स्ना-
 पायिर्विहगविशेषाय, स्वावयवं निजांशभृतां, त्विषं प्रभां,
 चन्द्रिकामिति यावत्, तथा सुराय अमराय, अग्न्यादिदेवेभ्यः
 इति यावत्, [चकोराय सुरायेति जात्यैकवचनम्] स्वावयवं
 सुधां पीयूषं, तथा हराय शङ्कराय, स्वावयवं कलामपि षोडश-
 भागैकभागश्च, ददत् वितरन् सन्, जयात् सर्वात्कर्षेण वर्तते,
 उक्तरूपेण सर्वस्ववितरणादेवेति भावः, अथ तथाऽपि, कल्पद्रुमस्य
 कल्पवृक्षस्य, भ्रातुः सोदरस्य, इयोरपि क्षीरसमुद्रोत्पन्नत्वात्
 इति भावः, अस्य चन्द्रस्य, एतत् चकोरादिभ्यः त्विडादिदानात्
 परोपकारकरणादिरूपमित्यर्थः, समस्तं सकलमनुष्ठानम्,
 अल्पमेव स्वल्पमेव, अपर्याप्तमेवेत्यर्थः, कल्पद्रुमभ्रातुः सर्वस्व-
 दानस्यैवौचित्यात् एतत् समस्तम् अतिचमत्कारि न भवति, यतः
 कल्पद्रुमः मनःकल्पितं सर्वमेव सर्वेभ्यो ददाति, अयन्तु न
 तथेत्यल्पमेवेति भावः ॥ ६५ ॥

अङ्गेति ।—विषकृष्णकण्ठः विषेण गरलमक्षणेन, कृष्णः
 नीलवर्णः, कण्ठः गलदेशो यस्य स तादृशः इलाहलपानेन
 नीलकण्ठः, तथा कटभस्मना कटस्य शवस्य, भस्मना भृत्या,
 चिताभस्मना, (“शपथे च क्रियाकारे किलिञ्जशवयोः कटः”
 इति त्रिकाण्डशेषः) पाण्डुः शुभ्रं, कटभस्मपाण्डुः चिताभस्म-
 लेपनेन शुभ्रदेहः, मृडः शिवः, अङ्गेणनाभेः अङ्गः लाङ्कृतभूतः,
 एणः हरिणः, नाभौ मध्यभागे यस्य तादृशस्य, अथ च अङ्गरूपा

पुष्यायुधस्त्रास्थिभिरर्द्धदग्धैः सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।

कलङ्करूपा, अङ्गे क्रोडे इति वा, एणनाभिः कस्तूरी यस्य तादृशस्य, तथा सुधाऽऽसृष्टेः सुधया अमृतेन, आसा लब्धा, शुद्धिः धावत्यं पावित्राच्च येन तादृशस्य, इन्दोः चन्द्रस्य, षोडशीं कलाम् अमानास्त्रीं नित्यकलाम्, अथ च षोडशभागैकभागं, निजमौलीं स्वशिरसि, धानात् धारणात्, अर्हन् प्राप्नुवन्नपि, अथ च पूजयन् अपि, न अर्हति न प्राप्नोति, न पूजयति च, षोडशीं कलामिति शेषः, इति विरोधः ; उत्कर्षविषये मृडः इन्दोः षोडशौमपि कलां नाहंतीति तत्परिहारः ; परिहारपक्षे च हेतुः, जीवनान्तर्क विषं मृडस्य कण्ठे, जीवनदायिनो मृगनाभिश्च इन्दोरङ्गे, तथा अशुद्धं शवभस्म मृडस्याङ्गलेपः, पावित्रममृतञ्च इन्दोरङ्गेऽपि । निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि धार्यते च । तथा च एतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्, पूजयन्, अपि च तां न प्राप्नोतीति विरोधः, शिवस्य विषकृष्णकण्ठत्वात् चिताभस्मलेपनेन शुभ्रत्वाच्च मृगाङ्गशोभितस्य कस्तूरीभूषितस्य वा तथा अमृतधवलस्य चन्द्रस्य अल्पमपि साम्यं सः न प्राप्नोति इति विरोधपरिहारः । किञ्च चन्द्रात् अधिकः चेत् शिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलीं न अधारयिष्यत्, सा तु मौली धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवाद्दधिक इत्यर्थः । मृगनाभिसुधादिशुभस्य विषचित्ताभस्माद्यशुभस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशौमपि कलां नाहंतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नाहंतीति किं वाच्यम् इत्यपि सूचितम् । हरस्य अपकर्षे विषं चिताभस्म च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे मृगमदः अमृतञ्च ॥ ६६ ॥

पुष्येति ।—सितासितश्रीः सिता सर्वत्र शुभ्रवर्णा, असिता

स्मरारिणा मूर्धनि यद्भृतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥६७॥
 मृगस्य लोभात् खलु सिंहिकायाः सूनुर्मृगाङ्गं कवलीकरोति ।
 स्वस्यापि दानादमुमङ्गसुप्तं नौज्जम्बुदा तेन च मुच्यतेऽसौ ॥६८॥

मध्यभागे कलङ्करूपकणवर्णा च, श्रीः कान्तिर्यस्य स तादृशः
 उपान्तधवल-मध्यश्यामलकान्तिः, द्विजेन्द्रः चन्द्रः, पुष्यायुधस्य
 कामस्य, अर्द्धदग्धैः अर्द्धप्लष्टैः, स्मरारिपोस्तृतीयनयनानलेनेति
 भावः, अस्थिभिः कौकशैः, अस्थिसमूहद्वारत्यर्थः, अघटि निर्मितः,
 इवेति ब्रह्मणा इति च शेषः ; तत्र सितभागः अदग्धास्थिभागेन
 असितभागश्च दग्धास्थिभागेन निर्मित इति भावः ; स्मरास्थिभि-
 रिव निर्मितः इत्यत्र हेतुमाह—यत् यस्मात्, स्मरारिणा
 कामान्तकेन हरेण, मूर्धनि शिरसि, घृतः अपि स्थापितोऽपि,
 अथ च कृतसम्मानः अपि, तस्य पुष्यायुधस्य स्मरस्यैव, तौष्टिकं
 हर्षकरञ्च, तत् पौष्टिकम् अभिवर्द्धनञ्च तत् तानि तौष्टिक-
 पौष्टिकानि यूनां हर्षजनकावयवपुष्टौः, [“प्रयोजनम्” इति
 ठक्] तनोति विस्तारयति, विदधातीति यावत्, शुक्लपत्रे
 इति शेषः ; कामारिणा पूज्यमानोऽपि कामहितमेव यस्मात्
 करोति, तस्मात् तदस्थिभिरिव घटितः इति मन्ये इत्यर्थः ।
 एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थिभिरिवेति
 प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीयशब्दहितं यः करोति
 च तदस्थिभिर्घटित इवेति लौकिकौ उक्तिरत्र स्मर्त्तव्या ॥६७॥

मृगस्येति ।—सिंहिकायाः तन्नान्त्राः कश्चपभार्यायाः,
 सिंहभार्यायाश्च, सूनुः सुतः राहुः, सिंहश्च, मृगस्य हरिणस्य,
 अङ्गभूतस्य, तत्प्रदेशस्य च क्रोडस्य चेति वा भावः, लोभात्
 खलु लोलुपतायाः एव, प्रासाभिलाषादेवेत्यर्थः, मृगाङ्गं चन्द्रं,
 मृगाः पशवः, अङ्गं चिह्नं यत्र तादृशं मृगावस्थितिप्रदेशमित्यर्थश्च,

सुधाभुजो यत् परिपीय तुच्छमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।

पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६८ ॥

मृगः अङ्गे क्रोडे यस्य तादृशं क्रोडावस्थितमृगं जनमित्यर्थो वा, कवलीकरोति ग्रसते, आक्रम्य स्वाधीनं करोति इत्यर्थश्च, आक्रामति चेत्यर्थो वा ; कथमन्यथा अकारणमेव तेजःस्वरूपं चन्द्रं ग्रसते इति भावः । अथ कवलीकृतश्चेत् तर्हि किमर्थं पुनर्मुञ्चतौत्यत आह — अङ्गसुप्तम् अङ्गे क्रोडे, मध्यावयवे इत्यर्थः, सुप्त सुप्तवत् लीनतया अवस्थितम्, अथ च अङ्गे उत्सङ्गे, सुप्त विश्वासात् सुखेन निद्रितम्, अमुं मृगं, स्वस्य आत्मनः, स्वदेहस्य चेत्यर्थः, दानात् समर्पणादपि, खण्डनाच्चापि, सिद्धस्य दन्तैः स्वदेहस्य खण्डनादपीत्यर्थः, [दी अवखण्डनं इत्यस्मात् ल्युट्] न श्रीकृतं न अन्यजत्, शरणागतरक्षणप्रवृत्तेरेवेति भावः, तेन च आत्मत्यागादपि शरणागतरक्षणप्रवृत्तिदर्शनेन हेतुना, मुदा हर्षेण, असौ मृगाङ्गः, मुच्यते त्यज्यते इव, राहुणेति शेषः । अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसाः सिन्हात् रक्षितम् आत्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिन्हात् मुच्यते, अत एव स्वस्यापि दानात् अङ्गसुप्तम् अमुं यतो न अमुञ्चत् तेन हेतुना अयं राहुणा विमुच्यते इति निष्कर्षः ॥ ६८ ॥

सुधेति ।—सुधाभुजः देवाः, एतं चन्द्रं, परिपीय साकल्येन पीत्वा, कृष्णपक्षे क्रमश इति भावः, यत् तुच्छं रिक्तं, वितन्वन्ति कुर्वन्ति, अमावस्यायामिति भावः, तत् अर्हम् उचितमेव, यतः पुरा पूर्वकाले, अस्य चन्द्रस्य, पिता जनकः, सिन्धुरापि समुद्रोऽपि, कलशोद्भवेन कुम्भनश्वेन सुनिना अगस्त्येन, निपीय निःशेषेण पीत्वा, तुच्छः रिक्तः, अकारि कृतः, तस्मात् परकर्तृकपानेनास्य तुच्छत्वं कुलक्रमागतम् इति

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती ज्योत्स्नैव कृतस्ना सुरसिन्धुबन्धुः ।
 क्षीरोटपूरोटरवामनाशवैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ७० ॥
 पुत्रौ विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धोराश्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या ।
 तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥

भावः । एतस्य पूर्वेऽपि परोपकारनिरताः, तस्मात् अयमपि
 तथैव इति तात्पर्यम् । कलशात् उत्पन्नेनापि सागरस्य
 यानम् इत्याश्चर्यम् ॥ ६९ ॥

चतुरिति ।—चतुर्णां दिगन्तानां समाहारः तां चतुर्दिगन्तीं
 चतुर्दिक्प्रान्तान्, [समाहारे द्विगोर्डीप्] परिपूरयन्ती मामस्येन
 व्याप्नुवती, एकत्र—आनोकविस्तारेण, अन्यत्र—जलविस्तारे-
 णेति भावः, तथा सुरसिन्धोः मन्दाकिन्याः, बन्धुः सदृशो,
 श्वेत्यात् इति भावः, ज्योत्स्नायां क्षीरोटबुद्बुत्पादात् क्षीरोटस्य
 च सरित्पतित्वात् पतित्वेन केलिसहचरश्च, कृतस्ना समया, इयं
 परिदृश्यमाना एषा, ज्योत्स्नैव कौमुदी एव, एतस्य चन्द्रस्य,
 क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य, पितुरिति भावः, पूरोटरे प्रवाहमध्ये,
 यो वासः स्थितिः, तस्य नाशात् वियोगात्, बहुकाल यावत्
 आकाशे अवस्थानेन क्षीरोदवासपरित्यागात् हेतारित्यर्थः, वैरस्यं
 दौर्मनस्यं, क्षीरसागरविरहजनितं दुःखमित्यर्थः, निरस्यति
 दूरीकरोति, असौ चन्द्रः चन्द्रिकायामिव क्षीरसागरबुद्ध्या पितृ-
 वियोगदुःखं परित्यजति इत्यर्थः । सकलदिगन्तव्यापिधवल-
 चन्द्रिकामध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थः इव शोभते इति
 भावः । गङ्गावत् दुग्धवच्च इयं कौमुदी इति तात्पर्यम् ॥ ७० ॥

पुत्रोति ।—सा अतौव रम्यदर्शना, इयम् एषा ज्योत्स्ना,
 विधोः चन्द्रस्य, पुत्रौ तनया, चन्द्रोदयेन तस्या उत्पन्नत्वादिति
 भावः, अस्तु भवतु, सिन्धोः समुद्रस्य, ताण्डविका नृत्यकारिका,

ज्योत्स्नापयः स्नातटवास्तुवस्तुच्छायाच्छलच्छिद्रधरा धरायाम् ।
शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥७२॥

पौत्रोत्वेन आनन्दवर्द्धनादिति भावः, [अर्थाद्यजन्ताश्चतुवन्ताद्वा
ताण्डवशब्दात् “तत्करोति—” इति ख्यन्तात् ठक्] अस्तु,
चन्द्रिकया हि सिन्धुः उल्लस्यते, यतः सा तस्य नपत्री भवतीति
भावः, यद्वा—इयं विधोः पुत्रो सिन्धोः ताण्डविका अस्तु, तथा
चकोरस्य तदाख्यचन्द्रिकापायिपक्षिविशेषस्य, आश्या पेया,
[“इक् कृष्यादिभ्यः” इति इकि अशिमर्हतीति दण्डादित्वात्
यत् । “आस्या” इति च पाठः] अस्तु, दृशोः नयनयोः, वयस्या
सखी, सकललोकलोचनस्य हर्षोत्पादकतया इति भावः, अस्तु,
तथाऽपि कुमुदस्य कैरवस्य, काऽपि अनिर्वचनीया, अनि-
र्वचनीयानन्ददायिनोत्यर्थः, भवतीति शेषः, पूर्वनिर्दिष्टसर्वा-
पेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केनापि अनि-
र्वचनीयेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनी भवतीति मन्ये इत्यर्थः ; हि
यस्मात्, कौमुदी कुमुदसम्बन्धिनी, इति एवं, नाम संज्ञा एव,
[कर्त्तृ] ब्रवीति कथयति, सर्वेषां तत्र तत्तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि
कुमुदानाम् इयं “तस्येदमिति” सम्बन्धेऽर्थात् कौमुदीति धौगिकार्थ-
नैव कुमुदानामैव प्रीत्यतिशयजननात् कमपि विशिष्टं सम्बन्धं
स्पष्टं सूचयति इत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति
ज्ञ । चन्द्रिकया सर्वेषामपि आनन्दः कृतः, कुमुदानान्तु
विशेषतः इति भावः । अत्र कार्येण कारणानुमानम् ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति ।—ज्योत्स्ना कौमुदी एव, पयः दुग्धं यस्मिन्
तादृशं, यत् स्नातटं धरातलं, दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलौकत-
भूतलमित्यर्थः, तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तां तादृशानि,
वस्तूनि द्रव्याणि, अङ्गुलीतुल्यसूक्ष्मनलाख्यवृक्षादिपदार्थाः इति

कियान् यथाऽनेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयम् ।
अङ्गिस्तथा लावणसैन्धवीभिरङ्गासताभिः शितिरप्यकारि ॥७३॥

यावत्, तेषां छाया प्रतिविम्बमेव, क्लृप्तं व्याजः येषां तादृशानि,
छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वात् विलानि, पदार्थप्रतिच्छाया रूपाणि
इति यावत्, अन्यत्र—अङ्गुलीरन्ध्राणीत्यर्थः, तानि धरन्ति
गृह्णन्तीति तादृशाः, इवेति शेषः . कलङ्कस्य मृगरूपस्य अङ्कस्य,
नीलीभिः कृष्णवर्णाभिः, प्रभाभिः कान्तिभिः, मिश्रा मिलिता,
विभा कान्तिः येषां ते तादृशाः कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिताः,
अन्यत्र—कलङ्कवत् चन्द्रस्यमृगरूपाङ्कवत्, यः नीलः नीलकान्त-
मणिः, तत्खचितमङ्गुरीयकामिति यावत्, तस्य प्रभाभिः
दीप्तिभिः, मिश्रा एकीभूता, विभा कान्तिर्येषां ते तादृशाः,
शुभ्रांशोः चन्द्रस्य, शुभ्रांशा धवलभागाश्च, ते कराः किरणाश्च,
अन्यत्र—हस्ताश्च, धरायां भृभ्या, विभान्ति शोभन्ते, चन्द्रका-
धवलिताः पदार्थाः चन्द्ररश्मयः एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाः चन्द्र-
कलङ्कनीलरश्मयः एवेति, धरायामपि निपतिताः चन्द्रकिरणाः
नीलधवलाः एव शोभन्ते इत्यर्थः । अन्यस्य कराः हस्ताः
कलङ्कवत् नीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयः नीलमणि-
युक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्राः विभान्ति । “शुभ्रांशुशुभ्राशु” इति
पाठेऽपि “अंशुर्लेशे रवे रश्मी” इत्यभिधानात् अंशुशब्दस्य लेश-
वाचित्वात् सः एव अर्थः । ज्योत्स्ना एव पयः जलं तस्य
क्ष्मा भूमिः तस्याः तटं तदेव वाम्बु निवासस्थानं येषां तेषां
वस्तूनां छायाव्याजेन छिद्राणि धरन्ति इति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति ।—अनेन चन्द्रेण, उदितमात्रेणेति भावः,
तमोनिरासात् अन्यकारदूरीकरणात् हेतोः, कियान् किञ्चि-
न्मात्रं, अयम् एषः, पूर्वदिक्स्थित इत्यर्थः, वियद्विभागः

गुणो पयोधेनिजकारणस्य न हानिवृद्धौ कथमेतु चन्द्रः ?
चिरेण सोऽयं भजते तु यत् ते न नित्यमन्धाधिरिवात्र चित्रम्

॥ ७४ ॥

आकाशदेशः, यथा यादृक्, विशदीकृतः शुभ्रीकृतः, तथा तादृगेव, उद्भासिताभिः उच्छ्रिताभिः, चन्द्रकिरणैः वृद्धिं प्रापिताभिरित्यर्थः, लावणसैन्धवीभिः लवणोदधिसम्बन्धिनोभिः, [लवणसिन्धोः इमाः “तस्येदम्” इत्यणि “हृद्ग—” इति उभयपदवृद्धिः] अग्निः जलैः, कृष्णवर्णैरिति भावः, कियान् अयं वियद्विभागः पश्चिमाकाशदेश इति यावत्, शितिः श्यामः अपि, अकारि कृत इव । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशः तिमिरनिरामात् धवलो भवति, ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात् पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्र एवम् उच्छ्रितनीलवर्णममुद्रादककृतत्वोपेक्षा । समुद्रजलञ्च नीलं, पूर्वाकाशदेशः एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽपि अकारि इति वा ॥ ७३ ॥

गुणाविति ।—चन्द्रः विधुः, निजकारणस्य स्वीत्यत्तिस्थानस्य, जनकस्येति यावत्, पयोधेः सागरस्य, हानिवृद्धौ क्लृप्तवृद्धिरूपी, गुणो धर्मो, कथं केन हेतुना, न एतु ? न प्राप्नोतु ? अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अवश्यमेव चन्द्रः अपचयोपचयो एवेवेत्यर्थः, अत्र तु न किञ्चिदपि चित्रम् इति भावः ; तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्गाह—सः पूर्वोक्तरूपः हानिवृद्धिभाक्, अयम् एषः चन्द्रः, यत् चिरेण बहुना कालेन, पक्षान्तपरिमितेन समयेनेत्यर्थः, ते हानिवृद्धौ, भजते प्राप्नोति, तु पुनः, अन्धोधिः इव समुद्र इव, नित्यं प्रत्यहं, न, भजते इति शेषः, अत्र अस्मिन् विषये, चित्रम् आश्चर्यम् । समुद्रः यथा

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽयमादर्शदृश्यां न विभर्त्ति मूर्त्तिम् ।
त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स्म चित्रम् ॥ ७५ ॥

हानि-वृद्धौ भजते, चन्द्रः तत्पुत्रोऽपि तथा न इत्येवाश्चर्यं,
यतः कारणगुणस्य कार्यसञ्चारनियमेन चन्द्रस्यापि समुद्रवत्
नित्यहानि-वृद्धिप्राप्तेरौचित्यात् इति भावः ॥ ७४ ॥

आदर्शेति ।—अयं चन्द्रः, आदर्शवत् दर्पणवत्, दृश्यत्वं
स्वच्छत्व रमणीयत्वादिगुणेन दर्शनोपयत्वं, श्रितोऽपि भजमानः
सन्नपि, आदर्शदृश्याम् आदर्शं दर्शनाहं, मूर्त्तिं रूपं, न
विभर्त्ति न धारयति, इति विरोधात् चित्रम् आश्चर्यम् ;
यो हि आदर्शवत् दृश्यो भवति, सः एव आदर्शवत् दृश्यां
मूर्त्तिं न विभर्त्ति तद्वत् दृश्यो न भवतीति विरोधात्
आश्चर्यम् इत्यर्थः ; अथच दर्पणवत् दृश्यत्वं श्रितोऽपि
आदर्शं दर्शम् अभिव्याप्य, दृश्यां दर्शनोयाम्, अमावास्यायां
दर्शनयोग्यामित्यर्थः, मूर्त्तिं न विभर्त्ति, इदानीं पूर्णत्वेन
दृश्यमानोऽपि दर्शं लेयेनापि न दृश्यते इति, यद्वा—आ
इति स्मरणार्थकमव्ययम् असमस्तपदम्, एवञ्च आ स्मरामी-
त्यर्थः, दर्शं अमावस्यायां, दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, सूर्या
चन्द्रमनोरूपार्थोभावेन एकराश्ववस्थानात् सूर्यप्रभया चन्द्रस्य
तिरोहितत्वादिति वा विरोधपरिहारः । दर्पणवत् दृश्यत्वं
श्रितोऽपि आदर्शं दर्शं मय्यादौक्त्य कृष्णचतुर्दशीम् अभि-
व्याप्य दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति ? अपि तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो
भवत्येव इति वा । तथा अयं चन्द्र, त्रिनेत्रात् भवति यः तादृशः
त्रिनेत्रभूः त्रिनेत्रात् उत्पन्नोऽपि सन्, न त्रिनेत्रः अत्रिनेत्रः तस्मात्
त्रिनेत्रव्यतिरिक्तात्, उत्पादम् उत्पत्तिम्, आसादयति स्म
प्राप, इत्यपि विरोधात् चित्रम् आश्चर्यं, त्रिनेत्रात् उत्पन्नो-

इज्येव देवव्रजभोज्यऋद्धिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेषा कलङ्कमेकं मलिनं विभर्त्ति ॥ ७६ ॥

ऽपि त्रिनेत्रात् उत्पन्नो न भवतीति आश्चर्य्यम् इत्यर्थः, त्रिनेत्रादुत्पन्नाऽपि अत्रेः नेत्रात् उत्पत्तिम् आप इत्येतदपि विरुद्धम्, अथ च त्रिनेत्रः त्रिलोचनः शिवः, भूः वसतिस्थानं, यस्य तादृशः, तथा अत्रेः अत्रिसुनेः, नेत्रात् लोचनात्, उत्पादम् आसादयति स्म इति विरोधपरिहारः । अनेन चन्द्रस्य सहजसौन्दर्य्यम्, आश्चर्य्यमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यञ्च वर्णितम् । चन्द्रस्य अत्रिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येति ।—इज्या इव अश्वमेधादि यागः इव, [“व्रजयजोः” इति क्वप्] देवानाम् अमराणां, व्रजैः समूहैः, भोज्या पेया, ऋद्धिः समृद्धिः, अमृतरूपसम्पदित्यर्थः, हविःसम्पदित्यर्थश्च यस्याः सा तादृशी, तथा शुद्धा धवला पवित्रा च, इयं पुरतो दृश्यमाना एषा, सुधादीधितिः अमृतकरस्य चन्द्रस्य, मण्डली विम्बं, शोभते इति शेषः ; इज्या अपि देवव्रजभोज्यचरुपुरो-डाशादिसमृद्धियुक्ता पवित्रा च भवति ; किञ्च, सा इज्या, पूर्वोक्त गुणविशिष्टा सती अपि इति भावः, यथा यादृक्, हिंसामेव पशुहिंसात्मकमेव, एकम् एकमात्रं, मलिनं पातकहेतुभूत-तथा गर्हितमित्यर्थः, अङ्गं कर्मसाधनीभूतमंशविशेषं, विभर्त्ति धारयति, तथा तादृक्, एषा सुधादीधितिमण्डली अपि, कलङ्कं मृगलाञ्छनरूपम्, एकम् एकमात्रमेव, मलिनं मलाक्तं, कृष्ण-वर्णमित्यर्थः, अङ्गम् अवयवं, मध्यदेशे मृगरूपकृष्णवर्णचिह्ना-वस्थानादिति भावः, विभर्त्ति, सर्वलोकान्नहेतुभूते परमपवित्रे च यागे यथा हिंसामात्रमेव मालिन्यं, तथा परोपकारशीलायाः सर्वात्मना शुद्धायाः अपि चन्द्रमण्डल्या देवात् एकमङ्गं मलिनं

एकः पिपासुः प्रवहानिनस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेषः ।

अस्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः पिबन्नमुष्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७७ ॥

जानम् इत्यर्थः । मुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपं मलिनमेकमङ्गं मुधा वृथैव विभक्तिं, शुद्धायाः मालिन्ययोगस्य अनौचित्यादिति भावः । शुद्धस्यापि त्रैतधर्मस्य साङ्गैः दोषारोपणात् मालिन्यं मुधा एव । इज्येव सर्वलोकहितकरत्वात् पवित्रत्वाच्च इयं सर्वथेवादरण्योया इति भावः ॥ ७६ ॥

एक इति ।—पिपासुः तृष्णाक्रान्तः, अत एव प्रवहानिनस्य समवायुस्कथमध्यवर्तिनः प्रवहाख्यस्य सृगवाहनस्य गगन-चारिणः वायोः, रथात् स्यन्द्नात्, च्युतः पतितः, पिपासानिवारणार्थं जनानुसन्धानायेति भावः, एषः चन्द्रमण्डले दृश्यमानः अयम्, एकः कश्चित्, वाहनरङ्गः प्रवहानिनस्य वाहनभूतः सृगः, इवेति शेषः, वायोर्मृगवाहनत्वप्रसिद्धेरिति भावः, अनम्बुनि निर्जले, अम्बरे आकाशे, अमुष्य चन्द्रस्य, असृतविन्दुवृन्दं पौषूषकणामसूहं, पिबन् पानविषयीकुर्वन्, लेलिहास्यः लेलिह नितरां पीनःपुन्येन वा स्वादनकारि, आस्यं मुखं यस्य स तादृशः सन्, पुनः पुनः सृक्कण्ठो जिह्वया लिहन् सन् इत्यर्थः, [नितरा पुनःपुनर्वा लेटि इत्यर्थं यङि पचाद्याचि “यङोऽचि च” इति यङो लुक्] अस्ति विद्यते, कुत्रापि जलाप्राप्त्या अनन्योपायत्वादिति भावः । तृष्णाक्रान्तः रथं परित्यज्य पतितः निर्जलेऽपि गगने चन्द्रःसृतविन्दुम् आस्वाद्यन् वायुवाहनसृगः एव अयं, न तु तत्त्वतः क्वचित् कलङ्कौभूतो सृगः नामिति निष्कर्षः । अस्तीति वर्तमानप्रत्ययेन असृतास्वादनेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुम् अशक्तः अधुनाऽपि वर्तते इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृष्णाक्रान्तो निर्जले देशे पस्यन्पादः पतञ्जलविन्दुवृन्दं

अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्गयूनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयम् ।
आरण्यमन्देः इषधीभिरङ्गे स शङ्गे विधुना न्यधायि ॥७८॥

पित्रन् अनुपशान्तपिपासः लेलिङ्गास्यः सन् तत्रैव चिरं तिष्ठति ।
सप्त वायुस्कन्धाः तथा प्रवहानिले राशिचक्रं राशिचक्रे च चन्द्र-
मण्डलं तिष्ठतीत्यादि सर्वे पुराणादौ दृष्टव्यम् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति ।—शिशौ बाले, एककलात्मके इति यावत्,
अस्मिन् चन्द्रे, रङ्गः मृगः, न स्थितः एव न आसीत् एव,
तस्या दशायाम् अदृशनादिति भावः, किन्तु यूनि तरुणे,
पूर्णावयवे इत्यर्थः, अत एव उपभोगसमर्थे अस्मिन्
चन्द्रमसौपे इति भावः, प्रियाभिः प्रणयिनीभिः, चन्द्रस्य
ओषधिपतित्वादिति भावः, ओषधीभिः आरण्यलतादिभिः,
दीर्घकालं पतिविरहितत्वादुत्कण्ठिताभिरित्याशयः, अरण्ये भवः
इति आरण्यः वनविषयकः, [आरण्येति भवार्थेऽण्] सन्दिश्यते
प्रस्थाप्यते इति सन्देहः विरहासहिष्णुतारूपं वाचिकमित्यर्थः
यस्मिन् स तादृशः, (“सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः)
अरण्यभवानां सन्देशरूपा वा, वयं भवत्प्रिया निर्जने वने मृगैः
सह वमामः त्वं तु स्वर्गं विजयी सुखेन वर्त्तसे इति गूढार्थाप-
लम्भसूचिका इति यावत्, अयम् एषः कलङ्कात्मकतया परिदृश्य-
मानः रङ्गरित्यर्थः, उपटा इव उपायनमिव, विहिता प्रेषिता ;
अनन्तरं विधुना चन्द्रेण, सः प्रेयसीसन्देशरूपः रङ्गः, अङ्गे मध्ये,
अथच उमङ्गे, न्यधायि स्थापितः, प्रियाप्रेमभरिणेति भावः,
इति शङ्गे मन्थे, अहमिति शेषः । अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं
प्रति कञ्चित् सन्देशम् उपदारूपेण प्रेषयति, स च तं हृदयादौ
धारयतीति लोके दृश्यते । ओषध्य हि वनवासिन्यः तदनु-
रूपम् एव सन्देहं मृग स्वप्निये चन्द्रे प्रेषितवत्यः । आरण्य-

अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्त्रादयन् पल्लवमोषधीनाम्
 धयन्नमुष्यैव सुभाजलानि सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गुः ॥ ७१ ॥
 रुद्रेषुविद्रावितमार्त्तमारात्तारासृगं व्योमनि वीच्य बिभ्यत् ।
 मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

सन्देशः इव अयम् उपदा प्रहिता इति वा । यदेति पाठे, यदा
 प्रभृति प्रेषितः तदा प्रभृति तारुण्यदशायां चन्द्रेण अयम् अङ्गे
 न्यधायि, न तु तत्पूर्वमिति भावः ॥ ७८ ॥

अस्येति ।—एषः परिदृश्यमानः, कलङ्करङ्गुः लाञ्छनभूतो
 सृगः, अस्यैव चन्द्रस्यैव, पल्लुरिति भावः, सेवार्थं परिचर्या-
 निमित्तम्, उपागतानाम् उपस्थितानां, विरहपोडितत्वेन
 मिलनसुखसम्भोगाशयेति भावः, ओषधीनां लताप्रभृतीनां,
 पल्लवं किशलयं, [जात्यैकवचनम्] आस्त्रादयन् लिहन्,
 भक्षयन् इति यावत्, तथा अमुष्यैव चन्द्रस्यैव, सुभाजलानि
 पौष्पात्मकानि वारोणि, धयन् पिबंश्च सन्, सुखम् अक्लेशं यथा
 स्यात्तथा, अनायासलब्धवृत्तिरिविति यावत्, वसति वसति,
 आहारलोभात् अत्रैव चिराय अतिष्ठदित्यर्थः, इत्यहं मन्य इति
 शेषः । अन्योऽपि सृगः जलकिशलययुते देशे सुखेन वसति
 कदाचित् अपि तत् स्थानं न त्यजति ॥ ७९ ॥

रुद्रेति ।—व्योमनि नभोमण्डले, रुद्रस्य शङ्करस्य, इषुणा
 बाणेन, विद्रावितं ताडितम्, अत एव मार्त्तं पौडितं, तारा
 सृगशिरोनक्षत्ररूपं, सृगं हरिणम्, आरात् समीपे दूरे वा, वीच्य
 दृष्ट्वा, अयं चन्द्रमण्डले दृश्यमानः, अन्यः अपरः, एणः सृगः,
 कलङ्कात्मक इति भावः, बिभ्यत् त्रस्यन् सन्, स्वस्यापि तादृश-
 प्रहारप्रतिशङ्कयेति भावः, इन्दुं चन्द्रम्, ईशस्य महेश्वरस्य, तस्यैव
 रुद्रस्येति यावत्, चूडामणिं शिरोरत्नं, भत्वा विविच्य, ईशशिरसि

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ ! नाथ रङ्गुर्विधोरङ्ग इवेति शङ्का ।
तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव यत् हैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

तस्यावस्थानं दृष्ट्वा ईयस्य प्रियपात्रं विविचेति भावः, शरणं रक्षितारं, विवेश प्रविष्टवान्, शिवेन शिरसि स्थापितत्वात् अयं शिवस्य प्रियपात्रमेव, यद्येनं शरणं गच्छामि तदा रुद्रात् माम् अयं रक्षिष्यत्येव, इत्याशयेन अन्यः मृगः चन्द्रं रक्षकतया आश्रितवान् इत्यर्थः, इति मन्ये विवेचयामि, अहमिति शेषः । अन्योऽपि जनः सजातीयं कश्चित् कस्माच्चित् भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कमपि माननोयं जनं शरणं याति इति लोके दृश्यते । गत्वेत्यपि पाठः । पुरा किल चतुर्मुखो देवः स्वदृष्टितरं कामयमानो मृगरूपेण तां पलायमानां वीक्ष्य स्वयमपि मृगरूपेणान्वगच्छत्, दृष्ट्वा च तदनाय्याचरणं क्रुद्धो हरः शरणे मृगरूपिणश्चतुर्मुखस्य शिरश्चिच्छेद, तच्च शिरो मृगशिरोनक्षत्ररूपेण शराश्च आर्द्रानक्षत्ररूपेण नभसि अवर्तत, कवन्धञ्च स्वयमेव हरो हस्ते दधार इति तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यम् । अत एव शिवमहिम्नः स्तोत्रे “वसन्तं तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभसः” इति, तथा शिवध्याने च “परशुमृगवराभौतिहस्तं प्रमन्नम्” इति च पाठो दृश्यते ॥ ८० ॥

पृष्ठे इति ।—नाथ ! हे स्वामिन् ! रङ्गुः कलङ्कमृगः, विधाः चन्द्रस्य, अङ्गे इव उल्लङ्गे यथा, तथा पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागोऽपि, किं तिष्ठति ? वर्त्तते किम् ? अथ अथवा, न ? तिष्ठति इत्यनेनान्वयः, इति एवं, शङ्का संशयः, तव चेत् वर्त्तते तर्हि इति शेषः, तत्त्वाय तत्त्व ज्ञातुं, याथार्थ्यज्ञानार्थमित्यर्थः, संशयनिराकरणायेति यावत्, [क्लियार्थोपपदेति तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी] स्वे निजे, [वेकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः] मुखे वदने एव विषये, तिष्ठस्व

उत्तानमेवास्य वलक्षकुक्षिं देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां अद्वालुरुत्तानगती श्रुतायाम् ॥८२॥

यत्तस्व, निजमुखमेव तत्त्वनिर्णयाय पृच्छ इत्यर्थः, [स्थेयाख्यायां तद् । यत् यस्मात्, द्वयोः रथयोरिदमिति हेरथं रथद्वयमारुह्य द्वयोरिव रथिनोः सममुखयुद्धं तस्मिन्, द्विरथमस्वन्धिनि इन्द्रयुद्धे इत्यर्थः, अस्य चन्द्रस्य, त्वन्मुखेन सह समानशोभाऽभिलाषिणः इति भावः, पृष्ठं पञ्चाङ्गां, तव मुखात् पराजयेन पलायनकाले इति भावः, अपश्यत् अवैक्षत, तव मुखमिति शेषः, तस्मात् तत् स्वमुखमेव निर्णेतृत्वेन पृच्छ इति निष्कर्षः । त्वन्मुखं चन्द्रात् अपि अधिकमिति मद्भ्यां नलमुखवर्णनं कृतम् ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति ।—हे नाथ ! युक्तिः अर्थापत्तिः अनुमानं वा, अस्य परिदृश्यमानस्य शशलाञ्छनस्य, देवस्य चन्द्रस्य, अङ्गं कलङ्करूपं, वलक्षकुक्षिं धवलोदरं, (“वलक्षो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः) शशं मध्यवर्त्तिनं मृगविशेषम्, उत्तानमेव आकाशाभिमुखे अवस्थितं मुखोरःस्थलादि-पुरोभागीयमङ्गं भूमिस्थपृष्ठाद्यङ्गैवेत्यर्थः, स्वर्गममुखम् अस्मदादिदृश्यमान-पृष्ठभागमेवेति यावत्, आह ब्रूते, यद्ययं शशकः अस्मत्-समुखोदरः अनुत्तानः अभविष्यत् तर्हि मध्यवर्त्तिशशकोदरस्य धवलत्वात् चन्द्रमध्यभागोऽपि धवलः अभविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः, तस्मात् उत्तानः एव शशकः चन्द्रेऽस्तौति युक्तिः कण्ठीक्षयेव अष्टं प्रकाशयतीत्यर्थः, तेन चन्द्रशशस्य अनुमितोत्तानत्वेनैव हेतुना, देवानां सुराणां, गावः धेनवः तेषु देवगवेष्वपि सुरभौप्रभृतिषु विषयेऽपि, [“गोर-तद्वितलुकि” इति टक् । देवगवेष्विति पाठे टिप्पत्वात् डीप्] श्रुतायाम् “उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति” इति श्रुतितः

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।
शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥८३॥
भङ्क्तुं प्रभुव्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

आकर्षितायाम्, उत्तानगती सुरलोकाभिमुखीनचरणतया गमने
विषये, अधिकं पूर्वापेक्षया अतितरां, अद्दालुः आस्तिक्य-
युक्ता, विश्वासवतीत्यर्थः, स्यां भवेयम्, अहमिति शेषः,
‘चन्द्रशशस्य उत्तानभावेनावस्थानस्य अनुमानसिद्धत्वात् तदृष्टा-
न्तेन “उत्ताना वै देवगवाः चरन्ति” इति श्रुतिः न्यायोप-
पन्नार्थतया सत्या एव इति अहम् इदानौम् अधिकं मन्ये
इति निष्कर्षः ॥ ८२ ॥

उक्तरीत्यात्तानावस्थितौ सिद्धायामपि शशकस्य पृष्ठलोम्नां
रक्तनीलोभयवर्णत्वात् कलङ्कस्यापि रक्तनीलोभयवर्णत्वमेव
युज्यते, किन्तु तथा न भूत्वा केवलं नीलत्वेन प्रतीतः कथ-
मित्यत आह, दूरेति ।—दूरस्थितैः विप्रकृष्टदेशवर्तिभिः,
दृष्टृभिरिति शेषः, रक्तनीले रक्तनीलोभयवर्णाम्श्रित, वस्तुनि
पदार्थं, केवलनीलिमा त्यक्तरागभागनीलत्वमेव, यत् यस्मात्,
विलोक्यते दृश्यते, तत् तस्मात् कारणात्, शशस्य उक्तमृग
विशेषस्य, पृष्ठलोम्ना पृष्ठदेशवर्तिरामणा, तिष्ठन् अपि
वर्त्तमानोऽपि, रागभागः राक्तमांशः, नः अस्माकम्, अति-
दूरस्थितानामिति भावः, खलु निश्चितं परोक्षः अप्रत्यक्षः,
दृग्गोचरः न भवत्येव, परन्तु केवलं नीलिमैव दृश्यते इत्यर्थः ।
तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः ; दूरस्थत्वान्न
दृश्यते इति तत्पारहारः । खलु उपेक्षाया वा ॥ ८३ ॥

चन्द्रे वैचित्र्यवत् चन्द्रवाचकपदेऽपि वैचित्र्य दर्शयितु-
माह, भङ्क्तुमिति ।—एषः शब्दव्यवहारपरः, लोकः जनः,

शशो यदस्यास्ति शशो ततोऽयमेवं सृगोऽस्यास्ति सृगीति

नोक्तः ॥ ८४ ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपत् प्रसूते प्रासावि तावानयमब्धिनाऽपि ।

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्द्धि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम्

॥ ८५ ॥

पदानां सुप्तिङन्तशब्दानां, प्रयोगाध्वनि व्यवहारपद्धतिविषये, व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं शब्दव्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य, दर्पं गर्वं, मन्त्रियमाधीनः एव सकलशब्दप्रयोगः इति अभिमानमित्यर्थः, यदा—व्याकरणस्य लक्षणया वैयाकरणस्येत्यर्थः, दर्पं व्याकरणाधीनः एव सकलशब्दप्रयोगः इत्यङ्कारं, भङ्क्तुं, चूर्णयितुं, त्याजयितुमित्यर्थः, प्रभुः समर्थः, यत् यस्मात् हेतोः, शशः अस्यास्ति वर्त्तते, ततः तस्मात् हेतोः, अयं चन्द्रः, शशो शशीतिसञ्ज्ञकः, उक्तः लोकेनेति शेषः, एवम् अमुना एव प्रकारेण, सृगः अस्य अस्तौति व्युत्पत्त्या, सृगीति सृगीतिसञ्ज्ञकः, न उक्तः न कथितः; शशोऽस्यास्तौति मतुवर्थे “अत इनिठनौ” इतीनि-प्रत्यये यथा अयं शशीत्युच्यते, तथा तेनेव सूत्रेण सृगोऽस्यास्तौत्यत्रापि इनेः प्राप्ता सत्यामपि सृगीति नोक्तः, तस्मादतिव्याख्यादिदोषात् व्याकरणमूलः एव लोकप्रयोगः इति नियमः न युक्तः, किन्तु कृत्ताद्धतममासानामभिधानं नियामकमिति शास्त्रात् चन्द्रवाचकपदेषुपि वैचित्र्यमस्तौति भावः । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिः, न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणात् लोक एव प्रयोगे बलीयानिति निष्कर्षः । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥८४॥

अब्धिना कियत्परिमाणश्चन्द्रः प्रसूत इति वर्णयितुमाह, यावन्तमिति।—प्रतिपत् शुक्ता प्रतिपात्तः, यावन्तं यत्रमाणम्,

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत् संवदत्यङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥८६॥

यम् एककलमात्रमिति यावत्, इन्दुं चन्द्रं, प्रसूते जनयति, प्रतिशुक्लपक्षं प्रकाशयतीत्यर्थः, अश्विना अपि क्षीरोदसमुद्रेणापि, तावान् तत्रमाणः, एककलः एवेति यावत्, न तु पूर्णः इति भावः ; अयं चन्द्रः, प्रासावि अजनि, प्रसूत इत्यर्थः, ननु एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह—इह एतस्मिन् विषये, एककलमात्रप्रसवे इत्यर्थः, तत्कालं तस्मिन् काले, समुद्रात् उत्पत्तेः अवसरे एवेत्यर्थः, ईशेन महादेवेन, मूर्द्धि शिरसि, धृतस्य स्थापितस्य, विधोः चन्द्रस्य, अणीयस्त्व नितरां सूक्ष्मत्वम्, एककलत्वमेवेत्यर्थः, लिङ्गं ज्ञापकम्, अनुमापको हेतुरित्यर्थः, अस्ति वर्त्तते ; तथा च क्षीराश्विना यदैव विधुः प्रसूतः, ईशेनापि तदैव सः परमसुन्दरदर्शनत्वेन अतीवादर्णीयत्वात् मूर्द्धि धृतः, किन्तु तदा समुद्रेण यद्वि सम्पूर्णोऽयम् अजनयिष्यत् तद्वि शिवेनापि तदानामेव शिरसि तावानेव अधास्यत्, न तु तथा, ततश्च क्षीराश्विना एककल एवासौ प्रसूतः, तस्मादेव च प्रतिपटाऽपि एककलः एव प्रसूयते, अत एव प्रतिपत्तिथौ उदितोऽप्ययं न दृश्यते इति भावः ॥८५॥

आरोप्यते इति ।—दलाकारः केतकीपत्रमदृशः, धवलतया इति भावः, कलानाम् अशानां, कलापः समूहः यस्य तादृशे, इह अस्मिन्, इन्दौ चन्द्रे, चेत् यदि, केतकत्वं केतकौकुसुमत्वम्, आरोप्यते अधस्यते, उपचर्यते इति यावत्, दलसादृश्यादिति भावः, केतकदलवत् शुभ्रकलाकलापत्वात् चन्द्रः केतकमेवेति यदि केनापि रूप्येत इति निष्कर्षः, तर्हि अङ्गमृगस्य क्रोडस्य हरिणस्य, नाभौ नाभिदेशे, या कस्तूरिका मृगनाभिः,

आसीत् यथाज्योतिषमेष गोलः शशी समक्षे चिपिटस्ततोऽभूत् ।

[कर्त्री] मृगत्वेन इति भावः, तत् आरोपितं केतकत्वं कर्मीभूतं, सौरभस्य सहस्रस्य, वासनाभिः नासायां सञ्चारैः करणैरित्यर्थः, संवदति सादृश्यं गच्छतीत्यर्थः, कस्तूरिका-केतकीकुसुमयोस्तु सौरभत्वात् चन्द्रे केतकत्वारोपी युज्यते एव इत्यनुमन्यते इति यावत् ; यदा—तत् आरोपितं केतकत्वं कर्त्तृभूतम्, अङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः, सौरभस्य परिमलस्य, प्राणतर्पणगन्धस्येत्यर्थः, वासनाभिः संस्कार-विशेषैः, कस्तूरिकासम्बन्धजनिततत्सदृशगन्धैः करणैरित्यर्थः, संवदति सादृश्यं गच्छति । नाभिरिति पाठे, अङ्गमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासम्बन्धिनीभिः सौरभवासनाभिः संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमली वर्त्तते, चन्द्रे च कलङ्गमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्त्तते, तस्मात् चन्द्रे केतकत्वम् आरोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत् केतकत्वम् अङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः मङ्गमणैः संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोति इति वा । नाभिरिति पाठे, अति-प्रसिद्धाभिः वासनाभिः इत्यर्थः । संवदति तत्रकीकुसुमसदृशोऽयं चन्द्र इति निष्कर्षः ॥ ८६ ॥

आसीदिति ।—एषः पुरतो दृश्यमानः, शशी चन्द्रः, यथा-ज्योतिषं गगादिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रम्य, ज्योतिष-शास्त्रानुसारेणेत्यर्थः, [ज्यातिः अधिकृत्य कृता ग्रन्थः ज्यातिप्रम, “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” इत्यण्, ततो याथार्थ्यव्ययोभावः गोलः गोलाकारः, नारिकेलफलवत् वर्त्तुलीपरितनभागः एवेति यावत्, आसीत् पूर्वमवर्त्तत ; ज्योतिःशास्त्रे त्रयोदशाङ्गुलः चन्द्रः षोडशाङ्गुलसूर्यस्य अधोभागस्थः जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायः

स्वभानुदंष्ट्रायुगयन्त्र ऋष्टपीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

असावसाम्यादितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।

यथोदितः तथैव पूर्वम् आसीत् इत्युक्तत्वात्, तथा च सर्गः,—
 “त्रयोदशाङ्गुलिविमितस्त्रिकाधिकः शशौ रविश्चरति दिवौह
 वर्तुलः” इति ; तर्हि इदानीं कथमन्यथा दृश्यते इत्या-
 शङ्काह—ततः अनन्तरं, कालक्रमेणेत्यर्थः, स्वभानोः राहोः,
 दंष्ट्रायुगम् ऊर्ध्वोर्धोभागस्थिनदन्तपङ्क्तिद्वयमेव, यन्त्रं निष्पीडन-
 चक्रविशेषः, तेन ऋष्ट निष्कृष्य गृह्येतं, पीयूषम् अमृतं
 यस्य यस्मात् वा, सः चासौ पिण्याकश्च तिलकल्कश्च, तस्य दशा
 अवस्था, गृहीतरसनोरमतिनाटापिण्डोमात्ररूपः इति यावत्,
 अवशेषः अवशिष्टभागः यस्य स तादृश इव सन्, समक्षं
 जनसाधारणनयनगोचरे, चिपिटः चिपिटाकारः, उपरिभागे
 प्रायशः समाकार इत्यर्थः, अभूत् अजायत, सर्वैरेव जनैः
 इदानीमय समाकारः प्रत्यक्षेण अनुभूयते एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

असाविति ।—असाम्यात् असादृश्यात्, वितनुत्व-सतनुत्व-
 रूपवैषम्यभावादित्यर्थः, असौ चन्द्रः, वितनोः अनङ्गस्य, सखा
 सुहृन्, नो न, भवितुमर्हतीति शेषः ; “विवाहमैत्रोवैराणि
 भवन्ति समशौल्योः” इति, तथा “समैर्विरोधो मैत्री च न
 च पुष्टविपुष्टयोः” इति शास्त्राच्च अनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्या-
 भावात् मैत्री न सङ्गच्छते इति भावः ; तर्हि अनयोः लोकप्रसिद्धा
 मैत्री कथम् ? इत्यत आह—किन्तु कर्पूरं कर्पूरापरनामा,
 (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रमञ्जः” इत्यमरवचनात्
 कर्पूरशब्दो नपुंसकोऽपि) इन्दुः खलु चन्द्र एव, तस्य वितनोः
 अनङ्गस्य, मित्रं सखा, भवितुमर्हतीति शेषः, तावतैव
 लोकप्रसिद्धिविरोधाभावः इति बोध्यम् ; तत्र हेतुमाह—

दग्धो हि तौ द्वावपि पूर्वरूपात् यद्वीर्यवत्तामधिकां दधते ॥८८॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं सः शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।

अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥८९॥

यत् यस्मात्. तौ कामकर्पूरी. द्वावपि उभावपि, दग्धौ भस्मीभूतौ सन्तौ, पूर्वरूपात् अदग्धदशायाः, अधिकाम् उत्कृष्टां, वीर्यवत्तां सामर्थ्यं, गणवत्ताञ्च, हि निश्चितं, दधते विभृतः; पक्तो हि कर्पूरो यथा भेषजविषये वीर्यवत्तरो भवति, तथा कामोऽपि हर-कोपानले दाहानन्तरम् अधिकबोध्यंशालितया अनुभूयते, तस्मात् कामकर्पूरयाः मैत्री युक्ता; तदुक्तं, “कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जर्नं जर्न । नमोऽस्त्ववाय्यवीर्याय तस्मै कुसुम-धन्वनं ॥” इति । एवञ्च “चन्द्रः कामसखा” इति लोक-प्रसिद्धौ चन्द्रशब्दः कर्पूरवाचकः, न तु मृगाङ्गापरसंज्ञकश्चन्द्र इति निष्कर्षः ॥ ८८ ॥

स्थानं इति ।—वा अथवा, विधोः चन्द्रस्य, मदनस्य कामस्य च, सख्यं मैत्री, स्थाने युक्तमेव इत्यर्थः, यतः सः मदनः, ज्वलति दीप्यमाने, शम्भुनेत्रे शिवस्य वङ्गात्मके तृतीयनयने, प्रलीनः प्रकर्षणं लीनः, एकतां गतः इत्यर्थः, प्रलयं प्राप्तः इति यावत्, विनष्टः इति निष्कर्षः, अयं विधुश्च, दर्शभाजि दर्शनं दर्शः, तद्भाजि तद्भाषारयुक्ते, अथच अमावास्यां गते, दर्शः दर्शनमेव दर्शः अमावस्या, तद्भाजि तद्विग्रहे इति वा, भास्वन्मये सूर्यरूपे, आदिपुंसः विष्णाः, चक्षुषि नेत्रे, लयम् एकतां, गच्छति प्राप्नोति; सूर्येन्दुसङ्गमः इत्यपरनामके दर्शे हि सूर्याचन्द्रमसो-रेकराश्रयस्थाननियमस्य ज्यातिःशास्त्रोक्तत्वात् चन्द्रः सूर्यं गच्छति, अत एव सूर्यमयूखेचन्द्रस्यादर्शनादिति भावः । सूर्यः विष्णाः दक्षिणचक्षुः, तथा च हरिहरयोः नेत्रयोः द्वयोरपि

नेत्रारविन्दत्रयमगान्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदेष पंशः ।

अस्याङ्क एवायमगात् तदानीं कनौनिकेन्द्रिन्दिरसुन्दरत्वम् ॥ ८० ॥

देवेन तेनेष च काश्यपिष्व मास्यं समीच्याभयपक्षभाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायाम्

॥ ८१ ॥

चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वेन साम्यात् दर्शं चन्द्रस्यापि अनङ्कतया
च समानत्वात् उचितैव उभयोः भेदौ, तथा च कामस्य
चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुख्यैवेति निष्कर्षः ॥ ८१ ॥

नेत्रेति।—पुरा पूर्वं, यदा यस्मिन् काले, एषः अयं,
मृगाङ्कः चन्द्रः, पुराणस्य मनातनस्य, पंशः पुरुषस्य, श्रीविष्णो-
रित्यर्थः, नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वम्, अगात् प्राप्तवान्,
तदिच्छयेवेति भावः, तदानीं तस्मिन्नेव काले, अस्य विष्णुनेत्रार-
विन्दभूतस्य मृगाङ्कस्य, अयं परिट्टश्यमानः एषः, अङ्कः कलङ्कः
एव, कनौनिकायाः नेत्रतारकायाः, इन्द्रिन्दिरस्य भ्रमरस्य च,
(“इन्द्रिन्दिरालिषट्चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्युः” इति
हलायुध.) सुन्दरत्वं सौन्दर्यम्, अगात् प्रापत् । अदादिति
पाठे, अयं श्रीविष्णुः अस्य चन्द्रस्य अङ्के विषये कनौनिकेन्द्रिन्दिर-
सुन्दरत्वम् अदात् । नेत्रे हि कनौनिकया भाव्यम्, अरविन्दे
च भ्रमरेण, तथा च अस्य नेत्रारविन्दरूपत्वात् अङ्कमेव
उभयं श्रीविष्णुः कृतवान् इत्यर्थः, कनौनिकाभ्रमरकलङ्कानां
समानकृष्णवर्णत्वादिति भावः । अङ्कः एव कनौनिका
कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्य अदात् इति वा ॥ ८० ॥

देवेनेति।—तेन देवेन श्रीविष्णुना, एष च चन्द्रश्च, काश्य-
पिष्व विनतायां कश्यपादुत्पन्नः गरुडश्च एतौ द्वौ अपि, उभय-
पक्षौ शुक्लकृष्णौ द्वौ पक्षौ छद्द्वयश्च, भजेते आश्रयतः इति

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।

तदोयधूमोवतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥८२॥

तथोक्तौ, तथा द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणाञ्च, अधिराजौ अधोश्वरौ, तथा हरिणेन अङ्गभूतमृगेण, आश्रितौ प्राप्नोति, हरिणा विष्णुना, आश्रितौ प्राप्नोति च, वाहनत्वेनेति भावः, साम्यं सादृश्यम्, उक्तप्रकारेण द्वयोरिव समत्वमित्यर्थः, समीच्य अवलोक्य, इवेति शेषः, चन्द्रः शुक्लकृष्णौ उभयपक्षौ भजति गरुडस्तु द्वौ पक्षौ कृदौ भजति, तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः, गरुडस्तु पक्षिणां राजा, तथा हरिणेन कलङ्कमृगेण आश्रितः चन्द्रः, गरुडस्तु हरिणा विष्णुना वाहनार्थम् आश्रितः, एवम अनयोः साम्यं समानधर्मकता समीच्य एष चन्द्रः, काश्यपिः गरुडश्च [“वाह्यादित्वादिञ्”] तुल्यायां समाया, नयनक्रियायां क्रमेण नैत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च, यत् नियुक्तौ व्यापारितौ, स्थापितौ इत्यर्थः, तत् युक्तम् उचितमेवेत्यर्थः; चावन्योन्यसमुच्चये। एवम् उभयोः साम्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ इति यत् तत् उचितं कृतम् इति भावः ॥ ८१ ॥

यैरिति।—येः पण्डितैः, सरोजिन्याः पद्मिन्याः, दाहः तुषारकर्तृकमेव दग्धीकरणं, शिशिरर्त्तौ पद्मिनौना क्षयोन्मुखतादर्शनादिति भावः, स एव विकारः विकृतिः, स्वरूपविपर्यय इत्यर्थः, स एव हेतुः कारणम्, अनुमितौ इति भावः तस्मात् हेतोः, तुषारे हिमे, ज्वलनः अग्निः, अन्वमायि अनुमितः, तुषारः साग्निः भवितुम् अर्हति स्वसम्बन्धे पद्मिनीदाहकारित्वात् साग्निभूटेशवत् तप्तोदकवहेति हिमे विषये वङ्क्तिः अनुमितः इत्यर्थः, तैः पण्डितैः, हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे, कलङ्कोऽपि

स्वेदस्य धाराभिरिवापगाभिव्याप्ता जगद्धारपरिश्रमात्ता ।

ह्यायापदेशादसुधा निमज्ज्य सुधांस्वधावुज्झति खेदमत्र ॥ ८३ ॥

क्षणवर्णचिह्नमपि, तदीयधूमौघतया अनुमानविषयीकृत-
हिमस्थाग्निप्रस्वन्धिधूमसमूहरूपत्वेन, समर्थितः सोपपत्तिकः
कृतः, स्वानुमानं दृढीकृतमित्यर्थः, शङ्के इति मन्ये, अह-
मिति शेषः । वङ्गी हि धूमेन भाव्यं, चन्द्रश्च तुषारमयत्वात्
उक्तरीत्या वङ्गीमान्, तथा च कलङ्कः धूमसमूहः एवेति
तैः समर्थितम् इत्यहं सम्भावयामि इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

स्वेदस्येति ।—जगतां जागतिकवस्तुजातानां, भारेण भार-
वहनन, यः परिश्रमः क्लेशः, तेन आत्ता नितरां पीडिता,
अत एव स्वेदस्य अमजन्यघमजलस्य, धाराभिः इव प्रवाहैरिव
दृश्यमानाभिः, आपगाभिः नदीभिः, व्याप्ता समन्तात् पुरिता,
वसुधा पृथिवी, ह्यायापदेशात् कलङ्कात्मकस्वीयप्रतिविम्ब-
व्याजात्, एतेन कलङ्कमृगः भूच्छायेति मतं वर्णितम् ;
एवं रघुवशेऽपि “ह्याया हि भूमिः शशिनो मन्त्रत्वेनारोपिता
शुद्धिमतः प्रजाभिः” इत्युक्तम् ; सुधांस्वधौ अमृतोदधिरूपे, अत्र
चन्द्रे, निमज्ज्य अन्तः प्रविश्य, खेदं जगद्धारवहनजन्यपरिश्रमम्,
उज्झति इव त्यजति इव, अमापनोदनाथं विश्राम्यतीवेत्यर्थः ।
गुरुतरभारवहनक्लान्तो लोको यथा घर्मधारापरिप्लवः सन्
तडागादौ अवगाह्य तमपनुदति, तथा अतिविस्तोर्णयं वसुधा
जगद्धारवहनश्रमेण बहुनदीसमूहात्मकघर्मधाराप्लवता सती
सुधांस्वधिसूक्ष्मरूपे अतिविशाले चन्द्रमण्डले निमज्ज्य क्लान्तिं
दूरीकरोतीवेति निष्कर्षः । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो
गच्छत्येव, यस्याश्च तत्तद्रदोरूपः स्वेदः, तस्याः अमहरणे
सुधासमुद्रः एव उचितः इति भावः ॥ ८३ ॥

ममानुमेवं बहुकालनीलोनिपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्द्राजगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्गे पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात्

॥ ८४ ॥

ननु भूच्छायेव चेत् चन्द्रकलङ्कः, तदा हेमाचलस्य सुमेरोरपि छायापतनेन कियदंशस्य पीतवर्णता कथं न दृश्यते ? इत्याशंसायामाह, ममेति ।—हेमशैलः स्वर्णाचलः सुमेरुः, खलु निश्चितं, बहुना कालेन दीर्घममयातिक्रमण हेतुना, सर्गम् आरभ्य अद्य यावत् अतिक्रान्तेन हेतुनेत्यर्थः, स्मरणातीतसमयेनेति यावत्, नीलोनिपातः श्यामिकालगनं, नीलवर्णपिच्छिनमलोत्पत्तिरित्यर्थः, तेन नीलः नीलवर्णः, बहुकालं व्याप्य एकेनेव भावेनावस्थानात् अव्यवहृतधानुपात्रवत् क्रममञ्चितनीलमनसम्बन्धात् श्यामवर्णः इत्यर्थः, सञ्जातः इति शेषः, एवम् ईदृशी, मम मे, अनुमा अनुमानम्, एवम् अहं सम्भावयामि इत्यर्थः, अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालभूयस्त्वेन न नीलाभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीतः एव स्यात् तर्हि, जगच्छायमये जगतः छाया जगच्छायं [“विभाषा सेना” इत्यादि पत्रे क्लौवत्वम्] तन्मये, जगत्प्रतिविम्बभूते, भूच्छायात्मके इत्यर्थः, इन्द्रोः चन्द्रस्य, अङ्गे कलङ्के, कलङ्करूपे अवयवे इत्यर्थः, पीतो भागोऽपि मेरोः गौरोऽंशोऽपि, प्रातिविम्बितः प्रतिफलितः, प्रतिच्छायारूपेण पतित इत्यर्थः, स्यात् भवेत्, प्रतिविम्बित-पीतांशोऽपि लोकानां दृष्टिविषयोभूता भवेदित्यर्थः, तस्मात् स्वर्णाचलोऽपि नील एव जातस्तथा च सकलायाः अपि भूमेः नीलवर्णत्वात् तत्प्रतिविम्बरूपः कलङ्कोऽपि नीलः एव युक्तः, अत एव तस्य छाया पृथक् न दृश्यते इति भावः ॥ ८४ ॥

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।

अक्षिद्वयेनैव निजाङ्गरङ्गोरलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ८५ ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्गे बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ? ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बराशिरासौत्तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ८६ ॥

मेति ।—पद्मनिमीलि कलनसङ्कोचकं, तेजः ज्योतिः यस्य सः तादृशः, शशी चन्द्रः, उन्निद्रैः विकसितैः, सरोजैः कमलैः, या पूजा अर्चना, समादर इति यावत्, तस्याः श्रियं तज्जनितां शोभां, मा अवापत् मा स्म लभत, स्वभावत एव पद्मनिमीलितेजस्कत्वादिभिः भावः, विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं चन्द्रसन्निधौ क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवात् उन्निद्रसरोजपूजाश्रियं प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—किन्तु, अयं चन्द्रः, निजाङ्गरङ्गोः आत्मनः कलङ्कभृतस्य सृगस्य, अक्षिद्वयेनैव उन्निद्रकमलसदृशनेत्रयुगलेनैव, अलङ्कृतः शोभितः सन्, ताम् उन्निद्रसरोजपूजाश्रियम्, एति प्राप्नोति, तन्नयनयोः उन्निद्रकमलरूपत्वात् इति भावः, मन्ये एवं सम्भावयामि, अहमिति शेषः । अयं चन्द्रः विकसितकमलाभ्यां पूजाम् इव अङ्कसृगनेत्राभ्यां शोभां प्राप्नोतीति भावः ॥ ८५ ॥

य इति ।—यः एषः प्रत्यक्षदृश्यः, शशः सृगभेदः, शशाङ्गे चन्द्रे, जागर्ति स्फुरति, अत्र विषये, कः इव बुधः को वा विद्वान् जनः, चित्रम् आश्चर्यं, पदार्थविशेषस्याभ्यन्तरं जीवविशेषावस्थानदशेनात् विस्मयमिति भावः, विधत्ते ? धारयति ? आश्चर्यान्वितो भवतीत्यर्थः, अपि तु न कोऽपि इति भावः, यतः एतस्य शशाङ्कस्य, पितुः जनकस्य, अम्बराशेः समुद्रस्य, अन्तः मध्ये, तुरङ्गोऽपि शशापेक्षया हृदत् उच्चैःश्रवःसंज्ञकः अश्वोऽपि, तथा मतङ्गजोऽपि अश्वपेक्षयाऽपि विपुलकायः

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
 ज्योत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।
 शोभासिनीभाद्रभयोस्तयोर्वा
 सितासितां मूर्त्तिमयं विभर्त्ति ॥ ८७ ॥

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठोन्नमानम्बा ममुत्थितेषु ।

परावताख्यो गजोऽपि, आसीत् अवर्त्तत, किलेति पुराण-
 वार्त्तायाम् ; यदीयपितृमध्ये अश्वगजादिकं स्थातुमर्हति तस्य
 मध्ये शशनात्रमभवे किमाश्चर्यम् इति भावः ॥ ८६ ॥

गौरे इति ।—अस्मिन् इह लोके. यत् यस्मात्, तमिस्रा
 तिमिरा, कृष्णवर्णत्वर्थः, दयिता प्रिया, तमिस्रा तमोबहुला,
 दयिता तामसी रात्रिश्चेत्यर्थः, गौरे शुक्लवर्णे, प्रिये
 दयिते विषये, तथा ज्योत्स्नी शुभ्रवर्णा, दयिता प्रिया,
 ज्योत्स्नी चन्द्रिकायुक्ता धवला, दयिता प्रिया रात्रिश्च,
 नीले कृष्णवर्णे, प्रिये दयिते च, भातितमाम् अतिशयेन
 शोभते, तत् विरुद्धवर्णद्वयसम्मिश्रणे वैचित्र्यातिशयोक्त्या-
 दिति भावः. तस्मात् हेतोः तयोः तमिस्राज्योत्स्नोः,
 उभयोः द्वयोः दयितयोः रात्रोरेव विषये, शोभायाः
 सौन्दर्यस्य, प्राप्तेः प्राप्तेः, लोभाद्वा अभिलाषादिव, वा इवार्थे ;
 तयोरेव पत्नोः या शोभाप्राप्तिः तदभिलाषात् धवलश्यामल-
 सम्बन्धात् तमिस्राज्योत्स्नोः शोभया भवितव्यम् इत्यर्थः, अयं
 चन्द्रः, सितासितां निष्कलङ्कां धवला सकलङ्कां श्यामलाञ्च,
 मूर्त्तिं कायं, विभर्त्ति धारयति, विभर्त्ति इव इत्यन्वयो
 वा । नीलभागे ज्योत्स्नीं प्रियां धारयितुं, धवले च तामसी-
 मिति यथासङ्गम् ॥ ८७ ॥

वर्षति!—चिराय सर्वकालं, पक्षे—बहुकालञ्च, वर्षासु

बालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्ररोभूतमवेमि चन्द्रम् ॥ ८८ ॥

दिनावसाने तरणेरकस्मान्निमज्जनादिश्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं तमोविपदुद्वीपवतीं तरन्ति ॥ ८९ ॥

वर्षन्ती, तपे शीघ्रती च. पक्षे—वर्षेषु जलदृष्टिषु, आतपेषु रौद्र-
सन्तापेषु च, अनावरणम् आच्छादनविह्वानं, काष्ठौघं दिक्-
समूहमेव काष्ठौघं दारुसमूहम्. आलम्बा आश्रित्य, समुत्थितेषु
उत्पन्नेषु, बालेषु तनुषु, अविकर्मितेषु च, इह प्रत्यक्षदृश्येषु
एषु, तारासु नक्षत्रेषु एव, कवकेषु कृत्राकेषु मध्ये, चन्द्रं शशिनं,
विकस्ररोभूतं विकसितं. चिरकालोत्पन्नत्वात् अतिबृहदा-
कारमित्यर्थः, एकम् एकमङ्गलकं कवकम्, अवैमि मन्थे ।
वर्षाकाले हि अनावृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चाद्गतमेषु च काष्ठेषु
सूक्ष्मस्थूलानि कृत्राकाणि भवन्ति इति लोके दृश्यते, तथा च
तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु स्थूलकवकाग्रव वर्णन
आकारेण च तुल्यत्वादिति भावः । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥

दिनेति ।—विश्वस्य जगतः. विलोचनानि नेत्राणि, दिनाव-
साने मातृसमये, तरणेः सूर्यस्य, अवलम्बनरूपनौकायाश्च,
अङ्गमात् सहसा, असम्भावितहेतोरित्यर्थः, निमज्जनात्
प्रतीचीमागरनीरप्रवेशात्, जलमध्ये निमग्नीभूतत्वाच्च हेतोः,
नक्तं रात्रौ, तमः अन्धकारानिमित्ता, विपत् विपात्त-
रेव, दृष्टिप्रतिबन्धकान्धकारे पदस्वननादिरूपा विपत्-
वेत्यर्थः, द्वीपवती महानदी ताम्, अस्य दृश्यमानस्य,
उडुपस्य नक्षत्राधिपस्य चन्द्रस्य पूवस्य च, प्रसादात् प्रकाश-
रूपात् अनुग्रहात्, तरन्ति उत्तोर्यानि भवन्ति, चन्द्रालोक-
साहाय्येन पदार्थजातमवलोकयितुमर्हन्ति तटभूमिं प्राप्नुवन्ति
चेत्यर्थः । चन्द्रेण तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति

किं नास्ति नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं
 भानस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।
 अत्रेसु नेत्रे घटते यटाभीत्
 मासेन नाशो महतो महोयान् ॥ १२० ॥

भावः । अन्येऽपि रात्रौ तरणेः नौकायाः अकस्मात्
 मञ्जनात् हेतोः वडनरूपामापन्नदौम उडपस्य अकस्माटा-
 गतस्य अल्पस्य यानपात्रस्य प्रनादात् तरन्ति इति
 तात्पर्यम् ॥ ८८ ॥

किमिति ।—नोऽपि अस्माकमपि, अमहतां पामराणाम्
 अपोति भावः, अस्ति नेत्रे विषये, अङ्गुल्या नयनप्रान्तचिपिटो-
 करणे इति यावत्, क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी, यावच्चिपिटो-
 करणकालमात्रस्थायीत्यर्थः, तथा अणुकः अल्पोयान्, अतिक्षुद्र
 इत्यर्थः, [“अल्पे” इति कन्] भान् शोभमानः, धवलवर्त्तना-
 कारणेति भावः, तेजोमयः तेजस्वरूपः, विन्दुः विन्दुपरिमितः,
 नेत्रमध्यवर्त्ती ज्योतिर्विन्दुस्वरूप इत्यर्थः, अयम् अङ्गुल्या नयन-
 प्रान्तचिपिटोकरणकाले दृश्यमान इत्यर्थः, इन्दुः चन्द्रः, किं
 नास्ति ? न विद्यते किम् ? अपि तु अस्मादादिनेत्रेऽपि इन्दुर्वर्त्तते
 एवेत्यर्थः ; तर्हि अस्मात् चन्द्रात् तस्य वेलक्ष्यं कथमित्यत
 आह—महतः महानुभावस्य, अत्रंः तन्नामकमुनः, नेत्रे नयने,
 तु पुनः, मासेन मामान्तेन, अमावस्यायामित्यर्थः, नाशी
 नाशशीलः, अदृश्यतां गत इत्यर्थः, मामावमानप्राप्तविनाशश्च,
 [अस्यर्थ इतिः] तेजोमयविन्दुः अयमिन्दुः महोयान् अस्माकं
 नेत्रगतविन्दुपेक्षया नितरां मङ्गापरिमाणः, यत् आसीत्
 अवर्त्तत, तत् घटते युज्यते इत्यर्थः । “मर्वे हि महतां महत्”
 इति न्यायेन चिरस्थादिने महतोऽत्रे, नेत्रतेजोमयविन्दुरपि

त्वातुं पतिं नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शक्नुः ।
एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्र सुधा प्रभावेन निजाश्रयं वा ॥१०१॥

अयमिन्द्रमहापरिमाणश्चिरकालस्थायी चेति अस्रन्नेत्रतेजोमय-
विन्दोरन्दावैलक्षण्यं युक्तमवेति भावः ॥ १०० ॥

त्वातुमिति।—श्रीषधयः सृतसञ्ज्ञोविन्द्यादयः श्रीषध्विशेषाः,
स्वशक्त्या निजसामर्थ्येन, निजरसवाय्विपाकप्रभावादिभिर-
रित्यर्थः, क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवन्तम्, अथव क्षयरोगिणं,
पतिं भर्तारम्, “श्रीषधो यो निशापतिः” इत्यमरोक्तेः चन्द्रस्य
श्रीषधिपतित्वादिति भावः, एनं चन्द्रं, त्वातुं रक्षितुं, न शक्नुः न
समर्था बभूवुः ; अत्र पतिशब्दप्रयोगेण अतिप्रियतममस्वन्व-
प्रकटनात् श्रीषधिभिः भर्तृप्राणरक्षणचेष्टा निश्चितमेव सायहं
कृता, किन्तु सर्वचेष्टावेफन्त्यात् अयं नितरां क्षीणो बभूवेति
सूचितम्, एवं विप्रादिष्वपि ज्ञेयम् ; तथा विप्राः द्विजा, मन्त्रेण
श्रातमन्त्रेण, महासृत्युञ्जयादिमन्त्रजपादिनेत्यर्थः, क्षयिणं
पतिं, “द्विजराजः शशधरः” इत्यमरोक्तेः चन्द्रस्य द्विजाधिपति-
त्वादिति भावः, एनं त्वातुं न शक्नुः, तथा पयाधिः जलनिधि-
रपि, क्षयिणम् एनं पुत्रम् “अञ्जो जैवाढकः सोमः” इत्यमरोक्तेः
चन्द्रस्य समुद्रजातत्वादिति भावः, मणिभिः अजरामरत्वादि-
सम्पादनसामर्थ्यात् अनेकप्रभावेः अन्तरस्थे रत्नेः, त्वातुं न
शशक इति वचनत्रिपरिणामः ; तथा सुधा वा असृतसपि,
प्रभावेः अजरामरत्वजनकैः निजवीर्यैः, निजाश्रय स्वाधारभूतं,
चन्द्रस्य सुधाश्रयत्वादिति भावः, क्षयिणम् एनं त्वातुं न शशक,
वा समुच्चये, श्रीषधादिभिः नियतिखण्डनस्य असम्भाव्य-
त्वादिति भावः, श्रीषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सति
अपि क्षतित्वात् प्रसूत्वात् पुत्रत्वात् निजाश्रयत्वाच्च क्षयात्

मृषा निशानाथमहः सुधा वा हरेदमौ वा न जराविनाशौ ।
पीत्वा कथं नापरथा चकोरा विधोर्मरौचीनजरामराः स्यः ?

॥ १०२ ॥

रक्षितुम् अहम् अपि एनं रक्षितुं समर्थाः न बभूवुः इति विशेषोक्त्या पूर्वकर्मजः रोगः महानुभावैः अपि अपनेतुं न शक्यते इति व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिमन्तोषधीनां प्रभावः इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धम् ॥ १०१ ॥

मृषति ।—निशानाथस्य चन्द्रस्य, महः तेजः, सुधा पीयूषं, पीयूषरूपमित्यर्थः, मृषा वा असत्यः एव, ईदृशः लोकवादः मिथ्या वा इत्यर्थः, भवेदिति शेषः, वा अथवा, चन्द्रतेजः सुधैव इति लोकप्रवादः यदि सत्यः एव भवेदिति भावः, तर्हि अमौ चन्द्रतजोरूपा सुधा, जराविनाशौ जरामरणे, न हरेत् न विनाशयेत्, चन्द्रतजोरूपायाः सुधायाः जरा-मृत्युविध्वंसिनी शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ; चन्द्रतेजः सुधा नैव इति वा अङ्गीकार्यम्, अथ वा एतद्रूपा सुधा अपि जरामरणे न नाशयतीति अङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः, अपरथा अन्यथा, यदि चन्द्रतेजः सुधा, तथा तद्रूपा च सुधा जरामरणे विनाशयेत् इति प्रवादः सत्यः एव भवेदित्यर्थः, तर्हि, चकोराः तदाख्याः चन्द्रिका-पायि-पक्षिणः, विधो. चन्द्रस्य, मरौचीन् किरणान्, किरण-रूपिण्यः सुधा इत्यर्थः, पीत्वा सेवित्वा, अपोति शेषः, कथं किमिति, जरामराः जरामरणरहिताः, न स्यः ? न भवेयुः ? चन्द्रतेजसः सुधात्वे एतस्मात् सुधायाः जरामरणविनाशे सामर्थ्यसद्भावे तत्पाने चक्रौरैरपि जरामरैर्भाव्यं, न च ते तथा, तस्माद् तत्तेजसः सुधात्व वा मृषा भवेत्, सुधाभुत-स्त्रापि जरामरणपहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतत् वा अङ्गी-

वाणीभिराभिः परिपक्त्तिमाभिनरेन्द्रमानन्दजडञ्चकार ।

मुहूर्तमाश्चर्यरसेन भैमी हैमीव हृष्टिस्तिमितञ्च त सा ॥ १०३ ॥

इतो मुख्वाहागियमाविरासीत् पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।

अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुविम्बं संवावदूकश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४ ॥

कर्त्तव्यमिति निष्कर्षः । तथा, “सुधा प्रभावैः न निजाश्रयं वा” इति पूर्वश्लोकांशसमाधानम् इत्याशयः । [अजरामरीसुरिति पाठे च्चिः] ॥ १०२ ॥

वाणीभिरिति ।—सा पूर्वाक्तादिशा चन्द्रवर्णनपरा, भैमी दमयन्ती. परिपक्त्तिमाभिः परिपाकेन निवृत्ताभिः, परिणत-कवित्वशक्तितया प्रमादादिगुणयुक्ताभिरित्यर्थः, [डित्वान्निवृत्तेऽर्थे क्तिः, क्लेर्मम्] आभिः पूर्वाक्ताभिः, वाणीभिः वचनैः, नरेन्द्रं मनुजाधिपं, तं नलम्, आनन्दजडं हर्षविमूढम्, आनन्दाधिक्येन कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्द्धारणाक्षममित्यर्थः, तथा मुहूर्तं किञ्चित् कालम्, आश्चर्येण विस्मयापरनाम्ना, रसेन आस्वाद्येन, अथच तद्रूपेण जलेन, हैमी तुषारसम्बन्धिनी, हृष्टिरिव वर्षणमिव, तुषारहृष्टिरिवेत्यर्थः, स्तिमितं जडप्रायम्, अतिस्रोहात् प्राप्तस्तम्भमित्यर्थः वा, अथच आर्द्रं, चकार कृतवती, हिमहृष्टिर्यथा अन्यं जडम् आर्द्रञ्च करोति तथेय-मपि आनन्दजडं सातिस्रोहञ्च चकार इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

इत इति ।—हे प्रिये ! पीयूषधारावत् असृतनिश्चन्दवत्, मधुरा मनोहारिणी, इयम् उक्तप्रकारा, वाक् वाणी, इतः अस्मात्, यन्मुखचन्द्रम् असक्तत् दृष्ट्वाऽपि दर्शनपिपासा मे न निवृत्ता, मया चिवुके ध्रियमाणात् प्रत्यक्षदृश्यात् तस्मादेतस्मा-दित्यर्थः, मुखात् वदनात्, आविरासीत् प्रादुरभवत्, निःसृता इत्यर्थः, इति एवं, जल्पन् वदन्, सः नलः, अम्बुजानां

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमौपतिवंशमुक्ता ।

स्मितांशुजालं विततान तारा दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥१०५॥

कमलानां. संवावदूका नितरां संवादिनी, अत्यन्तसदृशीत्यर्थः. [अत्यर्थं संवदति संवावदूका, सम्प्रीऽयं मैत्रां वर्त्तते] श्रीः शोभा यस्य तादृशं. कमलतुल्यमौन्द्यमौरभमस्यत्रम्, अस्याः प्रियायाः भैम्याः. मुखेन्दुविम्बम् आननचन्द्रमण्डलम्, अचुम्बत् चुम्बितवान्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमोमुखं प्रीत्यतिशयात् अचुम्बत् इत्यर्थः । इतः इत्यनेन सामोप्याभिनयकारिणा करेण भैमो- मुखं त्रिवुक्ते धृतम् इति ध्वन्यते । मुखस्य इन्दुविम्बत्वेन च पीयूषधारामम्बन्धौचिती सूच्यते. तथा च पीयूषधारया मधुरा इत्यपि व्याख्येयम् । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं प्रसिद्धम् । चन्द्रविम्बस्य कमलैः सह विषंवादः विरोधित्वात् ; एतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलमौभाग्यभाक्तात् इति बोधव्यम् । प्रसिद्धचन्द्रविम्बात् एत- न्मुखचन्द्रविम्बम् अधिकमिति सूच्यते ॥ १०४ ॥

प्रियेणेति ।—अथ नलचुम्बनानन्तरं, प्रियेण कान्तेन, एवम् उक्तरूपम्, “इतो मुखात्” इत्यादिरूपमित्यर्थः, प्रियं प्रीति- जनकं वचनम्, उक्ता भाषिता, विदर्भभूमौपतेः विदर्भराजस्य भीमस्य, वंशेन कुलेन, मुक्ता जनिता, यद्वा—वंशः कुलमेव वंशः वैशुः, तस्य मुक्ता तत्र जाता देवधार्या मौक्तिकास्वरूपा इत्यर्थः, सा भैमो, स्फुरन्ती सोक्तासा, सास्त्रिकभावोदयेन वेपमानाङ्गी वर्त्तीत्यर्थः, दिवः आकाशात्, कृतः विहितः, अवतारः अवतरणं यथा तादृशी, स्वर्गात् क्षीणपुण्यतया स्वेच्छया वा भूलोकम् आगता, [तरणं तारः “ऋदोरप्” इति अवन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि पश्चादव-शब्देन सह “सह सुधा” इति समासः]

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मामिन्दुरूपम् ।

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्ती धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह

॥१०६॥

तथेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परोहासरसोत्किरां सः ।

स्फुरन्ती टोप्यमानकान्तिः, किरणं विकिरतीत्यर्थः, तारा इव काचित् तारकेव, स्मितस्य ईषडास्यस्य, तत्तुल्यालोकस्य च, अंशुजालं किरणसमूहं, बिततान विस्तारयामास ; तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददौ इति भावः ॥ १०५ ॥

स्वेति ।—सा भैमी, धरातुरामाहं भूमोन्द्रं नलं, [“कन्दसि सहः” इति णिप्रत्ययस्य कन्दोविषयत्वात् भाषाया तदप्राप्तेः अत्र चौरादिकात् साहयतः क्तिप्, विशेषस्तु तृतीयसर्गं धरातुरासाहेति श्लोके उक्तः] इति एवम, आह स्म उक्तवती । हे प्रियतम ! इन्द्ररूप चन्द्रात्मक, त्वन्मूर्त्तं तव वदनं, [कर्तृ] स्वयम् आत्मनैव, स्वस्य आत्मनः, वर्णना प्रशंसाकोत्तेनं, स्तुतिरित्यर्थः, न अर्हति न युज्यते, “सतामेतदकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः स्तुतिः” इत्यादिवचनादिति भावः, इति हेतोः, शशिनः चन्द्रस्य, प्रशस्ती गुणवर्णनविषये, चन्द्ररूपात्मस्तुती इति भावः, मां भैमीं, नियुज्य आन्नाप्य, अत्युदास्ते अतिशयेन उदासीनं स्थितं, स्थाने एतत् युक्तमेव । स्वस्य चन्द्रतुल्यतया चन्द्रगुणवर्णनेन आत्मगुणवर्णनमेव भवदिति ते तूष्णोश्भावः युक्तः एव ; इयत्पश्यन्त मया चन्द्रः वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णनीयः इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुती तं सोप्रासं प्रावर्त्तयत् इति भावः ॥ १०६ ॥

तथेति ।—सुमुख्या सुवदनया मधुरभाषिण्या वा, तथा भैम्या, ईरितः पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहितः, तथा चन्द्रवर्णने प्रेरितः इत्यर्थः, अत एव प्रत्युत्तरदानस्यौचित्यमिति भावः,

भूलोकसारः स्मितवाक् तुषारमानुं भणित्यन् सुभगां बभ्राण

॥ १०७ ॥

तवानने जातचरीं निपीय गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।

हातुं न जातु स्तुहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वददनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

प्राणसमः दमयन्त्या एव जीवनोपमः, एवञ्च परिहासोऽपि
आनन्दायते स्म इत्याशयः, भूलोके मर्त्यभूमौ, सारः श्रेष्ठतमः
पुरुषः, स नलः, एतेन सरसपरिहासमपि तस्य विदितमेवेत्य-
भिप्रायः ; स्मिता ईषत् हास्ययुक्ता, वाक् वचनं यस्य स
तादृशः सन्, अत एव परिहाससूचनम् इति भावः, तुषार-
मानुं शीतकिरणं, चन्द्रमित्यर्थः, भणित्यन् वर्णयित्यन्,
[हेतोलटः शता] सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं, परीहास-
रसस्य नर्मोक्तिरूपास्वाद्यव्यापारस्य, उत्किराम् उद्भावयित्वा, [इगुपधेति कः, पूर्वेषु षष्ठीसमासः] गिरं वाचं, बभ्राण
उवाच ॥ १०७ ॥

तवेति ।—हे प्रिये ! अयं परिदृश्यमानः एषः, मृगः
हरिणः, चन्द्रकलङ्कालक इति भावः, तव भवत्याः, आनने
सुखे, जातचरीं जातपूर्वां, [भूतपूर्वं चरत्] पूर्वनिःसृतामिति
यावत्, गीतिं गानं, स्वरमाधुरीमिति यावत्, निपीय
आस्वाद्य, सादरम् आकर्ण्य इत्यर्थः, तस्याः भवद्गीतेः, आकर्ण-
वाद्य इदानीम् अपि श्रवणाय, लोलुपः अतितरां लुब्धः
सन्, मृगाणां सङ्घोतप्रियत्वप्रसिद्धेरिति भावः, [लोलुपः इति
यङन्तात् पचाद्यचि, यङोऽचि चेति यङो लुक्] त्वददनभ्रमेण
अतिसाहृष्यात् तव सुखमिदमिति आन्वा, विधुं चन्द्रं,
हातुं त्यक्तुं, परित्वय्य गन्तुमित्यर्थः, जातु कदाचित् अपि, न
स्तुहयति न अभिलक्षति, अवैमि मन्त्रे, इति अहमिति शेषः ;

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तम् ।

गौत्या मृगं कर्षति भन्त्यता किं पाशोवभूवे नयनद्वयेन ? ॥ १०८ ॥

मृगाः हि गानप्रियाः भवन्तीति चन्द्रं त्वन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं
नेच्छति इत्यहं शङ्के इत्यर्थः ; अत एव सदैव चन्द्रे मृगस्तिष्ठति
दृश्यते च लोकैरिति भावः ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति ।—हे प्रिये ! इन्दोः चन्द्रस्य, भ्रमेण भ्रान्त्या,
अतिमादृश्यात् इन्दुरेवेदम् इति तव मुखमेव चन्द्रं विविचेत्यर्थः,
उपगमाय उपस्थितये, त्वन्मुखचन्द्रमुद्दिश्यैव मृगस्य आगमनाये-
त्यर्थः, योग्ये प्राप्तम् अर्हे, तव भवत्याः, आस्ये मुखे, वर्त्तमाना
इति शेष, जिह्वा रमना, [कर्त्री] गौत्या गानिन, कण्ठस्वर-
माधुर्या इति यावत्, विधुः चन्द्ररूप, वास्तु वसतिगृह, विधौ
चन्द्रे, वास्तु वसति, अवस्थानमित्यर्थः इति वा, तत् विद्यते यस्य
तं तादृशं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थम् अपि, मृगं कलङ्करूपिणं
हरिणं, कर्षति आकृष्यति, गीतः मधुरतरत्वात् मृगस्य च प्रिय-
गानत्वात् स्वसमीपम् आनयति इत्यर्थः ; तदाकर्षणसाधन-
मुपेक्षते—भन्त्यता संयंस्यता, आर्गामथतः मृगस्य बन्धनं
करिष्यता इत्यर्थः, नयनद्वयेन आनयनसाधनश्रुतियुगलेन,
कर्णविवरे गीतध्वनिप्रवेशादेव तत्रागमनहेतोः श्रुतियुगलस्य
आनयनसाधनत्वमवगन्तव्यम् ; “अवणद्वयेन” इति पाठस्तु स्पष्टार्थं
एव युक्तञ्च ; पाशोवभूवे किम् ? रज्जुस्वरूपं जातं किम् ?
तद्रूपया बन्धनरज्ज्वा समाकर्षति किम् ? इत्यर्थः । अन्याऽपि
शबरौ गौत्या मृगम् आकृष्य पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कल-
ङ्कम् अमृताधिकं गीतियुक्तञ्च, चन्द्रस्तु सकलङ्कः इति भावः ।
चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भैमीमुखवर्णना अनुरागातिशय-
सूचनार्था । अयं श्लोकः क्षेपकः इति केचित् ॥ १०८ ॥

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा ।
यावन्निशायामथ घर्मदुःखस्तावत् व्रजत्यङ्घ्रि न शब्दपात्यः ॥११०॥

गगनस्थोऽपि सृगो मर्त्यवासिन्याः भैम्याः मुखगीतिं कथं
श्रोतुमर्हतीत्याशङ्गाह, आप्यायनादिति ।—शब्दः ध्वनिरूपः,
पात्यः नित्यपथिकः, सुधांशोः चन्द्रस्य, रुचिभिः प्रभाभिः,
अमृतवर्षिणोभिरिति यावत्, आप्यायनात् वा वर्द्धितमलत्वात्
वा, उदितचन्द्राया निशयां तत्रभाभिः आप्यायनेन गतिशक्ते-
रौत्कर्थात् वेत्यर्थः, तमः अन्यकार एव, काननं वनं, क्लृप्तवर्ण-
त्वेन छायातुल्यत्वादिति भावः, तस्मात् जन्म यस्य तादृशात्
गाढान्वकारजातात्, शैत्यात् वा शीतलत्वात् वा, अनुदित-
चन्द्रायां निशयां शैत्याधिक्यात् वा हेतोरित्यर्थः, असति तापे
शैत्यस्य स्वाभाविकत्वात् तमसि वने च तापाभावेन शैत्यमेव
अनुभूयते लोकैरिति भावः, तेजसः अभावे तमसः सम्भवात्
श्रीश्याभावाच्च शैत्यमिति बोद्धव्यम् ; निशयां रात्रौ, यावत्
यावत्परिमितमध्वानं, व्रजति गच्छति, गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः, अङ्घ्रि
दिवसे, प्रखरसूर्यसन्तापे इति यावत्, घर्मण आतपेन,
दुःखः सन्तप्तः सन्, अथ कात्स्न्येन, सम्पूर्णतयेत्यर्थः,
("मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः) तावत्
तत्परिमितमध्वानं, न, व्रजति इति क्रियया अन्वयः, तस्मात्
दिने सूर्यतापेन क्लिष्ट. अल्पमेव गन्तुं शक्नोति रात्रौ च तापा-
भावात् बहु गच्छति इत्यर्थः । पथिको यथा रात्रौ शैत्यात् दूरं
गच्छति, दिने चाल्पम्, एवं शब्दाः अपि रात्रौ जनकोलाहला-
भावेन निस्तब्धतया अतिदूरेऽपि श्रूयन्ते, दिवा तु लोकानाम-
विरतकलकलेन मुखरतया कियतोऽपि दूरात् न तथा इति
भावः । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपि तत्तावकगानपानाङ्गव्यावधिः स्वादुरसोपभोगे ।

अवज्ञयेव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः

॥ १११ ॥

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मान्चक्षुर्वभूवेष यदादिपुंसः ।

तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि ! कुलानुरूप किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥

दूरेऽपीति ।—हे प्रिये ! तत् तस्मात्, शब्दपात्यस्य निशायां दूराध्वगमनमामर्ष्यादित्यर्थः, खलु निश्चितं, क्षपायाः निशायाः, पतिः प्रभुः, चन्द्रः इत्यर्थः, दूरे अपि अतितरा देश्यव्यवधाने अवतिष्ठमानोऽपीत्यर्थः, तावकं त्वदीयं, गानं गीतिः, तस्य पानात् रमास्नादनात्, माटरश्रवणात् हेतोरित्यर्थः, स्वादुरमस्य मधुरास्वादस्य, उपभोगे स्वादनविषये, माधुर्यातिशयानुभवे विषये इत्यर्थः, लब्धावधिः प्राप्तमर्ष्यादः सन्, अवज्ञया एव अनादरेणैव, अनुभूतभवज्ञीतमाधुर्यापेक्षया अल्पमाधुर्यतया अपकृष्टत्वात् अवज्ञयेव इत्यर्थः, स्वानि स्वकीयानि, अमृतानि पोषणाणि, तत्स्वरूपा इत्यर्थः, भासः किरणानि, क्षिपति अधः मुञ्चति । अयं श्लोको भिन्नः एव न तु युग्मम् ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति ।—तन्वि ! हे कशाङ्गि ! एषः चन्द्रः, आदिपुंसः श्रीविष्णोः, यत् चक्षुः वामं नेत्रं, बभूव सञ्ज्ञे, अस्मिन् इह चक्षुर्भवने विषये, अयं चक्षुर्भूतः चन्द्र, अस्मान् अन्त्यादीन्, न विस्मापयते आश्चर्ये न प्रापयति, अत्रार्थे अस्माकम् आश्चर्यबोधा न भवति इत्यर्थः ; [“नित्यं स्मयतेः” इत्यात्वं, “भौस्मयोर्हेतुभये” इति तद्ध् । अस्मानिति जनास्तरापेक्षया बहुत्वम्] यतः, अत्रिनेत्रात् तन्नामकमुनेर्नयनात्, उदितस्य उत्पन्नस्य, अस्य चन्द्रस्य, तत् चक्षुर्भवनं, कुलानुरूपं वंशोचितम्, उत्पत्त्यनुकूलमित्यर्थः, रूपं स्वभावः, किल एवं सम्भावयामीत्यर्थः,

आभिर्मृगेन्द्रोदरि ! कौमुदोभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
अक्षालि नीलो रुचिरम्बरस्था तमोमयीयं रजनोरजक्या ॥११३॥
पयोमुचां मेचकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरत् या ।

निश्चये वा ; चक्षुःस्वरूपात् कारणात् जातस्य चक्षुर्भवनम्
उचितम् एव, कार्यस्य कारणानुरूपभावित्वस्यौचित्यादिति
भावः ; तस्मात् अस्य पुराणपुरुषचक्षुर्भवने न किञ्चित् अस्माकं
चित्तम् इति निष्कर्षः ॥ ११२ ॥

आभिरिति ।—हे मृगेन्द्रोदरवत् सिंहजठर इव, उदरं
कृशजठर यस्याः सा तादृशि । [नामिकोदरेति ङीष्] रजनो
रात्रिरेव, रजकी वमनप्रक्षालकजातिविशेषस्त्री तथा, [ध्वनः
षित्वात् ङीष्] क्षीरस्य दुग्धस्य, धाराभिः प्रवाहेः इव
स्थिताभिः, आभिः दृश्यमानाभिः, कौमुदोभिः धवलतराभिः
ज्योत्स्नाभिः, अम्बरस्था गगनमण्डले तिष्ठन्तो, अन्यत्र—वसन-
स्थिता, तमोमयी अन्धकारात्मिका, इयम् एषा, नीलो कज्जल-
वत् कृष्णवर्णा, [ओषधिप्राणिजातित्वाभावात् नीलाव नीनीति
ङीष् समर्थनीयः] रुचिः प्रभा, अन्यत्र—गाढान्धकारतुल्या
प्रगाढमलिनता, क्षणेन क्षणमात्रेण, अक्षालि अमार्जि,
अन्धकारापनोदनेन शुभ्रोक्ता, धौतौकरणेन धवलौक्ता च
इत्यर्थः, रजक्या वसनस्था कालौ कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन
क्षाल्यते, तदुक्तं कलाकोशे “तैलं घृतेन तच्चोष्ण-जलेर्दुग्धेन
कज्जलम् । नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण सोष्णम् ॥” इति ।
चन्द्रिकाभिः गगनं निर्मलौक्यतम् इति भावः ॥ ११३ ॥

पय इति ।—या शरत् ऋतुः संवत्सरात्मककालस्य
शरद्वत्वाख्यः अंशः, पयोमुचां मेघानाम्, उच्चकैः अतिशयितम्
अपि, वर्षाकालीनत्वादिति भावः, मेचकिमानं कान्तिमानं,

अपारि वामोरु ! तथाऽपि किञ्चित् प्रोच्छ्रितं लाञ्छनकालिमाऽस्य

॥ ११३ ॥

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ? ।

प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च पञ्चेषुतूणीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः ?

॥ ११५ ॥

कृणावर्णत्वमित्यर्थः, [वर्णवाचित्वादिमनिच्] (“कालश्याम-
लमेचकाः” इत्यमरः) उच्चाटयामास अपनोदयामास, दूरीचका-
रेत्यर्थः, वामोरु । हे रमणीयोरुयुगशालिनि ! तथाऽपि शरदृतुना-
ऽपि, कालिमापनयनं दृष्टमामथ्ययाऽपीति भावः, अस्य चन्द्रस्य,
लाञ्छनकालिमा कलङ्कात्मककृणावर्णता, किञ्चित् अल्पम्
अपि, प्रोच्छ्रितं मार्जितं, विशात्रायतुमित्यर्थः, न अपारि न
अशकि, न ममयेया अभावि इत्यर्थः, तस्य यावच्चन्द्रावस्थायि-
त्वादिति भावः । शरदच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कः अतितरां
शोभते इति तात्पर्यम् ॥ ११४ ॥

एकेति ।—अस्तम् अस्ताचलम् अदर्शनं वा, यतः गच्छतः,
अस्य चन्द्रस्य, एकादश एकादशसङ्ग्रहाः, कलाः अंशाः,
एकादशाना तत्सङ्ग्रहाना, रुद्राणां तत्सङ्ग्रहकदेवताना, मौलीन्
शिरासि, एकादशानिति भावः, यान्ति किम् ? गच्छन्ति
किम् ? तेषां चन्द्रचूडत्वादिति भावः, शेषाः अवशिष्टास्तु,
पञ्च पञ्चसङ्ग्रहाः, कलाः पुनः इति शेषः, पञ्चेषां पञ्चशरस्य
कामस्य, तूणीम् अल्पम् इषुधिम्, [अल्पत्रािवक्षया स्तोत्रे
सौरादित्वात् ङीप्-प्रत्ययः] प्रविश्य ढांकित्वा, तूणीमध्ये
गत्वत्यर्थः, अर्द्धचन्द्राः अर्द्धचन्द्राकारत्वात् अर्द्धचन्द्राख्याः, इषवः
शराः, पञ्चेति भावः, भवन्ति किम् ? जायन्ते किम् ?
पञ्चसङ्ग्रहाः अर्द्धचन्द्राख्यबाणरूपेण अत्रास्थिताः किम् ? इत्यर्थः ॥

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि ! तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।

सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत् ॥ ११६ ॥

यत् पद्ममादित्स्व तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च सृगाक्षि ! लक्ष्मीम् ।

आकृतिमादृश्यात् उद्दीपकत्वाच्चेति भावः । विनाशसमये अपि
अयं परापकारनिरतः इति ध्वन्यते ॥ ११५ ॥

सन्ध्यावर्णनामग्नेन तदङ्गीभूतं चन्द्रं वर्णयन् राजा अन्तरा-
ऽन्तरा प्रियामुखचन्द्रमपि हर्षाच्छासेन वर्णयति, निरन्तरेति ।
—तन्वि ! हे कृशाक्षि ! ताराणां नक्षत्राणां, सहस्राणि
दशशतानि, अमङ्गयानि नक्षत्राण्यौति यावत्, निरन्तरत्वेन
निविडत्वेन, अन्याऽन्यसम्बन्धतया निरवकाशत्वमेति यावत्,
विधाय एकौकृत्य, आकृत्या चन्द्रवत् हृदयकारणार्थं भास्वरत्व-
निष्पादनार्थञ्च परस्परं संयोज्येत्यर्थः, यदि चेत्, अन्यः
अपरः, सुधाशुः चन्द्रः, कलङ्करहितः इति भावः, क्रियेत
निर्भीयेत, विधिनेति शेषः, तदा तर्हि, कलङ्केन सृगात्मक-
लाञ्छनेन, तज्जन्यापवादेन च, युक्तः विरहितः, ताराणाम्
अकलङ्कत्वात् तन्मयत्वःच्चेति भावः, स सुधांशुः, त्वदास्यस्य
तव सुखस्य, श्रियं शोभाम्, आश्रयेत् अवलम्बेन, अनुकर्तुं
शक्नुयादित्यर्थः, अयं परिदृश्यमानचन्द्रस्तु न, कलङ्कमलिन-
त्वादिति भावः [क्रियातिपत्तेः अविधत्तित्वात् लृङ्-
भावः] ॥ ११६ ॥

यदिति ।—सृगाक्षि ! हे कुरङ्गनयने ! यत् यस्मात्, पद्मं
कमलं, तव भवत्याः, आननीयां सुधामन्वन्धिनीं, लक्ष्मीं शोभां,
[“न लोका—” इति षष्ठीनिषेधः] आदित्स्व जिष्टुत्तु, ग्रहीतुकाम-
मित्यर्थः, तथा कुरङ्गलक्ष्मा च सृगाक्षिः चन्द्रश्च, तव आननीयां
लक्ष्मीम् आदित्स्वः ग्रहीतुकामः, अतः लिङ्गविपरिष्माणेन

एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥
 लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतं ते ।
 निपीय देवैर्विघ्नसीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायाम् ॥ ११८ ॥

अन्वयः, वर्त्तते इति शेषः, तत एव इति अध्याहार्यं,
 यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्, शशाङ्कपङ्केरुहयोः तयोः चन्द्रपद्मयोः,
 एषः प्रसिद्धः, विरोधः विद्वेषः, चन्द्रप्रकाशे कमलस्नानता,
 कमलविकाशे चन्द्रादर्शनरूपपरस्परामहिष्णुतेति भावः, एकः
 अभिन्नः, अर्थः वस्तु, तव मुखशोभारूपमिति यावत्, तस्य
 लिप्सा प्रामिवाच्छा, तथा कृतः तन्निमित्तः सञ्जात एव इत्यर्थः,
 शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः । एकस्येव द्रव्यस्याभिन्नाधिष्णां
 लोकानां परस्परं विरोधः प्रायशो दृश्यते । चन्द्रपद्मयोरपि
 विरोधः प्रसिद्धः एव । एवञ्च चन्द्रपद्मयोर्गीऽयं सुप्रसिद्धः सहज-
 विरोधः, स तव आननलक्ष्मीलिप्सुतया परस्परप्रतिद्वन्द्विताकृत
 इति मन्ये इति निष्कर्षः । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते मुखम्
 अधिकमिति भावः ॥ ११७ ॥

लब्धमिति ।—हे प्रिये ! लेखानां देवानां, प्रभुणाऽपि
 अधीश्वरेणापि, अन्येषां तु का कथा ? साक्षात् इन्द्रेणापि इत्यपि-
 शब्दार्थः, पातुं, स्वदितुं, न लब्धं न प्राप्तं, कृतप्रयत्नस्य अपि तस्य
 त्वया अवरणात् तेन दुष्प्राप्तम्, अत एव केनापि अनुच्छिष्ट-
 मिति भावः, ते तव, मुखेन्दोः वदनसुधाकरस्य, अधररूपम्
 ओष्ठात्मकम्, अमृतं सुधां, पीत्वा आस्वादय, अहमिति शेषः,
 देवैः सर्वैः अपि अमरैः, निपीय निःशेषं पीत्वा, विघ्नसीकृतायां
 भुक्तशेषीकृतायाम्, उच्छिष्टीकृतायामिति यावत्, (“विघ्नसो
 यश्चशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरः) अस्य परिदृश्यमानस्य वर्ष्म-
 मानस्य च, विधोः चन्द्रस्य, सुधायाम् अमृते विषये, घृणां

एनं स विभ्रद्दधुमुत्तमाङ्गे गिरौन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम् ।
 अस्नाति घोरं विषमब्धिजन्म धत्ते भुजङ्गश्च विमुक्तशङ्कः ॥ ११६ ॥
 नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान् गुरोर्यातवताऽपि पातः ।

जुगुप्सां, दधे धारयामि, देवैर्विषधीकृतत्वादेवेति भावः ।
 अन्योऽपि उच्छिष्टभाजने जुगुप्सां धारयति इति दृश्यते ।
 चन्द्रसुधायाः सकाशात् त्वदधरासृतं स्वादुतरम् इति
 निष्कर्षः ॥ ११६ ॥

एनमिति ।—सः चन्द्रचूडः अहिभूषणः कालकूटभुक्
 इत्यादि नाम्ना जगति प्रसिद्धः, गिरौन्द्रपुत्रीपतिः पार्वतीवल्लभः
 शम्भुः, ओषधीशं वीरुधादौनामारण्यभेषजानां पतिम्, एनम्
 दृश्यमानं, विधुं चन्द्रम्, उत्तमाङ्गे शिरसि, विभ्रत् धारयन्,
 इवेति शेषः, विमुक्ता उज्ज्वला, शङ्का त्रामः येन स तादृशः,
 विषपानादौ निर्भयः सन्नित्यर्थः, शिरःस्थितचन्द्रस्य ओषधीश-
 त्वात् ओषधीनाञ्च विषवीर्यनाशकत्वादिति भावः, अब्धिजन्म
 समुद्रमन्यनोत्पन्नं, घोरं दारुणम् अपि, विषं कालकूटम्,
 अस्नाति खादति, भुजङ्गश्च सर्पश्च, वासुकिप्रभृतिमर्षान् इत्यर्थः,
 [जात्यभिप्रायेणैकवचनम्] धत्ते धारयति, कण्ठादौ दाति शेषः,
 भूषणत्वनेति भावः ; ओषधिस्वामिनः अस्य शिरसि धारणादेव
 निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पांश्च धारयति, अतः शम्भोरपि
 उपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठश्च अयमिति निष्कर्षः ॥ ११६ ॥

नेति ।—हे प्रिये ! गुरोः बृहस्पतः पितुश्च, दारान् भार्यां
 गर्भधारिणोव्यतिरक्तामपरा भार्याञ्च, यातवतः अपि गतवता-
 ऽपि, गुरुतल्पगामिनोऽपि इत्यर्थः, द्विजेन्द्रस्य द्विजराजस्य
 ब्राह्मणश्रेष्ठस्य च, अस्य चन्द्रस्य कस्यचिज्जनस्य च, पातः
 आक्रामात् भ्रंशः प्रातित्यञ्च, तेन सहता पापेनेति भावः, न

प्रवृत्तयोऽयात्ममयप्रकाशान् न ह्यन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान्

॥ १२० ॥

बभूव न जज्ञे, इति पश्य अत्रलोक्य, चित्रमेतत् विलोक्य
इत्यर्थं, त्वमित शेषः ; गुरुटारगमनस्य महापातकत्वे मनुः,
—“ब्रह्मइत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वेङ्गनागमः । महान्ति
पातकान्याहुस्तत्समर्गा च पञ्चमः ॥” इति । अस्य प्रायश्चित्त-
विवेके शून्यपाणिक्तव्यख्या यथा—“अत्र गुरुपदं पितृपरम्,
अङ्गनापदञ्च विमाहृत्परमिति । महापातकस्य पातित्यच्चाह
गौतमः प्रायश्चित्ततत्त्वे—‘पञ्चेतानि महापातकानि कृत्वा
ब्राह्मणः सार्द्धानामुभाष्यः नानुग्राह्य अभिशस्तः सर्वकर्मविवर्जितः
पतिततमो भवति’ इति” । अथवा यत् न पतितो बभूव, तत्
युक्तम् एव, इत्यत्राह—हि यतः, प्रवृत्तयः धर्मो धर्महेतुभूत-
कर्मणामारम्भा अपि, आत्ममयः निजस्वरूप एव, प्रकाशः
तेजः येषां तान् प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्, स्वप्रकाशस्वरूपान्
इत्यर्थः, तेजोमयानिति यावत्, अन्यत्र—आत्ममयः परमात्म-
विषयकः, प्रकाशः ज्ञानं येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्त-
प्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रकाशात्मवादिनः, ब्रह्मज्ञानिनः इत्यर्थः,
अन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं, पौर्णमास्यां पूर्णषोडशकलतया
सम्पूर्णशरीरं वा, अन्यत्र—जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानोदयेन अनन्तर-
भाविमाक्षत्वात् देहान्तरग्रहणासम्भवेन प्राचीनशरीरप्रवाहा-
पेक्षया तात्कालिकमेव शेषशरीरम्, आप्तान् प्राप्तान्, चन्द्र-
पक्षे—पूर्णाङ्गान्, अन्यत्र—जीवन्मुक्तान् पुरुषान् इति यावत्,
न न ह्यन्ति न बध्नन्ति, शुभाशुभफलसम्बन्धेन न वशीकर्तु-
मर्हन्तीत्यर्थः । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते इति
प्रामाणिकवचनात् तेजोरूपस्य अस्य चन्द्रस्य यत् पातो न

स्वधाकृतं यत् तनयैः पितृभ्यः अद्वापविचं तिलचित्रमश्वः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिःखचिता सुधैव ॥१२१॥

पश्योच्चसौधस्थितिःसौख्यनद्ये त्वं केनिकुल्याम्बुनि विस्वमिन्दोः ।

अभूत् तत् युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । तत्र चन्द्रः स्वयम् आत्ममयप्रकाशः पौर्णमास्याम् अन्तिमदेहं सम्पूर्णतां प्राप्स्यति ; ब्राह्मणश्रेष्ठोऽपि ब्रह्मज्ञानसम्पन्नः जीवन्मुक्तश्च भवितुमर्हति ॥ १२० ॥

स्वधेति ।—तनयैः पुत्रैः, अद्दया आस्तिक्येनेत्यर्थः, परलोकस्मित्वबुद्ध्या वितीर्णत्वात् इति यावत्, अद्देति पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणम् ; पवित्रं शुचि, तिलैः कृष्णतिलैः, तदाख्यप्रसिद्धद्रव्यविशेषैरित्यर्थः, चित्रम् एकाधिकवर्णविशिष्टं, मिश्रितमिति यावत्, पितृभ्यः लोकान्तरप्रस्थितस्वपूर्वजैः, स्वधाकृतं निवापीकृतं, “स्वधा” इत्यच्चार्य्य दत्तमित्यर्थः, यत् अश्वः उदकं, पितृस्थानतया “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः पितृलोकतया, लोकान्तरप्रस्थितपूर्वजानामावामतयेति यावत्, चन्द्रं विधुम्, उपतस्थे उपगतं, चन्द्रेण सङ्गतम् अभूदित्यर्थः, तत् कृष्णतिलमिश्रजलमेव, अङ्कस्य कलङ्कस्य, कलङ्कात्मकमृगस्य इत्यर्थः, या रोचिः कान्तिः, कृष्णवर्णप्रभेति यावत्, तथा खचिता मिश्रिता, सुधा पीयूषं, वर्त्तते इति शेषः, कृष्णतिला एव कलङ्कः, तत्सलग्नं जलमेव पीयूषं, न तु अन्यः कलङ्को न चान्यत् पीयूषमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

पश्येति ।—हे प्रिये ! त्वं भवती, उच्चसौधस्थित्या उच्चत-
प्रामादे षवस्थानेन हेतुना, सौख्येन निरन्तरायम्, अक्लेशेनेत्यर्थः,
[स्वार्थे सुखिनः भावः इति भावे वा षञ्] सौख्येति पाठे
—सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये, उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यधोदेशस्थितस्य वस्तुनः

चिरं निमज्जोह सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चम्बति राजहंसी ॥१२२॥
 सौवर्गवर्गेरमृतं निपीय कृतोऽङ्गि तुच्छः शशलाञ्जनोऽयम् ।
 पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन
 ॥१२३॥

सूक्ष्मतया प्रतिभानादिति भावः ; लक्ष्ये दृश्ये, केलिकुल्यायाः
 क्रीडार्थं निर्मितस्वल्पजलकृत्रिमनद्याः, “त्वम्” इत्यत्र “त्वत्”
 इति पाठे—तव भवत्याः केलिकुल्यायाः इत्यन्वयः ; अम्बुनि
 जले, प्रतिफलतामिति शेषः, राजहंसी लोहितचञ्चुरणशुभ्र-
 षण्णहंसीविशेषः, इह केलिकुल्याम्बुनि, निमज्ज्य निमग्नाभूय,
 चिर दीर्घकालं, सतः अन्तर्वर्त्तमानस्य, प्रियस्य राजहंसस्य,
 भ्रमेण भ्रान्त्या, शुभ्रतामास्यादिति भावः, यत् इन्दोः चन्द्रस्य,
 विम्बं प्रतिच्छायां, चुम्बति स्वचञ्चा स्पृशति, चुम्बनं करोतीत्यर्थः,
 तत् पश्य अवलोकय ॥१२२॥

सौवर्गति ।—स्वर्ग भवाः सौवर्गाः देवाः, तेषां वर्गैः वृन्दैः,
 अङ्गि दिवसे, अमृतं सुधा, चन्द्रस्यैवाति शेषः, निपाय निःशेषण
 पोत्वा, तुच्छः रिक्तः, अमृतशून्य इत्यर्थः, कृतः विहितः, अयं
 परिदृश्यमान एषः, शशलाञ्जनः मृगाङ्गः चन्द्रः, निशि रात्रौ,
 ते तत्र, अत्र अस्यां कालकुल्यायां, प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्ब-
 व्याजेन, मग्नः अन्तःप्रविष्टः सन्, पुनः भूयः, अमृतानां
 जलानां, जलैरित्यर्थः, अथच पीयूषैः, [तृप्त्यर्थत्वात् करणे
 षष्ठो] पूर्णः भरितः, स्यात् भवेत्, इति अहं मग्नावयामि इति
 शेषः । एतेन केलिकुल्याम्बुनः अमृतवत् स्वादुत्व सूचितम् ।
 अङ्गि तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेण अमृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तव
 क्रीडानद्यां प्रतिमाख्याजेन मग्नः पुनः पानभयात् इव पलाय्य
 निलीनः स्यात् इति अहं शङ्के इति वा ॥ १२३ ॥

समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कौरविण्याः ।

विवाहलीलामनयोरिवाह मधुक्लूनत्यागजलाभिषेकः ॥१२४॥

विकासिनोलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणो वनस्था ।

विलोकते कान्तमिहोपरिष्ठान्मृगन्तदेषाऽऽननचन्द्रभाजम् ॥१२५॥

सममिति ।—इह तव अस्यां केलिकुल्यायां, कौरविण्याः कुमुदिन्याः, प्रसूते पुष्पात्मके, पाणौ हस्ते, शशिनः चन्द्रस्य, करेण रश्मिना, अथच पाणिना, समं सह, समेते सङ्गते सति, मधु पुष्परसः एव, क्लृप्तं व्याजः यस्य तादृशस्य, त्यागजनस्य कन्यादानसम्बन्धिमङ्गल्योदकस्य, अभिषेकः अभिषिञ्चनं, [कर्त्ता] अनयो. शशिकैवविण्योः, विवाहलीला परिणय-
ावलामम, आह इव स्पष्टं सूचयति इव । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णानि च जानानोति भावः । विवाहं उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलाभिषेकोऽपि भवति इति शास्त्रीयव्यवहारः ॥ १२४ ॥

विकासीति ।—हे प्रिये ! इह तव केलिकुल्यायां, वनस्था जलनिवासिनो कानननिवासिनो च, (“वने मलिनकानने” इत्यमरः) तथा विकासि प्रस्फटितं, नीलं कृष्णवर्णम्, आयतं विस्तृतञ्च, पुष्पं कुसुमम् एव, नेत्रं लोचनं यस्याः सा, अन्यत्र — विकासिनोलायतपुष्पवत् नेत्रं यस्याः सा तादृशी, इयं प्रत्यक्ष-
दृश्या, इन्दोवरिणो नीलोत्पलिनो, नीलोत्पलनता इत्यर्थः, अत्र 'यत्' इति पदम् ऊहनायं, परताऽवस्थित-तत्'शब्द-
साहचर्यात् ; यत् यस्मात्, मृगी हरिणी, वनस्थत्वात् विकासिनालायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणोस्वरूपेत्यर्थः, तत् तस्मात्, एषा इन्दोवरिणीरूपा मृगी, उपरिष्ठात् ऊर्ध्वदेशे, गगनमण्डले इत्यर्थः, अस्मिन् उन्नतसौधे च, आननम् इव सामर्थ्यात् तव

तपस्यतामम्बुनि कौरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।

अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रम् ॥ १२६ ॥

वदनतुल्यः, यः चन्द्रः विधुः, अन्यत्र—अननं चन्द्र इव, तद्भाजं तत्रावस्थितं, कान्तं भर्त्तारं, तुल्यजातीयं स्वप्रियमिति यावत्, अन्यत्र—सुन्दरं, मृगं हरिणं, कलङ्कात्मकमिति यावत्, अन्यत्र—मृगनाभिचित्रितपत्रावलीच्च, विलोकते पश्यति, इवेति शेषः, अनुरागाधिक्यादिति भावः । विकसितकुसुम-नेत्राणि ऊर्ध्वप्रसारितानि दृश्यन्ते, तर्हि प्रायेण चन्द्रस्थम् उपरि वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृग मृगी पश्यति इति । त्वदाननम् एव यः चन्द्रः तत्रस्थं चन्द्रत्वात् अनुरीयमृगम् उपरि-ष्टात् पश्यति : त्वं प्रामादोपरि वर्त्तसे, इयञ्च अधोदेशं वर्त्तते ; ननेति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणे मृगम् उपरि-ष्टान्न पश्यतीति न किन्तु पश्यत्येवेति वा व्याख्येयम् । अन्याऽपि वनस्था मृगी हि नीलायतनत्रा सती स्वकान्तं मृगम् इतस्ततः विलोकयति इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति ।—हे प्रिये ! अम्बुनि जले, तपस्यतां तपः कुर्वतां, सदा जलमध्ये अवस्थाय तपस्यामाचरनामित्यर्थः, [“कर्मणो रामन्यतपोभ्याम्” इति क्वप्, तपसः परस्मैपदञ्चेति शता] कौरवाणां कुमुदानां, तद्रूपाणां तपस्विनामित्यर्थः, समाधेः ध्यानस्य, दिवा सङ्कोचरूपस्यैव इति भावः, भङ्गे त्याजने षिषये निमित्ते वा, विकासनेन, सङ्गीतादिना चित्तविकारोत्पादनेन च इति भावः, रात्रेः रात्रिरूपिण्याः, विबुधाङ्गनायाः सुर-कामिन्याः, अप्सरमामित्यर्थः, चन्द्रं विधुमेव, अमृतं पीयूषम् एव, अधरोष्ठः रदनच्छेदी यस्य तं तादृशम्, अन्यत्र—अमृतम् अमृततुल्यः, तद्वत् स्वादुरित्यर्थः, अधरोष्ठः यस्य तत् तादृशं,

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसो स्मरस्य ।

पानात् सुधानामजलेऽप्यमृत्युं चिह्नं बिभर्त्स्यत्र भवं स मीनम्

॥ १२७ ॥

यद्वा—अमृतम् अधरं तुच्छं यस्मात् पीयूषाटपि अधिकरसः इत्यर्थः, ओष्ठः यस्य तादृशं, तथा मयूखः किरणः, स्मितमिव ईषहास्यमिव, अन्यत्र—मयूख इव स्मितं, तत्समाधिभङ्गात् एव चन्द्रकरवत् उज्ज्वलं यत् स्मितमित्यर्थः, धावत्यसाभ्यांदात् भावः, तेन चार्क रमणायं, । चन्द्रविशेषणे लिङ्गावपरिणामः] मुखम् आननम्, आननस्वरूपमित्यर्थः, अवैमि मन्थे, अहमिति शेषः । देवाङ्गनानाम् अपि एवंविधं मुखं रात्री जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति ॥ १२६ ॥

अल्पेति ।—अल्पः क्षुद्रः, स्वल्पस्थानव्यापीत्यर्थः, अङ्गः कृष्णवर्णाचिह्नमेव, पङ्कः कर्दमः, कृष्णवर्णन तुल्यत्वादिति भावः, यस्यां सा तादृशी, तथा पीयूषमेव अमृतमेव, नीरं जलं, स्वादुत्वद्रवत्वसामान्यादिति भावः, यस्यां सा तादृशी, इयं परिदृश्यमाना एषा, विधुमण्डली चन्द्रविम्बं, स्मरस्य कामस्य, सरसो विशालं सरः एव, अवगाहनकाले नियतकामगात्र-संस्पृष्टाया अस्याः दर्शनस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः, अत एव सः स्मरः, अत्र अस्यां, विधुमण्डलीरूपकामसरस्यामित्यर्थः, भवं समुत्पन्नं, सुधानामितदोयामृतानां, पानात् सेवनात्, अजले जलरहिते अपि स्थले, जलाभावे अपि वा, अमृत्युं मरणरहितं, मीनं मत्स्यं, चिह्नं लक्षणं, मीनध्वजोऽयमिति स्वप्रस्थापकं व्यञ्जनमिति यावत्, अथच सुधासरोजातत्वात् अनुमापकं लिङ्गं, बिभर्त्सि धारयति; मीनाः हि जलात् वह्निर्भूताः स्त्रियन्ते एव, अयं तु अजलेऽपि न स्त्रियते, तस्मात् चन्द्रामृतसरसी-

तारास्थिभूषा शशजङ्गनामृच्चन्द्रांशुपांशुक्कुरितद्युतिद्यौः ।

छायापथक्कृद्गफणीन्द्रहारा खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तः

॥ १२८ ॥

एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।

भवत्वेन सदा अमृतपानात् जलाभावेऽपि मृत्युरहितोऽयम् इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति ।—ताराः नक्षत्राणि एव, अस्थीनि कीकशानि, शौक्लात् खण्डखण्डाकारेण अवस्थानाच्चेति भावः, तान्येव भूषा अनङ्गाराः यस्याः सा तादृशी, तथा शशौ चन्द्र एव, जङ्गजा गङ्गा, शुक्लत्वसाम्यादिति भावः, ता, यद्वा—शशिनं चन्द्रं, शश्वरीभूतचन्द्रञ्च, जङ्गजाम् आकाशगङ्गां, जटान्तःस्थगङ्गाञ्च, विभक्तिं धारयतीति सा तादृशी, तथा चन्द्राशवः इन्दुकरा एव, पांशवः भस्मानि, अत्रापि शुभ्रत्वसाम्यादिति भावः, तैः कुरिता रञ्जिता, मिश्रितेत्यर्थः, द्युतिः शोभा यस्याः सा तादृशी, तथा छायापथः तिमिराच्छन्ननिशायां गगनं दृश्यमाना दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्था धवला रेखा एव, कृद्ग क्लं यस्य स तादृशः छायापथरूपः, फणीन्द्रः वासुकिः, हारः कण्ठभूषा यस्याः सा तादृशी, द्यौः खं, स्वम् आत्मानम्, अष्टमूर्त्तः चित्यादि-मूर्त्तप्रकधारिणो हरस्य, मूर्त्तिं शरीरं, स्फुटं व्यक्तम्, आह ब्रवीति, हरमूर्त्तिः अपि उक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौरपि एतादृशीति मूच्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्त्तिं गगनं कथयतीव इति भावः ॥ १२८ ॥

एकेति ।—एतस्य चन्द्रस्य, जनकं पिता, उत्पादकमिति यावत्, उत्पादकत्वेन पिद्वतुल्यमिति भावः तस्य, तस्य प्रसिद्धस्य, मुनिलोचनस्य अत्रिनेत्रस्य, तारा कनीनिका,

ताताधिका सम्पदभूटियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य यत्ताः ॥ १२८ ॥

मृगाक्षि । यन्मण्डलमेतदिन्दो. स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णमानन्तरमस्य भङ्गः स क्लृप्तभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

नक्षत्रञ्च, एका एव द्वितीयरहिता एव, एकस्मिन् नयने एकस्या
एव कनीनिकाया अत्रस्थानस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः ;
जाता अभूत्, किल इति पुराणादौ प्रमिद्धा । अस्य तत्पत्रस्य
चन्द्रस्य, तु पुनः. इयं दृश्यमाना, सम्पत् ऐश्वर्य्यं, तारारूपा
समृद्धिरिति यावत्, तातात् निजपितुः अत्रिनेत्रात्, अधिका
बहुला, अनेकमङ्गलकृत्यर्थः, अभूत् जाता, यत् यस्मात्, ताः
ताराः, सप्तभिः सप्तमङ्गलाभिः, अन्विता युक्ता, विंशतिः विंशति-
सङ्ख्याकाः, सप्तविंशतिरित्यर्थः, अस्य वर्तन्ते इति शेषः । पितु-
रपि अधिकसम्पत्तिशालित्वात् सभाग्योऽयमिति भावः । “सप्त-
विंशतिमिन्दुव” इति दत्त सप्तविंशतिकन्याः अश्विन्यादि-
काश्चन्द्राय ददौ इति पुराणम् ॥ १२८ ॥

मृगाक्षीति ।—मृगाक्षि ! हे हरिणीनेत्र । यत् एतत्
प्रत्यक्षदृश्यम्, इन्दोः चन्द्रस्य, मण्डलं विम्ब, दृश्यते इति
शेषः, तत् मण्डलं, स्मरस्य कामस्य, पाण्डुरं श्वेतं, साम्राज्य-
सूचकमिति भावः, आतपत्रं क्लृप्तं, जानीयादिति शेषः,
श्वेतक्लृप्तस्य सम्राजा एव धार्यत्वेन तद्दर्शनं च सर्वे सम्राजः
षश्याः भवन्ति, पूर्णधवलचन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शनं
सर्वेऽपि कामस्य षश्या भवन्ति, तस्मात् एतत् कामस्य
श्वेतातपत्रमेव इति भावः ; यस्य पूर्णमानन्तरं पूर्णमास्यास्तिथेः
परम्, अस्य क्लृप्तभूतस्य इन्दुमण्डलस्य, भङ्गः कलाक्षयः मोटनञ्च,
सः भङ्गः, मन्मथस्य कामसम्राजः, क्लृप्तभङ्गः राज्यक्षयः,
क्लृप्तस्य मोटनञ्च, भवतीति शेषः, खलु उक्तेक्षाया, निश्चये वा ।

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुम् ।
 स्नानिर्विभ्रोर्मानिनि ! मङ्कतेय तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥१३१॥
 दृष्टो निजा तावदियन्त्यहानि जयन्नयं पूर्वदशं शशाङ्कः ।

कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्तचन्द्रक्षये कामः क्षीणः एव, ततश्च
 शुक्लपक्षवत् लोकैः कामवश्यताऽगमनात् कृष्णपक्षे यः
 अस्य भङ्गः सः कामस्य कृत्तमङ्गः इव स एव वा इति
 भावः ॥ १३० ॥

दशेति ।—पुरा पूर्वं, दिग्विजयकाले इत्यर्थः, दशाननेन
 रावणेन अपि, दिग्विजयप्रवृत्तेनेति भावः, जगन्ति भुवनत्रयं,
 जित्वा स्वार्धोनौकृत्य. अयं परिदृश्यमानः, यः चन्द्रः, जातु
 कदाचित् अपि, जेतुं वशोक्तुं, न अपारि न अशाक,
 मानिनि ! हे मानवति ! स्वमुखस्पर्द्धिनं चन्द्रम् असहमाने
 भैमि ! इत्यर्थः, तव भवत्याः, एकेन एकमात्रेण, न दशा-
 धिकेन इति भावः, आननेन वदनेन, निर्जितस्य पराभूतस्य,
 सौन्दर्येणोत भावः, तस्य दशाननेनापि जेतुमशक्तस्य, विधोः
 चन्द्रस्य, इय प्रत्यन्नो दृश्यमाना, स्नानिः कनकहस्ता मालिन्या,
 लज्जाजनितविषमता च, सङ्गता लग्ना, युक्ता च एव,
 यो हि दशाननेन दशभिरपि मुञ्चैजेतुं नाशक्ति, तस्य स्त्रियास्तत्र
 एकेन मुखेन निर्जितत्वे लज्जया मालिन्यम् उचितमेव
 इत्यर्थः ; तन्मुखम् एतस्मात् अधिकमनोरमम् इति भावः ।
 लज्जया स्नानर्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । पुरा किल दिग्विजयं
 वाहर्गतः रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तः तुषाराग्निना दह्यमानः
 कम्पमानतनुः तम् अजित्वैव परावृत्तः इति रामायणोद्योत्तरः-

काण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति ।— हे प्रिये ! अयं परिदृश्यमानः, शशाङ्कः चन्द्रः,

पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चेदनन्तरं दृश्यमि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥
 क्षत्राणि रामः परिभूय रामात् क्षत्राद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

इयन्ति एतावन्ति, अहानि दिनानि यावत्, शुक्लपक्षदिवसानि
 व्याप्य इत्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] निजा स्वकीया,
 पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां, जयन् तावत् जयन्भव, निकामम्
 उत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्या उत्कर्षनां गच्छन्नेवेत्यर्थः, तावच्छुद्धो-
 ऽत्र अवधारणार्थकः, (“यावत्तावच्च माकल्ये एवार्थेऽपि
 समुच्चये” इत्यमरः) दृष्टः अवलोकितः, त्वयेति शेषः,
 किन्तु पूर्णः सम्पूर्णतां प्राप्तः सन्, अनया एव पारपात्या पीर्ण-
 मास्था पूर्णविश्वः, सन्नित्यर्थः, त्वदास्येन तव मुखेन सह,
 [“तुल्यार्थैः अतुलोपमाभ्याम्” इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया ।
 तथाच कालिदामः “तुला यदारोहति टन्त्वामसा” इत्यादि ।
 तुलां मास्यं तालनयन्त्वच्च, गतः प्राप्तः आरूढश्च, चेत्
 यदि, भवेदिति शेषः, तर्हि अनन्तरं शीघ्रमेव, परदिनमारभ्यैव
 इति यावत्, अस्य शशाङ्कस्य, भङ्ग पराजयं, क्रमशः
 कलाक्षयञ्च, दृश्यमि अवलोकयिष्यमि, त्वमेवात शेषः, शुक्ल-
 प्रतिपदारभ्य चतुर्दशोपर्यन्तम् अमस्यपूर्णकालतया तव मुखेन
 सह तुलां गन्तुं नार्हति, अत एव तावन्ति दिनानि
 प्रत्यहमेव चन्द्रस्य वृद्धिस्त्वया दृष्टा, किन्तु यदैव पूर्णतां गतः
 सन् तवाननेन सह तुलामारुरुक्षुः भवेत्, तत्परदिने एवास्य
 भङ्गारम्भाऽपि दृश्येत, एवञ्च त्वदास्येन सह तुलारोहणमेवास्य
 भङ्गत्वे मुख्यकारणम्, उत्तमेन सह स्पृष्टमानस्य अधमस्य
 भङ्गताया अपरिहार्यत्वादिति भावः । तुलादिव्येन हि हानस्य
 पराजयः सर्वदृश्यते इति ॥ १३२ ॥

क्षत्राणीति ।—द्विजेन्द्रः ब्राह्मणश्रेष्ठः, जमदग्न्यपत्यत्वा-

तथैष पद्मानभिभूय सर्वास्त्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥१३३॥
 अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये ! हरिणेन पश्य ।
 इत्येष भैमीमददर्शदस्य कदाचिदन्त स कदाचिदन्तः ॥१३४॥

दिति बोध्यं, सः अतिप्रसिद्धपराक्रमः, रामः परशुरामः,
 क्षत्राणि निखिलक्षत्रियजातीः, परिभूय पराजित्य, अपीति
 शेषः, क्षत्रात् क्षत्रियजातेरेव, रामात् दाशरथेः सकाशात्, यथा
 यादृक्, अभज्यत भग्नतां गतः, पराभवं प्राप इत्यर्थः, तथा
 तादृगेव, एषः अयं, द्विजेन्द्र द्विजराजः चन्द्रः, सर्वान्
 निखिलान्, पद्मान् कमलानि, (“वा पुंसि पद्मम्” इत्यमरः)
 अभिभूय पराभूय, अपीति शेषः, रात्रौ सङ्कोचोत्पादनादिति
 भावः, त्वदास्यपद्मात् तव वटनकमलात्, परिभूति पराभवम्,
 एति प्राप्नोति, सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य, तथा
 सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्य इति भावः ॥१३३॥

अन्तरिति ।— पश्ये । हे चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते ! भैमि ! [पाद्मा-
 धेत्यादिना कर्त्तरि एव शः] हरिणेन पाण्डुरेण, (“हरिणः
 पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरः) रूपेण वर्णेन, [कर्त्ता] सुधांशो चन्द्रस्य,
 अन्तः प्रान्तभागः, मध्यंतरप्रदेश इति यावत्, सलक्ष्मीक्रियते
 मश्रीकः क्रियते, पूर्वम् अर्थीक. अपि इदानो श्रीममन्वितो
 दृश्यते इत्यर्थः, पश्य अवलोकय, त्वमिति शेषः, अन्यत्र—
 हरिणेन सृगेण, [कर्त्ता । रूपेण आकारेण, स्वीयकृष्णवर्णेनेति
 भावः, सुधांशोः चन्द्रस्य, अन्तः मध्यं, सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्कः
 क्रियते ; [लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविधेः अनित्यत्वात् कवभावे
 सलक्ष्मीशब्दात् चि, पञ्च—असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते इति
 सलक्ष्मशब्दात् चिः] पश्य । सः उक्तरूपवर्णनाकारो, एषः
 अयं नलः, इति अमुना प्रकारेण, कदाचित् अस्य चन्द्रस्य, अन्तं

सागरान्मुनिविलोचनोदरात्
 यत् हयादजनि तेन किं द्विजः ? ।
 एवमेव च भवन्नयं द्विजः
 पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ? ॥ १३५ ॥

पर्यन्तभागं, कदाचिच्च अन्तः मध्यभागम्, [अन्त इत्यकारान्तः एकत्र प्रान्तवाचो, अन्तरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि] दमयन्तीं भैमीं, [दृशेर्बुद्धार्थत्वात् गतिबुद्धीति अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वात् भैमीमिति द्वितोया] अददर्शत् दर्शयामास, अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्वेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वकं श्लिष्टपदैः तथा सह झोडां चकारेति भावः ; इति मध्ये कवेरुक्तिः ॥ १३४ ॥

सागरादिति ।—अयम् एषः, विधुः चन्द्रः, सागरात् क्षीरोद-समुद्रात्, मुनिविलोचनोदराच्च अत्रिनयनाभ्यन्तराच्च, हयात् मतभेदेन एतद्रूपात् उभयात्, कस्यचिन्मते क्षीरोदसागरात् कस्यचिन्मते वा अत्रिनेत्रादित्यर्थः, यत् अजनि प्रादुरभूत्, उत्पन्नः इत्यर्थः, तेन द्वाभ्यां जातत्वेन कारणेन, किं द्विजः ? द्विजन्मा ? उच्यते इति शेषः, एवमेव चानयैव रीत्या, द्वाभ्यां जातत्वादेवेत्यर्थः, द्विजो भवन् द्वाभ्या सञ्जातः सन्, किं त्रिभ्यो जायते इति त्रिजः, स न भवति इति अत्रिजः द्विजत्वात् त्रिजाभाववान् इत्यर्थः, पर्यवस्यति ? परिणमति ? यो हि द्वाभ्या जायते सः त्रिजः न भवति, एवमेवायम् अत्रिजः कथ्यते किम् ? यतः द्विजस्त्रिजो न भवत्येवेत्यर्थः, अथ च द्विजः भवन्नपि अत्रेः मुनेः जातः किं कथं पर्यवस्यति ? द्वाभ्यां जातत्वे सति अपि अत्रिमुनेः एव जातः इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यते ? इत्यर्थः । अथ चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैव अत्रिमुनिजः भवन् अयं द्विजः पर्यवस्यति । किं

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
यन्मण्डलीं हिमभुवं सृगनाभिवासाम् ।
तेनैव तन्वि ! सुकृतेन मते जिनस्य
स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

हाभ्यां जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजात् अत्रिमुनेः जातत्वादपि द्विजः उच्यते ? द्विजोत्पन्नः हि द्विजः एव भवतीत्यर्थः । अथ च हाभ्यां जातत्वात् द्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यो जातः इति अत्रिज इति तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते ॥१३५ ॥

तारिति ।—तत्रि ! हे कृशाङ्गि ! धाता स्रष्टा, जिनस्य बुद्धदेवस्य, तस्य च नारायणावतारत्वेन तत्प्रकृतिभूतस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोरित्यर्थः, मते अनुमती सत्यां, तदादिष्टः सन् इत्यर्थः, ताराणां नक्षत्राणां, विहारभुवि सञ्चरणस्थाने गगने, हिमस्य तुषारस्य, भुवं स्थानभूताम्, अतिशोतलामिति यावत्, तथा सृगस्य हरिणस्य, नाभौ मध्यभागे, वासः अवस्थितिः यस्याः तां तादृशीं, यस्याः मध्ये सृगोऽस्तीति यावत् तादृशीं, सृगाधिष्ठितमध्यप्रदेशामिति भावः, चन्द्रमयीं चन्द्रात्मिकां, मण्डलीं विम्बं, यत् चकार निमंमे, सूर्यातपविदग्धजीवलोकानां सन्तापहरणार्थममृतवर्षणद्वारा आप्यायनार्थञ्चेति भावः, तेनैव उक्तकार्येजन्येनैव, सुकृतेन पुण्येन, शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण इति यावत्, स्वर्लोकः स्वर्गभुवनं, तत्र ये लोकाः सुराः, तेषां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठम्, अवाप लेभे ; अन्येषां सुराणाम् एतादृग्व्यापारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मेव श्रेष्ठोऽभूत् इति निष्कर्षः । अन्यत्र—धाता तारायाः बुद्धदेव्याः, (“बुद्धदेव्यां मता तारा” इति विश्वः) विहारभुवि सुगतालयभूमौ, मठाभ्यन्तरप्रदेशे इति यावत्, (“विहारो भ्रमणे स्कन्धे

इन्दुं मुखात् बहुदृष्टं तव यत् गृणन्ति

नेनं मृगस्यजति तन्मृगदृष्टण्येव ।

अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुविम्ब-

लक्ष्मीविडम्बिमुखि ! वृत्तिषु पाशवेषु ॥ १३७ ॥

लीलायां सुगतानये" इति मेदिनी) हिमभुवं शीतलां, शुभ्रत्वात्
हिमाचलरूपा वा, तथा मृगनाभे. कस्तूर्याः, वासः परिमलः
अवस्थानं वा यस्यां तादृशीं, कस्तूरीमिश्रितामिति यावत्,
चन्द्रमयीं कर्पूरात्मिकां, मण्डलीं राशिं, राशीकृतकर्पूरस्थापन-
मित्यर्थः, यत् चकार विदधे, तेनैव सकस्तूरीकर्पूरराशिस्थापन-
रूपणैवेत्यर्थः, तेनैवेति पाठे उपेक्षा ; सुकृतेन पुण्यकर्मणा,
जिनस्य बुद्धदेवस्य. मते दर्शने, बौद्धदर्शने इत्यर्थः. स्वर्लोकलोक-
तिलकत्वं सुरश्रेष्ठत्वम्, अवाप लेभे । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे
यः तत्पूजार्थं सकस्तूरीकर्पूरराशिं ददाति स लोकमध्ये श्रेष्ठो
भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव
सर्वश्रेष्ठो जातः इति भावः ॥ १३६ ॥

इन्दुमिति ।—हे हिमांशुविम्बस्य चन्द्रमण्डलस्य, लक्ष्म्याः
शोभायाः, विडम्बि परिहासकारि, स्वस्मात् न्यूनत्वात् ततोऽपि
अधिकशोभामिति भावः, मुखं वदनं यस्याः तादृशि ! भैमि !
इन्दुं विभं, तव भवत्याः, मुखात् आननात् सकाशात्, त्वन्मुखम्
अपेक्ष्य इति वा, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] बहुदृष्टणम् ईषदसमामं
दृष्टं यवसं, दृष्टत्वम् अपि यस्य पूर्णं न सम्पन्नं तादृशमित्यर्थः,
दृष्टादपि निःसारम् इति यावत्, ["ईषदसमाप्तौ विभाषा-
सुपो बहुच्" इति बहुच्] अथच बहु अधिकं, दृष्टं यवसं यत्र
तत् तादृशं, यत् यस्मात्, गृणन्ति कथयन्ति, परिहृताः इति
शेषः, तत् तस्मात् हेतोः, मृगः हरिणः, चन्द्रमण्डले दृश्यमान

स्वर्भानुना प्रसभपानविभौषिकाभिः
दुःखाकृतैर्नमवधूय सुधा सुधांशुम् ।

इति भावः, मृगदृष्ट्यायेव मरीचिकातुल्यया भ्रान्त्या इव, मरु-
भूमिस्थबालुकोपरिपतितसूर्यकिरणे जलभ्रान्तिर्गथा मृगदृष्ट्या,
दृष्टविवर्जिते चन्द्रलोके बहुदृष्टणभ्रान्तिरपि तथैव तथैवेत्यर्थः,
यद्वा—मृगसम्बन्धिन्या दृष्ट्याया कोमलदृष्टकवलनाभिलाषेणैव,
अथवा—चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुदृष्टणशब्दस्य बहु च तत् दृष्टञ्च,
बहूनि दृष्टानि यस्मिन् तत् तादृशम् इति वा, इत्येवंरूपार्थ-
ग्रहणरूपया भ्रान्त्या इव, एनम् इन्द्रं, न त्यजति न मुञ्चति,
दृष्टभोजनलोभादिति भावः, मृगो हि बहु दृष्टं, बहुदृष्टं
देशं वा न मुञ्चति इति दृश्यते । ननु भ्रान्तिः खलु एकं, द्वौ,
त्रौनपि वा वारान् सम्भवति, परन्तु यावज्जीवं तस्याः स्थायित्वं
न उपपद्यते इत्याशङ्क्य अर्थान्तरन्यासमाह—पाशवीषु पशु-
सम्बन्धिनीषु, वृत्तिषु व्यापारेषु विषये, मोहप्रहिमा भ्रान्ति-
बाहुल्यम्, आ-मृत्युस्थायिनी भ्रान्तिरित्यर्थः, न अत्येति न
अतिक्रामति, बहुकालातिक्रमेऽपि न अपयाति इत्यर्थः ।
पशवो हि सर्वदा मूढा एवेति अद्यापि अस्य मृगस्य
भ्रान्तिर्नापयाति, तस्मादेवायमेनं न त्यजतीति युक्तमिति
भावः ॥ १३७ ॥

स्वर्भानुनेति ।—हे प्रिये ! स्वर्भानुना राहुणा, प्रसभं
बलात्, यत् पानं स्वस्यैव वारंवारं कवलीकरणं, तेन
विभौषिकाभिः भयोत्पादनैः, दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्-
पादितदुःखा, प्रतिकूलाचरणेन दुःखितीकृता इत्यर्थः, “दुःखात्
प्रातिलोम्ये” इति डाच्] सुधा अमृतम्, एनं परिदृश्यमानं,
सुधांशुं चन्द्रं, स्वकीयं चिरकालीनमाश्रयमिति भावः, अवधय

स्वं निङ्गते सितिमचिङ्गममुथ्य रागैः

ताम्बूलताम्रभवलम्ब्या तवाधरोष्ठम् ॥ १३८ ॥

हृथ्यर्चाभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यदा शशं

जातस्फोततनोरमुथ्य हरिता सूतस्य पत्न्या हरैः ।

अवज्ञाय, त्यक्त्वा इत्यर्थः, ताम्बूलेन पर्णेन, ताम्बूलचर्वणेनेत्यर्थः, ताम्र ताम्रवदारक्तवर्णे, तव भवत्याः, अधरोष्ठं रदनच्छदम्, अवलम्ब्या आश्रित्य, अमुथ्य रक्तस्य तव अधरोष्ठस्य, रागैः रक्तवर्णैः, रक्तवर्णैः स्वं रञ्जयित्वा इत्यर्थः, सितस्य भावः सितिमा धावल्यमेव, चिङ्गं ज्ञापकलक्षणं यस्य तं तादृशं, धवलरूपमपि इत्यर्थः, स्वम् आत्मानं, निङ्गते गोपायतीव, पुनः स्वर्भानुपान-भिया तिराटधातौवेत्यर्थः, पुनः राहुकर्तृकपानभिया त्वदधरमेव स्थानान्तरम आश्रित्य रूपान्तरेण आत्मानं गोपायतोवेति भावः । अन्याऽपि सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्व निङ्गते इति लोके दृश्यते । सुधया चिरकालीनाश्रयचन्द्रपरित्यागपूर्वकं त्वन्मृदाश्रयणात् त्वन्मुखं चन्द्रात् अधिकम् इति निष्कर्षः । ताम्बूलताम्रम् इति उक्तरोत्या उपमीलनात् वा ॥ १३८ ॥

हृथ्यर्चोति ।—हे प्रिये ! कुरङ्गं कलङ्गरूपं हरिणं, यदा अथवा, मतभेदेनेत्यर्थः, शशं मृगविशेषम्, उदरे मध्यदेशे इत्यर्थः, प्रक्षिप्य निपाल्य, स्थितस्येति शेषः, हरैरक्षिकनीनिकात्वसम्पादनार्थ-मिति भावः, अत एव हरैः श्रीविष्णोः, अर्चीभवतः वामनेत्री-भवतः, तथा जाता उद्धृता, स्फोता परिपुष्टा, सम्पर्णकलत्वादिति भावः, तनुः शरीरं यस्य तादृशन्य, तथा हरः इन्द्रस्य, पत्न्या भार्यया, इन्द्रस्य पूर्वादिगधिपतित्वात् पत्नीस्वरूपयेत्यर्थः, हरिता दिशा, प्राच्या दिशा इत्यर्थः, (“दिशः ककुभः काष्ठा आशाश्च

भङ्गस्त्वददनाम्बुजादजनि यत् पद्मान्तदेकाकिनः

स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १३६ ॥

हरितश्च ताः” इत्यमरः) सूतस्य उत्पादितस्य, तत्र मञ्जातो-
दयस्येत्यर्थः, यद्वा—जातस्फीततनोः सञ्जातपूर्णशरीरस्य, कुरङ्गं
यद्वा शशं कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य, मध्यस्थितकलङ्कस्य कनौनिका-
तुल्यत्वात् श्रीविष्णोः वामनेत्रीभवतः, अमुष्य चन्द्रस्य, त्वद्-
वदनाम्बुजात् तव मुखपद्मात् सकाशात्, यत् भङ्गः पराजयः,
अजनि जातः, तत् भङ्गजननं. पराभवप्राप्तिरित्यर्थः, पद्मात् तव
मुखपद्मरूपात् पद्मात् तदाख्यमङ्ग्याविशेषात्, एकाकिनः एक-
मात्रस्य, द्वितोयसहायरहितस्येत्यर्थः, अमुष्येति शेषः, स्यात्
भवेत्, तव वदनाम्बुजमेकमात्रमपि सोन्दर्यात्किर्षात् पद्मसङ्ग्रहक-
मेव, तेन च तस्मात् हर्ष्यन्तीभवतश्चापि एकाकिनः अमुष्य
चन्द्रस्य भङ्गः नासम्भवः, यतो दृश्यते च लोके, संहतीभूतैः
दुर्बलैरपि बहुभिः महाबलस्यापि एकाकिनः भङ्गः सर्वदा, अतो
नात्र किमापि आश्चर्यमिति भावः, यद्वा—एकाकिनः सर्वदा
असहायात् एकस्मात्, पद्मात्, न तु अन्यस्मात् कमलात्,
न हि अन्यैः पद्मैः अयं पराजीयते, प्रत्युत अयमेव पद्मानि
पराजयते इत्यर्थः, अथवा—अम्बुजतुल्यात् त्वददनादेव पद्मात्
अथच पद्मसङ्ग्रहात् त्वददनरूपात् अम्बुजात् यत् अस्य भङ्गः
जातः, तत् एकाकिनः असहायस्य, स्यात् भवेत्, बहुभिः एकः
पराजीयते इति युक्तमेव इत्यर्थः ; परन्तु यः सिंहिकायाः
तदाख्यायाः कश्यपपत्न्याः, सुतः पुत्रः, राहुरित्यर्थः, सः पुनः स
राहुः खलु, अस्य सिंहभूतस्य चन्द्रस्य, एकः एकमात्र एव, प्रति-
भटः प्रतिमलः, ममकक्षवीर इत्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः, अहणेऽपि
स्वयमेव स्वस्य मीचतात् तदाख्य पद्ममात्रं प्रतिशोभा इति

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभूः

भावः ; “स प्रतिभटः” इत्यत्र “सम्प्रति भटः” इति पाठे—अस्य पुनः अस्यैकः भटः प्रतिभटः सिंहिकायाः सुतः स्यात्, एकाकिनः अस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिदन्दी न भवति अतुष्यत्वात्, किन्तु एकाकी राहुरेव अस्य प्रतिभटो युक्तः इत्यर्थः ; किञ्च, स्वशत्रुभूतात् राहोः अपि अस्य अन्यः पराजयः इति महत् अस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः । अन्यत्र—हरिता हरिद्वर्णया, हरिः सिंहस्य, पद्मया भार्यया, सिंहोरूपया इत्यर्थः, सूतस्य प्रसूतस्य, अत एव हर्ष्यक्षीभवतः सिंहतां प्राप्नुवतः, सिंघ्या प्रसूतत्वादिति भावः, (“हर्ष्यक्षः केशरी हरिः” इत्यमरः) [प्रथमपक्षे हर्ष्यक्षिशब्दात् च्चिः, द्वितीयपक्षे हर्ष्यक्षशब्दादेव] तथा कुरङ्गं मृगं, यद्वा अथवा, शशं कुरङ्गविशेषम्, उदरे जठराभ्यन्तरे, प्रक्षिप्य आहार्यरूपेण प्रेरयित्वेत्यर्थः, भक्षयित्वा इति यावत्, स्थितस्य इति शेषः, अत एव जातस्फोततनाः सञ्जातपुष्टशरीरस्य, उदरविवरे कुरङ्गादिप्रेरणादिति भावः, अमुष्य सिंहस्य, त्वददनाम्बजात् त्वन्मुखपद्मात्, यत् भङ्गः पराजयः, अजनि, तत् एकाकिनः केवलात्, पद्मात् गजात् एव, पराजयः ; सिंहस्य गजात् भङ्गः यथा, तद्वत् एतत् महत् चित्रमित्यर्थः, अथच पद्मसङ्ग्रहात् एकस्य पराजयः, सिंहोऽपि एको बहुसङ्घैः पराजोयते एव इत्यर्थः, अथच पद्मात् शरभात् अष्टपदात् एव, भङ्गः, सिंहस्य केवलम् अष्टपदात् एव भङ्गः ; (“गजाञ्जशरभाः पद्माः” इति अनेकार्थं भोजः) परन्तु यः सिंहिकायाः अन्यस्याः सिंहभार्यायाः, सूतः तनयः, सिंहः इत्यर्थः, सः पुनः स सिंहः खलु, एकः एकमात्र एव, अस्य सिंहस्य, प्रतिभटः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् त्वन्मुखम् अधिकमिति भावः ॥ १३८ ॥

वाक्पारोणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये ! तावकम् ।
 कः शीतांशुरसौ तदा ? मन्मृगव्याधोत्तमाङ्गस्य न-
 स्थास्त्रस्त्रस्तटिनौ तटावनिवनीवानोरवासी वकः ॥ १४० ॥

यदिति ।—हे प्रिये ! पद्मात् कमलात्, श्रोविष्णोः नाभौ
 वत्तेमानादिति भावः, भवतीति पद्मभूः कमलयोनिः, एवञ्च
 जनकत्वमेव पद्मपूजाविधाने हेतुरिति भावः, वेधाः स्रष्टा,
 नयनद्वयमेव नेत्रयुगलमेव, तवेति भावः, उत्पले नोत्पल-
 युग्मं, तन्मयीं तद्रूपां, तदुपहारप्रदानरूपामित्यर्थः, यस्य पद्मस्य,
 पूजाम अर्चनां, व्यधात् व्यरचयत्, स हि पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव
 नोत्पलयुगेन स्वजनकस्य पद्मस्य महतीं पूजामकृतति भावः,
 वाक्पारोणा वाचः परतीरे भवाः, वाचा वर्णयितुम् अशक्या
 इत्यर्थः, भवार्थं “राष्ट्रावारपारात् घञ्चौ” इत्यत्र अवारपाराद-
 विपरीतादपि विगृह्येतादपीति वचनात् खः] रुचिः प्रभा यस्य
 सः तादृशः सः वेधसो जनकः, अयम एषः, पद्मः कमलं, चेत्
 यदिति, तावकं त्वदीयं, मुखं वदनम्, अभूदिति शेषः, सः एव
 भवन्मुखरूपः जातः, अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृबुद्ध्या नेत्रनीलोत्-
 लाभ्या कृतपूजनत्वात् अत्र तत्र मुचे नेत्रनीलोत्पले दृश्येते इति
 चेत् इत्यर्थः, तदा तर्हि, असौ परिदृश्यमानः, शीतांशुः चन्द्रः,
 कः ? को नाम ? अपि तु न कश्चित् इत्यर्थः, त्वन्मुखस्य पुरस्तात्
 अयं स्मरणार्होऽपि न इति भावः, जनकत्वात् यो हि वेधसाऽपि
 पूजितः, तांजनपिण्डमात्रस्य शीतांशोः तेन पद्मेन समं तुलनायाः
 प्रमङ्गोऽपि न सम्भवतीति भावः ; तर्हि त्वन्मुखसविधे असौ कः ?
 इति चेत् तत्राह—मुखः यज्ञः, दक्षयज्ञः इति यावत्, स एव
 मृगः हरिणः, मृगरूपधारी दक्षयज्ञ इत्यर्थः, तस्य व्याधः मृगयुः,
 हारः इत्यर्थः, तस्य उत्तमाङ्गं शिरः, तल्लक्षणे स्थले प्रदेशे,

जातं शतक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्याम्
अश्यामत्वैकमत्यस्थितमकलकलानिर्मितेनिर्मलस्य ।

महेश्वरस्य मस्तकदेशे इत्यर्थः, स्याद्भुः स्थितिशीला, या
स्वस्तटिनी स्वर्गगङ्गा, मन्दाकिनीत्यर्थः, तस्याः तटावन्यां
तीरभूम्यां, या वनी महत् अल्पं वा यत् काननं, तत्र ये
वानोराः वेतमाः, वेतसन्नतापरिवेष्टितभूभागा इत्यर्थः, तत्र
वसति तिष्ठतीति सः तादृशः, वकः तदाख्यपक्षिविशेषस्वरूपः
इत्यर्थः, धावत्येन उभयोरपि साम्यात् पद्मममीपे वको यथा
दृश्यते, तव मुखपद्मममीपे चन्द्रोऽपि तथा दृश्यते इति भावः ।
चन्द्रश्च हरजटाजूटवासी इति प्रसिद्धम् । वाक्पारोणरुचिः
इति ब्रह्मविशेषणं वा ; अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्यं
वागगोचरं, तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसोऽपि गोचरं न भवति
इत्यर्थः । त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महत् अन्तरं, साम्यसम्भावना
अपि नास्ति इति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा
सृष्टं, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात् सर्वाधिकमिति
सूचितम् । मुखसृष्ट्यादिना चन्द्रस्य अतिदैन्यं तथा त्वन्मुख-
पद्मसाम्यप्राप्त्यर्थं तपस्वरणञ्च सूचितम् । अन्याऽपि विशिष्टवस्तु-
प्राप्तये शिवस्थानयुक्तनदीतीरवासी भवन् तपस्यति । नदीतीर-
वानीरवामित्वं वकस्त्वभावः ॥ १४० ॥

जातमिति ।—अस्याम् अङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरी दृष्टाया-
मेतस्यां, शतक्रतोः इन्द्रस्य इयं शतक्रतवी तस्याम् ऐन्द्रां,
पूर्वस्यामित्यर्थः, हरति दिशि, विहरतः सञ्चरतः, उहञ्छतः
इत्यर्थः, अत एव तद्दिगवस्थायिनः इन्द्रगजस्यैरावतस्य दान-
द्रवत्ववत्तनं सम्भवतीति भावः, तथा अश्यामत्वे श्यामत्वाभावे,
कलानां शुभ्रताविषये इत्यर्थः, यत् ऐकमत्यं सर्वसंवादः,

इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-

इन्हापादानदानद्रवलवलगनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

सर्वेषामेव एकविधमतिरित्यर्थः, तेन तत्र वा स्थिताभिः
वर्त्तमानाभिः, सर्ववादिस्मृतशुभ्रवर्णाभिरित्यर्थः, सकलाभिः
समग्राभिः, षोडशभिरिवेत्यर्थः, कलाभिः अंशैः, निर्मितिः निर्माणं
यस्य तादृशस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्मितिः
यस्य सः तादृशस्य इति वा, अत एव निर्मलस्य उक्त्वलस्य,
सकलकलानिर्मितत्वात् अतीव शुभ्रस्येत्यर्थः, “कारणगुणाः
कार्यगुणमारभन्ते” इति न्यायेन कारणभूतकलानां शुभ्रवर्ण-
तया कार्यभूतचन्द्रस्यापि शुभ्रवर्णताया अवश्यभाव्यत्वात्, ततश्च
ऐरावतदानद्रवलवलगनाभावे श्यामत्वरूपकलङ्कासम्भव इति
भावः ; यद्वा—प्रत्येकं कलानां धावत्यस्य दृष्टत्वात् धवलसक-
कलानिर्मितत्वात् कारणधावत्यात् धवलस्य ; अश्यामत्वैक-
मत्येन स्थिताः याः सकलाः कलाः ताभिः या निर्मितिः तस्या
वा हेतोः [हेतो पञ्चमी] धवलस्य, इन्दोः चन्द्रस्य, अङ्गे क्रोडं,
मध्यदेश इत्यर्थः, इन्दोवराभं नीलोत्पलतुल्य, श्यामवर्णमात
यावत्, मदजलस्य श्यामवर्णत्वादिति भावः, अङ्गं कलङ्कं, बल-
विजयिनः बलासुरविध्वंसिनः इन्द्रस्य, यः गजग्रामणौः हस्तिषु
मध्ये प्रधानं, प्राच्यामेव वर्त्तमानः ऐरावतः इत्यर्थः, तस्य
गण्डयोः कपोलयोः, पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च, यत्
द्वन्द्वं युगलं, गण्डद्वन्द्वञ्च पिण्डद्वन्द्वञ्च इत्यर्थः, तदेव अपादान
निगमनस्थानं येषां ते तादृशाः, ये दानद्रवलवाः मदजलकणाः,
तेषां लगनात् सम्पर्कात्, इन्दोरङ्गे लग्नत्वादित्यर्थः, काकतालीयं
काकोपवेशनानन्तरमेव तालपतनन्यायतुल्यम् आकस्मिकं देव-
सिद्धं यथा तथा ; तालतरुतले यदैव काकस्य सुपवेशनं

अंशं षोडशमामनन्ति रजनौभर्तुः कलां वृत्तय-
 न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्याराकवर्द्धिष्णवः ।
 या शेषा पुनरुद्धता तियिसृते मा किं हरालङ्कृतिः ?
 तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकम् ? ॥१४२॥

तदैव दैवात् काकस्योपरि तालफलपातः इति, तालफलो-
 परि उपविष्टस्य काकस्य उड्डयनमात्रेण अकस्मात् तालफलं
 पतति, न च तत्पतनं काकस्य काऽपि हेतुता इति वा न्यायः
 काकतानीयः ; [काकतालमिव काकतानीयं समामान्तात् च
 तद्विषयादिता छः] जातम् उत्पन्नं, विशङ्के मन्ये, अहमिति
 शेषः ; पूर्वं कारणधावत्त्वात् सकलोऽपि अयं धवलः एव अभूत्,
 पश्चात् तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात् तत्रैव भ्रमतः ऐरावतस्य कपोल-
 कुम्भस्थलगलन्मटजलं दैववशात् लग्नं, तेन अयं मध्ये कालः
 प्रतिभाति इति भावः ॥ १४१ ॥

अशमिति ।—हे प्रिये ! रजनौभर्तुः निशानाथस्य चन्द्रस्य,
 षोडशम् अश षोडशभागैकभागं, कला तत्संज्ञकम्, आमनन्ति
 सत्यं कथयन्ति, लोका इति शेषः, लोकाः षोडशकलचन्द्र इति
 यत् कथयन्ति, तत्र न कोऽपि संशयावकाश इति भावः, प्रतिपत्
 तदाख्या तिथिः, आदिः प्रथमं यस्मिन् कमणि तत् यथा तथा,
 आराकं राका पूर्णिमाम् अभिष्याप्य, पूर्णिमापत्येन्मित्यर्थः,
 (“पूर्णे राका निशाकरे” इत्यमरः) वर्द्धिष्णवः वृद्धिशीलाः,
 प्रातितिथि एकैककलाभिहृदया क्रमशो वर्द्धमानाः इति भावः,
 । “अनंज्ज” इति इष्णुच्] पञ्चदशैव पञ्चदशसङ्ख्याकाः एव, न
 पुनस्तदातरिक्ता इति भावः, ताः कलाः, एनं चन्द्रं, वृत्तयन्ति
 वृत्तं वर्त्तुनं कुर्वन्ति, तिथिमङ्ग्यामाम्यात् सम्पूर्णमण्डलं
 कुर्वन्ति इत्यर्थः, [“तत् करोति” इति णिच्] शेषा अवशिष्टा.

ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सूर्लमिवोपजीवितुमितः सन्तर्पणाकीकृतात् ।
अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिष्पृष्टं तदेवादृतः
त्वद्वक्त्रं नयनश्रियाऽप्यनधिक मुग्धे ! विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥

षोडशसङ्ख्याका इत्यर्थः, [शेषशब्दस्य अभिधेयलिङ्गत्वं] या पुनः
या तु कला, तिथिं पञ्चदशातिरिक्तां षोडशं तिथिम्, ऋते विना,
षोडशतिथ्यभावादित्यर्थः, उद्धृता उत्तांल्य पृथक् स्थापिता
इत्यर्थः, अतिरिक्तत्वेन प्रयोजनाभावात् विधात्रा चन्द्रात् वहि-
ष्कृत्य नीता इति भावः, सा षोडशी कला, किं हरालङ्कृतिः ?
शिवाशरोभूषणं, जाता ? इति शेषः, चन्द्रे प्रयोजनाभावात्
हरालङ्कृतिरिव अभूत् किम् ? इत्यर्थः ; तथा सश्यामिकं
श्यामिकया नीलिम्ना सह वर्त्तमानं, पश्चाद्देशस्थनभसः कालिम्ना
सह वर्त्तमानमित्यर्थः, [मनोज्ञादेः आकृतिगणत्वात् भावे वुञ्]
तस्या उद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः, स्थानस्य पूर्वावस्थितेः
सम्बन्धि, विलं विवरं, विधात्रा तत्कलोद्दरणेन शून्यं नीलं नभो-
भागम् एव इति भावः, इह चन्द्रमण्डलमध्ये, कलङ्कं लाञ्छन-
रूपं, पश्यामि किम् ? अवलोकयामि किम् ? मध्यवर्त्ति नीलं
तत्स्थानविलमेव अहं कलङ्कत्वेन शङ्के इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति ।—मुग्धे ! हे सुन्दरि ! त्वद्वक्त्रं भवत्या
आननं, सौन्दर्यादिगुणैः स्वस्य समानम् अपोति भावः, नयन-
श्रिया अपि तव नेत्रसौन्दर्येणापि, स्वस्य नेत्राभावादिति
भावः, अनधिकम् अनुत्कृष्टं, स्नापेत्तयेति भावः, तव नेत्रयोः
समानमेव इत्याशयः, विधित्सुः विधातुमिच्छुः, अत एव आदृतः
आदरान्वितः, आग्रहान्वित इत्यर्थः, अयम् एषः, विधुः चन्द्रः,
द्राघीयसी अतिदौर्घ, [अतिशयानं ईयसुनि “प्रियास्थिरः—”

लावण्येन तवास्थमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्यश
चन्द्रः प्रोञ्छनसम्बन्धताऽर्द्धमस्त्रिनेनारन्धि शेषेण तु ।

इति द्राघादेशः] लोचने तव नयनद्वयमिव नयनद्वयं, लिप्सुः
लब्धमिच्छुः सन्, [लिप्सुः विधित्सुः इति च नलोकेति षष्ठौ-
निषेधः] सन्तर्पणेन निजचन्द्रिकामृतपायनाकृतसम्यक्त्वसि-
साधनेन, आत्मौक्यतात् आत्मौयोक्ततात्, स्वव्यौक्ततादिति
यावत्, इतः चकोरशिशोः सकाशात्, मूलं स्वचन्द्रिकापायना-
हेतुभूतम् एतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयम्, उपजौवितुम् आदातुम्
इव, यद्वा—किञ्चित् स्वचन्द्रिका पाययित्वा ततः नेत्रद्वयलक्ष्मी-
प्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुम् इव ; चकोरशिशुना
तदाख्यपक्षिशावकेन, [प्रयोज्येन] शिशुः सुप्रताप्ये इति
सूचयितुं शिशुपदम् ; ज्योत्स्ना स्त्रियां चन्द्रिकाम्, आदयते
भक्षयति, [अदेर्निगरणार्थत्वेऽपि “अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः”
इति वक्तव्यात् निगरणादिपरस्मैपदाभावे “णिचञ्च” इति तड्,
“आदिङ्खाद्योर्न” इति अणौ कर्मत्वाभावः ; तथा तत् मूलभूतम्
अतिविशालं तदीयनयनयुगलं, परिष्पृष्टमेव संलग्नं कर्तुम्
एव, रङ्गतः आनीय आत्मनि योजायितुमर्वात भावः, परिष्पृष्ट-
मिति पाठे—एतद्वेत्तरामणीयकप्राप्त्युपाय प्रष्टमेव इत्यर्थः ; अङ्गे
मध्ये, अथच उल्लङ्गे, रङ्गुञ्च हरिणञ्च, करोति विदधाति,
धारयतीत्यर्थः, उल्लङ्गे धृत्वा लालयति इति यावत् ; त्वन्मुख-
साम्यनिमित्तरामणीयनेत्रद्वयसम्पादनाय अयं चन्द्रः चकोर-
हरिणौ वक्षयति इति भावः ; चन्द्रात् उत्कृष्ट त्वन्मुखमिति
निष्कर्षः । अन्त्याऽपि जनः बालात् किञ्चित् आदातुं तं
मोदकलङ्कुकादिना सन्तोषयन् क्रोडे कृत्वा उत्तमम् इष्टं वस्तु
ततः गृह्णाति इति दृश्यते ॥ १४३ ॥

निर्माय हयमेतदस्मिन् विधिना पाणौ खलु क्षालितौ
तल्लेशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरभोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येनेति ।—हे प्रिये ! विधिना विधात्रा, बहुना प्रभूतेन,
प्रयोजनकाले तत्क्षणमेव यथा प्राप्तिः स्यात् तदर्थं क्वचित् पात्रे
सञ्चितेन अखिलेन इत्यर्थं, लावण्येन कान्तिविशेषेण, तव
भवत्याः, आस्यमेव मुखमेव, आरम्भि निर्मायि, इवेति शेषः,
तवानने एव निखिललावण्यदर्शनादिति भावः ; चन्द्रस्तु विधुः
पुनः, तस्य लावण्यस्य, पात्रम् आधारभाजनं, तन्मात्रं केवलं
लावण्याधारपात्रं, न तु किञ्चिदपि लावण्यमित्यर्थं, स्पृशति स्पर्शं
करोति, तत्पात्रस्य गात्रमात्रे लगतीति यावत्, तेन तादृशेन
लावण्याधारपात्रमात्रलग्नेन, अत एव प्रोञ्चनेन अङ्गुल्या पात्र-
निघर्षणेन, या लब्धता प्राप्तता, यत्किञ्चित् प्राप्तिरित्यर्थः, तथा
अङ्गं कियदंशं, मलिनं विवर्णं यस्य तादृशेन, पात्रगात्रं
प्रोञ्चयित्वा ग्रहणात् किञ्चिन्मलिनेन इत्यर्थः, शेषेण भवन्मुख-
निर्माणावशिष्टेन, लावण्याशेन इति शेषः, आरम्भि निर्मायि,
इवेति शेषः, कलङ्केन मध्यभागे मालिन्यदर्शनादिति भावः ; अत
एव शबलमण्डलोऽयं शोभते इति निष्कर्षः ; शेषेण तु चन्द्रः
आरम्भि इति वा अन्वयः । एतत् हयं त्वन्मुखं चन्द्रश्चेत्युभय-
द्रव्यं, निर्माय सृष्ट्वा, अस्मिन् जलेषु, तडागादिषु पद्माकरेषु इति
यावत्, पाणौ निजकरद्वयं, क्षालितौ खलु निश्चयमेव धोतीकृतौ,
अन्योऽपि कुम्भकारः घटशरावादिकं निर्माय अस्मिन् हस्तौ
प्रक्षालयति इति दृश्यते ; नीरं तज्जलमेव, निलयः आवासः येषां
तादृशैः, हस्तप्रक्षालनावसरे जलमध्ये पतितैरिति भावः, तस्य
क्षालनरजोमिलितलावण्यस्य, लेशैः अल्पैः अंशैरेव कर्तृभिः,
अधुनाऽपि अद्यापि, अभोजनं पद्मानि, [जातावेकवचनम्]

लावण्येन तवाश्विलेन वटनं तत्पात्रमात्रसृष्ट्या
 चन्द्रः प्रोञ्जनलब्धताऽर्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।
 तन्नेखाऽपि शिखाभ्रमणिः सुषमयाऽहङ्कृत्य शम्भोरभूत्
 अजं तस्य पदं यदस्मृशदतः पद्मञ्च सञ्ज त्रिययाः ॥ १४५ ॥

आरभ्यते निर्मायते, इवेति शेषः, अम्भोजेऽपि लावण्यलेशदर्शना-
 दिति भावः ; एवञ्च कमलनिर्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो न
 इत्याशयः । कमलाञ्चन्द्रोऽधिकः, तस्मादपि त्वन्मुखलावण्यं
 साकल्येन निर्मितत्वात् अधिकमिति तात्पर्यम् ॥ १४४ ॥

किञ्चित् वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुमुक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह,
 लावण्येनेति ।—हे प्रिये । अश्विलेन सकलेन, लावण्येन
 सौन्दर्यविशेषेण, तव भवत्याः, वटनं सुखम, आरम्भि निरमायि,
 इव वेधमा इति शेषः ; ततः भवद्वटनकामनोयवर्णनाचिन्ता
 आपि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरत्वादिति भावः, परन्तु तत्पात्र-
 मात्रसृष्ट्या उक्तरोत्या केवलं लावण्याधारगात्रलग्नेन, अत एव
 प्रोञ्जनलब्धताऽर्द्धमलिनेन उत्थानकाले अङ्गुल्या पात्रनिघर्षणेन
 प्राप्तया किञ्चिद्विवर्णांशेन, शेषेण अवशिष्टलावण्येन, यः
 चन्द्रः विधुः, आरम्भि निरमायि, इव विधिना इति शेषः, तस्य
 चन्द्रस्य, लेखाऽपि रेखाऽपि, लावण्यशेषनिर्मितस्य चन्द्रस्य
 षोडशांशरूपकलामात्रमपीत्यर्थः, सुषमया परमशीभया,
 निष्कलङ्कत्वात् इति भावः, अहङ्कृत्य अहङ्कारं कृत्वा, अस्या-
 पेक्षया अहमेव रमणीयेति दर्पम् अवलम्ब्य इत्यर्थः, इवेति
 शेषः, शम्भोः हरस्य, शिखामणिः शिरोभूषणम्, अभूत् अजायत,
 शिवशिरः अध्यारोहत् इत्यर्थः, अन्योऽपि अविवेकौ कस्यापि
 गुणस्य लेशोऽपि स्वस्मिन् वर्तते चेत् सदपि महतः शिरः अधि-
 रोहति इति दृश्यते । अजं कुमुदं, तथा पद्मञ्च कमलञ्च,

[कर्त्तुं] यत् यस्मात्, तस्य चन्द्रस्य, पदं स्थानं, प्रतिविम्ब-
स्थानं जलमिति भावः, अस्पृशत्, स्पर्शमकरोत्, अतः अस्मादेव
हेतोः, श्रियाः शोभायाः, सद्म आलयः, अभूत् अजायत,
चन्द्रकरसंस्पर्शादेव हि कुमुदं सशौकं भवति, तथा जलस्य
चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वात् वर्त्तमानत्वात् कुमुद-
साहचर्याच्च पद्ममपि श्रियाः स्थानमभूदित्यर्थः । यद्वा—
पद्मञ्च अतः कुमुदात् हेतोः, श्रियाः सद्म अभूत्, अजत्वजाति-
योगात् कुमुदाधारजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां
लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः । “तल्लेखा” इत्यत्र “यल्लेखा” इति
पाठे—यस्य लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत्, तस्य शिखामणि-
भृतस्य चन्द्रस्य, पद स्थानं, शिवमस्तकमिति यावत्, यस्मात्
अजं पद्मञ्च अस्पृशत्, पूजाममये इति भावः, अतस्तदुभयं
श्रियाः सद्म अभूत्, चन्द्रमम्बहशिरःसम्बन्धात् उभयं श्रीगृह-
मभूत् इत्यर्थः । यद्वा—अजं कुमुदं, पद्मञ्च तस्य शम्भोः, पदं
चरणं, यत् यस्मात्, अस्पृशत्, पूजाकाले इति भावः, अतः
अस्मात् हेतोः, उभय श्रियाः सद्म अभूत्, शम्भोः पदं अव-
स्थिततया शम्भोरिव शिरःस्यचन्द्रलेखया परम्परामम्बन्धेन
साहचर्यलाभादिति भावः । यल्लावण्यपरम्परया संयोगवशात्
कमलकैरवयो, तथा लावण्याधारमात्रलग्नेन लेगमात्रलावण्येन
निर्माणाच्च चन्द्रस्य इंद्रशी शोभा जाता, तेन अखिलेन लावण्येन
निर्मितस्य तवाननस्य शोभा अनिर्वचनीयैवेति निष्कर्षः । तस्य
लावण्यस्थानं विधिहस्तलावण्यलेपक्षालनजलं यस्मात् कुमुदं
पद्मञ्च अस्पृशत्, यद्वा पद्ममेव अस्पृशत्, यतोऽज तस्मात् कुमुदं
पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा । त्वन्मुखलावण्य-
लेशपरम्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनि, अतः त्वन्मुखलावण्यं
द्वाङ्मनसगोचरं न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात्

सपीतेः सम्प्रोतिरजनि रजनीशः परिषदा
 परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।
 प्रिये ! पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशकः
 सुधामभ्युद्धर्तुं धृतशशकनोलाश्मचषकः ॥ १४६ ॥

पूर्वाद्धस्य तु अर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वात् नायं श्लोकः
 पुनरुक्तः ॥ १४५ ॥

सपीतरिति ।—हे प्रिये ! सम्प्रोतिः सम्यक् या प्रीतिः
 ताराणामन्याऽन्यं सौहाटं तस्मात् हेतोः, या सपीतिः मह
 साहं, परस्परम् एकत्रावस्थाय इत्यर्थः, पीतिः पानं तस्याः
 सपीतः हेतोः, [“वोपमर्जनस्य” इति वा “महस्य” इति योग-
 विभागाद्वा महस्य सः] सुहृदो हि महपानं कुर्वन्ति
 इति लोकाचारो दृश्यते, यद्वा—सपीतिः हेतोः या सम्प्रोतिः
 रुच्यभिवृद्धिः तस्या हेतोः, परिषत्त्व प्रति अयमेव हेतुरिति
 बोद्धव्यम्; ताराणां नक्षत्राणां, परिषदा सभया, सङ्घेनेति
 यावत्, परीतः समन्तात् परिवर्षितः, रजनीशः निशापतिश्चन्द्रः,
 दिनमणिः सूर्यः, तस्य मणिः सूर्यकान्ताख्यरत्नं, तद्रूपः
 यो ग्रावा शिला, तस्य मणिकः अलिञ्जरः, सूर्यकान्त-
 मणिनिमित्तः अतिधवलः स्थूलः पेयद्रव्याधारभूतः इव इत्यर्थः,
 अजनि मन्भूतः, विधिना तारापरिषदा वा व्यरचि इति भावः,
 पश्य अवलोकय, एतत् त्वमिति शेषः, अत एव सुधाम् असृतम्,
 अभ्युद्धर्तुम् उत्तोलयितुं, तारापरिषदैव इति भावः, धृतः उपरि
 विन्यस्तः, ताराभिरर्वीत शेषः, यः शशकः सृगविशेषः, चन्द्र-
 मध्यास्थितः कलङ्कः इति यावत्, स एव नोलाश्मा नोलकान्त-
 मणिः, नीलवर्णत्वपरिमाणयोस्तुल्यत्वादिति भावः, तस्य चषकं
 पानपात्रं, नीलकान्तमणिघटितपानपात्रमित्यर्थः, यस्मिन् स

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं
शङ्के सुन्दरि ! शर्वरीपरिवृष्टस्तेनैष दोषाकरः ।
आटायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे दृशी
त्वदक्ते सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ? ॥ १४७ ॥

तादृशः, (“चषकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः) इव अयमिति शेषः,
इति उभेक्षायां सादृश्येन वस्त्वन्तरसम्भावनारूपोत्प्रेक्षालङ्कार-
सम्पादनविषये, कविभिः कवयिद्विभिः, विशिष्टसम्भावनाचतुरैः
श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिरित्यर्थः, [खलर्थयोगात् न षष्ठो]
अभिधानाय एवं वर्णयितुं, सुशकः सुखेन शक्यः, [सुशकः
इति खल् । चद्री धावत्यात् पीयूषपूर्णः सूर्यकान्तमणि-
घटितमणिकः इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितः चषक इव दृश्यते
एतत् पश्येत्यर्थः । यथा मणिकस्थोदकाद्युद्धरणाय मणिकमुखे
चषकः स्थाप्यते, तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं
कर्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्य अस्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे
सुधोद्धरणाय शशनामनीलमणिचषको निक्षिप्तः इति कविभिः
उभेक्षितं शक्यते इति सरलार्थः ॥ १४६ ॥

आस्यमिति ।—हे सुन्दरि ! शीतमयूखस्य चन्द्रस्य,
मण्डलं विख्यं, तस्य गुणान् कान्तिमत्त्वाद्वादकत्वादिधर्मान्,
आकृष्य गृहीत्वा, ते तव, आस्य मुखं, यतः निर्मितं
विरचितं, तैरेव विधिनेति शेषः, तेन गुणगणाकर्षणेन हेतुना,
एषः परिवृश्यमानः अयं, शर्वर्याः निशायाः, परिवृष्टः प्रभुः,
चन्द्रः इत्यर्थः, दोषाणां दूषणाना, गुणाभावानामित्यर्थः,
आकरः आधारः, आश्रयस्थानमित्यर्थः, जातः इति शेषः, इति
शङ्के मन्धे, अहमिति शेषः, तथा च सर्वे एव पदार्थाः
दोषगुणमिश्रिता भवन्तीति स्वभावः, एवञ्चायं निशापतिरपि

शुचिर्चुचिमुङ्गणमगणनममुमति-
कलयसि क्लशतनु ! न गगनतटमनु ।

तादृश एवासीत्, ततश्च विधिना तस्मात् गुणानाकृष्य तैः तव मुखनिर्माणे कृतं सति दोषा एव अवशिष्टाः स्थिताः, तेनैवायं दोषाणामाकर इति व्युत्पत्त्या दोषाकरनाम्ना ख्याताः, न तु दोषा रात्रिः तत्करोतीति व्युत्पत्त्या दोषाकरः इति नाम्ना प्रसिद्ध इति भावः । तथा इन्दोः चन्द्रस्य, सृगात् अङ्गस्वरूप-हरिणात् सकाशादपि, सारि उक्ते, “मारम्” इति क्वचित् पाठः ; दृशौ नेत्रे, आदाय गृहीत्वा, इह भवन्मुखे, निहिते स्थापिते, योजिते इति यावत्, विधिनैवेति शेषः, इति च पश्यामि अवलोकयामि, तर्कयामीति यावत्, अहमिति शेषः, तेन चायं सृगः अन्ध एव जात इति भावः ; ननु कुतस्त्वया एव ज्ञातमिति चेत् ? आह—त्वदङ्गे तव मुखे, चन्द्रादापि अति-सुन्दर इति भावः, सति विद्यमाने, अनन्धः चक्षुष्मान्, एवञ्च उभयतारतम्यविचारचतुरः इति भावः, अयम् इन्द्रात्मजः, विधौ चन्द्रे, कुतो वा कस्मात् वा कारणात्, धृतिं धैर्यम्, अवस्थानजनितसन्तोषमित्यर्थः, अथच समीचीनाधारपरि-तोषमिति यावत्, दध्यात् ? धारयेत् ? अपि तु न कुतो-ऽपीत्यर्थः, नेत्रोद्धरणात् अन्धत्वेनैव त्वन्मुखरामणीयकदर्शनाशक्तेः अन्यत्र गन्तुम् अशक्तेश्च त्वन्मुखं त्यक्त्वा अत्रैव अयं स्थितः, अन्यथा विधुं परित्यज्य त्वन्मुखचन्द्रे एव धृति दध्यादात् इति भावः । त्वन्मुखं चन्द्राधिकं, नेत्रे च सृगनेत्राभ्यामधिकं इति निष्कर्षः ॥ १४७ ॥

शुचीति ।—क्लशतनु ! हे क्षीणाङ्गि ! गगनतटं नभःस्थलं,
[कामप्रवचनीययोगे द्वितीया] अनु लक्ष्मीकृत्य, वर्तमानमिति

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतभृत-

रविरथहयचयखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥

उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते

भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

शेषः. श्चिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा अगणनं बहुत्वात् सङ्घातुम्
अशक्यम्, अमुम् अङ्गुल्या निर्देश्यं प्रत्यक्षगम्यम्, उडुगणं
नक्षत्रममूहं, प्रतिनिशं निशायां निशायां, प्रतिरात्री इत्यर्थः,
[वीष्णायामव्ययीभावः] शशितनात चन्द्राधोभागात्. विगलता
स्रवता, अमृतंन पोग्घेण, भृतं परिपूर्णं, रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य,
यः हयचयः अश्वममूहः, तस्य खुराणां शफानां, यानि विलानि
गर्ताः, खुरन्यासजनितविवराणि इत्यर्थः, तेषां कुलं वृन्दमिव,
स्थितमिति शेषः. न अतिकलयसि ? न अतिशयेन विवेच-
यसि ? अपि तु तद्विष अतितरां जानीहि इत्यर्थः, त्वमिति
शेषः, नक्षत्रवदेव अमृतस्यापि शुभ्रत्वादिति भावः । प्रतिनिशं
चन्द्रात् गलता धवलेन अमृतेन पूर्णाः सूर्याश्वखुरगर्ताः इव
तारकाः शोभन्ते इति निष्कर्षः ॥ १४८ ॥

अथातिशयेन उद्वैपकचन्द्रगुणवर्णनात् कामावेशाधिक्येन
सम्भोगवासनां प्रकटयति, उपनतमिति ।—हे प्रिये । उडूनि
नक्षत्राणि एव, “रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः सितः
कविः” इत्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्यात् नानावर्णाकृतोनि
इति भावः, पुष्पजातं कुसुमममूहः, शुभ्रत्वोज्ज्वलत्वादि-
साम्यादिति भावः, [“जातिजातञ्च सामान्यम्” इत्यभिधाना-
ज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति] उपनतम्
उपस्थितम्, आस्ते वर्तते । अयं मङ्गलक्षणः, जनः लोकः, तव
भवत्याः, परिचारकः सेवकः, प्रारब्धकामदेवपूजायां चन्दनाद्युप-

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं

वितर निवेद्यमुपासस्व पञ्चबाणम् ॥ १४६ ॥

स्वभानुप्रतिवारपारणमिलहन्तीघयन्तोद्भव-

श्वभ्रालोपतयालुदौधितिसुवासारस्तुषारद्युतिः ।

चारापनायकः इति यावत्, अथच सभोगसुखप्रद इत्यर्थः, भवतु सम्पद्यताम्, अन्योऽपि देवपूजकः पुष्यादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परिचारकोऽपि तस्य वर्त्तते इति दृश्यते ; तिलैः तटाख्यकृष्णवर्णशय्यविशेषैः, तिलकितं मञ्जाततिलकं, तिलैः एव वा तिलकवत् कृतम्, उपरिभागे कृष्णतिलविकीरणेन तिलकोपमशोभासम्पन्नमित्यर्थः, [“तारकादित्वात् इतच्” “तत्करोति” इति वा ख्यन्तात् निष्ठा] यत् पर्पटं शालितण्डुलपिष्टरचितः चिपिटः तिलगष्कुलीमञ्जः पिष्टकविशेषः, (“पर्पटं पिष्टभेदे स्यात् पर्पटो भेषजान्तरे” इति मेदिनी) तद्वत् आभा कान्तिः यस्य तादृशं, सकलद्वन्द्वमध्यत्वादिविशिष्ट-पर्पटमदृशम् इत्यर्थः, उपरिभागे तिलवत् कृष्णवर्णमृगचिह्न-मस्वात् अंगान्तरे च श्वैत्यवशात् गोलाकारत्वाच्चेति भावः, इन्दुमेव चन्द्रमेव, निवेद्य नैवेद्यं, नैवेद्यतया इत्यर्थः, वितर समर्पय, कामाय इति शेषः, एवं पञ्चबाणं कामदेवं, पञ्चबाणः इत्यनेन कामस्य अतिपीडाकारित्वं सूच्यते ; उपासस्व पूजय । सर्वाणि नक्षत्राणि उदितानि, कामोद्दीपकः चन्द्रोऽपि उदितः, सुरतान्तरायकारी निषिद्धः सन्ध्यासमयश्च अतिक्रान्तः, तस्मात् कामम् उपासस्व, सुरतेच्छुः अस्मीति भावः ॥ १४६ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेन चन्द्रदेवोल्लेखपूर्वकम् आशिषमाशास्ते, स्वभानुरिति ।—हे प्रिये ! स्वभानोः राहोः, प्रतिवारं पौनःपुन्येन, प्रत्येकग्रहणः

पुष्पेष्वासनतप्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥१५०॥

काले इत्यर्थः, यत् पारणं भक्षणं, चन्द्रस्यैव गिलनमित्यर्थः, तेन तत्र वा मिलन् संलग्नीभवन्, यः दन्तोषः दशनपङ्क्तिः, तद्रूपं यन्त्रं छिद्रकरणसाधनोपायविशेषः, तस्मात् उद्भवः उत्पत्तिः यस्याः सा तादृशो, या श्वभ्रालो छिद्रसमूहः, दन्त-दंशनकृतजिवरपरम्परा इत्यर्थः, तथा तस्याः सकाशात् वा पतयालुः पतनशोला, दीधितिसुधा किरणामृतं, तद्रूपः सारः श्रेष्ठः भागः यस्य स तादृशः, दीधितिसुधायाः सार इति वा ; यद्वा—पतयालुः पतनशोलः, दीधितिसुधायाः आसारः धारा-सम्पातः, दीधितिसुधारूपः वा आसारः यस्य सः तादृशः, अत एव पुष्पेष्वासनस्य कुसुमधनुषः, कामदेवस्येत्यर्थे, तप्रियायाः कामकान्ताया रतेश्च, परिणयः परि सर्वतोभावेन, नयः नयनम्, आनयनमित्यर्थः, तद्रूपः विवाहः इति यावत्, तत्र यः आनन्दः सश्लोघप्रभोट एव नृत्यगोताद्यनुष्ठानरूपप्रभोटः, तत्र यः अभिषेकः वीजनिषेक एव वैवाहिकमङ्गलस्नानं, तस्य उत्सवे आनन्दानुष्ठाने, यद्वा—परिणयानन्दः विवाहरूपः आनन्दः, तत्सम्बन्धिनि अभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं, प्राप्ता लब्धा, सहस्रधारस्य सहस्रच्छिद्रगलज्जलामारस्य, सहस्रच्छिद्रेण जल-पतनोपयोगिन इत्यर्थः, कलशस्य कुम्भस्य, श्रीरिव श्रीः शोभा येन सः तादृशः, महोत्सवे हि सहस्रधारिण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते, तथा च राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परा-गलदमृतधारः चन्द्रः गलज्जलसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलशः इव शोभमानः इत्यर्थः, देवः प्रकाशमानः, देवताप्रभावसम्पन्नः इत्यर्थः, तुषारद्युतिः हिमकरः चन्द्रः, अथच तुषारद्युतिः

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचर्यं मामङ्गदेवी च यम् ।
 द्वाविंशो नवसाहस्राङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१५१॥

रिव देवः, नः आवयोः, वर्णनां पूजाञ्च कुर्वतीरिति भावः,
 [“अस्मदोर्हयोश्च” इति द्वित्वेऽपि बहुवचनम् । तुष्टये
 सन्तोषाय, उल्कटमन्यथोद्रेकात् दीधितिसुधावर्षणेन सुरत-
 श्रमापनोदनाञ्च परमानन्दाय इत्यर्थः, अस्तु भवतु । पूर्वाक्त-
 वर्णनया उक्ताविधत्वत्कृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयाः आवयोः
 उद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यात् इति भावः । एतेन
 तत्समयाचितरतिकामत्रिवाहोत्सवाभिधानेन, चन्द्राऽस्तु नः
 तुष्टये इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वनिर्वर्त्य-दृतीयपुरुषार्थ-
 पयोधिपीयूषरसास्वादनलालसः अभिव्यज्यते । सुधाधार इत्यापि
 पाठे—दीधितिसुधायाः धारा यस्य सुधायाः आधारः इति वा ।
 आनन्दपदेन तुष्टये अस्तु इत्याशिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति ।
 महाभारतादौ वर्णितस्यापि उत्तरनलचरितस्य नीरसत्वात्
 नायकानुदयवर्णने रसभङ्गमद्भावाच्च काव्यस्य च महदय-
 हृदयाह्लादनफलकत्वाच्च तथा “रसैः कथा यस्य सुधाऽवधारिणो”
 इत्यादिना आदावैव कविना शृङ्गाररसस्यैव मुख्यत्वेन वर्ण-
 नाभिप्रायप्रकटनाच्चात्र उत्तरचरित्रे श्रीहर्षेण न वर्णितम्
 इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति ।—पूर्वाहार्थः स्पष्टः । नवः य साहस्राङ्कः
 तन्नामगौडाधिपतिः, तस्य चरिते चरित्रे विषये, “नृपसाहस्राङ्क”
 इति पाठे—नृपश्च अमी साहस्राङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते
 विषये, चम्पू गद्यपद्यमयं काव्यं करोतीति चम्पूकृतं तस्य चम्पू

यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं कैव कुरुते ? ।

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ? ॥ १५२ ॥

विनिमित्तवतः, “गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते” इति दर्पणोक्तलक्षणात्, एतेन सः अपि ग्रन्थः येन कृतः इति सूच्यते ; तस्य श्रीहर्षस्य, “चम्पूकृतः भोजराजस्य विक्रमार्कस्य वा” इति केचित् ; द्वाविंशः द्वाविंशतः पूरणः इति [पूरणे डटि टिलोपः] सर्गः गतः समाप्तिं प्राप ॥ १५१ ॥

एवं ग्रन्थ समाप्य सम्प्रति रसानभिज्ञानामवज्ञया आत्मनः न काऽपि क्षतिरिति मनसिक्त्व कविः स्वमेव आश्वासयति, यथेति ।—यथा यादृक्, परमरमणीयाऽपि अतिशयेन मनोहारिणी अपि, रमणी नारी, यूनः तरुणस्य कामिनः, अन्तः-करणहरणं मनोविमोहनं, कुरुते करोति, सौन्दर्यादिगुणेनेति भावः, कुमाराणां पञ्चमवर्षवयःपर्यन्तबालानां, चौरनाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिम् अभिमन्यमानानाम् अननुभूतकामसुखानां शिशूनामिति भावः, तद्वत् तथा, अन्तःकरणहरणमिति शेषः, का एव, रमणीति शेषः : “कैव” इत्यत्र “नेव” इति पाठः स्पष्टार्थकः ; कुरुते ? करोति ? अपि तु न का अपि इत्यर्थः, एतच्च सर्वेषामेव प्रत्यक्षमिदमिति भावः, ततश्च मदुक्तिः मम वाक्यावली, परमरमणीया मम इयं काव्यरचना इत्यर्थः, सुधीभूय अमृतत्वं प्राप्य, श्रवणमननादिवशात् पीयूषस्वरूपिणी भूत्वा इत्यर्थः, सुधियः विदुषः, सकलदृशनरहस्यवेदिनः अतिसरसस्य परिणतस्य ज्ञात भावः, अन्तः चेत, चेत् यदि, मदयति आनन्दयति, सर्व-काव्यलक्षणसम्पन्नयति भावः, तर्हि अरसाना नौरसाना,

दिशि दिशि गिरिप्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्भुनिडम्बरात् ।

रसभावादिबोधविरहितानामित्यर्थः, सर्वथैव असंस्पृष्टरस-
शब्दानाम् अपि चलदुपलप्रायाणाम् अट्टणाटापुच्छपशूनां
पुरुषाणामिति भावः, अनादरभरैः तत्कृतावज्ञाऽऽतिशय्यैः, अस्याः
मदुक्तेः, सुधीभिः अत्यादृतायाः इति भावः, किं नाम सञ्भावनायां,
स्यात् ? भवेत् ? अपि तु न किञ्चिदपोत्यर्थः, सुधीभिः आदरे
कृते सति नीरसैः अकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदप्यस्याः तैः
अपकर्तुं शक्यते इति सरस्वतीर्थः ; कुमाराणामिव अरसपुरुषाणां
रसग्रहणसामर्थ्याभावादेव अनादरातिशय्यं, न तु मदुक्तेरपकृष्ट-
त्वात्, तथात्वे चेषा मदुक्तिः यून् इव सुधियोऽपि अन्तःकरणं न
मदयितुं समर्था भवेत्, एवञ्च न म उक्तः काऽपि लाघवता, न
बहु नारायणचरणारविन्दं समर्पणाहतुलसोऽहं चै श्वभिः सूत्र-
न्यागे कृतेऽपि यथा तस्य माहात्म्याहानिः स्यात् तथेति भावः ।
यूनः सुधिय इत्यत्र एकवचनप्रयोगस्य कुमाराणामित्यत्र बहु-
वचनप्रयोगस्य चायमभिप्राया यत् यून् इव एकमात्रस्य सुधियो-
ऽपि आनन्दात्पादनैव मदुक्तेः सफलता भवेत्, न पुनः
कुमाराणामिव बहूनामपि अरसपुरुषाणामनादरभरैः काऽपि
गौरवहानिरिति । सुधीभिः आदृतत्वात् सकलगुणपूर्णाऽतिमरसा
इयं मदुक्तिः इति निष्कर्षः । [मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात् क्षोटा-
नन्तरञ्च सरसत्वप्रतीतिः सुधात्वात् सुधीभूर्येति द्विः] सुधिय
इति जात्याभिप्रायेण, एकेनापि सुधिया आदरे कृते महत् गौरवं,
बहुभिर्गपि अज्ञैः अनादरेषु कृतेषु अपि न किञ्चित् लाघवम्
इत्याभिप्रायेण वा । यून् इति प्रतियोगिनः एकवचनान्तः
त्वाच्च एकवचनम् । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयम् उक्तः ॥ १५२ ॥

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्यते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥ १५३ ॥

कविरथान्तरोक्त्या स्वरचितकाव्यस्य तथा अन्यकविभ्यः
स्वस्य च मवेद्यैव उत्कृष्टता प्रतिपादयितुं स्वीयामुक्तिं वर्णयति,
दिशोति ।—गिरिग्रावाणः अद्रिगतपाषाणाः, दिशि दिशि
सर्वासु दिक्षु, स्वां निजा, सरस्वतीं तदाख्यनदीवदेव अन्तर्गत-
जल प्रस्रवणं, वमन्तु उद्गीरयन्तु, निःसारयन्तु इत्यर्थः, आपातेन
समन्तात् ऊर्ध्वदेशात् अधःपतनेन, स्फुरन् प्रकाशमानः, ध्वनि-
डम्बरः शब्दाडम्बरः, शब्दप्रचण्डतेत्यर्थः यस्याः तादृशीं, तां
पूर्वाक्तां सरस्वतीं नदीं, मिथः परस्परं, तुलयतु तुलनां करोतु,
अन्यनद्या सह समीकरोतु इत्यर्थः, जनः इति शेषः,
अथवा—आपाते प्रथमारम्भे एव, स्फुरद्भ्रुनिडम्बरां स्फुरत्-
प्रपातघोषा, तां जनः मिथः तुलयतु, उभयव्याख्यानेऽपि
परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरः चिरन्तनः इति
भावः ; यद्वा—आपातः इति विमर्शान्तम् असमस्तपदम् ;
तेन, आपातः गिरिरुन्नतप्रदेशात् प्रस्रवणनिःसृतजलस्यैव प्रपतनं,
स्फुरन् प्रबलवमनवेगेन प्रकाशमानः, ध्वनिडम्बरः शब्दबाहुल्यं,
घोरशब्द इत्यर्थः यस्यास्तादृशीं, तां सरस्वतीं, मिथः आत्मना
सह परस्परं, तुलयतु ; “आपातः इति विसर्जनीयान्तपाठे—
आपातः प्रतिभास. तां तुलयतु” इति प्राञ्चः ; सः प्रसिद्धः,
क्षीरोदन्वान् दुग्धसागरः, परं केवलम्, अपरः न विद्यते
परः उत्कृष्टः यस्मात् तादृशः अत्युत्कृष्टः, अथवा—अपरः
अन्यः, पूर्वाक्तसरस्वतीप्रभृतिनदीभ्यः भिन्न इत्यर्थः, यतः यस्य
क्षीरोदस्य इदं यदीयं यत्क्षीरोदमागरोत्यम्, अमृतं पीयूषं,
मथितुः मन्यनकर्त्तः, देवासुरादेरित्यर्थः, खेदच्छेदि क्लृमापहं,

मथनजनितक्लेशापहमित्यर्थः, तथा प्रमोदनं नितराम् आनन्द-
 दायि, आदनं भक्तम्, आस्वाद्य-सिद्धान्तरूपं स्वाद्यमित्यर्थः,
 उदीर्यते उत्पद्यते । अथ वा—एवम्भूतं परम् उत्कृष्टम् अमृतं
 यदीयम् उदीर्यते सः क्षीरोदन्वान् अपरः परः अन्यो नास्ति,
 किन्तु एकः एव । यद्वा—यदीयममृतं मथितुः खेदच्छेदि
 प्रमोदनमोदनम् उदीर्यते, स क्षीरोदन्वान् परम् अत्यर्थम्,
 अपरः अन्यः, पूर्वोक्तमरस्त्रयादिभ्यः सम्पूर्णपृथग्वेत्यर्थः,
 अथच—प्रतिदिशं सर्वदेशेषु, गिरि वाण्यां विषये, आवाणः
 पाषाणतुल्याः जडाः रसानभिज्ञाश्च, अन्ये कवयः इति शेषः,
 स्वा स्त्रीया, निजनिजप्रतिभाऽनुरूपा मिति यावत्, सरस्वतीं
 काव्यमयीं वाणीं, वमन्तु उद्गिरन्तु, आपातेन श्रुतिकुहरे प्रवेश-
 मात्रेणैवेत्यर्थः, “प्रतिभामात्रेण” इति प्राचां व्याख्या ; स्फुरन्
 प्रकाशमानः, ध्वनेः ध्वन्याख्यकाव्यविशेषस्य, डम्बरः आडम्बरः
 यस्यां तादृशी, यद्वा—आपाते प्रथमारम्भे एव, स्फुरन् द्योतमानः,
 ध्वनिडम्बरः यमकानुप्रासादिशब्दाडम्बरः यत्र तादृशी, तां
 प्रागुक्तां सरस्वतीं, केवलं शब्दाडम्बरविशिष्टत्वेन अर्थगौरवा-
 भावात् अनुपादेयामिति भावः, मिथः अन्याऽन्यं, मत्प्रणीत-
 काव्येन सह तत्प्रणीतकाव्यं परस्परमित्यर्थः, तुलयतु समीकरोतु,
 जनः इति शेषः, तस्य कवेः उक्तिः अस्यैव, अस्य च तस्यैव
 इत्येव तुलनां करोतु इत्यर्थः, तथाविधसमालोचनायां न मे
 काऽपि आपत्तिरस्तीति भावः, यदीयं यत्सम्बन्धि, अमृतं
 पीयूषं, पीयूषोपमं यस्य इदं काव्यमित्यर्थः, मथितुः एतत्-
 काव्यामृतस्य समालोचयितुरित्यर्थः, जनस्येति शेषः, खेदच्छेदि
 आनन्दोत्पादकत्वात् समालोचनाजनितश्रमनाशकमित्यर्थः,
 प्रमोदनं प्रकृष्टरूपेण हर्षजनकम्, आदनम् अन्नम्, अन्न-
 वदेव हृत्पिजनकमित्यर्थः, उदीर्यते सम्पद्यते, सः तादृशः,

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नाश्रया
प्राज्ञमन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

क्षीरोदन्वान् दुग्धसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविरिति भावः, परम्
अत्यथम्, अपरः नास्ति परः द्वितीयो यस्मात् तादृशः, किन्तु
एकः एव, अन्यकविभ्यः सम्पूर्णः पृथगेवेत्यर्थः, अन्ये कवयः
पर्वतयावतुल्याः, अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्यः इति भावः ;
यथा क्षीरसागरः नोरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्पयति
लक्ष्मोक्तोत्सुभामृतादिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति च,
तथा मदीयकाव्यविचारकस्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनवचनामृतम्
उत्पद्यते नान्यकाव्यविचारकस्य इति अन्ये यावतुल्याः
क्षीरोदतुल्यश्च अहम् इति निष्कर्षः । क्षीरोदममुद्रो यथा
सर्वजलाशयेभ्यः श्रेष्ठः, अहं श्रीहर्षोऽपि तथा सर्वकविभ्यः
श्रेष्ठः इति ममेदं काव्यमपि सर्वकाव्येभ्यः श्रेष्ठमिति
कवेराशयः ॥ १५३ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावात् अतिदुर्बोधत्वाच्च रस-
बोधपरिपन्थि अकाव्यमिदं रचयित्वा कथमोदृक्तया विकल्पनां
करोषि ? इति ये वदन्ति तच्छङ्काम् अपनुदन् खलटर्पदल-
नार्थं गुरुसम्प्रदायेन विना दुर्बोधम् इति अतिगाम्भीर्यप्रतिपाद-
नार्थश्च बुद्धिपूर्वमेव मया इदं काव्यं तथा दुर्बोधं व्यरचि इत्याह,
ग्रन्थेति ।—आत्मानं प्राज्ञं विद्वांसं मन्यते इति प्राज्ञमन्यं
पण्डिताभिमानि, मनः चित्तं यस्य एवंविधः, न तु तत्त्वतः प्राज्ञ
इति भावः, अत एव अस्मिन् नैषधचरिताख्ये काव्ये, हठेन
सहसा, बलपूर्वकमित्यर्थः, अर्थबोधमकृत्वैवेति भावः, पठिती
पठितं पठनमस्यास्तीति तादृशः, अस्य काव्यस्य पाठकः इत्यर्थः,
[“ज्ञस्य चेन्-विषयस्य” इति कर्मणि सप्तमी] खलो दुर्जनः,

अङ्गाऽऽराङ्गगुरुस्त्रयीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखस्यासज्जनं सज्जनः ॥ १५४ ॥

दोषाविष्करणाभिप्रायेणैव पाठप्रवृत्तेरिति भावः, मा खेलतु न
क्रौडतु, निन्दाकरणाभिप्रायेणैव तात्पर्यादिकमबुद्धा क्रौडावत्
न अवजानातु इत्यर्थः, किमत्र अस्ति इति अश्रुतमव व्याकर्तुं
शक्यते इति अवज्ञापुत्रो दर्पाभिव्यक्तिं मा कार्षीत् इति यावत्,
इति हेतोः इह अस्मिन् नैषधचरिते काव्ये, क्वचित् क्वचित्
अपि तत्र तत्र स्थले, “अत्रामा वामार्द्धं” “वस्तु वास्तु घटते न
भिदानाम्” “ईशाणिमैश्वर्यविवर्त्तमध्यं” इत्यादि स्थाने इत्यर्थः,
क्वचित् क्वचित् अपि इत्यनेन प्रायशः सर्वत्रैव प्रसादमाधुर्यादि-
गुणान्विता अपि श्लोका अत्र विन्यस्ता इति न काव्यत्वहानिः
अस्य इति सूच्यते ; मया ओहर्षण, प्रयत्नात् विशेषयत्नपूर्वकं, बुद्धि-
पूर्वकं स्वेच्छानुसारेणैवेत्यर्थः, ग्रन्थस्य नैषधचरिताख्यस्य अस्य
महाकाव्यस्य, ग्रन्थि, ग्रन्थिवत् ग्रन्थिः बन्धः, दुर्मोच्यरज्ज्वादि-
ग्रन्थिवत् अतिकठिनवंशादिपववद्वा दुरुहाटदुर्बोधबन्धविशेष
इत्यर्थः, तात्पर्याङ्घाटनाशक्यत्वात् कठिनत्वाच्च दन्तस्फटना-
समर्थः प्रबन्धविशेष इति यावत्, अथ्यमानशब्दार्थकुटिलिका
इति भावः, (“ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्मेदपर्वणोः” इति
मेदिनी) न्यासि अस्यापि, व्यरचि इत्यर्थः, खलमुखभङ्गार्थं
बुद्धिपूर्वकं मया इदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि, न तु प्रषन्नकाव्य-
करणाशक्तेः इति भावः । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह,
अङ्गेति—अङ्गया भक्तिविशेषसहितविश्वासेनेत्यर्थः, गुरौ देवतैक-
बुद्ध्या इति यावत्, आराधनेन पूजितेन, सन्तोषितेनेति यावत्,
[राधेरनुदात्तत्वात् इङ्भावः] गुरुणा उपाध्यायेन, श्लथीकृतः
पूर्वमश्लथोऽपि श्लथः कृतः व्याख्यया सुबोधः कृतः, दृढः कठिनः,

ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुञ्जेश्वरात् ।

यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्षवम् ।

स्वरूपतः दुर्बोधः इति यावत्, ग्रन्थिः पूर्वोक्तबन्धविशेषः यस्मै स तादृशः, गुरुसम्प्रदायावगतार्थः इति भावः, अत एव मज्जनः साधुः, दपराहित्यात् गुर्वाराधनाच्चेति भावः, एतत्-
ताव्यस्य अस्य नैषधचरितस्य, रसाः शृङ्गारादिका आस्वाद्या एव रसाः जलानि, तेषाम् ऊर्मिषु तरङ्गेषु, अमृतलहरीषु इति यावत्, यत् मज्जनं निमग्नोभवनम्, अन्तःप्रवेशनमित्यर्थः, तेन यत् सुखम् अतोवानन्दानुभवः, तस्य व्यामज्जनं विशेषामक्तिं, प्रकृष्टसम्बन्धमित्यर्थः, यद्वा—तज्जनितसुखेषु वि विशेषेण, आ ममन्ताद्भावेन च, मज्जनम अवस्थानं, समासादयतु प्राप्नोतु, सहजग्रन्थयः स्वत एव सर्वथा सुबोधः, दृढग्रन्थयस्तु भक्त्या-
गाधितगुरुकृपामन्तरिण नैव बोद्धुं शक्याः, तस्मात् गुरुपरम्परया एव अध्येयमिदं काव्यं, यतः गुरुपरम्परया विना एकस्यापि पद्यस्य अर्थो बोद्धुं न शक्यते इति भावः । यश्च इदं गुरुपरम्परया अधीते सः सतः सुखा भवति इति महाकावः तस्य आशेषं ददाति ॥ १५४ ॥

ननु आत्मश्लाघा मूर्खलक्षणं, न पण्डितलक्षणम्, अतः
इदं आत्मश्लाघापरस्व मूर्ख एव भवति, इति केषाञ्चित् निन्दा-
भावं परिहर्तुम् आत्मश्लाघापरस्यापि स्वस्य पण्डितत्वं ख्यापयति,
।था पाण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशास्त च,
ताम्बूलैति ।—यः कान्यकुञ्जेश्वरात् कान्यकुञ्जदेशाधिपतः सका-
शात्, ताम्बूलद्वयं वोटिकायुगलं, सज्जितपर्णद्वयमित्यर्थः,
उकलपण्डिताधिक्यव्यञ्जनं सम्मानाधिक्यसूचकञ्चाति भावः,
।था आसनञ्च पीठञ्च, राजसभायां सर्वसामाजिकेभ्यः

यत्काव्यं मधुवर्षिं धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्री-श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदयोदियम् ॥१५५॥

वेगिच्छसूचकं विद्वद्योग्यमुन्नतञ्चेति भावः, लभते प्राप्नोति ; पुरा भारते वर्षे एषा रौतिरामीत् यत्, सम्मानार्हान् यशस्विनो विद्वज्जनान् राजानो राजमात्रा वा पुरुषाः ताम्बूलोच्चासन-दानादिना सभामध्ये अभिनन्दयन्ति ; इदानीमपि आर्य-नृपतिषु मध्ये एषा प्रथा दृश्यते, वङ्गदेशेऽपि आहादिसभायां ताम्बूलगुवाकादिना माननीयसभ्यवरणप्रथा वर्तते इति सुधीर्भविर्भाव्यम् ; ननु त्वया ईदृक् किं कृतम् ? येन कान्यकुब्जाधिपतेरपि ईदृशसमादरपात्रः सञ्जातः ? इत्याशंसायामाह, न केवलं राजपूज्यः एव, किन्तु यः अहं श्रीहर्ष, समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये, प्रमोदाणं परमानन्दपारावारस्वरूपं, “मत्य ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिदर्शनादिति भावः, परं वागाद्यगोचर, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतिरिति भावः. ब्रह्म परमात्मानं, साक्षात् कुरुते प्रत्यक्षं पश्यति, ध्याननिर्मोलित-लोचनः सन् हृत्कमलामने अवलोकयतीत्यर्थः ; अथ तर्हि त्वं केवलं ब्रह्मानन्दानुभूतिपर एव, न तु काव्यरसास्वादाभिन्न इत्याशंसायामाह, न परं पूर्वीक्तगुणविशिष्टः ब्रह्मविदेव, परन्तु यस्य काव्य नैषधचरितादरूप सरसं वाक्य, मधुवापे अतिसरसत्वात् अमृतनिष्यन्दि, श्रोतृणां पाठकानाञ्च अतीव वृत्तिजननार्थात् भावः ; भवतु, तर्हि महाकावेरिव भवान्, न पुनः शास्त्रान्तराभिन्नः ? इत्याशंसायामाह, न परं पूर्वीक्तगुणविशिष्टः अतिसरसः महाकावेरिव, परन्तु तर्केषु तर्कशास्त्रेषु अपि, यस्य मम श्रीहर्षस्य, उक्तयः वचनानि,

प्रश्नवाक्यानि इत्यर्थः, धर्षिताः मर्दिताः, पराभूतिं प्रापिता इत्यर्थः, परे विपत्ताः, प्रतिवादिनः इत्यर्थः याभिः तादृश्यः, तस्य एवम्भूतस्य सुप्रसिद्धस्य, राजसम्मानितस्य साक्षात्कृत-परब्रह्मणः महाकवेः तार्किकश्रेष्ठस्य च विद्वच्चक्रचूडामणेरिति भावः, श्रीश्रीहर्षकवेः तदाख्यस्य मम, इयम् एषा, कृतिः काव्यरचनारूपा क्रिया, मत्कृतमिदं महाकाव्यमित्यर्थः, कृतिनां सुधियां विदुषां, सुदे आनन्दाय, अभ्युदीयात् अभ्युदयं प्राप्नुयात्, सर्वतोभावेन विराजतामिति यावत्, कृतिनाम् आनन्दं कुर्वती सती आकल्पम् अतिवृद्धिं प्राप्नुयात् इत्याशौः । [ईगवावित्यस्य रूपम्] सर्वत्र यच्छब्दनिर्वाहः शृणुः एव ॥ १५५ ॥

इति उत्तरनैषधव्याख्या समाप्ता ।

